

श्रीमद् “भावमिश्र” प्रणीत,

भावप्रकाश-पूर्वखंड

(आयुर्वेदीय सुप्रसिद्ध चिकित्सा ग्रंथ)

द्वितीयावृत्ति

भूषण प्रबोद्ध सहित शुद्ध गुर्जर भाषांतर.

॥ शार्दूलविकीर्तित. ॥

भ्रान्ता वेदान्तिनः किं पठथ शठतयाद्यापि चाद्वैतविद्यां
पृथ्वीतच्चे लुठन्तो विमृशथ सततं कर्कशास्तार्किकाः किम् ।
वेदनानागमैः किं ग्लपयथ हृदयं श्रोत्रियाः श्रोत्रशूलै-
र्वैद्यं सर्वानवर्षं विचिनुत शरणं प्राणतंत्रीणनाथ ॥

पुष्कण सुधारा तथा वधारा सहित

असिद्ध करनार,

जयराम रघुनाथ

मसुख-“मुंवर, वैद्यक ज्ञान मसारक सभा.”

प्रत १,०००

मुंभर,

“निरुपसन्न” मुद्रापत्रभा मुद्रांशित.

१९५२

सन् १८९१

PREFACE.

THE previous edition of this well known Aryan Medical work having been rapidly exhausted, the Author here presents the Second, which he has diligently revised, every line having been carefully read, and new matter calculated to enhance its value and utility introduced on nearly every page. The general arrangements of the volume are, however, unchanged, the new matter, with the above exceptions, being introduced chiefly by condensing portions which admitted of that process. In short, all the light which the most recent researches have thrown on, medicine and surgery has been as far as possible introduced into the various sections. It is therefore hoped that the volume will meet with the favourable reception accorded to the former edition.

From the above it will be obvious how great an advantage the volume presents as compared with most other medical publications. The principles and practice here advocated are not drawn from an isolated school, but from the writings and experience of the greatest Ayurvedic sage Bhav Misra.

Objections are often raised to medical works like the present, on the ground that they encourage amateur practitioners, and are therefore dangerous, and interfere with the legitimate pursuits of the medical profession. These objections are entirely groundless. In nearly every family, domestic drugs e.g. Bal Harde, Sonamookh, *ya tritta* and Castor Oil &c., are employed, and our object in the publication of this book is to reform domestic treatment, by substituting remedies and suggesting measures which, while generally harmless for evil, are powerful for good. It is useless to attempt to suppress amateur doctoring; on the contrary, we sincerely hope that such practitioners may find much to help them in the following pages. Simple and uncomplicated cases e.g.—Cold, Fever, Dyspepsia, etc., may often be arrested at their outset; but

which, if neglected, may form the nucleus of serious or even fatal disorders.

A fact which specially justifies the preparation of this work is the necessity for meeting, as far as possible, the requirements of persons residing in localities where professional treatment is inaccessible. An extensive correspondence, and frequent interviews with persons who have come from various parts of Gujrat, Kathiawar and Bombay Presidency convince the author of the importance of making some provision for patients who are placed in the circumstances referred to.

The book is not intended for domestic use only. The author has equally endeavoured to meet the requirements of medical men not knowing the Sanskrit Language and for those allopathic doctors wishing to take advantage of the well known Aryan Medical science. The author has great confidence in the treatment of the work, and that confidence has been deepened by the rapidity with which the last edition has been exhausted.

In conclusion, this work throughout is eminently practical and the Author has steadily kept in view the important fact that persons consult books, just as they do doctors, in the hope of being cured, and that the best book is that which teaches how the desired cure may be effected.

Every intelligent and diligent reader may contribute his mite towards a fuller and more definite knowledge of the remedies herein prescribed by giving the results of his experience in their use or by provings upon himself or others. The large amount of good, both in prevention and cure anticipated from previous editions of this Work is even more confidently hoped for from

his
AUTHOR.

ઉપોદ્ધાત.

દેહધારીને આયુર્વેદનું વિજ્ઞાન ન હોય એના જેવું શોચવા જેવું બીજું કંઈ નથી. ઘણા મનુષ્યોનું મત એવું છે કે જેને વૈદ્ય થવું હોય તેણે જ વૈદ્યશાસ્ત્રના ગ્રંથો વાંચવા; બીજાને એવા ગ્રંથો વાંચવામાં કાલ વ્યતીત કરવો યોગ્ય નથી; બીજા કોકોએ તો બ્યારે શરીરને કાંઈ દુઃખ થાય ત્યારે જેમણે વૈદ્યવિદ્યાનો અભ્યાસ કર્યો હોય તેમની ગલાહ લેવી. કેમકે દરેક માણસ સંપૂર્ણ વૈદ્યવિદ્યાનું જ્ઞાન મેળવી શકતો નથી; અને અપૂર્ણ જ્ઞાન મેળવીને ઘણાક માણસો ઉલટા વિશેષ દુઃખમાં પડવાનો સંભવ છે. આ અને એવી બીજી ઘણીક દલાલો આ જાળતમાં જતાવી શકાય, પણ ખરું જોતાં તેમાં કાંઈ તત્ત્વ રહેલું નથી. વૈદ્યવિદ્યાનાં પુસ્તકો લખીને વૈદ્ય થવું એ જુદી વાત છે અને તે પુસ્તકો વાંચીને દરેક માણસને નિત્યના જાપપુરતી માહિતી મેળવવી એ જુદી વાત છે. શરીરને તંદુરસ્તી રાખવાના નિયમો જેવા વૈદ્યવિદ્યાના ગ્રંથોમાંથી મળી શકે છે તેવા બીજા કવચિતજ મળતા હશે. ખરું પૂછે તો આયુર્વેદના ગ્રંથોમાંના ઘણાક ભાગ અમને તો એવો માલમ પડ્યો છે કે જે સામાન્ય નીતિનોજ જાણે ઉપદેશ કરતો હોય. આ વાત અમે થોડાંક ઉદાહરણથી સ્પષ્ટ કરીશું:—

માધવ કહેછે કે—

ભારે, સ્નિગ્ધ, રૂક્ષ, ઉષ્ણ, દ્રવ, ઠંડુ, વિગેરે ખાવાથી અતિસાર થાયછે. અતિ-ભોજનથી, ભયથી, શોકથી, મદ્યપાનથી, પાણીમાં અતિશય રમવાથી, વગેરે કારણોથી અતિસાર થાયછે.

જે માણસ નિયમિત ખાતો નથી, જાડા પિશાબ વગેરેના વેગને રોકે છે, અને એવાજ બીજા અપચાર કરેછે તેને વાતગ્રહણી નામે રોગ થાયછે.

જે માણસ ખાઈને તરતજ મુર્છાવળે, તેના જીરુસંક્રમંદ પડી જાયછે.

જે માણસ ઘણાં તીખાં તમતમાં ખાયછે, મદ્યમૈથુનનું અતિશય સેવન કરેછે, શોક કરેછે, ક્રોધ કરેછે, ક્ષિપ્તે ઉઘેછે, કસરત કરતો નથી, પચારીમાં પડી રહેવાનું મુખ ભોગવેછે, પૂર્વદિશાનો વાયુ વગેરે સેવેછે, તેને અર્શનો રોગ ઉત્પન્ન થાયછે.

જે માણસ ઘણું પાણી પીએછે, અનિયમિત પહે ખાખા કરેછે, જાડા વગેરેના વેગને રોકેછે, અનિયમિત ઉઘેછે, તેને અજીર્ણનો વ્યાધિ થાયછે.

અને એજ પ્રમાણે પ્રત્યેક રોગ થવાના હેતુઓ કહેવા મેળીએ તો મોટો ગ્રંથ થાય. પણ આ જે આર નસુના પરથી વાંચનાર જોયે કે રોગ ન થવા દેવાને નાવચેતી આપનારું જ્ઞાન વૈદ્યવિદ્યાના ગ્રંથો ઉપરથીજ મળેછે. વૈદ્યશાસ્ત્રથી કેવળ અજ્ઞાન રહીને રોગ થવા દેવો તથા પછી તે મદાડવાને વેદનું ઘર જોળવું, તેના કરતાં પ્રથમથીજ તે

શાસ્ત્રમાં બતાવેલા તનદુરસ્તીના નિયમો બાળીને રોગને ન થવા દેવો એજ અમારો મતે તો શ્રેયસ્કર લાગેછે. વિસ્મૃતિ રોગનું નિદાન લખતાં માધવ કહેછે કે-

“ન તાં પરિમિતાહારા છમંતે ચિદિતાગમાઃ ।

મૂદા સ્તામજિતાત્માનો હમંતેશનલોહુપાઃ ॥”

અર્થ-“જેઓ નિયમિત આહાર કરનારા અને વૈદ્યવિદ્યાનાં શાસ્ત્રોને બાળુનારો હોયછે તેઓ એ રોગના સપાટામાં સપડાતા નથી; પણ જેઓ પોતાના મનને કબજે રાખી શકતા નથી તથા ખાવાના લાલચુ છે, એવા મૂઢ પુરુષોને એ રોગ થાયછે. મતલબ કે વૈદ્યવિદ્યાનું સામાન્ય જ્ઞાન તો સહુનેજ ઉપયોગી છે. વૈદ્યવિદ્યા સામાન્ય જનમંડળને પણ કેટલી બાલુવા જેવી છે, એ વાતનું વિશેષ કથન કરવું હવે જવા દેઈ ટુંકામાં એટલુંજ કહીએ છીએ કે એ વાતની જેને શંકા હોય તેમણે ચરક સંહિતા વાંચી લેવી એટલે તેમને જાણશે કે આયુર્વેદના અંધો કેવળ દવાદાઢ કરનારનેજ ઉપયોગના નથી, પણ આ લોકમાં મુખી છાંદંગી ગુબરી પરબોઢ પ્રાપ્ત કરનારને પણ ઉપયોગી છે.

આ પ્રમાણે વૈદ્યવિદ્યાના અંધો સહુ કોઇને બાલુવા જેવા હોવાથી હરકેઈ માણે તેના અંધો ખીજા નીતિવિદ્યાના અંધોની પેઠે વાંચવા જેવા છે. એ અંધો વાંચીને વગર સમજે તથા વગર અનુભવે એમાંના પ્રયોગ કરવાની ભલામણ અમે નથી કરતા પરંતુ તેમાંના નિયમો બાળીને તે પ્રમાણે વર્તી તન તથા મનને સારી હાલતમાં રાખવાની ભલામણ કરીએ છીએ, કે જે સંદુ કોઇને ઉપયોગી છે.

આવી ઉપયોગી વૈદ્યવિદ્યાના અંધો જોવાપરથી આપણી મંપૂર્ણ પ્રતીતિ થાય છે એકવાર વૈદ્યવિદ્યા આપણા દેશમાં શિખરપર પહોંચી હતી હાલમાં તે વિદ્યા ભણુ ભણુવવાનો પરિચાઢ જોઈએ થઈ ગયેલો હોવાથી તથા તેને ભેઈતો આશ્રય ન હોવાથી એ વિદ્યા હુસ્તપ્રાય થઈ ગઈ છે. તથાપિ તેમના અમૂઢ્ય અથો જળવાઈ રહે અને તેમાં રહસ્ય, મહુ કોઈ બાળી તેનો અભ્યાસ કરવાને ઉત્સુક થાય એ જરૂરનું છે. વાગભટ્ટ ચરક અને મુશ્વત એ ત્રણ અંધો આયુર્વેદના બહુમાન્ય છે તથાપિ ભણુનારાઓ સુગમતામાટે ખીજા પણ યોગરજ, સર્વસંચક, દોહરાનંદ, ભાવપ્રકાશ વગે ઉત્તમ અંધો તે તે અંધકારોએ કર્યા છે, અને તે સર્વ પંથકના સદસ્યના ઉત્તમ ખજાન જેવા છે. એ બધા અંધોમાં ભાવપ્રકાશ આજકાલ ઘણો પ્રચલિત છે. ઘણા વૈદ્યો એમાંનાં ઔષધો કહેછે અને ઘણાક વૈદ્યોને એ ઔષધો ફળદાયી માલમ પડ્યાં. વિશેષમાં-વાગ્ભટ્ટાદિ ધર્મીક સંહિતાઓમાંથી ચાર ખેંચી આ અંધ ભાવમિપંકિતે નિર્માણ કર્યાં છે, અને તેથી આ એકજ અંધના અભ્યાસથી આયુર્વેદ સંગે ઘણું સાફ જ્ઞાન મળે એમ છે.

આયુર્વેદ મર્વ લોકોને મામાન્યતા ઉપયોગી છે એ વાતની ખાતરી થયા પછી વિદ્યાના જ્ઞાનનો લોકોમાં પ્રચાર કરવાને અમે એ ઘણાંક વર્ષથી પ્રયત્ન કરવા માંડ

હતો. અને કેટલાંક પુસ્તકો પણ બહાર પાડ્યાં હતાં. આ ભાવપ્રકાશ ગ્રંથનું પણ
અંભાણથી જામનગર નિવાસી શાસ્ત્રી કાલીદાસ ગોવિંદજી પામે ભાષાંતર કરાવીને
અમે તેજ અરમામાં બહાર પાડ્યું હતું. એ ગ્રંથની ચોહેલી આવૃત્તિ તમામ ખર્ચી
ગઈ છે એથી આ ખીજી આવૃત્તિ અમે બહાર પાડી છે. અને તેજ એના ઉપયોગી-
પણાની ખાતરી છે.

વૈદ્ય વિદ્યાનું સાફ જ્ઞાન મેળવ્યા શિવાય જેઓ નાના નાના ગ્રંથો ભણીને વૈદ્ય-
કનો પ્રયોગ કરવા માંડે છે, તેના કરતાં આ મંહિતા તેમને આશિર્વાદ રૂપ થઈ પડશે.
વધુકે આમાન્ય વૈદ્યો તો વૈદ્યશાસ્ત્રમાં શું રહ્યું છે તે જાણતા પણ નથી હોતા, તે-
મને આ મંહિતા તે શાસ્ત્રનું સાફ જ્ઞાન આપશે. વાગુભટ્ટાદિ ગ્રંથો સાધારણ મા-
નુષને સમજવા કઠણ પડે એવા છે પણ ભાવમિશ્ર પંડિતે તો ગ્રંથની એવી મહેલી
રચના કરી છે કે તે લક્ષ્યપૂર્વક વાંચનાર દરકોઈ સમજી શકે.

ભાવપ્રકાશમાં પ્રથમ આયુર્વેદની ઉત્પત્તિ રહીને પછી તેના આચાર્યોની
ઉત્પત્તિ પણ કહી છે. તથા તે પછી સદિની ઉત્પત્તિનો ક્રમ વર્ણવ્યો છે, જેમાં માયા
અને પરમાત્માનું વૈધર્મ્ય, પ્રકૃતિનાં નામ અને ગુણો, સત્વાદિ ગુણોનાં લક્ષણ, આદિક
વર્ણન છે.

ખીજું ગર્ભ પ્રકરણ છે. એમાં રજસ્વલા સ્ત્રીએ જે સાવચેતી રાખવી જો-
ઈએ તે, પુત્ર કે પુત્રી જન્મવાનાં કારણ, સ્ત્રીસેવનનાં નિયમ, નયુંસકના પ્રકાર,
પાતાદિ દોષનાં સ્વરૂપ, રસાદિ ધાતુઓનાં સ્વરૂપ, આહારાદિનીગતિ, મળની ઉત્પત્તિ,
શરીરનાં અંગ ઉપાંગ અને સ્નાયુશિશ આદિકનાં વર્ણન, ગર્ભવતી સ્ત્રીનું કુચ્છ, સુવાવ-
હીની માવજત, આદિક વિસ્તારથી કહ્યું છે.

ત્રીજું પ્રકરણ બાળકને ઉછેરવા સંબંધીની વિપુલ માહિતીનું છે.
ચોથું પ્રકરણ દેશાદિકના વર્ણનનું દિનચર્યા, રાત્રીચર્યા, અને યતુચર્યાસંબંધી
છે. આ પ્રકરણ ભણીને માલુમ નીરાગી રહી શકે છે.

પાંચમાં પ્રકરણમાં બાલિના પ્રકાર, ઉપદ્રવોનાં લક્ષણો, ચિકિત્સાની પદ્ધતિ,
વૈદ્યકનાં લક્ષણો, પરિચારકનાં લક્ષણો, હિતાહિત પદાર્થો તથા ઔષધિઓના રસ, ગુણ,
વીર્ય, વિપાક અને પ્રભાવનું વર્ણન છે.

તે પછી હરકે વગેરે ઔષધિઓનાં નામ અને ગુણો વર્ગવાર વર્ણવ્યા છે. એ
સવળો ભાગ થઈ જતાં સુધીમાં લગભગ ૭૦૦ પાનાંનો ગ્રંથ થાય છે. આ ગ્રંથમાં જે
અર્થવાલાં નામ, ત્રણ અર્થવાલાં નામ અને ઘણા અર્થવાલાં નામ, એ વિશેષ
જેવા જેવું છે.

હવે ઔષધો કેમ જનાવવાં તે તથા તેના માપનું પ્રકરણ છે. ધાતુ તથા ઉપધા-
તુઓનાં શોધન મારણ, વિષ ઉપવિષનાં શોધન મારણ, સ્નેહપાનવિધિ, વસન-વિર-

શાસ્ત્રમાં બતાવેલા તત્ત્વરસ્તીના નિયમો બાળીને રાગને ન થવા દેવો એજ અમારે મતે તો શ્રેયસ્કર લાગેછે. વિસ્તૃત રાગનું નિદાન લખતાં માધવ કહેછે કે-

“ન તાં પરિમિતાહારા લગંતે વિદિતાગમાઃ ।

મૂઢા સ્તામજિતાત્માનો લગંતેરાનલોહુપાઃ ॥”

અર્થ-“જેઓ નિયમિત આહાર કરનારા અને વૈદ્યવિદ્યાનાં શાસ્ત્રોને બાળુનારા હોયછે તેઓ એ રાગના સપાટામાં સપડાતા નથી; પણ જેઓ મોતાના મનને કબજે રાખી શકતા નથી તથા ખાવાના લાલચુ છે, એવા મૂઢ પુરુષોને એ રાગ થાયછે. મતલબ કે વૈદ્યવિદ્યાનું સામાન્ય જ્ઞાન તો સહુનેજ ઉપયોગી છે. વૈદ્યવિદ્યા સામાન્ય જનમંડળને પણ કેટલી બાળુવા જેવી છે, એ વાતનું વિશેષ કથન કરવું હવે જ્યાં દેઈ દુકામાં એટલુંજ કહીએ છીએ કે એ વાતની જેને સંજ્ઞા હોય તેમણે ચરક-સંહિતા વાંચી લેવી એટલે તેમને જણાયે કે આયુર્વેદના અંધો કેવળ દવાદાર કરનારનેજ ઉપયોગના નથી, પણ આ લોકમાં સુખી છાંદંગી સુભરી પરલોક પ્રાપ્ત કરનારને પણ ઉપયોગી છે.

આ પ્રમાણે વૈદ્યવિદ્યાના અંધો સહુ દોષને બાળુવા જેવા હોવાથી હરકોઈ માણુને તેના અંધો ખીજ નીતિવિદ્યાના અંધોની પેઠે વાંચવા જેવા છે. એ અંધો વાંચીને વગર સમજે તથા વગર અનુભવે એમાંના પ્રયોગ કરવાની બહામણુ અમે નથી કરતા, પરંતુ તેમાંના નિયમો બાળીને તે પ્રમાણે વર્તી તન તથા મનને સારી હાલતમાં રાખવાની ભલામણુ કરીએ છીએ, કે જે મંદુ દોષને ઉપરોગી છે.

આવી ઉપયોગી વૈદ્યવિદ્યાના અંધો જોવાપરથી આપણી સંપૂર્ણ પ્રતીતિ થાયછે કે એકવાર વૈદ્યવિદ્યા આપણા દેશમાં ધિઅરપર પહોંચી રહી હાલમાં તે વિદ્યા બાળુવા બાળુવવાનો પરિપાક જોઈએ થઈ ગયેલો હોવાથી તથા તેને એઈતો આશ્રય ન હોવાથી એ વિદ્યા હુસ્તપ્રાપ થઈ ગઈ છે. તથાપિ તેમના અગૃહ્ય અંધો જળવાઈ રહે અને તેમાંનું રહસ્ય, મહુ દોષ લાગી તેનો અભ્યાસ કરવાને ઉત્તુક થાય એ જરૂરનું છે. વાગભટ્ટ, ચરક અને સુશ્રુત એ ત્રણ અંધો આયુર્વેદના બહુમાન્ય છે તથાપિ બાળુનારાઓની સુગમતામાટે ખીજ પણ યોગરજ, સર્વસંપ્રદ. ટોટરાનંદ, ભાવપ્રકાશ વગેરે ઉત્તમ અંધો તે તે અંધારાએ ક્યાં છે, અને તે અંધ વેદકના રહસ્યના ઉત્તમ ખજાના જેવા છે. એ જ્યાં અંધોમાં ભાવપ્રકાશ આગ્રહાય વળે પ્રચલિત છે. ઘણા વેદો એમાંનાં સૌપધો કહેછે અને ઘણાક વેદોને એ સૌપધો કૃષ્ણથી માલમ પડ્યાં છે. નિયોગમાં-વાગભટ્ટાદિ ધર્મીક મંદિતાઓમાંથી સાર ખેંચી આ અંધ ભાવમિત્ર પંડિતો નિર્માણ ક્યાં છે, અને તેથી આ એકજ અંધના અન્યાસથી આયુર્વેદ સંબંધી ઘણું માઈ જ્ઞાન મળે એમ છે.

આયુર્વેદ ત્રવ લોકોને સામાન્યજા ઉપયોગી છે એ વાતની ખાતરી થયા પછી એ વિદ્યાના જ્ઞાનનો લોકોમાં પ્રચાર કરવાને અમે એ ઘણાંક વર્ષથી અવલ દરવા માંડીએ

અનુક્રમણિકા.

પૂર્વખંડ-ભાગ પેહેલો.

વિષય.	પૃષ્ઠ.	વિષય.	પૃષ્ઠ.	વિષય.	પૃષ્ઠ.
પ્રકરણ ૧ છું.		પ્રકરણ ૨ છું.			
મુંબળાવરણ	૧	સમ પ્રકૃતિ	૧૮	નપુંસક	૩૦
આયુર્વેદનાં લક્ષણ	૧	સોળ વિહાર	૧૮	નપુંસકનો વિશેષ પ્રકાર,	૩૦
આયુર્વેદની નિશ્ચિતિ	૧	૭૫ સંહાર	૧૮	આરોગ્ય નપુંસક... ..	૩૦
પ્રકાશનો પ્રાદુર્ભાવ... ..	૨			સુગંધી "	૩૦
દશપ્રભવતિનો "	૨			દુર્ગંધી "	૩૦
અગ્નિની કુમારનો "	૨			ઉર્ધ્વક "	૩૧
હંદ્રનો "	૩			ખુંડ "	૩૧
આત્રેયનો "	૩			નરના એવાં શિથિલતાથી	
ભરદ્વાજનો "	૪			કન્યા	૩૧
ચરકનો "	૪			મર્લની બીજ પ્રકૃતિઓ... ..	૩૧
ધન્વંતરીનો... ..	૫			પુત્રોના આદાર-આચાર	
સુદક્ષનો "	૫			અને શિક્ષાનો લેઈ	૩૨
				મર્લનું લક્ષણ	૩૨
				મર્લનો અંગ તથા ઉપાંગનું	
				નિરૂપણ... ..	૩૨
				દેહનાં સમવાયિ કારણો.	૩૬
				દોષનું સ્વરૂપ	૩૬
				દોષ શબ્દની નિશ્ચિતિ... ..	૩૭
				વાયુનું સ્વરૂપ	૪૦
				પિત્તનું સ્વરૂપ	૪૦
				કફનું સ્વરૂપ તથા તેમનાં	
				નામ અને કર્મો	૪૪
				ખાદ શબ્દની નિશ્ચિતિ... ..	૪૬
				ખાદ્યોનાં કર્મો	૪૬
				રક્ત શબ્દની નિશ્ચિતિ	૪૭
				રક્તનું સ્વરૂપ-તથા કર્મો... ..	૪૭
				રક્તનું સ્વરૂપ	૪૭
				રક્ત છવનો ઉત્તમ આધાર	
				છ તેનું પ્રમાણ	૪૮
				રક્તનું સ્થાન	૪૮
				માંસનું સ્વરૂપ... ..	૪૮
				માંસ પેશીની સંખ્યા તથા	
				તેમનાં કર્મો... ..	૪૮
				મેદનું સ્વરૂપ તથા સ્થાન	૫૧

ચન-ભક્તિ-પૂજવર્ત્તી-નસ્યગ્રહણ-ધૂમપાન-કોગસા-પ્રતિસારણુ-સ્વેદ-લેપ-રક્ત-
સાવ-નેત્રકર્મ વગેરેના વિધિ અને ઔષધ લક્ષણના સમય વગેરે વર્ણન છે.

છઠ્ઠા પ્રકરણમાં રોગની પરીક્ષા-હેતુ, પૂર્વરૂપ, લક્ષણ, ઉપશય, અને સ
પ્રાપ્તિ તે ગું છે, એ જાતાવ્યું છે તથા ધાત્વાદિકને વધારવા ઘટાડવાના પ્રકાર પણ
કહેલા છે આવી રીતે લગભગ આઠસો પૃષ્ઠમાં આ ગ્રંથિતાનો પ્રથમખંડ
પૂરો થાય છે.

મધ્યમખંડમાં અનેક રોગોના પ્રકાર, લક્ષણો અને ચિકિત્સા કહેલી છે,
અને ઉત્તરખંડમાં વાજકરણ તથા રસાયનના પ્રયોગ કહેલા છે. આ બે ખંડમાં પણ
લગભગ હજાર પૃષ્ઠ રોકાયેલાં છે.

આ બે હજાર પૃષ્ઠના મોટા ગ્રંથમાં ભાવમિશ્રે જે જે વૈદ્યકશાસ્ત્રમંજીની નિરૂ-
પણ કરેલું છે તે અહીં જાતાવવાની અગત્ય નથી. ઉપર જે ચાર લીટી લખી છે તે
માત્ર અંધનું સ્વરૂપ ધ્યાનમાં આવવા માટેજ છે.

ભાવમિશ્ર કોણ હતા તથા ક્યારે ને ક્યાં થયા એવિયે સવિસ્તર હકીકત
મલી શકતી નથી માત્ર જે હકીકત મલી છે તે આ ગ્રંથમાં ભાવમિશ્રના ચિત્રની
નીચે આપી છે, તેથી અહીં યુન તેનો ઉલ્લેખ કર્યો નથી.

સ ૧૯૫૨ }
વમનપત્રમી }

જયરામ રઘુનાથ,

ભાવપ્રકાશના પ્રસિદ્ધકર્તા.

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
પરાણ યજ્ઞના ધાવણને		કેસ ઉતરાણવાથી થતા		ભોજન કરી કેમ કરત	
સાફ કરવાના ઉપાય	૧૦૪	કાયદા	૧૨૦	તથા સુહ	૧૪૦
સાફ ધાવણના લક્ષણ	૧૦૪	મસરત કરવાથી થતા કાયદા	૧૨૦	શરીરને કેવા વાયુ હિત	
ધાન કેવી રાખવી	૧૦૫	શરીર તેન ઝોળાવવાથી	૧૨૧	મરી છે ?	૧૪૧
કેવી ધાવ ન રાખવી	૧૦૫	થતા કાયદા	૧૨૧	હિતને સુવાનો નિષેધ	૧૪૨
ધાનને ધાવણ ધવરાવ		સરીરના ચૂર્ણ ઝોળવાથી	૧૨૩	પેટમાં આવેને રિપર રા	
વાનો પ્રકાર	૧૦૫	થતા કાયદા	૧૨૩	અવાન્ય ઉપાય	૧૪૩
અભિમત્રણ કરવાના બે		નાહવાનો વિધિ	૧૨૩	અર્થથી થવાના કારણો	૧૪૪
મત્રો	૧૦૬	પત્ર કેવા પેહેરવા?	૧૨૪	અર્થથી ઉપર નમવાથી	
માને કૃમ ન હોય અને		શરીર લેપ કરવાથી થતા	૧૨૪	હાની	૧૪૪
ધાન પણ મળે નહીં તો		કાયદા	૧૨૪	હિતને સ્ત્રીના સંસાનનો	
શું કરવું ?	૧૦૬	કૃત તથા ઘરેણા આદિ		નિષેધ	૧૪૫
બાનકરે અજાણના કરા		પહેરવાથી થતા કાયદા	૧૨૫	જેસવા પચ કરવા તથા સે	
વવાનો સમય	૧૦૬	ભોજનનો વિધિ	૧૨૬	કેમ કરવાના સુદો	૧૪૫
બાવમ્નુ સેવન કરવાનો		શુભ તરસ આદિ શરી		પાવડી તથા એડા પહેર	
પ્રકાર	૧૦૬	રના મેળોને અટકાવ		વાથી થતા કાયદા	૧૪૬
બાવમ્નુ સ્થાનાવિક દિત		વાથી થતી હાની	૧૨૬	કમ એકેવા તથા હાથમા	
શી પદાર્થો	૧૦૭	રરા હોય તથા મળ પાડી	૧૨૬	લામડી રાખવાથી થતા	
બાલમ્નુ કોળીએ ભરાવવા		બવાનો લક્ષણો	૧૨૭	કાયદા	૧૪૬
આદિના સમય	૧૦૭	આહાર તથા મળમૂત્ર ક		જુદા અન્ન વાહનો પર જે	
બા ય આગિ અવસ્થાઓના		સ્થાના સ્થાનક વિન	૧૨૮	રાવાથી થતી અસર	૧૪૬
અવધિ	૧૦૮	નમવાના તથા પાણી પી		તરસા ડાયા વૃદ્ધિ ધમ	
પ્રકૃતિઓના સમય	૧૦૮	વાના વાસણ કેવા રા		યોર, અગ્નિ અને મુલાકા	
		અવા	૧૨૮	સમિપ જેસવાથી થતી	
		ભોજનમા પ્રથમ શું ખાઉ	૧૨	અસર	૧૪૬
		દંદી હોવાનો નોત કરવા		મનુષ્યે કેના સમયાર રાખવો	૧૪૭
		સાફ ભણાઆદિતુ સમગ્ર	૧૨	સંધ્યામળમા નિષિદ્ધ	
		નમવાનો અનુક્રમ	૧૩૦	રેલા કર્યો	૧૪૭
		પેટમાં ભરે પડનારા પ			
		દાર્યોતુ વિવેચન	૧૩૧		
		અચકન આત્મીયતી હાની	૧૩૨		
		સાચવો ખાવાનો વિધિ	૧૩૩		
		નિષમ ભોજનથી થતી હાની	૧૩૩		
		સમય વચર નમવાથી હ	૧૩૩		
		રમત			
		નમવાનું જમન અને અ			
		ગુરુક્રમ	૧૩૪		
		ભોજન પછી શું કરવું ?	૧૩૭		
		નાચરવેવના ખાનના સુલ	૧૩૮		
		સેપારીના ગુલ	૧૩૮		
		કાચ તથા પુનાના સુલ	૧૩		
		ખાન કાચો તથા ઝુનો બે	૧૩૮		

પ્રકરણ ૪ થું. દેશો વિષે.

અનુપ દેશનું લક્ષણ	૧૧૩
અનન દેશનું લક્ષણ	૧૧૩
મિત્ર દેશનું લક્ષણ	૧૧૪
બંધુ દેશનું લક્ષણ	
તથા ઓપમ આદિ કર	
વાના પ્રકાર	૧૧૪
વૈદ્ય કરવાના ઉપચાર	૧૧૫
રવરચના લક્ષણો	૧૧૫

દિનચર્યા.

સવારે ખ્યારે લડકુ અને	
નયમ શું કરવું ?	૧૧૫
દાતણ કરવાનો વિધી	૧૧૬
નાભના તેડના ધીપા નાખ	
વાનો વિધી	૧૧૮

રાત્રીચર્યા.

વાહની વહેરના રુધ	૧૧૦
રાત્રિએ ભોજન મવાનો	
સમય	૧૫૦
મનુષ્ય સળવી વિવેચન	૧૧૦
સમયસર ઉપ લેવાથી થ	
તા લાભ	૧૫૪
સુવૌદ્ય પહેવા આડ	૧૫૫
પાણી પીવાથી થતો	
લાભ	૧૫૫

જાતુચર્યા.

જાતુઓના સ્વરૂપ	૧૫૬
જાતુઓના સુલહોય	૧૫૭

વિષય.	પૃષ્ઠ.	વિષય.	પૃષ્ઠ.	વિષય.	પૃષ્ઠ.	
સમુદ્રેરીયુ	૨૨૨	ભાંગ	૨૪૩	બીટી વર્ગ	૨૫૮	
અષ્ટક વર્ગ	૨૨૨	અરીણના રોકવા	૨૪૩	પાતળી વર્ગ	૨૫૮	
અવક તથા અવશ	૨૨૩	અરીણ	૨૪૪	તમાલપત્ર	૨૫૮	
ગેદા તથા મહાગેદા	૨૨૩	અસખય	૨૪૪	નામકેસર	૨૫૮	
કોકોલી અને કીરકોકોલી	૨૨૪	સીંધાલણ	૨૪૪	વિભવ અને ચતુર્ભવ	૨૫૯	
કેદિ તથા રુદિ	૨૨૪	સાંભરણ	૨૪૪	કેસર	૨૫૯	
અષ્ટ વર્ગના પ્રતિનિધિ	૨૨૫	દરીઆઈ વણ	૨૪૫	ગોરોચન	૨૬૦	
જેહીમય	૨૨૫	બાંડલણ	૨૪૫	નખલા તથા નખડી	૨૬૦	
કપોતો	૨૨૬	સંચળ	૨૪૫	વાળો	૨૬૦	
ગરમાળો	૨૨૬	ખારાનું લણ	૨૪૫	કાળા વાળાના કાંડનું મૂલ્ય	૨૬૧	
કેડું	૨૨૭	ચણાનો ખાર	૨૪૬	બટામાંસી	૨૬૧	
કરીયાતું	૨૨૭	જવખાર અને સાલખાર	૨૪૬	કડીયો (પચરકુંડ)	૨૬૨	
ઉદાગ્રવ	૨૨૮	દંડલુખાર	૨૪૭	ગોધ	૨૬૨	
મંદિયાળ	૨૨૯	જેખાર અને ત્રણખાર	૨૪૭	કચુરો	૨૬૨	
રાતના	૨૨૯	સારાશક (આકખાર)	૨૪૭	ગુરામાંસી	૨૬૩	
ગોરોચન	૨૩૦	થુકો	૨૪૭	ગંધપતારી	૨૬૩	
નાદાની પીકુડી	૨૩૦			કાંચ અને ઘડલા	૨૬૩	
વેળખળ	૨૩૦			દેલુમ	૨૬૪	
ગાલકાંકિણ	૨૩૦			તથસ્તી માંઠ	૨૬૪	
કક	૨૩૧			ભાંડ (તથસ્તી માંઠનો)	૨૬૪	
પુષ્કરમૂલ	૨૩૧			બેઠ	૨૬૪	
કારીડી	૨૩૩			કાલેસર	૨૬૪	
કાકડાચીચી	૨૩૩			વાલીસ પત્ર	૨૬૫	
કાપકુંડ	૨૩૪			કોકોલ	૨૬૫	
કારંચી	૨૩૪			અંધકોલીલા અને અંધમાલતી	૨૬૫	
પાપાણુમેડ	૨૩૪			લાખાતરક	૨૬૫	
ધાવરી	૨૩૪			ચણુકળાળ	૨૬૫	
મણી	૨૩૪			કેપડીમોચ	૨૬૬	
કમુળો	૨૩૬			કપુરીમપુરી	૨૬૬	
લાખ	૨૩૬			પર્વટી (પચાવતી)	૨૬૬	
દળદર	૨૩૬			નસિા (મુંબા બસાકિત)	૨૬૭	
આંબાદળદર	૨૩૭			પ્રખોડરીઠ (પુરેરી)	૨૬૭	
તંગેલી દળદર	૨૩૭					
દારદળદર	૨૩૭					
રસવેલી	૨૩૭					
ખાપચી	૨૩૮					
ગુનારીયા	૨૩૮					
અતપસ	૨૩૮					
લોદર અને પડીયા લોદર	૨૩૮					
વચલુ	૨૪૦					
દુવરી	૨૪૨					
લીલામા	૨૪૨					

કર્પૂરાદિ વર્ગ.

કપૂર	૨૪૮	ભાંડ (તથસ્તી માંઠનો)	૨૬૪
ચીનાઈ કપૂર	૨૪૮	બેઠ	૨૬૪
કરતુરી	૨૪૮	કાલેસર	૨૬૪
મેદમુસક	૨૪૮	વાલીસ પત્ર	૨૬૫
બાળાચીયાં કરતુરી	૨૪૮	કોકોલ	૨૬૫
કુખાંડ	૨૪૮	અંધકોલીલા અને અંધમાલતી	૨૬૫
પીતલકુંડ	૨૪૮	લાખાતરક	૨૬૫
રતાંગલી	૨૪૮	ચણુકળાળ	૨૬૫
ખંતનાં લાકડાં	૨૪૮	કેપડીમોચ	૨૬૬
અગર	૨૪૮	કપુરીમપુરી	૨૬૬
દેવદાર	૨૪૮	પર્વટી (પચાવતી)	૨૬૬
પોળો બેરોળો	૨૪૮	નસિા (મુંબા બસાકિત)	૨૬૭
તમર	૨૪૮	પ્રખોડરીઠ (પુરેરી)	૨૬૭
પલક	૨૪૮		
ગુચળ	૨૪૮		
દેવદારનો ગુંદરપ મૂલ્ય	૨૪૮		
સળ	૨૪૮		
રિંદર	૨૪૮		
ચિતારસ	૨૪૮		
અવકુંડ	૨૪૮		
ભવંતી	૨૪૮		
લવંચી	૨૪૮		
ભવંચી	૨૪૮		
ભીની ભેળચી	૨૪૮		

ગૃધ્રાદિ વર્ગ.

ગૃધ્ર	૨૬૭
નામકેસર	૨૬૭
બીટી	૨૬૭
ચીવણ	૨૬૭
કાચ	૨૬૭
અરણી	૨૬૭
કાચ	૨૬૭
કુદરતી પંચમૂલ	૨૬૭

કર્પૂરાદિ વર્ગ.

કર્પૂર	૨૪૮
ચીનાઈ કર્પૂર	૨૪૮
કરતરી	૨૪૮
મેદમુસક	૨૪૮
બખારીયા કરતરી	૨૪૮
કુણડ	૨૪૮
પીતલકુંડ	૨૪૮
રતાંગલી	૨૪૮
પતંગનાં લાકડાં	૨૪૮
અગર	૨૪૮
દેવદાર	૨૪૮
પોળો બેરો	૨૪૮
તમર	૨૪૮
પદક	૨૪૮
ગુચળ	૨૪૮
દેવદારનો કુંદરવ પૂષ્પ	૨૪૮
ચળ	૨૪૮
દિદર	૨૪૮
ચિતારચ	૨૪૮
અષકુંડ	૨૪૮
લવંગી	૨૪૮
લવંગ	૨૪૮
બીટી બેગચી	૨૪૮
બીટી બેગચી	૨૪૮

અદ્યુઆદિ વર્ગ.

મલો	૨૬૭
નામરવેલ	૨૬૮
બીટી	૨૬૮
ગીચલુ	૨૬૮
કાચ	૨૬૭
અરણી	૨૬૭
આવી	૨૬૭
લુદા	૨૬૭

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
ચોવકુળ	૨૫૮	ઝૂલક	૨૭૬	ધારિક	૩૮૨
નાચપાત	૩૫૬	ઝાણક	૩૭૭	સાહીચોખા	૩૬૨
ખીરુ	૩૫	ઢરતા	૩૭૮	જાવ	૩૮૨
પાટાળી ખીરુ	૩૫૮	મલુચી	૪૭	ધજ	૩૮૩
ખીજોર	૩૫૮	ઝુરમે	૩૭૮	શિળી ધાત્રી	૩૮૩
લાળા લીંબુ	૩૫૮	ઠાપુઆર	૩૮૦	મગ	૩૮૪
ખાગી ગોળ લીંબુ	૩૬૦	ફૂટકળી	૩૮૦	ઝાડક	૩૮૪
ખીડા લીંબુ	૩૬૦	રાત્રીવતી	૩૮૧	ઝોખા	૩૮૫
કર્મરંગ (બેંગલોર લીંબુ)	૩૬૦	ચુમક (ચમક)	૩૮૧	વાવ	૩૮૫
આળાશી	૩૬૧	ગેર તપા સોનાગેર	૩૮૧	મઠ	૩૮૫
બામલમેદ	૬૨	જાગ તથા ચાક	૩૮૧	મસુર	૩૮૫
પાકમ	૩૬૨	રેતી	૩૮૧	તુલસીદાળ	૩૮૬
અગ્રસ્થ અને પચાગ્રસ્થ	૬૦	ખાપરીગે	૩૮૧	ચામા	૩૮૬
ફળોનો ઉપયોગ કરવાની રીત	૩૬૩	દીવાલસી	૩૮૧	વટાણા	૩૮૬
		સોરઠી માટી	૩૮૨	મકાઈ	૩૮૭
		કાળી માટી	૩૮૨	કળથી	૩૮૭
		કાદવ	૩૮૨	વા	૩૮૭
		લીસામાલ	૩૮૨	અજસી	૩૮૮
		પીગેર	૩૮૩	રાત્રી પુકાવાળી તુલસીદાળ	૩૮૮
			૩૮૩	સાગ	૪૮

ધાતુપદાત, અમેપરમ,
રનોપરન, વિષેય-

વિષય.	પૃષ્ઠ.	વિષય.	પૃષ્ઠ.	વિષય.	પૃષ્ઠ.
દાંભી	૪૦૩	સરસપનાં પાનડાં ...	૪૦૮	દાંભી ધીસેલી	૪૧૩
તાંદળનાં બાજી	૪૦૩	કુલના શાકોનું પ્રકરણ.	૪૦૮	મીઠી પરચોળી	૪૧૩
પાણીનો તાંદળનો	૪૦૩	અમલીયાનાં ફુલ ...	૪૦૮	બોરીચણીના ઝાડવા ...	૪૧૪
ટોકો	૪૦૩	કેળનાં ફુલ	૪૦૮		
દાંભી	૪૦૪	સરસપનાં ફુલ	૪૦૮	દાંદલીનાં શાકોનું	
અળવી	૪૦૪	ચેમળાનાં ફુલ	૪૦૯	પ્રકરણ.	
કાળી	૪૦૪	કુલનાં શાકોનું પ્રકરણ.	૪૦૯	સરસપની દાંદલી	૪૧૪
કાળી વળા મોઢી હણી ...	૪૦૪	પંડકાંજી	૪૦૯	ફેદ શાકોનું પ્રકરણ.	
બહુ ખાડી હણી	૪૦૫	કેળું	૪૦૯	સૂરણ	૪૧૪
જુકો	૪૦૫	મીઠી તુંબરી	૪૧૦	જરિયાં	૪૧૪
ફુલ	૪૦૫	દાંભી તુંબરી	૪૧૦	લાંબાં વળા પાતળાં રતાજી.	૪૧૫
દિલમોચિયા	૪૦૫	કાદલી	૪૧૦	મુળા	૪૧૫
કુનિચાણુક	૪૦૫	પંડાંજી	૪૧૦	ગામર	૪૧૫
મુળા	૪૦૫	કાદેરું	૪૧૧	કેળના ફેલ	૪૧૫
કુળા	૪૦૫	ગવડાં	૪૧૧	માનકાં	૪૧૫
અળખાનાં પાનડાં	૪૦૫	જુગાખડાં	૪૧૧	વાસાલીફેલ	૪૧૫
કુળાલીયાનાં પાનડાં	૪૦૫	પરવળ	૪૧૧	દરિતકર્ણ	૪૧૫
પ્રસાણી ચોરનાં પાનડાં ...	૪૦૭	દીટાનાં	૪૧૨	કેમુક	૪૧૭
ખડસલીયાનાં પાનડાં	૪૦૭	વાલોર	૪૧૨	કસેલાં	૪૧૭
મહાદલીનાં પાનડાં	૪૦૭	કાળી વાલોર	૪૧૨	કમળ આદિના કંઠો ...	૪૧૭
પરવળનાં પાનડાં	૪૦૭	સરસપનાં શીંગ	૪૧૨	ફેલસાદની શામાન્ય પરી.	
મળોનાં પાનડાં	૪૦૭	ચીંગળી	૪૧૩	બાવા	૪૧૭
કાણુંદશનાં પાનડાં	૪૦૭	કંટાનાં	૪૧૩	સરસેદાન સાકો	૪૧૮
અગ્રિયા (અમ્બાનાં પાનડાં)	૪૦૮	પિકાર	૪૧૩		
વરાળનાં પાનડાં	૪૦૮				

अनुक्रमणिका.

પૂર્વખંડ-ભાગ બીજો.

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
માંસ વર્ગ.		વિઠ્ઠિરો.		માછલાં.	
માસ	૪૧૬	બટાકા	૪૨૬	સાંછિત	૪૩૨
માસ વગના ભેટ	૪૧૬	લાંબા	૪૨૬	સિંદુર	૪૩૨
જાગલ.		લપાઈડા	૪૨૭	બકરી	૪૩૨
ભંચલ	૪૧૮	કાળા તથા ખાસ તેવર	૪૨૭	ખાંચિડા	૪૩૨
અનૂષ	૪૨૦	ચરખા	૪૨૭	પાલીન	૪૩૩
નવાલ પશુઓ	૪૨૦	કુકડા તથા વનના કુકડા	૪૨૭	સુગી	૪૩૩
બિલ્લરો	૪૨૦	મરુદો.		હિંસ	૪૩૩
કુકડાચો	૪૨૧	દારિય	૪૨૭	સપ્તની	૪૩૩
પર્ણકુડો	૪૨૧	દોલ	૪૨૮	ગરૂર	૪૩૩
વિઠ્ઠિરો	૪૨૧	મોર	૪૨૮	કવિલા	૪૩૩
મરુદો	૪૨૨	પારેલા	૪૨૮	વર્ષા	૪૩૩
પ્રસરો	૪૨૨	પાળીના ઇંડા	૪૨૮	દડ	૪૩૩
મારો	૪૨૨	માખેલો.		સિંદુર	૪૩૪
		બટાકા	૪૨૮	મદાસાકર	૪૩૪
અનૂષ.		મા ૨ (પેડા)	૪૨૮	ચરખી	૪૩૪
કૃષિવરો	૪૨૩	કુના પડા	૪૨૮	મંચી	૪૩૪
ભાંગો	૪૨૩	પો ૧	૪૩૦	પત્રવાળા માંડા	૪૩૪
કાસાચો	૪૨૩			પ્રાકો	૪૩૪
પારિવો	૪૨૪	કુચેચો		કીનુ માછલા	૪૩૪
માછલા	૪૨૪	પો ૨	૪૩૦	બદુર કીનુ માછલા	૪૩૪
દરિયુ	૪૨૪	પો ૩	૪૩૦	માંડાના ઇંડા	૪૩૪
એનુ	૪૨૪			મુકાલવા માછલા	૪૩૪
કુરમ	૪૨૪	પાલીઓ.		બટાકા માછલા	૪૩૪
દોલ	૪૨૪	કાચળા	૪૩૦	કુચા આરિના જાળોમા દ	૪૩૪
પૂપલ	૪૨૪	નૂતના મારેલા બનવર	૪૩૦	નવાલ પશુઓ માછલા	૪૩૪
નવા (સાવરની ભગ)	૪૨૪	પાળાની ની મરી ગય	૪૩૦	દરિયુ કુચા માછલા	૪૩૪
સાવર	૪૨૪	લાંબા માસ	૪૩૦	દરિયુ કુચા માછલા	૪૩૪
સાવર	૪૨૪	ચરખા તથા બાકા બન	૪૩૦	દરિયુ કુચા માછલા	૪૩૪
કુચ	૪૨૪	ચરખા માસ	૪૩૦	દરિયુ કુચા માછલા	૪૩૪
		માખેલો	૪૩૦	દરિયુ કુચા માછલા	૪૩૪
બિયેરાચો.		માસ તથા મુગાનવા	૪૩૦	દરિયુ કુચા માછલા	૪૩૪
સરખા	૪૨૪	માસના ઇંડા	૪૩૦	દરિયુ કુચા માછલા	૪૩૪
સોલ	૪૨૪	કેર વનરો મોલો બન	૪૩૦	દરિયુ કુચા માછલા	૪૩૪
પાંચો	૪૨૪	ચરખા માસ તથા	૪૩૦	દરિયુ કુચા માછલા	૪૩૪
		માછલા વિશેષ વિવરણ	૪૩૦	દરિયુ કુચા માછલા	૪૩૪

વિષય.	પૃષ્ઠ.	વિષય.	પૃષ્ઠ.	વિષય.	પૃષ્ઠ.
લાલ	૪૩૬	માંસ શુભાટક	૪૪૬	વારી વર્ગ.	
દાગ	૪૩૬	માંસના રસા	૪૪૬	પાણી	૪૫૬
ખીચડી	૪૩૭	શાક પાક વિધિ.		પાણીના ભેદ	૪૫૬
તાપદરી	૪૩૭	શાક પકાવવાની રીત	૪૪૭	ધારાળ પાણીનાં વજાણ	૪૫૬
દુધપાક	૪૩૭	મેંડ	૪૪૭	ધારાળ પાણીના ભેદ	૪૫૭
નારીયેળનો દુધપાક	૪૩૭	સંચાલ	૪૪૮	ઝડુવચર ધમેકું વરસા	૪૫૮
રોષ	૪૩૮	કરૂંનાશી	૪૪૮	દનું જળ	૪૫૮
મંડ	૪૩૮	ફેનિકા	૪૪૮	કરસલવજી	૪૫૮
પોળી	૪૩૮	કુંવાશી	૪૪૮	વોચાર જળ	૪૫૮
લાકડી	૪૩૮	સેવના લાકડું	૪૪૮	દેખજી	૪૫૮
રોટલી	૪૩૮	મોલીચુરના લાકડું	૪૪૮	પૃથ્વી સંબંધી જળ	૪૫૮
બાદી	૪૩૮	બુંદીનાં લાકડું	૪૪૮	નદીનાં જળ	૪૫૯
જવની રોટલી	૪૩૮	દુધપાક	૪૫૦	ઔદ્યોગિક જળ	૪૫૯
અદરની રોટલી	૪૩૮	જલોળી	૪૫૦	નૈઋત્ર જળ	૪૫૯
ચણાની તથા વજની રોટલી	૪૪૦	ખાજીયા પીરસવાના પદાર્થો.		સરોવરનું જળ	૪૫૯
પિચ્છિશ	૪૪૦	શીખંડ	૪૫૦	વાદ્ય જળ	૪૫૯
વેદપિચ્છિશ રોટલી	૪૪૦	સાકરનું સામવત	૪૫૧	હોપજી	૪૫૯
પાપટ	૪૪૧	પ્રધાનકો.		ચૌથ જળ	૪૫૯
પરિશ	૪૪૧	આંબાના ફળનું પ્રધાનક	૪૫૨	પાંચમ જળ	૪૫૯
વડાં	૪૪૧	આંબાની ફળનું પ્રધાનક	૪૫૨	ચિત્તિ જળ	૪૫૯
કોણકાં	૪૪૧	લીંબુનું પ્રધાનક	૪૫૨	કેદાર જળ	૪૫૯
આંબાની વડાં	૪૪૨	ખાજીયા પ્રધાનક	૪૫૨	વરસાદનું જળ	૪૫૯
મનનાં વડાં	૪૪૨	કાંજીનું પ્રધાનક	૪૫૨	પ્રત્યે કદુમાં જળના કુ	૪૫૯
બાદાની વડાં (જેરો)	૪૪૨	બલિ	૪૫૩	ભૂનો ભેદ	૪૫૯
પદ્માર્જાની વડાં	૪૪૨	ધાત	૪૫૩	જળ લેવાનો સમય	૪૫૯
મનની વડાં	૪૪૨	દુધ પીવા વિધે	૪૫૩	જળ વિધિ	૪૫૯
ખોટાં માણસની બનાવ	૪૪૩	સાધવો	૪૫૩	શિતજનન	૪૫૯
વાની રીત	૪૪૩	જવનો સાધવો	૪૫૩	કોડે પાણી પીવાના વિધે	૪૫૯
કરી બનાવવાની રીત	૪૪૩	વજા તથા જવનો સાધવો	૪૫૪	જળ પીવાની માનસવાના	૪૫૯
મનનાં લીતાં વડાં બનાવ	૪૪૩	સાગનો સાધવો	૪૫૪	જળ પીવાની રીત	૪૫૯
વાની રીત	૪૪૩	સાધવાની સામાન્ય પરિ	૪૫૪	નિતીદ જળ	૪૫૯
પરવટી બનાવવાની રીત	૪૪૪	ભાસ	૪૫૪	ફિનિ જવનો નિર્દોષ	૪૫૯
માંસના પ્રકારો.		જવની પાણી	૪૫૪	વાના રૂપાં	૪૫૯
શુદ્ધ માંસ	૪૪૪	વાન	૪૫૪	પીચેનું જળ પચવાનો	૪૫૯
સદૃશ માંસ	૪૪૪	પચા	૪૫૪	પ્રકાર	૪૫૯
ધારાળ માંસ પકાવવાની રીત	૪૪૫	મોજા	૪૫૪	દુધ વર્ગ.	
દરીસા માંસ	૪૪૫	પોળ	૪૫૪	દુધનાં નામ	૪૫૯
વૃજેડ માંસ	૪૪૫	ધુપરી	૪૫૪	માવડું દુધ	૪૫૯
માંસને લોડાના ઓળી પકાવવાની રીત	૪૪૫	વજા	૪૫૪	જાણીવાળી તથા જાણ	૪૫૯
		વજો	૪૫૪	જા વજની માવડું	૪૫૯
		મોજા	૪૫૪	દુધ	૪૫૯

વિવર	પૃષ્ઠ	વિવર	પૃષ્ઠ	વિવર	પૃષ્ઠ
તક વર્ગ.		નવનીત વર્ગ.		સન્ધાન વર્ગ.	
દેશો ઉપરથી ગણના હ	૪૬૭	ભાષણ	૪૭૮	કાશ	૪૮૬
ધના સુચો	૪૬૮	લેસતુ માખણ	૪૭૯	દુધિદહ	૪૮૭
આહારના ફેરફારથી દુધના	૪૬૯	દુધમાથી નંદારેડુ માખણ	૪૮૦	સીંદૂર	૪૮૮
સુ નો ફેરફાર	૪૭૦	તાલુ માખણ	૪૮૧	આરનાન	૪૮૯
લેસતુ દુધ	૪૭૧	વાણી માખણ	૪૮૨	ધાન્યાન	૪૯૦
ખરીતુ દુધ	૪૭૨	ધી	૪૮૩	શિદાઈ	૪૯૧
હરબીતુ દુધ	૪૭૩	માથતુ ધી	૪૮૪	શુભ	૪૯૨
મારતુ દુધ	૪૭૪	ઝેરાતુ ધી	૪૮૫	આશુવ	૪૯૩
મોઢીતુ દુધ	૪૭૫	ખરોતુ ધી	૪૮૬	મધ	૪૯૪
ઉઠકીતુ દુધ	૪૭૬	ઉઠગીતુ ધી	૪૮૭	અરિષ્ટ	૪૯૫
ધાથાળીતુ દુધ	૪૭૭	મારતુ ધી	૪૮૮	સુસ	૪૯૬
ઝાતુ દુધ	૪૭૮	ગીતુ ધી	૪૮૯	વાણી	૪૯૭
રોનકમુ દુધ	૪૭૯	મોગીતુ ધી	૪૯૦	જે નતના સીધુ	૪૯૮
ખીર માલો, કીરમા, વ	૪૮૦	દુધમાથી કંદારેડુ ધી	૪૯૧	આરાપ	૪૯૯
કપિષ્ઠ અને ગોર	૪૮૧	હરીમાથી કંદેડુ ધી	૪૯૨	નંડ તથા જુદું મધ	૪૯૦
દુધની તર	૪૮૨	અનુ ધી	૪૯૩	નન અ તથા પુરોગાની મ	૪૯૧
ખાન પોરથી મુત કંદેડુ દુધ	૪૮૩	તાનુ ધી	૪૯૪	ધ પીવાથી થતી મેઘ	૪૯૨
પ્રમાત આદિ સમયતુ દુધ	૪૮૪	ધી નહીં દેવાના વિષયો	૪૯૫	મેઘાઈ મેઘાઈ	૪૯૩
દુધતુ રોપન કરવાના સમય	૪૮૫			મધ પીવાનો પ્રાર	૪૯૪
મધેડુ દુધ	૪૮૬			મધનો મન નાશ કરના	૪૯૫
ગાયના તથા બકરીના દુ	૪૮૭			નો ઉપાય	૪૯૬
ધનુ શીલા	૪૮૮				
નિતિ દુધ	૪૮૯				
દહિ વર્ગ.		મૂત્ર વર્ગ.		મધુ વર્ગ.	
હલી	૪૯૦	ગોમૂત્ર	૪૯૬	મધના નામ	૪૯૭
હલીના બેઠ	૪૯૧	માખણ મૂત્ર	૪૯૭	મધના બેઠ	૪૯૮
ગાયતુ હલી	૪૯૨	મૂત્રની સમાન્ય પરીવાર	૪૯૮	માત્ર મધ	૪૯૯
લેમતુ હલી	૪૯૩			પ્રાપ્ત મધ	૪૯૦
ખરોતુ હલી	૪૯૪			હોટ મધ	૪૯૧
ખરોતના હલીના સુચો	૪૯૫			પોનિય મધ	૪૯૨
નધમાથી મોડુ હલી	૪૯૬			લાઝ મધ	૪૯૩
નિ સાર દુધમાથી કંદેડુ	૪૯૭				
હલી	૪૯૮				
મારેડુ હલી	૪૯૯				
સંકાસદિત હલી	૪૯૦				
સાતે હલી ખાવાનો નિત્ય	૪૯૧				
પ્રત્યેક જનુમા હલીનો વિવિ	૪૯૨				
વિવિ વિવિ હલીતુ મેર	૪૯૩				
નમા રોપ	૪૯૪				
સાર તથા મરતુ	૪૯૫				
		તૈલ વર્ગ.			
		તેલના સ્વરૂપ	૪૯૬		

વિષય.	પૃષ્ઠ.	વિષય.	પૃષ્ઠ.	વિષય.	પૃષ્ઠ.
આધ્ય મધ	૪૯૩	બોલો મોખ... ..	૪૯૮	આસપ તથા અરિષ્ટનાં લ-	
ઔદાતક મધ	૪૯૩	નવો મોખ... ..	૪૯૮	સુખો	૫૧૭
દાન મધ	૪૯૩	અનુપાનના સેવથી મોખના		સામાન્ય રીતે અરિષ્ટ કર-	
નવું તથા જૂનું મધ ...	૪૯૩	સુખો	૪૯૮	વાનો વિધિ	૫૧૮
હાકા તથા ગરમ મધના		ખાંડ... ..	૪૯૮	જે પ્રકારના સીધું	૫૧૮
સુખ દોષ.	૪૯૪	સાકરીયા ખાંડ	૪૯૮	સુચ તથા સુસની ભવ... ..	૫૧૮
મીઠાના સુશુદ્ધિ	૪૯૪	ધોળી સાકર તથા ખડી-		સુખ... ..	૫૧૮
		સાકર	૪૯૯	સુક... ..	૫૧૮
		મધની ખાંડ	૪૯૯	દુષોદક, સીંચી, આર-	
		ખાંડ, સાકરની પરિભાષા. ૪૯૯		નાથ, કાંઈક અને સિ-	
				કામી	૫૧૯
ધ્યુ વર્ગ.		અનેકાર્ય નામવર્ગ.		ધાતુનાં શોધન મારણ-	
રોરડી	૪૯૪	જે અર્થવાળાં નામો ... ૪૯૯		વિધિ.	
રોરડીની બંતો	૪૯૪	મણુ મણુ અર્થવાળાં નામો ૫૦૨		સોવાને કુદ કરવાનો તથા	
પીંડ (ધોળી રોરડી) તથા		મણુ અર્થવાળાં નામો... ૫૦૫		મારવાનો વિધિ	૫૧૯
સિરક	૪૯૫			સોનું મારવાનો બીજો પ્ર-	
કોરાક (પીંડા જેવી રોરડી)	૪૯૫			કાર	૫૨૦
કંતરેકુ (કંઠમણી રોરડી).	૪૯૫			સોનાને મારવાનો ત્રીજો	
વંશક (વાંસ જેવા આકા-				પ્રકાર	૫૨૧
રવાળી રોરડી). ... ૪૯૫				સોનાને મારવાનો ઘાથો	
સનપોરક (પણી કાતરી-				પ્રકાર	૫૨૨
ઓવાળી રોરડી) ... ૪૯૫				મારેલા સોનાના સુખો... ૫૨૨	
વાપચેકુ (વાતળી રોરડી). ૪૯૫				જાણ્યર ન મારેલા સોના-	
કરેકુ (બડી રોરડી) ... ૪૯૫				ના રોષ	૫૨૨
સુખિપત્ર (સોઈ જેવા પા-				ધાત્વાદિ મારણોપયુ-	
નદાંવાળા) નેપાઈ કે-				કતાન્ પુટપ્રકારનાઈ.	
મની હોધિપત્ર (વાંજા				પુલ્કા પ્રકારો	૫૨૨
વાનદાંવાળા) અને ની-				વંચોના પ્રકારો	૫૨૪
કપોર (કાળી કાતરી-				મારવાને યોગ્ય રૂપું ... ૫૨૫	
સોજોવાળી રોરડી) ... ૪૯૫				મારવાને અયોગ્ય રૂપું ... ૫૨૫	
હાથા	૪૯૬			રૂપાને યુદ્ધ કરવાનો વિધિ ૫૨૫	
લક, જુવાન અને ધ-				નદો સોતાજેલા રૂપાના	
રડી રોરડી	૪૯૬			રોષ	૫૨૫
ડાળીના અંગેના સેવથી				રૂપાને મારવાનો વિધિ ૫૨૬	
સુખેનો બેદ	૪૯૬			રૂપાને મારવાનો બીજો	
તળી મુરોલી રોરડી ... ૪૯૬				વિધિ	૫૨૬
તળી પોલેલી રોરડી ... ૪૯૬				મારેલાં રૂપાના સુખો ... ૫૨૬	
ઉગડોનો મારી રસ ... ૪૯૬				મારવાને યોગ્ય તંત્રું ... ૫૨૬	
પેરડોનો પદાવેરો રસ. ૪૯૭				મારવાને અયોગ્ય તંત્રું ૫૨૬	
રોરડીના રસમાંથી બનતા				ત્રાંજાને શોધવાનો વિધિ. ૫૨૭	
પદાર્થો	૪૯૭			ત્રાંજાને મારવાનો વિધિ. ૫૨૭	
રોરડીના રસની પાવળી					
સાગ	૪૯૭				
રોરડીના રસની પાલી સાગ. ૪૯૭					
મોળ	૪૯૭				

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
મારેલા ત્રાણાના ગુણો	૫૨૮	હાથુ તથા પીતલ માર		હરતાલને મારવાનો વિધિ	૫૪૮
હથીરનું રત્નરૂપ	૫૨૮	વાનો વિધિ	૫૩૫	મારેલી શુદ્ધ હરતાલના	
અશુદ્ધ હથીરના દોષ	૫૨૮	અવેલા હાસા તથા પીત		ગુણો	૫૪૮
શીરને શુદ્ધ કરવાનો વિધિ	૫૨૮	ળના ગુણો	૫૩૫	અશુદ્ધ મહુશીનના દોષ	૫૪૮
હથીરને મારવાનો વિધિ	૫૨૮	સિદ્ધરને શુદ્ધ કરવાનો વિધિ	૫૩૫	મહુશીલને શુદ્ધ કરવાનો	
મારેલા હથીરના ગુણો	૫૨	સિદ્ધરના ગુણો	૫૩૫	વિધિ	૫૪
અશુદ્ધ રત્નરૂપ શોધન		શિલાચ્છવને શુદ્ધ કરવાનો		શુદ્ધ કરેલા મહુશીનના	
અને મારણ	૫૨૮	વિધિ	૫૩૫	ગુણો	૫૪
શીસાને શુદ્ધ કરવાનો વિધિ	૫૩૦	શિલાચ્છવનો બીજો વિધિ	૫૩૬	હથાળાપરીવાને શુદ્ધ કરવા	
શીસાનો મારણ વિધિ	૫૩૦	શોધેલા શિલાચ્છવના ગુણો	૫૩૮	નો વિધિ	૫૪
શીસાને મારવાનો બીજો				શુદ્ધ કરેલા હાથાપરીના	
વિધિ	૫૩૦			ના ગુણો	૫૪
મારેલા શીસાના ગુણો	૫૩૦	રસમય શોધનવિધિ.		સપલા ઉપરરોને શુદ્ધ કર	
નર્દી શોધેલા લોહાના દોષ	૫૩૧	પાસને શુદ્ધ કરવાનો વિધિ	૫૩૮	વાનો સામાન્ય પ્રકાર	૫૫
લોહાના દોષોની સાચી		પાસને મારવાનો બીજો	૫૪૧	અશુદ્ધ ઉપરરોને શુદ્ધ કર	
વાસ્તે શોધવાનો પ્રકાર	૫૩૧	પાસને મારવાનો ત્રીજો	૫૪૨	રવાનો વિશેષ પ્રકાર	૫૫૦
લોહાને મારવાનો વિધિ	૫૩૧	પાસને મારવાનો ચોથો	૫૪૩		
લોહાને મારવાનો બીજો		રસકપૂર કરવાનો	૫૪૩		
વિધિ	૫૩૧	સિદ્ધર રસ કરવાનો	૫૪૪		
લોહાને મારવાનો ત્રીજો		મૂલિત પાસના ગુણો	૫૪૪		
વિધિ	૫૩૧				
મારેલા લોહાના ગુણો	૫૩૧				
સપલા પ્રાપ્તિને મારવા					
નો સામાન્ય પ્રકાર	૫૩૨				
		ઉપરસાનાં શોધન			
		વિધિ.			
ઉપધાતુનાં મારણપ્ર-		દીંબાને શુદ્ધ કરવાનો		અશુદ્ધ લીસાના દોષ	૫૪૦
કારમાહ.		વિધિ	૫૪૫	લીસાને શુદ્ધ કરવાનો પ્રકાર	૫૪૦
અશુદ્ધ રોનામખીના દોષ	૫૩૩	શુદ્ધ કરેલા દીંબાના ગુણો	૫૪૫	લીસાને શુદ્ધ કરવાનો બી	
રોનામખીને શુદ્ધ કરવાનો		દીંબાખાલી પાસા જેમ		જો પ્રકાર	૪૪૧
વિધિ	૫૩૩	વાનો વિધિ	૫૪૫	મારના લીસાના ગુણો	૫૪૧
રોનામખીને મારવાનો		નર્દી શોધાએલા રત્નકલા		સપલા રત્નોર્દ શોધન,	
વિધિ	૫૩૩	દોષ	૫૪૫	માસન વિધિ તથા ગુણ	૪૪૧
રૂપામખી શોધવાનો વિધિ	૫૩૩	ત્રાસને શુદ્ધ કરવાનો વિધિ	૫૪૬		
રૂપામખીને મારવાનો	૫૩૩	શુદ્ધ નધાના ગુણો	૫૪૬	વિપાણાં શોધન વિધિ.	
રોનામખીના તથા રૂપામ		અશુદ્ધ અગ્રકના દોષ	૫૪૬	જગતમયુ રત્નરૂપ	૫૪૨
ખીના વિશેષ ગુણો	૫૩૪	અગ્રકને શોધવાનો વિધિ	૫૪૬	મેરો શુદ્ધ કરવાનો વિધિ	૫૪૨
મોરપુત્રો શોધન મારણ		અગ્રકને મારવાનો	૫૪૬	કેરના ગુણો	૫૪૨
વિધિ	૫૩૪	પાન્યાગ્રક કરવાનો વિધિ	૫૪૭	વપરિગતુ નિરપણ	૫૪૨
મોરપુત્રના ગુણો	૫૩૪	મારેલા અગ્રકના ગુણો	૫૪૭	વદ્યોમા ગુણો દેવતા	
હાથુ તથા પીતલને શો		અશુદ્ધ હરતાલના દોષ	૫૪૭	નો અવધિ	૫૪૨
ધન વિધિ	૫૩૪	હરતાલને શુદ્ધ કરવાનો		સ્નેહપાન વિધિ.	
		વિધિ	૫૪૭	સ્નેહપાન કરવાનો પ્રકાર	૫૪૩
				જવકમોના નામ	૫૪૩

વિષય. પૃષ્ઠ.

વખતોધિકાર.

વખતનો વિધિ ... ૫૫૮

વિરેચન વિધિ.

વિરેચન (રેચ દેવાનો પ્ર-
કાર ... ૫૬૨

સ્નેહ અસ્તિ વિધિ.

સ્નેહઅસ્તિનો (પી કે તેલ
આદિથી ગુણમાં પિચ-
કારી ભાવનો) પ્રકાર ૫૬૭

નિર્લઘ અસ્તિ વિધિ.

નિર્લઘ અસ્તિનો વિધિ .. ૫૭૭

ઉત્તર અસ્તિ વિધિ.

ઉત્તરઅસ્તિ (સીંગમાં કે
ચોળિમાં પિચકારી) ભા-
વનો વિધિ ... ૫૮૮

ફલવર્તિ વિધિ.

વાદ મુકવાનો વિધિ ... ૫૮૦

નસ્ય મલ્લુ વિધિ.

નસ્ય લેવાનો પ્રકાર ... ૫૮૦

ધૂમપાન વિધિ.

ધૂમપાનનો વિધિ ... ૫૮૯
ધૂમપાનના ઉપયોગથી લાભ. ૫૯૦
ધૂમપાન પીવાથી લાભ ... ૫૯૦
ધૂમપાન પીવાનો પ્રકાર ... ૫૯૦
ધૂમપાન પીવામાં ઔષધો-
ના કલ્પે ... ૫૯૧
ધૂમપાન દેવાનો પ્રકાર ... ૫૯૧

વિષય. પૃષ્ઠ.

ધૂમપાનમાં પરેછ ... ૫૯૧

મરુદ્ધુકમલપ્રતિસા-
રણુ વિધિ.

કોમળા કરવા વિધે ... ૫૯૨
કોમળાના લેદ ... ૫૯૨
કોમળામાં ઔષધ વચન. ૫૯૩
કોમળા તથા કવલનો ઉ-
પયોગ કેટલી અવસ્થા
વધી કરેલો ... ૫૯૩
કવલ વિધે... ... ૫૯૩
પ્રતિસારણુ વિધે ૫૯૩

સ્વેદ વિધિ.

સ્વેદનો (બાફનો, યોડનો
અને પસીનો ઉત્પન્ન
કરવાનો) વિધિ ... ૫૯૪
વાપરવેદ ... ૫૯૪
ઉપસ્વેદ ... ૫૯૪
ઉપનાહસ્વેદ ... ૫૯૭
દ્રવસ્વેદ ... ૫૯૪

મુર્ધ તૈલ વિધિ.

માથામાં તેલ નાખવાનો
વિધી ... ૫૯૬

કર્ણુ વિધિ.

કાનમાં તેલ નાખવાનો
વિધિ ... ૬૦૦

લેપ વિધિ.

લેપ તિરે ... ૬૦૧

શોષિત સાવણુ વિધિ.

શરીરમાંથી લેલી કદાવ-

વિષય. પૃષ્ઠ.

વચનો (ફસ પોલા-
વચા વગેરેનો) વિધિ-૬૦૩

નેત્રપ્રસાદન કર્મોણિ.

નેત્રનો સ્વચ્છ કરવાની ક્રિ-
યાઓ ... ૬૦૭

સેક વિધિ.

સેકનો પ્રકાર ... ૬૦૮

આક્રિયોતન વિધિ.

આક્રિયોતનનો પ્રકાર ... ૬૦૮

પિડી વિધિ.

(પલ (હપરી) નો પ્રકાર. ૬૦૯

ભિડાલક વિધિ.

ભિડાલકનો પ્રકાર ... ૬૧૦

તર્પણુ વિધિ.

તર્પણુ (નેત્રને રક્ત કરવા-
નો) પ્રકાર ... ૬૧૦

પુટપાક વિધિ.

પુટપાકની રીતે પાકાવેલા
રક્તથી નેત્રનું તર્પણુ કે-
રવાવિધે ... ૬૧૨

અંજન વિધિ.

અંજનનો પ્રકાર... ૬૧૪

લેપનનાં વિધિ.

લેપન કરવાની વાદ ... ૬૧૬
લેપણુ કરવાની વાદ ... ૬૧૬

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
લેખન કરનારી રસક્રિયા	૬૧૮	જ્ઞાની પરીક્ષા	૬૨૩	સ્વસ્થનુ લક્ષણ	૬૩૫
રોપણ કરનારી રસક્રિયા	૬૧૭	મૂત્રની પરીક્ષા	૬૨૩	દોષોનાં, ધાતુઓનાં, અને	
રનેહન કરનારી રસક્રિયા	૬૧૭	નાગની પરીક્ષા	૬૨૩	મળોની વૃદ્ધિના નિદાનો	૬૩૬
લેખન મૂર્છા	૬૧૭	રોગોનુ જ્ઞાન થાય તે વિષે	૬૨૫	અત્યંત વૃદ્ધિ પામેલા દો	
રોપણ મૂર્છા	૬૧૭	હેતુ લક્ષણ	૬૨૫	ધાર્મિકના લક્ષણો	૬૩૬
રનેહન મૂર્છા	૬૧૮	હેતુ બાધિગોને જણાવ		દોષોનાં, ધાતુઓનાં તથા	
		વાનુ જ્ઞાન	૬૨૫	મળોનાં ક્ષય થવાનાં	
		અપ્રાપ્તિનુ લક્ષણ	૬૨૫	નિદાનો	૬૩૬
		જુની જુદી ઉપાધિઓ ઉ		દોષોની, ધાતુઓની અને	
		પરથી સપ્રાપ્તિના ભેદો	૬૨૬	મળોની વૃદ્ધિના નિદાન	૬૩૬
		અપ્રાપ્તિ બાધિને જણાવ		અત્યંત વૃદ્ધિ પામેલા દો	
		વાનુ જ્ઞાન	૬૨૮	ધાર્મિકના લક્ષણો	૬૩૬
		પૂર્વરૂપ લક્ષણ	૬૨૮	દોષોનાં ધાતુઓનાં તથા	
		લક્ષણુ લક્ષણ	૬૨૯	મળોનાં ક્ષય થવાનાં	
		લક્ષણ બાધિને જણાવ		નિદાનો	૬૩૭
		વાનુ જ્ઞાન	૬૨૯	કૃષ્ણ રંગોવા દો ધાર્મિકના	
		ઉપરાયનુ લક્ષણ	૬૨૯	લક્ષણો	૬૪૦
		વાહુનો ઉપરાય	૬૨૯	મળોનાં ક્ષય થવાનુ નિદાન	૬૪૦
		પિત્તનો ઉપરાય	૬૨	મળો કૃષ્ણ થવાના લક્ષણો	૬૪૦
		કફનો ઉપરાય	૬૩૦	રિષ્ટા, મૂત્ર, પસીના, રજ,	
		ઉપરાય બાધિને જણાવ		ધાવણ તથા અર્બ યોગો	
		વાનુ જ્ઞાન	૬૩૦	કૃષ્ણ થવાના જુની જુદી	
		દોષોના નિર્ણયનુ વિવેચન	૬૩૦	લક્ષણો	૬૪૦
		વાહુનો પ્રકેષ થવાના		કૃષ્ણ ધાતુઓને વધારવાની	
		નિદાનો	૬૩૧	રીત	૬૪૧
		પિત્તનો પ્રકેષ થવાના		પદાર્થો કૃષ્ણ થયે પનારી	
		કારણો	૬૩૨	જગ્ગા	૬૪૧
		કફનો પ્રકેષ થવાના કા		બળનુ લક્ષણ તથા ક્ષયનુ	
		રણો	૬૩૩	નિર્ણય	૬૪૩
		કોઈ ત્રણ બીજા દોષનુ થઈ		બળનો ક્ષય તથા વૃદ્ધિ	
		નિર્ણય	૬૩૩	થવાનુ લક્ષણ	૬૪૩
		કોઈ દોષના નિદાનરૂપ થ		બળવાનનુ તથા નિર્બળનુ	
		લેક્ષ બીજા રોગની		લક્ષણ	૬૪૩
		વિધિ તથા	૬૩૪	પ્રસિદ્ધ કર્તાની વિશિષ્ટ	૬૪૬
		વર્ષેવા અથવા કૃષ્ણ થ		હતિ આવમકારો પદ્યં પ્રક-	
		જેના દોષ ધાતુ અને		રણં સમ્પૂર્ણમ્.	
		મળોની ચિન્તિત	૬૩૫		

પ્રકરણ ૬ કું.

ચિકિત્સાપ્રકરણ.

ચિકિત્સાને વારંતે વાગ
બેટ મેલી રોગની થ
સંજ્ઞા
નેરની પરીક્ષા

૬૨૨
૬૨૨

ભાવપ્રકાશ લાપાંતર પૂર્વખંડની અનુક્રમણિકા સમાપ્ત.

અગ્નિનીકુમાર બેસે કરેલા જન્મદેવના મહાક્રમે બોલે

દેવગણ

દેવગણ

અગ્નિનીકુમાર ભાષાવેશે

દેવગણ
કલ્પવૃક્ષ

દેવગણ

આત્રેયારિ મહર્ષિ શીખે

ઉદશીખારે

સુશ્રુતાદિ સિદ્ધાન્તિના જન્મ

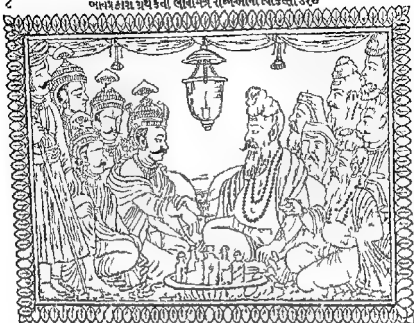
સિદ્ધાન્તિના સિદ્ધાન્તિના કારણે

મહાનરેસ સિદ્ધાન્ત

સુશ્રુતાદિ સિદ્ધાન્ત

પુત્રીમા મલદેશની આગ રિક્તોનોના મધુ રાખા ઉત્તમ પંચનારની ૬ રાસ રેશન તો રોમલી બન ગાસ્તાના પાસન સાચી રીત પોદાયેલા ન વધિએ નાના પા ન કતા નર નતો રે પુત્રેમા આ પડિને ડાઘીમા રેકી પ ઇ પ ઇ માથા રામભોન રાગની અંગી રીત અને પડા પ કાયેથી ચિકિત્સા મ્હી છોડોમા માધી પ્રતિજ્ઞા મળવી હતી

એ ભાવિમે ચારણ જિમ્મેન ભાણ્યા કળા આન આ પુર્વદ કરી મફત ૭ રામાધો નમુ ઉ નમ રત્નો કાઠાડો છોડાનુ કિન કરપ ની ઈગ્ગાથી પંચાના ઉત્તમ કમન ભાવપ્રકાશ નામના પ્રથ મનાઓ કનો ૬ નો પ્રથ આયર્ષદના મુનધોમા છાનો નદાયે છે

પ્રત્ય આન ખોરા બપે પ્રાચીન આધાર્મિક ભરલા પ્રયામ વગળા છ નવ્નો મુખ્ય ૬ કરી ભાવમશરમા ભેદમા આવે છે અને ન પિયલ અંત ૨૦ ક વચ્ચે ૭ ઈપ ૬ પ્રથમા ભેદમા આજન મધી ભેદા થડા ભાવમશરમા ભાવમ આય છે ઈશન આદિ દેગીમા રો ઈશથીઓ થાય છે તેઓ વિશે નવનિર્મલ લખેલુ છે ૫ ૬ પ્રાચીન આધાર્મિક નવે નર્મ રિગ્ગા નમના રોગ (જમા કાપ પગ નસાઈ ભય કે અપ આદિ સમી ૮ ૧૬૨) ન હસ ૬ અને તેની ચિકિત્સા ૫ ૬ ભાવમશરમા લખેલ છે અને ને નીવ ના રીત રોમા નો પામા આનર્મ નથી

એ વિષયથી જ હાથ છે કે શ્રીસ્વામિજીના મુખ અમદમ આયુર્વેદના પ્રયની હોત ઉ મનિ થઈ છે અને અરલા મોરે આ ભાવમશરમા નમના હલ્લ પ્રથ રેશન ૭૦૦૦૩૫ માનસમા આન છે

BHĀVAPRAKĀSHA-PURVAKHANDA.

A Well Known Hindu System of Practical Sanskrit
Book on Chemistry, Medicine and Surgery &c.
by Pandit Bhav Misra.

Enlarged and Improved
TRANSLATION INTO GUJARATHI FROM THE ORIGINAL TEXT.

EDITED AND PUBLISHED

BY

JAIRAM BAGCHUNATH

EDITOR OF "Bhāvaprakāsha Bhāṣāntara" &c. AND PRESIDENT
"Vaidyuk Dnyāna Prasāraṇa Sabha."

New Edition—Copies 1,000.

Bombay:

[ALL RIGHTS RESERVED.]

1896.

OMBAY

PRINTED AT JAYAJI DADAJI'S "NIRNAYASAGAR" PRESS

ભાવપ્રકાશ ભાષાંતર.

ભાવપ્રકાશસ્યપૂર્વચંડે

પ્રથમોભાગઃ પરીમાણ.

મંગળાચરણ.

ગજમુલમમરમવરં સિદ્ધિકરં વિગ્રહ-
તરિસ્મૃત્ । ગુરુમવગમનયનમદમિષ્ટકરીમિ-
ષ્ટદેવતાં વન્દે ॥ આયુર્વેદાગમનં ક્રમેણ
યેનાભવજ્ઞમૌ । પ્રથમં લિખામિ તપહં ના-
નાતન્નાણિ સંદૃશ્ય ॥

હેવોમાં શ્રેષ્ઠ, વિગ્રહ કરનારા, અને
સિદ્ધિ કરનારા ગણેશને તથા જ્ઞાનરૂપી
નેત્ર આપનારા ગુરુને તથા ઇચ્છિત ક-
રનારા ઇષ્ટદેવને હું નમસ્કાર કરું છું.
આ પૃથ્વીમાં જે કામ કરીને પ્રથમ આ-
યુર્વેદનું આવવું થયેલું છે તે કામ હું પ્ર-
થમ, નાનામકારના તંત્ર સારી રીતે જોઈને
લખું છું.

આયુર્વેદનાં લક્ષણ.

આયુર્હિતાદિતં વ્યાર્થિનિદાનં જામનં
તથા । વિચિતે યત્ર વિદ્વદ્ધિઃ સ આયુર્વેદ
ઉચ્યતે ॥

આયુષ્ય, હિત કરનાર વસ્તુ, અ-
હિત કરનાર વસ્તુ, રોગ, રોગનું કારણ,

તથા રોગને મટાડવો ઠીકી રીતે, એ
જેમાં કહેલું હોય તેને વિદ્વાનો આયુર્વેદ
કહે છે.

આયુર્વેદની નિર્ઙ્કિત.

અનેન પુરુષો યસ્માદાયુર્વિન્દતિ વે-
ત્તિ ચ । તસ્માન્મુનિવરૈરેષ આયુર્વેદ इति
સ્મૃતઃ ॥

શરીરજીવયોર્યોનો જીવનં તેનાવચ્ચિત્તઃ
કાલ આયુઃ । આયુર્વેદદ્વારાયુષ્યાપ્યનાયુષ્યાણિ
ચ દ્રવ્યયુગ્મકર્માણિ જ્ઞાત્વા તેષાં સેવનત્યાગા-
મ્યામારોગ્યેણાયુર્વિન્દતિ । તેનૈવ દેહુના પર-
સ્વાપ્યાયુર્વેત્તિ ચ । કમમાહ । તન્નાદૌ વ્રહ્મણઃ
પ્રાદુર્ભાવઃ ॥

આ શાસ્ત્રપદે પુરુષ આયુષ્ય મેળવે
છે અને જાણે છે મારે શ્રેષ્ઠમુનિઓએ
અને “આયુર્વેદ” એમ કહ્યો છે. શરીર
અને જીવનો જે એક ઠેકાણે સમજાવ્યું
તેજ જીવનું અને જીવનથી યુક્ત જે
કાળ તેનું નામ આયુષ છે. આયુર્વેદ-
દ્વારાજે આયુષ્ય વૃદ્ધિ કરનારાં અને આ-

યુષ્ નાશ કરનારાં દ્રવ્ય યુષ્ અને કર્મ બહીને જે આયુષ્ વૃદ્ધિ કરનારાં હોય તેનું સેવન અને જે આયુષ્ નાશ કરનારાં હોય તેનો ત્યાગ કરી આરોગ્યવડે મનુષ્ય આયુષ્ પામે છે અને તેજ કારણથી ખીબનું આયુષ્ પણ બહી રહે છે.

બ્રહ્માનો પ્રાદુર્ભાવ.

વિથાતાડ્યર્થસર્વસ્વાયુર્વેદં પ્રકાશયન્ । સ્વનામ્ના સંહિતાં ચક્રે લસશ્લોકમયીમૃદુમ્ ॥ તતઃ પ્રજાપતિં દક્ષં દક્ષં સકલકર્મણુ । વિધિર્ધીનીરાધિ સાઙ્ગાયુર્વેદમુપાદિશત્ ॥

અર્થર્થવેદનું સર્વસ્વ જગાં છે એવા આયુર્વેદને પ્રકાશ કરતા એવા બ્રહ્માએ પોતાના નામથી એક લાખ શ્લોકની સરલ સંહિતા કરી. પછી બ્રહ્માએ સર્વ કર્મમાં કુશલ અને શુદ્ધિના સમુદ્રરૂપ એવા દક્ષપ્રજાપતિને અંગસહિત આયુર્વેદનો ઉપદેશ કર્યો.

દક્ષપ્રજાપતિનો પ્રાદુર્ભાવ.

અય દક્ષઃ ક્રિયાદક્ષઃ સર્વેયૌ વેદમાયુષઃ । વેદયામાસ વિદ્વાંસૌ સૂર્યાશૌ સુરસત્તમૌ ॥

ત્યાર પછી ક્રિયામાં કુશલ એવા દક્ષપ્રજાપતિએ, સૂર્યના અંસરૂપ, વિદ્વાન, અને દેવોમાં ધણા ઉત્તમ, એવા બે અશ્વિનીકુમારને આયુર્વેદ લણાવ્યો.

અશ્વિનીકુમારનો પ્રાદુર્ભાવ.

દક્ષાદધીત્ય દક્ષૌ વિતત્રુતઃ સંહિતાં સ્ત્રીયામ્ । સકલચિકિત્સકલોકમતિપ-

તિવિદ્યદયે ધન્યામ્ ॥ સ્વયંભુવઃ શિરઃશિલ્બં મૈરવેણ રુપાડ્યતત્ । અશ્વિભ્યાં સંહિતં તસ્માત્તૌયાતૌ યજ્ઞભાગિનૌ ॥ દેવામુરરણે દેવા દૈત્યૈર્યે સક્ષતાઃ કૃતાઃ । અક્ષતાસ્તે કૃતાઃ સઘો દક્ષામ્યામદ્યુતં મહત્ ॥ વજ્રિણોઽમૃદુજસ્તમ્ભઃ સ દક્ષામ્યાં ચિકિત્સિતઃ । સોમાન્નિપતિતથન્દ્રસ્વામ્યામેવ મુલીકૃતઃ ॥ વિશીર્ણા વશનાઃ પૂણો નેત્રે મષ્ટે ભગસ્ય ચ । શશિનો રાજયક્ષ્માઽમૃદાશ્વિભ્યાં તે ચિકિત્સિતાઃ ॥ માર્ગવશ્યવનઃ કામી વૃદ્ધઃ સન્ન વિકૃતિં ગતઃ । વીર્યવર્ણસ્વરોપેતઃ કૃતોઽશ્વિભ્યાં પુનર્યુવા ॥ એતૈશ્વાન્યૈશ્વ વહુભિઃ કર્મભિર્ભિષજાં વરૌ । વમૂવતૃર્મૃશં પૂજ્યાં વિન્દ્રાદીનાં દિશૌકસામ્ ॥

દક્ષપાસે બહીને તે બેઉ અશ્વિનીકુમારે સપળા વૈવલોકિનું જ્ઞાન વધારવા માટે પોતાની શ્રેષ્ઠ સંહિતાને વિસ્તાર કર્યો. ત્યાર પછી ભૈરવે ક્રોધથી બ્રહ્માનું જે મસ્તક છેઢી નાખ્યું હતું, તે અશ્વિનીકુમારે સાંધ્યું તે માટે તે બેઉને યજ્ઞભાગ મળવા લાગ્યો. દેવ અને અસુરોના પુત્રજાં જે દેવોને દૈત્યોએ અંગભંગયુક્ત કર્યા હતા તેઓને તે બેઉ અશ્વિનીકુમારે ઝટ સાજ કર્યા; તે મહોદું અદ્યુત કામ કર્યું. ઈન્દ્રના હાથનો જે સ્તંભ (લાખા દુંકા અને જાથો નીચો ન થાય તે) તેને બેઉ અશ્વિનીકુમારે સારો કર્યો અને સોમરહિત થયેલા ચન્દ્રમાને પણ તે બેઉ જણાએજ સુખી કરેલો છે. પૂષા દેવના દાંત પડી ગયા હતા, ભગદેવનાં નેત્ર નાશ

યયાં હતાં અને ચન્દ્રમાને ક્ષયરોગ થયેા હતા; તે સર્વેનો રોગ બેહ અશ્વિનીકુમારે ઔપધોથી સારેા કર્યો. સૃષ્ટિઋષિના ગોત્રમાં થયેલા અને વૃદ્ધ છતાં કામી એવા અવન ઋષિ વિકાર (ચરીરમાં વીર્યાદિ-કનો ફેરફાર) પામી ગયા હતા તેને તે બેહ અશ્વિનીકુમારે, વીર્ય વર્ણ અને સ્વચ્ચુક્ત કરી ફરીથી જીવાન કર્યા. વૈદ્યોમાં શ્રેષ્ઠ એવા તે બેહ અશ્વિનીકુમાર, એ તથા એવાં બીજાં ધણાં કામ કરવાથી ઇન્દ્રાદિક દેવોમાં અત્યન્ત પૂજ્ય થયા.

ઈન્દ્રનો પ્રાદુર્ભાવ.

સંદૃષ્ય દસયોરિન્દ્રઃ કર્માણ્યેતાનિ
ચત્રવાન્ । આયુર્વેદં નિરુદ્ધેર્ગ તૌ પયાચે
શ્ચીપતિઃ ॥ નાસત્યૌ સત્યસંધેન શક્રેજ
કિલ યાચિતૌ । આયુર્વેદં યયાપીતં દ-
દતુઃ શતમન્યવે ॥ નાસત્યાભ્યામગ્રીતૈષ
આયુર્વેદં જતક્રતુઃ । અધ્યાપયમાસ વ-
હનાગ્રેયમમુજાન્ મુનીન્ ॥

ઈન્દ્રાણીનો પતિ અને યત્નવાન્ એવો
જે ઈન્દ્ર તેણે તે અશ્વિનીકુમારના
એવાં કર્મ બેઈ, હૃદયગરહિત એવા આ-
યુર્વેદની તે બેહ પાસેથી યાચના કરી.
સત્ય પ્રતિજ્ઞાવાળા ઈન્દ્રે એવી રીતે જ્યારે
બેહ અશ્વિનીકુમાર પાસે આવશ્યક યા-
ચના કરી ત્યારે જીવી રીતે પોતે અધ્ય-
યન કર્યું હતું તેવી રીતે ઈન્દ્રને આયુર્વેદ
ભણાવ્યો. અશ્વિનીકુમાર પાસેથી ભ-
ણીને એ ઇન્દ્રે આગ્રેયમુનિ જેમાં મુખ્ય

છે એવા ધણા મુનિયોને તે આયુર્વેદ
ભણાવ્યો.

આગ્રેયનો પ્રાદુર્ભાવ.

एकदा जगदालोक्य गदाकुलमितस्त-
सः । चिन्तयामास भगवानाग्रेयो मुनिपु-
ङ्गवः ॥ किं करोमि क्व गच्छामि कथं लोका
निरामयाः । भवन्ति सामयानेताम्र श-
क्रोमि निरीक्षितम् ॥ दयालुरहमत्यर्थं
स्वभावो दुरतिक्रमः । एतेषां दुःखतो दुःखं
मयापि हृदयेऽधिकम् ॥ आयुर्वेदं पठिष्या-
मि नैरुज्ज्याय शरीरिणाम् । इति नि-
श्चित्य गतवानाग्रेयस्त्रिदशालयम् ॥ तत्र
मन्दिरमिन्द्रस्य गत्वा शक्रं ददर्श सः ।
सिंहासनसमासीनं स्तूपमानं सुरर्षिभिः ॥
भासयन्तं दिशो भासा भास्करमतिर्भ-
विषा । आयुर्वेदमहाचार्यं शिरोधार्यं दि-
शौकताम् ॥ शक्रस्तु तं निरीक्ष्यैव त्य-
क्तसिंहासनो ययौ । तदग्रे पूजयामास मृ-
शं भूरितपःकृशम् ॥ कुशलं परिपमच्छ
तथागमनकारणम् । स मुनिर्वज्रकुमारेभे नि-
जागमनकारणम् ॥ देवराज न जानासि
दिब एव यतो भवान् । विधाना विहितो
यत्राग्निलोकीलोकपालकः ॥ व्याधिभि-
र्व्यथिता लोकाः शोकाकुलितचेतसः ।
मृतले सन्ति संतापं तेषां हन्तुं कृपां कुर्व ॥
आयुर्वेदोपदेशं ये कुरु कारुण्यतो वृणाम् ।
तयेत्युचता सहस्राप्तोऽध्यापयामास तं मु-
निम् ॥ मुनीन्द्र इन्द्रतः साङ्गमायुर्वेदमधी-
त्य सः । अभिनन्द्य तमाशीर्भिराजगाम
पुनर्महीम् ॥ अथाग्रेयो मुनिश्रेष्ठो भगवान्
करुणाकरः । स्वनाम्ना संहितां चक्रे न-

રચક્રાનુકમ્પયા ॥ તતોઽગ્નિવેશં મેઢં ચ
જાતૂર્કર્ણં પરાશરમ્ । સીરપાણિં ચ હા-
રીતમાયુર્વેદમપાઠયત્ ॥ તન્નસ્ય કર્તા પ્ર-
થમમગ્નિવેશોઽભવત્પુરા । તતો મેહાદય-
શ્ચક્રુઃ સ્વં સ્વં તન્નં કૃતાનિ ચ ॥ આવ-
પામામુરાત્રેયં મુનિવૃન્દેન વન્દિતમ્ । શ્રુ-
ત્તા ચ તાનિ તન્નાણિ હૃષ્ટોઽમૃદત્રિનન્દ-
નઃ ॥ યથાવત્સૂત્રિતં તસ્માત્ પ્રહૃષ્ટા મુન-
યોઽભવન્ । દિવિ દેવર્ષયો દેવાઃ શ્રુતા
સાશ્વિતિ તેઽમુવન્ ॥

એક વખતે આરે તરફ શેગથી આ-
કુલ એવું જગત્ જોઇ મુનિમાં શ્રેષ્ઠ
એવા ભગવાન્ આત્રેયમુની વિચાર કર-
વા લાગ્યા. શું કંઈ ક્યાં બહુ, લોહા
ઢવી રીતે શેગરહિત થાય; શેગસહિત
એવા આ લોહાને બેવાને હું સમર્થ
થતો નથી. હું અત્યન્ત દયાળુ હું અને
સ્વભાવ દુરતિક્રમ છે માટે તેઓનાં દુઃ-
ખોથી મારા હૃદયમાં પણ અધિક દુઃખ
રહેછે. મનુષ્યોને શેગરહિત કરવામાટે
હું આયુર્વેદ ભણીશ, એમ નિશ્ચય કરીને
આત્રેય મુનિ સ્વર્ગમાં ગયા. તે સ્વર્ગને-
લિપે ઈન્દ્રના ધરપ્રત્યે જઈ આત્રેય મુ-
નિયે સિદ્ધાસન ઉપર બેઠેલા, સુર ઋ-
ષિઓએ સ્તુતિ કરેલા, કાન્તિવડે દિશા-
ઓને પ્રકાશમાન કરતા, તેજથી સૂર્ય-
જવા, સર્વ દેવોના માન્ય અને આયુ-
ર્વેદના 'મહોદા આચાર્ય એવા ઈન્દ્રને
બોલા. ઈન્દ્ર તો તે મુનિને બેઠેનેજ
સિદ્ધાસનનો ત્યાગ કરી તેની પાસે ગયા
અને ઘણું તપ કરવાથી કૃશ થયેલા તે

મુનિની પૂજા કરી. મુનિને કુશળ પૂ-
છ્યું તથા આવવાનું કારણ પૂછ્યું. પછી
તે મુનિયે પોતાને આવવાનું કારણ ક-
હેવાનો આરંભ કર્યો. હે દેવ! હે રા-
જન્! તમે કેવળ સ્વર્ગનાજ રાજા નથી,
કારણ કે બ્રહ્માએ તમને યત્નથી ત્રણ
લોકના રાજા કરેલ છે. શોકથી આકુલ
થયેલા ચિત્તવાળા અને વ્યાધિઓથી
પીડાએલા લોહિ આ ભૂતળની અંદર છે
તેઓનો સંતાપ હલવા તમે કૃપા કરો.
મનુષ્યો ઉપર દયા લાવીને તમે મને
આયુર્વેદનો ઉપદેશ કરો. પછી 'હીક
છે' એમ કહી ઈન્દ્રે તે મુનિને આયુર્વે-
દનું અધ્યાપન કરાવ્યું. મુનિયોમાં ઈન્દ્ર
એવા તે આત્રેય મુનિ, ઈન્દ્ર પાસેથી
અંગસહિત આયુર્વેદ ભણીને તથા તેને
આશિર્વાદ આપીને પાછા પૃથ્વી ઉપર
આવ્યા. ત્યાર પછી ઈયાના સમુદ્ર અને
મુનિયોમાં શ્રેષ્ઠ એવા ભગવાન્ આત્રેય
મુનિયે મનુષ્યોના સમૂહ ઉપર દયા
લાવીને પોતાના નામથી સંહિતા કરી.
ત્યાર પછી અગ્નિવેશને, ભેડને, જાતૂક-
ણને, પરાશરને, સીરપાણિને તથા હારી-
તને આયુર્વેદ ભણાવ્યો. પૂર્વે આ શાસ્ત્રના
કર્તા પ્રથમ અગ્નિવેશ નામના મુનિ થયા
અને ત્યાર પછી લોકાદિક ઋષિઓએ
પોત પોતાનાં શાસ્ત્ર કર્યાં. તે કરેલાં
શાસ્ત્રો, મુનિના સમૂહે બને નમસ્કાર
કરેલા છે એવા આત્રેય મુનિને સંભ-
ળાવ્યાં અને તે સવળાં તંત્ર સાંભળીને
અગ્નિમુનિના તે પુત્ર આનન્દિત થયા.

परमेश्वर शास्त्रो रवेक्षां होवाथी मुनियो
आनन्द पाभ्या अने स्वर्गभां देव तथा
देवर्षियो सांभजीने 'जहु साई' जेभ
धोल्या.

भरद्वाजोने आहुर्भाव.

एकदा हिमवत्पार्श्वे देवादागत्य स-
ज्ञताः । मुनयो बहवस्तेषां नामभिः क-
थयाम्यहम् ॥ भारद्वाजो मुनिवरः प्रथमं
समुपागतः । ततोऽद्विरास्ततो गर्गो मरी-
चिर्दृष्टुर्भार्गवौ ॥ पुलस्त्योऽगस्तिरसितो
वसिष्ठः सपराशरः । हारीतो गौतमः
सांख्यो मैत्रेयश्च वनोऽपि च ॥ जमद-
ग्निश्च गर्गश्च काश्यपः कश्यपोऽपि च ।
नारदो वामदेवश्च मार्कण्डेयः कपिञ्जलः ॥
शाण्डिल्यः सहकौण्डिन्यः शाकुनेयश्च
शौनकः । आन्वलायनसांकृत्यौ विश्वा-
मित्रः परीक्षकः ॥ देवलो गालवो धौम्यः
काम्यकाल्यायनायुधौ । काट्यायनो वैज-
पायः कुशिको वादरायणः ॥ हिरण्या-
क्षश्च लौगाक्षिः शरलोमा च गोभिलः ।
बैखानसा धालविल्यास्तयैवान्ये महर्ष-
यः ॥ ब्रह्मज्ञानस्य निधयो यमस्य निय-
मस्य च । तपसस्तेजसा दीप्ता हयमाना
इवामयः ॥ मुखोपविष्टास्ते तत्र सर्वे चक्रुः
कयामिमाम् । धर्मार्थकाममोक्षाणां मूल-
मुक्तं कलेवरम् ॥ तपःस्वाध्याययर्माणां
ब्रह्मचर्यव्रतायुषाम् । हर्तारः प्रसूता रोगा
यत्र तत्र च सर्वतः ॥ रोगाः काश्यकरा
वलक्षयकरा देहस्य चेष्टाहरा दुष्टा इन्द्रि-
यशक्तिसंक्षयकराः सर्वाद्रूपीटाकराः ।
धर्मार्थाखिलकामशुक्तिषु महाविघ्नस्व-

रूपा बलात् प्राणानाशु हरन्ति स न्ति
यदि ते क्षेमं कुतः प्राणिनाम् ॥ तत्तेषां
प्रशमाय कथनं विविधित्वो भवद्भि-
र्बुधैर्योग्यैरित्यभिधाय संसदि भरद्वा-
जं मुनिं तेऽब्रुवन् । तं योग्यो भग-
वन् सहस्रनयनं याचस्व लब्धं क्रमा-
दायुर्वेदमधीत्य यं गदभयान्मुक्ता भवा-
मो वयम् ॥ इत्थं स मुनिभिर्योग्यैः प्रार्थितो
विनयान्वितैः भारद्वाजो मुनिश्रेष्ठो जगाम
त्रिदशालयम् ॥ तथेन्द्रभवनं गत्वा सुराधि-
गणमध्यगम् ॥ दृष्टवान् बृत्रहन्तारं दीप्यमा-
नमिवानलम् ॥ दृष्ट्वैव स मुनिं प्राह भग-
वान् मधवा मुदा । धर्मज्ञ स्यागते ते-
ऽथ मुनिं तं समपूजयत् ॥

सोऽभिगम्य जयाशीर्भिरभिनन्द्य मु-
रेश्वरम् । ऋषीणां वचनं सम्पक् श्राव-
यन् मुनिसचमः ॥ व्याधयो हि समुत्प-
न्नाः सर्वप्राणिभयंकराः । तेषां प्रशम-
नोपायं यथाबद्धलुपहंसि ॥ तमुवाच मु-
निं साह्रमायुर्वेदं शतक्रतुः । जीवेद्वर्षसह-
स्राणि देही नीरुहं निशम्य यम् ॥ सो-
ऽनन्तपारं द्विस्कन्धमायुर्वेदं महामुनिः ।
यथावदचिरात् सर्वं ब्रुवन् तन्मना मुनिः
॥ तेनायुः सुचिरं लेभे भरद्वाजो निराम-
यम् । अन्यानपि मुनीश्चक्रे नीरुजः सुचि-
रायुषः ॥ तत्तद्व्रजनिर्तनानचक्षुषा ऋ-
पयोऽखिलाः । गुणान्द्रव्याणि कर्माणि
दृष्ट्वा तद्विधिमाश्रिताः ॥ आरोग्यं ले-
भिरे दीर्घमायुश्च सुखसंयुतम् । आयुर्वेदो
क्तविधिनाऽन्येऽपि स्युर्मुनयो यथा ॥

એક દિવસે હિમાલય પર્વતની સ-
મીપે દેવદત્તજીથી ઘણા મુનિયો આ-
વીને એકઠા થયા હતા તેઓનાં નામ લ-
ઇને હું કહી દેખાડું છું. મુનિયોમાં શ્રેષ્ઠ
એવા ભારદ્વાજ પ્રથમ આવ્યા હતા ત્યાર
પછી અંગિરા અને ત્યાર પછી ગર્ગ, મ-
રિચિ, ભૃગુ, ભાર્ગવ, આવ્યા હતા. પુ-
લસ્ત્ય, અગસ્તિ, અસિત, પરાશર સહિત
વસિષ્ઠ, હારીત, ગૌતમ, સાંખ્ય, જૈનેય
અને અ્યવત પણ આવ્યા હતા. જમ-
દગ્નિ, ગાર્ગ, કાશ્યપ, નારદ, વામદેવ, મા-
કુંડેય અને કપિલજી. કૌડિન્ય સહિત શાં-
લિલ્ય, શાકુનેય, સૌનક, આશ્વલાયન,
સાંકૃત્ય, વિશ્વામિત્ર, અને પરીક્ષક. દે-
વલ, ગાલવ, ધૌમ્ય કામ્ય અને કાત્યાયન
એ બેહુ, કાંકાયાન, વૈજયાય, કુશિક, બ્રહ્-
રાયણ. હિરણ્યાક્ષ, લૌગાક્ષિ, ચરલોમા,
ગોમિત્ર, વૈષ્ણાનસ, વાલખિલ્ય તેમજ
બીજા મહર્ષિયો આવ્યા હતા. તે બ્રહ્-
ર્ષિયો બ્રહ્મજ્ઞાન, યમ તથા નિયમના નિ-
ધિયો હતા અને બીજા દોષમેષા અગ્નિયો
હોય એમ તપના તેજથી પ્રકાશમાન થ-
યેલા હતા. મુખેથી બેઠેલા એવા તે સર્વે
મહર્ષિયો આવી રીતે વાત કરવા લાગ્યા
કે, ધર્મ અર્થ કામ અને મોક્ષનું મૂલ શ-
રીર છે એમ પૂરે કહેતું છે. તપ, સ્વા-
ધ્યાય, ધર્મ તથા બ્રહ્મચર્ય, વ્રત, અને
આયુષ્યને દરણ કરનારા રોગો કે તે ઠે-
કાણે ચારે તરફથી પ્રસરેલા છે. તે રોગો
શરીરને કૃષ કરે છે, બલનો હાથ કરે છે,
દેહની ગેદાઓને હરણ કરે છે, ઇન્દ્રિ-
યોની શક્તિનો હાથ કરે છે, સર્વ અંગમાં

પીડા કરે છે, ધર્મ અર્થ સધળા કામ અને
મુક્તિમાં મહાવિપ્રત્ત સ્વરૂપવાળા છે, બ-
લયથી પ્રાણને ઝટ હરણ કરી લે છે, એવા
રોગ એ હોય તો પ્રાણિયોનું ક્ષેમ ક્યાંથી
થાય? અર્થાત્ થાય નહિ. રોગોનો ઉ-
પાય કરવામાં યોગ્ય અને વિદ્વાન્ એવા
તમોએ રોગો મટાડવા માટે ઠાઠ ઉપાય
વિચારવો બેઠાએ, એમ કહી પછી સ-
ભામાં બેઠેલા ભરદ્વાજ મુનિ પ્રત્યે તે સ-
ધળા મુનિયો બોલ્યા કે, હે ભગવન્! તમે
યોગ્ય છો માટે ઇન્દ્રપાસે જઈ પામના
કરો અને કમથી પ્રાપ્ત થયેલા જે આ-
યુર્વેદનું અધ્યયન કરીને અમે રોગના બ-
યથી મુક્ત થઈએ. એવી રીતે વિનય-
યુક્ત અને યોગ્ય એવા મુનિયોએ પ્રા-
ર્યના કરેલા તથા મુનિયોમાં શ્રદ્ધા એવા
ભરદ્વાજમુનિ સ્વર્ગમાં ગયા. દેવર્ષિ સ-
મૂહોના મધ્યમાં રહેલા ઇન્દ્રભવન પ્રત્યે
જઈને, પ્રકાશમાન અગ્નિને જેમ જુએ
તેમ ઇન્દ્રને દેખ્યો. ભગવાન એવો તે
ઇન્દ્ર મુનિને બેઠાનેજ હર્ષથી કહેવા
લાગ્યો કે, દે ધર્મજી! તમે બહો પધાર્પી,
એમ કહી પછી તે મુનિની પૂજા કરી.
મુનિમાં હિતમ એવા તે ભરદ્વાજ મુ-
નિયે પાસે જઈ, જય શબ્દવડે આશિ-
ર્વાદ આપીને ઇન્દ્રની સ્તુતિ કરી બ્ર-
હ્મિયોનું વચન સંભળાવ્યું. સર્વ પ્રાણિ-
યોને ભયંકર એવા વ્યાધિયો જગત્માં
ઉત્પન્ન થયેલા છે તેઓને નાશ કરવાનો
જે ઉપાય હોય તે બદાશ્ર અમને ક-
હેવાને તમે યોગ્ય છો. તે મુનિપ્રત્યે

છન્દ્રે અંગસહિત આયુર્વેદ ક્ષોઢે જ આયુર્વેદને સાંભળી રોગરહિત થઈ મનુષ્ય હજારો વર્ષ જીવે છે. તે મહા-મુનિ ભરદ્વાજ અપાર આયુર્વેદને થોડા-કાળમાં સારી રીતે ભણ્યા અને તેમાં સારીરીતે મન રાખવાથી તે મુનિએ સર્વ જાણ્યું. તેથી ભરદ્વાજ મુનિ ધણું આયુષ્ય પામ્યા અને એવી રીતે બીજા પણ મુનિએને રોગરહિત તથા ઘણા આયુષ્યવાળા કર્યા. તેના તંત્રથી હતપત્ર થયેલા જ્ઞાનરૂપી ચક્ષુવડે સધળા મુનિ-યોએ શુણ્દ્રવ્ય અને કર્મને જોઈ તે તંત્રના વિધિનો આશ્રય કર્યો. તે મુનિઓ આરોગ્ય પામ્યા અને સુખ સંયુક્ત એવું દીર્ઘ આયુષ્ય પામ્યા. મુનિઓ જન્મ સુખી થયા તેમ આયુર્વેદમાં કહેલા વિધિવડે બીજાં મનુષ્યો પણ સુખી થાય છે.

ચરકનો પ્રાદુર્ભાવ.

યદા મત્સ્યાવતોરેણ હરિણા વેદ જ-ચૃતઃ । તદા શેષઃ તત્રૈવ વેદં સાદ્રમવા-સ્રવાન્ ॥ અર્વાન્તર્ગતં સમ્યગાયુર્વેદં ચ લબ્યવાન્ । એકદા સમદીઘત્તં દ્રુણં ચર-ઈવાગતઃ ॥ તત્ર લોકાન્ ગદૈર્ગ્રસ્તાન્ વ્ય-યા પરિપીઢિતાન્ । સ્થલેષુ વહુષુ વ્યગ્રા-ન્ ત્રિયમાણાંચ દૃષ્ટવાન્ ॥ તાન્ દૃષ્ટ-તિદયાયુક્તસ્તેષાં દુઃસ્થેન દુઃસ્થિતઃ । અનન્તશિન્તયામાસ રોગોપશમકારણમ્ ॥ સંચિન્ત્ય સ સ્વયં તત્ર મુનેઃ પુત્રો વમૂવહ ॥ મસિદ્ધસ્ય વિશુદ્ધસ્ય વેદવેદાન્નવેદિનઃ ॥ યતશ્ચર ઇવાયાતો ન જ્ઞાતઃ કેનચિયતઃ ।

તસ્માચરકનામ્નાસૌ વિખ્યાતઃ ક્ષિતિ-મણ્ડલો ॥ સ માતિ ચરકાચાર્યો વેદાચા-ર્યો યથા દિવિ । સદસ્રવદનસ્યાંશો યેન ધ્વંસો રુજાં કૃતઃ ॥ આત્રેયસ્ય મુનેઃ શિ-ષ્યા અગ્નિવેશાદયોડમવન્ । મુનયો વહ-વસૈશ્વ કૃતં તત્રં સ્વક સ્વકન્ ॥ તેષાં ત-ન્નાણિ સંસ્કૃત્ય સમાહૃત્ય વિપશિતા । ચ-રકેનાત્મનોનામ્ના ગ્રંથોડયં ચરકઃ કૃતઃ ॥

જ્યારે હરિ ભગવાને મત્સ્યાવતારવડે વેદનો ઉદ્ધાર કર્યો ત્યારે શેષ ભગવાન્ તેજ ઠેકાણે અંગસહિત વેદને પામ્યા. અર્થવંની અન્દર રહેલા આયુર્વેદને સારી રીતે પામ્યા. રાજાનો બાણે ચર (પર રાજ્યનો વૃત્તાન્ત બાણવાસાદ નિમેશો ચાકર) હોય એમ તે શેષ એક દિવસે તે પોતે પૃથ્વીનો વૃત્તાન્ત જોવા આવ્યા. તે પૃથ્વીમાં ઘણાંક સ્થાનો ઉપર રોગોએ ગળેલા, દુઃખથી પીડાયેલા, સુંઝાયેલા અને મરવાને તૈયાર થયેલા લોકોને જોયા. તેઓને જોઈ અતિ દયાયુક્ત તથા તેઓનાં દુઃખવડે દુઃખી થયેલા તે શેષ ભગવાન્, મનુષ્યોના રોગોની શાન્તિ થવાનું કારણ વિચારવા લાગ્યા. તે શેષ ભગવાન્ પોતાની મેળે વિચાર કરીને વેદ વેદાંગ બાણનારા અને પ્રસિદ્ધ એવા વિ-શુદ્ધ મુનિના પુત્ર થયા. કોઈ રાજાનો ચર જન્મ કોઈ પરરાજ્યનું વૃત્તાન્ત જોવા માટે સુખ થઈને આવે તેમ આવ્યા માટે તથા કોઈએ બહુવા નહિ માટે એ શેષ ભગવાન્ પૃથ્વી ઉપર ચરક એવા નામથી પ્રસિદ્ધ થયા. શેષનારાયણના અંશરૂપ

તથા જોશે શેશેનો નાશ કરેલો છે એવા
તે ચરકાચાર્ય, જમ વેદના આચાર્ય એવા
બૃહસ્પતિ સ્વર્ગમાં શેશે તેમ પૃથ્વીમાં
શેશેવા લાગ્યા. આજે મુનિના અશિ-
વેશને આદિ લઈ ધણા શિષ્યો થયા અને
તેઓએ આયુર્વેદ ઉપર પોતપોતાનું
બુદ્ધ બુદ્ધ શાસ્ત્ર રચ્યું. તેઓનાં તંત્રને
એકઠાં કરીને તથા સુધારીને વિદ્વાન
એવા ચરક મુનિએ પોતાના નામથી આ
ચરક એવા નામનો ગ્રંથ કર્યો.

ધન્વન્તરીનો પ્રાદુર્ભાવ.

एकदा देवराजस्य दृष्टिर्निपतिता सु-
वि । तत्र तेन नरा दृष्टा व्याधिभिर्भृश-
पीडिताः ॥ तान् दृष्ट्वा हृदयं तस्य दय-
यापरिपीडितम् । दयाद्रहृदयः शक्नो-
धन्वन्तरिमुवाच ॥ धन्वन्तरे सुरश्रेष्ठ भ-
गवन् किंचिदुच्यते । योग्यो भवसि भू-
तानामुपकारपरो भव ॥ उपकाराय लो-
कानां केन किं कर्तुं पुरा । प्रैलोक्या-
धिपतिर्विष्णुरभून्मत्स्यादिरूपवान् ॥
तस्मात्त्वं पृथिवीं याहि काशीमध्ये वृषो
भय । प्रतीकाराय रोगाणामायुर्वेदं प्रका-
शय ॥ इत्युक्त्वा सुरशार्दूलः सर्वभूतहि-
तेप्सया । समस्तमायुषोवेदं धन्वन्तरिमु-
पादिशत् ॥ अपीत्य चायुषोवेदमिन्द्रा-
द्धन्वन्तरिः पुरा । आगत्य पृथिवीकाश्यां
जातो बाहुज्येशमनि ॥ नाम्ना तु सो-
ऽभवत् स्यातो दिवोदास इति सितीवा-
ल एव विरक्तोभूच्चार सुषहत्तपः ॥ य-
जेन महता व्रत्ता तं काश्यामकरोमृषम् ।
ततो धन्वन्तरिलोकः काशीराजोऽभि-

धीयते ॥ हिताय देहिनां स्त्रीया સંહિ-
તા વિદિતામુના । અર્ચ વિદ્યાર્થિનો લો-
કાન્ સંહિતાં તામપાઠયત્ ॥

એક વખતે ઈન્દ્રની દૃષ્ટિ પૃથ્વીઉ-
પર પડી, તેમાં તેણે વ્યાધિઓથી અત્યંત
પીડાયેલાં મનુષ્યો જોયાં તેઓને જોઈ
તે ઈન્દ્રજું હૃદય દયાથી ધણું પીડા પામ્યા
પછી દયાથી કામળ હૃદયવાળા ઈન્દ્રે
ધન્વન્તરીને કહ્યું કે હે ધન્વન્તરિ ! કે
સુરશ્રેષ્ઠ ! કે ભગવન્ ! હું તમને કાંઈક
કહું છું તે સાંભળો કે તમે પ્રાણિઓનો
ઉપકાર કરવાને યોગ્ય છો માટે તેઓનો
ઉપકાર કરવામાં તત્પર થાઓ. લોકોના
ઉપકાર માટે પૂર્વે કેણે શું નથી કર્યું ?
ત્રેલોક્યના અધિપતિ વિષ્ણુ મત્સ્યાદિક
રૂપવાળા થયેલા છે તે માટે તમે પૃથ્વી
ઉપર જાઓ અને કાશીમાં રાજ થાઓ
તથા શેશેનો ઉપાય કરવા સાડ આયુ-
ર્વેદનો પ્રકાશ કરો. દેવોમાં સિદ્ધરૂપ તે
ઈન્દ્રે એ પ્રમાણે કહીને સર્વ પ્રાણિઓનું
હિત કરવાની ધમ્મજાથી સંધળા આયુર્વે-
દનો ધન્વન્તરીને ઉપદેશ કર્યો. ઈન્દ્ર
પાસેથી આયુર્વેદનું અધ્યયન કરીને ધ-
ન્વન્તરિ પોતે પૂર્વે પૃથ્વી ઉપર આવી
કાશીમાં બાહુજના ધરને વિષે ઉત્પન્ન
થયા. પૃથ્વીમાં તેનું દિવોદાસ એવું
નામ પ્રખ્યાત થયું. તે ધન્વન્તરિ બાલ
અવસ્થામાંજ વિરક્ત થયા અને ધણું
મહોદ્દે તપ કર્યું. બ્રહ્માએ મહોદ્દા પ્રય-
ત્નથી તેને કાશીમાં રાજ કર્યા અને ત્યાર
પછી ધન્વન્તરીને લોકો 'કાશીરાજ' એમ

કહેવા લાગ્યા. પ્રાણિયોના હિત માટે એ ધન્વન્તરિયે પોતાની સંહિતા બનાવી અને પછી વિદ્યાર્થી લોકોને તે સંહિતા બણાવી.

મુશ્રુતનો પ્રાદુર્ભાવ.

અથ જ્ઞાનદશા વિશ્વામિત્રમૃતયો-
ડવિદન. અયં ધન્વન્તરિઃ કાશ્યાં કાશિ-
રાજોડયમુચ્યતે ॥ વિશ્વામિત્રો મુનિસ્તેષુ
પુત્રં મુશ્રુતમુક્તવાન. વત્સ વારાણસી
ગચ્છ ત્વં વિશ્વેશ્વરવલ્લભામ્ ॥ તત્ર નામ્ના
દેવોદાસઃ કાશિરાજોડસ્તિ વાહુજઃ ।
સ હિ ધન્વન્તરિઃ સાક્ષાદાયુર્વેદવિદાં વ-
રઃ ॥ આયુર્વેદં તતોડધીત્ય લોકોપક-
તિરેતવે । સર્વમાણિદવાતીર્યમુપકારો મ-
હામત્સઃ ॥ પિતુર્વચનમાકર્ણ્ય મુશ્રુતઃ કા-
શિકાં ગતઃ । તેન સાર્થ સમધ્યેતું મુનિ-
મુશ્રુતં યયૌ ॥ અથ ધન્વન્તરિં સર્વે વા-
નમસ્થાશ્રમે સ્થિતમ્ । ભગવન્તં મુરશ્રેષ્ઠં
મુનિર્ભિર્વહુભિઃ સ્તુતમ્ ॥ કાશિરાજં દિ-
વોદાસં તેડપશ્યન્વિનયન્વિતાઃ । સ્વાગતં
ચ હિતિ સ્માહ દિવોદાસો યશ્ચોઘનઃ ॥
કુશલં પરિપમચ્છ તથાગમનકારણમ્ ॥
તતસ્તે મુશ્રુતદ્વારા કથયામામુસ્તરમ્ ॥
ભગવન્માનવાન્દદ્વા વ્યાધિભિઃ પરિપીડિ-
તાન્ । કન્દતો મ્રિયમાણાંશ્ચ જાતાસ્માકં
હૃદિ વ્યથા ॥ આમયાનાં ત્રમોપાર્ય વિ-
જાતું વપમાગતાઃ । આયુર્વેદં મવાન-
સાનધ્યાપયતું યવતઃ ॥ અઘ્નીકૃત્ય વ-
ચસ્તેપાં નૃપતિસ્તાનુપાદિશત્ । વ્યાख्या-
તં તેન તે યન્નાજ્ઞયદુર્મુનયો મુદા ॥ કા-
શિરાજં જપાર્થીશ્ચરમિનન્ય મુદાન્વિ-

તાઃ । મુશ્રુતાઃ મુસિદ્યાર્યા જમ્મુર્ગેહં
સ્વકં સ્વકમ્ ॥ પ્રથમં મુશ્રુતસ્તેષુ સ્વતત્રં
કૃતવાન્ સ્ફુટમ્ । મુશ્રુતસ્ય સત્ત્વાયોડપિ
પૃથક્ તત્ત્વાણિ તેનિરે ॥ મુશ્રુતેન કૃતં
તત્રં મુશ્રુતં વહુર્ભિયતઃ । તસ્માત્તત્ત્વમુશ્રુ-
તં નામ્ના વિશ્વ્યાતં સિતિમણ્ડલે ॥

ત્યાર પછી વિશ્વામિત્રને આદિ લઈ
મુનિયોએ બાણુ કં આ ધન્વન્તરી સ્વ-
ર્ગમાંથી આવતરી કાશીમાં કાશીરાજ ક-
હેવાય છે. પછી વિશ્વામિત્ર મુનિયે મુ-
શ્રુત નામના પુત્રને કહ્યું કે હે વત્સ! સં-
કરને પ્રિય એવી કાશીમાં તું જા. તે કે-
કાણે બાહુથી ઉત્પત્ત થયેલા દિવોદાસ
નામના કાશિરાજ રહે છે અને તેજ સા-
ક્ષાત્ આયુર્વેદને બાણુનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ
એવા ધન્વન્તરી છે. તે પાસેથી સર્વ પ્રા-
ણિયોની દયાથી પવિત્ર એવા આયુર્વે-
દનું અધ્યયન કર્ય કારણ કે ઉપકાર મ-
હેડો યથ છે. પિતાનું વચન સાંભળી મુ-
શ્રુત કાશીમાં ગયો અને તેની સાથે બ-
ણુવા માટે મુનિયોના સો પુત્ર ગયા. પછી
વાનપ્રસ્થાશ્રમમાં રહેલા દેવોમાં શ્રેષ્ઠ,
ધણા મુનિયોએ સ્તુતિ કરેલા, સમધ,
અને ધન્વન્તરિ કાશીના રાજા, એવા દિ-
વોદાસને વિનયયુક્ત એવા તે સર્વ શિ-
ષ્યોએ જોયા, યથાપી ધનવાળા તે દિ-
વોદાસે સર્વ શિષ્યોને “તમે મને પધા-
ર્યા” એમ કહ્યું કુશળ પુછ્યું તથા આ-
વવાનું કારણ પુછ્યું; પછી મુશ્રુત દ્વારા
સર્વ શિષ્યોએ ઉત્તર કહ્યો. શિષ્યો કહે
છે કે હે ભગવન! વ્યાધિયોથી ધણા પી-

કાયેલા આકન્દન કરતાં અને મરતાં
એવાં મનુષ્યોને બ્રેધ અમારા હૃદયમાં
પીડા ઉત્પન્ન થયેલી છે માટે વ્યાધિયોની
શાન્તિ કરવાનો ઉપાય બ્રહ્મવા સાડ અમે
આવેલા છિયે. આપ અમને યલથથી
આયુર્વેદનું અધ્યયન કરાવો. તેઓનું વ-
ચન અંગીકાર કરીને નૃપતિયે તેઓને
આયુર્વેદનો ઉપદેશ કર્યો. તે કાશિરાજ્યે
જે વ્યાખ્યાન કર્યું તેને તે મુનિયોએ ય-
લથી હર્ષવડે ગ્રહણ કર્યું. પછી કાશિરા-
જને “તમારો જય થાઓ” એમ આ-
શિર્વાદ આપી, હર્ષયુક્ત થઈ તથા અર્ચને
સારી રીતે સિદ્ધ કરી તે સુશ્રુતને આદિ
લઈ શિષ્યો પોત-પોતાને ઘેર ગયા. તે-
ઓમાં સુશ્રુતે પ્રથમ પોતાનું સ્કુટ એલ
શાસ્ત્ર રચ્યુ અને સુશ્રુતના મિત્રોએ પણ
પોત-પોતાનાં બુદ્ધિ બુદ્ધિ શાસ્ત્રોનો વિ-
સ્તાર કર્યો. સુશ્રુતે જે શાસ્ત્ર રચ્યુ હતું
તે પણ લોકોએ સારી રીતે સાંભળ્યું
માટે તે સુશ્રુત એવા નામથી પૃથ્વીમાં
વિખ્યાત થયું.

इत्यायुर्वेदप्रकरणे नृणा प्रादुर्भाव समाप्तः

સૃષ્ટિપ્રકરણ.

અંત્યારંશ.

આયુર્વેદાદિમધ્યાદતિમતિમુનયો
યોગરથાનિ યજ્ઞાદ્યધ્વા સ્વે સ્વે
નિવચ્ચે દધુરસિલજનવ્યાધિવિધ્વંસના-
ય । તત્તદ્ગ્રન્થાદૃદીર્ઘતઃ સુવચનમણિમિ-
ર્ભાવમિર્થાધિકિત્સાદાસ્યે જાલ્યાન્યકારં
પ્રશમયિતુમિમં સંવિષષે પ્રકાશમ્ ॥ શ્રી-

પતિપદપ્રસાદાદાક્ષીર્ભિર્ભૂમિદેવાનામ્ ।
ભાવમકાશનામા ગ્રથોડયં પઠ્યતાં સર્વેઃ ॥

આયુર્વેદરૂપી સમુદ્રમાંથી મહા બુ-
દ્ધિમન્ત મુનિયોએ યલ થથી યોગરૂપી
રત્નોને પામી પોતપોતાના અન્યોમાં જે
રાખેલ છે તે રત્નોને સમગ્ર મનુષ્યોના
વ્યાધિયો મટાડવા સાડ તે તે અન્યો-
માંથી ગ્રહણ કરેલાં અને ભાવયુક્ત
એવાં સુવચનરૂપી મણિયો વડે આ
ચિકિત્સા શાસ્ત્રમાં જડતાનો અન્ધકાર
મટાડવા માટે અન્ધકર્તા પોતે આ પ્ર-
કાશ કરે છે. લક્ષ્મીપતિના ચરણારવિ-
ન્દના પ્રસાદથી અને બ્રાહ્મણોના આશિ-
ર્વાદથી ભાવપ્રકાશ નામનો આ અન્ધ
તમે સર્વ લોકો બહો.

મૃષ્ટિકમ.

एतस्य निबन्धस्य फलं चिकित्सा पुरु-
षस्य । पुरुषस्तु चतुर्विंशतितत्त्वजीवात्मस-
म्भावयस्तस्माच्चतुर्विंशतितत्त्वानां जीवात्मनश्च
स्वरूपनिरूपणाय सूक्ष्मममाह ।

આત્મા જ્યોતિશ્ચિદાનન્દરૂપો નિત્યઃ
નિસ્પૃહઃ । નિર્ઘુણઃ પ્રકૃતેયોગાત્સર્ગુણઃ
કુરુતે જગત્ ।

सगुण इच्छादियुक्तः ॥

સત્ત્વં રજસ્તમથેતિ ગુણાસ્તે પ્રકૃતેઃ
સમાઃ । સા જઠાપિ જગત્કર્ત્રી પરમાત્મ-
ચિદન્વયાત્ ॥

મન સાધોર્માર્ગ સત્ત્વં પ્રકાશકં જ્ઞાનં
સુલહેતુ । રજો રાગાત્મકં દુ સ્વહેતુઃ તામ્યનિ
ગ્નાનં પ્રાપ્નોતિ અનેનેતિ તમ આવરકં મોહ-
હેતુઃ । તે ગુણાઃ મમાઃ પ્રકૃતિરિત્યર્થઃ । નપા

જેમ મહાત્માદિક વિકાસે જેમ માયાની
અન્દર રહેછે તેમ તે પુરુષમાં રહેવા
નથી 'મધ્યસ્થ ધર્મો' એટલે મુખ્ય દુઃખ
દુઃખ અને દ્રેષાદિકથી હિંસાની છે.
પ્રકૃતિનાં નામ.

પ્રધાનં પ્રકૃતિઃ શક્તિર્નિત્યા ચાવિકૃ-
તિસ્તથા । एतानि तस्या नामानि पुरुषं
या समाश्रिता ॥

જે પ્રકૃતિ પુરુષનો આશ્રય કરીને
સારી રીતે રહેલી છે તેનાં પ્રધાન, પ્ર-
કૃતિ, શક્તિ, નિત્યા તથા અવિકૃતિ એ
નામ છે.

પ્રકૃતિના ગુણ.

सत्त्वं रजस्तमस्त्रीणि विज्ञेयाः प्रकृतै-
र्गुणाः । तैश्च युक्तस्य चित्तस्य कथयाम्य-
खिलान् गुणान् ॥

સત્ત્વ રજ અને તમ, એ ત્રણ પ્રકૃ-
તિના ગુણ બાળવા. અને તે ગુણોથી
યુક્ત એવું જે ચિત્ત છે તેના સઘળા ગુ-
ણોને હું કહું છું.

સત્ત્વાદિ યુક્ત મનના ગુણનાં લક્ષણો.

आस्तिक्यं प्रविभज्य भोजनमनुत्तापश्च
तप्यं चो मेघानुद्धिष्टतिक्षमाश्च करुणा
ज्ञानं च निर्दम्भता । कर्मानिन्दितमस्पृहं
च विनयो धर्मः सदैवादरादेते सत्त-
गुणान्वितस्य मनसो गीता गुणा ज्ञा-
निभिः ॥

અસ્તિક્ય મોક્ષપરલોકાદિકોમિતિ વુચ્યા-
શરતીત્યાસ્તિકસત્ત્વ માત્ર આસ્તિક્યં અનુતા-
પઃ અક્રોધઃ ધૃતિઃ મતપ્રેતસ્મરક્રોધલોભાદો

वशराहित्यं ज्ञानमात्मज्ञानम् निर्दम्भता क-
पयभावः कर्म अनिन्दितं अस्पृहं निष्कामं चा।

આસ્તિકપણું, અત્ર વેદ્યચીને જ મનું,
અનુતાપ, સત્ય વચન, મેઘા, બુદ્ધિ,
ધૃતિ, કામા, કરુણા, જ્ઞાન, નિર્દમ્ભતા,
અનિન્દિત અને સ્પૃહારહિત એવું કર્મ,
તથા નિરન્તર આદર ધરી વિનય અને
ધર્મ એ સર્વને જ્ઞાનિયોએ સત્ત્વગુણયુક્ત
મનના ગુણ કહેવા છે. 'આસ્તિકપણું'
એટલે ધર્મ મોક્ષ અને પરલોકાદિક છે
એવી બુદ્ધિથી આચરણ કરવું તે. 'અ-
નુતાપ' એટલે ક્રોધ રહિત થવું. 'ધૃતિ'
એટલે ભૂત પ્રેત કામ ક્રોધ અને લોભા-
દિકના આવેશથી રહિત થવું. 'જ્ઞાન'
એટલે આત્મજ્ઞાન. 'નિર્દમ્ભતા' એટલે
કપટનો ગાલાવ. નિદ્રારહિત સ્પૃહાર-
હિત અને નિષ્કામ એવી જે ક્રિયા તેવું
નામ કર્મ.

રજોગુણયુક્ત મનના ગુણનાં લક્ષણો.

क्रोधस्ताडनशीलता च बहुलं दुःखं
मुखेच्छाधिका दम्भः कामुकताप्यली-
कवचनं चाधीरताऽहंकृतिः । ऐश्वर्याद-
भिमानीताऽतिशयितानन्दोऽधिकधाट-
नं प्रख्याता हि रजोगुणेन सहितस्यैते
गुणाश्चेतसः ॥

અલીકવચનં કિષ્કાયકથનં અટનં દૃઢવીપ-
સ્ત્રિભગ્નમ્ ॥

ક્રોધ, ડાકનું મારવાનું આચરણ ક-
રવું, ઘણું દુઃખ, મુખની અધિક ધરુણ,
દંબ, કામના શખથી, અહીં વચન,

અધીરતા, અહંકાર, ઐશ્વર્યથી ધણું અ-
ભિમાનીપણું, અધિક આનન્દ, અટન એ
સર્વે રજોગુણ સહિત એવા ચિત્તના ગુણ
પ્રખ્યાત છે 'અલીક વચન' એટલે મિથ્યા
બોલણું. 'અટન' એટલે પૃથ્વીને વિષે
ભમ્યા કરવું.

તમોગુણયુક્ત મનના ગુણનાં લક્ષણો.

નાસ્તિચયં સુવિપ્ળતાડતિશયિતા-
ડલસ્યં ચ દુષ્ટા મતિઃ પ્રીતિર્નિન્દિતકર્મ
શર્મણિ સદા નિદ્રાહુતાડહનિશ્ચમ્ ॥ અ-
જ્ઞાનં કિલ સર્વતોડપિ સતતં ક્રોધાન્ધતા
મૂઢતા મર્યાતા હિ તમોગુણેન સદિ-
તસ્યૈતે ગુણાથેતસઃ ॥ તત્ર પ્રભૂતસત્ત્વસ્તુ
સાત્ત્વિકઃ પુરુષઃ સ્મૃતઃ । રાજસસ્તામ-
સથૈષ્ઠિવિવિધસ્તેન માનવઃ । તતોડમ્બ-
ન્મહત્તત્ત્વં બુદ્ધિતસાપરાભિધમ્ ॥

નાસ્તિકપણું, ધણું ખેદ, અત્યન્ત
આત્મસ્ય, દુષ્ટબુદ્ધિ, નિન્દિત કામ અને
નિન્દિત મુખમાં નિરન્તર પ્રીતિ, શર્મ
અને દિવસ નિદ્રાહુપણું, અજ્ઞાન, સર્વ
તરફથી પણ નિરંતર ક્રોધથી અન્ધ થઈ
જવું અને મૂઢપણું; એ સર્વે તમોગુણ-
સહિત મનના ગુણ પ્રખ્યાત છે. તેમાં
'જને' ધણું સત્ત્વ તે પુરૂષ સાત્ત્વિક કહેલો
છે અને જને ધણું રજોગુણ હોય તે રા-
જસ પુરૂષ કહેલો છે. તથા જને ધણું
તમોગુણ હોય તેને તામસ પુરૂષ કહેલો
છે. એવી રીતે ત્રણ પ્રકારનાં મનુષ્ય
છે. ત્યાર પછી 'બુદ્ધિતત્ત્વ' એવા ના-
મવાળું મહત્તત્ત્વ થયું.

મહત્તત્ત્વની ઉત્પત્તિ.

ત્રિગુણં સત્ત્વબુદ્ધિર્નિર્મલં સ્પર્શિકો-
પમમ્ ॥ ચિચ્છાયાપ્રાપ્તચૈતન્યંત દિચ્છા-
મયમીરિતમ્ ॥

તત્ત પ્રકૃતેસ્ત્રિગુણં ત્રયોગુણા યત્ર તત્ત
તત્ત્વ સત્ત્વબુદ્ધિમ્ । અત્રાયમભિપ્રાયઃ । યથા
નિશ્ચલે હૃદાયો બહુદ્રવ્યપાતાત્તદીયં જલં વ-
ર્ધતે તથા ચિદ્રૂપપુરુષેનાક્રમ્યમાણાયાઃ તુ-
લ્યગુણત્રયાત્મિકાયાઃ પ્રકૃતેર્જ્ઞાનહેતુઃ પ્રકા-
શઃ સત્ત્વગુણો વૃદ્ધઃ સત્ત્વતઃ પ્રવૃદ્ધપ્રકૃતેઃ સ-
ત્ત્વબુદ્ધિર્નિર્મલં બુદ્ધિતત્ત્વમભવત્ ॥

મહત્ત્રિગુણાજ્ઞાતોડહંકારસ્ત્રિગુણા-
ન્વિતઃ । સાત્ત્વિકો રાજસથ્વાપિ તામસ-
થેતિ સ ત્રિયા ॥

મહત્ત્વ બુદ્ધિતત્ત્વાત્ત્રિગુણાત્ત્રયો ગુણા
યત્ર તતઃ । નનુ મહત્તત્ત્વં ત્રિગુણમુક્તમેવ કિ-
મર્થં મહત્ત્રિગુણાવિતિ વિશેષણમ્ । સત્ત્વમ્ ।
ત્રિગુણાવિતિ પુનઃવિશેષણાદુક્તં સત્ત્વબુદ્ધિ-
મિતિ વિશેષણમત્ર નાનુવર્તતે । તેનાહંકારો-
ત્પાદકં મહત્તત્ત્વ ત્રિગુણમપિ રજોબુદ્ધિર્નિ-
ર્મલમ્ ॥

અહંકારસ્ય રજોગુણાન્વિતસ્ય મનોર્થમ-
ત્વાત્ત્વ અહંકારોડભિમાનવ્યાપારલક્ષણમાહ ।
અહંકારસ્ત્રિવિધસ્તમાહ સાત્ત્વિક ઇત્યાદિ ।
તસ્ય ત્રિવિધસ્ય કાર્યમાહ ।

તે મહત્તત્ત્વ ત્રણ ગુણવાળું, ધણું સ-
ત્ત્વવાળું, નિર્મલ સ્ફટિકમણિ જેવું, ચિ-
દ્રૂપની છાયાથી જને ચૈતન્ય પ્રાપ્ત થયું
છે એવું અને તેની ઈચ્છાત્રય છે એમ
કહેવું છે. તે પ્રકૃતિયથી 'ત્રિગુણ' એ

ટલે ત્રણ ગુણ જેમાં છે એવું અને ઘણા સત્ત્વવાળું મહત્ત્વ થયું. આ ઠેકાણે આવો અભિપ્રાય છે કે જેમ નિશ્ચય એવો પાણીનો ઝરો હોય તેમાં બહુ દ્રવ્ય પડવાથી તેવું જલ વૃદ્ધિ પામે છે તેમ ચિદ્રૂપ પુરૂષ સાથે મળેલી અને ત્રણ ગુણના ગુરૂપ સ્વરૂપવાળી પ્રકૃતિના જ્ઞાનનો કારણરૂપ પ્રકાશવાળો સત્ત્વગુણ વૃદ્ધિ પામેલો હોય છે અને તેવી પ્રકૃતિથી ઘણા સત્ત્વવાળું બુદ્ધિતત્વ થયું. ત્રણ ગુણવાળું જ મહત્ત્વ તે થઈ ત્રણ ગુણ યુક્ત એવો અહંકાર થયો અને તે સાત્ત્વિક રાજસ તથા તામસ, એમ ત્રણ પ્રકારનો છે. મહત્ત્વ એટલે બુદ્ધિ તત્ત્વ અને ત્રણ ગુણ જેમાં હોય તે ત્રિગુણ કહેવાય. સંકાર મહત્ત્વ ત્રણ ગુણવાળું કહ્યું તો પછી મહત્ત્વગુણાત્ એવું વિશેષણ શામાટે આપવું જોઈએ? તો ત્યાં આવી રીતે સમજવું કે ત્રિગુણાત્ એવું ફરીને વિશેષણ આપવાથી સત્ત્વગુણ એવું જ વિશેષણ આપેલું છે તેની અનુવૃત્તિ આ ઠેકાણે આવતી નથી તે માટે અહંકારને ઉત્પન્ન કરનાર મહત્ત્વ ત્રણ ગુણવાળું છે તોપણ તેને બહુ રજેગુણવાળું જણવું. રજેગુણ યુક્ત અહંકાર મનનો ધર્મ છે માટે અહંકાર એટલે અભિમાનનો વ્યાપાર એમ કહે છે. અહંકાર ત્રણ પ્રકારનો છે. સાત્ત્વિક ઇત્યાદિ વાક્યનહે તેના ત્રણ પ્રકારના ભેદ કહે છે. તે ત્રણ પ્રકારના અહંકારનું કાર્ય કહે છે.

ત્રિવિધ અહંકારનું કાર્ય.

જાતાનિ સાત્ત્વિકાત્સાદિન્દ્રિયાણિ સરાજસાત્। તાનિ યોત્રં તત્ત્વો નેત્ર રસના નાસિકા તથા ॥ વાગ્યસ્તચરણો-પસ્યગુદાન્યેકાદશો મનઃ। પચ્ચ બુદ્ધીન્દ્રિયાણ્યાહુઃ પ્રાક્તનાનીતરાણિ ચ ॥ કર્મેન્દ્રિયાણિ પચ્ચૈવ કથયન્તિ વિપશિતઃ।

બુદ્ધીન્દ્રિયાણિ બુદ્ધેરાશ્રયત્વાત્ કર્મેન્દ્રિયાણિ કર્માશ્રયત્વાત્ સાત્ત્વિકાહંકારાજાતવાદિન્દ્રિયાણિ પ્રકાશસ્થાનાનિ સત્ત્વસ્ય પ્રકાશકત્વાત્ ॥

મનોબુદ્ધીન્દ્રિયં ચિત્તૈઃ કર્મેન્દ્રિયમપિ સ્મૃતમ્ ॥ મનોઽધિષ્ઠિતમેવેદમિન્દ્રિયં ચત્ત્વર્તતે ।

રાજસ સહિત એવા તે સાત્ત્વિક અહંકારથી ઇન્દ્રિયો થઈ. તે આવી રીતે કે યોત્ર, ત્વક્, નેત્ર, રસના અને નાસિકા, વાણી, હાથ, પગ, ઉપરચ (હિંગ ઇન્દ્રિય) ગુદા અને અગ્નિયારમું મન. પ્રથમ ગણવેલી પાંચ ઇન્દ્રિયોને વિદ્વાનો જ્ઞાનેન્દ્રિય કહે છે અને બીજી પાંચ ઇન્દ્રિયોને કર્મેન્દ્રિય કહે છે. બુદ્ધિને આશ્રયે રહેલી હોવાથી જ્ઞાનેન્દ્રિયો કહેવાય છે અને કર્મેન્દ્રિયો આશ્રયે રહેલી હોવાથી કર્મેન્દ્રિયો કહેવાય છે. ઇન્દ્રિયો સાત્ત્વિક અહંકારથી થયેલી છે માટે પ્રકાશવાળી છે કારણ કે સત્ત્વગુણ પ્રકાશક છે. મનને વિદ્વાનોએ જ્ઞાનેન્દ્રિયમાં ગણેલું છે અને કર્મેન્દ્રિયમાં પણ કહેલું છે કારણ કે મનને આશ્રયેન આ સર્વ ઇન્દ્રિયો પ્રવર્તે છે.

ઇન્દ્રિયોના વિષય.

શબ્દઃ સ્પર્શથ રૂપં ચ રસો ગન્ધો હ્ય-
નુક્રમાત્ ॥ બુદ્ધીન્દ્રિયાણાં વિષયાઃ સ-
માખ્યાતા મહર્ષિભિઃ । વાચ્યં ગ્રાહ્યં ચ
ગન્તવ્યમાનન્દં ત્યાજ્યમેવ ચ ॥ કર્મે-
ન્દ્રિયાણાં વિષયા જ્ઞાતવ્યા વિષયા હ્રદઃ ।
તામસાદપ્યહંકારસ્તન્માત્રાણિ સરાજ-
સાત્ ॥ પદ્માત્પસસતસંવદ્ધાત્તલ્લિકાણિ
મયન્તિ હિ । શબ્દતન્માત્રકં સ્પર્શ-
તન્માત્રં રૂપમાત્રકમ્ ॥ રસતન્માત્રકં
ગન્ધતન્માત્રમિતિ તાનિ તુ ।

તલ્લિકાણિ મોહાદિલ્લિકાણિ તાન્યદ્યુતમ્
માયાણિ બાહ્યેન્દ્રિયગ્રાહ્યાણિ શબ્દાદીન્યેવ ત-
ન્માત્રાણિ તાનિ ચ યોગિભિરેવ ગ્રાહ્યાણિ સા-
માત્રા યસ્મિન્ તત્તન્માત્રમ્ ॥

તન્માત્રેભ્યો વિચદ્વાયુવહ્નિવારિવસુ-
ન્ધરાઃ । એતાનિ પશ્ચ જાયન્તે મહાભૂતા-
નિ તત્ક્રમાત્ ॥

एकोत्तरपरिवृष्ट्या विचदादयो जायन्त
ह्यर्थ । तथा । शब्दतन्मात्राच्छब्दगुण
विचजायते । शब्दतन्मात्रसहितात्स्पर्शतन्मा-
त्राच्छब्दस्पर्शगुणो वायुर्जायते । शब्दतन्मा-
त्रस्पर्शतन्मात्रसहितात् रूपतन्मात्राच्छब्दस-
र्शरूपगुणो वह्निर्जायते । शब्दतन्मात्रस्पर्शत-
न्मात्ररूपतन्मात्रसहिताद्रसतन्मात्राच्छब्दस-
र्शरूपरसगुण वारि जायते । शब्दतन्मा-
त्रस्पर्शतन्मात्ररूपतन्मात्ररसतन्मात्रसहिताद्-
गन्धतन्मात्राच्छब्दसर्शरूपरसगन्धगुणा वसु
न्धरा जायते ॥

શબ્દ સ્પર્શ રૂપ રસ અને ગન્ધ, એ

અનુક્રમથી જ્ઞાનેન્દ્રિયોના વિષયો છે
એમ મહર્ષિયોએ કહેલું છે. ઘોષણ, અ-
હણ કરણ, જલ, આનન્દ લેવો તથા
ત્યાગ કરણ, એ કર્મેન્દ્રિયોના વિષય છે
અને તે સર્વે વિષયો મનથી પ્રવર્તે છે
એમ જાણવું. થોડાક સત્વગુણ યુક્ત
અને રાજસ સહિત એવા તામસ અ-
હંકારથી મોહાદિક ચિન્હવાળી પંચત-
ન્માત્રા થયાં. તે આવી રીતે કે શબ્દ-
તન્માત્ર, સ્પર્શતન્માત્ર, રૂપતન્માત્ર,
રસતન્માત્ર, અને ગન્ધતન્માત્ર, એવી
રીતે એ તન્માત્રાઓ છે. તલ્લિકાણિ આ-
શબ્દનો અર્થ “મોહાદિક ચિન્હવાળો”
છે એવો છે તે શબ્દાદિક તન્માત્રા અદ્-
શુત સ્વભાવવાળાં અને બાહ્યેન્દ્રિયોથી
અહણ થઈ શકે એવા છે તથા તે યોગી-
યોથીજ અહણ થઈ શકે એવાં છે તે તે
માત્રા જેની અન્દર હોય તે તન્માત્ર
કહેવાય છે તન્માત્રાઓ થઈ આકાશ,
વાયુ, અગ્નિ, જલ અને પૃથ્વી, એ પચ
મહાભૂત ક્રમ થઈ ઉત્પન્ન થાય છે. એક
એકની વૃદ્ધિથી આકાશાદિક ભૂત ઉ-
ત્પન્ન થાય એવો અર્થ છે. તે આવી
રીતે સમજવું કે, શબ્દતન્માત્ર થઈ
શબ્દ ગુણવાળું આકાશ ઉત્પન્ન થાય છે.
શબ્દતન્માત્ર સહિત એના સ્પર્શત-
ન્માત્ર થઈ શબ્દ અને સ્પર્શગુણવાળો
વાયુ ઉત્પન્ન થાય છે. શબ્દતન્માત્ર
અને સ્પર્શતન્માત્ર એવા રૂપતન્માત્ર
થઈ શબ્દ સ્પર્શ અને રૂપ ગુણવાળો
અગ્નિ ઉત્પન્ન થાય છે. શબ્દતન્માત્ર

સ્પર્શત-માત્ર અને રૂપત-માત્ર સહિત
એવા રસત-માત્રયદ્રી શબ્દ સ્પર્શ રૂપ
અને રસ ગુણવાળું બધું ઉત્પન્ન થાય
છે, શબ્દત-માત્ર સ્પર્શત-માત્ર રૂપત-
માત્ર અને રસત-માત્ર સહિત એવા
ગન્ધત-માત્ર યદ્રી શબ્દ સ્પર્શ રૂપ રસ
અને ગન્ધ ગુણવાળી પૃથ્વી ઉત્પન્ન
થાય છે.

મહાભૂતોના ગુણો.

શબ્દઃ શ્રોત્રેન્દ્રિયં વાડપિ ચ્ચિદ્રાણિ
ષ વિવિક્તતા । વિવતઃ કથિતા एते गुणा
गुणविचारिभिः ॥

વિવિક્તતા શરીરાણાં પ્રાણાનાં શિરાઝા-
ઞ્વસ્થિપેશિમન્દ્રીનાં જાતિવ્યક્તિમ્યાં મિયઃ
પૃથક્ત્વમ્ ॥

સ્પર્શસ્ત્રગિન્દ્રિયં વાપિ લઘુતા સ્વન્દ-
નં તનોઃ ॥ ચેષ્ટાઃ સર્વશરીરસ્ય વાયોરેતે
ગુણાઃ સ્મૃતાઃ । રૂપં નેત્રેન્દ્રિયં પાકઃ સ-
ન્તાપસ્તીક્ષ્ણતા તથા । વર્ણો બ્રાજિષ્ણુ-
તાડમર્પઃ શૌર્યં વહેરુણા અમી ॥

રૂપં લઘ્વણ્યમ્ । પાકઃ ડદરાગ્નિનાડહાર-
પાકઃ । સન્તાપઃ ઔષ્ણ્યમ્ । તીક્ષ્ણતા આ-
શુકારિતા । વર્ણો ગૌરાદિઃ । બ્રાજિષ્ણુતા
દીપ્તિઃ । અમર્પઃ ક્રોધઃ ॥

રસો રસેન્દ્રિયં શૈત્યં ક્ષેદ્ય ગુસ્તા
તથા । સર્વદ્રવસમૂહ્ય શુક્રં વારિગુણાઃ
સ્મૃતાઃ ॥ ગન્ધો ગ્રાણેન્દ્રિયં વાપિ કાઠિ-
ન્યં ગૌરવં તથા । વસુન્ધરાગુણા एते ग-
दिता गुणवेदिभिः ॥ शब्दः स्पर्शश्च रूपं
च रसो गन्धश्च तत्कमात् । तन्मात्राणां
विशेषाः स्युः स्थूलभावमुपागताः ॥

તત્કમાચ્છન્દતન્માત્રાદિક્રમાત્ વિશેષાઃ
અનુભવયોમ્યૈઃ સુસુદુઃસ્તમોહરૂપૈર્ધર્મૈર્વિશિષ્ટ-
ન્તિતિ વિશેષાઃ । અત્ર કર્મણિ ઘનપ્રત્યયઃ ।
તન્માત્રાણિ ત્વવિશેષાણિ યતસ્તાન્યનુભવયો-
મ્યૈઃ સુસાદિર્ભિર્વિશેષેષું ન શક્યન્તે સૂક્ષ્મત્વાત્ ॥
શબ્દ, શ્રોત્રેન્દ્રિય, છિદ્રો અને વિવિ-
ક્રતાઃ એ આકાશના ગુણો છે એમ ગુ-
ણસંબંધી વિચાર કરનારા પુરૂષોએ ક-
હેલું છે. વિવિક્રતા એટલે નાહી સનાયુ
હાડકાં અને પેશી આદિક શરીરોના ભા-
વોનું બીજી વ્યક્તિથી પરસ્પર બુદ્ધા કર-
વાપણું. સ્પર્શ, તથા ત્વશ્ચન્દ્રિય, લઘુતા,
શરીરનું સ્પન્દન તથા સર્વ શરીરની ચે-
ષ્ટાએ એ વાયુના ગુણ કહેલા છે. રૂપ,
નેત્રેન્દ્રિય, પાક, સન્તાપ, તથા તી-
ક્ષ્ણતા, વર્ણ, બ્રાજિષ્ણુતા, અમર્પ અને
શૌર્યઃ એ અગ્નિના ગુણો છે. રૂપ એટલે
લાવણ્ય બાણું. પાક એટલે બહારાગ્નિ-
વટે બનેલા અગ્નનું પચી જવું. સન્તાપ
એટલે ઉષ્ણપણું. તીક્ષ્ણતા એટલે ઝટ
કરવાપણું. વર્ણ એટલે ગૌરાદિક રંગ સ-
મજવો. બ્રાજિષ્ણુતા એટલે કાન્તિ સ-
મજવી. અમર્પ એટલે ક્રોધ બાણવો. રસ,
રસના ઇન્દ્રિય, શીતતા, ચીકણાપણું, ગુ-
સ્તા, સર્વ દ્રવનો સમૂહ અને વીર્યઃ એ
સઘળા બધાના ગુણો કહેલા છે. ગન્ધ,
ગ્રાણુ ઇન્દ્રિય, કઠિણપણું તથા ગુરૂપણું,
એ પૃથ્વીના ગુણો છે એમ ગુણ બાણ-
નારા પુરૂષોએ કહેલું છે. શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ,
રસ અને ગન્ધ, એ ક્રમ યદ્રી તન્માત્રા-
ઓના વિશેષ છે અને સૂક્ષ્મભાવને પા-

મેવા છે. તત્ક્રમાત્ એટલે શબ્દતન્મા-
ત્રાદિના ક્રમ યજ્ઞી, એવો આ પદનો અર્થ
બાણુવો અનુભવને યોગ્ય એવા સુખ
દુઃખ અને મોહરૂપ ધર્મો સાથે વિશિષ્ટ
યાય તે વિશેષ બાણુવો આ ઠેકાણે કર્મ
અર્થમાં વચ્ચે પ્રત્યય છે તન્માત્રો જે છે
તે તો અવિશેષ કહેવાય છે કારણ કે તે
અનુભવયોગ્ય એવાં સુખાદિક સાથે
વિશિષ્ટ કરી શકાતા નથી કેમકે તે સહજ છે.

અષ્ટ પ્રકૃતિ

મક્રુતેઃ કારણાયોગાન્મતા પ્રકૃતિરેવ
સા । મહત્તત્ત્વાદયઃ સપ્ત શક્તોર્વિકૃતયઃ
સ્મૃતાઃ ॥

પ્રકૃતિરેવ કારણમેવ ન તુ કસ્યચિત્ કા-
ર્યમિત્યર્થ । કાર્યાણિ ઇન્દ્રિયાણા સર્વભૂતાના
કારણતત્ત્વાન્મહર્ષિર્મિહતત્ત્વાદય સપ્ત મહા
નહઙ્કાર પદ્મ તન્માત્રાણીતિ । શક્તે પ્રક્રુતે-
વિકૃતય કાર્યાણિ ॥

પ્રકૃતિનો કોઈ બીજા કારણનો અ-
યોગ છે માટે તે પ્રકૃતિજ છે એમ વિ-
દ્વાનોએ માનેછે છે અને મહત્તત્ત્વાદિક
જે સાત છે તે શક્તિની વિકૃતિયો ક
હેલી છે પ્રકૃતિ પોતે કારણરૂપજ છે
પણ તે પ્રકૃતિ કોઈનું કાર્યનથી. ઇન્દ્રિયો
અને સર્વ ભૂતોનું પ્રકૃતિ એ કારણ છે
મહત્તત્ત્વ, અહકાર અને પચતન્મા-
ત્રાઓ એવી રીતે માત્ર કારણ પ્રકૃતિને
લઈને છે એમ મહર્ષિયોએ કહેછે છે
શક્તિ એવી જે પ્રકૃતિ તેની વિકૃતિયો
એ કાર્ય કહેવાય છે

સપ્ત પ્રકૃતિ.

ઇન્દ્રિયાણાં ચ ભૂતાનાં કારણતાન્મ-
હર્ષિભિઃ । મહત્તત્ત્વાદયઃ સપ્ત મોક્તાઃ પ્ર-
કૃતયોઽપિ ચ ॥

તથા સતિ પ્રકૃતિર્મહાનહકાર પદ્મ ત-
ન્માત્રાણિ ચેત્યષ્ટૌ પ્રકૃતય ।

ઇન્દ્રિયો અને ભૂતોનું કારણ હોવાથી
મહર્ષિયોએ મહત્તત્ત્વાદિક સાતને પણ
પ્રકૃતિયો કહેલી છે એમ છતાં પછી
પ્રકૃતિ, મહત્તત્ત્વ, અહકાર અને પચ
તન્માત્રાઓ, એવી રીતે આઠ પ્રકૃતિયો છે
સોળ વિકાર.

દશેન્દ્રિયાણિ ચિત્તં ચ મહાભૂતાનિ
પદ્મ ચ । एतानि सृष्टिं जानन्निर्विकाराः
षोडश स्मृताः ॥

દશ ઇન્દ્રિયો, ચિત્ત અને પચમહા-
ભૂત, એઓને સૃષ્ટિ બાણુનારા પુરુષોએ
સોળ વિકાર કહેલા છે વિકારો એટલે
કાર્ય સમજવા.

ઉપસંહાર

एव चतुर्विंशतिभिस्तत्त्वैः सिद्धे बहु
रुदे । जीवात्मनियतेनिम्नो वसति स्वा-
न्तर्दूतवान् ॥

અત્ર શબ્દાદીના વિચારાદિમહાભૂતગુણા
ના ધર્મિમ્યોઽભિવ્રતયા ગૃધવત્ત્વ નિરસ્યાવ
ક્તાના તત્ત્વાનામુપસંહારમાહ ચતુર્વિંશતિભિ
રિતિ । તાનિ ચ પ્રકૃતયોઽષ્ટૌ વિકારા ષોડ
શેતિ । મહત્તત્ત્વાનિ પ્રકૃત્યાદીના ભાવા નિ
યતે ગુપ્તાગુપ્તમર્મણ નિમ્ન આયત્ત સ્વાન્ત-
ર્દૂતવાન્ મનોદૂતયુચ સદેહી કથ્યતે પાપપુ

પ્યદુઃસ્વસ્થાદિધિઃ વ્યાસો વદ્ધશ્ચ મનસા
કૃત્રિમૈઃ કર્મવન્ધનૈઃ સ જીવાત્મા તસ્ય દેહિનઃ
શરીરજીવાત્મનોઃ સંયોગકારકેણ મનસા સં-
યોગે યે યે ગુણા ઉત્પદ્યન્તે તાનાહ ॥

इच्छाद्वेषमुत्थानि दुःखविषयज्ञानं प्र-
यत्नो मनः सङ्कल्पश्च विचारणा स्मृति-
रथो बुद्धिः कलाविज्ञता । प्राणस्योपरि
पापनं शुद्धवशाद्वायोरथः प्रेरणं नेत्रोन्मे-
पनिमेषकृत्यकरणोत्साहाश्च जीवेगुणाः ॥

इच्छा सुखहेतुरभिलाषः । द्वेषो दुःखहे-
तुर्मनःप्रवृत्तिः । सुखं प्रीतिः । दुःखमप्रીतिः ।
विषय ज्ञानं शब्दादिज्ञानम् । प्रयत्नः कार्ये
तात्पर्यं । मनः संशयात्मकं तस्य कर्म सङ्क-
ल्पः । विचारणा ऊहापोहाम्नां वस्तुविमर्शः ।
स्मृतिः पूर्वानुभूतस्यार्थस्य स्मरणम् । बुद्धिः
निश्चयात्मिका । कलाविज्ञता शिल्पशास्त्रादि-
बोधः । प्राणस्य हृदयस्थितस्य वायोः उपरि
पापनम् मुखादिप्रति नयनम् । शुद्धवशाद्वायो-
रथः प्रेरणमपापनस्याधः प्रेरणं । नेत्रोन्મેपनि-
मेषो नेत्रयोर्हन्मीलननिमीलने । कृत्यकरणो-
त्साहः कार्यारम्भे सामर्थ्येनोत्साहः । जीवम-
नोयुक्तस्य जीवात्मनोऽमी इच्छाद्वयो गुणाः ॥

એવી રીતે યોગેશ તત્ત્વોથી શરીર-
રૂપી ધર જ્યારે સિદ્ધ થાય છે ત્યારે
મનરૂપી દૂતથી યુક્ત એવો દેહી જીવા-
ત્મા સહિત નિયતિને આધીન થઈ રહે
છે. આ દેહાણે ધાર્મિકી અભિજ્ઞતાવડે
આકાશાદિક મહાભૂતોના શુષ્કરૂપ એવા
શબ્દાદિકાનું શુદ્ધપણું ત્યાગ કરીને ત-
ત્ત્વોનો ઉપસંહાર કરે છે. આક પ્રકૃતિયો
અને સ્થાન વિકાર એમ મળીને યોગેશ

તત્ત્વો છે. મહત્ત્વાદિક જે છે તે પ્રકૃત્યા-
દિકના ભાવો છે. નિયતી એટલે શુભાશુભ
કર્મ કહેવાય અને નિગ્ન એટલે આધીન
કહેવાય. સ્વાન્નદૂતવન્ એટલે મનરૂપી
દૂતથી યુક્ત એવો તે દેહી કહેવાય છે.
પાપપુણ્ય દુઃખ સુખાદિકથી વ્યાપ્ત અને
મનવડે કૃત્રિમ એવાં કર્મ બન્ધનથી
બન્ધાયેલો તે જીવાત્મા છે. તે દેહીને
શરીર જીવાત્માનો મનસાથે સંયોગ છતે
જે જે શુદ્ધો ઉત્પન્ન થાય છે તેઓને કહે
છે. ઇચ્છા, દ્વેષ, દુઃખ, સુખ, વિષયજ્ઞાન,
પ્રયત્ન, મન, સંકલ્પ, વિચારણા, સ્મૃતિ,
બુદ્ધિ, કલાવિજ્ઞતા, પ્રાણનું ઉપર લઈ
જવું, શુદ્ધદારાએ વાયુને નીચે પ્રેરવો,
નેન ઉધાડવું અને વીંચવું, કાર્ય કરવામાં
ઉત્સાહ, એ જીવમાં શુદ્ધો રહેલા છે.
इच्छा એટલે સુખના કારણરૂપ અભિ-
લાષ. द्वेष એટલે કારણરૂપ મનની પ્ર-
વૃત્તિ. सुख એટલે પ્રીતિ. दुःख એટલે
અપ્રીતિ. विषयज्ञान એટલે શબ્દાદિકનું
જ્ઞાન. प्रयत्न એટલે કાર્યમાં તાત્પર્ય. मन
એટલે સંશયાત્મક. તેનું જે કર્મ તે સંકલ્પ.
विचारणा એટલે તર્ક નિર્તરકથી વસ્તુનો
વિચાર. स्मृति એટલે પૂર્વે અનુભવ કરેલા
અર્થનું સ્મરણ. बुद्धi એટલે નિશ્ચયા-
ત્મિક. कलाविज्ञता એટલે શિલ્પશાસ્ત્ર-
દિકનો બોધ. हृदयमां રહેલા વાયુનું
उपरिपापन એટલે સુખાદિક પ્રત્યે લઈ
જવું. शुद्धदाराએ વાયુનું નીચે પ્રેરવું
એટલે અપાનનું નીચે લઈ જવું. नेत्रो-
न्मेषनिमेष એટલે બે નેત્રનું ઉધાડવું અને

વીચવું. કૃત્યકરણોત્સાહ એટલે કાર્યનો
આરંભ કરવામાં સામર્થ્યથી ઉત્સાહ. મ-
નયુક્ત એવા છવાત્માના આ ઇચ્છા-
દિક ગુણો છે.

इति श्रीमिश्रलटकतनय श्रीमन्मि-
श्रभावविरचितभावप्रकाशे
चुष्टिप्रकरणं प्रथमम् ॥

ગર્ભપ્રકરણ.

चिकित्सायां शरीरी ह्यधिकृतः स शरीरी
यपोत्पद्यते तद्बोधयितुं गर्भोत्पत्तिक्रममाह ।
गर्भोत्पत्तिभूमिस्तु रजस्वला स्त्री । ततो रज-
स्वलास्वरूपमाह ॥

ચિકિત્સા કરવામાં પ્રાણીને અધિકાર
છે તે પ્રાણી જેવી રીતે ઉત્પન્ન થાય છે
તે જણાવવા માટે ગર્ભની ઉત્પત્તિનો ક્રમ
કહે છે. ગર્ભની ઉત્પત્તિ બૂમીતો રજસ્વલા
સ્ત્રી છે તે માટે રજસ્વલાનું સ્વરૂપ કહે છે.

રજસ્વલાનું સ્વરૂપ.

द्वादशाहसरादूर्ध्वमापश्चात्सप्तमाः
स्त्रियः । मासि मासि भगद्वारा प्रकृत्यै-
वार्तयं स्रवेत् ॥

આર્તવસ્રાવદિવસાદૃતુઃ પોદશરાત્ર-
યઃ ॥ ગર્ભગ્રહણયોગ્યસ્તુ સ એવ સ-
મયઃ સ્મૃતઃ ॥

સર્વાસામેવ ચતુર્નેર્ણસ્રીણાં સર્વવાદિસંમતઃ
પૂર્વોક્તઃ સમયઃ । પ્રત્યાન્તરે તુ વિશેષઃ । ત-
ચપા । આનદિવસાદૂર્ધ્વ દ્વાદશરાત્રાવધિ
દ્વાલગ્ન્યાઃ દશરાત્રાવધિ સત્રિયાયાઃ અષ્ટરા-
ત્રાવધિ વૈશ્યાયાઃ પદ્માવધિ શૂદ્રાયા ગર્ભ-
ધારણે શક્તિઃ ॥

બારમા વર્ષથી આરંભીને પચાસમા
વર્ષ પર્યન્ત પ્રત્યેક મહિને યોનિદ્વારાએ
સ્વભાવથીજ રૂધિર સ્રવે છે. રૂધિર સ્રાવ-
ના દિવસથી સોળ રાત્રિયો સુધી ઋતુ ર-
હે છે અને ગર્ભ ગ્રહણ કરવામાં યોગ્ય પણ
તેજ કાળ કહેલો છે. ચાર વર્ષની સર્વ
સ્ત્રીયોને સર્વવાદી પુરૂષોને સમ્મત એવો
પ્રથમ કહેલો સમયજ છે પરન્તુ ઠાઠ
બીજા અન્યમાં ફેર છે. તે આ પ્રમાણે કે,
સ્નાન કરવાના દિવસથી આરંભીને પ્રા-
ણીની સ્ત્રીને બાર રાત્રિ સુધી, ક્ષત્રિ-
યની સ્ત્રીને દશ રાત્રિ સુધી, વૈશ્યની
સ્ત્રીને આઠ રાત્રિ સુધી અને શૂદ્રની
સ્ત્રીને છ રાત્રિ સુધી ગર્ભ ધારણ કરવાની
શક્તિ રહે છે.

રજસ્વલાના નિયમો.

आर्तवस्नानदिवसादर्हिसा ब्रह्मचा-
रिणी । त्रयीव दर्भशय्यायां पश्येदपि
पतिं न च ॥ करे शरावे पर्णे वा हविष्यं
व्यहमाचरेत् । अश्रुपातं नखच्छेदमभ्य-
ङ्गमनुलेपनम् ॥ नेत्रपोरङ्गनं स्नानं दिवा
स्नापं प्रधावनम् । अत्युद्यच्छब्दश्रवणं ह-
सनं बहु भाषणम् ॥ आयासं भूमिखननं
प्रवातं च विवर्जयेत् ।

ઋતુસ્નાનના દિવસને આરંભીને સ્ત્રિ-
યે આ પ્રમાણે વર્તવું:—હિંસા ન કરવી.
બ્રહ્મચર્ય રાખવું. દર્ભની શય્યા ઉપર સુવું
પતિને પણ જોવો નહિ. હાથમાં પાત્રમાં
અથવા પાંદડામાં તણ દિવસ સુધી ઉ-
વિધ્યાન જમવું. આંધુ પાડવાં નહિ.
નખ કાપવા નહિ. તેજ ચોળવું નહિ.

ચન્દન ચોપડવું નહિ. આંખો આંજવી નહિ. સનાન કરવું નહિ. દિવસે સુવું નહિ. દોડવું નહિ. ધણે હંચો ચખ્દ સાંભળવો નહિ. હરાવું નહિ. ધણું ચોલવું નહિ. પ્રયાસ કરવો નહિ. બૂંઝિ ખોદવી નહિ. અને ધણો વાયુ સેવવો નહિ.

રજસ્વલા સ્ત્રીએ નિયમો ન

પાળવાથી ચનારા દોષો.

અજ્ઞાનાદા પ્રમાદાદા લોભાદા દૈવ-
તથ વા ॥ સા ચેત્કુર્યાન્નિપિદ્ધાનિ ગર્ભો
દોષાસ્તિદામુયાત્ ॥ एतस्या रोदनाहर्षो
भवेद्वિકृतलोचनः ॥ नखच्छेदेन कुनखी
कुक्षी तन्मयङ्गतो भवेत् ॥ अनुलेपात्तथा
स्नानाद्दुःखशीलोऽञ्जनादहक् ॥ स्ना-
पशीलो दिवा स्नापाच्चच्छलः स्यात्प-
थावनात् ॥ अत्युच्चञ्जन्दश्रवणाद्वाधिरः
खलु जायते ॥ तालुदन्तोष्ठमिहासु
व्याधौ हसनतो भवेत् ॥ मलापी भूरि-
कपनादुन्मत्तस्तु परिश्रमात् ॥ स्तलले
भूमित્વમનાदुन्મत्तो वातसेवनात् ॥

અજ્ઞાનથી અથવા પ્રમાદથી અથવા
લોભથી અથવા દૈવથી તે રજસ્વલા સ્ત્રી
એ નિપિદ્ધ કરેલાં કર્મ કરે તો તે યક્ષી
ને દોષ થાય તે દોષોને ગર્ભ પામે, એ
રજસ્વલા સ્ત્રિના રૂદનથી ગર્ભ વિઘ્નયુક્ત
નેનવાળો થાય. નખ કપવાથી નકારા
નખવાળો થાય. તેણે ચોળનાથી કુષ્ટ રો-
ગવાળો થાય. અતુલેપન તથા સનાન
કરવાથી દુઃખયુક્ત આચરણવાળો થાય.
આંજણુ આંજવાથી આંખો થાય. દિ-

વસે સુનાથી ધણી ઊંઘવાળો થાય. ધણે
હંચો ચખ્દ સાંભળવાથી બેહેરો થાય.
હસવાથી તાલુ દાંત દોઢ અને જીભમાં
તપકીરીયા રંગ બેવો થાય. બહુ બોલ-
વાથી બહુ બહુ બકનારો થાય. પરિશ્રમ
કરવાથી ઉન્મત્ત થાય. પૃથ્વી ખોદવાથી
ન્યાં ત્યાં પડી બધ એવા આચરણવાળો
થાય અને ધણે વાયુ સેવન કરવાથી
ઉન્મત્ત થાય છે.

રજસ્વલાનું કૃત્ય.

पूर्व पश्येत्तुस्वाता यादृशं नरमङ्गना॥
तदृशं जनयेत्पुत्रं ततः पश्येत्पतिं मि-
यम् ।

પ્રિયમિતિ મર્ત્યંગાસને પુત્રાવિક્રમવિ પ-
શ્યેત્ ॥ ચતુર્પાવિદિવસેઽપિ રનોનિવૃત્તૌ સ્ત્રી
પત્યા સંગચ્છેત્ ન તુ રનોઽનુવૃત્તૌ ॥
યત આહ ॥

મ્મદત્સલિલે સિંસં દ્રવ્યં ગચ્છત્વયો
યથા ॥ તથા વદતિ રક્તે તુ સિંસં વી-
ર્યમથો વ્રનેત્ ॥

જતુસ્નાન કર્યા પછી સ્ત્રી એવા પુરૂ-
ષને જુવેછે તેવા પુત્રને ઉત્પન્ન કરે તે-
માટે પતિને અથવા પ્રિય એવા પુત્રાદિ-
કને જુવે. લોકમાં પ્રિય એવું જે પદ છે
તે ભર્તા એ નહોય તો પુત્રાદિકને પણ
જોવો એ માટે છે. ચતુર્થ દિવસને આદિ
લઘ બીજ દિવસમાં પણ એ રૂધિરસા-
વની નિવૃત્તિ થઈ હોય તો અથિયે પતિ
પાસે જવું પણ રૂધિરસાવ છતાં પતિ-
પાસે જવું નહિ કારણ કે ત્યાં આવું વ-

ચત છે. “જેમ પાણી વહન થતું હોય તેમાં ઘાઈ પદાર્થ નાખિયે તો તે નીચે ચાલ્યો જાય છે તેમ રૂધિર વહન થતું હોય અને તેમાં જો વીર્ય નાખિયે તો તે ઝટ નીચે ચાલ્યું જાય છે.”

ભત્તીનું કૃત્ય.

તત્ર ગર્ભાગને નિપિઙ્ગં નિહિતં ચ કાલં તયોઃ ફલં ચાહ ॥

આયુઃક્ષયમયાઞ્જર્તા પ્રથમે દિવસે સ્ત્રિ-
યમ્ ॥ દ્વિતીયેઽપિ દિને રત્યૈ ત્યજેદ્દતુર્મતીં
તથા । તત્ર યશ્ચાહિતો ગર્ભો જાયમા-
નો ન જીવતિ ॥ આહિતો યસ્તુતીયેઽઙ્ગિ
સ્વલ્પાદ્યુર્વિકલાઙ્ગકઃ । અતશ્ચતુર્થી પટ્ટી
સ્યાદપ્તમી દશમી તથા ॥ દ્વાદશી વાપિ
યા રાશિસ્તસ્યાં તાં વિધિના મજેત્ ।

વિધિના ગર્ભાગનોકવિધિના ।

અગ્રોત્તરોચ્ચરં વિધાદાસુરારોગ્યમેવ
ચ ॥

તત્રાન્તરે

મમાસૌભાગ્યમૈશ્વર્યં વલં ચાભિગમા-
ત્ફલમ્ ॥

તેમાં પ્રથમ ગર્ભાધાનમાં જે કાળનો નિષેધ કરેલો છે અને કાળનો વિધિ કરેલો છે તે નિષેધ અને વિધિને તથા તેના રૂળને કહે છે. ઋતુસ્નાન પછી પ્રથમ દિવસે અથવા બીજા દિવસે પાણી સંભોગ માટે ઋતુવાળી સ્ત્રીના ત્યાગ કરેલો કારણ કે એમ કરવાથી પુરુષને આયુષ્ય ક્ષય થવાનો ભય રહે છે. તે પ્રથમ અથવા બીજા દિવસમાં જે ગર્ભ

આરોપણ કરેલો હોય તે કદાપિ ઉત્પત્ત થાય તોપણ જીવતો નથી. ત્રીજા દિવસમાં જે ગર્ભ આરોપણ કરેલો હોય છે તે થોડા આયુષ્યવાળો અને વિકલ અંગવાળો થાય છે માટે ચોથી રાત્રિ અથવા છઠ્ઠી, આઠમી, દશમી અથવા બારમી રાત્રિયે તે સ્ત્રીનું વિધિસહિત સેવન કરવું. વિધિ એટલે ગર્ભાધાનમાં કહેલો વિધિ સમજવો. આ દેહકાળે કનથી ઉત્તરોત્તર આયુષ્ય આરોગ્ય, પ્રજા, સૌભાગ્ય, એશ્વર્ય અને બળ પણ પ્રાપ્ત થાય છે એમ સમજવું.

તથા પ્રકારની નાડીયોના ભેદ.

મનોભવાગારમુલેઽવલાનાં તિસ્રો મ-
વન્તિ પ્રપદાજનનાનામ્ । સમીરણા ચન્દ્રમુ-
સી ચ ગૌરી વિશેષમાસામુપવર્ણયામિ ॥
પ્રધાનભૂતા મદનાતપત્રે સમીરણા નામ
વિશેષનાદી । તસ્યા મુલે યત્પતિતં તુ
વીર્યં તચ્ચિષ્કલં સ્યાદિતિ ચન્દ્રમૌલિઃ ॥
યા ચાપરા ચાન્દ્રમસી ચ નાદી કન્દર્પ-
મેહે ભવતિ પ્રધાના । સા મુન્દરી ચોપિ-
તમેવ સૂતે સાધ્યા ભવેદત્પરતોત્સવેષુ ॥
ગૌરીતિ નાદી યદુપસ્થગર્ભે પ્રધાનભૂતા
ભવતિ સ્વભાવાત્ । પુત્રં પ્રસૂતે વહુષા-
દના સા કષ્ટોપયોગ્યા મુરતોપવિષ્ટા ॥

કામગૃહના મુખનેવિષે સ્ત્રીજનોને તથા પ્રકારની નાડીયો હોય છે. તેમાં એક સમીરણા બીજી ચન્દ્રમુખી અને ત્રીજી ગૌરી. એઓનો ભેદ હવે હું વર્ણન કરું છું. મદનરૂપી જીવમાં પ્રધાનભૂત

એવી જે સમીરણા નામની વિશેષ નાદી છે અને તેના મુખમાં જે વીર્ય પડે તે નિષ્ફલ થાય, એમ ચન્દ્રમૌલિ નામનો કાઈ આચાર્ય કહે છે. બીજી જે ચાન્દ્ર-માસી નામની નાદી કામગૃહમાં પ્રધાનરૂપ થાય છે તેમાં વીર્ય પડવાથી તે સ્ત્રી કન્યાનેજ ઉત્પન્ન કરેછે અને તે સંભોગના ઘોડા ઉત્સવમાં સિદ્ધ થઈ થકે. સ્ત્રીની ઉપરથી ઇન્દ્રિયના ગર્ભમાં સ્વભાવથી પ્રધાનભૂત એવી ઐરી નામની જે નાદી રહે છે, તેથી તે સ્ત્રી ધણું કરીને પુત્રને ઉત્પન્ન કરેછે અને સંભોગ વખતે પુરૂષથી તે કષ્ટવટે ભોગવી શકાય છે.

યુગ્મ (એટ્ટી) અને અયુગ્મ (બેટ્ટી)
રાત્રિયોનું ફલ.

યુગ્માસુ પુત્રા જાયન્તે સ્ત્રિયોડયુ-
ગ્માસુ રાત્રિપુ ।

તથ વમ્પલોઃ સંભોગે ગાદક્ પુમાન્ પુ
કસાદ્ગુચ્યતે ॥

સ્નાતશ્ચન્દનલિપ્તાદ્ઃ સુગન્ધસુમનો-
ડચિતઃ । મુક્તપુષ્પઃ સુવસનઃ સુવેશઃ
સમલંકૃતઃ ॥ તામ્બૂલવદનસ્તસ્યામનુર-
ક્તોડધિકક્ષરઃ । પુત્રાર્થી પુરુષો નારીમ્-
પેવાચ્છયને શુભે ॥

યુગ્મ રાત્રિયોમાં જવાથી પુત્રો ઉત્પન્ન થાયછે અને અયુગ્મ રાત્રિયોમાં જવાથી કન્યાઓ ઉત્પન્ન થાયછે. ત્યાં સંભોગમાં જેવો પુરૂષ જોઈએ તેવો હવે કહેવાય છે. રુનાન કરેલો, ચન્દનથી લિપ્ત અંગવાળો, ઘણા સુગન્ધવાળાં પુષ્પોથી

શોભાયમાન થયેલો, પુષ્પ ભોગવનારો, સારાં વસ્ત્રવાળો, સારી રીતે શોભાયમાન થયેલો, તામ્બૂલ ખાનારો, એવો પુત્રાર્થી પુરૂષ અધિક કામદેવવાળો થઈને તથા તે સ્ત્રીમાં આસક્ત થઈને શુભ શયનમાં નારી પાસે બેય.

મૈથુનમાં અયોગ્ય પુરૂષ.

અત્યાશિતોડધૃતિઃ મુદ્દાન્ સઘ-
યાદ્ઃ પિપાસિતઃ । વાલો દુદ્ધોડન્યવે-
ર્ગાર્વસ્ત્યજેદ્રોગી ચ મૈથુનમ્ ॥

ઘણું જમ્બેલો, વૈર્ય વિનાનો, ખુપ્પેયો, પીડાસહિત અંગવાળો, તરરથો, બાલક, વૃક્ષ અન્ય કાઈકના વેગથી પીડાયેલો, અને શેગી એવો જે પુરૂષ હોય તેણે મૈથુનનો ત્યાગ કરવો.

મૈથુનમાં યોગ્ય સ્ત્રી.

પુરુષસ્ય શુર્ણયુક્તા વિરિતા ન્યૂન-
ધોનના । નારી ક્ષત્રુમર્તા પુંસા સંગચે-
તુ મુતાર્થિની ॥

પુરૂષના શુભેરથી યુક્ત અને ન્યૂન ભોજનવાળી ક્ષત્રુમર્તા સ્ત્રી પુત્રની ઇચ્છા રાખીને પુરૂષ પાસે બેય.

મૈથુનમાં અયોગ્ય સ્ત્રી.

રજસાલા વ્યાધિમર્તા વિરોપાદ્યો-
નિરોગિણી । ત્વોડધિકા ચ નિષ્કામા
મલિના ગર્મિણી તથા ॥ एतासां संग-
मात्पुंसं वैगुण्यानि भवन्ति हि ।

જે સ્ત્રી રજસ્વલ હોય, રોગવાળી હોય અને ઘણું કરીને ચેતિના રોગવાળી હોય, પુરૂષની અવસ્થાથી અધિક હમ-

રવાળી હોય, કમરહિત, હોય, મલિન હોય, તથા ગર્ભવાળી હોય એવી સ્ત્રીઓનો સંગ કરવાથી પુરૂષોને અવશ્ય દોષપ્રાપ્તિ થાય છે. તેમાં રજસ્વલા સ્ત્રી ત્રણ દિવસ સુધી તથા ન્યાસુધી રૂધિર ઝરતું હોય ત્યાંસુધી નિષિદ્ધ છે કારણ કે ત્યાં આત્મ વચન છે.

પુરૂષોને કેવી રીતે સ્ત્રી વર્જવી.

પ્રથમેડહનિ ચાણ્ડાલી દ્વિતી ચેન્દ્રાધ્યાતિની ॥ તૃતીયે રજકી પુંસાં ચયા વર્જ્યા તથાઙ્ગના ।

ઘ્યાધિમતી ચ વર્જ્યા । તત્ર સ્ત્રીણાં વ્યાધયઃ પ્રદરાદયસ્તુક્તા નિષિદ્ધાસ્ત્રાપિ વિશેષાઘોનિરોગિણી ॥

પુરૂષોને જેવી રીતે સ્ત્રી વર્જવી કહેલી છે તેઆ પ્રમાણે કે, પ્રથમ દિવસમાં ચાંડાલી, બીજા દિવસમાં ચન્દ્રાધ્યાતિની અને ત્રીજા દિવસમાં તે ઘોખણુ જેવી કહેલી છે. રાગવાળી જે સ્ત્રી હોય તે વર્જવી. તેમાં સ્ત્રીઓને પ્રદરાદિક વ્યાધિઓ થાયછે તે વ્યાધિઓ સહિત જે સ્ત્રી હોય તેનો સંગ કરવો નહિ અને તેમાં જે સ્ત્રીને ઘોખિનો રાગ હોય તેનો તે જરૂર સંગ કરવો નહિ.

ગર્ભના અવતરણનો ક્રમ.

કામાન્મિથુનસંયોગે શુદ્ધશોણિતશુ-
ક્રમઃ ॥ ગર્ભઃ સંજાયતે નાર્યાઃ સ જા-
તો વાલ ઉચ્યતે ।

ગર્ભઃ શુદ્ધઃ અશુદ્ધસ્તુ ગર્ભોઽશુદ્ધઃ શુ-
ક્રશોણિતયોરપિ દમ્પત્યોર્ભવતિ । યત્ આહ ।

દમ્પત્યોઃ કુષ્ટવાહુલ્યાદ્દુષ્ટશોણિત-
શુક્રયોઃ ॥ યદપત્યં તયોર્જાતં જ્ઞેયં તદપિ
કુષ્ટિતમિતિ ।

કુષ્ટં સંગાતં યસ્ય તત્ કુષ્ટિતમ્ । અત્ર
તારકાદિત્વાદિત્ત્વપ્રત્યયઃ ।

યત્તુ, વાતાદિદુષ્ટરેતસઃ પ્રજોત્પાદને ન
સમર્થાઃ इति સુશ્રુતઃ તત્ર શુદ્ધપ્રજોત્પાદને
ન સમર્થા इति બોદ્યવ્યમ્ । રોગાદિનાઽશુ-
દ્ધાસ્તુ પ્રજા વાતાદિદુષ્ટશુક્રા અપિ જનયન્તિ
જન્માન્વયધિરપદ્મ્યાદિસંભવત્વાત્ ।

ઋતૌ સ્ત્રીપુંસયોર્યોગે મકરધ્વજવે-
ગતઃ ॥ મેદૂયોન્યભિસંઘર્ષાન્ધરીરોષ્ણા-
નિલાહતઃ । પુંસઃ સર્વશરીરસ્થં રેતો દ્રા-
વ્યતેઽય તત્ ॥ વાયુમેહનમાર્ગેણ પાતય-
ત્વજ્જનાભગે । તત્ સંસ્તુત્ય વ્યાત્તમુર્ચ-
યાતિ ગર્ભાશ્ચયં પ્રતિ ॥ તત્ર શુક્રવદા-
યાતે નાર્તવેન યુતં ભવેત્ ।

કામધક્ત્રી સ્ત્રી પુરૂષનો સંયોગ થયા પછી શુદ્ધ રૂધિર અને વીર્યથી નારીનો “જે ગર્ભ ઉત્પન્ન થાયછે તે જન્મ્યા પછી ખાલ કહેવાય છે. પુરૂષનું વીર્ય અને સ્ત્રીનું રૂધિર એ શુદ્ધ હોય તો ગર્ભ શુદ્ધ થાય છે અને અશુદ્ધ હોય તો ગર્ભ અશુદ્ધ થાય છે કારણ ત્યાં આમ કહેછે. “જે સ્ત્રી-પુરૂષને કુષ્ટ નામનો ઘણો રાગ થવાથી રૂધિર તથા વીર્ય બગડી ગયેલું હોય અને તેમાં જે છોકરું થાય તે કુષ્ટ રાગવાળું થાય છે.” કુષ્ટિત એવું જે મૂલમાં પદ છે તેનો અર્થ આવી રીતે છે કે, કુષ્ટ જેને સારી રીતે ઉત્પન્ન થયો હોય

તે કુષ્ઠિત કહેવાય. “વાયુ આદિકથી જેનું વીર્ય દૂષિત થયેલું હોય છે તેવા પુરૂષો પ્રજા ઉત્પન્ન કરવામાં સમર્થ થતા નથી” એમ બે સુશ્રુતમાં કહેલું છે તે ઠેકાણે “શુદ્ધ પ્રજા ઉત્પન્ન કરવામાં સમર્થ નથી” એવો અર્થ બાણેલો. રોગાદિકથી પુરૂષો અશુદ્ધ હોય અને વાયુ આદિકથી નકારા વીર્યવાળા હોય તોપણ પ્રજાઓ ઉત્પન્ન કરે છે કારણ કે જન્મથી આંધળા, બહેરા અને પાંગળા આદિકની ઉત્પત્તિ જોવામાં આવે છે. જો એમ ન હોય તો એવાઓની ઉત્પત્તિજ ન થવી જોઈએ. મંત્રુમાં સ્ત્રી પુરૂષનો જ્યારે યોગ થાય છે ત્યારે કામદેવના વેગની અને લિંગ યોનિના પરસ્પર યસાવાથી ચરીરના ઉપર વાયુથી હણાયેલું અને પુરૂષના સર્વ ચરીરમાં રહેલું વીર્ય ઝરીને એક ઠેકાણે એકલું થાય છે તેને વાયુ, લિંગ ઇન્દ્રિયને દ્વારે સ્ત્રીની યોનિમાં પાડે છે. તે વીર્ય ફાટેલા સુખવાળા ગર્ભાશય પ્રત્યે બાય છે અને તેમાં વીર્યની થેઠે આવેલા રૂધિર સાથે મળી બાય છે.

ગર્ભાશયનું સ્વરૂપ.

શક્તનામ્યાકૃતિર્યોનિકૃવાવર્તા સા ચ કીર્તિતા ॥ તસ્માસ્ત્રીતીયે સાત્ત્વે ગર્ભશય્યા પ્રતિષ્ઠિતા ॥ યથા રોહિતમત્સ્યસ્ય મુલં મવતિ રૂપતઃ ॥ તત્સંસ્થાનાં તથા રૂપાં ગર્ભશય્યાં વિદુર્વૃષાઃ ।

અપમર્ષઃ । ગર્ભશય્યામુલં રોહિતમત્સ્ય-

સ્યેવ મવતિ યથા ચ રોહિતમત્સ્યસ્ય સ્થિતિર્જલે મવતિ તથા પિત્તાશયપક્વાશયમયે ગર્ભશય્યાયાઃ સ્થિતિર્મવતિ રૂપમપિ તસ્યેવ મવતિ । યથા રોહિતસ્ય મુલં સ્વલ્પમાશયસુ મહાનિત્યર્થઃ ॥

શંખનાભીના આકાર જેવી સ્ત્રીની યોનિ ત્રણ આંઠાવાળી છે. ત્રીજા આંઠામાં ગર્ભાશય છે. રોહૂ માછલીના મુખના સદૃશ અને તેના રૂપની સમાન ગર્ભાશય છે, એનો તાત્પર્ય એ છે કે, જેનું રોહૂ માછલીનું મુખ ઉપરથી નહાતું અને અંકરથી રોહૂનું થાય છે તથા જેમ રોહૂ માછલીનું રહેલું જળમાં થાય છે તે પ્રમાણે ગર્ભાશયની સ્થિતિ પણ પિત્તાશય અને પક્વાશયની વચ્ચેમાં છે.

વીર્ય અને આર્તવનો સંયોગ.

શુકાર્તવસમારૂપો યદૈવ સદ્ધ જાયતે । જીવસ્તદૈવ વિશતિ શુક્તઃ શુક્તાર્તવાન્તરઃ । સૂર્યાશોઃ સૂર્યમણિતોડનુભયસ્માપુતાયથા ॥ વહ્નિઃ સંજાયતે જીવસ્તથા શુકાર્તવાપુતાત્ । આત્માનાદિરનન્તથાડ્યત્તો ચકું ન શવયતે ॥ ચિદાનન્દૈકરૂપોઽયં યતતાપિ ન ગમ્યતે । પર્વપૂતોઽપિ જલતે ભાવિનીચલવત્તથા ॥ અવિદ્યાસીકૃતેકર્મવશો ગર્ભે વિશત્યસૌ ।

ગર્ભે ચતુર્વિશતિતત્ત્વમયે ।

જ્યારે વીર્ય અને આર્તવનો સંયોગ થાય છે, ત્યારે વીર્ય અને આર્તવમાં યુક્ત થયેલો જીવ પણ તેજ માટે પ્રવેશ

કરે છે. ત્યાં દૃષ્ટાંત છે કે, જેમ સૂર્યના કિરણમાં અગ્નિ રહેલો છે તથા જેમ સૂર્યકાંત મણિમાં પણ અગ્નિ રહેલો છે, પણ તે બન્ને બૂદાં બૂદાં હોય ત્યારે તેમાંથી અગ્નિ પ્રકટતો નથી. પણ તે એટલે સૂર્યકિરણ અને સૂર્યકાંત બન્નારે એકઠા મળે છે ત્યારે તેમાંથી જેમ અગ્નિ પ્રકટ થાય છે, તેમ વીર્ય એકલું છતાં અથવા આર્તવ એકલું છતાં તેમાંથી જીવ પ્રકટતો નથી. પણ તે બન્નેનો સંયોગ થાય છે ત્યારે તેમાંથી જીવ* પ્રકટે છે. આત્મા અનાદિ, અનન્ત તથા અવ્યક્ત છે; તેનું વર્ણન પણ કરી શકાય તેમ નથી; તે 'ચિત્' રૂપ અને 'આનંદ' રૂપ છે, તથા મનવડે તેની કલ્પના પણ થઈ શકતી નથી એવો છતાં પણ જગતની ઉત્પત્તિ થવારૂપ બળવાન હેતુવડે, અવિદ્યાને લીધે સ્વીકાર કરેલા (અહંભાવનાવડે પોતાના માનેલા) ગર્ભમાં તે પ્રવેશ કરે છે. જે ગર્ભમાં તે પ્રવેશ કરે છે તે ચોવીસ તત્ત્વમય છે.

જીવનું લક્ષણ.

સ एव वेत्ता रसनो द्रष्टा घ्राता स्पृ-

* જીવ પ્રકટે છે તથા જીવ પ્રવેશ કરે છે, એ માત્ર લોકવ્યવહારની સુચમતાને અર્થે માનેલું છે; ઉપર કહ્યું કે વીર્યમાં તથા આર્તવમાં પણ જીવ છે તે પછી તેના સંયોગમાં તે પ્રકટે છે એટલે નવો ઉત્પન્ન થાય છે એમ માનવાનું નથી. પણ તે માત્ર બ્રહ્મ થાય છે એમજ સમજવું.

શત્યસૌ ॥ શ્રોતા વક્તા ચ કર્તા ચ ગન્તા રન્તોત્પજત્યપિ ।

એ જ જીવ સર્વવિધયોને બાળનારા જીવહાવડે ચબ્દ કરનાર, નેત્રવડે જોનાર, નાક (ક્રાણ) વડે ગંધ ગ્રહણ કરનાર, ત્વચાવડે સ્પર્શ કરનાર, કર્ણવડે સાંભળનાર, મુખવડે બોલનાર, હસ્તવડે કરનાર, પાદવડે જનાર-ચાલનાર, ઉપરથવડે રતિ કરનાર અને પાયુ (શુક્ર) વડે મલોત્સર્ગ કરનાર છે.

ચોનિનો સંકોચ વિકાસ.

દિને વ્યતીતે નિયતં સઙ્કુચત્વમ્બુજં યથા ॥ ઋતૌ વ્યતીતે નાર્યાસ્તુ યોનિઃ સંત્રિયતે તથા ।

ઋતૌ રજોદર્શનાત્ પોદ્બશનિશાત્મકે કાલે યોનિસ્તુ ધરાદ્વારમ્ ।

દિવસ આયમ્યા પછી ક્રમજ જેમ નિયમિત રીતે સંકોચ પામે છે, તેમ ઋતુકાળ વીત્યો એટલે સ્ત્રીની ચોની પણ તે જ રીતે સંકોચ પામે છે. પ્રથમ જે દિવસે-આર્તવનું દર્શન થાય તે દિવસથી માંડીને સોળ શનિઓ સુધીના કાળને ઋતુકાળ કહે છે. (ચોનિ એટલે પૃથ્વીનું દ્વાર સમજવું.)

જોડવાં જન્મવાનું કારણ.

વીજેન્તર્વાયુના પિન્ને દ્વૌ જીવીં કુક્ષિ-માગર્તા ॥ યમાવિત્વભિધીયેતે ધર્મેતરપુરઃસરા ।

તૌ ધર્મેતરપુરઃસરા ધર્મસાદિતરોડ્ધર્મસૌ પુરઃસરા યયોઃ તેન યમૌ ધર્માર્થર્મીય્યાં યત્ત ઇત્યર્થઃ ।

ગર્ભસ્થાનમાં રહેલા બીજના ને સ્થાનમાંના વાયુથી બેવિભાગ થાય છે, ત્યારે માતાની કૂંચમાં આવેલા તથા ધર્મ અને અધર્મથી દોરાયેલા તે બે જીવ-“જેડવાં” એ પ્રકારે કહેવાય છે. ધર્મ અને અધર્મ જેમની આગળ ચાલે છે એવા અથવા ધર્મ અને અધર્મ બન્નેએ જેમને આગળ ચલાવ્યા છે એટલે ગર્ભાવસ્થાન પ્રાપ્ત કરાવ્યું છે એવા તે બે જીવ સમજવા; એટલે જેડવાંમાંના એકને ધર્મ અને બીજાને અધર્મ થઈ ઉત્પન્ન થયેલો, એમ ન સમજવું, પણ તે બન્ને ધર્મ તથા અધર્મથી ઉપજેલા છે એમ કહેવાની મતલબ છે.

પુત્ર કે પુત્રી જન્મવાનું કારણ-

આધિક્યે રેતસઃ પુમઃ કન્યા સ્વાદર્શિવેડધિકે ॥ નપુંસકં ત્રયોઃ સામ્યેયથેચ્છા પરમેશ્વરી ।

નત્વેવં સતિ કયં પુત્રોત્પત્તિઃ સદૈર્વાર્તવસૈવ બાહુસ્વાત્ । યત ઉક્તમ્ ॥ આર્તવં ચતુરજ્ઞાલ્પમાર્ગં શુક્રં પ્રસૂતિમાત્રમિતિ ॥

વામટેડ્યુક્તમાત્રેયાદિભિઃ ।

મજ્ઞા મેદો વસા મૂત્રપિત્તશ્લેષ્મઃ કૃત્ પ્રસૂક્ ॥ રસો જલં ચ દેહેડસિન્તેકૈકાજ્ઞાલિર્ધર્ષિતમ્ । વૃથક્ ચ પ્રસૂતં શ્રોક્તમોજોમસ્તિષ્કરેતસામ્ ॥ દ્વાવજ્ઞલી તુ દુગ્ધસ્ય ચતારો રજસસ્તુ તે । સમધાતોરિદં માનં વિદ્યાદૃદ્ધિસયાવતઃ ॥

નૈવમ્ । યતો ગર્ભાવસ્થામેવ શુક્રમાર્તવં ચ ગર્ભોત્પત્તિહેતુઃ શુક્રં વદાચિદલ્પન્ત-

હર્ષવદ્બાહુસ્વાદિશુક્રલ્પત્વદ્રવ્યસેવનાત્ શુક્રબાહુસ્વાત્ ગર્ભાવસ્થામેવં બહુ સ્વપતિ કદાચિદ્દેવનસ્વાદિના શુક્રાલ્પત્વાત્ત્વલ્પમિતિ । એવાર્તવમર્ષીતિ ચ દોષઃ ॥)

વીર્ય અને આર્તવના સંયોગમાં જો વીર્યનો ભાગ વધારે હોય તો પુત્ર અને આર્તવનો ભાગ વધારે હોય તો કન્યા જન્મે છે; તેમજ તે બે એટલે વીર્ય અને આર્તવ સમાન હોય તો નપુંસક ઉત્પન્ન થાય છે. થઈ જવી ધરમેશ્વરની ઇચ્છા હોય તે પ્રભાસે થાય છે, અર્થાત્ તેમાં માતૃધી કારીગરી કે અક્કલ ચાલતી નથી કે જોઈ વીર્યનો વત્તો, આછો, કે સમાન ભાગ આછીને પુત્ર પુત્રી કે નપુંસક ઉત્પન્ન કરી શકે !

શંકા-ઘોઈ કહેશે કે એમ છે (એટલે વીર્યનો ભાગ અધિક હોય તોજ પુત્ર ઉત્પન્ન), ત્યારે બીની યોનિમાં આર્તવ તો સર્વદા વીર્ય કરતાં અધિકજ હોય છે, માટે પુત્ર સંતાન કેમ ઉત્પન્ન થઈ શકે ? કેમકે આર્તવ ચાર અંબલિ જેટલું અને વીર્ય એક પ્રસૂતિ (ખોળા જેટલું) છે એમ કહેલું છે. વામજાટમાં પણ આત્રેયાદિક મુનિઓએ કહેલું છે કે,—મજ્ઞા, મેદ, વસા, મૂત્ર, પિત્ત, કફ, મળ, રૂધિર, રસ, અને જળ એ આ દેહમાં એક એક અંબલી વધતાં વધતાં છે; આજ, મગજ, અને વીર્ય એ ત્રણેક એક એક પ્રસૂતિ છે. દૂધ બે અંબલી છે અને આર્તવ ચાર અંબલી છે. સમાન ધાતુવાળા

શરીરમાં એ પ્રમાણે હોય છે; પણ વિ-
પમ ધાતુવાળા શરીરમાં એ ઉપરથી
વૃદ્ધિ અને ક્ષય બાણી લેવા. એ પ્રકારે
કહેવું છે. માટે આર્તવ કરતાં વીર્ય સ-
દૈવ થોડુંજ હોય.

સમાધાન.—પણ એમ નથી; કમઠક
ગર્ભાશયમાં રહેલુંજ વીર્ય અને આર્તવ
ગર્ભની ઉત્પત્તિનો હેતુ છે. કાઈ વખત
દૂધ વગેરે વીર્ય જનક પદાર્થોનું સેવન
કરવાથી અથવા અત્યંત દુર્બલપણથી
શુક વિશેષ હોઇને ગર્ભાશયમાં ઘણું પડે
છે; કાઈ વખત દીલગીરીને લીધે કે
વીર્ય અદ્યપ હોવાને લીધે ગર્ભાશયમાં
થોડું રહે છે. અને એજ પ્રમાણે આ-
ર્તવ પણ ગર્ભાશયમાં ઘણું થોડું રહે છે,
માટે આર્તવ કરતાં વીર્ય વધારે પણ હોઈ
શકે અને પુત્ર ઉપજી શકે માટે કહેવું
વચન પથારી છે, પણ દોષયુક્ત નથી.

દોષાદિકનું પરિણામ.

(સુશ્રુતઃ પુનરાહ)

વૈલક્ષણ્યાચ્છરીરાણામસ્વાયિતાત્તથૈ-
વ ચ । દોષપાતુમ્લાનાં તુ પરિમાર્ણ ન
વિચિતે ॥

વૈલક્ષણ્યાત્ દીર્ઘરુસઠ્ઠશાદિભેદેન સા-
દર્યામાવાત્ અસ્વાયિતાત્ વયોઽર્હનિર્દાર્તુ-
મુક્તેષ્વેરમાયાનમ્પાનાત્

વળી સુશ્રુત કહેછે કે,—દેહ ધા-
રીઓની વિલક્ષણતાને લીધે તથા તે-
મના અસ્થાયીપણાને લીધે દોષ, ધાતુ
અને મજાનું પરિમાણ યદ્ય ચકતું નથી,

વિલક્ષણતાને લીધે એટલે લાંબો, ટુંકો
(ઠીંગણો), કૃશ, આદિક ભેદને લીધે
સરખાપણું નથી તેથી તથા અસ્થાયિ-
પણું એટલે વય, દિવસ, રાત્રિ અને જ-
તુના ભાગમાં એક (સમાન) માત્રાની
સ્થિતિ ન હોવાને લીધે દોષાદિકનું પરી-
માણ યદ્ય ચકતું નથી.

શ્રી સેવનનો નિયમ.

एवं तामभिसंगम्य पुनर्मासाद्भजेदसी ।
मासादूर्ध्वमिति शेषः । अर्वागमनेन गर्भ-
द्वारविघटनान्नर्भच्युतिप्रसङ्गः स्यात् । के-
चित्तु पुनः पुष्पदर्शनेन गर्भालामनिश्चये मा-
सादूर्ध्वं गच्छेत् छन्दवर्गं नैव गच्छेदिति
वदन्ति ॥ तत्र परिहार्यपरिहारार्थं सद्योग-
हीतगर्भाया लक्षणमाह ॥

એ પ્રમાણે એકવાર શ્રીસમાગમ કર્યા
પછી ફરી એક માસ થયા બાદ તેનું
સેવન કરવું (માસ વીતી ગયા પછી સે-
વન કરવું એમ કહેવાની મતલબ છે.)
માસ થયા પેટેલાં ગમન કરવાથી ગ-
ર્ભના દ્વારનું મથન થવાથી ગર્ભપાત થ-
વાનો પ્રસંગ આવે છે. દેહલાકતું કહેવું
એમ છે કે,—ફરીને આર્તવ દીઠામાં આ-
વવાથી ગર્ભ રહ્યો નથી એ નિશ્ચય થાય
તો શ્રી પાસે જવું એવી મતલબ ‘માસ
પછી જવું’ એમ કહેવાથી સમજવી. એ
ગર્ભ રહ્યો હોય તો માસ થઈ ગયા પછી
પણ ન જવું.

ગર્ભ રહ્યા પછી તજવા નવી બાળ-
તોનો ત્યાગ કરવાના હેતુથી જને તરત

ગર્ભ રહેલો છે એવી સીનું લક્ષણ કહે છે:—

ગર્ભ રહ્યાનાં લક્ષણ.

શુક્રશોણિતયોર્વૈનેરસ્ત્રાવોઽય ઋષો-
ન્નવઃ । સક્વિસાદઃ પિપાસા ચ ગ્લાનિઃ
સ્ફૂર્તિર્ભગો ભવેત્ ॥

વીર્ય અને રૂધિરનો યોનિદ્વારા સ્રાવ થાય નહિ; શરીરને થાક લાગ્યા જેવાં ચિન્હ જણાય; સાથજનો ભાગ પાતજો થાય; તૃષ્ણા લાગે; ગ્લાનિ ઉપજે અને યોનિમાં સ્ફૂર્તિ (ફરકવું) ઉપજે ત્યારે જાણવું કે ગર્ભ રહ્યો છે.

ગર્ભ રહ્યા પછીનાં લક્ષણ.

સ્તનયોર્મુલ્કાશ્ચ સ્પાદ્રોમરાઙ્યુદ્રપ-
સ્તયા । અક્ષિપક્ષ્માણિ ચાપ્યસ્માઃ સંમી-
સ્યન્તે વિશેષતઃ ॥ છર્દયેત્પખ્યમુક્ચાપિ
ગન્ધાદુદ્વિજાતે શુભાત્ । મસેકઃ સદર્ન
ચૈવ ગર્ભિण्या લિઙ્ગ ઉચ્યતે ॥

અને સ્તનની દીંટડીઓ ફૂથ થાય, રૂવાંટીની પંક્તિ ઉગે તથા તે સીનું નેત્ર અને પાંપણો વિશેષે ફરીને એકત્ર મળી જાય. પથ્ય ભોજન કરે તથાપિ ઉલટી થાય; સારા ગંધકરી પણ ઉદ્દેગ પામે; શરીરમાંથી લીનાશ નીકળે તથા અંગ સુકાવા લાગે; એ ગર્ભવતીનાં ચિન્હ જાણવાં.

પુત્ર ગર્ભવતીનાં લક્ષણ.

પુત્રગર્ભયુવાયાસ્તુ નાર્યા માસિ દ્વિ-
તીયકે । ગર્ભો ગર્ભાગ્રયે લક્ષ્યઃ પિન્ડાત્કા-
રોઽપરં જીણુ ॥

પિન્ડો વર્તુલાકૃતિઃ માસિ દ્વિતીયક દ્વિ-
ત્યસ્ય ગર્ભઃ પિન્ડાકારો લક્ષ્યઃ । ઇત્યનેનૈવા-
ન્વયો ન ત્વગ્નિમ્લોકેઽપિ ॥

દક્ષિણાક્ષિમહત્ત્વં સ્યાત્ પ્રાક્ષીરં દ-
ક્ષિણે સ્તને । દક્ષિણોરુઃ સુપુટઃ સ્યાત્
પ્રસન્નમુલ્કવર્ણતા ॥ પુત્રામધેયદ્રવ્યેષુ સ્વ-
મેષ્વપિ મનોરયઃ । આત્રાદિફલમાપ્નોતિ
સ્વમેષુ કમલાદિ ચ ॥

જે સીના ગર્ભમાં પુત્ર હોય તે સીને બીજે મહીને ગર્ભાશયમાં પિંડાકાર ગર્ભ જેવામાં આવે છે. (પિંડાકાર એટલે વર્તુલ ગોળાકૃતિ.) બીજે મહીને ગર્ભ પિંડાકાર જણાય છે એટલું બીજા મહિ-
નાના સંબંધમાં કહેવાનું છે. હવે તે સિ-
વાય બીજા સાંભળો, જમણી આંખ મોટી થાય; પ્રથમ જમણા સ્તનમાં ફૂથ આવે, જમણી બંધ બહુ પુષ્ટ થાય; મુખની કાંતિ પ્રસન્ન રહે; પુલ્કિંગ નામવાળા પ-
દાર્થો ઉપર સ્વપ્નમાં પણ મનોરથ થાય; સ્વપ્નમાં ફરી વગેરે ફળ તથા કમળ વગેરે પ્રાપ્ત થાય.

કન્યા ગર્ભવતીનાં લક્ષણ.

કન્યા ગર્ભવતી ગર્ભે પેશી માસિ દ્વિ-
તીયકે । પુત્રગર્ભસ્ય લિઙ્ગાનિ વિપરી-
તાનિ જેષ્ઠતે ॥

પેશી દીર્ઘાકૃતિઃ ॥

જેના ગર્ભમાં કન્યા હોય—તેને બીજે માસે ગર્ભસ્થાનમાં પેશી બંધાય છે, તથા પુત્ર ગર્ભવતીનાં જે લક્ષણ ઉપર કર્યાં છે તેથી વિપરીત લક્ષણ જેવામાં આ-

વેછે. (ગેશી એટલે લાંબી આકૃતિ)
નપુંસક ગર્ભવતીનાં લક્ષણ.

નપુંસકં યદા ગર્ભે મવેદ્ગર્ભોઽર્ચુદા-
કૃતિઃ । ઉચ્ચતે ભવતઃ પાર્શ્વે પુરસ્વાદુદરં
મહત્ ॥

અર્ચુદં વર્તુલં ફલાર્ધતુલ્યમ્ ॥

જ્યારે સ્ત્રીના ગર્ભમાં નપુંસક હોય
ત્યારે બીજે મહિને તે અર્ચુદના જેવી
આકૃતિવાળો થાય છે. સ્ત્રીનાં બે પાસાં
લાંબાં થાય છે તથા આગળ મોટું પેટ
વધે છે. (અર્ચુદ એટલે અરધા ફળના
જેવું વર્તુલ.)

નપુંસકના વિશેષ પ્રકાર.

આસેપથ્ય સુગંધી ચ કુમ્મિકથે-
ર્પ્યકસ્તયા । અમી સથુક્રા વોદ્ય્યા અ-
શુકઃ પંડસંશકઃ ॥

આસેક્ય, સુગંધી, કુંભીક, ઈર્ધ્યક,
એ ચાર પ્રકારના નપુંસક સર્વે વીર્યવાળા
જાણવા; પાંચમો પ્રકાર જે 'પંક' નામે
છે તે વીર્યવિનાનો જાણવો.

આસેક્ય નપુંસક.

પિત્રોસ્તુ સ્વત્પરીર્યતાદાસેક્યઃ પુ-
રુપો ભવેત્ । સ શુક્રં માદ્ય લભતે ધ્વજો-
ન્નતિમસંગયમ્ ॥

પિત્રોર્માતાપિત્રોઃ સ્વત્પરીર્યતાન્ સ-
્વશુકાર્ણસ્ત્યાન્ આસેક્યનામા સુમયોનીતિ-
નામાન્તરઃ ॥ શુક્રં પ્રાપ્સ્યેતિ સ પુરુષોઽન્યપુ-
રુષેણ સ્વમુને મેયુનં કારણિત્વા તસ્ય શુક્રં
પ્રાપ્ય મેદનોત્પાનં લભત્વ ઇત્યર્થઃ ॥

માતાપિતાના અલ્પવીર્યને લીધે આ-
સેક્ય પુરૂષ થાય છે. તથા તે વીર્યનું

પ્રાપ્તન કરીને ધ્વજોન્નતિ પામે છે એ
નિશ્ચય છે. મતલબ કે માતા તથા પિતા
બન્નેનું વીર્ય સમાન છતાં અલ્પ હોય
તો આસેક્ય એવે નામે નપુંસક ઉપજે
છે. તથા તેનું બીજુ નામ 'સુખયોની'
એવું છે. તે પુરૂષ બીજ પુરૂષ પાસે પો-
તાના સુખમાં મૈથુન કરાવીને તેનું વીર્ય
પોતાના સુખમાં પડે તે ખાઈજાય છે
અને તેથી તેનું મેહન ઇન્દ્રિય ઉત્થાન
પામે છે.

સુગંધી નપુંસક.

યઃ પૃથ્વિયોર્નૌ જાયેત સ હિ સૌગ-
ન્ધિકો ભવેત્ । સ યોની શ્વેકસૌગન્ધ્ય-
માગ્રાય લભતે વલમ્ ॥

સૌગન્ધિકઃ સૌગન્ધિકનામા નાસાયોની-
તિનામાન્તરં । વલં મૈથુને શક્તિમ્ ।

જે પુરૂષ દુર્ગંધવાળી યોનિને વિષે
જન્મ પામ્યો હોય તે સૌગંધિક એવે
નામે નપુંસક થાય છે. તે પુરૂષ યોની
અથવા ક્ષિગનો ગંધ સુધીને ક્ષિગની દૃ-
ઢતા પામે છે. સૌગંધિકનું બીજું નામ
નાસાયોની છે. (તે ક્ષિગની દૃઢતા પામે
છે એટલે વાસ લીધાપછી મૈથુન કર-
વાની શક્તિ પામે છે.)

કુંભિક નપુંસક.

સ્વે શુદેઽગ્રત્પચર્યાઘઃ સ્ત્રીપુ પુંચ્વ
મયર્વેતે । સ કુમ્મિક ઇતિ જ્ઞેયો શુદયો-
નિસ્તુ સ સ્મૃતઃ ॥

અગ્રત્પચર્યાન્ ગ્રહત્પચર્યામૈથુનં અગ્રત્પચર્પ
મેયુનં યત્સ્યાન્ ।

જે પુરૂષ પોતાની શુદ્ધાનેવિષે અગ્ર-

સચર્ય કર્મ કરાવે તથા સ્ત્રીઓને વિષે પુરુષની પેઠે આચરણ કરે (એટલે સ્ત્રીઓ પોતાના પ્રત્યે પુરુષ પેઠે આચરે, એમ ઇચ્છે;) તેને કુંભિક નામે નપુંસક બાણવો; તેને ગુદયોનિ કહે છે. (અથ- સચર્ય કર્મ એટલે મૈથુન સમબલું.)

ધર્મ્યક નપુંસક.

દ્વદ્વા વ્યવાયમન્યેષાં વ્યવાયે યઃ પ્રવર્તેતે । ર્પ્યકઃ સ તુ વિદ્યેયો દૃષ્ટિયો- નિસ્તુ સ સ્મૃતઃ ॥

જે પુરુષ બીજાઓનો સમાગમ (મૈથુન) બોધને મૈથુન કરવામાં પ્રવૃત્ત થાય છે, તેને ધર્મ્યક નામે નપુંસક બાણવો. તેનું બીજુ નામ દૃષ્ટિયોનિ છે. ખંડ નપુંસક.

યો માર્યાપાસ્તૌ મોહાદ્ગનેષ પ્રવર્તેતે । તત્ત્વ સ્ત્રીચેષ્ટિવાકારો જાયતે સ્વદ- સંજ્ઞકઃ ॥

સ્ત્રીચેષ્ટિવાકારઃ ક્યાકારઃ સ્મશુર- હિતઃ । સ્ત્રીચેષ્ટિતઃ સમેહનોઽપિ પુરુષશ્ચિ- રહિતઃ ॥ કિન્તુ સ્ત્રીવદ્યોગ્યતઃ સ્વે ગુને પુ- રુષાન્તરેણ મૈથુનય્ ॥

જે સ્ત્રીના મરીબવાથી મોહવડે કરીને સ્ત્રીની પેઠે આચરે છે, તે પુરુષ સ્ત્રીના જેવાં ચેષ્ટિત તથા આકારવાળો થાય છે તથા તે ખંડ નામે નપુંસક કહેવાય છે. (સ્ત્રીના જેવાં ચેષ્ટિત એટલે તેના જેવા લેહેકા અને આકાર એટલે મૂઠ વગેરેથી રહિત.) વળી ક્ષિપ્ર છતાં પણ પુરુષ ચક્તિ વિનાનો લોઈને સ્ત્રીની પેઠે નીચે પડીને પોતાની ગુદામાં અ-

ન્યપુરુષ દ્વાસ મૈથુન કરાવવું તેને પણ સ્ત્રી ચેષ્ટિત કહે છે.

નરના જેવાં ચેષ્ટિતવાળી કન્યા.

કૃતૌ કૃતૌ પુરુષવત્પ્રવર્તેતાદ્વના યદિ । તત્ત્વ કન્યા યદિ ભવેત્સા ભવેન્નરચેષ્ટિતા ॥

પુરુષવત્ સ્ત્રિયમારુહ સા તસ્યા સચોનો યોનિવર્ષણં કરોતિ ॥

ન્યારે કૃતુ કૃતુ પ્રત્યે સ્ત્રી, પુરુષની પેઠે આચરણ કરે અને તેથી બે કન્યા ઉત્પન્ન થાય તો તે પુરુષના જેવાં ચેષ્ટિ- તવાળી થાય. (એટલે પુરુષની પેઠે સ્ત્રી- હપર આરોહણ કરીને તે સ્ત્રી, તે સ્ત્રીની યોનિમાં પોતાની યોનિનું ધર્મ્ય કરે. એવાં લક્ષણ વાળી તે કન્યા નીપજ.)

ગર્ભની બીજ પ્રકૃતિઓ.

યદા નાર્યાપુરુષેવાર્તા વૃપસ્યન્તૌ ક- ધંધન । મુઞ્ચન્ત્યૌ શુક્રમન્યોન્યમનસ્તિ- સ્તત્ત્વ જાયતે ॥

અનસ્તિઃ । અત્રેપદર્થે નજૂ તેનારુપકોમલા- સ્તિરિત્યર્થઃ ।

ક્રતુસ્તાતા તુ યા નારી સ્વમે મૈથુન- માચરેત્ ॥ આર્તેવં વાયુરાદાય કુર્તા ગર્ભ કરોતિ હિ । યાસિ યાસિ મચર્થેત સ ગર્ભો ગર્ભલક્ષણઃ ॥ કલ્પલં જાયતે તસ્ય વર્જિતં પંતુર્ગુણઃ ।

ગર્ભલક્ષણઃ પ્રવૃત્તગર્ભલક્ષણઃ । પંતુર્ગુણઃ કેશસ્મશ્ચુલોમનસદન્નસિત્તાપુષ્પમનીલિ- પ્રવૃત્તિમિઃ ।

સર્પદશિકૃદ્દમ્પાન્દાકૃતપો વિકૃતા- યયો । ગર્ભાસ્તે યોપિનસ્તાથ શેયાઃ પા-

પ્રકૃતો મૃદાસ્ । ગર્ભો વાતપ્રકોપેણ દો-
હદે વાપમાનિતે ॥ ભવેત્ કુન્નઃ કુળિઃ
પર્ણમૂકો મિન્મિન ઇવ ચ ।

ન્યારે બે સ્ત્રીઓ કાઠ પ્રકારે પાણુ સં-
ગમ કરીને મૈથુન કરે. એક બીજીની
થોળિમાં વીર્ય મૂકે ત્યારે અસ્થિવિનાનો
ગર્ભ ઉપજે છે. (અસ્થિવિનાનો કહેવાની
મતલબ એ છે કે કામજ અસ્થિવાળો.)
જે સ્ત્રી ઋતુસ્નાત થયા પછી સ્વપ્નમાં
મૈથુન કરે તો વાયુ તેના આર્તવને લે-
ધને તેની કુખમાં ગર્ભ ઉત્પન્ન કરે છે.
તે ગર્ભ, ગર્ભનાં લક્ષણથી યુક્ત હોઈને
મહિને મહિને વૃદ્ધિ પામે છે તથા પિતા-
સંબંધી ગુણથી રહિત હોઈને તેનો એક
માંસનો લોચો ઉપજે છે. (ગર્ભનાં લ-
ક્ષણવાળો. પિતાનાં ગુણથી રહિત એ-
ટલે કેશ, દાદી, રૂવાં, નખ, દાંત, સિરા,
સ્નાયુ, ધમની, વીર્ય, ઈત્યાદિથી રહિત.)
સ્ત્રીઓને જે સર્પ, વીંછી અને કુખાણુક
જેવી આકૃતિવાળા, વિકૃત ગર્ભ ઉપજે
છે તે ગર્ભ અને તે સ્ત્રીઓ અત્યંત પાપ
કરનારાં પ્રાણી છે એમ જાણવું. ગર્ભ-
વતી સ્ત્રીની ઇચ્છાનું અપમાન કરવાથી
વાયુ કાપ પામીને તે સ્ત્રીનો ગર્ભ કુખડો,
ખોડીલો, લંગડો, મૂંગો, તોતડો, એવો
થાય છે.)

પુત્રોના આહાર, આચાર, અને
ચેષ્ટાનો ભેદ.

આદારાચારચેષ્ટાભિર્યાદયીભિઃ સમ-
ન્વિતાં ॥ સ્ત્રીપુંસૌ સમુપેયાતાં તયોઃ પુ-
ત્રોડપિ તાદૃશઃ ।

સમુપેયાતાં સંયોગં ગચ્છેતામ્ ।

સંયોગ કરતી વખતે જોવો આહાર,
જોવો આચાર અને જોવી ચેષ્ટાથી યુક્ત
હોઈને સ્ત્રીપુરુષ સમાગમ કરે, તે બેથી
થયેલો પુત્રપણુ તેવોજ થાય. (સમાગમ
કરે એટલે સંયોગ કરે.)

ગર્ભનું લક્ષણ.

ગર્ભાશયગતં શુક્રમાર્તવં જીવસંઘકઃ ॥
પ્રકૃતિઃ સવિકારા ચ તત્સર્વં ગર્ભસંઘ-
કસ્ । કાલેન વર્ધિતો ગર્ભો યદ્યદ્ગોપા-
ન્નસંયુતઃ ॥ ભવેત્તદ્વા સ મુનિભિઃ શરી-
રીતિ નિગચ્છતે ।

ગર્ભોપાન્નસંયુતઃ વ્યક્તગર્ભોપાન્નઃ ।

ગર્ભાશયમાં ગયેલું વીર્ય, આર્તવ તેમાં
પ્રકટ થયેલો જીવ, વિકાર સહિત પ્ર-
કૃતિ, એ સર્વને 'ગર્ભ' એવી સંજ્ઞા છે,
એ ગર્ભ ન્યારે કાળે કરીને વૃદ્ધિ પામે
છે તથા અંગ અને ઉપાંગથી સંયુક્ત
થાય છે ત્યારે મુનિઓ તેને શરીરી (શ-
રીરવાળો) કહે છે. (અંગ અને ઉપા-
ંગયુક્ત અને અંગ અને ઉપાંગ પ્રકટ
થાય છે ત્યારે, એમ સમજવું.)

ગર્ભનાં અંગ તથા ઉપાંગનું નિરૂપણ.

તસ્ય લગ્નાન્યુપાદાનિ જ્ઞાતાં સુશ્રુત-
શાસ્ત્રતઃ ॥ મસ્તકાદભિષીયન્તે શિષ્યાઃ
શૃણુત યત્નતઃ ।

આઘમદ્ગં શિરઃ પ્રોક્તં તદુપાદાનિ
ક્લુન્તલાઃ ॥ તસ્યાન્તસ્તુ તાલુગં ચ લલાટં
મૂયુગં તથા । નેત્રદ્વયં તયોરન્તર્વર્તતે દ્વે ક-
નીનિકે ॥ દષ્ટિદ્વયં કૃષ્ણગોર્લાં શ્વેતમાર્ગાં

च वर्त्मनी । पक्ष्माण्यपाङ्गे शङ्खौ च कर्णौ
तच्छङ्कुलद्वयम् ॥ पालिद्वयं कपोलौ च
नासिका च प्रकीर्तिता । ओष्ठावरौ च
सृक्पिप्यौ मुखं तालु हनुद्वयम् ॥ दन्ताश्च
दन्तवेष्टश्च रसना चिबुकं गलः ।

द्वितीयमङ्गं ग्रीवा तु यया मूर्धा
विधार्यते ॥

तृतीयं बाहुयुगलं तदुपाङ्गान्यथ युवे ।
तत्रोपरि महौ स्कन्धौ मण्डौ भवत-
स्त्वथः ॥ कफोणियुक्तं तदयः प्रकोष्ठयुगलं
तथा । मणिदन्धौ तले हस्तौ तपोश्चा-
हुलयो दश ॥ नखाश्च दश ते स्थाप्या
दशच्छेद्याः प्रकीर्तिताः ।

चतुर्थमङ्गं वक्षस्तु तदुपाङ्गान्यथ युवे ॥
स्तनौ पुंसस्तथा नार्या विशेष उभयो-
रयम् । यौवनागमने नार्याः पीवरौ भ-
वतः स्तनौ ॥ गर्भवत्याः प्रसूतायास्ता-
वेव क्षीरपूरितौ । हृदयं पुण्डरीकेण
सदृशं स्यादधोमुखम् ॥ जाग्रतस्तद्रिक-
सति स्वपतस्तु निमीलति । आशयस्तु
जीवस्य चेतनास्थानमुत्तमम् ॥ अतस्त-
स्मिस्तमोव्याप्ते प्राणिनः प्रस्वपन्ति हि ॥

चेतनास्थानमुत्तममिति । अयमभिप्रायः—

चेतनानामधिष्ठानं मनोदेहस्य सेन्द्रि-
यः । केशलोमनखाग्रं च मलं द्रव्यगुणै-
र्विना ॥

इत्युक्तवत्ता चरकेण मकलं शरीरं चे-
नास्थानमुक्तम् । तदपेक्षया हृदयं विशेष-
श्रेतनास्थानमिति ।

कक्षयोर्वक्षसः सन्धी जघ्णौ समुदा-

हृते । कसे उभे समाख्याते तयोः स्या-
तां च बद्धणौ ॥

उदरं पञ्चमं चाङ्गं पाष्ठं पार्श्वद्वयं म-
तम् । सपृष्ठवंशं पृष्ठं तु समस्तं सप्तमं
स्मृतम् ॥ उपाङ्गानि च कथ्यन्ते तानि
जानीहि यत्रतः । शोणिताज्जायते ग्रीवा
वामतो हृदयादयः ॥ रक्तवाहिशिराणां
स मूलं स्थातो महापिभिः । हृदयाद्वा-
पतोऽप्यथ रुक्णुसो रक्तफेनजः ॥ अघो
दक्षिणतश्चापि हृदयाद्युक्तः स्थितिः ।
तच्च रज्जकपिचस्य स्थानं शोणितजं म-
तम् ॥ अधस्तु दक्षिणे भागे हृदयात्क्षोम
तिष्ठति । जलवाहिशिरामूलं तृणाच्छा-
दनकृन्मवम् ॥

क्षोम तिलकम् । एतच्च वातरक्तजम् ॥
अथ वृद्धवाग्मयः—

रक्तादनिलसंयुक्तात्कालीपकसमुद्भ-
व इति । मेदः शोणितयोः साराद्रक्त-
योर्गुगलं भवेत् ॥ तौ तु पुष्टिकरौ मो-
क्षौ जठरस्थस्य मेदसः । उक्ताः सा-
र्धास्त्रयो व्यामाः पुंसामन्त्राणि सूरिभिः ॥
अर्धव्यामेन हीनानि योपितोऽन्त्राणि
निर्दिशेत् । उन्दुकश्च कटी चापि भ्रिकं
वस्तिश्च बद्धणौ ॥ कण्डराणां प्ररोहः
स्यात्स्थानं तदीर्यमृत्रयोः । स एव गर्भ-
स्थापानं कुर्याद्गर्भाशये त्रिपाः ॥ शङ्ख-
नाभ्याकृतियोनिरुयावर्ता सा च की-
र्तिता । तस्यास्तृतीये लावर्ते गर्भशय्या
मतिष्ठिता ॥ वृषणौ भवतः सारात्क-
फासृग्भ्यां च मेदसाम् । वीर्यवाहिशि-

રાધારૌ તૌ મતૌ પૌરુષાવહૌ ॥ શુદ્ધસ્ય
માનં સર્વસ્ય સાર્થં સ્યાચ્ચતુરજ્જુલમ્ । તત્ર
સ્યુર્વલયસ્તિસ્રઃ શ્રદ્ધાવર્તનિભાસ્તુ તાઃ ॥
પ્રવાહિણી ભવેત્પૂર્વા સાર્ધાજ્જુલમિતા
મતા । ઉત્સર્જની તુ તદધઃ સા સાર્ધા-
જ્જુલસંમિતા ॥ તસ્યાધઃ સંચરણી સ્યા-
દેકાજ્જુલસમા મતા । અર્ધાજ્જુલમમાર્ગં
તુ ચુપૈર્ચંદ્રસુખં મતમ્ ॥ મલોત્સર્ગસ્ય
માર્ગોઽયં પાપુર્દેહે વિનિર્મિતઃ । પુંસઃ
મૌયૌ સ્મૃતૌ યૌ તુ તૌ નિતમ્બૌ ચ યો-
પિતઃ ॥ તપોઃ કકુન્દરે સ્યાતાં સવિચ-
ની સદ્ગમદ્ગમમ્ । તદુપાદ્ધાનિ ચ શ્મો
જાતુની પિષ્ટિકાદ્વયમ્ ॥ જહ્ને દ્વે ધુ-
વિકે પાર્ણી તલે ચ પ્રપદે તથા । પાદા-
વજ્રુલયસ્તત્ર દશ તાસાં નત્રા દશ ॥

તે ગર્ભનાં અંગ તથા ઉપાંગ સુશ્રુત
શાસ્ત્રમાંથી જાણીને પ્રથમ મસ્તકથી આ-
રંભીને કહીએ છીએ. હે શિષ્યો ! તે
તમે યત્ને કરીને સાંભળો.

માથું—પ્રથમ અંગ મસ્તક છે. તેનાં
ઉપાંગ—કેશ, તે માથામાં રહેલું મગજ,
લક્ષાટ, બન્ને શ્રમર, બે નેત્ર, તેમાં બે
દીપ્તિ છે તે, બે દૃષ્ટિ, બે કૃષ્ણ ગોળ,
કૃષ્ણ ગોળની આસપાસના બે ચેતનાગ,
બે પોષ્યાં, બે પોષણો, બે અપાંગ, બે
લગણા, બે કાન, કાનની બાહારનાં બે
પોષાણની આસપાસના ભાગ. બન્ને કા-
નની પાછળ, બે ગાલ, નાસિકા, બન્ને
ઢોઢ, બે મઢોઢાં, ચુપ્, તાળવું, બન્ને
જડખાં, ઢાંત, ઢાંતની આસપાસનું માંસ

વેદન (અવાણ), જીભ, હડપચી અને
ગળું. એટલાં ઉપાંગ માથાને લગતાં છે.

ડોકું—બીજું અંગ ડોકું છે, જેનાવડે
માથું ધારણ કરી શકાય છે.

બાહુ—ત્રીજું અંગ બન્ને બાહુ છે. તેનાં
ઉપાંગ હવે કહું છું—તે બન્ને બાહુ ઉપર
ખભા છે. તેની નીચે બે ખગલ, તેની
નીચેના ભાગ કાણી તથા બન્ને પ્રકાશ,
બે મણિખંધ (કાંકા), હાથની હથેળી
તથા તેની પાછળનો ભાગ (બન્ને હસ્ત-
વલ), બે હાથ, તેની દશ આંગળીઓ,
તેના નખ; નખમાં પણ દશ સ્થાપ્ય એ-
ટલે નહિ કાપવાના તથા દશ છેલ્લે એ-
ટલે કાપવાના કહેલા છે.

છાતી—ચોથું અંગ છાતી છે. તેનાં
ઉપાંગ હવે કહું છું—પુરુષને તથા સ્ત્રીને
બે બે સ્તન છે; તે બન્નેના સ્તનમાં ફેર
એ છે કે સ્ત્રીને જીવાની આયે છે ત્યારે
તેનાં સ્તન માંસપૂરિત (પુષ્ટ) થાય છે,
તથા સ્ત્રી જ્યારે ગર્ભવતી હોય અને તે
પ્રસૂત થાય ત્યારે તેના તે બે સ્તન દૂધથી
ભરાય છે. છાતીની અંદર તે પાસે દ-
હ્ય છે તે કમળ સરખું તથા નીચા મો-
હાનું છે. મનુષ્ય જાગતું હોય ત્યારે તે
બીલેલું રહે છે અને જાગે છે ત્યારે તે
બીઝઈ જાય છે. તે દ્વય એ જીવનું
સ્થાન છે (અને ચેતના ચક્રિતનું ઉત્તમ
સ્થાન છે) માટે તે જ્યારે તમચક્રી (અ-
વકાર—અજ્ઞાન) થયી વ્યાપ્ત થાય છે
ત્યારે પ્રાણીઓ સર્જી જાય છે. (ઉત્તમ

ચેતના સ્થાન છે એમ કહેવામાં આ
અભિપ્રાય છે કે,) કરા, લોમ (રૂવાં),
તપના અગ્રભાગ, મળ અને દ્રવ્યગુણ
એ વિના પાંચીનો ઇન્દ્રિયોસહિત દેહ
અને મન એ ચેતનાનું સ્થાન છે. (એ-
પ્રમાણે કહીને ચરક મુનિએ આપું સ-
ચીર ચેતના સ્થાન છે એમ કહ્યું છે. પણ
તેના કરતાં પણ દૃઢ્ય વિશેષે કરીને ચે-
તના સ્થાન છે એમ કહેવાનો અભિપ્રાય
છે.) કાષ્ઠ અને છાતીની વચ્ચેના સાં-
ધાને જત્રુ કરીને કહે છે. તે બે જત્રુ,
અને બે બે કાષ્ઠ કહેલી છે તેના બે વં-
દાણ બનેલા છે.

ઉદર, પાસાં અને કરોડ-પાંચમું
અંક ઉદર છે; છઠ્ઠું અંક બે પાસાં
છે; સાતમું અંક બરડાની કરોડ સુધી
બરડો (પીઠ) છે. તેનાં ઉપાંગ હું
તને કહું તે તું યત્ને કરીને જાણજે દૃઢ-
યની નીચે કાબેપાસે રૂધિર થકી પ્લીહા
ઉત્પન્ન થાય છે તે રક્ત વેહેનારી શિરા-
ઓનું મૂળ છે એમ મહર્ષિઓએ કહેલું
છે, દૃઢયથી નીચે કાબે પાસે ફેરેલું છે
તે રૂધિરના ફેનથકી ઉત્પન્ન થયેલું છે, દૃઢ-
યની નીચે જમણે પાસે ચક્રત આવેલું
છે; તે રૂધિરથી ઉત્પન્ન થયેલું અને રંજક
પિત્તનું સ્થાન છે. દૃઢયથી નીચે જમણે
પાસે કલોમ આવેલું છે; તે જળ વેહે-
નારી શિરાઓનું મૂળ છે અને તૃધાનું
આગ્રહન કરનારૂં માનેલું છે. કલોમનું
પીંજુ નામ તિલક છે તથા તે વાયુ તથા

રૂધિરથી ઉત્પન્ન છે. વૃદ્ધ વાગ્લદ કહે છે
કે, -વાયુસાથે મળેલા રક્તથી કાળજું
ઉત્પન્ન થયેલું છે. મેદ અને રૂધિરના સા-
રવડે બને અંકકોચ બનેલા છે તથા તે
જઠરમાં રહેલા મેદને પુષ્ટિ કરનારા છે.
વિદ્વાન પુરૂષોએ પુરૂષનાં આંતરડાં સાડા-
ત્રણ વામ લાંબાં કહેલાં છે તથા સ્ત્રીઓનાં
આંતરડાં તે કરતાં અરધી વામ કમી
(નાનાં) છે. ઉન્ડક, કટિ, ત્રિક (બરડા-
ની કરોડનો છેડો), પેદું જંગના બન્ને
સંધિ; મોઠાસ્નાયુના અંકુર તે વીર્ય અને
મૂત્રનું સ્થાન છે, સ્ત્રીના ગર્ભાશયમાં ગ-
ર્ભનું આધાન પણ તેજ કરે છે, શંખની
નાભિ સમાન ચોનિ છે તથા તેને ત્રણ
આવર્ત છે એમ કહેલું છે. તેના ત્રીજા
આવર્તમાં ગર્ભને રહેવાનું સ્થાન છે. કદ
રૂધિર અને મેદના તત્વથી વૃષણ બનેલાં
છે, વીર્યને વહન કરનારી શિરાના આ-
ધારભૂત છે અને પુરૂષત્વને આપનાર છે.
સર્વ કાર્દની ગુદાનું માપ સાડાચાર આંગળ
છે; તથા તેમાં શંખના આવર્તના સરખા
ત્રણ આવર્ત છે. ગુદાનું પેદેલું આવર્ત પ્ર-
વાહિણી કહેવાય છે તે ઢાઢ આંગળનું છે
તેની નીચે ઉત્સર્ગની નામે આવર્ત છે તે
પણ ઢાઢ આંગળનું છે, તેની નીચે સંચ-
રણી નામે આવર્ત છે તે એક આંગળનું
છે. પંડિતોએ ગુદાનું મુખ અર્ધા આંગળ
પ્રમાણનું માનેલું છે. મળનો ઉત્સર્ગ
કરવાના માર્ગરૂપ આ ગુદસ્થાન શરીર-
માં નિર્માણ કરેલું છે, પુરૂષને ગ્રાય (હગરાં)

કહેવાય છે તેજ સ્ત્રીને નિતંબ કહેવાય છે. ઢગરાંની ઉપર તથા કરોડની નીચે બે બાજુએ જે ખાડા હોય છે તેને કંકુ-દર કહે છે.

સાથજો—બન્ને સાથજો એ આક્રમું અંગ છે. તેનાં ઉપાંગ અમે તમને કહીએ છીએ. બન્ને ધૂંટણુ, બન્ને પીંડીઓ, બેઝંઘો, બે ધૂંટીઓ, બે પગની પાટલીઓ, બે પગની એડિઓ, બે પગ, તેની દશ આંગળીઓ અને તેના દશ નખ.

તેહનાં *સમવાયિ કારણે.

અપેદં શરીરમપેરેણાપિ યેન યેન સમવા-
યિકારણેનોત્પદ્યતે તાનિ સર્વાણ્યાદ ।

અથ દોષાઃ પ્રવક્ષ્યન્તે ધાતવસ્તડન-
ન્તરમ્ । આદારાદેર્ગતિસ્તસ્ય પરિણા-
મથ વક્ષ્યતે ॥ આર્તનં ચાય યાતુનાં મ-
લાસ્તદુપધાતયઃ । આગ્રયાથ કલાધાપિ
મર્માણ્યથ ચ રાન્ધયઃ ॥ ગિરાથ સ્નાય-
યથાપિ ધમન્યઃ કણ્ઠરાસ્તથા । ગન્ધાણિ
ભૂરિસ્તોતાંસિ જાત્લઃ કૃત્વાથ રજ્જરઃ ॥
સેવન્યધાથ સંઘાતાઃ સીમન્તાથ તથા
સચઃ । લોમાનિ લોમપાથ દેહ પત-
ન્મયો મઠઃ ॥

હવે આ શરીર બીજાં પણ જે જે સમવાયિ કારણવડે ઉત્પન્ન થાય છે તે સર્વેવિધે કહે છે:—

હવે દોષવિષે પ્રથમ કહિએ છીએ; તે પછી ધાતુઓવિષે કહીયું. તે પછી આ-
હાર વગેરેની ગતિ તથા તેનો પરિ-
ણામ કહેવાશે. પછી આર્તન, ધાતુઓના
મળ, ઉપધાતુઓ, આગય, કળાઓ,
મર્મ, મંધિઓ, શિગઓ, સ્નાયુઓ, ધ-
મનીઓ, કંકગ, જેનાં અત્યંત છિદ્ર છે
એવાં રંધ્ર, કૃત્વાઓ (દાદી મૂછ) અને
જ્ઞાનરજ્જુઓ, મોટી ચાર સિરાઓ જેને
સેવનીઓ કહે છે તે, અસ્તિ, ધાતુઓ,
કમ, ત્વચાઓ, રૂવાં, રામકપ, એ મર્મ-
વિષે કહેવાશે; કેમકે તેહ એ સર્વથી નિ-
ર્માણુ થયેલો છે.

દોષાનું વ્યવસ્થ.

ત્રય દોષ મરુત્પમાદ તામય

વાયુઃ પિત્તં કફધેનિ પ્રયો દોષાઃ
મમામતઃ । વિરુનાડિરુના દેહં પ્રાન્તિ
તે વર્ધયન્તિ ચ ॥ ને જ્યાપિનોપિ ત્મા-
ધ્યોગ્ધોમધ્યોર્ધસંધ્રવાઃ । વયોડોગ-
ત્રિમુક્તાનામન્નમધ્યાદિનાઃ પ્રમાન્ ॥

બ્ય, દિવસ, રાત્રિ, અને ભોજન, એમની અંતે મધ્યે અને આદિએ અનુક્રમે બળ પામનારા છે. અર્થાત્ આયુષ્યના આદિ ભાગમાં વાયુ, મધ્ય ભાગમાં પિત્ત, અને અંત ભાગમાં કફ બળવાન હોય છે; તેમજ દિવસના આદિ ભાગમાં વાયુ, મધ્ય ભાગમાં પિત્ત ને અંત ભાગમાં કફ બળવાન હોય છે; એજ પ્રમાણે રાત્રી અને ભોજનના પણ આદિ, મધ્ય અને અંતભાગમાં અનુક્રમે વાયુ, પિત્ત અને કફ બળવાન હોય છે.

દોષ શબ્દની નિર્દિષ્ટિ.

ધાતવશ્ચ મલાશ્ચાપિ દુષ્પ્યન્ત્યેભિર્યત-
સ્તતઃ । ધાતપિત્તકફા एते त्रयो दोषा
‘‘તિ સ્મૃતાઃ ॥

દોષા इत्यत्र दुष् वैकल्ये इति दुष्पातोः ।
‘‘પ્યન્ત્યેભિરિતિ વાક્યે । અકર્તરિ ચ કા-
કે સંજ્ઞાયામિત્યનેન સૂત્રેણ કરણેર્ધ્વે ધન્
પ્રત્યયઃ ।

તે ધાતવોઽપિ વિદ્વન્નિર્ગદિતા દેહ-
ધારણાત્ ।

यत आह सुश्रुतः ।

વિસર્ગાદાનવિસર્ગેઃ સોમમૂર્યાનિલા
યપા । ધારયન્તિ જગદેહં કફપિચાનિ-
લાસ્ત્યેતિ ॥

अत्र यथासंख्येयान्वयो बोद्धव्यः । वि-
सर्गादानं वातस्यैव । विसर्गः शीतोष्णादीनां
विविधप्रकारेण प्रेरणम् । मलाश्च वे रसादी-
नां मलिनीकरणान्मताः ॥

ધાતુએ અને મળ એમનાવડે દોષ

પામે છે તેથી વાત, પિત્ત, અને કફને ‘દોષ’ એવી સંજ્ઞા આપેલી છે. દુષ્ ધા-
તુનો અર્થ વિકાર પમાડવો એવો થાય
છે. ‘શ્મિઃ દુષ્યન્તિ’ (એમનાવડે દોષ
પામે છે), એ વાક્યમાં ‘‘અકર્તરિચઃ’’
એ સૂત્રવડે કરણ અર્થમાં ધન્ પ્રત્યય
થયેલો છે. એ દોષને વિદ્વાનો ધાતુએ
પણ કહે છે; કેમકે તે દેહનું ધારણ કરે
છે. કેમકે સુશ્રુત કહે છે કે-વિસર્ગ
(ત્યાગ કરવો), આદાન (ગ્રહણ કરવું)
અને વિસર્ગ (પ્રેક્ષવું), એ ત્રણ ક્રિયાઓ-
વડે કરીને જમ ચંદ્ર*, સૂર્ય અને વાયુ
જગતને ધારણ કરે છે, તેમ કફ, પિત્ત,
અને વાયુ પણ અનુક્રમે એ ત્રણ ક્રિયાઓ-
વડે દેહને ધારણ કરે છે. આ વાક્યમાં
અન્વય અનુક્રમે સમજવો એટલે ચંદ્ર
વિસર્ગ ક્રિયાથી, સૂર્ય આદાન ક્રિયાથી
અને વાયુ વિસર્ગ ક્રિયાથી જગતને ધાર-
ણ કરે છે એમ કહેવાની મતસખ છે.
વળી સોમ, સૂર્ય અને વાયુ તથા કફ,
પિત્ત અને વાત એમની ક્રિયાઓ અનુ-
ક્રમે જગતમાં તથા દેહમાં સમાન છે
માટે તેઓના ગુણ પણ અનુક્રમે સ-
માન છે, એમ કહેવાનો પણ અંશતીનો
આશય સમજવો. હવે વિસર્ગ શબ્દ
સમજો છે. તેનો અર્થ શીત/ઉષ્ણ, વગે-
રની વિવિધ પ્રકારે પ્રેરણા. વળી તેમની
‘મળ’ એવી પણ સંજ્ઞા છે, કેમકે તે ર-
સાદિકને મલિન કરે છે.

* એ ગ્રહની ત્રણ ક્રિયાઓ અનુક્રમે મ-
નજવી.

વાયુનું સ્વરૂપ.

દોષધાતુમલાદીનાં નેતા શીઘ્રઃ સ-
મીરણઃ । રજોમુળમયઃ સૂક્ષ્મો રુક્ષઃ
શીતો લઘુશ્વલઃ ॥

નેતા સ્થાનાન્તરં પ્રાપયિતા । શીઘ્રઃ
આશુકારી અન્યથા ।

ઉત્સાહોચ્છ્વાસનિઃશ્વાસચેષ્ટાવેગમવ-
ર્તનૈઃ । સમ્યક્ ગત્યા ચ ધાતુનામિન્દ્રિ-
યાણાં ચ પાદૈઃ ॥ અનુચ્છ્વાલ્યવિકૃતો
હૃદયેન્દ્રિયચિત્તધૃક્ । રજોમુળમયઃ સૂ-
ક્ષ્મઃ શીતો રુક્ષો લઘુશ્વલઃ ॥ ત્વરો મૃ-
દુર્યોગવાદી સંયોગાદુભવાર્થકૃત્ । દા-
હકૃત્ તેજસા યુક્તઃ શીતકૃત્સોમસંશ્ર-
યાત્ ॥ વિભાગકરણાદ્વાયુઃ પ્રધાનં દો-
ષસંગ્રહે । પકાશયકટીસન્ધિસોતોસ્થિ-
સ્પર્શનેન્દ્રિયમ્ ॥ સ્થાનં વાતસ્ય તજાપિ
પકાથાનં વિશેષતઃ ।

एको वायुः पित्तवज्जामस्थानकर्मभेदैः प-
ञ्चविधः ॥

દોષ, ધાતુ અને મળ વગેરેના નેતા
ઐટલે એક સ્થાનમાંથી બીજા સ્થાનમાં
લેઈ જનારો તથા શીઘ્ર ઐટલે ઉતાવળે
કાર્ય કરનારો વાયુ છે. વળી તે નિર્વિકાર
હોયતો ઉત્સાહ, ઉચ્છ્વાસ, નિશ્વાસ અને
ચેષ્ટાઓના વેગની પ્રવૃત્તિ કરવાવડે તથા
ધાતુઓની સારી રીતે ગતિ કરીને તથા
ઇન્દ્રિયોને ચપલતા આપીને, દેહનો અ-
નુચ્છ્વ કરે છે, તેમ દૃઢય છે તે ઇન્દ્રિયો અને
ચિત્તનું ધારણ કરી રાખે છે. તે રજોમુ-
ળમય, સૂક્ષ્મ, શીતળ, રુક્ષ, હલકા ગ-
તનતા યુક્ત, ખર, મૃદુ, યોગવાદી, સં-
યોગવડે બને અર્થને સિદ્ધ કરનાર, તેજ

(અગ્નિ)થી યુક્ત હોય તો દાહ કરનાર
અને સોમ (શીતળતા)ના યોગથી શીત-
ળતા કરનાર છે. વિભાગ કરવાના ગુણ-
ને લીધે વાયુ દોષના સમુદાયમાં મુખ્ય
ગણાય છે. પકવાથય, કટિ, સક્રિય, ઓ-
તોસ્થિ, સ્પર્શનેન્દ્રિય, એ વાયુનાં સ્થાન
છે; તેમાં પણ પકવાથય એ વિશેષ કરીને
વાયુનું સ્થાન છે, એક વાયુ પિત્તની પેઠે
નામ, સ્થાન અને કર્મના ભેદે કરીને
પાંચ પ્રકારનો છે.

વાયુનાં નામ.

उदानस्तदनु प्राणः समानोऽपान
एव च । व्यानश्चैतानि नामानि वायोः
स्थानमभेदतः ॥

સ્થાનભેદે કરીને વાયુનાં ઉદાન, પ્રા-
ણ, સમાન, અપાન અને વ્યાન એવાં
નામ છે,

ઉદાનાદિકનાં સ્થાન.

कण्ठे हृदि तथापस्तात्कोष्ठवहेर्मला-
शये । सकलेऽपि शरीरेऽसौ क्रमेण प-
वनो वसेत् ॥

એ ઉદાન વગેરે વાયુ અનુક્રમે કંઠમાં,
હૃદયમાં તથા તેની નીચે કાઠામાં બન્ધિ-
સ્થાનમાં, મળાશયમાં અને સપ્તળા શરી-
રમાં વાયુ રહે છે.

ઉદાનવાયુ.

उदानो नाम यस्तूर्ध्वमुपैति पवनो-
चमः । तेन भाषितगीतादिप्रवृत्तिः कु-
पितस्तु सः ॥ ऊर्ध्वजनुगतान् रोगान्नि-
दधाति विशेषतः ।

ઉદાન નામે જે ઉત્તમ વાયુ તે ઉર્ધ્વ-
સ્થાનમાં ગમન કરે છે તેવડે શાષણ
અને ગાયન આદિકની પ્રવૃત્તિ થાય છે.
તે વાયુ જ્યારે કોપ પામે છે ત્યારે વિશે-
ષે કરીને જનુના ઉપરના ભાગના રોગ
ઉત્પન્ન કરે છે.

પ્રાણવાયુ.

યો વાયુઃ પ્રાણનામાસૌ મુલં ગચ્છતિ
દેહધૃક્ ॥ સોડન્નં પ્રવેશયત્યન્તઃ પ્રાણા-
ધ્યાપ્યલભ્યસે । પ્રાયશ્નઃ કુરુતે દુષ્ટો
હિકાશ્વાસાદિકાન્ ગદાન્ ॥

પ્રાણ નામે જે વાયુ છે તે દેહધારીના
મુખમાં ગમન કરે છે તે અત્રનો અંદર
પ્રવેશ કરાવે છે અને પ્રાણને પણ
હારણ કરી રાખે છે. તે વાયુ જ્યારે
કોપ પામે છે, ત્યારે વિશેષે કરીને હિકા
આદિક રોગને ઉત્પન્ન કરે છે.

સમાન વાયુ.

આમપ્રકાશયવરઃ સમાનો વહિસં-
ગતઃ । સોડન્નં પચતિ તજ્ઞાંથ વિશેષા-
ન્વિવિનક્તિ હિ ॥

તજ્ઞાનિત્યાદિ । અજગતાન્ રસમલમૂજા-
વીન્ શ્વકરોતીત્યર્થઃ ।

સ દુષ્ટો વદિમાન્યાતીસારશુભાન્
કરોતિ હિ ॥

સમાન વાયુ આશય તથા પકવા-
શયમાં ફરે છે; તથા જઠરાગ્નિ સાથે મ-
ળીને તે અત્રનું પાચન કરે છે તથા તે-
માંથી ઉપજેલા વિશેષ પદાર્થોનું રસ,
પૃથક્કરણ કરે છે એટલે મળ અને મૂત્ર

વગેરેને જૂદાં કરે છે. તે વાયુ કોપ પામે
છે ત્યારે અગ્નિમાં, અતિસાર અને
શુભ્ર વગેરે રોગ ઉત્પન્ન કરે છે.

અપાન વાયુ.

પ્રકાશયલયોડપાનઃ કાલે કર્પતિ
ચાપ્યયમ્ । સમીરણઃ શકુન્મૂત્રશુક્રગ-
ર્ભર્તિવાન્યથઃ ॥ કુદ્ધસ્તુ કુરુતે રોગાન્
ધોરાન્વસ્તિશુદ્ધાથયાન્ । શુક્રદોષપમે-
હાંશ્ચ વ્યાનાપાનમકોપમાન્ ॥

અપાન વાયુ પકવાશયમાં રહે છે તથા
સમયે સમયે તે વાયુ મળ, મૂત્ર, વીર્ય,
ગર્ભ અને આર્તવને નીચેના દ્વારબહી
ખેંચી બહાર છે; તે કોપ પામે છે ત્યારે બ-
રિત અને શુદ્ધાના સ્થાનમાં અપાનક રો-
ગ ઉત્પન્ન કરે છે; તેમજ વીર્યના રોગ,
પ્રમેહ અને બીજાં વ્યાન તથા અપાન
વાયુના કોપથી ઉપજતા રોગને ઉત્પન્ન
કરે છે.

વ્યાનવાયુ.

કુત્સ્તદેહજરો વ્યાનો રસસંવાહનો-
યતઃ । સ્વેદાડ્યક્ષ્માયણધાપિ પચ્ચથા
ચેષ્ટયત્યપિ ॥ ગત્પુષ્પેપળોત્તેપનિમેષો-
ન્મેષણાદિકાઃ । પ્રાયઃ સર્વાઃ ક્રિયાસ્ત-
સ્મિન્પ્રતિવદ્ધાઃ જરીરિણામ્ ॥ પ્રસ્યન્દનં
ચોદ્દહનં પૂરણં ચ વિરેચનમ્ । ધારણં
ચેતિ પચ્ચેતાથેષ્ટાઃ પ્રોક્તા નમસ્વતઃ ॥
કુદ્ધઃ સ કુરુતે રોગાન્પ્રાયશઃ સર્વદે-
હગાન્ । યુગપત્ક્રુપિતા एते देहं भिन्नु-
रसंनयम् ॥

દેહં મિત્તં કુર્વુર્ગોરપેયુરિત્યર્થઃ ।

વ્યાન વાયુ આખા શરીરમાં ફરનારો છે, તથા રસનું વહન કરવામાં તત્પર રહે છે. વળી તે સ્વેદ (પરસેવો તથા રૂધિર) નું વહન પણ તે કરે છે, વળી તે પાંચ પ્રકારની ચેષ્ટા કરાવે છે. ગતિ, ઉપશેષણ, ઉત્શેષણ, નિમેષ અને ઉન્મેષ વગેરે દેહધારીઓની સર્વે ક્રિયાઓ વિશેષે કરીને તેના ઉપર આધાર રાખે છે. પ્રસ્થંદા ઉદ્દહન, પૂરણ, વિશ્વચન, અને ધારણ એ પાંચ ચેષ્ટાઓ વાયુની છે. તે વાયુ કાપ પામે ત્યારે બહુધા સર્વ દેહઉપરના વ્યાધિઓ ઉત્પન્ન કરે છે. અને એ સર્વે વાયુઓ જો એક કાળે કાપ પામે તો દેહને નિશ્ચય ભેદી નાખે (ભેદી નાખે એટલે ભારી નાખે એવો અર્થ છે.)

પિત્તનું સ્વરૂપ.

પિત્તમુખં દ્રવં પીતં નીલં સત્તત્તુષો-
ત્તરમ્ । સરં કઢુ લઘુ ક્તિર્થં તીક્ષ્ણમ-
મ્લં તુ પાકતઃ ॥

પીતં નિરામમ્ । નીલં સામમ્ । ફલં
પિત્તં વાતવમામસ્થાનકમેર્ધેરેઃ પશ્ચવિષમ્ ।

પિત્ત ગરમ, પ્રવાહી, પીંજું, લીલું, પરિણામે સત્ત ગુણવાળું, સારક ગુણયુક્ત, તીખું, ઢલકું, સ્નિગ્ધ, કડકું, અને પાકાવ-
સ્થામાં ખાટું છે. જે પિત્ત આમ રહિત

૧ પાશે લાવતું-આકુંચન. ૨ દૂર ફેંકતું
પ્રસારણ. ૩ આંખ મીચવી ૪ આંખ ઉધા-
ડવી. ૫ ટાંકવું. ૬ ઢલિ બેંચે લગવું. ૭ પુરવું
કે ભરવું. ૮ વળા કરવું. ૯ અટકવું.

હોય છે તે પીંજું હોય છે તથા આમ-
સહિત હોય છે તે લીલું હોય છે. એકજ
પિત્ત વાયુની પેઠે નામ, સ્થાન અને
કર્મના ભેદથી પાંચ પ્રકારનું છે.

પિત્તનાં નામ.

પાચકં રક્તકં ચાપિ સાધકાલોચકે
તથા । બ્રાજકં ચેતિ પિત્તસ્ય નામાનિ
સ્થાનભેદતઃ ॥

પાચક, રંજક, સાધક, આલોચક,
અને બ્રાજક એવાં સ્થાનભેદે કરીને
પિત્તનાં નામ છે.

પાચકાદિકનાં સ્થાન.

અગ્ન્યાશયે ચક્તૃઃ સ્ત્રીહા હૃદયે લોચ-
નદયે । સચિ સર્વશરીરેષુ પિત્તં નિવસતિ
ક્રમાત્ ॥

અગ્ન્યાશયમાં, ચક્તૃમાં, પ્લીહામાં,
હૃદયમાં, બન્ને નેત્રમાં, ત્વચામાં અને
સર્વ શરીરમાં ક્રમે કરીને તે પિત્ત
રહે છે, એટલે પાચક પિત્ત અગ્ન્યાશ-
યમાં, રંજક પિત્ત ચક્તૃમાં અને પ્લીહા-
માં, સાધક પિત્ત હૃદયમાં, આલોચક પિ-
ત્ત બન્ને નેત્રમાં, અને બ્રાજક પિત્ત ત્વ-
ચામાં તથા આખા શરીરમાં રહે છે,
એમ સમજવું.

પિત્તનાં કર્મ.

પાચકં પચતે શુક્તં શ્રેષ્ઠાન્નિવલવર્ધનમ્ ।
રમમૃચપુરીપાણિ વિરેચયતિ નિત્યશઃ ॥

પાચકે પિત્તમામપકાદાયમવ્યયં પશ્ચિ-
માદારં મોઝ્યં મઝ્યં પચ્યં લેહ્યં ચોષ્યં પેયં
પચ્ચતિ દોષરમમૃચપુરીપાણિ દૃષ્યકરોતિ ચ ।

तदश्याशयस्यमेव स्वशक्त्या रसं जनदद-
यस्यकफतमोपनोदनरूपमहणप्रयाप्रकाशना-
न्यङ्गलेपादिपाचनाद्यभिकर्मणां विशेषाणां पि-
त्तस्यानानामनुग्रहं करोति । शेषाण्यपि पित्त-
स्यानानि यकृत्प्लीहादीनि भागेन गत्वा तत्र
तत्र रसरक्षणादिकर्मभिरुपकरोतीत्यर्थः । क-
थम्भूतं पाचकं पित्तशेषास्मिन्नलवर्धनम् । शे-
षा अग्नयः पृथिव्यादिमहाभूतगणाः ॥ यत्
उक्तं चरकेण । भौमाप्याग्नेयवायव्याः पञ्चो-
ष्माणः सनाभसा इति । ऊष्माणः अग्नयः ॥
उक्तं वाग्भटे । दोषघातुमलादीनामूष्माग्नि-
रित्यर्थः । रसादिघातुगताः सप्त तेषां बल-
वर्धनम् ।

यथा गृहे स्थापितानि रत्नानि स्वयतोत्पद्-
रमास्वराणि तान्यपि क्षीपज्योतिषा दूरप्रका-
शकानि भवन्ति । तथा अश्याशयस्यपाच-
काग्निरेतसा सर्वे अग्नयो बलवन्तो भवन्ति ।
यथा च वाग्भटः ।

अन्नस्य पक्ता सर्वेषां पक्वणाम-
धिको मतः । तन्मूलास्ते हि तद्वृद्धि-
क्षयवृद्धिक्षयात्मका इति ॥

ननु पित्तादन्योऽग्निराहोस्तिपित्तमेवा-
ग्निरिति सन्देहः । उच्यते । पित्तस्योष्णा-
दिगुणद्वाराहारपाचनरक्षणदर्शनादिकर्मणश्च
न खलु पित्तज्यतिरेकेणान्योऽग्निः । तस्माद-
ग्निरूपस्यैव पित्तस्य स्थानभेदात्पाचकरक्षण-
सापकालोचकभ्राजकसंज्ञा ।

पाचकं तिलमानं स्यात्काठिन्याच्चा-
स्य दोषता । अनुपृक्षात्यविकृतं पित्तं
पाकोष्पदर्शनैः ॥ छुत्तृद्रुचिमगामेधा-

धीशौर्यतनुमार्दवैः । पित्तं पञ्चात्मकं तत्र
पकायाशयमध्यगम् ॥ पञ्चभूतात्मकत्वे-
ऽपि यत्तैजसगुणोदयम् । त्यक्तद्रवतं
पाकादिकर्मणानलशब्दितम् ॥ पचत्यन्नं
विभजते सारकिटौ पृथक् तथा । तत्रस्य-
मेव पित्तानां शेषाणामप्यनुग्रहम् ॥ क-
रोति बलदानेन पाचकं नाम तत्समुत्तम् ।

ननु यदि पित्ताग्नोरभेदस्तदा कथं घृतं
पित्तस्य शामकमग्नेर्दीपकमिति । तथा मत्स्याः
पित्तं कुर्वन्ति न च तेऽग्निर्दीप्तिकरा इति ।
तथा पित्ताधिक्यात्तीक्ष्णोऽग्निरित्यपि कथं
स्यात् । तथा द्रवं क्षिब्धमधोगं च पित्तं व-
हिरतोऽन्यथेति ।

अत्रोच्यते । पित्तमग्नेः सन्तताधिष्ठानम् ।
तथात्रोक्तं तन्त्रान्तरे ।

अग्निभिन्नगुणैर्युक्तः पित्तं भिन्नगुणै-
स्तथा ॥ द्रवं क्षिब्धमधोगं च पित्तं वहिर-
तोऽन्यथा । तस्मात्तेजोमयं पित्तं पित्तो-
ष्मा यः स शक्तिमान् ॥ स संचरति कु-
क्षिस्थः सर्वतो यमनीमुखैः । स कायाग्निः
स कायोष्मा स पक्ता स च जीवनम् ॥
अनन्यगतिरित्येव देहे कायाग्निरुच्यते ।

(अन्यत्र) ब्रामपार्थाश्रितं नाभेः
किञ्चित्तोमस्य मण्डलम् ॥ तन्मध्ये म-
ण्डलं सौर्यं तन्मध्येऽग्निर्व्यवस्थितः । ज-
रायुमात्रमन्ध्रः काचकोशस्थदीपवत् ॥
तथा च मधुकोशे ।

द्रवतेजःसमुदायात्मकस्यापि पित्तस्य ते-
जोयागोऽग्निरिति । तेन पित्तप्यग्निवन्मन्य-
ते । अतितापिताग्नोगोलकवत् । परमार्थतस्तु
अग्निः पित्ताग्निश्च एवेति सिद्धान्तः ॥

અતઃ એવાહ રસપ્રદીપે ।

જાઠરો ભગવાનશ્રીશિવરોડ્ઞસ્ય પા-
ચકઃ । સૌહૃદ્યાદ્રસાનાદદાનો વિવેકું
નૈવ શક્યતે ॥ નામૌ મયે શરીરસ્ય
વિશેષાત્સોમયમ્બલમ્ । સોમયમ્બલમધ્ય-
સ્યં વિદ્યાત્સૂર્યસ્ય મ્બલમ્ ॥ પ્રદીપવ-
ત્તર નૃણા સ્થિતો મયે હુતાગ્રનઃ । સૂર્યો
દિવિ યથા તિષ્ઠંસ્તેજોયુક્તેર્ગમસ્તિભિઃ ॥
વિશોપપતિ સર્ષાણિ પલ્લવાનિ સરાંસિ
ચ । તદ્દશ્ચરીરિણા શુક્તં જ્વલનો ના
ભિમાશ્રિતઃ ॥ મયૂર્લ્લઃ પચતે સિમં ના
નાભ્યજ્જનસસ્કૃતમ્ । સૂલ્લવાયેષુ સસેષુ
યવમાત્રઃ પ્રમાણતઃ ॥ ઈશ્વલાયેષુ સસેષુ
તિલમાત્રઃ પ્રમાણતઃ । નૃમિકીટપત્રેષુ
વાલમાત્રોડ્યતિષ્ઠતઃ ॥

પાચક પિત્ત આધેવા ખોરાકને પચા-
વે છે તથા તે પચેલા અગ્નિના બળને
વૃદ્ધિ આપે છે એમ, મૂત્ર અને પૃત્રીય
(મળાતુ) નિત્ય વિન્યસન કરે છે પાચક
પિત્ત આશામય અને પકવામયની મધ્ય-
મા ગેરુડે તથા બોળ્ય, બક્ય, ગર્ભ,
વેદા, ગૂળા અને પેશ, ઝીનાક પ્રમગ્ના
આદિતુ પાચન કરે છે કોર, રન, મૂત્ર,
અને પુત્રીય એમને લુદ્ધા લુદ્ધાં કરે છે
તે અગ્નિ અંશમાં ગીનેન પોતાની
મથિતવડે રમને એ આપેલો, હૃદયમાં
ગેરુડા કરે અને તમનો નાશ કરેલો, કે
પારણ કરતુ, કાનિનો પ્રમથ કરેલો. અ
બગ તથા તે પચેલુ પાચન કરતુ,
દેહાદિ અગ્નિ કર્મનો અને વિનેષ કરે
રીને પિત્તના અંશનો અતુલ કરે છે.

અર્થાત્ બીજા પણ યકૃત, પેલીહા, વગે
રે પિત્તનાં સ્થાનમાં કાંઈક અશે બદલે
તે તે સ્થળમાં રસને એ આપેલો વગેરે
કર્મથી તેને ઉપકાર કરે છે વળી પાચક
પિત્ત શેષ અગ્નિઓ એટલે પૃથ્વી આ
દિ મહાભૂત સમુદાયમાં રહેલા અગ્નિ
ઓનું બળ પણ વધારનાર છે કેમકે
અરે પણ કહ્યું છે કે ભૌમ, આધ્ય (બ
ળ સબધી) અગ્નેય, વાયવ્ય, અને ના-
ભસ (આકાશ સબધી) પાચ અગ્નિઓ છે
કોપ, ધાતુ, અને મળની ગરમી, એમ
આનેય ઋષિની શિક્ષા છે. અર્થાત્ કોપ,
ધાતુ અને મળ વગેરેની ગરમી એજ
અગ્નિ છે એજ પરથી, રસાદિ ધાતુ-
ઓમાં રહેલા સાત અગ્નિઓના બળની
વૃદ્ધિ કરનાર પિત્ત છે એમ ગમગતુ.
એમ ધરમા સ્થાપન કરેલાં એ આગિ-
યાની પેઠે દૃઢથી અળકતા દેખાય છે,
પરંતુ તે દીવાના તેજનું દુરની જગે
ઉપર પ્રકાશ આપનાર થાય છે, તેમ અ
આત્મના ગેરુડા પાચક અગ્નિના તેજથી
નર અગ્નિઓ બળવાન થાય છે. અતુલ
પાચન કરનાર અગ્નિ બીજા બધા પાચન
કરનાર અગ્નિઓ કરતાં અધિક માનેતા છે
કેમકે બીજા બધા પાચક અગ્નિઓનું મૂળ
અત્ર પાચક અગ્નિ છે, માટે અત્ર પાચક
અગ્નિની વૃદ્ધિ દે શય, તે બીજા અ
ગ્નિઓની વૃદ્ધિ અને કાય નમનવો.
ગંદા-વાડ પિત્તથી અતિ ભેદ છે
દે પિત્ત અગ્નિ છે એ થય છે.

સમાધાન—પિત્તના ઉષ્ણ આદિક ગુણે કરીને આહારનું પાચન, રંગન, દર્શન, વગેરે પિત્તનાં કર્મ છે, તેથી પિત્ત શિવાય બીજા અગ્નિ નથી. માટે અગ્નિસ્વરૂપ પિત્તની જ સ્થાન ભેદે કરીને પાચક, રંગક, સાધક, બ્રાજક અને આલોચક એવી સંજ્ઞાઓ છે. તેમજ વાગ્બટ કહે છે કે, પાચક પિત્ત ત્રિદોષાન્નિત છે, તથા તે કઠિન છે માટે દોષ પામતું નથી. તે વિકાર ન પામ્યું હોય ત્યારે પાચન કરવાવડે, ગરમી આપવાવડે અને નેત્રને દર્શન કરવાની શક્તિ આપવાવડે તેમજ ક્ષુધા, વૃષ્ણા, રૂચિ, ક્રાંતિ, મેઘા, બુદ્ધિ, સૌર્ય, શરીરની કામળતા વગેરે આપીને દેહનો અનુગ્રહ કરે છે. પિત્ત પાંચ પ્રકારનું છે, તે પક-પાશય તથા આમાશયની મધ્યે રહેલું છે. તે પંચભૂતાત્મક છતાં પણ અગ્નિનો ગુણ તેમાં વિશેષ હોય પામેલો છે. તે 'અગ્નિ' એ પ્રમાણે કહેવાય છે. તે અત્યંત પાચન કરે છે તથા સારભૂત પદાર્થ અને મળરૂપ પદાર્થને લિપ્ત લિપ્ત કરે છે. તે સ્થળમાં રહીને પણ બીજાં શેષ પિત્તને પણ આપવાવડે તેમનો અનુગ્રહ કરે છે તેને પાચક નામે પિત્ત કહે છે.

શંકા—તારૂં જ્યારે પિત્ત અને અગ્નિ એકજ છે ત્યારે શા માટે ઘૃત પિત્તને ચામાચનારૂં અને અગ્નિને પ્રદીપ કરનારૂં કહેલું છે? તેમજ મત્સ્ય પિત્ત ઉત્પન્ન કરે છે અને તે અગ્નિની વૃદ્ધિ કરતા નથી એનું કારણ? તેમજ જ્યારે પિત્ત

અને અગ્નિ એકજ હોય ત્યારે પિત્તના આધિભ્યથી અગ્નિ તીક્ષ્ણ થાય છે એમ પણ શી રીતે કહેવાય? તેમજ સમાન દોષવાળો અને સમાન અગ્નિવાળો તથા પિત્ત દ્રવ, સ્નિગ્ધ અને અધો માર્ગે ગમન કરનારૂં છે. તથા અગ્નિ એથી વિપરીત સ્વભાવવાળો એટલે સ્થિર રક્ષ અને હાથે ગમન કરનારો છે, એ વચનોમાં પિત્તથી અગ્નિ બુદ્ધો ગણ્યો છે તેનું કેમ?

સમાધાન—એનો જવાબ એમ છે કે પિત્ત એ અગ્નિનું સંતત અધિષ્ઠાન છે. તેમજ બીજાં ગ્રંથોમાં પણ કહ્યું છે કે, અગ્નિ લિપ્ત ગુણોથી યુક્ત છે અને પિત્ત પણ લિપ્ત ગુણોથી યુક્ત છે; પિત્ત દ્રવ, સ્નિગ્ધ, અને અધો માર્ગે ગમન કરનારૂં છે તથા અગ્નિ સ્થિર, રક્ષ અને હર્દ્યમાર્ગે ગમન કરનારો છે. એમ પિત્ત કરતાં અગ્નિ વિપરીત ગુણવાળો છે. એટલા માટે પિત્ત તેને મય છે એટલે અગ્નિસ્વરૂપ છે. અને પિત્તની ગરમી, જે સક્તિવાળી છે, તે કુક્ષીમાં રહીને ધમનીઓ (શિરાઓ) માર્ગે શરીરમાં પસરે છે. તેને જ કાયાનો અગ્નિ અને શરીરની ગરમી કહે છે; તેજ પાચન કરનારો અને તેજ જીવન છે. અને તે કાયાગ્નિ વિના દેહને બીજા અગ્નિનો આશ્રય નથી માટે એમ કહેવાય છે.

બીજાં પ્રમાણ.

વળી નાભિથી કાંઈક કાચેપાસે ચં-

દ્રવ્યું મંડળ છે. તેની મધ્યે સૂર્યનું મંડળ છે. તથા તેની મધ્યે અગ્નિ સ્થિતિ કરીને રહેલો છે. તેના ઉપર જરાયુનું વેદન છે તેથી તે કાચના વાસણમાં દીવા હોય તેમ તેનાથી ઢંકાયેલો છે. તેમજ મધુકાશમાં કહ્યું છે કે, —દ્રવરૂપ તેજના સમુદાયરૂપ પિત્ત છતાં પણ તેનો જ તેજનો ભાગ છે તે અગ્નિ છે, તેથી પિત્ત પણ અગ્નિની પેઠે માનવામાં આવે છે. જેમ અત્યંત તપાવેલા અગ્નિના ગોળામાં તેજનો ભાગ તેજ અગ્નિ છે તેમ અહીં પણ સમજવું. ખરેખર જોઈએ તો અગ્નિ પિત્તથી ભિન્ન છે એજ સિદ્ધાંત સમજાવે. એટલામાટેજ રસપ્રદીપમાં કહે છે કે,

ભગવાન જઠરાગ્નિ સમર્થ છે અને તે અત્રનો પાચન કરનારો છે તે રસનું અહણ કરે છે પણ અતિ સૂક્ષ્મ હોવાથી તેનો વિવેક કરી શકાતો નથી. શરીરના મધ્યમાં વિશેષે કરીને નાભિ મંડળમાં સોમનું મંડળ છે. તે સોમના મંડળની મધ્યે રહેલું સૂર્યનું મંડળ એમ જણવું. મનુષ્યોના શરીરમાં તે મંડળની મધ્યે દીવાની પેઠે અગ્નિ રહેલો છે. જેમ જેમ સૂર્ય આકાશમાં રહીને પોતાનાં તેજોમય ધીરણોએ કરીને સર્વે તણાવ અને સરોવરાનું શોષણ કરે છે, તેમ મનુષ્યોની નાભિમાં રહેલો અગ્નિ પોતાના ધીરણોએ કરીને, તેમણે કરેલાં નાના પ્રકારનાં અથાણાં, શાક, આદિકથી સંસ્કાર ગુક્ત ભોજનનું તત્કાળ પાચન કરે છે. મોટા

દેહવાળા પ્રાણીઓના શરીરમાં તે જ જટલો પ્રમાણમાં છે અને નાના દેહવાળા પ્રાણીઓના શરીરમાં તે તલ જટલો પ્રમાણમાં છે. કૃમિ, કીડા અને પતંગ વગેરેના શરીરમાં તે વાળ જટલો થઈને રહેલો છે.

આર પ્રકારનાં પિત્ત.

રક્તકં નામ યત્પિત્તં તદ્રસં શ્વોનિતં નયેત્ । યચ્ચ સાયકસંજ્ઞં તત્કુર્યાદ્ધૃદિ ધૃતિ સ્મૃતિમ્ ॥

ધૃતિ મેધામ્ ।

યદાલોચકસંજ્ઞં તદ્વપગ્રહણકારણમ્ ।
પ્રાજકં કાન્તિકારિ સ્યાલ્લેપાભ્યન્નાદિ પાચકમ્ ॥

રંજક નામે જે પિત્ત છે, તે રસનું રૂધિર કરે છે. જે સાધક નામે પિત્ત છે તે શુદ્ધિ, ધૃતિ, અને સ્મૃતિ ઉત્પન્ન કરે છે. (ધૃતિ એટલે મેધા.) જે આલોચક નામે પિત્ત છે તે રૂપનું અહણ કરાવવાનું કારણ છે; અર્થાત્ તેનાથી જોઈ શકાય છે. જે પ્રાજક નામે પિત્ત છે તે કાંતિ ઉત્પન્ન કરનાર તથા લેપ અને અભ્યંગ વગેરેનું પાચન કરનાર છે.

કંટનું સ્વરૂપ.

શ્લેષ્મા શ્વેતોગુરુઃ ક્ષિગ્ધઃ પિન્ધિલઃ
શ્રીતલસ્તથા । તમોગુણાઢધિકઃ સ્નાદુ-
ર્નિદગ્ધો લવણો ભવેત્ ॥

જ્વરઃ શ્લેષ્મા વાનપિત્તો ચ નામન્યાનક-
ર્મવેદૈઃ પચાવિષઃ ।

કફ ઘોળો, ખારે, સ્લિગ્ધ, પિચ્છ-
વાળો, શીતળ, વિશેષ કરીને તમોગુણ-
વાળો, મધુર અને વિદગ્ધ થયાથી ખારો
છે. એકઠા કફ વાધુ તથા પિત્તની પેઠે
નામ, સ્થાન, અને કર્મના ભેદથી પાંચ
પ્રકારનો છે.

કફનાં નામ.

કાફસ્યૈતાનિ નામાનિ ક્લેદનશ્વાલ-
મ્બનઃ । રસનઃ સ્નેહનશ્વાપિ શ્લેષ્મણઃ
સ્થાનમેદતઃ ॥

એ કફના સ્થાનભેદ કરીને ક્લેદન,
અવસંખન, રસન, સ્નેહન અને રસેરમ-
ણ એવાં નામ છે.

ક્લેદનાદિકનાં સ્થાન.

આમાશયેષ્ઠ હૃદયે કળે કિરસિ સ-
ન્ધિષુ । સ્થાનેષ્વેષુ મનુષ્યાણાં શ્લેષ્મા
તિષ્ઠત્યનુક્રમાત્ ॥

દોષાણાં સકલશરીરવ્યાપિનામપિ પદ્મ
પદ્મ સ્થાનાનીતિ બાહુલ્યાભિપ્રાયેણીકાનિ ॥

इति मायेण दोषाणां स्थानान्येकी-
कृतात्मनाम् । व्यापिनामपि जानीया-
त्कर्माणि च पृथक् पृथक् ॥

इति चरकश्च । ते व्यापिनोऽपि ह्यज्ञाम्यो-
रधोमध्योर्ध्वસંश्रया इति ॥

આમાશયમાં, હૃદયમાં, કંઠમાં અને
સંધિઓમાં, એ સ્થાનોમાં મનુષ્યોનો
કફ અનુક્રમે રહે છે. એટલે ક્લેદન આ-
માશયમાં, અવસંખન હૃદયમાં, રસન
કંઠમાં, સ્નેહન માથામાં અને રસેરમણ

કફ સંધિઓમાં રહે છે. દોષ યદપિ
આખા શરીરમાં વ્યાપીને રહેલો છે
તથાપિ તેનાં પાંચ પાંચ સ્થાન છે એ
ધણના અભિપ્રાયે કરીને કહેલું છે.
દોષો એકરૂપ અને આખા શરીરમાં
વ્યાપીને રહેનારા છે તેમ છતાં તે દોષ-
નાં સ્થાન અને કર્મ વિશેષે કરીને ભિન્ન
છે, એમ બાણસું. ચરકનું કહેવું પણ
એમજ કે “તે સઘળા શરીરમાં વ્યાપી
છતાં પણ હૃદય અને નાભિ બન્નેની ની-
ચે, મધ્યે અને ઉપર રહેલા છે.”

ક્લેદન કફનું કર્મ.

ક્લેદનઃ ક્લેદયત્યન્નમાત્મશક્ત્યાપરા-
ળ્યપિ । અનુદ્યુક્તાતિ ચ શ્લેષ્મસ્થાનાન્યુ-
દક્કર્મણા ॥

अयमर्थः । क्लेदनोऽन्नं क्लेदयति तेन संहत-
मन्नं भेदं प्राप्नोति ।

अपराण्यपि श्लेष्मस्थानानि हृदयादी-
नि ॥ मार्गेण गत्वा तत्र तत्र हृदयालम्बनसं-
चारणसप्तग्रहणसप्तलोन्निर्घर्षणसन्निवर्तये-
णाद्युदककर्मभिरनुगृह्णाति उपकरोति ।

ક્લેદન કફ અન્નને ક્લેદ યુક્ત (ભી-
નાય યુક્ત) કરે છે. તથા પોતાની શક્તિ-
વડે જળકર્મથી ભીજાં પણ કફનાં સ્થાન
ઉપર ઉપકાર કરે છે. કહેવાની મતઃપ્ર-
ત્યે છે કે, —ક્લેદન કફ અન્નને ત્રિનાશયુ-
ક્ત કરે છે તેથી એકલું મળેલું અન્ન છૂ-
ટું પડે છે. ભીજાં પણ હૃદયનું આસંખન
કરવું, સારી રીતે ધાવણ કરવું, રસન

અહણુ કરવું, સમસ્ત ઈંદ્રિયોનું તર્પણુ કરવું, સાંધાઓને સારી રીતે બેડી રાખવા, વગેરે ઉદ્દક કર્મવડે કરીને ઉપકાર કરે છે.

અવલંબન કંદ.

(તથા ચ) રસયુક્તાત્મવીર્યેણ હૃદય-સ્થાયલમ્બનમ્ । ત્રિકસન્ધારણં चापि विदधात्यवलम्बनः ॥

ત્રિકં શિરોબાહુદ્વયસન્ધિઃ ।

તેમજ અવલંબન કંદ પોતાના રસ-યુક્ત સામર્થ્યથી હૃદયના ભાગોનું અવલંબન કરે છે તથા ત્રિકું ધારણુ કરે છે. (માથું તથા બન્ને ખાડુઓના સંધાને 'ત્રિક' કહે છે.)

રસન કંદ.

उभावपि ततः सौम्यौ तिष्ठतश्चान्तिके यतः । यतो रसान्धिजानीतो रसनार-सनीं समौ ॥

રસના રસનેન્દ્રિયમ્ રસનઃ કણ્ઠસ્થકફઃ ।

તે પછી રસન કંદ છે. તે રસન કંદ અને રસના (જીભ) એ બન્ને સૌમ્ય શુણ્ણુ યુક્ત છે કેમકે તેઓ એક બીજાની પાસે રહે છે તથા રસના અને રસન કંદ એબન્નેય રસને જાણનારાં છે, માટે સમાન છે. (રસના એટલે રસનેન્દ્રિય, જીભ). (રસન એટલે કંઠમાં રહેલો કંદ.)

સ્નેહન તથા શ્લેષ્મણુ કંદ.

स्नेहनः स्नेहदानेन समस्वेन्द्रियत-

ર્पणः ॥ स्नेष्णः सर्वसन्धीनां संश्लेषं विदधात्यसौ ।

સ્નેહન કંદ સ્નેહ આપીને સમસ્ત ઈંદ્રિયોનું તર્પણુ કરે છે; તેમ શ્લેષ્મણુ કંદ સર્વ સંધિઓનો સંશ્લેષ કરે છે, એટલે સારી રીતે બેડી રાખે છે. અર્થાત્ સંધિઓને મજબુતી આપે છે.

ધાતુ શબ્દની નિરૂપિત.

एते सप्त स्वयं स्थिता देहं दधति यवृणाम् । रसासृज्जांसमेदोस्त्रिमज्जा-शुक्राणि धातवः ॥

धातव इति धाधातोस्तुप्रत्ययः ।

રસ, રૂધિર, માંસ 'મેદ' અસ્તિ, મજ્જા, અને વીર્ય, એ સાત ધાતુઓ પોતાની મેળે દેહમાં રહીને મનુષ્યોના દેહને ધારણુ કરે છે માટે તે ધાતુઓ કહેવાય છે. 'ધાતુ' એ શબ્દ ધા (ધારણુ કરવું) એ ધાતુને લુ પ્રત્યય લાગવાથી થયેલો છે.

ધાતુઓનાં કર્મ.

प्रीणनं जीवनं लेपः स्नेहो धारण-पूरणे । गर्भोत्पादश्च कर्माणि धातूनां कथितानि हि ॥

ઉપર જે રસ વગેરે સાત ધાતુઓ કહ્યા છે તેનાં કર્મ અનુક્રમે આ પ્રમાણે છે—એટલે રસનું કર્મ પ્રીણન (તૃપ્તિ કરવી), રૂધિરનું કર્મ જીવન, માંસનું કર્મ લેપન, મેદનું કર્મ સ્નેહન (શરીરમાં ચિકાચ રાખવી), અસ્તિનું કર્મ ધારણ, મજ્જાનું કર્મ પૂરણ (દાહકાંતી

નળિયો ભરી રાખવી), નીચું કર્મ ગર્ભની ઉત્પત્તિ કરવી; એ પ્રમાણે ધાતુનાં કર્મ કહેલાં છે.

રસ શબ્દની નિરૂક્તિ.

યત્પાથો રસધાતુર્યસ્તતોઽમવદ્વાં
રસઃ । સદ્રવં સકલં દેહં રસતીતિ રસઃ
સ્મૃતઃ ॥

રસધાતુ જળરૂપ છે, માટે જળ ગ-
હાભૂતમાંથી રસ ઉપજેલો છે. તથા તે
દ્રવસંહિત સકળ દેહને રસયુક્ત કરે છે
માટે તે રસ કહેવાય છે.

રસનું સ્વરૂપ.

सम्यक् पक्वस्य भुक्तस्य सारो निग-
दितो रसः । स तु द्रवः सितः शीतः
स्वादुः स्निग्धश्चलो भवेत् ॥

સારો. યથા ગુહમધૂકપુષ્પનવ્વૃણ્ણત્વમ્બદ-
રીમૂળાદિમયઃ સારો મદિરા ।

સારી રીતે પકવ થયેલા ભોજનનો
જે સાર (તત્ત્વ) તે રસ કહેવાય છે? તે
સાર દ્રવ (મવાહી), ધોળો, ઠંડો, મધુર,
સ્નિગ્ધ, અને ચળ છે. જગ જોળ, મ-
હુકાં, ખાવળની છાસ, પોરડીનાં મૂળ, ઈ-
ત્યાદિમાંથી ઉપજેલો સાર (મદિરા) તે
સાર કહેવાય છે. અન્નમાંથી ઉપજેલો
સાર તે રસ કહેવાય છે.

રસનું સ્થાન.

सर्वं देहचरस्यापि रसस्य हृदयं स्थ-
लम् । समानमस्ता पूर्वं यदयं हृदये
धृतः ॥

રસ યદપિ સઘળા શરીરમાં ફરનારો

છે તથાપિ હૃદય એ તેનું સ્થળ છે; ક-
મકે સમાન વાયુએ પૂર્વે તેને હૃદયમાં
લાવીને મૂકેલો છે.

રસનાં કર્મ.

आरुह्य घमनीर्गता धातून् सर्वानयं
रसः । पुष्पाति तदनु स्वीयैर्व्याप्नोति
च तनुं गुणैः ॥

ગુણેઃ શીતચ્છિગ્ધપોષકત્વગુણેઃ ।

એ રસ ધમની (ધોરીનસ) ને માર્ગે
ચઢને સર્વે ધાતુઓમાં જાય છે તથા તે-
મનું પોષણ કરે છે. તથા તે પછી પો-
તાના ગુણોએ કરીને શરીરમાં વ્યાપ
યાય છે. ગુણુ એટલે શીત, સ્નિગ્ધ, પો-
ષકત્વ, વગેરે ગુણોએ કરીને વ્યાપ ધાય
છે એમ જાણવું.

વિદ્યમ્બ રસ.

मन्दवह्निर्विदग्धस्तु कटुर्वांम्लो भवे-
द्रसः । स कुर्याद्बहुलान् रोगान् विप-
कृत्यं करोत्यपि ॥

મંદાગ્નિવડે કરીને વિદ્યમ્બ થયેલો રસ
તીખો અથવા ખાટો થઈ જાય છે; તે
ધણા શેગ ઉત્પન્ન કરે છે તથા વિપ કૃતું
કર્મ પણ કરે છે. અર્થાત્ જે રસ મંદા-
ગ્નિના કારણથી પૂરે પૂરે પકવ થતો
નથી તે વિદ્યમ્બ કહેવાય છે અને તે વિપ
જેવો અવગુણુ કરે છે.

રક્તનું સ્વરૂપ.

यदा रसो यकृद्याति तत्र रज्जकपि-
त्ततः । रागं पाकं च संप्राप्य स भवे-
द्रक्तसंज्ञकः ॥ रक्तं सर्वशरीरस्थं जीव-

સ્વાધારમુત્તમમ્ । ત્રિગ્ધં ગુરુ ચલં સ્વાદુ
વિદગ્ધં પિત્તવદ્ભવેત્ ॥

જ્યારે રસ યદૃત સ્થાનમાં જાય છે ત્યારે ત્યાં રંગક પિત્ત વડે કરીને રંગ પામીને તથા પરિપક્વ થઈને તેનો રક્ત નામે ધાતુ બને છે. તે રક્ત આખા શરીરમાં રહેલું છે તથા તે જીવનો સર્વોત્તમ આધાર છે. વળી તે સિન્ધ, બારે, ચક્ષ, અને મધુર છે. તથા તે વિદગ્ધ થવાથી પિત્ત જેવું થાય છે. એટલે પિત્તની પેઠે વિકાર પામે છે. અર્થાત્ ખાદું થાય છે.

રક્ત, જીવનો ઉત્તમ આધાર છે તેનું પ્રમાણ.

યત આહ ।

• જીવો વસતિ સર્વસ્મિન્દેહ તત્ર વિશે-
પતઃ । વીર્યે રક્તે મલે યસ્મિન્ સીળે
યાતિ ક્ષયં ક્ષણાદિતિ ॥

વીર્યે રક્તે મલે ચ શરીરાત્મકે વાગ્વ-
દોષપરિમાણમિતે શુદ્ધે જીવો વસતિ નતુ
દુષ્ટે પ્રવૃદ્ધે । રક્તસ્રાવણોપદેશમ્ય વૈવર્ચ્યપ્રસ-
ક્તાત્ । પિત્તવદ્ભવેત્ । અમ્લં ભવેદિત્યર્થઃ ।

કહ્યું છે કે, —જીવ આખા દેહમાં રહે છે, તેમાં વિશેષ કરીને વીર્યમાં, રૂધિરમાં, અને મળમાં રહે છે; કેમકે તે વીર્ય, રૂધિર કે મળનો ક્ષય થવાથી જીવિત પણ એક ક્ષણમાં ક્ષય પામી જાય છે. વીર્યમાં અને રૂધિરમાં અને મળમાં જીવ વસે છે એમ કહેવા ઉપરથી એમ સમજવું કે વાગ્વદોષ કહેલા પરીણામ-

વાળા તથા શુદ્ધ એવા વીર્ય, રૂધિર અને મળમાં જીવ વસે છે; પણ કાંઈ દોષ પામેલા અને વૃદ્ધિ પામેલા રૂધિરમાં જીવ વસતો નથી. કેમકે અગડેલા અને વૃદ્ધિ પામેલા રૂધિરને કાઢી નાખવાની આજ્ઞા કરેલી છે તે એમ માનવાથી મિથ્યા થાય.
રક્તનું સ્થાન.

ચક્ષુઃપ્રીહા ચ રક્તસ્ય મુખ્યસ્થાનં ત-
યોઃ સ્થિતમ્ । અન્યત્ર સંસ્થિતવર્તા ર-
ક્તાનાં પોષકં ભવેત્ ॥

ચક્ષુઃ અને પ્લીહા એ રક્તનાં મુખ્ય સ્થાન છે. તે બે ઠેકાણે રહેલું રક્ત, બીજા જગ્યાએ રહેલા રક્તને પોષણ આપવાનું છે.

માંસનું સ્વરૂપ.

શોણિતં સ્વાગ્નિના પક્કં વાયુના ચ
ઘનીકૃતમ્ । તદેવ માંસં જાનીયાતસ્ય
ભેદાનપિ ક્ષુવે ॥

શોણિતમિતિ શોણિતસ્થાનગતત્વાદ્રસ-
ત્વ એવ શોણિતસંજ્ઞાં લખતે । એવમગ્રે રસત્વૈવ માં-
સાદિવ્યપદેશઃ ।

રૂધિરમાં રહેલા અગ્નિએ પક્વ કરેલું તથા વાયુએ ઘનરૂપને પમાડેલું રૂધિર, તેજ માંસ બન્યું. હવે માંસના ભેદ પણ કહ્યું. પાછળ કહ્યું છે કે જમ રૂધિરના સ્થાનમાં ગયેલો રસ એજ રૂધિર સંજ્ઞા પામે છે, તેમ અહીં માંસના સ્થાનમાં ગયેલું રક્ત માંસ સંજ્ઞા પામે છે. માંસ યઈ જાય છે. અને એજ પ્રમાણે માંસનું ભેદ, ભેદનાં અસ્થિ, વગેરે આગળ પણ સમજવું.

માંસની પેશીઓ

યયાર્થમૂષ્મણા યુક્તો વાયુઃ સ્રોતાંસિ દારયેત્ ॥ અનુમવિશ્ય પિશ્નિતં પેશીર્વિ-
ભજતે તથા ।

યયાર્થં યયાપ્રયોજનમ્ ।

જમ ગરમીવડે યુક્ત વાયુ, બેઠએ તેમ પોલી શિરાઓના વિભાગ કરે છે તેમ તે (વાયુ) માંસમાં પ્રવેશ કરીને માંસની પેશીઓના પણ વિભાગ કરે છે. (બેઠએ તેમ એટલે જમન કરપડે તેમ.)

માંસની પેશીઓની સંખ્યા.

માંસપેશ્યઃ સમાख्याતા નૃણાં પચ્ચ-
શતાનિ હિ ॥ તાસાં શતાનિ ચત્તારિ
શાલાસુ કથિતાન્યથા । કોષ્ટે પદ્મતરા
પટ્ટિઃ કથિતા મુનિપુત્રવૈઃ ॥ ગ્રીવાયા
ઋર્ધ્વગાસ્તાસુ ચતુર્લિશ્વત્ પ્રકીર્તિતાઃ ।

પુરૂષને માંસની પેશીઓ પાંચસો છે એમ કહેલું છે. તેમાંથી ચારસો પે-
શીઓ શાખા (હાથ, પગ, વગેરે અવ-
યવ) માં છે એમ કહેલું છે. ઠોઠામાં છ-
સઠ (૬૬) છે એમ નૈઘરાત્રી બાધુનારા
શ્રેષ્ઠ મુનિઓએ કહેલું છે. અને ચોત્રીશ
(૩૪) પેશીઓ ઠોઠાના ઉપરના ભાગમાં
છે એમ કહેલું છે.

શાખાઓમાં રહેલી પેશીઓની સંખ્યા.

एकैकस्यां तु पादाहुल्यां तिस्रल्लिखस्ताः
पद्मदश १५ पादाग्रे दश १० पादोपरि कृ-
र्षसत्रिविष्टा दश १० गुल्फतलयोर्दश १०
गुल्फनागुनोरन्तरे विंशतिः २० जानुनि प-

■ ૬ કરૌ વિંશતિઃ ૨૦ વંસજે દશ ૧૦
एकमेकस्मिन् सकृयिनीशतं भवन्ति । एते-
नेतरसकियवाह च व्याख्यातौ ॥

એક એક પગની આંગળીમાં ત્રણ
ત્રણ છે માટે એક પગની આંગળીઓમાં
પંદર (૧૫); પગના અગ્ર ભાગમાં દશ
(૧૦); પગના ઉપરના ભાગમાં કૃર્ષસ્થ-
લમાં દશ (૧૦); પગની બન્ને ધુંટીના
પૃષ્ઠ ઉપર દશ (૧૦); ધુંટી અને ધુંટ-
ણીની વચ્ચે વીસ (૨૦); ધુંટણમાં પાંચ
(૫); જંગમાં વીસ (૨૦); જંગના સાં-
ધામાં દશ (૧૦); એ પ્રમાણે એક સા-
યજમાં (સક્રિય નામે જંગમાં) - પગમાં
સો (૧૦૦) માંસની પેશીઓ છે. એજ
પ્રમાણે બીજે પગ તથા બન્ને બાહુ પણ
બાધુવા. એટલે બીજા પગમાં સો (૧૦૦);
પ્રત્યેક બાહુ (આખો હાથ) માં સો સો
એટલે બસો. એમ ચારે શાખાઓમાં
મળીને ચારસો માંસની પેશીઓ છે.

ઠોઠામાં રહેલા માંસની પેશીઓની સંખ્યા.

गुदे तिस्रः ३ शेषलैका १ सेवन्त्यामेका
१ वृषणयोर्द्वे २ स्फिनो. पद्म ५ पंच बलि-
मूर्द्धनि द्वे २ उदरे पद्म ५ नाम्यामेका १
शृष्ठोर्द्ध सत्रिविष्टा उभयतः पंच ५ पंच दी-
र्घा ५ पार्श्वयोः पद् ६ वक्षमि दश १० अ-
यस्कान्तौ प्रतिसमन्तात् सप्त ७ । अक्षौ
अपुमा इति लोके अंयो म्रन्यौ हृदि द्वे २
यकृति २ शीहि द्वे २ तुण्डके द्वे २

ગુદામાં ત્રણ; શિંગમાં એક; મોઢી

ચાર શિરાઓ જને 'સેવની' કહે છે તેમાં એક; અને વૃષણમાં મળીને બે; અને કૂલા (ઢગરા) માં પાંચ, પાંચ; પે-
દુને મથાળે બે; પેટમાં પાંચ; નાભિમાં એક; પીઠના ઉપરના ભાગમાં રહેલી દરેક બાજુએ પાંચ, પાંચ; અને પાસાંમાં છ; છાતીમાં દશ, હાંસડી (ખભાઓની આસપાસ) સાત; દૃઢ્યમાં બે; ચક્રમાં બે; પ્લીહામાં બે; મુખમાં બે; એ પ્રમાણે ડાઠામાં છાસઠ માંસની પેશીઓ છે.

ગ્રીવાના ઉર્ધ્વ ભાગમાં રહેલી માંસ પેશીઓની સંખ્યા.

ગ્રીવાયાં ચતુરઃ ૪ હન્યોરઘૌ ૮ કણ્ઠમળી
ત્વષ્ટિકાયામિતિ પાતત્ ૧ મ્ને ણરા ૧ તા-
લુનિ દ્વે ૨ તિહાપમેરા ૧ ઓષ્ઠયોર્દ્વે ૨
નાસાયાં દ્વે ૨ નેત્રયોર્દ્વે ૨ મુઠ્ઠયોઽતતઃ ૪
કર્ણયોર્દ્વે ૨ છાદાદે ચતુરઃ ૪ શિરમ્પેઠા ૧
एवं मांसपेशयः पञ्च शतानि भवन्ति ।

ટાઠામાં ચાર; ઢાંપવીમાં આઠ; ક-
ઠમણિ એટલે ધટિક(જે મળાની આ-
સીમાં ધટી જેવી દેખાય છે તે)માં
એક; મળામાં એક; તાળવામાં બે; જી-
ભમાં એક; અને આડમાં મળીને બે; ના-
કમાં બે; અને આંખોમાં બે; અને મા-
લમાં મળીને ચાર; અને કાનમાં બે, ક-
પાલમાં ચાર; અને માથામાં એક; એ
પ્રકારે માંસની પેશીઓ ટાઠાના ઉપરના
ભાગમાં શોધાય છે. તથા પુરૂષના આખા
શરીરમાં પાંચસો છે.

સ્ત્રીઓની માંસ પેશીઓની
સંખ્યા.

સ્ત્રીણામપિ भवन्त्येताः किन्तु विंश-
तिरुचराः ॥ गर्भाशये गर्भमार्गे योनीं
च स्तनयोरपि ।

एताः पञ्च शतानि मांसपेशयः । अधिका
विंशतिर्यथा । गर्भाशये तिस्रः ३ गर्भच्छि-
द्रसंस्थिताः शुक्रार्तवप्रवेशिन्यस्तिस्रः ३ ।
योनावम्यन्तरतो मुख्वाश्रिते प्रवृत्ते द्वे २ यो-
नावेव बहिर्निर्मिते स्रोतःपार्श्वद्वयस्थिते वर्तुले
योनिरुर्णिकेति यावत् । द्वे २ स्तनयोः पञ्च ५
पञ्च ५ यौवने तासां वृद्धिर्भवति ।

સ્ત્રીઓને પણ પુરૂષના જેટલીજ માં-
સની પેશીઓ છે. પરંતુ વીશ વધારે છે.
તે વીશ ગર્ભાશય, ગર્ભમાર્ગ, યોની અને
સ્તન એ સ્થાનમાં રહેલી છે. એ પાંચસો
માંસની પેશીઓ કરતાં બીજી વીશ વ-
ધારે છે તે આ પ્રમાણે છે. ગર્ભ, ગર્ભા-
શયમાં ત્રણ; ગર્ભના છિદ્રમાં રહેલી-વીર્ય
તથા આર્તવનો ગર્ભાશયમાં પ્રવેશ કરાવ-
નારી ત્રણ; યોનિમાં માંદિને પાસે યો-
નિના મુખમાં રહેલી બે; યોનિમાંજ
બાહ્ય નીકળેલી બે; એ માંસ-પેશીઓ
સ્ત્રીઓની અને બાલુએ આવેલી રાય છે
તથા વર્તુલાટી રાય છે. નેને યોનિ-
પિંડ કરીને દરેક. (નુવાનીમાં એ પે-
શીઓની વૃદ્ધિ થાય છે.) અને સ્તનમાં
પાંચ, પાંચ. એ પ્રમાણે વીશ માંસની
પેશીઓ સ્ત્રીને વધારે રાય છે.

ત્રણ માંસ પેશીઓની સમજણ.

પુંસાં પેશ્યઃ પુરસ્તાઘાઃ મોક્તા મેહ-
નમુષ્કજાઃ ॥ સ્ત્રીણામાવૃત્ય તિષ્ઠન્તિ
ફલમન્તર્ગતા હિ તાઃ ।

અસ્યાયમર્ષઃ । પુંસાં મેહનમુષ્કયોઃ ચા-
ત્તિસો માંસપેશ્યઃ પૂર્વમુક્તાસ્તાઃ સ્ત્રીણાં મે-
હનમુષ્કામાવાત્ ફલં ગર્ભાશયમાવૃત્ય તિ-
ષ્ઠન્તિ ।

ગયદાસસ્વાહ । સ્ત્રીણાં માંસપેશ્યભિ-
હીંતાનિ પદ્મશતાનિ તથા ચ મોજઃ ॥

પદ્મપેશી શતાન્યેવ સ્ત્રીર્વર્જ વિદિ
ભૂમિપ । અતઃ તિસો હીયન્તે સ્ત્રીણાં
શેષસિ મુષ્કયોઃ ॥

પુરૂષને સ્ત્રિગ અને વૃષણની મળીને
જે ત્રણ માંસ પેશીઓ ગણાયેલી છે તે
ત્રણ માંસ પેશીઓ સ્ત્રીના શરીરના માં-
સના કંદુલને વીટાઇને રહેલી છે. એનો
અર્થ એવો છે કે, પુરૂષને એક માંસ પેશી
સ્ત્રિગસ્થળની અને એ માંસ પેશીઓ
વૃષણ સ્થળની એ રીતે જ ત્રણ માંસ
પેશીઓ પાછળ કહેલી છે તે, સ્ત્રીઓને
સ્ત્રિગ અને અંડાશયના હોવાથી, કૃળ એ-
ટલે ગર્ભાશયને વીંટીને રહેલી છે.

એવિષે ગયદાસનું મત એવું છે
કેઃ—સ્ત્રીઓની માંસપેશીઓ, જે પુરૂષને
પાંચસો છે તે, પાંચમાંથી ત્રણ ઓછી
સમજાયી.

તેજ પ્રમાણે લોજ કહે છે કેઃ—હે
રાજન્! સ્ત્રીવિના પુરૂષની માંસપે-

શીઓ પાંચસોમાંથી સ્ત્રિગની એક અને
બીજી વૃષણની બે, એમ ત્રણ માંસપે-
શીઓ સ્ત્રીઓને ઓછી હોય છે.

માંસ પેશીઓનાં કર્મ.

ક્ષિરાસ્ત્રાગ્ન્યસ્થિપર્વાણિ સન્ધયશ્ચ શ-
રીરિણામ્ । પેશીભિઃ સંવૃતાન્યેવ વલ-
વન્તિ મવન્તિ હિ ॥

દેહ ધારીઓની ધીરાઓ, સ્નાયુઓ,
હાડકાં, અવયવો અને સાંધા (સંધિઓ),
એ સર્વ માંસની પેશીઓથી વીંટાયલાં
હોય છે ત્યારે બળવાન થાય છે.

મેદનું સ્વરૂપ.

યન્માંસં સ્વામિના પક્તં તન્મેદં ઇતિ
કથ્યતે । તદ્વતીવ શુષ્ક ક્ષિર્ધં વલકાર્ય-
તિવૃંહણમ્ ॥

જે માંસ તેમાં રહેલા અગ્નિવડે પકવ
થયેલું છે, તેને 'મેદ' એ પ્રકારે કહે છે,
તે અત્યંત જારે, સ્નિગ્ધ, બળ આપનાર
અને શરીરની સ્થુલતા કરનાર છે.

મેદનું સ્થાન.

મેદો હિ સર્વભૂતાનામુદરેષ્વસ્થિસં-
સ્થિતમ્ । અતઃ પ્લોદરે દૃઢિઃ પ્રાપ્નો
મેદસ્થિનો મર્વે ॥

સર્વ પ્રાણીઓને વિશેષ કરીને મેદ
ઉદરમાં અને અસ્થિમાં રહેલું હોય છે,
માટે મેદવાળા પુરૂષને વિશેષ કરીને ઉ-
દરમાં વૃદ્ધિ થાય છે. અર્થાત્ તેથીજ
મેદવાળાનું પેટ મોટું થાય છે.

અસ્થિનું સ્વરૂપ.

મેદો યત્સ્વાગ્નિના પક્કં વાયુના ચા-
તિશોષિતમ્ । તદાસ્થિસંજ્ઞાં લભતે સ
સારઃ સર્વવિગ્રહે ॥ અમ્યન્તરગતૈઃ સાર-
ર્યથા તિષ્ઠન્તિ મૂરુહાઃ । અસ્થિસાર-
સ્તથા દેહા ધીયન્તે દેદિનો મુવમ્ ॥
તસ્માદ્ધિરવિનષ્ટેષુ સદ્યાસેષુ શરીરિણા-
મ્ । અસ્થીનિ ન વિનશ્યન્તિ સારા ઇ-
તાનિ સર્વથા ॥

જે મેદ તેમાં રહેલા અગ્નિવટે પકવ
યાય છે તથા વાયુ તેનું અત્યંત શોષણ
કરે છે તે મેદ 'અસ્થિ' કહેવાય છે. તથા
આખા શરીરમાં તે સારભૂત છે. જેમ
વૃક્ષની માટે વૃક્ષનો સાર (મધ્યભાગ
જેને 'ગાર' કરીને કહે છે) દેવાથી તે
વટે તે વૃક્ષી ઉપર ઉભા રહી શકે છે.
તેમ અસ્થિરૂપ સારવટે કરીને મનુ-
ષ્યોના (દેહ પારીઓના) દેહ પારણ
કરી રખાયેલા છે એ નિશ્ચય બળવું. એ-
ટલા માટેજ દેહપારીઓની તથા અને
માંસ ગયા પછી પણ પાનુ કાગ મુથી
અસ્થિ (દાઢકાં) નાગ પામનાં નથી; માટે
મર્ચ પ્રકારે દેહમાં સારભૂત એ અસ્થિ છે.

અસ્થિની સંખ્યા.

મન્યતષ્ઠમ્યગ્ન્યન્દાનાં મતપ્રયમુદ્રા-
દામ્ । તાન્પેવાત્ર નિગમન્તે નેરાં વ્યા-
નાનિ યાનિ ચ ॥ જ વિગતિવતં સ-
ગ્રાં સામ્યામ્ કથિતં પુરઃ । પાષ્ણેષોઃ
મોક્ષિતન્નં વાઃપૃષ્ઠોદ્ગેષુ ચ ॥ જા-
નીપાત્તિપગેતેષુ મતં મદ્વદ્વોષમ્ ।

ગ્રીવાયામૂર્ધ્વગાં વિદ્યાદસ્થાં પાદં ત્રિ-
સંયુતમ્ ॥

શબ્યતંત્રમાં અસ્થિઓના બૂદા બૂદા
કકડાઓની સંખ્યા ત્રણસો કહેલી છે. તે
અસ્થિઓની સંખ્યા તથા તેમાં જે તે
અસ્થિઓનાં સ્થાન કહેલાં છે; તે આ
સ્થળમાં કહીએ છીએ, પંડિતોએ એક-
સો વીસ અસ્થિ શાખાઓમાં એટલે બન્ને
દાય એને બન્ને પગમાં મળીને કહેલાં
છે; તથા બન્ને પાસાં, કટિમંડળ છાતી,
પીઠ અને પેટમાં મળીને એકસો સત્તર
અસ્થિ છે એમ વૈદે બળવું; વળી ડો-
કામાં અને માથામાં મળીને ત્રેસઠ અસ્થિ
છે, એમ બળવું.

શાખામત અસ્થિઓની સંખ્યા.

ઈતેભ્યં પાદાભ્યં ગ્રીણિ ગ્રીણિ તા-
નિ પચદશ ૧૫ પાદતટે પચામ્પિશદ્વરા-
મદાપામ્મતમેતમમ્ ૧૧. એવં વટ ૧ પૂર્વે
દ્વે ૨ મુક્તે દ્વે ૨ વાળ્ગીવેકમ્ ૧ જંચો-
દ્વે ૨ જાનુન્ગેમ્ ૧ ઉરાંવેકં એવ ત્રિગદે-
તમ્મિન્ મનિષાનિ મ્યન્તિ । ઇતેનેતમનિષ-
વતી ચ વ્યાખ્યાની ।

એકએક પગની આંગળીમાં ત્રણ,
ત્રણ; એ રીતે પાંચ આંગળીઓનાં પં-
દર (૧૫); પગના તળિયામાં પાંચ અ-
સ્થિની ગણા (મળીએ) છે તથા તેનું
આધારભૂત એક અસ્થિ, એમ ૧૬ (૧).
પેડું અસ્થિ (૨), પૂંછીનાં દાઢકાં બે (૨),
પાનીનું દાઢકું એક (૧), લંબાનાં અસ્થિ
બે (૨), પૂંછડનું અસ્થિ એક (૧); મા-

ભાગ ૧ લો.]

યળનું અસ્થિ એક (૧); એ પ્રમાણે એક પગમાં ત્રીસ તથા બીજા પગમાં ત્રીસ મળીને સાઠ; તથા બન્ને હાથમાં સાઠ; એ રીતે ચાખાઓમાં કુલ અસ્થિ એકસો વીસ થાય છે.

પાસાં વગેરેમાં રહેલાં અસ્થિની સંખ્યા.*

પાર્શ્વયોઃ પદ્મત્રિશત ૩૬ શિશ્વે મગે ચૈકમ્ ૧ નિતમ્બયોરૈકૈકમ્ ૨ ત્રિકે એકમ્ ૧ વક્ત્રસ્યૈ ૮ પૃષ્ઠે ત્રિશત ૩૦ અક્ષતંત્રે દ્વે ૨ ।

બન્ને પાસાંમાં છત્રિશ; હિંગ તથા થોનિનું એક; બન્ને કુલામાં એક, એક, મળીને બે; ત્રિક (બરડાની કશડો નીચેનો ભાગ) અસ્થિ એક; છાતીમાં આઠ; પીઠમાં ત્રીસ; તથા અક્ષક (હાંસડી)નાં બે.

* એ હાડકાંની સંખ્યા એકસો સત્તર થવી જોઈએ, પણ તે થતી નથી. બન્ને પાસાંમાં મળીને (૩૬-૨=૩૪) કેઈ ગણે તોપણ એક જોડું રહે. અને તેથી અસ્થિની સંખ્યા પૂરી ગણી શકાય નહિ. અંગ્રેજ વૈદ્યોની ગણતરી પ્રમાણે અસ્થિની સંખ્યા નીચે આપી છે. ૨૬ બરડામાં; ૮ માથાનાં; ૧૪ જોડેરામાં; ૬૪ ખભા તથા હાથનાં; ૬૦ પગનાં તથા ફૂલાનાં; એ પ્રકારે ૨૫૩ થાય છે. પણ એ ઉપરથી એમ ન જાણવું કે આ ગ્રંથમાં કહેલી યથાર્થ નથી; કેમકે કેટલાંક અતિ દોષાગ્રસ્ત અસ્થિઓને કેટલાંક વૈદ્યો અસ્થિમાં ગણે છે અને કેટલાંક નથી ગણ્યા. તેથી અસ્થિની સંખ્યામાં ભુલ ભુલ વિદ્યોનોનો મતબેદ થાય છે. માંમની પેશીઓ વગેરેની ગણનામાં પણ એમ સમજવું.

હાડાની ઉપરનાં અસ્થિની સંખ્યા.

ગ્રીવાયાં નવ ૯ કણ્ઠનાઢ્યાં ચત્વારિ ૪ હૃન્વોરૈકૈકમ્ ૨ દન્તાઃ દ્વાત્રિશત ૩૨ નાસાયાં ત્રીણિ ૩ તાલુન્યેકમ્ ૧ ગળ્ડયોરૈકૈકમ્ ૨ કર્ણયોરૈકૈકમ્ ૨ મુવોરૈકૈકમ્ ૨ શિરસિ પદ્ ૬ ।

ઠાકામાં નવ, કંઠની નાડીમાં ચાર; હડપચીમાં એક, એક, મળીને બે, દાંત બત્રીશ; નાકમાં ત્રણ; તાળવામાં એક; ગળામાં, એક, એક, મળીને બે, કાનમાં એક, એક, મળીને બે; બમરમાં એક, એક, મળીને બે, માથામાં છ. એ પ્રકારે ત્રેસઠ અસ્થિ ઠાકાના ઉપરના ભાગમાં છે.

અસ્થિના પ્રકાર.

પ્રતાન્યસ્થીનિ પચ્ચવિધાનિ ભવન્તિ । તાનિ યથા ।

તરુણાનિ કપાલાનિ રુચકાનિ ભવન્તિ હિ ॥ વલપાનીતિ તાનિ સ્યુર્નલકાનિ ચ કાનિચિત્ । અત્તિકોદ્રાશ્રુતિઘ્રાણગ્રીવાસુ તરુણાનિ ચ ॥ શિરઃશઙ્કકપોલેષુ તાલ્વંસપોથજાદિષુ । કપાલાનિ ભવન્તેષુ દન્તેષુ રુચકાનિ ચ ॥ પાણ્યોઃ પાર્શ્વયુગે પૃષ્ઠે વસોનરપાયુષુ । પાદપોર્વલપાનિ સ્યુર્નલકાનિ દ્યુઃપ્રધુના ॥ હસ્તપાદાદ્ઘ્નિતલે કૂર્ચે ચ મણિયન્ત્રકે । વાહુજહાદ્વે ચાપિ જાનીવામ્લિકાનિ તુ ॥

જાનુનિનિમ્બામ્ગળ્ડનાડુશાહિરિઃસુ કપાલાનિ । દન્તામ્નુ રુચકાઃ ।

એ અસ્થિ પાંચ પ્રકારનાં થાય છે. તે આ પ્રમાણે;—કેટલાંક અસ્થિ તરૂણ કહેવાય છે; કેટલાંક રૂચક; કેટલાંક વલય; અને કેટલાંક નલક કહેવાય છે. અક્ષિ-કોશ, કાન, નાક, અને ગ્રીવામાં જે અસ્થિ છે તેને તરૂણાસ્થિ કહે છે. માથું, લમણા, ગાલ, તાળવું, ખભા, અને કૂલા વગેરે સ્થાનમાં જે અસ્થિ છે, તે કપાલાસ્થિ કહેવાય છે. હાંતનાં અસ્થિ રૂચકાસ્થિ જાણવાં. ખત્રે પગમાં, ખત્રે પાસાંમાં, પીઠમાં, છાતીમાં, જઠરમાં, શુદ્ધામાં, અને ખત્રે પગમાં જે અસ્થિ છે, તે 'વલયાસ્થિ' કહેવાય છે. નલકાસ્થિ-વિષે હવે કહુંકું. હાથ તથા પગનાં ત-જિયામાં તથા આંગળીઓમાં, કૂચમાં, મણિબંધ (કાંડા) માં, ખાદુમાં અને ખત્રે જંઘાઓમાં જે અસ્થિ છે તેને નલકાસ્થિ જાણવાં. પૂંટણ, નિતંબ, ખભા, ગાલ, તાળવું, લમણા, માથું, એ સ્થ-ળમાં કપાલાસ્થિ છે અને હાંત એ રૂચકાસ્થિ છે એમ સમજવું.

અસ્થિઓનું પ્રયોગન.

માંસાન્યધાણિ વદ્ધાનિ ગિરાભિઃ
સ્નાયુમિસ્તપા । અસ્વીન્યાલમ્બનં કૃતા
ન દીર્યન્તે પતન્તિ ચ ॥

માંસ અને આંતરડાં શિરાઓ તથા સ્નાયુઓવડે બાંધેલાં હોય છે; તે અસ્થિ-ઓનું આલંબન કરીને ફાટતાં નથી કે પડી જતાં નથી.

મજ્જાનું સ્વરૂપ.

અસ્થિ યત્સ્વામિના પક્કં તસ્ય સારો
ભવેદ્દનઃ । ચઃ સ્વેદવત્પૃથગ્મૃતઃ સ મ-
જ્જેત્યમિધીયતે ॥

અસ્થિમાં રહેલા અગ્નિવડે અસ્થિ પકવ થવાથી તેના જે ઘન સાર થાય છે તથા જે પરસેવાની જેઠે અસ્થિમાંથી છૂટે પડે છે તે 'મજ્જા' કહેવાય છે.

મજ્જાનું સ્થાન.

સ્થૂલાસ્થિપુ વિશેષેણ મજ્જા લભ્ય-
ન્તરે સ્થિતઃ ।

સ્થૂલ (મોટા) અસ્થિઓમાં વિશેષે કરીને મજ્જા અંદરને પાસે (અસ્થિની-માંહે) રહેલી છે.

વીર્યની ઉત્પત્તિ.

રસાદ્રક્તં તત્તો માંસં માંસાન્મેદઃ મ-
જ્જાપતે ॥ મેદસોઽસ્થિ તત્તો મજ્જા મજ્જઃ
શુક્રસ્ય સંભવઃ ।

શુક્રસ્યેતિ વચ્ચેન શુક્રતંમવ ઉક્તઃ ।

રસમાંથી રક્ત, તેથી માંસ, અને માંસથી મેદ ઉપજેછે; મેદમાંથી અસ્થિ, તેમાંથી મજ્જા, અને મજ્જામાંથી વીર્યની ઉત્પત્તિ થાય છે. 'વીર્યની ઉત્પત્તિ' એમ કહું છે તે ઉપરથી વીર્યન ઉપજેછે, એમ કહેવાની મતલબ છે.

આહારાદિ ગતિ.

નનુ માસેન રમઃ શુક્રો માનિ સ્ત્રીનાં
જાતેવં મત્તનીનિ સુધુતસ્વઃ વચ્ચેન રમાદેવ

શુક્રસ્યોત્પત્તિરુચ્યતે । તદેતત્ કયં સંગચ્છતે ।
ઇદમેવ સન્દેહં દૂરીકર્તુમાહારાદેર્ગતિ પરિ-
પામં જાહ ॥

ઢોઢ શંકા કરે કે “વારૂ, એક મહિ-
ને રસ વીર્ય બને છે, અને સ્ત્રીને તે રસ
આર્તવ બને છે એવા સુશ્રુતનાં વચન-
થી રસમાંથીજ વીર્યની ઉત્પત્તિ કહેવા-
ય છે, ત્યારે તમે જ વીર્યની ઉત્પત્તિ કહી
કે ‘રસમાંથી રક્ત ઇત્યાદિ,’ તો તે દૃમ
સંભવે !” આ સંદેહ દૂર કરવાને અર્થે
આહારાદિકની ગતિ અને પરિણામ કહે
છે કે—પ્રથમ પ્રાણવાયુથી પ્રેરણા પામીને
આહાર આમાશયમાં જાય છે.

આમાશયમાં આહારની અવસ્થા.

પાત્યામાશયમાહારઃ પૂર્વ માણાનિલે-
રિતઃ । માધુર્ય ફેનભાવં ચ પદ્મસોડપિ
લખેત સઃ ॥

આહાર इत्यत्र आहियत इत्याहारः ।
અર્કર્તરિ ચ કારકે સંજ્ઞાયમિતિ સૂત્રેણ
વર્તમાન વચ્ચ । સ ચ પદ્મવિષઃ । તથા ચ ।

તથા તે છ રસવાળો છતાં પણ ત્યાં
મધુરતા અને ફેનભાવને પામે છે. એ-
ટલે આહારમાં છએ રસ મિશ્ર છતાં તે
આમાશયમાં મધુર થાય છે તથા ફીલ-
સરખો બને છે. તેનું આહારણ (આરે
પાસથી ગ્રહણ કરવું) કરવામાં આવે
છે માટે તે આહાર કહેવાય છે. અર્કર્તરિ
એ સૂત્રવડે કર્મના અર્થમાં અને વચ્ચ પ્ર-
ત્યય લાગેલો છે. તે છ પ્રકારનો છે. જેમ,

આહારના છ પ્રકાર.

આહાર્ય પદ્મવિષં મોજ્યં મર્યં ચર્ચ
તયૈવ ચ । લેહં ચોપ્યં તથા પેયં તદુદા-
હરણાનિ તુ ॥ મોજ્યમોદનમૂપાદિ મર્યં
મોદકમણ્ડકમ્ । ચર્ચ ચિપિટ્યાન્યાદિ
રસાલાદિ તુ લેહ્યતે ॥ ચોપ્યમાત્રફલે-
શ્વાદિ પીયતે પાનકં પયઃ ।

આહાર કરવાના પદાર્થ છ પ્રકારના
છે; (૧) ભોજ્ય, (૨) ભક્ષ્ય (૩) ‘અર્ચ્ય,
(૪) લેહ્ય, (૫) ચોપ્ય અને (૬) પેય.
તેનાં ઉદાહરણ આ પ્રમાણે છે,—માત-
લાળ વગેરે ભોજ્ય સમજવું; લાડુ, મંડ,
વગેરે ભક્ષ્ય સમજવું; પહુવા, પાણી વ-
ગેરે અર્ચ્ય સમજવું; શ્રીખંડ વગેરે લેહ્ય
સમજવું; ઢેરી, શેરડી, વગેરે ચોપ્ય સ-
મજવું; સરખત, દૂધ વગેરે પેય સમજવું.

આમાશયનું લક્ષણ.

નાભિસ્તનાન્તરે જન્તોરાહુરામાશયં

યુષા ઇતિ ॥

નાભિ અને રતન એ બેની વચમાં
આમાશય છે એમ વૈદ્ય શાસ્ત્રના આ-
માર્થો કહે છે.

આમાશય સંબંધી વિશેષ પ્રકાર.

નાભેર્વિતસ્તિપાનં ચ કણ્ઠદેગ્રાત્પદ-
હુલમ્ । ઝરસસ્તદિનાનીયાન્ઢેપે તુ દ-
તવં મતમ્ ॥ ઝરો રક્તાશયસ્તસ્નાદયઃ
સ્ત્રેષ્યાશયઃ સ્મૃતઃ । આમાશયસ્તુ તદ-
પક્ષત્પો દદનાશયઃ ॥

૧ આવયા લેવું. ૨ ચાટવા લેવું. ૩ ન-
ચવા લેવું. ૪ ખીચા લેવું.

પ્રાણાનિલેરિતિ इति । हृदयाधिष्ठानेन प्रा-
णनाम्ना वायुना मुखं गतेनान्तं प्रवेशितः ।

યો વાયુઃ પ્રાણનામાસૌ મુખં ગચ્છતિ
દેહદૃક્ । સૌન્નં પ્રવેશયત્યસ્તઃ પ્રાણાંશ્વા-
પ્યવલમ્બતે ॥

હેદનનામા કફઃ હેદયતિ હેદનાત્સંહતં
ભિનત્તિ ચ ।

હેદનઃ હેદયત્યન્નં સંહતં ચ ભિનત્તિ
સઃ इति ॥

સ આહારઃ પદ્મસોડપ્યામાશયે માધુર્ય
લભતે । આમાશયસ્ય સ્થુરસ્ય કફસ્ય
યોગાત્ ।

નાભિથી એક વેત જાયે અને કંઠથી
છ આંગળ નીચે જે ભાગ છે તેને ઉર-
સ્થાન બલ્યું. અને ખાડીના ભાગમાં
હૃદય બલ્યું. ઉરસ્થાન એ રૂમિરનું
સ્થાન અથવા રક્તાશય છે. તેની નીચે
શ્લેષ્માશય (કંઠનું સ્થાન) બલ્યું. તેની
નીચે આમાશય છે અને તેની નીચે હ-
ડનાશય (અગ્નિનું સ્થાન) છે. 'પ્રાણ-
વાયુથી પ્રેરણા પામીને' એમ પૂર્વે લ-
ખેલું છે એનો અર્થ એવો છે કે હૃદયમાં
રહેનારો પ્રાણનામે વાયુ મુખમાં જઈને
આહારને શરીરમાં દાખલ કરે છે. જે
પ્રાણ નામે વાયુ છે, તે મનુષ્યના મુ-
ખમાં જઈને અગ્નને શરીરમાં દાખલ
કરે છે તથા પ્રાણેનું પણ અવર્ણન ક-
રે છે. કહેદન નામે કંઠ આહારને લીનો
કરે છે તથા લીનો કરવાવડે એકત્ર ગ-
ળેલા આહારને છૂટા છૂટા કરે છે. કહેદન

નામે કંઠ અગ્નને લીનાશયુક્ત કરે છે
તથા તે એકલા ગળેલા આહારને છૂટા
છૂટા કરે છે. તે આહાર છ રસયુક્ત
છતાં પણ આમાશયમાં જઈને મધુરતા
પામે છે. કેમકે આમાશયમાં રહેલા
મધુર કંઠનો તેને યોગ થાય છે.

કંઠનું ૨૫૩૫.

શ્લેષ્મા શ્વેતો ગુરુઃ સ્નિગ્ધઃ પિચ્છિલઃ
શીતલસ્તથા । તમોગુણાધિકઃ સ્વાદુ-
વિદગ્ધો લવણો ભવેત્ ॥ इति । ફેન-
ભાર્વં ચ લભતે જઠરાનલતેજસા ।

યત આહ વામઃટ ।

સન્ધુક્ષિતઃ સમાનેન પચત્યામાશય-
સ્થિતમ્ । ઔદર્યોડમિર્યથા વાઘઃ સ્વા-
લીસ્યં તોયતળ્હુલમિતિ ॥

અથ સ એવાહારઃ પ્રાણવાયુના પ્રેરિત-
સ્થિતઃ કિંચિત્ સ્થલિતપાચકાલ્પપિત્તોક્મ્ણો
યત્પકોડમ્લરસો ભવતિ ।

(વક્ત્રંચ) અથ પાચકપિત્તેન વિ-
દગ્ધં ચામ્લતાં વ્રજેત્ ॥

પાચકપિત્તેન પાચકપિત્તસ્યોપ્મણા । ત-
તઃ સ એવાહારો નાભિમળ્હલાધિષ્ઠાનેન સમા-
નનામ્ના વાયુના પ્રેરિતો ગ્રહણીમમિનીયતે ॥

કંઠ ધોળો, ભારે, સ્નિગ્ધ, પિચ્છાયુક્ત,
શીતળ, વિશેષ તમોગુણયુક્ત, મધુર
અને વિદગ્ધ થયાથી ખારો થાય-
છે. તથા જઠરાગ્નિની ગરમીથી ફેન
જેવો (ફીણ જેવો) થઈ જાય છે.
ઝાટક વાગ્યટ કરે છે કે, જેમ બહા-

રનો અગ્નિ તપેલીમાં નાખેલા પાણી અને ચોખ્ખાને પકવ કરે છે, તેમ સમાન વાયુએ પ્રજ્વલ્યીત કરેલો જઠરાગ્નિ આશયમાં રહેલા આહારને પકવ કરે છે. હવે એજ આહાર પ્રાણવાયુથી પ્રેરાઈને ત્યાંથી કાંઈક ખસીને પાચક નામે પિત્તની ગરમીથી પકવ થઈને ખાટા રસવાળો થાય છે. કહ્યું છે કે, 'પછી પાચક પિત્તથી વિદ્યંથ્ર થઈને તે ખોદે થાય છે' (પાચક પિત્તે એટલે પાચક પિત્તની ગરમીથી.) પછી તેજ અહાર નાભિમંડલમાં રહેલા સમાન નામે વાયુથી પ્રેરાઈને અહલી તરફ બળે છે.

અહલીનું લક્ષણ.

પૃષ્ઠી પિત્તધરા નામ યા કલા પરિકીર્તિતા । આમપકાશ્ચયાંતસ્થા ગ્રહણી સાડભિષીયતે ॥

પિત્તધરા પાચકાસ્ત્યં પિત્તં યદગ્ન્યાધિષ્ઠાનં તદ્વારયતિ । તન્ન ગ્રહણ્યામામાશયપકાશયમમ્પર્ણતિપાચકાસ્ત્યંપિત્તાધિષ્ઠાનેનાગ્નિનાહારઃ પચ્યતે સ કદ્દમ્ભ ભવતિ ।

તથા ચ । ગ્રહણ્યાં પચ્યતે કોષ્ઠે વહિના જાયતે કટુરિતિ । અયમર્ચઃ । આહારો ગ્રહણ્યાં કોષ્ઠવહિના ગ્રહણીસ્થિતપાચકપિત્તેન વહિના પચ્યતે । પચ્યમાન. સ ગ્રહણીસ્થિતસ્ય કટુરસસ્ય યોગાત્કટુર્ભવતિ ।

આશાય અને પકાશયની અંધે રહેલી પિત્તધરા નામે જ છઠી કળા કહેલી છે તેને અહલી કહીને કહે છે. પાચક નામે પિત્ત ને અગ્નિનું અધિષ્ઠાન તે તેને ધારણ કરનારી છે માટે તે 'પિત્ત-

ધરા' કહેવાય છે. તે અહલીમાં આશાય તથા પકાશયની અંધે રહેલા પાચક નામે પિત્તમાં રહેલા અગ્નિવડે આહારનું પાચન થાય છે; તે તીખો તથા ગરમ થાય છે. તેમજ કહ્યું છે કે, "આહાર અહલીમાં પાચન થાય છે ઢાકમાં રહેલા અગ્નિથી તીખો થાય છે." એનો અર્થ એવો છે કે, અહલીમાં ઢાકના અગ્નિથી એટલે અહલીમાં રહેલા પાચક પિત્તરૂપ અગ્નિથી આહાર પચે છે. અને પચતી વખતે તે અહલીમાં રહેલા રસના યોગથી તે તીખો થાય છે.

આહારનું પાચન.

एतदाहारपाके विशेषमाह । शरीरं पाञ्चभौतिकम् । तत्र पञ्चसु भूतेषु पञ्चात्मप-
स्तिष्ठन्ति । उक्तं चरकेण । (भौमाप्याग्नेयवा-
यव्याः पञ्चोष्माणः सनाभसाः । पञ्चाहारगु-
णान्स्वान्स्वान्पार्थिवादीन्पचत्यत्र । अत्रोष्म-
पदेनाग्निरुच्यते । आहारोऽपि पाञ्चभौतिकः ।
तत्र पाचकपित्तस्तेनाग्निनोत्तेजितेन शरीरव-
र्तिना भूमागग्निनाहारवर्ति भूभागः पच्यते ।
पक्वो भूभागः स्वकीयान्गुणानतिवर्धयति । एवं
जलादिभ्यामपि पच्यन्ते । यथाच सुश्रुते ।
(पद्मभूतात्मके देहे आहारः पाञ्चभौतिकः ।
विषकः पद्मश्च सम्पद्गुणान्स्वानभिवर्धयेद्वि-
ति ॥) गुणशब्देनात्र गुणिनः पृथिव्यादय
उच्यन्ते । तेन गुणाञ्चशरीरवर्तिनः पार्थिवा-
दीन्मागानभिवर्धयेदित्यर्थः । एवमहोरात्रेण
पक्व आहारो मिष्टः कटुश्च मधुरो भवति ॥
अमृत्स्त्वम्लो भवति । कटु तिक्तः कषायश्च
कटुर्भवति । उक्तं च । (मिष्टः पटुश्च मधुरमम्लो-

ડમ્ભં પચ્યતે રસઃ । કટુતિક્તકપાયાણાં
વિષાકો જાયતે કટુરિતિ॥)

શરીર પંચભૂતાત્મક છે; તેમાં પાંચે
ભૂતોમાં પાંચ અગ્નિઓ રહે છે. એવિષે
ચરકે કહ્યું છે કે,—ભૌમ (પૃથ્વીસંબંધી,)
આપ્ય (જળસંબંધી,) આબેય (અગ્નિ-
સંબંધી,) વાયવ્ય (વાયુસંબંધી,) અને
તમસ (આકાશસંબંધી,) એ પાંચ ગર-
ભીઓ પૃથ્વી આદિકના સંબંધી પોત-
પોતાના આહારના ગુણોનું અનુપાયન
કરે છે. આ જગોએ 'ગરભી' શબ્દવડે ક-
રીને અગ્નિ કહેવાની મતલબ છે. આહાર
પણ 'પાંચબૌતિક' તેમાં પાચક પિત્તમાં
રહેલા અગ્નિએ ઉત્તેજિત કરેલા શરીર-
માંના ભૌમાગ્નિવડે આહારમાં રહેલા
પૃથ્વીના ભાગનું પાચન થાય છે. પકવ
થયેલો પૃથ્વીનો ભાગ પોતાના ગુણોની
વૃદ્ધિ કરે છે. એ પ્રભાણે જ્વાદિક ભા-
ગોનું પણ પાચન થાય છે. તેમજ સ્ત-
શ્વતમાં પણ કહ્યું છે કે, "પંચભૂતાત્મક
દેહમાં આહાર પણ પાંચબૌતિક છે; તે
પાંચ પ્રકારે વિષાક પામીને પોતપોતાના
ગુણોની રૂઢે પ્રકારે વૃદ્ધિ કરે છે." આ
જગોએ 'ગુણ' શબ્દવડે ગુણવાળાં—
પૃથ્વી આદિક કહેવાનો અભિપ્રાય છે,
તેથી એમ સમજવું કે ગુણોની એટલે
શરીરમાં રહેલા પૃથ્વી આદિકના ભા-
ગોની વૃદ્ધિ કરે છે. એવો અર્થ છે.

આહારનો રસ.

एवं तिष्ठन्महारस्य मारो निर्गदितो

રસઃ । શેષો ગ્રહણીસ્યો મલદ્રવઃ । મલદ્રવસ્ય
જલમાઘઃ શિરાભિર્વસ્તિ નીતો મૂત્રં ભવતિ ।
उक्तं च ।

આહારસ્ય રસઃ સારઃ સારહીનો મ-
લદ્રવઃ । શિરાભિસ્તજ્જલં નીતં વર્તિ
મૂત્રત્વમાયુષાત્ ॥ શેષં કિદં ચ યત્તસ્ય
તત્પુરીપં નિગદ્યતે । સમાનવાયુના નીતં
તત્તિષ્ઠતિ મલાશયે ।

એ પ્રકારે પકવ થયેલા આહારના
સારને 'રસ' કહે છે. અદલ્લીમાં રહેલો
ખાકીનો ભાગ તે 'મળદ્રવ' એ મળદ્ર-
વમાંથી જળનો ભાગ શિરાઓવડે બ-
સ્તિમાં લેઈ જવામાં આવે છે, તથા તે
મૂત્ર બને છે. કહ્યું છે કે—“આહારનો
સાર રસ છે; સારવિનાનો ભાગ તે મ-
ળદ્રવ કહેવાય છે. તે મળદ્રવનું જળ
શિરાઓવડે બસ્તિમાં લેઈ જવામાં આવે
છે ત્યાં તેનું મૂત્ર થાય છે. તેનો ખાકીનો
જ ક્યારે રહ્યો તેને 'વિષ્ટા' કરીને કહે
છે. તે પુરીપ (વિષ્ટા) સમાનમાયુવડે
મળાશયમાં લેઈ જવામાં આવે છે તથા
તે ત્યાં ઠરે છે.”

મૂત્રપુરીપનો નિર્ગમ.

तथ मयशयेनापानवायुना प्रेरितं मूत्रं
मेदमगमार्गेण पुरीपं गुदमार्गेण शरीराद्-
हरिष्यति ॥ उक्तं च ।

મૂત્રં ચોપસ્યમાર્ગેણ પુરીપં ગુદમાર્ગ-
તઃ । અપાનવાયુના ક્ષિત્તે ચરિષ્યતિ શ-
રીરતઃ ॥

उक्तं च: शिश्रो भगं च ।

તે મળાશયમાં રહેલા અપાનવાયુથી પ્રેરાયલું મૂત્ર ક્ષિગ તથા યોનિમાર્ગે બહાર નીકળે છે અને પુરીષ (વિષ્ણ) યુદ્ધ-માર્ગે શરીરમાં બહાર નીકળે છે. કહ્યું છે કે, “અપાનવાયુથી પ્રેરાયલું મૂત્ર ઉપસ્થ માર્ગથી અને પુરીષ યુદ્ધમાર્ગથી શરીરમાંથી બહાર નીકળે છે.” (ઉપસ્થ શબ્દવડે ક્ષિગ અને યોનિ સમજવા.)

રસનું ગમન અને પરિણામ.

રસસ્તુ સમાનવાયુના પ્રેરિતો ધમનીમાર્ગે શરીરારમ્ભકસ્ય રસસ્ય સ્થાનં હૃદયં ગત્વા તેન સહ મિથિતો ભવતિ । ઉર્કંચ ।

રસસ્તુ હૃદયં યાતિ સમાનમસ્તેરિતા । સ તુ વ્યાનેન વિસિષ્ઠઃ સર્વાન્ધાતુન્વિવર્ધયેત્ ॥ કેદારેષુ યથા કુલ્યાઃ પુણન્તિ વિવિધોપધીઃ । તથા કલેષેરે ધાતુન્સર્વાન્વિવર્ધયતે રસઃ ॥

સમાનવાયુથી પ્રેરાયેલો રસ ધમની (મોટી શિરાઓ) ને માર્ગે શરીરનો આરંભ કરનાર રસના સ્થાન હૃદયમાં જમને તેની સાથે મિશ્ર થાય છે. કહ્યું છે કે, “સમાનવાયુથી પ્રેરાયેલો રસ હૃદયમાં જાય છે. તથા ત્યાં વ્યાનવાયુથી તેને ચારે પાસે વિભાગ પૂર્વક ગતિ મળે છે તેથી તે સર્વે ધાતુઓની વૃદ્ધિ કરે છે વ્યારકામાં કરેલી પાણીની નીકા જમ નાના પ્રકારની ઝાંખધીઓનું પોષણ કરે છે, તેમ આ શરીરમાં રસ સર્વે ધાતુઓની વૃદ્ધિ કરે છે.

રસના ત્રણ વિભાગ.

ઉર્કંચ ચરકે ।

સ્થૂલઃ સૂક્ષ્મસ્તન્મલશ્ચ તત્ર તત્ર ત્રિધા રસઃ ॥ સ્વં સ્થૂલોઽશઃ પરં સૂક્ષ્મસ્તન્મલો યાતિ તન્મલમ્ ।

અયમર્થઃ । સ્થૂલોઽશઃ સ્વં યાતિ યથાસ્થિતસ્થિતિ । સૂક્ષ્મસ્તન્મલઃ પરં દ્વિતીયં ધાતું યાતિ । તન્મલઃ રસાદિમલઃ તન્મલં શરીરારમ્ભકં તત્તદ્ધાતુમલં યાતીત્યર્થઃ । યથા લૌકિકાગ્નિવેશુરસઃ પચ્યતે તથા શરીરારમ્ભકસ્ય રસસ્થાગિનાહારરસઃ પચ્યતે । પચ્યમાનઃ સઃ પચ્ચાહોરાત્રાત્સાર્ધદળ્દમેકં ચ યાવત્પ્રાક્તનરસધાતાવેવ તિષ્ઠતિ ।

ઉર્કંચ ચ સુશુતે । સ તલ્લુ રસઃ ત્રીણિ ત્રીણિ કલાસદશાણિ પચ્ચદશકલા એકસ્મિન્ધાતાવુપતિષ્ઠન્તે । અત્ર કલાનાં વિંશતિર્નુહર્તઃ સ ચ દળદ્વયાત્મકઃ ।

તથા ચ ભોજઃ ।

ધાર્તો રસાદો મજ્જાન્તે પ્રત્યેકં ક્રમતો રસઃ । અહોરાત્રાત્સયં પચ્ચ સાર્ધં દળદં ચ તિષ્ઠતિ ॥

પ્રત્યેકમેકેકસ્મિન્નિત્યર્થઃ ।

તે સ્થળમાં રસના ત્રણ વિભાગ થાય છે. ચરકમાં કહ્યું છે કે, “તે તે સ્થળમાં રસ ત્રણ પ્રકારનો થાય છે. સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ અને તેનો મળ. સ્થૂળ ભાગ પોતાની જગ્યાએ રહે છે, સૂક્ષ્મ ભાગ ધાતુમાં જાય છે; અને રસનો મળ ધાતુઓના મળમાં જાય છે.”

એનો અર્થ એવો છે કે:—રસનો સ્થૂળ ભાગ તો પોતાને પામે છે એટલે જ્યાં

હોય ત્યાંજ રહે છે. રસનો સૂક્ષ્મ ભાગ ધાતુમાં જાય છે. અને તેનો એટલે રસાદિકનો મળ, તેના એટલા શરીરનો આરંભ કરનાર તે તે ધાતુઓના મળમાં જાય છે. એવો અર્થ છે. જેમ લૌકિક અગ્નિવટે શેરડીના રસનું પાચન થાય છે તેમ શરીરનો આરંભ કરનાર રસના અગ્નિથી આહારના રસનું પાચન થાય છે. પચતી વખતે તે પાંચ અહોરાત્ર અને દોઢ દંડ (૫૫) સુધી પૂર્વના રસ ધાતુમાંજ રહે છે.

સુશ્રુતમાં પણ કહ્યું છે કે,—“તે રસ ત્રણ ત્રણ હજાર અને પંદર કળા સુધી એક એક ધાતુમાં રહે છે.” (આ જગોએ વીસ કળાનું એક સુદૂર્ત (એ ૫૫) જાણવું, તથા એક સુદૂર્ત એટલે બે દંડ (૫૫) નો જાણવો.

તેમજ ભોજ કહે છે કે,—“રસ જેમાં આદિ છે તથા મજ્જા જેમાં અંત છે, એ પ્રત્યેક ધાતુઓમાં ક્રમે કરીને રસ પોતાની મેળે પાંચ અહોરાત્ર (રાત્રિ-દિવસ) અને દોઢ દંડ (૫૫) સુધી રહે છે. ” (પ્રત્યેકમાં એટલે એક એક ધાતુમાં, એવો અર્થ છે.)

કફની ઉત્પત્તિ.

તનો યથા પચ્યમાનાદિહુસ્તાન્મલો નિર્ગચ્છતિ તથા પચ્યમાનાદાહારમાન્મલો નિર્ગચ્છતિ સઃ કફઃ ।

उक्तं च सुश्रुते ।

કફપિત્તમલાઃ સ્વેપુ પ્રસેદો નસ-

रोम च । नेत्रविद् चक्षुषः स्नेहो धातूनां क्रमशो मलाः ॥

સ્વેપુ મલઃ કર્ણાદિસ્ત્રોતોમલઃ । સ ચ કફઃ પ્રાણાનિલ્પ્રેરિતો ધમનીમાર્ગેણ શરીરારમ્ભકં ક્ષેદનાસ્ત્યં કફં ગત્વા પુષ્પાતિ । તતઃ સારભૂતસ્યાહારરસસ્ય દ્વૌ ભાગૌ ભવતઃ સ્થૂલઃ સૂક્ષ્મશ્ચ । તત્ર સૂક્ષ્મો ભાગઃ શરીરારમ્ભકં રસં પોષયતિ । સકલશરીરાધિષ્ઠામેન જ્વાનવાયુના પ્રેરિતો ધમનીભિઃ સંચરન્પોષણ-ક્ષેહનનઠરાનલોપ્મકૃતસન્તાપનિવારણાદિભિર્ગુજૈઃ સકલશરીરં પુષ્પાતિ ।

પછી જેમ પૂર્વ થતાં શેરડીના રસ-માંથી મળ (મેલ) નીકળે છે, તેમ પાચન થતા આહારના રસમાંથી મળ નીકળે છે તે કફ જાણવો. સુશ્રુતમાં કહ્યું છે કે,—“કફ, પિત્ત, દેહનાં મળ, પરસેવો, નખ, રૂવાંટાં, નેત્રનો મળ અને નેત્રનો સ્નેહ, એ ધાતુઓના ક્રમે કરીને મળ જાણવા.” એટલે રસનો મળ કફ, રક્તનો મળ પિત્ત, આંસનો મળ કર્ણાદિનો મેલ વગેરે શિરાઓનો મેલ વગેરે, મેદનો મળ પરસેવો, અસ્થિનો મળ નખ, અને મજ્જાનો મળ નેત્રમળ વગેરે એમ જાણવું, દેહનો મળ એટલે કાન વગેરે શ્રોતઃસ્થાનનો મળ.

હવે તે કફ પ્રાણવાયુથી પ્રેરાધને ધમની માર્ગે શરીરાંબક' ક્ષેદન નામે ક-

૧ જ્યાં જ્યાં એ રાખ આવે ત્યાં ત્યાં એમ ચમકવું કે 'શરીર નિર્માણ થતી વખતનો'.

ક્રમાં જઈને તેનું પોષણ કરે છે. પછી સારભૂત આહારના બે ભાગ થાય છે; એક સ્થૂળ અને બીજો સૂક્ષ્મ. તેમાંથી સૂક્ષ્મ ભાગ શરીરારંભક રસનું પોષણ કરે છે. તથા સકળ શરીરમાં વ્યાપીને રહેનારા વ્યાનવાયુવડે પ્રેરાઈને ધમનીઓ માર્ગે ગતિ કરતા તે રસ પોષણ, શેહન, જઠરાનન્નની ગરમીથી ઉપજેલા સંતાપનું નિવારણ વગેરે ગુણોએ કરી આખા શરીરનું પોષણ કરે છે.

પિત્તની ઉત્પત્તિ.

તતઃ સ્થૂલો ભાગઃ પ્રાણવાયુના પ્રેરિતો ધમનીમાર્ગેણ શરીરારંભકસ્ય રક્તસ્ય સ્થાનં ગત્વા ચક્રુરદ્વીહરૂપં ગત્વા તેન સહ મિલિતો મવતિ । તતઃ પ્રાક્તનસ્ય રક્તસ્યાગ્નિના પુનઃ પચ્યમાનઃ પચ્ચાહોરાત્રાત્સાર્વદૃષ્ઠં ચ યાવત્પ્રાક્તનરક્તવાતાવિય તિષ્ઠતિ । તત્તો યપાગ્નિના પુનઃ પુનઃ પચ્યમાનાદિસુવિકારં વારંવારં મલં નિર્ગચ્છતિ । તથા પુનઃ પુનઃ પચ્યમાના-દાહારરસાત્પતિવારં મલં નિર્ગચ્છતિ । તત્ર રપાગ્નિના પચ્યમાનાન્મલં પિત્તં નિર્ગચ્છતિ । તથા પિત્તં સમાનવાયુના પ્રેરિતં ધમનીમાર્ગેણ શરીરારંભકં યાવત્કાલં ગત્વા પુષ્પાતિ । તતઃ સારભૂતસ્યાહારરસસ્ય દ્વૈ માગૌ મવતઃ સ્થૂલઃ સૂક્ષ્મઃ । સૂક્ષ્મો માગો રક્તકાગ્નિના પિત્તેન સ રક્તીકૃતઃ । શરીરારંભકં રક્તં વ્યાનવાયુના પ્રેરિતો ધમનીભિઃ સચ્ચરન્ સકલશરીરગત્તાનિ રુધિરાણિ પુષ્પાતિ ।

પછી રસનો સ્થૂળ ભાગ પ્રાણવાયુથી પ્રેરાઈને ધમની માર્ગે શરીરારંભક રક્ત-

સ્થાનમાં જઈને ચક્રુરદ્વીહરૂપ થઈને તેની સાથે મળે છે. પછી ત્યાં પ્રથમ રહેલા રક્તના અગ્નિથી વારંવાર ઉકળતા સેરડીના રસમાંથી વારંવાર મળ નીકળે છે, તેમ ફરી ફરીને પાચન થતા આહાર રસમાંથી પ્રત્યેક ફેરે મળ નીકળે છે. ત્યાં રક્તના અગ્નિથી પાચન થતા રસમાંથી પિત્ત નીકળે છે, તે પિત્ત માનવાયુથી પ્રેરાઈને ધમની માર્ગે શરીરારંભક પાચક પિત્તમાં જઈને તેનું પોષણ કરે છે. પછી સારભૂત આહારના રસના બે ભાગ થાય છે. એક સ્થૂળ અને બીજો સૂક્ષ્મ. તેમાંથી સૂક્ષ્મ ભાગ રંજક અગ્નિરૂપ પિત્તથી રક્તરૂપ થાય છે તથા તે શરીરારંભક રક્તનું પોષણ કરે છે. તેમજ વ્યાનવાયુથી પ્રેરાઈને ધમની માર્ગે ગમન કરીને સકળ શરીરમાં ફરિતું પોષણ કરે છે.

કાનના મેલની ઉત્પત્તિ.

તતઃ સ્થૂલો ભાગઃ વ્યાનવાયુના પ્રેરિતો ધમનીભિઃ શિરાશ્ચ શરીરારંભકાગ્નિ માંસાનિ યાતિ । તત્તો માંસાગ્નિના પુનઃ પચ્યમાનઃ પચ્ચાહોરાત્રાત્સાર્વદૃષ્ઠં ચ યાવત્પ્રાક્તનરક્તવાતાવિય તિષ્ઠતિ । તતઃ પચ્યમાનાત્તસ્માન્મલં નિર્ગચ્છતિ । તદ્વાનવાયુના શિષ્ટં કર્ણાવાગત્ય કર્ણાવિદ્ મવતિ । તતઃ સારભૂતસ્ય રસસ્ય દ્વૈ માગૌ મવતઃ સ્થૂલઃ સૂક્ષ્મઃ । તતઃ સૂક્ષ્મો માગો માંસાનિ પુષ્પાતિ ।

પછી રસનો સ્થૂળ ભાગ વ્યાનવાયુથી પ્રેરાઈને ધમનીઓને માર્ગે તથા શિરા-

આને માર્ગે શરીરારંભક માંસમાં જાય છે. પછી માંસાશિધી ક્રીને પાચન થઈ પાંચ અદોગત તથા દોઢ દડ સુધી માંસમાં રહે છે. પછી પાચન થતાં થતાં તેમાંથી મળ નીકળે છે. તે મળ વ્યાનવાયુવડે જલદીથી બને કાનમાં જઈને તેનો કાનનો મેલ થાય છે પછી સારભૂત રસના બે ભાગ છે, એક સ્થૂળ અને બીજો સૂક્ષ્મ તેમાંથી સૂક્ષ્મ ભાગ માંસોત્તુ પોષણ કરે છે.

પરમેવાની ઉત્પત્તિ.

તત્ સ્થૂળો ભાગો વ્યાનવાયુના પ્રેરિતો ધમનીમિ શરીરાત્મકસ્ય મેદસ સ્થાનમુદર યાતિ । તનો મેદસોઽગ્નિના પુન પચ્યમાન પદ્માહોરાત્સર્ષદણ્ડ યાવન્મેદસ્યેવ તિષ્ઠતિ । તત્ પચ્યમાનાત્તમાન્મલો નિર્ગચ્છતિ પ્રલેદરૂપ । સ ચ શીત સ્રોતસ્યેવ તિષ્ઠતિ । શરીરોપ્મળા તસચ્ચેત્તદ્વા વ્યાનવાયુના પ્રેરિત શિરામર્ગે લોમપેમ્યો નિર્ધીયતિ । નિદ્ધાદન્તરસામૈદાદિમલ ચ મેદોમલવિલે વે । તત્ સારગતરસમ્ય દ્વી ભાગૌ ભવત સ્થૂલ સૂક્ષ્મચ । તત્ સૂક્ષ્મો ભાગો મેદ પુષ્પાતિ હરેરે તિષ્ઠન્ ।

પછી રસનો સ્થૂળ ભાગ વ્યાનવાયુથી પ્રેરાઈને ધમનીઓને માર્ગે શરીરારંભક મેદના વ્યાન ઉદરમાં જાય છે પછી મેદમાંના અશિધી ક્રીને પાચન થવા લાગે છે તથા પાંચ અદોગત અને દોઢ દડ સુધી મેદમાં રહે છે પછી પાચન થતાં વખતે તેમાંથી મળ નીકળે છે. તે વ્યાનવાયુથી પ્રેરાઈને શિગઓને માર્ગે આંગળીઓનાં આવીને

મળ નીકળે છે. તે ઠડો હોવાથી શ્રોતસ્થાનમાં રહે છે. તે જ્યારે શરીરની ગરમીથી તપે છે ત્યારે વ્યાનવાયુથી પ્રેરાઈને શિરાઓને માર્ગે રૂવાંટાના છિદ્ર (લોમકૂપ) માં થઈને બાહ્ય નીકળે છે. જીભ, દાંત, કાખ (બગવ), યિગ-આદિકનો મળ તે મેદનો મળ છે એમ કટલાકનું મત છે. પછી સારભૂત રસના બે ભાગ થાય છે, એક સ્થૂળ અને બીજો સૂક્ષ્મ તેમાં સૂક્ષ્મ ભાગ ઉદરમાં રહીને મેદનુ પોષણ કરે છે.

નખની ઉત્પત્તિ.

સ્થૂળો ભાગો વ્યાનવાયુના પ્રેરિતો ધમનીમિ શિરામિશ્ર શરીરાત્મકાપ્યસ્પીની યાતિ । અસ્પાશિના પુન પચ્યમાન પદ્માહોરાત્સર્ષદણ્ડચ યાવદસ્પિજ્વેવ તિષ્ઠતિ । તત્ પચ્યમાનાત્તમાન્મલો નિર્ગચ્છતિ । સ ચ જ્ઞાનવાયુના પ્રેરિત શિરામિર્માર્ગેનાગત્યાહુલીડ નવા સનો લોમનિ ભવન્તિ । તત્ સારભૂતમ્ય રસમ્ય દ્વી ભાગૌ ભવત સ્થૂલ સૂક્ષ્મચ । તત્ સૂક્ષ્મભાગોઽધ્વીનિ પુષ્પાનિ ।

પછી રસનો ન્યૂન ભાગ વ્યાનવાયુથી પ્રેરાઈને ધમનીઓ અને શિરાઓને માર્ગે ગરીગ-ભક અસ્થિઓમાં જાય છે. પછી અસ્થિમાં રહેલા અશિધી ક્રીને પાચન થતો તે રસ પાંચ અદોગત અને દોઢ દડ સુધી અસ્થિઓમાં રહે છે. પછી પાચન થતી વખતે તેમાંથી મળ નીકળે છે. તે વ્યાનવાયુથી પ્રેરાઈને શિગઓને માર્ગે આંગળીઓનાં આવીને

તેના નળ થાય છે. તથા સ્તન અને રસના બે ભાગ થાય છે; સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મ તેમાં સૂક્ષ્મ ભાગ અસ્થિઓનું પોષણ કરે છે.

નેત્રમળની ઉત્પત્તિ.

તતઃ સ્થૂલો ધાગો વ્યાનવાયુના પ્રેરિતઃ સ્ત્રોતોમાર્ગે મજ્જાસ્થાનાદિભિઃ સ્થૂલાસ્થ્યમ્યન્તરાણિ યાતિ । તતો મજ્જાપ્રિના પુનઃ પચ્યમાનઃ પચ્ચાહોરાત્રાત્ સાર્ધદણ્ડશ્ચ ચાવન્યત્તજ્જેવ તિષ્ઠતિ । તતઃ પચ્યમાનાત્તસ્માન્મલં નિર્ગચ્છતિ । તત્ત્વ વ્યાનવાયુના પ્રેરિતં શિરામાર્ગે-ર્નયનપોરાગત્ય નેત્રવદ્ ચક્ષુઃકોદ્દયઃ ભવતિ । તતઃ સારભૂતસ્ય રસસ્ય દ્વૌ ભાગૌ ભવતઃ સ્પૃહઃ સૂક્ષ્મશ્ચ । તત્ત્વ સૂક્ષ્મધાગો મજ્જાનં ડુગ્ધાતિ ।

પછી સ્થૂળ ભાગ વ્યાનવાયુથી પ્રેરાધને શિરાઓને માર્ગે મજ્જા, નાભિ, અને અસ્થિઓના અંદરના ભાગમાં ભય છે. પછી મજ્જામાં રહેલા અશિધી પાચન થઇને પાંચ અહોરાત્ર અને દોઢ દંડ સુધી મજ્જામાં જ તે રહે છે. પછી પાચન થતી વખતે તેમાંથી મળ નીકળે છે. તે મળ વ્યાનવાયુથી પ્રેરાધને શિરાને માર્ગે બન્ને નેત્રમાં આવીને નેત્રમળ અને ચક્ષુઃકોદ્દય થાય છે પછી સારભૂત રસના બે ભાગ છે; એક સ્થૂળ અને બીજા સૂક્ષ્મ ભાગ મજ્જાનું પોષણ કરે છે.

વીર્યની ઉત્પત્તિ.

તતઃ સ્થૂલો ધાગો વ્યાનવાયુના પ્રેરિતઃ ધમનીભિઃ શિરાભિશ્ચ શુક્રસ્ય સ્થાનં સવલં

શરીરં ગત્વા શરીરાશ્મયોગેણ શુક્રેણ સહ મિશ્રિતો ભવતિ । તતઃ શુક્રસ્યાન્નિના પુનઃ પચ્યતે । પચ્યમાને તસ્મિન્મલો નાસ્તિ । સ હિ સહસ્રધાડધ્યાત્તુર્વર્ણત્ । ઉત્કંચ ।

સ્નાન્નિભિઃ પચ્યમાનેષુ મલઃ પદ્મસાદિષુ । પદ્મ ધાતુષુ જાયન્તે મલાનિ મુનયો જગઃ ॥ યથા સહસ્રધાડધ્યાતે ન મલં કિલ કાંચને । તથા રસે મુદુઃ પક્કે ન મલં શુક્રતાં ગતે ॥

પછી રસનો સ્થૂળ ભાગ વ્યાનવાયુથી પ્રેરાધને ધમની અને શિરાઓને માર્ગે વીર્યનું સ્થાન જે સકળ શરીર તેમાં જઇને શરીરાશ્મલક વીર્યની સાથે મિશ્રિત થાય છે. પછી વીર્યમાં રહેલા અશિધી ફરીને તેનું પાચન થાય છે. પાચન થતી વખતે તેમાં મળ થતો નથી. કેમકે વીર્ય તે હજાર વાર તપાવેલા સુવર્ણ જેવું છે. કહ્યું છે કે, રસાદિક છએ ધાતુઓમાં રહેલા અશિવડે પાચન થતાં રસમાંથી છએ ધાતુઓમાં મળ નીકળે છે એમ મુનિઓ કહે છે. પણ જેમ હજાર વાર તપાવેલા સોનામાં જેમ કંઈ મળ રહેતો નથી તેમ વારંવાર પકવ થઇને શુદ્ધ (વીર્ય) રૂપ થઈ ગયેલા રસમાંથી મળ નીકળતો નથી.

ઓષ્ઠની ઉત્પત્તિ.

તતઃ સારભૂતસ્ય રસસ્ય દ્વૌ ભાગૌ ભવતઃ સ્પૃહઃ સૂક્ષ્મશ્ચ । તત્ત્વ સૂક્ષ્મઃ કોદ્દયાલઃ ઓજસસ્ય દ્દશમાદ્ ॥

ઓષઃ સર્વશરીરસ્યં મિત્રિયં મીતં

સ્થિરં સિતમ્ । સોમાત્મકં શરીરસ્ય વ-
લપુષ્ટિકરં મતમ્ ।

(વલ ચેષ્ટાપાટવમ્) તથાચ ॥

ચેષ્ટાસુ પાટવં યત્તુ વલં તદભિધીયતો

યત્તુ સુશ્રુતે રસાદીના શુક્લંતાના ધા-
તૂના યત્પર તેજસ્તત્તલ્લ તેજસ્તદેવ વલમિતિ
તેજસ્તેનદ્રવ । અગ્રાયમભિપ્રાય । યસ્માદ્ર
સાદોજો ભવતિ સ રસ સર્વવાતુસ્થામતત્વા
તત્તદ્ધાતુવન્મન્યત્ત્વમિતિ સર્વધાતૂના સ્નેહમોજ
હીરે ઘૃતમિથ તદેવ વલમિતિ । તત્કાર્યવા
રણયોરમેદોપચારાત્ । અમેદવચન ધ ચિ-
ન્તિતૈસ્પાર્થમ્ ।

પછી સારભૂત રસના બે ભાગ થાય
છે, સ્વૂક્ષ્ણ અને બીજો સૂક્ષ્મ તેમાં સ્નેહ
ભાગને 'ઓજ' કહે છે તેનું લક્ષણ કહે
છે કે, "ઓજ આખા શરીરમાં રહેલું
છે, તે સ્નિગ્ધ, શીત, સ્થિર, સ્વેત, સો-
માત્મક અને શરીરને બળ તથા પુષ્ટિ
કરનાર છે એમ કહેલું છે." 'બળ' એટલે
ચેષ્ટાની સ્ફુરતાઈ. તેમજ કહે છે કે, "વે-
દ્યામાં જે સ્ફુરતાઈ તેને 'બળ' કરીને
કહે છે."

સુશ્રુતમાં જે એમ કહે છે કે, "સ-
મથી આરમ્ભીને વીર્યપર્યત્ ધાતુઓનું
જ પરમ તેજ તે, તેજ ધાતુઓમાંથી
ઉપજેલું છે. તેનેજ 'બળ' કરીને કહે
છે. તેજ એટલે તેજસ્વ્ય દ્રવ" એનો
એવો અભિપ્રાય છે કે, જે ગ્રમમાંથી
ઓજ થાય છે તે રત્ન ચંદ્ર ધાતુઓના
સ્થાનમાં નથી છે તેથી તે ધાતુ જેનો

નેને માનવામાં આવે છે. એ પ્રકારે સર્વે
ધાતુઓનો સ્નેહ તેઓજ દૂધમાં જેમ
ધી હોય તેમ તેજ બળ છે. કેમકે તે
કાર્થ અને કારણનો ઉપચાર એકજ રીતે
કરવામાં આવે છે. ચિકિત્સા એક પ્ર-
કારે થાય છે માટે 'એકજ રીતે' એમ
કહેલું છે.

ઓજના ગુણ.

અન્યથા ।

શુર શીત મૃદુ સ્નિગ્ધં સાન્દ્રં સ્વાદુ
સ્થિરં તથા । પ્રસન્નં પિચ્છિલં સૂક્ષ્મમોજો
દક્ષગુણં સ્મૃતમ્ ॥

ચરકે તુ ।

અષ્ટિન્દુમમાણં તદીપદ્રક્તં સપીત-
કમ્ । અગ્નિસોમાત્મકત્તેન દ્વિરૂપં વર્ણિ-
તં તુ તત્ ॥

વાગ્બટ્ય ।

ઓજશ્ચ તેજો ધાતૂનાં શુક્લંતાનાં
પરં સ્મૃતમ્ । હૃદયસ્થમપિ વ્યાપિ દેહ-
સ્થિતિનિરન્યનમ્ ॥ યસ્ય મૃદુર્દા દેહમ્ય
તુષ્ટિપુષ્ટિરોદયાઃ । યસ્માન્ને નિયતો ના-
મો યાંસિસ્તિષ્ઠતિ જીરનમ્ ॥ નિષ્પઘ-
ન્તે યતો ભાવા વિરિધા દેહમંશ્રયાઃ ।
ઉત્સાદમતિપાર્થયેન્નારણ્યમુદુમાગતાઃ ॥

વળી ઓજ બારે, દૃઢ, મૃદુ, સ્નિગ્ધ,
વાદું, મૃદુ, સ્થિર, નિર્મળ, પિચ્છિલ, સા-
દુ, અને સૂક્ષ્મ, એ દશ ગુણવાળું છે.
ચરકમાં તો—આઠ મિદુ પ્રમાણ, કાંડક
ગ્તાયશ્વ, કાંડક પીળાશ્વ, અગ્નિ ગુણુ
યુક્ત અને એમ ગુણુયુક્ત એમ બે પ્ર

કારનું વર્ણવેલું છે. વાઝાટ કહે છે કે, —વીર્ય
જેમાં અંતે છે એવી સકળ ધાતુઓનું
પરમ તેજ તે ઓળ છે. તે હૃદયમાં રહે
છે તથાપિ આખા દેહમાં વ્યાપ્ત છે. તથા
દેહથી સ્થિતિનું ધારણ કરનાર છે. તે
ઓળ ન્યાયે વૃદ્ધિ પામે છે ત્યારે પુષ્ટિ,
પુષ્ટિ અને બળનો ઉદય થાય છે. જેનો
નાશ થવાથી દેહનો નાશ નિશ્ચય છે,
તથા જેના હોવાથી દેહનું જીવન છે.
વળી દેહને આશરીને યનારા ઉત્સાહ,
પુષ્ટિ, વૈર્ય, લાવણ્ય, અને સુક્રમારતા,
વગેરે નાના પ્રકારના ભાવ જેનાવડે
નિબ્ધન થાય છે.

વીર્યોત્પત્તિનો કાળ.

તતઃ સ્થૂલો ભાગો રસો માસેન પુંસાં
શુક્રં સ્ત્રીणां ત્વાર્તવં શુક્રં ચ મવતિ । उक्तं
च सुश्रुते । एवं मासेन रसः शुक्रो भवति ।
સ્ત્રીणाં चेति चकारાत्સ્ત્રીणामપि શુક્રં મવ-
તિ । अत एवोक्तं सुश्रुते ।

યોપિતોઽપિ સ્વલ્પેવ શુક્રં પુંસઃ સ-
માગમે । तत्र गर्भस्य किञ्चित् शुक्रोतीति
न चिन्त्यते ॥

ગર્ભસ્ય શુદ્ધસ્ય । विकृतस्य तु गर्भस्य
कारणं तदपि भवति । (यत उक्तम्) ।

यदा नार्यावुपेयेतां हृषस्यन्त्वौ क-
थंचन । भुञ्जन्त्वौ शुक्रमन्योऽन्यमनस्थि-
स्तच्च जायत इति ॥

एतेन स्त्रीणां सप्तमो वातुरार्षेयं शुक्रम-
ष्टममिति बोधितम् । आश्रयाधिक्यवत् ।

સ્ત્રીणाં ગર્ભોપયોગિ સ્યાદાર્તવં સર્વ-

સંમતમ્ । तासामपि वलं वर्णं शुक्रं पुष्टिं
करोति हि ॥

પછી રસનો સ્થૂલભાગ એક માસે
કરીને પુરૂષને વીર્ય અને સ્ત્રીઓને આ-
ર્તવ તથા વીર્ય થાય છે. સુશ્રુતમાં કહ્યું
છે કે “એ પ્રમાણે રસ એક મહિને પુ-
રૂષને વીર્ય થાય છે તથા સ્ત્રીઓને પણ”
(પણ શબ્દ મૂકવાથી સ્ત્રીઓને પણ
વીર્ય થાય છે એમ સમજવું) એટલા-
માટેજ સુશ્રુતમાં કહ્યું છે કે, “પુરૂષનો
સમાગમ થવાથી સ્ત્રીને પણ વીર્યપાત
થાય છે. પણ તે ગર્ભના સંબંધમાં કાંઈ
ઉપયોગી થાય છે એમ કાંઈ માનેલું
નથી.” ગર્ભ એટલે શુદ્ધ ગર્ભ સમજવો.
વિકૃત ગર્ભનું કારણ તો તે પણ થાય છે.
જમ કહ્યું છે કે, “ન્યાયે કાંઈ પ્રકાર
પણ એ સ્ત્રીઓ એક બીજી સાથે મૈથુન
કરે તથા તેઓ અન્યોન્ય વીર્યનું આ-
ધાન કરે ત્યારે અસ્થિ વિનાનો ગર્ભ ઉ-
પજે છે” (એવડે એ સમજવામાં આવે
છે કે સ્ત્રીઓને સાતમે ધાતુ આર્તવ અને
આઠમે ધાતુ વીર્ય જમ સ્ત્રીઓને પુરૂષ
કરતાં એક આશય (ગર્ભાશય) વધારે
હોય છે.) સ્ત્રીઓને પણ આર્તવ ગર્ભ
ધારણ કરવામાં ઉપયોગી છે એ સર્વ આ-
ચાર્યોએ માનેલું છે. તથા વીર્ય તેમને
પણ બળ, વર્ણ, અને પુષ્ટિ આપે છે.

રસમાંથી વીર્ય તથા આર્ત-
વની ઉત્પત્તિ.

एवं रस एव केदारकुल्यान्यायेन सर्वा-

ન્ધાતુનૂપૂર્યન્નાસેન નવદળ્હોત્તેરેણ શુક્રમાર્તવં
ભવતીતિ સિદ્ધાન્તઃ । એવં સતિ રસાદ્રક્-
મિતિ સદ્ગતમેવ । તત્તો માંસં તત્તો રક્તોત્પ-
ત્તેરનન્તરં માંસં જાયતે રસાદેવેત્યર્થઃ । માં-
સાન્મેદઃ પ્રજાયતે હતિ । માંસાદનન્તરં મેદઃ
પ્રજાયતે રસાદેવેત્યર્થઃ । મેદસોઽસ્થિ જાયતે
રસાદેવેત્યર્થઃ । એવં તત્તો મજ્જા । અગ્રે શુદ્ધ-
શુક્રં સંભવતીત્યર્થઃ ।

એ પ્રમાણે ડ્યારડાની નીડાના કયા-
રાની પેઠે રસજ સર્વે ધાતુઓની પૂ-
રતી કરીને એક માસ નવ ધડીમાં વીર્ય
અને આર્તવ થાય છે એ સિદ્ધાંત છે.
એમ થવાથી રક્તમાંથી રક્ત થાય છે
એ ખરૂં છે. તેનાથી માંસ (એટલે
રક્તમાંથી માંસ નહીં પણ રક્તોત્પત્તિ
થવા પછી રસમાંથીજ માંસ થાય છે
એવો અર્થ છે.) માંસમાંથી મેદ થાય
છે એટલે માંસ થવા પછી રસમાંથીજ
મેદ થાય છે, એમ અર્થ છે. મેદ થવા
પછી રસમાંથીજ અસ્થિ થાય છે. એ-
પ્રમાણેજ પછી રસમાંથી મજ્જા થાય
છે. અને પછી રસમાંથીજ શુદ્ધ વીર્ય
થાય છે એ સંભવિત છે એવો અર્થ છે.

રસનો સંચાર.

રસઃ શરીરે ત્રિષા સંચરતિ । તથા ચોક્ત્ત્મ ।

રસઃ શરીરે ચન્દ્રાર્ચિર્નલસન્નાનવ-
ત્રિષા । સંચરત્યનુરૂપોઽયં નિત્યમેવ હિ
દેહિનામ્ ॥

અપ્યાયમગ્નિપ્રાયઃ । પુરુષાત્તીરણાગ્રયો
મધ્યમાગ્રયો મન્દાગ્રયમ્ ભવન્તિ । તત્ર મી-

ક્ષ્ણાગ્રીનાં સ રસઃ સન્તાનવચ્છ્રીઘં સંચરતિ ।
મધ્યમાગ્રીનામર્ચિઃ સન્તાનવન્મધ્યવેગેન ચરતિ ।
મન્દાગ્રીનાં જલસન્તાનવન્મન્દં ચરતિ । તેન
માસેન રસાચ્છુકં ભવતીતિ યદુક્તં તન્મધ્ય-
વેગેન ચરતિ । મન્દાગ્રીનાં જલસન્તાનવન્મન્દં
ચરતિ । તેન માસેન રસઃ શુક્રં ભવતીતિ
યદુક્તં તન્મધ્યમાગ્રીનધિકૃત્યોક્તમ્ । વી-
સાગ્રીનાં તુ રસઃ કિંચિદ્ધૂનેન માસેન શુક્રં
ભવતિ । મન્દાગ્રેઃ કિંચિદ્ધિકેન માસેનેતિ
સિદ્ધાન્તઃ ।

રસ શરીરમાં ત્રણ પ્રકારે સંચરે છે.
કહ્યું છે, “શબ્દ, અર્થિ (જ્વાળા) અને
જળના વિસ્તારની પેઠે પ્રાણીઓને અ-
તુરૂપ એવો આ રસ શરીરમાં ત્રણ પ્ર-
કારે હમેશાં સંચાર પામે છે.” એનો
અભિપ્રાય એવો છે કે પુરૂષો તીક્ષ્ણાગ્નિ,
મધ્યમાગ્નિ, અને મંદાગ્નિ, એ ત્રણ પ્ર-
કારના હોય છે. તેમાં જે તીક્ષ્ણ અ-
ગ્નિવાળા પુરૂષો હોય છે તેમનો રસ શ-
બ્દના વિસ્તારની પેઠે ત્વરાથી સંચાર પામે
છે; મધ્યમ અગ્નિવાળા પુરૂષોનો રસ
જ્વાળાના વિસ્તારની પેઠે મધ્યમ વેગથી
સંચાર પામે છે. મંદાગ્નિ પુરૂષોને જળના
વિસ્તારની પેઠે રસ મંદ વેગથી સંચાર
પામે છે. તેથી જે એમ કહ્યું છે કે ‘એક
મહિને રસમાંથી વીર્ય થાય છે’ તે મધ્ય
વેગથી રસ સંચાર પામે છે, તે ધારણ
કરીને કહ્યું છે. મંદાગ્નિ પુરૂષોનો રસ
જળના વિસ્તારની પેઠે મંદ મંદ ગતિ
કરે છે, તેથી રસ એક મહિને વીર્ય થાય

છે એમ ને કહ્યું છે તે મધ્યમાત્રિ પુરે-
પોને ધારીને કહ્યું છે. જેમનો અત્રિ પ્ર-
દિશ છે તેમને તો માંસ કરતાં કાંઈક
જોઈ દિવસે રસમાંથી વીર્ય થાય છે;
તથા મંદાત્રિ પુરેપોનો રસ જોકે માંસ
કરતાં કાંઈક વધારે સુદૃઢ થઈ વીર્ય
થાય છે એ સિદ્ધાંત છે.

વાયુકરણ ઔષધીઓનું પ્રયોજન.

તર્હિ વાગીકરણાગ્રામૌષધીનાં કિં પ્રયો-
જનમિત્યાહ ।

વાગીકરિણ્ય ઔષધ્યઃ સ્વમમાવગુ-
ણોચ્છ્રયાત્ । વિરેચયન્તિ ત્તાઃ શુક્રં
ચિરેન્નિદ્રાવ્યવસ્થુનામ્ ॥

વાગીકરિણ્યઃ યાષિતૌષધીભિઃ પુરુષઃ
શુક્રાધિક્યાત્સ્રીણુ વાગીવત્સામર્થ્યં પ્રાપ્નોતિ
તાઃ વાગીકરિણ્યઃ સ્વપ્રમાવગુણોચ્છ્રયાત્ ।
તત્ર વાશ્ચિદૌષધ્યઃ સ્વપ્રમાવાધિક્યાત્કાશ્ચિ-
ત્સગુણાધિક્યાત્કાશ્ચિત્સપ્રમાવગુણાધિક્યા-
ત્ । તથા સઙ્કલ્પયાદલેપવિદિષ્ટકાન્તા-
સ્પર્શાદયઃ સ્વપ્રમાવાધિક્યાચ્છુક્રં વિરેચય-
ન્તિ । છૂદાદયઃ સ્વગુણાધિક્યાત્ । સ્તિભ્વ-
ત્વાદારિત્યાન્માપાદયઃ સ્વપ્રમાવશિમ્પત્વાદિ-
ગુણાધિક્યાત્ । વાગીકરિણ્ય ઇતિ મહુવચન-
માયર્થાનુવર્તનમ્ । નર્યં વૃંહણમ્ । જીવનીય-
ગ્નાદયઃ તદ્વદ્વોદ્વન્યાઃ । વિરેચયન્તિ સ્વપ્ર-
માવગુણાધિક્યાત્ । શીઘ્રમેવં રસાયુત્પાદન-
પૂર્વકં શુક્રં જનયિત્વા પ્રવર્તયન્તિ ।

(યત આહ)

દુર્ગં માપાથ મહાતઃ ફલમન્નામ-
લાનિ ચ । જનકાનિ નિગપન્તે રેચના-
નિ ચ રેતસઃ ॥

કેમ શંકા કરે કે એમ રસમાંથી નિ-
યમિત સમયેજ વીર્ય ઉત્પન્ન છે ત્યારે
“વાયુકરણ ઔષધીઓનું શું પ્રયોજન
છે? તેનો જવાબ આ પ્રમાણે છે કે,
“વાયુકરણ ઔષધીઓ પોતપોતાના
પ્રભાવ (અસાધારણ સામર્થ્ય) અને
શુણ્ની વિશેષતાને લીધે વિરેચન દ્ર-
વ્યની પેઠે મનુષ્યોના વીર્યનું વિરેચન
કરે છે.” ‘વાયુકરણ ઔષધી’ એમ
કહેવાનો અર્થ એ કે જે ઔષધીઓવાડે
વીર્ય અધિક હોવાથી પુરૂષ સ્ત્રીઓને વિષે
પેડાની પેઠે સામર્થ્ય પામે છે, તેને વા-
યુકરણ ઔષધીઓ બહુવી ‘પોતાના
પ્રભાવ અને શુણ્ની વિશેષતાને લીધે’
એમ કહેવાની ‘મતલબ એ છે કે તેમાં
કેટલીક ઔષધીઓ પોતાના પ્રભાવની
અધિકતાથી અને કેટલીક શુણ્ની અધિ-
કતાથી તથા કેટલીક પ્રભાવ અને શુણ્,
બન્નેની અધિકતાથી વીર્યનું વિરેચન કરે
છે તેમાં સ્ત્રીકામના રૂપ સંકલ્પ, પાકલેપ
વિશેષ સુંદરતાઆદિક શુણ્વાળી સ્ત્રીને
સ્પર્શ, એ વગેરે પોતાના પ્રભાવની અ-
ધિકતાવાડે વીર્યનું વિરેચન કરે છે. ધી,
દૂધ વગેરે પોતાના શુણ્ની અધિકતાવાડે
વીર્યનું વિરેચન કરે છે. અહલ વગેરે
સ્તિમ્બત્વાદિ પોતાના શુણ્ની અધિકતાને
લીધે તથા પોતાના વીર્યજનક પ્રભાવના
અધિક્યને લીધે વીર્યનું વિરેચન કરે છે.

* વીર્ય ઉત્પન્ન કરનારી, સાતમ કૌંશ્ય-
બીજ, મુરગદંડ, બળબીજ, દૂધ વગેરે.

‘વાલકરણ ઔષધિઓ’ એમાં બહુવચન મૂકવાનું કારણ એ છે કે એવિના બીજા પણ તેવી ઔષધીઓ જે વાલકરણ હોય તે સમજવી, એટલે બળ આપનારી, પુષ્ટિ કરનારી, જીવનીય આદિક ઔષધીઓ સમજવી. ‘વિરચન કરે છે.’ એનો અર્થ એવો છે કે પોતાના પ્રભાવ અને ગુણની અધિકતાને લીધે ઉતાવળેજ રસાદિક ઉત્પન્ન કરીને વીર્ય પેદા કરે છે તથા તેને પ્રવર્તીવે છે. કહ્યું છે કે, “દૂધ, અડદ, લીલામાં, ફળની ચીજો, અને આમળાં, એ સર્વે વીર્યને ઉત્પન્ન કરનારાં તથા પ્રવર્તીવનારાં છે.”

બાળકોને વીર્ય ન દેખાવાનું કારણ.

બાલાનાં શુક્રમસ્ત્યેવ કિંતુ સૌક્ષ્માન્ન દૃશ્યતે । પુષ્પાણાં મુકુલે ગન્ધો યથા સન્નપિ નાપ્યતે ॥ તેષાં તદેવ તારુણ્યે પુષ્પલાત્પક્તિમેતિ હિ । કુમુમાનાં પ્રફુલ્લાનાં ગન્ધઃ પ્રાદુર્ભવેદયથા ॥ રોમરાગ્ન્યાદયઃ પુંસાં નારીણામપિ ચાંબને । જાયતેડન્ન ચ યો મેદો ક્ષેયો વ્યાસ્થાનતઃ સ ચ ॥

વ્યાસ્થાનં યથા પુંસાં રોમરાગ્નીસ્મશ્રુપ્રભૃતયઃ । નારીણાં તુ રોમરાગ્નીસ્તનસ્થાનિવપ્રભૃતયઃ ।

હાઈ કહેશે કે બાળકોને કેમ વીર્ય દેખાતું નથી ? તેનું કારણ કહે છે કે, “બાળકોને વીર્ય તો હોય છે; પરંતુ સૂક્ષ્મપણને લીધે તે દેખાતું નથી.

જેમ પુષ્પોની કળિયોમાં ગંધ છતાં પણ માલમ પડતો નથી તથા તે જ્યારે ખીલે છે ત્યારે તેનો ગંધ પ્રકટ થાય છે, તેમ બાળકોને પણ વીર્ય જીવાનીમાં પુષ્ટિ પામવાથી પ્રકટ થાય છે. એજ પ્રમાણે પુરૂષને અને સ્ત્રીઓને શેમાવળી વગેરે પણ જીવાનીમાં દેખાય છે. એનો ભેદ પણ વ્યાખ્યાનથી બહુ દેવો.”

(વ્યાખ્યાન એટલે જેમ પુરૂષને શેમાવળી દાઢી મૂછ વગેરે અને સ્ત્રીઓને શેમાવળી, સ્તન, સ્તનમાંતુ દૂધ, આર્તવ વગેરે.)

વૃદ્ધની ધાતુ વૃદ્ધિ કેમ ન થાય ?

વાર્ષિકે વર્ધમાનેન વાયુના રસશોષણાત્ । ન તથા ધાતુવૃદ્ધિઃ સ્વાત્તત્સ્થાનિલં જયેત્ ॥

વાર, અત્રનો રસ વૃદ્ધની ધાતુવૃદ્ધિ કેમ નથી કરતો ? એવી હાઈ શંકા કરે તેના સમાધાન અર્થે કહે છે કે, —વૃદ્ધાવસ્થામાં વૃદ્ધિ પામેલા વાયુવટે રસનું શોષણ થવાથી જીવાનના જેવી ધાતુવૃદ્ધિ બની શકતી નથી; માટે વૃદ્ધોની ધાતુવૃદ્ધિ કરવી હોય તો તેમના વાયુને જીતવો—ફર કરવો.

વીર્યનું સ્વરૂપ.

શુકં સોમ્યં સિતં મિથ્યં વન્નપુષ્ટિકાં સ્મૃતમ્ । ગર્ભે વીજં વપુઃ સાગે જીવસ્યાશ્રય રત્નમઃ ॥ જીવો વસતિ મર્વમિન્દેદે તત્ર વિશેષતઃ । ચાયં રક્તં મન્દે યસિન્તીણે યાનિ ક્ષયં ક્ષણાત્ ॥

વીર્ય સોમાત્મક, ચેત, સિન્ધ્ય, બળ અને પ્રુષ્ઠિ કરનાર, ગર્ભના બીજરૂપ, દેહના સારરૂપ, અને જીવના ઉત્તમ આશ્રયરૂપ કહેલું છે. જીવના ઉત્તમ આશ્રયરૂપ વિષે કહે છે કે, —જીવ આખા દેહમાં રહે છે, તેમાં વિશેષ કરીને વીર્યમાં, રક્તમાં અને મળમાં રહે છે. તેથી તે વીર્ય, રક્ત અને મળનો ક્ષય થવાથી એક ક્ષણમાં દેહનો પણ નાશ થઈ જાય.

ગર્ભોત્પત્તિ કરનાર વીર્યનું લક્ષણ.

સ્ફટિકાર્મં દ્રવં સ્થિરં મધુરં મધુગન્ધિ ચ । શુક્રમિચ્છન્તિ કેચિન્નુ તૈલક્ષ્ણોદ્રનિર્મં ચ તત્ ॥

ગર્ભોત્પત્તિ કરનાર વીર્ય સ્ફટિક સરખું, પ્રવાહી, સિન્ધ્ય, મધુર અને મધ જેવી વાસવાળું હોય છે. કેટલાક એમ કહે છે કે, તે તેલ અને મધ સરખું હોય છે.

વીર્યનું સ્થાન.

યથા પયસિ સર્પિસ્થ ગૃદશ્ચેશુરસો યથા । एवं हि सकले काये शुक्रं तिष्ठति देहिनाम् ॥

અત્ર સર્પિર્દેહાન્તો ગૃદશુકેડલ્યમયનેન સર્પિઃશુકયોર્લભાત્ । ઇશુરસદેહાન્તસ્તુ શુકે સ્વલ્પશુકે પુન્તિ અતિવીઢનેનેશુરસસ્ય શુકયોર્લભાત્ ।

જેમ દૂધમાં પી, તથા સેરડીમાં રસ શુભપણે રહેલો છે, તેજ પ્રમાણે દેહધારીઓના આખા શરીરમાં વીર્ય રહે છે. (આ જગોએ જ પીનું દૃષ્ટાંત આ-

પેલું છે, તેમાં એમ સમજવાનું છે કે જેમ દૂધમાંથી થોડું મંથન કરવાથી ધૂતનો લાભ થાય છે તેમ બહુ વીર્યવાળા દેહમાંથી પણ અલ્પ મંથનથી વીર્ય પ્રાપ્તિ થાય છે. સેરડીના દૃષ્ટાંતમાં એમ સમજવું કે જેમ સેરડીનું અનિશય પીલાવાથી રસ નીકળે છે તેમ અલ્પ વીર્યવાળા પુરુષના દેહમાંથી પણ મંથન કરવાથી વીર્ય પ્રાપ્તિ થાય છે.)

વીર્યને નીકળવાના માર્ગ.

દ્વચક્ષુલે વસિણે પાર્શ્વે વસ્તિદ્વારસ્ય चाप्यधः । मूत्रस्रोतपथे शुक्रं पुरुषस्य प्रवर्तते ॥

[વૃદ્ધવાગ્મ્યોડ્ગ્યાહ] સત્તમી શુક્રચરા દ્વચક્ષુલે વસિણપાર્શ્વે વસ્તિદ્વારસ્ય ચાપ્યધો મૂત્રમાર્ગમાગ્રિતા સકલશરીરવ્યાપિની શુક્રં પ્રવર્તયતીતિ સંસમી કલ્પ ॥

બસ્તિ (પેદું) દ્વારની નીચે જમણે પાસે બે આંગળ ઉપર મૂત્રવાહી શિરાના માર્ગમાં પુરુષના વીર્યની પ્રવૃત્તિ થાય છે.

પૃષ્ઠ વાગ્ભટ પણ કહે છે કે, (પસ્તિદ્વારથી નીચે બે આંગળ ઉપર જમણે પાસે સાતમી શુક્રધરાનામે કળા મૂત્રમાર્ગનો આશ્રય કરીને રહેલી છે. તે સકળ શરીરમાંવ્યાપીને રહેનારી છે; અને તે વીર્યને પ્રવર્તવે છે. મૂળમાં સત્તમી એ જોનો અર્થ સાતમી કળા છે.)

વીર્ય નીકળવાનું કારણ.

કૃત્તચ્છેદસ્થિતં ચૈકં પ્રસન્નમનસસ્તથા । રાપ્તુ વ્યાપન્નનાં દર્પાચ્ચરસંપ્રવર્તતે ॥

સ્ત્રીપુ વ્યાપચ્છત. સ્ત્રીસુરતરૂપ વ્યાયામં
કુર્યત । અન્યચ ।

શુક્રં કામેન કામિન્યા દર્શનાત્સ્પર્શ-
નાદપિ ॥ શબ્દસંશ્રવણાદ્યાનાત્સંયો-
ગાચ પ્રવર્તેત ।

આખા દેહમાં રહેલું વીર્ય બ્યારે મ-
નુષ્યનું મન પ્રસન્ન થાય છે તથા સ્ત્રી
સાથે સંભોગ કરતી વખત જે હર્ષ થાય
છે ત્યારે પ્રવૃત્ત થાય છે. મૂળમાં સ્ત્રીપુ
વ્યાપચ્છત એવું ૫૬ છે તેનો અર્થ એવો
છે કે સ્ત્રીઓની સાથે સ્પર્શ બ્યાયામ
કરતી વખતે વળી દ્રાઘ સ્ત્રીનું કામભા-
વથી દર્શન, સ્પર્શ, ગન્ધ, શ્રવણ, ધ્યાન
કે સંયોગ થવાથી વીર્ય પ્રવર્તે છે.

આર્તવનું સ્વરૂપ.

સ્ત્રીણા રસ ઇન્દ્રિયમાનેનાર્તવ ઇતીત્યુક્ત્વા
પુનરાહ શુક્લ એવં ।

રસાદિંય રજઃ સ્ત્રીણાં માસિ મામિ
શ્પટં સ્ત્રેત્ । તદ્દર્પાદ્વાદગાદુર્ધ્વં યાતિ
પશ્ચાદ્ગતઃ ક્ષયમ્ ॥ મામેનોષચિતં વાજે
ધમનીભ્યસ્તદ્ગારમ્ । ર્ષપદિગ્નેઃ ઠલ્લં
ચ વાયુર્યોનિમુલ્યં નયેત્ ॥

સ્ત્રીઓનો રસ એવં એક માસે આ-
ર્તવ આવે છે એ પ્રમાણે દહીને દૂધને
કહે છે કે વીર્યથી જ આર્તવ આવે છે.
રસ રૂપી સ્ત્રીઓને મળિને મળિને જલ
દિવમશુભી આર્તવ થકેને આવે છે. તે
બાર વાગે ૫ થી થવા લાગે છે અને ૫
ગાસ પૂરી પછી બંધ થાય છે. તે માન
સર્વે સ્ત્રીઓમાં આવે

ત્યારે ધમનીઓને માર્ગે કાંઈક વિવર્ણ
અને કાળા રંગનું થાય છે તથા વાયુ તેને
થોળીના મુખ આગળ લાવે છે.

ગર્ભોત્પત્તિ કરનાર શુદ્ધ આર્ત-
વની પરિક્ષા.

જગાદ્યુત્પત્તિમંયચ યદ્વા લાક્ષારસોપ-
મમ્ । તદાર્તવં મશંસન્તિ યદ્વાસો ન વિ-
રજયેત્ ॥

આર્તવમ્ય વર્ણદ્વયાભિધાનમ્ । વાતાદિ-
પ્રવૃત્તિભેદેન વર્ણભેદાત્ । યદ્વાસો ન વિરજ-
યેત્ । યદ્વાસો ભ્રમ પ્રસાલિત તદ્વાસસ્ત્યનતિ
મનુ વિહનરક કુર્યાત્ । મનુમ્નુ સ્ત્રીણા રજો-
દર્શનાત્પોદશ નિશા । તત્ર મવમાર્તવમ્ ।
ગૃહીતગર્ભાણા સ્ત્રીણામાર્તવવશમા મ્યોતસા
મર્ષેણાવરોષાદાર્તવં ન રચતિ વિન્નુ તદે-
વાથ પ્રવિહતમૂર્તિમાગતમુપવીધમાનમપરા
મચતિ । અપરા તુ શ્રીતર ઇતિ ભેદે । રોષ
મોર્ષેતરમાગત પયોધરાત્ વે યાતિ । તસ્માદ્-
ધિમ્ય વીષરવયોધરા મચન્તિ ।

જે આર્તવ મનવાના રૂપિય મરખું
અથવા લાખના રસ મરખું તેાય તથા
જેનો રૂપ વચ્ચે ૮૫૦ રેતેનો નથી તે
આર્તવ શુદ્ધ કહેવાય છે. અને વૈદ્યશાસ્ત્રી
તેને વખાણે છે. આર્તવના ને વર્ણ દેવા
તે વાનાદિક પ્રવૃત્તિઓના ભેદે દહીને વર્ણ
(રંગ)નો ભેદ આવે છે મારે પ્રકારે.
'વચ્ચ ૮૫૦ રૂપ નથી રેતેનો' એવું
જેનો પ્રત્યક્ષ ૮૫૦ પદ્યો તેાય. પરંતુ
તેને રૂપ નાખવામાં આવે ને તે પ્રત્યક્ષ
વચ્ચ ૮૫૦થી વધારે છે, ૫૩ પ્રમાણ

લાસ રંગનો કાથ દેખાતો નથી. સ્ત્રીઓને જે દિવસે પ્રથમ રત્નેર્દ્યન થાય (આર્તવ દેખાય) ત્યારથી સોળ રાત્રિના કાળને ઋતુ કહે છે. એ ઋતુકાળમાં ઉપજેલું તે આર્તવ કહેવાય છે, જે સ્ત્રીઓને ગર્ભ રહ્યો હોય તે સ્ત્રીઓની આર્તવને વેહેનારી શિરાઓના માર્ગને ગર્ભ રોકે છે તેથી આર્તવ નીકળતો નથી. પણ તે આર્તવ નીચે આવતાં રોકાઈને હૃદયે જતાં ત્યાં એકઠું થઈને તેનો 'અમરા' (નાળ) બને છે, જે ગર્ભની ડુંદી આગળ વળગેલો હોય છે. એ 'અમરા' ને લોકમાં 'નાળ' કહે છે. ખાટી રહેલું આર્તવ પણ હૃદયે જઈને બને સ્તનમાં જાય છે, તેથી ગર્ભવતી સ્ત્રીઓના સ્તન પુષ્ટ (માંસક) થાય છે.

ધાતુઓના અધિક ગુણો.

અતિરિક્તા ગુણા રક્તે વહેર્ષસે તુ પાર્થિવાઃ । મેદસ્વર્ષાં રસે ચાસ્થિન પૃથિવ્યનિલતેજસામ્ ॥ યસ્મિં શુક્રે ચ સોમસ્ય મૂત્રે ચ શિશિનો ગુણાઃ । સ્વપસ્તપાર્તવે સગ્રે રસે સ્તીરે તથામ્મસઃ ॥

રક્તમાં અગ્નિનો ગુણ અધિક છે; માંસમાં પૃથ્વીના ગુણો અધિક છે, મેદમાં જળના ગુણો અધિક છે; રસમાં પણ જળના ગુણો અધિક છે; અસ્થિમાં પૃથ્વી, વાયુ અને તેજના ગુણો અધિક છે; મજ્જા અને વીર્યમાં ચંદ્રના ગુણો અધિક છે; મૂત્રમાં અગ્નિનો ગુણ અધિક છે. આર્તવમાં પૃથ્વી તથા અગ્નિના

ગુણો અધિક છે. રસ તથા દૂધમાં જળના ગુણો અધિક છે.

ધાતુઓનો મળ.

કફઃ પિત્તં મલઃ સ્વેપુ પ્રસેદો નસ-
લોમ ચ । નેત્રવિદ્ ચ તચઃ સ્નેહો ધા-
તૂનાં ક્રમશો મલાઃ ॥ નેત્રજિહ્વાકપો-
લાનાં જલં ચ રસજં મલમિત્યેકે ॥

કર્ણાદિલોતઃશ્ચ મલઃ રસનાદન્તકક્ષામે-
શ્ચાદિમલમપિ મેદોમલમિત્યેકે । નેત્રવિદ્ ત્વષ્ઠાં
જેહ્વ મજ્જામલઃ । શુક્રસ્ય મલમેત્ર નાસ્તિ
સહસ્રથા ધાતુસુવર્ણસેવ ।

કંદુ, પિત્ત, કર્ણાદિક સ્રોતઃસ્થાનનો મળ, પરસેવો, નખ, ફાંટાં, નેત્રમળ (પીપા), ત્વષ્ઠા ઉપરનો સ્નેહ (ચિકાશ) એ ધાતુઓના ક્રમે કરીને મળ છે. કટલાક કહે છે કે, નેત્ર, જીભ, અને ગણેશાંતું પાણી એ રસનો મળ છે.

મૂળમાં 'મલઃ સ્વેપુ' છે એનો અર્થ એવો છે કે કર્ણાદિક સ્રોતઃસ્થાનનો મળ દેટલાકનું મત એમ છે કે જીભ, ફાંટા, જગલ, અને કિંગ વગેરેનો મળ તે મેદનો મળ છે. આંખના પીપા, ત્વષ્ઠા ઉપરનો ચિકાશ, એ મજ્જાનો મળ છે. હજાર વાર તપાવેલા સોનાનો લગ્ન મળ હોતો નથી, તેમ વીર્યમાં મળ હેતુ નહિ.

ઉપધાતુઓ.

વનિતાનાં પ્રમૂતાનાં ધમનીમ્પાં સ્તર્નાં
ગતાત્ । રસાદેવ દિ જાયેત સ્તન્યં મ્ન-
નયુમાગ્રયમ્ ॥ શુદ્ધમાંસસ્ય યઃ સેહઃ સા

વસા પરિકીર્તિતા મેદવઃ । સ્વમાણસ્ય
સ્નેહો વા કથિતા વસા ॥

શાર્કધરે તુ ।

સ્તન્યં રજો વસા સ્વેદો દન્તાઃ કે-
શાસ્તયૈષ્વ ચ । ઓજશ્વ સમ્પ્રવાતૂનાં ક-
માત્સસોપધાતવઃ ॥

પ્રસૂત થયેલી સ્ત્રીઓના બન્ને સ્તનમાં
બન્ને ધમનીઓને માર્ગે ગયેલા રસથીજ
સ્તન્ય (સ્તનમાંનું દૂધ) ઉપજે છે; તથા
તે બન્ને સ્તનમાં રહે છે. શુદ્ધ માંસના
શ્લેષ્મને વસા કહે છે. અથવા મેદ સ્વ-
વાથી જે શ્લેષ્મ નીપજે છે તે વસા કહે-
વાય છે. શારંગધરમાં તો એમ કહેલું છે
કે, “સ્તન્ય, આર્તવ, વસા, સ્વેદ, દાંત,
તેમજ કેશ, અને ઓજા, એ સાત ધાતુ-
ઓની અનુક્રમે ઉપધાતુઓ છે.”

આશયો.

અપાશયાઃ ।

ઉરો રક્તાશયસ્તસ્માદયઃ શ્લેષ્માશયઃ
સ્મૃતઃ । આમાશયસ્તુ તદપસ્તદ્વિદ્નં ચ-
રવોઽવદત્ ॥

તથા ।

નાભિસ્તનાન્તરં જન્તોરાહુરામાગ્ર્યં
યુષા ઇતિ ॥ આમાશયાદયઃ પક્વાશયા-
દર્શ્યં તુ યા કલ્પા । ગ્રહણીનામકા સૈવ
કથિતઃ પાનકાશયઃ ॥ ઝર્ષ્યમશ્યા-
ગયો નાભેર્મધ્યમામે વ્યવસ્થિતઃ । ત-
સ્યોપરિ તિલં જ્વયં તદયઃ પવનાશયઃ ॥
પક્વાશયસ્તુ તદયઃ સ પ્વ તુ મન્દાશયઃ
તદયઃ કથિતો વસ્તિઃ સ દિ મૂત્રાશયો
મતઃ ॥

આશયાનુક્રમસ્તુ વાગ્મટેનોક્તઃ । સ યથા ।

કફાઽઽમપિત્તવાતાનામાશયા મલ-
મૂત્રયોઃ । પુરુષેભ્યોઽધિકાશ્યાન્યે નારી-
ણામાશયાસૂત્રયઃ ॥ ધરા ગર્ભાશયઃ પ્રોક્તઃ
પિત્તં પક્વાશયાન્તરે । સ્તનો પ્રવૃદ્ધો તા-
વેવ યુષઃ સ્તન્યાશયૌ મતૌ ।

ઉરઃસ્થાન એ ‘રક્તાશય’ છે. તેની
નીચે શ્લેષ્માશય (કફનું સ્થાન) છે. તેની
નીચે ‘આમાશય’ છે; તેનું સ્થાન ચરકે
એમ કહ્યું છે કે, “પ્રાણીની નાભિથી તે
સ્તન સુધીના અંતરને પંડિતો ‘આમાશય’
કહે છે.” આમાશયથી નીચે અને પક્વાશ-
યથી ઉપર જે ગ્રહણી નામે કળા છે તેને
‘પાનકાશય’ કહે છે નાભિથી ઉપર મધ્ય-
ભાગમાં ‘અશ્યાશય’ રહેલું છે તેની ઉપર
‘તિલ’ છે. તેની નીચે ‘પવનાશય’ છે.
તેની નીચે ‘પક્વાશય’ છે; એનેજ ‘મ-
ળાશય’ પણ કહે છે. તેની નીચે યસ્તિ છે,
તેને ‘મૂત્રાશય’ કહે છે. આશયોના અનુ-
ક્રમ વાગ્મટે આ પ્રમાણે કહ્યો છે કે, “કફા-
શય, આમાશય, પિત્તાશય, વાતાશય મ-
લાશય અને મૂત્રાશય, એ આશય છે. પુરુ-
ષના કરતાં સ્ત્રીઓને મળુ આશય વધારે
છે. પિત્તાશય અને પક્વાશયની વચ્ચેના
સ્થાનને ગર્ભાશય કહે છે. તથા જે સ્તન
ન્યાયે વૃદ્ધિ પામે ત્યારે તેજ જે સ્તનને
પંડિતો સ્તન્યાશય માને છે.

કળાનાં સ્વરૂપ.

આયુર્મિથ પ્રતિજ્ઞાન્મન્તવાંશ જ-
રાયુના । શ્લેષ્મણા વૈદિનાંશાપિ કલ્યા-

માર્ગાંસ્તુ તાન્વિદુઃ ॥ ધાત્વાશયાન્તરે
ધાતોર્યઃ ક્લેદસ્તથિતિષ્ઠતિ । દેહોપ્મણ-
યિપરુશ્ચ સા કલેત્વધિધીયતે ॥

તાઃ સત્ ।

આઘ્યા માંસધરામોક્તા દ્વિતીયારક્ત-
ધારિણી । મેદોધરા તૃતીયા તુ ચતુર્થી
શ્લેષ્મધારિણી ॥ પચ્છમી તુ યલાન્ધચત્તે પટ્ટી
પિત્તધરા મતા । રેતોધરા સપ્તમી સ્વા-
દિતિ સપ્ત કલાઃ સ્મૃતાઃ ॥

સ્નાયુઓવડે હામેલા, બરાયુવડે
વિસ્તાર પામેલા અને કદવડે બીટાયલા
જે હોય છે તેમને કળાના ભાગ કહે છે.
ધાત્વાશય (ધાતુસ્થાન) અધ્યે ધાતુનો
જે બીનાશવાળો ભાગ રહે છે, તથા જે
દેહની ગરમીથી પકવ થયેલો હોય છે
તેને 'કળા' કહેછે તે સાત છે, —પેટેલી
'કલા' માંસધરા' કહેવાય છે; બીજી 'ર-
ક્તધરા' કહેવાય છે; ત્રીજી 'મેદોધરા'
અને ચોથી 'શ્લેષ્મધરા' કહેવાય છે; પાં-
ચમી 'મલધરા' અને છઠ્ઠી 'પિત્તધરા'
નામે કળા છે. સાતમી 'રેતોધરા' (વીર્ય
ધારણ કરનારી) છે. એ પ્રકારે સાત
કળાઓ છે.

અર્મસ્થાન.

સંનિપાતઃ શિરાસ્લાયુસન્ધિમાંસા-
સ્થિસંભવઃ । મર્માણિ તેષુ તિષ્ઠન્તિ પ્રા-
ણાઃ સ્વસ્થ વિશેષતઃ ॥ સમ્પ્રોચ્ચરન્તં સ-
ન્તિ દેહે મર્માણિ દેહિનામ્ । તાન્યેકા-
દશ માંસે સ્પુરણાવસ્થિષુ સન્તિ હિ ॥
સન્ધીનાં વિંશતિસ્તાનિ સ્નાયુનાં સપ્ત-
વિંશતિઃ । ચત્વારિંશત્ત્રયં ચ શિરામ-

ર્માણિ તત્ર તુ ॥ દ્વાવિંશતિઃ સન્ધિયુગે
તાવત્સેવ શુભદયે । દ્વાદશ્યુરસિ કુર્ષાં ચ
પૃષ્ઠદેશે ચતુર્દશ ॥ ગ્રીવાયામૂર્ધ્વભાગે તુ
સપ્તત્રિશ્ચન્મતાનિ હિ ।

શિરા, સ્નાયુ, સન્ધિ, માંસ, અને
અસ્થિ, એ બધાં એકન મળે છે ત્યાં મ-
ર્મસ્થળ હોયછે. તે મર્મસ્થળમાં વિશેષે
કરીને પ્રાણ રહેછે. દેહધારીઓના દે-
હમાં એકસો સાત મર્મ હોય છે. તે-
માંથી આગિધાર માંસમાં હોય છે, આઠ
હાડકાંમાં; વીંચ સાંધાઓમાં; સત્તાવીંચ
સ્નાયુઓમાં તથા એકતાળીંચ મર્મ શિરા-
ઓમાં હોય છે, તેમાં બાવીંચ મર્મ બન્ને
પગમાં; તેટલાંજ (બાવીંચ) બન્ને હા-
થમાં; છાતી અને હૃષ્ણમાં મળીને બાર,
પીઠમાં ચૌદ, ઓઠમાં અને તેથી ઉપરના
ભાગમાં સાડત્રીંચ મર્મ હોય છે.

અર્મસ્થાનના પાંચ પ્રકાર.

તાન્યાહ ।

સઘઃ પ્રાણહરાણિ સ્યુર્મર્માણ્યેકોન-
વિંશતિઃ ॥ મર્મદેશાત્ત્રયંત્રિયત્સ્યુઃ કા-
લ્પાન્તરધારકાઃ । ચત્વારિંશચ ચત્વારિ
વૈકલ્યં જનયન્તિ હિ ॥ મર્માદિકં રુજા-
કારિ વિશ્લત્પન્નં ત્રિકં મત્ત્વ । શ્ચઘ્રાદ-
કાન્ધધિપતિઃ શર્કાં કન્ઠઃ શિરા શુદ-
મ્ ॥ હૃદયં વસ્તિનામી ચ સઘો મ્નન્તિ
હતાનિ ચેત્ત્વ ।

એ મર્મ પાંચ પ્રકારનાં થાય છે. તે-
માંથી ઓગત્રીંચ મર્મ તત્કાલ પ્રાણ દ-
રનારાં હોય છે, કળાંતરે મૃત્યુ કરનારાં
અર્મસ્થાન તેત્રીંચ છે; શુંબાળીંચ મર્મ-

સ્થાન વિકળતા ઉત્પન્ન કરે છે; આઠ મર્મ પીડા ઉત્પન્ન કરે છે; અને ત્રણ મર્મસ્થાન રાહ્ય કાઢી લેવાથી પ્રાણ હરે એવાં છે.

તત્કાળ પ્રાણ હરનારાં મર્મ શૃંગાટકાનિ.

ઘ્રાણશ્રોત્રાક્ષિજિહ્વાસંતર્પકાણાં શિરામુ-
ખાનાં શિરસો મધ્યે સંયોગસ્થાનાન્તાનિ ચ-
ત્વારિ શિરામર્માણિ ચતુરદ્વલપ્રમાણાનિ હતા-
નિ ઘ્નન્તિ સઘો મારકાણિ મવન્તિ । અધિપ-
તિર્મલ્લકસ્વામ્યન્તરે સન્ધિશિરસોઃ સન્ધિપાતઃ
ઉપરિઘાત્રોમાર્વતઃ । સ એકઃ સન્ધિમર્મેદમર્થ-
દ્વલપ્રમાણ સઘોમારકમ્ । શક્તૌ મુવોરયોપરિ
કર્ણલઘટમધ્યે તૌ દ્વૌ અસ્થિમર્મણી સાર્વા-
દ્વલે મારકે । કણ્ઠશિરા માતૃકાઃ ગ્રીવામુ-
ખયપાર્શ્વયોશ્વતલ્લઃ શિરાસ્તા અદ્યૌ શિરા મ-
ર્માણિ ચતુરદ્વલં સઘોમારકમ્ ।

વસ્તિર્નાભિઃ પૃષ્ઠકટીગુદવહ્નણ્ણેક-
સામ્ । મધ્યેવસ્તિ તનુલઙ્ક ચ એકદ્વારો
શ્વધોમુલ્લઃ ॥

આયુર્મર્મેદં ચતુરદ્વલં સઘોમારકમ્ ।
નાભિઃ પ્રસિદ્ધા । શિરામર્મેદં ચતુરદ્વલં સ-
ઘોમારકમ્ ।

અધિપતિ, શંખ (બન્ને લમણા),
કંઠની શિરાઓ, ગુદ, હૃદય, ખસ્તિ અને
નાભિ, એ સ્થાનમાં હણવાથી તત્કાળ
પ્રાણ જાય છે. શૃંગાટકાનિ—નાસિકા, કર્ણ
નેત્ર અને જિહ્વા; એ ઈંદ્રિયોનું સંતર્પણ
કરનાર શિરાઓના મુખનાં આયામાં જે

સંયોગસ્થાન છે, તે ચાર શિરાનાં મર્મ
ચાર આંગળ પ્રમાણનાં છે; તેના ઉપર
પ્રહાર કરવાથી તત્કાળ મૃત્યુ થાય છે.
અધિપતિઃ—મસ્તકની માઠિ સંધિ અને
માથુ જ્યાં મળે છે તે સ્થાન, જેના ઉ-
પર રોમનું આવર્ત છે, એ એક મર્મ
છે. એ સંધિમર્મ અરધો આંગળ પ્રમા-
ણમાં છે; તે ઉપર હણવાથી તત્કાળ
પ્રાણ જાય છે. શંખૌ બન્ને લમર નીચે
અને ઉપર કાન અને લલાટની વચમાં
(લમણા ઉપર) એ અસ્થિમર્મ છે; તે
અરધો આંગળ પ્રમાણમાં છે. તે ઉપર
હણવાથી મૃત્યુ થાય છે. કંઠશિરાઃ—એતું
ખીજું નામ માતૃકા છે; ડોકા ઉપર બન્ને
ખાજુએ ચાર ચાર શિરાઓ છે. તે આઠ
શિરાઓ મર્મસ્થાન છે. તેનું પ્રમાણ ચાર
ચાર આંગળ છે; તથા તેમાં વાગવાથી
તત્કાળ મૃત્યુ થાય છે. ગુદમઃ—એ પ્રસિદ્ધ
છે. તથા તે ખાંસમર્મ છે. એનું પ્રમાણ
ચાર આંગળનું છે અને તે પણ તત્કાળ
પ્રાણ હરનારું છે.

ખસ્તિ તથા નાભિ પણ મર્મસ્થાન
છે. પીઠ, કટી, ગુદ, અંક, અને લિંગ.
એમની મધ્યે ખસ્તિ છે; તેની ત્રણ,
પાતળી છે તથા તેને એક દ્વાર છે અને
તેનું મુખ નીચું છે. ખસ્તિ એ સ્નાયુ
મર્મ ચાર આંગળનું છે; તથા તે તત્કાળ
પ્રાણ હરે એવું છે. નાભિ પ્રસિદ્ધ છે;
એ ચાર આંગળનું શિરા મર્મ છે, તથા
તત્કાળ પ્રાણ હરનારું છે.

ઢાળાંતરે પ્રાણ હરનારાં મર્મ
વક્ષોમર્મણિ.

વક્ષોમર્મણિ સીમન્તસ્તલાસિખેન્દ્ર-
સ્તયઃ ॥ બૃહત્યો પાર્શ્વયોઃ સન્ધી કટી-
ક્તરુણે ચ યે । નિતમ્બાવિતિ ચૈતાનિ
કાલાન્તરહરાણિ તુ ॥

વક્ષોમર્મણિ તુ ।

ઉરસઃ સ્તનમૂલસ્ય નરો હિ સ્તન-
રોહિતે ।

સ્તનપોરુપરિ ઢાહુલં યાવત્ । દ્વે માંસ-
મર્મણો રક્તપૂરિતકોષ્ઠતયા કાલાન્તરમારકૌ ।
અપાલાપી અસંકૂટ્યોરધલાત્યાર્શ્વયોરુપરિ દ્વૌ
શિરામર્મણી । અર્ધાહુલે રક્તેન પૂયતાં ગતેન
કાલાન્તરમારકૌ । અપસ્તમ્બૌ ઉરસ ઉભયો-
ર્નાભ્યોઃ ઘાતવહે શિરામર્મણી । અર્ધાહુલે
વાતપૂર્ણકોષ્ઠતયા કાસશ્વાસામ્યાં ચ કાલાન્ત-
રમારકૌ । સીમન્તાઃ શિરાસિ પચ્ચ સન્ધયઃ ।
સન્ધિમર્મણિ ચતુરહુલાનિ । ઉન્માદભવચિત્ત-
વિનાશીઃ કાલાન્તરમારકાઃ ॥

તલાનિ મધ્યાહુલિમનુક્રમ્ય હસ્તસ્ય
મધ્યં તલમેવમપરસ્ય હસ્તસ્ય । પાદયોચ્ચત્વારિ
તલાનિ માંસમર્મણિ ઢાહુલાનિ રુનાભિઃ
કાલાન્તરમારકાણિ સિપ્રાણિ । અહુલાહુ-
લ્યોર્મધ્યં સિપ્રમ્ । તચ્ચ હસ્તદ્વયોર્ધ્વં ચત્વા-
રિ આયુર્મર્મણ્યર્ધાહુલાન્યાશ્લેષકેણ કાલાન્ત-
રમારકાણિ । ઇન્દ્રસ્તયઃ પ્રકોષ્ઠયોર્મધ્યે દ્વૌ ।
જહ્વયોર્મધ્યે દ્વૌ । एवं ચત્વારિ માંસમર્મણિ
ઢાહુલાનિ શોણિતશ્લેષેણ કાલાન્તરમારકાઃ
બૃહત્યો મ્તનમૂલાદુભયતઃ સપ્તધ્વજં યાવત્
શિરામર્મણી । અર્ધાહુલાવૃત્તૈરુપદ્રવૈઃ કાલા-

ન્તરમારકાણિ । પાર્શ્વસન્ધી જવનપાર્શ્વયોઃ
સન્ધી પ્રતિ શિરામર્મણી અર્ધાહુલૌ શોણિત-
પૂર્ણકોષ્ઠતયા કાલાન્તરમારકૌ । કટીક્તર-
ુણે ત્રિકસન્ધિઘાને ઉભયતઃ શ્રોણિકાણ્ડે લ-
ક્ષીકૃત્યાસિપ્તિતે અસિમર્મણી અર્ધાહુલે શો-
ણિતશ્વાસાત્પાણ્ડુવિવર્ણરૂપં કૃત્વા કાલાન્તર-
મારકૌ । નિતમ્બૌ પ્રસિદ્ધૌ દ્વૌ અસિમર્મણી
અર્ધાહુલાવધઃ કાચશોષેણ દૌર્ભસ્ત્યેન ચ કા-
લાન્તરમારકૌ ।

વક્ષઃસ્થળનાં મર્મ, સીમંત, તક્ષ,
શિપ્ર, ઇંદ્રપ્રસ્તિ, બૃહતી, પાસાના સંધી,
કટીક્તરુણ, અને નિતંભ, એ સ્થળમાં
મર્મ ઢાળાંતરે પ્રાણ હરણુ કરનારાં છે.
વક્ષોમર્મણિ—ઝાલી ઉપર, સ્તનના
મૂળ આંગળ, અને સ્તન ની બગોચે
એ મર્મ છે. સ્તનની ઉપર બે આંગળ
છટે બે માંસાં મર્મ છે, તેમાં રક્ત ભ-
રેલું છે માટે તે ઢાળાંતરે પ્રાણ હરણુ કર-
નારાં છે. ખસાના અસ્થિની નીચે
પાસાં ઉપર બે શિરા મર્મ છે, તેને ‘અ-
પલાપી’ કહે છે; તે અર્ધ આંગળ પ્રમા-
ણમાં છે તથા રક્ત યદી ભરાયલાં છે,
તેથી તે પણ ઢાળાંતરે પ્રાણ લેનારાં છે.
ઝાલીની બન્ને નાડીઓની વાતવાડી
(વાયુને વહન કરનારી) શિરાનાં બે
મર્મ છે તેને ‘અપસ્તંબ’ કહે છે. તે પણ
વાયુથી ભરાયલાં છે માટે ઠસિા તથા
શ્વાસ ઉપજીને ઢાળાંતરે પ્રાણ લેનારાં
છે. સીમન્તાઃ—માથામાં પાંચ સન્ધિઓ
છે; તથા એ ચાર આંગળ પ્રમાણનાં
સંધિ મર્મ છે. તેને હરક્ત પહોંચવાથી

ઉન્માદ, ભય, મૂર્છા, વગેરે ઉપજીને કાળાંતરે મૃત્યુ થાય છે. તલ્લનિ-વચલી આંગળીથી આરંભીને હાથની હથેળીના મધ્ય ભાગમાં, તેમજ ખીજા હાથની હથેળીના મધ્યમાં, તેમજ બન્ને પગનાં તળીઆમાં પહોંતેજ જગેએ ચાર માંસ મર્મ છે; તેનું પ્રમાણ બે આંગળ છે; તથા તે તલ્લ મર્મ કહેવાય છે. તેમાં પીડા થાયતો કાળાંતરે તે મૃત્યુ કરે છે. સ્તિપ્રાણિ-અંગુઠા અને આંગળીના મધ્યને સ્તિપ્ર કહે છે. તે બે હાથનાં તથા બે પગનાં મળીને ચાર સ્થાન મર્મ અરધા આંગળ પ્રમાણમાં છે તથા તેને હરકત થવાથી આક્ષેપક નામે વાયુ રોગ ઉત્પન્ન થઇને કાળાંતરે મૃત્યુ કરે છે. ઈન્દ્રક્ષય-બન્ને કાંડાંની મધ્યે તથા બન્ને બંધાઓની મધ્યે એ પ્રમાણે ચાર માંસના મર્મ છે. તેનું પ્રમાણ બે આંગળ જેટલું છે. રૂધિર ક્ષય થવાથી બન્ને બાજુએ બરડાની કશકસુધી શિરામર્મ છે; તેનું પ્રમાણ અરધા આંગળ છે; ઉપદ્રવ થવાથી કાળાંતરે તે મૃત્યુ ઉત્પન્ન કરે છે. પાર્શ્વસંધી-જમનના બન્ને પાસાના સંધી, તેમાં પ્રત્યેકમાં શિરામર્મ છે, તે અર્ધ અંગુલ પ્રમાણનાં છે અને તે રક્તથી પૂર્ણ છે, માટે તેને ઈજા થવાથી તે કાળાંતરે મૃત્યુ કરે છે. કટીકત્તરો-ચિકની પાસે બન્ને શ્રોણીકાંડ ઉપર અસ્થિ રહેલાં છે, ત્યાં એ અસ્થિમર્મ છે. તેનું પ્રમાણ અર્ધા આંગળનું છે. તથા રૂધિરને ક્ષય થવાથી પાણુ તથા

વિવર્ણરૂપ કરીને કાળાંતરે તે પ્રાણુ હરે છે. નિતંબ-ઢગરા. એ બે પ્રસિદ્ધ છે તે અસ્થિમર્મ છે તથા અર્ધા આંગળ પ્રમાણમાં છે. કાયાની નીચેનો ભાગ શોષણ થવાથી તથા દુર્બળતા થવાથી તે કાળાંતરે પ્રાણુ હરે છે.

અંગની વીકળતા ઉપજવનારાં મર્મ (લોહિતાક્ષાણિ)

લોહિતાક્ષાણિ જાનૂવોઃ કૂર્ચા વિદ-પરૂપરા । કુકુન્દરે કક્ષધરે વિધુરે સ-કુકાટિકે ॥ અંસાંશફલકાપાદ્રૌ નીલે મન્યે ફળે તથા । વૈકલ્પકરણાન્યાહુ-રાવતૌ દ્વૌ તથૈવ ચ ॥

લોહિતાક્ષાણિ ।

ઊર્વોરૂર્ધ્વમથો વહુણસન્ધિ લોહિતાસં તત્ત્વ દેવાહે દ્વે ઊર્વોરિવ તાનિ ચત્વારિ શિ-રામર્માણ્યર્ધાહુલાનિ વૈકલ્પકરાણિ । તત્ર શોણિતક્ષયેણ પક્ષઘાતઃ સન્ધિસાદો વા । અન્નાન્યઃ । જાનુન ઊર્ધ્વે ઉમયોઃ પાર્શ્વો-સ્થાહુલા એકસ્મિન્ જાનુનિ દ્વે અપરસ્મિન્દ્વે એવં ચત્ત્વઃ સ્નાયુમર્માણ્યર્ધાહુલૈવૈકલ્પકારી-ણિ । તત્ર શોણાભિવૃદ્ધિઃ સન્ધિસ્તન્મથ જાનુનીનહુગોઃ સન્ધી સન્ધિમર્માણિ દ્વચ-હુલે વૈકલ્પકરે । તત્ર સ્વજ્ઞતા ઊર્વોર્ધ્વે ઊર્વોર્મધ્યે દ્વે પ્રગળ્ડયોઃ મધ્યે । એવં ચત્ત્વઃ શિરા મર્માણિ એકાહુલ્યા વૈકલ્પકર્ચત્તત્ર શોણિતક્ષયાત્સન્ધિશોષઃ । કૂર્ચાઃ પાદયોર-હુલાહુસ્વોર્મધ્યે તયોરૂર્ધ્વમથ એવં ચત્વા-રઃ । સ્નાયુમર્માણિવૈકલ્પકરાણિ તત્ર પાદયો-ર્ધમણિવેપની મવનઃ । મિટ્ટે દ્વે વહુણરૂપણયો-

મધ્યે આયુર્મર્માગિ એકાકુલ્યવૈકલ્યકરે ચ નત્તેષામલ્પશુકતા ચ કૂર્પરૌ । કપ્પોનિનૌ દ્વૌ સન્ધિમર્મણી દ્વ્યકુલૌ વૈકલ્યકરૌ તત્ર વાહુમધ્યે સક્કોચઃ કુકુન્દરે નિતમ્નકૂર્પરૌ દ્વૌ સન્ધિમર્મણી અર્ધાકુલે વૈકલ્યકરે । તત્ર સ્પર્શજ્ઞાનમધઃકાયસ્વ મેષોપવાતશ્ચ । કક્ષધરે વક્ષઃકસ્યોર્મધ્યે દ્વે આયુર્મર્મણી એકાકુલે વૈકલ્યકરે તત્ર પદ્મવાતઃ । વિચુરે કર્ણપૃષ્ઠતોડધઃસંશ્રિતે કિંચિન્નિષ્ણાકરે દ્વે આયુર્મર્મણી અર્ધાકુલે વૈકલ્યકરે તત્ર વાર્ધિયમ્ । કૃકાટિકે શિરોમીવયોરુમયતઃ સન્ધી દ્વે । સન્ધિમર્મણી અર્ધાકુલે વૈકલ્યકરે તત્ર શિરાકમ્પઃ । અંસૌ સ્કન્ધૌ આયુર્મર્મણી અર્ધાકુલે વૈકલ્યકરે તત્ર વાહુસ્તમ્ભઃ । અંસફલ્કે પૃષ્ઠોપરિ પૃષ્ઠં વંશમુમયતત્ત્રિકસમ્ભદ્રે ત્રીવાયાં અંસદ્વયસ્ય ચ સંયોગો યત્ર તત્રિકમ્ । અસ્થિમર્માગિ અર્ધાકુલે વૈકલ્યકરે તત્ર વાહ્નોઃ શૂન્યતા શોષશ્ચ । અપાક્તૌ નેત્રયોરન્તૌ શિરામર્મણી અર્ધાકુલૌ વૈકલ્યકરૌ તત્રાન્ધ્યં હૃદયુપવાતો વા । નીલે મન્યે ચ કણ્ઠનાડીમુમયતશ્ચત્ત્વૌ ધમન્યઃ દ્વે નીલે દ્વે મન્યે । તત્ર એકા મન્યા એકા નીલા । એકસ્મિન્પાર્શ્વે મન્યા નીલાઃ અપરસ્મિન્પાર્શ્વે દ્વે દ્વે શિરામર્મણી દ્વ્યકુલે મલે વૈકલ્યકરે । તત્ર મૂકતા વિકૃતિચ્છરતા રસગ્રાહિતા ચ । કળે પ્રાણમાર્ગમુમયતઃ માંસમર્મણી અર્ધાકુલે વૈકલ્યકરે તત્ર ગન્ધાહાનમ્ । આવર્તૌ મુવોરુપરિ નિગ્રપોઃ સન્ધિમર્મણી અર્ધાકુલે વૈકલ્યકરે તત્રાન્ધ્યં હૃદયુપવાતઃ ।

લોહિતાક્ષ બન્ને જાનુઆ (ધૂંટણ) અને બન્ને હૃદયો કુર્ચા, વિટપ, રૂપરા,

કડુંદર, કક્ષધર, વિધુર, કૃકાટિક, અંસ, (ખભા,) અંસફલ્ક, અપાંગ, નીલ, મન્યા, ક્ષુ, અને આવર્ત; એ મર્મ અંગની વિકળતા ઉપજાવનારાં છે.

લોહિતાક્ષાગિ—બન્ને હૃદયોના ઉપરના અને નીચેના વંશણ સંધિને લોહિતાક્ષ કહે છે. તથા બન્ને હૃદયોના બે સંધિને દેવસંધિ કહે છે. એ પ્રમાણે તે ચારે શિરામર્મ અર્ધા આંગળના પ્રમાણમાં છે, તેને ઇન્ન યવાથી તે અંગની વિકળતા ઉત્પન્ન કરે છે. તેમાં રૂધિરનો ક્ષય યવાથી 'સક્રિયસાક' અથવા 'પક્ષાઘાત' નામે વાયુનો રોગ ઉત્પન્ન થાય છે. ધૂંટણની ઉપર બન્ને બાજુએ ત્રણ આંગળ ઉપર એક જાનુ (ધૂંટણ) ઉપર બે અને બીજા ધૂંટણ ઉપર બે એ ચાર, અરધા આંગળ પ્રમાણનાં આયુર્મર્મ છે, તે વિકળતા ઉત્પન્ન કરનારાં છે. તેમાં સોજની વૃદ્ધિ અને સક્રિય સ્તંભ નામે રોગ થાય છે. જાનુની—બન્ને બંધાના સંધિમાં બે સંધિમર્મ છે. તે બે આંગળ પ્રમાણનાં વિકળતા કરનારાં છે. તે મર્મને ઇન્ન યવાથી આક્રમી ખોટા થાય છે ક્વર્ચા—બન્ને હૃદના મધ્યમાં બે તથા પ્રગણ (કોણીથી ઉપરના ભાગ)માં બે, એમ ચાર છીથી ઉપરના ભાગ)માં બે, એમ ચાર સિરા મર્મ છે. તે એક આંગળનાં તથા વિકળતા સંપાદન કરનારાં છે તેમાં રૂધિરનો ક્ષય યવાથી પગનો શોષ થાય છે. કુર્ચા—બન્ને પગના અંશુદા અને આંગળીઓની વચ્ચે તે બેની ઉપર અને તે બેની નીચે એ પ્રમાણે ચાર આયુ-

મર્મ છે તે વિકળતા કરનારા છે. તેમાં બન્ને પગ ભરી બંધ છે તથા તે ધ્રુવ છે. વિષે-વંશણ અને બન્ને વૃષણની મધ્યે સ્નાયુમર્મ છે તે એક આંગળનાં તથા વિકળતા કરનારાં છે. તે બેને ઇજા થવાથી વીર્ય અદ્ય યદ્ય બંધ છે. કૂર્ષૌ-ઠાણી ઉપર બે સંધિમર્મ છે; તેનું પ્રમાણ બે આંગળનું છે તથા તે વિકળતા કરનારાં છે તેમાં બાહુ મધ્યે સંઘાય ઉપજે છે. કુકુદૌ-નિતંબના ઠાપરા ઉપર બે સંધિમર્મ છે, તે અર્ધા આંગળનાં તથા વિકળતા ઉત્પન્ન કરનારાં છે. તે મર્મને ઇજા થવાથી સ્પર્શનું જ્ઞાન થતું નથી તથા શરીરના નીચેના ભાગમાં શેષ નાશ પામે છે. કલ્પરે-છાતી અને કાષ્ઠની વચ્ચે બે સ્નાયુમર્મ છે તે એક આંગળ પ્રમાણનાં તથા વિકળતા ઉત્પન્ન કરનાર છે, તેમાં પક્ષાઘાત થાય છે. વિષુરે-કનના પૃથ્થભાગની નીચે કાંઈક નમેલાં બે સ્નાયુમર્મ છે, તે અર્ધા આંગળ પ્રમાણનાં તથા વિકળતા કરનારાં છે; તેમાં બેદરશપણું થાય છે. કુરુદિરે-માથું અને ટાકની બન્ને બાજુએ બે સંધિ છે, તે સંધિમર્મ છે; તેનું પ્રમાણ અર્ધા આંગળનું છે અને તે વિકળતા પેદા કરે છે; તેમાં ચિરઃક્રમ થાય છે. અંઘ્રી-ખજા બેમાં બે સ્નાયુમર્મ છે, તે અર્ધા આંગળ પ્રમાણનાં છે તથા તે વિકળતા

કરનાર છે તેમાં બાહુસ્તંભ થાય છે. અં-સફલકે-ઢોકા ઉપર બન્ને ખસાને બંધા સંયોગ થાય છે તેને ત્રિક કહે છે. એ ત્રિકની સાથે સંબંધ રાખનારાં તથા પછવાડે પીઠ ઉપર ખરડાની કરોડની બન્ને બાજુએ આવેલાં બે અસ્થિ મર્મ અરધા આંગળ પ્રમાણનાં છે; તે અંગની વિકળતા સંપાદન કરનારાં છે તે સ્થળમાં બન્ને બાહુઓમાં શત્રુતા ઉપજે છે તથા શોષ ઉપજે છે. અપાઙ્ગો-બન્ને નેત્રના અંત ભાગમાં બે શિરામર્મ છે તે અર્ધા આંગળ પ્રમાણનાં છે તથા વિકળતા ઉત્પન્નવનારાં છે. તે મર્મને ઇજા થાય છે ત્યારે અંધતા અથવા દૃષ્ટિનો નાશ થાય છે. નલિમન્યે-કંઠ નાડીની બન્ને બાજુએ ચાર ધમનીઓ છે, તેમાંની બે નીલા કહેવાય છે અને બે મન્યા કહેવાય છે. તેમાંથી એક પાસાઉપર એક નીલા અને એક મન્યા છે તથા બીજા પાસા ઉપર એક નીલા અને એક મન્યા છે એ રીતે દરેક પાસે બે બે શિરામર્મ છે. તે પ્રત્યેક બે બે આંગળનાં છે તથા તે વિકળતા ઉત્પન્ન કરનારાં છે. તેમાં મુંગાપણું, સ્વરમાં વિહાર, સ્વાદૈન્દ્રિયોનો નાશ, એ વિહાર થાય છે જગેન્નાસાદૈન્દ્રિયના માર્ગની બન્ને બાજુએ અરધા અરધા આંગળનાં માંસ મર્મ છે, તેને ઈજા થવાથી નેત્રવિકળતા સંપાદન કરે છે એટલે તેમાં વાસ પારખી શકવાની શક્તિ ભટ્ટી રહે છે. આઘ્રો-બન્ને ખમરની ઉપર સંધિમર્મ છે; તે અર્ધા આંગળ

• અર્ધા અને પાછળ પશુ વિકળતા ગ-
ત્તે તથા છે. એનો સ્વર્ગ અંતરે બિડ-
ખાંપણ આવનારપણું જોવા છે.

કંક્રુખ યંત્ર

બાપ્રમુખ યંત્ર.

સિંહમુખ યંત્ર

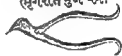
શ્વાનમુખ યંત્ર

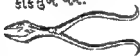
મરુમુખ યંત્ર

ભુંગરાતમુખ યંત્ર.

કાકમુખ યંત્ર.

વૃક્ષાસ્ય યંત્ર.

નરમુખ યંત્ર

ધુરી

સંદ્ય યંત્રો.

નાલ યંત્ર.

નાડી યંત્ર

મુદ્રિ યંત્ર.

ગમરોં યંત્ર.

ગંગુલિત્રાણ યંત્ર

યોનિ ત્રણોક્ષણ યંત્ર

નાડી ત્રણોક્ષણ યંત્ર

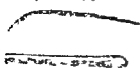
લલોદર યંત્ર.

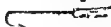
બરિનિ યંત્ર.

શાયાકા યંત્ર

મર્મ્ય શંકુ યંત્ર

ચૌગ્મ શકુ ચંત્ર.

અરખરી દુણા ચંત્ર.

શાલાકા ચંત્ર.

હેલ્મ શસ્ત્ર.

મંડલાચ શસ્ત્ર.

રહિયન શસ્ત્ર.

ઉત્પલ શસ્ત્ર.

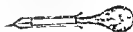
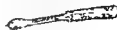
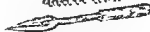
સપાસિય શસ્ત્ર.

એયણી શસ્ત્ર.

વેતસપન શસ્ત્ર.

કુશપત્ર શસ્ત્ર.

આટીમુખ શસ્ત્ર.

કુકારીકા શસ્ત્ર.

સુદ્રિકા શસ્ત્ર.

કરપત્ર શસ્ત્ર.

નૌખ શસ્ત્ર.

દંત બેખન શસ્ત્ર.

સુપિ શસ્ત્રો.

બ્રીહિમુખ શસ્ત્ર.

શલાકા શસ્ત્ર.

બાડિશમુખ શસ્ત્ર.

કર્તરી (કેયરી) શસ્ત્ર.

કર્ચ શસ્ત્ર.

કર્મી ઝંખન શસ્ત્ર.

પ્રમાણમાં છે. તથા તે વિકળતા ઉત્પન્ન કરે છે. તેમાં દૃષ્ટિનો નાશ થાય છે.
પીડા કરનારાં મર્મ.

ગુલ્ફો દ્વૈ મણિવન્ધૌ દ્વૈ તથા કૂર્ચ-
શિરાંસિ ચ । રુજાકરાણિ જાનીયા-
દૃષ્ટા ચૈતાનિ યુદ્ધિમાન્ ॥

ગુલ્ફો યુદ્ધિકે, સન્ધિમર્મની યજ્ઞુલૈ
રુજાકરૌ । તત્ર રુજા પાદસ્તમ્ભઃ સ્વસ્થતા ચ
દ્વૈ મણિવન્ધૌ હસ્તપ્રકોષ્ઠસન્ધી સન્ધિમર્મની
યજ્ઞુલે રુજાકરી । તત્ર હસ્તયોઃ ક્રિયા-
રાહિત્ય કૂર્ચશિરાસિ । પાદસન્ધેરવઃ સ્થાયતઃ
એકસ્મિન્ પાદે દ્વૈ ચ દ્વિતીયે । एवं चत्वारि
आयुर्मर्माण्येकाङ्गुलानि रुजाकराणि तत्र रुजा
शोकं च ।

બન્ને ધુટીઓ, બન્ને મણિબંધ (કાંડો)
અને કૂર્ચઓનાં આધાર, એ મર્મને બેધને
યુદ્ધિમાને તેને પીડા કરનારાં મર્મ બહુવાં.

ગુલ્ફો—બન્ને ધુટીઓ; એ બે બે આં-
ગળનાં સંધિમર્મ છે, તેને ઈન્દ્રિયવાથી
તે પીડા ઉત્પન્ન કરે છે. પીડા એટલે
આ જગાએ પગ રહી જવો તથા લંગડા
યજ્ઞુ. મણિવન્ધૌ—હાથનાં કાંડાંના બે સંધિ-
મર્મમાં બે બે આંગળનાં બે સંધિ છે તે
પીડા કરનારાં છે. તેમાં હાથ રહી જાય છે,
તથા તેવડે કાંઈ કામ થતું નથી. કૂર્ચશિરાં-
સિ—પગના સંધિની નીચે બન્ને બાજુએ
એક પગમાં બે અને બીજામાં બે, એમ
ચાર સ્થાન મર્મ એક આંગળ પ્રમાણ-
માં છે તથા તે પીડા કરનારાં છે. તેમાં
પીડા અને સોજો થાય છે.

વિશલ્યપ્ત(શલ્ય કાઢી લેવાથી
મૃત્યુ કરનાર) મર્મ.

ઉત્તેષૌ સ્થાપની ચૈવ વિશલ્યપ્ત
ત્રિકં મતમ્ ॥

ઉત્તેષૌ શસ્ત્રચોરુપરિ કેશા યાવત્ ।
આયુર્મર્મણી અર્ધાંગુલે તયોર્વિદ્યયોઃ સશલ્યો
જીવિત્યાકાત્પતતિ શલ્યો યા ઉદ્વૃતશલ્યસ્તુ
ત્રિયોત્ । અતઃપ્રવ વિશલ્યમુદ્વૃત શલ્યં હ-
નીતિ વિશલ્ય વિશલ્યપ્ત મર્મસ્થાપને । एका
अङ्गुलीयं शिरा मर्मदमर्धाङ्गुलं विशल्यप्लव ।

બે ઉત્તેષ અને એક સ્થાપની એ
ત્રણે શલ્ય કાઢી લેવાથી મૃત્યુ કરનારાં
મર્મ છે.

ઉત્તેષૌ—બન્ને હાથના ઉપર જટ-
લામાં કેશ નથી ઉગતા ત્યાંસુધીનાં એ
બે અરધા આંગળનાં સ્થાન મર્મ છે; તે
બે મર્મ વીંધાય અને શલ્ય (ભાલોડું
અથવા કાંટો) ન્યાંસુધી તેમાંને તે-
માંજ રહે ત્યાંસુધી તે મનુષ્ય જીવે;
પણ તે પાડીને તે શલ્ય નીકળી જાય
અથવા તે શલ્ય કાઢી લેવામાં આવે
તો તેનું મૃત્યુ થાય એટલા માટેજ એ
મર્મને ‘વિશલ્ય’ વાચી હણે છે માટે
‘વિશલ્યપ્ત’ કહેણું છે. સ્થાપની—બન્ને બ-
ચરની વચ્ચે એક શિરા મર્મ અર્ધા આં-
ગળનું છે તથા તે પણ શલ્ય કાઢી લે-
વાથી પ્રાણ હરનારું છે.

મર્મ પ્રાણ હરેછે તેનો અવધિ.

सप्तपञ्चान्तरे हन्त्युः सद्यःप्राणहरा-
णि हि । कालान्तरप्राणहरं पक्षे मासे

ચ મારકમ્ ॥ સઘઃપ્રાણહરં ચાન્તે
વિદ્ધં કાલેન મારયેત્ । કાલાન્તરે પ્રાણ-
હરમન્તે વિદ્ધં તુ દુઃસ્વદમ્ ॥

અન્તે મર્મસમીપે ।

મર્માણ્યધિષ્ઠાય દિ યે વિકારા મૂ-
ર્છન્તિ કાયે વિવિધા નરાણામ્ । પ્રાયે-
ણ તે કૃચ્છ્રતમા ભવન્તિ વૈથેન યથૌરપિ
સાધ્યમાનાઃ ॥

જે જે મર્મ તત્કાળ પ્રાણ હરનારાં
છે, તે સાત રાત્રિઓમાં પ્રાણ હરેછે.
જે કાળાંતરે પ્રાણ હરનારાં છે, તે પચ્ચ-
વાડીએ કે મહિને મૃત્યુ કરે છે જે મર્મ
તત્કાળ મૃત્યુ કરનારાં છે તે મર્મમાં
ન વાગતાં તેની સમીપે વાગ્યું હોય તો
તે કાળાંતરે પ્રાણ હરે છે અને કાળાંતરે
પ્રાણ હરણ કરનારા મર્મની પાસે વાગ્યું
હોય તો તે દુઃખ દેછે. પુરુષોના શરી-
રમાં જે નાના પ્રકારના વિકાર મર્મસ્થ-
ળમાં ઉત્પન્ન થાય છે તે મટકવાને
વૈધ નાના પ્રકારનાં ચત્નો કરીને તેની
ચિકીત્સા કરે તોપણ વિશેષે કરીને તે
કષ્ટસાધ્ય થાય છે. એટલે કષ્ટ કરીને
મટે છે.

સંધિઓ.

અય સન્ધયઃ । તે દ્વિવિધાએટાવન્તઃ
સ્થિરાશ્ચ ।

શાસ્ત્રામ્ હન્યોઃ કત્યાં ચ ચેષ્ટાવ-
ન્તો ભવન્તિ દિ । શ્રેષ્ઠાસ્તુ સન્ધયઃ
સર્વાઃ સ્થિરાસ્તઞ્જૈરુદાહતાઃ ॥ કયિતા
દેહિનાં દેહે સન્ધયો દ્વે સ્વતે દશ । શા-

સ્ત્રામ્ તેઽપ્પટ્થિય કોષ્ટે લેકોનપટ્ટિકાઃ ॥
ગ્રીવાયા ઝર્ચ્વદેશે તુ અશીતિસ્તેષ્ટ કી-
ર્તિતાઃ । પ્રથમં પરિગ્ણ્યન્તે તેષુ શાસ્ત્રાગતા
ઈહ ॥

एकैकस्यां पादाहुल्यां त्रयस्यो द्वावहुष्ठे
ते चतुर्दश । लफनानुवहुष्ठेज्वेकैकमेवं सप्त-
दश एकस्मिन्सकुथिनि भवन्ति । एतेनेतर-
सकुथि बाहू च व्याख्यातौ । एवमष्टपट्टि-
शास्त्राम् । (अथ कोष्ठगतानाह ।) त्रयः कटी-
कपोलेषु चतुर्विंशतिः । पृष्ठवंशे तावन्त एव
पार्श्वयोरष्टावुरसि एवमेकोनपट्टिकोष्ठे । अप
ग्रीवोर्ज्वगवानाह । अष्टौ ग्रीवायां तत्र कण्ठे
नाडी ह्रस्वपक्षोमफुफ्फुसे निबद्धास्त्वष्टादश ।
झात्रिशहन्तमूलेषु एकं कण्ठमणौ नासायां च
एकैको द्वौ वर्त्ममण्डलमण्डकपर्णशङ्खेषु द्वौ ह-
नुसन्धी द्वावुपरिष्ठात् ध्रुवोः शङ्खयोश्चोपरि-
ष्ठात् पञ्चशीर्षकपालेज्वेको मूर्ध्नोति कण्ठमणौ
षष्टिकेति प्रसिद्धे ॥

સંધિઓ બે પ્રકારના છે; સ્થિર અને
ચેષ્ટાવાળા હાય પગમાં, બન્ને હડપ-
ચીમાં, અને ઢેડમાં જે સાંધા છે તે ચે-
ષ્ટાવાળા (હાલેચાલે એવા) છે. પાકીના
સર્વે સંધિઓ સ્થિર છે એમ વૈદ્યશાસ્ત્ર
અણુનારા આચાર્યોનું કહેવું છે. ઢેડધા-
રીના ઢેડમાં બસો દસ સાંધા છે એમ ક-
હેવું છે. તેમાંથી અડસઠ (૬૮) સાંધા
હાય તથા પગમાં મળીને છે. ઠાઠામાં
અગણુસાઠ સાંધા છે. ઠોડામાં અને
તેની ઉપરના ભાગમાં એંશી છે. હવે તે-
માંથી શાખાગત સંધિઓની પ્રથમ ગ-
ણના કરીએ છીએ.

એક એક પગની અંગળીમાં ત્રણ ત્રણ અને અંગુઠાના બે, એ પ્રમાણે પાંચ આંગળાંના ચૌદ સંધિ; તથા ઘૂંટી, ઘૂંટણ અને વંસણ (અંધનો સાંધા) એ એક એક, એમ કુલ સત્તર સાંધા એક પગમાં થાય છે. એ પ્રમાણે બીજે પગ તથા બન્ને હાથ વિષે પણ બાધુર્વ. એ પ્રમાણે અડસઠ સાંધા શાખાઓમાં (હાથ પગના અવયવોમાં) બાધુવા.

હવે ડોઠાના (ધડ) ભાગના સંધિઓ કહે છે.—ઢંડ તથા બન્ને કપાલાસિમાં મળીને ત્રણ સાંધા, ચોવીસ સાંધા બરડાની ઢરડામાં, તેટલાજ સંધિ બન્ને પાંસામાં, આઠ છાતીમાં એ પ્રમાણે આગણસાઠ સાંધા ડોઠામાં બાધુવા.

હવે ડોઠાના ઉપલા ભાગના સાંધાઓ વિષે કહે છે.—આઠ ડોઠામાં; ત્રણ કંઠમાં; નાહી, હૃદય, ઠગેઝ, અને ફેફસામાં અંધાયણ આઠાર; બનીશદાંતના મૂળમાં; એક કંઠમણિ (હરડિઆ) માં; બન્ને નાહમાં એક એક, મળીને બે વર્ત્ત મંડળ, કપાળ ધાન અને લમણા, એમાં બે; હડપટ્ટીના સાંધામાં બે; લમરની ઉપર અને લમણાની ઉપર બે; ગાયાના કપાલાસ્થિમાં પાંચ, ‘કંઠમણિ’ અને લોક પંદર કહે છે.

સાંધાઓના આઠ પ્રકાર.

જો મન્યવોડલિષા મનન્તિ । તે ચપા ।
કોરોદૂલસા મુદ્ધાઃ મનસ્તૂનસેવિ-

ની ॥ કાકતુળં મળ્ડલં ચ શઙ્ખાવર્તો-
ઽપ્સસન્યયઃ ।

કોરો મર્તઃ । નલિકેત્યન્તે ડદૂલઃ પ્ર-
સિદ્ધઃ મુદ્ધ સંપુટઃ સમુદ્રઃ એવ સામુ-
દ્રઃ । અત્ર સાર્થે બળ્ । પ્રતરન્ત્યનેનેતિ પ્ર-
તરો વેલકઃ તૂનસેવ તૂનેરસ સેવિની સ્તૂની
સ્તૂનસેવિની । કાકતુળં કાકમુલમ્ । મ-
ળ્ડલં પ્રસિદ્ધં । શઙ્ખસાવર્તઃ શઙ્ખાવર્તઃ । જો
ચપાનામપ્રકૃતયઃ સન્યયો મનનીત્યર્થઃ ।

પુષ્પમહુલી મળિવન્નગુલ્ફનાતુર્કૂર્પેરેયુ
કોરાઃ સન્યયઃ ॥ કસાવહ્નગદન્તેપૂદ્ગલાઃ
અંશુભીરગુદે મનન્તિ તે સામુદ્રાઃ । શ્રી-
વાયુવંશયોસ્તુ પ્રતરાઃ । શિરઃકટીકપાલેયુ
તૂનસેવિન્યઃ ॥

હન્યોરુમયઃ કાકતુળાલ્યાઃ કળ્ડહ-
દપદ્મોમનાડીયુ મળ્ડલાલ્યાઃ । શિરઃશુદ્ધાટ-
કેયુ શઙ્ખાવર્તોઃ ।

અસ્ખ્યાં તુ સન્યયો જોતે કેવલાઃ
સમુદ્રાલ્યાઃ । પેશિલાપુશિરાણાં તુ સ-
ન્વિસંસ્થ્યા ન વિણતે ॥

(૧) કોર એટલે ખાડા જેવા સાંધા.
ઢંડલાક ઢાર એટલે નળીજેવા સાંધા એમ
કહે છે. (૨) ડદૂલ એટલે ખાંડણીઆ
જેવા સાંધા. (૩) સામુદ્રાઃ—સમુદ્ર
એટલે સંપુટ સમુદ્ર તેજ સામુદ્ર (એમાં
સ્વાર્થમાં અળ પ્રત્યય થયેલો છે). મુદ્ધા-
સહિત—સંપુટ જેવા સાંધા (૪) પ્રતરઃ—
જેનાવડે તરે છે ગાંઠે તે પ્રતર કહેવાય
છે. પ્રતર એટલે વેગ જેવા સાંધા બરા-
બરી ઢરડામાં છે તેને પ્રતર કહે છે.

વેલ જેવા સાંધા. (૫) તુત્તેવિની-
ભાયાની પેઠે એટલે તુનીર (ભાયા)નું
સેવન કરનાર તે તુત્તેવિની કહેવાય
છે. માયા વગેરેના સાંધાના જેવા સાંધા.
(૬) કાકતુષ્ઠ—કાગડાની ચાંચ જેવા
સાંધા. (૭) મંદલમ્—ગોળ ચંડળ
જેવા સાંધા. (૮) શંખવર્ત—શંખના
જેવા આનળાવાળા સાંધા. એ સાંધા
નામપ્રમાણેજ આકારવાળા હોય છે.
તેમાંથી;—

(૧) આંગળીઓ, કાંડાં, ઘૂંટ ઘૂં-
ટણ, ઢાણી, એ જગાએ કોર નામના
સંધીઓ છે

(૨) ખગલ, બંધનો સાંધા, દાંત,
એ જગાએ ઉલ્લુ નામે સંધીઓ છે.

(૩) ખભા, પીઠ, ગુદમાંના સાંધા,
કૂલાના સાંધા, એ સમુદ્ર નામે સાં-
ધાઓ છે.

(૪) ડોક અને કસોડમાં પ્રતર નામે
સાંધા છે.

(૫) માથું, ડેડ, લમણાં એ જગાએ
તુત્તેવન નામે સાંધા છે.

(૬) કાયામાં કાવતુંહ નામે સાંધા છે.

(૭) ગળું, દૈય, કલોમ, નાડી, એમાં
મંડલ નામે સાંધા છે.

(૮) માથું અને ‘શુંગાટક’ માં
શંખાવર્ત સંધીઓ છે.

એ ટેવળ અસ્થિઓના સંધિ કહ્યા
છે; માંસની પેશીઓ, સ્નાયુઓ, અને
શિરાઓના સંધિઓની તો સંખ્યાજ નથી.

શિરાઓ.

સન્ધિવન્ધનકારિણ્યો દોષધાતુવહા
શિરાઃ । નામ્યાં સર્વા નિવદ્ધાસ્તાઃ પ્ર-
તન્વન્તિ સમન્તતઃ ॥ શરીરં સકલં ચૈત-
ત્તિરાધિઃ પોષ્યતે સદા । પ્રણાલીભિ-
રિવારામાઃ કુલ્યાભિઃ ક્ષેત્રધાન્યવત્ ॥

અત્ર પ્રણાલીભિઃ કુલ્યાભિરિતિ દ્વદાન્ત-
દ્વયં સ્પલસૂક્ષ્મશિરાભેદાત્ ।

પ્રસારણાકુશ્વનાદિક્રિયાભિઃ સતતં
તનો । શિરા એવોપકુર્વન્તિ તાઃ સ્પુઃ સ-
સજવાનિ તુ ॥ યથા દ્રુમદલે સાસાદૃ-
શ્યન્તે પ્રતતાઃ શિરાઃ । તથૈવ દેહિનો
દેહે વર્તન્તે સકલે શિરાઃ ॥ નાભિસ્થાઃ
પ્રાણિનાં પ્રાણાઃ પ્રાણાન્નાભિરુપાશ્રિતા ।
શિરાભિરાવૃતા નાભિચક્રમાભિરિવાર-
કૈઃ ॥

તથપા તાસાં સહ મૂલશિરાશ્ચત્વાર્શદ્ ।
તાસાં દશ વાતવહાઃ દશ પિત્તવહાઃ દશ
શ્લેષ્મવહાઃ દશ રક્તવહાઃ । તાસાં સહ
વાતવહાનાં વાતસ્થાનગતાનાં સપદ્ધસસતિ-
શતાનિ મવન્તિ । તાવન્ત્ય દ્વ પિત્તવહાઃ
પિત્તસ્થાનગાઃ । શ્લેષ્મવહાઃ તાઃ શ્લેષ્મસ્થાન-
ગતા રક્તવહા ચક્રત્ક્રીહ્યતા એવં શિરાઃ
સસ્રશતાનિ મવન્તિ । તત્ર વાતવહાઃ એક-
સ્મિન્સન્ધિયનિ પદ્યર્વિશતિઃ । એતેનેતરસન્ધિ-
વાહ ચ વ્યાખ્યાતો । વિશેષતઃ કોષ્ઠે ચતુ-
શ્ચિશત્ તાસાં શ્રોણ્યાં ગુદમેદાદિ શ્રિતા
અષ્ટી । દ્વે દ્વે પાર્શ્વયોઃ પદ્ પદ્ ૬ તાવન્ત્ય
એવોદરે ૬ દશ વસાસિ ૧૦ એકચત્વાર્શ-
શદ્ ગતુણ ઋર્ધ્વમ્ તાસાં ચતુર્દશ ૧૪ ।

મીવાયાં ૪ ચત્ત્રઃ કર્ણયોઃ ૯ નવ મિન્દાયાં
૬ પદ નાસિકાયાં ૮ આઘૈ નેત્રયોઃ ।

એવં વાતવહાનાં સપચ્ચસત્તિશતં મ્વન્તિ
એવં વિભાગઃ પિત્તવહાનામપિ । વિશેષસ્તુ વિ-
સવહા નેત્રયોર્દશ ૧૦ કર્ણયોર્દૈ ૨ એવં
રક્તવહાઃ । સ્તેષ્મવહાસ્તુ પોદશ ૧૬ મી-
વાયાં કર્ણયોર્દૈ ૨ એવં શિરાણાં સત્તશત્તાનિ
વ્યાહ્યાતાનિ ।

ક્રિયાણામયતીયાતમમોહં શુદ્ધિકર્મ-
ણામ્ । કરોત્યન્યાન્યુર્ગાંધાપિ સ્વાઃ
શિરાઃ પવનશ્ચરન્ ॥

ક્રિયાણાં પ્રસારણકુચનાદીનામ્ । અ-
મોહં શુદ્ધિકર્મણામ્ । શુદ્ધીન્દ્રિયાણાં મન્તો
દુદ્વેષ સ્તે સ્તે વિક્ષે જ્ઞાનં કરોતીત્યર્થઃ ।
અન્યાન્યુગાન્નસાદિવ્યાપનદ્વારા શરીરોપ-
ગાદીન્ ।

યદા તુ કુપિતો વાયુઃ સ્વાઃ શિરાઃ
પ્રતિપચતે । તદાસ્ય વિવિધા રોગા જા-
યન્તે વાતસમ્ભવાઃ ॥

આનિષ્ણુતામશ્વરુચિમિદીક્ષિમરો-
ગતામ્ । કરોત્યન્યાન્યુર્ગાંધાપિ પિત્ત-
મારમા શિરાશ્ચરન્ ॥

અરોગતાં પૈત્તિકરોગાનુત્પત્તિં કરોતિ ।
અન્યાન્યુગાન્નેવાલુદ્ધિર્વર્ણશ્ચક્રદીન્ ॥

યદા તુ કુપિતં પિત્તં સેવતે સ્વવહાઃ
શિરાઃ । તદાસ્ય વિવિધા રોગા જાયન્તે
પિત્તસમ્ભવાઃ ॥

સ્નેહમત્રેષુ સમ્બીનાં સ્થૈર્યં વલ્લમરોગ-
તામ્ । કરોત્યન્યન્યુગાંશ્ચાપિ વલ્લસઃ
સ્વાઃ શિરાશ્ચરન્ ॥

અરોગતાં સૈષ્મિકરોગાનુત્પત્તિં અન્યા-
ન્યુગાન્નલ્પુષ્ટ્યાદીન્ ।

યદા તુ કુપિતઃ શ્લેષ્મા સ્વાઃ શિરાઃ
પ્રતિપચતે । તદાસ્ય વિવિધા રોગા જા-
યન્તે શ્લેષ્મસમ્ભવાઃ ॥ ધાતુનાં પૂરણં
સમ્યક્સ્પર્શજ્ઞાનમર્સંચયમ્ । સ્વશિરાશ્ચ
ચરદ્રક્તં કુર્યાંચાન્યાન્યુગાનાપિ ॥

(અન્યાન્યુગાન્નલ્પુષ્ટ્યાદીન્ ।)

યદા તુ કુપિતં રક્તં સેવતે સ્વવહાઃ
શિરાઃ । તદાસ્ય વિવિધા રોગા જાયન્તે ર-
ક્તસમ્ભવાઃ ॥ તત્રારુણા વાતવહાઃ પૂર્વન્તે
વાયુના શિરાઃ । પિત્તાદુષ્ણાશ્ચ નીલાશ્ચ
શીત્વા ગૌર્યઃ સ્થિરાઃ કફાત્ । અસૂચ્ય-
રાસ્તુ તા રક્તાઃ સ્પૃશ્વ નાસ્પૃશ્યશી-
તલાઃ ॥

સંધિઓનું બંધન કરનારી અને કોષ
તથા ધાતુનું વહન કરનારી શિરાઓ છે.
તે સર્વે નાભિમાં બાધેલી છે અને ત્યાંથી
આરે ખાસે વિસ્તાર પામે છે.

મોઢા નળેથી બગીચાઓની પેઠે
અને નાહાના ધોરિયાઓથી ખેતરનાં
ધાઓની પેઠે શિરાઓથી સર્વેક આ
શરીરનું પોષણ થાય છે.

મોઢા નળેનું અને નાહાના ધોરી-
યાઓનું એમ બે દૃષ્ટાંત આપ્યાં તે બહી
અને જીલી એમ બે પ્રકારની શિરાઓ
હેવાથી આપેલાં છે.

અંગેને પસારવાં અને સંકેતવાં
આદિ ક્રિયાઓથી શરીરમાં નિરંતર શિ-
રાઓજી ઉપશ્ચર કરે છે. એ શિરાઓની

સંખ્યા સાતસોની છે. જેમ ઝાઢના પા-
નડામાં ફેલાએલી શિરાઓ પ્રત્યક્ષ જો-
વામાં આવે છે એવી રીતેજ પ્રાણિના
સઘળા દેહમાં શિરાઓ રહેલી છે. પ્રા-
ણીઓના પ્રાણ નાભિમાં રહેલાં છે અને
નાભિ પ્રાણના આશ્રયમાં રહેલી છે.
જેમ પર્ણકાની વચલી દુંડલી આરાઓથી
વીટાએલી હોય છે તેમ જ નાભિ શિ-
રાઓથી વીટાએલી છે.

એઓમાં દશ વાયુને ધરનારી, દશ
પિત્તને ધરનારી, દશ કફને ધરનારી
અને દશ લોહીને ધરનારી એવી મૂળ
શિરાઓ ચાલીશ છે. વાયુને ધરનારી
મૂળ શિરાઓ વાયુના સ્થાનકોમાં જઈને
એકસો પંચોતેર ૧૭૫ થએલી છે. એવી
રીતેજ પિત્તને ધરનારી શિરાઓ પિ-
ત્તના સ્થાનકોમાં જઈને, કફને ધરનારી
શિરાઓ કફના સ્થાનકોમાં જઈને, અને
લોહીને ધરનારી શિરાઓ જમણા પડ-
ખાની ગાંઠમાં તથા ડાબા પડખાની ગાંઠ
(બરફ) માં જઈને ઉપરની પેઠે પો-
ણાબસો પોણાબસો થએલી છે એટલે
શિરાઓની કુલ સંખ્યા સાતસોની થાય છે.

વાયુને ધરનારી શિરાઓ ૧૭૫ કહી
તેઓમાં ૨૫ જમણા પગમાં, ૨૫ ડાબા
પગમાં, ૨૫ જમણા હાથમાં, ૨૫ ડાબા
હાથમાં, ૩૪ કોણમાં અને ૪૧ હાંસડીથી
ઉપરના ભાગમાં છે. કોણમાં ૩૪ કહી
તે એવી રીતે છે કે કોંઠાના ભાગની
અંદર ગુદ તથા ક્ષિત્તિમાં ૮ છે,
જમણા પડખામાં ૨ છે, ડાબા પડખામાં

૨ છે, ખીટમાં ૬ છે, પેટમાં ૬ છે અને
છાતીમાં ૧૦ છે. હાંસડીથી ઉપરના
ભાગમાં ૪૧ કહી તે એવી રીતે છે કે
કોણમાં ૧૪ છે, જમણા કાનમાં ૨ છે,
કાબા કાનમાં ૨ છે, જીભમાં ૬ છે,
નાકમાં ૬ છે, જમણા નેત્રમાં ૪ છે.
અને ડાબા નેત્રમાં ૪ છે એ રીતે વાયુને
ધરનારી શિરાઓ ૧૭૫ છે.

પિત્તને ધરનારી શિરાઓ ૧૭૫ કહી
તેઓના વિભાગ પણ ઉપર કક્ષાપ્રમા-
ણેજ છે તેમાં ફેરફાર એટલો છે કે તેઓ
જમણા નેત્રમાં ૫, ડાબા નેત્રમાં ૫ જ-
મણા કાનમાં ૧ અને ડાબા કાનમાં ૧ છે.
લોહીને ધરનારી શિરાઓ વિષે પણ
વાયુને ધરનારી શિરાઓની પેઠેજ સ-
મજવું.

કફને ધરનારી શિરાઓ ૧૭૫ કહી
તેઓના વિભાગ પણ વાયુને ધરનારી
શિરાઓની પેઠેજ છે તેમાં ફેરફાર એ-
ટલો છે કે તેઓ કોણમાં ૧૬ છે, જમણા
કાનમાં ૧ છે અને ડાબા કાનમાં ૧ છે.

પોતાની શિરાઓમાં ફરતો વાયુ અં-
ગોને ઘાંખાં હુંકારવા આદિ ક્રિયાઓમાં
અડચણ આવવા દેતો નથી. જ્ઞાનેન્દ્રિ-
યોને મનને તથા બુદ્ધિને પોત પોતાના
વિષયોનું જ્ઞાન કરાવે છે અને રસ આદિ
પદાર્થોને વ્યાપ્ત કરી શરીરના પોપણ
આદિ ખીબ ગુણો પણ કરે છે.

એ વાયુ જ્યારે પ્રકાષ પામીને પો-
તાની શિરાઓમાં ફરે છે ત્યારે શરીરમાં

વાયુથી થનારા ઘણા પ્રકારના રોગો ઉત્પન્ન થાય છે.

પેતાની શિરાઓમાં ફરતું પિત્ત પ્રકાશિતપણું કરે છે અત્રમાં રૂચિ ઉપજાવે છે, અગ્નિને પ્રદિપ્ત કરે છે, પિત્ત સંબંધી રોગોને ઉત્પન્ન થવા દેતું નથી અને ધારણશક્તિ, બુદ્ધિ તથા જ્ઞેવાની શક્તિ આદિ બીજા ગુણુ કરે છે.

એ પિત્ત જ્યારે પ્રકાષ પામીને પેતાની શિરાઓમાં ફરે ત્યારે શરીરમાં પિત્તથી થનારા ઘણા પ્રકારના રોગ ઉત્પન્ન થાય છે.

પેતાની શિરાઓમાં ફરતો કદ અંગોમાં સ્નિગ્ધપણું રાખે છે, સાધાઓની સ્થિરતા કરે છે, બળ આપે છે, કદ સંબંધી રોગોને ઉત્પન્ન થવા દેતો નથી અને બુદ્ધિ બગેરે બીજા ગુણુ પણ કરે છે.

એ કદ જ્યારે પ્રકાષ કરીને પેતાની શિરાઓમાં ફરે છે ત્યારે શરીરમાં કદથી થનારા ઘણા પ્રકારના રોગ ઉત્પન્ન થાય છે.

પેતાની શિરાઓમાં ફરતું લોહી ધાતુઓને સારી રીતે પુરે છે, નિઃસંસય રીતે સ્પર્શનું જ્ઞાન કરાવે છે અને બળ તથા બુદ્ધિ આદિ બીજા ગુણુ પણ કરે છે.

એ લોહી જ્યારે પ્રકાષ પામીને પેતાની શિરાઓમાં ફરે છે ત્યારે શરીરમાં લોહીથી થનારા ઘણા પ્રકારના રોગ ઉત્પન્ન થાય છે.

વાયુ ધરનારી શિરાઓ રાત્રી છે અને

વાયુથી પુરાય છે. પિત્તને ધરનારી શિરાઓ કાળી છે, ઉની છે અને પિત્તથી પુરાય છે. કદને ધરનારી શિરાઓ ધોળી છે, ટાઢી છે, સ્થિર છે અને કદથી પુરાય છે. લોહીને ધરનારી શિરાઓ રાત્રી છે, બહુ ઉની નથી, બહુ ટાઢી પણ નથી અને લોહીથી પુરાય છે.

સ્નાયુ.

મેદસઃ સ્નેહમાદાય શિરા સ્નાયુસ-
માપ્તુયાત્ । શિરાણાં હિ મદુઃ પાકઃ
સ્નાયુનાં તુ તતઃ સ્વરઃ ॥ સ્નાયવો વ-
ન્યનાનિ સ્પુર્દેર્માસાસ્થિમેદસામ્ । સ-
ન્ધીનામપિ યસાસ્તુ શિરામ્યઃ સુદૃઢાઃ
સ્મૃતાઃ ॥ નૌર્યથા ફલકાસ્તીર્ણા વન્ય-
ર્નેર્વદુર્ભિર્યુતા । નિયુક્તાઽગ્રાધસલિલે
યવેઙ્ગારસહા મૃશમ્ ॥ એવમેવ શરીરે-
ઽસિન્યાવન્તઃ સન્ધયઃ સ્મૃતાઃ । સ્નાયુ-
ર્ભિર્વદુર્ભિર્વદ્વાસ્તેન ભારસહા નરાઃ ॥

ફલકૈઃ કાષ્ઠપટ્ટૈઃ આસ્તીર્ણાં વ્યાસા ।

જ્ઞતાનિ નવ જામન્તે શરીરે સ્નાયવો
વૃણામ્ । તાસાં ચિવરણં સ્મઃ શિપ્યાઃ
શ્ચણુવ ચલતઃ ॥ શાસ્ત્રામ્ પદ્મજાતાનિ
સ્યુઃ કોષ્ઠે ત્રિન્નત શતદ્વયમ્ । ગ્રીવાયા-
મૂર્ધ્વદેશે વુ સ્નાયુનાં સમ્પત્તિઃ સ્મૃતાઃ ॥

તથ શાસ્ત્રાગતાઃ પ્રાદઃ ।

એકેકસ્યાં પાદાહુલ્યાં પદ્ પદ્ તાંત્રિ-
શત્ । તત્ત્વાન્ત્ય એવ તત્ત્વકૃત્તેગુલ્કેષુ । તા-
વન્ત્ય એવ નજ્જાત્યાં । દશ જાનુને । તત્ત્વાર્-
શદ્ધરસિ દશ વ્યુત્તે । એવં સર્વશતમેકસિ-

ન્સક્ષિણિ ભવન્તિ । एतेन सक्षिणाह च
व्याख्यातौ ।

કોષ્ટગતાઃ પ્રાહ ।

પટ્ટિઃ કટ્યાં । તાવન્ત્ય એવ પાર્શ્વયોઃ ।

અર્શતિઃ ટ્ટે ત્રિશદુરસિ ।

અથ ગ્રીવોર્ધ્વગતાઃ પ્રાહ ।

પદ્મત્રિશદ્ ગ્રીવાયામ્ । ચતુર્વિશન્મૂર્ધ્નિ ।

એવં જ્ઞાયૂનાં નવશતાનિ ભવન્તિ ।

ઉપર કહેલી શિરા નામની નાડી-
ઓમાં જેઓમાં મેઢમાંથી સ્નેહ (ચી-
કણોભાગ) આવેલો છે તે જ્ઞાયુ કહેવાય
છે. શિરાઓનો પાક ડાગલ હોય છે અને
જ્ઞાયુઓનો પાક શિરાઓ કરતાં કઠણ
હોય છે. દેહમાં જે માંસ, હાડકાં, તથા
સાંધાઓ છે તેઓનાં બંધનરૂપ જ્ઞાયુઓ
છે. કારણ કે જ્ઞાયુઓ શિરાઓ કરતાં
સારી પેઠે દૃઢ છે. જેમ અગાધ પાણીમાં
ચલાવેલું લાકડાંનાં પાટીઆંઓવાળું વ-
હાણું ધણું બંધનોથી બધિલું હોવાને લીધે
ધણું બોલે ઉપાડી શકે છે તેમ આ શ-
રીરમાં જેટલા સાંધાઓ છે તેઓ સઘળા
ધણી જ્ઞાયુઓથી બંધાએલ હોવાને લીધે
માણસો બોલનું સહન કરી શકે છે. હે
શિષ્યો! માણસોના શરીરમાં નવસો
જ્ઞાયુઓ છે તેઓના વિભાગ કહીએ
છીએ તે સાવધાનપણાથી સાંભળો. જે
સ્થાયુઓ હાય તથા પગમાં છસો છે.
કાઠામાં બસોને ત્રીસ છે અને ડોકમાં
તથા ડોકથી ઉપરના ભાગમાં સીતેર છે.
હાય તથા પગમાં છસો સ્નાયુઓ
કહી તે આ રીતે છે કે પગની એક એક

આંગળીમાં છ છ છે એટલે આંગળી-
ઓમાં ત્રીસ છે. પગના તળામાં, ધૂર્ધમાં
(કાંડાના ગાભામાં) અને ધુંટીમાં મ-
ળીને ત્રીસ છે. પીંડીમાં ત્રીસ છે. ગોઠ-
ણમાં દસ છે. સાયળમાં આળીસ છે
અને સાયળના સાંધામાં દસ છે એટલે
એક પગમાં દોઢસો થઈ એવી રીતે
બીજા પગમાં અને બેહાથમાં પણ દો-
ઢસો દોઢસો છે એટલે હાય તથા પગમાં
કુલ છસે થઈ.

કાઠામાં બસો ત્રીસ કહી તે આ રીતે
છે કે કંઠમાં સાઠ છે, બે પડખામાં સાઠ
છે, પીઠમાં એસી છે અને છાતીમાં
ત્રીસ છે એટલે કુલ બસો ત્રીસ થઈ.

ડોકમાં તથા ડોકથી ઉપરના ભાગમાં
સીતેર કહી તે આ રીતે છે કે ડોકમાં
છત્રીસ છે અને માથામાં ચોત્રીસ છે
એટલે કુલ સીતેર થઈ.

સઘળીઓનો સરવાળો કરતાં નવસો
થાય છે.

ધમનીઓ.

ધમન્યો નામિતો જાતાશ્વતુર્વિશતિ-
સંખ્યયા । दशोर्ध्वमा दशाधोगाः शेषा-
स्तिर्यग्गताः स्मृताः ॥

તત્રોર્ધ્વગાઃ । શબ્દસ્પર્શરૂપરસગન્ધપ્ર-
સ્વાસોચ્છ્વાસનૃમ્પિત્વક્ષતહસિતકમ્પિતરુદિત-
ગીતાદિવિશેષાનામિવહન્ત્યઃ શરીરં ધારયન્તિ ।
પ્રધ્વાસઃ અન્તઃપ્રવિષ્ટો વાયુઃ । ઉચ્છ્વાસઃ
ઉર્ધ્વં ગચ્છદ્વાયુઃ । તાન્તુ હૃદયં ગતાગ્નિવા
જાયન્તે તાંત્રિશ્ચાસાં મચ્યે દ્વે દ્વે વાતપિત્ત-

કફશોણિતરસાન્વહતઃ । ના દશ અઘાભિઃ
શન્દરસરૂપગન્ધાનુહ્રાતિ પુરુષઃ ।

દ્વામ્યાં માપતે દ્વામ્યાં ઘોષં કરોતિ દ્વામ્યાં
સ્વપિતિ દ્વામ્યાં જાગર્તિ દ્વે બલિવાહિન્યૌ
દ્વે સ્તન્યં ક્ષિયા વહતઃ । एतास्त्रिशत् । ए-
તાभिरुदरपार्श्ववृष्टोरुस्कन्धग्रीवाशिरोबाहवो
ધાર્યન્તે ચાલ્યન્તે ચ । અધોગતાસ્તુ વાતમૂ-
ત્રપુરીપશુકર્તવાદીનશો વહન્તિ । તાસ્તુ પિ-
તાશયં ગતાક્ષિયા જાત્યન્તે તાક્ષિશત્ । તાસાં
મધ્યે દ્વે દ્વે વાતપિત્તકફશોણિતરસાન્વહતઃ ।
તાદ્દશો દ્વે અન્નવહે અન્નાશ્રિતે દ્વે તોયવહે દ્વે
ત્લિંગતે મૂત્રવહે દ્વે શુક્રસ્ય પ્રાદુર્ભાવાય દ્વે
ત્વિસર્ગાય તે એવ નરીણામાર્તવં પ્રાદુર્ભાવ-
યતો વિસ્રજતશ્ચ । દ્વે સ્થૂળાન્નપ્રતિષદ્દે પુ-
રીયં વિસ્રજતઃ અઘાવન્યાસ્તિર્વગતાઃ સ્વેદ-
મર્પયન્તિ । एतास्त्रिशत् एताभिरधोनामेऽ-
काशयकटीमूत्रपुरीषवलिगुदमेदસકળીનિ
ધાર્યન્તે ચાલ્યન્તે ચ । તિર્યંગતાનાં તુ ચતસૃ-
ણામેકેકા શતઘા સહસ્રઘા ચોત્તરોત્તરં વિ-
ભજ્યન્તે । તાસ્ત્વસંલ્લેયાસ્તાભિરિદં શરીરં
ગવાસ્તિતં ગવાક્ષવન્નિવન્ધમાયતં ગવાક્ષો વા-
તાયનં યથા ગવાક્ષે વહ્નિનિ હિદ્રાણિ મવન્તિ ।
તથા અસ્મિન્દેહે જાલકત્ શિરાઃ વ્યાપ્ય તિ-
ષ્ઠન્તીતિ માવઃ । ગવાક્ષાકારાન્નનિકરણુક્તં
કૃતમિત્યર્પઃ । તાસાં મુક્તાણિ રોમલગ્નાનિ
યૈર્મુલૈઃ સ્વેદઃ સ્રવતિ રસં ચાભિસર્પયન્ત-
ર્વહિશ્ચ । તૈરેવામ્યદ્ગપરિષેકાવગાહનાલેપન-
વીર્યાણિ ત્વચિ શુક્લાન્યન્તઃ પ્રવેશયન્તિ ।
તૈરેવ સ્પર્શં શુભમશુભં વા ગૃહ્ણાતિ ।

યથા સ્વભાવતઃ સ્થાનિ મૃણાલેષુ
વિસેષુ ચ । ધમનીનાં તથા સ્થાનિ રસો

યૈરભિતશ્ચરેત્ ॥ પચ્ચાભિભૂતાસ્તથ પચ્ચ-
કૃતઃ પચ્ચેન્દ્રિયં પચ્ચસુ ભાવયન્તિ । પ-
ચ્ચેન્દ્રિયં પચ્ચસુ ભાવયિતા પચ્ચતમા-
યાન્તિ વિનાશકાલે ॥

અસ્થાયમર્ષઃ । ધમન્યઃ કથંભૂતાઃ પચ્ચા-
ભિભૂતાઃ પચ્ચમ્યઃ આકાશાદિમહાભૂતેભ્યઃ
અભિ સમન્તાત્ ભૂતાઃ ઉપયાત્મકં મનશ્ચ યસ્ય
તં પચ્ચેન્દ્રિયં જીવાત્માનં પચ્ચસુ ઇન્દ્રિયાધિષ્ઠાનેષુ
શ્રોત્રાદિષુ પચ્ચકૃત્વઃ પચ્ચવારાન્ । પર્યાયેણ
અપર્યાયેણ ત્વેકદૈવ ભાવયન્તિ પ્રાપયન્તિ પચ્ચે-
ન્દ્રિયં પચ્ચાનામિન્દ્રિયાણાં સમાહારઃ પચ્ચેન્દ્રિયં
શ્રોત્રાદિ તદુપલસિતં કર્મેન્દ્રિયં મનશ્ચ ।
પચ્ચસુ શૃષિન્યાદિષુ । બુદ્ધીન્દ્રિયવિષયેષુ સ-
ત્તુપલસિતેષુ હસ્તાદિષુ કર્મેન્દ્રિયવિષયેષુ । મન-
તત્ત્વે મનોવિષયે ચ ભાવયિતા પ્રાપ્ય સંયો-
જ્યેતિ યાવત્ । વિનાશકાલે પચ્ચત્વં આકાશ-
દિમાવં આયાન્તિ । પ્રાપ્તુવન્તીત્યર્થઃ ।

ધમનીઝા નાભિથી ચઝેલી છે અને
તેઝાની સંખ્યા ચોવીશની છે. તેઝામાં
દશ હંચે રહેલી છે, દશ નીચે રહેલી છે
અને ચાર ઝાડી રહેલી છે.

હંચે રહેલી દશ ધમનીઝા ચખ્ખ, રપ્પ, રપ, રસ, ગંધ, નિઃશ્વાસ (અંદર
જતો વાયુ) ઉચ્છ્વાસ (ઉપર જતો
વાયુ) બગાસાં, છીંક, હાસ્ય, કંપ, શેતું
અને ગાતું આદિ પ્રકારેને ચક્ષાવીને
શરીરતું ધારણ કરે છે. એ હંચે રહેલી
દશ ધમનીઝા દૃઢ્યમાં આવતાં એક
એકમાંથી તથુ તથુ એટલે કુલ ત્રીશ થ-
એલી છે તેઝામાં બેથી વાયુતું, બેથી

પિત્તનું, બેથી કદનું, બેથી લોહીનું અને બેથી રસનું વહન થાય છે. આઠથી શ-ખ્દ, રસ, રૂપ તથા ગંધનું ગ્રહણ થાય છે, બેથી બોલાય છે, બેથી અવાજ થાય છે, બેથી સુવાય છે, બેથી જગાય છે. બે મૂત્રને ચલાવે છે એને બે સ્ત્રીના ધાવણને ચલાવે છે એટલે કુલ ત્રીસ યર્થ. એ ધમનીઓ પેટ, પડખાં, પીઠ, સાથળ, ખભાં, ડોક, માથું અને હાથનું ધારણ કરે છે અને તેઓને હલાવે ચલાવે છે.

નીચે રહેલી દસ ધમનીઓ, વાયુ, મૂત્ર, વિષ્ણુ, વીર્ય અને સ્ત્રીનાં રજ વગેરે પદાર્થોને નીચે ચલાવે છે. એ દસ ધમનીઓ પિત્તના આશયમાં જતાં એક એકમાંથી ત્રણ ત્રણ એટલે કુલ ત્રીસ થએલી છે. તેઓમાં બેથી વાયુનું, બેથી પિત્તનું, બેથી કદનું, બેથી રૂપનું, બેથી રસનું અને બેથી અન્નનું વહન થાય છે. બે ધમનીઓ આંતરડામાં રહીને પાણીનું વહન કરે છે બે ધમનીઓ મૂત્રાશયમાં રહીને મૂત્રનું વહન કરે છે. બેથી વીર્ય ઉત્પન્ન થાય છે બેથી વીર્ય બહાર નીકળે છે પુરૂષને વીર્યને ઉત્પન્ન કરનારી અને બાહ્ય કાઠાડનારી એ ચાર ધમનીઓને બદલે સ્ત્રીઓના શરીરમાં જે ચાર ધમનીઓ છે તેઓમાં બે સ્ત્રીઓના રજને ઉત્પન્ન કરે છે અને બે બાહ્ય કાઠાડે છે. બે ધમનીઓ જઠરા આંતરડામાં ખંધાઈને વિષ્ણુને બાહ્ય કાઠાડે છે અને બીજી આઠ આરી રહીને પસીના ઉત્પન્ન કરે છે એટલે કુલ ત્રીસ યર્થ. એ ધમનીઓ

નાભિની નીચે પદ્મવાય (પાકું અપ્પરહેવાની જગ્યા) કેડ, મૂત્ર, વિષ્ણુ, મૂત્રાશય, ગ્રુદ, લિંગ અને સાથળનું ધારણ કરે છે અને તેઓને હલાવે ચલાવે છે.

આડી રહેલી ચાર ધમનીઓમાં એક એકમાંથી ઉત્તરોત્તર સૈકડો અને હજારો થએલી છે કે જેથી તેઓની સંખ્યા યર્થ શક્તી નથી. એ ધમનીઓએ આ શરીરને ગોખની જાળીઓ જેવાં આંતરડાંના સમૂહવાળું કરેલું છે અને આડું બાંધેલું છે. જેમ ગોખમાં ધણાં છિદ્રો હોય છે તેમ આ દેહમાં જાળીની પેઠે એ ધમનીઓ વ્યાપી રહેલી છે. એઓનાં મોઢાડાં રૂવાણાઓમાં લાગેલાં છે કે જે મોઢાડામાંથી પસીના ઝરે છે અને અંદર તથા બાહ્ય રસ ચાલ્યા કરે છે. તેમ કે અંદર વગેરે પદાર્થોને શરીરપર ચોળતાં, રેડતાં, તેઓનાં નાહાતાં કે તેઓને ચોપડતાં આમડીની સાથે મળીને તેઓનો જે ચંદન પ્રવેશ થાય છે તે પણ એ મોઢાડાંઓથી જ થાય છે. સારા અથવા ખરાબ સ્પર્શનું ગ્રહણ પણ એઓમાંથી જ થાય છે. જેમ કમલના તંતુ આદિ અવયવોમાં સ્વાભાવિક છિદ્રો હોય તેમ ધમનીઓમાં પણ સ્વાભાવિક છિદ્રો છે કે જેઓથી રસ ચારકાર કરે છે. આકાશ આદિ પંચબૂતોથી ચારકાર ઉત્પન્ન થએલી એ ધમનીઓ જીવદેહને સંતોદ્રિય કર્મેદ્રિય અને માનકર્મદ્રૂપી બને સ્વભાવવાળું મન છે તેને માનદ્રિયોના કર્મેદ્રિયોના અને મનના વિષયોમાં અ-

નુકમ લેતાં પાંચવાર અને અનુક્રમ નહીં લેતાં તો એથી વખતેજ બેઠી દેશે અને એપ્રમાણે બેઠીને જ્યારે વિનાયનો સમય આવે ત્યારે પાછી પંચમાહાબૂત રૂપ થઈ જાય છે.

કંડરાઓ.

મહત્ત્વઃ સ્તાયવઃ પ્રોક્તાઃ કણ્ડરા-
સ્તાસ્તુ પોદ્ગજ ॥ મસારણાહુજનયોદ્યં
તાસાં પ્રયોજનસ્ ॥ ચતસ્રો હસ્તયો-
સ્તાસાં તાવન્ત્યઃ પાદયોઃ સ્મૃતાઃ ॥ ગ્રી-
વાયામપિ તાવન્ત્યસ્તાયન્ત્યાઃ પૃષ્ઠસદ્ગતાઃ ॥

તત્ર પાદહસ્તગતાનાં કણ્ડરાણાં નસ્યાઃ પ્ર-
રોહાઃ પ્રીવાનિવદ્વાનામધોભાગગતાનાં પ્ર-
રોહો મેદુઃ પૃષ્ઠનિવદ્વાનાં પ્રરોહો નિતમ્બમૂ-
ર્ધ્વોલ્લસોશિસ્તનપિઙ્ગાઃ ॥

મોઢી સ્નાયુઓ કંડરા કહેવાય છે. અને તેઓની સંખ્યા સોળની છે. એ કંડરાઓ અંગોને લાંબાં કરવામાં તથા હંકાં કરવામાં કામ આવે છે એ કંડરાઓ જમણા હાથમાં બે, ડાબા હાથમાં બે, જમણા પગમાં બે, ડાબા પગમાં બે, ડોકમાં ચાર અને પીઠમાં ચાર છે. કુલ ૧૬ તેઓમાં હાથ તથા પગમાં રહેલી કંડરાઓમાંથી નખરૂપી અંકુર થએલ છે. ડોકાની ચાર કંડરાઓ કે જ્યો ડોકમાં બંધાઈને નીચા ભાગમાં ગએલી છે તેઓમાંથી સિંગરૂપ અંકુર નીકળેલ છે અને પીઠમાં રહેલી ચાર કંડરાઓમાંથી કુલા, માયું, સાયળ, છાતી, નેત્ર તથા સ્તનરૂપી અંકુર નીકળેલ છે.

રંધ્રો (છિદ્રો.)

નેત્રશ્રવણનાસાનાં દ્વે દ્વે રન્ધ્રે મકી-
ર્તિતે ॥ મુખમેહનપાયુનાયેકૈકં રન્ધ્રમુચ્ય-
તે ॥ દક્ષમં મસ્તકે પ્રોક્તં રન્ધ્રાણીતિ
નૃણાં વિદુઃ ॥ સ્ત્રીણામન્યાનિ ચ ત્રીણિ
સ્તનયોર્ગર્ભવર્ત્તનિ ॥

નેત્રમાં બે, કાનમાં બે, નાકમાં બે, મુખમાં એક, સિંગમાં એક અને ગુદમાં એક એ રીતે નવ અને દશમું માથામાં એવી રીતે પુરૂષોના શરીરમાં મુખ્ય છિદ્રો દશ છે. સ્ત્રીઓના શરીરમાં ઉપરનાં ઉપરાંત સ્તનમાં બે અને ગર્ભના રસ્તામાં એક એવી રીતે ત્રણ છિદ્રો વધારે છે.

સ્રોત.

મનઃપ્રાણાન્નપાનીયદોષપાતુપધાતવઃ
પાતૂનાં ચ મલા મૂત્રં મલમિત્યાદયસ્ત-
નો ॥ સંચરન્તિ દિવ્યૈર્મર્ગિસ્તાનિ સ્રોતાંસિ
સંજયુઃ ॥ વહન્તિ તાનિ સંખ્યાય વ-
ચ્યન્તે નૈવ શ્રાયિતુય્ ॥

મન, પ્રાણ, અપ્ન, ચાણી, કોષ, પા-
તુઓ, ઉપધાતુઓના મેલ, મૂત્ર અને વિદ્યા ઈત્યાદિ પદાર્થો શરીરમાં જે આ-
ર્ગથી ફરે છે તે આર્ગને 'સ્રોત' એ નામ આપેલું છે. એ સ્રોતો ધણાં ટોવાથી સંખ્યા કરીને કહી શકાતાં નથી.

જાળાં.

નિરન્તરં રન્ધ્રાણિ કરકઞ્જિતાનિ સમૂહિ-
તાનિ ચ જાલાનીવ જાળાનિ ॥

જાલાનિ તુ સિરાસ્તાયુમાંસાસ્માશુ-

ઝવન્તિ હિ । તાનિ ચત્વારિ ચત્વારિ સ-
ર્વાણ્યેવ ચ પોદશ ॥

તાનિ મણિવન્ધગુલ્ફસંશ્રિતાનિ પરસ્પર-
નિવદ્ધાનિ પરસ્પરસંશ્લિષ્ટાનિ પરસ્પરગવાસિ-
તાનિ चेति यैर्गवास्तिमितं शरीरम् । अय-
मर्थः । एकस्मिन्मणिवन्धे एकं जालं शिरायाः ।
अपरं स्नाय्वोस्तृतीयं मांसस्य चतुर्थमस्थि
एवं चत्वारि जालानि । एतेनेतरमणिवन्धो
गुल्फौ च व्याख्यातौ । गवास्तिं विरचितं नि-
रन्तरजालाकाररन्ध्रनिकरपरिकलितमित्यर्थः ।

જેમ કચરાનાં બળાંઓ ઢુકઢુકડાં
અપાર છિદ્રોવાળાં અને બાણે એકકાં
થઈ ગએલાં હોય એવાં હોય છે તેમ શ-
રીરની અંદરનાં બળાંઓ પણ ઢુકઢુકડાં
અપાર છિદ્રોવાળાં અને બાણે એકકાં
થઈ ગયાં હોય એવાં છે. એ બળાંઓ
શિરા, સ્નાયુ, માંસ અને હાડકાંઓનાં
બનેલાં છે. એઓ નીચેપ્રમાણે એક
એક સ્થાનમાં ચાર ચાર છે અને સઘળાં
મળીને શોળ છે. જેમકે જમણા હાથના
કાંડામાં એક શિરાતું, બીજું સ્નાયુતું,
ત્રીજું માંસતું અને ચોથું હાડકાતું બાણું
છે. કાળા હાથના કાંડામાં, જમણા પ-
ગની ધુંટીમાં અને કાળા પગની ધુંટીમાં
પણ એપ્રમાણે ચાર ચાર બળાં છે એ
બળાંઓ હાથના કાંડાઓમાં તથા પગની
ધુંટીઓમાં રહેલાં પરસ્પરથી બંધાએલાં,
પરસ્પરથી લાગેલાં અને પરસ્પરથી ય-
એલાં છિદ્રોવાળાં છે કે જેઓએ આ શ-
રીરને પરસ્પર અંતર વચ્ચેનાં બળાંનાં
જેવાં છિદ્રોના સમૂહોવાળું કરી મેલ્યું છે.

કૂચો (ગાભાઓ.)

કૂર્ચાઃ સ્પર્શસ્તપોદ્ગો તુ તાવન્તૌ પા-
દયોરપિ । ગ્રીવાયામેક એકસ્તુ મેદૃ સ-
ર્વેડપિ પદ્ સ્મૃતાઃ । કૂર્ચા અપિ શિરા-
સ્નાયુર્માંસાસ્થિપ્રભવાઃ સ્મૃતાઃ ॥

બે હાથમાં બે, બે પગમાં બે, કાંડામાં
એક અને લિંગમાં એક એવી રીતે સ-
ધળા મળીને છ કૂચો છે. એ કૂચો શિરા,
સ્નાયુ, માંસ અને હાડકાંઓમાંથી બ-
નેલા છે.

રબ્બુઓ (દોરીઓ.)

પૃષ્ઠવંસસ્યોચયતો મહત્યો માંસર-
જ્જવઃ । ચતસ્રો માંસપેશીનાં વન્યનં ત-
ત્પયોજનમ્ ॥

ખરડાના બન્ને પડખામાં માંસની
મોટી મોટી ચાર દોરીઓ છે. માંસની
પેશીઓને બાંધી રાખવી એ એઓતું
કામ છે.

સેવનીઓ (સેવણીઓ.)

સેવન્યઃ સપ્ત તાસાં તુ ભવેયુઃ પશ્ચ
મસ્તકે । એકા શેફસિ જિહ્વાયામેકા
વિધ્યેન્ન તાઃ કચિત્ ॥

શરીરમાં સેવણીઓ કુલ સાત છે તે-
ઓમાંથી માથામાં પાંચ છે, લિંગમાં એક
છે અને જીભમાં એક છે. એઓને કદી
પણ વીધવી નહીં.

સંધાતો (હાડકાઓના જથ્થાઓ.)

ચતુર્દશાસ્ત્ર્યાં સંવાતાસેષાં ત્રયો ગુલ્ફ-
જાનુવદ્ધગેષુ । एतेनेतरसङ्गमिवाह च व्या-
ख्यातौ । त्रिदशिरसोरेकैवम् । अत्र च
त्रिकपदेन ग्रीवास्थिसंवात उच्यते ।

હાડકાઓના બધા ચોદ છે. તેઓમાં પગની બે ધુંડીઓમાં બે, ગોઠણમાં બે, બે સાથળ સંધિઓમાં બે, બે હાથના કાંડા આગળના ટોચકામાં બે, બે કાણીઓમાં બે, હાથની ત્રણ ખભાની સંધિઓમાં બે, કાંડમાં એક અને આયામાં એક છે.

સીમંતો (સંધાઓ.)

ચતુર્દશૈવ સીમન્તાઃ કથિતા મુનિ-
પુત્રૈઃ । સંધાવાઃ સીવિતા ચૈસ્તુ સીમ-
ન્તાસ્તે પ્રકીર્તિતાઃ ॥

યૈઃ અસ્થિભિઃ ।

ઉત્તમ મુનિઓએ સીમંતો ચૌદજ
કહેલા છે. ન-હાડકાઓએ-કુપર લ-
ખેલા ચૌદ સંધાઓને-ધોભાવેલા છે તે હા-
ડકાઓને 'સીમંત' એવું નામ આપેલું છે.

૧૫૪૫ (આમડીઓ.)

હીરસ્ય પચ્ચમાનસ્ય ચવા સન્તા-
નિકા મવેત્ । પચ્ચમાનસ્ય શુક્રસ્ય ર-
જસથ તથા ત્વચઃ ॥ પૂર્વાવભાસિનીતાસાં
સિધ્ધસ્થાનં ચ સા સ્મૃતા ।

અપાવભાસિની ।

ધ્રાગકેન પિત્તેનાવભાસનાત્ ।

પરિણહેન વિભારિતસ્ય ગ્રીહેવૈશતિમા-
ગેષ્વણદશ ભાગાઃ પ્રમાણં તસ્યાઃ ગ્રીહિરવ-
ચઃ । સા સિધ્ધપદ્મકમ્પકોરપિષ્ઠાનમ્ ।

દ્વિતીયા લોહિતા જ્ઞેયા વિલકાલ-
કજન્મમૂઃ ॥

સા ચવપોદશમાગપ્રમાણાવિલકાલકન્ય-
સ્યદ્ધાનનામપિષ્ઠાનમ્ ।

તૃતીયા તુ મવેચ્છેતા સ્થાનં ચર્મદ-
લસ્ય સા ।

સા ચવદ્વાદશમાગપ્રમાણા ચર્મદલાજગ-
લ્લિકા મશકાનામપિષ્ઠાનમ્ ।

તામ્રા ચતુર્થા વિઘ્નેયા કિલાસથિ-
ત્રચૂમિકા ॥

ચવાદશમાગપ્રમાણમ્ ।

પચ્ચમી વેદિની નામ્રા પચ્ચમાગા મા-
માણિકા । વિસર્પકુષ્ઠાપિષ્ઠાના હેવા ષષ્ઠી
તુ લોહિતા ॥ ગ્રીહિમાત્રપ્રમાણા સા પ્ર-
નિયમણ્ડાપચીસ્થિતિઃ ।

ગ્રીહિપ્રમાણા પ્રન્યપચી મણ્ડાપચી-
વેદશીપદનામપિષ્ઠાનમ્ ।

સ્પૂલા ત્વક્ સપ્તમી સ્થાતા વિદ્ર-
ધ્યાદેઃ સ્થિતિશ્ચ સા ॥

સા ગ્રીહિદ્વયપ્રમાણા । તત્ત્વપદોલ્લેખ-
કર્ષણેણસ્પૂલા ગ્રીહિદ્વિમાત્રયેતિ સસાપિ ત્વચઃ
સમુદિતા વિશતિતથમાગોનપદ્યવપ્રમાણાઃ ।
પદ્યવપ્રમાણં તુ અદ્વષ્ટોદત્તુલ્યમ્ । યત
ઉક્તમ્ । ઉદ્વેજકુષ્ઠપ્રમાણં ગાઢમેવ વિધ્યે-
દિતિ । પુત્તપ્રમાણં માંસલેષુ સ્થૂલેષુ લોહ-
વ્યમ્ । ન તુ લલાટલક્ષ્ણાનુલ્પાદિષુ ।

જેમ અગ્નિથી પાકતા દુધમાંથી તર
થાય છે તેમ પિત્તથી પાકતા વીર્યમાંથી
અને રવમાંથી આમડીઓ થાય છે. એ-
ઓમાં પેહેલી આમડીનું નામ અવ-
ભાસિની છે અને તે સિધ્ધ નામના એક
બાતના કાઠનું સ્થાનક છે એ આમડી
આજક નામના પિત્તથી પ્રકાશે છે તેથી
અવભાસિની કહેવાય છે પરીણાહથી

૧ આ ગ્રંથમાં ગોસહના પૃષ્ઠમાં જોડું.

ઢવન્તિ હિ । તાનિ ચત્તારિ ચત્તારિ સર્વાણ્યેવ ચ પોદશ ॥

તાનિ મણિવન્ધુગુલ્ફસંશ્રિતાનિ પરસ્પર-નિવદ્ધાનિ પરસ્પરસંશ્રિયાનિ પરસ્પરમવાસિ-તાનિ चेति यैर्गवासितमिदं शरीरम् । अय-र्मर्थः । एकस्मिन्मणिचन्द्रे एकं जालं शिरायाः । अपरं स्राव्योस्तृतीयं मांसस्य चतुर्थमस्थ-एवं चत्वारि जालानि । एतेनेतरमणिचन्दो गुल्फौ च व्याख्यातौ । गवासितं विरचितं नि-रन्तरजालाकाररन्ध्रनिकरपरिकलितमित्यर्थः ।

જમ કચરાનાં જળાઓ ડુકડુકડાં અપાર છિદ્રોવાળાં અને જાણે એકઠાં થઇ ગએલાં હોય એવાં હોય છે તેમ ચ-રીરની અંદરનાં જળાઓ પણ ડુકડુકડાં નહુ છે. એ આમડી કિલાસ અને મિત્ર-નામના ઢાઢનું સ્થાનક છે.

પાંચમી આમડીનું નામ (વેદિની) છે અને તેનું પ્રમાણ જવના પાંચ ભાગ જેવડું છે. એ આમડી વિસર્પ (રતવા) નામના ઢાઢનું સ્થાનક છે.

છઠ્ઠી આમડીનું નામ 'શિલિની' છે અને તેનું પ્રમાણ જવ જેવડું છે. એ આમડી ગાંઠ, રસોલી, કંઠમાલ, મોટી ર-સોલી અને રલીપદ (ધણાં કાણાંવાળી નાક વગેરે ઉપરની કઠણ ગાંઠ)નું સ્થા-નક છે.

સાતમી (માંસધરાનામની) આમડી જાડી છે અને તેનું પ્રમાણ બે જવ જે-વડું છે. એ આમડી વિદ્રધિ (એક જા-તનુ શુભંડું) આદિનું સ્થાનક છે. આ

કૂચો (ગાભાઓ.)

કૂર્ચાઃ સ્યુર્હસ્તયોદ્ધૌ તુ તાવન્તૌ પા-દયોરપિ । શ્રીવાયામેક એકસ્તુ મેદૌ સ-ર્વેડપિ પદ્ સ્મૃતાઃ । કૂર્ચા અપિ શિરા-સ્નાયુર્માસાસ્થિમમ્ભવાઃ સ્મૃતાઃ ॥

બે હાથમાં બે, બે પગમાં બે, ડાકમાં એક અને લિંગમાં એક એવી રીતે સ-ધળા મળીને ૭ કૂચો છે. એ કૂચો શિરા, સ્નાયુ, માંસ અને હાડકાઓમાંથી બ-નેલા છે.

રજ્જુઓ (દોરીઓ.)

પૃષ્ઠવંશસ્યોમયતો મહત્યો માંસર-જ્જવઃ । ચતસ્રો માંસપેશીનાં વન્ધનં ત-ત્પયોદ્ગ્રામલાંન લામાનિ એસંહ્યાનિ ભવન્તિ હિ । સન્તિ યાવન્તિ લોમાનિ તાવન્તો લોમકૂપકાઃ ॥

રવાડાં એ હાડકાંઓના મેલરૂપ છે. અને તેઓ અસંખ્યાત છે. જેટલાં રવાડાં છે તેટલાજ તેઓને રહેવાના ખાડા છે. અંગો અને ઉપાંગો આદિનું બનવું.

અગ્રમત્યગ્નિર્વૃત્તિઃ સ્વભાવાદેવ જા-યતે । સન્નિવેશથ ગાત્રાણાં નાત્રાસ્તે કા-રણાન્તરમ્ ॥

નિર્વૃત્તિઃ સિદ્ધિઃ સ્વભાવાદેવ ર્શ્વરાત્ । સન્નિવેશો રચનાવિશેષઃ ।

અગ્રમત્યગ્નિર્વૃત્તી યે ભવન્ત્યણુ-ગુણાઃ । તે તે ગર્ભસ્ય વિદ્યેયા ધર્માધર્મ-નિમિત્તજાઃ ॥ દન્તાનાં પતનં જન્મ પુનઃ પાતે તસંમવઃ । તલેષ્વનુદ્ભવો લોત્રા-મેતત્સર્વ સ્વભાવતઃ ॥

હાડકાઓના બધા ચૌદ છે. તેઓમાં પગની બે ધુંટીઓમાં બે, ગોઠણમાં બે, બે સાથળ સંધિઓમાં બે, બે હાથના કાંડા વ્યાગળના ટોચકામાં બે, બે કાણીઓમાં બે, હાથની તથા ખભાની સંધિઓમાં બે, ડોકમાં એક અને માથામાં એક છે. સીમંતો (સેંથાઓ.)

ચતુર્દશૈવ સીમન્તાઃ કથિતા મુનિ-
પુત્રૈઃ । સંઘાતાઃ સીપિતા ચૈસ્તુ સીમ-
ન્તાસ્તે પ્રકીર્તિતાઃ ॥

૧. અસ્થિમિઃ ।

ઉત્તમ મુનિઓએ સીમંતો ચૌદજ
કહેલા છે. ૭-હાડકાંઓએ ૬૫૨ લ-
ગેલાં સીમંતો તે શ્રેણીએ છે તે હા-

- ૨ ખોપરીનો ઉબો અર્ધભાગ-
- ૩ જમણા ખભાની ટાલ.
- ૪ હાથના કાંડાના આઠ અસ્થિ.

સા ચત્વાદશમાગપ્રમાણા ચર્મદલાનગ-
હિકા મશકાનામધિષ્ઠાનમ્ ।

તામ્રા ચતુર્થી વિજેયા કિલાસશ્ચિ-
ત્રમૂલિકા ॥

ચત્વાદશમાગપ્રમાણમ્ ।

પચ્ચમી વેદિની નામ્ના પચ્ચમાગા મા-
માણિકા । વિસર્પકુષ્ઠાધિષ્ઠાના જેયા પૃષ્ઠી
તુ હોહિતા ॥ ત્રીહિમાત્રપ્રમાણા સા શ્ર-
નિયમણ્ડાપચીસ્થિતિઃ ।

ત્રીહિપ્રમાણા ગ્રન્થ્યપચી ગણમણ્ડમાલા-
વૃદ્ધીપદાનામધિષ્ઠાનમ્ ।

સ્થૂલા ત્વક્ સપ્તમી રૂયાતા વિદ્ર-
ધ્યાદેઃ સ્થિતિઃ સા ॥

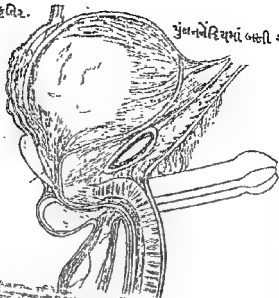
૫ છાતીનું પિંચર.

૬ બસ્તિ

૭ પગની ધુંટીની અસ્થિ.

આકૃતિ ૨.

પુંઘનને દિયમાં બસી અને મૂશા.

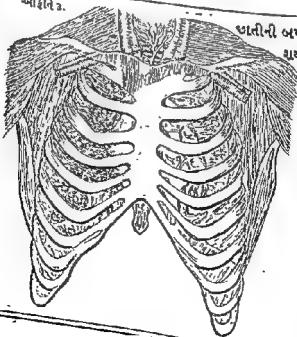

આકૃતિ ૩.

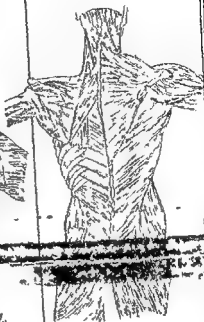
પાતીની બખોલમાં

શયતથાફે

નોદેખાવ.

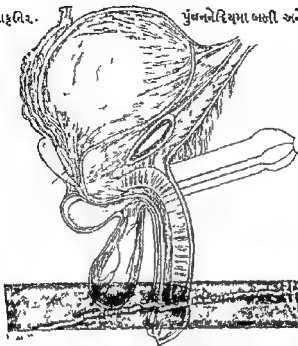

પાલી અને પેટના અન્યથોનો દેખાવ આકૃષ્ટિ શીટના સ્નાયુનો દેખાવ

આકૃતિ ૨.

પુંઘનને દિશામાં બહારી અને મૂત્રાશયમાં ગી

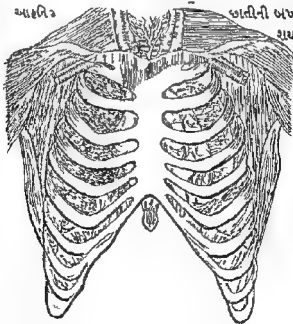

આકૃતિ ૩

ઝાતીની બાજીલમાં રક્ત

શયતથા ફેફસાં

નો દેખાવ

કવિદ, ઘાલી અને પેરના અવયવોનો દેખાવ આકૃતિ ૮ પીઠના સ્નાયુનો દેખાવ.

પીઠના સ્નાયુ -

આકૃતિ ૪. દોઢરી અને આંતરડાં.

આકૃતિ ૫.

બપુલેપણ.

ડાબોણ

આકૃતિ ૬. કલેબનીનીએનીસપા-
ટી.

આકૃતિ ૭.

ત્રિકેસા તથા વાયુનળી
નો સંબંધ

આકૃતિ ૧૨

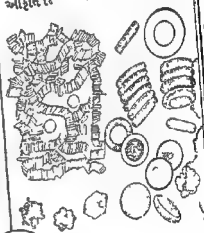

મૂત્રાશય માયી
મૂત્રમાર્ગનો દેખાવ

આકૃતિ ૧૪

શરીરમાં રક્તના કણો

૧૧૩

હોજરી અને
પિત્તાશય

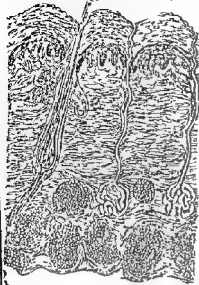

આકૃતિ ૧૫

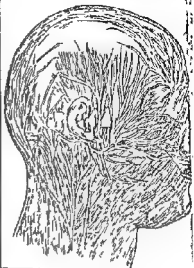

નેત્ર રચના તથા તેની સ્નાયુઓ

આકૃતિ ૧૬ ત્વચાની ઇન્જેક્ટીવ રચના.

આકૃતિ ૧૭. મુઠાજેના ફાંનતંતુ

આકૃતિ ૧૮.

ગર્ભસ્થાનમાં પાંચ મહીનાનું ગર્ભ -

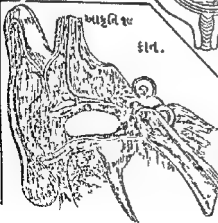

આકૃતિ ૧૯

ફાંન.

આકૃતિ ૨૦

પ્રપાચક અને વીર્ય

અંગે અને ઉપાંગોનું બનવું તથા ગા-
ત્રોની રચના ઈશ્વરની ઇચ્છાથીજ થાય
છે. એમાં બીજું કશું કારણ નથી. ગ-
ર્ભનાં અંગે તથા ઉપાંગે બનવામાં જે
કાંઈ ગુણુદ્દેશ થાય છે તે ગર્ભમાં આ-
વેલા જીવતા ધર્મ અર્થર્થેષી પ્રારબ્ધથી
થાય છે એમ સમજવું, પેદેલી વારના
દાંત પડી જમને બીજી વાર આવે છે અને
બીજી વારના પડી જતાં પાછા ઉગતા
નથી. હાથ પગના તળાંબોમાં રૂવાડાં
ઉત્પન્ન થતાં નથી તેમાં ઈશ્વરની ઇચ્છા-
જ કારણરૂપ છે.

ગર્ભની સ્થિતિની પ્રત્યેક માસે થ-
નારી અભિવૃદ્ધિ તથા ગર્ભાણીને
દુઃખિષ્ટ પદાર્થો ન આપવાથી
બુદ્ધિસાન તથા આપ-
વાથી ફાયદા.

ગર્ભાણ્યે નિષ્કૃતિયં યાદુઃ શુક્રં સ-
ચાર્તવમ્ । તાદૃગેવ દ્રવીભૂતં પ્રથમે માસિ
તિષ્ઠતિ ॥ મહત્પિત્તકફેસ્તત્સૃયઃ પચ્ય-
માનો દ્વિતીયકે । કલલસ્થમદ્દાભૂતસમુ-
દાયો યનો ભવેત્ ॥

અન્ન મહત્કફયોરપિ પાકહેતુત્વાત્તયોર-
પ્પૂખ્મણોઽધિકસ્તત્વાત્ ।

[યત્ જત્ત ચરકે]

મૌમાપ્ચાગ્રેયવાયવ્યાઃ પચ્છોપ્ચ્યાઃ
સનામસાઃ । તૃતીયે માસિ શિરસો હ-
સ્તયોઃ પાદયોસ્તયા । પિષ્ટિકાઃ પચ્ચ
સિદ્ધ્યન્તિ સૂક્ષ્મા અવયવાસ્તનોઃ ॥ સ-
ર્વાણ્યજ્ઞાન્યુપાક્રાન્તિ ચતુર્થે સ્વઃ સ્ફુટાનિ
દિ । હૃદયવ્યક્તમાત્રેન વ્યચ્યતે ચેતનાપિ

ચ ॥ તસ્માચ્ચતુર્થે ગર્ભસ્તુ નાનાર્વસ્તુનિ
વાચ્ચતિ । તતો દિહદયા યસાન્નારી
દૌહદિની મતા ॥ દૌહદાવસ્થયા કુર્જાં
કુર્ણિવળં ચ વામનમ્ । વિકૃતાત્મનસં વા
પુત્રં નારી પ્રસૂયતે ॥ યતઃ સ્ત્રી દૌહદં
પ્રાપ્ય વીર્યવન્તં ચિરાયુષમ્ । પુત્રં પ્રસૂ-
યતે તસ્માચ્ચસૈ વાંછિતમર્પયેત્ ॥ રિન્દ્રિ-
યાર્યાન્યસૌ યાન્યાન્મોકુમિચ્છતિ ગ-
ર્ભિણી । ગર્ભવાચામપાત્તાંસ્તાન્મિપગા-
હત્ય દાપયેત્ ॥

મોકુમુપમોકુમિત્યર્થઃ ।

સા પ્રાપ્તદૌહદા પુત્રં જનયેતુ ગુણા-
ન્વિતમ્ । અલબ્ધદૌહદા ગર્ભે લમેતા-
સ્પનિ વા ભયમ્ ॥ યેષુ યેષ્વિન્દ્રિયાર્યેષુ
દૌહદે સાવમાનિતા । પ્રસૂયતે મૃતં સાર્તિ
તસ્મિર્તાસ્મિસ્તદિન્દ્રિયે ॥

સાર્તિ સવ્યપમ્ ।

દૌહદવિશેષફલમાહ ।

રાજસન્દર્શને યસ્યા દૌહદં જાયતે
સ્ત્રિયઃ । અર્ધવન્તં મહાભાગં કુમારં સા
પ્રસૂયતે ॥ દુક્કલપદ્મકૌશેયભૂષણાદિપુ
દૌહદાત્ । અલક્ષારેષિણં પુત્રં લલિતં
સા પ્રસૂયતે ॥ આશ્રમે સંયતાત્માનં ધર્મ-
શીલં પ્રસૂયતે । દેવતામતિમાયાં તુ પ્રમૂતે
પાર્ષદોપમમ્ ॥

આશ્રમે તપસિનામાશ્રમે દૌહદાત્ પાર્ષ-
દોપમ પ્રયોપમમ્ ।

દર્શને બ્યાલજાતીનાં હિસાશીલં પ્ર-
સૂયતે । રક્તાસં લોભનં શૂરં મહિપાશિ-
પદૌહદાત્ ॥ ચારાદમાસે સ્વપ્નાહું શૂરં
સંજનયેત્તુતમ્ । મૃગમાસે તુ તચ્છાયં વિ-

ક્રાન્તં વનચારિણમ્ ॥ અતોડનુકેપુંયા
નારી દૌહદં વિદધાતિ હિ । સ્ત્રીરાચા-
રશીલૈઃ સા સમાનં જનયિષ્યતિ ॥ પ-
શ્ચમે માનસં પથે દુદ્ધિશ્રાત્તિપ્રવુદ્ધયતે ।
સર્વાણ્યજ્ઞાન્યુપાજ્ઞાનિ ભૂશં વ્યક્તાનિ સ-
ક્ષમે ॥ ઓજોડષ્ટમે સચ્ચરતિ માતાપુત્રૌ
સુહુઃ ક્રમાત્ । તેન તૌ મ્લાનમુદિતૌ
સ્થાતાં જાતૌ ન જીવતિ ॥ ન જીવત્વ-
ષ્ટમે જાતસ્ત્રોજો ન સ્થિરં યતઃ । તથા
નૈર્ઋત્યભાગલાદાપયેતદ્વલિં તતઃ ॥

નૈર્ઋત્યાય ભાગશ્ચ કાલેષુ રુદ્રેણ દત્તઃ ॥

[યત ઉક્તં કુમારતન્ત્રે ।]

અષ્ટમે માસિ નૈર્ઋત્યાય માસૌદનં બલિ
દાપયેદિતિ ।

નવમે દશમે માસિ નારી શાલં પ્રસૂ-
યતે । એકાદશે દ્વાદશે વા તતોડન્યથ
વિકારતઃ ॥

વીર્ય અને રજ ગર્ભાશયમાં જેવું પ-
હ્યું હોય તેવું ને તેવું દ્રવશ્પષ્પણથી પે-
હેલા મહિનામાં રહે છે. એ ગર્ભાશયમાં
રહેલા વાત, પિત્ત અને કફથી પાકતો
વીર્ય અને રજમાં રહેલો પંચમહાભૂત-
નો સમુદાય બીજા મહિનામાં ઘટો થાય
છે. વાયુ અને કફથી પણ ગર્ભપાકે છે.
કારણ કે તેઓમાં પણ ગરમી રહેલી
છે ચરકમાં કહ્યું છે કે “પૃથ્વીની, જ-
ળની, તેજની, વાયુની અને આકાશની
એવી રીતે પાંચ પ્રકારની ગરમીઓ છે.”
બીજા મહિનામાં બે હાથના બે, બે પ-
બે અને એક એક માથાનો એવી

રીતે પાંચ પિંડ અને શરીરના સૂક્ષ્મ
અવયવો સિદ્ધ થાય છે. ચોથા મહિનામાં
સઘળાં અંગો તથા ઉપાંગો સ્પષ્ટ થાય છે.
દૃઢ્યની સ્પષ્ટતા થવાથી ચેતના પણ
ચોથા મહિનામાં સ્પષ્ટ થાય છે તેથી ગ-
ર્ભને ચોથા મહિનામાં અનેક વસ્તુઓની
ઇચ્છા થાય છે. એક પોતાનું અને બીજું-
ગર્ભનું એવી રીતે તે સમયે સ્ત્રીનાં શ-
રીરમાં બે દૃઢ્ય થાય છે માટે ગર્ભિણી
સ્ત્રી ‘દૌહદિની’ કહેવાય છે. ગર્ભવાળી
સ્ત્રીને જે ઇચ્છા થાય તેમાં ખામી રાખ-
વામાં આવે તો તે સ્ત્રીને ખુંખું, હુંહું, ન-
ખુંસક, ઠીંગણું, આંધણું, કાણું કે કાંચું
સંતાન આવે છે. ગર્ભવાળી સ્ત્રીને ખાવા
પીવા વગેરેની જે ઇચ્છા થાય તે પાર
પાડવામાં આવે તો તે સ્ત્રીને પરાક્રમી
અને લાંબી આયુષ્યવાળો પુત્ર આવે છે
એટલા માટે તેને જે વસ્તુની ઇચ્છા
થાય તે વસ્તુ આપવી જોઈએ. ગર્ભિણી
સ્ત્રી જે જે વસ્તુઓને ભોગવવાની ઇચ્છા
કરે, તે તે વસ્તુઓ ગર્ભને હરકત થવાની
બીકને લીધે વેઢે મેળવાવીને અપાવવી
જોઈએ. જેની ઇચ્છા પુરી પાડવામાં
આવે તે સ્ત્રી શુણવાન્ દીકરા જણે છે
અને જેની ઇચ્છા પુરી ન પડે તે સ્ત્રીને
ગર્ભમાં અથવા પોતાના શરીરમાં હરકત
ઉત્પન્ન થાય છે, ગર્ભિણી સ્ત્રીએ ઇચ્છેલી
વસ્તુઓમાં જે જે ઇન્દ્રિયના વિષય સં-
બંધી તેની ઇચ્છા પુરી કરવામાં ન આવે
તે તે ઇન્દ્રિયમાં ખોડ ખાપણ આદિ વ્ય-
થાવાળો તેને પુત્ર આવે છે. ગર્ભવાળી

શ્રીને નોખ નોખા પદાર્થોની ઇચ્છા થવાથી નોખનોખાં ફળ થાય છે તે આ રીતે કે જે શ્રીને રાજતું દર્શન કરવાની ઇચ્છા થાય તે શ્રી ધનવાન અને અત્યંત પૂજ્ય પુત્ર જણે છે. જે શ્રીને ઉત્તમ વસ્ત્ર, રેશમી વસ્ત્ર અને આભરણ વગેરેની ઇચ્છા થાય તે શ્રી ધરેણાને ઇચ્છનારો રૂપાળો દીકરો જણે છે. જે શ્રીને તપસ્વીઓના આશ્રમમાં જવાની ઇચ્છા થાય તે શ્રી નિર્તંદ્રિય અને ધર્મોત્તમા દીકરો જણે છે. જે શ્રીને દેવતાની ભૂતિતું દર્શન કરવાની ઇચ્છા થાય તે શ્રી સદાશિવના પાર્ષદ જોવા દીકરો જણે છે. જે શ્રીને સર્પની ભૂતિઓ જોવાની ઇચ્છા થાય તે શ્રી હિંસા કરવાના સ્વભાવવાળો દીકરો જણે છે. પાકાતું માંસ ખાવાની ઇચ્છા થાય તો રાતાં નેત્રવાળો, ધણું રૂપાંશુવાળો અને વીરપણાવાળો પુત્ર આવે છે. સુવરતું માંસ ખાવાની ઇચ્છા થાય તો વીર અને હુલવાના સ્વભાવવાળો પુત્ર આવે છે. હરણતું માંસ ખાવાની ઇચ્છા થાય તો હરણુ જેવી કાંતિવાળો, પરાક્રમી અને વનમાં ફરનારો દીકરો આવે છે. જે શ્રીને આમાં કદા શિવાયની કોઈ વસ્તુની ઇચ્છા થાય તે સ્ત્રી, શરીર, આચાર અને સ્વભાવથી ઇચ્છેલી વસ્તુના જોવા દીકરો જણે છે. પાંચમે મહિને મન જાત થાય છે અને છઠે મહિને બુદ્ધિ બહુ પ્રગટ થાય છે. સાતમે મહિને સઘળાં મંગલ અને હાપંગા સારી પેઠે સ્પષ્ટ થાય છે. આઠમા મહિનામાં એજ અનુક-

મથી જીવ જરાવારમાં દીકરામાં પેસે છે અને જરાવારમાં માતામાં પેસે છે તેથી મા અને દીકરો વારંવાર ખેદ અને હર્ષ પામ્યા કરે છે તથા જે પુત્ર અવતરે છે તે જીવતો નથી. આઠમા મહિનામાં જન્મેલો જીવતો નથી તેનું કારણ એજ છે કે તે મહિનામાં એજ સ્થિર રહેતું નથી, આઠમે મહિને બાળકના શરીર પર નૈઋત્ય નામના દેવનો ભાગ લાગે છે એટલા માટે તે દેવને બલિદાન આપવું જોઈએ. બાળકના શરીરમાં નૈઋત્ય દેવને ભાગ રહે આપેલો છે અને એ ઉપરથીજ કુમારતંત્ર નામના ગ્રંથમાં કહ્યું છે કે “આઠમે મહિને નૈઋત્ય દેવને માંસવાળા ભાતનું બલિદાન દેવરાવવું.” શ્રી નવમે, દશમે, અગીઆરમે અથવા બાર મહિને પણ જણે છે. કંઈ વિકાર હોય તો એથી ઉપરાંતના સમયમાં પણ જણે છે.

અર્ણમાં ઉત્પન્ન થતું પ્રથમ અંગ.

શિરો ભવતિ ષાદ્રસ્ય પૂર્વમિત્યાહ શૌનકઃ । શિરસ્યેવોપજાયન્તે પ્રપાનાનીન્દ્રિયાણિ યત્ ॥ હૃદયં જાયતે પૂર્વે કૃતવીર્યોઽવદન્મુનિઃ । બુદ્ધેશ્ચ મનસઘાપિ યતસ્તત્ સ્થાનવીરિતમ્ ॥ પારાશર્ય ઇતિ ગ્રાહ પૂર્વે નામિસમુદ્રવઃ । પ્રાણી યત્ર સ્થિતો દેહઃ વર્ચયત્પૃષ્ઠસંયુતઃ ॥ પાણિપાદં યતેત્ પૂર્વે માર્કન્ડેયમુનેર્મતમ્ । દેહિનઃ સકલાઃ શ્રેષ્ઠાઃ પાણિપાદાશ્રયા યતઃ ॥ પ્રથમં જાયતે કોષ્ઠં તતઃ સર્વાદ્રસમ્ભવઃ । एतच्च कथयामास गौतमो मुनिपुङ्गवः ॥ સર્વાણ્યશ્નાન્યુપાદાનિ યુ-

ગપ્તસમ્ભવન્તિ હિ । સૂક્ષ્મતાન્નોપલ-
મ્યન્તે મતં ધન્વન્તરેરિદમ્ ॥ આમસ્યા-
ણુફલે ભવન્તિ યુગપન્માંસાસ્થિમજ્જા-
દયો લક્ષ્યન્તે ન પૃથક્પૃથક્કનુતયા પુ-
ષ્ટાસ્ત એવ સ્ફુટાઃ । एवं गर्भसमुद्भवे
लवयवाः सर्वे भवन्त्येकदा लक्ष्याः सू-
क्ष्मतया न ते प्रकटतामायान्ति वृद्धि-
गताः ॥

મજ્જાદયઃ इत्यादिशब्देन स्वकेशरच-
नानि गृह्यन्ते ॥

શૌનક કહે છે કે “સધળાં અંગોમાં
પ્રથમ માથું ઉત્પન્ન થાય છે. કારણ કે
સુખ્ય ઇન્દ્રિયો માથામાં જ થાય છે.” કૃ-
તવીર્ય યુનિ કહે છે કે “પ્રથમ દૃઢ્ય ઉ-
ત્પન્ન થાય છે. કારણ કે મનનું અને ઇ-
ન્દ્રિયોનું સ્થાનક દૃઢ્ય કહેવાય છે.” પા-
રાશર્ય યુનિ કહે છે કે “પ્રથમ નાભિ ઉ-
ત્પન્ન થાય છે કે જેમાં રહીને પ્રાણ ગર-
ભીની સહાયતાથી ટકેને વધારે છે.”
માર્કંડેય યુનિનો મત એવો છે કે “સ-
ધળા પ્રાણીઓમાં હાય પગવાળા પ્રાણી
એક છે એટલા માટે હાય અને પગ પ્ર-
થમથી ઉત્પન્ન થવાનો સંભવ છે.” યુ-
નિઓમાં હસમ ગૌતમ યુનિ કહે છે કે
“પ્રથમ કોડો ઉત્પન્ન થાય છે અને પછી
સધળાં અંગો ઉત્પન્ન થાય છે.” ધન્વન્ત-
રિનો મત એવો છે કે “સધળાં અંગો
અને ઉપાંગો એકી વખતે થાય છે પણ
સૂક્ષ્મ હોવાથી જોવામાં આવતાં નથી.”
જેમ આંખાના નાહના રૂળમાં માંસ, દ-
ળીઓ, મજ્જા, છાત્ર, કેસરા, અંકુર અને

દિટ્ટીયું એ પદાર્થો એકી વખતે ઉત્પન્ન
થાય છે પણ ઝીણાંઝીણાં હોવાને લીધે
જુદાં જુદાં દેખાતાં નથી અને જ્યારે
પુષ્ટ થાય છે ત્યારે સ્ફુટ દેખાય છે તેમ
ગર્ભમાં સધળા અવયવો એકી વખતે
ઉત્પન્ન થાય છે પણ ઝીણા હોવાને લીધે
દેખાતા નથી. જ્યારે મોટા થાય છે ત્યારે
જે સ્પષ્ટ દેખાય છે.

ગર્ભમાં માતા પિતા વગેરેથી ઉત્પન્ન
થતા અવયવો.

કેશાઃ શ્વશ્વ ચ લોમાનિ નલા દ-
ન્તાઃ શિરાસ્તયા । ધમન્યઃ સ્નાયવાઃ શ્વ-
ક્રમેતાનિ પિતૃજાનિ હિ ॥ માંસાસ્ટ્ત-
જ્જમેદાંસિ યક્ત્વીહાષ્ટનાભયઃ । હૃદયં
ચ શુદં ચાપિ ભવન્ત્યેતાનિ માતૃત્વઃ ॥
શરીરોપચયો વર્ણો વલદેહસ્થિતિસ્તયા ।
રસાદેવાનિ આયન્તે ભિષ્જો ઘુનયો જ-
શ્વઃ ॥ જ્ઞાનં વિજ્ઞાનમાયુશ્ચ સુલ્લદુઃસ્વા-
દિકં તથા । ઇન્દ્રિયાણિ ચ સર્વાણિ ભ-
વન્ત્યેતાનિ ચાત્મનઃ ॥

દુઃસ્વાદિકમિત્યાદિશબ્દેન નાનાયોનિજ-
ન્માદિકમુચ્યતે । આત્મનઃ આત્મસત્તિકર્ષીત્
મત્વાત્મનો આયન્તે । આત્મનો નિર્વિકારત્વા-
ત્પ્રકૃતિમાવાનુપપત્તેઃ ।

કેશ, ઘાડી મુછ, રૂવાડાં, નખ, દાંત,
શિરાઓ, ધમનીઓ, સ્નાયુઓ અને વીર્ય
એટલા ભાગ પિતાથી ઉત્પન્ન થાય છે.
માંસ, લોહી, મજ્જા, મેદ, જમણા પ-
ડખાની ગાંઠ, ખરલ, આંતરડાં, નાભિ,
દૃઢ્ય અને શુદ્ર એટલા ભાગ માતાથી

થાય છે. શરીરનું વધતું, વર્ધ, બળ અને દેહની સ્થિતિ એટલાં વાનાં રસથી થાય છે એમ વેદમુનિઓએ કહેલું છે. જ્ઞાન, અપરોક્ષ અનુભવ, આયુષ્ય, સુખ, દુઃખ અનેક યોનિઓમાં જન્મ થવા આદિ આત્માથી થાય છે. વિષયમાં આ એક જ્ઞાન આદિ અને સધળી ઈંદ્રિયો એઓ આત્માથી થાય છે એમ કહ્યું છે તે પછી નિર્વિકાર આત્મામાંથી ઘાઈવસ્તુ ઉત્પન્ન થવી ધટતી નથી એટલા માટે આત્માથી એટલે આત્માના પાસે રહેવાથી થાય એમ સમજવું.

ગર્ભના મુખ્ય ઉપકારક પદાર્થો.

અમીષોમૌ મહી વાંચુર્નમઃ સત્ત્વં રજસ્તમઃ । પચેન્દ્રિયાણિ ભૂતાત્મા ગર્ભ સર્જીવયન્તિ હિ ॥

અગ્નિરત્ર પાચતબ્રાજકાલોકચક્રજકસાધકાનામ્ તથા પાંચૌતિકાનાં તથા સમષાતુગતાનામમીનામ્ । શક્તિરૂપતયાવસ્થિતો વાચોધિવેવત્વં પ્રાપ્તો બોદ્યઃ ॥ સ પાચકાનાદિકર્મણા જીવયતિ સોમથ પચાત્મક-રેખ્મરસશુકાદીનાં સોમાત્મકાનાં ભાવાનાં રસેન્દ્રિયસ્ય ચ શક્તિરૂપતયાવસ્થિતો મન્મથાદિદૈવત્વં પ્રાપ્તો બોદ્યઃ । સ ચ સૌમ્યધાતોરોનઃપ્રમુતેઃ ગોષ્ણેન પવનપાવકસં-શુષ્કભાગસાર્દતાવિધાનેન જીવયતીતિ શેષઃ મહી ચ જલેન ક્ષિન્નસ્થાપિ નતિનતાવિધાનેન વાયુદોષવાતુમહાદ્રોષાદ્વાદીનાં સંચારણેના-નમ ઉચ્છ્વાસનિશ્વાસામ્યામ્ । સત્ત્વં રજસ્તમથ મનોરૂપતયા પરિણતં જીવાત્મનો જી-

વને શરીરાન્તરગ્રહણે મોક્ષણે ચ હેતુરિતિ તદપિ જીવયતિ પચેન્દ્રિયાણિ શ્રોત્રત્વદ્નેત્ર-નિહ્વાદ્રાણાણિ શબ્દાદિગ્રહણકર્મણા । ભૂતાત્મા કર્મપુરુષાઃ સ ચાશેપસ્યૈવ રાશેષ્વૈતન્ય-હેતુર્જીવયતીતિ ॥

અગ્નિ, ચંદ્ર, પૃથ્વી, વાયુ, આકાશ, સત્ત્વ, રજ તથા તમ, પાંચ ઈંદ્રિયો અને પ્રારબ્ધકર્મ એઓ ગર્ભને જીવાડે છે તે નીચે પ્રમાણે.

પાચક, બ્રાજક, આલોચક, રંજક અને સાધક એ 'પાંચ પ્રકારનાં પિત્તોની તથા પંચ મહાભૂતમાં રહેલી ગરમીઓની તથા સાત ધાતુઓમાં રહેલા અગ્નિઓની ચક્રિતરૂપે રહેલો અગ્નિ કે જે વાણીના દેવતાપણાને પામેલો છે તે પાચન આદિ કામ કરીને જીવાડે છે.

પાંચ પ્રકારના કક, રસ અને વીર્ય આદિ ચંદ્રરૂપ પદાર્થોની અને રસના (જીભ) ઈંદ્રિયની ચક્રિતરૂપે રહેલો ચંદ્ર કે જે મનના દેવતાપણાને પામેલો છે તે જોગ આદિ સૌમ્ય ધાતુઓના પોષણથી અને પવન થતા અગ્નિથી મુકાયલા ભાગને લીને કરવારૂપ કામ કરવાથી જીવાડે છે.

વાયુ દોષ, ધાતુ, ગલ અંગ અને ઉપાંગોને સારી રીતે ચક્ષન આપવારૂપ કામ કરીને ગર્ભને જીવાડે છે.

^૧ પાંચ પ્રકારનાં પિત્તધિવે આ પુસ્તકના ૬૪ માં પૃષ્ઠમાં જોવું.

^૨ પાંચ પ્રકારના કકવિવે આ પુસ્તકના ૭૨ માં પૃષ્ઠમાં જોવું.

આકાશ અવકાશરૂપ દેવાથી ઉદ્ભાસ અને નિશ્વાસના માર્ગ આપીને ગર્ભને જીવાડે છે.

સત્ત્વ, રજ અને તમ એ ત્રણ ગુણો મનરૂપે પરિણામ પામેલા દેવાથી જીવને જીવવામાં, બીજું શરીર લેવામાં અને મુક્તિ આપવામાં પણ કારણરૂપ છે તેથી તેઓ પણ જીવાડે છે.

શ્રોત્ર, ત્વચા, નેત્ર, જીભ અને શ્રાણુ એ પાંચ ઇન્દ્રિયો અનુક્રમે શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધનું પ્રહણ કરવારૂપ કામ કરીને જીવાડે છે.

પ્રારબ્ધકર્મ સધળા દેહમાં ચૈતન્ય રહેવાના કારણરૂપ છે માટે તે પણ ગર્ભને જીવાડે છે.

ગર્ભને જીવવાનો ઉપાય.

गर्भस्य नाभिनाब्द्या तु नाडी रस-
वहा स्त्रियाः । संलग्ना तेन गर्भस्य दृ-
द्धिर्भवति मित्यशः ॥ निश्वासोच्छ्वास-
संक्षोभस्समांशान्तोऽपिगच्छति । मातु-
र्निःશ્વસિતોચ્છ્વાસસંક્ષોભસ્સમ્મવાત્

સંક્ષોભ સમ્મલનમ્ । માતા નિશ્વાસાદિકા
ગાશ્વેદ્યા કરોતિ તાસ્મા ગર્ભોઽપિ કરો-
તીત્યર્થઃ ।

સ્રીની રસને વેદનારી નાડી ગર્ભની નાભિની નાડી (નાળવા) ની સાથે લા-
ગેલી હોય છે તેથી ગર્ભની નિરંતર વૃદ્ધિ થાય છે. ગર્ભને માનો નિશ્વાસ યવાથી નિશ્વાસ, ઉચ્છ્વાસ યવાથી ઉચ્છ્વાસ, સ્વલન યવાથી સ્વલન અને સ્વપ્ન યવાથી

સ્વપ્ન પ્રાપ્ત થાય છે અર્થાત્ માતા નિ-
શ્વાસ વગેરે જે જે ચેષ્ટાઓ કરે છે તે તે
ચેષ્ટાઓ ગર્ભ પણ કરે છે.

ગર્ભની વૃદ્ધિ થવાનું કારણ.

गर्भस्य नाभिमध्ये तु ज्योतिःस्थानं
ध्रुवं स्मृतम् । तदा धमति वातश्च देह-
स्तेनास्य वर्धते ॥ ऊष्मणा सहितश्चापि
दारयत्यस्य मासतः । ऊर्ध्वं तिर्यग्ध-
स्ताश्च स्रोतांसि तु यथा तथा ॥

યથા યથા દારયતિ વિસ્તારયતિ તથા
તથા દેહી વર્ધતે इति पूर्वेणान्ययः ।

ગર્ભની નાભિના મધ્યમાં એક અ-
વિચલ્ય તેજનું સ્થાન છે. તે સ્થાનને વાયુ
ધમે છે તેથી ગર્ભનો દેહ વૃદ્ધિ પામે છે.
ગરમીની સહાયતાવાળો વાયુ ગર્ભના ઊં-
ચેના, નીચેનાં અને આડાં સ્રોતોને (મ-
ળમૂત્ર આદિ આસવાના માર્ગોને) વાયુ
જમ જમ વિસ્તારતો જાય છે તેમ તેમ
ગર્ભનો દેહ વધતો જાય છે.

**રૂવાણાના ખાડાઓનું અને દૃષ્ટિનું
ન વધવું.**

दृष्टिश्च रोमरूपाश्च न वर्धन्ते कदा-
चन । घ्राण्येतानि मर्त्यानामिति धन्व-
न्तेर्मृतम् ॥

મનુષ્યોનાં રૂવાણાંઓના ખાડાઓ
અને દૃષ્ટિ જેવાં પ્રથમ દોષ તેવાં તેવાં
રહે છે. કહીયણ વધતાં નથી એવો ધ-
ન્વંતરીનો મત છે.

નખ અને કેશનું સર્વદા વધવું.
પરીરે હીયમાળેઽપિ વર્ધતે દ્વાવિર્મા

સદા । સ્વભાવે પ્રકૃતિ કૃતા નસકે-
શાન્તિ સ્થિતિઃ ॥

પ્રકૃતિ કૃત્વા કારણં કૃત્વા સ્થિતિ-
ર્મયાદા ।

શરીર ક્ષીણ થતું જતાં પણ સ્વભા-
વરૂપ કારણને લીધે નષ્ટ અને કેશ સ-
ર્વદા વધ્યાજ કરે છે એવી મર્યાદા છે.

ચેતના વગરનાં અંગો.

મન અને છેદ્રિયોસહિત દેહ ચેત-
નાના સ્થાનકરૂપ છે પણ તેમાં કેશ, રૂ-
વાણી, નષ્ટ, અંદરના મળરૂપ પદાર્થો
અને અંદરના યુષ્ણોમાં ચેતના નથી.

ગર્ભ અધોવાયુ મુકતો નથી તથા
વિદ્યા મૂત્ર કરતો નથી તેનું કારણ.

ચેતનાનામધિષ્ઠાનં મનો દેહસ્ય સે-
ન્દ્રિયઃ । કેશલોમનસાગ્રાન્તર્મલદ્રવ્ય-
શૃંગૈર્ધિના ॥

વાયુ અદ્ય હોવાથી અને વાયુનો
તથા પદ્માસયનો થોડો થોગ થવાથી
ગર્ભમાં રહેલો પ્રાણી અધોવાયુ મુકતો
નથી અને વિદ્યા કે મૂત્ર પણ કરતો નથી.

ગર્ભ રોતો નથી તેનું કારણ.

માતાત્પત્વાદયોગાદ વાયોઃ પક્કા-
ગયસ્ય ચ । વાતમૂત્રપુરીપાણિ ગર્ભસ્થો
ન વિમુચ્યતિ ॥

મેહોદું બાળથી હંધાએહું હોવાને
લીધે, કંઠ કંઠથી ઘેરાએલો હોવાને લીધે
અને વાયુના માર્ગ શિક્ષાએલા હોવાને
લીધે ગર્ભમાં રહેલો પ્રાણી રોતો નથી.

ગર્ભવાળી સ્ત્રીએ પાળવાના નિયમો.
અયોગાદીપચોગાત્ ।

જરાયુષા મુસે ઝરે કાઠે ચ કફ-
વેષ્ટિ । વાયોર્માર્ગનિરોધાદ ન ગર્ભસ્યઃ
પરોદિતિ ॥

ગુર્વિણી પ્રયમાદદઃ મહુષ્ટા મૂયિતા
શુચિઃ । મરેચ્છુકામ્બરપરા શુભિમા-
ર્ચને રતા ॥ મોઝ્યં તુ મધુરમાયં સ્નિગ્ધં
હૃયં દ્રવ્યં લઘુ । સંસ્કૃતં દીપનીર્યં તુ નિ-
ત્યમેવોપયોજયેત્ ॥ ગુર્વિણી ન તુ કુર્ણીત
જ્વાયામપતર્પણમ્ । અવાયં ચ ન સે-
વેત ન કુર્યાદતિતર્પણમ્ ॥ રાત્રૌ જાગ-
રણં શ્લોકં યાનસ્યારોહણં તથા । રક્ત-
મોસં વેગરોષં ન કુર્ણાતુસ્કઠાસનમ્ ॥
દોષાભિગ્ધૈર્ગર્ભિણ્યા યો યો ભાગઃ પ્ર-
પીઞ્ચયેત્ । સ સ માયઃ મિશ્રોસ્તસ્ય ગ-
ર્ભસ્યસ્ય પ્રપીઞ્ચયેત્ ॥ મલિનાં વિકૃતા-
કારાં હીનાર્દ્રીં ન સ્પૃશેત્તિલ્પમ્ । ન જિ-
ઘ્રેદપિ દુર્ગન્ધં ન પશ્યેન્નયમામિયમ્ ॥
વર્ચાસિ નાપિ કૃષ્ણચાત્કર્ણયોરમિયાણિ
ચ । નાત્રં પર્યુષિતં શુષ્કં મૂલીત ક-
થિતં ન ચ ॥ ચૈત્યસ્મશાનહતાંથ મા-
વાંશ્ચાપ્યવશસ્કરાન્ । વહિર્નિષ્ક્રમણં
ક્રોષં શૂન્યાગારં ચ વર્ષયેત્ ॥ મોર્ચેર્દૂ-
યાન્ન તત્કુર્વાયેન ગર્ભો વિનશ્યતિ । તૈ-
લામ્યદ્રોદ્ધર્મં ચ જોત્યર્થં કારપેદપિ ॥
નામૃદ્વાસ્તરણં કુર્વાન્નાત્યુચં શ્રયનાસનમ્ ।
પ્રતાંસ્તુ નિયમાન્નર્ચાન્યત્નાત્કુર્ચીતિ શુ-
વિણી ॥

ગર્ભવાળી સ્ત્રીએ પેટેલા દિવસથીજ
આનંદમાં રહેવું. શલ્યગરેલ રેલવું. પ-

વિગ્ર રહેવું. યોજાં વસ્ત્રો પેહેરવાં. ગુરુ અને પ્રાણશોભા પૂજનમાં તત્પર રહેવું. ઘણું કરીને મધુર, સ્નિગ્ધ, દુદ્ધને ગમે એવા, હલકા અને દ્રવરૂપ પદાર્થો જમવા, વપાર આદિથી સંસ્કાર આપેલા અને અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરે એવા પદાર્થો નિત્ય ઉપયોગમાં લેવા. ગર્ભવાળી સ્ત્રીએ પરિશ્રમ કરવો નહીં, જમતાં છુપ્પું રહેવું નહીં, તેમ અત્યંત ધરાવું પણ નહીં, અને મૈથુન પણ કરાવવું નહીં. શાતનું જાગરણ કરવું નહીં. શોક કરવો નહીં. વાહન પર ચડવું નહીં. લોહી કઢવું નહીં. વિષ્ણુ કે મૂત્ર આદિના પેગને રાંઠવો નહીં અને જીએ કે ઉભડક ખેસવું નહીં. ગર્ભવાળી સ્ત્રીના શરીરની અંદરના દોષોનો આધાત કે પ્રત્યાધાત થવાથી તેના કાંઈ ભાગને ખીડા થાય તો તેના ગર્ભમાં રહેલ બાળકના પણ તે ભાગને ખીડા થાય છે. ગર્ભવાળી સ્ત્રીએ મલિન ખરાબ આદારવાળી કે આછાં અંગવાળી કાંઈ સ્ત્રીનો સ્પર્શ કરવો નહીં. દુર્ગંધવાળા પદાર્થોને સુંઘવો નહીં. નેત્રને અપ્રિય લાગે એવા પદાર્થોને જોવા નહીં. કાનને અપ્રિય લાગે એવાં વચન સાંભળવાં નહીં. વાશી, સુઝએલું કે ગ્વાય કરેલું અન્ન જમવું નહીં. યાજ્ઞાં બાધેલાં ઝાડ, રંગશાનના ઝાડ કે ગ્વાનિ કરાવે એવા પદાર્થોની પાસે જવું નહીં. ઝાડું બાહાર નીકળવું નહીં. શ્રેષ્ઠ કરવો નહીં. ઉજડ થરમાં રહેવું કે જવું નહીં. હાથે સાદે

બોલવું નહીં. જ્યેષ્ઠી ગર્ભને હરકત યાચ એવું કાંઈ કરવું નહીં. શરીરમાં તેલ ચોળવું નહીં. કાંઈ વસ્તુનો ચોળીને ખરડ પણ કરાવવો નહીં. કઠણ ખીછાવું કરવું નહીં. ચાચન કે આસન ઘણું ઊંચું કરવું નહીં. આ સધળા નિયમો ગર્ભવાળી સ્ત્રીએ પ્રયત્નથી પાળવા જોઈએ.

પ્રસવ કરવાના મહિના.

નવમે દશમે માસિ નારી ગર્ભમ્ સૂચતે । એકાદશે દ્વાદશે વા તત્તોડન્યથા વિકારતઃ ॥

સ્ત્રી નવમે, દશમે, અગીયારમે અથવા બારમે મહીને પણ જણે છે એને કાંઈ વિકાર હોયતો તેથી ઉપરાંત સમયમાં પણ જણે છે.

સુવાવડ કરવાનું ધર.

અદૃશ્તાયતં ચાહ ચતુર્હસ્તવિકાલકમ્ । માચીદ્વારમુદગ્દ્વારં વિદધ્યાત્સુતિકાદૃશ્મ્ ॥

આઠ હાથે લાંબું, સુંદર, ચાર હાથે પોહોલું અને ઉગમણી દોર અથવા જીતરાદી દોર બારણાવાળું સુવાવડનું ધર બનાવવું.

પ્રસવ કરવા તૈયાર થએલી

સ્ત્રીનાં લક્ષણ.

યાતે હિ શિથિલે કુક્ષૌ મુક્તે હૃદયવન્યને । સશૂલે જયને નારી વિન્નેયા પ્રસવોત્સુકા ॥ આસન્નમસવાયાસ્થ ક્લીષ્ટેષ્ટેહ સવ્યયમ્ । મન્વેન્મુદુઃ પ્રવૃત્તિઃ મૃતસ્ય ચ મલયસ્ય ચ ॥

પેટ પોતું પડી જાય, દુદ્ધના બંધ

મોઢળા થઈ બંધ અને પેડુમાં સૂળ ની-
કળવા લાગે ત્યારે સ્ત્રી તુરત જણુશે એમ
સમજવું. જેને જણવાનું પાસે આવેલું હોય
તે સ્ત્રીને કંડમાં અને પીઠમાં વ્યથા થાય
છે અને ઝાડો તથા પેશાળ વારે ઘડીએ
કરવો પડે છે.

પ્રસવ કરવા તૈયાર થએલી સ્ત્રીના
ઉપચાર.

તૈલેનામ્યક્તગાત્રાં ચ સંસ્રાતામુળ-
વારિણા । ચવાયું પાયયેત્કોણાં મા-
ત્રયા ઘૃતસંઘ્રતામ્ । કૃતોપવાને પૃદુભિ-
વિસ્તીર્ણે શયને શનૈઃ । આશુપ્રસવિય
ચોતાના નારી તિષ્ઠેદ્ધયાન્વિતા ॥

આશુપ્રસવિય અસદ્દોષિતોઃ ।

સ્ત્રી જણવાને તૈયાર થાય ત્યારે તેના
ગામોમાં તેસને અશ્વયં કરી ઉના પા-
ણીથી નવરાખીને તેને જેમાં વજન પ્ર-
માણે ધી નાખેલું હોય એવી અને જરા
જરા ઉની હોય એવી થવાગૂ. [એક
બતની રાખ] પાવી. જેને પીઠ આ-
વતી હોય એવી સ્ત્રીએ કુણાં કુણાં
એશીકાવાળા મોટા શયનમાં સાયળ
પોઢાળા રાખીને ઉબડક બેસવું.

સુચાણીએ કેવી બેઠએ.

ચત્સોઽશઙ્કનીયાશ્ચ સાવને કુશલા
હિતાઃ । દદ્વા પરિચરેયુસ્તાઃ સમ્યક્
છિન્નત્વાઃ શ્વિયઃ ॥

જેઓના ઉપર ડાઠ બતનો વેહેમ
ન હોય એવી, જણાવનામાં નિપુણ, હિ-

૧ મનાયું તથા આગળ કહેવાયે.

તકારી અને જ્યોએ નખ સારી પેઠે
ઉતરાવી નાખ્યા હોય એવી ચાર વૃદ્ધ
સુચાણીઓએ જણવા તૈયાર થયેલી
સ્ત્રીના ઉપચાર કરવા તથા સેવા કરવી.

સુચાણીઓએ શું કરવું.

અવત્યમાર્ગે તૈલેન સપમ્યજ્ય સમ-
ન્તતઃ । એકા વૃ તામ્નુ સુખમે પ્રવહસ્યેતિ
તાં વદેત્ ॥ અવ્યથામા પ્રવાહિષ્ઠાઃ પ્રગા-
હેવા ચર્વેયદિ । પ્રવાહેયાઃ શનૈઃ પૂર્વે પ્રગા-
હે ચ તતઃ પરમ્ ॥ તતો માહતરં ગર્ભે
યોનિદ્વારમુપાગતે । ચપરાસહિતો ગર્ભો
યાવત્ પતતિ ભૂતલે ॥

છોકરું નીકળવાના માર્ગને ચારેકાર
તેલ ચાપડ્યા પછી એઓમાંથી એક
સુચાણીએ કહાતી સ્ત્રીને કહેવું કે “માઈ!
જો તને બરાબર પીઠ ન આવતી હોય
તો બેર કરીશમાં અને બરાબર આવતી
હોય તો બેર કરજે. પ્રથમ ધીરે ધીરે
થોડું બેર કરજે અને પછી વધારે બેર
કરજે. તારો ગર્ભ યોનિના દ્વારમાં આવે
ત્યારે ત્યાંથી નીકળીને ઝાળસહિત પ-
રતીપર પડતાંસુધી ખડબ બેર કરજે.”

ગર્ભવતીને પીઠ ન આવતી

હોય અને બેર કરે તો ૨૫૦

તેથી થનારી બરાબરી.

મૂકં વા વશિરં કુજં શ્વાસકાસલ-
યાન્વિતમ્ । મૃતે સસ્તવતું-વાલમકાલે
તુ પ્રવાહણાત્ ॥

સમય જગર બેર કરવાથી મુંઝવે
બેઠકું, ખુંડું, શ્વાસના રોગવાળું, ઉપરસ-

વાળું, કથવાળું, કે ચિથિલ શરીરવાળું,
છોકરું આવેછે.

इति श्री मिश्रवृत्तकस्य सनुश्रीमावमिश्र-
विरचितभावप्रकाशस्य गर्भप्रकरणं
द्वितीयं समाप्तम् ॥

પ્રકરણ ૩ જી.

વાલપ્રકરણ.

બાલક જનમ્યા પછી કરવાના
પ્રકાર.

અથ વાલે સમુત્પન્ને વિદપીત વિધિ
તતઃ । यथैव कुलवृद्धा स्त्री व्यवहारप-
रम्परा ॥

બાલક જનમ્યા પછી જેવી પોતાના
કુળમાં વૃદ્ધ સ્ત્રીઓની રીતભાત હોય તે
પ્રમાણે બાળકનો વિધિ કરવો.

પ્રસૂતાએ પાળવાના નીયમો.

प्रसूता हितमाहारं विहारं च समा-
चरेत् । व्यायामं मैथुनं क्रोधं शीतसेवां
विवर्जयेत् ॥ मिथ्याचारात्सूतिकाया यो
व्याधिरुपजायते । स क्रुद्धसाव्योऽसा-
व्यो वा भवेत्तत्पथ्यमाचरेत् ॥

જાણનારી સ્ત્રીએ જે આહાર અને
વિહાર હિતકારી છે તે કરવા. પરિશ્રમ
નહીં કરવો. મૈથુન છોડવું. ક્રોધ નહીં
કરવો અને થંડાં પદાર્થોનું સેવન કરવું
નહીં. મુવાવડીને આહાર વિહારમાં
બૂલ થવાથી જે વ્યાધિ ઉત્પન્ન થાય છે
તે વ્યાધિ ધણી મહેનતે મટે છે અથવા
મટતોજ નથી એટલા માટે તેણે પથ્યજ
કરવું બેઠએ.

પ્રસૂતાએ નિયમ પાળવાના
સમયના અવધિ.

सर्वतः परिशुद्धा स्यात् स्निग्धपथ्या-
ऽल्पभोजना । स्वेदाभ्यङ्गपरा नित्यं
भवेन्मासमतन्द्रिता ॥

સર્વતઃ પરિશુદ્ધા તુ અનવશિષ્ટદુષ્ટ-
ધિરા । अतन्द्रिता सावधाना ।

પ્રસૂતા સાર્ધમાસાન્તે દૃષ્ટે વા પુનરા-
ર્ત્તે । सूतिका नाम हीना स्यादिति धन्य-
न्तरेर्मतम् ॥ व्युपद्रवां विशुद्धां च वि-
ज्ञाय वरवर्णिनीम् । ऊर्ध्वं चतुर्भ्यो मा-
सेभ्यो नियमं परिहारयेत् ॥

સધળું ખરાબ લોહી નીકળી ગયા
પછી પણ મુવાવડીએ સાવધાન રહીને
એક મહિના સુધી નિત્ય પથ્ય અને
ધીવાળું થોડું થોડું જનનું, શેક લીધા
કરવો અને તેણેનો અશ્વ્યંગ કસ્યા કરવો.
જણ્યા પછી દોઢ મહિનો થઈ જાય અ-
થવા ફરી રજા દેખવામાં આવે ત્યારે
'મુવાવડી' દેહેવાતી મટે એવો ધન્યંત-
રિનો મત છે. [યોગ્ય તો આમ છે કે]
સીને ઉપદ્રવ રહિત અને ચોખી થ-
એલી જણાય તો પણ મુવાવડીને ચાર
મહિના વીતી ગયા પછી નિયમો
છોડાવવા.

ધાવણના સ્વરૂપ.

रसप्रसादो मधुरः पक्वाहारनिमित्त-
जः । कृत्स्नादेहात्स्वर्ना प्राप्तः स्तन्यमि-
त्यभिधीयते ॥

રસપ્રસાદો રસસ્વ સારઃ ।

પાકા આહારથી થએલો રસનો ગ-

ધુર સાર સધળા દેહમાંથી સ્તનમાં આવતાં તે સાર ધાવણરૂપ થાય છે એમ વિદ્વાનો કહે છે.

ધાવણ આવવાના સમય.

સ્તન્યં ત્રિરાષાત્સ્ત્રીણાં વા ચતૂરાન્ના-
દનન્તરમ્ । પ્રવર્તયન્તિ વિદ્વાઃ ધમન્યો
હૃદયે સ્થિતાઃ ॥

શ્રીએ જાણ્યાને ત્રણ રાત અથવા
ચાર રાત થયા પછી હૃદયમાં રહેલી ધ-
મનીઓ [એક જાતની નાડીઓ] ખુલી
પડીને ધાવણની પ્રવૃત્તિ કરે છે.

ધાવણ છુટવાનાં કારણ.

પયઃ પુત્રસ્ય સંસ્પર્શાદર્શનાત્સરણા-
દપિ । ગ્રહણાદપ્યુરોજસ્ય શુક્રવત્સંમર્વત્-
તે । સ્નેહો નિરન્તરસ્તસ્ય મવાહે હેતુ-
રુચ્યતે ॥

પુત્રના સ્પર્શથી, દર્શનથી, સ્મરણથી
અને તેણે સ્તન પકડવાથી વીધની પેઠે
ધાવણ છુટે છે. પુત્ર ઉપર નિરંતર રહેતો
સ્નેહજન ધાવણનો પ્રવાહ થવામાં કાર-
ણરૂપ કહેવાય છે.

ધાવણ એટલું આવવાનું કારણ.

અવારસલ્યાદ્રિયાઞ્છોકાલ્કોષાદત્ય-
પ્યતર્પણાત્ । સ્ત્રીણાં સ્તન્યં મહેત્સ્તલ્યં
ગર્માન્તરવિધારણાત્ ॥

પુત્ર ઉપર પ્રેમ નહીં રહેવાથી, ભ-
યથી, શોકથી, ક્રોધથી, લુપ્તમાં રહેવાથી
અથવા બીજા ગર્ભ રહેવાથી સ્ત્રીઓનું
દૂધ ઓછું થઈ જાય છે.

ધાવણ વધવાના ઉપાય.

શાલિષદ્ધિકનોધૂમાન્ માંસશુદ્રયુપાન-

પિ । કાલન્નાકમલાવું ચ નારિકેરં ક-
સેરુકમ્ ॥ શૂઝાટકં વરીં ચાપિ વિદારી-
કન્દમેવ ચ । લઘુનં દુગ્ધવૃદ્ધયૈ સ્ત્રી સેવેત
સુમના મયેત્ ॥ કલમસ્ય તળુલાનાં
કલ્કં યા ક્ષીરપેપિતં પિવતિ । સા મ-
વતિ મૃશં તરુણી ક્ષીરમરેણૈવ તુઙ્ગુચ-
યુગલા ॥

કલ્મો ધાન્યવિશેષઃ તસ્ય લક્ષણમાહ-

કલમઃ કિલ વિલ્યાતો જાયતે સ-
વ્વહૃદને । કાશ્મીરદેશ એવોક્તો મહાત-
ળુલસંગ્રકઃ ॥ વિદારિકન્દસ્ય રસં પિ-
વેત્સ્તન્યસ્ય વૃદ્ધયૈ । તચૂર્ણં તસ્ય વૃદ્ધયર્થં
પિવેદ્યા ક્ષીરસંયુતમ્ ॥

દૂધ વધારવાને વાસ્તે સાળના ચોખા,
સાઠીચોખા, ધઉં, માંસ, નાહાનાં ના-
હાનાં માછલાં, કાલશાક, તુંબકું, નાળી-
એર, કરોર, ચીંગોડાં, શતાવરી, વિદા-
રીકંદ અને લસણ એ પદાર્થોને શ્રીએ
ખાવા અને મનમાં રાખી રહેવું. જે સ્ત્રી
કલમના ચોખાને દુધમાં વાટીને પીએ
તેનાં બન્ને સ્તન ખૂબ દુધ ભરાવાથી
જામાં થાય છે અર્થાત્ ધણું ધાવણ આવે
છે. (કલમ નામનું એક જાતનું અખ્યાત
ધાન્ય મોટા વનમાં ઉત્પન્ન થાય છે અને
તે કાશ્મીર દેશમાં 'મહાતંડુલ' કહેવાય
છે.) વિદારીકંદનો રસ પીવાથી અથવા
તે કંદનું ચૂર્ણ દૂધની સાથે પીવાથી પણ
શ્રીનું ધાવણ વધે છે.

ધાવણ ખરાબ થવાનાં કારણ.

ઘાન્યા ગુસ્થિરાહારંવિહારંદોષલ-
સ્તયા । દેહે દોષાઃ પ્રકુપ્યન્તિ તતઃ સ્તન્યં
પ્રદુપ્યતિ ॥ મિથ્યાહારવિહારિણ્યા દુષ્ટા

પાતણું તથા ટાકું દોય તે ધાવણ સાફ થાય છે.

ધાવ કેવી રાખવી.

પીતાય યદિ વાલસ્ય વિદધ્યાદુષ-
યાતરમ્ । મુવિચાર્ય ગુણાન્દોષાન્કુર્યા-
દ્ધાર્ત્તે તદેદશીમ્ ॥ સર્વાર્થ મધ્યવયસાં
સચ્ચીલાં મુદિતાં સદા । મુદ્દદુષ્ણાં વ-
હુક્તીરાં સવસ્તાપતિવસ્તલામ્ । સ્વાધી-
નામલ્પસન્તુષ્ટાં કુલીનાં સજ્જનાત્મજામ્ ।
કૈતવેનાપરિત્યક્તાં નિજપુત્રદશે મિશ્રૌ ॥

બાલકને ધવરાવવાને વાસ્તે ધાવ રા-
ખવી દોય તો નીચે પ્રમાણે તેના ગુણ-
દોષ વિચારીને રાખવી. પોતાની જાત-
વાળી, મધ્ય અવસ્થાવાળી, સારા સ્વ-
ભાવવાળી, સર્વદા આનંદમાં રહેનારી,
ધણ અને સાફ દુધવાળી, પુત્રવાળી,
બહુ પ્રેમ રાખનારી, પોતાને આધીન
રહેનારી, થોડું મળવાથી સંતોષ પામ-
નારી, સારા કુળની, સારા માણસની
ઢીકરી, કપટ વગરની અને બાલકને
પેટના પુત્ર સમાન ગણનારી ધાવ
રાખવી.

કેવી ધાવ ન રાખવી.

શોકાકુલા છુદાર્તા ચ આન્તા વ્યા-
ધિમતી સદા । અત્યુચ્ચા નિતરાં નીચા
સ્વૃલાતીવ મૃશં કૃશા ॥ ગર્ભિણી જ્વરિ-
ણી ચાપિ લમ્બોત્તપયોષરા । અજી-
ર્ણમોજિની ચાપિ તથા પથ્યવિવર્જિ-
તા ॥ આસક્તા કુદ્રકાર્યે હુ દુઃસ્વાર્તા
ચંચલાપિ ચ । જતાસાં સ્તન્યપાનેન શિ-
શુર્ભવતિ સામયઃ ॥

જે સ્ત્રીઓ સેકથી વ્યાકુલ, છુખથી
પીડાએલી, ચોકેલી, સર્વદા વ્યાધિવાળી,
બહુ જાંચી, બહુ નીચી, બહુ બડી, બહુ
પાતળી, મર્બવાળી, તાવવાળી, લાંબા
તથા જિયાં સ્તનવાળી, અજીર્ણ રહ્યા
છતાં જમનારી, પથ્ય વગરની, કુદ્રક-
મમાં આસક્ત, દુઃખથી પીડાએલી કે
અંચળ દોય તેઓનું ધાવણ ધાવવાથી
બાલક રોગી થાય છે.

બાલકને ધાવણ ધવરાવવાનો પ્રકાર.

ત્વ માતા પ્રજ્ઞસ્તાઙ્ગી ચારુવસ્ત્રા પુ-
રોમુલ્લી । ઉપવિશ્યાસને સમ્યગ્દક્ષિર્ણ
સ્તનમમ્મુના ॥ પ્રક્ષાલ્યેપત્પરિસ્નાવ્ય મ-
ન્નામ્યામભિમચ્છિતમ્ । ઉદ્ઘમુત્તં શિશું
ક્રોઢે જ્ઞનૈઃ સન્ધાર્ય પાયયેત્ ॥

માતેત્યુપલક્ષણમ્ । ધાત્રી ચ રૂપત્પરિ-
સ્નાવ્ય ।

(અન્યથા વૈગુણ્યમાહ) મુદ્ધૃતઃ ।

અસાવિતં સ્તનં વાલઃ પિબન્સ્તન્યેન
મૂયસા । પૂર્ણસ્રોતોવમીકાસશ્વાસૈર્ભવતિ
પીઢિતઃ ॥

માએ અથવા ધાવે પોતાનાં અંગ
સ્વચ્છ કરી સારાં વસ્ત્ર પેહેરી પૂર્વદિ-
શમાં મુખ રાખી આસનપર બેસવું.
યહી જમણા સ્તનને પાણીથી સારી રીતે
ધોઈ જરા દુધ કાઢી નાખી બે મંત્રવડે
અભિમંત્રણ કરાવેલા બાલકને તેનું મો-
ઠાકું ઉત્તર દિશામાં રહે એવી રીતે ધી-
રેકથી ખોળામાં લઈ ધવરાવવો. સ્તન-
માંથી જરાક દુધ કાઢાડી નાખ્યાવિના

ધવરાવે તો તેથી અરાખી થવા વિષે સુ-
શ્રુત છે કે છે “ન્યભાંથી પ્રથમ થોડુંક
દુધ કાઢાડી નાખ્યું ન હોય એવા સ્ત-
નને બાલક ધાવે તો તેના શરીરના ભાગો
ધણા દુધથી પૂર્ણ થવાને લીધે તેને વ-
મન, ઉધરસ અને શ્વાસની પીડા
થાય છે.”

અભિમંત્રણ કરવાના બે મંત્રો.

હીરનીરનિધિસ્તે તુ સ્તનયોઃ સીરપૂ-
રકઃ । સદૈવ શુભગો ચાલો ભવત્યેષ મ-
હાવલઃ ॥ પયોઽમૃતસમં પીતા કુમારસ્તે
શુભાનને । દીર્ઘમાયુરવામોતુ દેવાઃ પ્રા-
પ્યામૃતં યથા ॥

મન્ત્રૌ ચ પિત્રાન્યેન બ્રાહ્મણેન વા પઠની-
યૌ । યાવન્મન્ત્રપાઠસ્તાવન્માત્રા ધાપ્યા ॥ દ-
ક્ષિણહસ્તેન સ્તનસ્પર્શઃ કાર્યઃ ।

“તારે વાસ્તે હીર સાગર સ્તનમાં દુધ
પૂરજો, આ બાલક સર્વદા કલ્યાણને
પામનાર અને મહાબળવાન થજો કે
સારા મોહોડાંબાળી ! જેમ દેવતાઓ
અમૃત પી ને લાંબું આયુષ્ય પામેલા છે
તેમ તારા પુત્ર અમૃતના રસ જેવું દુધ
પીને લાંબું આયુષ્ય પામજો.” આ બે
મંત્રો પિતાએ અથવા બીજા બ્રાહ્મણે
બણવા અને ન્યાંસુધી મંત્ર બણાય
ત્યાંસુધી માથે અથવા ધાવે જમણા
હાથથી સ્તનનો સ્પર્શ કરી રાખવો.

માને દુધ ન હોય અને ધાવ પછું

મળે નહીં તો શું કરવું ?

હીરસાત્મ્યતયા હીરમાનં ગજ્યમયા-

પિ વા । દયાદાસ્તન્યપર્યાપ્તિર્વાલેખ્યો
વીક્ષ્ય માત્રયા ॥

હીરસાત્મ્યતયેતિ । યતઃ શિશ્નોઃ હીરમેવ
સાત્મ્યં ભવતિ નત્વન્નાદિકમ્ । સ્તન્યપર્યાપ્તિ-
રિતિ યાવત્ત્રિયાઃ સ્તન્યસ્ય સન્નતામાવેન
પ્રીતિર્ભવતિ । અથવા યાવત્સ્તન્યપાનસ્ય યો-
ગ્યતા તાવદિત્યર્થઃ ।

બાલકની પ્રકૃતિને દુધજ મળતું આ-
વેછે પણ અત્રાદિક મળતું આવતું નથી
એટલા માટે, બાલકની માને પુરતું કંઈ
આવતું થાય ત્યાંસુધી અથવા બાલક
ધાવણ ધાવવાને ચોક્કસ હોય ત્યાંસુધી
તે બાલકને પુરા તથાસથી વજન પ્રમાણે
બકરીનું અથવા ગાયનું દુધ દેવું.

બાલકને અન્ન પ્રાશન કરાવવાનો
સમય.

યયોક્તવિધિના ચાલં માસિ પપ્તેઽષ્ટ
મેડપિ ચ । અન્નં મંપ્રાશયેત્કિંચિત્તત્તસ્ત
દ્વર્ધયેત્ક્રમાત્ ॥

છટે મહિને અથવા આઠમે મહિ-
નાઓમાં કહેલા વિધિપ્રમાણે બાલક
કાંઈક અન્ન ખવરાવવું અને પછી અઠ-
કમે તે વધારતું જવું.

બાલકનું સેવન કરવાનો પ્રકાર.

ચાલમદ્દે મુક્તં દયાદાન્ન ચીનં તર્જ-
ત્કચિત્ । સહસા વોધયેન્નૈવ નાયોગ્યા
પવેદયેત્ ॥

અયોગ્યમુપવેદનામપર્યમ્ ।

નાકૃપ્ય સ્થાપયેત્કોદે ન સિર્ષં શય

શિષેત્ । રોદયેન્ન કચિત્કાર્યે વિધિમાવ-
શ્યકં વિના ॥

આવશ્યકો વિધિ. મેષજ્ઞાનતૈલામ્યઙ્ગો-
દ્વર્તનાદિઃ ।

તથિત્તમનુવર્તેત તં સદૈવાનુમોદયેત્ ॥
નિન્નોચસ્થાનતશ્ચાપિ રસોદ્ધાલં પ્રયત્નતઃ ।

બાલકને સારી રીતે ખોળામાં લેવો.
કદીપણ તરછોડવો નહીં. એ સુઈ રહ્યો
હોય તો સહસા તેને જગાડવો નહીં અને
ખેસવામાં અસમર્થ હોય ત્યાંસુધી જો-
સાડવો પણ નહીં. બાલકને ખેંચીને પ-
ડખામાં લેવો નહીં. વેગથી ચપનમાં
નાખવો નહીં. ઓસડ ખાવું, તેણે જોપ-
ડવું કે કોઈ પદાર્થ ચોળવો ઇત્યાદિ આ-
વશ્યક પ્રસંગવિના કોઈ કામમાં એને
શેવરાવવો નહીં. નીચા હંચા ઠેકાણાથી
પણ કાળજી રાખીને બાલકનું રક્ષણ કરવું.

બાલકને સ્વાભાવિક હિતકારી
પદાર્થો.

અમ્યઙ્ગોદ્વર્તનં જ્ઞાનં નેત્રયોરજ્ઞનં
તથા । વસનં મૃદુ યત્તથ તથા મૃદુતુલે-
પનમ્ । જન્મપ્રમૃતિ પથ્યાનિ ચાન્દસ્ય-
ગાનિ સર્વથા ॥

તેણે જોળવું, ઉત્તમ ખુશ ચોળવા,
નવરાવવું, નેત્રમાં આંજણ આંજવું. કુણાં
કુણાં લુગડાં પેટેગવવાં અને કુણા કુણા
પદાર્થોનું સેવન કરવું એટલાં વાનાં બા-
લકને નમ્રથી માંડીને ચપટી રીતે
લિપકારી છે.

બાલકને કોળીઓ ભરાવવા
આદિના સમય.

કવલઃ પદ્મમાદૂર્પાદપ્રમાત્તસ્ય કર્મ ચ ।
વિરેકઃ પોદગાદૂર્પાદિશતેર્થેવ મૈથુનમ્ ॥

બાલકને ઔષધ આદિના કોળીઓ
ભરાવવો હોય તો પાંચમા વર્ષથીજ ભ-
રાવવો. નાકમાં કોઈ ઔષધનું ટીપું ના-
ખવું હોય તો આઠમા વર્ષથીજ નાખવું.
રેશ દેવો હોય તો સોળમા વર્ષથીજ દેવો
અને મૈથુનની છુટ વીસમા વર્ષથીજ
દેવી અર્થાત્ એ સમયો પેદેસાં એ કિ-
યાઓ કરવી નહીં.

બાલ્ય આદિ અવસ્થાઓના
અવધિ.

વયસ્તુ ત્રિવિધં વાલ્યં મધ્યમં વાર્ષિકં
તથા । જનઃ પોદશવર્ષસ્તુ નરો વાલો
નિમગ્નતે ॥ ત્રિવિધઃ સોડપિ દુગ્ધાગ્રી
દુગ્ધાન્નાગ્રી તપાન્નમુક્ત્ । દુગ્ધાગ્રી વર્ષ-
પર્યન્તં દુગ્ધાન્નાગ્રી ધરદ્વયમ્ ॥ તદુચ્ચરં
સ્પાદન્નાગ્રી एवं વાલરિષા મતઃ । મધ્યે
પોદગ્રસપ્તત્વોર્મધ્યમઃ કથિતો યુર્ધઃ ॥
ચતુર્ધા મધ્યમં શઠ યુવા દ્વાત્રિગતૌ મતઃ ॥
ચત્સારિન્ગત્સમા યાવન્નિષ્ટેદીર્ણાદિપૂરિ-
તઃ ॥ તતઃ ક્રમેણ સીણઃ સ્વાપાવદ્ભવતિ
સપ્તતિઃ ॥

ચૌર્ણદીત્યાદિનાન્દેન રમાદિમર્ષાત્તિ-
ન્દ્રિયવજ્રોત્માહા ઉચ્યન્તે । સીણઃ મર્દવા-
ત્તિન્દ્રિયવજ્રોત્માર્હીનઃ ।

તત્તન્ન સપ્તનેરુર્ધ્વ સીણયાતુરમાદિ-
કઃ । સીયમાષેન્દ્રિયવજ્રઃ સીણરેના દિને

દિને ॥ વલીપલિતલાલિત્યયુક્તઃ કર્મસુ
ચાક્ષમઃ ॥ કાસઘાસાદિભિઃ ક્ષિપ્તો દુદ્ધો
ભવતિ માનવઃ ॥ વાલ્યે વિવર્ધતે શ્લેષ્મા
પિત્તં સ્યાન્મધ્યમેઽધિકમ્ । વાર્ષિકે વર્ધતે
વાયુર્વિચાર્યંતદુપક્રમેત્ ॥

ઉપક્રમેત્ ચિકિત્સેત્ । તન્નાન્તરે તુ ।

વાલ્યં દૃઢિશ્છવિમેષા સગ્દષ્ટિઃ શુક્ર-
વિક્રમૌ । બુદ્ધિઃ કર્મેન્દ્રિયં ચેતિ જીવિતં
દશતો હસેત્ ॥

સુશ્રુત કહે છે કે “આલ્યાવસ્થા, મધ્ય-
માવસ્થા, અને વૃદ્ધાવસ્થા એવી રીતે ત્રણ
અવસ્થાઓ છે. તેઓમાં પુરૂષ ન્યાંસુધી
સોળ વર્ષથી ઓછી અવસ્થાનો હોય ત્યાં-
સુધી બાલક કહેવાય છે. બાળકમાં પણ
દુધ ખાનાર, દુધ તથા અન્ન ખાનાર
અને કેવળ અન્ન ખાનાર એવા ત્રણ
લેદ છે. એક વર્ષ સુધી દુધ ખાનાર, તે
પછી બે વર્ષ સુધી દુધ તથા અન્ન
ખાનાર અને તે પછી કેવળ અન્ન ખા-
નાર સમજવો. સોળમા અને સીતેરમા
વર્ષના મધ્યમાં મધ્યમ [આષેડ] કહે-
વાય છે. મધ્યમના નીચેપ્રમાણે લેદ છે.
તેમાં પત્રીશ વર્ષસુધી જીવાન રહે છે.
આલીશ વર્ષસુધી વીર્ય, રસ વગેરે સ-
ગળા ધાતુઓ, ઇન્દ્રિયોના બળ અને ઉ-
ત્સાહથી પરિપૂર્ણ રહે છે. પછી સીતેર
વર્ષ થતાંસુધી અનુક્રમે સઘળા ધાતુ,
ઇન્દ્રિયોમાં બળ અને ઉત્સાહથી રહિત
થતો જાય છે. સીતેર વર્ષ પછી ધાતુ
તથા રસ આદિ ક્ષીણ થતાં, દિવસે દિવસે
ઇન્દ્રિયોનું બળ ક્ષીણ થતાં અને વીર્ય

ક્ષીણ થતાં, વૃદ્ધ માણસને વળીઆં વળે
છે, કેશ ઘોળા થઈ જાય છે, ટાલ પડે
છે, કામ કરવામાં અશક્તતા થાય છે
અને બિરસ તથા શ્વાસ આદિ વ્યાધિ-
ઓથી દુઃખ ઉત્પન્ન થાય છે. ખાલ્ય
અવસ્થામાં ૪૫ વધે છે. મધ્યમ અવ-
સ્થામાં પિત્ત વધે છે. અને વૃદ્ધ અવ-
સ્થામાં વાયુ વધે છે માટે એ ઉપર ધ્યાન
રાખીને બાલક વગેરેની ચિકિત્સા કરવી.
બીજા ગ્રંથમાં તો એમ લખ્યું છે કે “કેટલા
વર્ષે બાળકપણં મટે, વીશ વર્ષે શરીરની
વૃદ્ધિ થતી મટોકે, ત્રીશ વર્ષે કાંતિ ઓછી
થાય, આલીશ વર્ષે સ્મરણશક્તિ ઓછી
થાય, પચાશ વર્ષે આમડીની ન્યૂનતા
થાય, સાઠ વર્ષે નેત્રની શક્તિ ઓછી થાય,
સીતેર વર્ષે વીર્ય ઓછું થાય, એસી વર્ષે
પ્રશક્તિ ઓછું થાય, તેણ વર્ષે બુદ્ધિ ઓછી
થાય, સો વર્ષે કર્મેન્દ્રિયમાં ન્યૂનતા થાય,
એકસો દશવર્ષે ચેતના ઓછી થાય અને
એકસો વીશ વર્ષે જીવિત ઓછું થાય છે.

પ્રકૃતિઓનાં લક્ષણ.

સપ્તપ્રકૃતયો વૃણાં વાતાદિપાત્ક-
પાત્તયા । સંસર્ગાત્સચિરાતાચ્ચ ભવન્તિ
ભિષજાં મતે ॥ શુક્રબોણિતસંયોગે ચો
દોષસ્તૂત્કટો ભવેત્ । પ્રકૃતિર્જાયતે તેન
તસ્યા લક્ષણમુચ્યતે ॥

વાગ્મે ત્વાગ્રેયાદયઃ ।

શુક્રાસૃગ્ગાંભિર્ણીમોઽપ્યચેષ્ટાગર્ભાગ્રયા-
ન્તરે । યઃ સ્પાદોપોઽધિકસ્તેન પ્રકૃતિઃ
સર્વથોદિતા ॥

सोऽपि दोषः स्वभावावस्थितो नतु दुष्टः ।
 दुष्टेन तु शुक्रशोणितयोर्दुष्टाशुद्धगर्भसंभवात् ।
 जागरूकोऽल्पकेशश्च स्फुटिताङ्गिकरः
 कृशः ॥ शीघ्रगो बहुवायूक्षः स्वप्ने वि-
 यति गच्छति । एवंविधः स विज्ञेयो
 वातप्रकृतिको नरः ॥ पित्तप्रकृतिको
 लोको यादृशोऽथ निगद्यते । अकालप-
 लितो गौरः क्रोधी खेदी च बुद्धिमान् ॥
 बहुभुक्ताग्रनेत्रश्च स्वप्ने ज्योतींषि प-
 द्यति । एवंविधो भवेद्यस्तु पित्तप्रकृ-
 तिको नरः । श्यामकेशः क्षमी स्थूलो
 बहुवीर्यो महाबलः ॥ स्वप्ने जलाशया-
 लोकी श्लेष्मप्रकृतिको नरः । दृश्यते प्र-
 कृता यत्र रूपं दोषद्वयस्य तु । तां सं-
 सर्गेण जानीयात्सर्वलिङ्गैस्त्रिदोषजम् ॥
 वामटे तु ।

प्रायस्त एव पचनाध्युषिता मनुष्या
 दोषात्मकाः स्फुटितधूसरकेशग्राशः ।
 शीतद्विपश्चलधृतिस्मृतिबुद्धिवेशसांछाद-
 द्दृष्टीगतयोऽतिबहुमलापाः ॥ अल्पपित्तक-
 फजीवितनिद्रासम्पत्तवहुजर्जरवाचः ।
 नास्तिका बहुभुजः सविलासा गीतहा-
 स्पमृगयाकलिलोलाः ॥ मधुराम्लकटु-
 ष्णसात्म्यकाहा कृशदीर्घाकृतयः सशब्द-
 पानाः । न दृढा न जितेन्द्रिया न चार्याः
 न च कान्तादयिता बहुमजा वा ॥ नेत्रा-
 णि चैषां खरधूसराणि वृत्तान्यचारुणि
 मृतोपमानि । उन्मीलितानीव भवन्ति मृते
 शूलद्रुमान्ते गगनं प्रयाति ॥ अधन्या मत्स-
 राध्याताः स्तेनाः मोहदृढपिण्डकाः । श-
 श्मालोष्ट्रधाराकाकोल्काश्च वातिकाः

पित्तं बहिर्वह्निजं वापि तस्मात्पित्तोद्विक्त-
 स्तीव्रवृष्णो युष्मत्सुः । गौरोष्णाद्गस्ताम्रह-
 स्ताङ्गिबक्रः शूरो मानी पित्तकेशोऽल्परो-
 मा ॥ दयितमाल्यविलेपनमण्डनः शुचरितः
 शुचिराश्रितवत्सलः । विभवसाहसबुद्धि-
 बलान्वितो भवति भीष्मगतिर्द्विपतामपि ॥
 मेघावी प्रशिथिलसन्धिवन्धमांसो ना-
 रीणामनभिमतोऽल्पशुक्रकामः । आवा-
 सश्चलिततरङ्गनीरकान्त्या भुङ्क्तेऽन्नं मधुर-
 कपायतिक्तशीतम् ॥ धर्मद्वेषी खेदनः
 पूतिगन्धिर्भूषणधारक्रोधपानाशनेर्ष्यः ।
 सुप्तः पश्येत्कार्णिकारान्यलाशान् दिग्दा-
 होत्काविषुदकानलांश्च ॥ तन्नूनि पिद्वा-
 नि चलानि चैषां तन्वल्पपद्माणि हिम-
 प्रियाणि । क्रोधेन मयेन रवेश्च भासा रागं
 व्रजन्त्याथु बिलोचनानि ॥ मध्यायुषो
 मध्यवलाः पण्डिताः केशमीरवः । व्या-
 घ्रास्तुकपिमाज्जरवृका लृताश्च पक्षिकाः ॥
 श्लेष्मा सोमः श्लेष्मलस्तेन साम्यो मृ-
 दस्तिग्धश्चिष्टसन्ध्यस्थिमांसः ॥ सुचूडुः-
 खलेश्चयमैरवृत्तो मुद्वता युक्तः सात्विकः
 सत्यसन्धः ॥ म्रियद्गुर्द्वर्वाशरकाण्डद्वर्गो-
 रोचनापधमुरवर्णवर्णः । प्रलम्बवायुः पृ-
 थुपीनवसा महाललाटी घननीलकेशः ॥
 मृद्वङ्गः समगुर्विभक्तचारुदेहो यदोना र-
 तिरसयुक् सप्रुप्रमृत्त्यः । धर्मात्मा वदति
 न निधुरं च जातु मन्त्रं न ददति ददं चि-
 रं च वैरम् ॥ समद्विरेन्द्रेन्द्रतुल्यवीर्यो
 जलदाम्भोपिमृद्वङ्गश्चोपः । स्मृति-
 मानभियोगवान्निनीतो न च वान्येऽप्य-
 तितोद्वनो न न्योनः ॥ निजं कपायं

કદુકોણરુક્ષમલ્પં ચ મુદ્ધે વલવાંસ્તયા-
પિ । રક્તાન્તમુસ્તિગ્ધવિશાલદીર્ઘસૂત્રો-
વદાન્યઃ” ॥ હૃદ્ગમ્भीરઃ સ્થૂલવક્ત્રઃ
સમાવાન્નિદ્રાલુધાલુધવૃત્તઃ કૃતઙ્ગઃ । કજુ-
ર્વિપશ્ચિત્તુભગઃ સલજ્જો ભક્તો ગુરુણાં
સ્થિરસૌહૃદશ્ચ । સ્વમે સપદ્માન્સવિહૃદ્-
માલાં તોયાશયાન્પશ્યતિ તોયદાંશ્ચ ॥ વિ-
ષ્ણુરુદ્રેન્દ્રવરુણતાર્ફ્યદ્વંસગજાધિપૈઃ । શ્લે-
ષ્મપ્રકૃતયસ્તુલ્યાસ્તથા સિંહાશ્વગોટૃપૈઃ ॥

મનુ પ્રકૃતિહેતૂના મળે ચોડધિક સ
સ્વભાવીનકથ ન કરોતીત્યાશઙ્કાયમાહ ।

વિપજાતો યથા કીટો ન વિપેળ
મયાધ્યતે । તદ્વત્પ્રકૃતયો મર્ત્ય શ્ક્રુવન્તિ
ન વાષિતુમ્ ॥

પૃતૌ ધૌ નભાવપીપદર્થે । તેન વિપેળ વિપ-
મદાહાદિના ઈપત્રમાધ્યતે નતુ શ્ચ । તથા-
ચ પ્રકૃતય પ્રકૃતિહેતવો દોષા વાષિતુ ન
શક્નુવન્તિ । વરચરમ્પ્રકૃતિત્વસ્વેદનિદ્રાધિ-
વ્યાદિના ઈપદ્વાપિતુ શક્નુવન્ત્યેવ નતુ જરા-
વિમિ ।

મક્રોપો વાન્યભાવો વા શ્મો વા નો
પજાયતે । પ્રકૃતીનાં સ્વભાવેન જાયન્તે
તુ મતાયુષઃ ॥

વાયુથી, પિત્તથી, કફથી, વાયુ તથા
પિત્તના સમાગમથી, પિત્ત તથા ક-
ફના સમાગમથી, વાયુ તથા કફના
સમાગમથી અને ત્રણે દોષના સયોગથી
વેદોના મત પ્રમાણે મનુષ્યોની આત્મ
પ્રકૃતિઓ થાય છે. વાગૂબટમાં આત્રેય
આદિ મુનિઓનાં વચન છે તેઓમાં

તો એમ લખ્યું છે કે “વીર્ય, રૂધિર, ૨
ભિલીએ ખાધેલા અન્ન, તેની ચેષ્ઠા અ-
ગર્ભાશયની અંદર જે દોષ અધિક હો-
તે દોષપ્રમાણે સઘળી રીતે મનુષ્યોના
પ્રકૃતિ થાય છે. [આમાં એમ સમજ
વાનું છે કે, ઉપર કહેલા વીર્ય આદિ
દુષ્ટ થયેલાં નહીં પણ પોતાના સ્વભ-
વથી રહેલા વાતપિત્તાદિક દોષપ્રમા-
ન મનુષ્યોની પ્રકૃતિ થાય છે. કારણ કે
કોષો દુષ્ટ થયા હોય તો તેથી વીર્ય અ-
રૂધિરમાંથી દુષ્ટ તથા અશુદ્ધ ગર્ભ થ-
વાનો સંભવ છે.] વાયુ પ્રકૃતિવાળો મ-
ણિસ જગનાર હોય, ચોક્કા દેશવાળો હોય
તેના હાથ અને પગ ફાટી ગયા હોય
દુખળો હોય, તુરંત આસનાર હોય, ઘ-
ભોસનાર હોય, રૂક્ષ હોય અને સ્વપ્ન
આકાશમાં જતો હોય. આવાં લક્ષણે
ઉપરથી તે માણસની વાયુ પ્રકૃતિ
એમ સમજવું. પિત્ત પ્રકૃતિવાળો માણસ
ગૌર્વર્ણવાળો હોય, કોંધી હોય, તેને સ-
મયવગર ધોળા કેરા આવેલા હોય, ૨
સીનો ઘણો વળતો હોય, બુદ્ધિમાન હોય
થાણુ જમનાર હોય, નેત્ર રાતાં હોય આ-
સ્વપ્નમાં નક્ષત્ર આદિને દેખતો હોય
આવાં લક્ષણો ઉપરથી તે માણસના
પિત્તપ્રકૃતિ છે એમ સમજવું. કફ પ્ર-
કૃતિવાળો માણસ કામાવાન હોય, જડ
રોય, મોવાળા કાળા હોય, વીર્ય ઝા-
રોય, જળ ઘાટું રોય અને સ્વપ્નમાં જ-
ળાશય દેખતો રોય આવાં લક્ષણો
પગથી તે માણસની કફ પ્રકૃતિ છે એમ

સમજવું. જેની પ્રકૃતિમાં બે દોષનાં રૂપ દેખાતાં હોય તેની પ્રકૃતિ બે દોષવાળી છે એમ સમજવું અને જેની પ્રકૃતિમાં ઉપર કલા પ્રમાણે ત્રણે દોષનાં રૂપ દેખાતાં હોય તે માણસની ત્રણે દોષવાળી પ્રકૃતિ છે એમ સમજવું.”

વાગ્મટમાં કહ્યું છે કે, “ધણું કરીને વાયુ પ્રકૃતિવાળા માણસો દુષ્ટ સ્વભાવવાળા હોય છે, તેઓના કેશ અને ગાત્રો ફટિલાં તથા જરાક ધોળાશ ઉપર હોય છે, ટાઢના દેખી હોય છે, એઓની ધિરજ, સ્મરણ બુદ્ધિ અને ચેષ્ટા ચંચળ હોય છે, કૃષ્ટિમાં અને આલમાં સ્નેહ દેખાય છે, ધણું બોલવાની ટેવ હોય છે, કદ જીવિત અને નિદ્રા અલ્પ હોય છે, બોલતાં ઝલાય ■ મુઝાય છે અને વચન બહુ જ ભજરાં નીકળે છે, નાસ્તિક હોય છે, ધણું ખાય છે, વિલાસ કરે છે, ગાયન હાસ્ય શિકાર અને કળ્યા કરવામાં રૂચિ ધરાવે છે. મીઠા ખાદા સ્ત્રિયા અને ગરમ પદાર્થો અનુકૂલ લાગે છે, સરીર પાતળાં અને લાંબાં હોય છે, પાણી વગેરે પદાર્થ પીતાં અવાજ થાય છે, દુઢવા, ગિતેન્દ્રિયપણું, ઉત્તમપણું, ઊપર પ્રેમ અને ઘણાં સંતાન હોતાં નથી અને એઓનાં નેત્ર રૂક્ષ, જરાક ધોળાશવાળાં, ગોળ, સુંદરતાથી રહિત, મુકદાં જેવાં અને વીચ્યા છતાં પણ ઊપડેલાં જ નેતાં રહે છે. એ લોકો સ્વપ્નમાં ધર્વત ઉપર, ઝાડ ઉપર, અને આકાશમાં બંધ છે. બાગ્યચાલી હોતા નથી, પરાયું સાદું

દેખીને રાજી થતા નથી. ચોરી કરવાની ટેવવાળા હોય છે અને એ લોકોની પીંડીઓ માંદાવાળી હોય છે. કુતરાં, શીયાલ, છિટ, ગીંધ, ઊંદર, કાગડા અને ઘૂડ કે જેઓ વાયુ પ્રકૃતિવાળા છે તેઓના જેવી કેટલીક રીતભાત વાયુ પ્રકૃતિવાળા માણસોની પણ હોય છે.

પિત્ત અગ્નિરૂપ છે અથવા અગ્નિથી ઉત્પન્ન થયું છે એટલામાટે પિત્ત પ્રકૃતિવાળા મનુષ્યોને તરસ ઘણી લાગે છે બૂધ બહુ લાગે છે, અંગ ગોરાં તથા ગરમ હોય છે, હાથપગ તથા મોઢોડું રાતાં હોય છે, કેશ પિંગળા હોય છે. રંગાણાં ચોડાં હોય છે, શરવીરપણું તથા અભિમાન બહુ હોય છે, પ્રુષ્પવેપન અને ઘરેણાં ખ્યારાં હોય છે, રીતભાત સારી હોય છે, આશ્રિત લોકોપર પ્રેમ હોય છે, પવિત્રતા, વૈભવ, સાહસ તથા બુદ્ધિબળથી યુક્ત હોય છે, એની રીતભાત ચતુષ્ચોને લયંકર લાગે છે, સ્મરણશક્તિ સારી હોય છે, સાંધાઓના બંધનો તથા માંસશિથિલ હોય છે, સ્ત્રિઓને ગમતા નથી, વીર્ય તથા કામદેવ અલ્પ હોય છે, એઓની કાંનિ લેખાં તરંગ ઉપડયા કરતા હોય એવા પાણી સરખી હોય છે, મધુર, કષાય, કડવાં અને ટાકાં અલ ખાવાની રૂચિ હોય છે. ગરમી ગમતી નથી, પસીનો ઝાઝો વળે છે, શરીરમાં દુર્ગંધ હોય છે, વિદ્યા, શોધ, જલચાન, બોજન. અને કૃત્યો ઘણાં હોય છે અને સ્વપ્નમાં કાંઈ ખાખગ

દિશાઓના દાહ, ઉડકાપાત વીજળી સૂર્ય તથા અગ્નિ જ્વેષ્ઠામાં આવે છે. એ-
ઓનાં નેત્ર ઝીણાં પીંગળાં પાતળી તથા
થોડી પાંપણોવાળાં અને ચંડીપર પ્રીતિ
ધરાવનારાં હોય છે, અને ક્રોધથી, મનથી
તથા સૂર્યના તડકાથી તુરત રાતાં થઈ
જાય છે. એ લોકો પંડિત, ક્લેશથી બી-
કણ મધ્યમ આયુષ્યવાળા અને મધ્યમ
બળવાળા હોય છે. વાધ, હાંદર, વાનર,
મીંદડાં, નાહાર અને ક્રોશીઓ કે
જેઓ પિત્તપ્રકૃતિવાળા છે તેઓના જેવી
દેહલીક એ લોકોમાં ટેવ હોય છે.

કદ્દ ચંદ્રરૂપ છે તેથી કદ્દ પ્રકૃતિવાળો
માણસ સૌમ્ય હોય છે. એના સાંધા,
હાડકાં અને માંસ પરસ્પરની સાથે લાગી
રહેલ, સ્નિગ્ધ અને ગુઢ હોય છે. જીભ,
તરસ, દુઃખ ક્લેશ અને ગરમીથી સંતાપ
થતો નથી. બુદ્ધિ સારી હોય છે. સત્ત્વ-
ગુણ અધિક હોય છે. પોતાનું શોભતું
પાળી આપે છે. શરીરનો રંગ કાંત,
મીઠો, કાંસકાંતાં કુલ, દર્ભ, ગોશયના, ક-
મળ અને સોના જેવો હોય છે. હાથ
લાંબા હોય છે. છાતી પોહોળી તથા પુષ્ટ
હોય છે. કપાળ મોટું હોય છે. કેશ ઘાટા
અને શ્યામ હોય છે. અંગ કામળ હોય
છે. શરીર સરખું અને સારા દેખાવવાળું
હોય છે. સામર્થ્ય ઘટું હોય છે. ગૂંગાર-
સમાં મક્ક રહે છે. પુત્રો અને નોકરો
પુરતા હોય છે. ધર્મપર પ્રીતિ હોય છે.
કદી પણ કહણ વચન બોલતો નથી.
કાંઈ ન બોલે એની રીતે થતુની સાથે

લાંબા કાળસુધી દૃઢ ચૈર રાખે છે. પુષ્ટતા
મોટા મદોન્મત્ત હાથીના જેવી હોય છે.
અવાજ મેઘ, સમુદ્ર, મૃદંગ અને શં-
ખના જેવો હોય છે. ઘણા દિવસની
વાત જીભાતી નથી. ઉઘોગી હોય છે.
નમ્રતાવાળો હોય છે. બાહ્યાવસ્થામાં
પણ ઘણું રોવાની ટેવ કે અપલતા હોતી
નથી. કડવાં, કપાચ, તીખાં, ઉનાં અને
રૂક્ષ અન્ન ગમે છે. થોડું જમવાની ટેવ
છતાં પણ શરીરમાં બળ રહે છે. નેત્ર
રાતા છેડાવાળાં, સારી પેઠે સ્નિગ્ધ,
મોટાં, લાંબાં, સ્પષ્ટ, ઘોળાં અને કાળી
કાળી ઘણી પાંપણોવાળાં હોય છે. આ-
હાર, જળપાન, ક્રોધ અને બૂખ અલ્પ
હોય છે. બુદ્ધિથી પ્રખ્યાત હોય છે. કાર્યો
કરવામાં ઝાઝી વાર લગાડે છે. ઉદાર
હોય છે. દૃઢ્ય ગંભીર હોય છે. છાતી
બઢી હોય છે. હામાવાળો હોય છે. બાપ
લેવાની વધારે ટેવ હોય છે. સઘળી રીત-
ભાત લોભવગરની હોય છે. દાર્ઢ્ય જે
ઉપકાર કશો હોય તેને જીજ્ઞસુ નથી.
સ્વભાવ સરલ હોય છે. વિદ્વાન હોય
છે. લાજવાળો હોય છે. રૂપાળો હોય
છે. ગુસ્સાની શક્તિ કરે છે. પ્રેમને
સ્થિર રાખે છે. અને સ્વપ્નમાં કમળ
તથા પક્ષિઓની પંક્તિવાળા જળાશયોને
અને વાદળાંઓને દેખે છે. કદ્દ પ્રકૃતિ-
વાળા માણસો વિષ્ણુ, રૂદ્ર, ઈંદ્ર, ગણેશ,
હંસ, ગણપતિ, સિદ્ધ, ઘોષ, અને મોટા
બળદના જેવી પ્રકૃતિવાળા હોય છે.

‘પ્રકૃતિ યવાના કારણરૂપ વાત પિત

અને કદમાં જે દોષ પ્રકૃતિરૂપે અધિક હોય તે દોષ પોતાથી ચનારા રોગોને ઉત્પન્ન કેમ ન કરે? એવી આ સ્થલમાં ચંકા રાખવી નહિ. કારણ કે જેમ જેમમાં ઉત્પન્ન થએલા દીકાને જે હરકત કરી શકતું નથી તેમ તે તે પ્રકૃતિવાળા માણસને તે તે પ્રકૃતિએ હરકત કરી શકતી નથી.

‘પ્રકૃતિરૂપ થએલા દોષથી હરકત થતી નથી’ એમ જે ઉપર કહ્યું તેમાં એવું સમજવાનું છે કે “જેમ જેમ દીકાને જેમથી મરવા આદિ અત્યંત હરકત નથી પણ જેમથી ઉત્પન્ન થતા દાહ આદિથી થોડીક હરકત થાય છે તેમ તે તે પ્રકૃતિવાળા માણસને તે તે પ્રકૃતિના કારણરૂપ દોષોથી જ્વર આવવા આદિ અત્યંત હરકત નથી પણ હાથ પગનું ડાહી જડું, પરીનો આવવો અને નિદ્રા અધિક થવી વગેરે થોડી થોડી હરકત થાય છે.

જે દોષ પ્રકૃતિરૂપ હોય તેનો પ્રકાષ, બદલવું કે ઉપશમ થતાં નથી પણ તે માણસો મરતાંસુધી પ્રકૃતિના સ્વભાવને અનુસરીને રહે છે.

इति श्रीमिश्रलटकतनयश्रीमन्मिश्रमाव-
विरचितमावप्रकाशे बालप्रकरणं
तृतीयम् ॥

પ્રકરણ ૪ થું.

દેશો વિષે.

भूमिदेशस्त्रिषानूपो जात्रलो मिश्रलक्षणः।
पृथ्वीमां अनूप, अंगद અને मिश્ર
એવી રીતે ત્રણ પ્રકારના દેશ છે.

અનૂપ દેશનું લક્ષણ.

नदीपल्लवशैलाढ्यः फुल्लोत्पलकुलै-
र्युतः ॥ इंससारसकारणवक्रवाकादि-
सेवितः । शशबाराहमहिषकरोडिकुला-
कुलः ॥ प्रभूतद्रुमपुष्पाढ्यस्तालशस्य-
फलान्वितः । अनेकशालिकेदारकदली-
ध्रुविभूषितः ॥ अनूपदेशो ज्ञातव्यो वा-
तश्लेष्मामपातिमान् ।

જે દેશમાં નદિઓ, તળાવો અને પ-
ર્વતો ધણાં હોય, ક્રમગો ધણાં પ્રકૃષ્ઠિત
થતાં હોય, હંસ સારસ કારંડવ તથા ચ-
ક્રવાક આદિ પક્ષીઓ ધણાં હોય, સસલા
સુવર પાડા રૂઝ નામના યુગ અને રોહી
નામનાં યુગ ધણાં હોય ઝાંડ અને કુલ
ધણાં થતાં હોય, તાડ ધાન્ય અને ફળો
ધણાં થતાં હોય, અને ચોખા કેળ તથા
શેલડીઓ બહુ થતાં હોય તે દેશને અનૂપ
દેશ બોલે. અનૂપ દેશમાં વાયુ અને
કક્ષસંબંધી રોગો વિશેષ થાય છે.

અંગદ દેશનું લક્ષણ.

आकाशशुभ्र उच्च स्थलपानीयपा-
दपः ॥ शमीकरीरचित्त्वार्कपीलुकर्कन्धु-
संकुलः । हरिजैर्जर्जपृथगोर्कर्णखरसं-

કુલઃ । યુસ્વાદુફલવાન્દેશો વાતલો જા-
જ્ઞલઃ સ્મૃતઃ ॥

તન્વાન્તરે તુ ।

વહ્નદકનગોડનૂપઃ કફમારુતરોગવા-
ન્ । જાજ્ઞલોડલ્પાંચુશાસી ચ પિચાસ્ટ-
આરુતોત્તરઃ ॥

જે દેશ આકાશની પેઠે સ્વચ્છ હોય,
જીવો હોય, જેમાં ઝાડ અને પાણી થોડાં
હોય, જેમાં ખીજડા ઠેરડા બીલી આ-
કડા પીલુ અને બેરડીઓ ધણાં થતાં હોય,
હરણ એણે મૃગ રાંછ છાંટણાંવાળા મૃગ
ગોકર્ણુ મૃગ તથા ગધેડાં ધણાં હોય અને
કૂળો બહુજા મીઠાં થતાં હોય તે દેશને
અંગલ દેશ બોલેવો. અંગલ દેશમાં વાયુ-
સંબંધી રોગો અધિક થાયછે. બીજાં અં-
થમાં તે એમ લખ્યું છે કે “જેમાં પાણી
તથા પર્વતો ધણાં હોય અને કહ્ તથા
વાયુસંબંધી રોગ વિશેષ હોય તેને અ-
નૂપ દેશ બોલેવો અને જેમાં પાણી તથા
ઝાડ થોડાં હોય અને પિત્ત રૂધિર તથા
વાયુસંબંધી રોગ વિશેષ હોય તેને અં-
ગલ દેશ બોલેવો.”

મિશ્ર દેશાનું લક્ષણ.

સંછટ્ટલક્ષણો યસ્તુ દેશઃ સાધારણો
મતઃ । સમાઃ સાધારણે યસ્માઞ્ચીતવર્ષો-
ષ્ણમારુતાઃ । સમતા તેન દોષાણાં ત-
સ્માત્સાધારણે વરઃ ॥

જે દેશમાં અનૂપ અને અંગલ એ બન્ને
દેશનાં લક્ષણોની ભેળસેળ હોય તેને મિશ્ર
અથવા સાધારણ દેશ બોલેવો. સાધા-

રણ દેશમાં ટાક, વરસાદ, ગરમી અને
પવન સરખી રીતે વર્તવાથી વાત, પિત્ત
અને કફની સમતા રહેછે માટે સાધારણ
દેશ ઉત્તમ કહેવાયછે.

બુદ્ધ બુદ્ધ દેશમાં રહેવાના તથા
ઔષધ આદિ કરવાના પ્રકાર.

સુશ્રુતાત્ ।

અચિતે વર્તમાનસ્ય નાસ્તિ દુર્દેશજ્ઞ
મયમ્ । આહારસ્વપ્નચેષ્ટાદૌ તવેશસ્ય કૃતે
સત્તિ ॥

વૃદ્ધવાગ્મટઃ ।

યસ્ય દેશસ્ય યો જન્તુસ્તર્જ્જનત્સૌપથં
રિતમ્ । દેશાદન્યત્ર વસતસ્તત્તુલ્યગુણ-
મૌપથમ્ ॥ સ્વેદેશે નિષિતા દોષા અ-
ન્યસ્મિન્કોપમાગતાઃ । વલ્લવન્તસ્તથા ન
સ્પુર્જલજાઃ સ્પલજાસ્તથા ॥

સુશ્રુત કહેછે કે “બંને ખરાબ દેશમાં
રહેવું પડતું હોય, તોપણ તે દેશમાં ચોખ્ખ
રીતે આહાર, નિદ્રા અને વિહાર આદિ
કરવામાં આવે તો રેદેનારાને ખરાબ દે-
શમાં રહેવાથી કશી ધાસ્તી નથી.” વૃદ્ધ
વાગ્મટ કહેછે કે “જે પ્રાણી જે દેશનો
હોય તે પ્રાણીને તે દેશમાં ઉત્પન્ન થ-
એલું ઔષધ હિતકારી થાયછે. પોતાના
દેશને છોડીને બીજા દેશમાં રહેતો હોય
તેને જે ઔષધ પોતાના દેશમાં ઉત્પન્ન
થએલા ઔષધના જેવા ગુણવાળું હોય તે
ઔષધ હિતકારી થાયછે. બીજી અથવા
સ્થળથી ઉત્પન્ન થએલા જે વાતપિત્ત
આદિ દોષો પોતાના દેશમાં શરીરની અં-

દર વધ્યા હોય તે દોષો ખીબ્દ દેશમાં જવું થયા પછી પ્રકાપ પામે તોપણ જેવા પોતાના દેશમાં બસવાન થાય છે તેવા ખીબ્દ દેશમાં બસવાન થતા નથી.” (જેમ કે અનૂપ દેશમાં રહેનારાને તે દેશમાં શરીરની અંદર જે દોષો વધ્યા હોય તે દોષો તે માણસનું પાકું અંગલ દેશમાં જવું થતાં પ્રકાપ પામે તોપણ અનૂપ દેશમાં જેવા બસવાન થાય તેવા અંગલ દેશમાં બસવાન થતા નથી.)

વૈદ્યે કરવાના ઉપચાર.

માનવો યેન વિધિના સ્વસ્થસ્થિતિર્વતિ સર્વદા । તમેવ કારયેદ્વિધો યતઃ સ્વાસ્થ્યં સદેખ્સિત્તમ્ ॥ દિનચર્યાં નિશ્ચાચર્યાં શ્રદ્ધુષર્યાં યયોદિતામ્ । આચરન્પુરુષઃ સ્વસ્થઃ સદા સિદ્ધિર્નિ નાન્યથા ॥

માણસ જે પ્રકારથી સર્વદા સ્વસ્થ રહે તેજ પ્રકાર વૈદ્યે કરાવવો બેઠબે. કારણ કે મનુષ્યોને સર્વદા સ્વસ્થ રહેવાનીજ ઇચ્છા હોય છે. જે માણસ શાસ્ત્રમાં કક્ષા-પ્રમાણે દિનચર્યા, રાત્રિચર્યા અને મનુષ્ય-ચર્યા કરે તે માણસ સર્વદા સ્વસ્થ રહે છે. એ કલ્યાણિના સ્વસ્થ રહેતો નથી.

સ્વસ્થનાં લક્ષણો.

સુશ્રુતઃ ।

સમદોષઃ સમાગ્રિશ્ચ સમઘાતુમલક્રિયઃ । મસન્નાત્મેન્દ્રિયમનાઃ સ્વસ્થ इत्यभिधीયते ॥

ક્રિયાત્ત્વ કર્મ । તેન સમક્રિયઃ શરીર-રૂપકર્મો ।

સુશ્રુત કહે છે કે “જે માણસના વાતપિત્તઆદિ દોષ અગ્નિ, ધાતુ અને મળ સમાન સ્થિતિમાં હોય, જે માણસ પોતાના શરીરને અનુસરતી ક્રિયાઓ કરતો હોય અને જેનાં દેહ, ઇન્દ્રિયો તથા મન પ્રસન્ન હોય તે માણસ સ્વસ્થ કહેવાય છે.

દિનચર્યા.

સવારે ક્યારે ઊઠવું અને પ્રથમ શું કરવું ?

તત્ત્વ દિનચર્યામાહ ।

બ્રાહ્મે મુદ્ધર્તે વુચ્ચેત સ્વસ્થો રક્ષાર્ય-માયુષઃ । તત્ત્વ દુઃસ્વસ્થ શાન્ત્યર્થ સરોદિ પશુસૂદનમ્ ॥ દધ્યાજ્યાદર્શસિદ્ધાર્પવિ-સ્વગોરોચનાસનામ્ । દર્શનં સ્પર્શનં કાર્યં મવુદ્ધેન શુભાવહમ્ ॥ સ્માન્નનં શ્રુતે પશ્યેદ્દીઞ્ચેધિરજીવિતમ્ । આ-યુષ્મમુપસિ શોક્તં મલાદીનાં વિસર્જનમ્ । તદન્નશૂજનાધ્યાનોદરગૌરવધારણમ્ ॥

આદિશબ્દેન વાતમૂત્રાદીનાં ગ્રહણમ્ ।

આદોપશૂલૌ પરિકર્તિકા ચ સદ્ગુ-રુરીયસ્ય તથોર્ધ્વજાતઃ । પુરીપમાસ્યાદથ વા નિરેતિ પુરીપવેગેઽપિહિતે નરસ્ય ॥ પરિકર્તિકા ગુદે પરિકર્તનવત્પીઢા । પુ-રીપસ્ય સંગો નિરોષઃ । ઊર્ધ્વજાતઃ ઉદ્ધારવા-હુત્યાત્ ।

વાતમૂત્રપુરીપાનાં (સંગે) રુનાઽધ્યાનં ક્રમો રુના । જગરે વાતગ્રાધ્યાન્યે રોગાઃ સ્યુર્વાતનિગ્રહાત્ ॥ વસ્તિમેદનયોઃ શૂલં મૂત્રકુચ્છં શિરોરુજા । વિનાયો વંસળા-નાહઃ સ્યાદિદ્ધિં મૂત્રનિગ્રહે ॥

વિનામઃ શરીરસ્ય નમ્રતા । વહ્નણાનાહઃ
વહ્નણસ્યાકર્ષણવત્પીઠા ।

ન વેગિતોડન્યકાર્યઃ સ્યાન્ન વેગાની-
રયેદ્વલાત્ । કામશોકભયક્રોધાન્મનોવે-
ગાન્વિધારયેત્ ॥ શુદાદિમલમાર્ગણાં
શૌચં કાન્તિવલપદમ્ । પચિત્રકરમા-
રુપાતમલક્ષ્મીકલિપાપહત્ ॥ પ્રસાલનં
મતં પાણ્યોઃ પાદયોઃ શુદ્ધિકારણમ્ ।
મલશ્રમહરં દૃષ્યં ચક્ષુષ્યં રાજસાપહમ્ ॥

સ્વસ્થ માણસે આયુધ્યના રક્ષણને-
વાસ્તે પાછલી આર ધડી રાત રહે ત્યારે
જગતું અને તે સમયે કુઃખની શાંતિને-
વાસ્તે વિશ્લુતું સ્મરણ કરવું. જગ્યા
પછી દહીં, ધી, અરીસો, સર્પપ, ખીલી,
ગોશયના અને માળા એઓનું દર્શન
કરવું તથા સ્પર્શ કરવો. એથી શુભની
પ્રાપ્તિ થાય છે. જો લાંબા કાળ સુધી
જીવવાની ઇચ્છા હોય તો ધીમાં પે-
તાતું મોઢકું નિત્ય જોવું. સવારમાં મલ
વાયુ તથા મૂત્ર આદિતું વિસર્જન કર-
વાથી આયુધ્યની વૃદ્ધિ થાય છે અને
એમ કરવાથી આંતરડામાં ધુરધુરાટ,
આક્રેશ અને પેટનું ભારેપણું વગેરે અ-
ટકે છે. ઝાડાને રોકવાથી પેડુ ચડી આવે
છે, શલ્લ નીકળે છે, શુધમાં કપાયા
જવી પીડા થાય છે, ઝાડકાર ધણા
આવે છે અને વખતપર મોઢોડામાંથી
ઝાડો નીકળે છે. વાયુ, મૂત્ર અને ઝા-
ડાને રોકવાથી પેટ ચડી આવે છે,
ઝડાની થાય છે અને દરદ પલુ થાય
છે. વાયુને રોકવાને લીધે પેટમાં વાયુ-

સંબંધી ખીબ રોગો પણ ઉત્પન્ન થાય
છે. સૂત્રને રોકવાથી મૂત્રાશયમાં તથા
લિંગમાં શલ્લ નીકળે છે, મૂત્રકૃચ્છ્ર થાય
છે, માથામાં પીડા થાય છે, શરીર નમી
જાય છે અને સાયળના સાંધાઓમાં જાણે
તેઓ ખેંચાતા હોય એવી પીડા થાય છે.
મલ મૂત્ર આદિની હાજત લાગી હોય
તો તુરત મલ મૂત્ર કરી લેવાં પણ તે પે-
હેલાં ખીબું કામ કરવું નહીં. બલાતકારથી
હાજતને પેદા કરવી નહીં. કામ, ક્રોધ,
ભય અને શોક કે જેઓ મનના વેગ છે
તેઓને અટકાવવા પણ મલ મૂત્ર આદિ
શરીરના વેગોને અટકાવવા નહિ. શુદ્ધ
આદિ જે મલ મૂત્ર આદિના માર્ગો છે
તેઓને સાફ રાખવાથી કાંતિ તથા બળ
વધે છે, પવિત્રતા થાય છે અને અલક્ષ્મી
ક્યેશ તથા પાપોનો નાશ થાય છે. હાટ
તથા પગને ધોવાથી શુદ્ધતા થાય છે, મેદ
મટે છે, પરીશ્રમ મટે છે, પુષ્ટિ મળે છે
નેત્ર સારાં રહે છે અને રજેશુણના વેગ
મટી જાય છે.

દાતણ કરવાનો વિધી.

મસ્યેહન્તપવનં દ્વાદશાક્ષુલમાપતમ્ ।
કનિષ્ઠિકાગ્રવત્સ્પૂલમૃજ્વગ્રનિ તપાડ્ર-
ણમ્ ॥ एकैकं वर्षयेदन्तं मृदुना कूर्चकेण
तु । दन्तशोथनचूर्णेन दन्तमांसान्यवाष-
यन् ॥ सौद्रश्चिकटुकाक्तेन तैलसिन्धुम-
वेन वा । चूर्णेन तेजोवत्याश्च दन्ताभित्य
विशोधयेत् ॥

તેજોવતી તેજસ્વલ્લ इति લોકે પ્રસિદ્ધા ।

મધુકો મધુરે શ્રેષ્ઠઃ કરજઃ કટુકે
તથા । નિમ્બઃ સ્થાત્તિક્તકે શ્રેષ્ઠઃ કપાયે
ત્વદિરસ્તથા ॥ સંપત્તિં તુ સમાલોક્ય દો-
ષં ચ પ્રકૃતિં તથા । યયોચિતૈ રસૈર્વાયે-
ર્યુક્તં દ્રવ્યં પ્રયોજયેત્ ॥ તેનાસ્ય મુલત્વૈ-
રસ્યદન્તજિહ્વાસ્યજા ગદાઃ । રુચિર્વૈશ-
ઘલધુતા ન ભવન્તિ ભવન્તિ ચ ॥ અર્કે
વીર્યં વટે દીપ્તિઃ કરજો વિજયો ભવેત્ ।
પ્રુષ્ઠે ચૈવાર્યસમ્પત્તિર્વદર્પા મધુરાશનમ્ ॥
ત્વદિરે મુલસૌગન્ધ્યં વિલ્પે તુ વિપુલં
ધનમ્ । કટુમ્બેરે તુ વાક્સિદ્ધિરાન્ને તા-
રોગ્યમેવ ચ ॥ કદમ્બે તુ ધૃતિર્મેધા ચમ્પકે
દૃઢવાક્ષુતિઃ । શિરીષે કીર્તિસૌમાગ્ય-
માપુરારોગ્યમેવ ચ ॥ અપામાર્ગે ધૃતિર્મેધા
મહાશક્તિસ્તથાશને । દાહિન્યાં મુન્દરા-
શ્કારઃ કકુભે કુટ્જે તથા ॥ જાતીતગર-
મન્દારૈર્દુઃસ્વપ્નં ચ વિનશ્યતિ । શુઙ્ગાકા-
તાલહિન્તાલં કેતકચ બૃહદ્વરઃ ॥ તર્જૂરં
નારિકેરં ચ સમૃતે તુળરાજકાઃ । તુળ-
રાજસમૃત્પત્તે યઃ કુર્યાદન્તધાવનમ્ ॥
નરશ્ચાળાલયોનિઃ સ્થાધાવદ્રજાં ન પ-
શ્યતિ । ન ત્વાદેત્તલતાલ્વોષ્ઠજિહ્વાદન્તમ-
દેપુ તત્ ॥ મુલસ્ય પાકે ઝોયે ચ શ્વાસ-
કાસવમીપુ ચ । દુર્વલોડ્ગીર્ણમુક્તચ હિ-
કામૂર્ચમદાન્વિતઃ ॥ શિરોરુજાર્તસ્ત-
પિતઃ શ્રાન્તઃ પાનહમાન્વિતઃ । અર્દિતઃ
કર્ણશૂલી ચ નેત્રરોગી નવજ્વરી । વર્જ-
યેદન્તકાઠું તુ હૃદાભયયુતોડપિ ચ ॥

અનીર્ણમુકઃ ન ગીર્ણ મુકઃ યસ્ય તઃ ।

જિહ્વાનિર્લેસ્વનં દૈર્ઘ્યં રાજત્વં તામ્રનં

તથા । પાટિતં મૃદુ તત્કાઠું મૃદુપત્રમયં
તથા ॥

(તત્કાઠું દન્તશોષનયોગ્યં કાષ્ઠમ્)

દશાહુલં મૃદુ સ્તિગ્ધં તેન જિહ્વા
લિલેત્સુલમ્ । તજિહ્વામલર્વૈરસ્યદુર્ગન્ધ-
જડતાહરમ્ ॥

ગળ્દૂપમપિ કુર્વોત શીતેન પયસા
મૃદુઃ । કફતુળ્ણામલહરં મુલ્લાન્તઃશુદ્ધિ-
કારકમ્ ॥ મુલ્લોળ્ણોદકગળ્દૂપઃ કફાત્-
ચિમલાપહઃ । દન્તજાઘ્યહરશ્ચાપિ મુલ્લ-
લાઘવકારકઃ ॥ વિપમૂર્ચામદાર્તાનાં
શોષિણાં રક્તપિત્તિનામ્ । કુપિતાશિવલ-
ક્ષીણસ્થાનાં સ ન શસ્યતે ॥

મુલ્લોળ્ણોદકગળ્દૂપઃ ।

મુલ્લમક્ષાલનં શીતપયસા રક્તપિત્ત-
જિત્ । મુલ્લસ્ય પિષ્ટિકાશોપનીલિકા-
વ્યઘ્નનાશનમ્ ॥ કુર્યાદ્વાપિ કટુળ્ણેન પ-
યસાસ્યવિશોધનમ્ । કફવાતહરં સ્તિગ્ધં
મુલ્લશોપવિનાશનમ્ ॥

આર આંગળ લાંબું, ટચડી આંગ-
ળીની અણી જેવું બહું, સરલ, ગઠિત-
ગરનું અને છિદ્રવગરનું હાતથુ કરવું
અને તેના કુણા કુઆથી હાંતને સાદું
રવાનેા જુદા લઈ હાંતનાં પેઠાંઆંને હર-
કત ન આવે એવી રીતે એક એક હાંતને
ધસવે. મધ, સુંઠ, ચરી, અને પીપળ
જેમાં જેળ્યાં હોય એવા તેજબલ ના-
મના લાકડાના જુદાથી અથવા તેલની
લાવના આપેલા સિંધાણુણના જુદાથી
નિત્ય હાંતને સાદું કરવા. મધુરમાં મ-
હુડે, તીખામાં કરંજ, કડવામાં લીળડે
અને ક્યાપમાં ખેર એક છે. સમય, દોષ

અને પ્રકૃતિનો વિચાર કરીને યોગ્ય રસ અને યોગ્ય શક્તિવાળા ઝડકના લાકડાનું દાતણ કરવું અને દાંત સાફ કરવાનો છોકા પણ યોગ્ય જણાય તે લેવો. આવી રીતે દાતણ કરવાથી મોઢોડું ખગડી ગયું હોય તે મટે છે દાંત, જીભ તથા મોઢોડામાં શેગ થતા નથી અને રૂચિ, સ્વચ્છપણું તથા ચરીરમાં હલકાઇ પ્રાપ્ત થાય છે. આકડાનું દાતણ કરવાથી શક્તિ, વડનું કરવાથી દીપ્તિ, કરંજનું કરવાથી જય, પીપળનું કરવાથી ધનની સંપત્તિ, ખેરડીનું કરવાથી મીઠું જમણું, ખેરનું કરવાથી મોઢોડામાં સુગંધ, બીલીનું કરવાથી ધણું ધન, જીજીરાનું કરવાથી વચનસિદ્ધિ, આંખાનું કરવાથી આરોગ્ય, કઠંગનું કરવાથી ધીરજ તથા સ્મરણશક્તિ, ચંપકનું કરવાથી વાણી તથા કાનની દૃઢતા, સહસ્રડીઆનું કરવાથી કીર્તિ ભાગ્યશાળીપણું, આયુધ્યની વૃદ્ધિ તથા આરોગ્ય, અધેડાનું કરવાથી ધીરજ તથા પારણાશક્તિ, બીબલાનું કરવાથી બુદ્ધિની શક્તિ અને દાડિમનું આસુંદ્રાનું તથા ઇંદ્રજવના ઝાડનું કરવાથી સાફ રૂપ મળે છે. જામસાઈ, તગર અને હારસિંગારનું કરવાથી ખરાબ સ્વપ્ન આવતું નથી. કાતાલ, હિતાલ, બૃહધર, ચણોઠી, કેતકી, ખજુરી અને નાળીએરી એ સાત કે જેઓ

૧ કાતાલ, હિતાલ અને બૃહધર એ ત્રણ શબ્દોના અર્થ યુજ્જસાવીમાં ખરાબર મળ્યા નથી પણ એ ત્રાડની ભત્તીઓ છે એમ જણાય છે.

તુલુરાજ કેહેવાય છે તેઓનું જે માણસ દાતણ કરે તે માણસ જ્યાંસુધી ગંગા-જનાં દર્શન ન કરે ત્યાંસુધી ચાંદલ રહે છે. ગજું, તાળનું, હેઠ, જીભ અને દાંતમાં જેને રોગ હોય તેણે, જેનું મોઢોડું પાક્યું હોય તેણે, સોજવાળાએ, ચાર ઉધરસ તથા હલદીવાળાએ, દુખળાએ જેને પાથેલું પચ્યું ન હોય તેણે, હીનીકળતી હોય તેણે, મૂર્છાવાળાએ, નશાવાળાએ, માથાના દરદર્દી જે પીડાતે હોય તેણે, તરસ્યાએ, થઠિલાએ, કાવસ્તુ પીવાથી જેને પરિશ્રમ પડ્યો હોય તેણે, જેને ચરદીઓ વા થયો હોય તેણે કાનમાં શૂલ નીકળતાં હોય તેણે, આંખના દરદીએ, નવા તાવવાળાએ આંખાવીના દરદવાળાએ દાતણ નહીં કરવું ઓળ ઉતારવાની ચીર સોનાની, પાની અથવા ત્રાંબાની રાખવી. એ મળે તો કામળ પાંદડાંવાળા દાતણ કરે જેવાં કુણાં લાકડાંને ચીરી તે ચીરથી થે રેધીરે ઓળ ઉતારવી. દશ આંગળ લાંબા કામળ અને સિન્ધપણાવાળી તે ચીરવતે અથવા ઉપર કેહેલી સોના વગેરેન ચીરવતે ઓળ ઉતારવાથી જીભનાં મેદર સ્પર્શિતપણું, દુર્ગંધ અને જડતા (મેદે મારી ગયેલાપણું) મટે છે. દાઢા પાણી વતે વારંવાર દોગળા કરવાથી કફ, તર અને મેલ મટે છે તથા મોઢોડાના અંરનો ભાગ સાફ થાય છે. સેદેજ જીભ પાણીવતે દોગળા કરવાથી કફ, અરુચિ મેલ તથા દાંતની જડતા મટે છે અ

મોહોડું હલડું થાયછે. ઝેરથી મૂર્ચ્છથી
કે મદથી પીડાએલા, શોષવાળા, રક્ત-
પિત્તવાળા, જ્યેની આંખો કુખ્તી હોય
એવા અને બળશીલ થવાથી રૂક્ષ થએ-
લાઓનેવારતે જિના પાણીના કાગળા
સારા નથી. ટાઢા પાણીવતે મોહોડું ધો-
વાથી રક્તપિત્ત મટેછે અને મોહોડાની
ફાકલીઓ, શોષ, દાઝ તથા ખીલ પણ
મટેછે. અથવા જરા જિના પાણીથી મો-
હોડું ધોવું કે જળી કફ તથા વાયુ મટે
છે, સ્નિગ્ધતા રહેછે અને મોહોડાનો શોષ
મટે છે.

નાકમાં તેલનાં ટીપાં નાખવાનો
વિધિ.

કહુતૈલાદિનસ્યાર્થે નિત્યાભ્યાસેન
યોજયેદ્ । માતઃ શ્લેષ્મણિ મધ્યાદ્ને પિ-
ત્તે સાયં સમીરણે ॥ સુગન્ધવદનાઃ સ્નિ-
ગ્ધનિઃસ્વના વિમલેન્દ્રિયાઃ । નિર્વલીપ-
લિતચ્ચન્દ્રા ભવેયુર્નસ્પર્શીલિનઃ ॥

નાકને રાગરહિત રાખવાસાથે નિત્ય
નાકમાં સરસીઆં તેલ આદિનાં ટીપાં
નાખવાનો અભ્યાસ રાખવો. કફનો વ-
ધારો હોય તો સવારે, પિત્તનો વધારો
હોય તો બપોરે અને વાયુનો વધારો હોય
તો સાંધ્યાએ ટીપાં નાખવાં. નાકમાં ટીપાં
નાખવાથી મોહોડામાં સુગંધ રહેછે, અ-
વાજ સ્નિગ્ધ નીકળે છે, ઇન્દ્રિયો નિર્મળ
રહે છે; વળીઓ વળતી નથી, ધોળાં તુ-
રત આવતાં નથી અને ખીલ થતા નથી.

આંખમાં સુરમો નાખવાથી
થતા ફાયદા.

સૌવીરમગ્જનં નિત્યં હિતમક્ષ્ણોસ્તતો
મજેત્ । લોચને ભવતસ્તેન મનોરો મુક્ત-
મચ્ચેન ॥

સૌવીરં સ્વેતસુરમા ઇતિ લોકે પ્રસિદ્ધમ્ ।
સ્રોતોઽગ્જનં મતં શ્રેષ્ઠં વિશુદ્ધં સિન્ધુ-
સંભવમ્ । દષ્ટેઃ કણ્ઠમલહરં દાહકેદરુ-
જાપદમ્ ॥ અક્ષ્ણો રૂપાવર્હ ચૈવ સહતે
માસ્ત્રવાતપૌ । નેત્રે રોગા ન જાયન્તે ત-
સ્માદગ્જનમાચરેત્ ॥

સ્રોતોઽગ્જનં કૃષ્ણસુરમા ઇતિ લોકે ।
વિશુદ્ધં શોધનં વિનાપિ સિન્ધુસંભવમ્ ।
સિન્ધુનામ પર્વતઃ તત્ર સંભવમ્ ।

રાત્રી જાગરિતઃ આન્તઃશર્દિતો મુ-
ક્તવાન્વયા । જ્વરાતુરઃ શિરઃસ્નાતો ના-
ક્ષ્ણોરક્ષનમાચરેત્ ।

ધોળો સુરમો આંખને હિતકારી છે
એટલામાટે તે નિત્ય આંખવો જોઈએ.
એ આંખવાથી નેત્ર ઝીણા પદાર્થોને જોઈ
શકે છે અને મનોહર થાય છે. સિન્ધુ ના-
મના પર્વતમાં ઉત્પન્ન થએલો કાળો સુ-
રમો શુદ્ધ કરેલો ન હોય તોપણ ઉત્તમ
છે. એ આંખવાથી આંખની ચળ, મેલ,
બળતરા તથા ખરાબ બીનારાની પીડા
મટે છે, આંખ રૂષાળી થાય છે અને પ-
વન તથા તડકાનું સહન કરવાને સમર્થ
થાય છે. કાળો સુરમો આંખવાથી આં-
ખમાં રોગ થતા નથી એટલામાટે તે આં-
ખવો જોઈએ. રાતના ઉજગરાવાળાએ,
થાકલાએ, જેને ઉલટી થઈ હોય તેણે,

જમેલાએ, તાવવાળાએ, માથે નાહેલાએ
આંખો આંખની નહીં.

કેશ ઉતરાવવાથી થતા ફાયદા.

પંચરાત્રાન્નસમ્યક્કેશરોમાણિ કર્ત-
યેત્ । કેશસ્મશ્ચુનસ્વાદીનાં કર્તવ્યં સંપ્ર-
સાધનમ્ ॥ પૌષ્ટિકં ધનમાયુષ્યં શૌચ-
કાન્તિકરં પરમ્ ॥

સંપ્રસાધનં શોમાનનકમ્ ।

ઉત્પાદ્યેષુ છોમાણિ નાસાયા ન ક-
દાચન । તદુત્પાદનતો દૃષ્ટદૌર્બલ્યં ત્વર-
યા ભવેત્ ॥ કેશપાશે પ્રકુર્યાત પ્રસા-
ધન્યા પ્રસાધનમ્ । કેશપ્રસાધનં કેશ્યં
રજોજન્તુમલાપહમ્ ॥ આદર્શલોકનં
પ્રોક્તં માતૃલ્યં કાન્તિકારકમ્ । પૌષ્ટિકં
બલમાયુષ્યં પાપાલક્ષ્મીવિનાશનમ્ ॥

પાંચ પાંચ દિવસે નખ, દાઢી, કેશ
અને શ્વાણાં ઉતરાવવાં અને ઉતરાવવાં
જોઈએ. એમ કરવાથી શરીરની શેષા
થાય છે, પુષ્ટિ મળે છે, ધન મળે છે, આ-
યુષ્ય વધે છે, પવિત્રતા થાય છે અને ઉ-
ત્તમ કાંતિ પ્રાપ્ત થાય છે. નાકનાં શ્વાણાં
કદીપણુ છોટવાં કે છોટાવવાં નહીં. કારણ
કે એ છોટવાથી કે છોટાવવાથી તુરતજ
આંખો નખળી થાય છે. કાંકરીથી અ-
થવા દાંતીયાથી કેશના પાશને સ્વચ્છ
અને સારા દેખાવનો કરવો જોઈએ. એમ
કરવાથી કેશ સારા રહે, છે અને તેઓ-
માંથી રંગ, જીવંત તથા મેલ મટી જાય
છે. અરીસામાં શરીર જોવું એ મંગળ-
રૂપ છે, કાંતિ કરનાર છે, પુષ્ટિ આપનાર છે,

બળને તથા આયુષ્યને વધારનાર છે અને
પાપ તથા અલક્ષ્મીનો નાશ કરનાર છે.

કસરત કરવાથી થતા ફાયદા.

લાયવં કર્મસામર્થ્યં વિમક્તધનગા-
ત્રતા । દોષસયોઽપ્રિવૃદ્ધિશ્ચ વ્યાયામાદુ-
પજાયતે ॥ વ્યાયામદૃઢગાત્રસ્ય વ્યાધિ-
ર્નાસ્તિ કદાચન । વિરુદ્ધં વા વિદગ્ધં
વા શુક્તં શીઘ્રં વિપચ્યતે ॥ મૂળં
શીઘ્રં નૈતસ્ય દેહે શિથિલતાદયઃ । ન-
ચૈનં સહસાકમ્ય જરા સમધિરોહતિ ॥
ન ચાસ્તિ સદૃશં તેન કિંચિત્સ્થૈલ્યાપક-
ર્પકમ્ । સ સદા ગુણમાયત્તે બલિનાં
સ્તિગ્ધભોજિનામ્ ॥ વસન્તે શીતસમયે
ઘૃતરાં સ હિતો મતઃ । અન્યદાપિ ચ
કર્તવ્યો બલાર્પેન યથાશક્તમ્ ॥ હૃદય-
સ્થો યદા વાયુર્વર્કશીઘ્રં પ્રપચતે । મુલં
ચ શોષં લભતે તદ્ બલાર્પણસ્ય લક્ષણમ્ ॥
કિંવા લલાટે નાસાયાં ગાત્રસન્ધિયુ-
ક્ષયોઃ । યદા સંજાયતે સ્વેદો બલા-
ર્પે તદ્ તદાદિશ્વેત્ ॥ શુક્તવાન્કૃતસંભોગઃ
કાસી શ્વાસી કૃશઃ ક્ષયી । રક્તપિત્તી
ક્ષતી શોષી ન તં કુર્યાત્ કદાચન ॥
અતિવ્યાયામતઃ કાસો જ્વરશ્છર્દિઃ શ્રમા
ક્લમઃ । તૃષ્ણાક્ષયઃ પ્રતમકો રક્તપિત્તં ચ
જાયતે ॥

કસરત કરવાથી શરીરમાં દુરતી આવે
છે, કામ કરવાનું સામર્થ્ય વધે છે, ગાત્રો
સારા દેખાવનાં તથા ઘાટાં થાય છે, કફ
આદિ દોષનો નાશ થાય છે અને અ-
ગ્નિની વૃદ્ધિ થાય છે. જેનાં ગાત્રો કસર-
તથી દૃઢ થયાં હોય તેને કદીપણુ રોગ

ઉત્પન્ન થતો નથી અને વિરૂદ્ધ અથવા પેટમાં બરાબર નહીં પાકેલું અન્ન પણ તુરત પચી જાય છે. કસરત કરનારના શરીરમાં શિથિલપણું આદિ તુરત ચતાં નથી અને જરા અવરથા પણ એ માણસને સહસા દબાવી દેતી નથી. કસરત જેવું બીજું કંઈપણ શરીરના બકાપણાને મટાકનાર નથી. સિન્ય પદાર્થ જમનાર બળવાન લોકોને કસરત સર્વદા લાભ આપે છે. વસંતઋતુમાં ટાઢના સમયમાં કસરત અત્યંત હિતકારી છે. બીજા સમયોમાં પોતાના બળને અનુસરીને આ પ્રમાણે કસરત કરવી. જ્યારે હૃદયમાં રહેલો વાયુ તુરત મોઢોડામાં આવવા લાગે અને મોઢોડું સુકાવા લાગે ત્યારે 'બલાઈ' થયું કેહેવાય છે એટલે એ થાય ત્યારે કસરત છોડી દેવી. જ્યારે કપાળમાં, નાકમાં, ગાત્રોના સાંધાઓમાં અને કામમાં પસીનો આવે ત્યારે પણ 'બલાઈ' થયું કેહેવાય છે. એટલે એ થાય ત્યારે કસરત બંધ કરવી. હૃદય, શ્વાસ, ક્ષય, રક્તપિત્ત, છાતી આદિમાં ક્ષત અને શોષના દરદવાળાએ કે કુબળાએ કદી પણ કસરત કરવી નહીં. જમ્યા પછી કે સંભોગ કર્યા પછી પણ કસરત કરવી નહીં. બહુજ કસરત કરવાથી હૃદય, જ્વર, ઉલ્લી, શ્વેત, દોષિયોની જ્વાળા, તરસ, ક્ષય, મૂર્છા તથા જ્વરસંહિત શ્વાસ અને રક્તપિત્ત ઉત્પન્ન થાય છે માટે મધ્યમ રીતે કસરત કરવી જોઈએ.

શરીરે તેલ ચોળાવવાથી
થતા ફાયદા.

અભ્યન્નં કારયેન્નિત્યં સર્વેષ્વદ્રેષુ પુ-
ષ્ટિદમ્ । શિરઃશ્રવણપાદેષુ તં વિશેષેણ
શીલયેત્ ॥ સાર્પિં ગન્ધતૈલં ચ યતૈલં
પુષ્પવાસિતમ્ । અન્યદ્રવ્યયુતં તૈલં ન
દુષ્યતિ કદાચન ॥

ગન્ધતૈલમ્

ગન્ધદ્રવ્યાણામર્ગુર્વાદીનામભિયોગેન નિ-
ષ્કાશિતઃ સ્નેહઃ ।

અભ્યન્નો વાતકફહૃદ્ગમશાન્તિવલ્લે
સુખમ્ । નિદ્રાવર્ણમૃદુત્વાયુઃ કુરુતે દેહ-
પુષ્ટિક્ત્ ॥ અભ્યન્નઃ શીલિતો મૃદ્ધિ
સકલેન્દ્રિયતર્પકઃ । દષ્ટિપુષ્ટિકરો હન્તિ
શિરોભૂમિગતાન્નાદાન્ ॥ કેશાનાં વહુતાં
દાર્ઢ્યં મૃદુતાં દીર્ઘતાં તથા । કૃષ્ણતાં
કુરુતે કુર્પાચ્છિરસઃ પૂર્ણતામપિ ॥ ન
કર્ણરોગાનપલં ન ચ મન્યા હનુગ્રહઃ ।
નોષ્ઠઃ શ્રુતિર્ન વાધિર્યં સ્પાન્નિત્વં કર્ણ-
પૂરણાત્ ॥ રસાદ્યૈઃ પૂરણં કર્ણે ધોજ-
નાત્યાક્ષમશ્યતે । તૈલાદ્યૈઃ પૂરણં કર્ણે
માસ્કરેડસ્તમુપાગતે ॥ પાદાન્વ્યન્નથ ત-
ત્સ્યૈર્યં નિદ્રાદષ્ટિપ્રસાદકૃત્ । પાદમુક્તિ-
શ્રમસ્તંભસદ્ગોચસ્ફુટનમશુત્ ॥ વ્યાયામ-
મુષ્ણવપુષ્પં પદ્યાં સંમદિતં તથા । વ્યા-
યયો નોપસર્પન્તિ વૈનતેયમિશ્વોરગાઃ ॥
લોપકૂપશિરાજાલ ધમનીભિઃ કલેવરમ્ ।
તપિદ્રલમાષતે સ્નેહો યુક્તોડવગાહને ॥
અગ્નિઃ સંસિક્તમૂલાનાં તરુણાં પલ્લવાદ-
યઃ । વર્ધન્તે દિ તથા તૃણાં સ્નેહસંસિક્ત-

ધાતવઃ ॥ નવજ્વરી અજીર્ણાં ચ નામ્ય-
ક્તવ્યઃ કપંચન । તથા વિરિક્તો વાન્ત-
શ્ચ નિરુદ્ધો યશ્ચ માનવઃ ॥

નિરુદ્ધઃ દત્તો નિરુહ્નસિર્વસૈ સઃ ।

પૂર્વયોઃ કૃચ્છ્રતા વ્યાધેરસાધ્યત્વમ-
થાપિ વા । શેપાળાં નત્વિહ પ્રોક્તા વ-
હ્નિસાદાદયો ગદાઃ ॥

પૂર્વયોઃ તરુણજ્વરિણોઽજીર્ણિનશ્ચ ।

સધળાં અંગેભાં નિત્ય તેલનો અમ્યંગ
કરાવવો કે જથી પ્રુદિ મળે છે. માથામાં,
કાનમાં અને પગમાં તો વિશેષ કરી મા-
લેસ કરાવવું. સરસીજ તેલ, અશ્વિનો
ચોગ આપીને અગર આદિ સુગંધી પ-
દાર્થોમાંથી કાઢાડેલું તેલ, કુલેલ તેલ અને
બીજાં પણ ચોગ્ય પદાર્થોથી મેળવેલું તેલ
સર્વદા હિતકારી છે. અપવાદના સમયે
શિવાય અભ્યંગથી કદીપણ હરકત થતી
નથી. માથામાં માલેસ કરેલું તેલ સધળી
છંદ્રિયેને તૃપ્ત કરે છે, દૃષ્ટિને બળ આપે
છે અને માથાનાં દરદાને મટાડે છે. અ-
ભ્યંગ કરવાથી (તેલ ચોળવાથી) વાયુ
તથા કફ મટે છે, થાક મટે છે, બળ તથા
સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે, નિદ્રા સારી આ-
વે છે, શરીરનો વર્ણ સારો વાય છે, શરી-
રમાં ક્રોમજતા થાય છે, આયુષ્યની વૃદ્ધિ
થાય છે અને દેહની પ્રુદિ થાય છે. ડેરામાં
તેલ લગાવવાથી ડેરા ધણ થાય છે, લાંબા
થાય છે, કુણ થાય છે, ધણ દિવસસુધી
ટકે છે અને કાળા થાય છે તથા માયું પણ
બરેલું રહે છે. નિત્ય કાનમાં તેલ નખા-
વવાથી કાનમાં રોગ કે મેલ યતો નથી,

ગળાનાં પડખાંની નાડી કે દાઢી ઝડાઈ
જતાં નથી અને હાંચકનાપણું કે બેહેરા-
પણું થતું નથી. કાનમાં રસ આદિ પ-
દાર્થો નાખવા હોય તો જમ્યાથી પેહેલાં
નાખવા એ સાચું છે અને તેલ વગેરે ના-
ખવું એ સૂર્ય આથમ્યા પછી નાખવું સાચું
છે. પગમાં તેલ ચોળાવવાથી પગ મજ-
બુત થાય છે, નિદ્રા સારી આવે છે, આંખ
સ્વચ્છ રહે છે અને પગ બેહેર મારી જતા
નથી શ્રમથી અકકાઈ જતા નથી સંક્રામ
પામતા નથી અને ફાટી પણ જતા નથી.
કસરતનો અભ્યાસ રાખનાર અને પગમાં
તેલને માલેસ કરાવનાર માણસની પાસે
રોગો, જેમ મરુડની પાસે સર્પો જાય નહીં
તેમ જતા નથી. નાહાવાના સમયમાં તે-
લનો ઉપયોગ કર્યો હોય તો તે તેલ રૂબા-
ણાંના આડા, શિરાઓના સમૂહ અને
ધમનિઓ દ્વારા સધળા શરીરને તૃપ્ત
કરે છે અને બળ આપે છે. જેમ મુ-
ળમાં પાણીથી સીંચેલા વૃક્ષોનાં પાનડાં
વગેરે વૃદ્ધિ પામે છે તેમ અંગેમાં તેલ
ચોળાવનાર માણસોના, તેલથી સીંચા
એલા ધાતુઓ વૃદ્ધિ પામે છે. નવા તા-
વવાળાને, અર્જુણવાળાને, જીરું રચલીધે
હોય તેને, જેને ઉલટી થઈ હોય તેને
અને જેને નિરુહ્નસિ (ગુદમાં કપાય
અને કુધથી યુક્ત તેલની પિચકારી)
આપેલ હોય તેને કદીપણ તેલ ચોળવું
નહીં. નવા તાવવાળાને અને અર્જુ-
ણાને તેલ ચોળવાથી તેનાં દરદા માંડ
મટે એવાં અથવા તજ મટે એવાં થઈ

પડેછે અને બાકીનાઓને (જેણે રેય લીધા હોય તે વગેરેને) અગ્નિની મંદતા આદિ જે રાગો ઉત્પન્ન થાયછે તેવિધે અહીં અમે બોલતા નથી.

શરીરમાં ચૂર્ણ ચોળવાથી
થતા રાયદા.

હૃદયને કફાદર મેદોમ્ન શુકદં પરમ ।
વલ્યં શોણિતકૃથાપિ લવ્પસાદસુદુલક-
ત્ ॥ હસ્તલેપપૃથ્વં સ્પૃશ્ય સ્પીન્ને કણ્ઠસ્ત-
યાનમ્ । કાન્તમવ્યગ્રપિઠકં ભવેત્કપલ-
સંનિમમ્ ॥

મેલને દૂર કરવાસાડ શરીરમાં ચૂર્ણ-
રૂપ પદાર્થો ઇંસવાથી કદ મટે છે, મેદ
ઓઢું થાય છે, સારી રીતે વીધે વધે છે,
બળ પ્રાપ્ત થાય છે, હૃદય ઠીક થાય ॥
અને આમઠી સ્વચ્છ તથા કુણી થાય છે.
એવા પદાર્થો મોઢોડાપર ચોળવાથી આંખ
મજબૂત થાયછે, ગાલ પુષ્ટ થાયછે, ખીલ
તથા ફોડલીઓ થતી નથી, યદ હોય
તો મટે છે અને એમ થવાથી મોઢોડું
કમળ જેવું સુશોભિત થાય છે.

નાહાવાનો વિધિ.

- દીપનં હૃદયમાયુર્ધ્વં જ્ઞાનમોજોવલ-
પદમ્ । કણ્ઠમલશ્રમસ્વેદતન્દ્રારુદ્ધદાહપા-
પત્તત્ ॥ વાજૈશ્વ સૈકેઃ શ્રીતાઘ્નૈરુષ્માન્ત-
ર્યાતિ પીઢિતઃ । નરસ્ય સ્નાતમાત્રસ્ય
દીપ્યતે તેન પાવકઃ ॥ શ્રીતેન પયસા
સ્નાનં રક્તપિત્તમશાન્તિકૃત્ । તદેવોષ્ણેન
તોયેન વલ્યં વાતકફાપદમ્ ॥ શિરઃસ્ના-
નમચ્છુષ્યમત્પુષ્પોનામ્બુના સદા । વા-

તશ્છોષ્યમકોપે તુ દિતં તત્ત્વ મકીર્તિતમ્ ॥
અશ્રીતેનામ્બસા સ્નાનં પયઃપાનં નવા
સ્ત્રિયઃ । एवढो मानवाः पथ्यं स्निग्ध-
मल्पं च भोजनम् ॥

(હરિચન્દ્રસ્યૈતત્ ।)

યઃ સદામલકૈઃ સ્નાનં કરોતિ સ વિ-
નિશ્ચિતમ્ । વલીપલિતનિર્મુક્તો જીવેદર્પ-
શતં નરઃ ॥ જ્ઞાનં જ્વેડતિસારે ચ ને-
ત્રકર્ણાનિલાત્પિપ્પુ । આધ્માનપીનસાજી-
ર્ણ મુક્તવસ્તુ ચ મર્દૈતમ્ ॥ જ્ઞાનસ્થાન-
ન્તરં સમ્યગ્વલ્લેનાગ્રસ્ય માર્જનમ્ । કા-
ન્તિમર્દ શરીરસ્ય કણ્ઠસ્તન્દ્રોપનાશનમ્ ॥

નાહાવાથી અગ્નિ દીપ્ત થાયછે, શક્તિ
વધે છે, આયુષ્ય વધે છે, ઉત્સાહ તથા
બળની પ્રાપ્તિ થાય છે, ચળ મટેછે અને
પરિશ્રમ, પચીનો, અલસત્વ, તરસ, બ-
ળતરા તથા પાપ પણ મટે છે. શરીરપર
બાહારના ટાઢા પદાર્થો રેડવાથી ગરમી
હઠાઈને અંદર જતી રહે છે તેથી ના-
હાતાં વેતળ ખાણુસનો અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય
છે. ટાઢા ખાણીવતે નાહાવાથી રક્તપિત્ત
મટે છે. ઉના પાણીવતે નાહાવાથી બળ
વધે છે અને વાયુ તથા કદ ઓછા થાય
છે બહુજ ઉના પાણીથી માથે નાહાવું
એ સર્વદા આંખને નુકસાન કરનાર છે
પણ વાયુ અને કદનો પ્રકાપ થયો હોય
તો તે હિતકારી છે. હરિશંકર નામનો વૈદ્ય
સંપળા મનુષ્યોને બાધામણ કરે છે કે
'ઓ મનુષ્યો ! ઉના પાણીથી નાહાવું,
કુદ પીવું, બુવાન ઓઢોનો સમાગમ
અને ધીવાણ અલ્પબોળન, એટલાં વાનાં

તમ લોકોને વાસ્તે હિતકારી છે.”જ મા-
ણસ સર્વદા આમળાંથી નાહાય તે મા-
ણસને વળીઆં વળે નહીં, ધોળાં આવે
નહીં અને સો વર્ષસુધી જીવે એ નિશ્ચય
છે. તાવવાળાએ, અતિસાર(હગણ)ના
દરદવાળાએ, આંખના દરદવાળાએ, કા-
નના દરદવાળાએ, પવનના દરદવાળાએ,
જેનું પેટ આડું ડોય તેણે, સળીખમ-
વાળાએ, અને અજીર્ણવાળાએ પણ ના-
હાવું નહીં. જમ્યા પછી નાહાવું એ પણ
સાડું નથી. નાહ્યા પછી વસ્ત્રવતે અંગને
સારી રીતે લુઈ નાખવું બેઠાએ. એમ
કરવાથી શરીરની કાંતિ વધે છે, ચળ
મટે છે અને આંખડીના રોપ પણ ટળેછે.

વસ્ત્ર કેવાં પહેરવાં?

કૌશેયૌર્ણિકવસ્ત્રં ચ રક્તવસ્ત્રં તથૈવચ ।
વાતશ્લેષ્મહરં તત્તુ શીતકાલે વિધારયેત્ ॥

કૌશેયં પદ્મામ્બરમ્ દ્વસરવસ્ત્રં ચ ।

મેઘ્યં સુશીતં પિત્તગ્નં કપાયં વસ્ત્રસુ-
ચ્યતે । તદ્ધારયેદુષ્ણકાલે તત્રાપિ લઘુ
શસ્યતે ॥

કપાયં કોકુલુ ઇતિ લોકે કપાયરામર-
ક્તં વા ।

શુક્રં તુ શુભદં વસ્ત્રં શીતાતપનિવાર-
ણમ્ । ન ચોષ્ઠ્યં નચ વા શીતં તત્તુ વર્ષાસુ
ધારયેત્ ॥ યશસ્યં કામ્યમાયુષ્યં શ્રીય-
દાનન્દવર્ધનમ્ । સત્યં વશીકરં રુચ્યં
નવનિર્મલમ્બરમ્ ॥

કામ્યં કામોદીપકમ્ ।

યદાપિ ન જનૈઃ સદ્વિધાર્યં મલિન-
મ્બરમ્ । તત્તુ કણ્ઠકૃમિકરં ગ્લાન્યલ-
ક્ષ્મીકરં પરમ્ ॥

(અલ્ક્ષ્મીઃ અશોમા દારિદ્યં ચ ।)

રેશમી વસ્ત્રો, ઉત્તનાં વસ્ત્રો અને શાતાં
વસ્ત્રો વાયુ તથા કફને હરનાર છે માટે
સીયાળામાં એવાં વસ્ત્રો પહેરવાં. જો-
ગીઆ રંગથી રંગેલાં વસ્ત્રો પવિત્ર છે,
ટાઠાં છે અને પિત્તને હણનાર છે એટ-
લામાટે ઉતાળામાં એવાં વસ્ત્રો પહેરવાં.
એઓમાં પણ ઝીણાં અને હલકાં વસ્ત્ર
શ્રેષ્ઠ છે. ધોળાં વસ્ત્રો શુભ દેનારાં છે, ટાઠ
તથા તડકાનું નિવારણ કરનાર છે અને
ગરમ નથી તેમ ટાઠાં પણ નથી એટલા-
માટે વરસાદના સમયમાં એવાં વસ્ત્રો પે-
હેરવાં. નિર્ભજ અને નવાં વસ્ત્રો કીર્તિ
આપેછે, કામને પ્રદિત કરેછે, આયુષ્યને
વધારેછે, શોભાયુક્ત હોયછે, આનંદ વ-
ધારેછે, આમળીને હિતકારી છે, મનુષ્યોને
વરય કરનાર છે અને રૂચિ ઉપજાવનાર
છે. સારા માણસોએ કઢીપણ મેલાં વસ્ત્ર
પહેરવાં નહીં. કારણ કે એ વસ્ત્રોથી શ-
રીરમાં ચળ આવેછે, જીવોને જીવડા
ઉત્પન્ન થાયછે અને ગ્લાનિ, કફ તથા
દારિદ્ર બહુજ પ્રાપ્ત થાયછે.

શરીરે લેપન કરવાથી થતા ફાયદા.

કુદ્ધુમં ચન્દનં ચાપિ કૃષ્ણાશુરુ ચ મિ-
શ્રિતમ્ । તર્જાં વાતકફધ્વંસિ શીતકાલે
તદિપ્યતે ॥ ચન્દનં ઘનસારેણ બાલકેન

ચ મિશ્રિતમ્ । મુગન્ધિ પરમં શ્રીતમુષ્ણકા-
લે પ્રશસ્યતે ॥

(ઘનસારઃ કર્પૂરઃ । વાલં હીવેરમ્ ।)

ચન્દનં ઘુમ્ણં પીતં મૃગનાભિસપાયુ-
તમ્ । ન ચોર્ણં નચ વા શ્રીતં વર્ષાકાલે
તદિપ્યતે ॥

(ઘુમ્ણં કુકુમ્ભમ્ । મૃગનાભિઃ કસ્તૂરી ।)

અનુલેપસ્ત્રપામૂર્ચ્યાદુર્ગંધસ્વેદદાહજિ-
ત્ । સૌભાગ્યતેજસ્ત્વર્ગવર્ણપ્રીત્યૌજોવલવ-
ર્ધનઃ । સ સ્નાનાનર્હલોકાનાપનુલેપોઽ-
પિ નો દ્વિતઃ ॥

શીઆળામાં ઢેસર, ચંદન, અને કાઠું
અગર એએને ભેળાં કરી લેપન કરવું.
કારણ કે એ ગરમ છે અને વાયુ તથા
કફને મટાડનાર છે. હનાળામાં ચંદન,
પુર અને વાળા એએને ભેળાં કરી લે-
ન કરવું. કારણ કે એ સુગંધી છે અને
પત્યંત ટાકું છે. ચીઆસામાં ચંદન, કે-
ર અને કસ્તૂરીને ભેળાં કરી લેપન કરવું.
રણ કે એ લેપન ગરમ નથી તેમ ટાકું
રણ નથી. લેપન કરવાથી તરસ, મૂર્છા
દુર્ગંધ, પસીનો અને બળતરા મટે છે અને
ભાગ્યશાળીપણું, તેજસ્વીપણું, આમડીનો
સારો વર્ણ, પ્રીતિ, ઉત્સાહ તથા બળ વધે
છે. જો કે લેપન હિતકારી છે તોપણ ના-
હવાના પ્રકરણમાં કદાપ્રમાણે એએને-
વાસ્તે નાહવું હિતકારી નથી તેએનેવાસ્તે
લેપન પણ હિતકારી નથી એમ સમજવું.
ફુલ તથા ઘરેણાં આદિ પહેરવાથી
થતા ફાયદા.

મુગન્ધિપુષ્પત્રાણાં ધારણં કાન્તિ-

કારકમ્ । પાપરક્ષોગ્રહરં કામદં શ્રીવિ-
વર્ધનમ્ ॥ મૂષ્ણેર્મૂષ્યેદર્દ્રં યથાયોગ્યં
વિધાનતઃ । શુચિસૌભાગ્યસંતોષદાયકં
કાઞ્ચનં સ્મૃતમ્ ॥ ગ્રહદાદિહરં પુષ્ટિકરં
દુઃસ્વામ્નાશનમ્ । પાપદૌર્ભાગ્યશમનં ર-
ત્નામરણધારણમ્ ॥ માણિક્યં તરણેઃ સુ-
જાત્યમમલં મુક્તાફલં શીતગોર્માદેયસ્ય
ચ વિદ્રુમો નિગદિતઃ સૌમ્યસ્ય ગારુત્મ-
તમ્ । દેવેભ્યસ્ય ચ પુષ્પરાગમમુરાચાર્યસ્ય
વર્ણં ધાનેર્નીલં નિર્મલમન્યયોઽથ નદિતે
ગોમેદવૈદુર્યકે ॥ વાસઃ સ્વગન્ધરવાનાં
ધારણં પ્રીતિવર્ધનમ્ । રક્ષોગ્રમર્ધ્યમોજ-
સ્યં સૌમાગ્યકરમુચ્ચમમ્ ॥ સતતં સિદ્ધમ-
ચસ્ય મહૌપધ્યાસ્તયૈવચ । રોચનાસર્વપા-
દીનાં માતૃલ્યાનાં ચ ધારણમ્ ॥ આયુ-
ર્લક્ષ્મીકરં રક્ષોહરં મત્તલદં શુભમ્ । દિ-
સાદિભયવિધ્વંસિ વર્ણાકરણકારણમ્ ॥

સુગંધી ફૂલ અને સુગંધી પાંદડાં ધ-
રવાથી કાંતિ વધે છે, પાપ ટળે છે, રાક્ષસ
તથા ગ્રોહ આદિની ખીડા મટે છે, કામ-
દેવ પ્રદીપ્ત થાય છે અને લક્ષ્મી વધે છે.
ચોખ્ખતાને અનુસરીને રીતિપ્રમાણે ધ-
રેણાંઆથી પણ સરીરને ચણગારવું જો-
ઈએ. સોનું એ પવિત્ર છે, ભાગ્ય વધાર-
નાર છે અને સંતોષ આપનાર છે. રત્ન-
જડેલ ઘરેણાં પહેરવાથી મહત્તી ખીડા
તથા કાઈની ખરાબ દૃષ્ટિ યડવાની યીઝ
ટળે છે, પુષ્ટિ મળે છે, ખરાબ સ્વપ્ન આ-
વતાં નથી અને પાપ તથા દુર્ભાગ્યથી
શાંતિ થાય છે. સારી બાતનું નિર્ભય મા-
ણિક્ય ધરવાથી સૂર્યની ખીડા, મોતી ધ-

રવાથી ચંદ્રની પીડા, પરવાણું ધરવાથી મંગળની પીડા, પાનું ધરવાથી બુધની પીડા, પુષ્પરાજ ધરવાથી બૃહસ્પતિની પીડા, હીરો ધરવાથી શુક્રની પીડા, તીલથી ધરવાથી શનિની પીડા, ગોમેદ ધરવાથી રાહુની પીડા, અને લસણીઓ ધરવાથી કેતુની પીડા મટે છે. વસ્ર, માળા, સુગંધ અને રત્નો ધરવાથી પ્રીતિ વધે છે, કોઈ ઝોડ નહતું નથી, ધન મળે છે, સામર્થ્ય વધે છે અને સારી રીતે ભાગ્ય પશુ વધે છે. સિદ્ધમંત્ર, આશી આદિ ઉત્તમ ઔષધી અને ગોશયના તથા સર્પપ આદિ માંગલિક પદાર્થો એઓનું ધારણ કરવાથી આયુષ્ય વધે છે, લક્ષ્મી મળે છે, ઝોડ ટળે છે, મંગલ તથા શુભ પ્રાપ્ત થાય છે, ધાતકી બગેરેનો ભય મટે છે અને લોકો વશ થાય છે.

ભોજનનો વિધિ.

તતો ભોજનવેલાયાં કુર્યાન્માદ્રલ્પદર્શનમ્ । તસ્ય પ્રદર્શનં નિત્યમાયુર્ધર્મવિવર્ધનમ્ ॥ લોકેડસિન્મદ્ગ્લાન્યષ્ટૌ ગ્રાહણા ગા હુતાશનઃ । શુષ્પસ્રક્ષર્પિરાદિત્ય આપો રાજા તથાષ્ટમઃ ॥ પાદુકારોહણં કુર્યાત્પૂર્વં ભોજનતઃ પરમ્ । પાદરોગહરં દૃષ્યં ચતુર્ણં ચાણુપો હિતમ્ ॥

પછી ભોજનનો સમય થાય ત્યારે માંગલિક પદાર્થોનું દર્શન કરવું. (પ્રાણભુક્ષા, ગાયો, અગ્નિ, દુલની માળા, ધી, સૂર્ય, જળ, અને રાજ એ આઠ આ લોકમાં માંગલિક છે.) જમ્યાથી પહેલાં અને જમ્યા

પછી ચાંપડીપર ચડવું. કારણ કે તેથી પગના રોગ મટે છે, શક્તિ મળે છે, નેત્રનું હિત થાય છે અને આયુષ્ય વધે છે.

શુભ તરસ આદિ શરીરના વેગોને અટકાવવાથી થતી હાની.

શરીરે જાયતે નિત્યં વાઙ્છા નૃણાં ચતુર્વિધા । વુશુક્તા ચ પિપાસા ચ શુષ્પ્તા ચ રતસ્પૃહા ॥ ભોજનેઞ્ચાવિઘાતાત્સ્યાદદ્વમર્દોડરુચિઃ શ્રમઃ । તન્દ્રાલોચનદૌર્વલ્યં પાતુદાહો વલક્ષયઃ ॥ વિઘાતેન પિપાસાયા શોષઃ કઞ્ઠાસ્યયોર્ભવેત્ શ્રવણસ્યાવરોધશ્ચ રક્તશોષો હૃદિ વ્યપા ॥ નિદ્રાવિઘાતતો જૃમ્ભા શિરોલોચનગૌરવમ્ । અદ્વમર્દસ્તથા તન્દ્રા સ્યાદન્નાપાક एव च ॥ શુશુક્તિતો ન યોડશ્નાતિ તસ્યા હારેન્ધનક્ષયાત્ । મન્દીભવતિ કાયાગ્નિર્યથા ચાગ્નિર્નિરિન્ધનઃ ॥ આહારં પચતિ શિષી દોપાનાહારવાજિતઃ પચતિ । દોપક્ષયે ચ ધાતુન્ધાતુક્ષયે તથા ગ્રાણાન્ ॥ આહારઃ પ્રીણનઃ સઘો વલકૃદ્દેહધારણઃ । સ્મૃત્યાયુઃશક્તિવર્ણોજઃસત્ત્વશોભાવિવર્ધનઃ ॥ યયોક્તશુણસંપન્નં નરઃ સેવેત ભોજનમ્ । વિચાર્ય દોષકાલાદીન્કાલયોરુમયોરપિ ॥

ઉપયોગઃ કાલયોઃ પ્રાતઃ સાયં ચ ।

સાયંપ્રાતર્મનુષ્યાણામદર્શનં શ્રુતિવૌષિતમ્ । નાન્તરા ભોજનં કુર્યાદિમ્નિદ્રોઞ્ચસમો વિધિઃ ॥

પ્રાતઃ પ્રથમયામાદુપરિ દ્વિતીયયામાદર્શનં । તથાચ ।

યામમધ્યે ન મોક્તવ્યં યામયુગ્મં ન
લંઘ્યેત્ । યામમધ્યે રસોત્પત્તિર્યામયુ-
ગ્માદ્ વલક્ષયઃ ॥

અન્યથા ।

શ્વૃતસંપ્રવતિ પક્ષેષુ રસદોષમલેષુ ચ ।
કાલે વા યદિ વાડકાલે સોડન્નકાલ
વદાહતઃ ॥

માણસોને શરીરમાં જમવાની ઇચ્છા,
પાણી પીવાની ઇચ્છા, સુવાની ઇચ્છા
અને સ્ત્રીનો સંભોગ કરવાની ઇચ્છા એ
ચાર ઇચ્છાઓ નિત્ય થાય છે તેમાં જ-
મવાની ઇચ્છા થતાં નહીં જમવાથી શ-
રીર ત્રુટવા લાગે છે, અરુચિ થાય છે,
શ્રેમ થાય છે, નિદ્રા જેવું આલસ્ય જ-
રાય છે, આંખો નખળી પડે છે, ધાતુ
ખળવા લાગે છે અને ખલનો ક્ષય થાય
છે. તરસ લાગ્યા છતાં પાણી નહીં પી-
વાથી ગળું સુકાય છે, મોઢોડું સુકાય છે,
કાન બંધ પડી જાય છે, લોહી સુકાય છે
અને હૃદયમાં પીડા થાય છે. નિદ્રા આ-
વતાં છતાં તેને સૂકવાથી ખગાસાં આવે
છે, માથું તથા આંખો ભારે થઈ જાય છે,
અંગો ત્રુટવા લાગે છે, આલસ્ય ઉત્પન્ન
થાય છે અને ખાધેલું અન્ન પાકતું નથી.
જે માણસ જુખ્યો છતાં ખાતો નથી તેના
શરીરનો અગ્નિ ખાધેલાં અન્નરૂપ લા-
કડાં ખૂટવાથી લાકડાં વગરના અગ્નિની
પેઠે મંદ થઈ જાય છે. શરીરનો અગ્નિ
ખાધેલા આહારને પકાવે છે, આહાર
ખૂટતાં વાત પિત્ત તથા કફને પકાવે છે,
દેહનું પોષણ થાય છે અને સ્મૃતિ, આ-

યુધ્ધ, શક્તિ, શરીરનો વર્ણ, ઉત્સાહ, ધી-
રજ તથા શોભા એઓની વૃદ્ધિ થાય છે.
માણસે દોષ અને કાળ વગેરેનો વિચાર
કરી સવારે અને સાંજે વૈધશાસ્ત્રમાં કલા-
પ્રમાણે જમાં ગુણુ લેખ એવું અન્ન જ-
મવું. સાંજે અને સવારે એમ બે વખત
જમવાની મનુષ્યોને વેદની આજ્ઞા છે
આટે એ બે વખતની વચમાં નહીં જ-
મવું જોઈએ. વેદની આજ્ઞા પ્રમાણે બે
વખત જમવું એ અગ્નિદેવ જ્યો વિધિ
છે. સવારે જમવું એટલે પહેલો પહોર
વીત્યા પછી બીજા પહોરની અંદર જ-
મવું એમ સમજવું. કારણ કે “એક
પોહોરની અંદર જમવું અને બે પોહોર
જમ્યા વગર જવા દેવા નહિ, એક પો-
હોરની અંદર જમવાથી રસની ઉત્પત્તિ
થાય છે અને બે પોહોર જવા દેવાથી
ખળનો ક્ષય થાય છે.” એમ શાસ્ત્રમાં
કહ્યું છે. વળી એમ પણ કહ્યું છે કે “રસ,
દોષ અને મળ પાકી જાય ત્યારે જુખ
લાગે છે આટે સમય થયો હોય કે ન
થયો હોય પણ જ્યારે જુખ લાગે ત્યારે
જમવાનો સમયજ છે એમ સમજવું.”

રસ, દોષ તથા મળ પાકી
ગયાનાં લક્ષણો.

હ્રારશુદ્ધિસ્તાહો વેગોત્સર્ગો યયો-
ચિતઃ । લુપ્તા મુતિપાસા ચ જીર્ણા-
હારસ્ય લક્ષણમ્ ॥

ઓડકાર સાફ આવે, ઉત્સાહ થાય,
પવન આદિના વેગને યોગ્ય રીતે છોટી

ચક્રાય, શરીરમાં હલકાઇ યાય, બુધ્ધિ
લાગે અને તરસ લાગે ત્યારે આગલો
આહાર પચી ગયો એમ બાણું.

આહાર તથા મળમૂત્ર કરવાના
સ્થાનક વિષે.

આહારં તુ નરઃ કુર્યાન્નિર્હારમપિ સર્વ-
દા । ડમાભ્યાં લક્ષ્મ્યુપેતઃ સ્યાત્મકાશે
હીયતે શ્રિયા ॥

નિર્હારો મલમૂત્રોત્સર્ગઃ । અન્યથા ।

આહારનિર્હારવિહારયોગાઃ સર્વેષાં સ-
ન્નિર્વિજને વિધેયાઃ ।

માણસે આહાર અને મળમૂત્ર બીજું
કાંઈ માણસ ન દેખે એવા સ્થાનમાં કર-
વાં. એમ કરવાથી લક્ષ્મી પ્રાપ્ત થાય
છે અને લોહી દેખે એવા સ્થાનમાં કર-
વાથી લક્ષ્મી જતી રહે છે. બીજા ગ્રં-
થમાં પણ લખ્યું છે કે “સારા માણસોએ
આહાર, વિહાર અને મળમૂત્રાદિક સર્વ-
વંદા નિર્ગત સ્થાનમાંજ કરવાં બેઠાં.”

જમવાનાં તથા પાણી પીવાનાં
વાસણ કેવાં રાખવાં?

દોષહૃદિદં પથ્યં હૈર્મ મોજનમાજ-
નમ્ । રૌપ્યં ભવતિ ચાણુષ્યં પિત્તહૃત્ક-
ફવાતકૃત્ ॥ કાંસ્યં શુદ્ધિમદં રુચ્યં ર-
ક્તપિત્તપ્રસાદનમ્ । પૈસલં વાતકૃદ્સા-
ણ્યં કૃમિકાફમણુત્ ॥ આયસે કાચપાત્રે
ચ મોજનં સિદ્ધિકારકમ્ । શોયપાણુ-
હરં વલ્યં કામલાપદમુત્તમમ્ ॥ શૈલ્ય
મૃગ્મયે પાત્રે મોજનં યીનિવારણમ્ । દા-

સ્ત્રવં વિશ્લેષેણ રુચિદં શ્લેષ્મકારિ તુ ।
પાત્રં પત્રમયં રુચ્યં દીપનં વિપપાપનુતા ।
જલપાત્રં તુ તામ્રસ્ય તદભાવે મૃદો દિ-
તમ્ । પવિત્રં શીતલં પાત્રં ઘટિતં સ્ફટિ-
કેન યત્ । કાચેન રચિતં તદ્વત્તયા વૈદ-
ર્યસંભવમ્ ॥

જમવાને વાસ્તે સુવર્ણનું પાત્ર રાખ્યું
હોય તો તે પથ્ય છે, કોપોને હરનાર છે
અને આંખને બળ આપનાર છે. રૂપાના
વાસણથી આંખને બળ મળે છે, પિત્ત
ટળે છે અને કફ તથા વાયુ થાય છે.
કાંસાના વાસણથી શુદ્ધિ વધે છે, રૂચી
ઉત્પન્ન થાય છે અને લોહી તથા પિત્ત
સાફ થાય છે. પીતળના વાસણથી વાયુ
થાય છે, ગરમી થાય છે અને પેટના કૃમિ
તથા કફ મટે છે. લોહાના અથવા કાચના
પાત્રમાં જમવાથી મંત્રની સિદ્ધિ થાય
છે, સોજ તથા ફીકાપણું મટે છે, બળ
વધે છે અને કમળા નામનો રોગ મટે
છે તેથી એ ઉત્તમ છે. પથરા કે માટીનાં
વાસણમાં જમવાથી લક્ષ્મી જતી રહે છે.
લાકડાનું વાસણ વિશેષ કરી રૂચિ ઉપ-
જાવનાર છે અને કફ કરનાર છે. ધાત-
કનું વાસણ રૂચી ઉપજાવનાર છે, અ-
શ્નિને દીપ્ત કરનાર છે અને ઝર તથા
પાપને મટાડનાર છે.

પાણી પીવાને ત્રાંબાનું વાસણ ઉત્તમ
છે અને તે ન મળે તો માટીનું વાસણ
હિતકારી છે. સ્ફટિકથી, કાચથી અ-
થવા લસણીઆથી બનેલું વાસણ પવિત્ર
છે અને ચંદુ છે.

ભોજનમાં પ્રથમ શું ખાવું!

ભોજનાગ્રે સદા વર્ધ્યં લવણાર્દ્રકમ-
ક્ષણમ્ । અગ્નિસંદીપનં રુચ્યં જિહ્વાકણ્ઠ-
વિદ્યોષનમ્ ॥

નતુ લવણસ્ય પિત્તજનકત્વાદાર્દ્રકસ્ય ક-
ટુકત્વેન પિત્તહત્વાદ્દુઃસ્થિતસ્ય વૃદ્ધપિત્તસ્ય
કથં પ્રથમં લવણાર્દ્રકસ્ય કમ્બુવિતમ્ । ઉ-
ચ્યતે । લવણં સૈન્ધવં જ્ઞેયં પદ્મનં રક્તચન્દન-
મિતિ વચનાલ્લવણમગ્ર સૈન્ધવમ્ તવિદોષમ્ ॥

યત આહ ગુણગ્રન્થે ।

સૈન્ધવં લવણં સ્વાદુ દીપનં પાચનં
લઘુ । સ્નિગ્ધં રુચ્યં દિપ્યં દૃષ્યં સૂક્ષ્મં
મેઘ્યં ત્રિદોષહૃત્ ॥

આર્દ્રકં તુ કટુકમપિ ન વિરોધિ મધુરણ-
કિત્વાત્ । યત આહ તથૈવ ।

આર્દ્રિકા મેદિની શુષ્કી તીક્ષ્ણોષ્ઠા
દીપની ચ સા । કટુકા મધુરા પાકે સ્-
ક્ષ્યા વાતકફાપહા ॥

અથ ચાન્યદપિ લવણમાર્દ્રકં ચ નાથ વિ-
રોધિ સંયોગસ્વમાપ્ત્ । સંયોગસ્વમાર્વં તૈતા-
દશમ્ ।

ભોજનસ્ય પૂર્વં લવણાર્દ્રકમક્ષણમોષકવ-
ક્તમેવ પ્રમાણયતિ ।

જમવાના પ્રારંભમાં લૂણ અને આ-
દાતું ભક્ષણ કરવું એ સર્વદા હિતકારી
છે, અગ્નિને દીપ્ત કરનાર છે, રૂચિ ઉપ-
જાવનાર છે અને જીભ તથા કંઠને સાફ
કરનાર છે. “લૂણ પિત્તને ઉત્પન્ન કર-
નાર છે અને આદુ તીખું દોષાથી પિ-

ત્તને ઉત્પન્ન કરનાર છે માટે લૂણ્યો મા-
ણસ કે જને પિત્ત વધેલું હોય છે તેને-
પ્રથમ લૂણ અને આદાતું ભક્ષણ કેમ થાય
ગણાય” એવી શંકા રાખવી નહીં. કાચર્ચ્ય
કે “લૂણ એટલે સિંધાલૂણ સમજવું સૌ-
ચંદન એટલે રક્તચંદન સમજવું”

શાસ્ત્રનું વચન ॥ માટે અહીં લૂણશર્ક-
બદ્ધથી સિંધાલૂણ ત્રણે દોષને હરતી કથિ-
શુણુ ગ્રંથમાં લખ્યું છે કે “સિંધાલૂણ મધ્ય
દિશ્વ છે, અગ્નિને દિપ્ત કરનાર છે, તદિ ।

પાનને પચાવનાર છે, હલકું છે, મૃદુલ
છે, રૂચિ ઉપજાવનાર છે, ટાકું છે, પ-
ચેને વધારનાર છે, સૂક્ષ્મ છે, આંખોને
હિતકારી છે અને વાતપિત્ત તથા કફ એ
ત્રણે દોષને હરનાર છે. આદુ જો કે તીખું
છે તો પણ તેનો પાક મધુર હોવાથી વિ-
રોધી નથી. આ વિશે પણ શુણુ ગ્રંથમાં જ
લખ્યું છે કે “આદુ ગ્રાહના ગાંઠને તો-
ડનાર છે, ભારે છે, બહુ ગરમ છે, અ-
ગ્નિને દીપ્ત કરનાર છે, તીખું છે, પાકમાં
મધુર છે, સૂક્ષ્મ છે અને વાયુ તથા ક-
ફને મટાડનાર, છે.” અવિપદમાં ખીજું
પણ એક કારણ છે કે લૂણનો અને આ-
દાનો સંયોગ થવાથી તેઓ ભોજનના
આરંભમાં લૂણ તથા આદાતું ભક્ષણ કર-
વાની આજ્ઞા કરનાર વચનજ પ્રમાણ છે.

દૃષ્ટિ દોષને નાશ કરવા સારૂ

અથા આદિતું સ્મરણ.

અર્ચં વ્રત્ત રસો વિષ્ણુર્મોક્તા દેવો મ-
હેશ્વરઃ । ઇતિ સંચિન્ત્ય મુઝાનં દૃષ્ટિદોષો

ન વાધતે ॥ અહ્નનીર્ગર્ભસંભૂતં કુમારં વ્ર-
જ્જ્વારિણમ્ । દૃષ્ટિદોષવિનાશાય હનુ-
ર્જ્જ્વનં સ્પરામ્યહમ્ ॥

“અત્ર બ્રહ્મારૂપ છે, રસ વિષ્ણુરૂપ
પને જે જમનાર છે તે સદાશિવરૂપ
આ પ્રમાણે ચિંતન કરીને જે જમે
અદિતો દોષ હરકત કરતો નથી.
દા । સમયે આ પ્રમાણે બોલવું કે
હીયતેનાના ગર્ભથી ઉત્પન્ન થએલા અને
ત્રિલયારીપણે રહેલા હનુમાનજીનું
જે દોષનો વિનાશ કરવાને વાસ્તે
જરાણું કરું છું.”

જમવાનો અનુક્રમ.

અશ્રીયાત્તન્મના ભૂત્વા પૂર્વં તુ મધુરં
રસમ્ । મધ્યેડમ્લલવર્ણૌ પથાત્કડુતિ-
ક્તકપાયકાન્ ॥ ફલાન્યાદૌ સમશ્રી-
યાદ્વાહિમાવીનિ શુદ્ધિમાન્ । વિના યો-
ગફલં તદ્વદ્વર્જનીયા ચ કર્કટી ॥ મૃણા-
લવિસશાલ્ક કન્દેશ્વમ્ભૃતીન્યપિ । પૂર્વ-
મેવ હિ ભોજ્યાનિ ન તુ શુવત્સાકદાચન ॥

મૃણાલં પદ્મનાલં । વિસં વિમકષ્ટકમ્ ।
શાલ્કકન્કવં પ્રસિદ્ધમ્ ।

ગુરુ પિષ્ટમયં દ્રવ્યં તળ્હુલાનૃથુકાન-
પિ । ન જાતુ મુક્તવાન્સાદેન્યાત્રાં સ્વા-
દેદુઃશિતઃ ॥ ઘૃતપૂર્વં સમશ્રીયાત્કઠિનં
પ્રાયત્તતો મૃદુ । અન્તે પુનર્દ્રવાત્રી તુ વ-
લાદ્રોગેણ મુચ્યતે ॥

જયમર્ષઃ । પ્રાગ્વૃતપૂર્વં કઠિનં સમશ્રીયા-
ત્ । યથા કાદયાદિવામિનઃ પ્રાપ્તં સવ્યજ્ઞ-
નં ઘૃતપૂર્વા રોટિયા મુજ્જતે । તતો મૃદુ સ-

સપાદ્યોદનં મુજ્જતે । અન્તે પુનર્દ્રવાશિનઃ ।
મોજતાન્તે દષિતક્રદુઃશ્વાદિ મુજ્જતે ।

યદ્યત્સ્વાદુતરં તદ્દિ વિદધ્યાદુત્તરો-
ત્તરમ્ । શુવત્સા યત્પ્રાર્થ્યતે મૃયસ્તદુક્તં
સ્વાદુ ભોજનમ્ ॥

સૌમનસ્યં વલં પુષ્ટિમુત્સાહં દૃઢિમા-
યુપઃ । સ્વાદુ સંજનયત્યન્નમસ્વાદુષ વિ-
પર્યમ્ ॥ અત્યુષ્ણાનં વલં હન્તિ શીતં
શુષ્કં ચ દુર્જરમ્ । અતિક્લિન્નં ગ્લાનિકરં
યુક્તિયુક્તં હિ ભોજનમ્ ॥ અતિદુતાશી-
લાહારે મુણાન્દોષાન્ન વિન્દતિ । ભોજ્યં
શીતમહૃદયં ચ સ્વાદિલમ્બિતમશ્વતઃ ॥

ચિત્ત એકાગ્ર રાખીને પ્રથમ મધુર-
રસ, વચમાં ખાટા તથા ખારારસ અને
અંતે તીખા, કડવા તથા કષાયરસ જ-
મવા. સગળું માણસે દાડિમ આદિ
ફળો પણ પ્રથમજ ખાવાં તેમાં કળાં
અને કાકડીનો ત્યાગ કરવો. કમળનાં
નાળ, તંતુ, કમળનો કંદ, બીજા કંદ અને
શેલડી વગેરે પણ પ્રથમજ ખાઈ લેવાં
પણ જમ્યા પછી કદી ખાવાં નહીં. જમ્યા
પછી કદીપણ લોટના ભાજ પદાર્થો અને
ગોખાના પવા ખાવા નહીં. લુપ્ત લાગી
દોષ તોપણ થોડાક ખાવા, વધારે ખાવા
નહીં. પ્રથમ ધીની સાથે કઠણ પદાર્થો
ખાવા, પછી કામળ પદાર્થો ખાવા અને
અંતે દ્રવરૂપ પદાર્થો ખાવા. આ પ્રમાણે
નિયમ રાખે તો તે માણસને નિયમોના
બળને લીધે રોગ થતા નથી અને થયા
દોષ તો મટી જાય છે. કાશી વગેરેના

રેહેવાશીએ આ વિષયમાં દાખલારૂપ છે. એ લોકો પ્રથમ શાક આદિની સાથે ધીવાળી રોટલી ખાય છે, પછી દાણની સાથે ડામળ ભાત ખાય છે અને પેટ ભરાઈ રહ્યા પછી દહીં, છાશ અને દુધ આદિ દ્રવ પદાર્થો ખાય છે. જે જે પદાર્થો બહુજ મીઠા હોય તે અનુક્રમથી ઉત્તરોત્તર ખીરસવા બેઈએ. જે પદાર્થ ખાધા પછી બીજાવાર માગવામાં આવે તે પદાર્થ મીઠા છે એમ સમજવું. સ્વાદવાળું અન્ન ખાધાથી મન પ્રસન્ન થાય છે, બળ વધે છે, પુષ્ટિ મળે છે, ઉત્સાહ વધે છે તથા આયુષ્યની વૃદ્ધિ થાય છે અને સ્વાદ વગરનું અન્ન જમવાથી ઉપર કહેલું સધળું વિપરીત થાય છે. અન્ન બહુજ ઉતું હોય તો બળનો નાશ કરે છે, ટાકું થઈ ગએલું કે સુકાઈ ગયું હોય તો માંડમાંડ પચે છે અને પાણી આદિથી બહુજ પચપચતું હોય તો ગ્લાની ઉપજાવે છે એટલા માટે જે જમવું તે યુક્તિથી જમવું બેઈએ. બહુજ ઉતાવળથી જમવામાં આવે તો ભોજનના શુભ્રદોષ જાણવામાં આવતા નથી અને બહુજ વાર લગાડીને જમવામાં આવે તો ભોજન ટાકું અને મનને ન ગમે એવું થઈ જાય છે.

પેટમાં ભારે પડનારા પદાર્થોનું વિવેચન.

મદાનલો નરો દ્રવ્ય માત્રાગુરુ વિવર્જયેત્ । સ્વભાવતઃ ગુરુ યત્તયા સંસ્કારતો ગુરુ ॥

માત્રાગુરુસ્તુ મુદ્ધાદિર્માપાદિઃ પ્રકૃતે-
ર્ગુરુઃ । સંસ્કારગુરુ પિષ્ઠાન્નં પ્રોક્તમિત્યુ-
પલક્ષણમ્ ॥ આહારં પદ્ધિર્ધૂં ચૂપ્યં પેયં
લેહ્યં તથૈવચ । મોજ્યં મધ્યં તથા ચર્ચ્યં
ગુરુ વિદ્યાદયોચરમ્ ॥ ગુરુણામર્ધસૌ-
હિત્યં લઘૂનાં વૃષ્ટિરિષ્યતે ।

ચૂપ્યં ઇન્દ્રાદિમાદિ । પેયં પાનકર્શક-
રોદકાદિ । લેહ્યં રસાલાકયિકાદિ । કષિ-
કા કઢીતિ લોકે । મોજ્યં મત્તસૂપાદિ । મધ્યં
લઙ્કુલમણ્ડકાદિ । ચર્ચ્યં વિપિટવળકાદિ ।

અયમર્થઃ । માપપિષ્ઠાદિભિર્ધર્મસૌહિત્યં
કર્તવ્યમ્ । મુદ્ધાદિભિઃ સ્વભાવાદેવ લઘુભિ-
ર્માત્રયા તુષ્ટિઃ કર્તવ્યેત્યર્થઃ ।

દ્રવોદ્રવોત્તરશ્ચાપિ ન માત્રાગુરુરિષ્યતે ।
દ્રવઃ પેવાદિ । દ્રવોત્તરઃ તત્કાલપ્રધિક
બોદનાદિઃ । માત્રાતોડધિકોડપિ માત્રાગુરુર્ન
મન્તવ્યઃ પેયસ્ય સર્વતો વિજ્ઞાનાત્ ।

ઉક્તં ચ સુશુતેન ।

પેયલેહ્યાદિમધ્યાનાં ગુરુ વિદ્યાદયો-
ત્તરમિતિ ।

પેયં પચ આદિ । લેહ્યં રસાલાદિ । આ-
દિશબ્દાદ્ભોજ્યમોદનસૂપાદિ મધ્યં મોદકાદિ ।

દ્રવાદ્યપિ ગુરુકં તુ સમ્યગેયોપપ-
ચતે । ત્રિગુણમન્નમધ્યસ્તં ન પાકં સાધુ
ગચ્છતિ ॥

અયમર્થઃ । ગુણમપિ જ્યોતોરોપરમપિ દ્ર-
વાદ્યં સમ્યક્પાકં યાતિ । કેરત્તસ્ય ગુણા-
ન્નમ્ય ટોપમાહ । ત્રિગુણમન્નમિત્યાદિ ।

વચન કરતાં વધારે ખાવાથી ભારે
પડનાર, સ્વભાવથીજ ભારે પડનાર અને

દળાવા આદિ સંસ્કારને લીધે ભારે પડનાર એ ત્રણે પ્રકારના પદાર્થોને મંદ અન્નિવાળા માણસે નહીં ખાવા બોધ્યે. મગ વગેરે પદાર્થો વજન કરતાં વધારે ખાવાથી ભારે પડે છે. અડદવગેરે પદાર્થો સ્વભાવથીજ ભારે પડે છે અને દળેલુ અન્ન સંસ્કારને લીધે ભારે પડે છે એ સાધારણ સમજણ છે. ચૂસવા ચોચ, પીવા ચોચ, આટવા ચોચ, જમવા ચોચ, ખાવા ચોચ અને ચાવવા ચોચ એવી રીતે છ પ્રકારના આહાર છે તેમાં પહેલાં કરતાં બીજો, બીજા કરતાં ત્રીજો, ત્રીજા કરતાં ચોથો, ચોથા કરતાં પાંચમો અને પાંચમા કરતાં છઠ્ઠા પ્રકારનો આહાર ભારે પડનાર બાજુનો. શેલડી અને દાડિન આદિ પદાર્થો ચૂસવા ચોચ, ચરખત અને સાકરનાં પાણી આદિ પદાર્થો પીવા ચોચ, ગિખંડ અને કઢી આદિ પદાર્થો આટવા ચોચ, દાહભાત આદિ પદાર્થો જમવા ચોચ, લાડુ અને માલપુવા આદિ પદાર્થો ખાવા ચોચ, અને પત્તા તથા ચણા આદિ પદાર્થો ચાવવા ચોચ ગણાય છે. અડદ અને દળેલાં અન્ન આદિથી ચરખી તૃપ્તિ કરવી અને મગ આદિ પદાર્થો કે જેઓ સ્વાભાવિક રીતે હલકા છે તેઓથી ચોચ તૃપ્તિ કરવી. પીવાના ચરખત આદિ દ્રવ્ય પદાર્થો અને જમાં છાચ આદિ દ્રવ્ય પદાર્થો વધારે નાખેલા દેાય એવા ભાત આદિ પદાર્થો વજનથી વધારે ખાધા દેાય તોપણ ભારે પડતા નથી. કારણ કે દ્ર-

વ્ય પદાર્થો સઘળાઓ કરતાં હલકા કે સુશ્રુતે પણ કહ્યું છે કે " પીવાના, (૬ વૃષ) આટવાના, જમવાના અને ખવાના પદાર્થોમાં પેહેલાથી બીજો, બીજા ત્રીજો અને ત્રીજાથી ચોથો પદાર્થ ભા સમજવો. " દુધવગેરે પીવાના પદાર્થ છે, શિખંડ વગેરે આટવાના પદાર્થો, દાળ તથા ભાત વગેરે જમવાના પદાર્થ છે અને લાડુ આદિ ખાવાના પદાર્થો. એમ સમજવું. જે અન્ન શુષ્ક એટ શરીરમાં રસ ફરવાના માર્ગોને રોકત હોય પણ તેમાં દ્રવ્ય પદાર્થ સારી રીતે મેળવીને તેનો ઉપયોગ કયો હોય તો સારી રીતે પાકે છે અને એકલા શુષ્ક અન્નનોજ અભ્યાસ રાખ્યો હોય તો અન્ન સારી રીતે પાકતું નથી.

અપકવ અન્નથી થતી હાની.

પિણ્ડીકૃતમસંસ્કૃતિમં વિદાહમુપગચ્છતિ
પિણ્ડીકૃતમણીલાવદ્ભૂતમ્ । અસંસ્કૃત
ન સમ્યગાર્દ્રમ્ વિદાહમુપગચ્છતિ વિદગ્ધ
વતીત્યર્થે ।

શુષ્કાદીના વૈગુણ્યમાહ ।

શુષ્કં વિરુદ્ધં વિષ્ટમ્મિ વદ્ધિવ્યાપ
માવદેત્ ॥

શુષ્ક ચિષ્ટિકાદિ । વિરુદ્ધ ક્ષીરમત્સ
દિ । વિષ્ટમ્મિ વળકમસૂરાદિ વદિમા
કુર્યાન્ ।

દ્રવ્ય પદાર્થોથી સારી રીતે ન ભીજવેલુ શુષ્ક અન્ન સારી રીતે પે નહીં પડતાં માંદા જેવું થઈ જાયું પાકું રહે છે. પત્તા વગેરે શુષ્ક અન્ન, દુધ

જ્યાં વગેરે વિરૂદ્ધ અન્ન અને ચણા તથા
મસૂર વગેરે ગ્રાહને કબજ કરનાર અન્ન
ખાવાથી અગ્નિ મંદ થઈ જાય છે.

સાથવો ખાવાની વિધિ.

ન શુક્તા ન રૈશિચ્છત્વા ન નિશાયા
ન વા વહન । ન જલાન્તરિવાજ દ્વિઃ
સક્તૂનચાજ કેવલાન્ ॥ પુનર્દાને પૃથક્
પાને સામિપં પયસા નિશિ । દન્તચ્છેદ-
નમ્મુર્ણં ચ સપ્ત સક્તુપુ યોજયેત્ ॥

સુશ્રુતઃ ।

સક્તૂનામાશુ જીર્ણં સ્યાન્મૃદુસાદવ-
લેહકે ।

જમ્યા પછી સાથવો ખાવો નહીં,
દાંતથી ચાવીને ખાવો નહીં, રાતમાં ખાવો
નહીં, ઝાઝો ખાવો નહીં, પાણીમાં ઘો-
ળીને ખાવો નહીં, બે વાર ખાવો નહીં
અને એકલો પણ ખાવો નહીં, જેણે સા-
થવો એકવાર ખાધો હોય તેને બીજા-
વાર કેવો નહીં, સાથવાને નકરોજ પીવો
નહીં, માંસની સાથે ખાવો નહીં, દુધની
સાથે ખાવો નહીં, રાતે ખાવો નહીં, દાં-
તથી ચાવવો નહીં અને જીનો જીનો ખાવો
નહીં. સુશ્રુત કહે છે કે " સાથવાનો અ-
વરોધ કરીને ચાટવો એટલે કુણા પક-
વાથી તુરત પચે છે. "

વિપમ ભોજનથી થતી હાની.

આલસ્યગૌરવાટોપશન્દાંશ્ચ કુસ્તેષ્ઠિ-
કમ્ । દીનમાત્રં તનોઃ કાર્ણ્યં કરોતિ ચ
વલક્ષમમ્ ॥

અધિકં અભય્ ।

અન્ન વજન કરતાં વધારે જમાય તો
પેટુ ચડી આવે, આલસ્ય ઉત્પન્ન થાય,
શરીર ભારે પડી જાય અને પેટમાં અ-
વાજ થવા લાગે. તેમજ વજન કરતાં
ઓછું જમાય તો શરીર દુબળું થઈ જાય
અને બળનો ક્ષય થાય છે.

સમય વગર જમવાથી હરકત.

અપ્રાસકાલે મુજ્જાનો હસમર્થતનુ-
ર્નરઃ ॥ તાંસ્તાન્વ્યાધીનવામોતિ મરણં
ચાધિગચ્છતિ ।

અપ્રાસકાલઃ કાલાદતિપ્રામુજ્જાન અસ-
મર્થશરીરો મવતિ । તથા સત્તિ તાંસ્તાન્વ્યાધી-
ન્નિશિરોવ્યપાવિષ્વિકાલસકવિલમ્બિકાદિ-
કાન્પ્રાપ્નોતિ । તેપામાધિક્યે મરણમપિ પ્રાપ્નો-
તીત્યર્થઃ ।

કાલેડતીતેડશ્નતો જન્તોર્વાયુનોપદ-
તેડનલે । કુષ્ણદ્વિપચ્યતે મુક્તં ન સ્વા-
ન્નોક્તું પુનઃ સ્મૃદ્ધા ॥

જે માણસ જમવાનો સમય થયા
પહેલાં બહુજ વહેલો વહેલો જમે તેનું
શરીર અસક્ત થાય છે અને એમ થ-
વાથી માથામાં બેથા, ડાંઘેરા, 'અશ્વસક'
અને વિવ્રંબિકા આદિ બ્યાધિઓ ઉત્પન્ન
થાય છે. બ્યાધિઓ વધી જાય તો મોત
પણ થાય છે. જે માણસ જમવાનો સ-
મય થઈ ગયા પછી થલીવારે જમે તેનો
અગ્નિ વાયુથી ખરાબ થઈ જતાં, આધેડું

૧ અશ્વસક અને વિવ્રંબિકા એ બે રોગ
કોલેરાની ભતનાર છે. એજાનં નિરૂપણ
રોગના પ્રકરણમાં કરવામાં આવશે.

भांड भांड पथे छे अने इरीवार नम-
पानी छच्छ थली नथी.

नमपानुं पवन अने अनुकम्.

कुक्षेर्भाण्डयं भोज्यैस्तृतीये वारि पू-
रयेत् । वायोः संचारणार्थाय चतुर्थम-
वसेपयेत् । रसेनान्नस्य रसना प्रथमेनोप-
तर्पिता । न तथा स्वादुमाप्नोति ततः शो-
ष्णाम्बुनान्तरा ॥ अत्यम्बुपानाच्च विप-
च्यतेऽन्नमनम्बुपानाच्च स एव दोषः ।
तस्मात्करो बहिर्विचर्धनाय मुहुमुहुर्वारि
निवेदयति ॥ भुक्तस्यादौ जलं पीतं
वायुं नन्दाग्निदोषकृत् । मध्येऽग्निदी-
प्तं श्रेष्ठवन्ने स्यात्पक्वमदम् ॥

अन्वह ।

नमस्तु नमस्तु नमस्तु नमस्तु नमस्तु
नमस्तु ।

इति ह्यन्तः । भुक्तं भोजन ।

इति ह्यन्तः न चाश्रीयास्तुषितो न
निवेदयति ।

इति ह्यन्तः भवेदुत्सी धुषितारु जलो-
भवेत् ।

इति ह्यन्तः भोजनान्तो नमस्तु ॥

इति ह्यन्तः भोजनान्तो नमस्तु ॥

इति ह्यन्तः भोजनान्तो नमस्तु ॥

इति ह्यन्तः भोजनान्तो नमस्तु ॥

इति ह्यन्तः भोजनान्तो नमस्तु ॥

इति ह्यन्तः भोजनान्तो नमस्तु ॥

अस्यायमभिप्रायः ।

भोजने पूर्वं भुक्तो मधुरो रसो बुभुक्षि-
तस्य वातपित्तयोः शमको भवति । भोजन-
मध्ये मुक्तावम्लवणौ पित्ताशये च बहि-
र्वृद्धिं कुरुतः । भोजनान्तसमये भुक्ताः क-
टुतिक्तकपायरसाः कफं शमयन्तीति । अप-
भोजनावसानसमयस्य कफकालवातत्रयं
श्लेष्मजनकं दुग्धं पातुमुचितं भवति । य-
उक्तम् ।

दुग्धं स्वादु रसं क्षिग्धभोजस्य पा-
तुवर्धनम् । वातपित्तहरं वृष्यं श्लेष्म-
गुरु शीतलम् ॥

इति उच्यते ।

विदाहीन्यन्नपानानि यानि भुङ्क्ते रि-
मानवः । तदिदाहमशान्त्यर्थं भोजनान्ते
पयः पिबेत् ॥

तथाच ब्रह्मपुराणे ।

कुर्यात्सीरान्तमाहारं न दध्यन्तं क-
क्षायन । लवणाम्लकटुभोजनानि विदाही-
न्यपि यानि ह ॥ तदोपे हर्तुमाहारं म-
धुरं सग्रापयेत् ॥

भोजनावसानसमये दुग्धादि मधुरभोज-
नैः वर्धितः कफो लवणाम्लकटुभोजनानि
तपित्तस्य विनाशयति । पित्तवृद्धि-
नाशने । बुद्धिः भवति ।

इति ह्यन्तः भोजनान्तो नमस्तु ॥

इति ह्यन्तः भोजनान्तो नमस्तु ॥

इति ह्यन्तः भोजनान्तो नमस्तु ॥

નાશને શત્રુહન્તુઃ ક્ષીણતા ચ દૃશ્યતે ।
તથાચ ॥

નાશનાત્પ્રત્યનીકસ્ય સ્વયં ચ ક્ષીયતે
યથા । વહ્નિસન્તપ્તલોહસ્ય તપ્તતાનાશને
જલમ્ ॥

નતુ ખોજનાવસાન્તમયે મુક્તાઃ કટુતિ-
ક્તકપાપા રસાઃ કર્કં શમયિષ્યન્તિ વાતસ્ય
વૃદ્ધિ વિધાસ્યન્તીતિ ચેત્ । તત્ત્વ । કટ્વાદી-
નાં ક્ષીણશક્તિકત્વાત્ ।

(તથાચ) યદેકં નાશયેદોષં તત્ત્વં
વર્ધયેત્ક્રુતઃ । નાશને ક્ષેકદોષસ્ય યતસ્ત-
ત્ક્ષીણશક્તિકમ્ ॥

વસ્તુતો ય દૃવ રસઃ પ્રાચુર્યેણ મુક્ત-
સૈવ સર્વે રસા વશા મ્બન્તિ । યત્ આહ સુશ્રુતઃ ।

દૃગ્ધાઃ સર્વેડપિ ગચ્છન્તિ વલિનો
વશ્યતાં રસાઃ । યથા પ્રકુપિતા દોષં વ-
શં યાન્તિ વલીયસઃ ॥

વલિનો રસસ્ય વલીયસો દોષસ્ય ।

પેટના બે ભાગ અગ્રથી પૂરવા, અને
ત્રીજો ભાગ જળથી પૂરવો અને ચોથો
ભાગ વાયુના ઢેરાફેરાને વાસ્તે ખાલી
રાખવો. અગ્રના પેટેલા રસથી જીભ વૃમ્બ
થયા પછી તેને બીજા પદાર્થના સ્વાદની
ખરાબર લીજત આવતી નથી એટલા-
માટે વચમાં વચમાં પાણી પીને જીભને
સાફ કરતી જવી. ઘણું પાણી પીવાય
તો અગ્ર ખરાબર પાકતું નથી અને ત-
દન ન પીવાય તોપણ અગ્ર ખરાબર
પાકતું નથી માટે માણસે અગ્નિ વધાર-
વાને વાસ્તે વારંવાર થોડું થોડું પાણી

પીવું એમજે. જમ્યા પેટેલાં પાણી પી-
વાય તો અગ્નિ મંદ થાય છે અને શરીર
ડુબણું થાય છે. જમવાના મધ્યમાં પાણી
પીવાય તો અગ્નિ દીપ્ત થાય છે અને
જમી રહ્યા પછી પીવાય તો શરીર જડું
થઈ જાય છે અને કંઈ વધે છે એટલા-
માટે જમતાં જમતાં પીવું શ્રેષ્ઠ છે. વા-
ગ્ભાટે પણ કહ્યું છે કે “ જમતાં જમતાં
પાણી પીએ તેનું શરીર ખરાબર રહે
છે, જમી રહ્યા પછી પાણી પીએ તેનું
શરીર જડું થઈ જાય છે અને જમ્યા
પેટેલાં પાણી પીએ તેનું શરીર ડુબણું
થઈ જાય છે. ” તરસ્યાએ જમવું નહીં
અને જુખ્યાએ પાણી પીવું નહીં. જને
તરસ લાગી હોય તે તરસનો ઉપશમ
કર્યા વિના જમે તો માંઠતું દરદ થાય
છે. અને જને જુખ લાગી હોય તે જુ-
ખનો ઉપશમ કર્યા વિના પાણી પીએ
તો તેને જોશદર નામનો રોગ ઉત્પન્ન
થાય છે.

શંકા—સમજી માણસો ભોજનને અંતે
કુદ પીએ છે તે શી રીતે ચોખ્ખ ગણાય ?
કેમકે ભોજનના સમયના ત્રણ ભાગ ક-
રતાં તેઓમાં પેટેલો ભાગ વાયુનો છે,
બીજો ભાગ પિત્તનો છે અને ત્રીજો ભાગ
કફનો છે. કહ્યું છે કે “ જોડાઅચિત્ત રા-
ખીને પ્રથમ મધુરરસ, વચમાં ખાટા
તથા ખારા રસ અને છેવટ તીખા, ક-
ડવા તથા કષાય રસ જમવા. ” આ વ-
ચનનો આવો અભિપ્રાય છે કે “ ભો-

જનમાં પ્રથમ મધુરરસ જમાય તો છુપ્યા માણસના વાયુ અને પિત્તની શાંતિ થાય છે, વચમાં ખાટા અને ખારા રસ જમાય તો પિત્તાશયમાં અગ્નિની વૃદ્ધિ કરે છે અને ભોજનના અંતમાં તીખા, કટવા તથા કષાયરસ જમાય તો તેઓ કદને રાખાવે છે.” આ પ્રમાણે ભોજનના અંતનો સમય કદનો વખત છે તો તેમાં કદને ઉત્પન્ન કરનાર દુધ પીવું કેમ થોડું ગણાય? શાસ્ત્રોમાં દુધના શુણ્ણ વિષે લખ્યું છે કે “દુધ એ મીઠા રસવાળું છે, સ્નિગ્ધ છે, સામર્થ્યવારને સાડ છે, ધાતુઓને વધારનાર છે, વાયુ તથા પિત્તને હરનાર છે, પીંચની વૃદ્ધિ કરનાર છે, કદ કરનાર છે, ભારે છે અને થંડું છે.”

સમાધાન—બળતરા કરનારા જે જે અન્નપાન જમવામાં આવે છે તે તે અન્નપાનોથી થતી બળતરાની માંતિ કરવાવારને માણસે ભોજનને અંતે દુધ પીવું જોઈએ. એ ઉપરથીજ બ્રહ્મપુરાણમાં કહ્યું છે કે “જેના છેદમાં દુધ આવે એવો આદાર કરવો. પણ જેના છેદમાં નહીં આવે એવો આદાર કદી પણ કરવો નહીં.” ખાગ, ખાટા, તીખા અને ગરમીવાળા જે પદાર્થો અત્યંત બળતરા ઉપજવનારા છે તેઓના દોષને મટાડવાસાર મધુરરસ જમીને આદાર પુરો કરવો જોઈએ. ભોજનના છેદમાં દુધ વગેરે મધુર ભોજને વધારેણે કદ ખાટા, ખારા, અને તીખા ભોજને ઉત્પન્ન કરના

રેલા પિત્તની વૃદ્ધિને મટાડે છે, પિત્તની વૃદ્ધિ મટવાથી કદની વૃદ્ધિ પણ ક્ષીણ થાય છે અને ક્ષીણ થએલી કદની વૃદ્ધિ અગ્નિના મંદપણ વગેરે વ્યાધીઓને ઉત્પન્ન કરી શકતી નથી.

શંકા—શત્રુનો નાશ કરવાથી તે શત્રુને હણનારાની વૃદ્ધિ બેવામાં આવે છે પણ ક્ષીણતા બેવામાં આવતી નથી તો ઉપર પ્રમાણે પિત્તનો નાશ કરવાથી તેના શત્રુ કદની વૃદ્ધિ થવી જોઈએ પણ ક્ષીણતા થવી નહીં જોઈએ તે છતાં ‘ક્ષીણતા થાય છે’ એમ કેમ કહે છે?

સમાધાન—બળવાન શત્રુનો નાશ કરવાથી નાશ કરનારાની પણ ક્ષીણતા થએલી બેવામાં આવે છે. જેમ બળ અગ્નિથી તપેલા લોહાના તમપણાનો નાશ કરે છે ત્યારે પોતે પણ ક્ષીણ થાય છે તેમ જે બળી બળવાન શત્રુના વધાગનો નાશ કરે તે બળી પોતે પણ ક્ષીણ થાય છે.

શંકા—ભોજનના અંતમાં આધેધાર તીખા, કટવા અને કષાય રસો કદને વધારે પણ વાયુની વૃદ્ધિ કરશે તેવું કહેવું?

સમાધાન—તીખા વગેરે ગ્નેની શક્તિ કદને યમાવવાનું ન કામ કરીને ક્ષીણ થઈ જશે એટલે વાયુને વધારી શકશે નહીં. જે પદાર્થ એક દોષનો નાશ કરે તે પદાર્થ બીજા દોષને કેમ વધારી શકે? નજ વધારી શકે. દારણ કે નેની શક્તિ એક દોષનો નાશ કરવામાંજ ઉપશીલ થાય છે. વાસ્તવિક નો એમ છે કે સધ

રસો જે રસ વધારે જમાયો હોય તેનાજ તાબેદાર થઈ રહે છે. કારણ કે “જમ પ્રકાપ પામેલા બળવત્તર દોષના તાબેદાર થઈ બળ છે તેમ ખાવામાં આવેલા સંધના રસો બળવાન રસના તાબેદાર થઈ બળ છે” એમ સુશ્રુતે કહ્યું છે.

ભોજન કર્યા પછી શું કરવું?

एवं भुक्त्वा समाचामेद्रूपग्रहणपूर्वकम् । भोजने दन्तलग्नानि निर्हृत्याचमनं शरेत् ॥ दन्तान्तरगतं चान्नं शोधनेनाहरेच्छनैः । कुर्यादनिर्हृतं तद्धि सुप्तस्याभिप्रागन्धताम् ॥ दन्तलग्नमनिर्हार्य लेपं मन्येत दन्तवत् । न तत्र बहुषः कुर्याद्यत् निर्हरणं प्रति ॥ आचम्य जलयुक्ताभ्यां पाणिभ्यां चक्षुषी स्पृशेत् । भुक्त्वा च संसरेन्नित्यमगस्त्यादीन्मुखाबद्धान् ॥ विष्णुरात्मा तयैवान्नं परिणामश्च यथा । सत्येन तेन यदुक्तं जीर्यत्वन्नमिदं तथा ॥ अगस्तिरश्विर्वहवानलश्च भुक्तं मयान्नं जरयत्शेषम् । सुखं च मे तत्परिणामसंभवं यच्छन्तरोर्मम चास्तु देहम् ॥ अद्भारकमगस्तिं च पावकं सूर्यमग्निना । पञ्चैतान्संसरेन्नित्यं भुक्तं तस्यागु जीर्यति ॥ इत्युच्चार्य स्वहस्तेन परिमार्ज्य तपोदरम् । अनायासमदायीनि कुर्यात्कर्माण्यतन्द्रितः ॥

અતન્દ્રિતઃ નિરન્તરં જાગૃતિષ્ઠેજ તુ સ્વપ્નાત્ ।

મુક્તમાત્રસ્ય તુ સપ્નાદ્દન્ત્યાગ્નિ કુપિતઃ કક ઇતિ વચનાત્ ।

जीर्णेऽन्ने वर्धते वायुर्विदग्धे पित्तमेव धते । मुक्तमात्रे कफस्यापि क्रमोज्ज्वं भोजनोपरि ॥

વિદ્ધે કિંચિત્પકે કિંચિદપકે ।

धूमेनापोह्यं हृद्यैर्वा कषायकटुतिक्तकैः । धूगर्पूरकस्तूरीलवङ्गमुमनःफलैः ॥ फलैः कटुकपायैर्वा मुखवैशद्यकारिभिः । ताम्बूलपत्रसहितैः सुगन्धैर्वा विचक्षणैः ॥

धूमेन अगुर्वादिधूमेन । अपोह्य कफं वृरीकृत्य कषायकटुतिक्तकैः फलैः कर्पूरकस्तूरीलवङ्गादिभिः । पूगैः क्रमुकैः । मुमनःफलैः जातीफलैः एल्लहरीतक्यादिकलैः ।

જમી રહ્યા પછી (લૂણુ આદિ) રક્ષા પ્રકારથી મોહોડું સાફ કરીને મછણુ લેવું. જમતી વખતે દાંતમાં કાંઈ ચોટી ગયું હોય તો તે કાઢાકડયા પછી મછણુ લેવું. દાંતના મધ્યમાં અન્ન લાગી ગયું હોય તો તેને સળી વગેરેથી ધીરે ધીરે કાઢાડી નાખવું. જો કાઢાડી નાખવામાં ન આવે તો તેથી મોહોડામાં ડુંગળ ધાય છે. જો કાંઈ લેપ દાંતમાં લાગી રહ્યા છતાં ખાહાર કાઢાડી રાકાય એવો ન હોય તો તેને દાંત બેવોજ માનવો એટલે તેને કાઢાડી નાખવામાં ઝાઝીવાર પ્રયત્ન કરવું નહીં. મછણુ લીધા પછી ભીના હાથવડે આંખોનો સ્પર્શ કરવો. જમ્યા પછી નિત્ય સુષ્પ આપનારા અગસ્ત્ય વગેરેનું સ્મરણ કરવું તે આ રીતે કે “આત્મા, અન્ન અને અન્નના પરિણામરૂપ વિષ્ણુજ છે તો એ સત્યના પ્રભાવથી મેં જ અન્ન

ખાધુ છે તે પચીજાળે. અગસ્ત્ય, અશ્વિ અને વડવાનલ એઓ મેં ખાધેલા સવળા અન્નને પચાવી દેજે અને અન્નના પરિણામથી થતુ સુખ મને આપજે તથા માગે દેહ રોગ રહિત રહેજે. મગલગ્રહ, અગસ્ત્ય, અશ્વિ, સૂર્ય અને અશ્વિનીકુમાર એ પાંચનું જે માણસ નિત્ય સ્મરણ કરે તે માણસને ખાધેલુ અન્ન તુરંત પચી જાય છે.” એ પ્રમાણે બોલી પોતાનો હાથ પેટ પર ફેરવીને પછી જથી પરિશ્રમ ન થાય એવાં કામ કરવાં પણ સુઈ રહેતુ નહીં. “જમતાંવિંત સુધ રહેવાથી કદા પ્રકાપ પામીને અશ્વિનો નાશ કરે છે” એવુ વાસનુ વચન છે. માટે જમ્યા પછી જગલુજ જોઈએ. અન્ન પચીજાય ત્યારે વાયુ વધે છે, કાંઈક કાચુ પાકુ હોય ત્યારે પિત્ત વધે છે અને જમ્યા પછી કદ વધે છે એવો અનુક્રમ છે. અગર આદિનો ધુમાડો પીને અથવા મનને ગમે એવાં સોપારી, કપુર, કન્તુરી, સર્પિંગ તથા અપશ્ર્વજ વગેરે કે જેઓ કપાળ તીખાં અને કડવાં છે તેઓથી અથવા મુખને સ્વચ્છ કરનાગં એવથી તથા હરટે આદિ પ્રજો કે જેઓ તીખાં અને કપાળ છે તેઓથી અથવા નાગ વેવનાં પાનસહિત સુગંધી પદાર્થોથી અનુક્રમે કરને દૂર કરવો.

નાગરવેલના પાન ખાવાના કાયદા.

સ્ત્રી સુમોષિતે ગ્રાતે મુક્તે વાને ચ સરે. સમાયાં વિદુષા રાજા હર્યાતા

મ્બૂલર્ચર્ણમ્ ॥ તામ્બૂલમુક્તં તીક્ષ્ણોષ્ણં રોચનં તુવરં સરમ્ । તિક્તં ક્ષારોપણં કામરક્તપિત્તકરં લઘુ ॥ વચ્યં શ્લેષ્માસ્યં દૌર્ગન્ધ્યમલવાતશ્રમાપહમ્ ॥ મુલવૈશ્વચસૌગન્ધ્યકાન્તિસૌષ્ઠવકારકમ્ ॥ હનુદન્તમસધ્વંસિ જિદ્ધેન્દ્રિયવિશોધનમ્ । દુસ્તમસેકશમનં ગલામયવિનાશનમ્ ॥ નવં તદેવ મધુરં કપાયાનુરસં ગુરુ । વલાસજનનં પ્રાયઃ પત્રશાકાણં સ્મૃતમ્ ॥ વદ્વદેશોદ્ભવં પર્ણં પરં કદુરસં સરમ્ । પાચનં પિત્તજનકમુષ્ણં કફહરં સ્મૃતમ્ ॥ પર્ણં પુરાણમકડુ ક્ષુલ્લકં તન્નુ પાણ્ડુરમ્ । વિશેષાદુષ્ણવદ્વેધમન્યદીનઘ્ણં સ્મૃતમ્ ।

સભોગમા સમયમાં, સુઈ હડયા પછી, નાભા પછી, વમન થયા પછી, યુક્તમાં, વિદ્વાનોની સભામાં અને ગભગ્ગોની સભામાં પાન ચાવવાં જોઈએ. પાન એ તીખાં છે, ગરમ છે, રૂચિ ઉપજાવનાર છે, તુગં છે, કન્તુ માફ હતાગનાર છે, કડવાં છે, પાચક છે, વીર્ય રૂચિર તથા પિત્તને વધાગનાર છે, હવકાં છે, લેગિત વચ્ચ કરનાર છે, કરને મદારે છે, શ્રોહોડાના કુર્ગધને તથા મેવને દાંતે છે, વાયુને તથા પશ્ચિમને દરે છે, શ્રોત્રમાં સ્વચ્છતા, સુગંધ કાંતિ તથા માનપ્તુ કરે છે, રોગના તથા દાંતના મેવને મદારે છે, જીમને માફ કરે છે, શ્રોહોડાની વાગને ચમકે છે અને ગળાના મેવને દાંતે છે. પાન એ નવુ દોષ તો ને મનુષ્ય છે, જેને કપાળ અન્નાનું છે

ભારે છે, કંદને ઉત્પન્ન કરનાર છે અને ઘણું કરીને ભાજપાકાના ગુણવાળું છે. બંગાળા દેશનું પાન કેવળ તીખા રસવાળું છે, હસ્ત સાફ કરનાર છે, પાચક છે, પિત્તને ઉત્પન્ન કરનાર છે, ગરમ છે અને કંદને હરનાર છે. જે પાન પાકેલું, તીખાશ વગરનું, નાહાનું, પાતળું અને ધોળાશ ઉપર હોય તે પાનને ઉત્તમ ગુણવાળું જાણવું અને ખીજ પાનને આછા ગુણવાળું જાણવું.

સોપારીના ગુણ.

પૂર્ણ ગુરુ હિમં ક્ષણ કપાય કફપિ-
ત્તનુત્ । મોહમં દીપનં રુચ્યમાસ્યવૈરસ્ય-
નાશનમ્ ॥ પૂર્ણ સ્યાદ્દૃઢમધ્યં યત્સ્વચ્ચં
વાપિ ત્રિદોષનુત્ । સરસં ગુર્વભિષ્વન્દિ
તઞ્જ્ઞં વક્ત્રિનાશનમ્ ॥

સોપારી એ ભારે છે, ટાકું છે, રક્ષક છે, કંદ તથા પિત્તને મટાડનાર છે, મોહ ઉપજાવનાર છે, અગ્નિને દીપ્ત કરનાર છે, શ્વેત ઉપજાવનાર છે અને મોહોડાના નિરસપણાને મટાડનાર છે. રોઠી સોપારી શેઠીને ખાવાથી વાત પિત્ત અને કંદ એ ત્રણે દોષ મટે છે. રસ ભરેલી નવી સોપારી ભારે છે, કંદ કરનાર છે અને અગ્નિને અત્યંત નાશ કરનાર છે.

કાથા તથા યુનાના ગુણ.

સદિરઃ કફપિત્તગ્રસ્તૃણં વાતવલાસ-
નુત્ । સંયોગત્ત્રિદોષત્રં સૌમનસ્યં ક-
રોતિ ચ ॥ મુલવૈશંઘસૌગન્ધ્યકાન્તિ-
સૌપ્રવકારકમ્ । પ્રમાતે પૂર્ણમધિકં મ-

ધ્યાદ્દે સદિરં તથા । નિશાસુ ચૂર્ણમધિકં
તામ્બૂલં મસયેત્સદા ॥ આયુરગ્રે યશો
મૂલે લક્ષ્મીર્મધ્યે વ્યવસ્થિતા ॥ તસ્માદગ્રં
તથા મૂલં મધ્યં પર્ણસ્ય વર્જયેત્ । પર્ણ-
મૂલે મધેદ્વાવાયિઃ પર્ણાગ્રે પાપસંભવઃ ॥
ચૂર્ણં પર્ણં હરત્યાયુઃ શિરા બુદ્ધિવિના-
શિની । આર્ચં વિષોપમં પીતં દ્વિતીયં
મેદિ દુર્જરમ્ ॥ તૃતીયાદનુ પાતવ્યં સુ-
ધાતુલ્યં રસાયનમ્ । તામ્બૂલં નાતિસે-
વેત ન વિરિક્તો બુદ્ધિશિતઃ ॥ દેહદૃક્કે-
શ્વદન્તાગ્નિશ્ચોગ્રવર્ણવલક્ષયઃ । શોષઃ પિ-
ત્તાનિલાસં સ્યાદતિતામ્બૂલચર્વણાત્ ॥
તામ્બૂલં ન હિતં દન્તદુર્બલેશ્વરોગિણામ્ ।
વિપમૂર્ચ્ચામદાર્તાનાં ક્ષયિણાં રક્તપિત્તિ-
નામ્ ॥

કાથા એ કંદ તથા પિત્તને મટાડનાર છે અને યુનો વાયુ તથા કંદને હરનાર છે. પાન, કાથા તથા યુનો લેખાં કરીને ખાધાથી ત્રણે દોષ મટે છે અને મન પ્રકુદ્ધીત થાય છે. સવારમાં પાનખીટી ખાવી હોય તો તેમાં સોપારી કાંઈક વધારે નાખવી, બપોરે ખાવી હોય તો કાથા કાંઈક વધારે નાખવી અને રાતે ખાવી હોય તો યુનો કાંઈક વધારે નાખવો. એવી યુક્તિથી સર્વદા પાન ખાવું. પાનના અગ્રમાં આયુષ્ય રહે છે, મૂળમાં યસ રહે છે અને મધ્યમાં લક્ષ્મી રહે છે એટલા માટે પાનનાં અગ્ર મૂળ તથા મધ્ય ભાગને ત્યાગ કરવો. પાનનું મૂળ ખાવાથી વ્યાધિ થાય છે અને અગ્ર ખાધા-

થી પાપ લાગેછે. પાનનો છુટો કરીને ખાવાથી આયુષ્યનો નાશ થાય છે અને પાન ઉપરની નરસ ખાવાથી બુદ્ધિનો નાશ થાય છે. પાનખીડીની પેહેલી પચરકી ઝેર જવાી છે માટે તેને ગળી જવાી નહિ બીજી પચરકી પણ ઝડો લગાડનાર અને માંડ પચે એવી હોય છે માટે તેને પણ ગળી જવાી નહિ અર્થાત યુંકી નાખવી. ત્રીજી પચરકીથી ગળી જમએ તો તે રસાયન સમાન અને અમૃત સમાન થાય છે માટે બીજી પછીની સઘળી પચરકીઓ ગળીજવાી જોઈએ. જેણે રેવ લીધો હોય તેણે અને બુખ્યાએ પાનનું બહુ સેવન નહિ કરવું જોઈએ. જો બહુ સેવન કરે તો દેહ, દૃષ્ટિ, ઠેરા, દાંત, અગ્નિ, કાન, વર્ણ અને બળ એઓની ક્ષીણતા થાય છે. બહુ પાન ચાવવાથી શોષ થાય છે અને પિત્ત વાયુ તથા રૂધિરની વૃદ્ધિ થાય છે. નખળા દાંતવાળાને, આંખના રોગવાળાને, ઝેરથી પીડાએલાને, મૂર્ખાવાળાને, અને નથાથી પીડાએલાને પાન હિતકારી નથી.

ભોજન કરી કેમ કરવું તથા મુવું.

શુક્તા શતપદં ગન્તેન્નસ્તેન તુ જાયતે । અન્નસદ્ધાતશૈથિલ્યં ગ્રીવાનાનુકદીમુત્તમ્ ॥ મુક્તોપવિશ્વતે વન્દ્યા શરીરસ્ય તુ પુષ્ટતા । આયુર્ધન્યક્રમમાણસ્ય મૃત્યુર્ધાવતિ ધાવતઃ ॥

(ચંદ્રમમાણસ્ય પદ્મનં શનેર્મચ્છનઃ ।)

આસાનપૃષ્ઠ સમુત્તાનસ્તાન્ દ્વિઃ પાર્ષ્વે તુલસિણે । તતસ્તદ્વિગુણાન્વામે પચાત્સ-

પ્યાચયામુત્તમ્ ॥ વામદિશાયામનલો નામેર્જ્જેઽસ્તિ જન્તૂનામ્ । તસ્માત્તુ વામપાર્શ્વે શયીત મુક્તપ્રપાકાર્થમ્ ॥

ત્રિદોષશમની સ્વદ્વા તૂલી વાતકફાપદ્મા । મૂચય્યા વૃંહણી વૃષ્યા કાષ્ઠપદ્મી તુ વાતલા ॥

અન્યઃ પુનરાહ ।

મૂચય્યા વાતલાતીવ ક્ષ્ણા પિત્તાશ્નાશ્વિની । મુચય્યાશયનં હૃદયં પુષ્ટિનિદ્રાદૃતિપદમ્ । શ્રમાનિલહરં વૃષ્યં વિપરીતપત્તોઽન્યથા ॥

સંવાહનં માંસરક્તલક્ષ્મસાદકરં પરમ્ । શ્રીતિનિદ્રાકરં વૃષ્યં કફવાતશ્રમાપદમ્ ॥

જમ્યા પછી ધીરે ધીરે સો પગલાં ચાલવું જોઈએ. એમ કરવાથી પેટમાં પડેલો અન્નનો જથ્થો પોચો પડે છે અને ડોક, ગોઠણ તથા ઢડમાં સુખ થાય છે. જમીને ગેશી રહેવાથી શરીરમાં આસ્રસ્ય ભરાય છે, સુષ્ણ રહેવાથી શરીર પુષ્ટ થઈ જાય છે, દોડવાથી મૃત્યુ પ્રાપ્ત થાય છે અને ધીરે ધીરે સો પગલાં ચાલવાથી આયુષ્ય વધે છે. પ્રથમ ચર્તાં સુધને આઠ ચાસ લેવા, પછી જમણે પડખે સુધને સોળ ચાસ લેવા, પછી ડાબે પડખે સુધને બત્રીસ ચાસ લેવા અને તે પછી જેમ અનુકૂળ આવે તેમ સુધ રહેવું. પ્રાણીઓને નાભિથી ઉપર ડાબા ભાગમાં અગ્નિ રહેલો છે એટલા માટે આપેલાને પચાવવા સાડાબે પડખે મુવું સાહે છે, ખાટલો તથા દોપને મટાડનાર

છે, પલંગ વાયુ તથા કફને શમાવનાર છે, પૃથ્વીપર બીજાનું એ વીર્યને વધારનાર છે તથા સ્ત્રીનો પ્રસંગ કરનારા પુરુષને હિતકારી છે અને લાકડાના પાટીયાપર સુવું એ વાયુને વધારનાર છે. બીજે અંકકાર કહે છે કે “પૃથ્વીપર બીજાનું એ વાયુને ઉત્પન્ન કરનાર છે, અત્યંત રક્ષ છે અને પિત્તનો તથા રૂધિરનો નાશ કરનાર છે.” સારા રાશનપર સુવાથી મન પ્રસન્ન થાય છે, પુષ્ટિ નિદ્રા તથા ધીરજ મળે છે, પરિશ્રમ તથા વાયુ હરાય છે અને સ્ત્રીનો સંગ કરનારાને અનુકૂલ થાય છે. રાશન ખરાબ હોય તો તેથી સઘણું વિપરીત થાય છે. અંગોને અંધાવવાથી માંસ લોહી અને આમડી બહુજ સાફ થાય છે. પ્રીતિ ઉત્પન્ન થાય છે, નિદ્રા આવે છે, વીર્ય વધે છે અને કફ, વાયુ તથા પરિશ્રમ મટે છે.

શરીરને કેવો વાયુ હિતકારી છે?

પ્રવાતં રૌદ્ર્યવૈવર્ણ્યસ્તમ્મકં દાહપિચ-
નુત્ । સ્વેદમૂર્ચ્છાપિપાસાગ્રમપ્રવાતમતોઽ-
ન્યથા ॥ મુલં પ્રવાતં સેવિત ગ્રીષ્મે શરદિ
શાન્તરા । નિર્વાતમાયુષે સેવ્યમારોગ્યાય
ચ સર્વદા ॥ પૂર્વોઽનિલો ગુરુઃ સોણઃ
સ્લિગ્ધઃ પિત્તાસદૂપકઃ । વિદાહી વાત-
લઃ શ્રાન્તિકફશોષવર્તા હિતઃ ॥ સ્વાદુઃ
પટુરભિષ્પ્યન્દી સમ્દોષાર્શોવિપકૃમીન્ ।
સન્નિપાતજ્વરં શ્વાસમામવાતં ચ કોપયેત્ ॥

સ્વાદુર્મૈત્ર્યદ્રવ્યેષુ બાહુલ્યેન મધુરસ-
જનકઃ ।

દક્ષિણઃ પવનઃ સ્વાદુઃ પિત્તરક્તહરો
લઘુઃ । વીર્યેણ શીતલો વલ્યધ્રુષ્ણો
ન તુ વાતલઃ ॥ પશ્ચિમઃ પવનસ્તીક્ષ્ણઃ
ઔષ્ણો વલહ્લઘુઃ । મેદાપિત્તકફખંતી
પ્રમંજનવિવર્ધનઃ ॥ ઉત્તરો મારુતઃ શીતઃ
સ્લિગ્ધો દોષમકોપકૃત્ । ક્લેદનઃ મકૃતિ-
સ્થાનાં વલદો મધુરો મૃદુઃ ॥

દોષમકોપકૃત્ આતુરાણામ્ ।

આત્રેયો દાહકૃદ્વૃક્ષો નૈર્ઋતો ન વિ-
દાહકૃત્ । વાયવ્યસ્તુ મહેત્તિક્ત એશાનઃ
કટુકઃ સ્મૃતઃ ॥ વિષ્ણ્વવાયુરનાયુષ્યઃ
પ્રાણિનાં બહુરોગકૃત્ । અતસ્તં નૈવ સે-
વેત સેવિતઃ સ્યાન્ન શર્મણે ॥ બ્વજનસ્યા-
નિલો દાહસ્વેદમૂર્ચ્છાશ્રમાપહઃ । તાલટ-
ન્તમ્બો વાતસ્ત્રિદોષશમકો મતઃ ॥ વંશ-
બ્વજનજસ્તૂષ્ણો રક્તપિત્તમકોપનઃ । શામ-
રો વક્ત્રસંભૂતો માયૂરો વેત્રજસ્તપા । एते
દોષનિતો વાતાઃ સ્લિગ્ધા હૃદ્યાઃ સૂષૂ-
જિતાઃ ॥

ધણ પવનવાળી જગ્યા શરીરમાં ર-
ક્તપણું કરે છે, વર્ષુને બગાડે છે, બળ-
તારાને તથા પિત્તને મટાડે છે, અંગોને
અશ્વાર્થ ગમેલાં જેવાં કરે છે, પરીનાને
ટાણે છે, મૂર્ચ્છાને મટાડે છે અને તર-
સને પણ ચાંત કરે છે. જ્યાં ધણ પવન
ન હોય તે જગ્યા ઉપર લગ્ન્યાર્થી વિપ-
રીત રૂજ આવે છે. ગ્રીષ્મ ઋતુમાં (હ-
નાળામાં) પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે ઝાઝા
પવનવાળી જગ્યાનું સેવન કરવું અને શ-
રદઋતુના વચલા ભાગમાં તેથી જગ્યાનું
સેવન કરવું. બીજી ઋતુઓમાં વાયુ-

ધ્યની વૃદ્ધિને વાસ્તે અને આરોગ્યને વાસ્તે ઘણા પવન વગરની જગ્યાનુંજ સર્વદા સેવન કરવું. પૂર્વદિશાનો પવન ભારે છે, ગરમીવાળો છે, સ્નિગ્ધ છે, પિત્ત તથા લોહીને ખરાબ કરનાર છે, બળતરા કરનાર છે, વાયુને ઉત્પન્ન કરનાર છે, પરિશ્રમ કદ તથા સોષવાળાઓને હિતકારી છે, ખાવાના પદાર્થોમાં ઘણી મીઠાશ આપનાર છે, સખત છે, અંગોમાં બેહેરાપણું આપનાર છે અને ચામડીના દોષને, અરશને, ઝેરને, પેઠના કીડાઓને, સન્નિપાત જ્વરને, ઘાસને તથા આમવાતને પ્રકાપ પમાડનાર છે. દક્ષિણ દિશાનો પવન ખાવાના પદાર્થોમાં મીઠાશ આપનાર છે, પિત્ત તથા લોહીને હરનાર છે, હલકો છે, શીતવીર્યવાળો છે, બળ આપનાર છે, આંખોને હિતકારી છે અને વાયુને ઉત્પન્ન કરનાર નથી. પશ્ચિમ દિશાનો પવન તીક્ષ્ણ છે, સુકાષી નાખનાર છે, બળને હરનાર છે, હલકો છે, મેદ પિત્ત તથા કદને મટાડનાર છે અને વાયુને વધારનાર છે. ઉત્તર દિશાનો પવન ઠાઠો છે, સ્નિગ્ધ છે, માંદા માણસોના દોષોને વધારે છે, ચરીરમાં કુણાશ કરનાર છે, સાજા માણસોને બળ આપનાર છે, મધુર છે અને કામળ છે. અગ્નિ ખુણાનો પવન બળતરા કરનાર છે અને રૂંધ છે. નૈઋત્ય ખુણાનો પવન બળતરા કરનાર નથી પણ રૂંધ છે. વાયવ્ય ખુણાનો

પવન કડવો છે અને ઇશાન ખુણાનો પવન તીખો છે. આરે દિશાઓમાં સામટા વાયુ વાતો હોય તો તે પ્રાણીઓના આયુષ્યની હાની કરનાર અને ઘણા રોગોને ઉત્પન્ન કરનાર છે માટે તે પવનને સેવવો નહીં. સેવ્યો હોય તો તેમાંથી સાચું થતું નથી. પંખાનો પવન ઘાહને, પરીનાને, ખૂર્જને અને પરિશ્રમને મટાડનાર છે. તાકના પંખાનો પવન ત્રણે દોષને શાંત કરનાર છે. વાંસના વીંઝણાનો પવન ગરમ છે અને લોહીનો તથા પિત્તનો પ્રકાપ કરનાર છે. ચમરનો, વસ્ત્રનો, મોરપીંછનો અને નેતરના પંખાનો પવન દોષને હરનાર છે, સ્નિગ્ધ છે, મનને ગમે એવો છે અને સારી રીતે વખણાયેલ છે.

ઢિવસે સુવાનો નિપેધ.

દિવાસ્થાપં ન કુર્વોત્ત યતોડસાં સ્વાસ્ક્રુફાહઃ।ગ્રીષ્મવર્ગ્યેષુ કાલેષુ દિવા સ્થમો નિપિષ્યતે ॥ ઊચિતો દિ દિવાસ્થમો નિત્યં યેપાં સ્ત્રીરીણામ્ । વાતાદયઃ મકુપ્ચન્તિ તેપામસ્વપતાં દિવા ॥ વ્યાયામમદાધ્વવાહનસ્તાન્કાન્તાનતીસારિણા શૂલ્ભાસવતસ્તૃપાપરિગતાન્દિકામહત્પીઢિતાન્ । ક્ષીણાન્સીનકફાઙ્ગિશ્ચન્મદહતાન્નૃદ્ધાન્સાજીર્ણિનો રાત્રી જાગરિતાન્નરાત્રિરશનાત્કામં દિવા સ્થાપયેત્ ॥ દિવા વા યદિ વા રાત્રીં નિદ્રા સાત્મીકૃતા તુ ચૈઃ । ન તેપાં સ્વપતાં દોષો જાગ્રતાં ચોપજાયતે ॥

સ્વપતાં દિવા । જાગ્રતાં રાત્રી ।

૧ આમવાયુ નામનું એક ભતનું દરદ છે કે જેનું લક્ષણ આગળ દેહેવાશે.

મોજનાનન્તરં નિદ્રા વાતં હરતિ પિ-
ત્તહૃત્ । કફં કરોતિ વપુષઃ પુષ્ટિં સૌખ્યં
તનોતિ દિ ॥ શયનં પિત્તનાશાય વાત-
નાશાય મર્દનમ્ । વમનં કફનાશાય
જ્વરનાશાય લઘ્વનમ્ । આસીનં પૂર્ણિતં
યસ્તુ નાભિવ્યન્દિ ન રુક્ષણમ્ ॥

દિવસે સુવું નહીં. કારણ કે સુવાથી
કફ થાય છે. શ્રીખજતુ શિવાય ખાટીના
સંધ્યા સમયેમાં દિવસે સુવાનો નિષેધ
છે પણ જે માણસોને નિત્ય દિવસે સુ-
વાનો અધ્યાસ દોય તેઓને દિવસે ન
સુવે તો તેઓના વાયુઆદિ દોષનો પ્ર-
દોષ થાય છે માટે તેઓને દિવસે સુવાનો
નિષેધ નથી. કસરતમાં તત્પર રહેનારા,
શ્રીચિંતા સંગમાં તત્પર રહેનારા, મા-
ર્ગમાં ચાલવામાં તત્પર રહેનારા, ઘોડા
વગેરે વાહનોપર બેસવામાં તત્પર રહે-
નારા, ઝાનિવાળા, હાથપોણાના દરદ-
વાળા, રાણ નિકળવાના દરદવાળા
શ્વાસના દરદી, તરસથી ઘેરાએલા,
હોકથી પીડાતા, પનનના દરદથી પી-
ડાતા, ક્ષીણ થએલા, જેઓનો કફ ક્ષીણ
થયો દોષ એવા, બાળકો, નશાથી ઘેરા-
એલા, વૃદ્ધ લોકો, રસના અભ્યર્જવાળા,
રાતના ઊઝગરાવાળા અને જેઓએ ઉ-
પવાસ કરેલો દોષ એવા મનુષ્યોને સુ-
શીથી દિવસના સુવરાવવા. દિવસે અ-
થવા રાતે જેઓને નિદ્રા સ્વાધીન દોષ
તેઓ દિવસે સુઈ રહે અને રાતે બેઝે
તો પણ તેઓને કમી દરકત થતી નથી.
જેઓ પછી નિદ્રા કરવાથી વાયુ તથા

પિત્ત હરાય છે, કફ થાય છે, શરીર પુષ્ટ
થાય છે અને સુખ મળે છે. સુઈ રહે-
વાથી પિત્તનો નાશ થાય છે, અંગ અ-
પાવવાથી વાયુનો નાશ થાય છે. વમ-
નથી કફનો નાશ થાય છે અને લાંઘવાથી
જ્વરનો નાશ થાય છે. બેઠાં બેઠાં ઝાલાં
ખાવાથી કફ થતો નથી અને રૂક્ષપણું
પણ થતું નથી.

પેઠમાં અન્નને સ્થિર રાખવાના
ઉપાય.

ઞ્ચન્દાન્સ્પર્શાથ રૂપાણિ રસાન્નાન્ધા-
ન્મનઃપ્રિયાન્ । શુક્તવાનપિ સેવેત તે-
નાર્ત્રં સાધુ તિષ્ઠતિ ॥

ઉદરે રૂઠિ રોષઃ ।

અન્નસ્યોદરે સ્થિતિહેતુનાહ ।

ઞ્ચન્દઃ સ્પર્શસ્તપા રૂપં રસો ગન્ધો
શુશુપ્સિતઃ । શુક્તમયતં ચાન્નમતિહાસ્યં
ચ વામપેત્ ॥

(અપ્રયત્નમપવિત્રમ્ ।)

અન્યદપિ વર્જનીયમાહ ।

શયનં ચાસનં ચાતિ ન ભજેન્ન દ્રવા-
ધિકમ્ । નામ્યાતર્પાં ન શૂનં ન પાનં
નાપિ વાહનમ્ ॥

શૂનં ચાટુમ્યાં જલપ્રવરણં । યાનં માનં
ચલનં । વાહનમધાદિ ।

વ્યાયામં ચ વ્યવાયં ચ પાવનં યાન-
મેવ ચ । શુદ્ધં નીતં ચ પાઠં ચ મુદ્ધતં
શુક્તવાંસ્ત્યગેન્ ॥

જમ્યા પછી પણ મનને પ્રિય લાગે
એવા યજ્ઞ, રપર્થ, રૂપ, રસ અને ગં-

ધનું સેવન કરવું. કેમકે એમ કરવાથી પેટમાં અન્ન સારી રીતે રહે છે. ખરાબ સ્પર્શ, ખરાબ શબ્દ, ખરાબ રૂપ, ખરાબ રસ, ખરાબ ગંધ, અપવિત્ર અન્ન અને અત્યંત હસવું એટલાં વગન કરાવનારાં છે. જમ્યા પછી અત્યંત સુઈ રહેવું નહીં, અત્યંત ખેરી ગ્રહેવું નહીં, જે પદાર્થ બહુજ પ્રવાહી હોય તેનું સેવન કરવું નહીં, અગ્નિ કે તડાકાનું સેવન કરવું નહીં, હાથવતે પાણીમાં તરવું નહીં, માર્ગમાં બહુ ચાલવું નહીં, અને થોડા વગેરે વાહન પર બેસવું નહીં. જમ્યા પછી થોડીવાર સુધીમાં ઠસરત કરવી નહીં, મૈથુન કરવું નહીં, ઢોડવું નહીં, માર્ગમાં ચાલવું નહીં, યુદ્ધ કરવું નહીં, ગાવું નહીં અને બણવું પણ નહીં.

અર્ચુ થવાનાં કરણો.

અત્યમ્યુપાનાદિપમાશનાથ સન્ધારનારસમવિષયયાજ્ઞ । ચાલેડપિ સાત્મ્યં લઘુ ચાપિશુક્તમશ્નં ન પાકં ભજતે નરસ્ય ॥ ર્જ્વામયનોષસમન્વિતેન લુપ્થેન રુદ્ધેન્યનિષીઢિતેન । વિદ્રેણ્યુક્તેન ચ સેવ્યગાનમશ્નં ન સમ્યગ્પરિપાકમેતિ ॥

(સન્ધારણાત્ અધોવાનમલ્મૂનાદીનામ્ ।)

સમયસર, પ્રકૃતિને મળતું આવે એવું અને હલકુ ખાધું હોય તોપણ તે અન્ન ઝાંઝું પાણી પીવામાં આવે તો સારી રીતે પાકતું નથી, અથવા વાયુ મળે કે મૂત્રના વેગને ગેહી ગમવામાં આવે તો સારી રીતે પાકતું નથી અને ઉ-

બમરો કરવાથી પણ સારી રીતે પાકતું નથી. ઈર્ષ્યા, લય, ક્રોધ, લોભ, રોગ, દીનતા કે દ્રેષ ભરાયા હોય તે સમયમાં જે અન્ન, ખાવામાં આવે તે ખરાબ પાકતું નથી.

અર્ચુ ઉપર જમવાથી હાની.

(અધ્યશનલક્ષણમાહ ।)

અજીર્ણે શુજ્યતેયત્તુ તદધ્યશનમુચ્યતે ।

[તત્ત્રિવારયત્નાહ]

પ્રાશ્નુક્તે ચાનલે મન્દે દ્વિરક્તો ન સમાહરેત્ ।

અસ્થાયમર્થ । પ્રાતર્ભુક્તેડજીર્ણે સતિ અહન્યેવ પુનર્ન ભુજીતેત્યર્થ । રાત્રી પુનસ્ત્યાપિ સતિ ભુજીતેવ । યત આહ સુશ્રુત એવ ।

પ્રાતરાશે સ્વર્જીર્ણે તુ સાયમાશેન દુપ્યતિ । પૂર્વશુક્તે વિદગ્ધેડન્ને શુજ્ઞાનો હન્તિ પાયકમ્ ॥

(અસ્ય ત્યયમર્થ । પૂર્વ શુક્તે રાત્રિશુક્તે અન્ને વિદગ્ધે કિંચિદપકે કિંચિત્પકે પ્રાતર્ભુજાન પાવક હન્તીત્યર્થ । યત આહ । સાયમાશે સ્વર્જીર્ણે તુ પ્રાતર્ભુક્ત વિષોપમમિતિ)

અથેવદિ પ્રાતરર્જીર્ણગ્રહા તદ્રામર્થ નાગરસેન્યશામ્યામ્ । ત્રિચૂર્ણિતાં ગ્રીત જલેન શુનતા શુજીત ચાન્નં મિતમન્નવાલે ॥

પેટમાં અર્ચુ છતાં જે કંઈ જમવામાં આવે તે અધ્યશન એટલે વંશગતું જમાય છે એમ અમળાવું. એટલા માટે પેટેનું જમેનું પચ્યું ન હોય અને અગ્નિ મંદ હોય તો દિવસમાં બીજાવાર

જમવું નહીં. અછર્ણ છતાં પણ રાતે જમવામાં હરકત નથી. કારણ કે “સવારે ખાધેલું અછર્ણ હોય તોપણ સાંજે જમવામાં હરકત નથી પણ સાંજે ખાધેલું અન્ન અછર્ણ છતાં જ માણસ સવારે જમે છે તેનો અગ્નિ મંદ થઈ જાય છે. સાંજે ખાધેલું અછર્ણ છતાં સવારે જમવામાં આવે તો તે અન્ન ઝેરના કોવો પરિણામ કરે છે” એમ સુશ્રુતે કહ્યું છે.

સાંજે ખાધેલું પચ્યું નથી એવી શંકા હૃત્પન્ન થાય તો સવારે સુંઠ, સિંધાફળ અને હરડેનું ચુર્ણ કરી ટાઢા પાણીથી તે ખાઈ જઈને પછી જમવાના સમયમાં પ્રમાણસર જમવું.

દિવસે સ્ત્રીનો સંભોગનો નિષેધ.

આયુઃસપ્તમયાદિદ્વાન્નદિ સેવેત કામિનીમ્ । અવગો યદિ સેવેત તદા ગ્રીન્મવસન્તયોઃ ॥

સમન્તએ દિવસમાં સિતું સેવન નહીં કરવું એઈએ. કારણ કે તેમ કરવાથી આયુષ્યનો હાથ થાય છે. પરંતુ બહુ જ કામાતુરપણાથી પરવશ થઈ જવાય તો શ્રીમ્મકતુમાં અને વસંતઋતુમાં દિવસે સ્ત્રીનો સંભોગ કરવાની છુટ છે.

એસવા, પંચ દરવા તથા સેહેજ દરવાના ગુણો.

આમ્યવર્ણકફસ્વોન્મયસાંકુમાર્યગુરમ-
દાઃ । અખાવર્ણકફસ્વોન્મયમોક્ષમાર્યવિ-
નાગનઃ ॥ યન્તુ ચંપમળં નાન્નિદેર્ષાદા-

કરં ભવેત્ । તદાયુર્બલમેયાશ્નિમદમિન્દ્રિ-
યવોચનમ્ ॥

એસી રહેવાથી શરીરનો વર્ણ સારો રહે છે, કફ વધે છે, શરીર નર્તુ થાય છે, કુણ્ણય રહે છે, અને સુખ મળે છે. પંચ દરવાથી શરીરનો વર્ણ ખમડે છે, કફ મટે છે, જડાપણું મટે છે, અને કુણ્ણય પણ મટી જાય છે. રહેજે વધારે પીડા ન થાય એવી રીતના સેહેજ દરવાથી આયુષ્ય વધે છે, બળ વધે છે, શુદ્ધિ વધે છે. અગ્નિ દીપ્ત થાય છે અને ઇન્દ્રિયો જાગ્રત રહે છે.

પાવડી તથા જોડા પેટેરવાથી થતા ફાયદા.

વૃષ્ણીપં કાન્તિકૃત્કેષ્યં રજોવાતક-
ફાપદમ્ । લઘુ તચ્ચસ્યતે યસ્યાદુર પિ-
ત્તાશિરોગકૃત્ ॥ ઉપાનદારણં નેત્ર્યમા-
યુષ્યં પાદરોગહૃત્ । મુત્રમચારમોજસ્યં
વૃષ્યં ચ પરિકીર્તિતમ્ ॥ પાદાભ્યામનુ-
પાનદ્વયાં સદા ચંક્રમણં નૃણામ્ । અ-
નારોગ્યમનાયુષ્યમિન્દ્રિયગ્નમદદિદમ્ ॥

પાવડી પેટેરવાથી કાંનિ વધે છે, કેસ સારો રહે છે અને રજ વાયુ તથા કફ ટળે છે. પાવડી હલ્દી (આછા ખારવાળી) રાખવી એ માફ છે કારણ કે ખારે પાવડી પેટેરવાથી પિત્ત થાય છે અને આંખમાં દરદ થાય છે. પગરખાં પેટેરવાથી નેત્રને સુખ થાય છે, આયુષ્ય વધે છે, યમના હોમ થતા નથી, સ્ત્રી રીને દૂરી થાય છે. દત્તેશ્વર વધે છે

અને શક્તિ પણ વધે છે. સર્વદા પગમાં પગરખાં પેહેશ્યા વગર ફરવાથી મનુષ્યને આરોગ્યની તથા આયુષ્યની હાનિ થાય છે, ઇંદ્રિયો હણાઈ જાય છે અને આંખની શક્તિ ઓછી થાય છે.

છત્ર ઓઢવા તથા હાથમાં લાકડી રાખવાથી થતા ફાયદા.

छत्रस्य धारणं वर्षातिपवातरयाऽपहम् । हिमघ्नं हितमह्णोश्च माद्रल्यमपि कीर्तितम् ॥ सस्रोत्साहवलयैर्यैर्यतेजो-विवर्धनम् । अवष्टम्भकरं चापि भयघ्नं दण्डधारणम् ॥

છત્ર ઓઢવાથી વરસાદ, તડકા, પવન કે રજા હરકત કરતાં નથી, ટાઢ મટે છે, આંખોને સાફ થાય છે અને તે સંસારમાં મંગળરૂપ પણ ગણાય છે. લાકડી રાખવાથી શક્તિ, ઉત્સાહ, બળ, સ્થિરતા, ધીરજ તથા તેજ વધે છે, ટકા મળે છે અને ખીક પણ ટળે છે.

લુદાં લુદાં વાહનોપર બેસવાથી થતી અસર.

ऊर्ध्वाञ्छादनसंयुक्ता नित्रिका सर्व-बलभा । यस्यामारोहणं नृणां त्रिदोष-नाशकं मतम् ॥ वातलेप्पमगदानानामीह-ताभ्रमकृत्परः । पित्तानिलकरो दन्ती लक्ष्म्यायुःपुष्टिवर्धनः ॥ घोटकारोहणं वातपित्ताग्निश्रमहन्मतम् । मेदोवर्णकफघ्नं च हितं तद्वन्निर्मां परम् ॥

ઉપર ડંડાએકી પાવખી સર્જને ધ્યાતી લાગે છે અને એમાં બેઠાથી માણસોના

વાયુ આદિ ત્રણે દોષ મટે છે એમ માનવામાં આવ્યું છે. વાહાણુ એ વાયુ તથા કફના રોગવાળાઓને વાસ્તે સાફ નથી અને તેમાં બેસવાથી ફેર આવે છે. હાથીપર બેસવાથી પિત્ત તથા વાયુ ઉત્પન્ન થાય છે અને લક્ષ્મી, આયુષ્ય તથા પુષ્ટી વધે છે. ઘોડાપર બેસવાથી વાયુ વધે છે, પિત્ત વધે છે, અગ્નિ વધે છે, પરિશ્રમ થાય છે, મેદ ત્રુટે છે, વર્ણમાં ફેરફાર થાય છે, અને કફ હણાય છે. બળવાળા માણસોને ઘોડાપર બેસવું ખડુ હિતકારી છે.

તડકા, છાયા, વૃષ્ટિ, ધમધાર, અગ્નિ અને ધુવાણ સમિપ બેસવાથી થતી અસર.

आतपः स्वेदमूर्च्छास्तपित्ततृणाहम-श्रमान् । दाहं विवर्णतां कुपदितान्छाया-व्यपोदति ॥ दृष्टिर्दृष्ट्या हिमावस्था नि-द्रालस्यविधायिनी । भयावद्वा मोहकरी कुहेतिः कफवातला ॥

(હુરેતિ હુરેતઃ ઇતિ લોકે)

અગ્નિર્વાતરુપસ્તમ્બગીતયેષપુનાશનઃ । આપાભિપ્યન્દ્રગમનો રક્તપિત્તમકોપનઃ ॥ સઘઃ શ્વેત્પ્મકરો ધૂમો નેત્રયોરદિતો મુ-ગ્ધમ્ । ત્રિરોર્ગારવકૃષ્ણાપિ વાતપિત્તં ચ કોપયન્ ॥

વડાથી પગીનો થાય છે, મુઝા આવે છે, રૂધીર તથા પિત્ત વધે છે. તગ્ન લાગે છે, ગ્વાનિ થાય છે, પરિશ્રમ થાય છે, બળનશ થાય છે અને રંગ બદલી જાય છે. છાયાથી પગીનો મટે છે, મુઝા ટળે

છે, રૂધિર તથા પિત્ત ઓછાં થાય છે, તરસ મટે છે, ઝાંઝાનિ મટે છે, પરિશ્રમ મટે છે, બળતરા મટે છે અને રંગ સારો રહે છે. વૃદ્ધિ એ વીર્યને વધારે છે, ટાઢી છે, બળ આપનાર છે અને નિદ્રા તથા આશ્લેષ્યને ઉત્પન્ન કરનાર છે. વરસાદ વગરનું ધગધેર એ ભય ઉત્પન્ન કરનાર છે, મોઢા આપનાર છે અને કફ તથા વાયુને વધારનાર છે. અગ્નિ એ વાયુને, ઝાંઝાઈ જવાને, ટાઢને અને કફને મટાડનાર છે તેમજ આંખો દુખવાના રોગને શાંત કરે છે અને લોહી તથા પિત્તનો પ્રકાપ કરે છે. ધુવાડો એ તુરત કફ કરનાર છે, નેત્રને ખુલ્લુ નુકસાન કરનાર છે, માથામાં ભારેપણું કરનાર છે અને વાયુ તથા પિત્તનો પ્રકાપ કરનાર છે.

મનુષ્યે કેવો સદાચાર રાખવો.

મૈત્રીં સદ્ધિઃ સમં કુર્વાત્સ્રેઈં સત્સુ હુ સર્વથા । સંસર્ગં સાધુભિઃ કુર્વાદસત્સદ્રં પરિત્યજેત્ ॥

(સત્સુ સજ્જનેષુ । સર્વથા મનોવાદ્ધર્મભિઃ) ॥

સેવેત દેવશૂદેવદદૃવૈથનૃપાતિયીન્ ॥

વિમુક્તાન્નાર્થિનઃ કુર્વાન્નાવમન્યેત કાનપિ । ગુરુણાં સદ્ધિષાં વિષ્ટેત્સદૈવ વિનયન્વિતઃ ॥ પાદમસારણાદીનિ તવ નૈથ સમાચરેત્ । અપકારપરેડપિ સ્યાદુપકારપરઃ શુમાન્ ॥ આત્મવત્સકલાન્યર્થેદ્રરિણો દૂરતો વસેત્ । ન કચિદાત્મનઃ શત્રુમાત્માનં કસ્યચિદ્રિપુષ્ ॥ પ્રકાશયેન્નાપમાનં ન ચ નિઃસ્નેહતાં પ્રમોઃ ।

નાત્માનમુદકે પદ્યેન્ન નમ્રઃ શ્વશેજ્જલમ્ ॥ તથા નાઙ્માતંગાંધીર્યં ન હિંસ્રમાણિસેવિતમ્ । કાસે હિતં મિતં સત્યં સંવાદિ મધુરં વદેત્ ॥ ઇંજીત મધુરમાયં સ્તિર્થં કાલે હિતં મિતમ્ । ન રાત્રીં દધિ ઇંજીત ન ચ નિર્લેવણં તથા ॥ સામુદ્રં મૂયં નાસૌદ્રં ન ચાપ્યઘૃતશર્કરમ્ । જનસ્યાસ્યમાલક્ષ્ય યો યયા પરિતુપ્પતિ ॥ સં તયૈવાનુવર્તેત પરારાધનપણ્દિતઃ । નૈકઃ સુસ્રી ન સર્વજ વિશ્વસ્તો ન ચ શક્તિઃ । નોઘમે ચિરમેત્કાપિ હેતાવીર્ષેત્કલે ન હુ ॥

(હેતૌ ફલહેતૌ । ડઘમે ફલે ધનાદૌ)

વેગાન્ ન ધારયેજ્ઞાતુ મનોવેગાન્વિધારયેત્ । ન પીઢયેદિન્દ્રિયાણિ ન ચૈતાનતિલાલયેત્ ॥ વર્પાતપાદિપુ ઝશ્રી દણ્ડી રાત્રીં મયેપુ ચ । સોપાનત્કસ્તાત્ત્વં રસેદ્દિષ્વરેયુગમાત્રદક્ ॥

(યુગમાત્રદક્ અગ્રતો હસ્તચતુષ્વયમિતાં ભૂમિ પદ્યન્)

નદીં તરેન્ન વાહુભ્યાં નાદિસ્કન્ધમભિગ્રમેત્ । સન્દિગ્ધનાર્થં વૃષ્ણં ચ નારોદેદુષ્ટયાનકમ્ ॥

(દુષ્ટયાનં દુષ્ટમનઃપોટકાદિ ।)

નાસંઘૃતમૂલં કુર્વાત્સભાષાં ચ વિચક્ષણઃ । કાસં શ્વાસં તપોદ્ધારં જૃમ્ભણં સ્વર્થુ તથા ॥ નાસિકાં ન વિકુર્ણીયાન્નાસીતોત્કટકઃ કચિત્ । નોર્ષજાનુશ્ચિરં તિષ્ઠેન્ન નસ્તેન નિલેટ્વમ્ ॥ સંમાર્જનીરજો નૈવ દેદે દધ્યાત્કદાચન । ન નસ્તેન વૃષ્ણં ઝિન્ધ્યાન્નોઝિષ્ટો વ્રાહ્મણં

સ્પૃશેત્ ॥ નોપરક્તં ન ચોદ્યન્તં નાસ્તં
યાતં દિવાકરમ્ । સર્વથા ન સમીક્ષેત ન
જલે પ્રતિધિમ્બિતમ્ ॥ નેક્ષેત સતતં મૂઢ્યં
દીપ્તામેષ્યામિયાણિચ । પૌરન્દરં ધનુર્નૈ-
વ દર્શયેત્કમપિ ક્વચિત્ ॥ નેચ્છેદ્વલવતા
યુદ્ધં ન ભારં શિરસા વહેત્ । ગાત્રં ન
નાદયેત્કેશાનહસ્તેન ધનુયાશ્ચ ચ ॥ ન
ગચ્છેત્પૂજ્યયોર્મધ્યે દંપત્યોરન્તરેણ ચ ।
રિપોરન્નં ન શુક્ષીત મણિકાન્નમપિ ક્વચિ-
ત્ ॥ પ્રતિધૂર્નં ભવેત્કાપિ ન ચ સાસી
દૃશ્યા ભવેત્ ।

(પ્રતિધૂઃ જામીનઃ ।)

સ્વાર્ગી ન ધારયેજ્ઞાતુ દૂતં દૂરાત્પ-
રિત્યજેત્ ॥

સ્વાગી યાતી ।

વિશ્વાસં નાચરેત્ક્રીણાં તાઃ સ્વતઃ-
શ્ચ નાચરેત્ । રક્ષણીયાઃ સદા યજ્ઞાર્ચો-
યન્તે તુ વિશેષતઃ ॥ ન મિત્રે શ્રયને શુ-
પ્પાન્નાનેકવિવરેડપિ ચ । નૈકો દેવાલયે
નૈવ રાત્રીં તસ્તલેડપિ ચ ॥ એવં દિનાનિ
ગમયેત્સદાચારતઃ સદા । યતો રાત્રિ-
પ્રયુક્તાનિ કુર્યાત્કર્માણિ માનવઃ ॥ દ-
ત્યાચારં સમાસેન ભાષિતં યઃ સમાચરેત્ ।
સ વિન્દત્યાયુરારોગ્યં પ્રીતિં ધર્મં ધનં
યશઃ ॥

સારા માણસોની સાથે મિત્રતા કરવી,
એઓની ઉપર સધળી રીતે જોડ રા-
ખવો અને મેન, વચન, તથા કર્મથી
સંસર્ગ પણ એઓનોજ કરવો. નીચ
માણસોનો સંગ સધળી રીતે ઝેડી દેવો.
દેવ, બ્રાહ્મણ, વૃદ્ધવૈધ, રાજા અને અ-

તિથિઓનું સેવન કરવું. માગવા આવેલા
લોકાને નિરાશ વાળવા નહીં અને કોઈ
લોકાની અવજ્ઞા કરવી નહીં. વડીલ વ-
ગેરે ગુરૂલોકાની પાસે સર્વદા નમ્રતા ભ-
રેલી રીતે રહેવું એઓની પાસે પગ લાં-
બા કરીને ખેસવા વગેરે અયોગ્ય આદ-
ર્શ પણ કરવી નહીં. અપકાર કરનારા
માણસનો ઉપકાર કરવામાં તત્પર રહે-
વું. સધળાઓને પોતા સરખાજ ગણવા
અને શત્રુથી દુર રહેવું. 'અમુક માણસ
મારો શત્રુ છે અથવા હું અમુક માણ-
સનો શત્રુ છું' એમ કોઈ રીતે જાહેર
કરવું નહીં. કોઈ સ્થળમાં પોતાનું અપ-
માન થયું હોય તે વાતને અને પોતા ઉ-
પર ધણીનો સ્તેષ ન હોય તે વાતને પણ
જાહેર કરવી નહીં. પાણીમાં પોતાનું
પ્રતિબિંબ જોવું નહીં, નમ્ર થઈને જ-
ળમાં ખેસવું નહીં. જની જાકાઈ કટલી
છે એવી ખબર ન હોય તથા જમાં મ-
ધર વગેરે ઘાતથી પ્રાણી રહેતાં હોય
એવા જળમાં ખેસવું નહીં, બોલવાનો મ-
મય જલાગ ત્યાં જોડાઈ, હિતકારી, સા-
ચું, મળતું આવે એવું અને મીઠું વચન
બોલવું. જમવાનો સમય થાય ત્યાં
ધણા મધુર રસવાળું, ધીંત્રાળું અને હિ-
તકારી પ્રમાણસર ભોજન કરવું. રાતે
દહી ખાવું નહીં અને હાણ નાખ્યા વગ-
રું દહી કદી પણ ખાવું નહીં. મ-
ગની દાળ વગરનું, મધ વગરનું, અને
સાકર વગરનું ઘી પણ ખાવું નહીં. મા-
ણસનો અભિપ્રાય જોઈને જે માગ્યમ

જેવી રીતે રાજા થાય તેને તેવીજ રીતે અનુસરવું એટલે બીજા માણસોને રાજા રાખવા અતુર થવું. સહાય વગરનો માણસ સુખી થતો નથી, તેમ સર્વ ઉપર વિશ્વાસ રાખનાર કે સર્વ ઉપર શક રાખનાર પણ સુખી થતો નથી. કદી પણ ઉદ્ધમ કરવાથી અટકવું નહીં કાઢ માણસ ક્ષણ મળે એવો ઉદ્ધમ કરતો હોય અથવા ધન કમાતો હોય તેના ઉપર ઈર્ષ્યા કરવી નહીં. મળ, મૂન, કે અધોવાયુ વગેરેના વેગને કદી પણ અટકાવવા નહીં, અને કામ ક્રોધાદિક મનના વેગને અટકાવવા બેઠાએ. ઇંદ્રિયોને પીડવી નહીં તેમ તેઓને ખડુ છાડ પણ છાડવું નહીં. વરસાદ કે તડકા વગેરેમાં છત રાખીને ફરવું. રાતે તથા ભયના સમયોમાં હાથમાં છાકડી રાખીને ફરવું. પગરખાં પેહેરી રાખવાં અને રેહવું રક્ષણ કરવું. આગળ ચાર ચાર હાથ ધરતી જોઈને તેમાં ફરવું. હાથ વતે નદીમાં તરવું નહીં. જ્યાં અગ્નિ જ્યાપ્ય હોય ત્યાં જવું નહીં, શકશરેલા વાહાણમાં બેસવું નહીં, ઝાડ પર ચડવું નહીં અને મરતીવાળા હાથી કે ઘોડા વગેરે વાહનપર ચડવું નહીં. સમજી માણસે સખામાં ગોઠાડા આડું છુગડું દીધા વગર ઉધરસ, શ્વાસ, ઝોડકાર, ખાસ, કે છીંક ખાવાં નહીં. સખામાં નાક ખોતરવું નહીં, કાંઈ વખતે પણ ઉમટક બેસવું નહીં, ધણીવાર સુધી જોડણુ હથા રાખીને બેસવું નહીં અને ન-

ખથી ધરતી ખોતરવી નહીં. શરીર પર કદી પણ સાવરણની ધૂળ પડવા દેવી નહીં. નખવતે તણસલાં તોડવાની ટેવ રાખવી નહીં. અંગ એહું હોય ત્યારે ગ્રાસણને અડવું નહીં. રાહુથી પ્રેમાએલા, જિગતા કે આયમતા સૂર્યની સામું જોવું નહીં પાણીમાં સૂર્યનું પ્રતિબિંબ પડ્યું હોય તેને પણ કદી જોવું નહીં. કીણી વસ્તુ સામું નિરંતર જોવું નહીં. પ્રદીપ, અપવિત્ર અપ્રિય વસ્તુ સામું પણ જોવું નહીં. આકાશમાં ઇંદ્ર ધનુષ્ય તણાવું હોય તે કાંઈ સમયે પણ કાંઈને દેખાડવું નહીં. બળવાનની સાથે લડાઈ કરવાની ઇચ્છા કરવી નહીં. માથાપર બોભે ઉપાડવો નહીં. હાથ વગેરે કોઈને ગાત્રનો અવાજ કરવો નહીં. હાથવતે કેશને હલાવવા નહીં. જે પૂજ્ય માણસ કે સ્ત્રી-પુરુષ હતાં હોય તેઓની વચમાં થઈને જવું નહીં. શત્રુનું કે વેશ્યાનું અન્ન કદી પણ ખાવું નહીં. કાંઈ સમયે પણ કાંઈનું જમીન થવું નહીં. કાઠનું વૃથા સાદી થવું નહીં. કાંઈની ધાપણ રાખવી નહીં અને જુગારનો તો દુરથીજ ત્યાગ કરવો. સ્ત્રીઓનો વિશ્વાસ કરવો નહીં. સ્ત્રીઓને સ્વતંત્ર પણે રાખવી નહીં. ઘણા પ્રયત્નથી સ્ત્રીઓનું રક્ષણ કરવું તેમાં પણ જીવાનીમાં તો વિશેષ રક્ષણ કરવું જોઈએ. કાંટલા અથવા અનેક છિદ્રોવાળા રાગનમાં સુવું નહીં. રાતે દેવમંદીરમાં કે ઝાડ નીચે એકલા સુવું નહીં. આ પ્રમાણે સર્વદા સદાચારમાં તત્પર રહીને

દિવસો વ્યતિત કરવા અને રાત્રિઓમાં તે સમયને અનુકૂળ પડે એવાં કામો કરવાં. સંશોધથી આ જે સદાચાર કહ્યો તે પ્રમાણે જે માણસ આવે તેને આયુષ્ય, આરોગ્ય, પ્રીતિ, ધર્મ અને યશની પ્રાપ્તિ થાય છે.

સંધ્યાકાળમાં નિષિદ્ધ કરેલાં કર્મો.

एतानि पञ्च कर्माणि सन्ध्यायां वर्जयेद्युगः । आहारं मैथुनं निद्रां संपाठं गीतमध्वनि ॥ भोजनाज्जायते व्याधिर्मैथुनाद्गर्भवैकुटिम् । निद्राया निःस्यता पाठादायुर्हानिर्गतेर्भयम् ॥

સમજી માણસે સંધ્યાકાળમાં આહાર, મૈથુન, નિદ્રા, શાસ્ત્રાદિકંતું અધ્યયન અને માર્ગમાં ચાલવું એ પાંચ કામો નહીં કરવાં જોઈએ. સાયંકાળે ભોજન કરવાથી વ્યાધિ ઉત્પન્ન થાય છે. મૈથુન કરવાથી ગર્ભમાં વિકાર ઉત્પન્ન થાય છે, નિદ્રા કરવાથી નિર્ધનપણું પ્રાપ્ત થાય છે, ભણવાથી આયુષ્યની હાની થાય છે અને માર્ગમાં ચાલવાથી ભય ઉત્પન્ન થાય છે.

રાત્રિ ચર્યા.

આંદની વગેરેના ગુણ.

ज्योत्स्ना शीता स्मरानन्दप्रदा तृद्विचदाहहृत् । ततो हीनगुणः कुर्याद्वद्व्यापोऽनिमं कफम् ॥ तमो भयावहं

मोहदिङ्मोहजनकं भवेत् । पित्तहृत्कफ-हृत्कामवर्षनं क्लमकृच्च तत् ॥

આંદની એ ટાઢી છે, કામદેવ સંબંધી આનંદ આપનારી છે અને તરસ પિત્ત તથા બળતરસને હરનારી છે. ઝાકળ એ આંદનીથી ઝાઝા ગુણવાળી છે અને વાયુ તથા પિત્તને કરનારી છે. અંધાઈ એ ભય કરનાર છે, મોહ કરનાર છે, દિશાઓને ભુલાવી દેનાર છે, પિત્ત તથા કફને હરનાર છે, કામદેવને વધારનાર છે અને શરીરમાં ગ્લાનિ આપનાર છે.

રાત્રિએ ભોજન કરવાનો સમય.

रात्रौ च भोजनं कुर्यात्प्रथममहो-न्तरे । किञ्चिद्गूनं समभ्रीयादुर्जरं चात्र वर्जयेत् ॥

રાતે પેહેલા પોહારમાં કાંઈક ભુખ રહે એવી રીતે ઝાણું જમવું અને તેમાં થણી વાશ-પચે એવા પદાર્થો ખાવા નહીં.

મૈથુન સંબંધી વિવેચન.

शरीरे जायते नित्यं देहिनः मुरत-स्पृहा । अव्यवायान्मेहमेदोद्वेदिः शि-यिलता तनोः ॥ चालेऽतिगीयते नारी यावद्वर्षाणि पौष्ट्य । ततस्तु तरुणी ज्ञेया द्वाविंशद्वत्सरावधि ॥ तदूर्ध्वमधिकदा स्यात्पञ्चाशद्वत्सरावधि । वृद्धा तत्परतो ज्ञेया मुरतोत्सवर्जिता ॥

[અવિરુદ્ધ પ્રીત]

નિદાઘગરદોર્વાલા હિતા વિપયિર્ણા મના ॥ તરુણી ત્રીનસમયે પ્રાંદા વર્ષા-

वसानयोः ॥ नित्यं बाला सेव्यमाना
नित्यं वर्धयते बलम् ॥ तरुणी हासये-
च्छक्तिं प्रौढा द्रावयते जराम् । सद्यो मां-
सासवं चान्नं बाला स्त्री क्षीरभोजनम् ॥
घृतमुष्णोदके स्नानं सद्यः प्राणकराणि
पद् । पृतिमांसं स्त्रियो वृद्धा बालार्क-
स्तरुणी दधि ॥ मभाते मैथुनं निद्रा स-
द्यः प्राणहराणि पद् ।

(प्राणशब्दोऽत्र बलवाचकः । बालार्कः
कन्यार्कः ।)

वृद्धोऽपि तरुणीं गत्वा तरुणत्वमवा-
प्नुयात् ॥ वयोऽधिकां स्त्रियं गत्वा त-
रुणः स्थविरायते । आयुष्मन्तो मन्द-
जरा वपुर्वर्णबलान्विताः ॥ स्थिरोपचि-
तमांसाश्च भवन्ति स्त्रीषु संयताः । से-
वेत कामतः कामं बलाद्वाभीकृतो हिमे ॥
मकामं तु निषेवेत मैथुनं शिशिरागमे ॥
व्यहादसन्तशरदोः पक्षावृष्टिनिदाय-
योः ॥

सुश्रुतस्तु ।

त्रिभिस्त्रिभिरहोभिर्दि समेयात्प्रमदां
नरः । सर्वेष्टतुष्टु घर्मेषु पक्षात्पक्षाद्भजे-
दुषः ॥

समेयात् सद्गच्छेत् । घर्मं ग्रीष्मे ।

शीते रात्रौ दिवा ग्रीष्मे वसन्ते तु
दिवानिशि । वर्षासु वारिदब्धाने शरत्सु
सरसः सरः ॥ उपेयात्पुरुषो नारीं
सन्ध्ययोर्न च पर्वसु । गोसर्गे चार्धरात्रे
च तथा मध्यंदिनेऽपि च ॥ विहारं
भार्यया कुर्याद्वेदोऽतिप्रयसंरुते । रम्ये
श्रव्याङ्गनागाने मुगन्धे मुगमारुते ॥ दे-

शे गुरुजनासत्ते विद्वतेऽतिप्रपाकरे । श्रु-
यमाणव्यथाहेतुवचने न रमेत ना ॥ स्ना-
तश्चन्दनलिप्ताङ्गः सुगन्धः सुमनोऽन्वि-
तः । शुक्लदृष्ट्यः सुवसनः सुवेषः सम-
लंकृतः ॥ ताम्बूलबदनः पद्मामनुर-
क्तोऽधिकस्मरः । पुत्रार्थी पुरुषो नारी-
मुपेयाच्छयने शुभे ॥ अत्याशितोऽष्टुतिः
शुद्धान्सव्यथाङ्गः पिपासितः । बालो वृ-
द्धोऽन्यवेगार्तस्त्यजेद्रोगी च मैथुनम् ॥
रोगी मैथुनसंवर्धनीयरोगयुक्तः ।

भार्या रूपगुणोपेतां तुल्यशीलां कु-
लोद्भवाम् । अतिकामोऽभिकामां तु हृष्टो
हृष्टमलंकृताम् ॥ सेवेत प्रमदां पुबल्या
चाजीकरणवृंहितः । रजस्वलामकामां च
मलिनानामभियां तथा ॥ वर्णवृद्धां वयोवृ-
द्धां तथा व्याधिप्रपीडिताम् ॥ हीनाङ्गीं
गर्भिणीं द्वेष्यां योनिरोगसमन्विताम् ॥
सगोत्रां गुरुपत्नीं च तथा प्रव्रजिताम-
पि । नाभिगच्छेत्पुमाश्चारीं भूरिबहुगुण्य-
शङ्कया ॥ रजस्वलां गतवतीं नरस्यास-
यतात्मनः । हृष्ट्यापुस्तेजसां हानिरथ-
र्मश्च ततो भवेत् ॥ लिङ्गिनीं गुरुपत्नीं च
सगोत्रामथ पर्वसु । वृद्धां च सन्ध्ययो-
श्चापि गच्छतो जीवनसयः ॥

लिङ्गिनीं प्रव्रजिताम् ।

गर्भिण्यां गर्भपीडा स्याद्व्याधितायां
बलक्षयः । हीनाङ्गीं मज्जिनां द्वेष्यां स्ना-
मां बन्ध्याममंरुते ॥ देधेऽभिगच्छतो रे-
तः सीणं म्रियानं मनो भवेत् ॥

गर्भिणीं गर्भरामदिस्मादिर्नयि मामि ग-

મેસ્થિતેરનિશ્ચિતે ચે ચયોક્તસત્રાદિભા
ભાવે વા તૃતીયમાસિ પુસવને કૃતે નામિગ-
ચ્છેત્ ।

યત પુસવનાનન્તરમાહ વ્યાસ ।

તતસ્ત્યજેન્નદીતીરં દેવસ્વાતોદકં ત-
થા । ભર્તુઃ શય્યાં મૃતાપત્યાં તથૈવામિપ-
ભોજનમ્ ॥

અન્યથ્ ।

આમિપસ્યાશ્નનં યત્નાત્પમદાપરિવર્જ-
યેત્ । દેવારામનદીયાનં મયોગં પુરુષસ્ય
ચેતિ ॥ ક્ષુધિતઃ ક્ષુધ્યચિત્તશ્ચ મધ્યાહ્ને
તૃપિતોઽવલઃ । સ્થિતસ્ય હાનિ શુનસ્ય
વાયોઃ કોપં ચ વિન્દતિ ॥ વ્યાપિતસ્ય
રુજા પ્રીદા મૂર્ચ્છા મૃત્યુશ્ચ જાયતે । મત્યૂ-
પે ચાર્ધરાત્રે ચ વાતપિત્તે મહુષ્યતઃ ॥
તિર્યગ્યોનાવયોનાં વા દુષ્ટયોનાં તથૈવ
ચ । ઉપર્વશાસ્ત્રપા વાયોઃ કોપઃ શુન-
સુલ્લસ્યઃ ॥ ઉદ્ધારિતે મૃત્રિતે ચ રેત-
સથ ત્રિપારણે । ઉત્તાને ચ ભવેન્ઘ્રિગ્રં શુ-
ક્રાશ્મર્યાસ્તુ સંભવઃ ॥ સર્વમેતસ્યજેત્ત-
સ્માદ્યતો લોકદ્વયાઽહિતમ્ । શુકં તૂપ-
સ્થિતં મોહાન્ન સન્ધાર્ય કદાચન ॥
જ્ઞાનં સશર્કરં સ્તીરં મહ્યમેક્ષરસંસ્કૃતમ્ ।
વાતો માંસરસઃ સ્વમો મુરતાન્તે હિતા
અમી ॥ શૂલકાસજ્વરખાસકાર્દર્યપાન્ડા-
મયલ્પાઃ । અતિવ્યવાયાજ્ઞાયન્તે રોમા-
ધાસેપકાદયઃ ॥

પ્રાણીને શરીરમાં નિત્ય મૈથુન કર-
વાની ઇચ્છા ઉત્પન્ન થાય છે. ઈચ્છા
થયા છતાં મૈથુન નહીં કરવાથી પ્રમેદ
થાય છે, મેદની વૃદ્ધિ થાય છે અને ગ-

રીરમાં શિથિલપાતું થાય છે. સ્ત્રી સોળ
વર્ષ સુધી બાલા કેહેવાય છે, બીજીશ વ-
ર્ષસુધી જુવાન કેહેવાય છે, પચાશ વ-
ર્ષસુધી પ્રૌઢા કેહેવાય છે અને તે પછી
વૃદ્ધ કેહેવાય છે. સ્ત્રીને વૃદ્ધ અવસ્થામાં
કામદેવ સખંધી ઉત્તમ રહેતો નથી
ગ્રીષ્મ ઋતુમાં અને સરદ્ઋતુમાં વિ-
પથી પુરૂષને બાલા સ્ત્રી અત્યંત હિતકારી
રી છે. શીત કાળમાં જુવાન સ્ત્રી અને
વર્ષા તથા વસંતમાં પ્રૌઢા સ્ત્રી અત્યંત
હિતકારી છે. નિત્ય બાલા સ્ત્રીનું સેવન
કરવાથી બળ વધેછે, જુવાન સ્ત્રીનું સેવન
કરવાથી શક્તિ ઓછી થાય છે અને
પ્રૌઢા સ્ત્રીનું સેવન કરવાથી ધડપણ આ-
વે છે. તાજુ માંસ, નવું અન્ન, બાલા
સ્ત્રી, દુધનું જમણું, થી અને ઉના પા-
ણીથી સ્નાન એ છ વાનાં તુરંત બળ
આપનારાં છે. ગંધાતુ માંસ, વૃદ્ધ સ્ત્રી,
ઠંડા સંકાલિતો સૂર્ય, તુરંતનું જમાવેલું
(એટલે બરાબર નહીં જમાવેલું) દહીં, પ્ર-
ભાતકાળનું મૈથુન અને પ્રભાતકાળની
નિદ્રા એ છ વાનાં તુરંત બળને હરના-
રાં છે. વૃદ્ધ પુરૂષ પણ જુવાન સ્ત્રીનો
મનોગ કરે તો જુવાન જેવો થઈ બળ
છે અને જુવાન પુરૂષ વૃદ્ધ સ્ત્રીનો નગ
કરે તો વૃદ્ધ જેવો થઈ બળ છે. નિર્તેદ્રિય
પણાથી સ્ત્રીઓનો મગ નહીં કરનાગ પુ-
રૂષોને આયુષ્ય વધે છે, તુરંત બળ અ-
વસ્થા આવતી નથી, શરીરનો વર્ણ મા-
રા નેહે છે, શરીરમાં બળ નેહે છે અને
માત્ર નિયં તથા વૃદ્ધિ પામેલું નેહે
છે. દેમત ઋતુમાં વાતકાળનાં અંક ૧૬

ખાઈ બળ મેળવીને પોતાની ઈચ્છા પ્રમાણે શુભ મૈથુન કરવું. શિશિરઋતુમાં પણ મરણ પ્રમાણે મૈથુન કરવું. વસંતઋતુમાં ને શરદઋતુમાં ત્રણ ત્રણ દિવસે મૈથુન કરવું અને વર્ષાઋતુમાં તથા શ્રીષ્ઠઋતુમાં પખવાડીએ પખવાડીએ મૈથુન કરવું. સુદ્રુત તો એમ કહે છે કે “સમન્તુ પુરૂષે સધળી ઋતુઓમાં ત્રણ ત્રણ દિવસે સ્ત્રીનો સંભોગ કરવો. પણ શ્રીષ્ઠઋતુમાં પખવાડીએ પખવાડીએ કરવો.” શીતકાળમાં રાતે મૈથુન કરવું, શ્રીષ્ઠઋતુમાં દિવસે મૈથુન કરવું, વસંતઋતુમાં રાતે તથા દિવસે પણ કરવું, વર્ષાઋતુમાં મેઘની ગર્જના થાય ત્યારે કરવું અને શરદઋતુમાં મરણમાં આવે ત્યારે કરવું. પ્રભાતે, સાંધકાળે, પર્વણીઓમાં, અધરાતે, ગાયો છુટવાના સમયમાં અને મધ્યાહ્ન સમયમાં મૈથુન નહીં કરવું જોઈએ. અત્યંત ગુમ, રમણીય, સુગંધીવાળા, સુખદાયી પવનવાળા અને જેમાં સ્ત્રીઓનાં ગાયન સાંળવામાં આવતાં હોય એવા સ્થલમાં સ્ત્રીની સાથે વિહાર કરવો. જે સ્થલ વહીસ લોકોના સમીપમાં હોય, ખુદ્ધ હોય, કે બહુ લાજ ઉપજવનાર હોય અથવા જેમાં મનને ગ્તાનિ આપનારાં વચન સાંભળવામાં આવતાં હોય તે સ્થલમાં પુરૂષે સ્ત્રીની સાથે રમણ કરવું નહીં. પુત્રની ઇચ્છાવાળા પુરૂષે નાહી, અંગોમાં ચંદનનું લેપન કરી, સુગંધી પદાર્થોને ધારણ કરી, કુલની માળાઓ પેહેરી, વીર્ય

વધારનારા પદાર્થો જમી, સારાં વસ્ત્ર પેહેરી, સારા અલંકાર પેહેરી, ઉત્તમ વેષ ધરી, મોઢાડામાં પાનળીડી રાખી, સ્ત્રી ઉપર પ્રેમ ધરી કામદેવની વૃદ્ધિ થાય તે સમયમાં સુંદર શયનપર સ્ત્રીનો સંગ કરવો. બહુ જમેલાએ, ધીરજવગરનાએ, છુપ્યાએ, કુષ્મતાં અંગવાળાએ, તરસનાળાએ, બાળકે, વૃદ્ધે, મળમૂત્તાદિકના વેગથી પીડાએલાએ અને મૈથુનથી વધે એવા રોગવાળાએ મૈથુન નહીં કરવું જોઈએ. વાણકરણના ઉપાયોથી શક્તિ વધારી કામદેવ વૃદ્ધિ પામે તે સમયમાં રૂપાળી, ગુણવાળી, પોતાના જેવા સ્વભાવવાળી, સારા કુલની, બહુ કામનાવાળી, રાજપાવાળી અને જણે સારી રીતે શણગાર ધર્યા હોય એવી સ્ત્રીનો પરમ આનંદથી યુક્તિપૂર્વક સંભોગ કરવો. પુરૂષે ધણે ખરાબ પરિણામ નીવડવાની શંકા રાખીને રજસ્વલા, કામનાવગરની, મસિન, અપ્રિય, હાયા વર્ણુની, પોતાથી અધિક અવસ્થાવાળી, વ્યાધિથી પીડાએલી, ઝાઝાં અંગવાળી, ગર્ભવાળી, દ્વેષપાત્ર, યોનિના રોગવાળી, પોતાના જોતમાં જન્મેલી, ગુરૂપત્ની, અને જણે ભેષ લીધો હોય એવી સ્ત્રીનો સંગ નહીં કરવો. જે પુરૂષ પોતાના મનને હાથમાં નહીં રાખતાં રજસ્વલાનો મંગ કરે તેનાં દૃષ્ટિ, આયુષ્ય અને તેજની હાની થાય છે અને તેથી અધર્મ પણ થાય છે. ભેષવાળી, ગુરૂપત્ની, પોતાના જોતમાં ઉત્પન્ન થએલી કે વૃદ્ધ અવસ્થાવાળી સ્ત્રીનો સંગ કરનાથી

તેમજ સવારે, સાંજે કે પર્વણીઓમાં સ્ત્રીનો સંગ કરવાથી પણ જીવનનો ક્ષય થાય છે. ગર્ભિણીનો સંગ કરવાથી ગર્ભને પીડા થાય છે. રોગવાળીનો સંગ કરવાથી બળનો ક્ષય થાય છે. ઓછાં અંગવાળી, મલિન, દ્વેષપાત્ર, કુબળી કે વાંઝણી સ્ત્રીનો સંગ કરવાથી તેમજ ખુદ્દી જગ્યામાં સ્ત્રીનો સંગ કરવાથી વીર્ય ક્ષીણ થાય અને મન બ્યાનિ પામે છે. ‘ગર્ભ-ણીનો સંગ નહીં કરવો’ એમ કહ્યું તેમાં એવું સમજવાનું છે કે ગર્ભ રહેવાના દિવસથી બીજે મહિને અથવા ગર્ભ રહેવાનો નિશ્ચય નહીં હોવાને લીધે કે જેથી શાસ્ત્રમાં કહેલાં શુદ્ધનક્ષત્રાદિક નહીં મળવાને લીધે ત્રીજે મહિને પુન વન નામની ક્રિયા કરવામાં આવ્યા પછી ગર્ભિણીનો સંગ નહીં કરવો. કારણ કે “પુસવન થયા પછી સ્ત્રીએ નદીને કંઠે જવું નહીં, પાણીના કુદગતી ખાડામાં જવું નહીં, પતિની જગ્યામાં જવું નહીં, જેનાં છોકરા મરી જતાં તેાય એવીની પામે જવું નહીં અને ગામ ખાતું નહીં” એમ વ્યાખ્યા કર્યું છે. બીજા અર્થમાં પણ સ્પષ્ટ છે કે “ગર્ભવાળી સ્ત્રીએ માસ ખાવાનો, દેવના બગીચામાં જવાનો, નદીએ જવાનો અને પુત્રના નબોગનો ત્યાગ કરવો.” પુષ્યો, મકરમાં પડેલા ચિત્તનાથો, તરન્યો કે બળગ્રહિત પુત્ર સ્ત્રીનો મગ કહે તેો અથવા મધ્યાન્હના મમયમાં નંગ કહે તેો અંદર ગદેલા વીર્યની ડાની થાય છે અને વાયુનો પ્રધાપ

થાય છે. રોગી પુરુષ સ્ત્રીનો સંગ કરે તેો તેને પીડા, બરણનું દરદ, મુર્છા અને મૃત્યુ પણ થાય છે. પરોઢીએ કે અધરાતે સ્ત્રીનો સંગ કરવાથી વાયુનો અને પિત્તનો પ્રકાપ થાય છે. પશુનો સંગ કરવાથી અથવા શ્રદ્ધિકમ વિરૂદ્ધ મૈથુન કરવાથી અથવા ખરાબ યોનિમાં મૈથુન કરવાથી ચાંદી થાય છે, વાયુનો પ્રકાપ થાય છે, અને વીર્યનો તથા મુખનો ક્ષય થાય છે. ઝાડના વેગને રોકવાથી, મૂત્રના વેગને રોકવાથી, અગિત થએલા વીર્યને રોકવાથી અને વિપરીત રતિ કરવાથી તુગ્ધ વીર્યની પથરી (પાણીની) થવાનો સંભવ થાય છે અને વળી એમ કરવું એ આલોક તથા પરલોકના અહિતરૂપ છે એટલા માટે એ સધણું છેડી દેવું અગિત થએલા વીર્યને કદી પણ ભૂલ કરીને ગણી રાખવું નહીં. મલોગ થઈ રહ્યા પછી નાહાવું, સાંજે મહિત કુપ પીવું, ગોળનાથા પદાર્થ ખાવા, વાયુનું સેવન કરવું, માંમનો ગ્લો પીવો અને નિદ્રા કરવી એટલાનાનાં દિતકારી છે. ખદુ મૈથુન કરવાથી મુળ, ઉપગમ, કુબળા પાદ, પાંદુરોગ, ક્ષયરોગ અને આસેપ ક્રોગ (જે થવાથી શરીર વાંચવા જે લવા મડિ છે. તે વાયુ મંબધી રોગ) વગેરે ઉત્પન્ન થાય છે.

મમયમર ઉદ્ધ લેવાથી થતો લાભ સારો જાગરણ કરતું સ્પષ્ટોપવિષા નિનિત્ર । નિદ્રા તુ મેચિતા કરાજે માર

સામ્યમતન્દ્રિતામ્ । પુષ્ટિવર્ણવલોત્સાહં
વહ્નિદીપ્તિં કરોતિ દિ ॥

યો લેદિ શયનસમયે મધુમિશ્રં વી-
જપૂરદલચૂર્ણમ્ । સ તુ લજ્જાકરવાતમ-
સરનિરોધાત્મુલ્લં સ્વપિતિ ॥

રાતે જાગવું એ રૂક્ષપદ્મું કરે છે અને
કફને તથા ઝેરની પીડાને મટાડે છે.
રાતે સમયપર જાંબ લેવાથી ધાતુઓની
સમતા થાય છે, આલ્સ્ય રહેતું નથી,
પુષ્ટિ પ્રાપ્ત થાય છે, વર્ણ સારો રહે છે,
ઉત્સાહ વધે છે અને બઠરાશ્નિ પ્રદીપ્ત
થાય છે, જે માણસ સુવાના સમયમાં
ખીજેરાનાં પાનકાતું ચૂર્ણ મધની સાથે
ચાટીને માણસ લાંબ ઉત્પન્ન કરનારા
વાયુતું આલ્સ્ય રોકાવાથી મુખે મુખ
વધે છે.

સૂર્યોદય પેહેલાં આઠ અંગુલિ બળ
પીવાથી થતો લાલ.

સચિતુઃ સમુદયકાલે પ્રસૂતીઃ સલિ-
લસ્ય ચઃ પિવેદયૌ । રોગજરાપરિમુક્તો
જીવેદ્વત્સરશતં સાગ્રમ્ ॥ .

(અત્સ જલપાનસોપક્રમકાલે રાત્રેશ્વ-
તુર્યપ્રવેશઃ ।)

(તથાચ મોજઃ)

પિવતિ પર્યુષિતં જલમન્વહં તિમિરિ-
પીચરમે પ્રહરે યદિ ।

(એત્જલપાનકાલમર્ચાદા સૂર્યોદયાતિ-
સન્નિહિતપ્રાતઃકાલઃ ।)

(તથાચ તન્પ્રાન્તરે)

અમ્મસઃ પ્રસૂતીરૈષ્ટૌ રવાવનુદિતે પિ-

વેત્ । વાતપિચ્ચકફાન્ નિત્તા જીવેદ્વર્પશતં
મુસૌ ॥

(ઇતિ સલિલસ્યાત્ર પર્યુષિતપ્રહણં મોજ-
વચ્ચાનુરોધાત્ ।)

અર્ચઃશોષગ્રહણ્યો જ્વરજઠરજરાકુષ્ઠ-
મેદોવિકારા મૂત્રાયાતાસપિત્તશ્રવણગલ-
શિરઃશ્રોણિશૂલાક્ષિરોગઃ । યે ચાન્યે
વાતપિચ્ચક્ષતજનકફકૃતા વ્યાધયઃ સન્તિ
જન્તોસ્તાંસ્તાનભ્યાસયોગાદપહરતિ પયઃ
પીતમન્તે નિશાયાઃ ॥ વિગતચનનિશીપે
માતરુત્થાય નિત્યં પિવતિ લ્હુ નરો યો
પ્રાણરન્ત્રેણ વારિ । સ ભવતિ મતિપૂર્ણ-
અક્ષુપા તાર્ક્ષ્યતુલ્યો વલિપલિતવિહીનઃ
સર્વરોગૈર્વિમુક્તઃ ॥

(નિશીથોડન નિશાન્વકાર.)

પાતવ્યં નાસયા નીરં પ્રસૂતિત્રયમાગ્ર-
યા ॥ વ્યઙ્ગં વલિપલિતપ્રં પીનસર્વૈસ્વર્ય-
કાસશોષદરમ્ । રજનીક્ષયેડમ્બુ નસ્ય
રસાયનં દૃષ્ટિસંજનનમ્ ॥ ક્લેદે પીતે ક્ષતે
શુદ્ધાવાધ્માને સ્તિમિતોદરે । દિઘ્કાર્યા
કફવાતોત્થે વ્યાપૌ તદ્વારિ વારયેત્ ॥

(તદ્વારિ નાસયા પેયમ્)

જે માણસ સૂર્યના ઉદયકાળમાં પા-
ણીની આઠ અંગુલિ પીવાનો નિયમ
રાખે તે માણસ રોગઅને બરાથી મુક્ત
રહીને સો વર્ષ ઉપરાંત જીવે છે. રાતનો
એથો પોહાર થાય ત્યારથી આ બળ
પીવાના આરંભ કરવાનો સમય સમ-
જવે. કારણ કે “જે રાતના એથો પોહો
રમાં રાતે રાખી મુકેલું બળ રોજ પીએ”
એમ ભોળે કહ્યું છે. આ પાણી પીવાનો

સમય સૂર્યોદય થવાને જરા વાર હોય ત્યારે છે એમ પણ બીજા ગ્રંથમાં લખ્યું છે. જેમ કે “જે માણસ સૂર્ય ઉગ્યા પે-
હેનાં પાણીની આઠ અંજલિઓ પી જાય તે માણસ વાયુ, પિત્ત અને કફને જી-
તીને સો વર્ષ સુધી મુખે જીવે.” આ
ઠેકાણે ભોજના વચન ઉપરથી વાશી
પાણી પીવાનું સમજવું. સૂર્યોદયને જ-
રા વાર હોય તે સમયે પાણી પીવાને
અભ્યાસ રાખવાથી અરશ, સોજો, ગા-
ડાનું ઠરઠ, તાવ, પેટના રોગ, જરા અવ-
સ્થા, ઢોઢ, મેઢના વિકાર, મુતરવાની
અડચણ, લોહીનો ખગાડ, પિત્તનો ખ-
ગાડ, કાનના રોગ, ગળાના રોગ, મા-
થાના રોગ, ઠાંકાના રોગ, શૂળ, આંખ-
ના રોગ અને બીજા પણ વાતપિત્ત સત્ત
અને કફથી થતા રોગો નાશ પામે છે.
માણસ સતત અંધાર મટી જાય ત્યારે
સવારમાં ઉઠીને નિત્ય નાકથી પાણી
પીએ તે માણસની શુદ્ધિ પરિપૂર્ણ થાય,
આંખો ગરમની આંખો જેવી બનવાન
થાય, ધોળાં ન આવે, વળીઓ વળે નહીં
અને સંધ્યા રોગ પણ મટે. પણ અં-
જલી જેટલું પાણી નાકથી પીવું જોઈએ
એમ કહેવાથી, ખીજ, વળી, ધોળાં, ચ-
લીખગ, સ્વરભંગ, ઉધરસ, અને સોજા
મટે છે. સવારમાં નાકવને પાણી પી-
વાથી આંખો સારી થાય છે અને રચા-
યનના જેવો શુભ થાય છે. સ્નેહપાન
કરું દોષ, (પી કે નેત્ર પીવું દોષ) કાન
થએલ દોષ, રેચ લીધો દોષ. પેટ ચડ્યું

હોય, જઠરાગ્નિ મંદ પડ્યો હોય, હિંક
આવતી હોય, અથવા કફ કે વાયુથી
ઢાઈ રોગ ઉત્પન્ન થયો હોય તો નાકથી
પાણી પીવું નહીં.

ઋતુ ચર્યા.

ઋતુઓનાં સ્વરૂપ.

ચયકોપશમા યસિન્દોષાણાં સંભ-
વન્તિ હિ । ઋતુપદ્કં તદાહ્યાતં રવે
રાશિષુ સંક્રમાત્ ॥ ગ્રીષ્મો મેષટ્ટપો
શ્રોક્તો માહૃણિયુનર્કર્કટૌ । સિંહકન્યે
સ્મૃતા વર્ષા તુલાશ્ચિક્રયોઃ શરત્ ॥ ધ-
નુર્ગ્રાહી ચ હેમન્તો વસન્તઃ કુમ્ભમી-
નયોઃ ॥

મેષટ્ટપો રવિના સંક્રાન્તૌ । एवं मिथुन-
कर्कटावित्यादि ।

(અન્યે તુ)

શિગિરઃ પુષ્યમમયો ગ્રીષ્મો વર્ષાગ-
દિમાઃ । માઘાદિમાસયુર્ગ્મઃ સ્પર્કવતઃ
પદ્ ક્રમાદમી ॥ ગદ્ગાયા દક્ષિણે દેવે
દૈર્ઘ્યદુલ્ભાવતઃ । વર્ષા મુનિમિરાગ્નપાતૌ
માહૃદ્વર્ષાભિધાતુ ॥ ઉત્તરાયણમાર્ધ-
સ્તઃ પર્વઃ મ્યાદશિણાયનમ્ । આય-
મુજં ચન્દ્રદં તનોડન્યદ્વદં દિપમ્ ॥

ગણિઓમાં સૂર્યના કહેવાથી છ ઋ-
તુઓ થતી કહેવાય છે કે જેઓમાં વા-
ત પિત્ત અને કફનાં વૃદ્ધિ, પ્રદાપ અને
ચયન થાય છે. મેષ અને વૃષ એ એમ
કાંતિઓ ગ્રીષ્મ કહેવાય છે, મિથુન અને

કદ્દ એ બે સંકાંતિઓ પ્રાવૃદ્ ઋતુ કેહેવાય છે, સિંહ અને કન્યા એ બે સંકાંતિઓ વર્ષાઋતુ કેહેવાય છે. તુલ અને વૃશ્ચિક એ બે સંકાંતિઓ ચરદ્ ઋતુ કેહેવાય છે, ધન અને મકર એ બે સંકાંતિઓ વસંત ઋતુ કેહેવાય છે. ગંગાથી દક્ષીણ દેશમાં વૃદ્ધિ ધણી થાય છે તેને લીધે મુનિઓએ પ્રાવૃદ્ અને વર્ષા એ બે ઋતુઓને જુદી જુદી ગણી છે (અને છમાં શિશિરઋતુને ગણી નથી.) ખીજા આચાર્યો તો એમ કહે છે કે “માધ અને કૃત્તિકા એ બે મહિના શિશિર ઋતુ છે, ચૈત્ર અને વૈશાખ એ બે મહિના વસંતઋતુ છે, જઠ અને આષાઢ એ બે મહિના ગ્રીષ્મ ઋતુ છે, શ્રાવણ અને ભાદરવો એ બે મહિના વર્ષાઋતુ છે, આસો અને કાર્તિક એ બે મહિના ચરદ્ ઋતુ છે અને માગશર તથા પૌષ એ બે મહિના દેવંતઋતુ છે.” પેહેલી ત્રણ ઋતુઓ ઉત્તરાયન ગણાય છે અને બીજી ત્રણ ઋતુઓ દક્ષિણાયન ગણાય છે. ઉત્તરાયન ગરમ છે તથા બળને હરનાર છે અને દક્ષિણાયન ઠાંડું છે તથા બળ ડેનાર છે.

ઋતુઓના ગુણદોષ.

હેમન્તઃ શીતલઃ સ્નિગ્ધઃ સ્વાદુર્જલ-
વત્કિદ્ । શિશિરઃ શીતલોઽતીવ રુક્ષો
વાતાગ્નિવર્ધનઃ ॥

(હેમન્તઃ સ્વાદુઃ પ્રાયેણ દ્રવ્યેષુ સ્વાદુર-
સનનકઃ । એવમન્યથાપિ ચોદ્યમ્ ।)

વસન્તો મધુરઃ સ્નિગ્ધઃ શ્લેષ્મટાદિ-
કરક સઃ । ગ્રીષ્મો રુક્ષોઽતિકટુકઃ પિ-

તકૃત્કફનાશનઃ ॥ વર્ષાઃ શીતા વિદા-
હિન્યો વહિમાન્વાનિલપ્રદાઃ । શરદુષ્ણા
પિત્તકર્ત્રી વૃષ્ણાં મધ્યવલાવહા ॥ ચયમ-
કોપોપશમા વાયોર્ગ્રાપ્માદિષુ ત્રિષુ । વ-
ર્ષાદિષુ ચ પિત્તસ્ય શ્લેષ્મણઃ શિશિરા-
દિષુ ॥ ચીયતે લઘુરુક્ષાભિરૌપવીભિઃ
સમીરણઃ । તદ્વિષ્ણસ્તદ્વિધે દેહે કાલ-
સ્યૌષ્ણ્યાન્ન કુપ્યતિ ॥

(તદ્વિષ્ણો રુક્ષો લઘુશ્ચ । તદ્વિધે રુક્ષે
લઘૌ ચ)

અન્નિરમ્લવિષાકાભિરૌપવીભિશ્ચ તા-
દશમ્ ।

પિત્તં યાતિ ચયં કોપં નતુ કાલસ્ય
શૈત્યતઃ ॥

[તાદશં અમ્લવિષાકમ્]

ચીયતે રુક્ષશીતાભિરુદકૌપધિભિઃ
કફઃ । તુલ્યે ચ કાલે દેહે ચ પ્રસ્ફન્ન-
તાન્ન કુપ્યતિ ॥

(તુલ્યેઽપિ કાલે રુક્ષે શીતલે ચ પ્રસ્ફ-
ન્નતાત્ દેહે શુષ્કતાત્ ।)

હિમે યાતિ શયં પિત્તં વાયુઃ શ્લેષ્મા
ચ ચીયતે । સ વાયુઃ શિશિરે કોપં યા-
ત્યેવોપચયં કફઃ ॥ હેમન્તે સન્નિવૃત્તઃ
શ્લેષ્મા શિશિરે તતિચીયતે । શીતસ્નિ-
ગ્યશુરુદ્રવ્યઃ શૈત્યસ્ફન્નો ન કુપ્યતિ ॥

સ્ફન્નઃ કઠિનીભૂતઃ ॥

इति कालस्वभावोऽयमाहारादिव-
शात्पुनः । चयादीन्यान्ति सद्योऽपि
दोषाः कासे विशेषतः ॥
चयकोपममाः ।

હેમંતઋતુ થંડી છે, સ્નિગ્ધ છે, થણું કરીને પદાર્થોમાં મીઠાચ ઉપજવનાર છે અને જઠરાગ્નિને વધારનાર છે. શિશિરઋતુ થંડી છે, અત્યંત રૂક્ષ છે અને વાયુ તથા અગ્નિને વધારનાર છે. વસંતઋતુ પદાર્થોમાં મધુરપણું ઉપજવનાર છે, સ્નિગ્ધ છે અને કફની વૃદ્ધિ કરનાર છે. ગ્રીષ્મઋતુ રૂક્ષ છે, પદાર્થોમાં તીખ્ખાચ ઉપજવનાર છે, પિત્ત કરનાર છે અને કફનો નાશ કરનાર છે. વર્ષાઋતુ થંડી છે, બળતરા કરનાર છે, અગ્નિને મંદ કરનાર છે અને વાયુને વધારનાર છે. શરદઋતુ ગરમ છે, પિત્ત કરનાર છે અને માણસોને મધ્ય બળ આપનાર છે. ગ્રીષ્મઋતુમાં વાયુનો ચય (વધવું) થાય છે, વર્ષાઋતુમાં વાયુનો પ્રકાપ થાય છે અને શરદઋતુમાં વાયુનું સમન થાય છે. વર્ષાઋતુમાં પિત્તનો ચય (વધારો) થાય છે, શરદઋતુમાં પિત્તનો પ્રકાપ થાય છે અને હેમંતઋતુમાં પિત્તનું સમન થાય છે. શિશિરઋતુમાં કફનો ચય થાય છે, વસંતઋતુમાં કફનો પ્રકાપ થાય છે અને ગ્રીષ્મઋતુમાં કફનું સમન થાય છે. ગ્રીષ્મઋતુમાં હલકી અને રૂક્ષ ઔષધીઓથી પવનનો વધારો થાય છે પણ એ વધેલો હલકા અને રૂક્ષ પવન હલકા અને રૂક્ષ થએલા શરીરમાં તે કાળની ગરમીને લીધે પ્રકાપ પામી શકતો નથી. વર્ષાઋતુમાં ખાટા પાકવાળા જીવોથી અને તેવીજ ઔષધીઓથી પિત્ત કે જે ખાટા પાકવાળું છે તેનો વધારો થાય છે

પણ એ વધેલું પિત્ત તે કાળનો શિતપણાને લીધે પ્રકાપ પામી શકતું નથી. શિશિરઋતુમાં રૂક્ષ અને શીતકષ ઔષધીઓથી તથા તેવાજ જીવોથી કફનો વધારો થાય છે પણ એ વધેલો કફ રૂક્ષપણા અને શીતજપણાવાળા કાળને લીધે દેહમાં સુકાએલો રહેવાથી પ્રકાપ પામી શકતો નથી. હેમંતઋતુમાં પિત્તનું સમન થાય છે અને વાયુ તથા કફનો વધારો થાય છે. એ હેમંતઋતુમાં વધેલો વાયુ શિશિરઋતુમાં પ્રકાપ પામે છે પણ કફ તો માત્ર વધ્યાજ કરે છે. હેમંતઋતુમાં શીતજ સ્નિગ્ધ અને ભારે પદાર્થોથી વધેલો કફ શિશિરઋતુમાં બહુજ વૃદ્ધિ પામે છે પણ શિતને લીધે કઠણ થઈ રહેવાને લીધે પ્રકાપ પામી શકતો નથી. આ પ્રમાણે કાળનો સ્વભાવ છે તે છતાં કોપો કાળવગર પણ તેવા તેવા આહારાદિક મળવાથી તુરત પણ વૃદ્ધિ પ્રકાપ અને સમનને પ્રાપ્ત થાય છે પરંતુ પોત પોતાના કાળમાં વિશેષે કરી વૃદ્ધિ, પ્રકાપ અને સમનને પ્રાપ્ત થાય છે.

એક અહોરાત્રમાં છ ઋતુઓનો દેખાતો સ્વભાવ.

पूर्वाह्ने वसन्तस्य लिङ्गं मध्याह्ने ग्रीष्मस्य
अपराह्णे श्रावृषः प्रदोषे वायिकम् । शरदम-
र्गरात्रे प्रत्युषसि हेमन्तमुपलक्षयेत् । एवम-
होरात्रमपि वर्षमिव शीतोष्णवर्षादोषोपचय-
प्रकोपोपशमाः जानीयादिति गुञ्जितः ।

સુશ્રુત કહે છે કે "દિવસના પેહેલા ભાગમાં વસંતનાં, મધ્યાહ્નમાં ગ્રીષ્મનાં, રોંઠે પ્રાવૃત્ક્રતુનાં, સાયંકાલે વર્ષાક્રતુનાં મધરાતે શરદ્ક્રતુનાં અને પરાંડીએ હે-મંતક્રતુનાં ચિન્હ દેખાય છે માટે એક અહોરાત્રમાં પણ આખા વર્ષની પેઠેટાઠ, ગરમી અને વરસાદના ભાવ થાય છે અને દોષોની વૃદ્ધિ, પ્રકાપ તથા શમન થાય છે એમ સમજવું."

કાળ નહિ છતાં પણ દોષોનાં વૃદ્ધિ આદિ થવાનું નિરૂપણ.

ચયકોપશમાન્દોષા વિહારાહારસેવ-
નૈઃ । સમાનૈર્યાન્યકાલેઽપિ વિપરીતૈર્વિ-
પર્યયમ્ ॥

સમાનૈસ્તુલ્યૈઃ । ચયાદિયોગ્યૈરિતિ યાજ-
ત્ । વિપર્યય કાલેઽપિ વિપરીત્યં ।

કાળ નહી છતાં પણ જેઓથી દોષોની વૃદ્ધિ થાય એવા વિહાર અને આહારનું સેવન કરવાથી દોષોની વૃદ્ધિ થાય છે, જેઓથી પ્રકાપ થાય એવા વિહાર અને આહાર સેવવાથી પ્રકાપ થાય છે અને જેઓથી શમન થાય એવા વિહાર અને આહાર સેવવાથી શમન થાય છે. તેમજ કાળ છતાં પણ જેઓથી વૃદ્ધિ અટકે એવા વિહાર અને આહારનું સેવન કરવાથી વૃદ્ધિ અટકે છે, જેઓથી પ્રકાપ અટકે એવા વિહાર અને આહારનું સેવન કરવાથી પ્રકાપ અટકે છે અને જેઓથી શમન અટકે એવા વિહાર અને

આહારનું સેવન કરવાથી શમન અટકે છે.

દોષની વૃદ્ધિ થવાનાં લક્ષણો.

સ્વસ્થાનસ્થસ્ય દોષસ્ય બુદ્ધો સ્થા-
સ્ત્વગ્યકોપ્રતા । પીતાવભાસતા વદ્ધિમ-
ન્દતા ચાદ્રગૌરવમ્ ॥ આલસ્યં ચયહેતૌ
તુ દ્વેષશ્ચ ચપલસ્રગમ્ ॥

સંચયાપહૃતા દોષા લભન્તે નોત્તરા ગતીઃ ।
તે તૂત્તરાસુ ગતિષુ ભવન્તિ વલ્લભત્તરાઃ ॥

સુશ્રુત કહે છે કે "પોતાના સ્થાન-ક્રમાં રહેલો દોષ વધે ત્યારે કોઠો અક્રક થઈ જાય છે. અંગમાં પીળાશ દેખાય છે, આંસિ મંદ થઈ જાય છે, શરીરમાં ભારેપણું થાય છે, આલસ્ય થાય છે અને જ્યોત્તી વૃદ્ધિ થઈ હોય તે પદાર્થઉપર અરુચિ થાય છે. આવાં લક્ષણો ઉપરથી દોષની વૃદ્ધિ થઈ છે એમ જાણવું." વૃદ્ધિના સમયમાંજ દોષોને ઓછા કરવા હોય તો તે દોષો વધારે ગતિ પામી શકતા નથી અને જો ઓછા કરવામાં ન આવે તેઓ વધારે ગતિઓ પામીને બહુજ બળવાન થઈ જાય છે.

વર્ષાક્રતુમાં પાળવાના નિયમો.

વર્ષાસુ પ્રવલો વાયુસ્તસ્માન્મિષ્ટાદય-
સ્ત્રયઃ । રસાઃ સેવ્યા વિશેષેણ પવનસ્યો-
પશ્ચાન્તયે ॥

મિષ્ટાદયસ્ત્રયઃ મધુરાન્લલવળાઃ ।

મધેદર્પાસુ વપુષઃ ક્ષિન્નત્વં યદિશેષ-
તઃ । તલ્લેશશાન્તયે સેવ્યા અપિ કદ્વાદય-
સ્ત્રયઃ ॥

કદ્દાદયસ્ય કદ્દતિક્કવપાયા ।

સ્વેદનં મર્દનં સેવ્યં દધ્યુષ્ણં જાદ્રલા-
મિપમ્ । ગોષ્ઠમાઃ શાલયો માપા જલં
કૌપં જલચ્યુતમ્ ॥ ન મજેત્પૂર્વપવનં
ઘૃષ્ટિં ઘર્મ હિર્મં શ્રમમ્ । નદીતીરં દિવાસ્વ-
પ્તં રૂક્ષં નિત્યં ચ મૈનથુમ્ ॥

વર્ષાઋતુમાં વાયુ પ્રબળ થાય છે એ-
ટલા માટે તેની સાંતિ કરવા સાડ વિશેષે
કરી મધુર, ખાટા અને ખારા રસને સે-
વવા જોઈએ. વિશેષે કરી વર્ષાઋતુમાં
શરીરનું બીનાપણુ યઈ બળ છે માટે તે
હલેશને શાંત કરવા સાડ તીખા, કડવા
અને કપાય રસને પણ સેવવા જોઈએ.
વર્ષાઋતુમાં શેક લેવો જોઈએ, શરીર ચ
પાવવું જોઈએ, દહી ખાવું હોય તો
મરી આદિ ગરમ પદાર્થ સહિત ખાવું,
વગડાનાં જનવચૈતુ^૧ માંસ ખાવું, ધઉ
ચોખા તથા અડદ ખાવા, કુવાનું પાણી
પીવું, અને અધરથી ઝીલેલું પાણી પીવું
પીવું. પૂર્વદિશાના પવનને સેવવો નહી,
વરસાદને સેવવો નહીં. ધામમાં રહેવું
નહી, હિમને સેવવું નહી, પરિશ્રમ ક-
રવો નહીં, નદીને કાંઠે રહેવું કે જવું નહીં,
દિવસે સુવું નહીં, રક્ષપદાર્થનું સેવન ક-
રવું નહીં અને નિત્ય મૈથુન કરવું નહીં.
શરદઋતુમાં પાળવાના નિયમો.

સર્પિઃ સ્વાદુકપાયતિક્કકરસા યચ્છી-
તલં યદ્દુષુતીરં સ્વચ્છસિતેશ્વરઃ પટુરસઃ
સ્વરૂપં પલ જાદ્રલમ્ । ગોષ્ઠમા યવમુદ્દશા

૧ હાંદિ લોકોએ આની ચીતેનો ત્યાગ
કરી પોતાને અનુકૂળ પડે તે લખગમના લેવી

લિસરિતા નાદેયમંશુદકં ચન્દ્રચન્દનમિ-
ન્દુરાજિરજની માલ્યં પટો નિર્મલઃ ॥
વિશ્રામઃ મુહુર્તાં ગણેષુ મધુરા વાચઃ)
સરઃક્રીડનં પિત્તાનાં ચ વિરેચનં વલવતો
યુક્તં શિરામોક્ષણમ્ । ઇતાન્યત્ર ધનાવ-
સાનસમયે પથ્યાનિ મુશ્વેદધિવ્યાયામા
મ્લકટ્ટણતીક્ષ્ણાદિવસસ્વપ્નં હિર્મં ચાતપમ્
(અશુદ્ધકલ્પણમાહ)

દિવસેડર્કકરૈર્જુષ્ટં નિશિ શીતકારાંશુ
મિઃ । જ્ઞેયમંશુદકં નામ સ્તિગ્ધં દોષત્ર
યાપહમ્ ॥

અત્ર સમગ્રપ્રાત્સ્યર્થ દિવસપાદદ્વય નિશા
પાદચ્ચ । ચન્દ્ર કર્પૂર

રક્ષવઃ શાલયો મુદ્દાઃ સરોડમ્મઃ ક
યિતં પયઃ । શરદ્યેતાનિ પથ્યાનિ પ્રદો-
ષે ચેન્દુરશ્મયઃ ॥

ઘીનું સેવન કરવું, મધુર કપાય તથા
કડવા રસનું સેવન કરવું, જે પદાર્થ થડા
અને હલકા છે તેઓનું સેવન કરવું. કૃષ્ણ
પીવું તથા ખાવું. ઘોળી અને સ્વચ્છ શેવ
હીએ ખાવી. થોડો થોડો ખારો રસ ખા-
વો. વગડાઈ જનવચૈતુ માંસ ખાવું. ધઉ
જવ મગ અને ચોખા ખાવા. નદીનું
જળ પીવું. અગદક પીવું. (અશુદ્ધક
લક્ષણ નીચે કહેવાશે.) કપુર, ચંદન, આ
દનીવાળી રાત, કુલ અને નિર્મળ વસ્ત્ર
એઓનું સેવન કરવું. મિત્રોના મડપના
બેસવું, મીઠી મીઠી વાતો કરવી. તળા
માં કીડા કરવી. પિત્તવાળા પુરુષોએ
ત્રેય લેવો, જળવાન પુરુષોએ ક્રમ ખો-
લાવવી. આ પ્રમાણે કરવું એ શરદઋતુ-

તુમાં હિતકારી છે. શરદઋતુમાં દહીં ખાવું નહીં, કસરત કરવી નહીં. ખાટું તીખું, ગરમ અને તીક્ષ્ણ હોય તે ખાવું નહીં. દિવસે સૂવું નહીં. ગરદનું સેવન કરવું નહીં અને તડકા લેવો નહીં. ઉપર જે અંશુદક કહ્યું તેનું લક્ષણ એ છે કે “જે પાણી ઉપર દિવસે સૂર્યની કિરણો પડતી હોય અને રાતે ચંદ્રની કિરણો પડતી હોય તે પાણી અંશુદક સમજવું. એ પાણી સ્નિગ્ધ છે અને તથા દોષને મટાડનાર છે.” જે જળ ઉપર દિવસના બે ભાગમાં સૂર્યની અને રાતના એક ભાગમાં ચંદ્રની કિરણો પડતી હોય તે જળ પુરેપુરું અંશુદક છે એમ સમજવું. શરદઋતુમાં શેકડી, ચોખા, મગ, તળાવનું પાણી, ઉતું દૂધ અને પ્રદોશકાળમાં ચંદ્રની કિરણો એટલાં વાનાં પચાડપ છે.

હેમંત ઋતુમાં પાળવાના નિયમો.

પ્રાતઃખોજનમમ્લમિષ્ટલવણાનમ્પ્રગ્ધર્મશ્રમાન્ ગોધૂમૈશ્વશાલિમાપપિશિતં પિષ્ટં નવાન્નં તિલાન્ । કસ્તૂરીવરકુઙ્કુમાગુરુપુતામુષામ્બુ શીર્ષં તથા ક્ષિગ્ધં સ્ત્રીપુસુત્વં શુરુષ્ણવસનં સેવેત હેમન્તકે ।

સવારમાં જમવું. ખાટા મીઠા તથા ખારા રસ ખાવા. શરીરમાં નેલ ચોળવું, ગરમીમાં રહેવું. પરિશ્રમ કરવો. પહં જોળ ચોખા અડદ અને માંસ ખાવાં. વડાં વગેરે લોટના પદાર્થો, નખું અન્ન અને તાલ ખાવા. ઉત્તમ કસર અને આમરવાળી કસ્તૂરીનું સેવન કરવું. શરી-

રની સ્વચ્છતા ઉના પાણીથી કરવી. સી-ઓનું સ્નેહ શરેહું સુખ લેવું અને ભારે તથા ગરમ કપડા પહેરવાં.

શિશિર ઋતુમાં પાળવાના નિયમો.

શિશિરે શીતમધિકં રૌદ્ર્યં વાદાન-કાલજમ્ । વિશેષતસ્તતસ્ત્ર હેમન્તસ્ય મત્તો વિધિઃ ॥

શિશિર ઋતુમાં ટાઢ અધિક હોય છે અને વાયુ રસોને ખેંચે છે તેથી રૂક્ષપદ્ધતિ અધિક હોય છે એટલા માટે વિશેષ કરી એ ઋતુમાં ઉપર કહેલા હેમંતના પ્રકારથી વર્તવું બોધ્યું.

વસંત ઋતુમાં પાળવાના નિયમો.

વાન્તિ નસ્યમયામયાં ચ મધુના વ્યા-યામશુદ્ધતનં સંસેવેત મર્ષા કફઘ્નકબલં શૂલ્યં પલં જાઙ્ગલમ્ । ગોધૂમાન્ વહુ શા-લિભેવસહિતાન્શુદ્રાન્યવાન્પટ્ટિકાન્ લેપં ચન્દનકુઙ્કુમાશુરકૃતં રુક્ષં કદ્ધણં છપુ ॥ મિષ્ટમસ્તં દધિ ક્ષિગ્ધં દિવા સ્વમં ચ દુર્જરમ્ । અવશ્યાયમપિ પ્રાણો વસન્તે પરિવર્જયેત્ ॥

વસંત ઋતુમાં વખતનાં ઔષધ લેવાં. નાકમાં ઔષધનાં દીપાં નખાવવાં. મધની સાથે દરડે ખાવી. કસરત કરવી. ચૂર્ણથી શરીરને ચોળાવવું. કદને મટાડે એવા ઔષધના ટાળીઆ ખાવા. લોહનાં સાધનોથી પકાવેલું વગડામ્બુ ન્તનવટાનું માંસ ખાવું. પહં, નોખનોખા પ્રકારના ચોખા, મગ, જવ અને સાદી ચોખા ખાવા. ચંદન

કેસર અને અગરનું લેપન કરવું તથા જે પદાર્થ રૂક્ષ તીખા ગરમ અને હલકા હોય તેઓનું સેવન કરવું, મીઠું ખાદું અને ચિકાસવાળું દહીં ખાવું નહીં. દિવસે સુવું નહીં. ધણી વારે પચે એવા પદાર્થ ખાવા નહીં અને ઝાકળનું સેવન કરવું નહીં.

ગ્રીષ્મ ઋતુમાં પાળવાના નિયમો.

સ્વાદુ સ્નિગ્ધહિમં લઘુ દ્રવમયં દ્રવ્યં રસાલાં સિતાં સક્તુસીરદશાન્તુલાનિ સિતયા શાલિં રસં માંસજમ્ । શીતાંશું શયનં દિવા મલયજં શીતં પયઃ પાનકં સેવેતોષ્ણદિને ત્યજેષુ કટુકસારામ્લઘ્નમશ્રમાન્ ॥

■ પદાર્થ મીઠા, સિન્ધ, ટાઢા, હલકા અને દ્રવશ્પ છે તે ખાવા. શિખંડ ખાવું. સાકર ખાવી. સાથેયો ખાવો. દુધ જમવું, ખરબુચ ચીમડાં ખાવાં. સાકર ચોખા જમવા. માંસનો રસો ખાવો. ચંદ્રની ધીરણીનું સેવન કરવું. દિવસે સુવું. ચંદનનું સેવન કરવું અને ટાદું પાણી પીવું. ગ્રીષ્મ ઋતુમાં તીખા ખારા અને ખાટા પદાર્થોનો ત્યાગ કરવો. ગરમીમાં રહેવું નહીં અને પરિશ્રમ કરવો નહીં.

ઋતુચર્યામાં કદા પ્રભાણે ચાલવાથી ગુણ.

ઋતુષ્વેષુ ય ષ્વેસ્તુ વિધિર્ભિર્વર્તેતે નરઃ । દોષાનૃત્કૃતાન્નૈવ લખતે સ કદાચન ॥

જે માણસ તે તે ઋતુઓમાં કદેલા

પ્રકારો પ્રમાણે વર્તે તે માણસ કદી પણ ઋતુઓથી થતી હરકતોમાં પડે નહીં.

इति श्रीलटकतनयश्रीमन्मिश्रभावविरचिते भावप्रकाशे दिनचर्यारात्रिचर्यतुर्चर्याप्रकरणं चतुर्थम् ।

પ્રકરણ ૫ મું.

વ્યાધિનું લક્ષણ અને તેના પ્રકાર.

રોગસ્તુ દોષવૈષમ્યં દોષસામ્યમરોગતા । રોગા દુઃસ્વસ્પ દ્વાતારો જ્વરમ્ભૂતયો હિ તે ॥ તે ચ સ્વાભાવિકાઃ કેચિત્કેચિદાગન્તવઃ સ્મૃતાઃ । માનસાઃ કેચિદાલ્પાતાઃ કથિતાઃ કેડપિ કાયિકાઃ ॥

તત્ર સ્વાભાવિકાઃ શરીરસ્થભાવાદેવ જાતાઃ હૃત્પિપાસાસુપુસ્તિજામૃત્યુમ્ભૂતયઃ । અથવા સ્વસ્થભાવાદુત્પત્તેર્જાતાઃ સ્વાભાવિકાઃ । સહજા इति यावत् । તે ચ જન્માન્ધત્વાદયઃ । આગન્તવોડમિપાતાદિનનિતાઃ । અથવા જન્મોત્તરભાવિનઃ । માનસાઃ કામક્રોધલોભમોહમયાભિમાનદૈન્યપૈશુન્યશોકવિપાદેર્ધ્વાત્પાનાત્સર્વપ્રમૃતયઃ । અથવા ઉન્માદાપસ્મારમૂર્છાઅમમોહતમઃસંન્યાસપ્રમૃતયઃ । કાયિકાઃ પાન્ધુરોગપ્રમૃતયઃ ।

વાગ્બટ કહે છે કે “દોષોની વિષમતા યાગ એ શેગ છે અને દોષોની સમતા રહે એ આરોગ્ય છે. દુઃખ દેનારા જે તાવ વગેરે છે તે. શેગ દેહેવાય છે. દેટલાએક સ્વાભાવિક, દેટલાએક આગંતુક, દેટલાએક માનસ અને દેટલા

એક કાયિક રોગ કેહેવાયછે. ” શુષ્ક, તરસ, મુવાની ઇચ્છા, ઘડપણ અને મરણ વગેરે કે જેઓ શરીરના સ્વાભાવને લીધેજ થાય છે તેઓને સ્વાભાવિક રોગ સમજવા અથવા જન્મપ્રાપ્તિ વગેરે કે જેઓ જન્મની સાથેજ હોય છે તેઓને સ્વાભાવિક રોગ સમજવા. લાકડી કે પથરા વગેરે વાગવાથી જે રોગો ઉત્પન્ન થાય છે તેઓને આગંતુક રોગ (આવેલો રોગ) સમજવા અથવા જન્મ થયા પછી જે રોગો ઉત્પન્ન થાય છે તેઓને આગંતુક રોગ સમજવા. કમ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મથ, અભિમાન, દીનતા, આદીયાપણું, શોક, ખેદ, ઈર્ષ્યા, પરાયા યુષ્માં દોષોનું આરોપણ કરવાની ટેવ અને પરાયું ભણું સહન નહીં થવાની ટેવ વગેરે અથવા ઉન્માદ, વાઈ, મૂર્છા, બ્રમ, મોહ, તમશ અને સંન્યાસ (એક જાતનો મૂર્છાનો પ્રકાર) વગેરે જે રોગો ઉત્પન્ન થાય છે તેઓને માનસ એટલે મનના રોગ સમજવા. અને પાંડુરોગ વગેરે જે રોગો ઉત્પન્ન થાય છે તેઓને કાયિક એટલે કાયાના રોગ સમજવા. કેટલાએક વ્યાધિઓ કર્મથી થાય છે, કેટલાએક વ્યાધિઓ વાતપિત્ત તથા કફ રૂપ દોષથી થાય છે અને કેટલાએક વ્યાધિઓ કર્મ તથા દોષ એ બન્નેથી થાય છે એટલે કર્મજ, દોષજ અને કર્મ દોષજ એવી રીતે વ્યાધિઓના ત્રણ પ્રકાર છે.

કર્મથી થતા વ્યાધિઓ.

કર્મજાઃ કથિતાઃ કેચિદોપમાઃ સન્તિ ચાપરે । કર્મદોષોદ્ભવાશ્ચાન્યે વ્યાધયસ્ત્રિવિધાઃ સ્મૃતાઃ ॥

યત્પ્રમાનં દુષ્કર્મ પ્રબલં કેવલમોગનાશ્યમ્ પ્રાયશ્ચિત્તનાશ્યં વા । તતો જાતાઃ નતુ દુષ્ટવાતાદિદોષેણ જનિતાઃ ।

યયાશાસ્ત્રં તુ નિર્ણીતો યથાવ્યાધિચિકિત્સિતઃ । ન શમં યાતિ યો વ્યાધિઃ સ જ્ઞેયઃ કર્મજો હુષેઃ ॥

પૂર્વ જન્મનું જે દુષ્ટ કર્મ કેવળ ભોગવવાથી મટે એવું અથવા પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાથી મટે એવું હોય તેથીજ ઉત્પન્ન થયા હોય પણ દુષ્ટ થએલા વાયુ વગેરે દોષોથી ઉત્પન્ન થયા ન હોય તે રોગોને કર્મજરોગ સમજવા. તેમજ શાસ્ત્ર પ્રમાણે નિર્ણય કરીને યોગ્ય ચિકિત્સા કરવા છતાં પણ જે રોગ શાંત ન થાય તે રોગને સમજીએ કર્મજ રોગ બાકી.

દોષજ વ્યાધિઓ.

દોષમા મિથ્યાહારવિહારમ્પિત્તગતપિત્તકફનાઃ । નતુ મિથ્યાહારવિહારિણામપિ પ્રાક્તનમુક્તેન નૈરુપ્યં દદ્યન્ એવ । તતો દોષનેષ્વપિ પ્રાક્તનદુષ્કર્મ્ય કારણમ્ । તન્ કયં દોષનાશ્યુચ્યન્તે । દોષનેષ્વપિ સ્મૃતઃ આદિકારણં દુષ્કર્મ વર્તન એવ વિન્નુ તન્ મિથ્યાહારવિહારદ્વૈપિત્ત દોષા હેતવો દદ્યન્તિ એતિ દોષનાશ્યુચ્યન્તિ મમાધિઃ ।

ખોટા આહાર અને ખોટા વિહાર કરવાને લીધે પ્રકાષ પામેલા વાત પિત્ત

અને કર્મથી જે રોગો ઉત્પન્ન થયા હોય તેઓને દોષજ રોગ સમજવા.

શંકા-ખોટા આહાર અને ખોટા વિહાર કરનારાં માણસો પણ પૂર્વ જન્મનાં પુણ્યથી રોગરહિત જોવામાં આવે છે માટે દોષજ રોગોનું પણ પૂર્વ જન્મનું પાપકર્મજ કારણ છે તે છતાં દોષજ રોગ કેમ કહ્યાં.

સમાધાન-જો કે દોષજ રોગોમાં પણ વાસ્તવિક રીતે પૂર્વ જન્મમાં કહેલું પાપકર્મજ પેહેલુંજ કારણ છે તો પણ તે રોગોમાં ખોટા આહાર અને ખોટા વિહારથી દૂષિત થએલા વાયુ આદિ દોષો પણ કારણરૂપ જોવામાં આવે છે તેથી 'દોષજ' એવું નામ આપેલું છે.

કર્મ તથા દોષ એ બન્નેથી થતી વ્યાધિઓ.

સ્વલ્પદોષા ગરીયાંસસ્તે જ્ઞેયાઃ કર્મ-દોષજાઃ ॥

અન્ન કારણં દુષ્કર્મ પ્રવર્ત્તં । મત્તો દો-પાસ્પત્વેડપિ સ્વાધર્મેરીયત્ત્વં તત્કર્મસયા-દેવ ક્ષીણં મવતિ । દોષાઃ સ્વલ્પા અપિ નિ-વાનત્વેનોક્તા દ્વદ્યન્ત એવતિ દોષાણાં કાર-ણતામન્યત્ત્વમ્ ॥

જે રોગો વાતપિત્ત આદિ દોષ થોડા છતાં પણ ખોટા થઈ પડે તેઓને 'કર્મ-દોષજ' જણાવા. દોષ અલ્પ છતાં પણ રોગો ખોટા થવામાં પૂર્વ જન્મનું પ્રબળ પાપકર્મજ કારણ છે અને તે પાપકર્મ ભોગવ્યાથીજ ક્ષીણ થાય છે. દોષો સ્વલ્પ છતાં પણ તેઓ રોગોના નિદાનરૂપ થ-

એલા જોવામાં આવે છે તેથી તે રોગોમાં દોષોનું પણ કારણપણું માનવામાં આવે છે.

રોગોનો ક્ષય થવાનાં કારણો.

કર્મસયાત્કર્મકૃતા દોષજાઃ સ્વસ્થ-મેષજૈઃ । કર્મદોષોન્નવા યાન્તિ કર્મદો-પસયાત્સયમ્ ॥

દોષજાઃ સ્વસ્થમેષજૈરિતિ દોષમેષવાદિ-કારણં દુષ્કર્મ તદ્દોષજાર્થદ્રવ્યસયાદિજનિ-તદુઃસ્થભોગેન કટુતિત્તકપાયાદ્યહ્યમસના-દિજનિતદુઃસ્થભોગેન ચ ક્ષયં યાન્તિ ।

રોગો દુષ્ટા હેતવો દોષાસ્તે સ્વસ્થમેષજૈઃ ક્ષયં યાન્તીત્યર્થઃ ।

કર્મજ (કર્મથી થએલા) રોગો કર્મનો ક્ષય થાય ત્યારે ક્ષય પામે છે, દોષજ (દોષથી ઉત્પન્ન થએલા) રોગો પોતપોતાનાં ઔષધથી ક્ષય પામે છે અને કર્મ તથા દોષ એ બન્નેથી ઉત્પન્ન થએલા રોગો કર્મ તથા દોષ એ બન્નેનો ક્ષય થાય, ત્યારે ક્ષય પામે છે. દોષજ રોગોનો પોતપોતાનાં ઔષધોથી ક્ષય થવાનું કહ્યું તેમાં એમ સમજવાનું કે તેઓમાં પેહેલા કારણરૂપ પાપકર્મ ઔષધ આદિનેવાસ્તે ધનનો ક્ષય થવા વગેરેને લીધે ઉત્પન્ન થએલાં દુઃખ ભોગવવાથી અને તીષ્ઠા, કડવા તથા કપાથ આદિ અલગમતા પદાર્થોના શક્ષણ વગેરેને લીધે ઉત્પન્ન થએલાં દુઃખ ભોગવવાથી ક્ષય પામે છે અને એ રોગોના બીજા કારણરૂપ દોષો કે જોડા દૂષિત

થએલા હોય છે તેઓ પોતપોતાનાં ઔ-
પદોથી કાય પામે છે.

રોગોના સાધ્ય આદિ ત્રણ ભેદ.

સાધ્યા યાપ્યા અસાધ્યાશ્ચ વ્યાપય-
ત્તિવિપાઃ સ્મૃતાઃ । મુલસાધ્યઃ કષ્ટ-

સાધ્યો દ્વિવિધઃ સાધ્ય ઇચ્યતે ॥

સાધ્ય, યાપ્ય અને અસાધ્ય એવી
રીતે રોગો ત્રણ પ્રકારના કહેવાય છે. તે-
ઓમાં વળી સાધ્યના સુખસાધ્ય અને
કષ્ટસાધ્ય એવા બે ભેદ છે.

યાપ્યનું લક્ષણ.

યાપનીયં તુ તે વિદ્યાત્ક્રિયા ધારયતે
હિ યસ્ । ક્રિયાયાં તુ નિવૃત્તાયાં સચો
યશ્ચ વિનશ્યતિ ॥ માત્રા ક્રિયા ધારયતિ
મુલિનં યાપ્યમાતુરસ્ । પ્રપતિપ્યદિવા-
ગારં સ્તમ્ભો યત્નેન યોજિતઃ ॥

જેમ પકવાને તૈયાર થએલા ધરને
યત્નથી હાગાવેલો થાંભલો થોભાવી રાખે
છે તેમ આતુર થએલા જે રોગીને કર-
વામાં આવતી ચિકિત્સાજ સુખી કરીને
પથાવી રાખતી હોય તે રોગીનો રોગ
યાપ્ય (એમને એમ ઉપાય ચાલુ રા-
ખીને થોભાવવા યોગ્ય) છે એમ સમજવું.
સાધ્ય અને યાપ્ય રોગમાં ચિકિત્સા
કરવાની જરૂર.

સાધ્યા યાપ્યત્વમાયાન્તિ યાપ્યાશ્ચા-
સાચ્યતાં તયા । ઇન્તિ પ્રાણાનવધ્યાસુ
નરાણામક્રિયાવતામ્ ॥

અક્રિયાવતાં ચિકિત્સારહિતાનામ્ ।

રોગ સાધ્ય છતાં પણ જે તેની ચિ-

કિત્સા કરવામાં ન આવે તો યાપ્ય થઈ
જાય છે અને યાપ્ય છતાં જો ચિકિત્સા
કરવામાં ન આવે તો અસાધ્ય થઈ જાય
છે. રોગો જો અસાધ્ય થાય તો પ્રાણનો
નાશ કરે છે.

ઉપદ્રવનું લક્ષણ.

રોગારમ્ભકદોષસ્ય પ્રકોપાદુપજાય
તે । યોઽન્યો વિકારઃ સચુપૈરુપદ્રવ રહો-
દિતઃ ॥

રોગને થઈ કરનારા દોષનો પ્રકોપ
થવાથી જે બીજો વિકાર ઉત્પન્ન થાય છે
તેને વિક્ષાન લોકો ઉપદ્રવ કહે છે.

અરિષ્ટનું લક્ષણ.

રોગિણો મરણં યસ્યાદવશ્યંભાવિ લ-
ક્ષ્યતે । તદ્વક્ષણમરિષ્ટં સ્યાદ્રિષ્ટં ચાપિ ત-
દુચ્યતે ।

જે લક્ષણ થવાથી રોગીનું અવશ્ય
મરણ થવાનું જણાય તે લક્ષણને વિ-
દ્વાન લોકો 'અરિષ્ટ' કહે છે અને 'રિષ્ટ'
પણ કહે છે.

ચિકિત્સાનું લક્ષણ.

યા ક્રિયા વ્યાધિહરણી સા ચિકિ-
ત્સા નિગદ્યતે । દોષપાતુમલાનાં યા સા-
મ્યકૃત્સૈવ રોગહૃત્ ॥

ક્રિયાકર્મ વ્યાધિર્હિયતે યપેતિ વ્યાધિ-
હરણી । કરણાધિકરણયોષેતિ સૂત્રેણ કર-
ણર્થે સ્વુદ્ । તથાચ ।

યાભિઃ ક્રિયાભિર્નાપન્તે શરીરે ધા-
તવઃ સમાઃ । સા ચિકિત્સા વિકારાણાં
કર્મ તદ્વિપજાં મતમ્ ॥ યા શુદ્ધીર્ણ ગમ-

યતિ નાન્યં વ્યાધિં કરોતિ ચ । સા ક્રિયા
ન તુ યા વ્યાધિં હરત્યન્યમુદીરયેત્ ॥

[ક્રિયાત્ર ચિકિત્સા] તથા ચામરસિંહઃ ।

આરમ્ભો નિષ્કૃતિઃ શિષ્યા પૂનનં સંપ્રધા-
રણમ્ । ઉપાયઃ કર્મ ચેષ્ટા ચ ચિકિત્સા ચ
નવ ક્રિયા इति ॥

જે ક્રિયા વ્યાધિહરણી એટલે રોગનું
હરણ કરે તે ક્રિયા ‘ચિકિત્સા’ કહેવાય
છે. જે ક્રિયા દોષ, ધાતુ અને અંગેને
ખરાખર કરે એવી હોય તો ક્રિયાજ રો-
ગનું હરણ કરેછે. સંસ્કૃત વ્યાકરણની
રીતિ પ્રમાણે ‘કરણાધિકરણયોઃ ૩ ।
૩ । ૧ ૧ જા’ એ સૂત્રથી વ્યાધિહરણી
એ શબ્દમાં કરણ અર્થમાં સ્વદ્ પ્રત્યય
થયો છે તેથી ‘વ્યાધિ હરવાનું સાધન’
એવો અર્થ થાયછે. જે ક્રિયાઓથી શરી-
રમાં ધાતુઓ સરખા થાય તે ક્રિયાઓ રો-
ગોનેવાસ્તે કરવામાં આવે તે ચિકિત્સા
કહેવાયછે અને એજ વૈદ્યોનું કામ માન-
વામાં આવેછે. જે ક્રિયા ઉત્પન્ન થએલા
રોગને શમાવે અને બીજા રોગને ઉ-
ત્પન્ન ન કરે તે ચિકિત્સા સમજવી પણ
જે એક રોગને શમાવે અને બીજા રો-
ગને ઉત્પન્ન કરે તે ક્રિયા ચિકિત્સા કે-
હેવાય નહીં. આ વિષયમાં ક્રિયા શબ્દ
ચિકિત્સાને લાગુ પાડવામાં આવેછે તે
અમરકોશના પ્રમાણથી લાગુ પાડવામાં
આવેછે. કારણ કે અમરકોશમાં લખ્યું
છે કે “ક્રિયા એ શબ્દના આરંભ, પ્રાય-
શિત્ત, કેલવણી, પૂર્ણ, વિચાર, ઉપાય, ક-
ર્મ, ચેષ્ટા અને ચિકિત્સા એ નવ અર્થ છે.”

ચિકિત્સા કરવાની રીત.

જાતમાત્રચિકિત્સ્યઃ સ્યાન્નોપેક્ષ્યોઽ-
ત્પતયા ગદઃ । વદ્વિશત્રુવિપૈસ્તુલ્યઃ સ્વ-
લ્પોઽપિ વિકરોત્યસૌ ॥ રોગમાદૌ પરી-
ક્ષેત તતોઽનન્તરમૌપધમ્ । તતઃ કર્મ મિ-
પક્ પશ્ચાન્જ્ઞાનપૂર્વં સમાચરેત્ ॥

(અયમર્થઃ) મિપક્ આદૌ રોગ પરી-
ક્ષેત વિચારયેત્ । તતઃ પશ્ચાન્નોપધવિચાર-
નન્તરં જ્ઞાનપૂર્વં સાધનાનો ન ત્વજ્ઞાય કર્મચિ-
કિત્સામૌપધદાનાદિરૂપાં સમાચરેદિત્યર્થઃ ।

રોગ ઉત્પન્ન થાય કે તુરંત તેની ચિ-
કિત્સા કરવી એમ પલુ રોગને અલ્પ
બળીને તેનો ઉપાય કરવાથી બેદરકાર
નહીં રહેવું એમ. કારણ કે રોગ અશ્નિ,
શત્રુ અને ઝેર જેવો છે તેથી સ્વદ્ પ્રત્યય
તોપણ ખરાબી કરેછે. વૈદ્ય પ્રથમ રો-
ગનો વિચાર કરવો એમ, પછી ઔષ-
ધોનો વિચાર કરવો એમ અને તે
પછી કાળજી રાખીને ઔષધ દેવા વગેરે
ચિકિત્સા કરવી એમ.

રોગ અલ્પથા વગર ચિકિત્સા કર-
વામાં દોષ.

યસ્તુ રોગમવિજ્ઞાપ કર્માણ્યારમ્ભે મિ-
પક્ । અપ્પૌપધવિધાનશસ્ત્રસ્ય સિદ્ધિર્વિ-
દચ્છયા ॥

સ્વૈરિતયા સિદ્ધિર્ભવતિ નાપિ મવતીત્વર્ણઃ
(અન્યથા ।)

મેપનં કેવલં કર્તુ યો જાનાતિ ન
ચામયમ્ । વૈચકર્મ સ ચેત્કુર્પાદ્ વય-
ર્મહતિ રાજતઃ ॥

જે વૈધ ઔષધોના પ્રકારને જાણનાર છતાં પણ રોગને જાણ્યા વગર ચિકિત્સાનો આરંભ કરે છે તે વૈધને કાઈ વખતે ક્રોધ મળે છે અને કાઈ વખતે નથી પણ મળતી. બીજા અંથમાં કહ્યું છે:—
“જે માણસ કેવળ ઔષધ કરી જાણ્યો હોય પણ રોગને નહીં જાણ્યો હોય તે માણસ જો વૈધનો ધંધો કરે તો તેનો રાજ્યે વધ કરવો જોઈએ.”

રોગનું જ્ઞાન છતાં ઔષધનું જ્ઞાન ન હોય તો થતી ખરાબી.

યસ્તુ કેવલરોગજ્ઞો મેષમેષ્વચિચક્ષણઃ । સં વૈદ્યં પ્રાપ્ય રોગી સ્વાધ્યા નૌર્નાવિકં વિના ॥

નાવિકં કર્ણધારં વિના યથા નૌઃ સજ્ઞદે પતતિ તથા સ રોગીત્યર્થઃ । (અન્યથા)

યસ્તુ કેવલશાસ્ત્રજ્ઞઃ ક્રિયાસકુશલો મિષક્ । સ મુહ્યત્વાદુર્પ્રાપ્ય યથા મીરિવાદ્યમ્ ॥

જે વૈધ કેવળ રોગ જાણ્યો હોય પણ ઔષધ કરવામાં વિચક્ષણ ન હોય તેવા વૈધના હાથમાં પડવાથી, જેમ માલમ-વિના વાહાણું સંકટમાં પડે તેમ રોગી સંકટમાં પડે છે. બીજા અંથમાં કહ્યું છે કે “જે વૈધ કેવળ વૈદ્યાનાં શાસ્ત્ર જાણ્યો હોય પણ ચિકિત્સા કરવામાં કુશલ ન હોય તે વૈધ, જેમ બીકણ માણસ લડાઈમાં જાને મુંઝાય છે તેમ રોગીની પાસે જાને મુંઝાય છે.”

રોગ અને ઔષધ એ બંનેનું જ્ઞાન હોવાથી થતો લાભ.

યસ્તુ રોગવિષેષજ્ઞઃ સર્વભેષજકોવિદઃ । દેશકાલવિભાગજ્ઞસ્તસ્ય સિદ્ધિર્ન સંશયઃ ॥ આદાવન્તે રજાં જ્ઞાને પ્રયતેત ચિકિત્સકઃ । મેષજાનાં વિધાનેન તતઃ કુર્યાચિકિત્સિતમ્ ॥

ચિકિત્સિતમિત્યજ માથે કઃ ।

વિકારાણામકુશલો ન જિહ્વીપાત્ક-દાચન । ન હિ સર્વવિકારાણાં નામતો-ડસ્તિ ધ્રુવા સ્થિતિઃ ॥

ન જિહ્વીપાત્ક લજ્જેત । ધ્રુવા નિયતા ।

નાસ્તિ રોગો વિના દોષૈર્વિદ્યાચક્ષા-ચિકિત્સકઃ । અનુક્તમપિ દોષાણાં લિઙ્ગ-વ્યાધિમુપાચરેત્ ॥ યે ન કુર્ષ્વન્ત્યસાધ્યાનાં ચિકિત્સાં તે મિષમ્બરાઃ । અતો વૈદ્યઃ શ્રમઃ કાર્યઃ સાધ્યાસાધ્યપરીક્ષણે ॥

રોગજ્ઞાનોપાયા અગ્રે વક્ષ્યન્તે ।

જે વૈધ રોગના ભેદને જાણ્યો હોય, સઘળાં ઔષધોમાં વિચક્ષણ હોય અને વળી દેશકાળના વિભાગને પણ જાણ્યો હોય તે વૈધને ક્રોધ મળે છે એમાં સંશય નથી. વૈધે આદિમાં અને અંતમાં રોગ જાણવાનું પ્રયત્ન કરવું જોઈએ અને તે પછી ઔષધો ગોઠવિને ચિકિત્સા કરવી જોઈએ. કાઈ રોગ ન પારખી શકાય તો તેથી વૈધે કદી પણ લગવું નહીં. કારણ કે સઘળા રોગોની સ્થિતિ નામ-વાર સુકરર થયેલી નથી. દોષોવિના રોગ હોતો નથી એટલામાટે વૈધે, કાઈ રોગનું નામ જાણ્યાં નહીં હોય તો પણ

दोषानां चिन्हं ज्ञेयं ते उपरथी ते शो-
गनी चिकित्सा करवी. जेणे असाध्य
शोगानी चिकित्सा न करे तेणे उत्तम
वैद्य हेहेवाय छे अटवाभाटे वैवोणे
साध्य असाध्यनी परीक्षाभां यत्न क-
रवुं ज्ञेयं, शोग जालुवाना छपाये आ-
गण जतां हेहेवाभां आवसे.

चिकित्सानी पद्धति.

शीते शीतमतीकारमुष्णे तूष्णनिवा-
रणम्। कृत्वा कुर्यात्क्रियां प्राप्तां क्रियाका-
लं न हापयेत् ॥ अप्राप्ते वा क्रियाका-
ले प्राप्ते वा न क्रिया कृता । क्रिया ही-
नातिरिक्ता च साध्येष्वथ न सिद्ध्यति ॥

(अयमर्थः । काले चिकित्साऽवसरे ।
अप्राप्तेऽनागते । या क्रिया चिकित्सा ।
यया ज्वरे जीर्णतामप्राप्ते तरुण एव कषाय-
दानक्रिया न सिद्ध्यति । या च क्रिया चि-
कित्सावसरे प्राप्ते न कृत्वा । अर्थात् पश्चा-
त्कृता यथा दाहे कथंचिच्छान्ते पश्चाच्छी-
तलानुलेपनादिक्रिया । तथा हीनातिरिक्ता
च क्रिया साध्येष्वपि न सिद्ध्यति ॥

अतिरिक्ता हीना च क्रिया वर्ज्यमाह ।

विकारेऽल्पे महत्कर्म क्रिया लघ्वी
गरीयसि । द्वयमेतदकौशल्यं कौशल्यं यु-
क्तकर्मता ॥ क्रियायास्तु शुणालाभे क्रि-
यापन्यां प्रयोजयेत् । पूर्वस्यां शान्तवेगा-
यां न क्रियासङ्करो हितः ॥

भिन्नरूपाभिस्तु क्रियाभिः साङ्घर्षमपि न
दोषाय (यत आह)

क्रियाभिस्तुल्यरूपाभिर्न क्रियासङ्क-

रो हितः । ताभिस्तु भिन्नरूपाभिः सा-
ङ्घर्षे नैव दुष्यति ॥

(अत एवोक्तम्)

लङ्घनं बालुकास्वेदो नस्यं निष्ठीवनं
तथा । अवलेहोऽङ्गनं चापि प्राक् प्र-
योज्यं त्रिदोषजे ॥

ज्वर इति शेषः ।

न चैकान्ते न निर्दिष्टे शास्त्रे निविश-
ते युयः । स्वयमप्यत्र भिपजा तर्कनीयं
चिकित्सता ॥

[यत आह]

उत्पद्यते च सावस्था दोषकालवत्
प्रति । यस्या कार्यमकार्यं स्यात्कर्म का-
र्यं विवर्जितम् ॥

विवर्जितं कर्म कर्तव्यं भवतीत्यर्थः ।

शीतथी शोग थये तो शीततुं अने
गरभीथी शोग थये होय गरभीतुं नि-
वारण कथा पछी योग्य चिकित्सा क-
रवी पणु चिकित्सानो सभय जवा हेवे
नछि. चिकित्सानो सभय प्राप्त नछि यया
छतां के चिकित्सा करवाभां आवे अ-
थवा सभय प्राप्त थये होय त्यारे नछि
करवाभां आवतां के चिकित्सा पाछणथी
करवाभां आवे अथवा के चिकित्सा
आधी हे वधारे करवाभां आवे ते चि-
कित्सा शोगो साध्य छतां पणु कामनी
नथी. जेभडे ज्वर लघु नही थया
छतां नवा ज्वरभांज जे कषाय देवानी
चिकित्सा करवाभां आवे तो ते उप-
योगी थती नथी तेभज डाईरीते दाढ
खांत थया पछी पाछणथी थंडां लेपन

આદિ ક્રિયા કરવામાં આવે તો તેપણ કામની નથી અને તેમજ ઓછી કે વધારે ચિકિત્સા કરવામાં આવે તેપણ કામની નથી. થોડો વિકાર છતાં થોડી ચિકિત્સા કરવામાં આવે અથવા ભારે વિકાર છતાં હલકી ચિકિત્સા કરવામાં આવે તો તેઓ બન્ને વાત કહાપણુ વગરની છે. જ્યાં થોડા હોય તેવીજ ચિકિત્સા કરવી એ કહાપણુ છે. એક ક્રિયાથી શુણુ થાય તો તે ક્રિયાનો વેગ સાંત થયા પછી બીજી ક્રિયા કરવી પણ સાથે સાથે બેક્રિયા કરવી નહીં. કારણ કે ક્રિયાઓની ભેજસેજ હીતકારી થતી નથી. આમાં પણ એમ સમજવાનું કે સરખા પ્રકારની ક્રિયાઓ સામઠી કરવામાં હરકત છે પણ જુદા જુદા પ્રકારની ક્રિયાઓ સામઠી કરવામાં આવે તો હરકત નથી. કહ્યું છે કે “ત્રણે દોષથી ય-એક્ષા જ્વરમાં પ્રથમથીજ લંબતનો, રેતીના રોકનો, નાકમાં ટીપાં નાખવા વગેરેનો, યુંકાવવાનો, ઔષધ ચટાડવાનો અને અંજનનો ઉપયોગ કરાવવો.” તો આ ઉપરથી ઉપલી વાત સિદ્ધ થાય છે. સમજી વેઢે એકલા યાત્ર ઉપરજ અમલ રાખીને એસતું નહીં પણ ચિકિત્સા કરતી વખતે પોતાની જુદિના તર્ક પણ મનાવવા જોઈએ. કારણ કે દોષ અને કાળના બળને લઈને રોગની એવી સ્થિતિ પણ થાય છે કે જ્યાં યાસ રીતે કરવાનું હોય તે નહીં કરવું જોઈએ અને નહીં કરવાનું હોય તે કરવું જોઈએ.

ચિકિત્સાનાં કૃણો.

કચિદર્થઃ કચિન્મૈત્રી કચિદ્ધર્મઃ કચિદ્વિદ્યઃ । કર્માખ્યાસઃ કચિદ્ધેતિ ચિકિત્સા નાસ્તિ નિષ્ફળા ॥ આયુર્વેદોદિતાંયુક્તિર્કુર્વાણાવિહિતાં ચયે । પુણ્યપુર્વદિસંયુક્તા નીરોગાથ ભવન્તિ તે ॥

ચિકિત્સા કરવાથી કાઈ કેકાણે ધન મળે છે, કાઈ કેકાણે મિત્રતા થાય છે, કાઈ કેકાણે ધર્મ થાય છે, કાઈ કેકાણે યશ મળે છે અને કાઈ કેકાણે ક્રિયા કરવાનો અભ્યાસ વધે છે માટે ચિકિત્સા કાઈ વખતે નિષ્ફળ થતીજ નથી. તેઓ વેદચાત્રમાં કહેલી અને ધર્મચાત્રમાં કહેલી યુક્તિઓથી આપ્યા કશું તેઓ શગરહિત થાય છે અને તેઓનાં પુણ્ય તથા આયુષ્ય પણ વધે છે.

વૈદ્યોની આજીવિકા.

નૈવ કુર્વાત લોભેન ચિકિત્સા પુણ્યવિવ્રમમ્ । રૂપરાણાં વમુમતાં લિપ્સેતાર્થં હુ વૃત્તયે ॥ ચિકિત્સિતં શરીરં ચો ન નિષ્ક્રીણાતિ દુર્મતિઃ । સ વત્કરોતિ મુકુતં સર્વં તદ્દિપ્તમશ્રુતે ॥ ન દેશો મનુર્જહીનો ન મનુપ્યા નિરામયાઃ । તતઃ સર્વં ચંચાનાં મુસિદ્ધા એવ વૃત્તયઃ ॥

વેદે લોભને લીધેગરીજ વોઢા પાસેથી ધન લઈને ચિકિત્સાનું પ્રણય શુભાવનું નહીં, પણ જે વોઢા સમર્થ અને ધનવાળા હોય તેઓની પાસેથી આજીવિકાનેવાસ્તે ધન લેવાની કમ્મતા કરવી. જે દુર્બુદ્ધિ આણસ પોતાના શરીરની નિ-

કિત્સા કરાવીને તેનો વૈધને બદલો આપતો નથી તે માણસ જે કાંઈ પ્રુણ કરે તે સધળું વૈધને પ્રાપ્ત થાય છે. દેશ મનુષ્યોવિના હોતો નથી અને મનુષ્યો રોગવગરનાં હોતાં નથી એટલામાટે સર્વ સ્થળમાં વૈધની આશ્ચર્યવિકાઓ તૈયારજ છે.

ચિકિત્સાનાં અંગો.

રોગી દૂતો મિષમ્દીર્ઘમાયુર્દ્રવ્યં મુસેવકઃ । સદૌપથં ચિકિત્સાયામિત્યદ્વાનિ
યુથા જાણઃ ॥

રોગી, દૂત, વૈધ, લાંબું આયુષ્ય, દ્રવ્ય, પરિચારક અને સાઈં ઔષધ એ સાત ચિકિત્સાનાં અંગો છે એમ વિદ્વાનોએ કહ્યું છે.

ચિકિત્સા કરવા યોગ્ય રોગીનાં લક્ષણો.

રોગો યસ્યાસ્તિ રોગી સ સ ચિકિત્સ્યસ્તુ યાદૃશઃ । યાદૃશશ્ચાચિકિત્સ્યોઽપિ વક્ષ્યમાણો નિશ્ચમ્યતામ્ ॥

(તત્ર ચિકિત્સ્યઃ)

નિજપ્રકૃતિવર્ણાભ્યાં યુક્તઃ સત્ત્વેન ચક્ષુષા । ચિકિત્સ્યો મિષજા રોગી વૈદ્યમક્તો જિતેન્દ્રિયઃ ॥

સત્ત્વ વ્યસનામ્યુદયક્રિયાદિષ્વવિહ્વલતા-કરં તેન યુક્તઃ । ચક્ષુષા ચક્ષુરુપલક્ષિતેન તતોઽન્યેનાપીન્દ્રિયેણ ચિકિત્સ્યઃ રોગાન્મોચયિતવ્યઃ (અન્યથા)

આયુષ્માન્સલવાન્સાધ્યો દ્રવ્યવાન્મિષ્રવાનપિ । ચિકિત્સ્યો મિષજા રોગી વૈદ્યવાક્યકૃદાસ્તિકઃ ॥

આયુર્વેદોઽસ્તીતિ મતિર્યસ્ય આસ્તિકઃ ।

જેને રોગ હોય તેવા માણસ રોગી કહેવાય તો હવે તેમાં ઠવા રોગની ચિકિત્સા કરવી અને કેવાની ન કરવી તે વિષે કહું છું સાંભળો. જેનાં સ્વાભાવિક પ્રકૃતિ અને શરીરનો વર્ણ બદલાય ન હોય, ચકતી થવાથી કે કદ આવવાથી જેનું મન ધીરજ ન છોડતું હોય, જેની ચક્ષુ વગેરે ઈન્દ્રિયો યોગ્ય સ્થિતિમાં હોય, જે જિતેન્દ્રિય હોય અને જેને વૈધ ઉપર ભક્તિ હોય એવા માણસને વૈધ રોગથી છોડવો બેઠવો. જે રોગી આયુષ્યવાળો, ધીરજવાળો, ધનવાળો, મિત્રવાળો, સાબો કરી શકાય એવો, વૈધનું કહું માનનાર અને વૈદ્યશાસ્ત્ર ઉપર આસ્થાવાળો હોય તે રોગીની વૈધે ચિકિત્સા કરવી.

કેવા રોગીની ચિકિત્સા નહીં કરવી.

ચન્ડઃ સાહસિકો મીરઃ કૃત્ત્વો વ્યગ્ર એવ ચ । શ્લોકાકુલો મુર્ખપૃથ્વિ વિહીનઃ કરણૈશ્ચ યઃ ॥ વૈરી વૈચવિદગ્ધશ્ચ શ્રદ્ધાહીનશ્ચ શંકિતઃ । મિષજામવિષેષાઃ સ્વર્નોપક્રમ્યા મિષગિચ્છાઃ ॥ એતાનુપાચરન્વેદ્યો વહ્નન્દોપાનવામુપાત્ ।

ચન્ડોઽત્યન્તક્રોધશીલઃ । સાહસિકઃ અતિચાર્યકારી । મીરુર્મયશીલઃ । કૃત્ત્વો વૈધકૃતોપકારલોપકઃ । વ્યગ્રો વ્યાકુલઃ । વિહીનઃ કરણૈશ્ચ યઃ નિજેન્દ્રિયશક્તિરહિતઃ । વૈરી ન ચિકિત્સઃ કદાચિદ્રોગોદ્રેકે અપાદમયાત્ । વૈચવિદગ્ધો વૈચધૂર્તઃ । તથા ચ મુશ્વતઃ ।

સ ન સિદ્ધયતિ વૈદ્યસ્તુ મૃદે યસ્ય ન
પૂજયતે ॥

શક્તિતો વૈદ્યવિશ્વાસરહિતઃ । મિષજ્ઞામ-
વિભેદાઃ વૈદ્યવચનાવિધાગિનઃ । મિષમિષાઃ વૈ-
દ્યતુલ્યાઃ । એતે નોપક્રમ્યા ન નિકિત્ત્યાઃ ।

જે રોગી ખહુજ કોધી, વિચાર્યા-
વગર સહસા કામ કરનાર, ખીકણુ, વૈદ્યે
કરેલા ઉપકારનો લોપ કરનાર, વ્યાકુલ,
શોકથી વ્યાપ્ત, મરવા પડેલો, છેદ્રિ-
યોની શક્તિવગરનો, શ્રદ્ધારહિત, વૈદ્ય
ઉપર વિશ્વાસવગરનો કે વૈદ્યોનું વચન
નહીં માનનાર હોય તેની ચિકિત્સા
નહીં કરવી જોઈએ, વૈરીની ચિકિત્સા
પણ નહીં કરવી જોઈએ, કારણ કે ક-
દાચ રોગ વધી જાય તો વૈદ્ય ઉપર અ-
પવાહ આવે. જે રોગી વૈદ્ય જેવો હોય
(તેની અને જે રોગી વૈદ્યને ઠગનાર હોય
તેની પણ ચિકિત્સા નહીં કરવી. સુશ્રુત
કહેછે કે “જેના ધરમાં વૈદ્યની ખૂબ ન
થતી હોય તે ધણી વૈદ્યને ઠગનાર કેહે-
વાય. એવા ધુતારા આણસની કદી પણ
ફેતેલ થતી નથી.”

દૂતનાં લક્ષણ.

યચિકિત્સકમાનેર્હું યાતિ દૂતાઃ ક-
પ્યતે । સ ચ યાદક્ષસમુચિત્સ્તાદગત્ર
નિગચતે ॥ દૂતાઃ સજાતયોઽવ્યઙ્ગાઃ પ-
ટ્વો નિર્મલામ્બરાઃ । મુલિનોઽવ્વહપા-
રુદાઃ શુભ્રપુષ્પફલૈર્યુતાઃ ॥ સજાતયઃ
મુચેષ્ઠાથ સજીવદિશિ સંગતાઃ । મિષ-
ર્જં સમયે પ્રાપ્તા રોગિણઃ સુસહેતવે ॥

સજાતયઃ રોગિસમાજાતયઃ ।

યસ્યાં પ્રાણમરુદ્ધાતિ સા નારી
જીવસંહિતા ।

જે આણસ વૈદ્યને બોલાવવા જાય તે
દૂત કેહેવાય છે. એ દૂત કેવો જો-
ઈએ તેવિધે કહું છું. દૂતો હાતમ
કુલના, અંગમાં ખોડ ખાપણ વગ-
રના, સમર્થ, નિર્મલ વસ્ત્રોવાળા, સુ-
ખીઆ, રોગીના નાતીલા અને સારી
ચીતભાતવાળા જોઈએ. દૂતોએ ઘોડાપર
કે ઘોડાગાડીપર કે બેસગાડીપર બેસી
ધોળા ફુલ અને ફૂલો સાથે રાખીને વૈ-
દ્યને બોલાવવા જવું. એ દૂત જે નાસિ-
કામાં પવન ચાલતો હોય તે દિશામાંથી
સમયસર વૈદ્યને મળે તો તેથી રોગીને
સુખ થાય છે.

શુભ શકુન.

વૈદ્યાદ્યાનાય દૂતસ્ય ગચ્છતો રોગિણઃ
ક્રુતે । ન શુભં સૌમ્યશકુનં પ્રદીપ્તં તુ
સુસ્તાવહસ્ ॥

પ્રદીપ્તમગ્નિઃ ।

દૂત રોગીને વારતે વૈદ્યને બોલાવવા
જતો હોય ત્યારે સારાં શુકન થાય તો
રોગીનું શુભ થવું નથી પણ ખળતો
આગ્નિ મળે તો તે શુભચરક છે. બીજો
પાઠ જોતાં જોયો અર્થ પણ થાય છે કે
“ખરાબ શુકન મળે તો રોગીનું સાઈ
થાય છે.”

ખાલી હાથે વૈદ્યના દર્શનને

પ્રતિબંધ.

રિચ્છહસ્તો ન પશ્યેદ્ રાગાનં મિષર્જં
શુભમિતિ ।

દૂતે કે રોગીએ હાથમાં ધન આદિ રાખ્યા વગર વેધને એવો નહીં. કારણ કે 'રાત્રિનું વેધનું કે ગુરૂનું ખાલી હાથે દર્શન કરવું નહીં' એમ શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે.

સુવેધનાં લક્ષણ.

ચિકિત્સાં કુરુતે યસ્તુ સ ચિકિત્સ-
ક હચ્ચતે । સ ચ યાદ્યસમીચીનસ્તા-
દ્દશોડપિ નિગચતે ॥ તસાધિગતશાસ્ત્રાર્યો
દ્દષ્ટકર્મા સ્વયં કૃતી । લઘુહસ્તઃ શુચિઃ
શૂરઃ સજ્જોપસ્કરભેષજઃ ॥ પ્રત્યુત્પન્ન-
મતિર્ધીમાન્વ્યવસાયી પ્રિયંવદઃ । સત્ય-
ર્મપરો યશ્ચ વૈધ ઈદં પ્રશસ્યતે ॥

દ્દષ્ટકર્મા દ્દષ્ટા વિચારેણ કૃતા ચિકિત્સા
યેન સઃ । સ્વયંકૃતી સ્વયં ચિકિત્સાકુશલઃ ।
લઘુહસ્તઃ સિદ્ધિમદ્ધલઃ ।

જે માણસ ચિકિત્સા કરે તે વેધ કે-
હેવાય છે. એ વેધ કેવો હોય તેો સાડ
એવિધે કહ્યું છે. યથાર્થ રીતે શાસ્ત્રના
અર્થને બાણનાર, જેણે બીજાઓએ ક-
રેલી ચિકિત્સાઓ બેએક હોય એવો,
પોતે પણ ચિકિત્સામાં નિપુણ, હાથમાં
યશવાળો, પવિત્ર, ઉત્સાહવાળો, જેની
પાસે ઔષધ અને સરસામાન તૈયાર
હોય એવો, જેને વખતસર ચોખ્ખો ઉપ-
ચાર સુજતા હોય એવો, બુદ્ધિમાન, ઉ-
દ્યોગી, મીઠું બોલનાર, અને સત્ય તથા
ધર્મમાં તત્પર રહેનારો વેધ બેધએ.

સુવેધનાં લક્ષણ.

કુર્વેલઃ કર્કશઃ સ્તબ્ધો ગ્રામીણઃ સ્વ-
યમાગતઃ । પશ્ચ વૈદ્યા ન પૂજ્યન્તે ધન્વ-
ન્તરિસમા યદિ ॥

કર્કશઃ અપ્રિયવાદી । સ્તબ્ધઃ સામિના-
નઃ । ગ્રામીણો વ્યવહારાચતુરઃ ।

જે વેધ ખરાબ વસ્ત્રવાળો, અપ્રિય,
બોલનાર, અભિમાની, વ્યવહારમાં અ-
વિચક્ષણ કે બોલાવ્યા વગર પોતાની મ-
ળેજ આવેલો હોય તે વેધ ધન્વન્તરિ
જેવો હોય તેપણ પૂજતો નથી.

વૈધનું કર્મ.

વ્યાધેસ્તત્ત્વપરિજ્ઞાનં વેદનાયાથ તિ-
ગ્રહઃ । एतद्वैद्यस्य वैद्यत्वं न वैद्यः
प्रभुरायुषः ॥

(અસ્વાયમર્યઃ) વ્યાધેઃ સમ્યક્પરિચ્ચો
વ્યથાશાન્તિકરણં વૈદ્યસ્ય કર્મ । ન તુ વૈધ
આયુષઃ પ્રભુરિત્યર્થઃ । અપરે ત્વેવં વ્યાચક્તે ।
વ્યાધેસ્તત્ત્વતઃ પરિચ્ચો વેદનાયાઃ શાન્તિક-
રણં ચ । एतदेव वैद्यस्य वैद्यत्वं न । किन्तु
वैद्य आयुषः प्रभुः आगन्तुमृत्युशतहरणात् ।
તથા ચ સુશ્રુતે ધન્વન્તરિઃ ।

एकोत्तरं मृत्युशतमथर्वाणः प्रचक्षते ।
तत्रैकः कालसंयुक्तः शेषास्सागन्तव्य-
स्मृताः ॥

(અયમર્યઃ) અર્થર્વાણઃ અપર્વતત્ત્વજ્ઞત્વે-
નાર્થર્વતુલ્યાઃ મૃત્યુમેકોત્તરં શતં પ્રચક્તે । ત-
ત્રૈકો મૃત્યુઃ કાલસંયુક્તઃ કાલ આયુષોડન્તે
શરીરિણામવશ્યં સંહર્તા સર્વેરુપાયૈર્નિવારયિતુ-
મશક્યઃ । સ બ્રહ્માદીનાયુષોડન્તે સંહરતિ ।
યત આહ । लिङ्गपुराणे कार्तिकेयं प्रति
महादेवः ।

ममावर्धसते कालः कुतः पुत्र रसायनमिति ।
तेन कालेन संयुक्तः संहाराय नियुक्तः सोऽ-
नर्क्ष्यमावी । शेषाः शतं मृत्यवः आगन्तव ।

આગન્તુકહેતુન્માનઃ કાર્યકારણયોરભેદોપ-
ચારાત્ આગન્તવો હેતવો યથા વિષમસખમ-
નીર્ણેડ્યન્તભોગનં ચ હુર્દેશનલક્ષણમ્ ।

તથાડતિલ્લવૈરિન્યાધવનમહિષમત્તમાતદ્વાદિ-
પિર્યુદ્ધમ્ દંદશક્રેન ક્રીડનમત્યુચકૃષ્ણારો-
હણમ્ બાહુમ્યામ્ મહાતરદ્વિળીતરણમેકાકિ-
નો રાષ્ટ્રો દુર્ગે માર્યે ગમનમિત્યાદિ । આગ-
ન્તુહેતુના મૃત્યુશ્ચે દુર્નિમિત્તમાવિમાવાનાં ન-
લ્યત્તવાદાયુષિ સત્યપિ મારયન્તિ । યથા મ-
હિકૌતલ્લવૈરિન્યાધવિષુ વિષમનેષુ વાત્યા દીપં
નાશયતિ તથાત્ર ।

યથા સત્યપિ તૈલાદૌ દીપં નિર્વાપ-
યેન્મરુત્ । પદમાયુષ્યહીનેડપિ હિંસન્ત્યા-
ગન્તુમૃત્યવઃ ॥

કિન્તુ આગન્તુનિમિત્તાનિ નિવારયદ્વિલ્લે
નિવારયિતું શક્યન્તે । યત્ આહ સુશ્રુતે
ધન્વન્તરિઃ ।

દોષાગન્તુનિમિત્તેભ્યો રસમન્નવિચાર-
દૌ । રસેતાં નૃપતિ નિત્યં યત્વાદૈષપુ-
રોહિતૌ ॥

વૈષમચ્છિળી નૃપતિ નિત્યં યત્વાદસેતામ્ ।
ક્રુતઃ દોષાગન્તુનિમિત્તેભ્યઃ દોષા નિષિદ્ધા-
હારવિહારદૂષિતા વાતપિત્તકફરોગોત્પાદકા ।
આગન્તવો નિષિદ્ધા વિહારા અતિલલ્લવૈરિવિ-
મહાદયઃ । તે નિમિત્તાનિ યેષા તેમ્ભઃ શ્લ-
ત્મ્યુમ્ભઃ । નનુ વૈષપુરોહિતૌ કથં શતં મૃત્યું
નિવારયિતું શક્તૌ તત્રાહ । યત્સત્ત્વ રસમન્ન-
વિચારદૌ પ્રથમં વૈલો દિનનર્યાસાન્નિષ્વર્તુચ-
ર્યોક્તાહારવિહારામ્યાં વાતપિત્તકફવાતુમલાન્
સમાનેષુ રસાતિ તત્તો રસજ્ઞત્વાદ્રૌષ્ટ્યુંન્યા-
દિભિર્નિષિદ્ધાહારવિહારદૂષિતદોષજનિતાન્વિ-

કારાન્મૃત્યુહેતુતપહરતિ । મત્ત્વી ચ સદ્બુ-
દ્ધિદાનેન મૃત્યુહેતુમ્યો નિપિદ્ધવિહારેભ્યો નૃ-
પતિ નિવારયતિ । તત્ આગન્તુમૃત્યવો નિવા-
રયિતું શક્યા નત્વત્સ્વંમાવિનઃ ।

રેગને યથાર્થ રીતે ઝાળખવો અને
રેગીની વેદના મટાડવી એટલુંજ વૈધનું
કામ છે. વૈધ કાંઈ આયુધ્ય આપવાને
એષમદાર નથી. બીજાઓ તો એમ કહે
છે કે “રેગને યથાર્થ રીતે ઝાળખવો
અને રેગીની વેદના મટાડવી એટલુંજ
વૈધનું કામ નથી પણ સૌ પ્રકારના આ-
ગંતુક (નવા આવેલા) મૃત્યુઓને દૂર
કરવા એપણ વૈધનું કામ છે અને તે ક-
રવાને વૈધ સમર્થ છે.” સુશ્રુતમાં કહ્યું છે
કે અથર્વવેદના તત્ત્વને બહુનારા સુ-
નિચ્છા ‘એકસો ને એક મૃત્યુઓ છે,’
એમ કહે છે તેઓમાં એક મૃત્યુ કે જે
આયુધ્યને અંતે સર્વ પ્રાણીઓને અ-
વશ્ય સંહાર કરનારો અને સધળા ઉ-
પાયોથી જનું નિવારણ થઇજ શકતું
નથી એવા કાળે સંહારને વાસ્તેજ એ-
કેલી છે તે મૃત્યુનું નિવારણ થઈ શકતું
નથી બાકી બીજા એકસો આગંતુક મૃ-
ત્યુઓનું તો નિવારણ થઈ શકે છે. સર્વ
પ્રાણીઓને અવશ્ય સંહાર કરનાર કાળ
તો આયુધ્યને અંતે જ્ઞાપકનેા પણ સં-
હાર કરે છે. એ ઉપરથી સિંગપુરાણમાં
માહાદેવે ક્યારેકયસ્વામીને કહ્યું છે કે દે
યુત્ત । કાળ તો મારા આયુધ્યને પણ
ગળી બંધ છે માટે એવા કાળની પાસે
રસાયનની કારી ન આવે તેમાં શું કેહેવું,

આવા કાળે મોકલેલાં મૃત્યુનું વૈધથી નિ-
વારણ ન થાય પણ જે મૃત્યુઓ આગં-
તુક એટલે નવાં ઉત્પન્ન થએલાં કાર-
ણથી આવનારાં છે તેઓનું તો તે તે
કારણોનું નિવારણ કરવાથી નિવારણ
થઈ શકે છે. જેરનું બક્ષણ, અજીર્ણ છતાં
અત્યંત ભોજન, ખરાબ પ્રદેશનું પાણી
પીવું, અત્યંત બળવાળા વૈરી, વાધ, વ-
નના પાકા કે મદોન્મત્ત હાથીઓની
સાથે લડવું, સર્પની સાથે રમવું, બહુજ
જાયા ઝાકપર ચડવું, હાથવતે મોટી
નદીમાં તરવું અને શતે વિષમમાર્ગમાં
એકલાએ જવું ઇત્યાદિક કારણો આગં-
તુક કેહેવાય તો એવાં કારણોથી ઉત્પન્ન
થએલા મૃત્યુઓ તે દુષ્ટ કારણોથી થતી
સ્થિતિઓના બક્ષવતારપણાને લીધે,
જેમ ઠાડીયું તેલ વાટ અને અગ્નિ વિ-
ધમાન છતાં પણ ઘણો વાયુ દીવાનો નાશ
કરે છે તેમ આયુષ્ય છતાં પણ પ્રાણીઓનો
નાશ કરે છે. કહ્યું છે કે જેમ તેલ વગેરે
છતાં પણ પવન દીવાને કારી નાખે છે
તેમ આયુષ્ય વિદ્યમાન છતાં પણ આ-
ગંતુક મૃત્યુઓ પ્રાણીઓને મારી નાખે
છે. આગંતુક કારણોનું નિવારણ કરવાથી
આગંતુક મૃત્યુઓનું નિવારણ થવાવિધે
સુશ્રુતમાં લખેલું ધન્વંતરિનું વચન પ્રમા-
ણરૂપ છે. ધન્વંતરિ કેહે છે કે ‘નિષિદ્ધ
આહાર અને નિષિદ્ધ વિહારથી દૂષિત થ-
એલા વાત પિત્ત અને કફ કે જેઓ રોગોને
ઉત્પન્ન કરનારા છે તેઓથી થતા સો મૃ-
ત્યુઓથી વૈધે ચલપૂર્વક રાજની સર્વદા

રક્ષા કરવી અને અત્યંત બળવાન શ-
ત્રુની સાથે લડાઈ વગેરે નિષિદ્ધ વિહારો
કે જેઓ આગંતુક છે તેઓથી ઉત્પન્ન
થતા સો મૃત્યુઓથી પુરોહિતે રાજની
રક્ષા કરવી. વૈધ પ્રથમ દિનચર્યા, રાત્રિ-
ચર્યા અને ઋતુચર્યામાં કહેલાં આહાર-
વિહાર કરાવીને વાત, પિત્ત કફ તથા
ધાતુઓના મળોને સરખાજ રાખે છે
અને પછી રસાયનને જાણનાર હોવાને
લીધે નિષિદ્ધ આહાર વિહારથી દૂષિત થ-
એલા દોષોથી ઉત્પન્ન થએલા અને
મૃત્યુના કારણરૂપ વિકારોને મૃત્યુનય
વગેરે રસોથી મટાડે છે તેમજ સારા
વિચાર આપનાર પુરોહિત સારી યુદ્ધિ
આપીને મૃત્યુના કારણરૂપ નિષિદ્ધ વિ-
હારોથી રાજને અટકાવે છે એટલે તે-
પણ આગંતુક મૃત્યુઓને મટાડે છે.
આ ઉપરથી સિદ્ધ થયું કે “ અવશ્ય
થનારા એક મૃત્યુનું નિવારણ થઈ થ-
કતું નથી પણ આગંતુક સો મૃત્યુઓનું
નિવારણ થઈ શકે છે.”

આયુષ્યનો વિચાર.

મિષ્ણાદૌ પરીક્ષેત રુઘ્ણસ્યાયુઃ પ્રય-
ત્નતઃ । તત્ત આયુષિ વિસ્તીર્ણે ત્તિકિ-
ત્સા સફલા ભવેત્ ॥

વૈધે પ્રથમ રોગીના આયુષ્યની પ્રયત્ન-
પૂર્વક પરીક્ષા કરવી જોઈએ. કારણ કે
આયુષ્ય લાંબું હોય તોજ ચિકિત્સા સ-
ફલ થાય છે.

લાંબાં આયુષ્યનાં લક્ષણો.
સૌમ્યા દષ્ટિર્ભવેદ્ यस્ય શ્રોત્રે વર્ષ

तथैव च । स्वादुं गन्धं विमानाति स
साध्यो नात्र संशयः ॥ पाणिपादौ च
यस्योष्णौ दाहः स्वल्पतरो भवेत् । जिह्वा
तु कोमला यस्य स रोगी न विनश्यति ॥
स्वेदहीनो ज्वरो यस्य चासो नासि-
कया चरेत् । कण्ठश्च कफहीनः स्यात्स
रोगी जीवति भुवम् ॥ यस्य निद्रा सु-
खेन स्याच्छरीरं पुष्पिमज्जवेत् । इन्द्रि-
याणि प्रसमानि स रोगी नैव नश्यति ॥

ॐ शैलीनां नेत्र, कान् अने भद्राहुं
सारं होय अने ॐ भीष्म रसने तथा
सारं गंधने जलूँ शकतो होय ते शै-
लीनो शैव साध्यं होय अंगां संशय
नथी. ॐ ना होय अने भगुं होय,
भगतरा भद्रं योडी होय अने लभ
कुलूँ होय ते शैली भरतो नथी. ॐ ना
ताव परीना भगरो होय, नाकभांधी
श्वस आक्षतो होय अने कंठ कंठ भगरो
होय ते शैली अवस्थ लवे छे. ॐ ने
निद्रा सारी आवती होय, शरीर कंति-
वाहुं होय अने इन्द्रियो स्वच्छ होय ते
शैली भरतो नथी.

हुं ना आयुष्यनां लक्षणे.

शरीरशीलपौर्यस्य कृतेविप्रकृतिर्भ-
वेत् । तदरिष्टं समासेन व्यासतश्च नि-
बोधये ॥ शृणोति विविधान् चन्द्रान्वि-
परीतां शृणोति च । यो न शृणोति
चारुस्मारं वदन्ति गतायुषम् ॥ वस्तु-
णामिव शृङ्गाति शीतगुणं च शीतवत् ।
उष्णगात्रोऽतिमात्रं यो शृङ्गं शीतेन क-
म्पते ॥

(तमापि यतायुषं वदन्तीत्यन्वयः)

प्रहारं नैव जानाति यो गच्छेदन्य-
थापि वा । पांशुनेवावकीर्णानि यश्च गा-
त्राणि मन्यते ॥ वर्णान्यता वा राज्यो
वा यस्य गात्रे भवन्ति हि । स्नाताशु-
लिप्तं यं चापि भजन्ते नीलप्रक्षिकाः ॥
विपरीतेन शृङ्गाति रसान्यक्षोपयोगि-
त्तान् । यो वा रसान्न संवेति तं गतायुं
प्रचक्षते ॥ सुगन्धं वेत्ति दुर्गन्धं दुर्गन्धं च
सुगन्धवत् । शृङ्गाति योऽन्यथा गन्धं
शान्ते दीपे निरापयः ॥ रात्रौ सूर्यं ज्व-
लन्तं वा दिवा वा चन्द्रवर्चसम् । दिवा
ज्योतींषि यथापि ज्वलितानीव पश्यति ॥

दिवा वा चन्द्रवर्चसम् । सूर्यमित्यन्वयः ।
ज्योतींषि नक्षत्राणि ।

विपुस्ततोऽसितान्मेघान्गगने निर्यने
घनान् । विमानयानमासादैर्यथ संकुल-
मम्बरम् ॥ यथानिलं मूर्तिमन्तमन्तरि-
क्षेऽवलोकते धूमानाहारवासोभिरावृता-
मिव मेदिनीम् ॥ प्रदीप्तमिव यो लोकं
वाताश्रुतमिवाम्भसा । भूमिप्रष्टपदा-
कारां लेखाभिर्विषयं पश्यति ॥ यो न प-
श्यति कृशाणि यश्च दर्शयामन्वतीम् ॥
ध्रुवमाकाशगङ्गां च तं वदन्ति गतायुषम् ॥
आदर्शेऽम्बुनि घर्षे वा छायां यश्च न
पश्यति । पश्यत्येकाग्रहीनां वा विकृतां
वान्यसत्त्वजाम् ॥ भवककंकणप्राणां प्रे-
तानां यस्तरससाम् । आतुरो लभते मृत्युं
स्वस्यो व्याधिप्रवासुपात् ॥ क्रीडिषीं
नश्यतो पश्य तेजोभोजः स्मृतिप्रभाः । अ-
कस्माच्च भजन्ते यं स गतामुरसंशयम् ॥

यस्याधरोष्ठः पतितः क्षिप्तश्चोर्ध्वं तथो-
त्तरः । उभौ वा जाम्बवाभासौ दुर्लभं
तस्य जीवितम् ॥ आरक्ता दक्षना यस्य
श्यावा वा स्युः पतन्ति वा । खड्गनप्र-
तिमा वापि तं गतायुपमादिशेत् ॥ कृष्णा
तथानुलिप्ता च जिह्वा शून्या च यस्य वै ।
कर्कशा वा भवेद्यस्य सोऽचिराद्विजहा-
त्यमृतम् ॥ कुटिला स्फुटिता वापि शुष्का
वा यस्य नासिका । अवस्फूर्जति भग्ना
वा स न जीवति मानवः ॥

(स्फूर्जति श्वातवेगेनोच्चैः शब्दं करो-
तीत्यर्थः)

संक्षिप्ते विषमे स्तब्धे कृष्णे स्रस्ते च लो-
चने । स्यातां परिभुते यस्य स गतायु-
र्नरो भुवम् ॥ केष्वाः सीमन्तिनो यस्य
संक्षिप्ते विनते भ्रुवौ । लुठन्ति चाक्षिप-
क्ष्माणि सोऽचिराद्याति मृत्यवे ॥

(लुठन्ति पतन्ति)

नाहरत्यन्नमास्यस्यं न धारयति यः
शिरः । एकाग्रदृष्टिर्मूढात्मा सयः प्राणा-
न्विमुञ्चति ॥ उत्थाप्यमानो बहुशः सं-
मोहं योऽभिगच्छति । वलवान्दुर्बलो वाति
तं पक्वं भिषगादिशेत् ॥ निद्रा निरन्तरं
यस्य यो जागति च सर्वदा । मुषेद्रा व-
क्षुकापथ प्रत्याख्येयः स जानता ॥ उ-
त्तरोष्ठं च यो लिप्तादुत्करांश्च करोति यः
मैत्र्या भापते सार्यं मैत्ररूपं तमादिशेत् ॥

(उत्करान्दन्तपादादिविशेषान्)

स्नेह्यश्च रोमकूपेभ्यो यस्य रक्तं प्र-
वर्तते । पुरुषस्याविषार्तस्य स सद्यो जी-
वितं त्यजेत् ॥ सम्पन्नचिकित्स्यमानस्य

विकारो योऽभिवर्धते । प्रक्षीणबलमा-
सस्य लक्षणं तद्वतायुषः ॥ भूताः मेताः
पिशाचाश्च रक्षांसि विविधानि च । मर-
णाभिमुखं जन्तुमुपसर्पन्ति नित्यशः ॥
तानि भेषजवीर्याणि प्रतिघ्नन्ति जिया-
सया । तस्मान्नोघाः क्रियाः सर्वा भव-
न्त्येव गतायुषः

गतायुषि सति चिकित्सायाः साफल्य-
मुक्तम् । आयुश्चेदस्ति तदा तदेव जीवनहेतुः ।
किं चिकित्साविधानेन तत्रोच्यते । आयुषि
सतिचिकित्साया फलं वेदनानिग्रहः । उक्तं च ।
आयुष्मान्पुरुषो जीवेत्सर्वव्यथो भेषजं
विना । भेषजेन पुनर्जीवेत्स एव हि नि-
रामयः ॥

किञ्च । आयुषि सत्यपि रोगी चिकित्सा
विना उत्पातुं न शक्नोति । यत आह
शरकः ।

सति चायुषि नोपायं विनोत्थाहं
समो रुजी । दक्षितश्चात्र दृष्टान्तः पक्व-
लग्नो यथा गजः ॥

किञ्च । चिकित्सां विना युष्मानप्यवसी-
वति । यत आह म एव ।

सति चायुषि नष्टः स्यादामयंश्चाचि-
कित्सितः । यथा सत्यपि तैलार्दा दीपे
निर्याति वात्यया ॥

अनएवोक्तम् ।

साध्या याप्यतमायान्ति याप्या ग-
च्छन्त्यसाध्यताम् । ग्रन्थि प्राणानसा-
ध्यास्तु नराणामक्रियावताम् ॥

चिकित्सा तु अनिश्चितायुषोऽपि वर्त-
न्या । यत आह ।

તાવત્પત્રિક્રિયા કાર્યા ચાવચ્છસિતિ
માનવઃ । કદાચિદૈવયોગેન દષ્ટારિષ્ટો-
ઽપિ જીવતિ ॥

इति तु यस्यासाध्यत्वं सन्दिग्धं तं प्रत्यु-
क्तम् । येषु त्वसाध्यता शास्त्रेणानुमतेन च
विनिश्चिता ते पुनर्न चिकित्स्याः । यत उ-
क्तम् । सदैवास्ते न येऽसाध्यानामन्ते चि-
कित्सितुमिति ।

શરીરની પ્રકૃતિ ખગડી ગઈ હોય
અને સ્વભાવ ખદલી ગયો હોય એ સં-
ક્ષેપમાં भरણનું લક્ષણ છે. હવે વિસ્તા-
રથી भरણનાં લક્ષણો કહું છું તે સાંભળો.
જે રોગી અનેક પ્રકારના શબ્દો સાં-
ભળે, વિપરીત શબ્દો સાંભળે અને
અક્સ્માત્ સાંભળે નહીં તેનું આયુષ્ય
હુંકું સમજવું. જે રોગી યંડી વ-
સ્તુને ઉઠી જવી અને ઉઠી વસ્તુને
યંડી જવી સમજે, જેનાં ગાત્રો ખ-
દુજ ઉનાં હોય અને જે ટાકને લીધે
ખદુજ કંપતો હોય તેનું આયુષ્ય પણ
હુંકું સમજવું. જેને શરીરમાં પ્રહાર વા-
ગાની ખબર પડતી ન હોય, જે સઘળી
ખીજ ઢગથી વર્તતો હોય જે પોતાનાં
ગાત્રોને ધુજથી ખરડાએમાં માનતો હોય,
જેના શરીરનો રંગ ખદલી ગયો હોય,
જેનાં ગાત્રોમાં રાઈ જવી કરકરીઓ
થઈ આવી હોય, નાસા છતાં તથા ચં-
દન આદિતું લેપન કર્યા છતાં જેના ઉ-
પર કાળી માંખીઓ બેસતી હોય, ખા-
ધેલા રસોને વિપરીત સ્વાદવાળા જે બ-
ણનો દોષ અને જેને રસોની બિલકુલ

ખબર પડતી ન હોય તેનું આયુષ્ય હુંકું
છે એમ સમજવું. જે ધણી સુગંધને દુર્ગંધ
અને દુર્ગંધ સુગંધ એવી રીતે ગંધોને વિપ-
રીત માનતો હોય, લીવો ઠરી બપ ત્સારે
જેનો રોગ એછે થતો હોય, જે ધણી
સૂર્યને રાતે પ્રજ્વલિત અને દિવસે ચંદ્ર
જેવો દેખતો હોય, જે ધણી નક્ષત્ર તા-
રાઓને દિવસે પ્રકાશતાં જેવાં દેખતો
હોય, જે ધણી વાદળાં વગરના આકા-
શમાં વિજળીવાળા કાળા મેઘ દેખતો
હોય, જે ધણી આકાશમાં વિમાન વા-
હન તથા મેહેલોની લીક દેખતો હોય,
જે ધણી અંતરીક્ષમાં વાયુને કહધારી
દેખતો હોય. જે ધણી પૃથ્વીને ધુવાડા
આકાશ તથા વસોથી વીંટાએલી જવી
દેખતો હોય, જે ધણી જગતને સળ-
ગેલા જેવું અથવા પાણીથી ડુબેલા જેવું
દેખતો હોય, જે ધણી પૃથ્વીમાં સો-
ગડાં રમવાની ચોપાટ જવી રેખાઓ
પડેલી દેખતો હોય અને જે ધણી ન-
ક્ષત્રને, અંધતીના તારાને, ધ્રુવને તથા
આકાશગંગાને દેખતો ન હોય તે ધ-
ણીનું આયુષ્ય પુરું થઈ રહેવા આવેલું
કહેવાય છે. જે માણસ અરીશમાં, પા-
ણીમાં અથવા તડેડામાં પોતાના પડછા-
યાને ન દેખતો હોય અથવા પડછાયામાં
એક અંગ ન દેખતો હોય અથવા વિ-
કાર ભરેલી ખીજ પ્રાણીની છાયા દે-
ખતો હોય અથવા કુતરાની, કાગડાની,
કુંકપક્ષીની, ચીંધની, પ્રેતની, યક્ષની કે
સક્ષસની છાયા દેખતો હોય ને માણસ

રોગી હોય તો મરી જાય છે અને સ્વસ્થ હોય તો રોગી થાય છે. જેની સાજા અને શોભા નાશ પામી જાય અથવા જેને તેજ, ઉત્સાહ, સ્મૃતિ અને હાજરજવાબી, અકસ્માત પ્રાપ્ત થાય તે માણસ આયુષ્ય વગરનો છે એમ નિરસંશય સમજવું. જેનો હેઠલો હોઠ નીચો નમી ગયો હોય અને ઉપલો હોઠ ઉંચો ચઢી ગયો હોય અથવા જેના બન્ને હોઠ બંધુ જેવા કાળા થઈ ગયા હોય તે માણસનું જીવનું દુર્લભ છે એમ સમજવું. જેના દાંત રાતા કે કાળા થઈ જાય, પડી જાય અથવા ખંજન પક્ષીના જેવા રંગવાળા થઈ જાય તે માણસ તુરત મરશે એમ કહેવું. જેની જીભ કાળી, ચીકલી, બેહેર મારી ગયેલી અથવા કઠણ થઈ જાય તે માણસ તુરત મરશે એમ સમજવું. જેનું નાક વાંકું, ફટિલું, સુકાએલું કે નમેલું થઈ જાય અથવા શ્વાસના વેગથી અવાજ ઠસ્યા કરે તે માણસ જીવતો નથી. જેની આંખો ફુંકી, વિષમ, અકક, લુપી કે વિખાએલી થઈ જાય અથવા જેની આંખોમાંથી આંસુ ઝસ્યા કરે તે માણસ અવશ્ય તુરત મરી જાય છે. જેના કંઠ સેચાવાળા જેવા નોખનોખા થઈ જાય, જેની બમરો ફુંકી અને નમેલી થઈ જાય અથવા જેની આંખોની માંપણી ખરી પડતી હોય તે માણસ તુરત મરે છે. જે માણસ મોહોડામાં રહેલા અન્નને ખાતો ન દેય, માધાને સ્થિર રાખી ચકતો ન દેય, જેની આંખો

ખીલા જેવી સજડ થઈ હોય અથવા જેનું મન મૂઠ થઈ ગયું હોય તે માણસ તુરત મરી જશે એમ સમજવું. ધણી વાર ઉઠાડતાં છતાં જે મોહ પામી જતો હોય તે માણસ જળવાનું કે દુર્લભ ગમે તેવો હોય પણ તે મોતને કીતારે છે એમ વૈદ્યે કહેવું. જે નિરંતર હંધા કરતો હોય, જે નિરંતર જાગ્યા કરતો હોય અથવા જે બોલવાની ઇચ્છા છતાં પણ બોલવામાં મુંઝાઈ જતો હોય તે રોગીનું ઔષધ કરવાની સમજી વૈદ્યે ના પાડવી જોઈએ. જે માણસ ઉપલા હોઠને આટપા કરતો હોય હાથ પગ પછાડ્યા કરતો કે સાયંકાળે પ્રેતોની સાથે બાધણ કરતો હોય તે માણસ તુરત મરશે એમ કહેવું. ઝરથી પીડાયા વગર પણ જે માણસનાં રૂવાડાંના ખાડાઓમાંથી લોહી નીકળે તે માણસ તુરત મરે છે. સારી રીતે ઉપાયો કરવામાં આવતાં છતાં પણ માંસ અને બળ ક્ષીણ થઈને જેનો વિહાર વધતો જાય તે માણસ તુરત મરશે એમ સમજવું. જેનું મોત આવેલું હોય તે માણસની પાસે નિત્ય ભૂત, પ્રેત, પિશાચ અને અનેક પ્રકારના રાક્ષસો આવે છે તેઓ એ માણસને મારી નાખવાની ઇચ્છાથી ઔષધોની શક્તિને હણી નાખે છે તેથી જેનું મોત આવેલું હોય તે માણસને જે જે ગિહિત્સાઓ કરવામાં આવે તે રાપળી નિષ્ફળ જાય છે.

શંકા—આયુષ્ય દાય તે ચિદિત્સા

સફળ થાય એમ કહ્યું ત્યારે તો બે આ-
યુધ્ય હોય તો તેજ જીવવાના કારણરૂપ
છે માટે ચિકિત્સા કરવાનું શું પ્રયોજન છે?

સમાધાન—આયુધ્ય હોય તો ચિકિ-
ત્સાનું રૂળ વેદના અટકે એજ છે. કહ્યું છે
કે, “આયુધ્ય ક્ષતાં પણ બે ઔષધ ક-
રવામાં ન આવે તો વેદના સહિત જીવે
અને ઔષધ કરવામાં આવે તો વેદના
વગર જીવે.” ચિકિત્સા કરવામાં ન
આવે તો રોગી આયુધ્ય છતાં પણ હઠી
શકતો નથી, તેવિધે ચરક કહે છે કે,
“આયુધ્ય છતાં પણ રોગી ઉપાય ક-
આવિના હઠી શકતો નથી એવિધે કા-
લ્પમાં ધુંચી ગએલો હાથી દૃષ્ટાંતરૂપ
છે.” આયુધ્ય છતાં પણ ચિકિત્સા ન
કરવામાં આવે તો રોગી મરી જાય છે,
એમ પણ ચરકના વચન ઉપરથી સિદ્ધ
થાય છે, ચરક કહે છે કે “જેમ તેજ
વગેરે છતાં પણ ઘણા પવનથી ઘીવો
એકાદ જાય છે તેમ આયુધ્ય છતાં પણ
બે ચિકિત્સા કરવામાં ન આવે તો રોગી
રોગથી મરી જાય છે.” આ ઉપર-
થીજ પ્રથમ કેહેવામાં આવ્યું છે કે બે
ચિકિત્સા કરવામાં ન આવે તો માણ-
સોના સાધ્ય રોગ યાપ્ય થઈ જાય છે
અને યાપ્ય રોગ અસાધ્ય થઈ જાય છે.
બે અસાધ્ય થાય તો માણ લીધાવગર
રહેતા નથી.”

જેના આયુધ્યનો નિશ્ચય ન હોય તો
માણસની પણ ચિકિત્સા તો કરવીજ
એકએ તેવિધે “જ્યાંસુધી માણસ

શાસ લેતો હોય ત્યાંસુધી ચિકિત્સા ક-
રવી. કારણ કે જેનું મોત નજરે બે-
વામાં આવતું હોય તો માણસ પણ વ-
ખતપર દૈવયોગથી જીવે છે.” એવા પ્ર-
કારનું જ વચન છે તેનો અભિપ્રાય
એવો છે કે, “જેના અસાધ્યપણામાં સં-
દેહ હોય તેની ચિકિત્સા કરવી બે-
ધએ.” કારણ કે શાસ્ત્રથી તથા અનુ-
ભવથી જાણના અસાધ્યપણાનો પાકો
નિશ્ચય થાય તેઓની ચિકિત્સા નહીંજ
કરવી બેધએ; તે વિધે “જેઓ અસા-
ધ્યની ચિકિત્સા કરવાનો આરંભ ન કરે
તેઓનેજ સાસા વૈધ બાલુવા.” એવું
શાસ્ત્રનું વચન છે.

ચિકિત્સામાં ધનની જરૂર.

સર્વે દ્રવ્યમપેક્ષન્તે રોગિમ્મૃતયો યતાઃ ।
ચિન્તા વિષ્ણુ ન ચૈવજ્યં ચિકિત્સાર્ઠં તત્તો
ધનમ્ ॥

રોગી વગેરે સર્વે લોકોને ધનની અ-
પેક્ષા હોય છે અને ધન વિના ઔષધ
થતું નથી એટલામાટે ધન પણ ચિકિ-
ત્સાનું અંગ છે.

પરિચારકનું લક્ષણ.

સ્તિગ્ધોઽનુગુપ્તુર્લિવાન્યુક્તો વ્યાધિ-
વરણે । વૈદવાચ્યકૃદ્ભ્રાન્તો યુજ્યતે
પરિચારકઃ ॥

સ્તિષ્ઠઃ પ્રીતઃ । અનુગુપ્તુઃ અનિન્દકઃ ।

રોગીનો પરિચારક એટલે આકરી ક-
રનાર માણસ સ્નેહવાળો, નિંદા નહીં
કરનાર, બળવાન, રોગીના રક્તમાં ત-

त्पर, वैद्यना डेहेवा प्रभाषे करनार अने
थाडी न अप ओवो ओधजे.

औपध विषे.

वैद्यो व्याधिं हरेद्येन तद्व्यं प्रोक्तमौ-
पधम् । तद्याद्यमवश्यं स्याद्रोगघ्नं तादृशं
शुभे ॥

[तत्रौपधग्रहणपरिभाषा ।]

प्रशस्तदेशे संजातं प्रशस्तेऽहनि चो-
द्धृतम् । अल्पमात्रं बहुगुणं गन्धवर्णर-
सान्वितम् ॥ दोषघ्नमलानिकरमधिकं
न विकारि यत् । समीक्ष्य काले दत्तं
च भेषजं स्याद्गुणबहम् ॥ आग्नेया वि-
न्ध्यशैलाद्याः सौम्यो हिमगिरिः स्मृतः ।
अतस्तदौषधानि स्युरनुरूपाणि हेतुभिः ।

आग्नेयाः अधिकाग्र्यंशाः । सौम्यः अ-
धिकसोमांशः । औषध एवौषधानि । अत्र
स्वार्थेऽण् । अनुरूपाणि सदृशानि ।

अम्येष्वपि प्ररोहन्ति वनेषूपवनेषु
च । शृङ्गीपात्तानि सुमनाः शुचिः प्रातः
सुवासरे ॥ आदित्यसंमुखो मौनी नम-
स्कृत्य शिवं हृदि । साधारणधराद्रव्यं
शृङ्गीयादुत्तराश्रितम् ॥

साधारणधराद्रव्यं सर्वभूमिभवं द्रव्यम् ।
उत्तराश्रितं सस्मात् उत्तरदिग्भवम् ।

परमीककुरिसतानूपधमशानोपरमार्ग-
जाः । जन्तुवह्निहिमव्याप्ता नौपध्यः
कार्यसाधिकाः ॥ शरच्चलिलकार्यार्थं
ग्राह्यं सरसमौषधम् । विरेकवमनार्थं तु
वसन्तान्ते समाहरेत् ॥

वसन्तान्ते वसन्तमध्ये समाहरेत् मंगृही-
यात् ।

अतिस्पूलजटा याः स्युस्तासां ग्रा-
ह्यास्तचो ध्रुवम् । शृङ्गीयात्सूक्ष्ममूलानां
सकलान्यपि बुद्धिमान् ॥

अन्यच्च ।

महान्ति येषां मूलानि काष्ठगर्भाणि
सर्वतः । तेषां तु बल्कलं ग्राह्यं इत्यमू-
लानि सर्वशः ॥ न्यग्रोधादेस्तचो ग्राह्या
सारः स्याद्वीजकादितः । तालीसादेश
पत्राणि फलं स्यात्त्रिफलादितः ॥ कचि-
न्मूलं कचिस्कन्दः कचित्पत्रं कचित्फल-
म् । कचित्पुष्पं कचित्सर्वं कचित्सारः क-
चित्त्वचः ॥ चित्रकं सूरणं निम्बो बाला
च त्रिफला क्रमात् । धातकी कण्डकारी
च खदिरः क्षीरपादपः ॥ कचिन्निम्बस्य
शृङ्गीयात्पत्राभावे सचामपि । बालं फलं
तु विल्वस्य परमारग्वधस्य च ॥

अद्वेऽनुक्ते जटा ग्राह्या भागेऽनुक्ते
ऽखिलं समम् । पात्रेऽनुक्ते मृदः पार्श्वं
कालेऽनुक्ते तदहर्मुखम् ॥ नवान्येष हि
योग्यानि द्रव्याण्यखिलकर्मसु । विना
विद्वद्रूपान्ध्यां गुह्यधान्याज्यमात्मिकाः ॥

[धान्यमन्त्रम्]

पुराणं तु प्रशस्तं स्यात्ताम्यूलं का-
ष्ठिकं तथा । शुष्कं नवीनद्रव्यं तु योग्यं
सकलकर्मसु ॥ आर्द्रं तु द्विगुणं युष्मादेव
सर्वत्र निश्चयः । शृङ्गी कुटजो बासा
रूप्याण्डश्च शतावरी ॥ अभ्यगन्धा सह-
चरः शतपुष्पा प्रसारिणी । प्रयोक्तव्याः
सर्देवाद्या द्विगुणं नैव कारयेत् ॥

महचमः कुरण्डकः कटमरिआ इति लेखे ।
बासानिम्बपट्टोलकेतकबला रूप्याण्ड-

કેન્દ્રી વરી વર્ષામૂઃ કુટજાચ કન્દસહિતા
સા પૂતિગન્ધામૃતા ॥ માંસી નાગવલા કુ-
રુષ્ટકપુરો હિંચાર્દ્રકં ચૈસર્વં યદ્દીયાત્સ-
રસાન્યમૂનિ ન પુનઃ કુર્યાદિમાગાનિ
ચ ॥

એન્દ્રી ઇન્દ્રવારુણી । વરી શતાવરી ।
પૂતિગન્ધા ગન્ધપ્રસારણી । નાગવલા મૂલપ્ર-
કરી । કુરુષ્ટકઃ પીતપુષ્પકટસૈન્દા । પુરો
ગુમ્ફુલઃ ।

દૂતં તૈલં ચ પાનીયં કપાયં વ્યજ્જ-
નાદિકમ્ । પક્ષા શીતીકૃતં ચોષ્ણં ત-
ત્સર્વં સ્યાદ્દિપોષમમ્ ॥

વૈદ્ય જે પદાર્થથી રોગને મટાડે તે
પદાર્થ ઔષધ કેહેવાય છે. એ ઔષધ
કેવું હોય તે રોગને અવશ્ય મટાડે તે-
વિધે કહું છું. જે ઔષધ સારી જગ્યામાં
ઉત્પન્ન થએલું, સારા દિવસમાં લીધેલું,
થોડી માત્રા છતાં ઘણું ગુણ કરતાઈ,
થોડ્ય ગંધવાળું, થોડ્ય વર્ણવાળું, થોડ્ય
રસવાળું, દોષને હણનાઈ, શરીરમાં
ગ્લાનિ નહીં આપનાઈ, અને વધારે દે-
વાઈ જાય તોપણ વિકાર વગરનું હોય
તે ઔષધ જોઈ વિચારીને સમયસર દે-
વામાં આવે તો તેથી ગુણ થાય છે. વિ-
ધ્યાયજ વગેરે પર્વતોમાં અગ્નિનો ભાગ
વધારે છે અને હિમાલયમાં ચંદ્રનો ભાગ
વધારે છે એટલામાટે વિધ્યાયજ વગે-
રેમાં થએલાં ઔષધોમાં ગરમી વધારે
છે, અને હિમાલયમાં થએલાં ઔષધોમાં
થંડી વધારે છે. કાર્યમાં કારણના જેવાજ
ગુણ હોય છે, બીજાં વનો અને ઉપવ-

નોમાં પણ ઔષધો ઉગે છે, સારે દિ-
વસે પ્રાતઃકાલમાં સૂર્યની સામે ઉભી,
મૌનવ્રત ધરી, દૃઢ્યમાં રાદાયિવને પ્ર-
ણામ કરી અને મન પવિત્ર તથા સ્વચ્છ
રાખીને એ ઔષધો વૈદ્યે લેવાં. સઘળી
પૃથ્વીમાં પોતાથી ઉત્તર દિશામાં ઉ-
ત્પન્ન થએલું જે ઔષધ હોય તે લેવું. જે
ઔષધીઓ રાફડામાં, ખરાબ જગ્યામાં,
ઘણા પાણીવાળી જગ્યામાં, સ્તમશાનમાં,
ખારી ધરતીમાં કે માર્ગમાં ઉત્પન્ન થ-
એલ હોય તથા જે ઔષધીઓ જીવડાથી,
ગરમીથી કે થંડીથી બ્યામ હોય તે ઔ-
ષધીઓ કામ કરતી નથી. શરદ્રુક્તમાં
ઔષધીઓ રસ ભરેલી હોય છે, એટ-
લામાટે સઘળાં કામોને વાસ્તે તે સમ-
યમાં લેવી પણ રેચ દેવાનેવાસ્તે કે વ-
મન કરાવવાનેવાસ્તે જે ઔષધીઓ લેવી
હોય તે વસંતઋતુના મધ્યમાં સર્થ રા-
ખવી. શુદ્ધિમાન વૈદ્યે જેઓનાં મૂળીઆં
બહુજ નડાં હોય તેઓની છાસજ લેવી
અને જેઓનાં મૂળીઆં ઝીણાં હોય તે-
ઓના સઘળા ભાગ લેવા. બીજાં અંચમાં
પણ કહું છે કે “ જેઓનાં મોઢાં અને
અંદર લાકડાંવાળાં મૂળ હોય તેઓની
છાસ લેવી અને નાહના મૂળીઆંવાળાં-
ઓના સઘળા ભાગ લેવા. ” વડવગેરેની
છાસ લેવી. બીજા વગેરેનો સાર લેવો,
તાલીસ (તમાલની જાત) વગેરેનાં પા-
નડાં લવાં અને નિદ્રા વગેરેનાં ફળ
લેવા. કાઝનાં મૂળ, દોષના કંદ, કાઝનાં
પાનડાં, દોષનાં ફળ, કાઝનાં ફલ, દો-

ઈના સધળા ભાગ, કાઈનો સાર અને કાઈની છાલ લેવી જોઈએ. જેમકે, ચિત્રાનાં મૂળ, સૂરણનો કદ, લિંબડા તથા અરડૂસાનાં પાનડાં, ત્રિક્ષણનાં ફળ, ધાવણીનાં ફુલ, ભોરીગણીના સધળા ભાગ, ખેરનો સાર અને છીરવાળા વનસ્પતિઓની છલોજ લેવી જોઈએ. કાંઈ સમયે લીંબડાનાં પાન ન મળે તો છાલજ લેવી. બીલીનું કાચું ફળ લેવું અને ગરમાળાનું પાકું ફળ લેવું. અમુક ઔષધીનું કયું અગ લેવું એમ જ્યાં ન કહ્યું હોય ત્યાં તેનાં મૂળ લેવાં, ઔષધીઓ વજનમાં આઠલા આઠલા ભાગની નાખવી એમ જ્યાં ન કહ્યું હોય ત્યાં સધળી ઔષધીઓ સરખે ભાગે નાખવી, અમુક વાસણ લેવું એમ ન કહ્યું હોય તો માટીનું વાસણ લેવું અને અમુક સમયમાં ઔષધ આપવું એમ ન કહ્યું હોય ત્યાં પ્રાત કાળ લેવો. મધમાં કામેમાં નવા પદાર્થોનો ઉપયોગ કરવો પણ વર્ડાંગ, લીંટીપીપર, ગોળ, ધાન્ય, ઘી અને મધ એટલા પદાર્થો જુનાજ લેવા. નાગરવેલનાં પાન અને કાજી જુનાં ટાય તે સારાં સમજવાં. સધળાં ઔષધોમાં સુકાએવા નના પદાર્થોનો ઉપયોગ કરવો અને લીંબા પદાર્થો જમણા નાખવા એ સર્વ સ્વયંમાં સાધારણ નિર્ણય છે. ગળો, ઇંદ્રજવ, અરડૂસો, કાજી, ગતાવરી, આમોંઠ, પીળાં ફુલગળો કાંટાઅશેરીઓ, પરીઆળી, અને નારી એટલા પદાર્થો લીંબાજ નાખવા અને જમણા નાખવા

નહી. અરડૂસો, લીંબડો, પરમળ, કેવડો, બલદાણા, કાજી, ઇંદ્રવારણાં, શતાવરી, સપોડી, ઇંદ્રજવ, કદ, બાખચી, ગળો, જટામાંસી, નાગખવા (બવદાણાની જાત) કાંટાઅશેરીઓ, ગુગગ, હીંગ, આદુ, અને ગોળ એટલા પદાર્થો રસ બરેલા લેવા અને એઓને બમણા નાખવા નહી. ઘી, તેલ, પાણી, કપાથ અને સાક કે કઢી વગેરે પદાર્થો અગ્રિથી પાક્યા પછી ટાઢા યથગથા ટાય તેઓને પાછા હના કરવામાં આવે તો તેઓ ઝેર જેવો પરિણામ કરે છે.

પદાર્થોની પરીક્ષા.

સુશ્યાસ્થિમાંસલા પથ્યા સર્વકર્મણિ પૂજિતા । સિપ્તામ્ભસિ નિમજ્જેદા મહા-તયસ્તયોચમાઃ ॥ વરાહમૂર્ધવત્કન્દો વારાહીકન્દસંજ્ઞકા । સૌવર્ચલં તુ વા ચાર્મં સૈન્ધવં સ્ફટિકમમમ્ ॥ મુવર્ગજ્ઞ વિકં જ્ઞેયં સ્વર્ણમાસિકમુક્તમમ્ । ઇન્દ્રુપ્પમત્વીકાગ્રા મનોહરા ચોત્તમા મતા ॥ શ્રેષ્ઠં શિલાનતુ જ્ઞેયં પ્રશિષ્ઠં ન વિદીયતે । તોયપૂર્ણે કાંસ્યપાત્રે પ્રતાનેન વિવર્ધતે ॥ કર્પૂરસ્તુવરઃ ક્ષિત્ત્રય પ્લવા મૃક્ષમ્ફળા વરા । શ્વેતચન્દનમત્યન્તં મુગન્ધિ શુભ પૂજિતમ્ ॥ રક્તચન્દનમત્યન્તં લોહિતં પ્રથમં મતમ્ । વાયુતુષ્ટાનિભઃ ક્ષિત્ત્રયે ડ્યુગ્ધઃ શ્રેષ્ઠો ગુર્મ્પનઃ ॥ મુગન્ધિ ત્વચુર્મ્મં ચ મુરદારુ વરં મતમ્ । મગ્લં ક્ષિત્ત્રય ત્યયં મુગન્ધિ ચ મુળાવટમ્ ॥ અતિર્પિતા પ્રગસ્તા તુ જ્ઞેયા ટ્રાગ્નિગ્ના તુપઃ । જાતીપલં શુભ ક્ષિત્ત્રયં સમં શુભ્રાન્ત્ર

વરમ્ ॥ મૃદીકા સોત્તમા ગ્રેયા યા સ્વા-
દ્વોસ્તનસન્નિમા । કરમર્દફલાકારા મ-
ધ્યમા સા પ્રકીર્તિતા ॥

ગોસ્તનસન્નિમા મુનઢાકા ઇતિ લોકે । કર-
મર્દફલાકારા કરૌન્દીદાસ ઇતિ લોકે ।

સ્વપ્નં તુ વિમલં શ્રેષ્ઠં ચન્દ્રકાન્તસમ-
મમમ્ । ગવ્યાજ્યસદૃશં રુચ્યગન્ધં મધુ
વરં મતમ્ ॥

જે હરદે ઝીણા ઠળીઆવાળી અને
ચણા ગર્ભવાળી હોય તેને સઘળાં કા-
મેમાં ઉત્તમ સમજવી. જે બીલામાં
પાણીમાં નાખ્યા છતાં ખૂડી બધ નહીં
તેઓને ઉત્તમ સમજવાં. જે વારાહી
કંદ સુવરના માથાં જેવો હોય તેને ઉ-
ત્તમ સમજવો. જે સંચળકાય જેવો હોય
તે ઉત્તમ સમજવો. સીંધાલુણ સ્ફટિક
જેવું હોય તો, સોનામખી સોના જેવી
કાંતિવાળી હોય તો, મણીથી કાંચકી
નામનાં ઝેરનાં કુદ જોવી હોય તો, અને
શિક્ષાજિત ધરતીપર પછાડ્યા છતાં પણ
વીખાઈ ન જતું હોય તથા પાણીથી ભ-
રેલા કાંસાના વાસણમાં નાખતાં વાંકડી-
આ તાંતણા જેવું થઈને વધતું હોય તો,
તેઓને ઉત્તમ સમજવાં. કપુર સ્નિગ્ધ
હોય તો, ઐળચી ઝીણા દાણાવાળી હોય
તો, રતાંજલિ બહુજ રાતી હોય તો,
અગર અણોઠીના મોઢોડાં જેવો કાળો
સ્નિગ્ધ તથા ભારે હોય તો, અને સુ-
ખડ બહુજ સુગંધિ તથા ભારે હોય તો
તેઓને ઉત્તમ સમજવાં. દેવદાર સુગંધી,
હલકું તથા રૂક્ષ હોય તો, ઉત્તમ સમ-

જવું. સર બહુજ સ્નિગ્ધ તથા સુગંધી
હોય તો ઉત્તમ સમજવું. ધારહલદર બ-
હુજ પીળી હોય તો ઉત્તમ સમજવી.
બયકળ ભારે, રસ ભરેલું, સરખું અને
અંદરના ભાગમાં ધોળું હોય તે ઉત્તમ
સમજવું. જે ધ્રાપ્ત ગાયના આંચળ જેવી
હોય તે ઉત્તમ અને કરમદાં જેવી (ખ-
શમશી) હોય તે મધ્યમ સમજવી. જે
ખાંડ નિર્ભળ અને ચંદ્રકાંત મણિ જેવી
સફેદ હોય તે ઉત્તમ સમજવી. જે મધ
ગાયના ઘી જેવો અને સુગંધી હોય તેને
ઉત્તમ સમજવો.

સ્વાભાવિક દ્વિતકારી પદાર્થો.

શાલીનાં લોહિતઃ શાલિઃ પટ્ટિકેષુ
ચ પટ્ટિકા । શૂકધાન્યેષ્વપિ યવો ગો-
ધૂમઃ મવરો મતઃ ॥ શિમ્બિધાન્યે વરો
મુદ્રો મમ્મરધાવકી તથા । રસેષુ મધુરઃ
શ્રેષ્ઠો લવણેષુ ચ સૈન્ધવઃ ॥ દાઢિમામ-
લકં સાદ્રા સર્જૂરં ચ પરુષકમ્ । રાજા-
દનં માતુલુકં ફલવર્ગેષુ શસ્યતે ॥

પરુષકં ફારસા ઇતિ લોકે । રામાવનં
ત્તિરિણી ઇતિ લોકે । માતુલુકં વિજગરા
ઇતિ લોકે ।

પત્રશાકેષુ વાસ્તુકં જીવન્તી પોતિકા
વરા । પટોલં ફલશાકેષુ કન્દશાકેષુ
સૂરણમ્ ॥ ણઃ કુરદ્વો હરિણો જાફલે-
ષુ પ્રશસ્યતે । પક્ષિણાં તિત્તિરિર્લાવો
વરો મત્સ્યેષુ રોહિતઃ ॥ હરિણસ્તાન્નવર્ગઃ
સ્યાદેણઃ કૃણતયા મતઃ । કુરદ્વસ્તાન્ન
વદિષ્ઠો હરિણઃ કૃતિકો મહાન્ ॥ જલેષુ

દિવ્યં દુગ્ધેષુ ગલ્યમાજ્યેષુ ગોભવમ્ ।
તૈલેષુ તિલજં તૈલમૈક્ષવેષુ સિતા હિતા ॥

ચોખ્ખાઓમાં રાતા ચોખ્ખા, સાઠી ચોખ્ખાઓમાં યદિષ્ઠા^૧ નામના ચોખ્ખા, અણીવાળાં ધાન્યોમાં જવ તથા ઘઉં, અને શીંગોમાંથી થતાં ધાન્યોમાં મગ, મસૂર તથા તુરદાળ એ સ્વાભાવિક હિતકારી છે. રસોમાં મધુર રસ શ્રેષ્ઠ છે. લુણુની જાતોમાં સિંધાલુણ હિતકારી છે. પ્રણોના વર્ગમાં દાડિમ, આંબળાં, ધ્રાખ, ખજૂર, કાલસા, રાણુ અને ખીજેર એઓ હિતકારી છે. પાનકાનાં શાકોમાં ચીકી (બથેલા) મીઠી ખરખોડી અને પોથી એઓ હિતકારી છે. પ્રજ-રૂપ શાકોમાં પરવળ ઉત્તમ છે. કંદરૂપ શાકોમાં સૂરણ હિતકારી છે. જંગલી પશુઓમાં કાળીઆર, રાતો હરણુ અને હરણુ જેથી આકૃતિવાળો કદાવર રાતો મૃગ એઓ હિતકારી છે. પક્ષિઓમાં તેતર અને લાવાં ઉત્તમ છે. માછલાં-ઓમાં શેહિટો હિતકારી છે. પાણીમાં વરસાદનું ગ્રીક્ષેતું પાણી હિતકારી છે. દુધમાં ગાયનું દુધ અને ધીમાં ગાયનું ધી હિતકારી છે. તેવમાં તલનું તેવ હિતકારી છે અને શેલડીના પદાર્થોમાં સાકર સ્વાભાવિક હિતકારી છે.

સ્વાભાવિક અહિત પદાર્થો.

શિમ્લીપુ માપાન્ ગ્રીષ્મર્તાં ત્વજે-
ન્નૌપરં ત્વજેન્ । કળેષુ ચ્ચુચં શાકે ।
સાર્પં ન દિનં મતમ્ ॥ ગોમાંનં ગ્રામ્ય-

^૧ યદિષ્ઠાનો અર્થ મુળરાતીમાં મળેલો નથી.

માંસેષુ ન હિતં મહિષીવસા । મેષીપયા
કુમ્ભસ્ય તૈલં ત્યાજં ચ ફાણિતમ્ ॥

ઇશુરસઃ પરિપક્વો ચોર્ધ્વધનફાણિતં તદ્દિ
ઝોપારાવ ઇતિ લોકે ।

શીંગોથી થતાં ધાન્યોમાં અડદ ગ્રી-
ષ્મઋતુમાં અહિત છે. લુણુની જાતોમાં
ખારી ધરતીમાં પકાવેલું મીઠું ખરાબ
છે. ગામઠી પશુઓનાં માંસોમાં ગાયનું
માંસ સ્વાભાવિક અહિતરૂપ છે. બે-
સની ચરબી ખરાબ છે. ગાકરનું દુધ,
કસુંબાનું તેલ અને ચરધો રાધેશો શેલ
ડીનો રસ એઓ ખરાબ છે. ફળોમાં
ફનસ અને શાકોમાં સરસવનું શાક
અહિતરૂપ છે.

સંયોગ થવાથી અહિત

કરનારા પદાર્થો.

મત્સ્યમાનૂપમાંસં ચ દુગ્ધપુત્તં વિવ-
ર્જયેત્ । કપોતં સર્પપન્નેદં ભજિતં પરિ-
વર્જયેત્ ॥ મત્સ્યાનિહોર્વિકારેણ તથા
શૌંદ્રેણ વર્જયેત્ । સત્ત્વન માંસપયોપુક્ત-
ાનુર્ણદેષિ વિવર્જયેત્ ॥ વર્ણવર્મોઽમ્બુ-
ના શૌંદ્રં પાયમં કૃસરાન્વિતમ્ । રમ્મા-
ફલં ત્વજેત્તરં દધિ વિલ્વપાન્ડાન્વિતમ્ ॥
દશાદશુપિતં મર્ષિઃ કાંમ્યે મધુપૃત્તં સમ્મ-
વૃતાન્નં ચ કપાયં ન પુનઃસ્ખીકૃત્તં ત્વ-
જેન્ ॥ ઇકન વદ્યુમાંમાનિ વિરુદ્ધાન્તે
પમ્પરમ્ । મધુમર્ષિવમા નૈન્દ પાનીયાનિ
પયા તથા ॥

માછલાં દુધની સાથે ખાવાં નહીં.
વળા પાણીવાળી જગામાં યદિયેં પ્રા-
ણીઓનું માંસ અને દુધ ખાવાં નહીં.

સરસીઆ તેલમાં પકાવેલું હોલાનું કે કચુતરનું માંસ ખાવું નહીં. ગોળ વગેરે શેલડીના પદાર્થોની સાથે કે મધની સાથે માછલાં ખાવા નહીં. માંસ અને દુધની સાથે સાથેયો ખાવો નહીં. ગરમ પદાર્થોની સાથે ઢહી ખાવું નહીં. ગરમ પદાર્થોની કે વરસાદના ઝીલેલા પાણીની સાથે મધ ખાવો નહીં. દુધપાક અને ખીચડી ખાવાં નહીં. ઊંચ, ઢહી અને ખીસાંની સાથે કેળાં ખાવાં નહીં. જે ધી કાંસાના વાસણમાં દશ દિવસ સુધી રહેલું હોય તે ખાવું નહીં. મધ અને ધી સમભાગે ખાવાં નહીં. રધિલું અન્ન કે કપાય જે ફરીવાર છનાં કરેલાં હોય તેા તેઓને છોડી દેવાં. જેમ મધ અને ધી, ચરખી અને તેલ, અને પાણી તથા દુધ એઓ પરસ્પર વિરોધી છે તેમ ધણાં પ્રકારનાં માંસો પણ સાથે ખાવામાં આવે તેા પરસ્પર વિરોધી છે.

ઔષધ લેવાનો સંકેત.

લવણ સંન્ધવં પ્રોક્તં ચન્દનં રક્તચન્દનમ્ । પૂર્ણલેહાસવસ્ત્રેદાઃ સાધ્યા પવલચન્દનૈઃ ॥ કપાયલેપયોઃ પ્રાયોયુજ્યતે રક્તચન્દનમ્ । અન્તઃસંમાર્જને જ્ઞેયા લગ્નમોદા યવાનિકા ॥ વહિઃસંમાર્જને સૈવ વિજ્ઞાતવ્યાજમોદિકા । પયઃસર્પિઃપ્રયોગેષુ મગ્યમેવ દિ શ્યતે । શકુદ્રસો ગોમયકં મૂત્રં ગોમૂત્રમુચ્યતે ॥

લણુ કહું હોય ત્યાં સીધાંલણુ અને ચંદન કહું હોય ત્યાં રતાંજલિ લેવી. ચંદનનાં ચૂર્ણ, અવલેહ, આસવ કે તેલ

કરવાનું કહું હોય ત્યાં સુઅડનોજ ઉપયોગ કરવો અને કપાય કે લેપ કરવાનું કહું હોય ત્યાં ધણું કરીને રતાંજલિનો ઉપયોગ કરવો. સરીરની અંદરનો ભાગ સાફ કરવા સાફ જ્યાં “અજમોદા” લેવાનું કેહેવામાં આવે ત્યાં યવાન ‘અજમા’ સમજવા; અને પાહારનો ભાગ સાફ કરવા સાફ જ્યાં ‘અજમોદા’ લેવાનું કેહેવામાં આવે ત્યાં થોડીઅજમોદા સમજવી. દુધના અને ધીના પ્રયોગ કેહેવામાં આવે ત્યાં ગાયનું દુધ અને ગાયનું ધીજ લેવું; તેમજ છાણુ અને મુત્રના પ્રયોગોમાં ગાયના છાણુનો રસ અને ગાયનું મુત્રજ સમજવાં. ઔષધના પ્રતિનિધિઓ ત્રિપે.

ચિત્રકામાયતો વન્તી ક્ષારઃ શિશ્વરિજોડયવા । અભાવે ધન્વવાસસ્ય પ્રક્ષેપ્યા તુ દુરાલભા ॥

(શિશ્વરી અપામાર્ગઃ)

તમરસ્થાપ્યભાવે તુ કુપ્તં દદ્યાન્નિપમ્બરઃ ॥ મૂર્વાભાવે સચો ગ્રાહ્યા નિદ્રિનીમખવા શુષ્કઃ ॥ અહિંસાયા અભાવે તુ માનકન્દઃ પ્રકીર્તિતઃ ॥ લક્ષ્મણાયા અભાવે તુ નીલકણ્ઠશિશ્વા મતા ॥

[નીલકણ્ઠશિશ્વા મયૂરશિશ્વા]

વકુલાભાવતો દેયં કઠારોત્પલપદ્મજમ્ ॥ નીલોત્પલસ્યાભાવે તુ હુમુદં દેયમિપ્યતે ॥ જાતીપુષ્પં ન યતાસ્તિ લવઙ્ગં તત્ર દીયતે ॥ અર્કપર્ણાદિપયસો ધાભાવે તદ્દસો મતઃ ॥ પાંખરાભાવતઃ કુપ્તં તથા લાઙ્ગલ્પભાવતઃ ॥ સ્વર્ણેયક-

स्याभावे तु भिषग्भिर्दीयतेऽगदः ॥ च-
विकागजपिप्पल्यौ पिप्पलीमूलवत्स्मृतौ ।
अभावे सोमराज्यास्तु प्रपुत्राटफलं म-
तम् ॥ यदि न स्यादासुनिशा तदा देया
निशा बुधैः ॥

सोमराजी बाकुची । प्रपुत्राटफलं चक्र-
मर्दफलम् । दासुनिशा दासहरिद्रा । निशा
हरिद्रा ॥

रसाञ्जनस्याभावे तु सम्यग्दार्ढ्यं प्रयु-
ज्यते ॥ सौराष्ट्र्यभावतो देया स्फटिका
तद्गुणा जनैः ॥

सौराष्ट्री सौरटी माटी इति लोके । स्फ-
टिका फटिकारी इति लोके ।

तालीशपत्रकाभावे स्वर्णताली प्रश-
स्यते ॥ भार्गवभावे तु तालीसं कण्टकारी
जटाथवा ॥ रुचकाभावतो दद्यालवणं
पांशुपूर्वकम् । अभावे मधुयष्ट्यास्तु धातुकीं
च प्रयोजयेत् ॥

रुचकं चौहार इति लोके । पांशुलवणं
खारी अथवा रेह इति लोके ।

अम्लवेतसकाभावे चुक्रं दातव्यमि-
ष्यते । द्राक्षा यदि न लभ्येत प्रदेयं का-
श्मरीफलम् ॥ तयोरभावे कुसुमं बन्धूक-
स्य मतं बुधैः । लवङ्गकुसुमं देयं नक्षत्रा-
भावतः पुनः ॥ कस्तूर्यभावे कङ्गोलं स्ने-
पणीयं विदुर्बुधाः । कङ्गोलस्याप्यभावे तु
जातीपुष्पं प्रदीयते ॥ मुगन्धिं सुस्तकं
देयं कर्पूराभावतो बुधैः । कर्पूराभावतो
देयं ग्रन्थिपर्णं विशेषतः ॥ कुङ्कुमाभाव-
तो दद्यात्कुसुम्भकुसुमं नवम् । श्रीस्व-

ण्डचन्दनाभावे कर्पूरं देयमिष्यते ॥ मेद्रा
जीवककाकोली ऋद्धिद्वन्द्वेऽपि वासति ।
वरीविदार्यभ्रमन्धावाराहीश्च क्रमात्क्षि-
पेत् ॥

[वरी शतावरी]

वाराणाश्च तथाभावे चर्मकारालुको
मतः । वाराहीकन्दसंज्ञस्तु पश्चिमे शुष्टि-
संज्ञकः ॥ वाराहीकन्द एवान्यश्चर्मका-
रालुको मतः । अनूपसंभवे देशे बराह
इव लोमवान् ॥ भङ्गातकासहस्रे तु रक्त-
चन्दनमिष्यते । भङ्गाताभावतश्चित्रं न-
लयेक्षोरभावतः ॥ सुवर्णाभायतः स्वर्ण-
मासिकं प्रसिपेद्बुधः । श्वेतं तु मासिकं
त्रेयं बुधै रजतवद्बुधम् ॥ मासिकस्याप्य-
भावे तु प्रदद्यात्स्वर्णगैरिकम् । सुवर्णम-
थवा रौप्यं मृतं यत्र न लभ्यते ॥ तत्र का-
न्तेन कर्माणि भिषगुर्पाद्विचक्षणः । का-
न्ताभावे तीक्ष्णलोहं योजयेद्द्वैधसत्तमः ॥
अभावे मौक्तिकस्यापि मुक्ताश्चूर्तिं प्रयो-
जयेत् ॥ मधु यत्र न लभ्येत तत्र जीर्ण-
गुहो मतः ॥ मत्स्यण्ड्यभावतो दद्यात्भिष-
जः सितशर्कराम् ॥ अतंभवे सितायास्तु
बुधैः रण्डं प्रयुज्यते ॥ क्षीराभावे रसो
मांस्तो मास्रो वा प्रदीयते । अत्र प्रोक्ता-
नि वस्तुनि यानि तेषु च तेषु च ॥ यो-
ज्यमेकतराभावे परं वैद्येन जानता । र-
सवीर्यविपाकार्यः समं द्रव्यं विचिन्त्य
च ॥ युज्याद्विविधमन्यच्च द्रव्यानां तु र-
सादिवित् । योगे यदप्रधानं स्यात्तस्य
प्रतिनिधिमतः ॥ यत्तु प्रधानं तस्यापि

સદૃશં નૈવ મૃદ્યતે । વ્યાખેરયુક્તં ચદ્રવ્યંગ-
નોક્તમપિ તત્ત્વજેત્ । અનુક્તમપિ યુક્તં
યથોજયેત્તદ્રસાદિવિત્ ॥

ચિત્રો ન મળે તો નેપાળનાં મૂળ અ-
થવા અધેકાના કારનો ઉપયોગ કરવો.
રાતો ધમાસો ન મળે તો સાધારણ ધ-
માસાનો ઉપયોગ કરવો. તગર ન મળે
તો તેને બદલે વૈચે કઠનો ઉપયોગ કરવો.
મોરવેલ ન મળે તો મજીની છાલ લેવી.
હાયલા ન મળે તો તેને બદલે માનકંદનો
ઉપયોગ કરવો. ઘોળી ભોયરીગણી ન
મળે તો તેને બદલે મોરશિખાનો ઉપ-
યોગ કરવો. પોક્સસરી ન મળે તો તેને
બદલે કંદહાર અથવા ઉત્પલ નામના ક-
મળનો ઉપયોગ કરવો. રથામ ઉત્પલ
ન મળે તો મુકુદ (રાત્રિવિકાસી કમળ)
નો ઉપયોગ કરવો. ભર્વની ન મળે તો
લવીંગ નો ઉપયોગ કરવો. આકકાનાં
પાનડાં વગેરેનું છીર ન મળે તો તેઓનો
રસ લેવો. પોયણાં ન મળે અથવા લાં-
ગલી (એક જાતનું વિષ) ન મળે તો ક-
ઠનો ઉપયોગ કરવો. બોડીકંદહાર ન
મળે તો કઠનો ઉપયોગ કરવો. અવક
અથવા ગજપીપર ન મળે તો પીપળી-
મૂળનો ઉપયોગ કરવો. બાળચી ન મળે
તો કુવાડીઆના બીજનો ઉપયોગ ક-
રવો. દાડહળદર ન મળે તો હળદરનો
ઉપયોગ કરવો. રસવંતી ન મળે તો
સારી દાડહળદરનો ઉપયોગ કરવો. સો-
રહી માટી ન મળે તો ફટકડીનો ઉપ-
યોગ કરવો. ફટકડીના ગુણ સોરહી

માટીના જેવા છે. તાલીસપત્ર ન મળે તો
સુવર્ણતાલીનો ઉપયોગ કરવો. ભારંગી
ન મળે તો તાલીસ (તમાલપત્રની જાત)
નો અથવા ભોયરીગણીના મૂળનો ઉપ-
યોગ કરવો. સંયળ ન મળે તો દરીયાઈ
હુણનો ઉપયોગ કરવો. જીમ્બ ન મળે
તો ધાવણીનો ઉપયોગ કરવો. અમ્લવે-
તસ (લીંબુની જાત) ન મળે તો ખાટા
ચુકાનો ઉપયોગ કરવો. ક્રાપ્પ ન મળે
તો સીવણનાં ફળનો ઉપયોગ કરવો અને
એબ્જેન ન મળે તો બખેરીયાનાં ફળનો ઉ-
પયોગ કરવો. નખસા ન મળે તો લવીંગનાં
ફળનો ઉપયોગ કરવો. કસ્તૂરી ન મળે
તો ચણકબાબનો ઉપયોગ કરવો. ચણ-
કબાબ ન મળે તો જલવંતીનો ઉપયોગ
કરવો. કપુર ન મળે તો સુગંધી મોથનો
ઉપયોગ કરવો અથવા તગરના ગાંઠનો
ઉપયોગ કરવો. કેસર ન મળે તો કમ્બ-
બાનાં નવાં ફળનો ઉપયોગ કરવો. સુખક
ન મળે તો કપુરનો અને ખજે ન મળે
તો રતાંબલીનો ઉપયોગ કરવો, રતાં-
બલી ન મળે તો નવા વાળાનો ઉપયોગ
કરવો. અતિવિષ ન મળે તો મોથનો ઉ-
પયોગ કરવો. હરડે ન મળે તો આમ-
ળાનો ઉપયોગ કરવો. નાગકેસર ન મળે
તો કમળના કેસરાનો ઉપયોગ કરવો.
મેદા, છત્તક, કાકાલી અને બે પ્રકારની
ઝડિ (આ ઝીપધીઆના અર્થ ગુજરા-
તીમાં મજા નથી) ન મળે તો અનુ-
ક્રમે મતાવરી, વિતારીકંદ, આસોદ અને
વારાહીકંદનો ઉપયોગ કરવો. વારાહીકંદ

કે જે પશ્ચિમ દેશમાં શુષ્ક નામથી ઓળખાય છે તે ન મળે તો ચર્મકારાલુક નામના કંદનો ઉપયોગ કરવો. ચર્મકારાલુક એ એક જાતનો વારાહીકંદજ છે તે ઘણા પાણીવાળા દેશમાં થાય છે અને તેના ઉપરની રૂંછાડ સુવરની રૂંછાડ જેવી હોય છે. જે ઔષધ બીલામાને ખમી ન શકે એવું હોય તેમાં બીલામાને બદલે રતાંબસિ નાખવી. બીલામા ન મળે તો ચિત્રાનો ઉપયોગ કરવો. શેલડી ન મળે તો બરનો ઉપયોગ કરવો. સોનું ન મળે તો તેને બદલે સોનામખી અને રૂપું ન મળે તો તેને બદલે રૂપામખી નાખવી. એ સોનામખી કે રૂપામખી ન મળે તો સોનાગેરનો ઉપયોગ કરવો. મારેહું સોનું અથવા રૂપું ન મળે તો ત્યાં સમજી વૈધે કાંતલોહ (કાંતિસાર-અમ-કલોહ)થી કામ ચલાવવું. કાંતિસાર ન મળે તો ગજવેલનો ઉપયોગ કરવો. મોતી ન મળે તો મોતીની છીપનો ઉપયોગ કરવો. મધ ન મળે તો જીના ગોળનો ઉપયોગ કરવો. હંચી સાકર ન મળે તો સાધારણ સાકરનો ઉપયોગ કરવો. સાકર ન મળે તો ખાંડનો ઉપયોગ કરવો. દુધ ન મળે તો ગગના અથવા મસૂરના રસનો ઉપયોગ કરવો. આ પ્રકરણમાં જે પદાર્થો પ્રતિનિધિરૂપે કહ્યા તે પદાર્થો ન મળે તો તે પદાર્થો જગ્યાના પ્રતિનિધિ હોય તે પદાર્થોને સમજી વૈધે વાપરવા. પદાર્થોના રસ વગેરેને જાણનારા વૈધે રસ, વીર્ય અને વિષાક આદિથી

સરખાપણું વિચારીને આ પ્રકરણમાં કહ્યા ઉપરાંત પણ બીજા અનેક પદાર્થોનો ઉપયોગ કરવો. ઔષધોના યોગમાં જે ઔષધ ગોણું (પેટાંતું) હોય તેને બદલે પ્રતિનિધિ ઔષધ વાપરવું પણ જે મુખ્ય ઔષધ હોય તેને બદલે તેના જેવું પ્રતિનિધિ વાપરવું નહીં. જે પદાર્થ રાગને અયોગ્ય હોય તે પદાર્થ તે રાગસંબંધી ઔષધોના ગણમાં કહ્યો હોય તોપણ તેના ત્યાગ કરવો અને જે પદાર્થ તે ગણમાં ન કહ્યા છતાં પણ યોગ્ય જણાય તે પદાર્થનો તે પદાર્થના રસ વગેરેને જાણનારા વૈધે ઉપયોગ કરવો.

પ્રત્યેક પદાર્થોમાં રહેલા રસ

આદિ પાંચ પદાર્થો.

દ્રવ્યે રસો ગુણો વીર્ય વિપાકાઃ શક્તિરેવ ચ । પવાર્થાઃ પચ્ચ તિષ્ઠન્તિ સ્તં સ્તં કુર્વન્તિ કર્મ ચ ॥

પ્રત્યેક પદાર્થમાં રસ, ગુણ, વીર્ય, વિષાક અને શક્તિ એ પાંચ પદાર્થો રહે છે અને તેઓ પોતપોતાનાં કામ કરે છે. રસો તથા તેઓનાં સામાન્ય કામો.

રસાઃ સ્વાદમ્લલવણતિક્તોષ્ણકપાઃ પચાઃ । પદ્દ્રવ્યમાશ્રિતાસ્તે ચ વધાપૂર્વ વલાવશઃ ॥

(રૂપણઃ કદુઃ)

તરાયા મારુતં ઘ્ર્નન્તિ ત્રયસ્તિક્તાદયઃ કફમ્ । કપાયતિક્તમધુરાઃ પિત્તમન્યે દ્વ કુર્વન્તે ॥ એ રસા વાતગ્રમના ભવન્તિ

યદિ તેષુ વૈ । રૌદ્ર્યલાઘવશૈલ્યાનિ ન તે
હન્યુઃ સર્પીરણમ્ ॥ યે રસાઃ પિત્તજ-
મના ભવન્તિ યદિ તેષુ વૈ । તીક્ષ્ણોષ્ણલ-
ઘુતા ચૈવ ન તે તત્કર્મકારિણઃ ॥ યે
રસાઃ શ્લેષ્મશ્મના ભવન્તિ યદિ તેષુ વૈ ।
સ્નેહગૌરવશૈલ્યાનિ ન તે હન્યુઃ ક્રમં તદા ॥

વાગ્મટ કહે છે કે “ મધુર, ખાટો,
ખારો, કડવો, તીખો અને કથાય એ
છે રસો પદાર્થોમાં રહેલા છે અને તે-
ઓમાં પેહેલો, પેહેલો રસ પછી પછીના
રસ કરતાં વધારે બળ આપનાર છે.
મધુર, ખાટો અને ખારો એ ત્રણ રસ
વાયુને હલુનારા છે અને બીજા રસો
વાયુને કરનારા છે. કડવો, તીખો અને
કથાય એ ત્રણ રસ કંદને હલુનારા છે
અને એ શિવાય બીજા રસો કંદને કર-
નારા છે. કથાય, કડવો અને મધુર એ
ત્રણ રસ પિત્તને હલુનારા છે અને એ
શિવાય બીજા રસો પિત્તને કરનારા છે.
જે રસો વાયુને હલુનારા છે તે રસો-
વાળા પદાર્થોમાં જો રૂક્ષપણું, હલકાપણું
અને શિતપણું હોય તો તેઓ વાયુને
હલવી શકતા નથી. જે રસો પિત્તને સ-
માવનારા છે તે રસોવાળા પદાર્થોમાં જો
તીક્ષ્ણપણું, ગરમપણું અને હલકાપણું
હોય તો તેઓ પિત્તને સમાવી શકતા
નથી. જે રસો કંદને સમાવનારા છે તે
રસોવાળા પદાર્થોમાં જો સ્નિગ્ધપણું બા-
રેપણું અને શીતપણું હોય તો તેઓ
કંદને હલવી શકતા નથી.

મધુર રસ.

મધુરો हि रसः शीतो धातुस्तन्यव-
लप्रदः । चक्षुष्यो वातपित्तघ्नः कुर्या-
त्स्थौल्यमलकृमीन् ॥

રસેષુ પ્રવરશ્વાપિ ક્ષિગ્ધઃ પ્રીત્યાયુ-
પોહિતઃ । વાલઘ્નદ્વક્ષતક્ષીણવર્ણકેશેન્દ્રિ-
યૌજસામ્ ॥ મશસ્તો વૃંદળઃ કષ્ઠ્યો ગુરુઃ
સન્ધાનકૃન્મતઃ । વિપદ્રઃ પિચ્છિલશ્વાપિ
ક્ષિગ્ધઃ પ્રીત્યાયુપોહિતઃ ॥

[અપાતિયુક્તસ્ય મધુરસ્ય ગુણાઃ]

સોડવિયુક્તો જ્વરશ્વાસગલગળ્દાર્બુ-
દકૃમીન્ । સ્થૌલ્યાદિમાન્યમેહાંશ્ચ કુર્યા-
ન્મેદઃકફામપાન્ ॥

મધુર રસ શીતલ છે, ધાતુ, સ્તનમાં
દુધ તથા બળને આપનાર છે, નેત્રને
હિતકારી છે, વાયુ તથા પિત્તને હલુનાર
છે, શરીરમાં બકાપણાને બળને તથા
કૃમિને કરનાર છે, સપથા રસોમાં ઉત્તમ
છે, સ્નિગ્ધ છે, પ્રીતિ આપનાર છે, આયુ-
ધ્યને હિતકારી છે, શરીરના તત્ત્વોને વધા-
રનાર છે, કંઠને સારો કરનાર છે, ખારો છે,
સાંધી દેનાર છે, ઝેરને હલુનાર છે, ચીક-
ણો છે, સ્નિગ્ધ છે અને બાલક, વૃદ્ધ તથા
ક્ષતચી ક્ષીણ થએલા માણસોને વાસ્તે
સારો છે, વર્ણ, કેશ, ઇન્દ્રિય અને શ-
ક્તિને વાસ્તે પણ સારો છે.

પરંતુ મધુર રસનો અત્યંત ઉપયોગ
કરવામાં આવે તો તેથી તાવ, શ્વાસ, કં-
ઠમાલ, રસોળી, કૃમિ, શરીરમાં બકાપણું,
અગ્નિનું મંદપણું અને મેદ તથા કંદસ-
ંબંધી રોગો ઉત્પન્ન થાય છે.

ખાટો રસ.

રસોઽમ્લઃ પાચનો રુચ્યઃ પિત્તશ્લેષ્મા-
સૂદો લઘુઃ । લેખિતોષ્ણો વહિઃ શીતઃ
કેદનઃ પવનાપહઃ ॥ સ્લિગ્ધસ્તીક્ષ્ણઃ
સરઃ શુક્રવિવન્ધાનાદ્દષ્ટિહા । હર્ષણો રો-
મદન્તાનાપક્ષિશ્ચવિનિકોચનઃ ॥

લેખિતઃ લેખનઃ । વહિઃ શીતઃ સ્પર્શે
શીતઃ । વિનિકોચનઃ સંકોચનઃ ।

[અપાતિયુક્તસ્યામ્લસ્ય ગુણાઃ]

સોઽતિયુક્તો ભ્રમં કુર્યાત્તૃહ્દાહતિ-
મિરજ્વરાન્ । કણ્ઠપાણ્ડુલવીસર્પશોથવિ-
સ્ફોટકુષ્ઠકૃત્ ॥

ખાટો રસ પાચક છે, રૂચિ ઉપજ-
વનાર છે, પિત્ત ક્ષેપક તથા રૂધિરને વધા-
રનાર છે, હલકો છે, ઉષ્ણેકનાર છે, ગ-
રમ છે, સ્પર્શમાં શીતલ છે, આર્દ્ર કર-
નાર છે, વાયુને મટાડનાર છે, સ્નિગ્ધ છે,
તીક્ષ્ણ છે, દસ્તા ઉતારનાર છે, વીર્યનો
નાશ કરનાર છે, મલઅંધને મટાડનાર
છે, પેકુના આક્રાંદને તોડનાર છે, નેત્રને
હાનિ કરનાર છે, રૂવાણાં ઉભાં કરનાર
છે, હાંતને અંધાવી નાખનાર છે અને
આંખ તથા ભ્રમરનો સંક્રાંત્ય કરનાર છે.

એ રસનો અત્યંત ઉપયોગ કરવામાં
આવે તો તેથી ભ્રમ, તરસ, બળતરા,
આંખે અંધારાં, જ્વર, અંબાળ, પાં-
ડુપણું, રતવા, સોજા, વિસ્ફોટક અને
કોઈ ઉત્પન્ન થાય છે.

ખારો રસ.

લવણઃ શોધનો રુચ્યઃ પાચનઃ કફ-
પિત્તદઃ । પુંસ્તવાતહરઃ કાયશ્ચૈવિલ્પમ્-

દુતાકરઃ । ચક્ષુર્નાસાસ્યજલદઃ કપોલ-
મલદાહકૃત્ ॥

[અતિયુક્તસ્ય લવણસ્ય ગુણાઃ]

સોઽતિયુક્તોઽક્ષિપાકાસપિત્તકોટસ-
તાર્તિકૃત્ । વલીપલિતલાલિલકુષ્ઠવીસ-
ર્પત્વદ્મદઃ ॥

કોટો વરયાકૃતદંડશોથવત્ । પલિતં કે-
શશુક્લતા । લાલિલ્યં શિરસિ કેશનાશઃ ॥

ખારો રસ સાદ્ કરનાર છે, રૂચિ
ઉપજવનાર છે, પાચક છે, ક્ષેપક તથા
પિત્તને કરનાર છે, પુરુષપણાને કરનાર
છે, વાયુને મટાડનાર છે, કાયામાં શિ-
થિલપણાને તથા કુણાપણાને કરનાર છે,
નેત્રમાં, નાકમાં તથા મોઢાડામાં પાણી
આણનાર છે અને ગાત્રમાં તથા બળમાં
બળતરા ઉપજવનાર છે.

એ ખારો રસનો અત્યંત ઉપયોગ
કરવામાં આવે તો તેથી આંખ પાણી
આવે છે, રૂધિરના રાગ થાય છે, પિત્ત
વધે છે, મધમાખી કરકયા જેવો સોજો
થાય છે, ક્ષતતરી પીડા થાય છે, શરી-
રમાં વળીઆં વળે છે, કુશ ધોળા પર્થ
જાય છે, માથામાં ટાલ પડે છે, ઢાક
થાય છે, રતવા થાય છે અને તરસ
લાગે છે.

તીળો રસ.

કટુરુચ્ચાશ્ચ તીક્ષ્ણશ્ચ વિગત્રો વાતપિ-
ત્તકૃત્ । શ્લેષ્મહૃદ્ધુરાગ્રેયઃ કૃમિકણ્ઠવિ-
પાપહઃ ॥ રુક્ષસ્તન્યહરથાપિ મેદઃસ્વા
સ્વાપકર્ષણઃ । અથુદો નાસિકાસ્વાસિ-
જિહ્વાગ્રોદ્રેજકો મતઃ ॥ દીપનઃ પાચનો

રુચ્યો નાસિકાશોષણો મૃન્મયઃ । હેદમે-
દોવસામજ્ઞાશ્નકૃન્મૂચોપશોષણઃ । સ્રોતઃ-
પ્રકાશકો રુક્ષો મેઘ્યો વર્ષોવિવન્ધકૃત્ ॥

આગ્રેયઃ અધિકાદયંશઃ ૧ મેઘ્યો મેઘાયૈ
હિતઃ । વર્ષોવિવન્ધકૃત્ મલવન્ધં કરોતિ ।

[અતિયુક્તસ્ય કટુરસસ્ય ગુણઃ]

સોડતિયુક્તો ભ્રાન્તિદાહમુલતાલ્બો-
પ્રશોષકૃત્ । કઠ્ઠાદિપીઠામૂર્ચ્ઞાવૃદ્ધકંપ-
દો વલથુક્રહૃત્ ॥

તીખો રસ ગરમ છે, તીક્ષ્ણ છે,
ખરસટ છે, વાયુ તથા પિત્તને કરનાર
છે, કઠ્ઠને હરનાર છે, હલકો છે, અ-
શ્નિના વધારે ભાગવાળો છે, કૃમિ, ગળ
તથા ઝેરને મટાડનાર છે, રક્ષ છે, સ્ત-
નના કુધને હરી લેનાર છે, મેઘથી થતા
બાડાપણાને મટાડનાર છે, આંખમાં
આંસુ આણનાર છે, નાક, મુખ, નેત્ર
અને જીભની અણીને ઉદ્દેશ આપનાર
છે, અશ્નિને દીપ્ત કરનાર છે, પાચક છે,
રૂચિ ઉપજાવનાર છે, નાકને બહુજ
સુકાવનાર છે, આર્દ્રપણાને મટાડનાર
છે, મેઠ, ચરબી, મજ્જા, વિષ્ણ અને
મૂત્રને સુકાવનાર છે, સ્રોત નામની
નાદીઓને ખુલી પાડનાર છે, શુદ્ધિને
હિતકારી છે અને મળ બંધ કરનાર છે.

એ રસનો અત્યંત ઉપયોગ કરવામાં
આવે તો તેથી ભ્રમ થાય છે, બળતરા
થાય છે, મોઢોઢામાં તાળવામાં તથા
ઢોઢામાં શોષ પડે છે, કંઠ વગેરેને પીડા
થાય છે, મૂર્ચ્છ થાય છે, તરસ લાગે

છે, કંપ થાય છે અને બળ તથા વીર્યનો
નાશ થાય છે.

કડવો રસ.

તિક્તઃ શીતસ્તૃપામૂર્ચ્ઞાઞ્વરપિત્તક-
ફાન્ જયેત્ । કૃમિકુષ્ઠવિપોત્કેદદાહર-
ક્ષમદાપહઃ ॥ રુચ્યઃ સ્વયમરોચિષ્ણુઃ
કઠ્ઠસ્તન્યવિશોધનઃ । વાતલોડપ્રિકરો
નાસાશોષણો રુક્ષણો લઘુઃ ॥

રુચ્યઃ અન્યેષુ વસ્તુષુ રુચિસુત્પાદયતિ ।
સ્વયમરોચિષ્ણુઃ યથા નિમ્બઃ સ્વયં રોચતે ।
અન્યેષુ વસ્તુષુ રુચિ કરોતિ ।

[અતિયુક્તસ્ય તિક્તસ્ય ગુણઃ]

સોડતિયુક્તઃ કિરઃશૂલમન્યાસ્તમ્ભ-
શ્રમાર્તિકૃત્ । કમ્પમૂર્ચ્ઞાવૃપાકારી વલથુ-
ક્ષયમદઃ ॥

કડવો રસ ટાઢ છે, તરસ, મૂર્ચ્છ,
તાવ, પિત્ત તથા કઠ્ઠને હરનાર છે, કૃમિ,
કોઢ, ઝેર, આર્દ્રતા, બલતરા અને રૂ-
ધિરસંબંધી રાગને મટાડનાર છે. બીજી
વસ્તુઓમાં રૂચિ ઉપજાવનાર છે અને
પોતે ન ગમે એવો છે, કંઠને તથા સ્ત-
નના કુધને સાફ કરનાર છે, વાયુને
ઉત્પન્ન કરનાર છે, અશ્નિ કરનાર છે,
નાકને સુકાવનાર છે રક્ષ છે અને હ-
લકો છે. (લીંબડો કડવો છે તો તે
બીજી વસ્તુઓમાં રૂચિ ઉપજાવનાર છે
અને પોતે ન ગમે એવો છે.)

એ કડવા રસનો અત્યંત ઉપયોગ
કરવામાં આવે તો તેથી માથામાં દાળ
નીકળે છે, ડોકની નાદી ઝડાઈ જાય

છે, પરિશ્રમ થાય છે. પીડા થાય છે, કંપ, મૂર્ચ્છા તથા તરસ ઉત્પન્ન થાય છે અને બળ તથા વીર્યનો ક્ષય થાય છે.

કપાય રસ.

કપાયો રોપણો ગ્રાહી સ્તમ્ભનઃ શો-
ધનસ્તથા । લેશનઃ પીડનઃ સૌમ્યઃ શો-
પણો વાતકોપનઃ ॥ કફશોષિતપિત્તશ્ચો-
ક્તઃ શીતો લઘુર્મતઃ । સ્વપ્નસાધન આ-
મસ્ય સ્તમ્ભનો વિગદો મતઃ ॥ જિહ્વાયા
જાઙ્ગ્યકૃત્કણ્ઠસ્તોતસાં ચ વિવન્ધકૃત્ ।

રોપણઃ વ્રણસ્ય । સ્તમ્ભનો ગાત્રાણાં । શો-
ધનો વ્રણસ્ય । લેશનો વ્રણાણ્યુત્સન્નમાંસસ્ય ।
શોષણો વ્રણમજ્જાવીનામ્ । પીડનો હૃદયસ્યા
વાતકારિત્વાત્સૌમ્યઃ સોમાદુત્પન્નઃ ।

[અતિયુક્તસ્ય કપાયસ્ય ગુણાઃ]

સૌંડતિયુક્તો ગ્રહાધ્માનહૃત્પીઢાક્ષેપ-
ણાદિકૃત્ ॥

કપાય રસ વ્રણને રૂઝાવનાર છે, મ-
ળને રોકનાર છે, ગાત્રોને ગ્રહાદ્ય ગમેલાં
બંધાં કરનાર છે, વ્રણને સાફ કરનાર છે,
વ્રણ વગેરેથી ખરતી ગમેલા માંસને ઉ-
ખેડી નાખનાર છે, વાયુને ઉત્પન્ન કર-
નાર ઢોવાને લીધે હૃદયને પીડનાર છે,
ચંદ્રથી ઉત્પન્ન થએલા છે, વ્રણ તથા પ્ર-
મેહ વગેરેને સુકાવનાર છે, વાયુનો પ્ર-
કાપ કરનાર છે, કફ, રૂધિર તથા પિત્તને
હરનાર છે, રક્ષ છે, ચંદો છે, હલકો છે,
આમલીને સાફ તથા સારી કરનાર છે,
કાયા ભાગને રોકનાર છે, ખરસટ છે,
જીભને જડ કરનાર છે અને કંઠ તથા
સ્તોત નામની નાડીઓને બંધ કરનાર છે.

જે કપાય રસનો અત્યંત ઉપયોગ કર-
વામાં આવે તો તેથી શરીર ઝડાઈ
જાય, પેટ ચડી આવે, હૃદયમાં પીડા
થાય અને આક્ષેપકવાયુ આદિ રોગો
ઉત્પન્ન થાય.

મધુર વગેરે રસો.

મધુરં શ્લેષ્મલં પ્રાયો જીર્ણશાલીય-
વાદ્યતે । મુદ્રાદ્રોધૂમતઃ સૌંદ્રાસ્તિતાયા
જાઙ્ગલામિપાત્ ॥ અમ્લં પિત્તકરં પ્રાયો
વિના ધાર્ત્રીં ચ દાહિમીમ્ । લઘ્વર્ણ પ્રા-
યશો દ્વેષિ નેત્રયોઃ સૈન્ધવં વિના ॥ પ્રાયઃ
કટુ તથા તિક્તમહુર્વ્યં વાતકોપનમ્ ।
શુષ્કી કુષ્ઠારસોનાનિ પટોલમમૃતં
વિના ॥

(ચરકેઽપિ)

પિપ્પલી નાગરં દુર્વ્યં કટુ ચાદૃપ્યમ્-
ચ્યતે । પ્રાયઃ સ્તમ્ભનં પ્રોક્તં કપાયમભયો
વિના ॥ સામાન્યેનાત્ર નિર્દિષ્ટા ગુણાઃ
પદ્મસંભવાઃ । રસાનાં યોગતસ્તુ સ્વાદ-
ન્ય એવ ગુણોદયઃ ॥ સંયોગાદિપતાં વા-
તિ સમપાજ્યેન માસિકમ્ । અમૃતતં વિ-
પં યાતિ સર્પદંટસ્ય ચે યથા ॥

જીના ચોખા, બવ, મગ, ધણું, મધ,
સાકર અને બંગલી જાતવરેનાં માંસ
એટલા પદાર્થો શિવાય બાકીનો મધુર
રસ ઘણુંકરીને કફને ઉત્પન્ન કરનાર છે.
આમલી અને દાહિમ શિવાય બાકીનો
ખાટો રસ ઘણુંકરીને પિત્તને ઉત્પન્ન કર-
નાર છે. સિંધુણુ વિના બાકીનો ખાટો
રસ ઘણુંકરીને નેત્રને દાનિ પોટાવાળું
નાર છે. સુંઠ, પીપળ, લસણ, પરવક

અને ગળો વિના ખાદીના તીખા અને કડવા રસ ધણુંકરીને વાયુનો પ્રકાપ કરનાર છે અને વીર્યને હાનિ પોહોચાડનાર છે. ચરકમાં પણ કહ્યું છે કે “પીપળ અને સુઠ વીર્યને વધારનાર છે અને ખીજ તીખા પદાર્થો વીર્યની હાનિ કરનાર છે.” હરડે વિના ખાદીનો કપાચરસ ધણું કરીને શરીરને પ્રલાઘ ગમેલાં બેવું કરનાર છે. આ પ્રકરણમાં છ રસોના ગુણો સામાન્ય રીતે કલા છે. પણ તેમાં વિશેષ સમજવાનું એ છે કે રસોનો યોગ થવાથી ખીજ પ્રકારનો ગુણ પ્રકટ થાય છે. જેમકે મધ ધીની સાથે મળે તો વિપરિત થાય છે અને જેને સર્પ કંડયો હોય તેને ખીજું એર અશ્વત્થ થાય છે.

પદાર્થોમાં રહેલા ગુણો.

લઘુગુરુસ્થા સ્થિરો રુક્ષસ્તીક્ષ્ણ
ઇતિ પ્રમાદ્ । નભોભૂષારિવાતાનાં વહે-
રેતે ગુણાઃ સ્મૃતાઃ ॥

[અથ લઘ્વાદિ ગુણવર્તી ગુણાઃ]

લઘુ પૃથ્વ્યં પરં પ્રોક્તં કફગ્નં શીઘ્ર-
પ્રાકિ ચ ।

(લઘુ દ્રવ્યમ્) એવં ગુર્વાદિ તથા ચો-
ક્તમ્ ।

ગુર્વાદયો ગુણા દ્રવ્યે પૃથિવ્યાદૌ ર-
સાશ્રયે ॥ રસેષુ વ્યપદિશ્યન્તે સાદૃશ-
યોપચારતઃ । ગુરુ વાતહરં પુષ્ટિશ્લેષ્મક-
ચિરપાકિ ચ ॥ સ્થિરં વાતહરં શ્લેષ્મ-
કારિ દૃષ્યં વલાવહમ્ । રુક્ષં સપીરણ-
કરં પરં કફહરં મૃતમ્ ॥ તીક્ષ્ણં પિત્તક-
રં માયો લેપનં કફવાતહત્ । મૃશુતે તુ

ગુણા એતે વિંશતિસ્તાન્દુવે શૃણુ ॥ ગુરુ-
ર્લઘુઃ સ્થિગ્ધરુક્ષૌ તીક્ષ્ણઃ શ્લેષ્મઃ સ્થિરઃ
સરઃ । પિચ્છિલો વિશદઃ શીતઃ ડળાશ્ચ
મૃદુર્કર્કશૌ ॥ સ્થૂલઃ સૂક્ષ્મો દ્રવઃ શુષ્કઃ
આશુર્મન્દઃ સ્મૃતા ગુણાઃ ।

તત્ર ગુરુલઘુભિર્ગુરુસ્તીક્ષ્ણા ગુણા ઉક્તા
એવ ।

શ્લેષ્મઃ સ્નેહં વિનાપિ સ્યાત્કઠિનોડપિ
હિ ચિક્ષણઃ ॥ સ્થિરો વાતમલસ્તમ્ભો
સરસ્તેષાં પ્રવર્તકઃ । પિચ્છિલસ્તાન્દુલો
વલ્યઃ સન્ધાનઃ શ્લેષ્મલો ગુરુઃ ॥

(સન્ધાનો મગ્નસ)

હેદ્હેદકરઃ લ્પાતો વિશદો વળ-
રોપણઃ । શીતાલ્લહાદિનઃ સ્તમ્ભી મૂર્ચ્ઞાતૃદ-
સેદદાહનુત્ । ડળો ભવતિ શીતસ્ય વિ-
પરીતશ્ચ પાચનઃ ॥

હાદનઃ સુષ્પનનકઃ । સ્તમ્ભી રક્તાતિપ્રવૃ-
ત્ત્યાદીનામ્ । ડળઃ શીતસ્ય વિપરીતસ્નેહ-
સુષ્પનનકઃ । રક્તાતિપ્રવૃત્ત્યાદીનામસ્તમ્ભનઃ
મૂર્ચ્ઞાતૃદસેદદાહકૃત્ । પાચનો વળાદીનામ્ ।
મૃદુર્કર્કશૌ પ્રસિદ્ધૌ ।

સ્થૂલઃ સ્પૈત્પકરો દેહે સોતસામઘ-
રોષકૃત્ । દેહસ્ય મૂક્ષમચ્છિદ્રેષુ વિશેષ-
સ્ત્વશ્મ્યુચ્યતે ॥ દ્રવઃ હેદકરો વ્યાપી
શુષ્કસ્તદ્વિપરીતકઃ । આશુરાશુકરો દેહે
ધાવત્યમ્ભસિ તૈલવત્ ॥ મન્દઃ સકલ-
કાર્યેષુ મિથિલોડ્વલોડપિ કથ્યતે ।

હલકાપણું એ આકાશનો ગુણ છે,
ભારેપણું એ પૃથ્વીનો ગુણ છે, સ્થિર-
પણું એ વળનો ગુણ છે, રૂક્ષપણું એ
વાયુનો ગુણ છે અને તીક્ષ્ણપણું એ

અગ્નિનો ગુણ છે, હલકા પદાર્થો અત્યંત પથ્ય, કફને હણનાર અને તુરત પાકનારા છે. ભારે પદાર્થો વાયુને હરનારા, પુષ્ટિ આપનારા, કફ કરનારા અને ઘણી વારે પાકનારા છે. સ્નિગ્ધ પદાર્થો વાયુને હરનારા, કફ કરનારા, વીર્યને વધારનારા અને બળ આપનારા છે. રૂક્ષ પદાર્થો વાયુને બહુજ કરનારા અને કફને કરનારા છે. તીક્ષ્ણ પદાર્થો ધણુંકરી કફને કરનારા, ઉષ્ણનારા અને કફ તથા વાયુને કરનારા છે. એક ભારેપણા વગેરે ગુણો રસોના આશ્રયરૂપ પૃથ્વી વગેરેમાં રહેલા છે તોપણ ગુણો અને રસો સાથે રહેનારા હોવાને લીધે ગૌણ-વૃત્તિથી ગુણો રસોમાં રહ્યા છે એમ કહેવામાં આવે છે. સુશ્રુતમાં તો વીશ ગુણો કહેલા છે તેવિધે હવે કહું છું સાંભળો. ગુરુ (ભારેપણું), લઘુ (હલકાપણું), સ્નિગ્ધ, રૂક્ષ, તીક્ષ્ણ, શ્લક્ષ્ણ, સ્થિર, સર, પિચ્છિલ, વિશદ, ગીત, ઉષ્ણ, ષટ્ઠ, કર્કશ, સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ, દ્રવ, શુષ્ક, આશુ અને મંદ એ વીશ ગુણો છે. એઓમાં ગુરુ, લઘુ, સ્નિગ્ધ, રૂક્ષ અને તીક્ષ્ણ એટલા ગુણોવિધે કહેવાઈ ગયું છે માટે બાકીના ગુણો વિધે હવે કહેવામાં આવે છે. શ્લક્ષ્ણગુણ સ્નેહવાળા પદાર્થો વગર પણ હોય છે અને તે કઠણ છતાં પણ ચીકણો છે. સ્થિર-ગુણ વાયુને અને મળને રોકનાર છે. સરગુણ વાયુને તથા મળને પ્રવર્તીવે છે. પિચ્છિલગુણ તાંતણાવાળો છે,

બળ આપનાર છે, ભગિલાને સાંધનાર છે, કફ કરનાર છે અને ગુરુત્વવાળો છે. વિશદગુણ આર્દ્રપણાને મટાડનારો અને વ્રણને રૂઝાવનારો છે. શીતગુણ સુખ આપનાર છે, લોહીની ઘણી પ્રવૃત્તિ વગેરેને અટકાવનાર છે અને મૂર્ચ્છા તરસ બળતરા તથા પત્તીનાને મટાડનાર છે. ઉષ્ણગુણ અસુખ આપનાર છે, લોહીની ઘણી પ્રવૃત્તિ વગેરેને રોકનાર નથી, વ્રણ વગેરેને પકવનાર છે અને મૂર્ચ્છા, તરસ, બળતરા તથા પત્તીનાને ઉત્પન્ન કરનાર છે. મૃદુગુણ (કામલપણું) અને કર્કશગુણ (કઠણપણું) એ બે ગુણ તો પ્રતિક્ષ્ણ છે. સ્થૂલગુણે હમાં બહાપણું કરનાર છે અને સોતનામની નાડીઓને રોકનાર છે. સરીરનાં ત્રીણાં છિદ્રોમાં તેલ આદિ પદાર્થો અધી પ્રવેશ કરે છે તે સૂક્ષ્મગુણ છે. દ્રવગુણ આર્દ્રપણું કરનાર છે અને વ્યાપક થનાર છે. શુષ્કગુણ દ્રવગુણથી ઉલટો છે. આશુગુણ જેમ પાણીમાં તેલ ફોટે છે તેમ સરીરમાં તુરત ફોડી પોહેલે છે. મંદગુણ સઘળા કાર્યોમાં શિથિલ અને અલ્પ પણ કહેવાય છે.

દીપન આદિ ગુણો.

પચેન્નામં વહ્નિઋયદીપનં તથ્યા મિતિઃ ।
વહ્નિઋદ્વહ્નિદીપિત્વત્ । નતુ યદ્વહ્નિ પ્ર
દીપયતિ તદામં કથં ન પચેદિત્યાશઙ્ગા-
મુચ્યતે । દીપનદ્રવ્યં તાવત્ વહ્નિ પ્રદીપયતિ ।
યથા અન્ને મોક્ષુમિચ્છામુત્પાદયતિ નવામ

कुं क्षमं यथा सूक्ष्मदीप्ताग्निरुदयोतं करोति
तु बृहत्स्थालीस्थान् तण्डुलानोदनं कर्तुं
नमः ।

पचस्यायं न वह्निं च कुर्याद्यच्चद्धि
पाचनम् । नागकेशरवद्विद्याच्चित्रो दीप-
पाचनः ॥

ननु यद्वह्निं न दीपयति तदामं कथं प-
त्तीत्याशङ्क्यामाह । पाचने वह्निदीप्तिम-
र्त्वाणमप्यायं पचति । यथाश्याघानीस्योऽङ्गा-
समूहोऽन्नं पचति ननु दीपवत्सर्वतः प्रदी-
यति ।

न शोषयति यदोपान्तमाधोदीरय-
यपि । समीकरोति विपमाञ्चामनं तद्य-
गमृता ॥

यद्वह्निं दीपयति न शोषयति नोर्षाधो
गार्ग्यामानयति । समान्दोषाजोदीरयति
। वर्धयति शमनं तत् ।

कुत्सा पाकं मलानां च भित्ता वन्य-
धो नयेत् । तच्चानुलोमनं ह्येयं यथा
तिक्ता हरितकी ॥

मलानाम् अपक्वानां वातपित्तश्लेष्मणां बन्धं
पुबन्धं भित्त्वा अधो नयेत् । मलानयः
पातयति ।

पक्त्तव्यं यदपक्त्तैव क्षिप्य कोष्ठे मला-
देकम् । नयत्यधः संसनं तद्यथा स्या-
त्कृतमालकम् ॥

मलादिकं आदिशब्दात्कफपिते । कुत-
मालः घनबहेरा इति लोके ।

मलादिकमवर्द्धं यद्वर्द्धं वा पिण्डितं
मलैः । भित्त्वाधः पातयति यद्वेदनं क-
टुकी यथा ॥

अवर्द्धं शिथिलं वद्धं गाढं मलैः दोषैः
तत्रापि वातैः । बहुत्वमाधिक्यबोधनार्थं । तैः
पिण्डितं गुटिकीकृतम् ।

विपकं यदपकं वा मलादि द्रवतां
नयेत् । रेचयत्यपि तज्ज्ञेयं रेचनं त्रि-
वृता यथा ॥

रेचयत्यपि अधः पातयति च । त्रि-
वृता पनिररा ।

अपकं पित्तश्लेष्माज्ज्वल्यमूर्ध्वं नयेत्
यत् । वमनं तद्धि विज्ञेयं मदनस्य फलं
यथा ॥

ऊर्ध्वं नयेत् मुखमार्गेण बहिःकुर्यात् ।
मदनस्य फलं मयनफलमिति लोके ।

स्थानाद्वह्निर्नयेत् ऊर्ध्वमधो वा मलसंच-
यम् । देहसंशोधनं तत्स्यादेवदालीफलं
यथा ॥

देवदाली सोनैआ इति लोके ।

दीपनं पाचनं यत्स्यादुष्णताद्भवशो-
पकम् । ग्राहि तच्च यथा शुष्णी जीरकं
गजपिप्पली ॥ रौक्ष्याच्चैत्यत्कपायसा-
लघुपाकाच्च यद्वेत् । वातकृत्स्तम्भनं
तत्स्याद्यथा वत्सकदुण्डुकी ॥

वातकृत्प्रतिलोमवातकृत् । स्तम्भनं अ-
धोगामि मलादीनाम् । वत्सकः करैआ । दु-
ण्डुकः सोनापाठा ।

क्षिप्रान्कफादिकान्दोषानुन्मूलयति
यद्वलात् । छेदनं तद्यथा क्षारा मरिचानि
शिलाजम्बु ॥

क्षारा यवक्षारादयः ।

घातुन्मलान्ना देहस्य विशोष्योद्धे-

खपेच यत् । लेखनं तद्यथा क्षौद्रं नीर-
मुष्णं वचा यवाः ॥

उल्लेखयेत्कृशीकुर्यात् । लेखन कृशी-
कारक । क्षौद्रं मधु । यवा इन्द्रयवा ।

यस्माद्ब्याद्धवेत्स्त्रीषु हर्षो वाजिकरं
हि तत् । यथाऽवगन्धा मुशली शर्करा
च शतावरी ॥

हर्षो रन्तु समुत्साह ।

यस्माच्छुक्रस्य रुद्धिः स्याच्छुक्रलं
हि तदुच्यते । यथा नागबलाद्याः स्यु-
र्वीजं च कपिकच्छुक्रम् ॥

नागबला गुल्फकारी ।

दुग्धं मापाश्च भृष्टातः फलमज्जाम-
लानि च । एतानि जनकानि स्यु रेच-
कानि च रेतसः ॥

जनकानि प्रभावाच्छीघ्रमेव रसाद्युत्पादन
पूर्वकं शुरु जनयन्ति । रेचकानि आधि-
क्यात् प्रवर्तयन्ति च ।

प्रवर्तनी स्त्री शुरुस्य रेचनं बृहतीफ-
लम् । जातीफलं स्तम्भकं स्यात्कालिद्रं
क्षयकारि च ॥

स्त्रीस्मरणकीर्तनदर्शनसम्भाषणत्वदर्शनचुम्ब-
नालिङ्गननिधुवने समस्तेर्व्यस्तैश्च शुभस्य प्र-
वर्तिनी । प्रवर्तिनी प्रवृत्तिकारिणी रेचनी ।
बृहतीफलम् बृहत्कण्टकारीफलम्पि शु-
भस्य रेचकं प्रवर्तकम् । कालिद्रं कलिन्द
फलम् ।

रसायनं तु तज्ज्ञेय यज्जराव्याधिना-
शनम् । इरीतकी रुदन्ती च गुग्गुलुश्च
शिलाजतु ॥ पूर्वं व्याप्यासित्वा काय

ततः पाकं च गच्छति । व्यापयि तद्यथा
भद्रा फेनं चाहिसमुद्भवम् ॥

अन्यद्रव्यं पक्व तद्रुणं करोति । व्य-
वायि तु अपक्वमेव स्वगुणे सकलशरीर-
व्याप्यं पाकं याति । अहिसमुद्भवफेनं अ-
फीम् ।

सन्धिवन्धास्तु शिथिलान्यत्करोति
विकाशि तत् । विशोष्यौजश्च धातुभ्यो
यथा क्रमुककोद्रवौ ॥

धातुभ्यः सकलशरीरस्थेभ्यो वीर्येभ्यः ।
ओज उपधातुविशेषः विशोष्य । क्रमुक पू-
गफलम् ।

शुद्धिं लुम्पति यद्रव्यं मदकारि तदु-
च्यते । तमोमुणमधानं च यथा मध उ-
रादिकम् ॥

मदकारि मादकम् ।

व्यापयि च विकाशि स्यात् श्लेष्म-
ज्जेदि मदाबहम् । आग्नेयं जीवितहर-
योगवाहि स्मृतं विषम् ॥

व्यापयि सकलकायगुणव्यापनपूर्वकपाक-
गमनशीलम् । विकाशि ओज शोषणपूर्वकम्
न्धिवन्धशिथिलीकरणशीलम् । तदाबहम्
तमोमुण्णाधिक्येन बुद्धिविध्वंसकम् । आग्नेय
अधिकाग्निगुणम् । योगवाहि सप्तर्षिगुणग्राह-
कम् । विषं लक्ष्यं दृष्टान्तो वत्सनाभशतु-
कादिभिः ।

निजवीर्येण यद्रव्यं स्रोतोभ्यो दोष-
संचयम् । निरस्यति प्रमायि स्यात्तृण-
मरिचं वचा ॥

(दोषा वातादयः)

पञ्चिल्याह्वीरवाद्रव्यं रुद्धा रसवताः

શિરાઃ । ઘટે યદ્ગૌરવં તત્સ્યાદભિજ્યન્દિ
યયા દધિ ॥

ગૌરવં શરીરે

વિદાહિ દ્રવ્યમુદ્ધારમમ્લં કુર્યાચ્ચયા
વૃષામ્ । હૃદિ દાહં ચ જનયેત્પાકં ગ-
ચ્છતિ તચ્ચિરાત્ ॥ શૃક્ષાતિ યોગવાદિ
દ્રવ્યં સંસર્ગિવસ્તુગુણાન્ । પચ્યમાનં ય-
થૈતન્મણુ જલતૈલાજ્યમૂતલોહાદિ ॥

હવે શુષ્કોના પ્રકરણને લીધે દીપન
વગેરે શુષ્કો અને તેઓનાં લક્ષણો કેહે-
વામાં આવે છે. જે પદાર્થ કાચાને પ-
કાવે નહીં પણ અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરે તે
દીપન કેહેવાય છે. જેમ કે મેથી.

શંકા—જે અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરે તે
ચાને ન પકાવે એ કેમ થતે ?

સમાધાન—દીપન પદાર્થ અગ્નિને એ-
લોજ પ્રદીપ્ત કરે છે કે જથી અગ્નિ
માવાની ઇચ્છા હિતપત્ર થાય છે પણ
પદાર્થ કાચાને પકાવવાને સમર્થ નથી.
જેમકે ત્રીણા દીવાનો અગ્નિ અંજવાણું
કરે છે પણ મોટી તપેલીમાં રહેલા ચો-
ખાનો ભાત બનાવવા સમર્થ નથી.

જે પદાર્થ કાચાને પકાવે છે પણ
અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરતો નથી તે પાચન
કેહેવાય છે. જેમકે નાગકિસર, ચિત્રો
તો અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરે છે અને કાચાને
પકાવે પણ છે.

શંકા—જે પદાર્થ અગ્નિને પ્રદીપ્ત ન
કરે તે કાચાને પકાવે એ કેમ થતે ?

સમાધાન—જેમ મુઠામાં રહેલો અં-

ગારાઓનો સમૂહ અગ્નિને પકાવે છે
પણ દીવાની પેઠે સર્વત્ર પ્રકાશ કરતો
નથી તેમ પાચન પદાર્થ કાચાને પકાવે
છે પણ અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરતો નથી.

જે પદાર્થ ત્રણે દોષને શોધતો નથી
એટલે હંચે કે નીચે માર્ગે લઈ જતો
નથી, સમતામાં રહેલા દોષોને વધારતો
નથી અને વિષમ થએલા દોષોને સમ
કરે છે તે શમન કેહેવાય છે. જેમ
કે ગળો.

જે પદાર્થ કાચા વાત પિત્ત અને ક-
ફને પકાવી વાયુના બંધને ભેદીને નીચે
લઈબધ એટલે મળોને પાડી નાખે તે
અનુલોમન કેહેવાય છે. જેમકે હરડે.

જે પદાર્થ ઢાઢામાં ચોટી રહેલાં મળ,
કફ અને પિત્ત કે જે પકાવવા ચોગ્ય છે
તેને પકાવ્યા વિનાજ નીચે લઇ બધ તે
સનસ્તસન કેહેવાય છે. જેમકે ગરમાળો.

જે પદાર્થ શિથિલ અથવા દૃઢ થ-
ઈને રહેલ અથવા પવને પોતાના અ-
ધિકપણને લીધે ગોળી જેવા કરેલા
મળ આદિને તોડીને નીચે પાડે તે પ-
દાર્થ ભેદન કેહેવાય છે. જેમ કે કડું.

જે પદાર્થ અરધા પાકેલા અથવા
કાચા મળ વગેરેને દ્રવરૂપ કરી નાખે
અને નીચે પણ પાડે તે પદાર્થ દેયન
કેહેવાય છે. જેમ કે નસોતર.

જે પદાર્થ કાચા પિત્ત, કફ તથા
અજના મગૂહને મુખના માર્ગથી બા-

હાર કાઢાડી નાખે તે પદાર્થ વમન કે-
હેવાય છે. જેમ કે મીઠાળ.

જે પદાર્થ મળના સમૂહને સ્થાનક-
માંથી બાહાર હંચે અથવા નીચે લઈ
જાય તે પદાર્થ દેહસંરોધન કેહેવાય
છે. જેમ કે કુકડવેલતું ધૂળ.

જે પદાર્થ અગ્નિને દીપ્ત કરનાર, કા-
ચાને પકાવનાર અને ગરમપણાને લીધે
દ્રવને સુકાવનાર હોય તે આહી કેહે-
વાય છે. જેમ કે સુંઠ, શુદ્ધ અને ગ-
જપીપળ.

જે પદાર્થ રક્ષપણાથી, શીતપણાથી,
કષાયપણાથી કે પાકમાં હલકાઈથી વા-
યુને ઉલટો કરનાર હોય તે પદાર્થ સ્તં-
ભન કેહેવાય છે જેમ કે કડાછાલ અને
લોહર એઓ નીચે જનારા મળ વગેરેને
થોભાવી રાખનાર છે આટે સ્તંભન કે-
હેવાય છે.

જે પદાર્થ શરીરમાં ચોટી રહેલા
મળ આદિ દોષોને બહારકારથી ઉખેડી
નાખે તે પદાર્થ છેદન કેહેવાય છે. જે-
મ કે જવખાર વગેરે કારો, મરી અને
શિલાગિત.

જે પદાર્થ દેહના ધાતુઓને અથવા
મળોને સુકાવીને ખોતરી નાખે એટલે
પાતળા કરી નાખે તે પદાર્થ લેખન કે-
હેવાય છે. જેમ કે મધ, ઉતું પાણી
અને ઈંદ્રજવ.

જે પદાર્થનો ઉપયોગ કરવાથી સ્ત્રીની
સાથે રમણ કરવાનો ઉત્સાહ થાય તે

પદાર્થ વાજીકર કેહેવાય છે. જેમ કે
આસોંદ, મુસલી, સાકર અને શતાવરી.

જે પદાર્થથી વીર્યની વૃદ્ધિ થાય તે
પદાર્થ શુકલ કેહેવાય છે. જેમ કે નાગ-
બલા (ખલદાણાની જાત) વગેરે અને
કવચાનાં બીજ

કુંધ, અડદ, લીલામાની મજ્જા અને
આંમળાં એઓ પોતાના પ્રભાવને લીધે
તુરતજ રસાદિકને ઉત્પન્ન કરીને વી-
ર્યને ઉત્પન્ન કરનાર છે અને વીર્યની વ-
ધારે પ્રવૃત્તિ કરનાર છે. સ્ત્રી વીર્યને પ્ર-
વર્ત્તાવનારી છે, મોટી ભોયરીંગણીના કે-
ડવા પણ વીર્યને પ્રવર્ત્તાવનાર છે, જા-
યદ્ધ વીર્યને થોભાવનાર છે અને તક-
ભુચ વીર્યને ક્ષય કરનાર છે. સ્મરણ,
ધીર્તન, દર્શન, સંભાષણ, સ્પર્શ, સુંબન,
આલિંગન અને મૈથુન એ સઘળી ક્રિ-
યાઓથી, એઓમાંની થોડી ધણી ક્રિયા-
ઓથી તથા એઓમાંની એકાદ ક્રિયાથી
પણ સ્ત્રી વીર્યને પ્રવર્ત્તિવે છે.

જે પદાર્થ જરા અને વ્યાધિનો નાશ
કરનાર હોય તે પદાર્થ રસાયન કેહેવાય
છે. જેમ કે હરડે, રૂંદતી (આ શબ્દનો
અર્થ ગુજરાતીમાં મળ્યો નથી.) ગુ-
ગળ અને શિલાગિત.

જે પદાર્થ પ્રથમ સઘળા શરીરમાં
વ્યાપીને પછી પાક અવસ્થાને પ્રાપ્ત થાય
તે પદાર્થ યવાથી કેહેવાય છે. જેમ કે
ભાંગ અને અફીણ. બીજા પદાર્થો પાકે
ત્યારે પોતાનો ગુણ કરે છે, અને વ્ય-
વાથી પ્રદાર્થો તો કાચાને કાચાજ થો-

તાના ગુણોથી સમજા શરીરમાં વ્યાપ થઇને પછી પાકે છે.

જે પદાર્થ સમજા શરીરમાં રહેલાં ભૂમિમાંથી ઓળને (એક બાતના ઉપધાતુને) સુકાવીને શરીરના સાંધાઓના મંધાને પોચા પાડી નાખે તે પદાર્થ વિકાશી કહેવાય છે. જેમકે સોપારી કાદરા.

જે પદાર્થ અધિક તમોગુણવાળો અને બુદ્ધિનો નાશ કરનાર હોય તે મદકારી અથવા માદર કહેવાય છે. જેમકે મદીરા.

જે પદાર્થ વ્યવાધી, વિકાશી, કડ્ડને કાપનાર, મદ કરનાર, અગ્નિના અધિક અંશવાળો, જીવિતને કરનાર અને યોગવાહી એટલા સંસર્ગિ પદાર્થોના ગુણોને ગ્રહણ કરનાર હોય તે વિપ કહેવાય છે. જેમકે વજનાગ અને ચંદુલ વગેરે. વજનાગ વગેરે પદાર્થો સમજા શરીરમાં વ્યાપ થયા પછી પાકે છે માટે વ્યવાધી છે, ઓળનું રોપણ કરીને સાંધાઓના અંધને સિયિલ કરનાર છે તેથી વિકાશી છે, તમોગુણના અધિક ભાગવાળા હોવાને લીધે બુદ્ધિનો નાશ કરીને મદ કરનાર છે, અગ્નિના અધિક અંશવાળા છે અને જે પદાર્થોની સાથે મેળનીએ તે પદાર્થોના ગુણોને ગ્રહણ કરનાર હોવાથી યોગવાહિ પણ છે.

જે પદાર્થ પોતાની શક્તિથી લોત નામની નાડીઓમાંથી વાયુ વગેરે દોષોના સમુદાયને દૂર કરી નાખે તે પદાર્થ પ્રમાથી કહેવાય છે. જેમકે મરી અને વગ.

જે પદાર્થ રસને વેહેનારી શિરાઓને ત્રીકાશથી અને ભારેપણથી રોકીદાને શરીરમાં ભારેપણું કરે તે અભિભંદી કહેવાય છે જેમકે દહીં.

જે પદાર્થ ખાધાથી ખાટા ઓકકાર આવે, તરસ લાગે અને હૃદયમાં દાહ થાય તે પદાર્થ વિદાહી કહેવાય છે. એવા પદાર્થોના પાક ઘણીવારે થાય છે.

જે પદાર્થ પાકતાં પોતાની સાથે મેળવેલી વસ્તુઓના ગુણોનું ગ્રહણ કરે તે પદાર્થ યોગવાહી કહેવાય છે. જેમકે મધ, તેલ, ઘી, પારો અને લોહું, વગેરે.

પદાર્થોમાં રહેલાં વીર્ય.

જ્ઞાતીતગુણોત્કર્ષાનુષંગીયં દિષ્ટા સ્મૃતમ્ । યત્તર્થમદ્રીપોમીયં દૃશ્યતે સુવનપ્રયમ્ ॥

(અગ તદ્ગુણઃ)

ઉષ્ણં વાતકર્ષાં હન્યાત્પિત્તં તુ તન્નુતૈતરમ્ । શીતં વાતકર્ષાત્કાન્કુલતે પિત્તહૃત્પરમ્ ॥

(અન્યચ)

તનોષ્ણં ભ્રમતૃહ્ગ્લાનિરેદદાહાથુપાકતામ્ । શમં ચ વાતકર્ષયોઃ કરોતિ નિશિરં પુનઃ ॥ દાદનં જીવનં સ્વર્મ્મ પ્રસાદં રક્તપિત્તયોઃ ॥

સપચું ત્રૈલોક્ય અગ્નિ અને ચંદ્રથી સંબંધ ધરાવનાર એવામાં આવે છે એટલા માટે દાહ પદાર્થમાં ગરમી અને દાઘ પદાર્થમાં ચંદ્રી વધારે હોય છે તે ઉપરથી વિદ્વાનોએ પદાર્થોમાં ઉષ્ણ

અને શીત એમ બે પ્રકારનું વીર્ય મા-
નેલું છે. ઉષ્ણ વીર્યથી વાયુ તથા કફ
હણાય છે અને પિત્ત વધે છે અને શીત
વીર્યથી પિત્ત હણાય છે અને વાયુ તથા
કફની પીડા થાય છે. બીજા અંથમાં
કહ્યું છે કે, “ઉષ્ણ વીર્યથી જ્વર, તરસ,
ગ્લાનિ, પસીનો તથા દાહ થાય છે,
વાયુ તથા કફ સાંત થાય છે અને પાક
તુરંત થાય છે. તેમજ શીત વીર્યથી
આનંદ થાય છે, જીવન મળે છે, મળા-
દિકનું થાભલું થાય છે અને લોહી તથા
પિત્ત સાફ થાય છે.”

પદાર્થોના વિપાક.

જાઢરેણામિના યોગાઘટ્ટેદિતિ રસા-
તરમ્ ॥ રસાનાં પરિણામાન્તે સ વિપાક
ઈતિ સ્મૃતઃ । મિષ્ટઃ પદુશ્ચ મધુરમમ્લોડ-
મ્લં પચ્યતે રસઃ ॥ કટુતિક્તકપાયાણાં
પાકઃ સ્યાત્પ્રાયશઃ કટુઃ ।

(તપા ન વાગ્યટ)

ત્રિધા રસાનાં પાકઃ સ્યાત્સાદૃમ્લ-
કટુકાત્મકઃ ॥

પ્રાયઃપદેન વ્રીહિઃ સ્વાદુરમ્લો વિપાકે ।
શિવા કપાયા મધુરા પાકે । શુષ્ઠી કટુકા
મધુરાપાકે ઇત્યાદિ ।

પેટના અગ્નિથી સંયોગ થતાં રસોનો
પરિણામ થયા પછી એને જે બીજો
રસ ઉત્પન્ન થાય છે તે વિપાક કહેવાય
છે. મધુર અને ખારા રસનો ધણું કરી
મધુર વિપાક થાય છે, ખાટા રસનો
ધણું કરી ખાટો વિપાક થાય છે અને

તીખા, કડવા તથા કપાય રસનો ધણું
કરીને તીખો વિપાક થાય છે. વાગ્યટ
પણ કહે છે કે “ રસોનો મધુર, ખાટો
અને તીખો એમ ત્રણ પ્રકારનો વિપાક
થાય છે. ” ‘ ધણું કરી ’ એમ કહ્યું
તેનો અભિપ્રાય એવો છે કે કાઈ કોઈએ
એ નિયમ બદલી બય છે, જેમકે ચોખા
મધુર છતાં પણ તેનો વિપાક ખાટો
થાય છે, હરડે કપાય છતાં પણ તેનો
વિપાક મધુર થાય છે અને મુંઠ તીખી
છતાં પણ તેનો વિપાક મધુર થાય
છે ઇત્યાદિ.

વિપાકોના ગુણો.

શ્લેષ્મકૃત્મધુરઃ પાકો વાતપિત્તહરો
મતઃ । અમ્લસ્તુ કુરુતે પિત્તં વાતશ્લેષ્મ-
ગદાપહઃ ॥ કટુઃ કરોતિ પવનં કર્ફ
પિત્તં ચ નાશયેત્ । વિશેષ એવં રસતો
વિપાકાનાં નિર્દશિતઃ ॥

મધુર વિપાક કફને ઉત્પન્ન કરે છે
અને વાયુ તથા પિત્તને હરે છે. ખાટો
વિપાક પિત્તને ઉત્પન્ન કરે છે અને વાયુ
તથા કફસંબંધી રોગોને મટાડે છે. તીખો
વિપાક વાયુને ઉત્પન્ન કરે છે અને કફ
તથા પિત્તનો નાશ કરે છે, આ પ્રમાણે
વિપાકોનો રસો કરતાં જે વિશેષ થાય
છે તે દેખાડવામાં આવ્યો છે.

પદાર્થોમાં રહેલા પ્રભાવ.

[અથ પ્રભાવ]

રસાદિસામ્યે યત્કર્મ વિશિષ્ટં તત્ત-
માવજન્મ્ । દન્તીરસાર્યસ્તુત્યાપિ ચિત્ર-

આકૃતિ ૧૧ બીલી

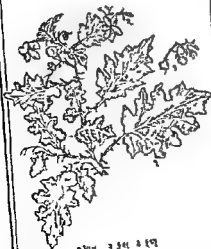
૧ પાન ૨ ફૂલ ૩ ફળ ૪ બી

આકૃતિ ૧૨ અરણી

૧ પાન ૨ ફૂલ ૩ ફળ

આકૃતિ ૧૩ ભોરીગણી

૧ પાન ૨ ફૂલ ૩ ફળ

આકૃતિ ૧૪ ગોખરૂ

૧ પાન ૨ ફૂલ ૩ ફળ

આદિત્ય એરંડો.

૧૫૫ ૨૬૫

આદિત્ય

અરંડો.

૧૫૫ ૨૬૫

આદિત્ય ધનુરં.

૧૫૫ ૨૬૫ ૩૬૫

આહારિય નગોડ.

૧ થાન - ૨ ફૂલ.

આહારિય ગરહી.

૧ થાન ૨ ફૂલ અંબીય ૪ બી.

આહારિય

કડી.

૧ થાન - ૨ ફૂલ અંબીય ૪ બી.

ਆਰ੍ਥਰੋ ਡਰੋਵ.

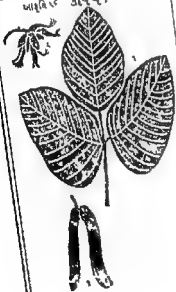
1 ਫਲ 2 ਪਤਾ 3 ਡਰੋਵ

ਆਰ੍ਥਰੋ ਡਰੋਵ.

1 ਫਲ 2 ਪਤਾ 3 ਡਰੋਵ

ਆਰ੍ਥਰੋ ਡਰੋਵ.

1 ਫਲ 2 ਪਤਾ 3 ਡਰੋਵ

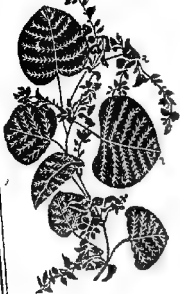
ਆਰ੍ਥਰੋ ਡਰੋਵ.

1 ਫਲ 2 ਪਤਾ 3 ਡਰੋਵ

આફરિકા

કરંદીઉ.

૧ પાન ૨ ફૂલ

આફ્રિકા શેલાળીએર.

૧ પાન ૨ ફૂલ ૩ શીંગ

આફ્રિકા નસોલર.

૧ પાન ૨ ફૂલ ૩ શીંગ

આફ્રિકા ઈન્ડવાફાલી.

૧ પાન ૨ ફૂલ ૩ શીંગ

આફ્રિકા અદેડો.

૧ પાન

૨ શીંગ

આકૃતિ ૨૬ કુર્ચી.

૧૬૫ ૨૬૫ ૩૬૫ ૪૬૫

આકૃતિ ૨૭ લોપાથરી

આકૃતિ ૨૮ ખીબેર

૧૬૫ ૨૬૫

આકૃતિ ૨૯ આબી

૧૬૫ ૨૬૫ ૩૬૫ ૪૬૫

આકૃતિ ૩૦ અગાથીયો

૧૬૫ ૨૬૫ ૩૬૫ ૪૬૫

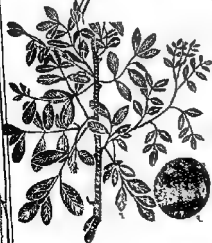
આફરિકા આલ્બી.

પંખી.

૧૫૧

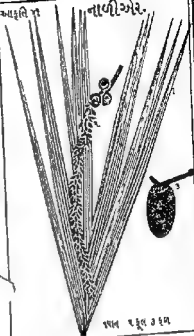
આફરિકા

૧૫૧ ૨૬૭

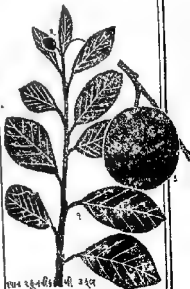
આફરિકા

નાલીએર.

૧૫૧ ૨૬૭ ૩૬૭

આફરિકા નારંગી.

૧૫૧ ૨૬૭ ૩૬૭

આકૃતિ ૪૪.

મેળામારી

૧ થી ૨ ફુ. ૩ ફુ.

આકૃતિ ૪૫ ઉમરો.

૧ થી ૨ ફુ.

આકૃતિ ૪૬.

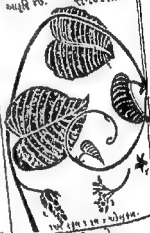
મરડાશીંગ.

૧ થી ૨ ફુ. ૩ ફુ.

આકૃતિ ૪૭.

સમદરશીષ.

૧ થી ૨ ફુ. ૩ થી ૪ ફુ.

આકૃતિ ૪૮ આસોદરો.

૧ થી ૨ ફુ.

આકૃતિ ૪૯.

સીમળો.

૧ થી ૨ ફુ. ૩ થી ૪ ફુ.

કસ્ય વિરેચની ॥ મધૂકસ્ય ચ મૃદ્ધીકા ધૃતં
ક્ષીરસ્ય દીપનમ્ । પ્રભાવસ્તુ યયા ધાત્રી
લઙ્કુચસ્ય રસાદિભિઃ ॥ સમાપિ કુસ્તે
દીપન્નિતપસ્ય વિનાશનમ્ । કવિચુ કે-
વલં દ્રવ્યં કર્મકુર્યાત્મભાવતઃ । જ્વરં હન્તિ
શિરો વદ્ધા સહદેવી જટા યયા ॥

તથા નાનૌપધિયોગેષુ ફલં પ્રતિ સ્થાવ
પ્રવાશયનીયો ન તુ તત્ર રસાદિરૂપહેતુવિ-
ચારઃ કર્તવ્યઃ । (યત આહ સુશ્રુતઃ) -

અમીમાંસ્યાન્યચિન્ત્યાનિ પ્રસિદ્ધાનિ
સ્થાવતઃ । આગમેનોપયોજ્યાનિ શેષ-
જાનિ વિચક્ષ્ણૈઃ ॥ પ્રત્યક્ષલક્ષણફલાઃ
પ્રસિદ્ધાથ સ્થાવતઃ । નૌપવીરેતુભિર્વિ-
દ્વાન્ પરીક્ષેત કદાચન ॥ વિરુદ્ધગુણસં-
યોગે ભૂયોઽલ્પત્વં દિ જાયતે । રસં વિ-
પ્રાકર્ત્ત્વી વીર્યં પ્રભાવસ્તાન્ અપોદતિ ॥
રસ આદિ સરખા છતાં ઢાઈ પદાર્થ
ઢાઈ પદાર્થથી જે કાંઈ અધિક કામ કરે
તે કામ તેના પ્રભાવથી થાય છે એમ
સમજવું. જેમ કે નેપાળી રસ વગેરેથી
ચિત્રા બરોબર છે તોપણ નેપાળીમાં
રેતકપણું અધિક રહેલું છે, ધ્રાખ રસ
વગેરેથી મહુકા બરોબર છે તોપણ
તેમાં દસ્ત ઉતારનારપણું અધિક રહેલું
છે, ધી રસ વગેરેથી કુધ બરોબર છે
તોપણ તેમાં અગ્નિને દીપ કરનારપણું
અધિક રહેલું છે. તેમજ આંબલી રસ
વગેરેથી ફનસ બરાબર છે તોપણ
તેમાં ત્રણે દોષનો નાશ કરનારપણું અ-
ધિક રહેલું છે. ઢાઈ વખતે એકલો પ-
દાર્થ પણ પ્રભાવને લીધે કામ કરે છે.

જેમ કે સહદેવીનું મૂળ માથે પાંદ્યું હોય
તો તે તાવને મટાડે છે તેમજ અનેક
પ્રકારની ઔષધિઓનો યોગ કરવાથી જે
ફળ ઉત્પન્ન થાય છે તેમાં સ્વભાવનેજ
કારણરૂપ માનવો પણ તેમાં રસ વગેરે
કારણોનો વિચાર કરવો નહિ. કારણ કે
સુશ્રુત કહે છે કે, “જે ઔષધો પ્રસિદ્ધ
સ્વભાવવાળાં ॥ તેઓમાં રસ વગેરે કા-
રણોનો હંદો વિચાર કે તર્ક નહિ કરતાં
વિચક્ષણ વૈદ્યોએ શાસ્ત્ર ઉપર આધાર
રાખીને તેઓને કામે લગાડવાં. જે ઔ-
ષધીઓનું ફળ પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવે છે
અને સ્વભાવ પ્રસિદ્ધ છે તે ઔષધી-
ઓની તેઓના રસ વગેરે કારણોથી વિ-
દ્વાને પરીક્ષા નહિ કરવી. પરસ્પર વિરુદ્ધ
ગુણવાળી ઔષધીઓનો સંયોગ થવાથી
તેઓમાં રસ વગેરેનું ન્યૂનાધિકપણું યદ્ય-
પિ બધ છે. કારણ કે રસને વિપાક દબાવી
કે છે, રસ તથા વિપાકને વીર્ય દબાવી
કે છે અને રસ, વિપાક તથા વીર્ય એ
ત્રણેને પ્રભાવ દબાવી કે છે.”

(આ પ્રમાણે રસ, ગુણ, વીર્ય, વિપાક
અને પ્રભાવનાં સ્વરૂપ કહીને હવે કયા
કયા પદાર્થમાં કેવા કેવા રસ, ગુણ, વીર્ય,
વિપાક અને પ્રભાવ છે એ સમજાવવા-
માટે પ્રત્યેક પદાર્થના રસ, ગુણ, વીર્ય,
વિપાક અને પ્રભાવ કહેવાનો આરંભ
કરીએ છીએ.)

इति श्रीमात्रप्रकाशे पंचमप्रकरणे
मिश्रवर्गः समाप्तः

હરીતક્યાદીવર્ગઃ

*૬૨૩.

દક્ષં પ્રજાપતિ સ્વસ્થમશ્વિનૌ વાક્ય-
મૂચતુઃ । કુતો હરીતકી જાતા તસ્યાસ્તુ
કતિ જાતયઃ ॥ રસાઃ કતિ સમાસ્વા-
તાઃ કતિ ચોપરસાઃ સ્મૃતાઃ । નામાનિ
કતિ ચોક્તાનિ કિવા તાસાં ચ લક્ષ-
ણમ્ ॥ કે ચ વર્ણા ગુણાઃ કે ચ કા ચ
કુત પ્રયુજ્યતે । કેન દ્રવ્યેણ સંયુક્તા
કાંશ્વ રોગાન્ વ્યપોહતિ ॥ પ્રશ્નમેતથ્યા
પૃષ્ઠં ભગવન્ વક્તુમર્હસિ । અશ્વિનોર્વચનં

શુક્તા દક્ષો વચનમવવીત્ ॥ પપાત વિ
ન્દુર્મોદિન્યાં શકસ્ય પિવતોઽમૃતમ્ ।
તતો દિવ્યાત્ સમુત્પન્ના સમ્પ્રજાતિર્હરી-
તકી ॥ હરીતક્યમયા પથ્યા કાયસ્થા
પૂતના મૃતા । હૈમવલ્યવ્યથા ચાપિ ચે
તકી શ્રેયસી શિવા ॥ વયસ્થા વિજયા
ચાપિ જીવન્તી રોહિણીતિ ચ । વિજયા
રોહિણીચૈવ પૂતના ચામૃતા મયા ॥ જી-
વન્તી ચેતકી ચેતિ વિજેયાઃ સમ્પ્ર જા-
તયઃ । અલાયુષ્ટતા વિજયા દૃષ્ટા સા
રોહિણી સ્મૃતા ॥ પૂતનાસ્થિમતી સૂક્ષ્મા
કથિતા માંસલામૃતા । પશ્ચરેલામયા
પ્રોક્તા જીવન્તી સ્વર્ણવર્ણિની ॥ ત્રિરેલા
ચેતકી જ્ઞેયા સમ્પ્રાનામિયમાકૃતિઃ । વિ-
જયા સર્વરોગેષુ રોહિણી વ્રણરોહિણી ॥
પ્રલેપે પૂતના ચોજ્યા શોધનાર્થેઽમૃત-
હિતા । અસિરોગેઽમયા શસ્તા જીવન્તી
સર્વરોગહૃ ॥ ચૂર્ણાર્થે ચેતકી શસ્તા વ

■ હરેતુ કળ ન્યારે ધણુજ નાનું એ-
ટલે કદમા છરા જેવડુ હોયછે તે વખતે
તેને હલીલે છરા નામથી ઓળખેછે. ન્યારે
જવ જેટલુ થાય ત્યારે હલીલે નથી, ન્યારે
ત્રાશ જેવડુ થાય ત્યારે હલીલે ઝગી આ-
થના હલીલે હાંદી, ન્યારે અરધુ પાકીને
પીળાશ ઉપર આવે ત્યારે હલીલે ઇન્ધ્રીની
તેથી વધારે પાકે ત્યારે હલીલે-ઈ-અર/ર,
અને ન્યારે તમાગ પાકી જાય ત્યારે હ-
લીલે-ઈ-કાણુલી નામથી ઓળખાયછે. આ
છ જાતમાની પહેલી ત્રીજી અને છેલી સા-
ધારણ રીતે વપરાયછે

મખજન ઉલ અદવીઆ.

હરેતો એક રૂમની માત્રાથી ત્રિવસમા
જે વખત આપવાથી જાડો અને મરડો
મટી જાયછે. ડૉ. ડીમોક.

હરડામા મેકડે જપ રકા રેનીક આગીડ
રહેલું છે તે શિવાય થોડુ ચોલીક આ-
સીડ અને હુસ પીળા રખેનો વગરેલો છે.

ડૉ. એન હાઉમ.

■ હીમજને ખાડીને તેમને ઉકાળો ક-
રીને આપવાથી આ પાચ સારા જીવાન
લાગેછે અને તેનાથી પેટના આકડી, C
હદી અથવા બીજી કાઈ ખરાબ અંગ
થી નથી આ Cકાળામાં થોડી તબ-
નાખી હોય તો મીઠા વધારે રવાઈક થા-
યછે. તેમના માહી શુભોને માટે તેઓ જી-
વાનમાં ઉપયોગી પડેછે એવુજ નહીં પ-
ન્નુ માયાજીને જાહે પીચકાગી મારવાનું
તેમજ જમમ ત્રિગેરે ધોવામા તેમજ પાંચ
ઉપયોગમા આપી મકાયછે.

ડૉ. વોર્ગમ.

હરેતો Cકાળો હુડના હરસ અને મી-
ઝોના શુબ્દીમાથી ધણે પ્રયાદ નીકળે
હોય ત્યારે ઘણી મારી અમગ કરેછે

ડૉ. આમવાલ્ડ

છે, હઈ હરડેનો કયા કયા કામમાં ઉપયોગ થાય છે? એ હરડે કયા પદાર્થની સાથે મેળવવાથી કયા રોગોને મટાડે છે? હે મહારાજ! આ અમારા પ્રશ્નના ચર્ચાર્ય ઉત્તરો આપે દેવા બેઠાએ” એ પ્રમાણે અશ્વિનીકુમારોનું વચન સાંભળી લક્ષ્મણપતિએ નીચે પ્રમાણે કહ્યું.

હંદ્ર અમૃત પીતા હતા તે સમયમાં પૃથ્વીપર એ દિવ્ય અમૃતનો છાંટો પડ્યો હતો તેમાંથી સાત જાતની હરડે ઉત્પન્ન થઈ છે.

નામ—હરીતકી, અબયા, પથ્યા, કાચર્યા, પૂતના, અમૃતા, હૈમવતી, અબ્યા, ચેતકી, શ્રેયસી, શિવા, વધર્યા, વિજયા, જીવંતી અને શેહિલી એટલાં હરડેનાં નામ છે. હિં. હરડ, હડ, હર્. બ્. હરીતકી. મ. હિરકા, હરડે, ક. અલીલે ગુ. હરડાં, તા. કડકાઈ. ફા. હલીલેજ, અસ્ફર, હલેલે બર્દ. લે. Terminalia Chebula ઇ.—Black Myrabolam Chebulic.

સમ્પત્તિ—વિજયા, શેહિલી પૂતના, અમૃતા, અબયા, જીવંતી અને ચેતકી એ સાત હરડેની જાતો છે.

લક્ષણ—જે તુંબકા જેવી ગોળ હોય તે વિજયા કહેવાય છે, સાધારણ ગોળ હોય તે શેહિલી કહેવાય છે, જે મોટા ઠળીઆવાળી તથા પાતળી હોય તે પૂતના કહેવાય છે, ગ્રાગ્ર ગર્ભવાળી હોય તે અ-

મૃતા કહેવાય છે, પાંચ રેખાવાળી હોય તે અબયા કહેવાય છે, સોના જેવા રંગવાળી હોય તે જીવંતી કહેવાય છે અને ત્રણ રેખાવાળી હોય તે ચેતકી કહેવાય છે. આ પ્રમાણે હરડેની સાત જાતો સમજવી.

સમ્પત્તિના પૃથક્ પ્રયોગ.—વિજયા સઘળા રોગોપર સારી છે, શેહિલી પશુને ભરીને રૂઝાવવાના કામમાં સારી છે, પૂતના લેપના કામમાં સારી છે, અમૃતા રચના કામમાં સારી છે, અબયા આંખોના રોગપર સારી છે, જીવંતી સઘળા રોગોને હરનારી છે અને ચેતકી ચુર્ણનેવાસ્તે ઉત્તમ છે માટે આ પ્રમાણે યોગ્યતા વિચારીને તેઓને વાપરવી. ધોળા રંગવાળી અને કાળા રંગવાળી એમ ચેતકી બે પ્રકારની છે. ધોળી છ આંગળના વિસ્તારમાં હોય છે અને કાળી એક આંગળની હોય છે. કાઈ હરડે ખાવા માત્રથી, કાંઈ ગંધમાત્રથી કાંઈ સ્પર્શમાત્રથી અને કાંઈ બેવામાત્રથી એમ ચાર પ્રકારથી હરડે રચ સગાડે છે. મનુષ્ય, પશુ, પક્ષી કે મૃગ વગેરે કોય પશુ પ્રાણી ચેતકીના ઝાડની છાયામાં જાય તો તેઓને તે ઘડીએ જ રચ લાગે છે. માણસ ચેતકીને જટલી વાર હાથમાં રાખે તે જટલીવાર તેના પ્રભાવથી તેને ઝાડા લાગે છે એમાં સંશય નથી. રાત્ર, સુકુમાર માણસો, શરીરમાં દુબળા અને જીવોને ઔષધપર અકૃચિ હોય તેઓનેવાસ્તે ચેતકી બહુ જ સારી છે. કારણ કે તે

સુખકારી રેચ લગાડે છે અને હિતકારી છે. હરડેની સાતે જાતિઓમાં વિજયા મુખ્ય છે. કારણ કે તે સેહેજ મળી શકે છે, તેનો પ્રયોગ સેહેજ થઈ શકે છે અને વળી સધળા રોગોપર સારી છે.

ગુણ—હરડે ખાસ રસ સિવાય બાકી પાંચે રસવાળી છે, રૂક્ષ છે, ગરમ છે, અગ્નિને દીપ્ત કરનાર છે, બુદ્ધિને હિતકારી છે, મધુર પાકવાળી છે, રસાયણ રૂપ છે, આંખોનેવાસ્તે સારી છે, આયુષ્યને વધારનારી છે, શરીરમાં તત્વોને વૃદ્ધિ આપનારી છે, પવનને સવળો કરનારી છે.

પ્રયોગ—આસ, ઉધરસ, પ્રમેહ, અરસ, કાઠ, સોજ, પેટના ઠીકા, સ્વરભંગ, હાયધેણાનો રોગ, મળબંધ, વિષમ જ્વર, ગાંઠ, પેટનો તથા પેડુનો આક્રંશ, તરશ, ઉલટી, હાંક, અળ, દુદયના રોગ, કમળો, શૂળ, ખરસ, જમણા પડખાની ગાંઠનું દરદ, પાણુવી, મૂત્રકૃમ્મ અને મૂત્રાધાત એટલા રોગોનો નાશ કરનારી છે. હરડેમાં મધુર, તીખો અને કષાય રસ હોવાને લીધે તે આધાથી પિત્ત દૂર થાય છે. તીખો, કઠવો અને કષાય રસ હોવાને લીધે કફ દૂર થાય છે. અને ખાટા રસ હોવાને લીધે વાયુ પણ દૂર થાય છે. “હરડે તીખા અને ખાટા રસવાળી હોવાને લીધે વાયુને અને પિત્તને કેમ ન ઉત્પન્ન કરે” એવી આ સ્થલમાં શંકા કરવી નહિ. કારણ કે, “હરડેમાં સ્વાભાવિક પ્રભાવને લીધે હોવાને હલુનાર-

પણું જે સિદ્ધ છે તેનો આદિ અને શિષ્યોને સમજાવવાનેવાસ્તે કારણો દે-આડીને પ્રકાશ કરીએ છીએ પણ તે કાંઈ હમણાં અમે નવું કરી દેખાડતા નથી. જેમ આમલી અને ફનસ એઓ ગુણોથી સરખાં છતાં પણ બુદ્ધિ બુદ્ધિ કામ કરે છે એટલે ગુણો સરખાં છતાં પણ તે ગુણોના આશ્રયના ભેદને લીધે તેઓનાં કામ ભિન્ન ભિન્ન છે તેમ હરડેમાં પણ તીખા અને ખાટા રસના આશ્રયના ભેદને લીધે પિત્ત કે વાયુને ઉત્પન્ન કરનાર પણ નથી એમ વિચાર કરવો જોઈએ. હરડેની મજામાં મધુર રસ, નસમાં ખાટા રસ, દીઠીઆમાં કઠવો રસ, છાલમાં તીખો રસ, અને ઠળીઆમાં કષાય (તુરો) રસ રહેલો છે.

પરીક્ષા—જે હરડે નવી, સ્નિગ્ધ, ઘાટી, ગોળ તથા ખારે હોય અને તેમજ પાણીમાં નાખતાં બુદ્ધિ બધ તે હરડે વખણાએલી અને બહુ ગુણુ કરનારી કેહેવાય છે. જે હરડેના કળમાં નવીન પણા વગેરે ઉપર કહેલા ગુણો હોય તથા જે રૂખીઆ એટલું વજન હોય તે કળ ઊંચ કેહેવાય છે. ચાવેલી હરડે અગ્નિને વધારે છે, વાટેલી હરડે રેચ લગાડે છે, જરા ગરમી લીધેલી હરડે દરતને રોકે છે. અને સેકેલી હરડે તણે હોયને મટાડે છે. ભોજનની સાથે હરડે ખાવામાં આવે તો બુદ્ધિ, બળ તથા ઇન્દ્રિયોનો પ્રકાશ થાય છે, વાત પિત્ત તથા કફનો નાશ થાય છે અને મૂત્ર તથા વિશ્વના મળો

વીખાઈ જાય છે. જમ્યા પછી હરડે ખા-
વામાં આવે તો તે હરડે અન્નપાનથી થ-
એલા અને વાત પિત્ત તથા કફથી ઉ-
ત્પન્ન થએલા રોગોને તુરત હરે છે.

અનુપાન-હરડે લૂણની સાથે ખા-
વામાં આવે તો કફને મટાડે છે, સાકરની
સાથે ખાવામાં આવે તો પિત્તને હથે છે,
ધીની સાથે ખાવામાં આવે તો વાયુથી ઉ-
ત્પન્ન થએલા રોગોને હથે છે અને ગોળની
સાથે ખાવામાં આવે તો સઘળા રોગોને
હથે છે. ધક્કતુમાં જોને રસાયનના ગુ-
ણોની ધમ્મજા હોય તેણે વર્ષા ઋતુમાં સિં-
ધાલુણની સાથે, શરદ ઋતુમાં સાકરની
સાથે, હેમંત ઋતુમાં સુંઠની સાથે, શિ-
શિર ઋતુમાં પીપળની સાથે, વસંત ઋ-
તુમાં મધની સાથે અને ગ્રીષ્મ ઋતુમાં
ગોળની સાથે હરડે ખાવી.

વર્ણત-પંચ કરવાથી બહુ થાકેલાએ,
બળવગરનાએ, રૂક્ષ થએલાએ, દુખળા
શરીરવાળાએ, જેણે લાંબણ કરી હોય
તેણે, અધિક પિત્તવાળાએ, ગર્ભવાળી
સ્ત્રીએ અને જેણે લોહી કહકહેલું હોય
તેણે હરડે તઢિ ખાવી જોઈએ.

* બેહેડા.

વિમીતકસિલિદ્રઃ સ્યાન્નાસઃ કર્પક-
લસ્તુ સઃ ॥ કલિદ્રુમો મૃતવાસસ્તથા

* સિદ્ધ વૈદ્યો બેહેડાને માલી અને ચોડા
જુલાબ લાવનાર ગણે છે, અને ગજું અને
છાતીનાં દરદમાં આપે છે. ફળની ઉપરની
છાલ ધણી ખાવામાં આવે તો કેફ ઉ-
ત્પન્ન કરે છે અને ધણી વખતે જોળ ઉપર
ધમીને ચોપડવામાં વપરાય છે.

કલિયુગાલયઃ ॥ વિમીતકં સ્વાદુપાકં
કપાયં કફપિત્તનુત્ ॥ હ્રણવીર્યં દિપ-
સ્પર્શં મેદનં કાસનાશનમ્ ॥ રૂક્ષં નેત્ર-
હિતં કેઙ્યં કૃમિવૈસ્વર્યનાશનમ્ ॥ વિમી-
તમજ્જા તદ્દર્દિકફવાતહરો લઘુઃ ॥
કપાયો મદકૃચાય ધાત્રીમજ્જાપિ તદ્દુગઃ

સુસલ્લમાન ગ્રંથકારે બેહેડાને માલી,
ખાચક, દસ્ત ખુલાસે લાવનાર, બદહજમી
અને પિત્તને લીધે માથાનો દુખારો તેમજ
આંખો દુખવા આવી હોય ત્યારે ચોપ-
ડવામાં ઉપયોગી ગણે છે.

યુરોપીઅન લખનારાઓએ આ દેશની
ઔષધીય વનસ્પતી વિષે લખતાં ઔષધી
તરીકે ફળની અંદરનો ગરમ વાપરવા બ-
લામળ કરી છે.

કર્નલ દુરીના મત પ્રમાણે આ જાડના
ર્થકમાં જખમ કરવાથી જે શુદ્ધ નીકળે છે
તે મીઠુબત્તી માફક બળે છે પણ ફાંડી-
એક તે મતને મળતો આવતો નથી.

ઇન્ડિયન એનસા એક મેડીકલ સા-
યન્સ ના પુસ્તકના પાને ૩૦૯ મે લખે છે
કે આ ફળની ઉપરની છાલ ધણી જ્યાંમાં
ખાવાથી માંડી ધું રોગોના હાથ
નીચે આર માણસને ઝેરી અસર થઈ હતી,
અને તેનાં ચીન્હ ધણાં બધાં ભરેલાં હતાં
તોપણ કોઈનું માત નીપળ્યું નહોતું.

આંખો દુખવા આવી હોય ત્યારે બે-
હેડાં મધમાં વાડીને ચોપડે છે. તથા જ
લંદર, જાડા, હરમ, કોઠ અને ઉધરસન
મરજમાં વપરાય છે.

ચરકસંહીતામાં બેહેડાને ત્વરહર (તા-
ઘડી નાખનાર) તથા (વિરચનોપગ
(મજ વિસર્જન કરનાર) ગણે છે.

સુશ્રુત સંહીતામાં બેહેડાને મેદા
(મેદ ઘડી નાખનાર) અને શુક દોષક
(બરડેયું વીર્ય સુધારનાર) વર્ણવે છે
ફળની ઉપરની છાલ રતંભક છે અને મી-
ઠાણું કર્પ જનાવવામાં ઉપયોગી ગણી છે.

નામ—બિભીતક, અમ્, કર્ષક, કલિ-
દ્રુમ, બ્રૂતવાસ, અને કલિયુગાવય એ-
ટલાં બેહેડાંનાં સંસ્કૃત નામ છે. હિં. બેર; ગુ. બેહેડા; બં. બેહેરા; તા. તનીકાઈક; મ. બેહેડા; લે. Terminalia Bellerica.
ઈ. Bellerio myrabolan

(તેઓમાં પેહેલું તથા લિંગમાં પ્રવર્તે છે અને બાકી સધળાં પુલિંગમાં પ્રવર્તે છે.)

ગુણ.—બેહેડાંનું ફળ મધુર પાકવાળું છે, તુણું છે, કઠ્ઠ તથા પિત્તને મટાડનાર છે, ગરમ વીર્યવાળું છે, ટાઢા સ્પર્શવાળું છે, હસ્તને બેઠનાર છે, ઉપરસને મટાડનાર છે, રક્ત છે, નેત્રને હિતકારી છે, કેસનેવાસ્તે સાફ છે, અને કૃમિ તથા ખેસુરપણાને ટાળનાર છે. બેડાની મળા તરસ, ઉકાટી, કઠ્ઠ તથા વાયુને મટાડનાર છે, હલકી છે, તુરી છે, અને મદ કરનાર છે. આમળાની મળા પણ તેવાજ ગુણવાળી છે.

આમળાં.

ત્રિપ્લામલકમાલયાતં ધાત્રી તિપ્પ-
ફલા મૃતા । હરીતકીસમં ધાત્રીફલં
ફિન્તુ વિશેષતઃ ॥ રક્તપિત્તમોહનં પરં
દૃષ્યં રસાયનમ્ । હન્તિ વાતં તદ્મલ-
તાત્ પિત્તં માધુર્યશૈલ્યતઃ ॥ કફં રુષ-
કપાયતાત્ ફલં ઘાગ્વાસિદોષનિત્ ।
યસ્ય યસ્ય ફલસ્યેહ વીર્યં મવતિ યાદ-
શમ્ । તસ્ય તસ્યેવ વીર્યેણ મુઝ્જાનમપિ
નિર્દિશેત્ ॥

નામ—આમલક, ધાત્રી, તિપ્પફલા
અને અમૃત એટલાં આમળાંનાં સંસ્કૃત

નામ છે. હિં. આંવરાં ગુ. આંબલાં
તા. હસરકાય. મ. આંબલે. ફા.
આમલક, સરખુર. અ. અમૃતલ ઇ.
Emblic myrobalan. લા. Phylan-
thusamblica.

(તેઓમાં પેહેલું તથા લિંગે પ્રવર્તે છે.
અને બાકીનાં સ્ત્રીલિંગે પ્રવર્તે છે.)

ગુણ.—આમળાંનું ફળ હરડેના ફળ
જેવુંજ છે. પણ તેમાં વિશેષ એ છે કે
આમળું રક્તપિત્ત તથા પ્રમેહને મટા-
ડનાર છે, વીર્યને અત્યંત વધારનાર
છે અને રસાયન છે. આમળું ખાંડું હો-
વાને લીધે વાયુને હણે છે. મધુર તથા
ઢાંડું હોવાને લીધે પિત્તને હણે છે, અને
રક્ત તથા તુણું હોવાથી કઠ્ઠને હણે છે.
આવી રીતે આમળું તથા દોષને છત-
નાર છે. આ પ્રકરણમાં એવું સમજવાનું
છે કે જેના ફળનું જેવું વીર્ય હોય તેની
મળા પણ તેવાજ વીર્યવાળી હોય છે.

ત્રિફલા.

પૃથ્વાવિધીતધાત્રીણાં ફલૈઃ સ્પાદ
ત્રિફલા સમૈઃ । ફલત્રિકં ચ ત્રિફલ
સા વરા ચ પ્રતીતિતા ॥ ત્રિફલા ક-
પિત્તગ્રી મેહકુદ્ધરા સ્મૃતા । વસુપ્પા
દીપ્તી રુષ્યા વિપમચ્ચરનાશિની ॥
લક્ષણ.—હરડે, બેહેડાં અને આમળાં
એ તથા જાતાનાં ફળો સમજાગે લઇને
એનાં કરવામાં આવે એટલે તે ત્રિફલા,
ફલત્રિક અથવા વરા કહેવાય છે.

ગુણ.—ત્રિફલા કઠ્ઠ તથા પિત્તને
હણે છે, પ્રમેહ તથા હોઢને મટાડે છે,

દસ્ત ઉતારે છે, નેત્રને હિતકારી છે, અગ્નિને દીપ્ત કરે છે, રૂચિ ઉપજાવે છે. અને વિષમ જ્વરનો નાશ કરે છે.

શુંક.

શુઘ્ની વિશ્વા ચ વિશ્વં ચ નાગરં વિશ્વમેષજમ્ । ઉપળં કઢુ મદ્રં ચ શૃંગવેરં મહૌપધમ્ ॥ શુઘ્ની રુચ્યામવાતગ્રી પાચની કઢુકા લઘુઃ । સ્તિમ્બોળા મધુરા પાકે કફવાતવિચ્છન્નુત્ ॥ દૃષ્ટ્યા સ્વર્યા વમિશ્વાસશૂલકાસહદામયાન્ । હન્તિ શ્લીપદશોથાર્શઆનાહોદરમાસ્તાન્ ॥ આમેયણુમૂષિષ્ઠં તોયાંશપરિશોષિયત્ । સંઘ્રહાતિ મલં તત્તુગ્રાહિ શુઘ્ન્યાવયો પથા । વિવન્ધમેદની યા તુ સા કથં ગ્રાહિણી ભવેત્ । અક્ષિવિવન્ધમેદે સ્પાદતો ન મલપાતને ॥

નામ—શુંકી, વિશ્વા, વિશ્વ, નાગર, વિશ્વમેષજ, ઉપણ, કઢુભદ્ર, શુંગવેર અને મહૌપધ એટલાં શુંકનાં સંસ્કૃત નામ છે. હિં. શુંકી, સોઠ; ફા. જંગ-વીલ; મ. શુંક; ગુ. શુંકય; ક. શુંકિ; તૈ. શૌકી; લા. Zingiber officinale. ઇંગ્.

Ginger 100f.

ગુણ—સુઠ રૂચિ ઉપજાવે છે, આમવાતને (એકઝતના વાયુના દરદને) મટાડે છે, પાચક છે, તીષ્ણી છે, હલકી છે, સ્તિમ્બ છે, પાકમાં મધુર છે, કફ વાયુ તથા મળના બંધને તોડી નાખનાર છે, વીર્યને વધારનાર છે, ગરમ છે, સ્વરને સારો કરે છે અને હલકી, યાસ, શૂલ, ઉપરસ, દહ્યના રોગ. રક્તીપદ,

(છિદ્રવાળી અંગુલપરની ગાંઠ) સોજ, અરસ, પેડુનું ચડી આવવું અને ઉદરનો પવન એટલાં દરદોને મટાડનાર છે. જેમાં અગ્નિના ગુણ વધારે હોય તથા જે પદાર્થ જળના સાગને સુકવનાર હોય અને જે મળને શેષી રાખનાર હોય તે આહી પદાર્થ કહેવાય છે. મુંઠ વગેરે પદાર્થોમાં એ સધળા ગુણો હોવાને લીધે તે પદાર્થો આહી કહેવાય છે. આ સ્થલમાં એવી શંકા નહિ કરવી કે “સુંક મળના બંધને ભેદનાર છે માટે તે આહી પદાર્થ કેમ હોવો જોઈએ” કારણ કે બંધને તોડવામાં તેની શક્તિ છે. પણ મળને પાકવામાં તેની શક્તિ નથી.

આદુ.

આદ્રકં શૃંગવેરં સ્યાત્ કઢુ મદ્રં તયાર્દ્રિકા । આદ્રિકા મેદિની ગુર્વી તીક્ષ્ણોળા દીપની મતા ॥ કઢુકા મધુરા પાકે રુક્ષા વાતકફાપહા । યે ગુણાઃ કથિતાઃ શુઘ્ન્યાસ્તેડપિ સન્ત્યાર્દ્રકેડસ્તિલાઃ ॥ મોજનાગ્રે સદા પથ્યં લવણાર્દ્રકમણમ્ । અગ્નિસન્દીપનં રુચ્યં ત્રિહાકણ્ડવિશોધનમ્ ॥ કુષ્ઠપાણ્ડુમયે ક્ષે રક્ષપિત્તે વ્રણે જ્વરે । દાદે નિદાગચરદોનૈવ જૂજિતમાદ્રકમ્ ॥

નામ—આદ્રક, શુંગવેર, કઢુભદ્ર અને આદ્રિકા એટલાં આદુનાં સંસ્કૃત નામ છે. ગુ. આદુ; મ. આલે; હિં. આદ. આદ્રક. ફા. અંજીલીસતર, અ. અંજીનિસરતપ ક. અદ્ર; તૈ. અદ્ર. ઇંગ્. Ginger 100f. લા. Zingiber officinale.

ગુણ—આદુ દરતને લેદનાર છે, ભારે છે, તીક્ષ્ણ છે, ગરમ છે, અગ્નિને દીપ્ત કરનાર છે, તીખું છે. પાકમાં મધુર છે, રક્ષ છે, અને વાયુ તથા કફને મટાડનાર છે. જે ગુણો સુંઠમાં છે તે સપ્તમા ગુણો આદામાં પણ છે.

અનુપાન—ભોજનથી પેટેલાં લૂણ અને આદુ ખાવું એ સર્વદા પરથ છે, અગ્નિને દીપ્ત કરનાર છે, રચિ ઉપજવનાર છે અને જીભ તથા કંઠને સાફ કરનાર છે.

નિષેધ—ઢાઢ, પાંડુરોગ, કૃમ્મ, રક્તપિત્ત, પ્રણ, જ્વર અને દાઢ ઢાય ત્યારે અને ગ્રીષ્મ તથા શરદઋતુમાં આદુ ખાવું સાફ નથી.

પીપર.

પિપ્પલી માગધી કૃષ્ણા વેદેહી ચપલા કળા । ઉપકુલ્યોપળા શૌન્દી કોલા સ્વાત્ તીક્ષ્ણતણ્ડુલા ॥ પિપ્પલી વીપની વૃષ્ટ્યા સ્વાદુપાકા રસાયની । અનુષ્ણા કદુકા લિગ્ધા વાતશ્લેષ્મહરી લઘુઃ ॥ પિપ્પલી રેચની હન્તિ શ્વાસકાસોદરજ્વરાન્ । કુષ્ઠપ્રમેહગુલ્માર્શઃપ્રીહરુલામમારુતાન્ ॥ આર્દ્રા કપમટા લિગ્ધા ગ્રીતલા મધુરા ગુરુઃ । પિત્તપ્રગમની સા તુ શુષ્કા પિત્તપ્રકોપિની ॥ પિપ્પલી મધુસંયુક્તા મેદઃકફવિનાગિની । શ્વાસકાસજ્વરદરા વૃષ્ટ્યા મેલ્યાશિર્વાદિની ॥ જીર્ણજ્વરેડગ્નિમાન્યે ચ ઢસ્યતે ગુરુપિપ્પલી । કાસાજીર્ણરુચિશ્વાસહૃત્પાન્ડુરમિરોગનુત્ ॥ દ્વિગુણઃ પિપ્પલીર્ણાહુરોડ્ર ધિપજાં યતઃ ॥

નામ—પિપ્પલી, માગધી, કૃષ્ણા, વેદેહી, ચપલા, કલા, ઉપકુલ્યા, ઉપલા, શૌન્દી, કોલા અને તીક્ષ્ણ તંડુલા એટલાં લીંડીપીપળનાં સંસ્કૃત નામ છે. હિ. પિપરી; મ. પિપલી. ગુ. લીંડીપીપર; રૂ. પિપ્પલિવૃદરાજ; અ. કારકિશ્કિશ્ક; ક. હિપ્પલી; તૈ. પિપ્પલુ, ઇં. Long pepper. લા. Peper longum.

ગુણ—પીપળ અગ્નિને દીપ્ત કરનારી છે, વીર્યને વધારનારી છે, મધુર પાકવાળી છે, રસાયનરૂપ છે, ગરમ નથી, તીખી છે, સ્નિગ્ધ છે. વાયુ તથા કફને હરનારી છે, હલકી છે, રચક છે અને શ્વાસ, ઉધરસ, પેટના રોગ, જ્વર, ઢાઢ, પ્રમેહ, માંઢ, અરણ, ખરલ, રૂક્ષ તથા આમવાયુને મટાડનારી છે. એ પીપળ જે લીંડી ઢાય તો સ્નિગ્ધ છે, કફ કરનાર છે, ટાઢી છે, ભારે છે, મધુર છે અને પિત્તને શમાવનારી છે અને જે મુઢાએલી ઢાય તો પિત્તનો પ્રકાપ કરનારી છે.

અનુપાન—મધની સાથે પીપળ ખાત્રામાં આવે તો મેદ તથા કફનો નાશ થાય છે, વીર્ય વધે છે, બુદ્ધિ સારી થાય છે, અગ્નિ વધે છે અને શ્વાસ, ઉધરસ તથા જ્વર મટે છે. જીર્ણજ્વર ઢાય તથા અગ્નિ મંદ ઢાય તો ગોળની સાથે પીપળ ખાત્રી એ ઉત્તમ છે. ગોળની સાથે પીપળ ખાવાથી ઉધરસ, અજીર્ણ, અરુચિ, શ્વાસ, હલકતા રોગ, પાંડુરોગ અને કૃમીની પીડા મટે છે.

ગોળની સાથે પીપળ ખાવી હોય તો પીપળના જુકાથી બમણો ગોળ લેવો એવો વૈદ્યોનો સિદ્ધાંત છે.

મરી.

મરિચં વેલ્લજં કૃષ્ણમૂષણં ધર્મપત્તનમ્ ।
મરિચં કટુકં તીક્ષ્ણં દીપનં કફવાત-
જિત્ ॥ ઉષ્ણં પિત્તકરં રૂક્ષં શ્વાસરૂલ-
ક્રમીન્ હરેત્ । તદાર્દ્ર મધુરં પાકે નાત્યુ-
ષ્ણં કટુકં ગુરુ । કિંચિત્તીક્ષ્ણગુણં શ્લે-
ષ્મપ્રસેકિ સ્વાદપિત્તલમ્ ॥

નામ—મરિચ, વેલ્લજ, કૃષ્ણ, ઉ-
ષ્ણ અને ધર્મપત્તન એટલાં મરીનાં
સંસ્કૃત નામ છે. હિં. કાલીમરિચ,
ગોલમરિચ; બં. મરિચ; મ. મિરે; ક.
મેણસુ; ગુ. મરિ, તીખાં; ફા. પ્રિલપ્રિલ,
અસ્વદ, સ્પાહગીદ, અ. પ્રિલક્રિલે અ-
બીદક તૈ. મરિયાલુ; ઇંગ્. Black pepper
લા. Piper nigrum.

ગુણ—મરી તીખાં છે, તીક્ષ્ણ છે, અ-
ગ્નિને દીપ્ત કરનાર છે. કટુ તથા વાયુને
મટાકનાર છે, ગરમ છે, પિત્ત કરનાર
છે, રૂક્ષ છે અને શ્વાસ, રૂલ તથા કૃ-
મિને મટાકનાર છે. મરી લીલાં હોય
તો તે પાકમાં મધુર છે, બહુ ગરમ
નથી, તીખાં છે, બારે છે, કાંઈક તીક્ષ્ણ
ગુણવાળાં છે, પિત્તને વધારનાર નથી
અને કફને પલાળનાર છે.

ત્રિકટુ.

વિષ્ણોપકુલ્યા મરિચં ત્રયં ત્રિકટુ ક-
ધ્યતે । કુટુત્રિકં ત્રુ ત્રિકટુ ચ્યૂપણં ઘ્યોપ
અન્યતે ॥ ચ્યૂપણં દીપનં દન્તિ શ્વાસ-

કાસત્તગામયાન્ । ગુલમેહકફસ્યૌલ્પમે-
દઃશ્લીપદપીનસાન્ ॥

સુંક, પીપળ અને મરી એ ત્રણેયનાં
થાય ત્યારે ત્રિકટુ કહેવાય છે. કટુત્રિક,
ત્રિકટુ, ચ્યૂપણ અને ઘ્યોપ એટલાં ત્રિ-
કટુનાં નામ છે. ત્રિકટુ અગ્નિને દીપ્ત કરે
છે, અને શ્વાસ, ઉધરસ, ચામડીના રોગ,
ગાંઠ, પ્રમેહ, કફ, સ્થૂલતા, મેહ, અંગે
ઉપરની ધણાં કાણાંવાળી ગાંઠ અને સ-
ળીખમને મટાડે છે.

પીપરીમૂલ.

પ્રત્યિકં પિપ્પલીમૂલમૂષણં ચટ્કા-
શિરઃ । દીપનં પિપ્પલીમૂલં કટુર્ણ પા-
ચનં લઘુ ॥ રૂક્ષં પિત્તકરં મેદિ કફવા-
તોદરાપહમ્ । આનાહસીહગુલ્મઘ્નં ક્રમિ-
શ્વાસસયાપહમ્ ॥

નામ—ગ્રંથિક, પિપ્પલીમૂલ, ઉ-
ષ્ણ અને ચટકાશિર એટલાં પીપરી-
મૂલનાં સંસ્કૃત નામ છે. હિં. પિપરામૂલ;
બં. પિપુલમૂલ; મ. પિપળમૂળ; ક. હિ-
પ્પલિય વેડ; ગુ. પિપલીમૂલના ગંઠોકા;
ફા. ફિલ્લિફિલ મોયા; અ. અસલુલ ફિ-
લ્લિફિલ તૈ. પિપ્પલીવેડ; ઇંગ્. Piper root.
લા. Piper officinarum.

ગુણ—પીપરીમૂલ દીપન છે, તીખું છે,
ગરમ છે, પાચન છે, હલકું છે, રૂક્ષ છે,
પિત્ત કરનાર છે, દસ્તને ભેદનાર છે અને
કફ, વાયુ, પેટના રોગ, પેટુ ચડી આ-
વડું, ખરલ, ગાંઠ, કૃમિ, શ્વાસ તથા સ-
ળીખને મટાકનાર છે.

અતુરધણુ.

ઝૂપણં સકળામૂલં કથિતં ચતુરુષ-
ણમ્ । ઓપસ્યૈવ યુનાઃ પ્રોક્તા અધિ-
કાશ્વતુરુષણે ॥

મુંઠ, મરી, પીપળ અને પીપળીમૂલ
એ ચાર વાનાં ભેળાં કરવામાં આવે એ-
ટલે અતુરધણુ કહેવાય છે. અતુરધ-
ણુમાં ઉપર કહેલા ત્રિકલુનાળ ગુણો અ-
ધિક રહેલા છે.

અવક.

મધેચર્ચ્યં તુ ચવિકા કથિતા સા ત-
થોષણા । કળામૂલઘર્ણં ચર્ચ્ય વિશેષાદુ-
દનાપહમ્ ॥

નામ—અવ્ય, અવિકા અને ઉપણા
એ અવકનાં સંસ્કૃત નામ છે. હિં. અવ્ય;
બં. અધ; મ. અવક; ગુ. અવક.

ગુણુ—અવકમાં પીપળીમૂલના ગુણુ
રહેલા છે અને એ અવક વિશેષે કરી ગુ-
દના રોગોને મટાડે છે.

ગજપીપળ.

ચવિકાયાઃ ફલં માઠ્ઠેઃ કથિતા ગ-
જપિપ્પલી । કપિવહ્ની કોલવહ્ની ઐ-
યસી વશિરથ સા ॥ ગજકૃષ્ણા કદુ-
ર્વાતશ્લેષ્મહૃદ્ધિર્વાયની । રુષ્ણા નિહ-
ન્લયતીસારં શ્વાસકળામયકૃમીન્ ॥

નામ—અવકનું ૫૭ એ ગજપી-
પર કહેવાય છે. કપિવહ્ની, કોલવહ્ની, એ-
યસી અને વશિર એટલાં ગજપીપરનાં
સંસ્કૃત નામ છે. હિં. ગજપીપરી; મ.
મીરવેલીલા; ગુ. ગજપીપર; ક. ગજદિ-

પલી; તૈ. પેદાપિપ્પલુ; લા. Scipdap-
pus officinalis.

ગુણુ—ગજપીપર તીખી છે, વાયુ
તથા કફને હરનારી છે, અગ્નિને વધાર-
નારી છે, ગરમ છે અને હાથપોણાના
દરદને, કંઠના રોગને તથા કૃમિઓને
મટાડનારી છે.

ચિત્રો.

ચિત્રકોડનલનારી ચ પીપ્પો બ્યાલ-
સ્તયોષણઃ । ચિત્રકઃ કટુકઃ પાકે ષ-
દ્ધિકૃત્પાચનો લઘુઃ ॥ રુક્ષોષ્ણો ગ્રહ-
ણીકુષ્ઠશોથાર્શઃકૃમિકાસનુદ્ । ષાતશ્લે-
ષ્મહરો ગ્રાહી શ્વાતાર્શઃશ્લેષ્મપિત્તહૃદ્ ॥

નામ—ચિત્રક, પીઠી, બ્યાલ અને
ઉપણુ એટલાં ચિત્રાનાં સંસ્કૃત નામ છે.
એ ઉપરાંત બે બે અગ્નિનાં નામો છે
તે સ્વર્ણાં ચિત્રાનાં નામ છે. હિં. ચિ-
ત્રક, ચિતા, ચિતરક; બં. ચિતા; મ.
ચિત્રક, ગુ. ચિત્રો; ફા. બેખબરંદા; અ.
ચિતરક; ક. ચિત્રમૂલ તૈ. ચિત્રમૂલમ્
લા. Plumbago rosea.

ગુણુ—ચિત્રો પાકમાં તીખો છે,
અગ્નિને વધારનાર છે, પાચન છે, દુગ્ધો
છે, રક્ત છે, ગરમ છે, દરતને પકડનાર
છે, અને હાથપોણું, કાક, સોજા, અરસ,
કૃમિ, ઉધરસ, વાયુ, કફ તથા પિત્તને
હરનાર છે.

પંચકોટ.

પિપ્પલી પિપ્પલીમૂલં ચચચિત્રક-
નાર્તરં । પચ્ચમિઃ કોલમાત્રં યત્પચ-

કોલં તદુચ્યતે ॥ પશ્ચકોલં રસે પાકે
કટુકં રુચિકૃન્મતમ્ । તીક્ષ્ણોષ્ણં પાચનં
શ્રેષ્ઠં દીપનં કફવાતનુવ્ । ગુલ્મહીહોદ-
રાનાદશૂલઘ્નં પિત્તકોપનમ્ ॥

પીપળ, પીપળીમૂલ, ચવક ચિત્રો
અને સુંઠ એ પાંચ પદાર્થોનું એક ગદી-
આણા ભાર જે ચુર્ણ કરવામાં આવે તે
પંચકોલ કહેવાય છે. પંચકોલ રસમાં
તથા પાકમાં તીખું છે, રુચિ ઉપજવનાર
છે, તીક્ષ્ણ છે, ગરમ છે, પાચક છે, અ-
શ્નિને હીમ કરનાર છે, કફ તથા વાયુને
મટાડનાર છે, શ્રેષ્ઠ છે, પિત્તને પ્રકાપ
કરનાર છે અને ગાંઠ, બરણ, આક્રેશ
તથા શૂલ એ રોગોને મટાડનાર છે.

પદ્મપાણી.

પશ્ચકોલં સમરિચં પદ્મપણમુદાહતમ્ ।
પશ્ચકોલઘ્નં તત્તુ રુક્ષમુષ્ણં વિપાપહમ્ ॥

સુંઠ, પીપળ, પીપળીમૂલ, ચવક,
ચિત્રો અને મરી એ છ પદાર્થોને લેળા
કરવામાં આવે તે પદ્મપણ કહેવાય છે.
પદ્મપણ પંચકોલના જેવા ગુણોવાળું છે,
રુક્ષ છે, ગરમ છે અને ઝેરને દહાડનાર છે.

યવાન (અજમાની જાત).

યવાનિકોડાગન્ધા ચ વ્રણદર્માડન-
મોદિકા । સૈવોક્તા દીપ્યકા દીપ્યા

* મીઠુ સુંઠ કહે છે કે:—અજમાનાં મરચાં
અથવા રાઈની તીખાગ, કરીઆતુની ક-
ડવારા, અને દિઝનું સુક બધ કરતુ અને
વાયુ કાઢી નાંખતો એ ત્રણે ગુણો એ-
કા રહેલા છે. અજમાનું તેવ મંદીવાના
દરદમાં સાંધા ઉપર નોપડવામાં વપરાય છે.

તથા સ્યાદવસાહયા ॥ યવાની પાચની
રુચ્યા તીક્ષ્ણોષ્ણા કટુકા લઘુઃ । દીપની
ચ તથા તિક્તા પિત્તલા શુકશૂલહૃત્ ।
વાતશ્લેષ્મોદરાનાદગુલ્મહીહકૃમિપણુ ॥

નામ—યવાનિકા, ઉગ્રગંધા, પ્રહલદલી,
અજમોદિકા, દીવ્યકા અને દીવ્યા એટલાં
યવાનનાં સંસ્કૃત નામ છે. જેટલાં જવાનાં
નામ છે, તેટલાં યવાનનાં નામ પણ
છે. હિ. અજ (મા) વાયન; બં.
યમાની, યૌયન; મ. ઓવા, ક. ઓડું; ગુ.
યવાન, જવાઈન, અજમો; ઇંગ્. Bishop's
weed-seed. લા. *Ptychotis ajantan*

મી. લીન્સડેલ કહે છે કે અજમાનું તેવ
કાઠવાગાટે ૩ શેર ખાંડેલા અજમો ૧૫
શેર પાપણી નાખીને મધસંધાન કરી ૧૦
શેર પાણી કાઢી લેવું.

દિગ્દેશ ઔષધીમાં અજમો ગરમ, પે-
ટની સુક મટાડનાર અને મુળ ઘેસાડ-
નાર બણાય છે. પેટની અંદર વાયુનો
ગોળો, સુક, બદલજની, કાંચો વિગેરે ખી
મારીઓમાં ત્યારે તે ધણે કાંમતી હવાજ
થઈ પડે છે. કોલેરાના મરણમાં જો કે તે
ચોટી અગર કરે છે તોપણ તે વાપરવાથી
કામદો થાય છે.

દેશી વેચો અજમાને ઓકસો અથવાતો
મીંચક, ટાંચ અને હરદે ત્યારે આપવાથી
પેટની સુક મટાડનાર ગણે છે. વળી એમ
મનાય છે કે તેનાથી ગરીરમાંથી નીકળતો
પ્રવાહ બધ થાય છે અને તેથી ધોનાનું પાણી,
અજન વિગેરે બનાવવામાં વપરાય છે.

મુસલમાન અંધકારો કેટલાંની અજ-
માનેની નળી ગુટ મર્દ દોષ અને બદનમ
ધાતું નીકળતું દોષ ત્યારે તે બધ કરતા
અજમો આપવા બહામાનુ કરે છે. અને
અજમો વાટીને તેની પાટીસ બાંધવાથી
દરદ મટી વાપડે.

બં. ખેરોળેઆ; ફા. નાનખ્યા, ઝીનીયા;
તૈ. વામુ. અ. ધુરાની કતીયા, તાલીબ
ઉણ ખુઝ, કામુન ઉણ મુશુશી;

ગુણ—યવાન પાચન છે, રૂચિ ઉપ-
જનનાર છે, તીખી છે, ગરમ છે, તીક્ષ્ણ
છે, હલકી છે, અગ્નિને દીમ કરનાર છે, ક-
ડવી છે, પિત્તને ઉત્પન્ન કરનાર છે અને
વીર્ય, રાક્ષ, વાયુ, કફ, પેટનું ચડતું, ગોટા,
બરણનું દરદ તથા કૃમિ એઓને મટા-
ડનાર છે.

✽ખેડી અજમોદ.

અનમોદા સ્વરાશ્વા ચ મપુરો દીપ્ત-
ક્તસ્યા । તથા વ્રહ્મકુશા શ્રોત્કા કા-

* હાં બીડી તે વિવે દીક્ષા કરતાં લખે છે
કે:—અજમો બહુજમી અને ઝાડાની
ખીમારીમાં થયો. ઉપયોગી છે અને ખ-
રાણ સ્વાદવાળી દવાઓ અજમાના પા-
ણીસાથે ગ્લાયવાથી ઉલટી આવવાનેહું
થતું તથી, તેમજ તે દવાઓ પેટમાં આં-
કડી જાયવાનેથી હોય તોપણ તે અટકે
છે. તેનાથી જાળ વધારે જગ્યામાં નીકળે
છે. તેમજ પેટની અંદર પાચન કરનારે
પ્રવાહી પણ વધારે જગ્યામાં નીકળે છે
અને પેટમાંની કુંક જડી વર્ષ પાચનશક્તિ
વધે છે. મજાની અંદરના સોજા થારે પણ
અજમો ખીલ ઝાડી પદાર્થો સ્થાયે મેળ-
ધીને આપાય છે.

ચરક સંહિતામાં અજમાને ગુણગ્રસ
મન (ગુણ મેસાડનાર) અને દીપનીય
(બુધ પ્રદીપ કરનાર) વર્ણવેલ છે. ચમાની
ગજ નીચે અજમાનું વર્ણન કરતાં તેને
કંડૂતામ્ર અને સુધ્ધપ્રદીપક (બુધ ઉજા-
ડનાર) વર્ણવેલ છે.

મુશુત મંદિતામાં તેને વાનકઃ નામક,
ચરકો નામક, દીપન. ગુરુમુશુત્ર અને
આમ પાચન વર્ણવેલ છે.

કોલી ચ સમસ્તકા ॥ અનમોદા કઠુ-
સ્તીરુષ્ણ દીપની કપવાતનુત્ । ણ્ણા
વિદારિની હયા વૃષ્યા વલકરી લઘુઃ ।
નેત્રાયકપક્ષ્વર્દિદિકાવસ્તિરુજો હરેત્ ॥

નામ—અજમોદા, ખરાશ્વા, મપૂર,
દીપ્યક, બ્રહ્મકુશા, કાષોલી અને સમ-
સ્તકા એટલાં અજમોદનાં સંસ્કૃત નામ
છે. હિં. ખેરોળવાન, મ. અજમોદ;
ગુ. ખેડી અજમોદ; ફા. કરપસ; અ.
હંથુળકતુંકરકસ; ક. અજમોદ; તૈ.
આબમોદ; ઈ. Celery seed; લા. Abi-
pungtaracoleus બં. વનપમાની;

ગુણ—અજમોદ તીખી છે, તીક્ષ્ણ
છે, અગ્નિને દીમ કરનાર છે, કંડૂ તથા
વાયુને મટારનાર છે, ગરમ છે, બળ-
વરા કરનાર છે, મનને ગમે એવી છે,
વીર્યને વધારનાર છે, બળ આપનાર છે,
હલકી છે અને નેત્રના રોગ, કંડૂ, ઉ-
લટી, દ્વિક અને નાલિથી નીચેના ભા-
ગનાં દરદ એઓને મટાડનાર છે.

ખુશસાની (છુવારી) અજમોદ.

પારસીરૂપવાની તુ ચવાનીસહી
ગુર્ણઃ । વિરોપાત્પાચની રૂપ્યા પ્રાદિની
યાદિની શુભઃ ॥

નામ—ગુ. કરમાલી, છુવારી અ-
જમોદ; હિં. છુદારીજવાન; મ. કરમા-
લીજોવા, સુરબંદીચેકુલ; ફા. તુખ્મઈ-
પ્સ; લા. Artemisia maritima.

ગુણ—ખુશસાની યવાનના ગુણો યવા-
નના જેવાજ છે. ખુશસાની યવાન વિરો-
ધ કરી પાચન છે, રૂચિ ઉપજનનાર છે,

દસ્તને શેકનાર છે, મદ ઉપબવનાર છે અને ભારે છે.

• ધોળું છૂંદું, કાળી છૂંદી અને કસૌછ છૂંદું.

જીરકો જરણોજાજી કળા સ્યાદી-
ર્ધજીરકાઃ । કૃણજીરઃ સુગન્ધથ તયૈવો-
દ્વારશોધનઃ ॥ કાલાજાજી તુ સુપવી

સુસાસમાન ગ્રંથકારો-સંદેહ છરાને ખુ-
શખાદાઃ, પેટની ચુક મટાડનાર અને
આહી ગણે છે. તેમાંથી તેઓ આંખ ધોવા-
નું પાણી બનાવે છે જે તેઓના મત્રમાણે
આંખનું તેજ વધારે છે. વળી છાતીનાં દરદ-
માં પાણુ તેને વાપરે છે અને તેનાથી પીરાણ
વધારે આવે છે અને પેટના અથડા નીકળી
જાય છે એમ મનાય છે. ગર્ભસ્થાનમાં સોજે
આખી ધાણું દરદ યતું હોય ત્યારે આ છરા-
ના પાણીમાં સીને ખેસાડવા ભલામણ કર-
ેલ છે. તેમજ તેને વાડીને પોટીસ બનાવી-
ને આંધવાથી બહાર નીકળતા અને ધણું
દરદ કરતા દરસ મટીભવા વર્ધુવેલ છે.

પંજાબ તરફ તેનાથી પીરાણ વધારે
આવે છે તથા સ્તનમાં દુધ વધારે ઉત્પન્ન
થાય છે એમ મનાય છે.

ઉમેછ ઝાંપધીમાં તેને પાચક અને
પેટની ચુક મટાડનાર ગણુવેલ છે અને
તેને પેટમાં વાયુનો ગોળો, પેટ ચડી આ-
વીને આવતી ચુક, બદદહમી અને આં-
તરડાંમાં શૂળ આવતી હોય ત્યારે ઉપ-
યોગી ગણેલ છે.

ચરક સંહિતામાં છરાને શૂળગ્રસ્થન
(શૂળ મટાડનાર) ગણેલ છે.

સુશ્રુત સંહિતામાં તેને વાત કફ નાશક,
અર્ધી નાશક, દીપન, શુક્ર શુભ આમાષ
(સોજ શુભ અને આમ પડતી બંધકરનાર)
વણુવેલ છે.

કાલિકા ચોપકાલિકા । પૃથ્વીકા કા-
રવી પૃથ્વી પૃથુકૃષ્ણોપકૃષ્ણિકા ॥ ઉપ-
કૃષ્ણી ચ કૃષ્ણી ચ બૃહજીરકા ઇત્યપિ ।
જીરકત્રિતયં રુક્ષં કટ્ટણં દીપનં લઘુ ॥
સંગ્રાહિ પિત્તલં મેઘ્યં ગર્ભાશયવિશુદ્ધિ-
કૃત્ । જ્વરઘ્નં પાચનં દૃષ્યં વલ્યં રુચ્યં
કફાપહમ્ । ચક્ષુષ્યં પવનાધ્માનગુલ્મજ્જ-
ર્થવિસારહત્ ॥

નામ-છરક, જરણુ, અબછ, કણુ
દીર્ઘછરક, કૃષ્ણછર, સુગંધ અને ઉદગા
રશોધન, એટલાં ધોળાં છરાનાં સંસ્કૃ-
ત નામ છે. કાલા, અબછ, સુપવી, કા-
લિકા, ઉપકાલિકા, પૃથ્વીકા, કારવી
પૃથ્વી, પૃથુકૃષ્ણા, ઉપકૃષ્ણિકા, ઉપકૃષ્ણ-
કૃષ્ણી અને બૃહજીરક એટલાં કાલી
છરીનાં સંસ્કૃત નામ છે. (કસૌછ છ-
રાનાં નામોનો પણ એઓમાંજ સમાવે-
યાય છે.) હિ. છરા સંદેહ, કાળે છઃ
કસૌછ; મ. છરે, પાંદરે છરે; સપે
છરેકા; ક. વિલીયછરગે, કરિછરઃ
મેંકરીઠોદુછરગે; બં. શુક્લછરા, કૃષ્ણ
છરો, કસૌછ; શ. કમ્બુની, શોનીગર
હન્વઅસવદ, ઇ. Cumminon seed.

ગુણ-ગણુ છરાં રૂક્ષ છે, તીખાં
ગરમ છે, અગ્નિને દીપ્ત કરનાર છે,
લઘુ છે, દસ્તને શેકનાર છે, પિત્તને
રનાર છે, પવિત્ર છે, ગર્ભાશયને સાદ-
રનાર છે, જ્વરને મટાડનાર છે, પાચ-
ક છે, વીર્યને વધારનાર છે, બળ આપન
છે, રચિ ઉપબવનાર છે, કફને મટા-
નાર છે, નેત્રને હિતકારી છે અને વા-

પેટનો આક્રંશ, ગોટા, હલદી અને હળ-
ણને મટાડનાર છે.

* ધાણા.

ધાન્યકં ધાનકં ધાન્યં ધાના ધનિ-
લ્કં તથા । કુનટી ધેનુકા છત્રા કુસ્તુ-
શ્ચુર વિતુન્નકમ્ ॥ ધાન્યકં તુવરં સ્તિ-
ષ્પમદ્વ્યં મૂત્રલં લઘુ । તિક્તં કદ્દુષ્ણવીર્ય
વ દીપનં પાચનં સ્મૃતમ્ ॥ જ્વરછં રો-
ચકં ગ્રાહિ સ્યાદુપાકિ ત્રિદોષતુત્વ । ત-
ષ્ણાદાહ્વમિશ્વાસકાસકાર્ષ્યક્રિમિપ્રણુત્ત
આર્દ્રં તુ તરુણં સ્યાદુ વિશેષાત્પિત્તનાશિ
તત્ ॥

* સુસલમાની ગ્રંથકર્તાઓ ધાણાને ઓ-
પથી તરીકે પેટની ચુંક મટાડનાર, પી-
શાખ વધારે લાવનાર, પાચન કરનાર, અને
શેહેવત વધારનાર ગણે છે. અને બદહ-
મ્બીમાં ઘણી વખતે આપવા બતાગણ્ય
રે છે. વળી તેને કરક મટાડી હુંધ લા-
વનાર, છાતીમાંથી બલનમ કાઢી નાંખ-
નાર અને પેટની ચુંક મટાડનાર ગણે છે.
તેઓ ધાણાનું પાણી બનાવે છે જેનાથી
આંખો ધોવાથી શીતળા નીકળેલ દોષ ત્યારે
આંખને ઇંચ પહોંચતી અટકે છે એમ
માને છે અને ઘણી સુદૃઢથી આંખો હુ-
ખવા આવી દોષ તેને આરામ થાય છે.
વળી એમ પણ મનાય છે કે ધાણાથી કેશી
પેદાઈને કંઈ એછા થાય છે. જવના લો-
ટની સાથે ધાણા વાટીને તેની પોટીસ બ-
નાવી બાંધવાથી લાંબા વખતના સોન
ઉતરી જવા કહે છે.

અરક સંહિતામાં ધાણાને વૃષ્ણાનિઘ્નહૃ
(તરસ છીપાવનાર) તથા શીત પ્રશમન
(ઘાંઘ કરનાર) વર્ણવેલ છે.

સુશ્રુત સંહિતામાં તેને સર્વ જ્વર ના-
શક, દીપક, દાહનાશક, અર્ચીનાશક અને
ઉવરી બંધકરનાર વર્ણવેલ છે.

નામ—ધાન્યક, ધાનક, ધાન્ય, ધાના,
ધાનેયક, કુનટી, ધેનુકા, છત્રા, કુસ્તુંબક,
અને વિતુન્નક, એટલાં ધાણાનાં સંસ્કૃત
નામ છે. હિં. ધનિયા; મ. ધણે; ફા.
તુખમેકરનીઝ; અ. કજખુરા; ક. કોયું-
ખરી; તૈ. કાથમિર્દુ; ઇંગ. Coriander seed.
લા. Coriandrum Sativum.

ગુણ—ધાણા તુરા છે, સ્નિગ્ધ છે,
વીર્યનેવાસ્તે સારા નથી, મૂત્ર ઉપજા-
વનાર છે, હલકા છે, કડવા છે, તીખા
છે, ઉષ્ણવીર્યવાળા છે, અગ્નિને દીપ્ત કર-
નાર છે, પાચન છે, જ્વરને મટાડનાર
છે, રૂચિ ઉપજાવનાર છે, હસ્તને રોક-
નાર છે, મધુર પાકવાળા છે, ત્રણે કો-
ષને મટાડનાર છે અને તરસ, દાહ, વ-
મન, શ્વાસ, ઉધરસ, દુબળાપણું તથા
કૃમિ એઓને પણ મટાડનાર છે. લીલા
ધાણાના ગુણ મુકા ધાણાના જેવાજ છે
પણ તે લીલા ધાણા વિશેષ કરી મીઠા છે
અને પિત્તનો નાશ કરનારા છે.

* વરીયાળી અને સુવા.

શતપુષ્પા શતાહા ચ મધુરા કારવી
મિસિઃ । અતિલમ્બી સિતચ્છત્રા સંહિતા
છત્રિકાપિ ચ ॥ છત્રા શાલેયશાલીનો
મિથેયા મધુરા મિસિઃ । શતપુષ્પા લઘુ-
સ્તીક્ષ્ણા પિત્તકુદીપની કટુઃ । ઝળા જ્વ-
રાનિલઘ્નેષ્વત્રણશૂલાસરોગહત્ । મિ-
થ્રેયા તદ્ગુણા મોક્ષા વિશેષાદ્યોનિશૂલ-

* અરક સંહિતામાં વરીયાળીને પ્રત-
સ્થાપન અને શૂવપ્રશમન વર્ણવેલી છે.

સુશ્રુત સંહિતામાં વરીયાળીને કંઈ ગંધ-
મન (કંઈ બેગડનાર) ગણેલ છે.

નુત્ ॥ અગ્નિમાન્ધરી દ્વા વદ્ધવિદ્ક-
મિથુકદ્દત્ ॥ રુક્ષોષ્ણા પાચની કાસવમિ
શ્લેષ્માનિલાન હરેત્ ॥

નામ—શતપુષ્પા, ચતાહવા, મધુરા,
કારવી, મીસી, અતિલંબી, સિતછત્રા,
સંહિતા, છત્રિકા, છત્રા, ચાલેય, અને
શાલિન એટલાં સુવાનાં સંસ્કૃત નામ છે.
મિથ્રયા, મધુરા અને મિસિ એટલાં વ-
રીયાળીનાં સંસ્કૃત નામ છે. હિં. સોઆ,
ખતસોદ; બં. મૌરી, મ. બડીસોપ; ક.
કાસબસિંગે; ગુ. સુવા; ફા. વજુલત-
વા; તુમ્મશિસ; ઇ—Dillseed લા.
Anethum graveonels.

ગુણ—સુવા હલકા છે, તીક્ષ્ણ છે,
પિત્ત કરનાર છે, અગ્નિને દીપ્ત કરનાર
છે, તીખા છે, ગરમ છે, અને જ્વર,
વાયુ, કફ, વ્રણ, શૂળ તથા નેત્રના રોગ,

મુસલમાની મંથકારો વરીયાળીના પા-
નને ગરમ ગણે છે અને તેનું તેલ ગરમ
રીતે પણ થતો હોય તેવા રોગ ઉપર
ચોપડવા બહુમથક કરે છે. પ્રચલ ચર્ચાથી
સીએને તેનો ઉકાળો લોહી સાફ થવામાટે
તેમજ ગર્ભસ્થાનની શુદ્ધિ થવામાટે આ-
પે છે. તેને પાચક અને જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત
કરનાર ગણે છે.

મુસલમાની વૈદક ગ્રંથોમાં સુવાને પા-
ણીમાં ભીંજી તે પાણી મુચાવડી સી-
એને પાવા બ્રહ્મભણુ કરેલ છે અને તે-
મને પેટની સુંક મટાડનાર, ખીચાળ વ-
ધારે લાવનાર અને પીત્ત કાઢી નાંખી
રોગ ઉતારનાર ગણે છે.

ચરક સંહિતામાં સુવાને લોહીમાંથી પી-
ત્ત કાઢી નાખનાર અને રતનમાનું લોહી
શુદ્ધ કરનાર ગણેલ છે.

એએને મટાડનાર છે. વરીયાળીમાં પણ
એજ ગુણો છે પણ વરીયાળી વિશેષે ક-
રી ચોનિના શૂળને, અગ્નિના મંદપણને,
કૃમિને તથા વીર્યને હરનાર છે, મનને
ગમે એવી છે, વિદ્યાને પાંધનાર છે, રક્ત
છે, ગરમ છે, પાચન છે અને ઉપરસા
ઉલટી, કફ તથા પવનને મટાડનાર છે.

* મેથી તથા ગદલ.

મેથિકા મિથિની મેથી દીપની વદ્ધ-
પત્રિકા । વોચિની વહુવીજા ચ હ્યોતિ-
ર્ગન્ધફલા તથા ॥ વહુરીચક્રકા મન્યા
મિથ્રપુષ્પા ચ કૈરવી । કુચ્ચિકા વહુપર્ણી
ચ પિત્તજિદ્વાયુનુત્ દિધા ॥ મેથિકા વા-
તશમની શ્લેષ્મણી જ્વરનાશિની । તત્ત

* સંસ્કૃત વૈદક ગ્રંથોમાં—મેથીમાં સુંક મ-
ટાડવાના, પાચનશક્તિ તેમજ શેહેવત
વધારવાના ગુણ રહેલા છે એમ મનાયું છે.
બદલજમી, ખાવાની અરચી, સીએને
થતો ઝારો અને સંધીવાનાં દરદોમાં ખા-
વામાટે મેથીમેદક, સ્વદૃષ મેથીમેદક વિ-
ગેરે નામથી તેના લાકું બનાવવાની રીતો
વર્ણવેલી છે. અને તેમાં બધામાં ખીજ
ખુશબોદાર પદાર્થોનો એક એક ભાગ અને
બધાના સરવાળા જેટલી મેથી લેવા કનું છે.

મુસલમાની મંથકારો—મેથીના ખીજને
ગરમ, ગુમટાં પકવનાર, ખુદક, ઝારો ખુ-
લાસે લાવનાર, પીત્ત કાઢી નાખનાર. અને
લુગી ઉપરસા અને ખરસા અને કાળજી
માટું થઈ ચુંડું હોય તેવાં દરદોમાં ઘણી
ઉપયોગી ગણે છે; અને અંદરના તેમજ
બહારના સોજામાટે અને દાઝેલી ચામડી
ઉપર તેમજ વાજ ખરી પડતા અટકાવવા-
માટે મેથીનાં પાંદડાંની પોટીસ ઘણી ઉ-
પયોગી ગણે છે.

સ્વલ્પગુણા વન્યા વાજિનાં સા તુ પૂ-
જિતા ॥

નામ-મેથિકા, મિથિની, મેથી, દી-
પની, બહુપત્રિકા, બોધિની, બહુબીજ,
જ્યોતિ, ગંધપ્રલા, વલ્લરી, ચક્રકા, મંથા,
મિશ્રપુષ્પા, કૈરવી, કુંવિકા, અને બહુ-
પર્ણા એટલાં મેથી તથા ગદલનાં સંસ્કૃત
નામ છે. ફ્રા. તુપ્પેશમપીત; અ. વજ-
ફલદુહ્યા; ક. મેથયક: તૈ. મેતુલ; ઇ.-
Fenugreek લા. Frigonella facinum
arthev.

ગુણુ-મેથી^૧ વાયુને શમાવનાર છે,
કફને મટાડનાર અને જ્વરનો નાશ કર-
નાર છે. ગદલમાં એથી આછા ગુણુ
છે અને તે ગદલ ઘોડાઓનેવારતે બહુ
સારી છે.

૧ પ્રાચીન ગ્રીક પૈકે ડાથોસ્ દોરાઇએ-
સોબનાં દરકમટે મેથીના લોટની પાટીસ
બાંધવા બતાવ્યું કરી હતી.

દક્ષિણના વૈદ્ય-બીજને પ્રથમ શેષીને
પછી પાણીમાં ભીંજીને મરડાના દર-
કમાં આંચે છે.

શુદ્ધત સંદિતામાં મેથીને પિત્તશોષીતા
નેવનારાક (પિત્ત કાટી નાંખી લોહી ઝુ-
વારનાર,) બૃંહણુ (પાણીક) સ્તન્ય (સ્તનમાં
લોહી શુદ્ધ કરી દુધ ઉત્પાદ કરનાર)
બળેલ છે.

યુનાની દર્દીમાં-મેથી યુગલ અને આ-
ત્વદોષ દર (પીચાજના અરકાવનાં સ્થાન
શુદ્ધ કરનાર) છે એમ માને છે અને મં-
ધીપામાં અને સુવાવટમાં ઓઝોની બુખ
મંદ થઈ થઈ દોષ ત્યારે મેથીના લાક
ખાવા બતાવ્યું કરે છે.

*અશેળીયો.

ચન્દ્રિકા ચર્મહત્રી ચ પશુમેહનવા-
રિકા । નન્દિની કારવી મદ્રા વાસપુષ્પા
સુવાસરા ॥ ચન્દ્રશૂરં હિતં દિકાવાત
શ્લેષ્માતિસારિણામ્ । અસુવાતગદદેપિ
વલપુષ્ટિવિવર્દનમ્ ॥

નામ-ચંદ્રિકા, ચર્મહત્રી, પશુમેહન-
કારિકા, નંદિની, કારવી, મદ્રા, વાસપુષ્પા,
અને સુવાસરા એટલાં અશેળીયાનાં
સંસ્કૃત નામ છે. હિં. આશાલ બીજ; મ.
અહાલીમ; ફ્રા. હાલમ તુપ્પમ; અ. હ-
બરસાદ, બજલ છરછર; ઇ. Co-
mmon cress; લા. Lapidium sati-
vum;

ગુણુ-હીંક, વાયુ, કફ, હંગણુ, રૂધિર
તથા વાયુના શય એઓને મટાડનાર
છે, બળને વધારનાર છે, અને પુષ્ટિને
પણ વધારનાર છે.

ચાર દાણા.

મેથિકા ચંદ્રશૂરથ કાલાજાની વ-
વાનિકા । एतच्चतुष्टयं युक्तं चतुर्वर्ज-
मिति स्मृतम् ॥ तणूर्ण भक्षितं नित्यं नि-

* મખજન ઉસ અદવીયાનો કર્તા-શ-
એ છે કે અશેળીયાનાં બીજ પાણી મરમ અને
તે ખાવાથી પેશાબ વધારે આવે છે, અને
પુરુષાર્થ વધે છે. વળી પેટમાં બરડાની માંડ
ભોટી થઈ દોષ ત્યારે તેને સળપી દેવાને
તેમજ ચરદીથી મગ્ગિલાં બીજ દરદ મટા-
ડવાને આ બીજ આપવાની બતાવ્યું કરે છે.

સંસ્કૃત લેખકે ગ્રંથમાં અશેળીયાને
સિવત આપનાર અને પાચનશક્તિ સુધા-
રનાર ગણે છે.

હન્તિ પવનામયમ્ । અજીર્ણ શૂલમાધ્માનં
પાર્શ્વશૂલં કટિવ્યથામ્ ॥

લક્ષણ—મેથી, અશેળીઓ, કાળી-
જીરી, અને યવાન એ ચાર મળીને ચ-
તુર્બિજ અથવા ચાર દાણા કહેવાય છે.

ગુણ—ચારદાણાનું ચૂર્ણ નિત્ય ખાવા-
માં આવે તો તેથી પવનનાં દરદ, અ-
જીર્ણ, શૂલ, આક્રેશ, પડખાનાં શૂલ,
અને કડની પીડા મટે છે.

*હિંગ.

સહસ્રવેષિ જતુકં વાહીકં હિંગુ રા-
મઢમ્ । હિંગૂર્ણં પાચનં રુચ્યં તીક્ષ્ણં વા-
તવલાસહૃત્ । શૂલશૂલ્મોદરાનાહકમિષ્ઠં
પિત્તવર્ધનમ્ ॥

• સંસ્કૃત વૈદક ગ્રંથોમાં હિંગને વાપરવા
પહેલાં તળવાનેમાટે ફરમાવે છે. અને
આપણા દેશ જેવા વનસ્પતિ આહારી લો-
કોમાં હિંગ પેટની સુંક મટાડવાને મશા-
લામાં વાપરવા બહામણુ કરે છે. અને જ્ઞા-
નતંતુનાં દરદોમાં શૂળ કમી કરવાને માટે
વાપરવા જણાવ્યું છે. અને એમ પણ મ-
નાયકું છે કે હીંગનું હંમેશાં સેવન સખ-
વાથી સેવવાથી જગ્યાઓમાં ઉત્પન્ન થતો
તાવ આવતો અટકે છે.

મુસલમાન ગ્રંથકારો—હિંગને સહેવત
વધારનારા પદાર્થોમાંની એક ગણે છે. તે
લોકો હીંગને ઘણાં દરદોમાં બહાર ચોખ-
ડવાને તેમજ ખાવાને ભગ્નામણુ કરે છે.

લુના ગ્રીક અને લાટીન લખનારાઓ
તેમજ આરબી અને ફારસી ગ્રંથકર્તાઓ
હિંગ એ જાતની વર્ણવે છે જેમની એક તૈજ
(સારી) અને મીઠી અને ખીજી મુનતીન
(ખરાબ વાસવાળી) એ નામથી ઓળ-
ખે છે. તે અને લુલા લુલા જાડની પેદાશ છે

નામ—સહસ્રવેષિ, જતુક, બાહીક,
હિંગુ અને રામઠ એટલાં હીંગનાં સં-
સ્કૃત નામ છે. હિં. હીંગ; મ. હિંગ. ફા.
અંગુઝ; અ. હિવતીત; ક. લેસુ. તૈ.
હેંગુ; છે. Assafoetida; લા. Ferulan-
arthenx.

એમ લખે છે. આ જેમાંના એક જાડને સ-
કેક અંબુદન (જે પહેલી જાતની હિંગ પેદા
કરે છે) નામથી ઓળખે છે અને ખીજી
શીઆ અંબુદન (જે ખીજી જાતની હિંગ
ઉત્પન્ન કરે છે) નામથી ઓળખે છે.

ચીઓ ફ્રેસદીસ પાતાના વનસ્પતિના ઇ-
તિહાસના છઠ્ઠાં પુસ્તકમાં યડ અને મૂળિયાં
એ જેમાંથી ઉત્પન્ન થતી એ જાતની હિંગ-
વિષે લખે છે, જે તેના વર્ણન ઉપરથી યુ-
રોપમાં હાલ મળતી એ જાતની હિંગને
મળતી આવે છે.

વીગીઅર કહે છે કે, દર સો ભાગ હિ-
ંગમાં સાડીસાડત્રીશ ભાગ તેલ, પાણી-
આળીશ ભાગ ગુંદર અને બાગીનાં યડ અને
મૂળિયાં હોય છે.

અંગ્રેજ વૈદક પુસ્તકમાં હિંગને શૂળ
મટાડનાર, જાગૃત કરનાર અને પેટમાંથી
જીવડા કાઢી નાંખનાર ગણેલ છે. સ્ત્રી-
ઓને યતા હીરદીરીઆના દરદમાં તેમજ
દમ, મોઢી ઉધરસ અને પેટમાં વાડુને
લીધે સુંક આવતી હોય ત્યારે વાપરવા
બહામણુ કરે છે. નાનાં બચ્ચાને ફેફસાનો
સોજો ધણો વધી ગયો હોય અને પેટમાં
જીવડા હોવાને લીધે જ્યારે જ્ઞાનતંતુઓ
ઉપર અસર થાય ત્યારે તે જીવડા કાઢી
નાંખવાને તે ઉપયોગી જાણુવી છે.

ચરક સંહિતામાં હિંગને આસહર, દિપ-
નીય, ચેતના સ્થાપન, અને વાતકે પ્રસ-
નન વર્ણવેલ છે.

મુશ્નુત સંહિતામાં હિંગને કફહર, દીપક,
અને ગુલ્માદિ રોગહર વર્ણવેલ છે.

ગુણુ-હિંગ ગરમ છે, પાચન છે. રૂચિ ઉપબળનાર છે, તીક્ષ્ણ છે અને વાયુ, કફ, શ્લેષ્મ, ગોષ્ઠા, પેટનો આક્રોશ તથા કૃમિ એવાને મટાડનાર છે અને પિત્તને વધારનાર છે.

ધોડાવળ.

વચોગ્રગન્ધા પદ્મ્યંયા મોલોમી શત-પર્વિકા । કુદ્રપર્થી ચ મદ્વ્યા જટિલોગ્રા ચ લોમશા ॥ વચોગ્રગન્ધા કદુકા તિ-ક્તોળા વાંતિવ્રહ્મિકુન્ ॥ વિવન્ધાધ્યાન-શૂલગ્રી શકુન્મૂચવિશોધિની । અપસા-રકફોન્માદમૂતજલનિલાન્ હરેત્ ॥

નામ-વચા, ઉગ્રગંધા, પદ્મ્યંયા, ગો-લોમી, શતપર્વિકા, કુદ્રપર્થી, મંદવ્યા, જટીલા, હિંગ અને લોમશા એટલાં વ-ળનાં સંસ્કૃત નામ છે. હિં. બળ; મ. વે-ખંડ; ફ્રા. સોસન બર્ડ; યુ. અકુરન; અ. ઉલ્લુખ; ઇ. વિલીય બેગ; તૈ. વાસા; ઇ. Sweet flagroot લા. *Achora ca- lamus*.

ગુણુ-હિંગ ગંધવાળી વળ તીખી છે, કંઠની છે, વિષ્ણુ તથા મૂત્રને સાફ કર-નાર છે, વમન તથા અઝીને કરનાર છે, અને આડાની કબજીયત, આક્રોશ, શ્લેષ્મ, વાઈ, કફ, ઉન્માદ, ભૂત, શૂન્ય અને પેશનને મટાડનાર છે.

ખુરસાણી વળ.

પારસીકવચા શુક્લ પ્રોક્તા દૈમવતીતિ સા । દૈમવત્યુદિતા તદ્દ્રાત્વં હન્તિ વિશે-પતઃ ॥

પારસીકવચા, શુદ્ધા અને દૈમવતી એટલાં ખુરસાણી વળનાં નામ છે. ખુર-સાણી વળના ગુણુ વળ જેવાજ છે પણ તે વિશેષે કરી વાયુને મટાડે છે.

કુલિંબન (પાનની જડ.) =

यस्या लोके कुलिंजन इति नामान्तरम् ।

મુગન્ધાપ્યુગ્રગન્ધા ચ વિશેષાત્કફ-કાસમુત્ । મુસ્સરસકરી રચ્યા હૃક્ષણ-મુત્રશોધિની ॥

અપરા મુગન્ધા સ્થૂલગ્રાન્થિઃ યસ્યા લોકે મહાધરી इति नाम ।

સ્થૂલગ્રંથિઃ મુગન્ધા સ્પાત્તતો હીન-ગુણા સ્મૃતા ॥

નામ-સુગંધા અને ઉગ્રગંધા એ બે પા-નની જડનાં સંસ્કૃત નામ છે. સં. કુલિંબન, મંથમૂલ, લહાકુલંબન; ગુ. કુલિંબન મ. કાલિંબન; હિં. મહાભરિવચા; ફ્રા. ખીરદાર; અ. ઇર્કબેલિંબન; ઇંગ્. Greater galangal લા. *Alpinia officinarum*.

ગુણુ-પાનની જડ વિશેષે કરી કફ તથા ઉપરસને મટાડે છે, સ્વરને સાફ કરે છે અને દૃઢ્ય, કંઠ તથા મુખને સાફ કરે છે. જટી ગાંધિવાળી પાનની જડમાં એથી ઓછા ગુણુ છે.

ઓપચીની.

દ્રીપાન્તરવચા કિંચિત્તિક્તોળા વ્રહ્મ-દીપ્તિકૃત્ । વિવંધાધ્યાનશૂલગ્રી શકુન્મૂ-ચવિશોધિની ॥ વાતવ્યાર્પનપ્રસારમુ-ન્માદં તનુવેદનામ્ । વ્યપોદયિ વિરોપેળ ફિરદ્રામ્પનાશિની ॥

નામ-દ્વીપાંતરવચ્ચા એ ચોપચીનીનું સંસ્કૃત નામ છે. હિં. ચોખચીનાં; મ. ચોપચીની; ફા. રવન; અ. રાયન; તૈ. ફી-રંગીચકા; ઇ. Chinamoot લા. Smilax china;

ગુણુ-ચોપચીની કાંઈક કડવી છે, ગરમ છે, અગ્નિને દીપ્ત કરનાર છે, વિષ્ણુ તથા બ્રૂમને સાદુ કરનાર છે અને બંધકાષ્ઠ, આદિરો, શૂળ, વાયુના રોગ, વાઇ, ઉન્માદ અને શરીરની વેદનાને મટાડનાર છે. વિશેષ કરી જેમાં હાથ પગ ઝલાઈ જાય છે એવા વિસ્ફોટકને મટાડે છે.

પલાશી.

તન્મયે પ્રથમં ફલં મત્સ્યસદૃશં વિસગન્ધં
દ્વિતીયમશ્વત્યફલસદૃશં મત્સ્યગન્ધં તયોર્ના-
માનિ ગુણાશ્ચ ।

હવુપા પુષ્પવસ્તા ચ પરાશ્વત્યફલા
મતા । મત્સ્યગંધા સ્ત્રીહૃદ્ગ્રી વિપત્રી ધ્વા-
ક્ષનાશિની ॥ હવુપા દીપની તિક્તા મુ-
દૃણા તુવરા શુરુઃ । પિત્તોદરસમીરાશોઽ-
હણીગુલ્મસૂલહૃત્ । પરાપ્યેતદ્ગુણા મોક્તા
રૂપમેદો દ્વયોરપિ ॥

• લક્ષણુ-પલાશી જે પ્રકારની છે. એ-
કતું ફલ માછલા જેવું અને દુર્ગંધ યાય
છે. બીજાનું ફલ પીપળાની ટેટી જેવું
અને માછલાના જેવા ગંધવાળું યાય છે.

નામ-હવુપા અને પુષ્પવસ્તા એ
પેહેલા પ્રકારની પલાશીનાં નામ છે. અ-
શ્વત્યફલા અને મત્સ્યગંધા એ બીજા

પ્રકારની પલાશીનાં નામ છે. બીજા પ્ર-
કારની પલાશી કે જે ધ્વાક્ષનાશિની પણ
કહેવાય છે તે ખરબના દરદને મટાડે છે,
ઝેરને હણે છે.

ગુણુ-પેહેલા પ્રકારની પલાશી અ-
ગ્નિને દીપ્ત કરનાર છે, કડવી છે, કુણી છે,
ગરમ છે, તુરી છે, ખારે છે અને પિત્ત,
પેટના રોગ, વાયુ, અરસ, સંઘ્રહણી,
ગોટા તથા શૂલ એઓને મટાડનાર છે.
બીજામાં પણ એજ ગુણુ છે પરંતુ બ-
જેના રૂપમાં ભેદ છે.

*વાવડીંગ.

પુંસિ ક્ષીવે વિઢઢઃ સ્યાત્કમિષ્ઠો જં-
તુનાશનઃ । તણ્ડુલથ તથા વેલ્લમમોષા
ચિત્રતણ્ડુલા ॥ વિઢઢઃ કડુ તીક્ષ્ણોર્ણ
રૂક્ષં વહ્નિકરં લઘુ । શૂલાધ્માનોદરસ્તે-
ષ્કમિવાતવિશંધનુત્ ॥

નામ-વિડંગ, કૃમિધ, જંતુનાશન,
વેડુલ, વેલ્લ, અમોધા અને ચિત્રતંડુલા

* મીર મહુમક હુસેન લખે છે કે, વાવ-
ડીન ખાવાથી પેશાબનો રંગ લાલ થઈ
જાય છે તેથી તાજા દુધ સાથે આપવું.

હા, રોગસાધકો તેનું વર્ણન કરતી વ-
ખતે લખે છે કે ઘણી વખતે વાવડીંગ કાળા
મરીમાં ભેગ કરવાને વપરાય છે અને વા-
વડીંગના ભુકાળી ગાત્રા નાનાં બચ્ચાંમાટે
એક નાનું ચમચો ભરીને દિવસમાં બે વ-
ખત અને મોટા ચમચો ભરીને મોટા મા-
ણુગમાટે છે. તેના સ્વાદ સાથે, જરા તુરે
અને થોડા ખુશખેલાર હોય છે. નાનાં બ-
ચ્ચાંને પાવાના દુધમાં વાવડીંગના થોડા
દાણા નાંખવાથી તેમના પેટમાં વાયુનો
ઉછાળો યતો નથી.

એટલાં વાવડીંગનાં સંસ્કૃત નામ છે, તેમાં વિડંગ શબ્દ યુક્તિગમાં વપરાય છે અને નપુંસકલિંગમાં પણ વપરાય છે. હિ. બાયબિરંગ, ફા. ખરંગ કાબલી; મ. વાવડીંગ, કારકુની; અ. ખરંગકાબલી, ક. વાયુવીડંગ; તૈ. વાયુપિડયમુ; ઇં. Babrang હા. Embeliaribes.

ગુચ્છિત સંહિતામાં વાવડીંગને શરીરમાં શક્તિ આપવામાટે તેમજ વૃદ્ધ અવસ્થાની અસર નાબૂદ ન આવે તેમ કરવામાટે જેલીમધની સાથે આપવા ભગ્નામણુ દર્શી છે.

અરક સંહિતામાં વાવડીંગને કમીનાસક, ક્યનાસક, અને શિરોવિરેચન (નાકમાંથી પાણીનો પ્રવાહ કાઢનાર) ગુલ્મશૂળનાસક, કારાન્માસકર તરીકે વર્ણવે છે.

અર્વાચીન લખનારાઓ વાવડીંગને પેટની ઘૂંક મટાડનાર, ખામનશક્તિ વધારનાર, પેટના ઉવડા કાઢી નાંખનાર, બદ્ધજમી દુર કરનાર અને ત્વચારોજ મટાડનાર વર્ણવે છે.

શુનાતી હડીમિ વાવડીંગને છુગાળવાટે પેટમાંનો બીમાડ કાઢી નાંખનાર મણે છે. તેમજ પેટના ચપટા કીડા કાઢી નાંખવાને છુકાં ફળ વાદીને તથા વરસાની અંદરની વચ્ચાં જાવ્યાંને એક ચમચો ભરીને અને સુખ્ત ઉપરનાં માણસને બે ચમચા માખણ અને સાકર સાથે મેળવીને આપવાની ભગ્નામણુ દર્શે છે.

દો. રોષણ દેહે છે કે, તેનાથી છુગાળ પણ લાગે છે અને પાણીમાં બીંબવીને તે આપવાથી પણ પેટના ઉવડા નીકળી જાય છે. વળી ગુલ્મચાપ અથવા હરસના મરજમાં પણ તે ખવડાવવાની ભગ્નામણુ દર્શે છે.

દો. ડેકન રોડ દેહે છે કે, આ બીજની જરા તીખાસાતું કારણ તેમનામાં રહેલ ખારી વ્યતના રાગ લેવા પદાર્થ છે.

ગુણ-વાવડીંગ તીખાં છે, તીક્ષ્ણ છે, ગરમ છે, ડક્ષ છે, અગ્નિ કરનાર છે, હલકાં છે અને શૂલ, આક્રોશ, પેટના રોગ, કંક, કૃમિ, વાયુ તથા દસ્તની કબજિયત એઓને મટાડનાર છે.

તુવર ફલ.

તુંબુરુઃ સૌરમઃ સૌરો વનજઃ સાનુ-જોડન્ધકઃ । તુંબુરુ પ્રથિતં તિર્ક્તં કહુપા-કેડપિ તત્કટુ ॥ રુક્ષોર્ણ દીપનં તીક્ષ્ણં રુચ્યં લઘુ વિદાર્હિ ચ । ઘાતશ્લેષ્માક્ષિ-કર્ણોપ્રશિરોરુમ્પુસ્તાકૃમીન્ । કુપ્પરુલા-રુચિખાસપ્તીહકૃચ્છ્રાણિ નાગપેત્ ॥

નામ-તુંબર, સૌરખ, સૌર, વનજ, સાનુજ અને અંધક એટલાં તુંબરનાં સંસ્કૃત નામ છે.

ગુણ-તુવર કડવું છે, તીખું છે, પાકમાં પણ તીખું છે, છુખું છે, ગરમ છે, અગ્નિને દીપ કરનાર છે, તીક્ષ્ણ છે, રૂચિ ઉપજાવનાર છે, હલકું છે, બળતરા કરનાર છે અને વાયુ, કંક, નેત્રના રોગ, કાનના રોગ, દોઢના રોગ, માથાના રોગ, જાદેપણું, કૃમિ, દોઢ, શૂલ, અગ્નિ, શ્વાસ અને ખરલતું દરદ એઓનો નાશ કરે છે.

વંશલોચન.

સ્વાદંયરોચના વાંતી તુંગા શીમી તુગા શુભા । સર્સીરી વંગના શુભા વંસીરી ચ વંષાલી ॥ વંગના વૃંદળી દૃપ્પા વત્પા સ્વાદી ચ ગીતન્ના । તુગા-કાસજ્વરખાસક્ષયપિચાસકામન્નાઃ । દ-રેન્તુષ્ઠં વ્રણં પાણ્ડું કપાયો વાનકૃચ્છ-નિન્ ॥

નામ-વંશરોચના, વાંશી, તુંગા, શીરી, તુગા, શુભા, ત્વક્ષીરી, વંશજ, શુશ્રા, વંશક્ષીરી અને વૈણવી એટલાં વંશલોચનનાં સંસ્કૃત નામ છે. હિં. જ-શલોચન; મ. વંશલોચન; ફા. તખાશીર; અ. તખાશીર; ક. વંશરોચના; તૈ. વં-શલોચના; ઇં. The siliceous concre- tion; લા. Bambusa arundinacea.

ગુણ-વંશલોચન શરીરના ધાતુઓને વધારનાર છે, મૈથુનની શક્તિ આપનાર છે, બળ આપે છે, મધુર છે, થંડું છે અને તરસ, ઉષ્નરસ, જ્વર, શ્વાસ, ક્ષય, પિત્ત, રૂધિરનાં દરદ, કમળો, કોઠ, ત્રણ, પાંડુરોગ, તથા વાયુના રોગ એ-ઓને મટાડે ■ અને કષાય રસવાળું છે.

*સમુદ્રકેતુ.

સમુદ્રફેન: ફેનઝ ડિન્ડીરોડબ્ધિક-

સુશુત સંહિતામાં આ કળને ઉદદં (પિત્તને વધારે થવાથી શરીર ઉપર નાના ફોડા થાયછે તે) મટાડનાર વર્ણવેલ છે.

અંગ્રેજી અંધકારોના મતપ્રમાણે મૂળિયાં અને છાલનો સ્વાદ કડવો હોયછે અને તેના ગુણ સિકેના (જે જાડની છાલમાંથી કપીનાઇન નીકળે છે) ના ઓળને મળતા છે. તે થંડા ગાળાય છે. કળ ઉષ્નરસ, સ-રદી અને કમના રોગમાં ઘણું ગુણકારી ગણાયછે. ફળની ઉપરની છાલ સાખુઓખા અને માખાણની સાથે મેળવવાથી જાડાની બીમારીમાં સારો ફાયદો કરેછે. દુધ સાથે મેળવવાથી કમળો અને બીજાં પિત્તનાં દ-રદમાં અપાયછે, અને જાડો ઉતરતી વખતે ઘણું બળ પડતું હોય અને આમ પડતી હોય ત્યારે લીંબુના રસ સાથે મેળવીને આપેછે.

ફસ્તયા । સમુદ્રફેનશ્ચાણ્યો લેખનઃ શી-તલઘ્નરઃ ॥ 'કપાયો વિપપિત્તઘ્નઃ કર્ણ-સ્કફફહ્લધુઃ ॥

નામ-સમુદ્રકેત, કેત, ડિંડિર અને અબ્ધિકક એટલાં સમુદ્રકેતનાં સંસ્કૃત નામ છે. હિં. સમુદ્રકેત; મ. સમુદ્ર-કેતુ; ગુ. સમદરકેતુ; ફા. કકેદરિયા; અ. બુપ્પદુલ્ગેદિર; ક. કકળનાગલે; તૈ. સામુદ્રનાલિકે ઇં. Cuttle fishbone. લા. Sepia officinalia.

ગુણ-સમુદ્રકેતુ નેત્રને હિતકારી છે, મળને ઉષ્નેકનાર છે, શીતલ છે, ચંચલ છે, કષાયરસવાળું છે અને વિપ, પિત્ત, કાનનાં દરદ તથા કદ્ એઓને મટાડે છે અને હલકું છે.

અષ્ટક વર્ગ.

जीवकर्पमकौ मेदे काकोल्यौ ऋद्धि-वृद्धिके । अष्टवर्गोऽष्टभिर्द्रव्यैः कथितव-रकादिभिः ॥ अष्टवर्गो हिमः स्वादुर्वृह-णः शुक्रलो गुरुः । भयसन्धानकृत्काम-बलासबलवर्द्धनः । वातपित्तास्रतृश्वाह-ज्वरमेहस्यप्रणुत् ॥

લક્ષણ-જીવક, ઋપણ, મેદા, મહા-મેદા, કોકાલી, શીરકોકાલી, ઋદ્ધિ અને વૃદ્ધિ એ આઠ ઔષધિઓ મળીને અ-ષ્ટકવર્ગ થાય એમ ચરક આદિ મુનિ-ઓએ કહ્યું છે.

ગુણ-જો અષ્ટવર્ગ શીતળ છે, મ-ધુર છે, શરીરનાં તત્વોને વધારનાર છે, વીર્યની વૃદ્ધિ કરનાર છે, ભારે છે, ભાંગી

ગમેલાને સાંધનાર છે અને કામ, કંદ
તથા બળને વધારનાર છે.

છવક તથા ઋપભ.

જીવકર્પમકૌ જેયૌ હિમાદ્રિશિસ્ત્રો-
દ્રયૌ । રસોનકંદવત્કંદૌ નિઃસારૌ સ્-
ત્પમકૌ ॥ જીવકઃ કૂર્ચકાકાર ઋપમો
પચ્છજ્ઞવત્ । જીવકો મધુરમૃદ્ધો દ્રસ્વાંગઃ
કૂર્ચશીર્ષકઃ ॥ ઋપમો વૃપમો ધીરો
વિપીળો દ્રાક્ષ इत्यपि । જીવકર્પમકૌ
વલ્પૌ શીતૌ શુક્રકફમદૌ । મધુરૌ પિ-
ત્તદાદાસકાર્યવાતક્ષયાપહૌ ॥

ઉત્પત્તિ—છવક અને ઋપભ એ બે
હિમાલયના શિખરમાં ઉત્પન્ન થાય છે.

લક્ષણ—એ બે કંદ લક્ષણના કંદની
પેઠે અંદર ગર્ભવગરના હોય છે અને તે-
ઓનાં પાંદડાં ઝીણાં થાય છે. છવકનો
આકાર દુર્યા એવો અને ઋપભનો આ-
કાર બળદનાં શીંગડાં એવો થાય છે.

નામ—છવક, મધુર, શૃંગ. હરવાંગ
અને કૂર્ચશીર્ષક એટલાં છવકનાં સંસ્કૃત
નામ છે. ઋપમ, વૃપમ, ધીર, વિપાણ
અને દ્રાક્ષ એટલાં ઋપભનાં નામ છે.

ગુણ—એ બંને કંદ બળ આપનાર
છે, ગંડા છે, વીર્યને તથા કંદને વધાર-
નાર છે, મધુર છે અને પિત્ત, કાષ્ઠ, ર-
ધિરતાં દરદ, દુબળાપણું, વાયુ તથા કામ
એઓને મટાડનાર છે.

મેદા તથા મહામેદા.

મહામેદાભિયઃ કંદો મોરંગાદૌ પ્રજા-
યતે । મહામેદા સ્વનીમેદા સ્યાદિત્યુક્તં
મુનીશ્વરેઃ ॥ શુભાર્દ્રકનિમઃ કંદો લતા-
જાતઃ સુપાંહુરઃ । મહામેદાભિયો દેવો
મેદાલક્ષણમુચ્યંતે ॥ શુભકંદો મલ્લચ્છેયો
મેદો પાતુમિવ સ્ત્રવેત્ । યઃ સ મેદેતિ
ચિત્તેયો મિત્તાસાતરપરૈર્જનૈઃ ॥ શલ્યપર્ણી
મણિચ્છિદ્રા મેદા મેદોઽન્નવાધ્વરા । મહા-
મેદા વસુચ્છિદ્રા ત્રિદંતી દેવતા મણિઃ ॥
મેદાયુગં મુરુ સ્વાદુ વૃષ્યં સ્તન્યં કફાવ-
હ્મ્ । વૃંહર્ણ શીતલં પિત્તરક્તવાતઞ્ચર-
મણુત્ ॥

ઉત્પત્તિ—મહામેદા નામનો કંદ મો-
રંગ વગેરે સ્થલોમાં થાય છે અને એ
મહામેદાની આણુમાંજ મેદા થાય છે
એમ મોટા મુનિઓએ કહ્યું છે.

લક્ષણ—મહામેદા નામનો કંદ મુકા-
ઓલાં આર્દ્રક જેવો હોય છે, બહુજ ધો-
ળો હોય છે અને વેલામાં થાય છે. હવે
મેદાનું લક્ષણ કહીએ છીએ. નખથી
કપાઈ બલ્ય એવો અને જમાંથી મેદલા-
તુના જેવો રસ અવતો હોય એવો જે
ધોળો કંદ હોય તેને જિજ્ઞાસુલોદાએ મેદા
બાલ્યેવો.

નામ—સલ્યપર્ણી, મણિચ્છિદ્રા, મેદા,
મેદાદ્ભવા અને અન્નચરા એટલાં મેદાનાં
નામ છે. મહામેદા, વસુચ્છિદ્રા, ત્રિદંતી
દેવતા અને મણિ એટલાં મહામેદાનાં
નામ છે.

ગુણ—બંને મેદાઓ બારે છે, મધુર

છે, ગૈથુનનું પણ આપનાર છે, ધાવણ વધારનાર છે, કફને વધારે છે, શરીરનાં તત્ત્વોને વધારે છે, શીતલ છે, અને વાયુથી થએલા જ્વરને મટાડે છે.

કાકોલી અને ક્ષીરકાકોલી.

જાયતે ક્ષીરકાકોલી મહામેદોદ્રવ-સ્થલે । યન્ન સ્યાત્ક્ષીરકાકોલી કાકોલી તન્ન જાયતે ॥ પીવરીસદ્ધાઃ કંદઃ ક્ષીરં સ્રવતિ ગન્ધવાન્ । સ મોક્તઃ ક્ષીરકાકોલી કાકોલી લિઙ્ગમુચ્યતે ॥ યથા સ્યાત્ક્ષીરકાકોલી કાકોલ્યપિ તથા ભવેત્ । એવા કિચિદ્ભવેત્કૃષ્ણા ભેદોડયમુ-ભયોરપિ । કાકોલી વાયસોલી ચ વીરા કાયસ્થિકા તથા । સા શુક્લા ક્ષીરકાકોલી વયસ્થા ક્ષીરવલ્લિકા ॥ કથિતા ક્ષીરિણી ધારા ક્ષીરશુક્લા પયસ્વિની । કાકોલીયુગુલં શીતં શુક્લં મધુરં ગુરુ । બૃંહણં વાતદાહાસ્તપિત્તશોષજ્વરાપહમ્ ॥

ઉત્પત્તિ—જ્યાં મહાભેદ ઉત્પન્ન થાય છે ત્યાંજ ક્ષીરકાકોલી થાય છે અને જ્યાં ક્ષીરકાકોલી થાય છે ત્યાંજ કાકોલી પણ થાય છે.

લક્ષણ—ક્ષીરકાકોલીનો કંદ આસોદ જેવો હોય છે, ગંધવાળો હોય છે અને તેમાંથી દુધ ઝર્યા કરે છે. હવે કાકોલીનું લક્ષણ કહીએ છીએ. જેવી ક્ષીરકાકોલી હોય છે તેવીજ કાકોલી પણ હોય છે, પરંતુ કાકોલી કાંઈકાણી હોય છે એટલી તેજોમાં બુદ્ધિ છે.

નામ—કાકોલી, વાયસોલી, વીરા અને કાયસ્થિકા એટલાં કાકોલીનાં નામ છે. જે કાકોલી ધોળી હોય તે ક્ષીરકાકોલી, વયસ્થા, ક્ષીરવલ્લિકા, ક્ષીરિણા, ધારા, ક્ષીરશુક્લા અને પયસ્વિની કહેવાય છે.

ગુણ—જંને કાકોલી થંડી છે, વીર્યને વધારનાર છે, મધુર છે, ભારે છે, શરીરના ધાતુઓને વધારે છે અને વાયુ, દાહ, ક્ષિરના રોગ, પિત્ત, શોષ તથા જ્વર એઓને મટાડે છે.

ઋદ્ધિ તથા વૃદ્ધિ.

ઋદ્ધિર્ઘ્દિશ્ચ કન્દૌ દ્વૌ ભવતઃ કોશ-યામલે । શ્વેતલોમાન્વિતઃ કંદો લતા-જાતઃ સરન્નકઃ ॥ સ એવ ઋદ્ધિર્ઘ્દિશ્ચ ભેદમપ્યેતયોર્બુવે । તૂલગ્રન્થિસમા ઋદ્ધિર્વામાર્ષફલા ચ સા ॥ દૃદિસ્તુ વૃ-ક્ષિણાવર્ષફલા મોક્તા મહર્ષિભિઃ । ઋદ્ધિર્યુગ્મં સિદ્ધિલક્ષ્મ્યૌ દૃદ્ધેરપ્યાહવા રમે ॥ ઋદ્ધિર્વલ્ચા ત્રિદોષત્રી શુક્લા મધુરા ગુરુઃ । માઁર્ષર્ષકરી સૂચાર-કપિચવિનાશિની ॥ દૃદ્ધિર્ગર્ભપ્રદા શીતા બૃંહણી મધુરા સ્મૃતા । દૃષ્ટ્યા પિત્તાસ્ર-મની ક્ષતકાસસ્યાપહા ॥

ઉત્પત્તિ—ઋદ્ધિ અને વૃદ્ધિ એ બે કંદ કાચયામલ દેશમાં થાય છે.

લક્ષણ—જંને કંદ વેલામાં થાય છે. ઊંડોવાળો હોય છે અને ધોળી રંગ-વાળો હોય છે. હવે એઓમાં જે બુદ્ધિ છે તે કહીએ છીએ. ઋદ્ધિ રૂની ગાંઠ જેવી અને કાળી તરફ વળેલા કળવાળી

હોય છે અને વૃદ્ધિનાં ક્ષણજમણી તેરફ વળેલાં હોય છે એમ મુનિઓએ કહેલું છે.

નામ—બંનેનાં નામ ઋદ્ધિ, યુગ્મ, સૈદ્ધિ અને વૃદ્ધિ એટલાં છે.

ગુણ—ઋદ્ધિ બળ આપનાર છે, ત્રણે ક્ષણને હરનાર છે, વીર્યને વધારે છે, મધુર છે, ભારે છે, પ્રાણ તથા ઔષધને વધારે છે, અને મૂર્ચ્છા તથા રક્તપિત્તને મટાડે છે, વૃદ્ધિ સ્ત્રીઓને ગર્ભ આપે છે, યંત્રી છે, પ્રુષ્ઠિ આપનારી છે, મધુર છે, વીર્યને વધારનાર છે, પિત્ત તથા રૂધિરનાં દરદને ચમાવે છે અને ક્ષત, ઉપરસ તથા ક્ષયને મટાડે છે.

અષ્ટવર્ગના પ્રતિનિધિ.

રાક્ષામ્પ્યવર્ગસ્તુ યતોડ્યમતિદુર્લભઃ । તસ્માદસ્ય પ્રતિનિધિં ચૃદ્ધીયાત્તદ્ગુણં મિપક્ષ ॥

(મુસ્યસદૃશઃ પ્રતિનિધિઃ) - [એતસ્ય પ્રતિનિધિમાહ]

મેદા જીવકકાકોલી ઋદ્ધિદ્વન્દ્વેડપિ ચાસતિ । વરીષિદાર્યશ્વગન્ધાવારાહીચ ક્રમાતિતપેત્ ॥

મેદામહામેદાસ્થાને શતાવરીમૂલમ્ । જીવકર્પમકસ્થાને વિદારીમૂલમ્ । કાકોલીશીરકાકોલીસ્થાને અરુચાન્નામૂલમ્ । ઋદ્ધિદ્વન્દ્વિસ્થાને વારાહીકમ્ ગુણેષ્ઠાચુલ્યં સિપેત્ ।

એ અષ્ટવર્ગ રાક્ષાઓને પણ બહુબલુર્લભ છે (મળતો નથી) એટલામાટે વેધે તેના સરખા ગુણવાળા પ્રતિનિધિને ઉપયોગ કરવો. મેદા અને મહામેદાને બદલે શતાવરીનું મૂલ વાપરવું. જીવક

અને ઋષભને બદલે વિદારીનું મૂલ વાપરવું. કાકાલી અને શીરકાકાલીને બદલે આસોદનું મૂલ વાપરવું અને ઋદ્ધિ તથા વૃદ્ધિને બદલે વારાહીકંદ વાપરવો. કારણ કે તેઓમાં એઓના બેવાળ ગુણ છે.

જોડીમધ.

યદ્દીમધુ તથા યદ્દીમધુર્કં ક્રીતર્કં તથા અન્યત્ક્રીતનકં તત્તુ મવેત્તોયે મધૂલિકા ॥ યદ્દી દિમા ગુરુઃ સ્વાદ્વી ચતુષ્પા ઘલ્બર્જકૃત્ । શુલ્લિગ્ધા શુક્લા કેદયા સ્વર્ચા પિત્તાનિલાસજિત્ । વ્રણશોયવિપ્લવિત્પ્ણાગ્લાનિમયાપહા ॥

નામ—યદિ મધુ, યદિ મધુક અને કંઠીતક એટલાં જોડીમધનાં સંસ્કૃત નામ છે. પાણીમાં પણ એક જોડીમધ ધાય છે તે મધૂલિકા દેહેવાય છે. દિ. મુલતૈટી,

*મુશ્નુત સંહિતામાં જોડીમધને કંઠકર, મેદકર, દીપક અને શુક્રાદિ શેષકર નામે છે.

અરુચ સંહિતામાં તેને કાંતિકર, (કાંતિ સુધારનાર) કંડા સહિતકર, (રાગ સુધારનાર) કાઠ પ્રસાન, (કાઠ કચાતી કરનાર) રક્તશુદ્ધિકર (સોલી સુધારનાર) તથા કુન્દમ (આગવીકંપર પીતની શેડગ્રીઓ આવી ખરજ આવેછે તે ચમાવનાર) નામે છે. વળી તેને ચીકણાં, હડાં અને ઉપરસના શેષમાં ઉપયોગી ગણ્યાં છે.

અષ્ટવર્ગ ઉલ્લ અદવીઆનો કંઠાર મુળીઆને વાપરવા પદેવાં તેની ઘાલ કાઢી નાખવા ભયમણુ કરેછે અને તેને ગરમ, યુરક, સુગડાં પકવનાર, ચીકણાં, તરસ અને ઉપરસ બેસાડનાર, પીશાબ અને પિત્ત વધારે કાઢી નાંખનાર અને દમ તથા રૂદ્ધાંના દરદમાં ચાટી અસર કરનાર ગણેછે.

મિઠિ લકરી; ફા. ગેબેમેહકમયુ; મ. જ્યેષ્ઠિમય; અ. અસલુસસસ; ક. ય-
દિમયુ; તૈ. યદિમયુકમુ; ઇં. Lignorico
100૯ લા. Glycyrrhizaglabra.

ગુણુ-જેઠીમધ થંકું છે, બારે છે, મ-
ધુર છે, નેત્રને હિતકારી છે, ખળ તથા
વર્ણને વાસ્તે ઉત્તમ છે, સ્લિગ્ધ છે, વી-
ર્યને વધારનાર છે, કેશને તથા સ્વરને
હિતકારી છે અને પિત્ત, વાયુ, રૂધિરના
બિગાડ, વ્રણ, સોબ, ઝેર, ઉલટી, ત-
રસ, ખ્વાનિ તથા ક્ષય એઓને મટાડે છે.
કપીલો.

કામ્પિછઃ કર્કશન્દ્રો રક્તાદ્રો રો-
ચનોડપિ ચ । કામ્પિછઃ કફપિત્તાસ-
ક્રમિશ્લભોદરવ્રગાન્ । હન્તિ રેચી કદૂ-
ણથ મેહાનાહષિપાશ્મતુવ્ ॥

નામ-કપિલ, કર્કશ, ચંદ્ર, રક્તાંગ
અને રાયન એટલાં કપીલાનાં સંસ્કૃત
નામ છે. હિં. કમીલા; મ. કપિલા; ફા.

જોખ ઉલ રૂઠસ કહેછે કે ચરદીને લીધે
પેટમાં આવતી સુકમાટે જેઠીમધનો ઉ-
ડાળો વાપરવો, અને આંખની શક્તિ સુ-
ધારવાનેમાટે આંખમાં ટીપાં પાડવાં; મા-
યામાં પડેલ ટાલ મટાડવાને પાંદડાંની
પોટીસ બાંધવી. અને મદન કરવાથી પગ
અને બગસમાંથી નીકળતી બદબો દૂર
થાય છે.

મહમદ ખીન અહમદ અને ચોહાના
ખીન શીરાપીઓ કહેછે કે આ છેડના
ખીજ ભાગ કરતાં ખીજ સૌથી સારી અ-
સર કહેછે અને તે ખીજ ખાસ આળો
હવાવાળા મુલકમાં (જસરામાં) ઉત્પન્ન
થાય છે.

કન્નિલાય; અ. કિન્નીર; ક. કંપિલક, ઇં.
Kamila લા: Melilotus philiphines

ગુણુ-કપીલો રચક છે, કડવો ઃ
ગરમ છે, અને કદ, પિત્ત, લોહીનો ખ
ગાડ, કૃમિ, ગોટા, પેટના રોગ, વ્ર
પ્રમેહ, આદ્રસ, ઝેર તથા પથરી ઃ
ઓને મટાડે છે.

-ગરમાળો.

આરગ્વધો રાજવૃક્ષઃ શમ્યાકશ્વતુર-
જ્જુલઃ । આરવેતો વ્યાધિઘાતઃ કૃતમાલઃ
સુવર્ણકઃ ॥ કર્ણિકારો દીર્ઘફલઃ સ્વ-
ર્ણાન્નઃ સ્વર્ણભૂષણઃ । આરગ્વધો શુભ
સ્વાદુઃ શીતલઃ સંસનો શુભઃ ॥ જ્વરહ-

*મખજન ઉલ અહવીઆનો કતી લખે
છે કે જુલાઈસાફ વાપરવામાટે ગરમાળાની
શીંગોને જરા ગરમ કરી તેનો ગરમ કાઢી
જરા બહામના તેલ સાથે મેળવવાથી છા-
તીનાં દરદો દૂર થાય છે, લોહીની ગરમી
ધૂધી જોછી થાયછે અને તેની અસર ધ-
ણીજ નાશુક હોવાથી બાળકો તેમજ ગર્ભ-
વાળી સ્ત્રીઓમાટે પણ સલામત ગણાયછે.
જમાવ થએલા પિત્તને દૂર કરવામાટે તેને
આંબલી સાથે મેળવી દેવું; સંધીઆના દ-
રદોમાં તેને ગાથાપર ચોપડવું. ૫ થી ૭
ખીજ વાટીને આપવાથી ઉલટી થાયછે
અને શીંગની ઉપરની છાલ કેસર, સાકર
અને સુલભજળ સાથે વાટીને આપવાથી
સ્ત્રીઓને તુરત પ્રસવ થાયછે. છાલ અને
પાંદડાં તેલમાં વાટીને શેડાઉપર લગાવ-
વાથી ફાયદો થાયછે.

ચરક સંહિતામાં તેને કંકુનાસક વર્ણવેછે.
સુશ્રુત સંહિતામાં કંકવાત પ્રસમન ગ-
ણેવ છે.

મુનાની હુકીઓ પાંદડાં અને ટુલમાં રેચ
લાવવાનો ગુણ જણાવેછે.

દ્રોગપિત્તાસ્રવાતોદાવર્તશૂલનુત્ । તત્ફલં
અંસનં રુચ્યં કુપ્તપિત્તકફાપહમ્ । જ્વરે
[સતતં પથ્યં કૌપ્તશુદ્ધિકરં પરમ્ ॥

નામ—આરબ્બ, રાજવૃક્ષ, સેપાક,
પતુરંજુલ, આરવેત, વ્યાધિધાત, કૃત-
તાલ, સુવર્ણક, કાંછીકાર, દીર્ઘફલ, સ્વ-
ર્ણાગ અને સ્વર્ણભૂષણ એટલાં ગરમા-
ણાં સંસ્કૃત નામ છે. હિં. અમિલતાલ;
૧. ખાહાખા; અ. રબારેશંખર; ક. હે-
ગકે; તૈ. રેલ્લાકાયા; ઇં. Poddling
tree; લા. Cassia fistula.

ગુણ—ગરમાળો ભારે છે, મધુર છે,
ડો છે, મળને ખસેડનાર છે, અને
જ્વર, અકથના રોગ, પિત્ત, લોહીનો
ખેગાડ, વાયુ, ઉદાવર્ત (આ રોગનું સ-
ર્ણ રોગના અધિકારમાં કેહેવાશે.) તથા
હૂં એઆને મટાડે છે. ગરમાળાનું ક્ષણ
જળને ખસેડનાર છે, રૂચિ ઉપજાવનાર
છે, ઢાઢ, પિત્ત તથા જ્વરને મટાડનાર
છે, જ્વરમાં સર્વદા પથ્યરૂપ છે અને કા-
ળને ખડુજ સાફ કરનાર છે.

કડુ.

કઢી તુ કઢુકા તિક્તા કૃષ્ણભેદા ક-
મ્મરા । અશોકા મત્સ્યશકલા ચક્રાદ્વી
કુલાદની ॥ મત્સ્યપિત્તા કાળદ્રુહા
રેહિણી કટુરોહિણી । કઢી તુ કઢુકા
ત્રાકે તિક્તા ફક્ષા હિમા લઘુઃ ॥ મે-
દેની દીપની હ્યાર કફપિત્તજ્વરાપહા ।
મેદસ્વાસકાસાસદાદ્રુકૃમિપણુ ॥

નામ—કટી, કટુકા, તિક્તા, કૃષ્ણભેદા,
કટુભરા, અશોકા, મત્સ્યશકલા, અ-

કાંગી, શકુલાદની, મત્સ્યપિત્તા, કાંડરુહા,
રોહિણી અને કટુરોહિણી, એટલાં કડુનાં
સંસ્કૃત નામ છે. હિં. કુટકીકાળી; ફા.
ખર્બક સિયાહ; મ. કુટકી; અ. ખર્બક
અસ્વાહ; ક. કેદાર કટુકી; તૈ. કાટક રો-
હિણી; ઇં. Black Hellebore; લા.
Picrostigma kurroa.

ગુણ—કડુ કડવા રસવાળું છે, પા-
કમાં લીધું છે, રક્ષ છે, થંડું છે, હલકું
છે, દસ્ત ઉતારનાર છે, અગ્નિને દીપ્ત ક-
રનાર છે, દુદ્ધને હિતકારી છે, અને
કફ, પિત્ત, જ્વર, પ્રમેહ, શ્વાસ, ઉધરસ,
લોહીના રોગ, ઢાઢ, ઢાઢ તથા કૃમિ
એઆને મટાડે છે.

કરીયાતું.

કિરાતતિક્તઃ કૈરાતઃ કટુતિક્તઃ કિ-
રાતકઃ । કાળદ્રુતિક્તો નાર્યતિક્તો ચૂ-
નિમ્બો રામસેનકઃ । કિરાતકોઽન્યો નૈ-
પાલઃ સોઽર્ધતિક્તો જ્વરાન્તકા ॥ કિ-
રાતઃ સારકો રુક્ષઃ શીતલસ્તિક્તકો
લઘુઃ । સન્નિપાતજ્વરશ્વાસકફપિત્તાસ-
દાહનુત્ । કાસશોથવૃષાકુપ્તજ્વરમ્બઠ-
મિપણુ ॥

નામ—કિરાતતિક્ત, કૈરાત, કટુતિક્ત,
કિરાતક, કાંડતિક્ત, નાર્યતિક્ત, બુનિય
અને રામસેનક એટલાં કરીયાતાનાં સં-
સ્કૃત નામ છે. બીજું નેપાલી કરીયાતું
થાય ॥ તે અરધું કડવું છે અને જ્વરને
મટાડે છે, હિં. ચિરાયતા; મ. કિરાયત;
ફા. નેનિહાહ; અ. કસ્યુજ, ઝારિરા;

ફ. નેક્ષર્ણચુ; તૈ. નેલાનેમુ; ઇં. Chi-
rofta; લા. Sovirtia chinata,

ગુણ-કરીયાતું દસ્તને ગતિ આપ-
નાર છે, રક્ષ છે, ચંદુ છે, કડવું છે, હ-
લકું છે અને સન્નિપાતજ્વર, થાસ, કફ,
પિત્ત, રુધિરનાં દરક, દાહ, ઉષરસ,
સોજા, તરસ, કોઠ, જ્વર, વલુ તથા
કૃમિ એજોને મટાડે છે.

ઈંદ્રજય.

ઉક્તં કુટજવીજં તુ ચયમિન્દ્રયયં તથા ।
કાલિદ્રધાપિ કાલિદ્રં તથા ભદ્રયયં સ્મ-
તમ્ ॥

હિંદુ ધૈદક શાસ્ત્રમાં આ ઝાડની છાલ
અને બીજ ધણા પ્રાચીનકાળથી જાણીયલાં
છે. મરડાના દરકમાં છાલ સુખ્ય ઈલાજ
ગણાય છે બીજ માછી, તાવનાશક, અને પે-
ટમાંના રુધકા કાઢી નાખનાર ગણાય છે.
અરબી અને ફારસી યંધિમાં ઈંદ્ર-
યયનાં બીજને માછી અને પેટની ચુંક મ-
ટાડનાર ગણેલ છે અને છાતીનાં જુનાં
દરકમાં તેમજ ચુંક અને પીસાણ વધારે
આવતો હોય ત્યારે આપવા સલામતુ ક-
રે છે. વળી તેજો તેને પીસાણની મેલી-
માંથી પથરી પીગાળી નાખનાર, પાચન-
શક્તિ વધારનાર અને કામોત્તેજક ગણે છે.

ડૉ. ડીમેક કહે છે કે ઈંદ્રયય મધ અને
કેસર સાથે મેળવીને સ્ત્રીઓની જનરેન્દ્રિયમાં
રાખવાથી ગર્ભધારણ કરવાનો સમ્ભવ વધે
છે અને ગ્રાવની વળતે પાનુ તે વાપરવાની
બતાવણુ કરે છે.

મુસલમાન યંધકારો મુદતને અંતરે આ-
વતા તાવમાં તેમજ રક્તઆવમાં આની છાલ
ધણી વાપરે છે અને બીજને શેકીને ગરમ
પાણીમાં ભીંજી રાખીને તે પાણી પા-
વાથી આંતરડાનાં દરકોમાં ફાપદો થાય છે
એમ જણાયે છે.

[ઇતિ અમરઃ પ્રાહ]

કચિદિન્દ્રસ્ય નામૈવે ભવેત્તદભિધા-
યકમ્ । ફલાનીન્દ્રયવાસ્તસ્ય તથા ભદ્ર-
યવા અપિ ॥ ઇન્દ્રયયં ત્રિદોષઘ્નં સંગ્રાહિ-
કદુ સ્તીતલમ્ । જ્વરાતિસારરક્તાર્શોવ-
મિચીસર્પકુષ્ઠમુત્ । દીપનં મુદકીલાસ-
વાતાસ્રશ્લેષાશ્લજિત્ ॥

નામ-કટુજળીજ, યવ, ઈંદ્રયય, ક-
લિંગ, કાલિંગ અને ભદ્રયય એટલાં ઈંદ્ર-
જયનાં સંસ્કૃત નામ છે એમ અમર-

ડૉ. કર્તબી કહે છે કે ૧૫ મહિનાની
વયનાં એક બચ્ચાને મરડામાંથી બીજ ઉ-
પચારની અસર ન થઈ ત્યારે આ ઝાડની
છાલ ૫ રૂપીયા ભાર લઈને તેને ૨૫ શેર
પાણીમાં નાંખી અરધું પાણી બાકી રહે
ત્યાંસુધી ઉકાળીને તે ઉકાળે ૧ રૂપીયા
ભારની માત્રાથી ઢીવસમાં ૪ વખત દરેક
વખતે તેમાં ૧ દીપું અરીળુનાં અર્કું મે-
ળવીને આપવાથી આશામ થયો હતો.

ડૉ. ઉદેવંદર કહે છે કે મરડાની બી-
જમાં છાલને બદલે મુળીયાંની છાલનો
સત્વ કાઢીને ૩ ગ્રેનની માત્રાથી ૧૦ ગ્રેન
અરીળુ સાથે મેળવીને આપવાથી ધણું
ફાપદો થાય છે.

તાલીફ શરીફને કર્તા લખે છે કે બી-
જને ગરમ પાણીમાં ભીંજી તે પાણી
આપવાથી દુડના અસરનો રક્તઆવ ખં-
ધાય છે.

મુશ્શત સંહિતામાં બીજ અને છાલને
સુજગ્યાધીનાશક, કંડુનાશક, સ્તન્યશોષક,
આમાતિસાર નાશક વર્ણવેલ છે.

અરક સંહિતામાં છાલ અને બીજને
સુજગ્યાધિહર, કંડુનાશક, કૃમીનાશક, વા-
તવિકારહર, સ્તન્યશોષક, અને આરોગ્ય-
દન વર્ણવેલ છે.

સિદ્ધે કહ્યું છે. ધન્વંતરી કહે છે કે, “જે-
ટલાં ઇંદ્રનાં નામ છે તેટલાંજ કાઠ સ્થલે
ઇંદ્રયવના ઝાડનાં નામ કહેવામાં આવે
છે. એ ઝાડનાં જ ફલ છે તે ઇંદ્રયવ અને
સદ્રયવ કહેવાય છે.” સં. કુટજ, બલ્લુક;
ગુ. ધોળો કુડો; હિં. કુરિયા, કારીયા
કુધી, કુખાર; ખં. કુરચી; મ. પાંદરા
કુડા; સદ્રેક કુડા, તા. વેપલેષ; અ. લી-
સાન-હલ-અસફીરલ-મુર; ફા. જખાની
ગુંગી સમીતલક; ગુ. ઇંદ્રજવ; તા. કુલ્પ-
લાઈ વીરઈ; સં. ઇંદ્રયવ; મ. ઇંદ્રજવ;
હિં. કડવા ઇંદ્રજવ ખં. ટીટા ઇંદ્રજવ;
લા. *Holarrhena Antidysenteric*

ગુણુ-ઇંદ્રયવ ત્રણે દોષને મટાડનાર
છે, દરતને શાકનાર છે, તીખા છે, શી-
તલ છે, અને જ્વર, હંગુ, લોહીનો
બીગાડ, અરશ, હલટી, રતવા તથા કાઠ
એઆને મટાડનાર છે. અગ્નિને દીપ્ત
કરનાર છે, તેમજ શુદ્ધના રોગને, કફને
તથા શૂળને પણ હરનાર છે.

મીઠાળનાં નામ તથા ગુણુ.

મદનકર્દન: પિંડીનટ: પિંડીતક-
સ્થા । કરહાટો મલ્લક: શલ્યકો વિ-
પપુષ્પક: ॥ મદનો મધુરસ્તિક્તો વીર્યો-
ષ્ણો લેલનો લઘુ: । વાન્તિકૃદિદ્રધિદ્ર:
પ્રતિશ્વાયવ્રણાન્તક: ॥ રૂક્ષ: કુષ્મકપા-
નાહજોયમુલ્મવ્રણાપહ: ।

નામ-મદન, કર્દન, પિંડીનટ, પિં-
ડીતક, કરહાટ, મલ્લક, શલ્યક અને
વિપ-પુષ્પક એટલાં મીઠાળનાં સંસ્કૃત

નામ છે. હિં. મૈનફલ; મ. ગેલ; અ.
બેબુલકૈ; ક. બોનગરે; ઇ. *Bushygar-
denia* લા. *Randiadumetorum*.

ગુણુ-મીઠાળ મધુર છે, કડવું છે,
ઉષ્ણવીર્ય છે, મળોને ખોંતરનાર છે, હ-
લકું છે, હલટી કરાવનાર છે, અંદરના
શુભડને હરનાર છે, ફલ છે અને સળી-
ખમ, પ્રણ, કાઠ, કફ, આદરો, સોજ
અને ગોટા એઆને મટાડનાર છે.

રાસા.

રાક્ષા યુક્તરસા રસ્યા મુવહા રસના
રસા । પ્લાવર્ણી ચ મુરસા સુગન્ધા શ્રે-
યસી તથા ॥ રાક્ષામપાષિની તિક્તા
મુરુણ્ણા કફવાતજિવ્ । શ્વેતશ્વાસ-
મીરાસનાતશૂલોદરાપહા । કાસજ્વરવિ-
પાશીતિવાતિકામયસિષ્મહ્ ॥

નામ-રાસા, યુક્તરસા, રસ્યા, મુ-
વહા, રસના, રસા, એસામણી, મુરસા,
સુગંધા અને શ્રેયસી એટલાં રાસનાનાં
સંસ્કૃત નામ છે, હિં. રાસન; મ. ના-
વલી આ મૂલ્ય; ફા. રાસુન; તૈ. રાસના
પુડક, અ. બંબ ખીલ સામી; લા.
Vanda roxburghii

ગુણુ-રાસના કાચા ભાગને પકાવ-
નાર છે, કડવી છે, ભારે છે, ગરમ છે,
કફ તથા વાયુને છોડનાર છે અને સોજ,
શ્વાસ, વાયુ, લોહીકું દરદ, વાયુથી થતા
શૂલ, પેટના રોગ, ઉદરસ, જ્વર, ઝેર,
એસી પ્રકારના વાયુના રોગ તથા દેહટી
એઆને મટાડનાર છે.

નોરવેલ.

નાકુલી સરસા નાગમુગન્યા ગન્ધના-
કુલી । નકુલેષ્ટા મુજદ્વાક્ષી સર્પાક્ષી વિ-
પનાશિની ॥ નાકુલી તુવરા તિત્તા ક-
ડુકોપ્પા વિનાશયેત્ । મોગીલૂતાટશ્ચિ-
કાલુવિપજ્વરકૃમિવ્રણાન્ ॥

નામ—નાકુલી, સરસા, નાગમુગંધા,
ગંધનાકુલી, નકુલેષ્ટા, મુજંગાક્ષી, સર્પાક્ષી
અને વિપનાશિની એટલાં નોરવેલનાં
સંસ્કૃત નામ છે. હિં. નાકુલી, હરકાધ;
મ. મુશુસ વેલ્ય નાથ, સાપસંદ; ફા.
છાટા આંદા; ડ. વિપમુગરી; લા.
Rauwolfia Serpentina.

ગુણ—નોરવેલ તુરી છે, કડવી છે,
તીખી છે ગરમ છે અને સર્પનું ઝેર,
કરોળીઆનું ઝેર, વીછીનું ઝેર, ઉદરનું
ઝેર, જ્વર, કૃમિ તથા પ્રણ એઓને
મટાડનાર છે.

નાહાની પીલુડી.

(પશ્ચિમદેશે મોહઆ इति लोके प्रसि-
द्धो वृक्षविशेषः)

માચિકા મસ્થિકામ્બા તથા ચામ્બા-
લિકામ્બિકા । મયૂરવિદલા કેશી સહ-
સ્રા ચાલમૂલિકા ॥ માચિકામ્બા રસે
પાકો કપાયા શીતલ્લા લઘુઃ । પક્ષાતી-
સારપિત્તાશ્લકફકણ્ઠામયાપહા ॥

નામ—માચિકા, પ્રસિદ્ધા, અંબા, અંબાલિકા, અંબિકા, મયૂરવિદલા, કેશી,
સહસ્રા અને બાલમૂલિકા એટલાં ના-
હાની પીલુડીનાં સંસ્કૃત નામ છે. હિં.
મકાઈ; ફા. રાખાતરીખ; મ. લપુકા-

વલી; અ. એનવુસ સાલવ. ડ. કાવઈ-
કોકે; ઇં નાઇટુએડ.. લા. Solanum-
nigrum.

ગુણ—એ પીલુડી ખાટા રસવાળી
છે, પાકમાં તુરી છે, ચંદી છે, હલકી છે
અને પાકાઅતિસાર, પિત્ત, રૂધિરનાં દ-
રદ, કફ તથા કંઠના રોગ એઓને મ-
ટાડનાર છે.

તેજબલ.

તેજસ્વિની તેજવતી તેજોદા તેજની
તથા । તેજસ્વિની કફશ્વાસકાસાસ્વા-
યયવાતહત્ । પાચન્યુપ્પા કડુસ્વિક્તા
રુચિવહ્નિમદીપિની ॥

નામ—તેજસ્વિની, તેજવતી, તેજો-
દા, અને તેજની એટલાં તેજબલનાં
સંસ્કૃત નામ છે. હિં. જલધરી; મ. તે-
જબલ, તીર્પાની; ઇં. Toothache tree
લા. Zanthoxylon Hostile.

ગુણ—તેજબલ પાચન છે, ગરમ છે,
કડવી છે, તીખી છે, રૂચિ ઉપજાવનાર
છે, અશિને દીપ્ત કરનાર છે અને કફ,
શ્વાસ, ઉધરસ, મોઢોડાનાં દરદ તથા વાત્રુ
એઓને મટાડનાર છે.

*માલકાંકણાં.

જ્યોતિષ્યતી સ્વાત્કટધી જ્યોતિષ્કા
કઙ્ગનીતિ ચ । પારાવતપદી પળ્યા લતા

* મુગલમાની ધેદલ મંથકાશે માલકાંક-
ણાં ખીજ ઉખુ, જામત કરનાર અને
મેદેવત વધારનાર ગણે છે. અને તે મં-
ધીરા, લડવો, કોઠ અને ખીજ રાદીથી
પેદા થતાં દરદોમાં ખવરાવવામાં તેજબ-
બહાર એપરલોમાં વાપરે છે. ઉપર લખેલાં

પ્રોક્તા કફુન્દની ॥ જ્યોતિષ્વતી કદુ-
સ્તિક્તા સરા કફસમીરજિત્ । અત્યુષ્ણા
વામની તીક્ષ્ણા ઘઠિવુદ્ધિસ્મૃતિપદા ॥

નામ—જ્યોતિષ્વતી, કટલી, જ્યો-
તિષ્કા, કુંગની, પારાવતપદી, પપુયા,
લતા, અને કફુન્દની એટલાં માલકાંક-
ણાંનાં સંસ્કૃત નામ છે. હિં. માલકાંચુની;
મ. માલકાંગોણી; ફા. કાલ; ક. કૌચુએ-
રડુ તૈ. ખાવેંછ; ઇ Staff tree; લા.
Calastropus paniculata.

ગુણ—માલકાંકણાં તીખાં છે, કડવાં
છે, હસ્તને ગતિ આપનાર છે, કફ તથા
વાયુને છતનાર છે, ખડુ ગરમ છે, તીક્ષ્ણ
છે, અગ્નિને દીપ્ત કરનાર છે અને પુદ્ધિ
તથા સ્મૃતિને આપનાર છે.

કઠ.

કુપ્પરોગાદ્યં વાપ્યં પારિભાવ્યં તથો-
સ્પૃશ્યમ્ । કુપ્પમુષ્ણં કદુ સ્વાદુ શુક્લં તિ-
ક્તકં લઘુ । હન્તિ વાતાસવીસર્પકાસ-
કુપ્પમરુતકાન્ ॥

દરદોષાં બીજ રાજ્યાતમાં ૧ થી દરદોષ
અઠેક વધારીને ૫૦ સુધી વધારીને એકલાં
અથવા ખીજ ગરમ દવા સાથે ખીજ કરી
ખાવા લલામણુ કરેછે.

સુશુત સંહિતામાં તેને પ્રણયોગન,
કૃષ પ્રશમન ગણેલ છે.

ચરક સંહિતામાં તેને સિરો વિરેચન,
વર્ણવેલ છે. તેનાં પાંદડાંના રસથી ઇલાતું
જડપણું અટકે છે અને તેનાથી પીરણજ
વધારે આવે છે ને જલદરના આધીમાં
આપવાથી સોજા કમતી થાયછે. તેના સુ-
ળીમાંથી ઉલટી થાય છે તેમજ બુલાગ
હમેછે. પાંદડાંના રસ આપવાથી સીંચાને
ખજેસો મનુ દરીથી સર થાયછે.

નામ—વાધ્ય, પારિભાવ્ય અને ઉત્પ-
લ એટલાં કઠનાં સંસ્કૃત નામ છે. હિં.
કુટ, મ. કોષ્ટ; ફા. કોષ્ટહ; અ. કુસ્ત-
બેહેરી, ક. કોષ્ટ; તૈ. ચંગલકુષ્ટ; ઇ.
Costusroot લા. Saussurea lappa.
જે કોઠ નામના રોગનાં નામ છે તેપણુ
કઠનાં નામ છે.

ગુણ—કઠ ગરમ છે, તીખો છે, મ-
ધુર છે, વીર્યને વધારનાર છે, કડવો છે,
હલકા છે અને વાયુ, લોહીનાં દરદ, ર-
તવા, ઉધરસ, કોઠ તથા કફ એઆને
મટાડનાર છે.

*પુષ્કરમૂલ.

ચક્રં પુષ્કરમૂલં તુ પૌષ્કરં પુષ્કરં
ચ તત્ । પશ્યન્નં ચ કાશ્મીરં કુપ્પમેદમિયં

* ચક્રદત્ત અને સારંગધરમાં આ મૂળી-
આને ખુશખોદાર અને ભયત કરનાર વ-
ર્ણવેલાં છે. અને તેમને ઉધરસ, કમ, તાવ,
ખદલજમી અને ત્વચારોગમાં વાપરવા
લાલામણુ કરેલી છે.

ધીઓસ્ત્રેક્સડેસ નામના ખુસ્તકમાં લ-
ખેછે કે મીલીપ્રગાં સુર્યના દેવળમાં ઈ.
સ. પૂર્વે ૨૪૭ ની સાલમાં—સીરીઆના
રાજા સેલ્યુકસ અને તેના ભાઈ એન્ડી-
ઓક્સ હોરકસ એ બન્નેએ પુષ્કરમૂળનો
હોમ કર્યો હતો.

હાયોસ હેરાઈડીસ લખેછે કે ગરમ-
સ્થાનમાંથી આવતાં મૂળીઆં સૌથી વ-
ખાણાય છે. તે રોક્ષ રંગનાં અને હલકાં
હોય છે, અને તેથી ખીજી ખુશખોદાર
વાસ આવેછે.

તેલુક્ટ-ઉલ-મુઝાનીનમાં લખેછે કે
આ મૂળીઆં હિંદુસ્થાનના ધીનારાપરથી
આવે છે અને જે હાટમાંથી તે ઉત્પન્ન
થાય છે તે યઝવિનાનું અને પાંદોળાં પાં-

જગુઃ ॥ પૌષ્કરં કદુકં તિત્તમુક્તં વાત-
કફજ્વરાન । હન્તિ શ્ચોયારુચિશ્વાસા-
ન્વિશેષાત્પાર્શ્વશૂલજીવ ॥

નામ-પુષ્કરમૂળ, પૌષ્કર, પુષ્કર, પ-
ન્નપપ અને કાશ્મીર એટલાં પુષ્કરમૂ-
લનાં સંસ્કૃત નામ છે. હિં. પુષ્કરમૂળ;
મ. પુષ્કરમૂળ; ગુ. પૌષ્કરમૂળ; ક. પુષ્ક-
રમૂળ.

હડાવાળું હોય છે તેની ૩ જાત છે. અને
તે ગરમ, ખુશ્ક, પીશાબ વધારે લાવનાર,
પિત્ત કાઢી નાંખનાર, કાળજીનું દરદ મ-
ટાડનાર, પેટનો ખીજાડ કાઢી નાંખનાર,
પ્રાણીજ વિષ ઉતારનાર, શેઠવત વધાર-
નાર, પેટના વંતુ કાઢનાર, અને પીશા-
બની થેલીમાં બંધાતી પથરી ખીજાણી નાં-
ખનાર મનુષ્ય છે.

મખજન ઉલ્લ અદ્યિઆનો કર્તા મીર
મહમદ હુસેન કહેછે કે આ મુળીઆં કા-
મેત્તેજક, કૌચત આપનાર, ખરાબ હવાથી
ઉત્પન્ન થતાં દરદોમાં ઉપયોગી અને દગના
રોગમાં તથા ગાંઠો ખીજાજવાના કામમાં
આવેછે.

હા. ઈર્વાંગ લખેછે કે રજપુતાણામાં
મશીન ઉત્પન્ન થવા લાગ્યું ત્યારે પહેલાં
તેમને તમાકુની માફક પીતા હતા. અને
તેનો મુખ્ય ઉપયોગ ખુશબો અને મા-
લની ગાંસડીઓને છવડાંથી થતું શુક્રસ્રાવ
અટકાવવાનો થાયછે.

મીઝ ખેઠમપીવેલ કહેછે કે પંજાબમાં
તેનો બુકો કરી જુના નામુર ઉપર, જખમમાં
છવડા પડ્યા હોય ત્યારે તેમજ હાંતના
દરદનેમટે વપરાય છે. વળી તે સમીચાના
દરદમાં પણ વાપરેછે. તેને મુકીને બુકો
કરીને રાખત છોસાવથી ચામડી ઉપર જ-
લદીથી રૂઝ લાવનાર મદ્ય તરીકે વપરા-
યછે. મુકીને બુકો કરીને વાળ ધોવામાં

ગુણ-પુષ્કરમૂલ તીપું છે, કડવું છે,
અને વાયુ તથા ક્ષયી થએલા જ્વર,
સોજ, અગ્નિ તથા શ્વાસ એઓને મ-
ટાડે છે. વિશેષે કરી પડખાના શૂળને
મટાડે છે.

વપરાયછે. કલેસાના દરદમાં ૧ દ્રામ એ-
લથી અને ૩ દ્રામ ઉપલેટ એ બન્નેને ૪
ઔસ ગરમ પાણીમાં ભીંજવી તે પાણી
૧ ઔસની માત્રાથી દર અરધા કલાકે આ-
પવાથી ઘણી સારી અસર થાય છે.

હા. પેર્ડેરમીથ કહેછે કે પુષ્કરમૂળ
એ જલદ, ખુશબોદાર, જામત કરનાર પ-
દાર્ય છે અને શૂળ અને આંચકીના દરદમાં
ઉપયોગી છે. કાશ્મીરી કપડામાં છવડા
પડતાં અટકાવવાને સાક્ષના વેપારીઓ તેનો
ઉપયોગ કરેછે. મુકવેલાં મુળીઆં ખુશ-
બોદાર હવા ઉત્પન્ન કરવા માગેછે. ચીનમાં
આ મુળીઆં બાળવાનો ધણો શોખ છે
તેનો ખુશબોદાર હુવારો ચીનાઓના ત્રિ-
શુદ્ધિ દેવની પાસે બાળવામાં આવેછે.

સર નયાર્જ અર્ધબુક કહેછે કે તેનાથી
સફેદ થતા બાળ કાળા ધર્મ જાય છે અને
તેનામાં પેટની ચુક મટાડવાના, ખરાબ
હવાની અસર અટકાવવાના, માટી અને
ઉંચ લાવવાના ગુણ રહેતા છે.

અરુક સંહિતામાં તેને શુક્રમેધન, લે-
ખનીય (ધાતુને પાતળી કરનાર), શુક્રાત્મન
(વીર્ય ઉત્પન્ન કરનાર) અને હીક્ષાત્મ-
ક વર્ણવેલ છે.

મુશ્નુત સંહિતામાં તેને વોનીદોષહર,
અને સ્તન્યંગાધન, વર્ધ્યપ્રસાદન (ત્વચાને
રંગ મુદારનાર) તેમજ ખુશબી અને બીજા
વિકાર દૂર કરનાર વર્ણવેલ છે.

અકલ્પમાં તેને દરદ, અજમા, હાંત
અને મુક ચામે મેળવી ઉધરગ, દમ, તાવ
અને જલસામી મંદ હોય ત્યારે આપવા ભ-
લામનુ કરી છે.

*દારૂડી.

કહુપર્ણી હૈમવતી હૈમશીરીહિમાવતી।
 હેમાદ્રા પીતદુગ્ધા ચ તન્મૂલં ચોકમ્-
 ચ્યતે ॥ હેમાદ્રા રેવતી તિક્ત્વા મેદિન્યુ-
 ત્લેશકારિણી । કૃમિકણ્ઠવિપાનાદક-
 પિત્તાસ્રકુટુમ્બ ॥

નામ—હેમાન્હા, પીતદુગ્ધા, કહુ-
 પર્ણી, હૈમવતી, હૈમશીરી અને હિમા-
 વતી એટલાં દારૂડીનાં સંસ્કૃત નામ છે.
 દારૂડીના મૂલ્યું નામ ચોક કહેવાય છે.
 હિ. પિસોલા; મ. કાંટેધાત્રયા; બે. સી-
 થાલકાંઠા; કે. ચિક્કીકે, છં. Gamboge
 Thistle; લા. Argemone-mexicana

* ગુણુ—દારૂડી રૂચક છે, કઠવી છે,
 દસ્ત લાવનાર છે, સરીરને ઝાનિ આ-
 પનાર છે અને જીવડા, ખરજ, ઝેર,
 આક્રંશ, કફ, પિત્ત, રૂધિરનાં દરદ તથા
 શેઠ એજોને મટાડનાર છે.

* યુનાની હકીમો કહેછે કે પાંદડાં અને
 ઘડનો રસ કાઢી આંખમાં ટીપું પાડવાથી
 તેમજ પેટમાં શુક આવતી હોય ત્યારે આ
 તેલનાં ૩૦ ટીપાં પતરાડા ઉપર નાંખી
 આપવાથી જલદી આરામ થાય છે, અને
 દરદી તરતજ ઉધવા માંડે છે અને દસ્ત
 ખુલાસેથી આવેછે માથું દુખતું હોય ત્યારે
 આ તેલ ગાથાપર લગાવવાથી માથાનો
 દુખવો કમતી થાયછે. આ એડનેર રસ
 નહીં રક્તાનાં આંધાપર લગાવવાથી જલદી
 રક્ત આવેછે. તેનું તાલું મુજ લઈ કચરીને
 પીંછીના રૂખપર લગાવવાથી વીંછી ઉતરી
 જાયછે.

*કાકડાર્સીંગી.

શૂદ્રી કર્કંદશૂદ્રી ચ સ્યાત્કુલીરવિ-
 પાષિકા । અજશૂદ્રી ચ વક્ત્રા ચ કર્ક-
 ટાસ્યા ચ કીર્તિતા ॥ શૂદ્રી કપાયા
 તિક્તોજ્ઞા કફવાતસ્યગ્વરાન્ । આ-
 સોઽર્થવાતશુક્લાસદિક્કારચિવમીન્ હ-
 રેત્ ॥

નામ—શુંગી, કર્કંદશુંગી, કુલીર, વિ-
 પાષિકા, અજશુંગી, વક્ત્રા અને કુકચલ
 એટલાં કાકડાર્સીંગીનાં સંસ્કૃત નામ છે.
 હિ. કકડાર્સીંગી; મ. કાકડાર્સીંગી; કે.
 કર્કંદીશુંગી; લા. Pistacia integerrima,

ગુણુ—અગડાર્સીંગી કપાય છે, કઠવી
 છે, ગરમ છે અને કફ, વાયુ, કષય, જ્વર,
 આસ હંથો વાયુ, તરસ, ઉધરસ, હિક,
 અરૂચિ તથા વમન એજોને મટાડનાર છે.

* ગ્રાસીન હિંદુ વૈદ્યક ગ્રંથમાં કાકડાર્સી-
 ઙીને પોષિક, કફ કાઢનાર અને ઉધરસ,
 દમ, તાવ, અરૂચી અને પેટનાં દરદો મટા-
 ડનાર વર્ણવેછે.

મુસલમાની ગ્રંથકરો તેને ગરમ, ખુશક
 અને મુખપત્તે કરીને બચ્ચાંની છાતીનાં
 જીનાં દરદો માટે તેમજ અરૂણી ઉલ્લડી
 અને આડાળા દરદમાં ઉપયોગી ગણેછે.
 વળી તાવના દરદમાં તેઓ વાપરવા ભ-
 લામજી કરેછે.

ચરક સંહિતામાં તેને કાસકર (ઉધરસ
 મટાડનાર) તથા આંચકી બંધ કરનાર
 વર્ણવેછે.

મુશ્રુત સંહિતામાં તેને જીવન, પોષિક,
 નુંદજી (શરીરવર્ધક) અને પિત્ત યોષીતા
 બીજનાશક ગણેવ છે.

કાયકલ.

કદ્દાલ: સોમવલ્કથ કૈટર્યઃ કુમ્ભિકાડપિ ચ । શ્રીપાણિકા કુમ્ભદિકા ભદ્રા ભદ્રવતીતિ ચ ॥ કદ્દાલસ્તુવરસ્તિક્તઃ કદુર્વાતિકાફજ્વરાન્ । હન્તિ શ્વાસપ્રમે હાર્શીકાસકણ્ઠામયારુચીઃ ॥

નામ—કદ્દાલ, સોમવલ્ક, કૈટર્ય, કુંભિકા, શ્રીપાણિકા, કુમ્ભદિકા, ભદ્રા અને ભદ્રવતી એટલાં કાયકળનાં સંસ્કૃત નામ છે. હિ. કાયકર, મ. કુમ્ભાચી સાલ, ફા. દારશીગયાના, ક. કિરિસિવત્તિ, લા. *Myrica sapida*.

ગુણ—કાયકલ તુર છે, કડ્ડુ છે, તીષ્ણ છે, અને વાયુ, કફ, જ્વર, શ્વાસ, પ્રમેહ, અરશ, ઉપરસ, કઠના રોગ તથા અરુચિ એઓને મટાડનાર છે.

ભારંગી.

ભારંગી મૃગુભવા પથા ફઝી ત્રાહ્ણ જયષ્ઠિકા । ભારંગી રક્ષા કદુસ્તિક્તઃ રુચ્યોષ્ણા પાચની લઘુઃ ॥ દીપની તુરરા ગુલ્મરક્તપ્રસ્રાવશયેદુલ્લભઃ । ક્રોચકાસક-પ્રશ્વાસપીનસંજ્વરમારુતાન્ ॥

નામ—ભારંગી, ભૃગુભવા, પથા, ફઝી અને પ્રાહ્ણજયષ્ઠિકા એટલાં ભારંગીનાં સંસ્કૃત નામ છે. હિ. વલનેટા, મ. ભારંગ, ક. કિરિદેયુ લા. *Clerodendron serratum*.

ગુણ—ભારંગી ત્રક્ષ છે, તીષ્ણ છે, કડ્ડવી છે, રુચિ ઉપજવનાર છે, ગરમ છે, પાચન છે, હવથી છે, અગ્નિને દીપ્ત કરનાર છે, તુર છે, અને ગેટા, લોટીનાં

દરદ, સોજ, ઉપરસ, કફ, શ્વાસ, સળીખમ, જ્વર તથા પવન એઓને મટાડનાર છે.

પાપાણુભેદ.

પાપાણુભેદકોડશ્મદ્રો ગિરિભિદ્ધિવયાજની । અશ્મમેદો હિમસ્તિક્તઃ કપાયો વસ્તિજોષનઃ ॥ ભેદનો હન્તિ દો પાર્શ્વોયુગ્મકૃચ્છ્રાશ્મહૃદ્ગુજઃ । યોનિરોગાન્ પ્રમેહાંચ સ્ત્રીહશૂલગ્રણાનિ ચ ॥

નામ—પાપાણુભેદ, અશ્મદ્ર, ગિરિભિદ્ધ, અને ભિન્નયાજની એટલાં પાપાણુભેદનાં સંસ્કૃત નામ છે. હિ. પાપાણુભેદ, મ. પાપાણુભેદ, ફા. ગોશાદ, ગુ. પાપાણુભેદ, અ. જીતીઆના; ક. આલવેગયા, તૈ. તેદ્વામુર્ષિપીડી, ઇંગ. *Triphala* લા. *Cocculus aromaticum*.

ગુણ—પાપાણુભેદ વડો છે, કડ્ડવો છે, તુર છે, નાભિથી નીચેના ભાગને સાફ કરનાર છે, દસ્ત લાવનાર છે અને અરવ, ગેટા, મૃતકૃત, પથરી, હૃદયના રોગ, યોનિના રોગ, પ્રમેહ, ખરવતુદગ્ધ, શલ અને ગણ એઓને મટાડનાર છે.

ધાવરી.

ધાતકી ધાતુપુષ્પી ચ તામ્રપુષ્પી ચ હુઝરા । સુખિસા રઘુપુષ્પી રહિ

અકલ્પ અને આગદગ્ધા ધાવરી ॥ આવી ગુણોનેથી તેને વાઙીને મધ આપે મેળનીને મરડાના દરદમાં આપવા લાગે છે. ગ્રીષ્મીને આર્તવ વસારે વતો દોષ ત્યારે આ કુલ આપવા બરાબર છે. તેમના બીજ નાની ગુણોમાં બહારના બાજપર વાગીને મેળવવામાં આવે છે.

જ્વાલા ચ સા સ્મૃતા ॥ ધાતકી કડુકા
સીતા મૃદુકુચુવરા લઘુઃ । મૃણાતીસા-
રપિત્તાશ્ત્રવિપક્વમિવિસર્પજિત્ ॥

નામ—ધાતકી, ધાતુપ્રુષ્પી, તામ્રપ્રુ-
ષ્પી, કુંજરા, સુલિક્ષા, બહુપ્રુષ્પી, અને
વન્દિજન્યાસા, એટલાં ધાવરીનાં સંસ્કૃત
નામ છે. હિં. ધાવઈ; મ. ધાયટી; ક.
ધાયિકુલ; તૈ. ધાતુકીપુઉ; લા. wood-
fordia floribunda.

ગુણ—ધાવરી તીખી છે, યંડી છે,
કામળપણું કરનાર છે, તુરી છે, હલકી
છે અને તરસ, હમણુ, પિત્ત, લોહીનાં
દરક, વિષ, કૃમિ તથા રતવા એઓને
મટાડનાર છે.

મજ્જક.

મજ્જિષ્ઠા વિકસા જિઘ્રી સમગ્રા કા-
લમેપિકા । મળ્હકપર્ણી મળ્હીરી મળ્હી
ચોજનવહ્યપિ ॥ રસાયન્યરુષા કાલા
રક્તાઙ્ગી રક્તપટિકા ॥ મળ્હીતકી ચ
મળ્હીરી મજ્જૂપા વસ્ત્રરજિની ॥ મજ્જિષ્ઠા-
મધુરા તિક્ત્વા કપાયા સ્વરવર્ણકૃત્ ।
ચુરવળા વિપક્વેષ્વશોયયોન્યસિકર્ણક-

અરક સંહિતામાં ધાવરીના કુણને પ્રરિપ-
સમકલ્પ (મળ યદ કરનાર) સુત્ર ચિરજ-
નીય (પેશાબનો રમ બદલનાર) અને સ્ત્રી-
ઓ ગર્ભવંતી હોય ત્યારે ગરબી આપવા મા-
ટે આ કુણને મસામતી આપવા વર્ણવેલ છે.

મુક્ત સંહિતામાં તેમને પક્ષાતિચાર
નાશક, (લુનો અતિચાર મટાડનાર) સંધા-
નીય, (માની અથવા રતમક) મધુષ (ર-
ચાની ઠાંની મુધારનાર) અને પિત્ત ભેગા-
દનાર ગણેલ છે.

ક ॥ રક્તાતીસારકુષ્ઠાસવીસર્પવ્રણમે-
હનુવ્ ॥

નામ—મંજિષ્ઠા, વિકસા, જિંગી, સ-
મંગા, કાલમેપિકા, મંડૂકપર્ણી, ભંડીરી,
ભંડી, ચોજનવહ્યી, રસાયની, અરુણા,
કાળા, રક્તગિની, રક્તપટિકા, ભંડીતકી,
મંડીરી, મંજૂષા અને વસ્ત્રરજિની એ-
ટલાં મજ્જકનાં સંસ્કૃત નામ છે. હિં. મં-

*અરકસમાં સરીર ઉપરની ત્વચાનો રંગ
જુરો થઈને ભાંગડા જખડી બપ છે તે
ઉપર મજ્જકને ગધમાં ચાટીને ચોપડવા
ભલામણ કરેલ છે.

મુસસમાની મંથમાં મજ્જકને શરીર-
માંથી બચાડ કાઢી નાંખનાર ગણે છે અને
લકો, કમળો, પીસાબની આક્રમ્યતા અને
સ્રીઓને આતંક થોડો જતો હોય ત્યારે
આપવા ભલામણ કરેલ છે. વળી તેઓ પિ-
તાનો ભરોસો હોય ત્યારે તેમની મૂળીઓને
ગધમાં પગીને મોઢા ઉપરના ખીસ અને
આમડીનો રંગ ખસલ થઈ ગયો હોય ત્યારે
એવરે છે. આખા છેડમાં ઝેરની અસર
નાશક કરવાનો ગુણ માને છે.

હાં એનરસી કહે છે કે યુનાની હકીમો
સ્રીઓને મુલાવડ થયા પછી ગર્ભ સ્થાન-
માંથી ગ્રવાહી બચાડ નીકળી જવામાટે
મજ્જકનાં મૂળીઓને પાણીમાં ભાંગવી તે
પાણી પીવા ભલામણ કરે છે.

હાં એકિર કહે છે કે મજ્જકનાં મૂળીઓ
એક રૂપીઆ ભારની માત્રાથી વિષમાં
બે વાર આપવાથી માનવનું ૫૨ ચારી
અચર થાય છે.

અરક સંહિતામાં મજ્જકને પ્રતિષ મંજ-
હણુ, ચોપન સ્થાપનાર, અને જ્વરહર
વર્ણવેલ છે.

મુક્ત સંહિતામાં તેને પક્ષાતિચાર-
નાશક, મધાનીય, મધુષ અને પિત્ત ઠાડી
નાંખનાર વર્ણવેલ છે.

છઠ્ઠ; મ. મંછદ; ફા. રનાસ; અ. કુળ-
હતુસિખગ; ક. મંછદા; ઇંગ. Maiden
1006; લા. Rubia-cordifolia.

ગુણુ-મંછદ મધુર છે, કડવી છે,
તુરી છે, સ્વર તથા શરીરના વર્ણને સારા
કરનારી છે, લારે છે, ગરમ છે અને ઝેર,
સળીખમ, સોજ, યોનિના રોગ, નેત્રના
રોગ, કાનના રોગ, લોહીનો ઝાડો, કંઠ,
લોહીનાં દરદ, રતવા, મ્રણ અને પ્રમેહ
એઓને મટાડનાર છે.

કસુંબો..

સ્યાત્કુસુમ્મં વક્ત્રિશિષ્ઠં વસ્ત્રરક્તકમિ-
ત્યપિ । કુસુમ્મં વાતલં કુચ્છરક્તપિત્ત-
કફાપહ્ન ॥

નામ-કુસુંબ, વન્દિશિષ્ઠ અને વ-
સ્ત્રરંજક એટલાં કસુંબાનાં સંસ્કૃત નામ
છે. હિં. કુસુંબ, ખસકધના; મ. કૃષ્ણ-
કુળ; ફા. ગુલેગાર્સ્કર; અ. અખરીજ,
હુલુસઅસ્કર; ક. કુસુંબ; ઇંગ. Official
carthamus; લા. Carthamus tin-
ctorius.

ગુણુ-કસુંબો વાયુ કરનાર છે અને
મૂત્રકૃમ્મ, રક્તપિત્ત તથા કંઠ એઓને
મટાડનાર છે.

લાખ.

લાક્ષા પલકપાલકો યાવો દક્ષામ-

* મુસલમાની યેરઃ કસુંબાના બીજનું તેલ
સંધીવા અને લકવાની બીજાનીમાં વાપરે છે.

હોં એનરલી કહે છે કે વીશીષ્ઠ લોકો
આ તેલ સંધીવા અને લકવા તથા ખરાબ
નાસર ઉપર વાપરે છે. જુવાળાઓ બીજ
મધ માથે વાટીને આગે છે.

યો જતુઃ । બ્રાહ્મણ્યદ્વારવહ્ની ચ ત્રરશા-
સ્તા ચ હજ્જિકા ॥ લાક્ષા વર્ણ્યા હિમા
વલ્યા સ્તિમ્ધા ચ તુવરા લઘુઃ । અ-
નુષ્ણાકફપિતાસહિકાકાસજ્વરમણુત્ ॥
ત્રણોરઃ સતવીસર્પક્રમિકુપ્પગદાપહા । અ-
લક્તકો ગુણેસ્તદ્વિશેષાદ્વ્યઙ્ગનાશનઃ ॥

નામ-લાક્ષા, પલકધા, અલક્ત, યાવ,
વૃક્ષામય, જતુ, બ્રાહ્મણી; અંગારવહ્ની,
અરશાક, અને હંજિકા એટલાં લાખનાં
સંસ્કૃત નામ છે. હિં. લાહિ; મ. લાખ;
ફા. લાક; અ. લુક, લુકમ કસુલ; ક.
અરજુ; તૈ. લાકા; ઇંગ. Shell lac, લા.
Coccus-lacca.

ગુણુ-લાખ વર્ણને સારો કરનાર છે
થંડી છે, બળ આપનાર છે, સ્તિમ્ધ છે
તુરી છે, ગરમ નથી અને કંઠ, પિત્ત
લોહીનાં દરદ, ઉધરસ, જ્વર, મ્રણ
છાતીનો ક્ષત, રતવા, કૃમિ અને ઠા/
એઓને મટાડનાર છે. લાખના અળ
તામાં લાખના જેવાજ ગુણુ છે અને તે
વિશેષે કરી ખીલને મટાડનાર છે.

હળદર.

હરિદ્રા કાશ્વની પીતા નિશારુયા ષ
રવર્ણિની । રુચિદ્રા હલદી યોપિત્તિમ્ય
હદવિલાસિની ॥ હરિદ્રા કટુકા તિક્તકા
રુક્ષોષ્ણા કફપિત્તનુત્ । વર્ણ્યા તન્દોષ-
મેહાસ્રગોષપાણ્ડુવ્રણાપહા ॥

નામ-હરિદ્રા, કાશ્વની, પીતા, વર-
વર્ણિની, રુચિદ્રા, હલદી, યોપિત્તિયા
અને હદ્રવિલાસિની એટલાં હલદરનાં
સંસ્કૃત નામ છે. એટલાં રાતનાં નામ

છે તેટલાં હળદરનાં પણ નામ છે. હિં. હલદી; મ. હલદ; ફા. જરદચોખ; અ. ઉર કુસ્મુદર; ક. અરસીન; તૈ. પામુપુ. ઇં. Turmeric લા. Curcunalonga.

ગુણુ—હળદર તીખી છે, ઠંડી છે, દુષ્પી છે, ગરમ છે, વર્ણને સારો કરનાર છે અને કફ, પિત્ત, આમલીના દોષ, પ્રમેહ, રૂધિરના રોગ, સોજા, પાંડુરોગ, અને બ્રણુ એએને મટાડનાર છે.

આંખાહળદર.

દાર્વી મેદાસ્રગન્ધા ચ મુરમ્બી દારુ-
દારુ ચ । કરૂરા પદ્મપત્રા સ્યાત્તુરીમ-
ત્સુરતારકા ॥ આન્નગન્ધા હરિદ્રા યા
સા શીતા વાતલા મતા । પિત્તહન્યધુરા
તિક્તા સર્ષકળ્ઘ્વિનાશિની ॥

નામ—દાર્વી, મેદા, આન્નગંધા, મુર-
લી, દારદાર, કરૂરા, પદ્મપત્રા, મુરીમત્
અને સુરતારકા એટલાં આંખાહળદરનાં
સંસ્કૃત નામ છે. હિં. આંખાહલદી,
મ. અખિ હળદ; ક. હુલી અરસીન;
તૈ. ફાઇપામુપુ ઇં. Mango ginger લા.
Curcuma aromatica.

ગુણુ—આંખાહળદર ટાઢી છે, વાયુ
હરનાર છે, પિત્તને હરનાર છે, મધુર છે,
ઠંડી છે અને સપળા પ્રકારની ગળેનો
નાશ કરનાર છે.

જંગલી હળદર.

અરણ્યહલદીકન્દઃ શુષ્કવાતાસ્રનાગનઃ ।

નામ—અરણ્યહલદીકંદ એ જંગલી
હળદર કે જ હંદરપે યામ છે તેનું નામ

છે. હિં. જંગલી હલદી; મ. રાનહલદ;
ગુ. વનહલદર.

ગુણુ—એ કંદ વાયુનો તથા લોહીનાં
દરદોનો નાશ કરે છે.

જ દારહળદર.

દાર્વી દારુદરિદ્રા ચ પર્જન્યા પર્જ-
નીતિ ચ । કટંકટેરી પીતા ચ ભવેત્સૈવ
પચમ્પચા ॥ સૈવ કાલીપકઃ પ્રોક્તસ્તથા
કાલેષકોઽપિ ચ । પીતદ્રુથ હરિદ્રુથ
પીતદારુ કપીતકમ્ । દાર્વી નિશામુળા
કિન્તુ નેત્રકર્ણાસ્પરોગનુદ્ ॥

નામ—દાર્વી, દારહરિદ્રા, પર્જન્યા, પ-
ર્જની, કટંકટેરી, પીતા, પચંપચા, કાલીપક,
કાલેષક, પીતદ્રુ, હરિદ્રુ, પીતદારુ અને
કપીતક એટલાં દારહળદરનાં સંસ્કૃત
નામ છે. હિં. દારહલદી; મ. દારહલદ;
ફા. દારચોખ; અ. દારહલદ; ક. મરન
રિસિન; તૈ. પામુપુ; લા. Berberis
asiatica.

ગુણુ—દારહળદરમાં હળદરના જ-
વાજ ગુણો છે અને તે વિશેષકરી નેત્ર-
ના રોગ, કાનના રોગ તથા મોઢોડાના
રોગને મટાડનાર છે.

રસવંતી.

દાર્વીકાયસમં હીરં પાર્દં પવતા
યદા ઘનમ્ । તદ્વા રસાઞ્જનાલ્પં તન્મે-
પ્રયોઃ પરમં હિતમ્ ॥ રસાઞ્જનં તાર્ક્ષ્યશૈલં
રસર્ગમ્ ચ તાર્ક્ષ્યનમ્ । રસાઞ્જનં કટુ
શ્લેષ્મવિપનેશવિકારનુદ્ । ડણં રસાયનં
તિક્તં છેદનં વ્રણદોષદ્ ॥

લક્ષણ—લઘુજનકરનો ક્વાથ કરી તેમાં તે જટલુંજ દુધ નાખી ક્વાથનો અને દુધનો ગોથો ભાગ બાળી નાખતાં તે સધલું ધાદું થઈ બથ ત્યારે રસાંજન (રસવંતી) દેહેવાય છે. એ રસવંતી નેત્રને બહુજ હિતકારી છે. રસાંજન, તા-ર્ક્યસૈલ, રસગર્ભ અને તાર્ક્યજ એટલાં રસાંજનનાં સંસ્કૃત નામ છે. હિં. રસ-ખત, મ. રસાંજન; અ. હુજુજ; ક. ર-સાંજન તૈ. રસાંજનમ; ઈં. Extract of Indian Berbery; લા. Axtiaetum Berberis.

ગુણ—રસાંજન તીખું છે, ગરમ છે, રસાયનરૂપ છે, કઠલું છે, દોષને કાપનાર છે અને ઊર, નેત્રના વીકાર તથા ગણના દોષ એવાને મટાડનાર છે.

***બાવચી.**

અવલગુજો ધાકુચી સ્યાત્સોમરાજી સુવર્ણિકા । શશિલેખા કૃષ્ણફલા સોમા પૂતિફલીતિ ચ ॥ સોમવહ્ની કાલમેષી

*દૃશી ઘેઘક ગ્રંથોમાં આ બીજ અરમ મણેકાં છે અને હેટલાક લોકો તેને સરહ, હસ્ત ખુલાસે લાવનાર, બગાડ કરનાર અને શેહેવત વધારનાર પણ ગણે છે. દોઢ તેમજ લોહીના બગાડથી થતાં ત્વચારોગમાં વાપરવા લાયક છે અને પિત્તવિકાર તેમજ પેશના જંતુ કાઢવામાટે પણ તેનો ઉપયોગ કરવા ફરમાવેલ છે.

ઠાં એનરલી કહે છે કે આ બીજ પેટમાં ચુંક આવતી દોષ ત્યારે તેમજ દોઢના દરદમાં અને બીજા હીલા ત્વચારોગમાં વાપરવાથી ઘણી સારી ઝાસર થાય છે.

કુષ્ઠગ્રી ચ પ્રકીર્તિતા । વાકુચી મધુરા તિક્તકા કટુપાકા રસાયની ॥ વિષ્ટમ્મહ-હિમારુચ્યા સરા શ્લેષ્માસ્રપિત્તનુત્ । રક્તા હ્રવાશ્વાસકુષ્ઠમેહજ્વરક્રમિપણુત્ ॥ તત્ફલં પિત્તલં કુષ્ઠકફાનિલહરં કટુ । કેર્યં સ્ત્રચ્યં વમિશ્વાસકાસશોયામપાણ્ડુત્ ॥

નામ—અવલગુજ, બાકુચી, સોમરા-જ, સુર્પણ્ણિકા, શશિલેખા, કૃષ્ણફલા, સોમા, પૂતિફલી, સોમવહ્ની, કાલમેષી અને કુષ્ઠગ્રી એટલાં બાવચીનાં સંસ્કૃત નામ છે હિં. બાવચી; મ. બાવચા; ક. બાઉચિ-ગે; ઈં. Esculent flacourtia લા. Psoralea corylifolia

ગુણ—બાવચી મધુર છે, કઠવી છે,

ઠાં. ભાઉ ફાલએ આ બીજનો દોઢના દરદમાં ઘણો ઉપયોગ કરેલો છે અને તે નાથી તેને ફોદ મળી છે.

કલકત્તાના ઠાં. કનેયાલાલ કેપ તથા મુંબઈના ઠાં. હીરેખાએ આ બીજમાંથી કોઢેલા તેલને સાદા મલમ સાથે મેળવીને દોઢના દરદમાં ઉપયોગ કરેલ છે અને તે-ઓ કહે છે કે:—“ ઘોડા ઢીવરા દોઢનાં આઠાં ઉપર આ તેલ લગાવવાથી તેમનો રંગ ઘોળો મરી જઈને રતાશ પડે છે. દોષ વળતે જરા દરદ મલમ પડે છે, દોષ વળતે નાની ફાડફોળો ધાય છે પણ તેમને ઈજા ક્યાં વિના તેમજ રહેવા દઈએ તો ઘોડા ઢીવરામાં મુકારી જાય છે અને વચમાં કાળો ડાપ રહે છે. આ ડાપની આ-શપાસ બાજુ પરથી તે ડાપ વધવા માંડે છે અને ધીમે ધીમે દોઢનો તમામ ડાપ નીકળી બપ છે. વળી કોમ પણ શિદ્ધ થઈ છે કે આ તેલ લગાવવાથી દોઢનાં નવાં આઠાં ચરીર ઉપર વધતાં અટકે છે.

પાકમાં તીખી છે, રસાયનરૂપ છે, દસ્ત-
ની શેકાતને મટાડનાર છે, ટાઢી છે,
રૂચી ઉપબળવનાર છે, દસ્તને ગતિ આ-
પનાર છે, રક્ત છે, મનને ગમે એવી છે,
અને કફ, રૂધિરના રોગ, પિત્ત, શ્વાસ, કોઢ,
પ્રમેહ, જ્વર તથા કૃમિ એઓને મટાડ-
નાર છે, પાવચીનું પ્રલ પિત્ત કરનાર છે,
કથાને વાસ્તે તથા આમીને વાસ્તે સાંડું
છે, તીખું છે અને કોઢ, કફ, વાયુ, વ-
મન, શ્વાસ, ઉધરસ, સોજા, આમ અને
પાંડુરોગ એઓને મટાડનાર છે.

કુવાડીયા.

ચક્રમર્દઃ પ્રપુષ્પાદો દદુષ્પો મેપલો-
વનઃ । પશાટા સ્યાદેદમજશ્રકઃ પુષ્પાટ
ત્યપિ ॥ ચક્રમર્દો લઘુઃ સ્યાદ્ રક્તઃ
પેત્તાનિલાપદઃ । હૃયો હિમઃ કફશ્વાસ-
હૃવદ્વક્રમીન્ હરેત્ ॥ હન્સુર્ણ સ્તફલં
હૃમ્કણ્દદદૃષિપાનિલાન્ । શુલ્પકાસકુ-
મિશ્વાસનાશનં કદુકં સ્મૃતમ્ ॥

નામ—ચક્રમર્દ, પ્રપુષ્પાટ, દદુષ્પ, મેપ-
લોવન, પશાટ, એડમજ, ચક્ર, અને પુષ્પા
એટલાં કુવાડીઆનાં સંસ્કૃત નામ છે. હિં.
ચક્રવડ, પવાડ, હરમલ; મ. ટાંકલાં; ફા.
સંછસમોપા; ક. અગમે; તૈ ટાંટયમુ; ઈ.
Dralleaved Cassia; લા Cassia Tora

ગુણ—કુવાડીઆ હલકા છે, મધુર છે,
રક્ત છે, ગમે એવો છે, ટાઢો છે અને
પિત્ત, વાયુ, કફ, શ્વાસ, કોઢ, દાદર તથા
કૃમિ એઓને મટાડનાર છે. કુવાડીયાનું
ફલ ગરમ તથા તીખું છે અને તે કોઢ,
યજ, દાદર, ઝેર, વાયુ, ગોટા, ઉધરસ,
કૃમિ તથા શ્વાસ એઓને મટાડનાર છે.

અતવસ.

વિષા સવિવિષા વિશ્વા કૃદ્ધી મતિ-
વિષારુણા । શુક્રકન્દા ચોપવિષા મહ્વા
પુણવલ્લયા ॥ વિષા સોષ્ણા કદુસ્તિક્તા
પાચની દીપની હરેત્ । કફપિત્તાતિસા-
રામવિપ્કાસવમિકૃમીન્ ॥

નામ—વિષા, અતિવિષા, વિશ્વા, શુંગી,
પ્રતિવિષા, આરુણા, શુક્રકન્દા, ઉપવિષા,
ભંશુરા, અને પુણવલ્લયા એટલાં અતવ-
સનાં સંસ્કૃત નામ છે. હિં. અતીસ, મ.
અતિવિષ, શુ. અતવસની કળી; ક.
અતીવીષા; તૈ. અતિવાસા. લા. Aco-
nitum HeteroPhyllum.

ગુણ—અતવસ ગરમ, તીખી, કડ-
વી, પાચન, અગ્નિને હીમ કરનાર અને
કફ, પિત્ત, બહુ ગ્રાહ્યું કરે, આમ
(અત્રાદિકનો કાચો ભાગ) ઝેર, ઉધ-
રસ, વગન તથા કૃમિ એઓને મ-
ટાડનાર છે.

*લોહર અને પટીઆલોહર.

લોહસ્તિરીદકથૈવ શાવરો માલવ-
સ્તયા । દ્વિતીયઃ પટ્ટિકાલોહઃ કમુકઃ
સ્ફુલ્લવલ્કલઃ ॥ જીર્ણપત્રી વૃહત્પત્રઃ પટ્ટી

*સંસ્કૃત વેદક ગ્રંથોમાં લોહરને વંદે, ચાહી
ખલેલ છે અને આંતરડાં, આંખ અને ના-
સુરનાં દરદોમાં ઉપયોગી ખલેલ છે. અચાણ
નરમ પટ્ટી અથાં લોહ અથવા તેમાંથી લોહી
નોકળતું લોષ ત્યારે છાવનો ઉકાળો કો-
બળા કરવામાં વપરાય છે.

ચક્રદંતમાં અચાણ ચંદેશાં મટાડવાને
લોહર, રસવેતી અને નાગરમોષનું મીઠા
પાપરના ભગામણુ કરેલ છે.

લાક્ષામસાદનઃ । લોધ્રો ગ્રાહી લઘુઃ સ્ત્રી-
તથાલુપ્યઃ કપાપિત્તનુત્ । કપાયો રક્ત-
પિત્તાશ્વજ્વરાતીસારશોથહત્ ॥

નાભ-લોધ્ર, તિરીટક, શાવર અને
માલવ એટલાં લોદરનાં નામ છે. પદ્મિ-
કલોધ્ર કે જે લોદરની બીજી જાત છે
તેનાં કમુક, સ્થલવલ્કલ, શર્ણુપત્ર, બૃ-
હત્પત્ર, મદી અને લાક્ષામસાદન એટલાં
સંસ્કૃત નામ છે. હિં. શાખરલોધ, મ.
લોધ્ર, અ. મુગામ; લા. Symplocos
racemosa.

ગુણ—લોદર દસ્તને રોકનાર, હલકો,
થંડો, નેત્રને હિતકારી, કપાય અને કફ,
પિત્ત, રક્તપિત્ત, રૂધિરનાં દરદ, જ્વર,

અમૃતસાગરમાં લોદર, જેડીમધ, કુલા-
વેલ ફટકડી અને રસવંતી સરખે ભામે લ-
ઇને પાણીમાં ધસીને વાપરવા લખેલ છે.

ડૉ. શેક્સપિયરે કહે છે કે કલકત્તામાં આ
જાડની છાત રંગરેજ લોકો લાલ રંગ રંગ-
વામાં ઘણી વાપરે છે.

મુંબઈ ઈલાકામાં લોદર ઘણી જાતના
લેપ જનાવવામાં વપરાય છે. અને તેથી
ભરાઈ ગયેલું લોહી તથા ગાંઠ પીગળી
જાય છે એમ ગનાય છે.

ડૉ. ચાર્લસ અને કનૈયાલાલદિવ સ્ત્રી-
ઓની શુભંદ્રીમાંથી નીકળતા પ્રવાહમાટે
આ જાડની છાત ૨૦ જેન સાકર સ્થાને
મેળવી આપવા ભલામણ કરે છે.

ચરક સંહિતામાં જાલને રક્તશુદ્ધિકર,
અને સંતીહ (સ્તંભક) ગણેલ છે.

મુશ્રુત સંહિતામાં તેને મેદહર, કફહર,
ચોની દોષહર, સ્તંભક, ત્રણરોધક, પક્વા-
તિસાર નાશક, રક્તપિત્તહર, અને રક્ત-
પ્રદરને મટાડનાર વર્ણવેલ છે.

બહુ, જાડાનું દરદ તથા સોજ એચ્છેને
મટાડનાર છે.

*લસણ.

લઘુનસ્તુ રસોનઃ સ્યાદુગ્રગન્ધો મહો

*હારિત સંહિતામાં લસણની ઉત્પત્તિ
નિચે પ્રમાણે લખી છે:—

સમુદ્રમંથન કરીને જ્યારે અમૃત કાઢ-
વામાં આવ્યું તે પ્રસંગે દેવ અને દૈત્યોનો
મોટો સંગ્રામ થયો: તે વખતે ગરુડ તે
અમૃતના કળશને આંથમાં ધાલીને સ્વ:
ર્ગમાં લઈ ગયો. ગરુડને સંગ્રામનો ક્રમ
થયો હતો તથા તે શ્રમે કરીને વેગથી
દોડતો હતો અને આકાશમાં ચઢ્યો હતો.
તેથી એ આકુળ ત્યાકુળ થઈ ગયો હતો.
એ કારણથી એની પાસેના અમૃતના ક-
ળશમાંથી અમૃતના ધિંદુઓ નીચે પડ્યા.
પુરુષી દૂષિત થયેલા તે દેશમાં એકવાર
જે અમૃતના ધિંદુ પડ્યા તે ત્યાંજ રહ્યા.
હવે કાળે કરીને તે સ્થળમાં આર વર્ષેના
કુન્ડાળ પડયો, તેથી વનમાં સપળાં જાડ,
કાંડા અને વેલા વગેરે સર્વે સૂકાઈ ગયું
એ કારણે લીધે સપળા ઋષિઓ આતિ
મોટા સંકટમાં પડ્યા. તે ઋષિઓની મધ્યે
એક ધરરો ઋષિ હતો. તેનાથી ચલાતું
નહિ; તેનાં અંચ સપળાં શર્ણુ થઈ ગયાં
હતાં; તે હાથમાં લાકડી લેઈને આવતો
હતો; રસ્તે આવવાથી તે હારી ગયો હતો;
તેના ગુણગાંથી સપળા દાંત પડી ગયા
હતા. જૂનાથી પીડાયલા તે જગોમાં રહે-
નારા સર્વે ઋષિઓમાં તે પ્રસિદ્ધ હતો.
એ ધરરો ઋષિ પણ જૂનાથી પીડિત થ-
ઇને પૃથ્વીમાં જે જે ફળદ્રૂપ ભાગ હતા
ત્યાં ત્યાં ભટકતો હતો. એમ ભટકતાં જ-
ટકતાં દોષકવાર પુણ્યરોગથી મુંદર છા-
ડવા તેના જોવામાં આવ્યા. તે છાંડ લીધા
શેવાળના સરળા દતા તથા તેની આસ-
પાસ ઘણુંક લીધું ધાર પૃથ્વી ઉપર હતું

પથમ્ । અરિષ્ઠો મ્લેચ્છકન્દશ્ચ યવેનષ્ઠો
રસોનકઃ ॥ યદામૃતં વૈનતેયો જહાર
મુરસત્તમાત્ । તદા તત્તોડપતદ્વિન્દુઃ સ
રસોનોડમવદ્વિ ॥ પચ્ચમિથ રસૈર્યુક્તો
રસેનામ્લેન વર્ધિતઃ । તસ્માદ્રસોનં ઇત્યુ-
ક્તો દ્રવ્યાણાં ગુણવેદિભિઃ ॥ કટુક-
થાપિ મૂલેષુ ત્રિક્તઃ પથ્રેષુ સંસ્થિતઃ ।
નાલે કપાય વવિષ્ઠો નાલાગ્રે લવણઃ
સ્મૃતઃ ॥ વીજે હુ મધુરઃ પ્રોક્તો રસસ્ત-
ત્તુણવેદિભિઃ । રસોનો મુંહણો રુઘ્યઃ
ક્લિન્થોષઃ પાચનઃ સરઃ ॥ રસે પાકે
ચ કટુકસ્તીક્ષ્ણો મધુરકો મતઃ । મન્ન-
સન્ધાનકૃત્કણ્ઠ્યો રુદઃ પિત્તાશ્લદ્વિદઃ ।
મલવર્ણકરો મેધાહિતો નેત્ર્યો રસાયનઃ ॥
હૃદયોગજીર્ણચ્ચરકુતિશૂલવિષમ્બશ્લ્યાશ્વ-
ચિકાસશોફાન્ । દુર્નામકાષ્ઠાનલસાદ-
જન્તુસમીરણશ્વાસકર્ફાશ્ચ હન્તિ ॥ મર્ચં

હતું. આ ઘરડા કાપિ જખથી પીડાવતા
હતા તેથી તેમણે તેનાં પાંદડાં છાસ
લગી આધાં. છ ગહિના પછી તેનાં સુકાં
ડાળ્યાં આધાં. અને તે પછી એક
મહિના સુધી કાપિએ તેનાં કદ આધાં.
પછી ત્યારે સુકાળ થયો ત્યારે સર્વે કા-
પિએ એકઠા થયા. આ ઘરડોકાપિ પણ
તુવાન ચઢને ત્યાં જયા કાપિ હતા ત્યાં
ગયા. તેને જોઈને સપળા કાપિએ વિ-
સ્મય પામ્યા અને તેને પૂછવા લાગ્યા કે
તમે એવો શો ઉપાય ક્યો કે જેથી ઘરડા
મરીને તુવાન થયા. પણ તે કાપિએ તે-
મને કાંઈ કહું નહિ, ત્યારે સપળાએ મ-
ળીને તેને શાપ દીધો કે “જે પદાર્થ તે
આધો હશે તે પદાર્થ આઘણોને અલક્ષ
થાઓ તથા તે દુર્ગંધવાળું અને અપવિત્ર
થાઓ.” એવી રીતે લસણ ઉત્પન્ન થયું છે.

માંસં તથામ્લં ચ હિતં લઘુનસેવિનામ્ ।
વ્યાયામમાતર્પં શોષમતિનીરં પયો ગુદમ્ ॥
રસોનમશ્નન્ પુરુષસ્ત્યજેદેતાન્નિરન્તરમ્ ॥

નામ—લઘુન, રસોન, ઉચ્ચગંધ, મહૌ-
પધ, અરિષ્ઠ, મ્લેચ્છકંદ, યવનેષ્ઠ અને
રસોનક એટલાં લસણનાં સંસ્કૃત નામ છે.
હિં લઘુન; મ. લસણ; પાંદરી; ફા.
સીર; અ. સુમ, ઇસ્કુદીર્યુન; ક. બીલી-
યવેલ્લુલી; તૈ. તેલાઉલી; ઈ. Zarlio-
root લા. Allium Sativum.

ઉત્પત્તિ—મહાશ્વ ઈંદ્રની પાસેથી
અમૃતનું હરણ કરી જતા હતા તેમાંથી
પૃથ્વીપર જે જાડો પદાર્થ હતો તે લસણ
થયેલ છે.

ગુણ—લસણમાં માત્ર ખાટા રસવિના
ખાકીના પાંચે રસ છે એટલે એક રસ
જાણે છે મારે પદાર્થોના ગુણ જાણના-
રાઓએ તેને ‘રસોન’ નામ આપેલું છે.
લસણના મૂળીઆમાં તીખો, પાનકામાં
કડવો, નાળવામાં કપાય, નાળવાની અ-
ણીમાં ખારો અને બીજામાં મધુર રસ
રહેલ છે. લસણ પુષ્ટીકરક, વીર્યને વધા-
રનાર, સ્તિમ્બ, ગરમ, પાચન, દસ્ત
ઉત્તારનાર, પાકમાં તથા રસમાં તીખું
અને મધુર છે. બાંગેલાને સાંધનાર,
કંઠને સારો કરનાર, ભારે, પિત્ત તથા
શ્લેષ્મિરને વધારનાર તથા જળ તથા વર્ણને
વાસ્તે સાફ છે. જુદાંને સારી રાખે છે,
નેત્રને હિતકારી, રસાયનરૂપ છે અને
જાતીના રોગ, શ્વેત જ્વર, પેટનાં શૂલ,

દસ્તની કપાળપત, ગોટા, અરુચિ, ઉધ-
રસ, સોજા, અરસ, કાઠ, અશિતું
મંદપણું, છવડા, વાયુ, શ્વાસ તથા
કષ્ટ એઓને મટાડનાર છે. લસણ
ખાવાના અશ્વાસીઓને મધ, માંસ
અને ખાટા પદાર્થો હિતકારી છે. લસણ
ખાનારા માણસે પરિશ્રમ, તડકા, ક્રોધ,
બહુ જળ, દૂધ અને ગોળ એટલા પ-
દાર્થોનો સર્વદા ત્યાગ કરવો.

ડુંગરી.

પલાન્ધુર્વવનેષ્ઠ્ય દુર્ગન્ધો મુસ્તદૂપકઃ।
પલાન્ધુસ્તુ ગુર્જેયો રસોનસદ્દશો ગુર્જેઃ॥
સ્વાદુઃ પાકેરસેન્નુજઃ કફકૃત્ત્રાતિપિત્ત-
લઃ। હરતે કેવલં વાતં વલ્લીર્યકરો ગુરુઃ॥

નામ-પર્લાડું, ચવનેટ, દુર્ગંધ, અને
મુખદૂપક એટલાં ડુંગરીનાં સંસ્કૃત નામ
છે. હિં. ખ્યાજ; મ. કાંકા; ફા. ખ્યાજ.
અ. ખસલ; ક. લોહીબીઉલી તૈ. નીર-
ઉલી; ઈં. Bulb, onion; લા. All-
umsoha.

ગુણ-ડુંગરીમાં લસણના જેવાજ
ગુણો છે. ડુંગરી પાકમાં તથા રસમાં મ-
ધુર છે, ગરમ નથી, કષ્ટ કરનાર છે,
બહુ પિત્ત કરનારી નથી, બળ તથા વી-
ર્યની વૃદ્ધિ કરે છે, ભારે છે અને કેવળ
વાયુને મટાડે છે.

*લીલામાં.

મહાત્મકં ત્રિષુ મોક્તમસ્ફોડરુષ્ક-

*દિડુ પેદક ગ્રંથોમાં આ કળ ત્રીણું, ગ-
રમ, બગૃત કરનાર, પાચક, સ્થાનતંતુને નેર

રોડશિકઃ। તથૈવાગ્નિમુલી મંહી વીર-
દૃક્ષ્ય શોફકૃત્ ॥ મહાત્મકફલં પકં
સ્વાદુપાકરસં લઘુ। કપાયં પાચનં
સ્તિગ્વં તીક્ષ્ણોષ્ણં છેદિ મેદનમ્ ॥ મેઘ્યં વ-
હ્નિકરં હન્તિ કફવાતવ્રણોદરમ્। કુષ્ઠા-
ર્ચોગ્રહણીશુલ્મશોફાનાહજ્વરકૃમીન્ ॥
તન્મજ્જા મધુરો વૃષ્યો બૃંહણો વાતપિ-
ત્તહા। હંતમારુષ્કરં સ્વાદુ પિત્તવ્રં કેશ્ય-

આપનાર અને ત્વચા ઉપર ફોડા આણ-
નાર ગણે છે, અને તેને બદલજમી, હરમ,
ત્વચારોગ અને સાંધાના હરકમાં વાપરે છે.

મુસલમાન વૈદો તેને ગરમ અને શુદ્ધ
ગણીને તમામ જાતના ત્વચારોગ, મરમી
અને સાંધાનાં બીજાં હરકોમાં ૧૨ થી ૨૪
ઝેનબી માત્રામાં આપવાને ઉપયોગી ગણે છે.
શરીરના બહાર ભાગ ઉપર સરદીના સોળ
ઉપર આ રસ ચોપડવા બહામણ કરે છે.

ઘોવા તરફના પ્રદેશમાં દગના રોગઉ-
પર બીલામાં છાસમાં પલાળીને આપે છે
તેમજ પેટમાંથી છવડા કાઢી નાંખવામાટે
પણ વાપરે છે. તે લોકો આ કળને ઉકળીને
તેનું તેલ કાઢે છે જે ધણું ગરમ ઘોવાથી
સમીપા અને અચ્છી મચેલી નસ ઉપર
ચોળવા કામ લાગે છે. જો તેમાં બીજાં દવા
નાંબીને ઓછી શક્તિવાળું ન કરે તો તેનાથી
આમડીઉપર ફોડો (બલીરટર) ઉઠી આવે છે.

મુશ્વતસંહિતામાં આ ઝાડની છાત મત-
ભક અને રોચક ગણેલી છે, અને કળકું
તેલ આમડી ઉપર ફોડા આણનાર અને
કૃમી ઉપર અને ઉર્ધ્વવાયુ નાગ કરનાર
વર્ણવેલ છે.

ચરકસંહિતામાં આ કળને દીપનીય
(લુપ્ત પ્રદીપ્ત કરનાર) ભેદનીય, (મગ
પાતળો કરનાર) પીઠાટી (દાઢ ઉત્પન્ન ક-
રનાર) અને કુષ્ઠકર (ફોડ મટાડનાર)
કહેલ છે.

મમિકૃત્ ॥ મહાતકઃ કપાયોષ્ણઃ શુ-
કલો મધુરો લઘુઃ । વાતશ્લેષ્મોદરાના-
હકુપ્પાશોઘ્રહૃણીગદાન્ ॥ હન્તિ શુલ્મજ્વ-
રશ્ચિવલ્કિમાન્યકુવિવ્રણાન્ ॥

નામ—ભક્ષાતક, અરૂઠક, અરૂઠર,
અશિક, અશિમુખ, ભક્ષ, વીરવૃક્ષ અને
શેફરૂત એટલાં બીજાગાનાં સંસ્કૃત ના-
મ છે. તેઓમાં ભક્ષાતક રાજક વૃક્ષે લિ-
ખેલો છે. હિં. બીજાવા; મ. બિખવા,
બીખા; ફા. બિલાદુર; અ. હબુલક-
દબ, ક. હરબીજ; તૈ. નાલિજીરી; ઇ.
Marking nut; લા. Semeacarpus
nuncardium.

ગુણ—બીજામાતું પાકું દળ પાકમાં
અને રસમાં મધુર, હલકું, કપાય, પાચન
સ્તિબ્ધ, તીક્ષ્ણ, ગરમ, મળને કાપનાર,
સ્ત લાવનાર, પવિત્ર, અગ્નિને કરનાર
અને કફ, વાયુ, મલ, પેટના રોગ, કાક,
આરશ, સંઘહર્ષી (એક બળતું ગ્રાહ્યું
૬૨૬) ગોરો, સોજ, આફરો, જ્વર અને
જીવડા એઓને મટાડનાર છે. બીજા-
માનો ગર્ભ મધુર, વીર્યને વધારનાર, પ્રુષ્ઠિ
આપનાર અને વાયુ તથા પિત્તને મટા-
ડનાર છે. બીજામાતું દીટીઢ મધુર, પિ-
ત્તને હરનાર કથને વાસ્તે સાફ અને અ-
ગ્ને પ્રદીપ્ત કરનાર છે. બીજામે કપાય,
ગરમ, વીર્યને વધારનાર, મધુર, હલકો
અને વાયુ, રવેગમ, પેટનો આફરો, કાક,
આરશ, સંઘહર્ષી, ગોરો, વાત, ચીત્રી,
અગ્નિનું મંદપણ, જીવડા અને મલ એ-
ઓને મટાડનાર છે.

ભાંગ.

મદ્દા મક્કા માતુલાની માદિની વિ-
જયા જયા । મદ્દા કપહરી તિત્ત્તા ગ્રા-
દિળી પાચની લઘુઃ ॥ તીક્ષ્ણોણા પિ-
ત્તલા મોદમદવાગ્વદિવર્ધિની ॥

નામ—ભંગા, ગંજા, માતુલાની, મા-
દિની, વિજયા અને જયા એટલાં ભા-
ગનાં સંસ્કૃત નામ છે. હિં. ભાંગ, ભંગ;
બં. સિદ્ધિ; મ. ભાંગ; ફા. કનખ, જુ-
જળ આજમ; લા. કયાના પીસ ઇંડીકા.

ગુણ—ભાંગકફને હરનાર, કડવી, દ-
સ્તને રોકનાર, પાચન, હલકી, તીક્ષ્ણ,
ગરમ, પિત્ત કરનાર અને મોહ, મદ,
ભાષણ તથા અગ્નિ એઓને વધારનાર છે.

અફીણના ડોડવા.

વિલભેદઃ સ્વસતિલઃ સ્વાલસધાપિ
સ સ્પૃતઃ । સ્પાત્સ્વાલસફલોદ્ભૂત વ-
લ્કલં શીતલં લઘુ ॥ પ્રાદિ તિત્તં ક-
પાયં ચ વાતકૃચ કપાસહૃત્ । પાવૂર્ના
શોષકં રૂક્ષં મદકૃદ્રાગ્નિવર્ધનમ્ ॥ મુદુ-
ર્મોદકરં રુચ્યં સેવનાસ્પૃસ્તનાથનમ્ ॥

નામ—વિલભેદ, ખસતિલ અને ખા-
ખસ એ અફીણના ડોડવાનાં સંસ્કૃત
નામ છે. હિં. ગોસ્ત, ખસખસા ફલ;
બં. ટેરીવૃક્ષ; ફા. ખસખસીયે ગ્રાહ્યે
ફલાયે બોડ; ફા. દોડનાર; ઇ. પોર્પા-
સીક; લા. પાપાવરીસકાપ્પુલે.

ગુણ—તેની છાત્ર થંદી, દલકી, દ-
સ્તને રોકનાર, કડવી, કપાય, વાયુને હ-
રનાર કફ તથા લોહીને મટાડનાર, પા-

તુઓને સુકાવનાર, રક્ષા, મદ કરનાર, બાપણને વધારનાર, વારંવાર મોહ કરનાર, રૂચિ હપબવનાર અને સેવન કરવાથી પુરૂષપણનો નાશ કરનાર છે.

અફીણ.

उक्तं खसफलसौरमाफूकमहिफेनकम् । तथा खसफलोद्भूतवल्कलमायमित्यपि ॥

નામ—ખસફલક્ષીર, આફક, અને અહિફેનક એટલાં અફીણનાં સંસ્કૃત નામ છે. હિં. અફીમ, અમલ, આફુ; બં. અહીફેન; મ. અફુ, આફુ; ફા. અફ્યુન, તિર્યાક; અ. લખનુલકસસખાસ; લા. ઓપિયમ, ઈ. Opium.

ગુણ—અફીણ શોષક, દસ્તને રોકનાર, કફને મટાડનાર અને વાયુ તથા પિત્તથી મરેલું છે. ઉપર જે ડોઝવાની છાલના ગુણો કહ્યા તેમાના ધણાખરા ગુણો પણ અફીણમાં છે.

ખસખસ.

उच्यन्ते खसवीजानि ते खाखस-
तिला अपि । खसवीजानि बल्यानि
दृष्याणि सुगुरुणि च । जनयन्ति कफं
तानि शमयन्ति समीरणम् ॥

નામ—ખસખીજ અને ખાખસતિલ એ ખસખસનાં સંસ્કૃત નામ છે. હિં. ખસખસ, ખસખસદાને; બં. પોસ્તદાના; મ. પોસ્તખીજ.

ગુણ—ખસખસ બળ આપનાર, જી-
શુનશક્તિને વધારનાર, ખલુજ ભારે અને

કફને, ઉત્પન્ન કરનાર છે તથા વાયુને
થાંત કરનાર છે.

સિંધાલુણ.

सैन्धवोऽस्त्री शीतशिवं माणिमन्वं
च सिन्धुजम् । सैन्धवं लवणं स्यादु दी-
पनं पाचनं लघु । स्निग्धं रुच्यं हिमं दृ-
प्यं सूक्ष्मं नेत्र्यं त्रिदोषहृत् ॥

નામ—સૈંધવ, શીતશિવ, માણિમંથ
અને સિંધુક એટલાં સિંધાલુણનાં સંસ્કૃત
નામ છે. હિં. સૈંધવનોન, નીમકસોહોરી;
ફા. નમકસંગ; મ. સૈંધવ, સૈંધેલુણ;
અ. મીલહેહિંદી; ક. સૈંધવા; તૈ. સિંદુઉપુ;
ઈ. Chloride of Sodium; લા. Sod-
di-chloridum.

ગુણ—સિંધાલુણ સ્વાદિષ્ટ, અગ્નિને
દીપ્ત કરનાર, પાચન, હલકું, સ્નિગ્ધ,
રૂચિ હપબવનાર, થંડું, મૈથુનની શક્તિ
આપનાર, સૂક્ષ્મ, નેત્રને હિતકારી અને
દોષને મટાડનાર છે.

સાંભરલુણ.

शक्रम्भरीयं कथितं गुहाख्यं रौमकं
तथा । गुहाख्यं लघु वातघ्नमत्युष्णं भेदि
पित्तलम् ॥ तीक्ष्णोष्णं चापि सूक्ष्मं चा-
भिष्यन्दि कटुपाकि च ॥

નામ—શાકમ્ભરીય અને રૌમક એ
સાંભરલુણનાં સંસ્કૃત નામ છે. જે ગો-
ળનાં નામ છે તે સાંભરલુણનાં પણ
નામ છે. હિં. સાંભરનીમક.

ગુણ—સાંભરલુણ હલકું, વાયુને હથ-

નાર, ખદુ ગરમ, દસ્ત લાવનાર, પિત્ત-
૧૫, તીક્ષ્ણ, ચૂર્ણ, દહીની પેઠે કઠ્ઠ ક-
નાર અને પાકમાં તીખું છે.

દરીયાઇલૂણુ.

સામુદ્રં યન્તુ લવણમણીર્વં વશિરં ચ
તત્ । સામુદ્રજં સાગરજં લવણોદયિસ-
મ્મવમ્ ॥ સામુદ્રં મધુરં પાકે સતિકં મ-
ધુરં શુભ । નાત્યુષ્ણં લીપનં મેદિ સસાર-
મવિદાહિ ચ ॥ શ્લેષ્મલં વાતનુચિક્તમ-
ક્ષતં નાતિશીતલમ્ ॥

નામ-સામુદ્ર, અક્ષીવ, વશિર, સ-
મુદ્રજ, સાગરજ અને લવણોદયિસંભવ
એટલાં દરીયાઇ લૂણુનાં સંસ્કૃત નામ છે.
હિં. પાંગા, સમુદ્રનીમક; બં. કરકચલ-
વણુ; મ. મીઠ.

ગુણુ-દરીયાઇલૂણુ મધુર, પાકમાં
તીખાશ સહિત મધુર, ખારે; ખદુ ગ-
રમ નથી, અગ્નિને દીપ્ત કરનાર, દસ્ત
લાવનાર, ખારા રસવાળું અને બળતરા
કરનાર નથી. કઠ્ઠ કરનાર, વાયુને મટા-
કનાર અને કઠલું છે, રક્ત નથી અને
અત્યંત થંડું પણ નથી.

ખીંડલૂણુ.

વિઠં પાક્યં ચ કૃતકં તથા દ્રાવિદ-
મામુરમ્ । વિઠં સસારમૂર્ધ્વાપઃકપવા-
તાનુલોમનમ્ ॥

(ઝૂંઝં વફમવો વાનં સંચારયેદિત્યર્થઃ)
લીપનં ત્લપુ તીક્ષ્ણોષ્ણં રુક્ષં રુચ્યં
અવાપિ ચ । વિવન્ધાનાદવિદ્મ્મદ્દુ-
ર્ગારવગૂલનુત્ ॥

નામ-ખિડ, પાક્ય, કૃતક, દ્રાવિડ
અને આમુર એટલાં ખીંડલૂણુનાં સંસ્કૃત
નામ છે. હિં. નિરીઆ, સંચર નીમક;
બં. વીલ્લવણુ; મ. ખીંડલોણુ.

ગુણુ-ખીંડલૂણુ ખારા રસવાળું, ક-
ઠ્ઠને લગ્યો ચક્રાવનાર, વાયુને નીચો ચ-
લાવનાર, અગ્નિને દીપ્ત કરનાર, હલકું,
તીક્ષ્ણ, ગરમ, રક્ત, રૂચિ ઉપબળનાર,
પ્રથમ સળળા શરીરમાં વ્યાપીને પછી
પાકનાર અને આડાની કબજીયત, આ-
રોગ, ગ્રંથાઇ રહેવું. છાતીનાં દરદ, બા-
રેપણું તથા શૂંઘ એવાંને મટાકનાર છે.
સંચળ.

સૌવર્ચલં સ્વાદુચકં મન્યપાકં ચ ત-
ન્મતમ્ । રુચકં રોચનં મેદિ લીપનં પા-
ચનં પરમ્ ॥ મુલેદં વાતનુશ્નાતિપિત્તલં
વિશદં લઘુ । હ્રદારશુદ્ધિદં શૂક્ષ્મં વિ-
વન્ધાનાદશૂલજિત્ ॥

નામ-સૌવર્ચલ, શુચક અને મન્ય-
પાક એટલાં સંચળનાં સંસ્કૃત નામ છે.
હિં. ચોહારેહોઝ, કાસાનીમક; બં. સં-
ચળ લવણુ; મ. પાદસોણુ; ફો. નિમક
સીયા; અ. મણા અસ્વદ; ફ. સૌવર્ચલ
ઈ. Black salt લા. Unquasodii
chloredum.

ગુણુ-સંચળ રૂચિ ઉપબળનાર, દસ્ત
લાવનાર, અગ્નિને દીપ્ત કરનાર, ખદુજ
પાચન, ગ્રિન્ન, વાયુને મટાકનાર, ખદુ
પિત્ત કરનાર નથી અને ચોખ્ખો, દલદો,
આડાને સાફ કરનાર, ચૂર્ણ છે અને

આડાની કબજીયત, આક્રોશ તથા શૂળ
એએને મટાડનાર છે.

ખારાનું લૂણ.

ઔદ્રિદં પાંશુલવણં યજ્ઞાતં શ્રુમિતઃ
સ્વયમ્ । કારં શુરુ કદુ સ્તિગ્ધં શીતલં
વાતનાશનમ્ ॥

જે લૂણ પોતાની મેળેજ ધરતીમાંથી
ઉત્પન્ન થાય છે તેનાં ઔદ્રીક અને
પાંશુલવણ એ બે નામ છે. એ લૂણ ખાર,
ખારે તીપું, સ્તિગ્ધ, થંડું અને વાયુનો
નાશ કરનાર છે.

અણુનો ખાર.

ચળકામ્લકમલ્પુષ્ણં દીપનં દન્તર્હર્ષ-
ણમ્ । લવણાનુરસં રુચ્યં શૂલાઝીર્ણવિ-
વન્ધનુત્ ॥

નામ-હિં. ચનાખાર, ચનકલોની;
મ. હરખરેચી આંખ.

ગુણુ-અણુનો ખાર ખડુ ગરમ, અ-
ગ્નિને દીપ્ત કરનાર, દાંતને પ્રદુક્ષિત કર-
નાર, ખારાશવાળો, રૂચિ ઉપબવનાર
અને શૂક્ષ્ણ અશ્વર્ણ તથા મલબંધને મ-
ટાડનાર છે.

જવખાર અને સાજખાર.

પાકયઃ કારો યવકારો યાવશુકો
યવાગ્રજઃ । સ્વર્જિકાપિ સ્મૃતઃ કારઃ કા-
પોતઃ સુત્રવર્ચકઃ ॥ કથિતઃ સ્વર્જિકા-
મેદો વિરોપક્ષઃ સુર્વાચિકઃ । યવકારો
લઘુઃ સ્તિગ્ધઃ સુમૂક્ષ્મો વદિદીપનઃ ॥
નિહન્તિ શૂલ્બાતામશ્લેષ્વપ્પાસગલામ-

યાન્ । પાણ્ડુર્શો ગ્રહણીગુલ્માનાહકીરહ-
દામયાન્ ॥ સ્વર્જિકાલ્પગુણા તસ્માદિન્ને-
પાશુલ્મશૂલહત્ । સુર્વાચિકા સ્વર્જિકા-
વક્ત્રોદ્ય્યા ગુણતો જનૈઃ ॥

નામ-પાક્ય, કાર, યવકાર, યાવ-
શુક અને યવાગ્રજ એટલાં જવખારનાં
સંસ્કૃત નામ છે. કાર, કાપોત, સુખવ-
ર્ચક અને સ્વર્જિકા એટલાં સાજખારનાં
સંસ્કૃત નામ છે, વિશેષ જણનારા લોકો
એક જાતના સાજખારને સુર્વાચિકા
પણ કહે છે. હિં. સુહાગા; બં. યવકાર,
મ. જવખાર; અ. નુતરિન; ક. યવ-
કાર; તૈ. યવખાર; ઈ. Carbonate of
Potash; લા. Potassium Carbonas
હિં. સજજ; મ. સજખાર; ફા. સંજર-
કળીયા; અ. કલ્લીખ સખ્યુક્ષ અસ્ફર;
ઈ. Carbonate of soda; લા. Caroxy-
lon bo etidum.

ગુણુ-જવખાર હલકો, સ્તિગ્ધ, ખડુ
સૂક્ષ્મ, અગ્નિને દીપ્ત કરનાર અને શૂક્ષ્ણ,
વાયુ, અપક્વ ભાગ, કદ, આસ, તથા
ગળાનાં દરદ એએને મટાડનાર છે.
પાંડુરોગ, અરચ, સંત્રહણી, ગોટા, મ-
લબંધ, ખરલનું દરદ અને છાતીનાં દરદ
એએને પણ મટાડનાર છે. સાજખાર
જવખારથી એછા ગુણુવાળો છે અને
વિશેષેકરી ગોટાને તથા શૂલ્બને મટાડે છે.
સુર્વાચિકામાં પણ સાજખારના જવાબ
ગુણુ છે એમ સમજવું.

ટંકણુખાર.

સૌભાગ્યં ટંકણં કારો ધાતુદ્રાવકમુ-
ચ્યતે । ટંકણં વદિકૃદ્વસં કપાદ્દ્રાવપિ-
ચકૃદ્ ॥

નામ—સૌભાગ્ય, ટંકણુ, કાર અને
ધાતુદ્રાવક એટલાં ટંકણુખારનાં સંસ્કૃત
નામ છે. હિં. સોહગા; ફા. તીંગાર,
સ્વાળીખાર, ટંકણુખાર; ગુ. ટંકણુપાટીયો,
ટંકણુ કુલીયો; અ. ખુરગ; ક. ખીલીય-
ટંકણુ; તૈ. એલીગાર. ઈ. Borax લા.
Sodas Biboras.

ગુણુ—ટંકણુખાર અગ્નિને ઉત્પન્ન કર-
નાર, રક્ત, કફને દૂરનાર અને વાયુ
તથા પિત્તને કરનાર છે.

બે ખાર અને ત્રણ ખાર.

સ્વર્નિકા યાવત્કંચ કારદ્વયમુદાહ-
તમ્ । ટંકણેન યુતં તણુ કારત્રયમુદીરિ-
તમ્ । મિલિતં તૂજ્જણકૃદિન્નૈષામુલ્મહ-
ત્વરમ્ ॥

સાઠખાર અને ૭/૮ખાર એ બે મળે
ત્યારે કારદ્વય (બે ખાર) કહેવાય છે
અને તેમાં ટંકણુખારને પણ મેળવવામાં
આવે ત્યારે કારત્રય (ત્રણ ખાર) કહે-
વાય છે. એએ ઉપર કહેલા સઘળા
ગુણો કરે છે અને વિશેષે કરી ગોટાને
તો બહુજ મટાડે છે.

કારાષ્ટક.

પન્થામરત્તિગિત્તરિ ચિદ્ધાર્ક તિન્દ-
નાલનાઃ । યવજઃ સ્વર્નિકા ચેતિ કારા-

ષ્ટકમુદાહતમ્ । કારા એતેઽગ્નિના મુલ્યા
શુલ્પશુલહરા મૃચમ્ ॥

લક્ષણુ—ખાખરનો ખાર, ચોરનો
ખાર, અધેકાનો ખાર, આંખલીનો ખાર,
આકડાનો ખાર, તક્ષના નાળનો ખાર,
૭/૮ખાર અને સાઠખાર એ આઠ ખાર
કારાષ્ટક કહેવાય છે.

ગુણુ—એ ખારો અગ્નિ જગા છે અને
ગોટાને તથા શૂળને બહુજ મટાડનાર છે.

ચુકા.

ચુકં સહસ્રવેષિ સ્યાદ્રસામ્લં શુભ-
મિત્વપિ । ચુકમત્સમ્લમુર્ણં ચ દીપનં
પાચનં પરમ્ ॥ શુભશુભવિવન્દ્યામવાત-
શ્લેષ્મહરં સરમ્ । ચમિદુષાસ્યર્ચરસ્યદુત્પી-
ઢાયક્ષિપાન્યહત્ ॥

નામ—ચુકા, સહસ્રવેષિ, રસામ્લ
અને શુભશ એટલાં ચુકાનાં સંસ્કૃત નામ છે.

ગુણુ—ચુકા બહુ ખારો, ગરમ, અ-
ગ્નિને દીપ્ત કરનાર, બહુજ પાચન, રક્ત
ઉતારનાર અને શૂળ, ગોટા, મનબંધ,
આમવાત, કફ, વમન, તરસ, મોટા-
ડાનું રસરહિતપણું, ધાતીની પીડા અને
અગ્નિનું મંદપણું એએને મટાડનાર છે.

इति श्रीमिश्रलटकनगनपश्रीमिश्रभा-
वविरचितं मावमकांठं हरीतरयादिवर्गः ।

કર્પૂરાદિવર્ગઃ

*કપૂર.

પુંસિ હીવે ચ કર્પૂરઃ સિતામ્નો હિ-
મવાલુકઃ । ઘનસારથન્દ્રસંજ્ઞો હિમના-
માપિ સ સ્મૃતઃ ॥ કર્પૂરઃ શીતલો વૃષ્ય-
ધમ્નુષ્યો લેખનો લઘુઃ । સુરભિર્મધુર-
સ્તિક્તઃ કફપિત્તવિપાપહઃ ॥ દાહત્ત-
ળ્લાસ્યવૈરસ્પર્શમેદોદૌર્ગન્ધનાશનઃ । ક-
ર્પૂરો દ્વિવિધઃ પ્રોક્તઃ પક્ષાપક્રમભેદતઃ ।
પક્ષાત્કર્પૂરતા પ્રાહુરપકં ગુણવત્તરસ્ ॥

નામ-કર્પૂર, સિતામ્ન, હિમવાલુક,
અને ઘનસાર, એ કપૂરનાં સંસ્કૃત નામ
છે. ૪ ચંદ્રનાં અને હિમનાં નામ છે તે
કપૂરનાં નામ પણ છે. કર્પૂર શબ્દ પુ-
લ્લિંગ અને નર્પુસક એ બન્નેમાં પ્રવર્તે છે.
હિં. કાપૂર; મ. કાપૂર; ગુ. અડાસકપૂર,

*શાશનિષ્ઠમાં કપૂર એ બાતનું વર્ણવેલું
છે. કોટલે પક્ષ અને આપકવ.

મખજન ઉલ્લ આદવીઆનો કર્તા કપૂ-
રની બનાવટનું પૂર્ણ વર્ણન કરતાં કહે છે
કે:-હુમલીમાં કેટલાંક ઇમારતી લાકડાં
લાગ્યા હતા તેમાંના એકને ચીરતાં કપૂર
નીકળ્યું હતું.

દેશી યૈષ્ઠો ભીમસેની કપૂરને સાધારણ
કપૂર કરતાં ઘણું જલદ અને એહેવત વ-
ધારનાર ગણે છે.

સુસાલમાન ગ્રંથકર્તા તેને થંડું અને
મગજ તથા હૃદયને જાગ્રત કરનાર ગણે છે,
અને ઘણી જાતના દરદમાં તેને વાપરવાની
લાગણી કરે છે. અને ગાંઘના દરદમાં
વાપરવાની મના કરે છે.

ચીનીયો કપૂર, ભીમસેની; અ. કાપૂર
કેશોરી; ક. કર્પૂર; તૈ. કર્પૂરાસુ; ઈ.
Camphor; લા. Camphora officina-
rum.

ગુણ-કપૂર થંડો, વીર્યને વધારનાર,
નેત્રને હિતકારી, મળોને ઊખેડનાર, હ-
લકા, સુગંધિ, મધુર, કડવો, અને કફ,
પિત્ત, ઝેર, દાહ, તરસ, મોઢાકાનું વિ-
રસપણું, મેદ તથા દુર્ગંધપણું એઓનો
નાશ કરનાર છે. પાકા અને કાચો એમ
બે પ્રકારનો કપૂર છે તેમાં પાકા કરતાં
કાચામાં ઘણા ઘણા ગુણ છે.

ચીનાઈ કપૂર.

ચીનાકસંજ્ઞઃ કર્પૂરઃ કફક્ષયકાર
સ્મૃતઃ । કુષ્ઠકણ્ઠુવમિહરસ્તયા તિક્તર-
સથ સઃ ॥

ચીનાઈ કપૂર કડવા રસવાળો છે
અને કફ, કોઠ, ચળ તથા વમન એ-
ઓને મટાડનાર છે.

કસ્તૂરી.

મૃગનાભિર્મૃગમદઃ કથિતસ્તુ સહસ્ર-
મિત્ । કસ્તૂરિકા ચ કસ્તૂરી વેધમુલ્યા
ચ સા સ્મૃતા ॥ કામરૂપોદ્ભવા કૃષ્ણા
નૈપાલી નીલવર્ણયુક્ । કાશ્મીરી કપિલ-
જ્ઞાયા કસ્તૂરી ત્રિવિધા સ્મૃતા ॥ કા-
મરૂપોદ્ભવા યેષ્ટા નૈપાલી મધ્યમા ભવેત્ ।
કાશ્મીરદેશસમ્ભૂતા કસ્તૂરી હ્રાધમા મતા ॥
કસ્તૂરિકા કડુસ્તિક્તા શારોળ્યા શુ-
ક્રલા શુકઃ । કફચાતવિપચ્છાદિ શીત-
દૌર્ગન્ધ્યશોપહત્ ॥

નામ—મૃગનાભિ, મૃગમઢ, સહસ્ર-
ભિત, કરતુરિકા, કસ્તૂરી અને વેધમુખ્યા
એટલાં કસ્તૂરીનાં સંસ્કૃત નામ છે. હિં.
મૃગમઢ, કરતુરી; મ. કરતુરી, ફા.
મુખ; અ. મીસ્કતીબતી; ક. કરતુરી;
તૈ. કાસ્તુરી; ઈ. Musk; લા. Moscum.

લક્ષણ—કામરૂપ દેશની કસ્તૂરી કા-
ળી હોયછે, નેપાલની કસ્તૂરી નીલા વ-
ર્ણવાળી હોયછે અને કાશ્મીરની કસ્તૂરી
પિંગળવર્ણવાળી હોયછે. એ રીતે ત્રણ
પ્રકારની કસ્તૂરી હોય છે તેમાં પેહેલી
ઉત્તમ, બીજી મધ્યમ અને ત્રીજી અ-
ધમ છે.

ગુણ—કસ્તૂરી તીખી, કડવી, ખારી,
ગરમ, વીર્યને વધારનાર, ભાર અને કફ,
વાયુ, ગ્રેર, હલદી, શીત, દુર્ગંધપણું અને
રોષ એઓને મટાડનાર છે.

બેદમુસક.

લતા કસ્તૂરિકા તિક્તા સ્વાદી ઘૃષ્ટ્યા
દિમા લઘુઃ । ચલુષ્યા જ્વેદિની શ્લેષ્મ-
તૃષ્ણાવસ્ત્યાસ્યરોગહૃત્ ॥

નામ—બેદમુસક લતા કસ્તૂરીકા ક-
હેવાય છે.

ગુણ—એ બેદમુસક કડવી, મધુર,
વીર્યને વધારનાર, ટાઢી, હલકી, નેત્રને
હિતકારી, મળોને છેદનાર અને કફ,
તરસ, મૂત્રાશયના રોગ તથા મોહોડાના
રોગ એઓને મટાડનાર છે.

જખાદીયાં કસ્તૂરી.

ગન્ધમાર્જારીર્યં તુ વીર્યકૃત્ક્રવાત-

હત્ । કણ્ઠકુપ્પરં નેત્ર્યં સુગન્ધં સ્વેદગ-
ન્ધત્ત્વ ॥

નામ—જખાદીયાં કસ્તૂરી ગંધમા-
ર્જારીર્યં કહેવાય છે.

ગુણ—એ કસ્તૂરી વીર્યને વધારનાર
અને કફ, વાયુ, ગળ, કાઠ, તથા પ-
સીનાનો ગંધ એઓને મટાડનાર છે,
મુગંધી છે તથા નેત્રને હિતકારી છે.

મુખંડ.

શ્રીલગ્નં ચન્દનં ન હ્રી મદ્રશ્રીસ્તૈલ-
પર્ણિકાઃ । ગન્ધસારો મલપજસ્તપા ચ-
ન્દ્રધૃતિશ્ચસઃ ॥ સ્વાદે તિક્તં કષે પીતં
છેદે રક્તં તનૌ સિતમ્ । ગ્રન્થિકોટરસં-
યુક્તં ચન્દનં શ્રેષ્ઠચ્ચતે ॥ ચન્દનં શીતલં
જ્ઞસં તિક્તમાહાતનં લઘુ । અમશોપવિપ-
શ્લેષ્મતૃષ્ણાપિચાસદાહત્ત્વ ॥

નામ—શ્રીખંડ, ચંદન, મદ્રશ્રી, તૈલ-
પર્ણિક, ગંધસાર, મલયજ તથા ચંદ્રધૃતિ
એટલાં મુખંડનાં સંસ્કૃત નામ છે. હિં.
સંદે ચંદન; મ. ચંદન; ફા. સુદેદ સંદલ;
અ. સંદલેઅળીયક; ક. વેદપંચેગંધ; તૈ.
ચંદન. ઈ. Sandal wood; લા. Santa-
luni album.

લક્ષણ—જે મુખંડ સ્વાદમાં કડવી
હોય, પસતાં પીળાશવાળી દેખાતી હોય,
કાપતાં રાતી દેખાતી હોય, સ્વરૂપે
ઘોળી હોય અને ગાંઠા તથા કાતરવાળી
હોય તે મુખંડ શ્રેષ્ઠ કહેવાય છે.

ગુણ—મુખંડ ઘંડી, રક્ત, કડવી, મુખ
આપનાર, હલકી અને શ્રમ, રોષ, ગ્રેર,

કર્પૂરાદિવર્ગઃ

*કપૂર.

પુંસિ ક્ષીવે ચ કર્પૂરઃ સિતાશ્રો હિ-
મવાલુકઃ । ઘનસારચન્દ્રસંજ્ઞો હિમના-
માપિ સ સ્મૃતઃ ॥ કર્પૂરઃ શીતલો વૃષ્ય-
ચક્ષુષ્યો લેસ્વનો લઘુઃ । સુરભિર્મધુર-
સ્તિક્તઃ કફપિત્તવિપાપહઃ ॥ દાહવ-
ળ્ળાસ્યવૈરસ્યમેદોદૌર્ગન્ધ્યનાશનઃ । ક-
ર્પૂરો દ્વિવિધઃ પ્રોક્તઃ પક્ષાપક્રમભેદતઃ ।
પક્ષાત્કર્પૂરતા પ્રાહુરપકં ગુણવચ્ચરમ્ ॥

નામ-કર્પૂર, સિતાશ્ર, હિમવાલુક,
અને ઘનસાર, એ કપૂરનાં સંસ્કૃત નામ
છે. જ ચંદ્રનાં અને હિમનાં નામ છે તે
કપૂરનાં નામ પણ છે. કર્પૂર શબ્દ પુ-
લ્લિંગ અને તપુસક એ બન્નેમાં પ્રવર્તે છે.
હિં. કાપૂર; મ. કાપૂર; ગુ. ખરાસકપૂર,

*રાજનિર્ધેદમાં કપૂર બે ભાગ તુલ્ય વધુવેલું
છે, એટલે પકવ અને અપકવ.

મખજન ઉલ્લ અદવીઆનો કર્તા કપુ-
રની ખનાવટનું પૂર્ણ વર્ણન કરતાં લખે છે
કે:-સુગંધીમાં કેટલાંક ઇમારતી લાકડાં
લાવ્યા હતા તેમાંના એકને ચીરતાં કપૂર
નીકળ્યું હતું.

દેશી ધૈદ્યો ભીમસેની કપૂરને સાધારણ
કપૂર કરતાં ઘણું જલદ અને સહેલત વ-
ધારનાર ગણે છે.

સુસહિમાન ગ્રંથકારો તેને ચંદ્ર અને
મખજ તથા હૃદયને ભચત કરનાર ગણે છે,
અને ઘણી ભાતના દરદમાં તેને વાપરવાની
ભલામણ કરે છે. અને આખના દરદમાં
વાપરવાની મના કરે છે.

ચીનીયો કપૂર, ભીમસેની; અ. કાકુર
દેશીરી; ક. કર્પૂર; તૈ. કર્પૂરામુ; ઈ.
Camphor; લા. Camphora officina-
rum.

ગુણ-કપૂર ઘંઠો, વીર્યને વધારનાર,
નેત્રને હિતકારી, મગાને ઊખેડનાર, હ-
લકા, સુગંધિ, મધુર, કડવો, અને કફ,
પિત્ત, ગ્રેર, દાહ, તરસ, મોહાકાતું વિ-
રસપણું, મેઢ તથા દુર્ગંધપણું એઓનો
નાશ કરનાર છે. પાકો અને કાચો એમ
બે પ્રકારનો કપૂર છે તેમાં પાકો કરતાં
કાચામાં ઘણા ઘણા ગુણ છે.

ચીનાઈ કપૂર.

ચીનાકસંજ્ઞઃ કર્પૂરઃ કફક્ષયકારઃ
સ્મૃતઃ । કુષ્ઠકણ્ઠુવમિહરસ્તયા તિક્તર-
સથ સઃ ॥

ચીનાઈ કપૂર કડવા રસવાળો છે
અને કફ, કોહ, ચળ તથા વમન એ-
ઓને મટાડનાર છે.

કસ્તૂરી.

મૃગનાભિર્મૃગમદઃ કથિતસ્તુ સહસ્ર-
મિત્ । કસ્તૂરિકા ચ કસ્તૂરી વેધમુખ્યા
ચ સા સ્મૃતા ॥ કામરૂપોદ્ભવા કૃષ્ણા
નૈપાલી નીલવર્ણયુક્ । કાશ્મીરી કપિલ-
જ્ઞાયા કસ્તૂરી ત્રિવિધા સ્મૃતા ॥ કા-
મરૂપોદ્ભવા શ્રેષ્ઠા નૈપાલી મધ્યમા ભવેત્ ।
કાશ્મીરદેશસમ્ભૂતા કસ્તૂરી હૃદયમા મતા ॥
કસ્તૂરિકા કડુસ્તિક્તા કારોળ્યા શુ-
ક્રલા ગુરુઃ । કફવાતવિપચ્છેદિ શીત-
દૌર્ગન્ધ્યશોપહત્ ॥

નામ—મૃગનાભિ, મૃગમદ, સહસ્ર-
ભિત, કસ્તૂરિકા, કસ્તૂરી અને વેધમુખ્યા
એટલાં કસ્તૂરીનાં સંસ્કૃત નામ છે. હિં.
મૃગમદ, કસ્તૂરી; મ. કસ્તૂરી, કા.
મુક; અ. મીસ્કતીબતી; ક. કસ્તૂરી;
તૈ. કાસ્તૂરી; ઈ. Musk; લા. Moscum.

લક્ષણ—કામરૂપ દેશની કસ્તૂરી કા-
ળી હોયછે, નેપાલની કસ્તૂરી નીલા વ-
ર્ણવાળી હોયછે અને કાશ્મીરની કસ્તૂરી
પિંગળવર્ણવાળી હોયછે. એ રીતે ત્રણ
મકારની કસ્તૂરી હોય છે તેમાં પેહેલી
ઉત્તમ, બીજી મધ્યમ અને ત્રીજી અ-
ધમ છે.

ગુણ—કસ્તૂરી તીખી, કડવી, ખારી,
ગરમ, વીર્યને વધારનાર, બારે અને કફ,
વાયુ, ઝેર, હલદી, શીત, દુર્ગંધપણું અને
શોષ એજોને મટાડનાર છે.

બેદમુસક.

લતા કસ્તૂરિકા તિક્તા સ્વાદી વૃષ્ટ્યા
દિમા લઘુ । ચક્ષુષ્યા ચ્છેદિની શ્લેષ્મ-
વૃષ્ણાક્ત્યાસ્યરોગહત્ ॥

નામ—બેદમુસક લતા કસ્તૂરીના ક-
હેવાય છે.

ગુણ—એ બેદમુસક કડવી, મધુર,
વીર્યને વધારનાર, ટાઢી, હલદી, નેત્રને
હિતકારી, મગોને છેદનાર અને કફ,
તરસ, મૂત્રાશયના રોગ તથા મોઢાડાના
રોગ એજોને મટાડનાર છે.

જખાદીયાં કસ્તૂરી.

ગન્ધવાર્જાવીર્યં તુ વીર્યકૃત્કફવાત-

હત્ । કળ્પકુપ્પરં નેત્ર્યં મુગન્ધં સ્વેદગ-
ન્ધત્ ॥

નામ—જખાદીયાં કસ્તૂરી ગંધમા-
ર્જાવીર્ય કહેવાય છે.

ગુણ—એ કસ્તૂરી વીર્યને વધારનાર
અને કફ, વાયુ, મળ, ઠાઠ, તથા પ-
સીનાનો ગંધ એજોને મટાડનાર છે,
મુગંધી છે તથા નેત્રને હિતકારી છે.

સુખંડ.

શીત્તળં ચન્દનં ન સ્ત્રી મદ્રશ્રીસ્તૈલ-
પર્ણિકઃ । ગન્ધસારો મલપજસ્તયા ચ-
ન્દ્રધૃતિશ્ચ સઃ ॥ સ્વાદે તિક્તં કપે પીતં
છેદે રક્તં તનો સિતમ્ । ગ્રન્થિકોદરસં-
યુક્તં ચન્દનં શ્લેષ્મહૃચ્ચતે ॥ ચન્દનં શીતલં
ક્ષતં તિક્તમાશ્વાદનં લઘુ । શ્વમશોપવિપ-
શ્લેષ્મવૃષ્ણાપિત્તાસ્રવાદિહત્ ॥

નામ—શીખંડ, ચંદન, બદ્રશી, તૈલ-
પર્ણિક, ગંધસાર, મલયજ તથા ચંદ્રધૃતિ
એટલાં સુખંડનાં સંસ્કૃત નામ છે. હિં.
સંદ્રેદ ચંદન; મ. ચંદન; કા. સુદ્રેદ સંદ્રેદ;
અ. સંદ્રેઅબીયદ; ક. વેકપંચેગંપ; તૈ.
ચંદન. ઈ. Santal wood, લા. Santal-
lum album.

લક્ષણ—જે સુખંડ સ્વાદમાં કડવી
હોય, ઘસતાં પીળાશવાળી દેખાતી હોય,
કાપતાં રાતી દેખાતી હોય, સ્વરૂપે
ઘોળી હોય અને ગાંઠ તથા ઠાતરવાળી
હોય તે સુખંડ શ્રેષ્ઠ કહેવાય છે.

ગુણ—સુખંડ થંડી, રક્ત, કડવી, સુખ
આપનાર, હલદી અને શ્રમ, શોષ, ઝેર,

કદ્, તરસ, પિત્ત, રૂધિરનાં દરદ અને દાહ એઓને મટાડનાર છે.

પીતચંદન.

કાલીયકં ॥ કાલીયં પીતામ્ હરિ-
ચન્દનમ્ । હરિમિયં કાલસારં તથા કા-
લાનુસાર્યકમ્ । કાલીયકં રક્તગુણં વિ-
શેષાદ્યદ્રનાશનમ્ ॥

નામ—કાલીયક, કાલીય, પીતામ્,
હરિચંદન, હરિમિય, કાલસાર અને કા-
લાનુસાર્યક એટલાં પીતચંદનનાં સંસ્કૃત
નામ છે. હિ. પીલાચંદન, કલ્પક, મ.
પીવળાચંદન, ફા. સંદલઅબીયજ; લા.
Santalame Flauam

ગુણ—પીતચંદનમાં રતાંજલિના જ-
વાળ ગુણો છે અને તે વિશેષકરી ખી-
લને મટાડનાર છે.

***રતાંજલી.**

રક્તચન્દનમાખ્યાતં રક્તાર્જં શુદ્ધચન્દ-
નમ્ । તિલર્પણં રક્તસારં તત્પવાલફલં

* ક્ષતકૃત મેટ્રીયા મેટ્રીકામાં તથા જાતક
ચંદનનું લાકડું વર્ણવેલું છે એટલે શ્રીખડ
(સર્પેદ) પીતચંદન (પીણ ચંદન) અને
રક્તચંદન (લાલ ચંદન) તેમાં રક્તચંદનનું
લાકડું ખાલી અને પૌષ્ટિક ગણેલ છે. ચોખ્ખ
ઉપર થડક કરવામાટે તેમજ માથુ દુખતું
હોય ત્યારે ધસીને ચોગઠવા લવામણુ કે-
રેલ છે બહાર આપઠવાથી તે સર્પેદ ચંદન
કરતા વધારે થડી અસર કરેછે અને અદર
આપવામાં તેનાથી ઝોઝી કરેછે ઝોગ ધા-
રવામાં આવેલું છે

શફા—ઉલ્-અસકમનો કર્તા લખેઠે કે,
પીત્તનો જાડો થતો હોય ત્યારે સર્પેદ ચંદ-
નનું લાકડું ધસીને આપવું, જ્યારે જાડામાં
લોહી જતું હોય ત્યારે લાલ ચંદન આપવું

સ્મૃતમ્ ॥ રક્તં શીતં શુદ્ધ સ્વાદુ છર્દિ-
જ્વાલપિચહત્ । સિત્તં નેત્રહિતં વૃષ્યં જ્વ-
રવ્રણવિષાપહમ્ ॥

નામ—રક્તચંદન, રક્તાંગ, શુદ્ધચંદન
તિલર્પણ, રક્તસાર અને પ્રવાલફલ, એ-
ટલાં રતાંજલીનાં સંસ્કૃત નામ છે. હિ.
લાલચંદન મ. રક્તચંદન; ફા. સંડે-
સુર્ષ; અ. સંડેલે અહમર; ક. રક્તચ-
ંદન; ઈ Redsandal wood. લા. Pic-
10carpus santalum

ગુણ—રતાંજલિ ટાઢી, ભારે, મધુર,
કડવી, નેત્રને હિતકારી, વીર્યને વધારનાર
અને વમન, તરસ, રૂધિરના રોગ, પિત્ત,
જ્વર, પ્રથુ તથા ઝેર એઓને મટાડ-
નાર છે.

***પતંગ.**

પતંગં રક્તસારં ચ મુરજં રક્તનં તથા
પદ્મરક્તમાખ્યાતં પત્તૂરં ચ કુચન્દનમ્ ॥

અને જ્યારે પીત્ત અને લોહી એ બન્નેનો
મીઠા જાડો થતો હોય ત્યારે બન્ને લાકડા
સાથે આપવા. લોહીની ઉલટી વગેરે દર-
જોમાં રક્તચંદનને દૂધસાથે વાટીને તથા
ખસના રોગમાં મધસાથે વાટીને આપવા
બનામણુ કરેછે.

ચરકસંહિતામાં આ લાકડાને કાંતીકર
(સરીરની કાંતી સુધારનાર) ગણેલ છે.

સુશ્રુતસંહિતામાં તેને પિત્ત, કદ્ તથા
અરૂચીનો નાશ કરનાર, મધુષ (ચામડીનો
રોગ સુધારનાર) જ્વરોપશમન (તાપ ઉ-
તારનાર) તથા છર્દી વડકર (ઉવટી બંધ
કરનાર) વર્ણવેલ છે.

* સુશ્રુતસંહિતામાં પતંગના લાકડાને
મધુષ (કાંતી સુધારનાર) ઉવટી બંધ કર-
નાર, કડુનાગક, રક્તપિત્તકર, દાહના

પત્તં મધુરં શીતં પિત્તશ્લેષ્મવ્રણાસનુત્ ।
હરિચન્દનવદ્વેયં વિશેષાદ્વાહનાશનમ્ ॥
ચન્દનાનિ તુ સર્વાણિ સદૃશાનિ રસા-
દિધિઃ । ગન્ધેન તુ વિશેષોઽસ્તિ પૂર્વઃ
શ્રેષ્ઠતમો ગુણૈઃ ॥

નામ—પતંગ, રક્તસાર, મુરંગ, રંજન,
પદ્મરંજક, પતૂર અને કુચંદન એટલાં પતંગ-
ગના લાકડાંનાં સંસ્કૃત નામ છે. હિં. પતંગ;
ન. પતંગવૃક્ષ; ફ્રા. બક; અ. બક; ક.
રતંગ; ઈ. Sappan wood. લા. Caes-
alpinia sappan.

ગુણ—એ લાકડું મધુર, યંતુ અને પિત્ત
તથા શ્લેષ્મને મટાડનાર છે. એમાં પિત્ત-
ચંદનના જવાજ ગુણો છે અને તે વિ-
શેષકરી ખીલને મટાડનાર છે. સધળા
પ્રકારનાં ચંદનનોમાં રસ વગેરે સરખાં
છે. માત્ર ગંધનો ફેરફાર છે. સધળા ચં-
દનોમાં સુખક સર્વોત્તમ ગુણવાળી છે.

અગર.

અગર પ્રવરં લોહં રામાર્દ યોગજં
તથા । વૈશિકં કૃમિજં વાપિ કૃમિજગ્ધમ-

શન, પિત્તજવરનાશક, અને સંધાનીય
(આહી) ગણેલ છે.

ડૉ. વોરીંગ ફાર્માકોપીઓ ઇન્ડીકે-
માં લખે છે કે:—આ લાકડાના કટકો ૧૨
રેતલ ૧૦ રોર પાણીમાં ઉકાળીને પાછલ
રહેલો રાત્ર ૫ થી ૧૫ રતીની માત્રામાં
આપનાથી અતિસાર તથા પ્રદર નાશ પામે છે.

* ચરકસંહિતામાં અગરને શીતપ્રસમન
(ટાક ફર કરનાર) અને કાસહર (ઉધ-
રના મટાડનાર) ગણેલ છે.

નાર્વકમ્ ॥ અગુરુણં કઢ લચ્યં તિક્તં
તીક્ષ્ણં ચ પિત્તલમ્ । લઘુ કર્ણાસિરો-
ગઘ્નં શીતવાતકફમણુત્ ॥ કુર્ણં ગુણ-
ધિકં તત્તુ લોહવદારિ મજ્જતિ । અગુરુ-
ભવઃ સ્નેહઃ કૃષ્ણાગુરુસમઃ સ્મૃતઃ ॥

નામ—અગુરુ, પ્રવર, લોહ, રાગર્હ,
યોગજ, વૈશિક, કૃમિજ, કૃમિજગ્ધ અને
અનાર્વક એટલાં અગરનાં સંસ્કૃત નામ
છે. હિં. અગર, કાલીઅગર, અગરસત,
મ. કૃષ્ણાગર, અ. ફ્રા. ઉદગરફી, ઈ.
Eaglewood લા. Agularia agallo-
cha.

ગુણ—અગર ગરમ, તીખું, આમરીને
હિતકારી, કડવું, તીક્ષ્ણ, પિત્ત કરનાર, હ-
લકું અને કાનના રોગ, નેત્રના રોગ, શીત,
વાયુ, તથા કફ એઓને મટાડનાર છે.
જ અગર કાળા રંગનું હોય છે તેમાં
અધિક ગુણ છે અને તે અગર લોહાની
પેટે પાણીમાં બુડી બંધ છે. અગરમાંથી
બનાવેલા તેલમાં કાળા અગરના જેવો
ગુણ છે.

દેવદાર.

દેવદાર સ્મૃતં દારુમદ્રં દાર્વિન્દ્રદાર
ચ । મસ્તદારુ દુકિલિમં કૃત્રિમં છરમ્-
રુહઃ ॥ દેવદારુ લઘુ ક્ષિગ્ધં તિક્તોષ્ણં

સુશુતસંહિતામાં તેને વાત-કફહર,
વર્ષુપ્રસાદકર (શરીરનો રંગ સુધારનાર)
કંકુનાશક અને કુષ્ઠનાશક વર્ણવેલ છે. અ-
ગરના લાકડાને પાણીમાં ઉકાળીને પાણી
પાનાથી તાવની બીમારીમાં લાગતી તરસ
કમી પાવે; અને તે મરગી અથવા રેક-
સના દરદમાં પણ ઉપયોગી ગણાય છે.

કદુપાકિ ચ । વિચન્ધાધ્માનશોયામત-
ન્દ્રાદિકાજ્વરાસજિત્ । પ્રમેહપીનસશ્લે-
ષ્મકાસકળ્દસમીરનુત્ ॥

નામ-દેવદાર, દારૂબદ્ર, દારૂ, છેદ્રદાર,
મસ્તદાર, દુકિલિમ, કૃત્રિમ અને સુર-
પૂરક એટલાં દેવદારનાં સંસ્કૃત નામ છે.
હિં. દેવદાર; મ. તેલ્યદેવદાર; ફા. દેવ-
દાર; અ. સજરતુલ્યન; તૈ. દેવદાર
ચેક્કા; લા. Cedrus deodara.

ગુણ-દેવદાર હલકું, સ્તિબ્ધ, કડવું,
ગરમ, પાકમાં તીખું અને મલખંધ, આ-
કૃશ, સોબ, આમ, નિદ્રાજનું આલસ્ય,
હિક, જ્વર, રૂધિરનાં દરદ, પ્રમેહ, શ-
ળીખમ, કફ, ઉધરસ, ચળ તથા વાયુ
એઓને મટાડનાર છે.

પિળો બેરબો.

સરલઃ પીતવૃક્ષઃ સ્વાત્તથા સુરભિદા-
શ્વકઃ । સરલો મધુરસ્તિક્તઃ કદુપાકરસો
લઘુઃ ॥ લિગ્ધોષઃ કર્ણકળાસિરોગ-
સોહરઃ સ્મૃતઃ । કફાનિલસ્વેદદાહકા-
સમૂર્ચ્ચાવ્રણાપહઃ ॥

નામ-સરલ, પીતવૃક્ષ, અને સુર-
બીદારક, એટલાં પીળા બેરબનાં સંસ્કૃત
નામ છે. હિં. ધૂપ સરલ; બં. સરલ
કાદ.

ગુણ-પીળો બેરબો મધુર, કડવો,
પાકમાં તીખો, હલકો, સ્તિબ્ધ, ગરમ,
અને કાતના રોગ, ગળાના રોગ, નેત્રના
રોગ, ખૂતાદિકની પીડા, કફ, વાયુ,

પસીનો, દાહ, ઉધરસ, મૂર્છા તથા ગ્રણ
એઓને મટાડનાર છે.

તગર.

કાલાનુસાર્ય તગરં કુટિલં નવુપં ન-
તમ્ । અપરં પિષ્ઠતગરં દણ્ડહસ્તી ચ વ-
હિગમ્ ॥ તગરદ્વયમુષ્ણં સ્યાત્સ્વાદુ લિગ્ધં
લઘુ સ્મૃતમ્ । વિપાપસારશૂલાસિરોગ-
દોષત્રયાપહમ્ ॥

નામ-કાલાનુસાર્ય, તગર, કુટિલ,
નવુપ અને નત એટલાં તગરનાં સંસ્કૃત
નામ છે. બીજી જાતનું પણ એક તગર
થાય છે તેનાં પિંડતગર, દંડહસ્તી અને
બહિંથ એ નામો છે. હિં. તગર; મ.
ગોડે તગર; અ. સાડન; ક. તગર; લા.
Valeriana Haidwicku.

ગુણ-ખત્રે તગર ગરમ, મધુર,
સ્તિબ્ધ, હલકાં, અને ઝેર, વાઈ, શૂળ,
નેત્રના રોગ તથા ગ્રણે કોપને મટાડનાર છે.
પચક.

પચકં પચ્ચમન્થિ સ્વાત્તથા પદ્માદ્યં
સ્મૃતમ્ । પચકં તુવરં તિક્તં શીતલં વા-
તલં લઘુ ॥ વીસર્વદાહવિસ્ફોટકુષ્ઠશ્લે-
ષ્માસપિત્તનુત્ । ગર્ભસંસ્થાપનં રુચ્યં વ-
મિવ્રણવૃણાપનુત્ ॥

* ચરકસંહિતામાં તગરને શીતપ્રશમન
(ઘાટ મટાડનાર) ચેતના સ્થાપન (મે-
શક્તી લાવનાર) વર્ણવેલ છે.
સુશ્રુતસંહિતામાં તગરને વાત-કફકર,
વિપદર, વધુપ્રસાદન અને કંડુ-કુષ્ઠનાશક
વર્ણવેલ છે.

નામ—જેટલાં કમળનાં નામ છે તે સમળનાં પદ્મકનાં નામ છે, પદ્મગંધી પણ એવું નામ છે. હિં. પદ્મકાટ; મ. પદ્મકાટ; ક. પદ્મક; તૈ. પદ્મપુષ્પકવા; લા. *Prunus budam*

ગુણ—પદ્મક તુર, કડવું, થંડું, વાયુ કરનાર, હાલકું, ગર્ભને સ્થાપનાર, રૂચિ ઉપજાવનાર, અને રતવા, હાલ, વિરક્ષેટક, કોઠ, કપ્પ, રૂચિરનાં દરક, પિત્ત, વમન, ત્રણ તથા તરસ એઓને મટાડનાર છે.

*ગુગળ.

શુગુલદેવધૂપશ્ચ જટાયુઃ કૌશિકઃ પુરઃ । કુસ્તાલ્સલકં ક્લીબે મહિપાસઃ પલંકપઃ ॥ મહિપાસો મહાનીલઃ કુમુદઃ પદ્મ હત્યપિ । હિરણ્યઃ પદ્મમો જ્ઞેયો યુ-

*હિંદુ વૈદો ગુગળને પરમીઆ અને બીજા દરદોમાં ધી સાથે મેળવીને તેમજ શુગલી વગેરેમાં તથા ખરાબ નાસુર અને જખમપર લગાવવામાટે તેને લીંબુના રસ અને હોપદેલ તેલ સાથે મેળવીને આપવા બામણુ કરેછે.

શુસલમાન મંથકારો ગુગળને લોહી મુધારનાર, કોવત આપનાર, અને દસ્ત શુભારો લાવનાર ગણેછે અને બીજા શુસલમાલાર ક્વા સાથે મેળવીને સંધીના અને બીજા સાંધાનાં દરક, ત્વચારોગ અને ચૂનરયાનનાં દરદોપર આપવા જણાવેછે.

ચરકસંહિતામાં ગુગળને પુરુષ વિરજનીય (મળનો રંગ બદલનાર) રરર સાદ કરનાર, કદકર, અને ચૂનરયાત અને દેશોનાં દરક મટાડનાર ગણેવ છે.

શુશ્રુતસંહિતામાં તેને મેદ કદકર, અને યોનીદોષકર ગણેવ છે.

ગુલોઃ પદ્મ જાતયઃ ॥ મૃદ્વાજનસર્વર્ણસ્તુ મહિપાસ इति स्मृतः । महानीलस्तु विज्ञेयः स्वनामसमलक्षणः ॥ कुमुदः कुमुदामः स्यात्पद्मो माणिक्यसन्निभः । हिरण्यास्तु हेमागः पद्मानां लिङ्गमीरितम् ॥ महिपासो महानीलो गजेन्द्राणां हितावुर्भौ । हयानां कुमुदः पद्मः स्वस्वसारोग्यकरौ परौ ॥ विशेषेण मनुष्याणां कनकः परिकीर्तितः । कदाचिन्महिपालश्च स्मृतः कैश्चिन्नृणामपि ॥ शुगुलुः विशदस्तिक्तो विर्योणः पित्तलः सरः । कपायः कडुकः पाके कडु रक्षो लघुः परः ॥ भग्नसन्धानकृष्टप्यः सूक्ष्मः स्रयो रसायनः । दीपनः पिच्छिलो वल्यः कफवातव्रणापचीः ॥ मेदोमेहाश्मवाताश्च क्लेदकुष्ठाममास्तान् । पिडिकाग्रन्थिक्लोकाशगण्डमालाकुपीन् जयेत् ॥ माधुर्याच्च मयेद्वातं कपायत्वाच्च पित्तहा । तिक्तलात्कफजित्तेन शुग्गुलुः सर्वदौषहा ॥ स नवो बृंहणो वृष्यः पुराणस्ततिलेखनः । स्निग्धः काञ्चनसंकाशः पक्वजम्बूफलोपमः ॥ नूतनो शुग्गुलुः प्रोक्तः शुगन्धिर्यस्तु पिच्छिलः । शुष्को दुर्गन्धकथैव त्यक्तमरुतिवर्णकः ॥ पुराणः स तु विज्ञेयो शुग्गुलुर्वीर्यवर्जितः । अम्लं तीक्ष्णमजीर्णं च व्यापायं श्रममातपम् । मद्यं रोपं त्यजेत्सम्पग्गुणार्थं पुरसेवकः ॥

નામ—શુગુલુ, દેવધૂપ, જટાયુ, કૌશિક, પુર, કુસ્તોલ્સલક (નપુંસકલિંગ) મહિપાસ, અને પદ્મકાટલાં ગુગળનાં

સંસ્કૃ નામ છે. હિં. ભૈસયુગર; મ. ભ-
સાયુગલ; ફ્રા. બોએજ હુદાન; અ. મુ-
બીલે અર્જક; ક. ઈંડોબો; તૈ. માહીપાંછી;
ઈ. Endian dollum. લા. Balsam-
odendron Rayburghie.

લક્ષણ—મહિપાક્ષ, મહાનીલ, કુમુદ,
પદ્મ અને હિરણ્ય એવી રીતે શુગળની
પાંચ જાતો છે. જે શુગળ ભરતો જેવા
અને આંજણ જેવા વર્ણવાળો હોય તે
મહિપાક્ષ કહેવાય છે. જે શુગળ બહુજ
નીલા વર્ણવાળો હોય તે મહાનીલ કહે-
વાય છે, જે શુગળનો રંગ કુમુદના જેવો
હોય તે કુમદાલ કહેવાય છે. જે શુગળ
માણુક જેવો હોય તે પદ્મ કહેવાય છે
અને જે શુગળ સોના જેવો હોય તે હિ-
રણ્ય અથવા હિરણ્યાક્ષ કહેવાય છે. એ
પાંચેનાં લક્ષણ સમજવાં.

ઉપયોગ—મહિપાક્ષ અને મહાનીલ
એ બે શુગળ હાથીઓને હિતકારી છે,
કુમુદ અને પદ્મ એ બે શુગળ ઘોડાઓને
હિતકારી છે અને હિરણ્યાક્ષ શુગળ વિ-
શેષ કરી માણુસોને હિતકારી છે. કોઈ
સમયે મહિપાક્ષ શુગળ પણ માણુસોને
હિતકારી થાય છે એમ કહેલાએકનો
મત છે.

શુણુ—શુગળ સ્વચ્છ, કડવો, ગરમ,
વીર્યવાળો, પિત્ત કરનાર, દસ્ત ઉતારનાર,
કષાય, તીખો, પાકમાં પણ તીખો, રૂક્ષ,
બહુજ હલકો, બાંગાને સાંધનાર, મૈથુ-
નની શક્તિ વધારનાર, સૂક્ષ્મ, સ્વરને

વાસ્તે સારો, રસાયનરૂપ, અગ્નિને દીપ્ત
કરનાર, ચિકિત્સો, બળ આપનાર અને
કફ, વાયુ, વણ, ગાંઠ, મેદ, પ્રમેહ, પ-
થરી, સંકેલપણું, કાઢ, તથા આમવાત
એઓને મટાડનાર છે. શુગળ મધુર હો-
વાથી વાયુને ચમાવે છે, કષાય હોવાથી
પિત્તને મટાડે છે અને કડવો હોવાથી
કફને જીતે છે એટલા માટે શુગળ ત્રણે
રોગને હરનાર છે. જે શુગળ નવો હોય
તો તે પ્રુષ્ઠિ આપે છે અને મૈથુનની શ-
ક્તિ વધારે છે. જુનો હોય તો તે મ-
ળોને બહુજ ઉષ્ણે છે. જે શુગળ સ્ત્રિ-
જ્ય, સોના જેવા રંગવાળો, પાંદલા બંધુ
જેવો, મુગંધી અને ચીકણો હોય તેને
નવો સમજવો. જે શુગળ દુર્ગંધ હોય
અને જેમાં સ્વાભાવિક શુણુ તથા વર્ણ
ન રહ્યા હોય તેને જુનો સમજવો. જુના
શુગળમાં શક્તિ હોતી નથી. શુગળનું
સેવન કરનારાને જે તેનો પુરેપુરો લાભ
લેવાની ઇચ્છા હોય તો તેણે ખાટા પ-
દાર્થ, તીક્ષ્ણ પદાર્થ, કષાય પદાર્થ, અર્ણ
પદાર્થ, મૈથુન, પરિશ્રમ, તડકો, મધ
અને રોષ એઓને છાડી દેવાં જોઈએ.

દેવદારનો ગુંદરૂપ ધૂપ.

શ્રીવાસઃ સરલઘ્વાતઃ શ્રીવેદો દક્ષધૂ-
પકઃ । શ્રીવાસો મધુરસ્તિક્તઃ સ્તિગ્ધો-
ણસ્તુવરઃ સરઃ । પિત્તલો વાતમૂર્ધાસિ-
સ્વરોગકફાપહઃ । રક્ષોઽગ્રઃ સ્વેદદર્શન-
ન્યયુકાકળદ્રવણમણુત્ ॥

નામ-શ્રીવાસ, સરલસ્ત્રાવ, શ્રીવેદ
અને વૃક્ષધૂપક એટલાં દેવધારના ગુંદરનાં
સંસ્કૃત નામ છે. હિં. સરલ કાગોદ, ગુ-
ગરી, બં. ટાપોનતેલ;

ગુણુ-એ ગુંદર મધુર, કઠવો, સ્તિ-
બ્ધ, ગરમ, તુરો, દસ્ત ઉતારનાર, પિત્ત
કરનાર અને વાયુ, આયાના રોગ, ને-
ત્રના રોગ, સ્વરબંગાદિક, કફ, રાક્ષસની
પીડા, પસીનો, કુર્જધપણું, જી, અળ
તથા પ્રણ એઓને મટાડનાર છે.

રાણ.

રાલસ્ટુ શાલનિર્યાસસ્તથા સર્જરસઃ
સ્મૃતઃ । દેવધૂપો યક્ષધૂપસ્તથા સર્વરસ-
શ્ચ સઃ ॥ રાલો હિમો શુક્તિક્કઃ ક-
પાયો ગ્રાહકો દરેત્ । દોપાસસ્વેદવીસ-
ર્પજ્વરવ્રણવિપાદિકાઃ । ગ્રહમન્નાપિદ-
ગ્ધાશ્રીશૂલાતીસારનાશનઃ ॥

નામ-રાણ, શાલનિર્યાસ, સર્જરસ,
દેવધૂપ, યક્ષધૂપ અને સર્વરસ એટલા રા-
ણનાં સંસ્કૃત નામ છે. હિં. રાર, રાલ;
બં. ધુના; અ. ધીખાર; ઈ. Yellowie-
gall; લા. Resinaflera

મધ્યમન ઉલ્લેખદવીઅભો કર્ણી ચીર
મહુમઃ હુસેન લખે છે કે:-માંદા માલુ-
રાના ચોરડામાં ધુમાડો કરવામાં રાણનો
ઉપયોગ કરવો ફાયદાકારક છે. રાણનું
ઝાડ જેમ જેમ મોટી ઉમરનું થતું
જાય છે તેમ તેમ ધડનાં લાકડાં અને છા-
લની વચમાં રાણ જામી જાય છે તેથી
ઝાડ નીકળતી જાય છે. લુના નામુર ઉપર
રાણનો મધ્યમ લગાડાય છે.

ગુણુ-રાણ ટાઢો, ભારે, કઠવો, કષા-
ય, દસ્તને રોકનાર અને દોષ, લોહીનાં
દરદ, પસીનો, રતવા, જ્વર, મણ, વિ-
પાદિકા નામનો ઢાઢ, પગનું દરદ, ભૂ-
તપ્રેતથી ચએલાં દુઃખ, અગ્નિદાહ, અ-
લક્ષ્મી, રાળ તથા વલ્લો જતો ગ્રાહો
એઓને મટાડનાર છે.

કિંદર.

કુન્દુસ્તુ મુકુન્દા સ્વાત્સુગન્ધઃ કુન્દ
इत्यपि । कन्दुर्मधुरस्तिक्कस्तीक्ष्णस्त-
च्यः कटुर्हरिः । ज्वरस्वेदग्राहकस्मीमृष-
रोमकफानिलान् ॥

નામ-કુંદર, મુકુંદ, મુગુંધ, અને કુંદ
એટલાં કિંદરનાં સંસ્કૃત નામ છે. હિં.
ગુંદખરોસા; મ. અવલગુંદર, સાલઈ-
ડીક; ગુ. કિંદર, ઈસેસ, રોસગુંદર; ફા.
કુંદરેમી; અ. કુંદરેજકર; ક. ઈંડગોલ;
તે. ગુગુલુ; ઈ. Olibanum; લા.
Boswellia therrifera.

ગુણુ-કિંદર મધુર, કઠવો, તીક્ષ્ણ,
આમીને વાસ્તે સારો, તીખો અને
જ્વર, પસીનો, ભૂતપ્રેત, અલક્ષ્મી, મો-
હાડાંના રોગ, કફ તથા વાયુ એઓને
મટાડનાર છે.

રોક્ષરસ.

सिन्धुकस्तु तुर्यकः स्याद्यतो यव-
नदेशनाः । कपित्थं च संख्यावास्तथा
च कपिनामकः ॥ सिन्धुकः कटुकः
स्वादुः स्निग्धोष्णः शुककान्तिकृत् । वृष्यः
कण्ठ्यः स्वेदकृष्टज्वरदाहप्रदापहः ॥

નામ—સિલ્હક, તુરુક, કપિતૈલ, અને વાંદરાના નામવાળો એટલાં શેલા-રસનાં સંસ્કૃત નામ છે. શેલારસ યવ-નના દેશમાં ઉત્પન્ન થાય છે માટે તેનું ‘તુરુક’ એવું નામ છે. હિં. સિલ્હક; મ. શિલારસ; ફા. સેલારસ; ક. પીડતૈલ, ઇ. Liquid amber; લા. Liquidamber Orientatis.

ગુણુ—શેલારસ તીખો, મધુર, સ્નિ-ગ્ધ, ગરમ, વીર્યને વધારનાર; કાંતિ આ-પનાર, શક્તિ આપનાર, કંઠને હિતકારી અને ખરીનો, કાઠ, જ્વર, દાહ તથા ભૂતપ્રેત એવાને મટાડનાર છે.

અયક્ષ.

જાતીફલં જાતિકોશં માલતીફલ-મિલ્યપિ । જાતીફલં રસે તિક્તં તીક્ષ્ણો-ર્ણ રોચનં લઘુ ॥ કટુકં દીપનં ગ્રાહિ-સ્ત્યર્થં શ્લેષ્માનિલાપહમ્ । નિદ્રાન્તિ મુત્ત-પૈરસ્યં મત્સ્યદૌર્ગન્ધ્યકુણ્ઠતાઃ । કૃમિકા-સવમિશ્વાસશોષપીનસહદુઃખઃ ॥

નામ—જાતીફલ, જાતિકોશ અને મા-લતીફલ એટલાં અયક્ષનાં સંસ્કૃત નામ છે. હિં—મ—ગુ—અયક્ષ; ફા. એએયુલા, અ. —એએઅલતીગ; તૈ. બજીકાયા; ઇ. Nut meg, લા. Myristica officinalis.

ગુણુ—અયક્ષ રસમાં કડવું, તીક્ષ્ણ, ગરમ, રૂચિ ઉપજાવનાર, હલકું, તીખું, અગ્નિને દીપ્ત કરનાર, દસ્તને રોકનાર, સ્વરને હિતકારી અને કફ તથા પવન એવાને મટાડનાર છે. મોઢોડાનું કુસ્વા-દપણું, મળ, દુર્ગંધપણું, કાળાશ, કૃમિ,

ઉધરસ, વમન, શ્વાસ, શોષ, સળીખમ અને છાતીનાં દરદ એવાને પણ મ-ટાડે છે.

અવંત્રી.

જાતીફલસ્ય તક્ષ્મોક્તા જાતીપત્રી મિપગૈરઃ । જાતિપત્રી લઘુ સ્વાદુઃ કદ્દળા-રુચિવર્ણકૃત્ । કફકાસવમિશ્વાસહૃણા-કૃમિવિપાપહા ॥

નામ—અયક્ષની છાલ એ અવંત્રી છે એમ વૈદ્યલોકો કહે છે. હિં. બલીત્રી; મ. અયપત્રી; ફા. જવત્રી; અ. બીસ-બાસા; ક. અયપત્રી; તૈ. બજીપત્રી; ઇ. Mace, લા. Myristicifragrans;

ગુણુ—અવંત્રી હલકી, મધુર, કડવી, ગરમ, રૂચિ આપનાર, વર્ણને સારો કર-નાર અને કફ, ઉધરસ, વમન, શ્વાસ, તરસ, કૃમિ તથા ઝેર એવાને મટા-ડનાર છે.

*લવંગ.

લવઙ્ગં દેવકુસુમં શ્રીસંજ્ઞં શ્રીમદ્ભક્તમ્ । લવઙ્ગં કટુકં તિક્તં લઘુ નેત્રહિતં હિમમ્ ॥ દીપનં પાચનં રુચ્યં કફપિત્તાસનાદ-કૃત્ । તૃણાં છદિં તથાધ્માનં શૂલમાથ-વિનાશયેત્ । કાસં શ્વાસં ચ દિક્તં ચ-ક્ષયં ક્ષયપતિ ધ્રુવમ્ ॥

* હિંદુવૈદો લવીં અને ઉખુ, પાચક, કફ દૂર કરનાર અને આમ બેસાડનાર ગણે છે; તેમજ પેટની સૂક બેસાડવાને તેમજ તરસ છીપાવવાને અને ઉલટી, વાથ વગેરેને બંધ કરવાને આપધ તરીકે આગે છે.

નામ—લવંગ, દેવકુસુમ, શ્રીસંઘ,
અને શ્રીપ્રમુદનક એટલાં લવંગનાં સંસ્કૃત
નામ છે. હિં. લોંગુ; મ. લવંગ; ફાં. મે-
હક; અ. મીખકકર્નેકુલ; ક. લવંગક-
લિકા; ઈં. Cloves; લા. Caryophyll-
us aromaticus;

ગુણ—લવંગ તીખું, કડ્ડું, હલકું, ને-
ત્રને હિતકારી, ટાકું, અગ્નિને દીપ્ત કર-
નાર, પાચન, રૂચિ ઉપજાવનાર અને
કફ, પિત્ત, રૂધિરના રોગ, તરસ, વમન,
આક્રંશ, શૂળ, ઉધરસ, શ્વાસ, હિંક
અને ક્ષયને અવશ્ય મટાડે છે.

બીજી એળચી.

પલા સ્પૂલા ચ મહુલા પૃથ્વીકા
ત્રિપુટાપિ ચ । મદ્રેલા મુદ્દેલા ચ ચન્દ્ર-
લાલા ચ ત્રિપુટિઃ ॥ સ્પૂલેલા કહુકા
પાકે રસે ચાનલકુલ્લયુઃ । રસોળા શ્લે-

શ્મસકમાનર્થકારો લવંગને પુરક અને
ગરમ ગણે છે અને બહાર ચોપડવામાં
અથવા ખવરાવવામાં આવે ત્યારે તેગની
અસર ઝેરની અસર કમતી કરવાની તે-
મજ માયાને દુખાને બંધ કરવાની છે
એમ તેઓ માને છે. વળી તેઓ એમ
પણ કહે છે કે તે ખાવાથી અવાજું મજ-
બુત પાવે છે, શ્વાસ ખુલ્લોદાર આવે છે,
કફ ખેંસી જાય છે અને પાચન શક્તિ વધે છે.

દ્રિયેલ ઔષધીમાં લવંગને ગરમ, જ્વ-
રત કરનાર અને પેટની ચુક મટાડનાર
ગણે છે; અને તે બદ્ધજની અને બીજાં
દરદોમાં બીજા પદાર્થો સાથે એળચીને
આપે છે. ગર્ભવતી સ્ત્રીઓને થતી ઉલટીમાં
લવંગને ગરમ પાણીમાં ભીંજવીને તે
પાણી પાવાની રાજાગણુ કરે છે.

અપિત્તાસકળ્પાસતપાપહા ॥ હૃદ્ધા-
સવિષવસ્ત્યાસ્પશિરોરુગ્મિકાસનુત્ ॥

નામ—સ્થુલૈલા, બહુલા, પૃથ્વીકા,
ત્રિપુટા, મદ્રેલા, મુદ્દેલા, ચંદ્રલાલા
અને ત્રિપુટિ એટલાં બીજી એળચીનાં
સંસ્કૃત નામ છે. હિં. બીલાયચી; મ.
ચારવેલા, એલદોડે; ગુ. એલચા; ફા.
હેલકલા; અ. કાલેચીબાર; ઈં. Large
Cardamon; લા. Amonum Suval-
atum.

ગુણ—બીજી એળચી પાકમાં અને
રસમાં તીખી, અગ્નિને દીપ્ત કરનાર, હ-
લકી, રસ, ગરમ અને કફ, પિત્ત, રૂધિ-
રનાં દરદ, ચળ, શ્વાસ, તરસ, છાતીનું
દરદ, ઝેર, મૂત્રાચયના રોગ, મોઢોડાના
રોગ, માથાના રોગ, વમન તથા ઉધર-
સને મટાડનાર છે.

૪ ઝીણી એળચી.

શ્લેષ્મોપકુશ્વિકા તુત્યા કોરગ્રી દ્રા-
વિદી શુટિઃ । પલા શ્લેષ્મા કફવાસ-
કસાર્થોમૂત્રકુષ્ઠહત્ । રસે તુ કહુકા
ચીતા લઘ્વી ચાતહરી મતા ॥

નામ—સૂક્ષ્મૈલા, ઉપદુચિકા, તુત્યા,
કારંગી, દ્રાવિદી અને શુટિ એટલાં ઝી-
ણી એળચીનાં સંસ્કૃત નામ છે. હિં.
ઈલાયચી; મ. લઘુવેલા; ગુ. એલચી
કાગરી; અ. કાટ્ટીવેસ્ટમાર; લૈ. એલાકુ.
ઈ. The less Cardamon; લા. Elo-
teria Cardamonum;

ગુણ—ઝીણી એળચી રસમાં તીખી,
ટાકી, હલકી અને વાયુ, કફ, શ્વાસ, ઉ-

ધરસ, અરસ તથા મૂત્રકૃચ્છને મટાડનાર છે.

જડી તજ.

સકપત્રં ચ વરાઙ્ગં સ્યાદ્ઘ્રુઙ્ગં ચોદં તથોત્કટમ્ । સત્ત્વં લઘુણં કટુકં સ્વાદુતિક્તં ચ રુક્ષકમ્ ॥ પિત્તલં કફવાતઘ્નં કણ્ઠમારુચિનાશનમ્ । હૃદ્ધસ્તિરોગવાતાર્શઃકૃમિપીનસમુદ્વહત્ ॥

નામ—ત્વકપત્ર, વરાંગ, જુંગ, ચોદ, અને ઉત્કટ એટલાં જડી તજનાં સંસ્કૃત નામ છે. હિં. ઢાલચીની; ફા. ઢાચીની; અ. સાલીખા; ક. તજ. તૈ. ઢાલચીની; ઈ. Cinnamon Bark; લા. C. cortex;

ગુણ—જડી તજ હલદી, ગરમ, તીખી, મધુર, કઠવી, રસ, પિત્ત કરનાર અને કફ, વાયુ, વળ, અપકવ તથા અશ્મિ એઓને મટાડનાર છે. હૃદયના રોગ, મૂત્રાશયના રોગ, અરસ, કૃમિ, સળીખમ તથા વીર્યને પણ હરી લે છે.

પાતળી તજ.

સક્ સ્વાદી હૃ તનુતક્ સ્યાતથા દારુસિતા મતા । રક્તા દારુસિતા સ્વાદી તિક્તા ચાનિલપિત્તહૃ ॥ મુરચિઃશુકલા વર્ણા મુલશોપહપાપહા ॥

નામ—તનુત્વક અને ઘાટસિતા એ પાતળી તજનાં સંસ્કૃત નામ છે.

ગુણ—પાતળી તજ મધુર, કઠવી, તીખી, મુગંધી, વીર્યને વધારનાર, વર્ણને સાર કરનાર અને વાયુ, પિત્ત,

મોઠાડાનો શોષ તથા તરસને મટાડનાર છે.

તમાલપત્ર.

પત્રં તામલપત્રં ચ તથા સ્યાત્પત્રનામકમ્ । પત્રકં મધુરં કિંચિત્તીક્ષ્ણોષં પિચ્છિલં લઘુ । નિહન્તિ કફવાતાર્શોદલાસારુચિપીનસાન્ ॥

નામ—પત્ર, તમાલપત્ર, અને પત્રનામક એટલાં તમાલપત્રનાં સંસ્કૃત નામ છે. હિં. તેજપાત; મ. સંભારપાન, તમાલપત્ર; ફા. સાદરચુ. અ. સાજીવ; ક. પત્રક; તૈ. આકુપત્રી, ઈ. Folia malabath લા. Cinnamomum Tamala;

ગુણ—તમાલપત્ર મધુર, કાંઈક તીક્ષ્ણ તથા ગરમ, ચીકણું, હલકું અને કફ, વાયુ, અરસ, છાતીનું દરદ, અશ્મિ તથા સળીખમને મટાડનાર છે.

નાગકેસર.

નામપુષ્પઃ સ્મૃતો નાગા કેશરો નાગકેશરઃ । ચામ્પેયો નાગકિજ્જલ્કઃ કયિતઃ કાશ્વનાદયઃ ॥

[અર્ચં પુષ્પે તુ હીવે]

નામપુષ્પં કપાપોષ્ણં રુક્ષં લઘ્યામપાચનમ્ । જ્વરકણ્ઠવૃષાસ્વેદજ્વરિદ્વિહલા

* હિંદુવૈદક શાસ્ત્રોમાં નાગકેશરના ઝુકવેલાં ફુલને વાટીને ધી સાથે મેળવીને દુક્તા હરસ તેમજ પત્રનાં તળીયાંમાં થવી જળત્ર મટાડવા વાજામણુ કરી છે. અને આ ઝાડની છાલ અને મૂળીમાં પાણીમાં ભીજવી તે પાણી પીવાથી પાચન શક્તિ વધે છે અને જીર્ણમાંથી કચ્ચરીને કાઢેલું તેલ સ્ત્રીનાપર વાપરવા જણાવેલું.

સનાશનમ્ । દૌર્ગન્ધ્યકુષ્ઠવીસર્પકફપિ-
ત્તવિપાપહમ્ ॥

નામ—નાગપુષ્પ, નાગ, કેસર, નાગ-
કેસર, અપિચ, નાગકુંજદંડ અને સો-
નાનાં નામવાળાં એટલાં નાગકેસરનાં
સંસ્કૃત નામ છે. એ ચઢદો ન્યારે કૂ-
લને લાગુ પડવામાં આવે છે ત્યારે ન-
પુંસકલિંગમાં વાપરવામાં આવે છે. હિં.
ક. મ. તૈ. નાગકેસર; અ. નારગુષ્ક;
લા. Meanaforrea;

ગુણ—નાગકેસર કષાય, ગરમ, રૂક્ષ,
હલકું, અપક્રબને પકાવનાર અને નર,
ચળ, તરસ, ઉલટી, હેડથી, દુર્ગંધપણું,
કેડ, રતવા, કક, પિત્ત તથા ઝેરને મ-
ટાડનાર છે.

ત્રિઋત અને ચતુર્ઋત.

જગેલા પત્રકૈસ્તુલ્યૈસ્ત્રિસુગન્ધિ ત્રિ-
જાતકમ્ । નાગકેશરસંયુક્તં ચાતુર્જાત-
કમુચયતે ॥ તદ્વર્ચ રેચનં ફર્લં તીક્ષ્ણોર્ણં
સુલગન્ધહત્ લઘુ પિત્તાધિકુદ્વર્ણ્યં કફ-
વાતવિપાપહમ્ ॥

લક્ષણ—ત્રણ, એળચી અને તમાલ-
પત્ર સમભાગે ભેળાં કરવામાં આંખ્યાં
હોય તે ત્રિસુગંધી અથવા ત્રિઋતક કે-
હેવાય છે અને તેઓમાં નાગકેસર પણ
બેડવામાં આવે તો ચતુર્ઋત કેહે-
વાય છે.

ગુણ—એ ત્રિઋતક તથા ચતુર્ઋતક
બંને રેચક, રૂક્ષ, તીક્ષ્ણ, ગરમ, અને
બોહોડાનો દુર્ગંધ, કક, વાયુ તથા ઝેરને

મટાડનાર છે. હલકાં છે, પિત્ત કરનાર
છે, અગ્નિ કરનાર અને વર્ણને વાસ્તે
પણ સારાં છે.

કેસર.

કક્કુમં ઘુસ્ટણં રક્તં કાશ્મીરં પીતકં
વરમ્ । સંકોચં વિશુનં ધીરં વાહીકં શ્રો-
ણિતામિયમ્ ॥ કાશ્મીરદેશજે ભેત્રે કુ-
ક્કુમં યદ્વેદિ તત્ । સૂક્ષ્મકેશરમારક્તં
પદ્મગન્ધિ તદુત્તમમ્ ॥ વાહીકદેશસં-
જાતં કક્કુમં પાણ્ડરં મતમ્ । કેતકીગન્ધ-
યુક્તં તન્મધ્યમં સૂક્ષ્મકેશરમ્ ॥ કક્કુમં
પારસીકે યનાયુગન્ધિ તદીરિતમ્ । ફેપ-
ત્પાણ્ડરવર્ણં તદધમં સ્પૂલકેશરમ્ ॥ કુ-
ક્કુમં કટુકં સ્નિગ્ધં શિરોરુમ્બળજન્યુજિત્ ।
તિત્તં વપિહરં કર્ણ્યં વ્યગ્રદૌપપ્રયાપહમ્ ॥

નામ—કુંકુમ, ધુસણ, રક્ત, કાશ્મીર,
પીતક, વર, સંકોચ, વિશુન, ધીર, બા-
લિહક એટલાં કેસરનાં સંસ્કૃત નામ છે.
એટલાં લોહીનાં નામ છે તે સધળાં કે-
સરનાં પણ નામ છે. મ. હિં. કેસર; રૂ. લરણીભાસ; અ. બદશના; ક. કુંકુમ; તૈ. કુંકુમપ્રભુ; ઈ. Saffron, લા. Crocis-
tigmata.

પરીક્ષા—કાશ્મીરદેશના ખેતરમાં જે
ઝીલું, ચતુ અને કમળ સરખા ગંધવાળું
કેસર થાય છે તે ઉત્તમ છે. બાલિહક
દેશમાં જે ઝીલું, ધોળાશવાળું અને કે-
તકી જેવા ગંધવાળું કેસર થાય છે તે મ-
ધ્યમ છે. ઇરાનમાં જે બહું, જરા ધોળા
રંગવાળું અને મધજેવા રંગવાળું કેસર
થાય છે તે અધમ છે.

ગુણ—કેસર તીખું, સિન્ધ, કડવું, વર્ણને વાસ્તે સાફ અને માથાનું દરદ, વ્રણ, છયડા, વમન, ખીલ તથા ત્રણે દોષને મટાડનાર છે.

ગોરોચન.

ગોરોચના હુ મજ્જ્યા વન્ધ્યા ગૌરી ચ રોચના । ગોરોચના હિમા તિક્ત્વા વજ્યા મજ્જલકાન્તિદા । વિપાલક્ષ્મીગ્રહોન્માદ-ગર્ભસાવક્ષતાસદ્દત્ ॥

નામ—ગોરોચના, મંગલ્યા, વંધા, ગૌરી અને રોચના એટલાં ગોરોચનનાં સંસ્કૃત નામ છે. ક. હિ. મ. ગોરોચન; અ. હળદ્દલ ખર; તૈ. ગોરોચનચુ; ઈ. Gollstone; લા. Bostaurus.

ગુણ—ગોરોચન ટાઢી, કડવી, વશ-કારક, મંગલકારક અને ઝેર, અસક્ષ્મી, ભૂતપ્રેત, ઘેલછા, મર્મઆવ, કાત તથા રૂધિરનાં દરદને મટાડનાર છે.

નખલા તથા નખલી.

નલ્લં વ્યાઘનલ્લં વ્યાઘાયુધં ત્રચક્રકારકમ્ । નલ્લં સ્વલ્પં નલ્લી પ્રોક્તા હનુર્હ-દૃવિલાસિની ॥ નલદ્રવ્યં વ્રહ્મજ્વવા-તાસજ્વરકુષ્ઠત્ । લઘુણં શુક્લં વર્ણ્ય-સ્વાદુ ઘ્રણવિપાપહમ્ । અલક્ષ્મીમુક્તદા-ર્ગન્યપ્રહૃત્પાકરસયોઃ કદુઃ ॥

નામ—નખ, વ્યાઘનખ, વ્યાઘયુધ અને ચક્રકારક એટલાં નખલાનાં સંસ્કૃત નામ છે. નખી, હનુ અને હદવિલા-સિની એટલાં નખલીનાં, (ઝીણા નખ-

લાનાં) નામ છે. હિ. દોનોનેખ; મ. નખલા; ફા. નાખુનપર્ધા; અ. અન-કાડતીખ; ક. નખ; ઈ. Shell; લા. Helix-ashern.

ગુણ—એ બને હલકાં, ગરમ, વીર્યને વધારનાર, વર્ણને સાથે કરનાર, મધુર અને ભૂતપ્રેત, કફ, વાયુ, રૂધિરનાં દરદ, જ્વર, કાંઠ, વ્રણ, ઝેર, અસક્ષ્મી, તથા મુખના કુર્ચપણને મટાડનાર છે અને પાક તથા રસમાં તીખાં છે.

વાળો.

વાલં હીવેરર્વાર્દિપ્રોદીચ્યં કેશામ્બુનામ-ચ । વાલકં શીતલં ક્ષત્ લઘુ દીપનપાચ-નમ્ । હૃષ્ટાસારુચિવીર્યસર્પહૃદ્રોગમાતિ-સારજિત્ ॥

નામ—વાલ, હીવેર, ખાઉંદ અને જી-દીઅ એટલાં વાળાનાં સંસ્કૃત નામ છે. કેશનાં અને પાણીનાં એટલાં નામ છે તે સઘળાં શુભંધલરેલાં વાળાનાં પણ નામ છે. હિ. ખસ; મ. વાલા; ફા. ખસખા-ના; તૈ. વાલીવેલ્લુ; ક. વાલદેવે; લા. Andropogon muricatus.

ગુણ—વાળો ઘંડો, રક્ત, હલકા, અ-ગ્નિને દીપ્ત કરનાર, પાચન, અને છા-તીનું દરદ, અરુચિ, રેતવા, ઉચ્છ્રી, અ-પકવ તથા વસા જતા ઝાડાને મટાડ-નાર છે.

કાળો વાળો (વીરલુવાળો.)

સ્વાદીરણં વીરતર્ધારં ચ વદ્મુલકમ્

વીરણં પાચનં શીતં વાન્તિહૃલ્લુષુ તિક્ત-
કમ્ ॥ સ્તમ્ભનં જ્વરનુદ્વાન્તિપદન્તિક્ત-
ફપિત્તહૃદ્ । વૃણાસ્રવિપવીસર્પકુચ્છદાહ-
વ્રણાપહમ્ ॥

નામ—વીરણુ, વીરતડ, વીર અને
બહુમૂલક એટલાં કાળા વાળાનાં સંસ્કૃત
નામ છે. મ. હિં. કાલાવાલા; તૈ. નક્ષ-
વાદીવેશ.

૪૪

ગુણ—કાળોવાળો પાચન, થંડો, વી-
ર્યને થંભાવનાર, હલકો, કડવો અને વ-
મન, જ્વર, મદ, કફ, પિત્ત, તરસ, રૂ-
ધિરનું દરદ, ઝેર, રતના, મૂનકૃચ્છ, દાહ
તથા મણુને મટાડનાર છે.

કાળા વાળાનાં ઝાડનું મૂલ.

વીરણસ્ય સ્તુ મૂલં સ્વાદુશીરં નલદં ચ
તત્ । અમૃણાલં ચ સેવ્યં ચ સમગન્ધિક-
મિત્યપિ ॥ ઊશીરં પાચનં શીતં સ્તમ્ભનં
લુષુ તિક્તકમ્ । મધુરં જ્વરનુદ્વાન્તિપદનુ-
ક્તફપિત્તહૃદ્ । વૃણાસ્રવિપવીસર્પદાહકુ-
ચ્છવ્રણાપહમ્ ॥

નામ—જે ઉપર લખેલા વીરણુનું મૂળ
છે તે ઊશીર, નલદ, અમૃણાલ, સેવ્ય
અને સમગન્ધિક કહેવાય છે.

ગુણ—એ વાળો પાચન, થંડો, વી-
ર્યને થંભાવનાર, હલકો, કડવો, મધુર
અને જ્વર, વમન, મદ, કફ, પિત્ત, ત-
રસ રૂધિરનાં દરદ, ઝેર, રતના, દાહ,
મૂનકૃચ્છ તથા મણુને મટાડનાર છે.

* જટામાંસી.

જટામાંસી મૂતજટા જટિલા ચ તપ-
સ્વિની । માંસી તિક્તા કપાયા ચ મેઘ્યા
કાન્તિવલપદા । સ્વાદ્વી હિમા ત્રિદોષા-
સદાહવીસર્પકુષ્ટનુદ્ ॥

નામ—જટામાંસી, જૂતજટા, જટિ-
લા અને તપસ્વિની એટલાં જટામાંસીનાં
સંસ્કૃત નામ છે. તૈ. હિં. મ. જટા-
માંસી; ગુ. વાલછક; ફ. મુચુલ; અ.
સુગણ્ડીખ; ક. બહુલગંધ ઈ. Shiko-
nara; લા. Nardostachys.

ગુણ—જટામાંસી કડવી, કપાય,

* મખજન ઉલ્લખ્યદવીઆનો કર્તી જ-
ટામાંસીને ચેટનો ખીગાડ કાઢનાર, ભૂત
કરનાર, પીસાળ સાફ લાવનાર અને પિત્ત
કાઢનાર મણુ છે, અને દેહમાંનાં દરદોમાં
તેમજ સ્નાતંતુને જોડ આપવામાટે અને
હિસ્તીરીયના બાંધીમાં આપવા ભગ્નામ્ન
કરેછે. અને એમ પણ કહેછે કે તેના ઉ-
પયોગથી માથાના વાળ કાળા અને લાંબા
થાયછે.

ડા. ઐનરલી કહેછે કે:—આ પદાર્થ-
માંથી માથામાં નખજનનું ધુસારોવાર તેલ
ગીંદળે છે તેમજ લોહી સાફ કરવામાટે
ચેટમાં ખાવા અપાય છે.

સરવૃક્ષીયમ એશાંગનેસી જટામાં-
સીને વેવેરીઅન નામની દવાને બદલે વા-
પરના ભવામ્ન કરેછે.

ચરકસંહિતામાં તેને વિષ્ટ વેતના
સ્થાપન અને ઉન્નયદ અપરમાર તથા વા-
યુના વિહાર ઉપર અકસીર મણેવ છે.

મુશ્રુતસંહિતામાં તેને વાતકાંતર વ-
લુંપ્રસાદન, કંડ દુહનાસન અને પીડાસા-
મક વર્ણવેલ છે.

પવિત્ર કાંતિ તથા બળને આપનારી, મધુર, ટાઢી અને ત્રણે દોષ, રૂધિરનાં દરદ, દાહ, રતવા તથા કાઢને મટાડનાર છે.

છડીલો. (પથરપુલ)

શૈલેયં તુ શિલાપુષ્પં વૃદ્ધં કાલાનુ-
સાર્યકમ્ । શૈલેયં શ્રીતલં હૃદયં કફપિત્ત-
હરં લઘુ । કણ્ઠકુષ્ઠાગ્નિરિદાહવિપ્લવ-
રક્તહત્ ॥

નામ-શૈલેય, શિલાપુષ્પ, વૃદ્ધ અને કાલાનુસાર્યક એટલાં છડીલાનાં નામ છે.

ગુણ-છડીલો ટાઢો, દહ્યને ગમે એવો, હલકો અને કફ, પિત્ત, ચળ, કાઢ, પથરી, દાહ, ઝેર અને લોહીના ઝાડાને મટાડનાર છે.

મોથ.

મુસ્તકં ન સ્ત્રિયાં મુસ્તં ત્રિપુ વારિદ-
નામકમ્ । કુરુવિન્દ્ય સંખ્યાતોડપરઃ ક્રો-
ઢકસેરકઃ ॥ મત્રમુસ્તં ચ યન્ત્રા ચ તથા
નાગરમુસ્તકઃ । મુસ્તં કઢુ દિમં ગ્રાહિ-
તિત્તં દીપનપાચનમ્ ॥ કપાયં કફપિ-
ત્તાસ્રવદ્ગ્વરાચિન્તુહત્ । અનૂપદેશે
યજ્ઞાતં મુસ્તકં તત્પશ્યતે । તત્રાપિ મુ-
નિભિઃ મોક્તં વરં નાગરમુસ્તકમ્ ॥

નામ-મુસ્તક, (પુલ્લિને તથા નપુસ-
કાલિને) અને મુસ્ત (ત્રણે લિંગે) એ
મોથનાં સંસ્કૃત નામ છે. એટલાં મેઘનાં
નામ છે તે સઘળાં મોથનાં પણ નાગ

છે. કુરુવિન્દ, ક્રોઢકસેરક, ભદ્રમુસ્ત, યન્-
દ્રા અને નાગરમોથ એ સઘળી મોથની
બતો છે. હિં. મ. ગુ. નાગરમોથ; ફી.
મુશ્કબમીન; અ. સાલ્કોફી; ક. ભદ્રમુ-
સ્તા; તૈ. તુંગમુસ્તા. લા. Cyherus
rotundous.

ગુણ-મોથ તીખી, ટાઢી, હસ્તને
સેકનાર, કડવી, અગ્નિને દીપ કરનાર,
પાચન, કપાય અને કફ, પિત્ત, રૂધિરનાં
દરદ, તરસ, જ્વર, અરૂચિ તથા છ-
વડાને મટાડનાર છે. જ મોથ ઝાઝા
પાણીવાળા પ્રદેશમાં ઉત્પન્ન થઈ દોષ
તે ઉત્તમ છે અને તેમાં પણ નાગરમોથ
ઉત્તમ છે એમ મુનિઓએ કહ્યું છે.

કચુરો.

કર્કૂરો વેપમુખ્યથ દ્રાવિઢઃ કલ્પકઃ
શરી । કર્કૂરો દીપનો રુચ્યઃ કઢુકાસ્તિ-
ક્ત એવ ચ ॥ મુગન્ધિઃ કઢુપાકઃ સ્વા-
સ્થપ્રાપ્તોઽગ્નિકાસનુત્ । વૃણ્ણો લઘુરે-
ચ્છાસં શુભવાતકફક્રમીન્ ॥

નામ-કર્કૂર, વેપમુખ્ય, દ્રાવિઢ, ક-
લ્પક અને શરી એટલાં કચુરાનાં સંસ્કૃત
નામ છે. હિં. કચૂર; ક. મ. કચોરા; ફી.
જરૂઆદ; અ. એરકુલકાકુર; તૈ. કા-
ચોરાલુ; ઈ. Long Zedoary; લા.
Curcuma Zernulect.

ગુણ-કચુરો અગ્નિને દીપ કરનાર,
રૂચિ ઉપજવનાર, તીખો, કડવો, સુ-
ગંધી, પાકમાં તીખો, ગરમ, હલકો અને
કાઢ, અરસ, મણ, ઉધરસ, થાસ, ગોટા,

વાયુ, તથા કદ્ તથા કૃમિને મટાડનાર છે.

મુરામાંસી.

મુરા ગન્ધકટી દૈત્યા મુરભિઃ શાલપાંખિકા । મુરા તિક્તા દિમા સ્વાદ્વી લઘ્વી પિત્તાનિલાપહા । ઝવરાસ્ટમ્ભૂતરક્ષોઘ્ની કુશ્કાસવિનાશિની ॥

નામ—મુરા, ગંધકટી, દૈત્યા, મુરભિ અને શાલપાંખિકા એટલાં મુરામાંસીનાં સંસ્કૃત નામ છે. ગુ. મ. મોરમાંસી; ક. મુરે. હિં. મુરા.

ગુણ—મુરામાંસી કડવી, ટાઢી, મધુર, હલકી અને પિત્ત, વાયુ, જ્વર, રૂધિરનાં કરક, ભૂત, રાક્ષસ, કાઠ તથા હૃદયરસને મટાડનાર છે.

ગંધપલાશી.

ઘઠી પલાશી પશ્યન્થા મુવ્રતા ગન્ધમૂલિકા । ગન્ધારિકા ગન્ધવધૂર્વધૂઃ પૃથુપલાશિકા ॥ ભવેદ્રન્ધ્રપલાશી હ કપાયા ગ્રાહિણી લઘુઃ । તિક્તા તીક્ષ્ણા ચ કટુકાનુણાસ્યમલનાશિની । શ્લેષકાસત્રણશ્વાસશૂલદિધ્મગ્રદાપહા ॥

નામ—ઘઠી, પલાશી, પશ્યન્થા, મુવ્રતા, ગંધમૂલિકા, ગંધારિકા, ગંધવધૂ, વધૂ અને પૃથુપલાશિકા એટલાં ગંધપલાશીનાં સંસ્કૃત નામ છે. હિં. છોટા કચ્છર; ગુ. કક; મ. કપુર કચરી; લા. કચ્છરમા આરોમાટીકા.

ગુણ—ગંધપલાશી કપાય, દરતને રો-

કનાર, હલકી, તીખી, તીક્ષ્ણ, કડવી, ગરમ નથી, મોહોડાના મેલને નાશ કરનાર ■ અને સોજ, હૃદયરસ, વાયુ, શ્વાસ, શૂલ, હેડકી તથા ઝાડને મટાડનાર છે.

કાંઝ અને ધઉંલા.

મિયજ્ઞઃ ફલિની કાન્તા લતા ચ મહિલાદયા । મુન્દ્રા મુન્દ્રફલા શ્યામા વિશ્વક્ષેનાઙ્ગનામિયા ॥ મિયજ્ઞઃ શીતલા તિક્તા તુવરાનિલપિત્તહત્ । રક્તાતિયોગદૌર્ગન્ધ્યસ્વેદવાહજ્વરાપહા ॥ શુભમ્ભવિપમોદઘ્ની તદ્વદ્રન્ધ્રમિયજ્ઞકા । તત્ફલં મધુરં ફક્તં કપાયં શીતલં શુભં । વિઘ્ન્યાધ્યાનબલકૃત્સંગ્રાહિ કફપિત્તજિત્ ॥

નામ—મિયંજુ, ફલિની, કાંતા, લતા, મુંદ્રા, મુંદ્રફલા, શ્યામા, વિશ્વક્ષેના, અંગના અને પ્રિયા એટલાં કાંઝનાં સંસ્કૃત નામ છે. જે સ્ત્રીનાં નામ છે તે સધળાં કાંઝનાં નામ પણ છે. હિં. કુલકેન, મ. મહવલા; ક. નેર્પોલજુ; બે. પ્રીયંજુ; લા. Prunus Mahaleb.

ગુણ—કાંઝ શીતલ, કડવી, તુરી અને વાયુ, પિત્ત, રૂધિરનું અધિકપણું, કુર્ચપણું, પસીનો, દાહ, જ્વર, ગોટા, તરસ, ઝેર તથા મોહ એઓને મટાડનાર છે. જે કાંઝમાં ગુણ છે તેજ ગુણ ધઉંલામાં છે. કાંઝનું ફલ મધુર, રસ, કપાય, ચંદુ, બારે, અને મળબંધ, આક્રેશ તથા બળને કરનાર, દરતને રોકનાર અને કદ તથા પિત્તને મટાડનાર છે.

રેણુકા.

રેણુકા રાજપુત્રી ચ નન્દિની કપિ-
લા દ્વિજા । મસ્મગન્ધા પાણ્ડુપુત્રી સ્મૃ-
તા કૌન્તી હરેણુકા ॥ રેણુકા કઢુકા
પાકે તિક્તાનુષ્ણા કઢુર્લઘુઃ । પિત્તલા
દીપની મેઘ્યા પાચિની ગર્ભપાતિની ।
ઘલાસવાતવૈકલ્પત્વદ્વક્ષ્ણવિપદાહનુત્ ॥

નામ-રેણુકા, રાજપુત્રી, નંદિની,
કપિલા અને તિલા એટલાં રેણુકાનાં સં-
સ્કૃત નામ છે. (કેટલાએક વૈદ્યલોકો રે-
ણુકાને મેદીનાં બીજ સમજે છે.) હિં.
રેણુકા; બં. રેણુક; મ. રેણુકબીજ.

ગુણ-રેણુકા તીખી, પાકમાં કડવી,
ગરમ નથી, હલકી, પિત્ત કરનાર, અ-
ગ્નિને દીપ્ત કરનાર, બુદ્ધિને હિતકારી,
પાચન, ગર્ભને પાકનાર અને કફ, વાયુ,
વિન્હલપણું, તરસ, ચળ, ઝેર તથા દા-
હને મટાડનાર છે.

તગરની ગાંઠ. ૪

ગ્રન્થિપર્ણ ગ્રન્થિકં ચ કાકપુષ્પં ચ
ગુલ્મકમ્ । નીલપુષ્પં સુગન્ધં ચ કથિતં
તૈલપર્ણકમ્ ॥ ગ્રન્થિપર્ણ તિક્તતીક્ષ્ણં ક-
દૂર્ણં દીપનં લઘુ । કષ્ણવાતવિપન્નાસ-
કણ્ઠદૌર્ગન્ધ્યનાશનમ્ ॥

નામ-ઐથીપર્ણ, ઐથીક, કાકપુષ્પ,
સુગન્ધ, નીલપુષ્પ, સુગંધ અને તૈલપ-
ર્ણક એટલાં તગરની ગાંઠનાં સંસ્કૃત
નામ છે. હિં. ગઠીવન, ગાઠેના; બં. ગે-
ઠેના; મ. ગઠેનાયા ગાઠ.

ગુણ-તગરની ગાંઠ કડવી, તીક્ષ્ણ,

તીખી, ગરમ, અગ્નિને દીપ્ત કરનાર,
હલકી અને કફ, વાયુ, ઝેર, શ્વાસ, ચળ,
અને દુર્ગંધપણુનો નાશ કરનાર છે.

ભરૂંક (તગરની ગાંઠનો ભેદ).

સ્થૌણેયકં વર્હિવર્હં શુકવર્હં ચ કુષ્ઠ-
રમ્ । શીર્ણરોમશુકં ચાપિ શુકપુષ્પં શુ-
કચ્છદમ્ ॥ સ્થૌણેયકં કઢુ સ્વાદુ તિક્તં
સ્નિગ્ધં ત્રિદોષનુત્ । મેઘાશુકકરં રુષ્યં
રસોષ્ઠં જ્વરજન્તુજિત્ । હન્તિ કુષ્ઠાસ્રવ-
હ્દાહદૌર્ગન્ધ્યતિલકાલકાન્ ॥

નામ-સ્થૌણેયક, ગર્હિવર્હ, શુકવર્હ,
કુષ્ઠર, શીર્ણરોમશુક, શુકપુષ્પ અને શુ-
કચ્છદ એટલાં ભરૂંકનાં સંસ્કૃત નામ છે.
(ભરૂંક મારવાડમાં પ્રસિદ્ધ છે.) હિં.
થુનેર; મ. થુથેર.

ગુણ-ભરૂંક તીખું, મધુર, રિનબ્ધ,
ત્રણે દોષને મટાડનાર, બુદ્ધિ આપનાર,
વીર્યને વધારનાર, શ્વિ ઉપજવનાર,
ભૂતપ્રેતને હણનાર અને જ્વર, છપકા,
કાઠ, રૂધિરનાં ફરફ, તરસ, દાહ, દુર્ગંધ-
પણું અને તિલકાલક (એક જાતનો છું-
દ્રરોગ) ને મટાડનાર છે. (સ્થૌણેયક
એટલે ગોઠીકલ્હાર એમ પણ કેટલા-
એક વૈદ્યોની કલ્પના છે)

ભોરેડિર (ઐથીપર્ણની એક જાત).

નિશાચરો ધનદરઃ કિલ્લો ગણહાસ-
કઃ । રોચકો મધુરસ્તિક્તઃ કઢુઃ પાકે
કઢુર્લઘુઃ ॥ તીક્ષ્ણો હૃયો હિમો હન્તિ
કુષ્ઠકણ્ઠકાફાનિલાન્ । રસોઽશ્રીસ્વેદમે-
દોઽસ્રજ્વરગન્ધવિપવ્રણાન્ ॥

નામ-નિશાચર, ધનહાર, કિતવ,
અને ગણદાસક એટલાં ભટેરનાં
નામ છે.

ગુણ-ભટેર રૂચિ ઉપજવનાર, મ-
ધુર, કડવો, તીખો, પાકમાં પણ તીખો,
હલકો, તીક્ષ્ણ, મનને ગમે એવો, ટાઢો,
અને કાઠ, ચળ, કદ, વાયુ, ભૂતાદિક,
અસહ્ય, પસીનો, મેદ, રૂધિરનાં દરદ,
તાવ, દુર્ગંધ, ઝેર તથા વધુ-એએને
મટાડનાર છે.

તાલીસપત્ર. ✽

તાલીસપત્રં યદ્રાજ્યં ધાર્મીયત્વં ચ
તત્સ્મૃતમ્ । તાલીસં લઘુ તીક્ષ્ણોર્ણ સ્વા-
સપાસકપાનિલાન્ । નિદન્યરુચિગુલમા-
મવહિમાન્ધપ્રપામયાન્ ॥

નામ-તાલીસ, પત્રાદય, અને ધા-
ત્રીપત્ર એટલાં તાલીસનાં સંસ્કૃત નામ
છે. હિં. મ. ગુ. તાળીસપત્ર; શ. ગર-
નપ; અ. તાલીસદર.

ગુણ-તાલીસ હલકું; તીક્ષ્ણ, ગરમ
અને ધાસ, ગિધરસ, કદ, વાયુ, અરૂચિ,
ગેટો, અપકવ, અગ્નિનું મંદપણું તથા
સથ એએને મટાડનાર છે.

કંકોલ.

કક્રોલં કોલકં પ્રોક્તં તથા કોપફલં
સ્મૃતમ્ । કક્રોલં લઘુ તીક્ષ્ણોર્ણ તિર્કં
હૃયં રુચિમદમ્ । આસ્યદોર્ગન્ધ્યદોગક-
પવાતામયાન્ધ્યદત્ ॥

નામ-કંકોલ, કોલક અને કોપફલ
એટલાં કંકોલનાં સંસ્કૃત નામ છે. હિં.

શીતલચીની; ખં. કંકલા, કવાખચીની;
અ. કવાખ; હલખઉલસ;

ગુણ-કંકોલ હલકું, તીક્ષ્ણ, ગરમ,
કડવું, દહ્યને ગમે એવું, રૂચિ આપનાર,
અને મુખનું દુર્ગંધપણું, છાતીનાં દરદ,
કદ, વાયુ તથા આંધળાપણું એએને
મટાડનાર છે.

ગંધકોકિલા અને ગંધમાલતી.

ક્લિન્ધોળા કફહૃત્તિક્તા મુગન્ધા ગ-
ન્ધકોકિલા । ગન્ધકોકિલયા તુલ્યા
વિજ્ઞેયા ગન્ધમાલતી ॥

ગંધકોકિલા સિન્ધ, ગરમ, કદને હ-
રનાર અને મુગંધી છે. ગંધમાલતી પ-
ણુ ગંધકોકિલા જેવી છે.

લામજ્જક.

લામજ્જકં મુતાલં સ્યાદમૃણાલં લયં
લઘુ । રૂપકાયકયં સેવ્યં નલદં ચાવદા-
તકમ્ ॥ લામજ્જકં હિમં તિર્કં લઘુ દો-
પત્રયાસજિત્ । સગામપલેદકુચ્છદાઢ-
પિત્તાસરોગમુત્ ॥

નામ-લામજ્જક, મુતાલ, અમૃ-
ણાલ, લય, લઘુ, ઉષ્ણાયકય, સેવ્યન-
લદ અને અવદાતક એટલાં લામજ્જક-
નાં નામ છે.

ગુણ-લામજ્જક ટાકું, કડવું, હલકું
અને તણે કોષ, લોહીનો ખીંગાડ, આમ-
લીના રોગ, પસીનો, મુત્તક, દાઢ,
તથા પિત્તને મટાડનાર છે.

અમૃકબાષ.

પલ્લાલકર્મલયં મુગન્ધિ દરિવાલુ-
કમ્ । પલ્લાલકર્મલાલુ કોપત્યં પવમી-

રિતમ્ ॥ एलवाल कटुकं पाके कषायं
शीतलं लघु । हन्ति कण्डूव्रणच्छर्दिदृक्-
कासारुचिहृद्भुजः । बलासविपपिचास-
कुष्ठमूत्रगदकृमीन् ॥

નામ—એલવાલુક, એલેય, સુગંધી,
એલાલુ, કપિત્થ, પવ અને હરિવાલુક
એટલાં અણુકળાખનાં સંસ્કૃત નામ છે. હિં. ચીનીકળાખ; મ. કાપૂરચીની; ફ્રા.
કળાખહ; અ. કળાસ; ક. કંઠાલદ્રય; તૈ.
કળાશ્ચીની; ઇ. Cubeb hopper; લા.
Cubeba officinalis.

ગુણ—અણુકળાખ તીખા, પાકમાં તુ-
રા, ટાઢા, હલકા અને ચળ, મથુ, ઉલ્લ-
ટી, તરસ, ઉધરસ, અરુચિ, છાતીનાં
દરદ, કફ, ઝેર, પિત્ત, લોહીનો ખીગાડ,
ઢાઢ, મૂત્રકૃચ્છ તથા કૃમિને મટાડનાર છે.

કેવડીમોથ.

कुटभटं दासपुरं चालेयं परिपेलवम् ।
प्रवगोपुरगोनर्दकैवर्तीमुस्तकानि च ॥
मुस्ताषत्पेलचपुटं शुक्रार्धं स्याद्वितुन्नकम् ।
वितुन्नकं हिमं तिक्तं कषायं कुटुकान्ति-
दम् । कफपित्तास्रवीसर्पकुष्ठकण्डूविपम-
णम् ॥

નામ—કુટમટ, દાસપુર, ખાલેય, પ-
રિપેલવ, પ્લવ, ગોપુર, ગોનર્દ, અને કે-
વર્તી મુસ્તક, એટલાં કેવડી મોથનાં સં-
સ્કૃત નામ છે. હિં. કેવડી, ક. કામડી,
મોથા; બં. વેહટમુથા. કેવડીમોથ ગો-
થની પેઠે કામલ પુટવાળી અને વીર્ય-
ઝવી થાય છે.

ગુણ—કેવડીમોથ ટાઢી, કડવી, તુરી,

તીખી, કાંતિ આપનાર અને કફ, પિત્ત,
લોહીનો ખીગાડ, રતવાં, ઢાઢ, ચળ તથા
ઝેરને મટાડનાર છે.

કપુરીમધુરી.

स्पृकास्पृक् ब्राह्मणी देवी मरुन्माला
लता लघुः । समुद्रान्तावधूः कोटिवर्षा-
लंकोपिकेत्यपि ॥ स्पृका स्याद्वी हिमा
वृष्या तिक्ता निखिलदोषनुत् । कुष्ठ-
ण्वविपस्वेददाहासज्वररक्तहृत् ॥

નામ—સ્પૃકા, સ્પૃક બ્રાહ્મણી, દેવી,
મરુન્માલા, લતા, લઘુ, સમુદ્રાંવધૂ, કો-
ટિવર્ષા અને અલંકારિકા એટલાં કપુરી-
મધુરીનાં સંસ્કૃત નામ છે. હિં. અસવ-
રગ, બં. ગંધર્વીડીમ; મ. કર્પૂરવલ્લી; તા.
કારીતુંબ.

■ ગુણ—કપુરી-મધુરી મધુર, ટાઢી,
વીર્યને વધારનાર, તીખી અને સખળા
દોષ, ઢાઢ, ચળ, ઝેર, પસીનો, દાહ, લો-
હીનો ખીગાડ તથા તાવને મટાડનાર છે.

પર્પટી (પદ્માવતી).

पर्पटीरञ्जना कृष्णा जतुका जननी
जनी । जतुकृष्णाग्निसंस्पर्शा जतुकचक्रव-
र्तिनी ॥ पर्पटी तुवरा तिक्ता शिशिरा
वर्णकलघुः । विपव्रणहरी कण्हकफपि-
चासकुष्ठनुत् ॥

નામ—પર્પટી, રંજના, કૃષ્ણા, જતુકા,
જનની, જના, જતુકૃષ્ણા, અગ્નિસંસ્પર્શા,
જતુકૃત અને ચક્રવર્તિની એટલાં પર્પ-
ટીનાં સંસ્કૃત નામ છે. હિં. પપરી; મ.
પાપડી.

ગુણ-પર્પટી તુરી, કડવી, ટાઢી, વર્ણને સારો કરનાર, હલધી, અને ઝેર, મણ, ચળ, કદ, પિત્ત, લોહીનો બીગાડ તથા ઠાઠને મટાડનાર છે.

નલિકા (સુગંધા બસાકૃતિ).

નલિકા વિદુમલતા કપોતચરણા નદી । ધમન્યજ્ઞનકેશી ચ નિર્મળ્યા સુપિરા નલી ॥ નલિકા શીતલા લઘ્વી ચઘ્ણ્યા કફપિત્તદ્વ । કૃષ્ણાશ્મવાતવૃણાસકૃષ્ણજ્વરાપહા ॥

નામ-નલિકા, વિદુલતા, કપોતચરણા, નદી, ધમની, અંજનકેશી, નિર્મળ્યા, સુપિરા અને નલી એટલાં નલિકાનાં નામ છે.

ગુણ-નલિકા ટાઢી, હલધી, નેત્રને હિતકારી, અને કદ, પિત્ત, મૂત્રકૃમ્મ, પથરી, વાધુ, તરસ, લોહીનો બીગાડ, કાઠ, ચળ તથા તાવને મટાડનાર છે.

પ્રપૌડરીક (પુંડરી).

પ્રપૌંડરીકં પૌંડર્યં ચઘ્ણ્યં પૌંડરી-પક્મ્ । પૌંડર્યં મધુરં તિક્તં કપાયં શુ-ક્લં હિમ્મ્ । ચઘ્ણ્યં મધુરં પાકે વર્ણ્યં પિત્તકફમણુત્ ॥

નામ-પ્રપૌંડરીક, પૌંડર્ય, ચઘ્ણ્ય અને પૌંડરીયક એટલાં પ્રપૌંડરીકનાં નામ છે.

ગુણ-પ્રપૌંડરીક મધુર, કડવું, કપાય, વીર્યને વધારનાર, ટાઢું, નેત્રને હિતકારી, પાકમાં મધુર, વર્ણને સારો કરનાર અને પિત્ત તથા કદને મટાડનાર છે.

॥ इति भावप्रकाशे कर्तृतादिवर्गः ॥

અથ ગડૂઆદિવર્ગ:

* ગળો.

અથ લંકેશ્વરો મારી રાવળો રાક્ષસા-વિપ: । રામપત્નીં વલાત્સીતાં જહાર મ-દનાતુર: ॥ તત્તસ્તં વલ્લ્લાન રામો રિપું જાયાપહારિણમ્ । તતો વાનરસૈન્યેન જ-યાન રણમૂર્દનિ ॥ હતે તસ્મિન્ સુરા-રાવી રાવળે વલગવિતે । દેવરાજ: સહ-સ્રાસ: પરિવૃષ્ટેડતિરાગવે ॥ તત્ર વે વા-નરા: કેચિદ્રાસસૈનિહતા રણે । તાનિન્દ્રો

* ડો. વાઘડ લખે છે કે:-ગળો પાચન-શક્તિ ધણી વધારે છે. આ કામમાટે રાા રૂપીયાભાર ગળોને ૧ શેર થડાપાણીમાં ૩ કલાક ભીંજી તે પાણી ગળીને ઠીવ-રામાં ત્રણ વખત પાવું. ગળોનાં મુળીયાં ખાંડીને ૧૫-૨૦ ગ્રેનની માત્રામાં આપ-વાથી હલદી થાયછે અને સર્પે કરડેલા મ-ગુખને ઉપરની માત્રા પ્રમાણે ૨૦ મીની-ટને અતરે ત્રણ વખત આપવાથી ઝેર ઉ-તરી જાયછે.

હિંદુવેદકે શાસ્ત્રકારે મુકતને અંતરે આવતા તેમજ ખીચી જાતના તાવ અઠ-કાવવાને તેમજ સહેવત વધારવાને ગ-ળોમાં તલ લવીંગ વગેરે ગરમ પદાર્થો મેળવીને આપવા ભલામણ કરેછે. કમળા તથા સંધીવાળા દરદમાં પણ તેને ઉપયોગી ગણે છે. ગળોના પાંદડાને મધ સાથે વા-ડીને શુભડાપર ચોપડાય છે અને તેજમાં વાડીને આથપર ચોપડવાથી શરદીયી ફુ-જાતું માથુ મટી જાયછે. ગળોસત્ત્વ પી-સાળના દરદમાંદે અને બરણની ગાંઠમાંદે થલુંજ આડસીર ગળાય છે. સંધીવામાં ગળો ઉઠાળીને પાષ છે ને તેથી પેશાબ વધારે થાયછે.

જીવયામાસ સંસિચ્યામૃતવૃષ્ટિભિઃ ॥
તતો યેષુ પ્રદેશેષુ કપિયાગ્રાત્પરિચ્યુતાઃ ।
પીયૂષવિન્દવઃ પેતુસ્તેભ્યો જાતા ગુહ-
ચિકા ॥ ગુહચી મધુપર્ણી સ્યાદમૃતાઽ-
મૃતવલ્લરી । છિન્ના છિન્નરુહા છિન્નોદ્ભવા
વત્સાદનીતિ ચ ॥ જીવન્તી તન્ત્રિકા
સોમા સોમવલ્લી ચ કુણ્ડલી । ચક્રલક્ષ-
ણિકા ધીરા વિશલ્યા ચ રસાયની ॥
ચન્દ્રહાસી વયસ્થા ચ મળ્ડલીદેવનિ-
ર્મિતા । ગુહચી કડુકા તિક્ત્વા સ્વાદુપાકા
રસાયની ॥ સંગ્રાહિણી કપાયોળા લઘ્વી
વલ્યામિદીપની । દોષત્રયામત્કૃદ્વાહેદ-
કાસાંશ્વ પાણ્ડુતામ્ ॥ કામલા કુષ્ઠવાતા-
સજ્વરક્રમિયમીન્ હરેત્ । પ્રમેહન્વાસકા-
સાર્શકચ્છદ્રોગવાતજ્વલ્ ॥

ઉત્પત્તિ-લક્ષ્મીનો રાજ, અભિમાની
અને રાક્ષસોનો અધિપતિ રાવણ કામા-
તુર થઇને રામચંદ્રજીની સ્ત્રી સીતાને
ખજાત્કારથી હરીજતાં ખળવાન્ રામચં-
દ્રજીએ પાનરાઓના સૈન્યની સહાયતા
લઈ રણભૂમિમાં સીતું હરણ કરનારા
એ શત્રુને માર્યો હતો. દેવતાઓનો શત્રુ
અને બળથી ગર્વ પામેલો એ રાવણ મ-
રણ પામ્યા પછી દેવતાઓના રાજ દેવે
રામચંદ્રજી ઉપર અત્યંત પ્રસન્ન થઈને,
યુદ્ધમાં રાક્ષસોના હાથથી માર્યા ગએલા
વાનરાઓ ઉપર અમૃતની વૃષ્ટિ કરીને
તેઓને જીવતા કર્યા હતા. એ પ્રમાણે
અમૃતથી બીજાએલા વાનરાઓનાં ગા-
ત્રોમાંથી જે જે સ્થલમાં અમૃતના છાંટા
પડ્યા હતા તે તે સ્થલોમાં ગળોની પે-
દાશ થઈ છે.

નામ-ગડૂચી, મધુપર્ણી, અમૃતા,
અમૃતવલ્લરી, છિન્ના, છિન્નરુહા, છિન્નો-
દ્ભવા, વત્સાદની, જીવંતી, તંત્રિકા, સો-
મા, સોમવલ્લી, કુંડલી, ચક્રલક્ષણિકા,
વયસ્થા, મંડલી અને દેવનિર્મિતા એ-
ટલાં ગળોનાં સંસ્કૃત નામ છે. હિં. ગિ-
લોય; મ. ગુલવેલ; ફા. અ. ગિલોઈ;
ક. અમરદવલી; તૈ. તિપ્પતિગા. લા.
Cocculus cordifolius.

ગુણ-ગળો તીખી, કડવી, પાકમાં
મધુર, રસાયનરૂપ, હસ્તને રોકનાર, તુરી,
ગરમ, હલકી, બળ આપનાર, અગ્નિને
દીપ્ત કરનાર અને ત્રણે દોષ, આમ, ત-
રસ, લઘ, પ્રમેહ, ઉધરસ, પાંડુરોગ,
કમળો, કોહ, વાયુ, લોહીનો બીગાડ,
તાવ, કૃમિ, ઉલટી, શ્વાસ, અરશ, મૂત્ર-
કૃમ્મ, તથા છાતીનાં દરદને મટાડનાર છે.

નાગરવેલનાં પાન.

તામ્બૂલવલ્લી તામ્બૂલી નાગિની ના-
ગવલ્લરી । તામ્બૂલં વિશદં રુચ્યં તી-
ક્ષ્ણોષ્ણં તુવરં સરમ્ ॥ વશ્યં તિક્તં કટુ
ક્ષારં રક્તપિત્તકરં લઘુ । વલ્યં શ્લેષ્મા
સ્વદૌર્ગધ્યમલવાતશ્રમાપહમ્ ॥

નામ-તાંબૂલવલ્લી, તાંબૂલી, નાગિ-
ની અને નાગવલ્લરી એટલાં નાગરવે-
લનાં પાનનાં સંસ્કૃત નામ છે. હિં. પાન;
મ. નાગવેલ્ય; ફા. બર્ગ તંબોલ; અ. કાન;
ક. નાગવલ્લી; તૈ. તામલપાક; ઈ. *Betel*
leaf; લા. *Piper betel*.

ગુણ- નાગરવેલનું પાન સ્વચ્છ, ર-
ચિ ઉષ્ણવનાર, તીક્ષ્ણ, ગરમ, તુર

હરતને ખસેડનાર, વચ્ચે કરનાર, તીર્થું, કુંડલું, ખાક, રૂમિરને તથા પિત્તને કરનાર, હલકું, બળ આપનાર અને કફ, મોઢાકાનું દુર્ગંધપણું, મળ, વાયુ તથા શ્વમ એઓને મટાડનાર છે.

*બીલી.

વિશ્વઃ ક્ષાન્ધિસ્વચ્છૈર્લૂપૌ માલ્દર્શી-
ફલદાયપિ । શ્રીફલસ્તુવરસ્તિક્તો ગ્રાહી
ક્ષોડપિપિત્તકૃત્ । વાતસ્તેષ્વહરો વસ્યો
લઘુરુણશ્ચ પાચનઃ ॥

*કો. હીમિક કહે છે કે:—આ ફળ પોષિક અને લોહી સુધારનાર અગ્નિય છે અને તે આવાથી થોડો બુલાવણ લાગે છે અને હરતની કળકળાત દૂર થાય છે. છાત અને મૂળીઓના ઉકાળો વાઈવારે આપતા નવરમાં અપાય છે. અને આંખો દુખવા આવી હોય ત્યારે પાંદડાં વાટીને તેની પાટીસ આંધવાથી આરામ થાય છે. ફળ કાચાં હોય ત્યારે ઉતારી લઈ સુકાવીને તેમના મગજ મરડાના દરદર આપવાથી સારી અસર કરે છે અને પાકાં ફળો મગજ આંધવાની રસ સાથે મેળવીને આપવાથી ચડક થાય છે. જાડાની છાતનો ઉકાળો હૃદયનો ધબધાસો નરમ પાડવામાટે વપરાય છે અને પાંદડાં હચના રોગમાં અપાય છે.

૩૦. શ્રીન. કહે છે કે:—પાકાં ફળના મગજનું સરખત બનાવી દરરોજ સવારમાં પીવાથી બદહજમી દૂર થાય છે અને કાચાં ફળને છ કલાક સેકીને આપવાથી જાડો અને મરડો બંધ થાય છે. લોહીના બચ્ચામાં તેને મગજ પાંચ રૂપીયા સ્થર લેઈ તેમાં ૫ થી ૭ા રૂપીયા સ્થર પાણી અને ૧૨૫ સાર અને બરફ નાંખી દીવસમાં ૨ થી ૩ વખત આપવાથી સારો ફાયદો થાય છે, અને જાડા અને મરડામાં પણ તે મિશ્ર પણી સારી અસર કરે છે.

નામ-બિલ્વ; શાંડિલ્ય, શૈલ્પ, માલ્દર અને શ્રીપ્રલ એટલા બીલીનાં સંસ્કૃત નામ છે. હિં. બેલ; મ. બેળફળ; ક. બેલહ; તૈ. મરીડી; છં. બેગલકિન્સ; લા. ઈમલમાર મેલાંત.

નામ-બીલું તુરં, કડલું, હરતને રાકનાર, રક્ષા, અક્ષિ તથા પિત્તને કરનાર, વાયુ તથા કફને હરનાર, બળ આપનાર, હલકું, ગરમ અને પાચક છે.

સીવધુ.

મધ્યારી મધ્યર્ણી ચ શ્રીવર્ણી મધુવર્ણિકા કાશ્મીરી કાશ્મરી હીરા કાશ્મર્યઃ
પીતરોહિણી ॥ કૃષ્ણવૃન્તા મધુરસા મ-
હાકુસુમિકાપિ ચા કાશ્મરી તુવરા તિક્તા
વીર્યોષ્ણા મધુરા સુઃ ॥ દીપની પાચની
મેઘ્વા મેદિની શ્વમશોષિત્ । દીપવૃન્તા-

મખલનકિલ્લ અલ્પવીઆનો કર્ત્તી લખે છે કે:—બીલીના પાંદડાંનો રસ જાડાની કળકળાત અને તાવના મરજમાં મધ સાથે મેળવીને અને કમળામાં કાળાં મરી સાથે મેળવીને અપાય છે. તે બેલફળને ખાદી, પાચક અને કૈવલ આપનાર મળે છે અને તે વાપરવાથી હરસ હરપત થાય તેમાટે હમેશા સાકર સાથે મેળવીને આપવા ભલામણ કરે છે. આરધા પાકાં ફળ રોડી તેનો મગજ સાકર અને બુલાવણ સાથે મેળવીને સવારમાં બુખ્યા પેટે આપવાથી જાડો બંધ થાય છે.

ચરકસંહિતામાં બેલફળને મુળવાધી-હર, (હરસ મટાડનાર) સોળ ઉતારનાર અને જાડામાં આમ પડતી આકાશવાને તેને મગજ ઉપચોગી મળે છે.

મુશ્નુતસંહિતામાં તેને રક્ષાતિશારના-રક, અને પિત્તસામક મનેત છે.

મશૂલાશોષિપદાહજ્વરાપહા ॥ તત્ફલં
 વૃદ્ધણં ઘૃપ્યં શુરુ કેશ્યં રસાયનમ્ । વાત-
 પિત્તત્વપારક્તક્ષયમૂત્રવિવન્ધનુત્ ॥ સ્વાદુ
 પાકે હિમં સ્નિગ્ધં ત્વરામ્લં વિશ્વદ્રિકૃત્ ॥
 હન્યાદાહત્વપાવાતરકપિત્તક્ષતસયાન્ ॥

નામ—ગંભારી, ભદ્રપર્ણી, શ્રીપર્ણી,
 મધુપર્ણીકા, કારમીરી, હીરા, કારમર્ય,
 પીતશેષિણી, કૃષ્ણવૃંતા, મધુરસા, અને
 મહાકુસુમિકા એટલાં સીવણનાં સંસ્કૃત
 નામ છે. હિં. કંભારી, ખુમેર; ખં. ગાં-
 ભારી; મ. ગુ. સીવણ;

ગુણ—સીવણ તુરી, કડવી, ગરમ
 વીર્યવાળી, મધુર, ભારે, અગ્નિને દીમ
 કરનાર, પાચન, બુદ્ધિને હિતકારી, દસ્ત
 લગાડનાર અને ભ્રમ, શોષ, દોષ, તરશ,
 આમ, શૂળ, અરશ, ઝેર, દાહ તથા તા-
 વને મટાડનાર છે. સીવણનું ફલ પ્રુષ્ઠિ-
 કારક, વીર્યને વધારનાર, ભારે, કેશને
 હિતકારી, પાકમાં મધુર, ટાકું, સ્નિગ્ધ,
 તુફ, ખાકું, કોઠાને સાફ કરનાર અને
 વાયુ, પિત્ત, તરશ, લોહીનો ખીગાડ,
 ક્ષય, મૂત્રકૃચ્છ, દાહ, રક્તપિત્ત તથા
 ક્ષતને મટાડનાર છે.

કાકચ્ય.

પાટલિ: પાટલા મોઘા મધુદત્તી ફ-
 લેરુદા । કૃષ્ણવૃન્તા કુવેરાસી કાલસ્થા-
 લ્યલિવલ્લભા ॥ તામ્રપુષ્પી ચ કવિતા
 પરા સ્યાત્પાટલા સિતા । મુષ્કકો મોક્ષકો
 વષ્ટાપાટલિ: કાષ્ઠપાટલા ॥

કાલસ્થાલીત્યત્ર કાચસ્થાલીત્યેકે ॥

પાટલા તુવરા તિત્તાનુણા દોપત્રયા-
 પહા । અરુચિશ્વાસશોથાસ્રછર્દિદિકાત્-
 પાહરી ॥ પુષ્પં કપાયં મધુરં હિમં હૃયં
 કપાસનુત્ । પિત્તાતિસારહૃત્કષ્ણં ફલં
 હિકાસપિચહૃત્ ॥

નામ—પાટલિ, પાટલા, મોઘા, મધુ-
 દૂતી, ફલેરુદા, કૃષ્ણવૃંતા, કુવેરાસી, કા-
 લસ્થાલી, કાંચસ્થાલી, અલિવલ્લભા અને
 તામ્રપુષ્પી એ એક જાતની કાકચનાં
 સંસ્કૃત નામ છે. પાટલા, સિતા, મુષ્કક,
 મોક્ષક, ધંટા, પાટલિ અને કાષ્ઠપાટલા
 એ ધોળી કાકચનાં નામ છે. હિં. પાડર,
 કંઠપાડર; કદુકરંજવા; ખં. પાડલ; મ.
 શ્વેતપાડલ; સાગરગોટા; ફા. ખાચઈજ-
 લીસ; અ. અક્તમક્ત; ક. કરંજભેડું;
 તૈ. કચકાઈ; ઈ. Bonducnut લા.
 Coccaltinia Bonducella.

ગુણ—કાકચ તુરી, કડવી, ગરમ નથી,
 ત્રણે દોષને હણનાર, અને અગ્નિ, શ્વાસ,
 સોખ, લોહીનો ખીગાડ, ઉલટી, હિક તથા
 તરશને મટાડનાર છે. કાકચનું ફલ તુફ,
 મધુર, ટાકું, દહ્યને ગમે એવું અને કઠ્ઠ
 તથા લોહીના ખીગાડને મટાડનાર છે.
 કાકચનું ફળ (કાકચીઆ) કંઠને હિત
 કારી છે અને પિત્ત, ત્રાડાતું દરદ, હીક, લો-
 હીનો ખીગાડ તથા પિત્તને મટાડનાર છે.

અરણી

અગ્નિમન્યો જય: સ સ્યાચ્છીર્ણી ગ-
 ણિકારિકા । જયા જયન્તી તર્કારી ના-
 દેયી વૈજયન્તિકા ॥ અગ્નિમન્ય: દ્રવ્યધુ-

નુદીયોષાઃ કફવાતહૃત્ । પાણ્ડુત્વ ક-
દુકસ્તિક્તસ્તુવરો મધુરોઽગ્નિદઃ ॥

નામ—અગ્નિમંથે, જય, શ્રીર્ષણી, ગ-
ણિકારિકા, જયા, જયંતી, તર્કરી, નાદેયી
અને વૈજયંતિકા એટલાં અરણીનાં સંસ્કૃત
નામ છે. હિં. અરની, અગૌથ; મ. થા-
રઅરેણુ; ઠ. નરખલ; તૈ. નેલીચેટ; લા.
Clerodendion phlomoides

ગુણ—અરણી ગરમધીર્ધવાળી, તી-
ખી, કડવી, તુરી, મધુર, અગ્નિ કરનાર
અને સોભ, કફ, વાયુ અને પાંડુને મટા-
કનાર છે.

અરણુ.

સ્યોનાકઃ ઘોષણથ સ્થાષ્ટકદ્વદ્વ-
ષ્ટકાઃ । મજ્જકર્પર્ણપત્રોર્ણશુકનાસકુટલ-
દાઃ ॥ દીર્ઘવૃન્તોઽરણ્યાપિ પૃષ્ઠશિશ્વઃ ક-
દમ્બરઃ । સ્યોનાકો દીપનઃ પાકે કદુક-
સ્તુવરો દિમઃ ॥ ગ્રાહી તિક્તોઽનિલશ્લેષ્મ-
પિત્તકાસમણાસનઃ । ટુણ્ડકસ્ય ફલં ઘાલં
ક્ષેપં વાતકફાપહમ્ ॥ હૃયં કપાયં મધુરં
રોચનં લઘુ દીપનમ્ । શુભ્વાર્થઃ કૃમિદ-
ર્પાદં ગુરુવાતપ્રકોષનમ્ ॥

નામ—સ્યોનાક, શોષણ, નટ, કટુંગ,
કુંદક, મંડુકનર્જ, પત્રોર્ણ, શુકનાસ, કુ-
ટનટ, દીર્ઘવૃન્ત, અરણુ, પૃષ્ઠશિશ્વ, અને
કુટંબર એટલાં અરણીનાં સંસ્કૃત નામ છે.

ગુણ—અરણુ અગ્નિને હીમ કરનાર,
પાકમાં તીખો, તુરો, ટાટો, દસ્તને રો-
કનાર, કડવો અને વાયુ, કફ, પિત્ત તથા
ઉધરસ, એએનો નાશ કરનાર છે. અ-
રણુનું નાહાતું ફલ રક્ત, દહ્યને ગમે

એવું, તુરું, મધુર, રૂચિ ઉપજવનાર,
હલકું, અગ્નિને હીમ કરનાર, અને વાયુ
તથા કફને હરનાર છે. અરણુનું મોટું ફલ
ગોટા, અરથ તથા કૃમિને હરનાર, ભારે
અને વાયુનો પ્રકાપ કરનાર છે.

પૃહત પંચમૂલ.

શ્રીફલઃ સર્વલોભદ્રા પાટલા ગણિકા-
રિકા । સ્યોનાકઃ પચ્ચમૃદૈતૈઃ પચ્ચમૂલં
મહન્મતમ્ ॥ પચ્ચમૂલં મહત્તિક્તં કપાયં
કફવાતનુત્ । મધુરં શ્વાસકાસગ્નમુષ્ણં
લઘ્વગ્નિદીપનમ્ ॥

લક્ષણ—ખીલી, રીવણુ, કાકમ, અ-
રણી અને અરણુ એએ પાંચ ભેળાં ક-
રવામાં આવે ત્યારે તે પૃહત્ પંચમૂલ
કહેવાય છે.

ગુણ—એ પૃહત્પંચમૂલ કડવું, તુરું,
મધુર, ગરમ, અગ્નિને હીમ કરનાર અને
કફ, વાયુ, શ્વાસ તથા ઉધરસને મટા-
કનાર છે.

સમેરવો.

શાલિપર્ણી સ્થિરા સૌમ્યા વિપર્ણી
પીવરી શુદ્ધા । વિદારિગંધા દીર્ઘાગ્ની
દીર્ઘપત્રાંશુમત્યપિ ॥ શાલિપર્ણી ગુરુહર્દિ-
જ્વરભાસાવિસારજિત્ । શોષટોષપ્રપહરી
ચુંદ્રશુક્લા રસાયની ॥ તિક્તા વિપહરી
સ્વાદુઃ શ્વતકાસકૃમિમણ્ડ ॥

નામ—શાલિપર્ણી, સ્થિરા, સૌમ્યા,
વિપર્ણી, પીવરી, શુદ્ધા, વીદારિગંધા,
દીર્ઘાગ્ની, દીર્ઘપત્રા અને અંશુમતી એ-
ટલાં સમેરવાનાં નામ છે.

ગુણુ—સમેરવો બારે, પુષ્ટિકારક, ર-
સાયનરૂપ, કડવો, મધુર અને જ્વર,
શ્વાસ, ઝાડાનું દરદ, શોષ, તથે દોષ,
ઉલટી, ઝેર, ક્ષત, ઉધરસ, તથા કૃમિને
મટાડનાર છે.

નાહાનો સમેરવો (ગંધી સમેરવો)

પૃષ્ઠિપર્ણી પૃથક્પર્ણી ચિત્રપર્ણ્યહિપ-
ર્ણ્યપિ । ક્રોધુચિન્ના સિંદુચ્છી કલશી ધા-
વનિર્ઘ્વા ॥ પૃષ્ઠિપર્ણી ત્રિદોષત્રીવૃષ્ણોજ્ઞા
મધુરા સરા । હન્તિ દાહજ્વરશ્વાસરક્તા-
તીસારવૃદ્ધવમીઃ ॥

નામ—પૃષ્ઠિપર્ણી, પૃથક્પર્ણી, ચિત્ર-
પર્ણી, અહિપર્ણી, ક્રોધુચિન્ના, સિંદુ-
ચ્છી, કલશી, ધાવની અને યુહા એ-
ટલાં નાહાના સમેરવાનાં સંસ્કૃત નામ છે.

ગુણુ—નાહાનો સમેરવો તથે દોષને
હરનાર, વીર્યને વધારનાર, ગરમ, મ-
ધુર, મળને ખસેડનાર અને દાહ, જ્વર,
શ્વાસ, લોહીનો ઝાડો, તરસ, તથા વ-
મનને મટાડનાર છે.

ઉભી ભોરીંગણી.

વાર્તાકી છુદ્રમળ્ટાકી મહતી વૃહતી
કુલી । હિંદુલી રાષ્ટ્રિકા સિંહી મહોષ્ઠી
દુઃપ્રધાપિણી ॥ વૃહતી ગ્રાહિણી હૃદ્યા
પાચની કફવાતહૃદ્ । કટુતિક્તાસ્યવૈર-
સ્યમલારોચકનાશિની । રૂષ્ણા કુષ્ઠજ્વર-
શ્વાસશૂલકાસામિમાન્ધાનિત્ ॥

નામ—નાર્તાકિ, છુદ્રલંટાણી, મહતી,
બૃહતી, કુલી, હિંદુલી, રાષ્ટ્રિકા, સિંહી,
મહોષ્ઠી અને દુઃપ્રધાપિણી એટલાં ઉપી

ભોરીંગણીનાં સંસ્કૃત નામ છે. હિં. વ-
લીકટાર્ક; મ. થાર ડોરલી; ફા. બાદબ-
ન; અ. બાલુંહિનું બંગલી; ક. હેમ્બુ-
ચુલુ; તૈ. પેદામુલંગા; લા. Solanum
Jequinii.

ગુણુ—ઉભી ભોરીંગણી હરતને શ-
કનાર, મનને ગમે એવી, પાચન, ગરમ,
તીળી, કડવી, અને કફ, વાયુ, મોહા-
ડાનું વિરસપણું, મળ, અશ્મિ, દાહ,
જ્વર, શ્વાસ, શૂળ, ઉધરસ તથા અ-
શિનું મંદપણું એવાને મટાડનાર છે.

બેઠી ભોરીંગણી.

કળ્પકારી તુ દુઃસ્પર્શા છુદ્રા વ્યાગ્રી
નિદિગ્ધિકા । કળ્પાલિકા કળ્પકિની
ધાવની વૃહતી તથા ॥

ઉમે ન વૃહત્યૌ । યત આહ શાશ્વતઃ ।

છુદ્રાયાં છુદ્રમળ્ટાયાં વૃહતીતિ નિગ-
ચતે । ર્વેતા છુદ્રા ચન્દ્રહાસા લક્ષ્મ-
ણા સેત્રદત્તિકા ॥ ગર્મદા ચન્દ્રમા ચ-
ન્દ્રી ચન્દ્રપુષ્પા મિયઙ્કરી । કળ્પકારી
સરા તિક્તા કંદુકા દીપની લઘુઃ ॥ ક-
ક્ષોષ્ણા પાચની કાસશ્વાસજ્વરકફાનિ-
લાન્ । નિહન્તિ પીનસંશ્વાસપાર્શ્વપીઠાહ-
દામયાન્ ॥ તપોઃ ફલં કટુ રસે પાકે ચ
કટુકં મનેત્ । શુકસ્ય રેચનં મેદિ તિક્તં
પિત્તાગ્નિકૃલ્લયુઃ ॥ હન્યાત્કફમરુતકળ્પ-
કાસમેદકૃમિજ્વરાન્ । તદ્વત્ત્રોક્તા સિતા
છુદ્રા વિશેષાદ્વર્ધકારિણી ॥

નામ—કંટકારી, દુઃસ્પર્શા, છુદ્રા,
વ્યાધી, નિદિગ્ધિકા, કંટાલિકા, કંટકિની,

ધાવનિ, અને બૃહતી, એટલાં બેઠી ભો-
રીંગણીનાં સંસ્કૃત નામ છે. ઉભી ભો-
રીંગણી બન્ને 'બૃહતી' એવા નામથી
ઓળખાય છે. શાશ્વતકોશમાં કહ્યું છે કે-
(બેઠી ભોરીંગણી અને ઉભી ભોરીંગણી
એ બન્ને બૃહતી કહેવાય છે.) શ્વેતા,
શુદ્રા, ચંદ્રહારા, લક્ષ્મણા, લેત્ર, દૂતિકા,
ગર્મિકા, ચંદ્રભા, ચંદ્રી, ચંદ્રપુષ્પા અને
પ્રિયંકરી એટલાં ધોળાં કુલવાળી ભો-
રીંગણીનાં નામ છે. હિં. લધુકટાર્થ; મ.
લધુરીંગણી; ક. નેલ્લુલ્લુ; તૈ. રવટીસુ-
લંગા; લા. Solanum xanthocarpum.

ગુણ-બેઠી ભોરીંગણી મળને ખ-
સેકનાર, કડવિ, તીખી, અગ્નિને દીમ
કરનાર, હલકી, રક્ત, ગરમ, પાચન
અને સક્ષીબમ, શ્વાસ, પડખાની પીડા
તથા છાતીનાં દરદને મટાડનાર છે, બન્ને
ભોરીંગણીના ડેડવા તીખા, પાકમાં પણ
તીખા, વીંચેમાં રચક, દસ્ત લગાડનાર,
કડવા, પિત્ત તથા અગ્નિને કરનાર, હ-
લકા અને કષ્ટ, વાયુ, ચળ, હિંદરસ, મેદ,
દૂમિ અને જ્વરને મટારનાર છે. ધો-
ળાં કુલવાળી ભોરીંગણી કે જે બેઠી
ભોરીંગણીની જેવું જાત છે તેમાં પણ બેઠી
ભોરીંગણી જેવા ગુણ છે પણ એ ધોળાં
કુલવાળી ભોરીંગણી વિશેષે કરી સી-
આને ગર્ભ રાખનારી છે.

*ગોખરૂ.

ગોક્ષુરઃ શુરકોડપિ સ્યાત્રિકણ્ટઃ સ્વા-

* ચરકસંહિતામાં ગોખરૂને ચૂરવિવેચ-
નીય, ચુસ્કોપહર, અને ચોક્કર ગણેલ છે.

દુકણ્ટકઃ । ગોકણ્ટકો મોક્ષુરકો વનશ-
શટ્વિત્યપિ ॥ પંલકપા શ્વદંત્રા ચ તથા
સ્યાદિશુગન્ધિકા । મોક્ષુરઃ શીતલઃ સ્વા-
દુર્બલકૃદ્ધસ્તિગોષનઃ ॥ મધુરો દીપનો
ઘ્ર્ણ્યઃ પુષ્ટિદાશ્મરીહરઃ । પ્રમેહાસ-
કાસાર્શ્વકૃદ્ધદ્રોગવાતનુત્વ ॥

નામ-ગોક્ષુર, શુરક, ત્રિકંટ, સ્વાદુ-
કંટક, ગોકંટક, ગોક્ષુરક, વનગંગાટ, પંલ-
કપા, શ્વદંત્રા અને ઈશુગંધિકા, એટલાં
ગોખરૂનાં સંસ્કૃત નામ છે. હિં. ગુખરૂ;
મ. સરટિ, લહાન ગોખરૂ; કા. તુખમે-
ખાર; અ. ખલરૂલીખરૂ; તૈ. પાલેરૂ;
ક. વીડીતીસરાંતી; લા. pedaliu-
murex;

ગુણ-ટાઢો, મધુર, ખલ આપનાર,
મૂત્રાશયને સાફ કરનાર, સ્વાદિષ્ટ, અ-
ગ્નિને દીમ કરનાર, નીર્યને વધારનાર,
પુષ્ટિ આપનાર અને પથરી, પ્રમેહ, શ્વા-
સ, હિંદરસ, અરથ, મૂત્રકૃમ્મ છાતીનાં
દરદ તથા વાયુને મટાડનાર છે.

મુશ્વતસંહિતામાં તેને રક્ષેષ્ઠ સંયમન,
પિત્તશમન અને મૂત્રદોષ નિવારણ ગણેલ છે.
મુસલમાન ઐયકાફે પાંદડાં અને મૂ-
ળનો હડાળો પીચાળ વધારવાને આપે છે
અને તેનાં બીજ પણ તે દરદમાં તેમજ
જલંદર અને પરમીયાના દરદમાં આપવા
લખે છે. તેઓ ગોખરૂ તેમજ તેનો છોડ
ચંડા, પીચાળ વધારનાર, પીછીય અને શે-
હેવત વધારનાર ગણે છે.

મુશ્વતસંહિતામાં આ છાગ અને પાંદ-
ડાંને કંદર, દીપન, શુદ્ધ શૂદનાશક અને
દૂખીહર ગણેલ છે.

લઘુપંચમૂલ.

શાલિપર્ણી પૃષ્ઠપર્ણી વાર્તાકી કણ્ઠ-
કારિકા । ગોક્ષુરઃ પચ્ચભિચૈતૈઃ કનિષ્ઠં
પચ્ચમૂલકમ્ ॥ પચ્ચમૂલં લઘુ સ્વાદુ વલ્યં
પિત્તાનિલાપહમ્ । નાત્યુષ્ણં વૃંહકં ગ્રાહિ
જ્વરશ્વાસાશ્મરીમણ્ત્ ॥

લક્ષણુ—સમેરવો, ગધીસમેરવો, ઉ-
લી ભોરીંગણી, બેઠી ભોરીંગણી અને
ગોખરૂ એ પાંચ લેખાં કરવામાં આવે
ત્યારે લઘુપંચમૂલ કહેવાય છે.

ગુણુ—લઘુપંચમૂલ હલકું, મધુર, બહુ
ગરમ નથી, પ્રુષ્ઠિ આપનાર, દસ્તને રો-
કનાર, બળ આપનાર અને પિત્ત, વાયુ,
જ્વર, શ્વાસ તથા પથરીને મટાડનાર છે.

દશમૂલ.

ઉમાઘ્યાં પચ્ચમૂલાઘ્યાં દશમૂલમુદા-
હતમ્ । દશમૂલં ત્રિદોષઘ્નં શ્વાસકાસશ્ચિ-
રોરુજઃ । તન્દ્રાશોથજ્વરાનાહપાર્શ્વપીડા-
શ્ચીર્ઘરેત્ ॥

લક્ષણુ—લઘુપંચમૂલ અને બૃહત્પંચ-
મૂલ એ સપળાં મળીને દશમૂલ કહે-
વાય છે.

ગુણુ—દશમૂલ ત્રણે દોષને હરે છે
અને શ્વાસ, ઉધરસ, આંધાનું દરદ, નિદ્રા
જેવું આલસ્ય, સોજા, તાવ, આક્રેશ, પડ-
ખાની પીડા અને અરુચિને મટાડનાર છે.

મીઠી ખરખોડી.

જીવન્તી જીવની જીવા જીવનીયા મ-
ધુસવા । મદ્રત્યનામધેયા ચ શાકત્રેષ્ઠા
પપસ્વિની ॥ જીવન્તી શ્રીતલા સ્વાદુઃ

સિન્ધા દોષત્રયાપહા । રસાયની ઘલકરી
ચક્ષુષ્યા ગ્રાહિણી લઘુઃ ॥

નામ—જીવંતી, જીવની, જીવા, જી-
વનીયા, મધુસવા, મંગલ્યનામધેયા, શા-
કત્રેષ્ઠા અને પપસ્વિની એટલાં મીઠી
ખરખોડીનાં સંસ્કૃત નામ છે. મ. હર-
ણુવેલી; ક. હોણુહાલે; લા. *Dregia-
volubilis*.

ગુણુ—મીઠી ખરખોડી ટાઢી, મધુર,
સિન્ધ, ત્રણે દોષને હણુનાર, રસાયન-
રૂપ, બળ આપનાર, નેત્રને હિતકારી,
દસ્તને રોકનાર અને હલકી છે.

જંગલી મગ.

મુદ્રપર્ણી કાકપર્ણી સૂર્યપર્ણ્યલ્પિકા
સહા । કાકમુદ્રા ચ સા મોક્તા તથા
માર્જારગન્ધિકા ॥ મુદ્રપર્ણી હિમા કક્ષા
તિક્તા સ્વાદુથ શુક્તલા ॥ ચક્ષુષ્યા ત-
તશોષઘ્ની ગ્રાહિણી જ્વરદાહનુત્ । દોષ-
ત્રયહરી લઘ્વી ગ્રહણ્યશોડતિસારજિત્ ॥

નામ—મુદ્રપર્ણી, કાકપર્ણી, સૂર્યપર્ણી,
અલ્પિકા, સહા, કાકમુદ્રા અને માર્જાર-
ગંધિકા એટલાં જંગલી મગનાં નામ છે.

ગુણુ—જંગલી મગનું ઝાઢ ટાઢું, રસ,
કડવું, મધુર, વીર્યને વધારનાર, નેત્રને
હિતકારી, દસ્તને રોકનાર ત્રણે દોષને
હરનાર, હલકું અને ક્ષત, સોજા, જ્વર,
દાહ, ઝાડાનું દરદ, અર્શ અને સંઘ-
ણીને મટાડનાર છે.

નંગલી અડદ.

માપપર્ણી સૂર્યપર્ણી કામ્બોજી હયપુ-
ચ્છિકા । પાણ્ડુલોમશ્વપર્ણી ચ કૃષ્ણવૃન્તા
મહાસહા ॥ માપપર્ણી હિમા તિક્તા રુક્ષા
શુક્લવલાસકૃત્ । મધુરા ગ્રાહિણી શોય-
વાતપિત્તજ્વરાસ્રજિત્ ॥

નામ—માપપર્ણી, સૂર્યપર્ણી, કામ્બોજી,
હયપુચ્છિકા, પાંડુ, લોમશપર્ણી, કૃષ્ણ
વૃન્તા અને મહાસહા એટલાં નંગલી અ-
ડદના ઝાડનાં નામ છે.

ગુણ—એ ઝાડ ટાકુ, કડવું, રક્ત, વી-
ર્ય, બળ તથા રૂધિરને કરનાર, મધુર,
રેતને ગંઠનાર અને સોજા, વાધુ,
પેત, જ્વર તથા લોહીના બીગાડને મ-
ટાડનાર છે.

જીવનીયગણ.

અષ્ટવર્ગઃ સયટીકો જીવન્તી મુદ્રપ-
ર્ણિકા । માપપર્ણિગણોડ્યં તુ જીવનીય-
ગણઃ સ્મૃતઃ ॥ જીવનો મધુરથાપિ નાત્રા
સ પરિકીર્તિતઃ । જીવનીયગણઃ પ્રોક્તઃ
શુભ્રકૃદ્ બૃહ્ણો હિમઃ ॥ શુભ્રર્મમદઃ સ્ત
ન્યકફકૃત્પિત્તરક્તહૃત્ । તૃણાં શોષં જ્વરં
દાહં રક્તપિત્તં વ્યપોહતિ ॥

લક્ષણ—આગળ જે અષ્ટવર્ગ કહે-
વાયો છે તે, જીવનીય, અરખોડી, ન-
ગલી મગ અને નંગલી અડદ એઓ
સર્વે મળીને જીવનીયગણ કહેવાય છે.
નામ—જીવન અને મધુર એ પણ
એનાં જ નામો છે.

ગુણ—એ જીવનીયગણ વીધને વ-

ધારનાર; પ્રુષ્ઠિ આપનાર, ટાકો, ભાજે,
ગર્ભ રાખનાર, ધાવણ તથા કદને કર-
નાર અને પિત્ત, તરસ, શોષ, જ્વર,
દાહ તથા લોહીના કદને કરનાર છે.

ધોળો તથા રાતો એરડો.

શુક્ર પરણ્ડ આમળકુશિત્રો ગન્ધર્વહ
સ્તકઃ । પચ્ચાંગુલો વર્દમાનો ટીર્થદગ્ધો-
ડ્યવૃદ્ધકઃ ॥ વાતાસ્તિરુણથાપિ ર
શુક્રથ નિગધતે । રક્તોડપરો રુદુકઃ સ્યા
દુસ્વ્વકો રુસ્તયા ॥ બ્યાઘપુચ્છથ વાતા-
રિશ્વશુરુત્તાનપત્રકઃ ॥ પરણ્ડયુગ્મં મધુર-
મુષ્ણં ગુરુ વિનાશયેત્ ॥ શૂલશોયકટી-
વસ્તિશિરઃપીઢોદરજ્વરાન્ । વર્ધ્મશ્વાસ-
કફાનાહકાસકુષ્ઠામમારુતાન્ ॥ પરણ્ડ
પર્ણં વાતઘ્નં કફકૃમિવિનાશનમ્ । મૂત્રક-
ચ્છહરં ચાપિ પિત્તરક્તપ્રકોપનમ્ ॥ વા
તાર્યગ્રદલં મુલ્યં વસ્તિશૂલહરં પરમ્ ।
કફવાતકૃમીન્ હન્તિ વૃદ્ધિ સમયિથા-
મપિ ॥ પરણ્ડફલમત્યુષ્ણં શુભ્રશૂલાનિ
લાપહમ્ । યદ્દૃહ્ણોદોદરાશોઘ્નં કડુકં
દીપનં પરમ્ । તદ્દન્નજ્ઞા ચ વિશ્વમેદી
વાતશ્લેષ્મોદરાપહા ॥

નામ—શુક્રનેંડક, આમળ, ચિત્ર, ગ-
ન્ધર્વહસ્તક, પચાંગુલ, વર્દમાન, ટીર્થદ-
ગ્ધ, વાતારિ, તરણ અને રૂપૂક એટલાં
ધોળા એરડાનાં મન્કૃત નામ છે. રકને-
રડ, ઉંડક, રૂપૂક, ઉરૂપૂક, રૂપૂ, બ્યાઘ-
પુચ્છ, વાતાગિ, અયૂ અને ઉતાનપત્રક
એટલાં રાતા એરડાનાં નામ છે. હિ-
અંડક, ફા. બેદંજર, મ. એડક, અ ખી-

રવા; ક. એરડુઆંકડળે; તે. આમુડામુ;
ઈ. Castor oil; plant લા. Ricinus
communis.

ગુણ—ખત્રે એરડા મધુર, ગરમ,
ભારે અને શૂળ, સોખ, કેડનાં દરદ, મૂ-
ત્રાશયની પીડા, માથાનું દરદ, પેટનું
દરદ, પ્રણ, બ્રહ્મ નામનો રોગ, શ્વાસ,
કફ, આક્રોશ, ઉધરસ, કોઠ અને આ-
મવાતને મટાડનાર છે. એરડાનું પાનડું
વાયુને, કફને, કૃમિને અને મૂત્રકૃચ્છને
મટાડનાર છે અને પિત્ત તથા રૂધિરનો
પ્રકોપ કરનાર છે. એરડાના પાનડું અથ
ગોઠાને, મૂત્રાશયના શૂળને, કફને, વા-
યુને, કૃમિને અને સાતે પ્રકારની વધરા-
વળને મટાડનાર છે.

ધોળો તથા રાતો આકડો.

અલર્કો ગુણરૂપઃ સ્યાન્મન્દારો વસુ-
કોડપિ ચ । શ્વેતપુષ્પઃ સદાપુષ્પઃ સવા-
લર્કઃ પ્રતીયસઃ ॥ રક્તો પરોડર્કનામા
સ્યાર્દકપર્ણો વિકીરણઃ । રક્તપુષ્પઃ શુ-
ક્લફલસ્તથા સ્ફોટઃ પ્રકીર્તિતઃ ॥ અર્ક-
દ્વયં સરં વાતકુપ્તકષ્ટવિપત્રણાન્ । નિ-
હન્તિ હ્રીહગુલ્માર્શશ્લેષ્મોદરશક્રત્કુમીન્ ॥

૧ આનું લક્ષણુ રોગોના પ્રકરણમાં કેહેવાશે.
અકદરતમાં લખે છે કે:—ગૂળીઆંની છાલ
આપવાથી શરીરની અંદરના પ્રવાહી વ-
ધારે જગ્યામાં નિકળે છે, ત્વચાશેષમાં તે-
મજા પેટની અંદરના અવયવો મોટા થઈ
જયા દોષ ત્યારે અને પેટના ઇવડા, ઉ-
ધરસ, જલદર વગેરે દરદમાં ધણી સારી
અસર કરે છે. આકડાનું દુધ આપવાથી
સખત જીવાણ લાભે છે અને ચોપડવાથી

અલર્કકુમુદં દૃષ્યં લઘુ દીપનપાચનમ્ ।
અરોચકપ્રસેકાર્શઃકાસશ્વાસનિવારણમ્,
રક્તાર્કપુષ્પં મધુરં સતિકંતં કુષ્ઠકૃમિત્રં ક-
ફનાશનં ચ । અર્શો વિપં હન્તિ ચ રક્ત-
પિત્તં સંગ્રાહિ ગુલ્મે શ્વયથૌ હિતં તત્ ॥
સીરમર્કસ્ય તિક્તોળં સ્નિગ્ધં સલ્વણં
લઘુ । કુષ્ઠગુલ્મોદરહરં શ્રેષ્ઠમેતદ્ વિરેચ-
નમ્ ॥

નામ—અલર્ક, ગુણુરૂપ, મંદાર, વ-
સુક, શ્વેતપુષ્પ, સદાપુષ્પ, સખાલાર્ક અને
પ્રતીયસ એટલાં ધોળા આકડાનાં સંસ્કૃત
નામ છે. સૂર્યનાં સમળાં નામવાળો, અ-
ર્કપાર્ણ, વિઘ્રીરણ, રક્તપુષ્પ, શુકલર્ક

આમડી લાલ થઈ જાય છે. તેનાં ફૂલ પા-
ચનશક્તિ વધારનાર, કૌવત આપનાર, પે-
ટની ચુક મટાડનાર ગણાય છે અને ઉધ-
રસ, દમ, સ્લેષ્મ અને અશ્મીમાં આ-
પાય છે. તેનાં ગૂળીયાંની છાલ આકડાના
દુધમાં પલાળી રાખીને ચુકવવી. આ છા-
લને દેવતામાં નાંખી તેનો હુમારો શ્વા-
સમાં લેવાથી ઉધરમ મટી જાય છે. ક્ષી-
પદ (શક્ષી) અને અંડવૃદ્ધિના રોગમાં ગૂ-
ળીયાંની છાલ છાશમાં વાટીને ચોપડવાથી
આરામ થાય છે.

મીરમહમદ હુસેન કહે છે કે:—આક-
ડાનું દુધ ત્વચા લાલ કરી બ્લીરટર ઉ-
પાડનાર, જલગમ કાઢી નાંખનાર, વાળનો
નાશ કરનાર અને તમામ જાતનાં દુધ
જેવા રસમાં સૌથી વધારે જલદ ગાળાય
છે. ઔષધી તરીકે તે દાદર મટાડવામાં,
હરસ નાખી કરવામાં અને દાંત શોધા
દોષ અને દરદ થતું દોષ ત્યારે તેનું દુધ
મધ સાથે મેળવી તેમાં યાદુ રૂ ભીંજાવી
દાંતમાં રાખવા કામ લાગે છે.

અને સ્ફેટ એટલાં સત્તાં કુલવાળા આ-
કડાનાં નામ છે. હિં. કોનોઆક; મ.
ફર્ક; ફા. ખુર્ક; અ. ઉખર; ક. ચક્રે; તૈ.
તેલાજલીડે; ઈ. Gigantic Swallow
પોર્ટ લા. Calotropis gigantea.

ગુણ—ખજે આકડા મળને ખસેડ-
નાર અને વાયુ, કાક, ચળ, ઝેર, બળ,
ખરલનું દરદ, ગોટા, અરથ, કફ, પેટનું
દરદ, આડાનું દરદ અને કૃમિને મટાડ-
નાર છે. ધાળા આકડાનું કુલ વીર્યને વ-
ધારનાર, હલકું, અગ્નિને દીપ્ત કરનાર,

મીર અખડુલ હમીદ આકડાના દૂધને
કોઠના મરજમાં તેમજ કાળનું અને ખરલ
મેદી થઈ હોય ત્યારે આપવા ભલામણ
કરેછે. તે આપવાની રીત એવી છે કે
અનાજના ઢાણા તેમાં ભીંજીથી રાખી તે
ઢાણા ખાયા આપવા. સાંધાનું દરદ અને
એળ ઉપર લગાડવામાટે દૂધ સાધારણ
ઈલાજ તરીકે વપરાય છે અને પાંદડાં
પણ જરા રોકીને તેજ કામમાટે વપરાય
છે. શરીરના જે ભાગમાં લકડો ધબકો
હોય તે ભાગ ઉપર પાંદડાં તેજમાં ત-
ળીને તે તેજ ઘાપડાયછે. જખમાં ફ-
જ ન આવતી હોય ત્યારે મુકાં પાંદડાંને
બીડો છાંંટવાથી જલકીથી અંતર ભરાઈ
આવેછે.

ૐ. એનરડી કહેછે કે—આકડાનાં
પાંદડાં અને યડમાંથી જે દૂધ જેવો રસ
નીકળે છે તે મુકાબા બાદ જલદ લુલાખ
લાવનાર અને શરીર મુધારનાર બધાયછે.
અને તામીલ બૈદો તેને સદિ કોઠમાં અ-
કરીર ગણે છે.

મિ. પેટ્ટેર લખેછે કે—કામમાં શરીર
મુધારવાના, નશ્વત કરવાના અને શરીર-
માંથી ખગાડ કાઢવાના ગુણ રહેલા છે.

પાચન અને અરથિ, કફ રોગ, અરથ,
ઉધરસ તથા શ્વાસને અટકાવનાર છે.
સત્તા આકડાનું કુલ મધુર, કડવું અને
કૃમિ, કફ, અરથ, ઝેર, રક્તપિત્ત, સંઘ-
હણી, ગોટા, તથા સોજાને મટાડનાર છે.
આકડાનું છીર કડવું, ગરમ, સ્લિગ્ધ,
ખારાશવાળું, હલકું અને કાક, ગોટા તથા
પેટના દરદને મટાડનાર છે. રસ કેવામાં
એ વાળું ઉત્તમ છે.

પુરાસાની થેર.

સેઠુળઃ સિંહુળઃ સ્યાદગ્રી વજ્રદુ-
મોડપિ ચ । સુધા સમન્તદુગ્ધા ચ કુકુ-
લિયાં સ્યાત્ કુહી ગુદા ॥ સેઠુળો રેચ-
નસ્તીક્ષ્ણો દીપનઃ કદુકો દુઘાઃ શૂલમણી-
લિકાધ્માનકફહુલમોવરાનિલાન્ ॥ જ-
ન્માદમોહકઘર્ષઃ શોષમેદોડમપાણ્ડતાઃ ।
વ્રણશોથઘ્વરગ્રીહવિપદૂપીવિપં હરેત્ ॥
વળવીર્યં સ્તુહીસીરં સ્નિગ્ધં ચ કદુકં
લઘુ । ગુલ્મિનાં કુષ્ઠિનાં ચાપિ તર્થયો-

ૐ. દીપિક કહેછે કે—કામ કરતાં દૂધ
જેવો રસ મુકરીને આપવાથી વધારે સારી
અસર કરેછે.

ૐ. ઢંકનના મત પ્રમાણે તેમાં ઉલ્લી
લાવવાના ગુણ રહેલા છે.

અરકસંહિતામાં તેને ભેદનીપ, સ્વેદો-
પચ (પરમેવો લાવનાર) વમનોપચ (ક-
લ્લી લાવનાર) કફર, યોનીદોષર, આ-
સ્થાનોપચ (ખીચકરીનું ઔષધ) અને
તેનાં બીજા મૂલ વિદેશનીય ગણેત છે.

મુશ્વતસંહિતામાં તેને કૃમી દુષપ્રા-
મન, વૃગ્ગોષધન, અને વાતવિકારનારાન
વધુવેલ છે.

દરરોગિણામ્ । હિતમેતદ્વિરોગાર્થે યે ચાન્યે
દીર્ઘરોગિણઃ ॥

નામ—સેહુંડ, સિંહતુંડ, વજી, વજ-
દમ, સુધા, સમંતદુગ્ધા, સ્તુક, સ્તુહી
અને ગુડા એટલાં ખુશસાની થોરનાં
સંસ્કૃત નામ છે. તેઓમાં છેલાં પાંચ
સિદ્ધાંતો છે. હિં. યુહર, સેહુંડ; મ.
નીવડુંગ; ફા. લાકનો; અ. જડુમ; ફ.
નિવડીયુ; તૈ. ઝેમુડુ; ઇં. Milk hedge
લા. Euphorbia trigona;

ગુણ—થોર રેચક, તીક્ષ્ણ, અગ્નિને
દીપ્ત કરનાર, તીખો, ભારે અને શ્લેષ, અ-
ષ્ટીલિકા (એક જાતનો શિશ્નનો રોગ) આ-
ક્રમે, કફ, ગોટા, પેટનું દરદ, વાયુ, જી-
ન્માદ, મોહ, કાઠ, અરસ, સોજા, મેદ,
પથરી, પાંડુપણું, વ્રણ, જ્વર, ખરસનું
દરદ અને ઝેરી પ્રાણીના ઝેરને મટાડ-
નાર છે. થોરનું છીર ઉષ્ણવીર્ય, સ્લિગ્ધ,
તીપું. હલકું અને ગોટાના દરદી, કાઠ-
ના દરદી, પેટના દરદી તથા ખીજ પણ
જે કાઈ લાંબા દરદવાળા હોય તેઓને
રેચ લેવાના કામમાં બહુ સાઈ છે.

શાતલા (થોરની ખીજ જાત.)

શાતલા સમ્પલા સારા વિમલા વિ-
દુલા ચ સા । તથા નિગદિતા મૂરિફેના
ચર્મકપેત્યપિ ॥ શાતલા કડુકા પાકે
વાતલા શીતલા લઘુઃ । તિક્તકા શોથક-
ફાનાહપિત્તોદાવર્તરક્તજિત્ ॥

નામ—શાતલા, સમલા, સારા, વિમ-
લા, વિદુલા, મૂરિફેના, અને ચર્મકપા

એટલાં શાતલાનાં સંસ્કૃત નામ છે. હિં.
શાતલા, ફા. એશન; ગુ. સાથેર, ચીકા-
રવાઈ; મ. શિક્કાઈ; અ. સાતર ક. વ-
ડીલસોનુલી; લા. Origanum vulgare

ગુણ—શાતલા પાકમાં તીખી, વાયુ
કરનાર, ટાઢી, હલકી, કડવી અને સોજા,
કફ, આક્રમે, પિત્ત, બિહાવર્ત નામનો રોગ
અને લોહીના ખીજાડને મટાડનાર છે.

કલગારી.

કલિહારી તુ હલિની લાંગલી શક-
પુણ્યપિ । વિશલ્યામિશિલાનન્તા વક્તિ-
વક્ત્રા ચ ગર્ભનુત્ ॥ કલિહારી સરા કુ-
પ્રશોફાશોવ્રણચૂલજિત્ । સક્ષારા શ્લે-
ષ્મજિત્તિક્ત કડુકા તુવરાપિ ચ । તી-
ક્ષ્ણોષ્ણા કૃમિહૃલ્લચ્વી પિત્તલા ગર્ભપા-
તિની ॥

નામ—કલીહારી, હલિની, લાંગલી,
શકપ્રુષ્પી, વિશલ્યા, અમિશિખા, અ-
નંતા, વન્હિવક્ત્રા, અને ગર્ભનુત્ એટલાં
કલગારીનાં સંસ્કૃત નામ છે. હિં. કલીયા-
રી; કલિહારી, કલહીસ; ખં. ઈસલાંગલા;
મ. કલલાવી; દે. કલાવી, કોં. ખડીયા
નાગ; કા. લાંચુલી.

ગુણ—કલગારી મગોને ખરોડનાર,
ખારાચવાળી, કડવી, તીખી, તુરી,
તીક્ષ્ણ, ગરમ, હલકી, પિત્ત કરનાર, મ-
ર્દને પાડનાર અને કાઠ, સોજા, અરસ,
કૃમી, વ્રણ, ચૂલ તથા કફને મટાડનાર છે.

ઘોળી તથા રાતી કથેર.

કરવીરઃ શ્વેતપુષ્પઃ શ્વેતકુમ્ભોડશ્વ-
મારકઃ । દ્વિતીયો રક્તપુષ્પઃ ચણ્ડાતો
લગુદસ્તયા ॥ કરવીરદ્વયં તિલ્કં કપાયં
કદુકં ચ તત્ । વ્રણલાઘવકૃષ્ણકોપકુ-
ષ્ઠવ્રણાપહર્મ । ધીર્યોષ્ણં કૃમિકણ્ઠદ્વં મ-
સિતં વિપવન્મત્ ॥

નામ—કરવીર, રાતકુંભ, અને અશ્વ-
મારક એટલાં ઘોળી કથેરનાં સંસ્કૃત
નામ છે. રક્તપુષ્પ, ચંડાત અને લગુદ
એટલાં રાતી કથેરનાં નામ છે. ગુ. સફેદ
કનેર; મ. શ્વેત કથેર; ખં. શ્વેત કરવી;
ક. આકથુ લીંગે; ઈ. Olender; લા.
Nerium odorum.

ગુણ—અને કથેર કડવી, તુરી, તીખી,
કથેરવીર, ખાવામાં આવે તો ઝેરસામાન,
મણુ કરનાર, હલકાઈ કરનાર અને ને-
તરું ઊઠવું, કાઢ, પ્રણુ, કૃમિ તથા અળને
મટાડનાર છે.

ધંતુરો.

ધતૂરધૂર્તધુતૂરા ઝન્મતઃ કનકાહયઃ ।
દેવતા કિતવસ્તૂરી મહામોહી શિવપ્રિયઃ ॥
માતુલો મદનશાસ્ત્ર ફલે માતુલપુત્રકઃ ।
ધતૂરો મદવર્ણામિવાતકૃજ્જ્વરકુષ્ઠનુવ્ ॥
કપાયો મધુરસ્તિક્તો યૂકાલિલાવિના-
શકઃ । વળોઘુર્જણશ્લેષ્મકણ્ઠકૃમિવિ-
પાપહઃ ॥

નામ—ધંતૂર, ધૂર્ત, ધુતૂર, ઊન્મત,
મુવર્ણનાં નામોવાળો, દેવતાકિતવ, તૂરી,
મહામોહી, શિવપ્રિય, માતુલ અને મ-

દન એટલાં ધંતુરાનાં સંસ્કૃત નામ છે.
ધંતુરાનો કેડવો માતુલપુત્રક કેહેવાય છે.
હિં. ધંતુરા; મ. ઘોના; ફ. તાતૂરા; અ.
જેજામાસીલ; ક. મદકુણ્ઠિ; તૈ. ના-
લાલમીતે; ઈ. Thorn Apple લા.
Datura Stramonium.

ગુણ—ધંતુરો મદ કરનાર, વર્ણને
સારો કરનાર, અગ્નિ તથા વાયુને કર-
નાર, ગરમ, બારે, તુરો, મધુર, કડવો,
જુ તથા લીખનો નારી કરનાર અને
જ્વર, કાઢ, પ્રણુ, સળીખમ, અળ, કૃમિ
તથા ઝેરને મટાડનાર છે.

અરહુસો.

વાસકો વાગ્નિકા વાસા મિપદ્માતા
ચ સિંહિકા । સિંહાસ્યો વાગિદન્તાસ્યા-
દાદરૂપોડટરૂપકઃ ॥ આટરૂપો દૃપ-
સ્તામ્રઃ સિંહપર્ણથ સ સ્મૃતઃ । વાસકો
વાતકૃત્ સ્વર્યઃ કફપિત્તાસ્રનાશનઃ ॥
તિવતસ્તુવરકો હૃદ્યો લઘુઃ શીતસ્તુર્લક્ષિ-
હૃત્ ॥ વાસકાસજ્જ્વલદિવેદકૃષ્ણયાપહઃ ॥

અરહુસોના લાગે છે કે—અરહુસોના
ઝાડની છાલમાં કડવાપણું રહેલું છે. અને
છાલ પાંદડાંને લીધે, શેષક અને આમના-
ચક વર્ણવેલાં છે. અને આ ગુણોને લીધે તે
લુની સંમલણી અને કફ દૂર વપરાય છે.
છાલનો ઉકાળો બેથો મળુ ઝાડની મા-
ત્રામાં આપવાથી બદનની દૂર થાય છે.

તૂરી વેદો આ છાલને તાવની બીમા-
રીમાં અને નાકીવતીમાં પીથિક તરીકે
વાપરે છે અને પ્રમથ યથા પછી ગ્રીચાને
આ ઝાડની છાલ તથા પાંદડાંનો ઉકાળો
કરીને પાવાની ગણાય છે.

નામ—વાસક, વાશિકા, વાસા, લિ-
પ્હ માતા, સિંહિકા, સિંહાસ્ય, વાજિદંતા,
આટરૂપ, અટરૂપ, વૃષ, તામ્ર અને સિં-
હપર્ણુ એટલાં અરૂસાનાં સંસ્કૃત નામ
છે. મ. ટેકુ અડુલસા, ક. શોણાશોડી-
લમર; તૈ. પેદામાતુ; હિં. અડુસા, રસા,
વાસા; ખં. વાસક, લા. *Orocylum*
indicum.

ગુણ—અરૂસો વાયુ કરનાર, સ્વરને-
વારતે સારો, કડવો, તુરો, દંડ્યને હિ-
તકારી, હલ્લેકા, થંડો, અને કફ, પિત્ત,
લોહીનો ખીગાડ, તરસની ખીડા, થાસ,
ઊધરસ, જ્વર, ઊલટી, પ્રમેહ, ડાઢ
તથા ક્ષયને મટાડનાર છે.

ખડસલીયો.

પર્પટો વરતિક્તશ્ચ સ્મૃતઃ પર્પટકશ્ચ
સઃ । કથિતઃ પાંશુપર્યાયસ્તથા કવચના-
મકઃ ॥ પર્પટો હન્તિ પિત્તાસ્રમૃત્ત્વા-
નકફજ્વરાન્ । સંગ્રાહી શીતલસ્તિક્તો
દાહલુદાતલો લઘુઃ ॥

નામ—પર્પટ, વરતિક્ત, પર્પટક એ
ખડસલીયાનાં સંસ્કૃત નામ છે. રજનાં
નામેથી ઢેહેવાય છે, અને બખતરનાં
નામેથી પણ એજ ઢેહેવાય છે. હિં. પી-
તપાપડો, દવનપાપડા; ખં. શ્વેતપાપડા;
કા. શાતરા; અ. ખડસલતલ; ક. પપા-
ટક; તૈ. પાર્પટકમ, ઈ. *Rungia Repen-*
dens લા. *Funeria Parviflora*.

ગુણ—ખડસલીયો દસ્તને રોકનાર,
ઠાંડો, કડવો, વાયુ કરનાર, હલ્લેકા અને

પિત્ત, લોહીનો ખીગાડ, શ્રમ, તરસ,
કફ, જ્વર તથા કાંઈને મટાડનાર છે.

લીંબડો.

નિમ્બઃ સ્યાત્પિત્તુર્મદશ્ચ મિત્તુમન્દશ્ચ
તિક્તકઃ । અરિષ્ઠઃ પારિભદ્રશ્ચ દિહ્નિર્વાસ
સ્વપિ ॥ નિમ્બઃ શીતો લઘુગ્રાહી કફ-
પાકોઽશ્વિવાતનુત્ । અહ્યઃ શ્રમતુદ્ઘ્રકા-
સજ્વરાશ્ચિકુમિપ્રણુત્ ॥ ઘ્રગપિત્તકફ-
છર્દિક્ષુપ્તહૃદ્લાસમેહનુત્ નિમ્બપર્વ સ્મૃત્

આયુર્વેદમાં લીંબડાતું વર્ણુન નીચેપ્ર-
માણે છે:—તેની છાલ પાચક, કડવી અને
ખાટી છે. તેનાં પાંદડાં ધર્જતા લોટની પો-
ટીસ બનાવવામાં વાપરવાથી શુભડાની
ગાંઠ વેરાઈ જાય છે. પાંદડાં વાટીને શીત-
લાતા શેડલાઉપર લગાવવાથી સારો કાચ-
કો થાય છે. પાંદડાંને રસ પાવાથી પેટમાંના
જીવડા નીકળી જાય છે અને કમળો તથા
સરીરપર નીકળતા શુભડાના મરજપર
આપાય છે.

અકદત્તમાં ખરાબ નાશુર ઉપર લીંબ-
ડાનાં પાંદડાં અને તેજ વાટીને તેની પો-
ટીસ બાંધવા ભલામણ કરેલ છે, અને લીં-
બડાનાં ફળ (લીંબોળી)ને છુલાખ અને
પેટના જીવડા કાઢી નાખવામાટે વાપરવા
લખેલ છે. બીજનું તેજ ગાંઠવાળાં શુભડાં
અને કોઢ ઉપર ધક્કી સારી આસર કરે છે.

એજ બૌદ્ધધર્મમાં લીંબડાની છાલ તા-
વનાસક અને પાંદડાં ત્ર્યારેંગણર ગ-
ણાય છે. વળી જ્વરગમર લીંબડાનાં પાંદડાં
હકળી તે પાણીથી રોક કરવા કરમાયે છે;
અને તેથી મોત્તે ન આવતાં જલદીથી
પાકીને અંશુર આવી જાય છે. કવીનાઈનને
બદલે તાવઉપર તથા સંધીનાઉપર લીંબ-
ડાની છાલને પાણીમાં બીંજવીને પાવાની
તેજા ભલામણ કરે છે.

નેત્ર્યં કૃમિપિત્તવિષમણ્ડ ॥ વાતલં કઢ-
પાકં ચ સર્વારોચકકુષ્ઠનુત્ ॥ નિમ્બફલં
રસે તિત્તં પાકે તુ કઢ મેદનમ્ ॥ સ્તિગ્ધં
લઘુષ્ણં કુષ્ઠગ્રં ગુલ્માર્શઃકૃમિ મેહનુત્ ॥

નામ—નિખ, પિયુર્મદ, પિયુર્મદ, તિ-
ક્તક, અરિષ્ઠ, પારિભદ્ર, અને હિંચુનિર્વાસ
એટલાં હીંબડાનાં સંસ્કૃત નામ છે. હિં-
નીવ, નીમ; મ. કડુર્નીખ; ફા. તેનખૂ-
નીમ; ક. બેહ; તૈ. વેપા; ઇ. Nimbtree
લા. Axodiracta indica.

ગુણ—હીંબડો ટાટો, હલકો, હસ્તને
રોકનાર, પાકમાં તીખો, મનને ગમે એ-
વો નથી અને આશિ, વાયુ, શ્રમ, ત-
રસ, જ્વર, અશ્મિ, કૃમિ, પ્રલુ, પિત્ત,
કફ, શિશ્ન, કાક, છાતીનાં દરદ તથા
પ્રમેહને મટાડનાર છે. હીંબડાનું પાનકું

—ત્રેણર લોથર લખે છે કે:—હીંબડાના
હાડગાથી કોઈ વખતે પોતાની મેળે રસ
હરવા મારે છે અને તે જુના જામડાપર
તેમજ નામુરડાપર ધણી સારી અસર ક-
રે છે. તેનાં પાંદડાંનો પાટો ઉકાળો કરીને
પાથથી મુરોપીઅન શોભાને કાલેસના
દરદમાં ફાંચો થયો હતો. પાંદડાંને રસ
તરીઆતાવ, બદલેજા અને સાંધાના દ-
રદમાં વપરાય છે.

ચરકસંહિતામાં હીંબડાને દીપનીચ અને
કંડનાશક ગણેલ છે.

સુશ્રુતસંહિતામાં તેને કફ વાત હનન,
અને શરીરના કોઈ પણ બાનપર સેવે
આવી બળવા યતી હોય તેને મહાડનાર
મણેલ છે. કુમળાં કળને પરમાના દરદમાં
ઉપયોગી અને તાવની નરમી બેસાડનાર
મણેલ છે.

નેત્રને હિતકારી, વાયુ કરનાર, પાકમાં
તીખું, અને સઘળી અશ્મિ, કાક, કૃમિ,
પિત્ત તથા ઝેરને મટાડનાર છે. હીંબ-
ડાનું ફલ કડવું, પાકમાં તીખું, હસ્ત લ-
ગાડનાર, સ્તિગ્ધ, હલકું, ગરમ અને
કાક, ગોટા, અરચ, કૃમિ તથા પ્રમેહને
મટાડનાર છે.

બીજાન.

મહાનિમ્બઃ સ્મૃતોત્રેકા રમ્પકો વિષ-
મુષ્ટિકઃ ॥ કેસા મુષ્ટિર્નિમ્બકથ કાર્મુકો
જીવ હત્યપિ ॥ મહાનિમ્બો હિમો રક્ત-
સ્તિક્તો ગ્રાહી કપાપકઃ ॥ કફપિત્તશ્રમ-
ષ્ઠદિકુષ્ઠહ્રાસરક્તજિવ્ ॥ પ્રમેહ્વાસણ-
સ્માર્શોમૂપિકાવિપનાશનઃ ॥

નામ—મહાનિખ, ઉદ્રેક, રમ્પક, વિ-
ષમુષ્ટિક, કેસા, મુષ્ટિનિખ, કાર્મુક અને
જીવ એટલાં બીજાનાં સંસ્કૃત નામ છે.
હિં. બકાર્ધન; ફા. આબદરખત; મ. બ-
કાલી નીખ; અ. બાન; ક. મહાવેહ; તૈ.
વેહેવેપા; ફા. તુબનકુનાર્ય; લા. Zolani
azedarachi.

ગુણ—બીજા ટાટી, રસ, કડવી-
સ્તને રોકનાર, તુરી અને કફ, પિત્ત,
શ્રમ, હલકી, કાક, છાતીનાં દરદ, લો-
હીનો બીજાક, પ્રમેહ, શ્વાસ, ગોટા, અ-
રચ, તથા હંદરના ઝેરને મટાડનાર છે.

કુદંબ. (કુદંબ)

પારિમત્રોનિમ્બતર્પન્દારઃ પામિજાતકઃ ॥

—શંભુ એનસ્ટ્રી કહે છે કે:—આ બીજાનાં
મૂળીઆનો રસ જુનાં નામુર તથા પાંદ-

પારિભદ્રોઽનિલશ્લેષ્મશોયમેદઃકૃમિપ્રણુત્
તત્પત્રંપિત્તરોગપ્તં કર્ણવ્યાધિવિનાશનમ્ ॥

નામ—પારિભદ્ર, નિળતરૂં, મંદાર
અને પારિભત એટલાં એ કરંજની જા-
તનાં સંસ્કૃત નામ છે.

ગુણ—એ જાત વાયુને, કફને, સો-
જાને, મેદને તથા કૃમિને મટાડે છે. એ-
નાં પાંદડાં પિત્તરોગને તથા કાનના રો-
ગને મટાડે છે.

કંચનાર.

કાશ્વનારઃ કાશ્વનકો મળ્હારિઃ શો-
ગપુષ્પકઃ ।

અથ કચનારમેદઃ ।

કોવિદારશ્વમરિકઃ કુદાલો યુગપત્ર-
કઃ ॥ કુણ્ડલી તામ્રપુષ્પશ્વાશ્મન્તકઃ સ્વ-
લ્પકેશરી । કાંચનારો દિમો ગ્રાહી તુષરઃ
શ્લેષ્મપિત્તનુત્ ॥ કૃમિકુપ્પદવ્રંશગન્ધમા-
લાદ્રણાપદઃ । કોવિદારોઽપિ તદ્વત્સ્પા-
ત્તપોઃ પુર્વં લઘુ સ્મૃતમ્ । રુક્ષં સંગ્રાહિ
પિત્તાસ્રમદરસપકાસનુત્ ॥

નામ—કાંચનાર, કાંચનક, ગંડારિ અને
શેણપુષ્પક એટલાં કંચનારનાં સંસ્કૃત

ડાંની પોટીસ તેમજ ત્વચારોજના ફેડા
બધ કરવા વપરાયછે.

ડા. ગીબસન બીજામાંથી નીકળતા તે-
લને ત્વચારોગ અને સર્પીચાનાં દરદમાં
વાપરવા ભલામણ કરેછે.

ચરકસંહિતામાં કરંજના તેલને લેખનીય
(ધાતુ પાતળી કરનાર) ગણેલ છે.

સુશ્રુતસંહિતામાં તેને કફવાત પ્રસાન,
રક્તશોધન, કૃષ્ણ તથા કફ મેદો નિવારણ
ગણેલ છે.

નામ છે. કાવિદાર, ચમરિક, કુદાલ, યુ-
ગપત્રક, કુંડલી, તામ્રપુષ્પ, સ્મંતક અને
સ્વલ્પકસરી એટલાં કાવિદાર નામની
કંચનારનીજ એક જાતનાં નામ છે. હિં.
કચનાર; મ. કારલ, કાંચનવૃક્ષ; ક. કો-
ચાલે; લા. Bauhenia Variegata.

ગુણ—કાંચનાર ટાટો, દરસને શેકનાર,
તુરો, અને કફ, પિત્ત, કૃમિ, કાઠ, આ-
મણ, ગંડમાલ અને વ્રણને મટાડનાર છે.
કાવિદારના પણ એજ ગુણો છે. એ બ-
નેનાં પુષ્પ હલકાં, રૂક્ષ, દસ્તને શેકનાર
અને પિત્ત, લોહીનો બિગાડ, પ્રદર, ક્ષય
તથા ઉધરસને મટાડનાર છે.

*સરગવો (કાળો, ધોળો તથા રાતો.)

શોમાઙ્ગનઃ શિષુતીક્ષ્ણગન્ધકાસીવ-
મોચકઃ । તદ્દીજં શ્વેતમરિચં મધુશિષુઃ

*હિંદુ દેહો સરગવાને ગરમ, તીખડ
પીશાબ વધારનાર અને આમડીપર સમાવ-
વાથી આમડીને લાલ કરનાર ગણેછે. બી-
જને પણ ગરમ ગણે છે અને તેને શ્વેત
મરીચના નામથી ઓળખેછે.

હારિતસંહિતામાં સરગવાની એ જાત
વર્ણવી છે. લાલ અને સરેદ; આમડી લાલ
કરવામાં લાલ કરતાં સરેદ વધારે શુભ ધ-
રવેછે, તેપણુ અંદર ગરમવાના ઉપ-
યોગમાટે લાલ જાત વધારે પરંદ કરાયછે
અને તે કાળજી અને બરસની ગાંઠ મોટી
થઈ દોષ ત્યારે આગાયછે. શરીરના અંદ-
રના ભાગમાં ઉઠા ચોળે દોષ ત્યારે, મ-
ળીયાંની છાલનો ઉકાળો કમી જાવડાપર
શેક કરવા વપરાયછે. તેમજ પીશાબની
શેલીમાં પચરીમાટે પણ ઉપયોગી ગણેલ
છે. આ જાડનો શુદ્ધ તણના તેલ સાથે મે-

સલોહિતઃ ॥ શિશુઃ કટુઃ કટુઃ પાકે
તીક્ષ્ણોષ્ણો મધુરો લઘુઃ । દીપનો રો-
ચનો રુક્ષઃ ક્ષારસ્તિક્તો વિદાહકૃત્ ॥
સંગ્રાહી શુકલો હ્રયઃ પિત્તરક્તમક્રોપનઃ ।
ચક્ષુષ્યઃ કફવાતવ્રો વિદ્રધિશ્વયથુકુચી-
ન્ ॥ મેદોપવીવિપ્લીહગુલ્મગ્નદ્રવણાન્ દ-
રેન્ ॥ શ્વેતઃ મોક્તગુણો ગ્રેયો વિશેષાદાહકૃ-
દ્રવેન્ ॥ ક્ષીદાન્ વિદ્રધિં હન્તિ વ્રણન્નઃ પિ-
ત્તરક્તહૃત્ । મધુશિશુઃ મોક્તગુણો વિશેષા-
દીપનઃ સરઃ ॥ શિશુચક્ષુલપત્રાણાં સ્વ-
રસઃ પરમાત્તિહૃત્ । ચક્ષુષ્યં શિશુર્જનં વી-
ર્જં તીક્ષ્ણોર્ણં વિપનાશનમ્ । અદૃષ્યં ક-
ફવાતવ્રં તન્નસ્યેન ચિરોત્તિતુન્ ॥

બળીને કાનમાં મસકા આવતા હોય ત્યારે
રેડયાથી આરામ આવશે.

મુસલમાનમંથકારો કહે છે કે:—સરગવા-
નાં દુધ ગરમ છે અને તે આપવાથી
શરૂની મરી જાય છે, મોઝા ઉતરી જાય છે,
પાચનશક્તિ વધે છે, ખીશાળ વધારે આ-
વે છે, તથા પિશાબની થેલીમાં પથરી જ-
નતી અટકે છે, અને દમવા રોગમાં સારો
ફાયદો કરે છે. મૂળીમાંની બનાવેલી પીટીસ
બાંધવાથી મોઝા ઉતરી જાય છે પણ આ-
મરીપર ખરબ આવી દરદ વેગ કરે છે.
શંખિ સાકામાં તથા કડીમાં નાંખીને ખ-
વાય છે. અને તે ખાવાથી વેટમાં જીવડાં
પડતાં નથી.

ડૉ. એનરલી કહે છે કે સરગવાના ક-
ડનાં મૂળીમાં ૨૦ મેનની માત્રાથી લઘુ-
યામાં તેમજ વારંવાર આવતા તાવમાં વપ-
રાય છે, તેમજ મરૂગી અને સ્ત્રીઓને યના
બીસ્તરીયાના દરદમાં પણ ઘણી સારી અ-
મર કરે છે. બીજામાંથી કાઢેલું તેલ સંપીયાના
દરદમાં માંપાકપર ચોળવામાં વપરાય છે,

નામ—ચૌનાંબન, શિશુ, તીક્ષ્ણમંથક,
અક્ષીવ અને મોચક એટલાં સરગવાનાં
સંસ્કૃત નામ છે. સરગવાનું બીજ શ્વેત-
મરિચ કેહેવાય છે. રતાશવાળો સરગવો
મધુશિશુ કેહેવાય છે. હિં. સહિજના;
મ. સેગટ; ક. બીલીયનુગી: તૈ. મુસ-
ગા; ઈ. Horse radish tree લા.
Moringaptery gosherma.

ગુણ—સરગવો તીખો, પાકમાં તીખો,
તીક્ષ્ણ, ગરમ, મધુર, હૃદયકા, અગ્નિને

તાણુ અથવા મૂળ આવડી હોય ત્યારે મૂ-
ળીમાંની છાશને ઉકાળી રોક કરવામાં વ-
પરાય છે. બનાવટરફ આ મૂળીમાં જલદરના
દરદપર આપાય છે.

ડૉ. રીડ કહે છે કે:—સરગવાનાં પાંદડાં
છાશ અને મૂળીમાંનાં તાણુ અટકાવવાને
ગુણ રહેલો છે. પાંદડાંની રસ કાળાં મરી
સાથે વાડીને મરગી આવી હોય તે મા-
મુસલી આંખે મેષકાય છે, અને મીઠા સાથે
મેળવીને નાના બચ્ચાના પેટના આક્રા-
ઉપર આપાય છે. યુવકાપર પાંદડાં વાડીને
બાંધવાથી તે જલદી પાડે છે. છાશ અને
છફ મેષાના પાણીમાં વાડીને મોઢાંમાં
સાખવાથી અવાળું કુલતું અને કાંતની કળ-
તર હવગી પરે છે. પાંદડાં ગરમ કરીને ના-
મુર અને વાજાપર બંધાય છે. માથાના દુખા-
વાપર આ કાડને ઝુંદ લમણાપર તેમજ
બદ અને કુપ દિલના દરદમાં તે યો-
પડાય છે.

અરકમંદિતામાં આ જાડની છાશ ને મૂ-
ળીમાં શીરો ગિરેમન અને રેરોપન
(પરોને લાવનાર) મળેલ છે.

મુમુતમંદિતામાં તેમને કફ મેદો નિ-
વારક, ગીરઃ મુષનાશક, અને વ્રુદ્ધ મિ-
ટ્થીનાશક મળેલ છે.

દીપ્ત કરનાર, રૂચિ ઉપજવનાર, રક્ષા, ખારો, કઢવો, દાહ કરનાર, દસ્તને રોકનાર, વીર્યને વધારનાર, ગમે એવો, પિત્ત તથા લોહીનો પ્રકાષ કરનાર, નેત્રને હિતકારી અને કફ, વાયુ, અંદરનું ગુમડું, સોજા, દૃષ્ટિ, મેદ, ગળાની ગાંઠ, ઝેર, ખરલનું દરદ, જોરા, ગડ તથા વ્રણને મટાડનાર છે. ધોળો સરગવો પણ ઉપર કહેલા ગુણવાળો છે. પરંતુ તે વિશેષ કરી દાહ કરે છે અને ખરલનું દરદ, અંદરનું ગુમડું, વ્રણ, પિત્ત તથા લોહીના ખીગાડને મટાડનાર છે. રાતો સરગવો પણ એ ગુણવાળો છે અને તે વિશેષ કરી અગ્નિને દીપ્ત કરનાર છે. સરગવાની છાલ અને પાંદડાંના રસ ખારે ખીગાડને મટાડનાર છે. સરગવાનું બીજ નેત્રને હિતકારી, તીક્ષ્ણ, ગરમ, વીર્યને વધારનાર નથી અને ઝેર, કફ તથા વાયુને નાશ કરનાર છે. એ બીજનું નસ્ય દેવામાં આવે તો તેથી માથાનું દરદ મટે છે.

ગરબી (ધોળાં તથા કાળાં ફુલવાળી).

આસ્ફોતા ગિરિકર્ણી સ્યાદિષ્ણુકાન્તાપરાજિતા । અપરાજિતે કદ્ધ મેઘ્યે શીતે કંઠ્યે મુદ્દષ્ટિદે ॥ કુષ્ઠમૂત્રવિદોપામ-ગ્રોયવળવિપાપદે । કપાયે કઢુકે પાકે તિક્તે ચ સ્મૃતિબુદ્ધિદે ॥

નામ—આસ્ફોતા, ગિરિકર્ણી, વિષ્ણુ-કાન્તા અને અપરાજિતા એટલાં ગરબીનાં સંસ્કૃત નામ છે. હિં. સફેદ ગે-

કર્ણી, કાલી ઝેર, હરીમલ; મ. ગોકર્ણી કાલી, પાંદરી સુપલી; અ. મજ્જરયુત એ હિંદી; ક. બીલીય; તૈ. નીલગંડુના; ઈ. Megerin; લા. Clitorrea ternatea.

ગુણ—મન્ને ગરબી તીખી, પવિત્ર, ટાલી, કંઠને હિતકારી, દૃષ્ટિને સારી કરનાર, તુરી, પાકમાં તીખી, સ્મૃતિ તથા બુદ્ધિને આપનાર અને કાઠ, મૂત્રનું દરદ, તણે દોષ, આમ, સોજા, વ્રણ તથા ઝેરને મટાડનાર છે.

નગોડ (ધોળાં તથા કાળાં ફુલવાળી).

સિન્દુવારઃ શ્વેતપુષ્પઃ સિન્દુકઃ સિન્દુવારકઃ । નીલપુષ્પી તુ નિર્જુની શો-ફાલી સુવહા ચ સા ॥ સિન્દુકઃ સ્વ-તિદસ્તિક્તઃ કપાયઃ કઢુકો લઘુઃ । કેડયો નેત્રહિતો હન્તિ શૂલશોયામમાલ-તાન્ ॥ કૃમિકુષ્ઠારુચિશ્લેષ્મગ્વરાત્ની-લાપિ તદિધા । સિન્દુવારદલં જન્તુવા-વશ્લેષ્મહરં લઘુ ॥

નામ—સિન્દુવાર, શ્વેતપુષ્પ, સિન્દુક અને સિન્દુવારક એટલાં ધોળાં ફુલવાળી નગોડનાં સંસ્કૃત નામ છે. નીલપુષ્પી, નિર્જુની, શેફાલી અને સુવહા એટલાં કાળાં ફુલવાળી નગોડનાં નામ છે. હિં. સંભાલ; મ. નીર્જુની પાંદરાં ફુલાંચી, કાળી નીર્જુની; ફા. પંચમુદ; અ. અસલુક; ક. કરીયલો; તૈ. તેલાવાલી; ઈ. Fiveleaved Chaste tree લા. Vitis negundo.

ગુણ—બન્ને નગોડ સ્થિતિ આપનાર, કડવી, તુરી, તીખી, હલકી, કેશને વાસ્તે સારી, નેત્રને હિતકારી, અને શૂળ, સોજ, આમવાયુ, કૃમિ, ઢોઢ, અરુચિ, કંદ તથા જ્વર એઓને મટાડનાર છે. નગોડનું ફુલ હલકું અને છવડા, વાયુ તથા કંદને હરનાર છે.

ધંદ્રજવનું ઝાડ.

કુટ્જઃ કૂટ્જઃ કૌંટો વત્સકો ગિરિ-મલ્લિકા । કાલિદ્રઃ શકશાલી ચ મલ્લિકામુષ્પ્પા इत्यपि ॥ इन्द्रो यवफलः शोक्तो वृक्षकः पाण्डुरङ्गुमा । कूटजः कटुको रूक्षो दीपनस्तुवरो हिमः । अर्जोऽति-सारपित्ताक्षकफवृणात्मकमुबु ॥

નામ—કુટંજ, કુટંજ, કીટ, વત્સક, ગિરિમલ્લિકા, કાલિંજ, શકશાખી, મલ્લિકામુષ્પ, ઇંદ્ર, યવફલ, શોક્ત અને પાંડ્રમ એટલાં ધંદ્રજવના ઝાડનાં સંજ્ઞાનામ છે. હિં. કુડ, કારૈ; ખં. કુડવી; ભેતકુડા; લા. Pongamia glabra.

ગુણ—ધંદ્રજવનું ઝાડ તીખું, રૂક્ષ, અગ્નિને દીપ્ત કરનાર, તુફ, ટાકું અને રશ, અતિસાર, પિત્ત, લોહીનો ખીડ, કંદ, તરશ, આમ તથા ઢોઢને ઘાડનાર છે.

કરંજ.

કરંજો નક્તમાલથ કરગથિરવિલ્વઃ । ધૃતપૂર્ણકરંજોઽન્યઃ પ્રકીર્યઃ પૃતિ-ઠેપિ ચ ॥ સ ચોક્તઃ પૃતિકરંજઃ સો-રલ્કથ સ સ્મૃતઃ । કરંજઃ કટુકસ્તી-ગો વીર્યોષ્ઠો યોનિદોષહૃ ॥ શુષ્ઠો-

દાવર્તેગુલ્માર્જોઽગ્રણકૃમિકાપહઃ । ત-ત્પત્રં કફવાતાર્શઃકૃમિશોયરં પરમ્ ॥ મૈદનં કટુકં પાકે વીર્યોષ્ઠં પિચલં લઘુ । તત્ફલં કફવાતત્રં મેદાર્શઃકૃમિકૃષ્ણજિન્ન । ધૃતપૂર્ણકરંજોઽપિ કરંજસદૃશો ગુર્ણઃ ॥

નામ—કરંજ, નક્તમાલ, કરંજ અને ચિરબિલ્વક એટલાં કરંજનાં સંસ્કૃત નામ છે. ધૃતપૂર્ણ કરંજ, પ્રકીર્ય, પૃતિક, પૃતિ કરંજ અને સોમવદક એટલાં કરંજની ખીજ બતનાં નામ છે. હિં. કરંજ; મ. ચૌપડ કરંજ; ક. તાપસીય-મરનુ; તૈ. કંજ; ઈ. Smooth leaved, લા. Pongamia glabra.

ગુણ—કરંજ તીખી, તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ-વીર્ય, યોનિના દોષને હરનાર અને ઢોઢ, હલવર્ત, ગોટા, અરશ, કૃમિ, મલ તથા કંદને મટાડનાર છે. કરંજનાં પાનકાં હસ્ત લગાડનાર, પાકમાં તીખાં, ઉષ્ણ-વીર્ય, પિત્ત કરનાર, હલકાં અને કંદ, વાયુ, અરશ, કૃમિ તથા સોજને અત્યંત મટાડનાર છે. કરંજનું રૂક્ષ કંદ, વાયુ, પ્રમેહ, અરશ, કૃમિ તથા ઢોઢને મટાડનાર છે. ધૃતપૂર્ણ કરંજમાં પણ કરંજના જેવાજ ગુણો છે.

ઉદકીર્ય નામની કરંજ.

ઉદકીર્યસ્તૃતીયોઽન્યઃ પદ્મન્યા દ-સ્તિવારુણી । મર્કટી વાયસી ચાપિ ક-રંજી કરમંજિકા ॥ કરંજી સ્ત્રાપની તિક્તકા તુવરા કટુપાક્તિની । વીર્યોષ્ઠા વમિપિત્તાર્ગઃકૃમિકૃષ્ણમેદજિન્ન ॥

નામ—ઉદકીર્ય પદ્મન્યા, હસ્તિવારુ-

ણી, મર્કટી, વાયરલી, કરંજ અને કર-
ભંજિકા એટલાં ઉદ્દીર્ઘ નામની કરંજની
જાતનાં સંસ્કૃત નામ છે.

ગુણ—એ જાત વીર્યને સંભાવનાર,
કડવી, તુરી, પાકમાં તીખી, ઉષ્ણવીર્ય
અને વમન, પિત્ત, અરશ, કૃમિ, ડાઢ,
તથા પ્રમેહને મટાડનાર છે.

અથોહી (ધોળી તથા રાતી.)

શ્વેતા રક્તોષ્ઠા પ્રોક્તા કૃણલા ચા-
પિ સા સ્મૃતા । રક્તા સા કાકચિચ્ચી
સ્વાત્કાકાનન્તી ચ રક્તિકા ॥ કાકાદ-
ની કાકપીલ્લઃ સા સ્મૃતા કાકવલ્લરી ।
ચુજ્ઞાદ્વર્પ તુ કેશ્ય સ્વાદાતપિચગ્વરાપ-
દ્વમ્ ॥ મુલ્લશોપન્નમ્ભાસતૃષ્ણામદવિના-
શનમ્ । નેત્રામયદ્દરં દૃપ્યં વલ્યં કણ્ઠ-
વ્રણં દરેત્ । કૃમીન્દ્રલ્લક્ષ્ણાનિ રક્તા ચ
ધવલાપિ ચ ॥

અક્ષત્તમાં અથોહી એ જાતની વાર્ધવેલી
છે, લાલ અને સફેદ, અથોહીનાં ખીજ ઝેરી
ગણાય છે, અને જાનતંતુના દરદોમાં તે ખ-
વરાવાય છે. તેમજ ત્વચ્ચરોમ અને નાસુરો
ઉપર ઘોપડવામાં પાતુ વપરાય છે. અથો-
હીનાં મૂળીઆં ઉલ્લી લાવનાર મળે છે.

મુસલમાન મંથકર્તા અથોહીને અરમ,
પૌષ્ટિક અને કામોત્તેજક ગણે છે.

યુરોપના પેદશાસ્ત્રીઓ અથોહીનાં મૂ-
ળીઆંના ઉપયોગ જેદીમધના લાકડાને
બદલે કરે છે.

ડૉ. એનરેડી કહે છે કે—અથોહીનું મૂ-
ળીનું જેદીમધને ઝેરનું બધું મળનું આ-
વે છે કે અંજાવામાં તે તેને બદલે વેચાય છે.

મી. મોહીદીન સરીફ લખે છે કે—
અથોહીના છેડમાં પાંદડાં સીધી વધારે મીઠાં

નામ—ધોળી અને રાતી એમ બે
પ્રકારની અથોહી છે તેમાં ઉચ્ચટા અને
કૃષ્ણલા એ ધોળી અથોહીનાં નામ છે.
અને કાકચિચ્ચી, કાકાનંતી, રક્તિકા, કા-
કાદની, કાકપીલુ તથા કાકવલ્લરી એટલાં
રાતી અથોહીનાં નામ છે. હિં. ધુધુચ્ચી,
ચીરમીદી; મ. ગુંજ; ફા. ચશમેખરશ;
ખં. કુંચગુલા; અ. હપસુર્ખ; ક. ગુલુ-
ગુંજ; તૈ. ગુલુવીદે; ઈ. Bead tree લા.
Abrus precatorius.

ગુણ—બન્ને અથોહી દેશને હિતકારી,
વીર્યને વધારનાર, બળ આપનાર અને
વાત, પિત્ત, જ્વર, મુખનો શોષ, શ્રમ,
શ્વાસ, તરસ, મદ, નેત્રના રોગ, ચળ,
મળ, કૃમિ, ઉલ્લી તથા ડાઢને મટાડ-
નાર છે.

હોય છે અને તેમાંથી સત્ત કાઢવો હોય તે
નીકળી શકે એમ છે.

મી. વેકર કહે છે કે—અથોહીનું પાણી
આંખમાં નાંખવાથી આંખનો નંતરકદા-
ઈવા પડદો મુછને તેમાંથી પડ પડેવા મટે
છે મારે આંખના દરદોમાં તેનો ઉપયોગ
કરવો. સફેદ અથોહીનાં મૂળીઆં મીઠાં
હોય છે અને તે ઉપરસના દરદમાં ઉપરોમી
થઈ પડે છે.

મી. દયુનન કહે છે કે—પાંદડાં ગધ-
સાથે વાડીને ચોબડપર ઘોપડાય છે, તે-
મજ વાડીને ચાકર સાથે આવવાથી ઉપ-
રસ કમલી થાય છે. સફેદ અથોહી ઝેરી છે
અને તે ખાવાથી ઉલ્લી અને તાવ આ-
વે છે અને કદાચ મોત પામી શકે છે.

અરકસંહિતામાં સફેદ અથોહી દાદરા-
મક, પિત્તશામક મળે છે.

*કૌઆં.

કપિકહરાત્મગુપ્તા દૃષ્ટ્યા પ્રોક્તા ચ
મર્કટી । અજરા કણ્ડુરા વ્યઙ્ગા દુઃસ્પર્શા
પ્રાવૃષાયણી ॥ લાઙ્ગલી શૂકશિખી ચ
સૈવ પ્રોક્તા મહર્ષભિઃ । કપિકચ્છર્મ્યશં
દૃષ્ટ્યા મધુરા વૃંદણી શુભઃ ॥ તિક્ત્વા વા-
તહરી વલ્યા કપપિત્તાસનાશિની । ત-
દ્વીજં વાતશમનં સ્મૃતં વાજીકરં પરમ્ ॥

નામ-કપિકચ્છર્મ્ય, આત્મગુપ્તા, વૃષ્યા,
મર્કટી, અજરા, કંકુરો, વ્યંગા, દુસ્પર્શા,
પ્રાવૃષાયણી, લાંગલી અને શૂકશિખી એ-
ટલાં કૌઆંના ગ્રાહનાં સંસ્કૃત નામ છે.
હિં. કિવાછ; મ. કુહિલીચિખીજ; ક. ન-
ચુકગુરી; ઈ. Cowhage લા. Mucuna
pruriens.

ગુણુ-એ ગ્રાહ બહુજ વીર્યને વધા-
રનાર, મધુર, પુષ્ટિકારક, ભારે, કઠવું,
વાયુને હરનાર, બળ આપનાર અને
કફ, પિત્ત તથા લોહીના બીગાડનો નાશ
કરનાર છે.

*યુરોપિયન વૈદો કૌઆંનાં મુળીઆં
સાનતલુને પુષ્ટિ આપનાર મહેલે અને લક-
વાની બીમારીમાં તથા પેટમાંના જીવડા
ભેડી નાખવામાટે શીંજની ઉપરના વાળ
સરખતમાં મેળવીને મખમાફક ઘટ્ટ કરીને
પાપડેછે. પરંતુ દેશી લોકો શીંજઉપરના
વાળને ઉપયોગ કરતા નથી.

વેસ્થઈડીયન ટાપુઓમાં આ ગ્રાહનાં
મુળીઆંને ઉકાળે પીતાબ વધારે લાવ-
નાર અને શુરદા રાફ કરનાર ગણાય છે
અને તેનો મસમ બનાવીને રઘીપદ (સાફ)
પર ચોપડેછે. પાંદડાં નાચુરપર યજુ લગાડે
છે અને બીજા કામોત્તેજક ગણાયછે. આ
ગ્રાહનું બીજ વીંછીલું એર ઉતારેછે.

શેહિણી.

માંસરોહિણ્યતિરહા વૃન્તા ચર્મકરી
કૃશા । પ્રહારવહ્ની વિકશા વીરવત્સપિ
કથ્યતે । સ્યાન્માંસરોહિણી દૃષ્ટ્યા સરા
દોષત્રયાપહા ॥

નામ-માંસરોહિણી, અતિશ્ઠા, વૃન્તા,
ચર્મકરી, કૃશા, પ્રહારવહ્ની, વિકશા
અને વીરવતી એટલાં શેહિણીનાં
સંસ્કૃત નામ છે.

ગુણુ-શેહિણી વીર્યને વધારનાર,
મળને ખસેડનાર અને ત્રણે દોષને મ-
ટાડનાર છે.

ચિલ્હક.

ચિલ્હકો વાતનિર્હારો શ્લેષ્મણો ધા-
તુષ્ણિક્ત્વ । આગ્રેયો વિપવચસ્ય ફલં
મત્સ્યનિપૂદનમ્ ॥

ચિલ્હક વાયુને હરનાર, કફને મટા-
ડનાર, ધાતુની પુષ્ટિ કરનાર અને ગ-
રમ છે. ચિલ્હકનું ફળ ઝરની પેઠે મા-
છલાંબાને ખારી નાખનાર છે.

ટંકારી.

ટંકારી વાતનિશિક્તા શ્લેષ્મણી દી-
પની લઘુઃ । શોષોદરવ્યથાદત્રી હિતા
પીઠવિસર્પિણામ્ ॥

ટંકારી વાયુને જીતનાર, કઠવી, કફને
મટાડનાર, અગ્નિને દીપ્ત કરનાર અને
હલધી, લાકડાંની ઘેડી લઈ આગનારા-
બાને વાસ્તે સારી છે અને સોજ તથા
પેટની ખીડને હણનાર છે.

નેતર.

નેતસો નમ્રકઃ પ્રોક્તો વાનીરો વઙ્ગ-

લક્ષ્મણા । અન્નપુષ્પથ વિદુલો રચતી-
તથા કીર્તિતઃ ॥ વેતસઃ શીતલો દાહ-
શોથાશોયોનિરુક્મણુત્ । હન્તિ વીસર્પ-
કૃચ્છાસપિત્તાશ્મરિકાનિલાન્ ॥

નામ—વેતસ, નંત્રક, વાનીર, વંજુલ,
અન્નપુષ્પ, વિદુલ અને રચતીત એટલાં
નેતરનાં સંસ્કૃત નામ છે. હિં. વેત, મ.
જલવેત; ફા. વેત; અ. ખલાફ; ક. વે-
ડીસુ. તૈ. પીપાફવા; ઈ. Cane લા.
Calamus.

ગુણ—નેતર ટાઢો, અને ઘાહ, સોળ,
અરથ, યોનિના રોગ, રતવા, મૂત્રકૃચ્છ,
લોહીનો ખીગાડ, પિત્ત, પથરી, કફ તથા
વાયુને મટાડનાર છે.

જલજંબવો.

નિકુલ્લકઃ પરિવ્યાધો નાદેયો જલ-
વેતસઃ । જલજો વેતસઃ શીતઃ કુષ્ઠદ્વા-
તકોપનઃ ॥

નામ—નિંદુજક, પરિવ્યાધ, નાદેય
અને જલવેતસ એટલાં જલજંબવાનાં
સંસ્કૃત નામ છે. હિં. જલકરેણુ; મ. પરેલ
લા. *Elatino Vertine verticellata*.

ગુણ—જલજંબવો ટાઢો, ડાઢને મ.
ટાડનાર અને વાયુનો પ્રકાપ કરનાર છે.

સમુદરશોપ.

રજ્જલો હિજલથાપિ નિચુલથામ્બુ-
જસ્તાપા । જલવેતસવદેયો હિજલોડયં
વિષાપદઃ ॥

નામ—મંજલ, હિજલ, નિચુલ
અને અંબુજ એટલાં સમુદરશોપનાં
નામ છે.

ગુણ—એમાં જલજંબવાના જેવા
ગુણો છે અને વિશેષ કરી ઝરને મટા-
ડનાર છે.

*અંકોલ.

અઢોટો દીર્ઘકોલઃ સ્યાદઢોલથ નિ-
કોચકઃ । અઢોટકઃ કદુસ્તીક્ષ્ણઃ સ્તિ-
ગ્ધોણસ્તુવરો લઘુઃ ॥ રેચનઃ કમિશ્લા-
મ્બોપગ્રહવિષાપદઃ । વિસર્પકાપિત્તાસ-
મૂપકાહિવિષાપદઃ ॥ તત્પલ્લં શીતલં
સ્વાદુ શ્લેષ્મણં વૃદ્ધિજનં ગુરુ । બલ્યં વિરે-
ચનં શાતપિત્તદાહસયાસજિવ્ ॥

નામ—અંકોટ, દીર્ઘકોલ, અંકોલ અ-
ને નિકોચક એટલાં અંકોલનાં સંસ્કૃત
નામ છે. હિં. ઢેરા; મ. અંકોલી વૃદ્ધિ
ક. અંકલે; તૈ. ઉડીકો; ઈ. દ્લીખીક
એસ્યુ રીડીસ; લા. એલેનજીય લેમા-
ફીઆઈ.

ગુણ—અંકોલ તીખો, તીક્ષ્ણ, સ્નિગ્ધ,

અભિસ્તર મોહીદીન સરીફ કહે છે કે—
અંકોલના ઝાડનાં મૂળીઆંત્રી ઘાસ ૫૦ મેનની
માત્રામાં આપવાથી ઉલટી આવે છે તેથી
નાની માત્રામાં આપવાથી તાવ ઉતરી જ-
ાય છે. ઘાસ ઘણી કડવી છે અને તથા
ઉપર ઘણી સારી અસર કરે છે. મૂળીઆંત્રી
રસ જીવાળુ લાવે છે અને પેટમાંનાં જીવંત
ઠાઠી નાંખે છે. જલદરના આંધીમાં પણ તે
વપરાય છે અને મૂળીમાં આંત્રીને શાપનું
ઝેર ઉતારવા કામ લાગે છે.

ડૉ. સખારામ અર્જુન કહે છે કે—
સંધીવાનું દરદ આંત્રું કરવાને માટે પાંદડાં
પીડીસ કરવા વપરાય છે.

મુચીતસંહિતામાં તેને સારક, દુષ્કાં-
ષદર, વિષનાશક અને યજુરપક ગણેલ છે.

ગરમ, તુરો, હલકા, રેચક અને કૃમિ, શુક્ર, આમ, સોજા, ઝંઘાઈ બર્તુ, ઝેર, ફૂંતવા, કફ, પિત્ત, લોહીનો બીગાડ તથા ઘંઠર કે સર્પતું ઝેર એઓને મટાડનાર છે. અંકોલનું કૃષ્ણ ટાકું, રવાદિષ્ટ, કફને તોડનાર, પુષ્ટિ આપનાર, શારે, બળ આપનાર, રેચક અને વાયુ, પિત્ત, કાફ, શય તથા લોહીના બીગાડને મટાડનાર છે.

ખપાટ.

વલા વાટપાલિકા વાટપા સૈવ વા-
દાલકાડપિ ચ । મહાવલાપીતવુષ્પાસદ-
દેવી ચ સા સ્મૃતા । તત્તોડન્યાતિવલા ક્ર-
પ્પમોક્તા કક્ષતિકા ચ સા । ગારેરુક્તી
નાગવલા લેપા રૂક્ષા ગવેષુકા ॥ વલા-
ચતુષ્પદ્યં શીર્ષં મધુરં વલકાન્તિકૃત્ ।
સ્તિર્થં ગ્રાહિ સમીરાસપિતાસ્રસતનાશ-
નમ્ ॥ વલામૂલલચબ્ધૂર્ણં પીતં સક્ષીર-
ગર્કરમ્ । મુદ્ધાતિસારં હરતિ દૃષ્ટમેતન્ન
સંશયઃ ॥ હરેન્મહાવલા કુચ્છં ભવેદ્વાતા-
તુલોમની । હન્યાદતિવલા મેદં પથસા
સિતવા સપમ્ ॥

નામ—ખસા, વાટપાલિકા, વાધા અને
વાધાશક એ ખપાટની એક બતનાં મં-
રૂત નામ છે. મહાખસા, પીતપુષ્પા
અને સહદેવી એ ખપાટની બીજી બ-
તનાં નામ છે. અતિખસા, કષ્ઠપ્રોક્તા,
(કંકતિકા, ગારેરુક્તી અને નાગખસા એ
ખપાટની ત્રીજી બતનાં નામ છે. ના-
દાની ખપાટ કે જે ગવેષુકા દેહેવાય છે
ને ખપાટની ચોથી બત છે. હિં. પરિ-

આસા, ખિરેટી; બં. થેતવેડેલા; મ. ચિ-
કણા, ચિકડન, કા. થેલુંગરમ; ગુ. બ-
લદણા, ખપાટ; લા. અવુટીલન ઈ-
લીકમ.

ગુણ—ચારે ખપાટ યાદી, મધુર,
બળ તથા કાંતિ આપનાર, સ્તિસ્તબ્ધ, ક-
સ્તને રોકનાર અને વાયુ, લોહીનો બી-
ગાડ, પિત્ત તથા ક્ષત એઓનો નાશ ક-
રનાર છે. ખપાટનાં મૂલની છાશનું ચૂર્ણ
જે કુધ અને સાકરની સાથે પીવામાં
આવે તો તે બહુમૂત્રપણના રોગને મ-
ટાડે છે એ અમે નજરે જોયેલું છે. એમાં
કાંઈ સંશય નથી. મહાખસા નામની
ખપાટ મૂત્રકૃચ્છને મટાડે છે અને વા-
યુને સવળો થાવે છે. અતિખસા ના-
મની ખપાટ જે કૂધ અને સાકરની
સાથે પીવામાં આવે તો તેથી પ્રમેહ
મટે છે.

હનમાનવેલો.

પુત્રકાકારરક્તાલ્પવિન્દુમિર્ઝાન્નિતા
સદા । લક્ષ્મણા પુત્રજનની વસ્ત્રગન્ધા-
કૃતિર્ભવેત્ । કથિત્ત પુત્રદાઙ્ગર્યં લક્ષ્મ-
ણા મુનિપુત્રયૈઃ ॥

લક્ષણ—હનમાનવેલો સર્વદા પુત્ર-
જીવો જેવાં શતાં અને નાદાનાં છાટ-
ણાંવાળો હોય છે અને તેનો અંધ તથા
આકાર બકસનાં જેવાં યાય છે.

નામ—લક્ષમણા અને—પુત્રજનની એ
જે હનમાનવેલાનાં સંસ્કૃત નામ છે.

ગુણ—જે વેલો અવશ્ય પુત્રને આ-
પનાર છે એમ મોટા મુનિઓએ કહ્યું છે.

સ્વર્ણવહ્ની.

સ્વર્ણવહ્ની રક્તફલા કાકાયુઃ કા-
કચલરી । સ્વર્ણવહ્ની શિરઃપીઠાં ત્રિદો-
પાન્ હન્તિ દુग्ધદા ॥

નામ—સ્વર્ણવહ્ની, રક્તફલા, કાકાયુ,
અને કાકચલરી એટલાં સ્વર્ણવહ્નીનાં સં-
સ્કૃત નામ છે. મ. સોનવેલી, સોનુલી.

ગુણ—સ્વર્ણવહ્ની માથાની પીઠાને
અને ત્રણે દોષને મટાડે છે તથા ધાવ-
ણનો વધારો કરે છે.

વણ.

કાર્પાસી તુષ્કેરી ચ સમુદ્રાન્તા ચ
કથ્યતે । કપોતકી લઘુઃ કોણા મધુરા
વાતનાશની ॥ તત્પલાશં સમીરણં રક્ત-
કૃન્મૂત્રવર્ધનમ્ । છત્કર્ણપીઠકાનાદપૂષ-
સાવવિનાશનમ્ । તત્ત્રીજં સ્તન્યદં દૃષ્યં
ક્ષિપ્તં કફકરં મુરુ ॥

નામ—કાર્પાસી, તુંડકેરી અને સમુ-
દ્રાંતા એ વણનાં સંસ્કૃત નામ છે. હિં.
કપાસ; રા. વણ, કપાસ, રૂઈ; બાં. કા-
ર્પાસ; મ. કાપરી; ઠા. હત્તી.

ગુણ—તણ હલકું, બગ ગરમ, મધુર
અને વાયુનો નાશ કરનાર છે. વણનું
પાનડું વાયુને હણે છે, મૂત્રને તથા લો-
હીને વધારે છે, અને કાનની ડોડડી,
કાનનો ગણગણાટ તથા કાનમાંથી પડ-
નીકળતું તેને મટાડનાર છે. વણનું ફલ
ધાવણને વધારે, વીર્યને વધારે. ત્રિગ્ધ,
કફ કરનાર અને ભારે છે.

વાંસ.

વંશસ્તરૂસારર્કર્પારત્તચિમામ્મૃજ-

ધ્વજઃ । ગતપર્વા ગતફલી વેણુમસ્કરતે-
જનાઃ ॥ વંશઃ સરો હિમઃ સ્વાદુઃ ક-
પાયો વસ્તિશોધનઃ । છેદનઃ કફપિ-
ત્તઃ કુષ્ઠાસ્રવણશોથજિત્ ॥ તત્કરીર-
કદુઃ પાકે રસે રુક્ષો મુરુઃ સરઃ । ક-
પાયઃ કફકૃત્સ્વાદુર્વિદાહી વાતપિત્ત-
તથવાસ્તુ સરા રુક્ષાઃ કપાયાઃ કદુપા-
કિનઃ । વાતપિત્તકરા ડૃણા ષદ્મૂત્રા-
કફાપહાઃ ॥

નામ—વંશ, ત્વક્સાર, કર્બીર, ત્વચિ
સાર, વૃણુધ્વજ, ગતપર્વા, ગતફલ, વેણું
મસ્કર અને તેજન એટલાં વાંસનાં સં-
સ્કૃત નામ છે. હિં. બાસ; ઠા. કસખ
મ. વેણુ; ક. યરડુબિદીર; તૈ. ધીયકર્થ
ફું. Bamboo cane, ઠા. Bambus
vulgaris;

ગુણ—વાંસ મળને ખસેડનાર, ઠાંઠો
મધુર, તુરો, મૂત્રાશયને સાફ કરનાર
મળોના માંઠાને કાપનાર, અને કફ, પિ-
ત્ત, કોઠ, લોહીનો ઘીગાડ, ત્રણ તથા
સોજને મટાડનાર છે. વાંસનો કુણે
ભાગ પાકમાં તથા રસમાં તીખો, રક્ત
ભારે, મળને ખસેડનાર. તુરો, કફ ક-
રનાર, સ્વાદિષ્ટ, દાદ કરનાર તથા વા-
યુને અને પિત્તને વધારનાર છે. વાંસન
બગ મળને ખસેડનાર, રક્ત. તુરો, પા-
કમાં તીખા, વાયુ તથા પિત્તને કરનાર
ગરમ, મૂત્રને ઘેડનાર, અને કફને તો-
ડનાર છે.

નડસલ-મરુ.

નલઃ પોટગલઃ શૃન્ગમગ્ધથ ધમન

સ્તથા । નલસ્તુ મધુરસ્તિક્તઃ કપાયઃ
કપરક્તજિત્ । ડળો હ્રદ્રસ્તિયોન્યર્તિ-
દાહપિત્તવિસર્પહત્ ॥

નામ—નલ, પોટગલ, શન્યમધ્ય અને
ધમન એટલાં ખરનાં સંસ્કૃત નામ છે.
હિં. નરસલા; બં. નલ; મ. દેવનલ.

ગુણ—ખર મધુર, કડવો, તુરો, ગ-
મ અને કદ, લોહીનો બીગાડ, હૃદયની
પીડા, મૂત્રાશયની પીડા, યોનિની પીડા,
હાડ, પિત્ત, તથા રતવાને મટાડનાર છે.

પાનબાળરીયાં તથા મુંજ.

મદ્રમુજઃ શરો વાળસ્તેજનશ્ચુવેષ્ટ-
નઃ । મુજો મુજાતકો વાળઃ સ્થૂલર્ધઃ
સુમેલલઃ ॥ મુજદ્રવ્યં તુ મધુરં તુવરં શિ-
શિરં તથા । દાહવૃણાવિસર્પામમૂત્રક-
ષ્ણાસિરોગજિત્ । દોષત્રયહરં વૃષ્યં મેલ-
લાસુપયુજ્યતે ॥

નામ—મદ્રમુંજ, શર, બાણ, તેજન
અને ચક્ષુવેષ્ટન એટલાં પાનબાળરીયાંનાં
સંસ્કૃત નામ છે. મુંજ, મુંજતક, બાણ,
સ્થૂલર્ધ અને સુમેખલ એટલાં મુંજનાં
નામ છે. હિં. રાગશર, સરપતા; મ.
થોરમુંજવણ; કા. રામસપ્ત.

ગુણ—એ બન્ને મધુર, તુરો, ટાંઠાં,
વીર્યને વધારનાર અને દાહ, તરસ, રત-
વા, આમ, મૂત્રકૃચ્છ, નેત્રના રોગ તથા
ત્રણે દોષને હરનાર છે. મુંજ મેખલ કર-
વામાં હપયોગી થાય છે.

કાંસેડા.

કાશઃ કાશેષુવંદિષ્ટઃ સ સ્યાદિસુર-
સસ્તથા । ડક્ષાન્લિકેશુગન્ધા ચ તથા

પોટગલઃ સ્મૃતઃ ॥ કાશઃ સ્યાન્મધુર-
સ્તિક્તઃ સ્વાદુપાકો હિમઃ સરઃ । મૂત્ર-
કૃચ્છાશ્મદાહાસ્રભયપિત્તજરોગજિત્ ॥

નામ—કાશ, કાશેષુ, ઇશુરસ, ઇશ્વા-
લિકા, ઇશુગંધા અને પોટગલ એટલાં
કાંસેડાનાં સંસ્કૃત નામ છે. હિં. કાંસે;
બં. ઠસે; મ. કસઈ; કા. કસાડ; દે. કૌસ.

ગુણ—કાંસેડા મધુર, કડવો, પાકમાં
મીઠા, ટાંઠો, મળોને ખસેડનાર અને
મૂત્રકૃચ્છ, પથરી, દાહ, લોહીનો બીગાડ,
શય તથા પિત્તસંબધી રોગને મટાડે છે.

ગુંદ્રખડ.

ગુંદ્રઃ પટેરકો રચ્ચઃ શ્વવૈરામમૂલ-
કઃ । ગુંદ્રઃ કપાયો મધુરઃ શિશિરઃ
પિત્તરક્તજિત્ । સ્તન્યઃ શુક્રરજોમૂત્રશો-
ધનો મૂત્રકૃચ્છહત્ ॥

નામ—ગુંદ્ર, પટેરક, રચ્ચ, અને શું-
ગવૈરામમૂલક એટલાં ગુંદ્રનાં સંસ્કૃત ના-
મ છે. હિં. પટેરે; કા. આપ્તા; મ. ગુંદ્ર-
પટેર.

ગુણ—ગુંદ્ર તુરં, મધુર, ટાંઠું, ધાવ-
ણને વધારનાર અને પિત્ત, લોહીનો બી-
ગાડ, તથા મૂત્રકૃચ્છને મટાડનાર છે તે-
મજ વીર્ય, રજ અને મૂત્રને સાદું કરે છે.

એરકા.

एरका गुन्द्रमूला च शिविर्गुन्द्रा श-
रीति च । एरका निशिरा वृष्या चमु-
ष्या वातकोपिनी । मूत्रकृच्छाश्वरीदा-
हपित्तशोणितनाशिनी ॥

નામ—એરકા. ગુંદ્રમૂલા, શિબિ, ગું-

દ્રા અને શરી એટલાં એરકા (એક જાતનાં ખડ)નાં સંસ્કૃત નામ છે. હિં. મોથીતૃણ; બં. હોગલા; મ. એરકા; પા. લનબહાલા.

ગુણુ—એરકા ટાઢી, વીર્યને વધારનાર, નેત્રને હિતકારી, વાયુનો પ્રકાપ કરનાર અને મૂત્રકૃચ્છ, પથરી, દાહ, પિત્ત તથા શ્વિરને નાશ કરનારી છે.

કુશ તથા દાભડો.

કુશો દર્ભસ્તયા વર્હિઃ સૂચ્યમ્નો યજ્ઞ-મૂષણઃ । તત્તોડન્યો દીર્ઘપત્રઃ સ્યાત્સુર-પત્રસ્તથૈવ ચ ॥ દર્ભદ્વયં ત્રિદોષગ્નં મધુરં તુવરં હિમમ્ । મૂત્રકૃચ્છાક્ષરીમૃણાવ-સ્તિરુક્ષ્મદરાસ્રજિત્ ॥

નામ—કુશ, ઈર્ભ, બર્હિ, સૂચ્યમ્ અને યજ્ઞમૂષણુ એટલાં કુશનાં સંસ્કૃત નામ છે. જે લાંબાં પત્રવાળો દાભડો કેહેવાય છે તેનું નામ કુશપત્ર છે. હિં. કુસા; મ. પાંઢરી કુશી; કા. ખીલીય બુદ્ધશરી.

ગુણુ—એ જાતે જાતના ઈર્ભ ત્રણે દોષને હરનાર, મધુર, તુરા, ટાઢા અને મૂત્રકૃચ્છ, પથરી, તરશ, મૂત્રાશયની પીડા, પ્રદર તથા જોહીના ખીગાડને મટાડનાર છે.

રોહિસ.

કત્તૂર્ણં રોહિપં દેવજગ્ધં સૌગન્ધિકં તથા । મૂત્રીકં વ્યામપીરં ચ ડ્યામકં ધૂ-મગન્ધિકમ્ ॥ રોહિપં તુવરં તિક્તં કટુ-પાકં વ્યપોદતિ । દુક્ષ્ણવ્યાધિપિત્તાચ-શૂલકાસકફજ્વરાન્ ॥

નામ—કૃત્તુષ, રોહિષ, દેવજગ્ધ, યૌ-

ગંધિક, ભૂતીક, વ્યામપૌર, ડ્યામક અને ધૂમગંધિક એટલાં રોહિષનાં સંસ્કૃત નામ છે. હિં. રોહીસ સૌધિઆ, ગંધેન્ધાસ બં. રામકર્પૂર; મ. સુગંધ રોહિષતૃણ કા. કિરૂગંજણી; અ. અજસ્વર; ફા. ખલાલમામૂન.

ગુણુ—રોહિસ તુરં, કટુ, પાકમ તીખું અને છાતીનાં દરદ, કંઠનાં દરદ પિત્ત, જોહીનો ખીગાડ, શૂળ, ઉધરસ કદ તથા જ્વરને મટાડનાર છે.

ભૂતૃણ.

શુભ્રવીજં તુ મૂત્રીકં સુગન્ધં જમ્બુક-મિયમ્ । મૂત્રણં તુ મ્હેચ્છા માલાતુળ-કમિત્યપિ ॥ મૂત્રણં કટુકં તિક્તં તી-ક્ષ્ણોણં રેચનં લઘુ । વિદારિ દીપનં રુક્ષમનેજ્યં મુલશોધનમ્ । અતૃપ્યં યદુ-વિદુકં ચ પિત્તરુક્ષ્મદૂષણમ્ ॥

નામ—શુભ્રવીજ, ભૂતીક, સુગંધ, જંબુકમિય, ભૂતૃણ, છત્રા અને માલાતૃણુ એટલાં ભૂતૃણનાં સંસ્કૃત નામ છે. હિં. સરવાણુ; મ. પાણુયાતીલવાળા તથા ખસ.

ગુણુ—ભૂતૃણ તીખું, કટુ, તીક્ષ્ણ, ગરમ, રેચક, હલકું, દાહ ઉપજાવનાર, અગ્નિને દીપ કરનાર, રુક્ષ છે, અને નેત્રને વારતે સાફ નથી, મોઢોડાને સાફ કરનાર છે, વીર્યને વારતે સાફ નથી, વિ-ધાને ઘણી કરનાર છે અને પિત્ત તથા શ્વિરને પ્રકાપ કરનાર છે.

ધ્રો (નીલી.)

નીન્દર્વા રુદાનન્તા માર્ગવી જનપ-

તિક્તા । ગ્રન્થં સહસ્રવીર્યાં ચ શતવહ્ની
ચ કીર્તિતા ॥ નીલદૂર્વા હિમા તિક્તા
મધુરા તુવરા હરા । કફપિત્તાસ્રવીસર્પ-
વૃણાદાહસગામયાન્ ॥

નામ—નીલદૂર્વા, રૂઢા, અનંતા, શા-
ગ્રેવી, શતપર્થિકા, શબ્ધ, સહસ્રવીર્યા અને
શતવહ્ની એટલાં નીલી ધ્રોનાં સંસ્કૃત
નામ છે. હિં. નીલીદુવ; કૌ. નીલી હ-
રીઆલી; કા. હમુગરૂકે.

ગુણ—નીલી ધ્રો ટાઢી, કડવી, મધુર,
તુરી અને કફ, પિત્ત, લોહીનો ખીગાડ,
તવા, તરસ, દાહ તથા આમડીના રો-
ગને મટાડનાર છે.

ધ્રો (ધોળી.)

દૂર્વા શુક્લા તુ ગોલોમી ગ્રન્થવીર્યા ચ
કથ્યતે । શ્વેતા દૂર્વા કપાયા સ્માત્સ્વા-
દ્વી ગ્રન્થા ચ જીવની । તિક્તા હિમા
વિસર્પાસ્રવૃદ્ધિપિત્તકફદાહહૃ ॥

નામ—શુક્લદૂર્વા, ગોલોમી અને શ-
તવીર્યા એટલાં ધોળી ધ્રોનાં સંસ્કૃત નામ
છે. હિં. સફેદ દુવ; મ. પાંઠરી હરી-
આલી; કા. વીલીયકરૂકે.

ગુણ—ધોળી ધ્રો તુરી, મધુર, મણુને
ટાળનારી, જવાડનારી, કડવી, ટાઢી
અને રતવા લોહીનો, ખીગાડ, તરસ,
પિત્ત, કફ તથા દાહને મટાડનાર છે.

ધ્રો (ગાંડાવળી.)

ગન્ધદૂર્વા તુ ગન્ધાલી મત્સ્યાક્ષી ચ-
કુલાસકઃ । ગન્ધદૂર્વા હિમા લોહદ્રા-
વિળી ગ્રાહિણી લઘુઃ ॥ તિક્તા કપાયા

મધુરા વાતકૃત્કટુપાકિની । દાહવૃણા-
વલાસાસ્રકૃષ્ણવિત્તજ્વરાપહા ॥

નામ—ગંડદૂર્વા, ગંડાળી, મત્સ્યાક્ષી
અને ચકુલાસક, એટલાં ગાંડાવળી ધ્રો-
નાં સંસ્કૃત નામ છે. હિં. ગાંડરદુવ; મ.
ગંડરદુર્વા; કા. મીનગત્તે.

ગુણ—ગાંડાવળી ધ્રો ટાઢી, લોહાનો
દ્રવ કરનારી, હરતને રોકનારી, હલકી,
કડવી, તુરી, મધુર, વાયુ કરનારી, પા-
કમાં તીખી અને દાહ, તરસ, કફ, લો-
હીનો ખીગાડ, દાહ, પિત્ત તથા જ્વરને
મટાડનારી છે.

વિદારીકંઠ.

વારાહીકન્દ પ્થાન્યૈર્ધર્મકારાહુકો
મતઃ । અનૂપસમ્પન્નવે દેશે વારાહ ક્વ
લોમવાન્ ॥ વિદારી સ્વાદુકન્દા ચ સા
તુ ક્રોષ્ટી સિતા સ્મૃતા । ઇષ્ટુગન્થા ક્ષી-
રવહ્ની ક્ષીરશુક્લા પયસિની ॥ વારાહ-
વદના મૃદિર્વદરેત્યપિ કથ્યતે । વિદારી
મધુરા ક્ષિત્તિયા મૃદ્ધાની સ્તન્યશુક્રદા ॥
શીતા સ્વર્યા મૃન્મલા ચ જીવની ચલ-
ર્ણદા । ગુરુઃ પિત્તાસ્રવનદાશાન્ દન્તિ
રસાયની ॥

લક્ષણ—આં થણું પાણી હોય છે
એવા દેશમાં ચૂર જેવી રંગાડવાળો જે
વારાહીકંઠ થાય છે તેજ વિદારીકંઠ કેહે-
વાય છે. બીજા લોકો એ કંઠને ચર્મકા-
રાલુક પણ કેહેછે.

નામ—વિદારી, સ્વાદુકંઠ, સાતુધોષ્ટી,
સિતા, ઇષ્ટુગંધા, ક્ષીરવહ્ની, ક્ષીરશુક્લા,

પપસ્વિની, વારાહવદના, ગૃધ્રિ અને બ-
દરા એટલાં વિદારીકંદનાં સંસ્કૃત નામ
છે. હિં. વિદારીકંદ, ખીલારીકંદ; મ.
ભુંચકોહલે; ક. નેલકુંબલ; તૈ. નેલકુંબુડ;
લા. *Putaria tuberosa*.

ગુણુ-વિદારીકંદ મધુર, સ્નિગ્ધ, પુષ્ટિ
આપનાર, ધાવણ વધારનાર, વીર્યને વ-
ધારનાર, ટાઢો, સ્વરને વાસ્તે સારો, મૂ-
ત્રને વધારનાર, જીવન દેનાર, બળતથા
સારા વર્ણને આપનાર, ભારે, રસાયન-
રૂપ અને પિત્ત, લોહીનો ગ્રીઆક, વાયુ
તથા કાક એઓને મટાડનાર છે.

મુસલી.

તાલમૂલી તુ વિદરિર્મુસલી પરિકી-
તિતા । મુસલી મધુરા વૃષ્યા વીર્યોળા
વૃંદણી ગુરુઃ । તિક્ત્વા રસાયની હન્તિ
શુદ્ધજાન્યનિલં તથા ॥

નામ-તાલમૂલી અને મુસલી એ બે
મુસલીનાં સંસ્કૃત નામ છે. હિં. મુસલી
રમા, મુસલી સુદેહ; મ. મુસલી કાલી-
પાંદરી; ક. નેસતાડી; લા. *Hyposy-
ochioideus*.

ગુણુ-મુસલી મધુર, વીર્યને વધાર-
નાર, ઉષ્ણ વીર્યવાળી, પુષ્ટિકારક, ભારે,
ઠંડવી, રસાયનરૂપ અને શુદ્ધનાં દરદ
તથા વાયુને મટાડનાર છે.

શતાવરી અને મહાશતાવરી.

શતાવરી ચતુસ્રુતા મીરિન્દીવરી
વરી । નારાયણી શતપદી જતવીર્યા ચ
પીવરી ॥ મહાશતાવરી ચાન્યા જતમ્-

લ્યર્દકણિકા । સહસ્રવીર્યા હેતુથ કૃષ્ય-
શ્રોક્તા મહોદરી ॥ શતાવરી ગુરુઃ શીત
તિક્ત્વા સ્વાદ્વી રસાયની । મેધાગ્રિષુ
ષ્ટિદા સ્નિગ્ધા મેઘ્યા ગુલ્માતિસારજિતા
શુક્રસ્તન્યકરી વલ્ચા વાતપિત્તાલ્લશોષ
જિત્ । મહાશતાવરી મેઘ્યા હૃદ્યા વૃષ્ય
રસાયની । શીતવીર્યા નિહન્ત્યશોગ્રેહણી
નયનામયાન્ ॥

નામ-શતાવરી, બહુસ્રુતા, બીર
દંદીવરી, વરી, નારાયણી, શતપદી, શ-
તવીર્યા અને પીવરી એટલાં શતાવરીન
સંસ્કૃત નામ છે. મહાશતાવરી, શત
મૂલી, અર્દકંડિકા, સહસ્ત્રવીર્યા, હેતુ
કૃષ્યા અને મહોદરી એટલાં મહાશત
વરીનાં સંસ્કૃત નામ છે. હિં. શતાવ-
બીરશતાવર; મ. શતમૂલી, સહસ્ત્રમૂલી
ફા. શુર્લદસ્તી; ગુ. એકલકંડો; અ. ૧
કાકુલ મિસ્રી; ક. ઢિરીયઆસડી; ટ
એદુમટીટોડ; ઈ. *A. racemosus* લા
A. adscendens.

ગુણુ-શતાવરી ભારે, ટાઢી, ઠંડવ
મધુર, રસાયનરૂપ, શુદ્ધિનેવાસ્તે સાર
આગ્રિને વધારનાર, સ્નિગ્ધ, નેત્રને હિ-
કારી, વીર્યને વધારનારી, ધાવણને વ-
ધારનારી, બળ આપનારી અને ગોટ
અતિસાર, વાયુ, પિત્ત, રૂધિરનાં દરદ
તથા શોષ એઓને મટાડનાર છે. મ-
હાશતાવરી શુદ્ધિને વાસ્તે સારી, મ-
એવી, વીર્યને વધારનાર, રસાયનરૂ-
પીતવીર્યવાળી અને અરશ, મંત્રદર
તથા નેત્રના રોગને મટાડનાર છે.

આસોંદ.

ગન્ધાન્તા વાજિનામાદિરશ્મગન્ધા હ-
યાદ્વયા । વરાહકર્ણી વરદા વરદા કુષ્ઠ-
ગન્ધિની ॥ અશ્વગન્ધાનિલશ્લેષ્મશ્ચિ-
ત્રોચક્ષયાપહા । વલ્ચા રસાયની તિક્તકા
કપાયોષ્ણાતિશુક્લા ॥

નામ—ગંધાંતા, વાજિનામાદિ, અશ્વ-
ગંધા, હયાબહયા, વરાહકર્ણી, વરદા અને
દુષ્પર્ગધિની એટલાં આસોંદનાં સંસ્કૃત
નામ છે. (ધોકાનો ગમે તે પર્યાયશબ્દ
આગળ સુધી છેડે ગંધશબ્દ સુધીએ એ-
ટલે આસોંદનું નામ થાય છે.) હિં.
અસગંધ; મ. આસંધ; ક. આસાદુ; તૈ.
પિહ્લીઆંદ્રા; ઈ. Winter cherry; લા.
Phys-ali-sonmifera.

ગુણ—આસોંદ ગળ આપનારી, ર-
સાયનરૂપ, કંકળી, તુરી, ગરમ, વી-
ર્યને અત્યંત વધારનાર અને વાયુ, કફ,
શીતલી, સોજ તથા ક્ષય એઓને મ-
ટાડનાર છે.

કાળી પાટ.

પાટાંવણાંવટ્કી ત્ર પ્રાચીના પાપચે-
લિકા । એકાઘ્રીલા રસા મોક્ષા પાઠિ-
કા વરતિક્તિકા ॥ પાઠોષ્ણા કઠુકા
તીક્ષ્ણા વાતશ્લેષ્મહરી લઘુઃ । દન્તિ
શ્લજ્વરછર્દિકુપ્પાતીસારહરુજઃ । દાહ-
કળ્દ્વિપશ્વાસકૃમિશુલ્મગરવ્રણાન્ ॥

નામ—પાઠા, અંબણ, અંબણદી, પ્રા-
ચીના, પાપચેલિકા, એકાઘ્રીલા, રસા,
પાઠિકા અને વરતિક્તિકા એટલાં કાળી
પાટનાં સંસ્કૃત નામ છે. હિં. પાઠ; મ.

પાઠાકમૂલ; ગુ. કાલીપાટ, કરંદીયું; ક.
પાઠા; ઈ. પરરોડટ; લા. Cissampelos
parcira.

ગુણ—કાળી પાટ ગરમ, તીખી,
તીક્ષ્ણ, હલદી, અને વાયુ, કફ, શૂળ,
જ્વર, હલદી, કાઠ, વલ્લો જતો ઝાડો,
છાતીનાં દરદ, દાહ, ચળ, ઝેર, શાસ,
કૃમિ, ઝોટો અને ઝેરીપ્રણને મટાડ-
નાર છે.

નસોતર (ધોળી.)

શ્વેતા ત્રિવૃત્તા મળ્દી સ્યાન્નિવૃત્તા
ત્રિપુટાપિ ચ । સર્વાનુભૂતિઃ સરલા નિ-
શોતા રેચનીતિ ચ ॥ શ્વેતા ત્રિવૃત્તેચની
સ્યાત્સાદુરુણા સમીરહૃદ્ । ક્ષ્ણા પિ-
ત્તજ્વરશ્લેષ્મપિત્તશ્ચોદરાપહા ॥

નામ—શ્વેત ત્રિવૃત્તા, બંડી, ત્રિવૃત્તા,
ત્રિપુટા, સર્વાનુભૂતિ, સરલા, નિશોતા
અને રેચની એટલાં ધોળી નસોતરનાં
સંસ્કૃત નામ છે.

ગુણ—ધોળી નસોતર રેચક, મધુર,
ગરમ, રક્ષ અને વાયુ, પિત્ત, જ્વર,
કફ, સોજ તથા પેટનાં રોગને મટા-
ડનાર છે.

નસોતર (કાળી.)

ત્રિવૃત્ત ધ્યામાર્ષચન્દ્રા ચ પાલિન્દ્રી
ચ મુપેણિકા । મમ્મરવિદલા કાલકૈશિ-
કા કાલપેણિકા ॥ ધ્યામા ત્રિવૃત્તતો
હીનગુણા તીવ્રવિરેચની । મૃર્જાદાહમ-
દધ્રાન્તિકષ્ણોત્કર્ષણકારિણી ॥

નામ—રથાત્રિવૃત્તા, અર્ધચંદ્રા, પા-
લિંદ્રી, મુપેણિકા, મમ્મરવિદલા, કાલ-

કૈશિકા, અને કાલમેથિકા એટલાં કાળી નસોતરનાં સંસ્કૃત નામ છે. હિં. નસો-દર સંકેદ તથા કાલા; મ. નિસોતરતેક; કા. નિસોત; અ. તુરપુદ; ક. તિગહે; તૈ. તેલાતેગકા; ઈ. Turbith root લા. Ipomoea turpethum.

ગુણુ—કાળી નસોતર ધોળી નસોતર કરતાં ઓછા ગુણુવાળી છે, બહુ રેચક છે અને મૂર્છા, દાહ, મદ, બ્રમ તથા કંકનું ધસાણું એઓને કરનારી છે.

નેપાળો (નાહાનો તથા મોટો.)

લઘુદન્તી વિશલ્યા ચ સ્યાદુદુમ્બર-પર્ણપિ । તથૈરણ્ડફલા શીપ્રાશ્વેનવષ્ટા પુળમિયા । વારાહાઙ્ગી ચ કથિતા નિ-કુમ્ભશ્ચ મહૂલકઃ ॥

[અથ વૃહદન્તી ।] ઇરણ્ડપત્રવિટપા ।]

દ્રવન્તી શામ્બરી ચિત્રામલ્યકૂકર્ણા-સુકર્ણપિ । ચિત્રોપચિત્રા ન્યગ્રોધી સુત-શ્રેણ્યાસુપર્ણપિ ॥ દન્તાદ્વયં સરં પાકે રસે ચ કદુ દીપનમ્ । મુદાકુરાસ્મશુ-લાર્ગઃકણ્ઠકુપ્પવિદાહનુત્ । તીક્ષ્ણોષ્ણં હન્તિ પિત્તાસ્રકફશોષોદરક્રમીન્ ॥

નામ—સધુદંતી, વિશલ્યા, ઉદુંબર-પર્ણા, એરંડફલા, શીપ્રા, રથેનપંટા, ધુણુ-પ્રિયા, વારાહાંગી, નિકુંલ અને મહૂલક એટલાં નાહાના નેપાળનાં સંસ્કૃત નામ છે. દ્રવંતી, શાંબરી, ચિત્રા, પ્રત્યક્કર્ણા, આશુકર્ણા, ચિત્રોપચિત્રા, ન્યગ્રોધી, મુ-તશ્રેણી અને આશુપર્ણી એટલાં મોટી નસોતરનાં નામ છે.

ગુણુ—અને નસોતર રેચક, પાકમાં

તથા રસમાં તીખી, અશિને દીપ્ત કરનાર, તીક્ષ્ણ, ગરમ અને ગુદનો રોગ પથરી, શૂળ, અરશ, ચળ, કોહ, દાહ, પિત્ત, લોહીનો બીગાડ, કફ, સોજ, પેટના રોગ તથા કૃમિને મટાડનાર છે નેપાળાનું બીજ.

સુદ્રદન્તીફલં તુ સ્યાન્મધુરં રસપા-કયોઃ । શ્રીતલં સ્પૃષ્ટવિષ્મૂત્રં ગરશોચક-ફાપહમ્ ॥ જયપાલો દન્તિવીજં વિ-રુપાતં તિતિલીફલમ્ । જયપાલો શ્વ-ક્તિગ્ધો રેચિપિચકફાપહઃ ॥

નામ—નાહાના નેપાળાનું બીજ સુદંતી ફળ ડહેવાય છે.

ગુણુ—એ બીજ રસ તથા પાક મધુર, ટાહું, વિષ્ણુ તથા મૂત્રને કાઢા-નાર અને ઝેર, સોજ તથા કફને મટાડનાર છે. બચ્ચાલ, દંતિબીજ અને તિ-લિલીપ્લ એટલાં મોટા નેપાળના બં-બનાં નામ છે. એ બીજ ભારે, ક્તિગ્ધ રેચક અને પિત્ત તથા કફને મટાડનાર છે

*ઇંદ્રામણાં.

ઇન્દ્રીન્દ્રવારુણી ચિત્રા ગવાહી । ગવાદિની । વારુણી ચ પરાપ્યુક્તા સ

*સંસ્કૃત વેદક ગ્રંથોમાં ઇંદ્રામણું કંકડ, તીખું, અને ધણે લુલાળ લાવનાર વર્ણ-વેશ છે, અને પિત્તવિકાર, દસ્તની કળા-અત, તાવ અને પેટના ઉપદાગી બીમા-રીમાં અપાય છે. તેનાં મૂળીઆંથી લુલાળ લાગે છે અને કળા, કળાબમાં પાણીનો ભરાવો, બલદ, મુતરપાનના બાધી અને સંધીવાપર સારી અગર દરે છે.

મુસલમાની ગ્રંથકારે આ કળને રાખત

વિશાલા મહાફલા ॥ શ્વેતપુષ્પા મૃગાક્ષી
ચ મૃગેર્વાર્મૃગાદની । ગવાદિનીદ્વયં તિક્તં
પાકે કઠુ સરં લઘુ ॥ વીર્યોષ્ણં કામ-
લાપિત્તકફહીહોદરાપહમ્ । શ્વાસકા-
સાપહં કુષ્ઠમુલમગ્રન્થિવ્રણમણુત્ ॥ પ્રમેહ-
મૂઢગર્ભમિગ્નદામયવિપાપહમ્ ॥

નામ—ઐંદ્રી, ઇંદ્રવારૂણી, ચિત્રા,
ગવાક્ષી અને ગવાદિની એટલાં ઇંદ્રવા-
રૂણીનાં સંસ્કૃત નામ છે. વારૂણી વિ-
શાલા, મહાફલા, શ્વેતપુષ્પા, મૃગાક્ષી,
દુર્ગેર્વારૂ અને મૃગાદિની એટલાં યોળાં
કૃલવાળાં ઇંદ્રવારૂણીનાં નામ છે. હિં-
દ્રાપત, કારીય; મ. લઘુ ઇંદ્રવણ, કા-
વડલ; ફા. પુરુષોત્તમ; અ. હંજલ; ક.
હામેકે; તૈ. એતીપુષ્પા; ઈ. *Colocynthis*;
લા. *Otrullus colocynthis*.

અર્થ—અન્ને ઇંદ્રવારૂણી કડવી, પાક-
માં તીખી, દસ્તને ખસેડનાર, હલકી,

જુલાળ લાવનાર, બલગમ કાઢનાર, જલ-
દર, કમળો, પેટની ચુંક, અને રક્ષીપદ
મટાડનાર ગણે છે. ગર્ભાશય ઉપર તેની
અસર થાય છે અને તેનો ધુમાડો જલદ
આપવાથી સ્ત્રીઓને ગર્ભરોગ આતંત્ર ફરીથી
સર્જ થાય છે. તેના બીજથી પળ જુલાળ
લાગે છે અને તે વાપરવાથી જુઠાપામાં વાળ
પેળા થતા અટકે છે. આફ્રીકાના લોકો
આ બીજને ધણું પીણીક ગણે ॥ અને
કેપ ઓફ ગુડહોપના વતની આ તાજ
ફળનો રસ સાકર સાથે મેગવીને જલંદરના
બાધીમાં પીએ છે તેમજ આમલીનો રસ
ગદગદામાં મેપડે છે.

ચરકસંહિતા તથા મુશ્વતસંહિતામાં
આ ફળને પિકારનાશક, ગંગોધન અને પી-
યકારી આપવામાં ઉપયોગી ગણેલાં છે.

ઉષ્ણવીર્ય અને કમળો, પિત્ત, કફ, અ-
રસનું દરદ, પેટના રોગ, શ્વાસ, ઉધરસ,
ઢાઢ, ગોટા, ગાંઠ, વણ, પ્રમેહ, ગર્ભસં-
બંધી રોગ; શુભકું તથા ઝેરને મટા-
ડનાર છે.

*ગળી.

નીલી તુ નીલિની તૂલી કાલી દોલા
ચનીલિકા । રક્તની શ્રીફલી તુત્યા ગ્રા-
મીળા મધુપર્ણિકા ॥ ક્ષીતકા કાલકેશી
ચ નીલપુષ્પા ચ સા સ્મૃતા । નીલિની
રેચની તિક્તકા કેશ્યા મોહમ્રમાપહા ॥
વૃષ્ણાહન્સ્યુદરહીહવાતરક્તકફાનિલાન્ત્રા
આમવાતમુદાવર્ત મદં ચ વિપમુદ્રતમ્ ॥

*ડૉ. એનરેલી કહે છે કે—ગળીનાં મુ-
ળીઆમાં ઝેરની અસર નાબૂદ કરવાનો અને
પાંદડામાં નળગ્રાઈ મટાડવાના ગુણો રહેલા
છે. કાળજના સ્થાનઉપર ગળીનાં પાંદડાં
એકલાં અગર ગંધ સાથે વાટીને અપાય છે.
મૂળીયાંને પાણીમાં ઉકળીને પથરીઉપર
અપાય છે. અને પાંદડાં વાટીને પેડુપર ચો-
પડવાથી પીસાળ છુટી આવે છે. કેસેરાના
દરદઉપર ગળીનો છોડો વપરાય છે અને
તે છુટાને અસાળ નાશુર ઉપર છાંટવાથી
તેમને જલદીથી અંતુર આવે છે. કમળી
ડાળીઓનો રસ મધમાં મેગવીને નાનાં
બચ્ચાંઓનાં મોઢામાં થતી ગરમી મટા-
ડવા કામ લાગે છે.

સુસક્ષ્માત્મી કંથકરો પારાની કોઈ પણ
ગનાવટ આવાથી મોઢામાં થએલી ગરમી
મટાડવામાટે આ ઓડના યડના ઉકાળાના
પાણીના કોમળા કરવા ભક્ષામાનુ કરે છે.
અને તેજ આ ઓડને મોટી ઉધરસ, દેકમાં
અને ચુરનાં દરદો, લઘુનું ધગકું, ગરજની
ગાંઠ અને કાળજના કડનું વધનું અને જ-
લંદરના બાધીમાં થણા ઉપયોગી ગણે છે.

નામ—નીળી, નીલિની, તૂલી, કાલદોલા, નીલિકા, રંજની, શ્રીફલી, તુચ્છા, આમીલા, મધુપર્ણીકા, કલીતકા, કાલકેશી અને નીલપુષ્પા. એટલાં ગળીનાં સંસ્કૃત નામ છે. હિં. નીલ, લીલ; મ. લધુ નીલી, યૌર નીલી; ક. હીરી-યનીલી; તૈ. નીલીચેટ્ટુ; ઈં. Indigo લા. Indigofera cordifolia.

ગુણ—ગળી રેશક, કડવી, ફરસે વારસે સારી, ગરમ અને મોહ, બ્રમ, ઉદરના રોગ, બરલતું દરદ, વાયુ, લોહીનો ખીગાક, કફ, આમવાયુ, ઉદાવર્ત, મદ અને ભારે ઝેરને મટાડનાર છે.

—શરપંખો.

શરપુષ્પઃ છીદ્રશત્રુર્નીલીવૃક્ષાકૃતિચ
સઃ । શરપુષ્પો ચકૃત્છીદ્રશત્રુવિપા-
પહઃ । તિક્તઃ કપાયઃ કાસાસ્રવાસજ્વ-
રહરો લઘુઃ ॥

નામ—શરપંખ, પ્લીહશત્રુ, અને નીલીવૃક્ષાકૃતિ એટલાં શરપંખાનાં સંસ્કૃત નામ છે. હિં. સરફોશ; મ. ઉ-હાલી; ક. ચેરફોશગી તૈ. ચાપાશચેટ્ટુ. ઈં. Purple lephrosin; લા. Tephrosia purpurea.

ગુણ—શરપંખો કડવો, તુરો, હલકો અને જમણા પડખાની ગાંઠ, બરલ,

*મીરમહમદ હુસેન કહે છે કે—શરપંખો ૧ ભાગ અને જાંગનાં પાંદડાં ૨ ભાગ મીઠા કરીને આપવાથી દુહના ઉદરમાં મદી લપટે અને કાળાં મરી સાથે મેળવીને આપવાથી પીચાળ વધારે આવે છે તથા મુખ્યત્વે કરીને પરમેા મટે છે.

ગોટો, વણ, ઝેર, ઉધરસ, લોહીનો ખીગાક, શ્વાસ તથા જ્વરને મટાડનાર છે.

*જવાસો તથા ધમાસો.

યાસો ચવાસો દુઃસ્પર્શો ધન્વયાસઃ

* સંસ્કૃત વૈદકગ્રંથોમાં જવાસાને દર્શાવવાસે લાવનાર, પેશાબ વધારનાર અને કફનો નાશ કરનાર ગણેલ છે. એતું ને સત્ત્વ નીકળે છે તે ઉધરસઉપર અપાય છે.

મુસલમાનીગ્રંથકારો લખે છે કે—છેડની પોટીસ બાંધવાથી અથવા તેના કુમાડો દેવાથી ઉદરમાં મદી લપટે, તેના રસ આંખની ઝાંખ મટાડે છે અને તેના છોકા વાઈના દરદમાં નાકમાં મુઘાડમાં આપે છે. પાંદડાંમાંથી ને તેલ અને છે તે સમીવા ઉપર લગાવાય છે અને કુદ વાદીને આપવાથી ઉદરમાં નીકળી જાય છે.

મીરમહમદ હુસેન કહે છે કે—ખેરા સાન, મવારનહેર, કુરછસ્તાન અને હમદના મુલકોમાં છેડને કાપીને કપડામાં ખંખેરવાથી તુરંગખીજ નામનો સાકર જેવો પદાર્થ નીકળે છે. આ પદાર્થ જવના પાણીમાં આપવાથી દરત ખુલાસે આવે છે પિત્ત કાઢી નાંખે છે, કફ ખેસાડે છે અને લોહી સાફ કરે છે. દુધ સાથે આપવાથી શરીરને પુષ્ટિ મળે છે અને કામ ઉત્પન્ન કરે છે.

ચક્રદત્તમાં જવાસાને મળ મુદ્દ કરનાર મૂલ, અને કફોત્સર્જક ગણેલ છે.

સુશ્રુતસંહિતામાં જવાસાને ઉષ્ણશીત નામથી વર્ણવતાં તેને કફ મેદાદર, મૂત્રકૃમ્મ ઉદર, અને સુલ્બનાશક ગણેલ છે વળી તેના પુસ્તકમાં તેને ગિરિકાલિકાના નામથી લખતાં તેને વાતપિત્ત રોગમન નર્મુલ છે.

ચરકસંહિતામાં તેને સારક ગણેલ છે અને નાનાં બચ્ચાંની ઉધરમ ઉપર દરડે પીપર અને ડાહના વાનુંમાં મધ અને માંખણ સાથે આપવાની બલામણુ કરેલ છે.

કુનાશકઃ । દુરાલભા દુરાલમ્બા સમુ-
દ્રાન્તા ચ રોદિની ॥ ગાન્ધારી કચ્છ-
રાનન્તા કપાયા હરવિગ્રહા । યાસઃ
સ્વાદુઃ સરસ્તિક્તસ્તુવરઃ ક્ષીતલો લઘુઃ ॥
કફમેદોમદ્ધ્રાન્તિપિત્તાસ્ટુકુપ્કાસજિત્
તૃષ્ણાવિસર્પવાતાસ્રવમિજ્વરહરઃ સ્મૃતઃ ।
યવાસસ્ય ઘૃણેસ્તુલ્યા બુધૈરુક્તા દુરલભા ॥

નામ—યાસ, યવાસ, દુઃસ્પર્શ, ધ-
ન્નયાસ અને કુનાશક એટલાં જવા-
સાનાં સંસ્કૃત નામ છે. હિં. કુલાહ; ફા.
ફરાશુશન; મ. કાંટેયુષ્ક; અ. અલયુલ;
ક. તોરેઈયુલ; લા. *Albagimamobum*.
દુરાલભા, દુરાલભા, સમુદ્રાન્તા, રોદિની,
ગાન્ધારી, કચ્છુરા, અનંતા, કપાયા અને
હરવિગ્રહા એટલાં ધમાસાનાં સંસ્કૃત
નામ છે. હિં. ધલમાહા; મ. ધમાસા;
ફા. પાદાવર્દ; અ. શુકાર્ધ; ક. વક્ષીદુરેય,
લા. *Fagonia-arabica*.

ગુણ—જવાસો મધુર, મળને ખસે-
કનાર, કઠવો, તુરો, ટાટો, હલકો અને
કઠ, મેઠ, મઠ, ભ્રમ, પિત્ત, લોહીનો
ખીગાઠ, કાઠ, ઉધરસ, તરસ, રતવા,
વાયુ, લોહીનું વમન, તથા જ્વરને મ-
ટાકનાર છે. જે જવાસામાં ગુણ છે તેજ
ધમાસામાં છે એમ વિદ્વાનોએ કહ્યું છે.

ગોરખમુંડી.

મુળ્લી મિથુરપિ મોક્ષા શ્રાવણી ચ
તપોધના । શ્રવણાદ્યા મુળ્લતિકા તથા
શ્રવણશીર્ષિકા ॥ મહાશ્રાવણિકાન્યા દુ-
સા સ્મૃતા મૂકદમ્બિકા । કદમ્બપુષ્પિકા
ચ સ્યાદવ્યયાતિતપસ્વિની ॥ મુળ્લી

તિક્તા કટુઃ પાકે વીર્યોષ્ણા મધુરા લઘુઃ ।
મેઘ્યા ગળ્દાપચીકૃચ્છકૃમિયોન્યતિપા-
ણ્ડુનુત્ ॥ શ્લીપદારુચ્યપસારણી હમેદો-
ગુદાર્તિહત્ ॥ મહામુળ્લી ચ તત્તુલ્યા મુળ-
સ્કા મહર્ષિભિઃ ॥

નામ—મુંડી, લિથુ, શ્રાવણી, તપો-
ધના, શ્રવણાહ્વા, મુંડતિકા, અને શ્રવ-
ણશીર્ષિકા એટલાં ગોરખમુંડીનાં સંસ્કૃત
નામ છે. મહાશ્રાવણિકા, મૂકદંબિકા,
કદંબપુરિષિકા, અન્યથા અને અતિતપ-
સ્વિની એટલાં મોટી ગોરખમુંડીનાં નામ
છે. હિં. છાટી-વડી, ગોરખમુંડી; ખં. મુ-
કુરી, જુંઈકદમ; કા. કીયોવોલતર.

ગુણ—ગોરખમુંડી પાકમાં તીખી,
હળવીર્ય, મધુર, હલકી, પવિત્ર, અને
શુભકાં, ગાંઠ, કૃચ્છ, કૃમિ, યોનિની પી-
ડા, પાંડુરોગ, ધણાં કાણાવાળી ગાંઠ,
અરુચિ, વાઈ, ખરલનું દરદ, મેઠ, તથા
શુકની પીડાને મટાકનાર છે. મોટી
ગોરખમુંડીમાં પણ એવાજ ગુણો છે
એમ મોટા જાણીએ કહ્યું છે.

અધેડો તથા રતો અધેડો.

અપામાર્ગસ્તુ શિલ્પરી દ્રવ્યઃ શલ્યો મ-
યૂરકઃ । મર્કટી દુર્ગ્રહા ચાપિ કિશિદી-
સ્ત્રમઙ્ગરી ॥ અપામાર્ગઃ સરસ્તીક્ષ્ણો
દીપનસ્તિક્તકઃ કટુઃ । પાચનો રોચન-
છર્દિકફમેદોઽનિલાપહઃ । નિહન્તિ હૃદ-
જાઘ્યાર્શઃ કળ્દ્યૂલોદરાપચીઃ ॥

[અપ રક્તચરિત્રા ।]

રક્તોઽન્યોઽવસિરો વૃક્ષફલો ઘામા-
ર્ગવોઽપિ ચ । મત્વરૂપર્ણો કેઽગર્ણી ક-

યિતા કપિપિપ્પલી ॥ અપામાર્ગોઽરુણો
વાતવિષ્ટમ્બી કફઠુદિમઃ । રૂક્ષઃ પૂર્વ-
ગુર્ગેર્ન્યૂનઃ કથિતો ગુણવેદિભિઃ ॥ અ-
પામાર્ગફલં સ્વાદુ રસે પાકે ચ દુર્જેરમ્ ।
વિષ્ટમ્બિ વાતલં રૂક્ષં રક્તપિત્તમસાદનમ્

નામ-અપામાર્ગ, શિખરી, અધઃ-
શલ્ય, મથૂરક, મર્કટી, દુર્ગંહા, કિણ્ણી
અને ખરમંજરી એટલાં અવેદાનાં સં-
સ્કૃત નામ છે.

ગુણુ-અવેદો મળને ખસેડનાર,
તીક્ષ્ણ, અગ્નિને દીપ્ત કરનાર, કડવો,
તીખો, પાચક, રૂચી ઉપબળનાર, અને
કઠ, મેઠ, વાયુ, છાતીનાં દરદ, આ-
પ્રસો, અરસ, ચળ, શૂળ, પેટના રોગ
તથા એક જાતની અપચી નામની ગાંઠ
એજોને મટાડનાર છે. વચિર, વૃંતદ્વલ,
ધામાર્ગવ, પ્રત્યક્ષપર્ણી, કેશપર્ણી અને
કપિપિપ્પલી એટલાં રાતા અવેદાનાં સં-
સ્કૃત નામ છે. હિં. લટશુરા, લાસ-
ઓગા; મ. આધાઠા, રક્ત આધાઠા;
કા. ખારવાસગોના; અ. અલકમ; ક.
ઉત્તરણે, કેપી ગુત્તરણે; તૈ. દુરચીણિકે,
ઉત્તરાયણી; ઈ. Rough chaff-treeલા.
Achiranthos.

ગુણુ-રાતો અવેદો વાયુને રોકનાર,
કષ્ટ કરનાર, ટાંઠો, રૂક્ષ અને પેલા અ-
વેદાથી ઓછા ગુણવાળો છે એમ ગુણુ
જાણનારાઓએ કહ્યું છે. અવેદાનું બીજ
રસમાં મધુર, પાકમાં માંડ પચે એવું,
દસ્તને રોકનાર, વાયુ કરનાર, રૂક્ષ અને
લોહી તથા પિત્તને સાફ કરનાર છે.

એખરો.

કોકિલાસસ્તુ કોકેશુરિશુરઃ શુરક
શુરઃ । મિશુઃ કાળેશુરપ્યુક્ત ઇશુગન્યે
શુવાલિકા ॥ શુરકઃ શીતલો વૃણ્ય
સ્વાદ્મ્લઃ પિત્તલસ્તથા । તિક્તો વાતામ
શોયાન્મતૃણાદૃષ્ટ્યનિલાસજિત્ ॥

નામ-કોકિલાસ, કોકિશુરશુર, શુરક
શુર, મિશુ, કાંડેશુ, ઇશુગંધા અને ઇશુ
ખાલિકા એટલાં એખરાનાં સંસ્કૃત નામ
છે. હિં. તાલમખાના; મ. વીખરા; તૈ.
ગોખી; ઈ. Longleaved balarina; લા.
Astercantha longifolia.

ગુણુ-એખરો ટાંઠો, વીર્યને વધ
રનાર, મધુર, ખાટા, પિત્તકર્તા, કઠ
અને વાયુસંબંધી આમ, સોજા, પથર
તરસ, નેત્રના રોગ, વાયુ તથા લોહી
ખિગાડ એજોને મટાડનાર છે.

હાડસાંકલ (હારસાંગાર).

અન્યિમાનસ્થિસંહારી વજારી ચ
સ્થિશૃલ્લા । અસ્થિસંહારકા પ્રોત્તં
તાપશ્લેષ્મહરોઽસ્થિયુક્ ॥ ઉષ્ણઃ સર
કૃમિવ્રધ દુર્નામ્નોઽસિરોગજિત્ । રૂક્ષ
સ્વાદુર્લધુર્વૃણ્યઃ પાચનઃ પિત્તલઃ સ્મૃતઃ
કાળદત્તગ્નિરહિતમસ્થિશૃલ્લાયા માપા
ર્ધદિદલજકચુકતદર્ધય્ । સમ્પિપ્તં તદ
તતસ્તિલસ્ય તૈન્ને સમ્પકં વદનમતી
વાવહારિ ॥

નામ-અંધિમાન, અસ્થિસંહારી,
જાંગી અને અસ્થિશૃંખલા એટલાં હ
ડસાંકલનાં સંસ્કૃત નામ છે. હિં. હા

ઝેર, હાડસંહારી; મ. કાંડવેલ્ય; તૈ. બેલ્લેહ; લા. *Vitisquadrangularis*.

ગુણ-હાડસાંકલ હાડકાને બેડનાર, ગરન, મળને ખસેડનાર, રક્ષા, મધુર, હલધી, વીર્યને વધારનાર, પાચન, પિત્ત કરનાર, અને વાયુ, કફ, કૃમિ અરણ તથા નેત્રના રોગને, મટાડનાર છે.

પ્રયોગ-હાડસાંકળની કાંડલી તથા છાલ કાઢી નાખી ખાંડીના ભાગને અ-કલની પક્ષારેલી ફેતરાં વગરની જીની દાળમાં મેળવી એને અરધી વાટી તેનાં વડાં કરી તલના તેલમાં પકાવીને ખા-વામાં આવે તો તેથી વાયુનું દરદ ત-મામ જતું રહે છે.

કુંવાર.

કુમારી શુદ્ધકન્યા ચ કન્યા ધૃતકુમા-રિકા । કુમારી મેદિની શીતા તિક્તા નેત્ર્યા રસાયની ॥ મધુરા મૃદુળી વલ્યા શૃંગ્યા વાતવિપમણુત્ । શુભ્રમૃદ્ધિયકુદ્દ-હિક્કફજ્વરહરી હરેત્ । ગ્રન્થ્યામિદગ્ધ-વિસ્ફોટપિત્તરક્તલગમયાન્ ॥

નામ-કુમારી, શુદ્ધકન્યા, કન્યા, અને ધૃતકુમારિકા એટલાં કુવારનાં સં-સ્કૃત નામ છે. હિં. ધિકુમારી, કુવાર-પાકા, મ. કોરકડ, કોરકાંટા; ફા. દર-ખતે રીમ; અ. મુસખર; ઈ. *Barba-dolosaloes* લા. *Aloe barbadense*.

ગુણ-કુંવાર દરદ લગાડનાર, ટાઢી, કડવી, નેત્રને હિતકારી, રસાયનરૂપ, મ-ધુર, પુષ્ટિ આપનાર, જળ આપનાર અને વાયુ, ઝેર, ગોટા, ખરલનું દરદ, જમણા

પડખાની ગાંઠનું દરદ, વધરાળ, કફજ્વર, ગાંઠ, અશ્નિદાહ, નિસ્ફેટક, પિત્ત, લો-હીનો બીગાડ તથા આમડીના રોગને મટાડનાર છે.

સાટોડી. (ધોળી)

પુનર્નવા શ્વેતમૂલા શોયગ્રી વીર્ધપ-ત્રિકા । કડુઃ કપાયાનુરસા પાણ્ડુગ્રી વીર્ધની પરા । શોફાનિલગરશ્લેષ્મહરી ગ્રન્થોદરમણુત્ ॥

નામ-પુનર્નવા, શ્વેતમૂલા, શોયગ્રી અને વીર્ધપત્રિકા એટલાં ધોળી સાટોડી-નાં સંસ્કૃત નામ છે. હિં. ગઢકપૂર્ણા; મ. વેંદલીપાંઠરી; અ. હંદૂધી; ક. ક-પીનવેલ્લડ કિલ્લ, તૈ. ગાલ્લેડ; ઈ. *Sprea-ting Hogweed* લા. *Boerhavia diffusa*.

ગુણ-ધોળી સાટોડી તીખી, તુરી, બહુજ અશ્નિને પ્રદિપ્ત કરનાર અને પાં-ડુરોગ, સોજા, વાયુ, ઝેર, કફ, ત્રણ અને પેટના રોગને મટાડનાર છે.

સાટોડી. (રાતાં ફુલવાળી)

પુનર્નવાપરા રક્તા રક્તપુષ્પા ગિલા-ટિકા । શોયગ્રઃ શુદ્રવર્ષામૂર્ધપકેદઃ ક-પિલકઃ ॥ પુનર્નવાસ્થા તિક્તા કડુપા-કા હિમા લઘુઃ । વાતલા ગ્રાહિણી શ્લેષ્મપિત્તરક્તવિનાશિની ॥

નામ-પુનર્નવા, રક્તપુષ્પા, ગિલા-ટિકા, શોયગ્ર, શુદ્રવર્ષા, મૂર્ધકેતુ અને કપિલક એટલાં રાતી સાટોડીનાં સંસ્કૃત નામ છે.

ગુણ-રાતી સાટોડી કડવી, પાકમાં

તીખી, ઢાઢી, હસટી, વાયુ કરનાર, દ-
સ્તાને શેકનાર અને પિત્ત તથા લોહીના
ખીગાડનો નાશ કરનાર છે.

ગંધપ્રસારણી.

પ્રસારણી રાજવલા મદ્રપર્ણી પ્રતા-
પની । સરણી સારણી મદ્રા વલા ચાપિ
કટમ્બરા ॥ પ્રસારિણી મુર્છવૃષ્ટ્યા વલ-
સન્ધાનકૃત્સરા । વીર્યોળા વાતહૃત્તિક્તા
વાતરક્તકફાપહા ॥

નામ—પ્રસારણી, રાજપલા, મદ્રપ-
ર્ણી, પ્રતાપની, સરણી, સારણી, ભદ્રા,
બલા અને કટમ્બરા એટલાં ગંધપ્રસાર-
ણીનાં સંસ્કૃત નામ છે. હિં. પ્રસરન,
પ્રસારની; ખં. ગંધભાદુલ્યા; મ. આંદલેલ;
ક. હેસરણુ; ગુ. નારી; દે. રાજવલા.

ગુણ—ગંધપ્રસારણી ભારે, વીર્યને વ-
ધારનાર, બળ આપનાર, સાંધનાર, મળને
ખરોડનાર, જાણીવીર્ય, કડવી અને વાયુ,
લોહીનો ખીગાડ તથા કફને મટાડ-
નાર છે.

૧૬ *ઉપલસરી.

ફન્ન્યવવત્પત્રા મુગન્ધા કલવણ્ડિકેતિ પ્રસિદ્ધા
કૃષ્ણા તુ શારિવા શ્યામા ગોપી ગો-
પવધૂથ સા ॥

*હિંદુ પેદા આ ઉપલસરીને લોહી મુધા-
રનાર, પાચક અને સ્ત્રીકાચવાળાં ગળે છે,
અને બદલનખી, ત્વચારોગ અને નિસ્કે-
ટકના રોગમાં વાપરવા ભલામણ કરે છે.

હિં. એર્શીગનેરી કહે છે કે—તે આ-
પવાથી પીગાળ વધારે આવે છે અને પ-
રમેવો વધારે આવી પાચનશક્તિ વધે છે
અને તેનાથી જીભ એટલી વધારે લાગે છે

[ગોરિઆસાંડ]

ઇયમપિ જન્મૂવત્પત્રા દુગ્ધગર્મા વ્રતતિર્ભવતિ ।

ઘવલા શારિવા ગોપી ગોપકન્યા
કૃશોદરી ॥ સ્ફોટા શ્યામા ગોપવલી
લતાસ્ફોતા ચ ચન્દના ।

ગોપી ગોપલ્લ સ્ત્રી । પુંયોગાદીપ્
ગોપા । ગાં પાતીતિ ગોપા ગોપકન્યા ।

શ્યામાપદેન કૃષ્ણા શ્વેતાપિ શારિવા ક-
થ્યતે । સા શ્વેતેન શારિવાપદસ્ય પ્રયુક્તત્વાદ ।

[તથા] શારિવાયાં નિશિ શ્યામા શ્યામૌ
ચ હરિતાસિતાવિતિ ।

શારિવાયુગલં સ્વાદુ સ્નિગ્ધં શુક્લકરં

કે તે પાતાની હાસપીટલમાં જ્યાંજ્યાં વા-
પરતો, અને દરદીઓ પાતે પણ તે સ્ત્રી-
વધનેમાટે મગણી કરતા. આ મૂળીયાં શાર-
ણપરીલાનાં મૂળીઆને બદલે વપરાઈ શકે
છે અને તેમને મુક્યીને ખાંડીને મધ સાથે
મેળવીને આપવાથી સંધીવાનાં દરદ અને
શુભડાં મટી જાય છે.

હિં. એનસ્ત્રી કહે છે કે—મૂળીઆં જરા
સીકણાં અને કડવાં હોય છે અને લામીક
વેદો તેમને પથરી તથા પેશાબના બ્ધા-
ધીમાં ગાયના દૂધ સાથે વાટીને આપે છે.
વળી તેઓ લોહી મુધારવાને તેમજ તેમને
ખિગાડ ઢાઢી નાંખવા માટે જીરુ સાથે
આપે છે.

મુરેષીઆન ડોક્ટરો ત્વચારોગ, મુગલી
અને જનનેદ્રિયોના રોગમાં તેનો ઉકાળો
પીવા ભલામણ કરે છે. અને અમેરિકાની
સારણપરીલાની દવા કરતાં વધારે શુભ
છે એમ કહે છે.

ઇંગ્લેન્ડ સ્ત્રીપથીમાં આ મૂળીઆં પાચક,
પીગાળ વધારનાર પરમેવો લાવનાર, અ-
મકના, વિરજેટક, લુનો મંધીવા અને
ત્વચારોગમાં ફાયદો કરનાર ગણે છે.

ગુરુ । અધિમાન્ધ્યારુચિશ્વાસકાસામવિ-
પનાશનમ્ । દોષવ્યાસપદ્મદરજ્વરાતીસા-
રનાશનમ્ ॥

નામ-શારિવા, રથામા, ગોપી અને
ગોપવધુ એટલાં સંસ્કૃત નામ કાળાં ધૂ-
લવાળી ઉપલસરી કે જેનાં પાનડાં છે-
દ્રબજ જેવાં થાયછે તેનાં છે. ધવળા,
શારિવા, ગોપી, ગોપા, ગોપકન્યા અને
કૃશોદરી એટલાં સંસ્કૃત નામ ધોળાં કુ-
લવાળી ઉપલસરી કે જે અંધુજેવાં પા-
નડાંવાળી અને છીરવાળી લતારૂપે થાય
છે તેનાં છે. 'રથામા' એ શબ્દ બન્ને ઉ-
પલસરીને લાગુ પડે છે. કારણ કે શાશ્વ-
તકાશર્મા 'ઉપલસરી અને રાત્રી એ બન્ને
રથામા કહેવાય અને હરિત તથા કૃષ્ણ
એ બન્ને વર્ણ રથામા કહેવાય, એમ લખ્યું
છે' હિ. સરીવન, કાલીસર; બ્. રથામા-
ક્ષતા, અનંતમૂલ; મ. ઉપરસાલ, ઉપલ-
સરી; ક. ઉપલસુલી, ઈ. Imbricaria Sar-
aparnia લા. હેર્મિડિસમથ, ઇંડીકસ.

ગુણ-બન્ને ઉપલસરી મધુર, સ્તિબ્ધ,
વીર્ય કરનાર, શારે અને અક્ષિની મંદતા,
અદ્યિ, શ્વાસ, ઉપરસ, આમ, ઝેર,
નષ્ટે દોષ, લોહીનો ખીગાડ, પ્રદર, જ્વર,
તથા અતિમારનો નાશ કરનાર છે.

‘ભાંગરો. *

મુદ્ગરાજો મુદ્ગરજો માર્કવો મુદ્ગ એવ

* મખજન ઉલ્લસદર્પિઆનો કર્તી ભા-
ગરોને કીવત આપનાર, બરવ મરાડનાર
અને વાગ કાળા કરનાર ગણે છે.

દાં. રોડસમરો કહે છે કે પેદમાંથી ખી-
ગાડ કાઢી નાંખ્યા ભાંગરાને હકાળીને

ચ । અદ્ધારકઃ કેશરાજો મુદ્ધારઃ કેશર-
જનઃ ॥ મુદ્ધારઃ કટુકસ્તીક્ષ્ણો રુક્ષો-
જઃ કષ્ઠવાતનુત્ । કેશસ્તલ્યઃ કૃમિ-
શ્વાસકાસશોયામપાણુનુત્ ॥ વન્ત્યો ર-
સાયનો વલ્યઃ કુણ્નેવશેરોતિનુત્ ॥

નામ-ભુંગરાજ, ભુંગરજ, માઈવ,
ભુંગ, અંગારક, કેશરાજ, ભુંગા અને કે-
શરજન એટલાં ભાંગરાનાં સંસ્કૃત નામ
છે. હિ. ભંગરા; મ. માંકા; ક. ગરગમુર;
તે. ભુંગરાજ પ્રચેદુ; ઈ. Traling Ecli-
pta લા. Eclipta prostrata.

ગુણ-ભાંગરો તીખો, તીક્ષ્ણ, રૂક્ષ,
ગરમ, કેશને સારા કરનાર, ચાંમડીને
વાસ્તે સારો, દાંતને સારો, રસાયનરૂપ,
બળ આપનાર, અને કફ, વાયુ, કૃમિ,
શ્વાસ, ઉપરસ, સોજ, આમ, પાંડુરોગ,

અરધા ખાલની માત્રાથી હીવસમાં એ વ-
ખત આપ છે અને હુંકણાં પાડતી વ-
ખતે દેશી લોકો ચામડીને સોયથી ટાચીને
તે ઉપર ભાંગરાનો રસ પસે છે જેથી ઘેરા
આશમાળી રમતો ડાઘ પડી જાય છે.

મીઠા કુળના મત પ્રમાણે આ છેડ મળ-
જાના દરદમાં વપરાય છે અને દેશી લોકો
પેટમાંથી બગાડ કાઢી નાખવાને તેગજ
પાચનસક્તિ વધારવાને માટે ભાંગરાના
રસને અગ્નિમાં જેવા ખીજા ખુસબોદાર
પદાર્થો સાથે મેળવીને આપે છે. પાંદડાને
કચરીને જાખમ તેમજ શેડા ઉપર આપ-
ડાય છે. સૂળીઆમાં લુભાખ લાવવાના ગુણ
રહેલા છે અને તેથી તેને કાળજા અને
બગળા તેગમાં તેમજ જળદરમાં વાપરે છે.

મુકુતસંહિતામાં તેને કદ્મોધપ્ર ને
તકુલદરમ્ અને કેશરજન વર્ણવેલ છે.

કાઠ, નેત્રની પીડા, તથા ગાથાની પી-
ડાને મટાડનાર છે.

શણ્વપુષ્પી.

શણ્વપુષ્પી સ્મૃતા ઘન્ટા શણ્વપુષ્પ-
માકૃતિઃ । શણ્વપુષ્પી કઠુસ્તિક્તા વા-
મિની કફપિત્તજિત્ ॥

નામ—શણ્વપુષ્પી, ઘંટા અને શણ્વ-
પુષ્પ સમાકૃતિ એટલાં શણ્વપુષ્પીનાં સં-
સ્કૃત નામ છે. હિં. શણ્વહુલી; ખં. વા-
ણસણ્વહુ; મ. શણ્વતામ; ક. ચેતણ્વણ્વણા.

ગુણ—શતપુષ્પી તીખી, કઠવી, જી-
લદી કરાવનાર અને કફ તથા પિત્તને
મટાડનાર છે.

ત્રાયમાણુ.

વલ્લભદ્રા ત્રાયમાણા ત્રાયન્તી ગિરિ-
રાનુજા । ત્રાયન્તી દુવરા તિક્તા સરા
પિત્તકફાપહા । જ્વરદ્વિદ્રોગગુભાશોભ્રમ-
શૂલચિપમણુત્ ॥

નામ—ખલ્લભદ્રા, ત્રાયમાણા, ત્રાયન્તી,
અને ગિરિસાંતુજ એટલાં ત્રાયમાણુનાં
સંસ્કૃત નામ છે. મ. હિં. ત્રાયમાણુ;
કા. અસ્ત્રેક; ક. ત્રાયમાણુ; લા. Tha-
lietrum folio Cosum.

ગુણ—ત્રાયમાણુ તુરી, કઠવી, મ-
ળને ખસેડનાર અને પિત્ત, કફ, જ્વર,
છાતીનાં દરદ, ગોટા, આરશ, બ્રમ,
શળ, તથા ઝેરને મટાડનાર છે.

મોરવેલ.

મૂર્વા મધુરસા દેવી મોરદા તેજની
ધ્રુવા । મધૂલિકા મધુશ્રેણી ગોકર્ણી
પીલ્વપર્ણ્યપિ ॥ મૂર્વા સરા ગુરુઃ સ્વાદુ-

સ્તિક્તા પિચાસ્રમેહનુત્ । ત્રિદોષવૃણા-
દ્વિદ્રોગકળ્હકુષ્ઠજ્વરાપહા ॥

નામ—મૂર્વા, મધુરસા, દેવી, મોરદા,
તેજની, ધ્રુવા, મધૂલિકા, મધુશ્રેણી, ગો-
કર્ણી અને પીલ્વપર્ણિકા એટલાં મોરવે-
લનાં સંસ્કૃત નામ છે. હિં. ચુરનહારા
ખં. મૂર્વા; મ. ગોતસપત્રા, મોરવેલ.
કા. લધુમોરવેલ; ગુ. હુઈપીલ્વડી.

ગુણ—મોરવેલ મળને ખસેડનાર,
ભારે, મધુર, કઠવી, અને પિત્ત, લોહી-
નો બીગાડ, પ્રમેહ, ત્રણે દોષ, તરસ,
છાતીનાં દરદ, ચળ, કાઠ તથા જ્વરને
મટાડનાર છે. (આને ખકલે નાહાની
પીલ્વડી વાપરવામાં આવે છે.)

કાકમાચી. (પીલ્વડીની જાત)

કાકમાચી ધ્વાહમાચી કાકાદા ધૈવ
ચાયસી । કાકમાચી ત્રિદોષગ્રી ત્રિ-
ધોષા સ્વરશુક્રદા ॥ તિક્તા રસાયની
ગોવકુષ્ઠાશોજ્વરમેહજિત્ । કઠુર્નેવહિતા
દિકાછર્દિદ્વિદ્રોગનાશિની ॥

નામ—કાકમાચી, ધ્વાહમાચી, કા-
કાન્દા અને વાયસી એટલાં એક જાત-
ની પીલ્વડીનાં સંસ્કૃત નામ છે. હિં.
મકોચ, કવૈયા; ખં. કાકમાંચી, શુકાગા
ઇ; મ. લધુકાવલી; કા. કાકે, કામોલી.

ગુણ—કાકમાચી સ્નિગ્ધ, ગરમ, સ્વ-
રને આશ કરનાર, વીર્યને વધારનાર,
કઠવી, રસાયનરૂપ, તીખી, નેત્રને ડિ-
તકારી અને ત્રણે દોષ, સોજ, કાઠ, અ-

રશ, જ્વર, પ્રમેહ, હિંક, ઉલટી તથા
છાતીનાં દરદને મટાડનાર છે.

કાકનાસા.

કાકનાસા તુ કાકાદ્વી કાકતુળહ-
ફલા ચ સા । કાકનાસા કપાયોળા
કડુકા રસપાકયોઃ ॥ કફગ્રી વામની
તિક્તા ઘોષાર્શઃશ્વિચક્રુષ્ટહૃ ॥

નામ—કાકનાસા, કાકાંગી અને કા-
કતુંકડલા એટલાં કાકનાસાનાં સંસ્કૃત
નામ છે. હિં. કૌઆઠોડી, બં. કાકદ્દી;
મ. ચેાર એતકાવલી; કા. વર્ડાલ કહુડલી.

ગુણ—કાકનાસા તુરી, ગરમ, રસ
તથા પાકમાં તીખી, વમન કરાવનાર,
કડવી અને કઠ્ તથા ચીતરીને મટાડે છે.
અથેડી.

કાકજહા નદીકાન્તા કાકતિક્તા
મુલોમશા । પારાવતપદી દાસી કાકા
ચાપિ પ્રકીર્તિતા ॥ કાકજહા હિમા
તિક્તા કપાયા કફપિત્તજિત્ । નિહન્તિ
જ્વરપિત્તાસ્રજ્વરકળ્હવિપક્રમીન્ ॥

નામ—કાકજંધા, નદીકાંતા, કાકતિક્તા,
મુલોમશા, પારાવતપદી, દાસી અને
કાકા એટલાં અથેડીનાં સંસ્કૃત નામ છે.
હિં. મસી; બં. કાકજંધા; મ. કાંગાને
ઝાડ, જરી.

ગુણ—અથેડી યાદી, કડવી, તુરી
અને કઠ્, પિત્ત, જ્વર, લોહીના બીગાડ,
ચળ, ઝેર તથા કૃમિને મટાડનાર છે.

નાગપુષ્પી.

નાગપુષ્પી શ્વેતપુષ્પા નાગિની રામ-
દૂતિકા । નાગિની રોચની તિક્તા તી-

ક્ષ્ણોળા કફપિત્તજિત્ ॥ વિનિહન્તિ વિપ-
શૂલં યોનિદોષવમિક્રમીન્ ॥

નામ—નાગપુષ્પી, શ્વેતપુષ્પા, નાગિની
અને રામદૂતિકા એટલાં નાગપુષ્પીનાં
સંસ્કૃત નામ છે.

ગુણ—નાગપુષ્પી રેચક, કડવી, તી-
ક્ષ્ણ, ગરમ અને કઠ્, પિત્ત, ઝેર, શ્લેષ્મ,
ચોનીના રોગ, વમન અને કૃમિને મ-
ટાડનાર છે.

મરડાર્શીંગી.

મેપશ્ચત્રી વિપાળી સ્યાન્મેપવલ્પજ-
શ્ચત્રિકા । મેપશ્ચત્રી રસે તિક્તા વાતલા
શ્વાસકાસહૃ ॥ કસા પાકે કડુસ્તિક્તમ-
ળશ્લેષ્માશ્લિશૂલજિત્ । મેપશ્ચત્રી ફલં તિક્તં
કુષ્ઠમેદકફમણ્ડ ॥ દીપનં સ્ત્રસનં કાસ-
કૃમિમળવિપાપહર્ ॥

નામ—મેપશ્ચંગી, વિપાળી, મેપવલી,
અને અન્જશ્ચંગિકા એટલાં મરડાર્શીંગીનાં
સંસ્કૃત નામ છે. હિં. કાવના; ફા. કિસ્ત;
મ. મરેડાડલી, કેવણીયા રોગા; અ.
બર્ડિસ્ત; ક. હરીયમર; ઈ. Screwtree
લા. Helicteres Isorn.

ગુણ—મરડાર્શીંગી કડવી, વાયુ કર-
નાર, રસ, પાકમાં તીખી, અને શ્વાસ,
ઉધરસ, વાળ, કઠ્ તથા નેત્રનાં રોગને

નિહિતુ વૈદકશાસ્ત્રના મત પ્રમાણે આ
શીંગ કાનની અંદરની દેહીઆ મટાડવા વ-
પરાય છે, તેમજ બન્ધ્યાતા પેટમાં આવતી
બુંક, આંતરડાનાં દરદ અને પેટના કુતા-
વામાં વપરાય છે.

સુકૃતસંહિતામાં તેને વાળપિત્ત સામક
અને સ્તંભક ગણેલી છે.

મટાડનાર છે. મરડારીંગીનું ફલ કડવું, અશ્વિને દીપ્ત કરનાર, મળને પોચા પાડનાર અને ઢાઢ, પ્રમેહ, કફ, ઉધરસ, કૃમિ, મણુ તથા ઝરને મટાડનાર છે.

હંસરાજ.

હંસપાદી હંસપદી કીટમાતા ત્રિપાદિકા । હંસપાદી શુભઃ શીતા હન્તિ રક્તવિપવગાન્ । વિસર્પદાહાતીસારજ્વતાભૂતાદિરોષિણી ॥

નામ—હંસપાદી, હંસપદી, કીટમાતા અને ત્રિપાદિકા એટલાં હંસરાજનાં સંસ્કૃત નામ છે. હિં. હંસપગી, કાલી ઝીપ, ગોખારખા; મ. લાલ લાખજી; ફ. ફા. પરસ્યાઉશાન; અ. ચાફલજન; ક. નવિલડી; તૈ. હંસપાદજી; ઈ. Maiden hair લા. Adiantum lunulatum.

ગુણ—હંસરાજ ખારે, થંડો, રૂઝ લાવનાર અને લોહીનો બીગાડ, ઝર, મણુ, રતવા, ઢાહ, અતિસાર, લૂતા નામનો રોગ તથા ભૂતાદિકને મટાડનાર છે.

સોમવહ્ની.

સોમવહ્ની સોમલતા સોમલીરી દ્વિજમિયા । સોમવહ્ની ત્રિદોષગ્રી કહસ્તિક્તારસાયની ॥

નામ—સોમવહ્ની, સોમલતા, સોમલીરી, અને દ્વિજપ્રિય એટલાં સોમવહ્નીનાં સંસ્કૃત નામ છે. મ. હિં. ક. સોમવહ્ની; ગુ. સોમલતા; તૈ. પદ્મદીપ્ત; લા. Sarcostemma brevistigma.

ગુણ—સોમવહ્ની ત્રણે રોપને મટાડનાર, તીખી, કડવી અને રસાયનરૂપ છે.

અમરવેલ.

આકાશવહ્ની તુ વૃષૈઃ કથિતામરવહ્ની । સવહ્ની ગ્રાહિણી તિક્ત્વા પિષ્ઠિલાશ્યામયાપહા ॥ તુવરામિકરી હયા પિત્તશ્લેષ્મામનાશિની ॥

નામ—આકાશવહ્ની, અમરવહ્ની, અને ખવહ્ની એટલાં અમરવેલનાં સંસ્કૃત નામ છે. હિં. આકાશવહ્ની; મ. આકાશવેલ્લ, અંતરવેલ્લ; અ. અક્ષતી-મુન; તૈ. ઇંદ્રજલ; લા. Cuscut are flexa. A

ગુણ—અમરવેલ દસ્તને રોકનાર, કડવી, ચીકણી, નેત્રના રોગને હરનારી, તુરી, અશ્વિ કરનારી, પ્રીય લાગે એવી અને પિત્ત, કફ તથા આમને મટાડે છે.

પાતાલગરડી.

છિલિહિષ્ટો મહામૂલઃ પાતાલગરહાદયઃ । છિલિહિષ્ટઃ પરં વૃણ્યઃ કફગ્રાપવનાપહઃ ॥

નામ—છિલિહિષ્ટ, મહામૂલ, અને પાતાલગરડ એટલાં પાતાલગરડીનાં સંસ્કૃત નામ છે. હિં. છિરેટા; ફ. ફરી-દ્યુટી; મ. તાની ચાવેલ, જુયપાડ, વેવડી, જોલપ; લા. Cocculusvillosus.

ગુણ—પાતાલગરડી વીર્યને બહુ વધારનાર છે, અને કફ તથા વાયુને મટાડનાર છે.

વૃક્ષ ઉપર અન્યવૃક્ષ.

વન્દા વૃક્ષાદની વૃક્ષમધ્યા વૃક્ષદ્વાપિ ચ । વન્દાકઃ સ્યાદ્દિમસ્તિક્ત

કપાયો મધુરો રસે ॥ માદ્રલ્યઃ કફવા-
તાસ્રરક્ષોત્રણવિપાપહઃ ॥

નામ-વંદા, વૃક્ષાદની, વૃક્ષભક્ષ્યા,
અને વૃક્ષરૂઢા, એટલાં અન્યવૃક્ષનાં સં-
સ્કૃત નામ છે. હિં. વાંદા; બં. પરગાછા
વાંદરા; મ. ખાદાંશુલ; કે. વાંદે; ગુ-
શુંદી; દે. વધક, વાંદશુક.

ગુણુ-અન્યવૃક્ષ ટાહું, કડકું, તુરું,
મધુર, મંગલકારી અને કંક, વાયુ, લો-
હીનો બીગાક, ઝાક, મણુ તથા ઝેરને
મટાકનાર છે. (આ વૃક્ષ વિહારના ત-
ળાવના રસ્તા ઉપર છે.)

વટપત્રી (પાશાણુભેદની જાત).

વટપત્રી હુ કથિતા મોરિની રેચની
ગુપ્તેઃ । વટપત્રી કપાયોળા યોનિમૂત્રગ-
દાપહા ॥

નામ-વટપત્રી, મોહિની, અને રે-
ચની એટલાં વટપત્રીનાં સંસ્કૃત નામ
છે. હિં. વટપત્રી; બં. પાતારકુચા; ઈં.
લેકોપેલીયમ.

ગુણુ-વટપત્રી તુરી, ગરમ અને ચો-
નિના તથા મૂત્રના રોગને મટાકનાર છે.

ખહુકળી.

હિરુપત્રી હુ કવરી પૃથ્વિકા પૃથુકા
પૃથુઃ । હિરુપત્રી મવેદુચ્યા તીક્ષ્ણોળા
પાચની કદુઃ ॥ હ્રદસ્તિભિવિવન્ધાર્સ-
શ્લેષ્મગુલ્માનિનાપહા ॥

નામ-હિરુપત્રી, કવરી, પૃથ્વિકા,
પૃથુકા અને પૃથુ એટલાં ખહુકળીનાં
સંસ્કૃત નામ છે. હિં. હિરુપત્રી; બં.
શંદુની; મ. વાદલી, ખહુકલી.

ગુણુ-ખહુકળી રૂચિ ઉપજવનાર,
તીક્ષ્ણ, ગરમ, પાચન, તીખી અને
છાતીના રોગ, મૂત્રાશયના રોગ, દસ્તની
કળજીપત, અરશ, કંક, ગેટો તથા વા-
યુને મટાકનાર છે.

*ડીકામારી.

વંશપત્રી વેણુપત્રી પિંડા હિરુગિવા-
ટિકા । હિરુપત્રી મુળા વિઘ્નવંશપત્રી ચ
કીર્તિતા ॥

નામ-વંશપત્રી, વેણુપત્રી, પિંડા અને
હિરુગિવાટિકા એટલાં ડીકામારીનાં સં-
સ્કૃત નામ છે. હિં. ડીકામાળી; મ. ડી-
કમાલી; અ. કનખાભ; ક. કલહત્તી; તૈ.
ચીમ હીંગવા; ઈં. Dekamalliguttam;
Gardinia luocida.

ગુણુ-ઉપર જેવા ખહુકળીનાં ગુણુ
કથા તેવાજ ડીકામારીનાં ગુણુ છે.

*મુસલમાન ગ્રંથકારો ડીકામારીને વા-
યુને મોળે તથા બહુકળી મટાકનાર
મણુ છે અને જાનવરોની દવામાં દોરોને
મોખી મેસતી અટકાવવા તે વાપરવા
લખે છે.

હોં રોડસખરો પેટમાં શુક આવતી
હોપ ત્યારે અને ઉઘરી બંધ કરવા ડીકા-
મારી વાપરવા ભલામણુ કરે છે.

તામીલ વેદા આ જાડનાં કળ ઉઘરી
લાવનાર, શરીરને ઉત્તેજન આપનાર, પે-
ગાળ વધારે લાવનાર અને જડશામીની
મંદતા ઉપર ઉપયોગી મણુ છે.

હોં પાંકુરમ ગોપાળ કહે છે કે:-છ પી
૧૦ વર્ષની વયનાં બચ્ચાને પેટના અવડા
કાઠી નાખવા ત્રણ મણુની મેટલી માત્રામાં
ડીકામારી આપવાથી કાંઈપણ ઉંઝ શિવાય
પેટના અવડા નીકળી જતા હતા.

મત્સ્યાક્ષી.

મત્સ્યાક્ષી વાલ્લિકા મત્સ્યગન્ધા મત્સ્યાદનીતિ ચ । મત્સ્યાક્ષી ગ્રાહિણી શીતા કુપ્રપિત્તકફાસ્રજિત્ ॥ લઘુસ્તિક્તા કપાયા ચ સ્વાદ્વી કટુવિપાકિની ॥

નામ—મત્સ્યાક્ષી, વાલ્લિકા, મત્સ્ય-ગંધા અને મત્સ્યાદની એટલાં મત્સ્યાક્ષીનાં સંસ્કૃત નામ છે. હિં. મછેછી.

ગુણ—મત્સ્યાક્ષી દસ્તને રોકનાર, ટાઢી, હલકી, કડવી, તુરી, મધુર, પાકમાં તીખી અને ઢાઢ, પિત્ત, કફ તથા લોહીના ખીગાડને મટાડનાર છે.

સર્પાક્ષી.

સર્પાક્ષી સ્યાષુ ગળ્હાલી તથા નાદી કપાલકઃ । સર્પાક્ષી કટુકા તિક્તા સોષ્ણા કૃમિનિક્રન્તની ॥ વૃથિકોન્દુર-સર્પાણાં વિપત્તી વ્રણરોષિણી ॥

નામ—સર્પાક્ષી, ગંડાલી અને નાદી-કપાલક એટલાં સર્પાક્ષીનાં સંસ્કૃત નામ છે. હિં. સેરકેશ, સરહરી.

ગુણ—સર્પાક્ષી તીખી, કડવી, ગરમ, પ્રણને રૂઝાવનાર અને કૃમિ, વીછીતું ઝેર, લંબરતું ઝેર તથા સર્પના ઝેરને મટારનાર છે.

શંખાવલી.

શઙ્ગપુષ્પી તુ શઙ્ગાદા માદ્રલ્યકુસુમાપિ ચ । શઙ્ગપુષ્પી સરા મેઘ્યા વૃષ્યા માનસ-રોગહત્ ॥ રસાયની કપાયોષ્ણા સ્મૃતિકાન્તિવલાગ્રિદા । દોષાપસ્મારમૂતા-શ્રીકુષ્ઠકૃમિવિપ્રમણ્ણત્ ॥

નામ—શંખપુષ્પી, શંખાવલી, અને માંગલ્યકુસુમા એટલાં શંખાવલીનાં સંસ્કૃત નામ છે. હિં. કોડીઆલા; મ. સંખાહુલી, સંખોલી; ક. સંખપુષ્પી; લા *Evolvulus crecta*

ગુણ—શંખાવલી મળને ખસેડનાર પવિત્ર, વીર્યને વધારનાર, મનના રોગને મટાડનાર, રસાયનરૂપ, તુરી, ગરમ સ્મૃતિ, કાંતિ, બળ તથા અગ્નિને આપનાર છે અને દોષ, વાઈ, ભૂત, અલક્ષ્મી કાઢ, કૃમિ તથા ઝેરને મટાડનાર છે.

સુરજમુખી.

અર્કપુષ્પીકૂરકર્મા પયસ્યા જલકા મુકા । અર્કપુષ્પી કૃમિશ્લેષ્મમેહપિત્તવિ-કારજિત્ ॥

નામ—અર્કપુષ્પી, ફરકર્મા, પયસ્ય અને બલકામુકા એટલાં સુરજમુખીનાં સંસ્કૃત નામ છે. હિં. અર્કપુષ્પી; બ વડક્ષીરર્ધ; મ. સૂર્યકુલવક્ષી.

ગુણ—સુરજમુખી કૃમિ, કફ, પ્રમેહ તથા પિત્તના વિકારને મટાડનાર છે.

રીસામણી.

લજ્જાલુઃ સ્યાચ્છમીપત્તા સમદ્રા જ લકારિકા । રક્તપાદી નમસ્કારી નાન્ન ચદિરકેલ્યપિ ॥ લજ્જાલુઃ શીતલા તિક્ત કપાયા કફપિત્તજિત્ । રક્તપિત્તમતીસા યોનીરોગાન્વિનાશયેત્ ॥

નામ—લજ્જાલુ, શમીપત્તા, સમંગ બલકારિકા, રક્તપાદી, નમસ્કારી અને ખદિરકા એટલાં રીસામણીનાં સંસ્કૃત

નામ છે. હિં. ચર્માની, છુઈચુઈ; મ. લા-
નહુ, લાજરી, સંકારણી; ક. મુદીદરે
(મુદૃવ; લા. *Mimosa sensitiva*.

ગુણ—રીસામણી ટાદી, વીળી, તુરી
અને કફ, પિત્ત, રક્તપિત્ત, અતિસાર
તથા ચેનીના રોગને મટાડનાર છે.

અસંયુધા (રીસામણીની જાત).

અલમ્બુષા સ્વરસુ ચ તથા મેદો-
લા સ્મૃતા । અલમ્બુષા લઘુઃ સ્વાદુઃ
મિપિત્તકાપહા ॥

નામ—અસંયુધા, ખરાવફ અને મે-
ગળા એટલાં રીસામણીની બીજી
તતનાં નામ છે.

ગુણ—એ જાત ફક્કી, મધુર, અને
મિ, પિત્ત તથા કફને મટાડનાર છે.

નાગાર્જુની કુધેલી.

દુગ્ધિકા સ્વાદુપર્ણી સ્વાત્સીરા વિ-
તેરિણી તથા । દુગ્ધિકોષા મુક્ત રક્ત
તત્ત્વા ગર્ભકારિણી ॥ સ્વાદુસીરા કઢ-
સેક્તા સ્વપ્મૃત્ત મલાપહા । સ્વાદુવિષ્ટ-
મેની દુષ્પા કફકૃષ્ણમિમણુ ॥

નામ—દુગ્ધિકા, સ્વાદુપર્ણી, સીરા,
અને વિકીરિણી એટલાં નાગાર્જુની કુ-
લીનાં સંસ્કૃત નામ છે. હિં. કુલી, બં.
ગીરક; મ. કુલી, ખીલકુલા; કો. કુધની.

ગુણ—એ કુધેલી ગરમ, ભારે, રક્ષ,
પ્રયુ કરનાર, ગર્ભ રાખનાર, મીઠા ધી-
વાળી, તીખી. કઢવી, મૂત્ર લાવનાર,
મધુર, વીરિને વધારનાર, મળને ડોકનાર
અને મળ, કફ, વાયુ તથા કૃમિને મ-
ટાડનાર છે.

ભોંઆંમલી.

મૂમ્પામલકિકા પ્રોક્તા શિવાતામલ-
કીતિ ચ । વહુપત્રા વહુફલા વહુવીર્યા
જટાપિ ચ ॥ મૂધાત્રી વાતકૃતિક્તા ક-
પાયા મધુરા હિમા । પિપાસાકાસપિ-
ચાસકફકળહૃતાપહા ॥

નામ—મૂમ્પામલકિકા, શિવા, તામ-
લકી, બહુપત્રા, બહુફલા, બહુવીર્યા, અ-
ને જટા એટલાં ભોંઆંમલીનાં સંસ્કૃત
નામ છે. હિં. પતાકમ્પાવરા, ભોમી-
આવરા; મ. બૂધઆવલી; ક. આઈનેલી;
તે. નેલાઉસીરીક; લા. *Phyllanthus*-
pauciflorus.

ગુણ—ભોંઆંમલી વાયુ કરનાર, ક-
ઢવી, તુરી, મધુર, ટાદી, અને તરથ,
પિત્ત, લોહીનો બીગાડ, કફ, મળ તથા
સતને મટાડનાર છે.

બ્રાહ્મી.

બ્રાહ્મી કપોતવદ્ધા ચ સોમવદ્ધી સર-
સ્વતી ।

[બ્રહ્માણ્ડકી]

મળકૃષ્ણી યાગૃત્કી ત્વાદ્રી દિવ્યા
ધર્મપર્ણી ॥ બ્રાહ્મી હિમા સરા તિક્તા લઘુ-
રેષ્યા ચ પ્રીતવા । કપરયા મધુરા સ્વાદુ-
પાકાયુષ્યા રસાયની ॥ સ્વર્ણ સ્વતિ-
મદા રુષ્ટાણ્ડમેશાલકાસનિત્ત । વિપ-
મોયજ્વરહરી તદ્વન્યજ્વરપર્ણી ॥

નામ—બ્રાહ્મી, કપોતવદ્ધા, સોમવદ્ધી
અને સરસ્વતી એટલાં બ્રાહ્મીનાં સંસ્કૃત
નામ છે. મંડુકપર્ણી, માંડકી, ત્વાદ્રી,
દિવ્યા અને મદૌપર્ણી એટલાં બ્રાહ્મીની

બીજી જાત કે જેનાં પાનડાં વળી જાય છે તેનાં નામ છે. હિં. ચરેલી, વરંભી; મ. આલી; ક. ઔદેલગ; ઈ. Indian pennywort; લા. Hydrocotyle Asiatica.

ગુણ—ખલે આલી ટાઢી, મળને ખસેડનાર, કડવી, હલકી, બુદ્ધિને હિતકારી, તુરી, મધુર, પાકમાં મધુર, આયુષ્યનેવારંતે સારી, રસાયનરૂપ, સ્વરને સારો કરનાર, સ્મૃતિ આપનાર, અને ઠાઠ, પાંડુરોગ, પ્રમેહ, લોહીનો બીગાડ, ઉધરસ, ઝેર, સોજ તથા જ્વરને મટાડનાર છે.

કુખો.

દ્રોણા ચ દ્રોણપુષ્પી ચ ફલે પુષ્પા ચ કીર્તિતા । દ્રોણપુષ્પી મુઠ્ઠા સ્વાદુક્ષ્ણોષ્ણા વાતપિત્તકૃત્ ॥ સત્તીક્ષ્ણલવણા સ્વાદુપાકા કઢી ચ મેદિની । કફામકામલાશોષતમકાશ્વાસજન્તુમિત્ ॥

નામ—દ્રોણા, દ્રોણપુષ્પી અને ફલે-પુષ્પા એટલાં કુખાનાં સંસ્કૃત નામ છે. હિં. શુભા, હથુલ્લી; મ. કુંભા, ફેવકુંભા, શેતવડ; ક. કુંભીવૃક્ષ; તૈ. ગયસચેડ; લા. Leucas cephalotus.

ગુણ—કુખો ભારે, મધુર, રક્ષ, ગરમ, તીક્ષ્ણતા તથા આરાસવાળો, પાકમાં મધુર, તીખો, દ્રસ્ત લાવનાર અને વાયુ, પિત્ત, કફ, આમ, કમળો, સોજ, તમકરોગ, શ્વાસ, તથા જીવધને મટાડનાર છે.

તલવણી.

મુવર્ચલા સૂર્યમક્તા વરદા વદરાપિ ચ । સૂર્યવર્ત્તા રવિપ્રીતાઽપરા વ્રહ્મમુદુર્લભા ॥ મુવર્ચલા હિમા રુક્ષા સ્વાદુપાકા સરા મુઠ્ઠાઃ । અપિત્તલા કઠુઃ ક્ષારા વિષ્મ્મકફવાતજિત્ ॥ અન્યાતિક્તા કપાયોષ્ણા સરા રુક્ષા લઘુઃ કઠુઃ । નિહન્તિ કફપિત્તાશ્વવાસકાસારુચિજ્વરાન્ ॥ વિસ્ફોટકુપ્પમેહાસ્યયોનિરુક્રમિષાન્નુતાઃ ॥

નામ—મુવર્ચલા, સૂર્યમક્તા, વરદા, બદરા, સૂર્યવર્ત્તા અને રવિપ્રીતા એટલાં તલવણીનાં સંસ્કૃત નામ છે. હિં. હુર-હુર; મ. કાનઠાડી; ક. નીલવણી; લા. Gynandropsis pentaphylla.

ગુણ—તલવણી ટાઢી, રક્ષ, પાકમાં મધુર, મળને ખસેડનાર, ભારે, ગરમી કરનાર નથી, તીખી, ખારી, અને મળબંધ, કફ તથા વાયુ એજોને મટાડનાર છે. તલવણીની બીજી જાત કે જે બ્રહ્મમુવર્ચલા કેહેવાય છે તે કડવી, તુરી, ગરમ, મળને ખસેડનાર, રક્ષ, હલકી, તીખી અને કફ, પિત્ત, લોહીનો બીગાડ, શ્વાસ, ઉધરસ, અરિચિ, જ્વર, વિરેકા-ટક, ઠાઠ, પ્રમેહ, યોનિના રોગ, કૃમિ તથા પાંડુપહું એજોને મટાડનાર છે.

ફલવગરના કંટોસા.

વન્ધ્યા કર્કોટકી દેવી કન્યા યોગીશ્વરીતિ ચ । નાગારિર્નરુદમની વિપક્ષ્મકિની તથા ॥ વન્ધ્યા કર્કોટકી લઘ્વી

કફનુદ્ગ્રણશોધિની । સર્પદર્પહરી તીરુણા
વિસર્પવિપહારિણી ॥

નામ-વંદ્યા, કર્કોટકી, દેવી, કન્યા,
યોગેશ્વરી, નાગારિ, નકંદમની અને વિ-
પદંટકિની એટલાં ક્ષણગરના કંટોલાનાં
સંસ્કૃત નામ છે. હિં. વાંઝખખસા, વા-
જુખખસા; મ. વાંઝકટોણી; કા. વંજ-
મડ વાગકંલુ.

ગુણ-એ કંટોલો હલકો, કદનો નાશ
કરનાર, પ્રણુને સાફ કરનાર, તીક્ષ્ણ,
સર્પના અભિમાનને હરનાર, અને રતવા
તથા ઝરને મટાડનાર છે. (આથી જને
સર્પ કરજ્યો હોય તે જીવે છે એ પ્રત્ય-
ક્ષ જોયેલું છે.)

*ધોળી મીઠીઆવર. *

માર્કણ્ડિકા મૂમિવહ્ની માર્કણ્ડી મ-
રુરેચની । માર્કણ્ડિકા કુપ્તહરી કર્જાપઃ-
કાયશોધિની ॥ વિપદુર્ગન્ધકાસઘ્ની ઇ-
લ્મોદ્રવિનાશિની ॥

નામ-માઈડિકા, મૂમિવહ્ની, માર્કંડી
અને મૃદુરેચની એટલાં ધોળી મીઠી-
આવરનાં સંસ્કૃત નામ છે. હિં. હુંઘખ-
ખસા, મ. હુંઘ તરવક, કી. સોનમુખી;
દે. આહુલી, તાગડવહી.

*સંસ્કૃત વૈદકગ્રંથોમાં મીઠીઆવરને કદ
અને અટકી રહેલું પિત્ત કાઢી નાંખનાર,
મનજ સ્વચ્છ કરનાર અને સમધારણ રીતે
ચરીર સાફ કરનાર ગણેલ છે. સંધીવાપર
તે ઘણાં અકસીર ગણાય છે અને તેનાથી
ખીલ અને દાડા મટી જાય છે. પેટના જ-
વડા નીકળી જાય છે અને હરસ થવાનો
સંભવ દૂર થાય છે.

ગુણ-ધોળી મીઠીઆવર ઉપર તથા
નીચે કાયાને સાફ કરનાર છે અને ઢાઢ,
ઝર, દુર્ગંધ, બિધરસ, ગોટા તથા પેટના
રોગને મટાડનાર છે.

*કુકડવેલ્ય.

દેવદાલી તુ વેળી સ્યાત્કર્કટી વ
ગરા ગરી । દેવતાળી વૃત્તકોશસ્તથા-
ખીમૂત ઇત્યપિ ॥ પીતા પરા જરસ્પશી
વિપઘ્ની ગરનાશિની । દેવદાલી રસે
તિક્તા કફાર્શઃશ્લેષપાણ્ડતાઃ ॥ નાશ
વેદ્વામની તિક્તા સપહિકાકૃમિજ્વરાન્ ।
દેવદાલીફલં તિક્તં કૃમિશ્લેષ્મવિનાશ-
નમ્ ॥ સંસનં યુલ્મશૂલઘ્રમશોષં વાત-
જિત્પરમ્ ॥

નામ-દેવદાલી, વેળી, કર્કંડી, ગરા,
ગરી, દેવતાંડી, વૃત્તકાય તથા અમૂત
એટલાં કુકડવેલ્યનાં સંસ્કૃત નામ છે.
ખરસ્પર્શી, દેવદાલી, વિપઘ્ની અને જ્વ-
રનાશિની એટલાં પીળી કુકડવેલ્યનાં
નામ છે. હિં. ખીદાલી, સોનેયા; મ.
દેવદાલી, દેવડંગરીદળ; મુ. બંદાલ;
ક. દેવડગર; ઇ. *Briand's luffa* લા.
Luffa echinata.

ગુણ-કુકડવેલ્ય રસમાં કડવી, યમન
કરાવનાર, અને કફ, અરસ, સોજ, પાં-
ડુપણું, સપ, દોંક, કૃમિ, તથા જ્વ-

*હિંદુલોહો આ ફળ ધણું કડવું હોવાથી
તેને દેવદાલિ એટલી ઉકાળામાં મેગવે છે.
પોડાના પેટમાં અવડા થયા હોય ત્યારે પલ્લ
આ ફળ મસાલા ગારે ખવરાવવામાં
આવે છે.

રને મટાડનાર છે. કુકડવેદ્યનું ફલ ક-
ડવું, મળને સ્થાનથી દૂર કરનાર, વાયુને
બહુજ મટાડનાર અને કૃમિ, કફ, ગોટો,
શૂળ તથા અરસનો નાશ કરનાર છે.

૨૮ રતવેલીયો.

જલપિપ્પલ્યભિહિતા શારદી શકલા-
દની । મત્સ્યાદની મત્સ્યગન્ધા લાઙ્ગલી-
ત્યપિ કીર્તિતા ॥ જલપિપ્પલિકા હ્રદ્યા
ચક્ષુષ્યા શુકલા લઘુઃ । સંગ્રાહિણી હિમા
ક્ષ્મા રક્તદાહવ્રણાપહા ॥ કદુપાકરસા
રુચ્યા કપાયા વહિર્વાદિની ॥

નામ—જલપિપ્પલી, શારદી, શકલા-
દની, મત્સ્યાદની, મત્સ્યગંધા અને લાં-
ગલિષ્ઠી એટલાં રતવેલીયાનાં સંસ્કૃત
નામ છે. હિં. જલપિપ્પલી; મ. જલર્પી-
પલી; ફા. પીપલઆવી; અ. ફીલફીલ-
માય; ઈ. Purpae Lippia લા. Lippia
nodiflora.

ગુણુ—રતવેલીયો પ્રિય લાગનાર, ને-
ત્રને હિતકારી, વીર્યને વધારનાર, હૃલકો,
દસ્તને રોકનાર, ટાટો, રૂક્ષ, તુરો, પા-
કમાં તિખો, રૂમિ હૃપબવનાર, અગ્નિ
વધારનાર અને લોહીનો ખીગાડ, દાહ,
તથા વ્રણને મટાડનાર છે.

ગળજીલી.

ગોજિહા ગોજિકા ગોમી દાર્વિકા
ચરપર્ણિની । ગોજિહા વાતલા શીતા
ગ્રાહિણી કફપિત્તહત્ ॥ હ્રદ્યા પ્રમેહકા-
સાસ્રવ્રણજ્વરહરી લઘુઃ । કોમલા તુવરા
તિક્તા સ્વાદુપાકરસા સ્મૃતા ॥

નામ—ગોજીહા, ગોજિકા, ગોમી,

દાર્વિકા અને ચરપર્ણિની એટલાં ગળ-
જીલીનાં સંસ્કૃત નામ છે. હિં. ગોમી;
બં. ગોજીઆ; મ. પાથરી; કૌ. ઘાઉના;
કા. ચતુનાલગે; ગુ. ભૌપાથરી, ગળજીલી.

ગુણુ—ગળજીલી વાયુ કરનાર, ટાટી,
દસ્તને રોકનાર, કફ તથા પિત્તને મટા-
નાર, ગમે એવી, હૃલકી, કુણી, તુરી,
કડવી, પાકમાં મધુર અને પ્રમેહ, શિષ-
રસ, લોહીનો ખીગાડ, વ્રણ, તથા અન્ય
રને મટાડનાર છે.

ઝીપટો.

વિજેયા નાગદમની બલામોટા વિષા
પહા । નાગપુષ્પી નાગપત્રા મહાયોગેષ
રીતિ ચ ॥ બલામોટા કદુસ્તિક્તા લઘુ
પિત્તકફાપહા । મૂત્રકૃચ્છ્રવ્રણાન્ રક્ત
નાશયેજ્જાલગર્દભમ્ ॥ સર્વવ્રત્તમશ્વર્ન
નિઃશ્વેપવિપનાશિની । જયં સર્વવ્રત્ત કુલ
ધનદા હુમતિમદા ॥

નામ—નાગદમની, બલામોટા, વિષા
પહા, નાગપુષ્પી, નાગપત્રા અને મહા
યોગીશ્વરી એટલાં ઝીપટાનાં સંસ્કૃત
નામ છે. હિં. ખીરયારા; મ. ઝીઝીરકા
લા. Trumphetta angulata.

ગુણુ—ઝીપટો તીખો, કડવો, હૃલકો
સર્વ સ્થૂલમાં જય આપનાર, ધન આ-
પનાર, સારી બુદ્ધી આપનાર અને પિત્ત
કફ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, વ્રણ, ગ્રોહ, આંખનાં
પરવાળાં સર્વ ગ્રહસંબંધી ખીડા અં-
સર્વપ્રકારનાં ઝરને મટાડનાર છે.

ગલતોરો.

વેલન્તરો જગતિ વીરતરુ પ્રસિદ્ધ

શ્વેતાસિતારુણચિલોહિતનીલપુષ્પઃ । સ્યા-
જ્ઞાતિતુલ્યકુસુમઃ સ્મિન્સૂક્ષ્મપત્રઃ સ્યા-
લ્કણ્ટકી વિજલદેશજ ઇષ દૃષ્ટઃ ॥ વે-
લન્તરો રસે પાપે તિક્તસ્તૃણાકફાપદઃ ।
મૂત્રાપાતાશ્મજિદ્વાહી યોનિમૂત્રાનિલા-
તિજિત્ ॥

નામ—વેલંતર, વીરતર, બલિતુલ્ય,
કુસુમ, સ્મિન્સૂક્ષ્મપત્ર, કટકી અને વિ-
જલદેશજ એટલાં ગણતોરાનાં સંસ્કૃત
નામ છે.

ગુણ—ગણતોરાનાં ફૂલ ધોળાં, કાળાં,
થોડાં રાતાં, રાતાં અને નિશા રંગનાં
થાય છે. ગણતોરા રસમાં તથા પાકમાં
કડવો, દસ્તને રોકનાર અને તરસ, કફ,
મૂત્રની અકચણ, પથરી, યોનિની પીડા
તથા વાયુની પીડાને હરનાર છે.

નાકર્છીકણી.

§ છિકની સ્વકૃત્તીક્ષ્ણા છિક્ષિકા પ્રા-
ણદુઃખદા । છિક્ષી કહુકા રુચ્યા સી-
ક્ષ્ણોળા પક્ષિપિત્તકૃત્ ॥ ઘાતરક્તહરી
શુષ્કમિવાતકફાપદા ॥

નામ—છિક્ષની, કાવકૃત, તીક્ષ્ણા,
છિક્ષિકા અને પ્રાણદુઃખદા એટલાં છી-
કણીનાં સંસ્કૃત નામ છે. હિં. મ. ગુ.
નાકર્છીકની; ફા. બેષગાઉઝળાં અ. ઉદ્-
રકકુદુય; લા. Centipeda orbicularis.

ગુણ—છીકણી તીખી, રૂચિ ઉપન-
વનાર, તીક્ષ્ણ, ગરમ, અગ્નિ તથા પિ-
ત્તને કરનાર અને વાયુ, લોહીનો ખીગાડ તથા
ગાડ, દોઢ, કૃમિ તથા કફને મટાડ-
નાર છે.

બોડીયો કલાર.

કુકુન્દરસ્તાન્નચૂદઃ સૂક્ષ્મપત્રો મૃદુ-
ચ્છદઃ । કુકુન્દરઃ કટુસ્તિક્તો જ્વરરક્ત-
કફાપદઃ ॥ તન્મૂલમાર્દ્ર નિઃશિસં વદને
મુલશોષહત્ ॥

નામ—કુકુન્દર, તાન્નચૂદ, સૂક્ષ્મપત્ર
અને મૃદુચ્છ એટલાં બોડીયા કલારનાં
સંસ્કૃત નામ છે. હિં. કુકુર્યંદા; બે. ક-
કુસિમા; મ. કુકુરંદા.

ગુણ—બોડીયો કલાર તીખો, કડવો,
અને જ્વર, લોહીનો ખીગાડ તથા ક-
ફને મટાડનાર છે. બોડીયા કલારનું
લીંબું મૂળ મોઢોડામાં રાખ્યું હોય તો
તેથી મુખનો શોષ મટે છે.

સુદર્શન.

સુદર્શના સોમવહ્ની ચક્રાદા મધુપ-
ર્ણિકા । સુદર્શના સ્વાદુરુણા કફગોષા-
સવાતજિત્ ॥

નામ—સુદર્શના, સોમવહ્ની, ચક્રાદા,
અને મધુપર્ણિકા એટલાં સુદર્શનનાં સં-
સ્કૃત નામ છે. (આ વૃક્ષની નીચે દંદ
થાય છે.)

ગુણ—સુદર્શન મધુર, ગરમ, અને
કષ્ઠ, સોજ, લોહીનો ખીગાડ તથા વા-
યુને મટાડનાર છે.

ગિંદરકની.

આસુર્કર્ણી ત્વાસુર્કર્ણર્ણિકા મૃટરી-
મવા । આસુર્કર્ણી કટુમિત્ત્તા કપાયા
ત્રીવલ્ય ત્ર્યુષ્ણઃ ॥ વિપાકે કટુકા મૂત્ર-
કફામયકૃમિવણ્ ॥

નામ—આસુર્કર્ણી, મૃટરી અને બ-

રને મટાડનાર છે. કુકડવેદ્યનું ફલ ક-
ડવું, મળને સ્થાનથી દૂર કરનાર, વાયુને
બહુજ મટાડનાર અને કૃમિ, કફ, ગોટા,
શૂળ તથા અરસનો નાશ કરનાર છે.

ગ- રતવેલીયો.

જલપિપ્પલ્યભિહિતા આરદી શકલા-
દની । મત્સ્યાદની મત્સ્યગન્ધ્યા લાઙ્ગલી-
સ્યપિ કીર્તિતા ॥ જલપિપ્પલિકા હૃદ્યા
ચક્ષુષ્યા શુક્રલા લઘુઃ । સંગ્રાહિણી હિમા
ક્ષ્મા રક્તદાહમ્બનાપહા ॥ કટુપાકરસા
રુચ્યા કપાયા યક્ષિયર્દિની ॥

નામ-જલપિપ્પલી, શારદી, શકલા-
દની, મત્સ્યાદની, મત્સ્યગંધા અને લાં-
ગલિકી એટલાં રતવેલીયાનાં સંસ્કૃત
નામ છે. હિં. જલપિપ્પલી; મ. જલપી-
પલી; ફા. પીપલઆવી; અ. ફીલફીલ-
માય; ઈ. Purpee Lippia લા. Lippia
nodiflora.

ગુણ-રતવેલીયો પ્રિય લાગનાર, ને-
ત્રને હિતકારી, વીર્યને વધારનાર, હલકો,
હસ્તને શેકનાર, ટાઢો, રક્ત, તુરો, પા-
કમાં તિખો, રૂચિ ઉપબવનાર, અગ્નિ
વધારનાર અને લોહીનો ખીગાડ, દાહ,
તથા વ્રણને મટાડનાર છે.

ગળજીલી.

ગોજિદા ગોજિકા ગોમી દાર્વિકા
સ્વરપર્ણિની । ગોજિદા વાતલા સ્ત્રીતા
ગ્રાહિણી કફપિત્તનુત્ ॥ હૃદ્યા પ્રમેહકા-
સાસ્રવ્રણજ્વરહરી લઘુઃ । કોમલા તુવરા
તિક્ત્વા સ્વાદુપાકરસા સ્મૃતા ॥

નામ-ગોજીહા, ગોજિકા, ગોમી,

દાર્વિકા અને અરપાણીની એટલાં ગળ-
જીલીનાં સંસ્કૃત નામ છે. હિં. ગોમી;
ખં. ગોજીઆ; મ. પાથરી; ફો. ધાઉના;
કા. યનુનાલગે; ગુ. ભોપાથરી, ગળજીલી.

ગુણ-ગળજીલી વાયુ કરનાર, ટાલી,
દસ્તને શેકનાર, કફ તથા પિત્તને મટા-
નાર, ગમે એવી, હલકી, કુણી, તુરી,
કડવી, પાકમાં મધુર અને પ્રમેહ, શિષ-
રસ, લોહીનો ખીગાડ, વ્રણ, તથા ન્વ-
રને મટાડનાર છે.

ઝીપટો.

વિઘ્નેયા નાગદમની લલામોટા વિપા-
પહા । નાગપુષ્પી નાગપત્રા મહાયોગેશ્વ-
રીતિ ચ ॥ લલામોટા કટુસ્તિક્ત્વા લઘુઃ
પિત્તકફાપહા । મૂત્રકુચ્છવ્રણાન્ રક્તો
નાશયેજ્જાલગર્દભમ્ ॥ સર્વગ્રહમશમની
નિઃશેષવિપનાશિની । જયં સર્વમ્ કુલ્લે
ધનદા સુમતિમદા ॥

નામ-નાગદમની, બલામોટા, વિપા-
પહા, નાગપુષ્પી, નાગપત્રા અને મહા-
યોગીશ્વરી એટલાં ઝીપટાનાં સંસ્કૃત
નામ છે. હિં. ખીરયાશ; મ. ઝીઝીરકા
લા. Trumphetta angulata.

ગુણ-ઝીપટા તીખો, કડવો, હલકો,
સર્વ સ્થલમાં જય આપનાર, ધન આ-
પનાર, સારી ખુદી આપનાર અને પિત્ત,
કફ, મૂત્રકુચ્છ, વ્રણ, ગ્રેહ, આંખનાં
પરવાળાં સર્વ ગ્રહસંબંધી પીડા અને
સર્વગ્રહરનાં ઝરને મટાડનાર છે.

ગલતોરો.

વેલન્તરો જગતિ વીરતલઃ પ્રસિદ્ધઃ

શ્વેતાસિતારુણવિલોહિતનીલપુષ્પઃ। સ્યા-
જ્ઞાતિતુલ્યકુસુમઃ શમિસૂક્ષ્મપત્રઃ સ્યા-
ક્ષિપ્તકી વિજલદેશજ એવ વૃક્ષઃ ॥ વે-
લંતરો રસે પાકે તિક્તસ્વૃણાકફાપહઃ ।
મૂત્રાવાતાશ્મજિદ્રાહી યોનિમૂત્રાનિલા-
તિજિત્ ॥

નામ—વેલંતર, વીરતરૂ, અતિતુલ્ય,
કુસુમ, શમિસૂક્ષ્મપત્ર, કટકી અને વિ-
જલદેશજ એટલાં ગણતોરાનાં સંસ્કૃત
નામ છે.

ગુણ—ગણતોરાનાં ફૂલ ધોળાં, ઠાળાં,
થોડાં રાતાં, રાતાં અને નિલા રંગનાં
થાય છે. ગણતોરો રસમાં તથા પાકમાં
કડવો, દસ્તને શેકનાર અને તરસ, કફ,
મૂત્રની અકચણ, પથરી, યોનિની ખીડા
યા વાયુની ખીડાને હરનાર છે.

નાકર્છીકણી.

છિક્કની સ્વકૃત્તીરુણા છિક્કિકા પ્રા-
દુઃખદ્રા । છિક્કની કડુકા રુચ્યા તી-
ગ્નોષ્ણા વક્ષિપિત્તકૃત્ ॥ વાતરક્તહરી
પ્રકૃમિવાતકફાપદા ॥

નામ—છિક્કની, સ્વકૃત, તીક્ષ્ણ,
છિક્કિકા અને પ્રાલુદઃખદ્રા એટલાં છી-
કળીનાં સંસ્કૃત નામ છે. હિં. મ. ગુ.
નાકર્છીકની; ફ્રા. બેન્ગાઉનનાં અ. ઉદ-
રકકુદુય; લા. Centipeda orbicularis.

ગુણ—છીકળી તીખી, રૂચિ ઉપઅ-
વનાર, તીક્ષ્ણ, ગરમ, અગ્નિ તથા પિ-
ત્તને કરનાર અને વાયુ, લોહીનો ખી-
ગાડ, દાઢ, દૃઢિ તથા કફને મટાડ-
નાર છે.

બોડીયો કલાર.

કુકુન્દરસ્તામ્રચૂડઃ મૂલ્મપત્રો મૃદુ-
ચ્છદઃ । કુકુન્દરઃ કટુસ્તિક્તો જ્વરરક્ત-
કફાપહઃ ॥ તન્મૂલમાર્દ્રે નિઃશિતં વદને
મુલશોપહત્ ॥

નામ—કકુંદર, તામ્રચૂડ, સૂક્ષ્મપત્ર
અને મૃદુચ્છ એટલાં બોડીયા કલારનાં
સંસ્કૃત નામ છે. હિં. કકુરબંધા; બં. કુ-
કુસિમા; મ. કકુરંદા.

ગુણ—બોડીયો કલાર તીખો, કડવો,
અને જ્વર, લોહીનો ખીગાડ તથા ક-
ફને મટાડનાર છે. બોડીયા કલારનું
લીંબું મૂળ ગોઢોડામાં રાખ્યું હોય તો
તેથી મુખનો શોષ મટે છે.

મુદર્શન.

મુદર્શના સોમવહ્ની ચક્રાદા મધુપ-
ણિકા । મુદર્શના સ્વાદુરુણા કફગોષા-
સ્વાતજિત્ ॥

નામ—મુદર્શના, સોમવહ્ની, ચક્રાદા,
અને મધુપણિકા એટલાં મુદર્શનનાં સં-
સ્કૃત નામ છે. (આ વૃક્ષની નીચે કંદ
થાય છે.)

ગુણ—મુદર્શન મધુર, ગરમ, અને
કઠ, સોમ, લોહીનો ખીગાડ તથા વા-
યુને મટાડનાર છે.

ઊંદરકની.

આસુકર્ણી ત્વાસુકર્ણપણિકા મૃદરી-
મવા । આસુકર્ણી કટુમ્નિક્તા કપાયા
ગ્રીતન્યા લઘુઃ ॥ વિપાકે કડુકા મૂત્ર-
કફામપકૃમિવણ્ ॥

નામ—આસુકર્ણી, મૃદરી અને બ-

વા એટલાં ઉદરકનીનાં સંસ્કૃત નામ છે. હિં. મુસાકની, યુવાકની; મ. હંદીરકની, ભોપની; ફા. ગોશમુખ; અ. આખનુ-દ્દાર; ક. વહીહુંદ; લા. *Ihomoea reniformis*.

ગુણુ—ઉદરકની તીખી, કડવી, તુરી, ટાઢી, હલકી, પાકમાં તીખી અને મૂત્રના રોગ, કફસંબંધી રોગ તથા કૃમિને મટાડનાર છે.

મોરશિખા.

મયૂરાદશિખા મોક્તા સદસાહિર્મધુ-ચ્છદા । નીલકંઠશિખા લઘ્વી પિત્તશ્લે-પ્પાતિસારજિત્ ॥

નામ—મયૂરશિખા, સહસ્રાહિ, મધુ-ચ્છદા અને નીલકંઠશિખા એટલાં મોર-શિખાનાં સંસ્કૃત નામ છે. (મોરનો પ-ર્યાય શબ્દ આગળ મુશીને પછી શિખા મુકવામાં આવે એટલે મોરશિખાનું નામ થાય છે.) હિં. લાલ મુર્ગી; મ. મહ્યાર-શીખા; ક. હેરથેસુપુવ; લા. *Colosia cristata*.

ગુણુ—મોરશિખા હલકી છે અને પિત્ત, કફ તથા અતિસારને મટાડનાર છે. ઇતિ ભાવપ્રકાશે ગુહ્યચાદિવર્ગઃ ।

અથ પુષ્પવર્ગ પ્રારંભઃ

કમળ.

વા પુંસિ પદ્યં નલિનપરવિન્દં મહો-ત્પલમ્ । સહસ્રપત્રં કમલં શતપત્રં કુશે-શયમ્ ॥ પદ્મેહં તામરસં સારસં સરસી-રુહમ્ । વિસમમૂનરાજીવપુષ્કરામ્મોરુ-

હાજિ ચ ॥ કમલં શીતલં વર્ણ્યં મધુરં કફપિત્તજિત્ । તૃણાદાહાસવિસ્ફોટવિ-પવીસર્પનાશનમ્ ॥ વિશેષતઃ સિતં પદ્યં પુણ્ડરીકમિતિ સ્મૃતમ્ । રક્તં કોકનદં જ્ઞેયં નીલમિન્દીવરં સ્મૃતમ્ ॥ ધવલં શી-તલં શીતં મધુરં કફપિત્તજિત્ । તસ્મા-દલ્પગુણં કિશ્કિદન્યદ્રક્તોત્પલાદિકમ્ ॥

નામ—પદ્મ (પુશ્પિંગ તથા નપુંસક), નલિન, અરવિંદ, મહોત્પલ, સહસ્રપત્ર શતપત્ર, કુશેશય, પંકજ, તામરસ, સારસ, સરસીરુહ, ગિસમમૂન, રાજીવ પુષ્કર અને અંબોરુહ એટલાં કમળનાં સંસ્કૃત નામ છે. હિં. કમલસરોજ; મ. પાંદરે કમલ; ફા. નીલુદર; અ. કરંચુ લમા; ક. ખીલીયતાવરે; તૈ. કાલાંવા; લા. *Lotus*; લા. *Nelumbium speciosum*.

ગુણુ—કમળ ટાઢું, વર્ણુને સારો કરનાર, મધુર અને કફ, પિત્ત, તરશ, હાલે લોહીનો બીગાક, વિસ્ફોટક, ઝેર તથા રતવા એઓનો નાશ કરનાર છે. વિશેષ કરી ઘોણું કમળ પુંડરીક કેહેવાય છે, રાત્રી કમળ કોકનદ કેહેવાય છે અને રથામ કમળ મિન્દિવર કેહેવાય છે. ઘોણું કમળ ટાઢું, મધુર અને કફ તથા પિત્તને મટાડનાર છે. રાતાં કમળ વગેરે બીજાં કમળો એથી કાંઈક ઓછા ગુણવાળાં છે.

પદ્મિની.

મૂલનાલદલોત્ફુલ્લા ફલૈઃ સમુદિત-પુનઃ । પદ્મિની મોચ્યતે માર્દેવિસિન્યાં ચ સા સ્મૃતા ॥

આદિશબ્દાવલિની કમલિનીત્યાદિ ।

પદ્મિની શીતલા ગુર્વી મધુરા લવણા
ચ સા ॥ પિત્તાસ્રકફનુદ્રુસા વાતવિષ્ટ-
સ્મકારિણી ॥

નામ-મૂળ, પત્ર અને પ્રકૃતિત ક્ષણ
એ સધળા અવયવો મળીને જે કમળનું
ગ્રાહ તે પદ્મિની, ખિસીની, નલિની,
અને કમળિની ઇત્યાદિ નામોથી કહે-
વાય છે.

ગુણ-પદ્મિની થંડી, ભારે, મધુર,
ખારી, રક્ષ, વાયુ તથા મળબંધને કર-
નાર અને પિત્ત, લોહીનો બીગાડ તથા
કંદને મટાડનાર છે.

પદ્મિનીનાં અવયવો.

સંવાર્તિકા નવદલં ધીજકોશસ્તુ ક-
ર્ણિકા ॥ કિઝલ્કઃ કેસરઃ મોક્તો મક-
રન્દો રસઃ સ્મૃતઃ ॥ પદ્મનાલં મૃણાલં
સ્યાત્તથા વિસમિતિ સ્મૃતમ્ ॥ સમ્વાર્તિકા
હિમા તિક્ત્વા કપાયા દાહત્વદમણુત્ ॥
મૂત્રકૃચ્છ્રદુર્લભ્યાધિરક્તપિત્તવિનાશિની ॥
પદ્મસ્ય કર્ણિકા તિક્ત્વા કપાયા મધુરા
હિમા ॥ મુલવૈશઘકૃષ્ણવી તૃણાસ્રકફ-
પિત્તનુત્ ॥ કિઝલ્કઃ શીતલો દૃપ્યઃ
કપાયો ગ્રાહકોઽપિ સઃ ॥ કફપિત્તતૃ-
પાદાહરક્તાર્શોવિપશોયજિત્ ॥ મૃણાલં
શીતલં દૃપ્યં પિત્તદાહાસજિદુરુ ॥ દુર્મરં
સ્વાદુપાકં ચ સ્તન્વાનિલકફમદમ્ ॥ સં-
ગ્રાહિ મધુરં મૂત્રં શાલ્કમપિ તદુણમ્ ॥

નામ-પદ્મિનીનાં નવાં પાંદડાંનું
નામ સંવાર્તિકા છે. જેમાં કમળગ્રાહીયો
થાય છે તે ભાગ કર્ણિકા (ગ્રાહી) કહેવાય
છે. પદ્મિનીનું કેસર કિઝલ્ક કહેવાય છે.

અને રસ મકરંદ કહેવાય છે. પદ્મિનીનું
નાળ મૃણાલ અથવા ખિસ કહેવાય છે.

ગુણ-સંવાર્તિકા ટાઢી, કડવી, તુરી,
અને દાહ, તરસ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, ગુદના રોગ
તથા રક્તપિત્તને મટાડનાર. કમળની
ગ્રાહી કડવી, તુરી, મધુર, ટાઢી, મો-
હોડાને સ્વચ્છ કરનાર, હલકી અને ત-
રસ, લોહીનો બીગાડ, કંદ તથા પિત્તને
મટાડનાર છે. પદ્મિનીનું કેસર થંડું,
વીર્યને વધારનાર, તુરુ, હસ્તને શેકનાર
અને કંદ, પિત્ત, તરસ, દાહ, લોહીનો
બીગાડ, અરશ, ગ્રેર તથા સોજાને મ-
ટાડનાર છે. પદ્મિનીનું નાળ થંડું, વી-
ર્યને વધારનાર, ભારે, માંડ પચે એવું,
પાકમાં મધુર, ધાવણ વધારનાર, વાયુ
તથા કંદને કરનાર, હસ્તને શેકનાર,
મધુર, રક્ષ અને પિત્ત, દાહ તથા લો-
હીના બીગાડને મટાડનાર છે. કમળના
કંદમાં પણ નાળના જેવાજ ગુણો છે.

સ્થલકમળ.

પદ્મચારિણ્યતિચરાવ્યથા પદ્મા ચ શા-
રદા ॥ પદ્માનુણા કડુસ્તિક્ત્વા કપાયા
કફવાતજિત્ ॥ મૂત્રકૃચ્છ્રાશ્મશૂલગ્રી
શ્વાસકાસવિપાપહા ॥

નામ-પદ્મચારિણી, અનિચરા, અ-
વ્યથા, પદ્મા, અને શારદા એટલાં સ્થલ-
કમળનાં સંસ્કૃત નામ છે. દિ. મેદાકા
કુલ; ક. કણ્ડાવર; લા. Ionidiumsu
fruticulosum.

ગુણ-સ્થલકમળ ગરમ નથી, તીકું,
કડવું, તુરુ અને કંદ, વાયુ, મૂત્રકૃચ્છ્ર,

પથરી, શૂળ, શ્વાસ, ઉપરસ, તથા ગ્રે-
રને મટાડનાર છે,

પોયણું.

એતં કુવલયં મોક્તં કુમુદં કૈરવં તથા ।
કુમુદં પિચ્છિલં સ્તિગ્ધં મધુરં હાદિ-
શીતલમ્ ॥

નામ—પોણું પોયણું કુમુદ, કુવલય,
તથા કૈરવ એ નામોથી કહેવાય છે. હિં.
કમોદની; બં. સુંદીપુષ્પ; ફા. નીલોદર.

ગુણ—એ પોયણું ચીકણું છે, સ્તિગ્ધ
છે, મધુર છે, સુખ આપનાર છે અને
થંડું છે.

કુમુદિની.

કુમુદતી કૈરવિકા તથા કુમુદિનીતિ
ચ । સા તુ મૂલાદિસર્વાદૈરુક્તા સમુદિત્તા
પુષ્પૈઃ ॥ પશ્ચિન્યા ચે ગુણાઃ મોક્ષાઃ કુમુ-
દિન્યાશ્ચ તે સ્મૃતાઃ ॥

લક્ષણ—મૂળ આદિ સઘળા અવય-
વોથી સંયુક્ત જે પોયણાનું ગ્રાહ તે કુમુ-
દતી, કૈરવિકા તથા કુમુદિની કહેવાય છે.

ગુણ—ઉપર જે પત્રીનીમાં ગુણો
કલા તે ગુણો કુમુદિનીમાં પણ છે.

ગળઉપરનાં વેણા તથા શેવાળ.

વારિપર્ણી કુમ્ભિકા સ્યાચ્છૈવાલં શૈવ-
લં ચ તદ્ । વારિપર્ણી હિમા તિક્ત્વા લઘ્વી
સ્વાદ્રી સરા કટુઃ ॥ દોષત્રયહરી રૂક્ષા
શોણિતજ્વરોપકૃદ્ । શૈવાલં તુવરં તિત્તં
મધુરં શીતલં લઘુ ॥ સ્તિગ્ધં દાહવૃષા-
પિત્તરક્તજ્વરહરં પરમ્ ॥

નામ—વારિપર્ણી તથા કુંભિકા એ
ગળઉપર પાંદડાંના વેણા થાય છે તેનાં

સંસ્કૃત નામ છે. શૈવાલ અને શૈવલ એ
શેવાળનાં નામ છે. હિં. જલકુંભી; બં.
પાના; ફા. તુહીલ, જંવાલ.

ગુણ—કુંભિકા ટાઢી, કડવી, હલકી,
મધુર, મળને ખસેડનાર, તીખી, તણે
દોષને હરનાર, રૂક્ષ અને રૂધિર, જ્વર
તથા શોષને કરનાર છે. શેવાળ તુરી,
કડવી, મધુર, થંડી, હલકી, સ્તિગ્ધ
અને દાહ, તરસ, પિત્ત, લોહીને બી-
ગાડ તથા જ્વરને અત્યંત મટાડનાર છે.

*ભોશમી ગુલાબ.

શતપત્રી તરુણ્યુક્તા કર્ણિકા ચારુકે-
શરા । મહાકુમારી ગન્ધાદ્યા લાક્ષાક-
ખાતિમજુલા ॥ શતપત્રી હિમા હયા
પ્રાહિણી શુકલા લઘુઃ । દોષત્રયાસ-
ન્નિદ્રર્ણ્યા તિક્ત્વા કટ્વી ચ પાચની ॥

નામ—શતપત્રી, તરુણી, કર્ણિકા,
ચારુકેશરા, મહાકુમારી, ગંધાદ્યા, લા-
ક્ષાકૃષ્ણા અને અતિમંજુલા એ ગુલા-

અરબી અને ફારસી પુસ્તકોમાં ગુલાબ
બધી જાતનાં વર્ણવેલાં છે જેવાં છે, રહેક,
જંગલી ગુલાબ, લાલ જંગલી ગુલાબ, લાલ
વાવેલો ગુલાબ, પીળો જંગલી ગુલાબ,
પીળો વાવેલો ગુલાબ, કાલીક, રહેક જે
જાદાર ગુલાબ અને વર્દેલ લખાક ના-
મનો ગુલાબ. આ બધી જાતમાંથી લાલ
વાવેલો ગુલાબમાંથી ગુલાબનું અત્તર કઢા-
ય છે. ગુલાબની કળીઓ કુલેલાં ફુલ હ-
રતાં વધારે આદી દોષોથી દસ તરીકે
આપણા દેશમાં વપરાય છે. તે થંડી, ખુશ,
પીણિક, દસ્ત લાગનાર અને પિત્તસામક
અપાય છે. તેમાંનું પુંદેસર ગરમ અને
આદી અણુષ છે.

ખનાં સંસ્કૃત નામ છે. હિં. સેવતી ગુ-
લાખ; મ. ગુલાખ; ફા. ગુલેમુખ; અ.
બર્દઅહમર; ક. ચેબડે; ઈ. Cabbage
rose Rosa centifolia.

ગુણુ-ગુલાખ ટાઢું, દૃઢ્યને ગમે
એવું, હસ્તને રોકનાર, વીર્યને વધાર-
નાર, હલકું, વર્ણને સાર કરનાર, કંઠકું;
તિષ્ઠું, પાચન અને ત્રણે દોષ તથા લો-
હીના ખીગાડને મટાડનાર છે.

*વટમોગરો.

નેપાલી કથિતા તજ્ઞેઃ સમ્પલા નવ-
માલિકા । વાસન્તી સીતલા લઘ્વી તિક્તા
દોષત્રયાસ્રજિત્ ॥

નામ-નેપાલી, સમ્પલા, નવમાલિકા
અને વાસન્તી એટલાં વટમોગરનાં સં-
સ્કૃત નામ છે. હિં. નેવારી; ક. વીરવંતી.

ગુણુ-વટમોગરો ટાઢો, હલકો, ક-
ઠકો અને ત્રણે દોષ તથા લોહીના ખી-
ગાડને મટાડનાર છે.

લવારો.

શ્રીપદી પદ્મદાનન્તા વાર્ષિકી મુક્ત-
બન્ધના । વાર્ષિકી સીતલા લઘ્વી તિક્તા

• મીઠુ યુક્તના મત પ્રમાણે આ ફુલમાં
સ્તનમાંનું દૂધ વીખેરી નાંખવાનો ગુણ
પણે દરમજો રહેલો છે. બ્યારે સ્તનમાં ગાંઠ
થતી હોય અથવા પાકતાં દોષ ત્યારે લે
મણ મુદી ભરીને ફુલ વાદી સ્તનઉપર
પાંધવાં અને દિવસમાં લે વખત બદલવાં.
આમ કરવાથી ૨૪ કલાકમાં સ્તનમાંનું દૂધ
ખીખરાઈ જાય છે. વંચી મોગરનાં મુ-
ખીઆં પીતા કાઠી નાંખવા વપરાય છે અને
તેનું તેજ માયાપર લગાવવાથી આંખની
બેગની રાક્ષિ વધે છે.

દોષત્રયાપહા ॥ કર્ણાક્ષિમુલરોગઘ્ની ત-
ચૈલં તદ્ગુણં સ્મૃતમ્ ॥

નામ-શ્રીપદી, પદ્મદા, આનંદ, વા-
વિંશી અને મુક્તાબંધના એટલાં લવા-
રાનાં સંસ્કૃત નામ છે. હિં. વેલ; મ.
સાટહીમોગરાયા લેલ.

ગુણુ-લવારો ટાઢો, હલકો, કઠવો
અને ત્રણે દોષ, કાનના રોગ, નેત્રના રોગ
તથા સુખના રોગને મટાડનાર છે. લ-
વારાના તેલમાં પણ એવાજ ગણો છે.

અંબેલી.

જાતિર્જાતી ચ સુમના માલતી રાજ-
પુત્રિકા । ચેતિકા હૃદયગ્ન્યા ચ સા
પીતા સ્વર્ણમાતિકા ॥ જાતીપુર્ણ તિક્ત-
મુળં તુવરં લઘુ દોષજિત્ । શિરોક્ષિમુ-
લદન્તાતિવિષકુષ્ઠાનિલાસજિત્ ॥

નામ-જાતિ, જાતી, સુમના, મા-
લતી, રાજપુત્રીકા, ચેતિકા, અને હૃદયગ્ન્યા
એટલાં અંબેલીનાં સંસ્કૃત નામ છે. સ્વ-
ર્ણજાતિકા એ ખીજાં કુલવાળી અંબેલીનું
નામ છે. હિં. એમેલી; મ. અંબેલી; ફા.
યાસમીન; અ. યાસમન; ક. મોગરાયા

અકદસ્તમાં તાત્તં પાંદડાંને ૨૨ નરમ
મસ હપર એપડવા તથા મોઢામાં દોષા
પડતા દોષ ત્યારે પાંદડાં વાપરવા બસા-
મણ કરી છે.

મુસલમાન અંબેલીને વટમોગરના છેડને
પેટમાંથી ખીગાડ કાઢી નાંખનાર, પેટના
અવરોને નાશ કરનાર, ખીગાળ વધારે લા-
વનાર અને પિત્તને બરાબર કાઢી નાંખ-
નાર અને ફુલ વાદીને લંગ અને વૃષ્ણુની
નીચેના ભાગમાં લગાવવાથી રહેવત વ-
ધારનાર ગણે છે.

લેટુ; ઈ. Spanish jasmine લા. Jasminum grandiflorum.

ગુણુ-ખત્રે ચંગેલી કકવી, ગરમ, તુરી, હલકી, દોષને છતનાર અને માથાના રોગ, નેત્રના રોગ, મુખના રોગ, ઝેર, ઢાઢ, વાયુ તથા લોહીના ખીગાડને મટાડનાર છે.

જુથ.

યૂથિકા ગણિકામ્વષ્ટા સા પીતા હે-
મપુષ્પિકા । યૂથીયુગં હિમં તિક્તં કટુ-
પાકરસં લઘુ ॥ મધુરં તુવરં હયં પિત્તઘ્નં
કફવાતલમ્ ॥ ત્રણાસમુસદન્તાશિશિરો-
રોગવિપાપહમ્ ॥

નામ-યૂથિકા, ગણિકા, અને અં-
ખઠા એટલાં જુથનાં સંસ્કૃત નામ છે.
હેમપુષ્પિકા એ પીળા ફુલવાળી જુથનું
નામ છે. હિં. જુહી; મ. પાંદરી-ખી-
વલી જુથ; ક. યરડુ મોલે; તૈ. જુથ પુ-
ખાલુ; લા. Jasminum auriculatum.

ગુણુ-ખત્રે જુથ ટાઢી, કકવી, પા-
કમાં તીખી, હલકી, મધુર, તુરી, મ-
નને ગમે એવી, કષ્ટ તથા વાયુને કર-
નાર અને ત્રણ, લોહીનું દરદ, મુખના
રોગ, દાંતના રોગ, નેત્રના રોગ, મા-
થાના રોગ તથા ઝેરને મટાડનાર છે.

ચંપો.

ચામ્પેયથમ્પકઃ મોક્તો હેમપુષ્પથ સ
સ્મૃતઃ । एतस्य कलिका गन्धफलीति
कथिता बुधैः ॥ चम्पकः कटुकस्तिक्तः
कपायो मधुरो हिमः । विषकुमिहरः
रुच्छकफघातासपिचनित् ॥

નામ-ચાંપેય, ચંપક અને હેમપુષ્પ
એટલાં ચંપાનાં સંસ્કૃત નામ છે. ગંધફળી
એ ચંપાની ફળીનું નામ છે. મ. પુર-
ચાંપા; હિં. ચંપા; ક. નાગચંપળે; તૈ. ગ-
લેરચેટુ; લા. Plumeria acutifolia

ગુણુ-ચંપો તીખો, કકવો, તુરો,
મધુર, ટાઢો અને વિપ, કૃમિ, મૂત્રક-
ચ્છ, કષ્ટ, વાયુ, લોહીના ખીગાડ તથા
પિત્તને મટાડનાર છે.

બોલસરી.

वकुलो मधुगन्धश्च सिंहकोसरकस्तथा ।
वकुलस्तुवरोऽमृत्तुणः कटुपाकरसो गुरुः ॥
कफपित्तविषवित्रकुमिदन्तगदापहः ॥

નામ-બકુલ, મધુગંધ, અને સિંહ-
કોસરક એટલાં બોલસરીનાં સંસ્કૃત નામ
છે. હિં. મોલસરી, બનહુલા; મ. બકુલી
બગોલે; ક. કરકા; તૈ. પાપકા; ઈ. Sam-
nam Medlar લા. Mimosa splendens

ગુણુ-બોલસરી તુરી, ગરમ નથી
પાકમાં તીખી, બારે અને કક, પિત્ત,
ઝેર, શિત્ર નાંખેના ઢાઢ, કૃમિ તથા દાં-
તના રોગને મટાડનાર છે.

મોઢી બોલસરી.

शिवमल्ली पाशुपत एकाष्टीलौ बुको
वसुः । बुकोनुणः कटुस्तिक्तः कफपित्त-
विपापहः ॥ योनिशूलवृषादाहसृष्टगोधा-
सनाशनः ॥

નામ-શિવમલ્લી, પાશુપત, એકા-
ષ્ટીલ, બુક અને વસુ એટલાં મોઢી બો-
લસરીનાં સંસ્કૃત નામ છે.

ગુણુ-મોઢી બોલસરી ગરમ નથી,

તીખી, કડવી, અને કઠ્ક, પિત્ત, થોતીનાં
શૂળ, તરવે, દાઢ, ડોઢ, સોજ તથા
દોહીના ખીંગાડને મટાડનાર છે.

કદંબ.

કદમ્બઃ પ્રિયકો નીપો વૃષ્ણપુષ્પો હ-
લિમિયઃ । કદમ્બો મધુરઃ શીતઃ કપાપો
લવણો ગુહઃ ॥ સરો વિષ્ણુમ્કદ્મજઃ ક-
પસ્તન્યાનિલમ્બદઃ ॥

નામ-કદંબ, પ્રિયક, નીપ, વૃષ્ણ-
પુ અને હલિમિય એટલાં કદંબનાં સં-
સ્કૃત નામ છે. હિં. કદમ્બ; મ. રાજક-
દંબ; અ. કદવ; ક. કડકિ; તૈ. કદંબએડુ;
લા. *Autocephalus Cadmab;*

ગુણ-કદંબ મધુર, ટાટો, તુરો,
ખાટો, હલકો, મળને ખસેડનાર, અંગોને
ઝાલી રાખનાર, રક્ત, અને કઠ્ક, પાવણ
તથા વાયુને વધારનાર છે.

કુંજડો.

કુંજકો મદ્રતરણિર્વૃહત્પુષ્પોઽતિકે-
સરઃ । મહાસહ કણ્ઠકાર્દ્યા નીલાલિ-
હલસક્કુલ ॥ કુંજકઃ સુરભિઃ સ્વાદુઃ
કપાપાનુરસઃ સરઃ । ત્રિદોષશ્વમનો વૃષ્ણઃ
શીતહર્તા ચ સ સ્મૃતઃ ॥

નામ-કુંજક, મદ્રતરણિ, વૃહત્પુ-
ષ્પ, અનિકેસર, મહા, સહા, કંટકાડયા
અને નીલાલિકુ, લસકુલા એટલાં કુંજ-
કનાં સંસ્કૃત નામ છે. હિં. કુંજ.

ગુણ-કુંજડો સુગંધિ, મધુર, તુરો,
દરત લાવનાર, ત્રણે દોષને ચમાવનાર,
પીર્યને વધારનાર અને ટાડને દરનાર છે.

મોગરો.

મલ્લિકા મદ્યન્તી ચ શીતશીત્ત્વ
શૂષ્ણદી । મલ્લિકોષા લઘુર્વૃષ્ણા તિલ્લા ચ
કટુકા હરેત્ ॥ વાતપિત્તાસ્યદગ્ધ્યા-
ધિકુપ્પારુચિવિપત્રણાન્ ॥

નામ-મલ્લિકા, દમર્યતી, શીતશીત્
અને શૂષ્ણ એટલાં મોગરાનાં સંસ્કૃત
નામ છે.

ગુણ-મોગરો મરમ, હલકો, વીર્યને
વધારનાર, કદવો, તીખો અને વાત,
પિત્ત, મુખના રોગ, નેત્રના રોગ, ડોઢ,
અરુચિ, તથા મળને મટાડનાર છે,

મધુ માધવી.

માધવી સ્વાદુ વાસન્તી પુષ્કકો મ-
ળકોઽપિ ચ । અતિશુક્તો વિશુક્તથ
કામુકો ધ્રુવરોત્તમઃ ॥ માધવી મધુરા
શીતા લઘ્વી દોષત્રયાપહા ॥

નામ-માધવી, વાસંતી, પુષ્કક, મં-
કક, અતિશુક્ત, વિશુક્ત, કામુક અને
ધ્રુવરોત્તમ એટલાં મધુ માધવીનાં સં-
સ્કૃત નામ છે.

ગુણ-મધુમાધવી મધુર, ટાટી, હ-
લકી અને ત્રણે દોષને મટાડનાર છે.

કેવડો.

કેતકઃ સૂચિકાપુષ્પો જમ્બુકઃ ક્રક-
ચચ્ચદઃ । સુવર્ણકેતકી તન્યા લઘુપુષ્પા
સુગન્ધિની ॥ કેતકઃ કટુકઃ સ્વાદુર્લઘુ-
સ્તિકઃ કષાપહઃ । ડણા નિતરમા
ત્રેયા ચમુષ્ણા દેષકેતકી ॥

નામ-કેતક, સૂચિકાપુષ્પ, જંબુક
અને કકચચ્ચદ એટલાં કેવડાનાં સં-

સ્કૃત નામ છે. સુવર્ણકેતકી, લઘુપુષ્પા અને સુગંધિની એટલાં પીળાં ફુલવાળા કેવડાનાં નામ છે.

ગુણ—કેવડો તીખો, મધુર, હલકા, કડવો, અને કદને મટાડનાર છે. પીળો કેવડો ગરમ, કડવો અને નેત્રને હિત-કારી છે.

રામખાવળ.

કિકિરાતો હેમગૌરઃ પીતકઃ પીતમ-
દ્રકઃ । કિકિરાતો હિમસ્તિક્તઃ કપા-
યશ્ચ હરેદસૌ ॥ કફપિત્તપિપાસાસ્રદા-
હશોપવમિકૃમીન્ ॥

નામ—કિકિરાત, હેમગૌર, પીતક અને પીતમદ્રક એટલાં રામખાવળનાં સસ્કૃત નામ છે.

ગુણ—રામખાવળ ટાટો, કડવો, તુરો અને કદ, પિત્ત, તરસ, લોહીનો ખી-ગાડ, દાહ, શોષ, ઊવટી તથા કૃમિને મટાડનાર છે.

પીળી કણેર.

કર્ણિકારઃ પરિવ્યાધઃ પાદપોત્પલ
ઇત્યપિ । કર્ણિકારઃ કટુસ્તિક્તસ્તુવરઃ
શોષનો લઘુઃ ॥ રક્તનઃ સુસદઃ શ્વેત
શ્લેષ્માસ્રવણદુષ્ટનિત્ ॥

૧ મકાસના ડાંઠ બીડી અને ડાંઠોરો
આ જાડની કડવી અને જીવાળ લાવનાર
છાલની વારવાર આવતા તાવઉપર મળી
આન્યાએક કરી હતી અને તેના પરી-
પુષ્પ સતોષકારક આવેલા છે. તેઓ તાજ
મુકવેલી છાવ સા રૂપીમાભાર લઈને ૧૩મા
રૂપીમાભાર દાઝમા ૮ દીવસ ભીંજવી રા-
ખીને ગળી લીધેને અર્ક ૧૦-૧૫ દીપાની

નામ—કર્ણિકાર, પરિવ્યાધ અને પા-
દપોત્પલ એટલાં પીળી કણેરનાં સ-
સ્કૃત નામ છે. હિ. કનેર, ફા. ખરલેહરા,
મ. કણેર; અ. સુમુલહિમાર; ક. વાક
ણલીગે; તૈ. કનેરચેડુ, ઇ. Sweet
scented લા. *Nerium odorum*

ગુણ—પીળી કણેર તીખી, કડવી,
તુરી, ઢાઢને સાફ કરનાર, હલકી, રંગ
આપનાર, સુખદાયી અને સોજા, કા-
લોહીનો ખીગાડ, પ્રણુ તથા ઢાઢને
ટાડનાર છે.

આસોપાલવ.

અશોકો હેમપુષ્પશ્ચ વજુલસ્તાત્ર
લુવઃ । કકેલિઃ પિષ્ઠપુષ્પશ્ચ ગન્ધપુ-
નટસ્વપા ॥ અશોકઃ શીતલસ્તિક્તો ગ્રા-
વર્ણ્યઃ કપાયકઃ । દોષાપચીતૃપાદાહ
મિશ્રોપવિપાસનિત્ ॥

નામ—અશોક, હેમપુષ્પ, વંજુ
તાત્રપક્ષવ, કકેલી, પિંડપુષ્પ, ગંધપુ
અને નટ એટલાં આસોપાલવનાં
સ્કૃત નામ છે. મ. અરૂપાલ; ૯
Gnattorea longifolia

માત્રાથી દીવસમા ૩ વખત આપતા
અર્ક ૩૦-૬૦ દીપાની મોગી માત્રામા
પવાથી જીવાળ અને ઉલટી થાય છે
તેથી વધારે પ્રમાણમાં આપનાથી એ
અસર થાય છે.

ડાંઠ શોર્ટ કદે ૬ કે ૭ બીજની મીઠ
તેવ આપવાથી ઉલટી આવે છે અને
લાળ લાગે છે. જાડમાથી નીકળતું દૂધ
એગી ગણાય છે. બીજની મીઠ પાણી કદ
દોષ છે અને તેને આપવાથી જીવ
ગરમી માલમ પડે છે.

ગુણુ—આસોપાસવ ટાઢો, તીખો, દ-
રતને રોકનાર, વર્ણને સારો કરનાર,
તુરો, અને કોપ, અપચી નાગની ગાંઠ,
તરપ, દાહ, કૃમિ, શોષ, ઝેર તથા લો-
હીના બીગાડને મટાડનાર છે.

બાણુપુષ્પ.

અમ્લાતોડમ્લાદનઃ પ્રોક્તસ્તથામ્લા-
તક इत्यपि । कुरण्टको वर्णपुष्पः स ए-
योक्तो महासहः । अम्लादनः कपायोणः
क्षिग्धः स्वादुश्च तिक्तकः ॥

નામ—અમ્લાત; અમ્લાટન, આમ્લા-
તક, કુરંટક, વર્ણપુષ્પ અને મહાસહ
એટલાં બાણુપુષ્પનાં સંસ્કૃત નામ છે.

ગુણુ—બાણુપુષ્પ તુરો, ગરમ, સ્નિગ્ધ,
મધુર અને કડવો છે.

*કાંટાઅશેળીયો.

सैरेयकः श्वेतपुष्पः सैरेयः कटसा-
रिका । सहाचरः सहचरः स च मि-
न्यपि कण्यते ॥ कुरण्टकोऽत्र पीते स्वा-
द्रक्ते कुरषकः स्मृतः । नीले वाणा द्र-
योक्तो दास आर्तगलथ सः ॥ सैरेयः
कुष्ठवातास्रकफकण्डूविषापहः । तिक्तोष्णो
मधुरोऽनम्लः सुक्षिग्धः केशरञ्जनः ॥

* સંસ્કૃત વૈદક ગ્રંથોમાં અશાલીયને કો-
વત આપનાર, પાચન શક્તિ સુધારનાર
અને તેના બીજને પાણીમાં પલાળી તે ચીક-
સવાળું પાણી ઉધરસ મટાડનાર ગણે છે.

મુસલમાની ગ્રંથકારો—આ બીજને
મળાં ગરમ, પેશાબ વધારનાર અને પુર-
પાથ વધારનાર ગણે છે અને બરલની ગાં-
ઠને રાખાવી દેવા તે લેગલ સરદીથી ઉ-
ત્પન્ન થએલાં દરદો ઉપર આપવા લગત-
મણુ કરે છે.

નામ—સૈરેયક, શ્વેતપુષ્પ, સૈરેય, ક-
ટસારિકા, સહાચર, સહચર અને ભીંદી
એટલાં કાંટાઅશેળીયાનાં સંસ્કૃત નામ
છે. પીળો કાંટાઅશેળીયો કુરંટક કેહે-
વાય છે, રાતો કાંટાઅશેળીયો કુરખક
કહેવાય છે અને કાળો કાંટાઅશેળીયો
બાણુ, દાસ તથા આર્તગલ કહેવાય છે.
એઆમાં બાણુરાખ્દ સ્ત્રીલિંગ છે તથા
પુલ્લિંગ પણ છે. હિં. કટસૈરયા; મ. કા-
રાંટા; ક. ગોરેટ; તૈ. ગોરેડું; લા.
Baeria Priontis;

ગુણુ—કાંટાઅશેળીયો કડવો, ગરમ,
મધુર, ખાટો નથી, સારીપેઠે સ્નિગ્ધ, કે-
શને રંગનાર અને કાઢ, વાયુ, લોહીનો બી-
ગાઠ, કફ, મળ તથા ઝેરને મટાડનાર છે.

ડોલર.

कुन्दं तु कथितं माघ्यं सदापुष्पं च
तस्मृतम् । कुन्दं शीतं लघु स्लेष्मशि-
रोरुखिपपिचहत् ॥

નામ—કુંદ, માઘ્ય, અને સદાપુષ્પ
એટલાં ડોલરનાં સંસ્કૃત નામ છે.

ગુણુ—ડોલર ટાઢું, હલકું અને કફ,
માથાનું દરદ, ઝેર તથા પિત્તને મટાડ-
નાર છે. (સદાપુષ્પ એ સદા સ્વાગલુનું
નામ પણ કહી શકાય છે.)

*મુચકુંદ.

मुचुकुन्दः सत्रहस्रश्चिकः प्रतिवि-

* ચક્રદત્તમાં લખે છે કે આ ઝાડનાં ફુ-
લની કળીઓ બાજાની કાંઠમાં વાટીને
આપાઉપર ચોપડનાથી આધારીગી મટી
બાંધે.

પ્પુકઃ । મુચ્ચુકુંદઃ શિરઃપીઢાપિત્તાસ-
વિપનાશનઃ ॥

નામ—મુચ્ચકુંદ, ક્ષત્રવૃક્ષ, ચિત્રક અને
પ્રતિવિધયુક્ત એટલાં મુચ્ચકુંદનાં સંસ્કૃત
નામ છે.

ગુણ—મુચ્ચકુંદ ગાથાના દરદને, પિ-
ત્તને, લોહીના ખીગાડને તથા ઝેરને
મટાડનાર છે.

તિલક.

તિલકઃ કુરકઃ શ્રીમાન્ પુરુષચિ-
ત્રપુષ્પકઃ । તિલકઃ કદુકઃ પાકે રસે
ચોષ્ણો રસાયનઃ ॥ કફકુષ્ઠકૃમીન્ વ-
સ્તિમુત્રવદન્તગદાન્ હરેત્ ॥

નામ—તિલક, કુરક, શ્રીમાન, પુરુષ,
અને ચિત્રમસ્તક એટલાં તિલકનાં સંસ્કૃ-
ત નામ છે. (તલખાવરડી હોય તો હોય.)

ગુણ—તિલક પાકમાં તથા રસમાં
તીખો, ગરમ, રસાયન, અને કફ, કોઠ,
કૃમિ, મૂત્રાશયનાં દરદ, ગુપ્તના રોગ,
તથા હાંતના રોગને મટાડનાર છે.

બપોરિયો.

વન્ધૂકો વન્ધુજીવશ્ચ રક્તો માધ્યા-
ક્ષિકોઽપિ ચ । વન્ધૂકઃ કફકુદ્રાદી
વાતપિત્તહરો લઘુઃ ॥

નામ—બંધૂક, બંધુજીવ, રક્ત અને
માધ્યાન્હિક એટલાં બપોરીયાનાં સંસ્કૃત
નામ છે. હિં. ગેબુનિયાં, દુપહરિયા;
મ. દુપરી.

ગુણ—બપોરીયો કફ કરનાર, દસ્તને
રોકનાર, હલકો અને વાયુ તથા પિત્તને
મટાડનાર છે.

અસુદ.

ઓષ્ઠપુષ્પં જપા ચાય ત્રિસન્ધ્યા
સારુણા સિતા । જપા સંગ્રાહિણી કેરવા
ત્રિસન્ધ્યા કફવાતજિત્ ॥

નામ—ઓષ્ઠપુષ્પ અને જપા, એ અ-
સુદનાં સંસ્કૃત નામ છે. મ. અસવંદ
હિં. સાંઝી.

ગુણ—અસુદ દસ્તને રોકનાર, અને
કેરવે વાસ્તે સારી છે. જો અસુદ રાતાં
અને કાળાં ફુલવાળી થાય છે તે ત્રિસંધ્યા
કહેવાય છે. એ અસુદ કફ તથા વાયુને
મટાડનાર છે.

રાતાં ફુલવાળી અસુદ.

સિન્દૂરી રક્તવીજા ચ રક્તપુષ્પા મુ-
કોમલા । સિન્દૂરી વિપવિત્તાસત્વણાવા-
ન્તિહરી હિમા ॥

નામ—સિન્દૂરી, રક્તબીજ, રક્તપુષ્પા
અને મુકામલા એટલાં કેવળ રાતાં ફુ-
લવાળી અસુદનાં સંસ્કૃત નામ છે.

ગુણ—એ અસુદ ટાઢી અને ઝેર,
પિત્ત, લોહીનો ખીગાડ, તરશ, તથા વ-
મનને મટાડનાર છે.

અગધીઓ.

અયાગસ્ત્યો વદ્ધસેનો મુનિપુષ્પો મુ-
નિદ્રમઃ । અગસ્તિઃ પિત્તકફમિચાર્તુર્-

* મીર મહમદ દુસેન કહે છે કે મગ-
ધમ અથવા મધુ દુધનું દોષ ત્યારે પાંદ-
ડાંના રસનાં ટીપાં નાકમાં પાડવાથી ઈંદ્રિ-
યાની નાકમાંથી પુષ્કળ પાણી નીકળે
જાય છે અને ગાથાનો બોલો કમો થાય
છે. ફલનું સાક કરીને ખવાય છે. છાશ
પાવનશક્તિ વધારવાને અપાય છે અને પાં-

કહરો હિમઃ । રુક્ષો વાતકરસ્તિકઃ પ્ર-
તિશ્યાયનિવારણઃ ॥

નામ—અગસ્થ, વંગસેન, મુનિપુષ્પ
અને મુનિદ્રુમ એટલાં અગથિઆનાં
સંસ્કૃત નામ છે. હિં. અગસ્થીયા, હ-
થીયા; બં. વક; ક. અગસેયમર; મ.
અગસ્તા; ઈ. Largo flowered Agati;
લા. Agati glandi flora.

ગુણ—અગથીએ ટાંદો, રક્ષ, વાયુ
કરનાર, કડવો અને પિત્ત, કફ, થોથી-
યોતાવ તથા સળીખમને મટાડનાર છે.

હાળી તથા ધોળી તુલસી.

તુલસી મુરસા ગ્રામ્યા મુલમા વહુ-
મજ્જરી । અપેતરાક્ષસી ગૌરી શૂલગ્રી
દેવહુન્દુભિઃ ॥ તુલસી કઢુકા તિક્તકા
હ્યોળા દાહપિત્તકૃત્ । દીપની કુષ્ઠક-
ચ્છાસ્તપાર્શ્વરુક્ષવાતજિહ્ ॥ શુક્રા
કૃણા ચ તુલસી યુગૈસ્તુલ્યા પ્રકીર્તિતા ॥

નામ—તુલસી, મુરસા, ગ્રામ્યા, સુ-
લભા, બહુમંજરી, અપેતરાક્ષસી, ગૌરી,
શૂલગ્રી અને દેવહુંદુભિ એટલાં તુલસી-
નાં સંસ્કૃત નામ છે. મ. તુલસ; હિં.
તૈ. તુલરી; ફા. રેહાન; ક. એરેડતુલસી;
ઈ. White Basil લા. Ocimum album.

ગુણ—તુલસી તીખી, કડવી, અ-
ગ્નિને દીપ્ત કરનાર, મનને ગમે એવી,

હડાંને ગરમ પાણીમાં ઝાંઝાવી તે પાણી
આપનાથી છુલાખ લાગે છે. આંખમાં આંખ
પડતી હોય ત્યાંદે અગથીઆનાં ફૂલનો રસ
આંખમાં નાંખનાથી દ્રષ્ટિ થાય છે.

અને દાહ, પિત્ત, કોહ, મૂત્રકૃચ્છ, લો-
હીનો બીગાડ, પડખાની પીડા, કફ
તથા વાયુને મટાડનાર છે. ધોળી તથા
રાતી તુલસીમાં ગુણો સરખાજ છે.
મરવો.

માસ્તોઝસૌ મરુકો મરુમ્મરપિ
સ્મૃતઃ ॥ ફળી ફળિજ્જકશ્વાપિમસ્થપુષ્પઃ
સમીરણઃ ॥ મરુદમિમદો હ્યસ્તીક્ષ્ણોળઃ
પિત્તલો લઘુઃ । દ્વધિકાદિવિપશ્લેષ્મ-
વાતકુષ્ઠકમિમણુત્ । કટુપાકરસો રુચ્ય-
સ્તિકો રુક્ષઃ સુગન્ધિકઃ ॥

નામ—મારૂત, મરુવક, મરૂત, મરૂ,
ફળી, ફળિજ્જક, પ્રસ્થપુષ્પ અને સ-
મીરણ એટલાં મરવાનાં સંસ્કૃત નામ છે.
ક. હિં. મરવા; ફા. મર્જ્યુશ; મ. સ-
ખલ, મર્વા; અ. મર્જ્યુસ; તૈ. રૂદ્રલ-
ક; ઈ. Sweet Marjoran લા. Origanum
marjorana

ગુણ—મરવો અગ્નિ કરનાર, મનને
ગમે એવો, તીક્ષ્ણ, ગરમ, પિત્ત કરનાર,
હલકો, પાકમાં તીખો, રૂચિ ઉપજવ-
નાર, કડવો, રક્ષ અને મુગંધી છે.

કમરો.

લકો દમનકો દાન્તો મુનિપુત્રસ્તપો-
ષનઃ । મન્થોત્કટો વ્રજનદો વિનીતઃ
કલપત્રકઃ ॥ દમનસ્તુવરસ્તિકો હ્યો
વૃષ્યઃ સુમન્ધિકઃ । પ્રદ્યુદિપકૃષ્ણાસ્રલે-
દક્ષ્ણદિપદોપજિહ્ ॥

નામ—દમનક, દાંત, મુનિપુત્ર, ત-
પોષન, ગંધાકટ, વ્રજનદ, વિનીત અને
કલપત્રક એટલાં કમરનાં સંસ્કૃત નામ

છે. હિં. દૌના; ફા. બરંબસીફ; મ. દ-
વણા; અ. કુશસૂચી; ક. ચિત્તરદે; તૈ.
સાવીન્નિયદુ; ઈ. Worm wood; લા.
Artemesia indica.

ગુણુ—કમરે તુરે, કડવો, મનને
ગમે એવો, વીર્યને વધારનાર, સુગંધી,
અને બૂતપ્રેત, ઝેર, કોઠ, લોહીનો બી-
ગાક, કોઠ, અળ તથા ત્રણે દોષને મ-
ટાડનાર છે.

બરબરી. (તુલસીની અત)

વર્વરી તુવરી તુફી સ્વરપુષ્પાજગ-
ન્ધિકા । પર્ણાશસ્ત્ર કુળે તુ કઠિલ્લક-
કુઠેરકૌ ॥ તન્ન શુલ્કેર્ષકઃ પ્રોક્તો વટ-
પન્નસ્તતોડપરઃ । વર્વરીત્રિતયં રુક્ષં શ્રીતં
કદુ વિદાહિ ચ ॥ તીર્ક્ષ્ણં રુચિકરં હૃદયં
દીપનં લઘુપાકિ ચ । પિત્તલં કફવાતા-
સ્રક્ષ્ણકૃમિવિપાપહમ્ ॥

નામ—બર્બરી, તુવરી, તુગી, ખર-
પુષ્પા, અન્નગંધિકા અને પર્ણાશ એટલાં
બરબરીનાં સંસ્કૃત નામ છે. હિં. વર્વરી;
મ. આન્નખતા.

લક્ષણુ—કાળી બરબરી કઠિલ્લક અ-
ને કુઠેરક કહેવાયછે. ઘોળી બરબરી
અર્જક કહેવાયછે. ત્રીજી અતની ખર-
બરી વટપત્ર કહેવાયછે.

ગુણુ—ત્રણે બરબરી રૂક્ષ, ટાઢી,
તીળી, દાહ કરનાર, તીક્ષ્ણ, રૂચિ ઉ-
પજવનાર, મનને ગમે એવી, અગ્નિને
દીપ કરનાર, પાકમાં હલકી, પિત્ત કર-
નાર અને કફ, વાયુ લોહીનો બીગાક,
અળ, કૃમિ તથા ઝેરને મટાડનાર છે.

इति श्रीभावप्रकाशे पुष्पादिवर्गः ॥

વટાદિ વર્ગ.

વડ.

વટો રક્તફલઃ શુદ્ધી ન્યગ્રોધઃ સ્ક-
ન્ધજો ધ્રુવઃ । સીરી વૈશ્રવણાવાસો વહુ-
પાદો વનસ્પતિઃ ॥ વટઃ શીતો ગુર્ણા-
દી કફપિત્તવ્રણાપહઃ । વર્ણ્યો વિસર્પ-
દાદન્નઃ કપાયો યોનિદોષહત્ ॥

નામ—વટ, રક્તફલ, શુંગી, ન્યગ્રો-
ધ, રંધંબ, ધ્રુવ, સીરી, વૈશ્રવણાવાસ,
બહુપાદ અને વનસ્પતિ એટલાં વડનાં
સંસ્કૃત નામ છે. હિં. વડ; બં. વટ; ક.
આલ; ફા. દરખીતરેસા; અ. આખ
તૈ. મરીચેદુ; ઈ. Banyan tree, લા.
Ficus indicus.

ગુણુ—વડ ટાઢો, ભારે, હસ્તને રોક
નાર, વર્ણને સારો કરનાર, તુરે અને
કફ, પિત્ત, ત્રણ, રતવા, દાહ, તથા ચે-
નિના દોષને મટાડનાર છે.

પીપળો.

વોધિકુઃ પિપ્પલોડમ્થથલપ્મો ગ
જાશનઃ । પિપ્પલો દુર્જરઃ શીતઃ પિત્ત
શ્લેષ્મવ્રણાસજિત્ ॥ ગુરુસ્તુવરકૌ રુક્ષં
વર્ણ્યો યોનિવિશોધનઃ ॥

નામ—વોધિકુ, પિપ્પલ, અશ્વત્થ
અલપત્ર અને ગજશન એટલાં પીપળા
નાં સંસ્કૃત નામ છે. હિં. પીપલ; મ.
પિપળ; ક. અરલી; મ. અશ્વત્થી; ફા.
દરખત કરબં; ઈ. Poplarleaved લા.
Ficus religiosa.

ગુણુ—પીપળો માંડ પગે એવો, ટાઢો
અને પિત્ત, કફ, ત્રણ તથા લોહીન

ભાગ ૧ લો.]

બીગાડને મટાડનાર, ભારે, તુરો, રક્ષ,
વર્ણને સારો કરનાર અને યોનિને સાફ
કરનાર છે.

પારશપીપળો.

પારીપોડન્યઃ પલાશથ કપિચૂતઃ ક-
મ્પહલુઃ । ગર્દભાળઃ કન્દરાલઃ કપીત-
નમ્પાર્શ્વકૌ ॥ પારીપો દુર્જરઃ સ્તિમ્બઃ
કૃમિશુક્રકફમદઃ । ફલેડમ્લો મધુરો
મૂલે કપાયા સ્વાદુમજ્જકઃ ॥

નામ-પારીપ, પલાશ, કપિચૂત, ક-
મ્પહલુ, ગર્દભાંડ, કંદરાલ, કપીતન અને
સુપાર્શ્વક એટલાં પારશપીપળાનાં સંસ્કૃત
નામ છે. હિં. પારસપીપળ; ક. બસુરી;
મ. પીપરીવૃક્ષ; લા. *Ficus vrance*.

ગુણ-પારશપીપળો ગાંડ પથે એવો,
સ્તિમ્બ, ફળમાં ખાટો, મૂળમાં મધુર,
તુરો, મીઠા ગર્ભવાળો અને કૃમિ, વીર્ય
તથા કફને વધારનારો છે.

*વેલીચોપીપળો.

નન્દિવૃક્ષોડશ્વત્યમેદઃ પ્રરોહી ગજપા-
દપઃ । સ્વાલીવૃક્ષઃ ક્ષયતરઃ ક્ષીરી ચ
સ્વાદ્નસ્પતિઃ ॥ નન્દિવૃક્ષો લઘુઃ સ્વાદુ-
સ્તિત્તસ્તુવર લ્હાનઃ । કટુપાકરસો
ગ્રાહી વિપત્તિકફાસ્રજિત્ ॥

નામ-નંદીવૃક્ષ, અશ્વત્યમેદ, પ્રરોહી,

* આ જાડવુ લાકડું ઘણું ચીવટ અને
ઝીણુ લણવાળું હોવાથી ગાડી બનાવ-
વામાં તેમજ સજાડાપર ઉતારી રમકડાં
બનાવવામાં ઘણું ઉપયોગી ગણાયે છે. જ-
ડવામાંથી ચીકણો પીળાસડેપર પડતો
ફેવ નીકળે છે તેને દેથી વેદો ત્વચારોગ,
ખુજલી વગેરે ઉપર લગાવે છે. મિ. કુડ.

મજપાદપ, સ્વાલીવૃક્ષ, ક્ષયતર, ક્ષીરી
અને વનસ્પતિ એટલાં વેલીચોપીપળા-
નાં સંસ્કૃત નામ છે.

ગુણ-વેલીચોપીપળો હલકો, મધુર,
કડવો, તુરો, ગરમ, પાકમાં તીખો, ક-
સ્તને રોકનાર અને ઝેર, પિત્ત, કફ તથા
લોહીના બીગાડને મટાડનાર છે.

ઊંખરો.

ઉદુમ્બરો જનુફલો યજ્ઞાન્નો હેમ્બુ-
ગ્ધકઃ । ઉદુમ્બરો હિમો રુક્ષો દુઃશ પિ-
ત્તકફાસ્રજિત્ ॥ મધુરસ્તુવરો વર્ષ્યો વ્રણ-
શોધનરોપણઃ ॥

નામ-ઊંખર, અંતુદ્ધલ, યજ્ઞાંગ અ-
ને હેમ્બુગ્ધક એટલાં ઊંખરાનાં સંસ્કૃત
નામ છે. હિં. ગુલર; બં. યજ્ઞકુમ્ભર મ.
ઉખર; ક. અર્તી; અ. જમીઝા ફા.
અંતુરેઆદમ; ઈ. કીચ્છી લા. *Ficus
glomerata*

ગુણ-ઊંખરો ટાકો, રક્ષ, ભારે, મ-
ધુર, તુરો, વર્ણને સારો કરનાર, વધુને
સાફ કરનાર, રૂઆવનાર અને પિત્ત,
કફ તથા લોહીના બીગાડને મટાડનાર છે.

કાળો ઊંખરો.

કાકોદુમ્બરિકા ફલમ્લયુર્જયને-
ફલા । મલયુસ્ત્વમ્મકૃતિક્તા શીતન્ના તુ-
વરા જયેત્ ॥ કફપિત્તવ્રણશ્ચિત્તકૃપા-
ન્દુર્જકામલાઃ ॥

નામ-કાકાંબુરિકા, પદ્મ, મલયુ
અને જયનેશ્વર એટલા કાળા ઊંખરાનાં
સંસ્કૃત નામ છે.

ગુણ-કાળો ઊંખરો મગ બંધ કરનાર,

કડવો, ટાઢો, તુરો અને કફ, પિત્ત, ત્રણ, ચિતરી, કાઢ, પાંડુ, અરથ તથા કમળાને મટાડનાર છે.

પીપર.

પ્રસો જડી પર્કરી ચ પર્કટી ચ સ્ત્રિ-યમપિ । પ્રસઃ કપાયઃ શિશિરો વ્રણ-યોનિગદાપહઃ ॥ દાહપિત્તકફાસ્રગ્નઃ શોથહા રક્તપિત્તહત્ ॥

નામ—પ્રલક્ષ, જડી પર્કરી અને પ-ર્કટી એટલાં પીપરનાં સંસ્કૃત નામ છે છેલ્લાં એ નામ સ્ત્રીલિંગે પણ છે. હિં. પા-ક; ખં. પાડુક; ક. ખસુરી.

ગુણ—પીપર તુરી છે, ટાઢી છે, અને ત્રણ, યોનિના રોગ, દાહ, પિત્ત, કફ, લોહીનો બીગાડ, સોજ તથા રક્ત-પિત્તને મટાડનાર છે.

સરસડીઓ.

શિરીષો મળિહલો મળી મળીરશ્વ કપીતનઃ । શુકપુષ્પઃ શુકતર્મુદુપુષ્પઃ શુકમિયઃ ॥ શિરીષો મધુરોઽનુણસ્તિ-ક્તશ્ચ તુવરો લઘુઃ । દોષશોથવિસર્પગ્નઃ ફાસવ્રણવિપાપહઃ ॥

નામ—શિરીષ, ભંડીક, ભંડ, ભંડીર, કપીત, શુકપુષ્પ; શુકતર, મુદુપુષ્પ અને શુકપ્રિય એટલાં સરસડીયાનાં સંસ્કૃત નામ છે. હિં. સિરસ; ખં. સિરિષ; મ. સિરસી; ફા. દરખતેજઠરીઆ; અ. સુલતાનુલઅસબર; ક. સિરસુ; લા. A. amara.

ગુણ—સરસડીયો મધુર, ગરમ નથી, કડવો, તુરો, હલકો અને દોષ, સોજ, રતવા, બિંધરસ, ત્રણ તથા ઝેરને મટાડે છે.

ક્ષીરવૃક્ષો અને પંચવલ્કલ.

ન્યગ્રોષોદુમ્બરાશ્વત્થપારીપત્તપાદ પાઃ । પચ્ચૈતે ક્ષીરિણો વૃક્ષાસ્તેષાં લક્ષ-પચ્ચલ્કલમ્ ॥

કેચિત્તુ પારીપથાને શિરીષં વેતસં પે-વદન્તીતિ શેષઃ ।

ક્ષીરવૃક્ષા હિમાવર્ણ્યા યોનિરોગવ્રણ-પહા । રુક્ષાઃ કપાયા મેદોઘ્ના વિસર્પા-મયનાશનાઃ ॥ શોથપિત્તકફાસ્રગ્નાઃ સ્તન્યા મમાસ્થિયોજકાઃ । લક્ષ્મણકં-હિમં ગ્રાહિ વ્રણશોથવિસર્પજિત્ ॥ તેષાં પત્રં હિમં ગ્રાહિ કફવાતાસ્રનુલઘુ । વિષ-મ્માઘ્યાનજિત્ તિલ્કં કપાયં લઘુ લે-લનમ્ ॥

લક્ષણ—વડ, જાંબરો, પીપળો, પા-રસપીપળો અને પીપર એ પાંચ વૃક્ષો ક્ષીરવૃક્ષ (ક્ષીરવાળાં વૃક્ષ) કેહેવાય છે અને એ પાંચ વૃક્ષોની છાલ પંચવલ્કલ કેહેવાય છે. કેટલાએક કેહે છે કે પારસ-પીપળાને બદલે સરસડીયાને અથવા બંધુને ક્ષીરવૃક્ષોમાં ગણવાં.

ગુણ—ક્ષીરવૃક્ષો ટાઢાં, વર્ણને સાદો કરનારાં, યોનિના રોગને તથા ત્રણને મટાડનારાં, રક્ષ, તુરો, મેદને તોડનારાં, રતવાની જાતના રોગોને ટાળનારાં, ધા-વણ વધારનારાં, બગિલા હાડને બેઠી દેનારાં અને સોજ, પિત્ત, કફ, તથા લોહીના બીગાડને મટાડનારાં છે. પાં-ચેની છાલ ટાઢી, દસ્તને રોકનાર, અને ત્રણ, સોજ તથા રતવાને મટાડનાર, પાંચેનાં પાનકાં ટાઢાં, દસ્તને રોકનાર,

હલકાં કઠવાં, તુરાં, ગળને ઉખેડનાર
અને કફ, વાયુ, લોહીનો ખીગાડ, મલ-
બંધ તથા આક્રાંને મટાડનાર છે.

મોટા ગળનાં ઝાડ.

શાલસ્તુ સર્જકાર્કશ્વર્કર્ણિકાઃ જ-
સ્યસંવરઃ । અશ્વર્કર્ણઃ કપાયઃ સ્યાદ્રુણ-
સ્વેદકફક્રમીન્ ॥ બ્રહ્મવિદ્રધિવાધિર્યયો-
તિકર્ણગદાન્હેત્ ॥

નામ—શાલ, સર્જ, કાર્ક, અશ્વ ક-
ર્ણક, અને સસ્યસવર એટલાં મોટાં ગ-
ળનાં ઝાડનાં સંસ્કૃત નામ છે.

ગુણુ—એ ઝાડ કષાય છે અને મણુ,
પસીનો, કફ, કૃમિ, બ્રહ્મ નામનો રોગ,
અંકરતું શુભદું, બેહેરાખણું, યોનિના
રોગ તથા કાનના રોગને મટાડનાર છે.

સર્જ (ગળની ખત.)

સર્જકોડનકર્ણઃ સ્યાચ્છાલો મરિ-
ષ્વપ્રમકઃ । અજકર્ણઃ કદુસ્તિક્તઃ કપા-
પોષ્ણો વ્યપોહતિ ॥ કફપાણ્ડુશ્રુતિગ-
વાન્ મેહકુપ્પવિપવ્રણાન્ ॥

નામ—સર્જક, અજકર્ણ, શાલ અને મ-
રિષ્યપ્રમક એટલાં સર્જનાં સંસ્કૃત નામ છે.

ગુણુ—સર્જ તીખો, કઠવો, તુરો, ગ-
રમ અને કફ, પાંડુરોગ, કાનના રોગ, પ્ર-
મેહ, કાઠ, ફેર, તથા મણુને મટાડનાર છે.

શરૂ.

શલ્કી ગજમદ્યા ચ સુવહા સુરમી
રસા । મહેરુના કુન્દુરુકી વલ્કી ચ
વહુસવા ॥ શલ્કી તુવરા શીવા વિચચ્છે-
પ્પાતિસારમિત્ । રક્તવિચવ્રણંદરી પુષ્ટિ-
કૃત્સમુદીરિતા ॥

નામ—શલ્કી, ગજમદ્યા, સુવહા,
સુરમિ, રસા, મહેરુના, કુંદુરુકી, વલ્કી
અને વહુસવા એટલાં શરૂનાં સંસ્કૃત
નામ છે.

ગુણુ—શરૂ તુરું, ટાકું, પુષ્ટિ કરનાર
અને પિત્ત, કફ, અતિસાર, રક્તપિત્ત,
તથા મણુને મટાડનાર છે.

શીશમ.

શિશિપા પિચ્છિલા ઘયામા કુળસારા
ચ સા મુઠઃ । કપિલા સૈવ મુનિર્મિર્મ-
સગર્મેતિ કીર્તિતા ॥ શિશિપા કટુકા
તિક્તકા કપાયા શોષહારિણી । ઉષ્ણવી-
ર્યા હરેન્મેદઃકુષ્ઠશ્ચિત્રવમિક્રમીન્ ॥ વસ્તિ-
સ્ત્રવણદાહાસ્રવલાસાન્ ગર્મપાતિની ॥

નામ—શિશિપા, પિચ્છિલા, ઘયામા,
કૃષ્ણસારા અને સામુર એટલાં શીશમનાં
સંસ્કૃત નામ છે. એ શીશમ પાંચળા વ-
ર્ણવાળી હોય તે ભસ્મગર્ભા કહેવાય છે.
હિં. સીસવ; મ. કાલાસિસવ; તૈ. એદુ;
ઈ. Black wood લા. Dalbergia
latifolia.

ગુણુ—શીશમ તીખી, કઠવી, શેષને
હરનારી, ઉષ્ણવીર્ય, ગર્ભને પાડનાર અને
મેહ, કાઠ, ચીતરી, વમન, કૃમિ, શૂના-
શયના રોગ, મણુ, દાહ, લોહીના ખી-
ગાડ તથા કફને મટાડનાર છે.

આસોંદરે.

કકુખોડર્જુનનામાલ્યો નદીસર્જશ્ચ
કીર્તિતઃ । હન્દ્રહર્ષરિવલ્લશ્ચ વીરશ્ચ પવલઃ
સ્મૃતઃ ॥ કકુખઃ શીતલો હૃયઃ સ્તત્સ-
યવિપાસમિત્ । મેદોમેદવ્રણાન્ દન્તિ
તુવરઃ કફપિત્તહૃત્ ॥

નામ—કકુલ, નદીસર્જ, ઈંદ્રક, નીર-
વૃક્ષ, વીર અને ધવલ એટલાં આસોદ-
રાનાં સંસ્કૃત નામ છે. જે અર્જુન પાં-
ડવનાં નામ છે તે સઘળાં આસોદરાનાં
પણ નામ છે. હિં. સિરહટા; મ. આપટા;
ક. અરમર; લા. *Banhenia tomentosa*.

ગુણુ—આસોદરે ટાઢો, મનને ગમે
એવો, તુરે અને ક્ષત, ક્ષય, ઝેર, લો-
હીનો બીગાડ, મેદ, પ્રમેહ, પ્રણુ, કંક
તથા પિત્તને મટાડનાર છે.

હીરાદખણુ.

વીજકઃ પીતસારથ પીતશાલક इत्य-
पि । बन्धूकपुष्पः म्रियकः सर्जकथासनः
स्मृतः ॥ वीजकः कुष्ठवीसर्पभिषग्मेहहृ-
दकुमीनः ॥ हन्ति श्लेष्मासपित्तं च लघ्वः
केश्यो रसायनः ॥

નામ—બંધૂકપુષ્પ, મ્રિયક, સર્જક અને
આસન એટલાં હીરાદખણનાં સંસ્કૃત
નામ છે. હિં. બિજકસાર; ગુ. બીયે; મ.
બીબલા; ફ્રે. કમરકસ; ઇં. Indian
kino tree; લા. *Pterocarpus mar-
supium*.

ગુણુ—હીરાદખણુ આમલીને વાસ્તે
સારો, કથને સારા કરનાર, રસાયનરૂપ
અને કાઠ, રતવા, ચીતરી, પ્રમેહ, ગુ-
દના રોગ, કૃમિ, કંક, લોહીનો બીગાડ
તથા પિત્તને મટાડનાર છે.

ખેર.

खदिरो रक्तसारश्च गायत्रीदन्तपाव-

મ મદનપાલનિર્ઘટમાં લખે છે કે:—આ
ઝાડના ઘેરા રમનાં લકડાં અને કાચી ચી-

નઃ । कण्टकी बालपत्रश्च बहुशल्यश्च
यन्त्रियः ॥ खदिरः शीतलो दन्त्यः क-
ण्डकासारचिमणुत् । तिक्तः कपायो
मेदोघ्नः कृमिमेहज्वरघ्नान् ॥ धित्रशो-
थामपित्तासपाण्डुकुष्ठकफान् हरत् ॥

ગામાંથી ઉકાળીને રાત્ર કાઢે તેને કાથો
કહે છે. કરીઆતાને પાણીમાં ઊંઘાવી તે
પાણીમાં ૧૦-૧૨ ઘેન કાથો નાંખી મુકત
ને અંતરે આવતા તાવની બીમારીમાં આ
પનાથી ઘણી સારી અસર થાય છે. લોહીના
બીગાડને લીધે અવાળુમાંથી લોહી નીકળતું
હોય ત્યારે કાથો અવાળુ ઉપર ધસવાથી તે
મજા ખવરાવવાથી ધણે ફાયદો થાય છે.

૩૦ એ. રોસના અનુભવ પ્રમાણે
ઘણાં લકડાં નાશુર અને કોડ જેવાં
આઠાં ઉપર કાથાને બારીક વાટીને
બીજ પદાર્થો સાથે મજામ સાથે મેળવીને
આપડવાથી જલદીથી ફલ આવે છે.

ચરક પુસ્તકમાં ખેરની છાલને કુષ્ઠનાશી
(કોડ મટાડનાર) વર્ણવેલ છે અને મુશુન
માં તેને મેદહર, કુષ્ઠનાશક અને મેદ રોધ
મણેલ છે. તે પુસ્તકોમાં કાથાને સ્તંભ
મણેલ છે, પાંદડાંનો ઉકાળો કરીને આપવા
થી પીતાબસ્થાનનાં દરદ મટી જાય છે અને
લોહી સાફ થાય છે. હિંદુ લોકો કાથાને ચંદો
ગ્રાહી અને પાચક મણે છે અને ગળાનાં
અંદરનાં દરદ, મોઢાની ખરબી, કુલેલાં આ
વાળુ, ઉધરસ, ઝડો અને મરડાના મર
જમા ઉપયોગી મણે છે. છાનાં નાશુર થી
મટાં અને કોડાઉપર તેને વાટીને આપ-
ડે. કાથાને બીજા દવાઓ સાથે મેળવીને
આપવા માટે સારંગધર, ચક્રદત્ત અને બૈસ
જ્યેસ્તનાવળી પુસ્તકોમાં ઘણાં મીઠાં વ
ર્ણવેલાં છે.

મુસલમાની પુસ્તકોમાં પણ ઉપર ક
હેલા નુસે કાથામાં રહેલા છે એમ મા
નવામાં આવેલું છે. ખેરનાં લાકડાંન

નામ—ખદિર, રક્તસાર, ગાયત્રી, હંતધાવન, હંટદી, બાલપન, બહુશલ્ય અને યત્નિય એટલાં ખેરનાં સંસ્કૃત નામ છે. હિં. ખદીર; મ. ખૈર; ક. કેપીન ખૈર; લા. *Acacia catechu*.

ગુણુ—ખેર ટાઢા, હાંતને હિતકારી, કડવો, તુરે અને ચળ, ઉપરસ, અરૂચી, મેઠ, કૃમિ, પ્રમેહ, જ્વર, વ્રણ, સ્ત્રીતરી, સોજા, આમપિત્ત, લોહીનો બીગાડ, પાંડુરોગ, કાઠ તથા કદને મટાડનાર છે.

ખેર ધોળા સારવાળો.

લવિરઃ શ્વેતસારોઽન્યઃ કદરઃ સોમવલ્કલઃ । કદરો વિશદો વર્ષ્યો મુલરોગકફાસજિત્ ॥

નામ—શ્વેતસાર, કદર અને સોમવલ્કલ એટલાં ધોળા સારવાળા ખેરનાં સંસ્કૃત નામ છે.

ગુણુ—એ ખેર સ્વચ્છ, વર્ણને સાર કરનાર, અને મુખના રોગ, કફ, તથા લોહીના બીગાડને મટાડનાર છે.

કુર્ગંધ ખેર.

શરિમેદો વિટ્તલદિરઃ કાલસ્કન્ધો-

જાના થઇમાંથી નાના કટકા અને લાકડાના લાલ કટકા મળી આવેછે તેને ખેરસાલના નામથી ઓળખેછે. તેને સ્વાદ મીઠો અને તુરાશઉપર હોયછે અને દેશી દવામાં તેને છાતીનાં દરદમાં વળેલા શીમલી ગણાયછે અને તેનાથી કફ જુદો પડેછે. કાચો અને હોરાબોળ એ બેના મીઠાને કાચબોળ કહેછે અને તે મુલાવડ થયાબાદ શીજોતને શીવત આપવા માટે તેમજ રતનામાં વધારે દુધ ઉત્પન્ન થવા માટે આપેછે.

ડરિમેદકઃ । શરિમેદઃ કપાયોજ્યોમુલ્લદન્તગદાસજિત્ ॥ હન્તિ કણ્ઠવિપશ્લેષ્મકૃમિકુપ્તગ્રહવળાન્ ॥

નામ—શરિમેદ, વિટ્તલદિર, કાલસ્કન્ધ, અને શરિમેદક એટલાં કુર્ગંધ ખેરનાં સંસ્કૃત નામ છે.

ગુણુ—એ ખેર તુરે, ગરમ, અને મુખના રોગ, હાંતના રોગ, લોહીનો બીગાડ, ચળ, ઝેર, કફ, કૃમિ, કાઠ, ભૂતાદિ, તથા વ્રણને મટાડનાર છે.

રગતરોહીડો.

રોહીતકો રોહિતકો રોહી વાદિમપુષ્પકઃ । રોહીતકઃ શ્રીરૂપાતી રુષ્યો રક્તમસાવનઃ ॥

નામ—રોહીતક, રોહિતક, રોહી અને વાદિમપુષ્પક એટલાં રગતરોહીડાનાં સંસ્કૃત નામ છે.

ગુણુ—રગતરોહીડો રૂચિ ઉપજવનાર, લોહીને સાફ કરનાર અને ખરસનાં દરદને મટાડનાર છે.

આવળ.

વન્ચૂલઃ કિઙ્કિરાતઃ સ્યાત્ કિઙ્કિરાટઃ સપીતકઃ । સ એવ કથિતસ્તજ્જેરામા પટ્ટપદમોદિની ॥ વન્ચૂલઃ કફનુદ્ શ્રી કુપ્તકૃમિવિપાવઃ ॥

આવળનિષ્કર્ષમાં લખેછેઃ—આવળની શીંગેમાંથી કાળો રંગ નીકળેછે. શીંગાની તરીકે છાતને સત્વ ચીકનો અને શ્રાહી તરીકે વપરાયછે. જ્યારે આમ પડતી હોય ત્યારે પાંદડાં અપાયછે; શીંગો ઉ-

નામ—ખજૂલ, કિકિરાત, કિકિરાટ,
સપીતક, આલા અને પટ્ટપદ મોદિની
એટલાં ખાવળનાં સંસ્કૃત નામ છે. હિ.
ખજુર; ક. પુલ્લહ; મ. ખાંજૂલ; ફા. મુ-
ગીલાં; ઇ. Acacia tree લા. Acacia
arabica

ધરસના મરજમાં વપરાય છે સુદ ધણુ
ધણુ ઉપયોગમાં લઈ શકાય તેવો છે અને
નાજીક ડાળીઓની છાલ ધણી રેઆવાળી
છે અને કામળ બનાવવામાં વપરાઈ શકે
તેથી છે

મખજન ઉલ આદિધાનો કર્તા લ-
ખે છે કે આ સુદ જોને ફારસીમાં અમુ-
ધીલાન માયવા મુધીલાન કહે છે તે પીળા-
શપર પડતા સફેદ રંગનો, અળકતો અને
પાણીમાં તમામ પીગળી જઈ રવચ્છ
મીઠાશુ મીઠા બનાવે તેવો હોયો જોઈએ.

સુસલમાન ઘેઘેઆ છુદનો કયા તરીકે
ઉપયોગ કરે છે અને તેને છાલીના કદે
મટાડનાર, કૌવત આપનાર અને સુંવાળાશ
આપનાર ગણે છે.

ધ્રમેછ કવામાં જે મત છે તેને મળતા
આવતા નથી. ખાવળના પરડીયાનો રસ
ઠાઠીને તેનો સત્ત્વ કહે છે તેને ફારસી અને
અરબી ભાષામાં આકાષીઆ કહે છે. આ પ-
દાર્થ ભારે કઠણ અને ખુરાકારક વાસરાળો
હોયો જોઈએ. તેનો નાનો કટકો અવજા-
ળામાં જોઈએ તો જરા લીવાશ પડતા રંગનો
દેખાવો જોઈએ મોટા જથ્થામાં હોય તો
તેનો રંગ કાળો દેખાય છે. તે ચરો, આટી
અને પાચક ગણાય છે આંખમાંથી ઘણ
ચીપડા અથવા પદ નીકળતું હોય ત્યારે
તેને આન્તવામાં વાપરે છે તેને પાણીમાં
પીગળીને ઘેઘેરાપર લગાવવાથી આમડીને
રજ સુધરે છે. તેને ઉઠાની સફેદી સાથે

ગુણુ—ખાવળ દસ્તાને રોડનાર, અને
કક, કાઠ કૃમિ તથા ઝેરને મટાડનાર છે
અરીઠા.

અરિષ્ઠસ્તુ માત્રલ્યઃ કૃણવર્ણોઽર્થ
સાધનઃ । રક્તવીજઃ પીતફેનઃ ફેનિલો
મર્મપાતનઃ ॥ અરિષ્ઠસિદોપન્નો ગ્રહ-
ભિદ્વર્મપાતનઃ ॥

નામ—અરિષ્ઠ, માંગલ્ય, કૃણુવર્ણ,
અર્થસાધન, રક્તબીજ, પીતફેન, ફેનિલ
અને અર્થસાધન એટલાં અરીઠાનાં સં-
સ્કૃત નામ છે. મ. હિ. રિઠા, ફા. ફી
દકહિલી; અ. પુલક; તૈ. કુકુ, ઇ.
Soapberry લા. Sapindus emargi

ગુણુ—અરીઠા ત્રણે દોષને મટાડ-

મેળવીને દાઝેલી આમડીઉપર ચોપડવાથી
સારી અસર થાય છે તેનો લુકો છાંંટવાથી
જખમ વાગવાથી કપાએલી નસોમાંથી
વહેતુ લોહી બધ થાય છે

ધન્યંતરી નિર્ધંટમાંલખે છે કે —ખાવળની
છાલ ધણી આટી છે અને પાચનશક્તિ વધા
રસ મારે આપવામાં આવે છે, તેમજ ધ્રમેછ
કવામાં જોડાની છાલને બદલે વપરાય છે.
તેનો ઉઠાળો જખમ ધોવામાં વાપરવાથી
જલદીથી રૂઝ આવે છે ખાવળના સુદમાં
લાવ બાતનો સુદ વખારે ગુણુકારી ગણાય
છે તે ઉચ્ચ અને સારી રા જેવા દરદમાં
વપરાય છે અને પીસાળમાં સાકર જેવો
પદાર્થ જતો હોય ત્યારે ખવરાવાય છે.
જો નાચુરોમાંથી પીળા રંગનું પાણી વહેતું
હોય તેમજ કુમળાં પાદડાંની પાદીસ
ધણી ફાવદામદ ગણાય છે. શીંગો ખાનુ C-
ધરમના મરજમાં ઉપયોગી છે દેશીવેદો
ખાવળનો સુદતવ સાથે મેળવીને વાપરે.

નાર છે, ભૂતાદિકને ટાળનાર છે, અને
ગર્ભને પાડી નાખનાર છે.

છયા=પોતો.

પુત્રજીવો ગર્ભકરો યષ્ટિપુષ્પોડર્યસા-
ધકઃ । પુત્રજીવો ગુર્ભવૃષ્ણો ગર્ભદઃ સ્ત્રે-
પ્પવાતહત્ ॥ મૃદમૂત્રમલો રુક્ષો હિમઃ
સ્વાદુઃ પદુઃ કદુઃ ॥

નામ-પુત્રજીવ, ગર્ભકર, યષ્ટિપુષ્પ
અને અર્થસાધક એટલાં છયાપોતાનાં
સંસ્કૃત નામ છે.

ગુણ-છયાપોતો બારે, વીર્યને વ-
ધારનાર, ગર્ભ રાખનાર, વિઘ્ના તથા ચૂ-
ત્રની પ્રવૃત્તિ કરનાર, રક્ત, ટાઢો, મધુર,
ખાશ, તીખો, અને કદુ તથા વાયુને
મટાડે છે.

*ઘંગોરિયો.

૧. ઇન્દુદોડારહસ્ય તિક્તકસ્તાપસ-
મુમઃ । ઇન્દુદઃ કુષ્ઠમૂતાદિ ગ્રહવ્રણવિપક્-
મીન ॥ હન્ત્યુણઃ ત્રિવ્રણસૂત્રસ્તિક્તકઃ
કદુપાકવાન્ ॥

નામ-ઈંશુદ, અંગારવૃક્ષ, તિક્તક
અને તાપસદ્રુગ એટલાં ઘંગોરીયાનાં
સંસ્કૃત નામ છે. હિં. હિંગોટ; મ. હિ-
ગણેટ; અ. હિલેલગ; તૈ. ગરા; ઈં.
Delil; લા. antes Roxburghii.

ગુણ-ઈંગોરીયો ગરમ, કડવો, પા-

૨. ગુણુતમાં ઇંગોરીયાના ફળનો મજા
મેદકહર, ચોનીદોષહર અને શુભના-
શક ગણાય છે.

અરકમાં તેને કફશયન, ત્રણશોધન
અને કુષ્ઠપ્રશયન વર્ણવેલ છે.

કમાં તીખો અને ડાઢ, ભૂતાદિક, ત્રણ,
ઝેર, કૃમિ, ચીતરી તથા શૂલને મટાડે છે.

જિંગિની.

જિદ્વિની જિદ્વિની જિદ્વી સુનિર્યાસા
પ્રમોદની । જિદ્વિની મધુરા સોષ્ણા ક-
પાયા ચોનિશોધિની ॥ કદુકા વ્રણહ-
દ્રોગવાતાસીસારહત્પદુઃ ।

નામ-જિંગિની, જિંગિની, જિંગી,
સુનિયાસા અને પ્રમોદિની એટલાં જિ-
ગિનીનાં સંસ્કૃત નામ છે.

ગુણ-જિંગિની મધુર, ગરમ, તુરી,
ખારી, ચોનિને સાદુ કરનાર, તીખી,
અને, છાતીનાં દરદ, વાયુ તથા અતિ-
સારને હરનાર છે.

તમાલ.

તમાલઃ શાલવદ્વેષો વાહવિસ્ફોદ્ધ-
ત્ પુનઃ ॥

હપર જે મોટા મજના ઝાડના શુણો
કલા તે તમાલના પણ શુણો છે. વિશેષે
કરી તમાલ દાહને તથા વિસ્ફોટકને મ-
ટાડનાર છે.

તૂણી.

તૂણિસ્તુત્તક આપીનસ્તુત્તકઃ કચ્છ-
કસ્તયા । કુઠેરકઃ કાન્તલકો નન્દિદ્ર-
શ્ચ નન્દકઃ ॥ તૂણિસ્તુત્તકઃ કદુઃ પાકે
કપાયો મધુરો લઘુઃ । તિક્તો ગ્રાહી
દિમો દૃષ્યો વ્રણકુષ્માસ્રપિત્તનિત્ ॥

નામ-તૂણિ, તુત્તક, આપીન, તુ-
ણિક, કચ્છક, કુઠેરક, કાંતલક, નંદીવૃક્ષ

અને નંદક એટલાં તૂણી (એક બતનેા પીપળા) નાં સંસ્કૃત નામ છે.

ગુણુ-તૂણી તીખો, પાકમાં તુરો, મધુર, હલકો, તીખો, દસ્તને રોકનાર, ટાટો, વીર્યને વધારનાર અને પ્રણુ, કાઠ, લોહીનો બીગાડ તથા પિત્તને મટાડનાર છે.

ભોજપત્ર.

ભૂર્જપત્રઃ સ્મૃતો ભૂર્જર્ચર્મા વહુલવલ્કલઃ । ભૂર્જો ભૂતગ્રહસ્ત્રેષ્ઠકર્ણરુક્ષપિષ્તરક્તજિત્ ॥ કપાયો રાક્ષસઘ્નઃ મેદોષિપહરઃ પરા ॥

નામ-ભૂર્જપત્ર, ભૂર્જચર્મા અને બહુલવલ્કલ એટલાં ભોજપત્રનાં સંસ્કૃત નામ છે. હિં. ભોજપત્ર; મ. ભૂજપત્ર; ક. ભૂર્જપત્ર; ઈ. Jacques montia, લા. Betula

ગુણુ-એ ઝાડ તુરં છે, અને ભૂત, ઝાડ, કફ, કાનનાં દરદ, પિત્ત, લોહીનો બીગાડ, રાક્ષસ, મેદ તથા ઝેરને ટાળનાર છે.

*ખાખરા.

પલાશઃ કિંશુકઃ પર્ણો યક્ષિયો રક્તપુષ્પકઃ । સારઃ શ્રેષ્ઠો વાતહરો વ્રણદ્રષ્ટઃ સમિદ્રઃ ॥ પલાશો દીપનો દૃષ્યઃ સરો-

* ચક્રદત્ત પુસ્તકમાં ખાખરાને ઝાહી તરીકે લગાડવા લખેલ છે. અને વાપરવામાં ઝાહી પદાર્થો અને સૌંધવ સાથે મેળવે છે. આ મીઝ આંખમાં ઝાંખ પડી હોય ત્યારે વપરાય છે.

મખજન ઉલ્લ અહવીઆનો કર્તી પ-

ળો વ્રણમુલ્મજિત્ । કપાયઃ કટુકાસ્તિક્તઃ સ્લિઘ્ધો મુદ્ગરોગજિત્ ॥ મગ્નસન્ધાનકૃદોપગ્રહણ્યર્શકૃમીન્ હરેત્ । તત્પુષ્પં સ્વાદુ પાકે તુ કટુ તિક્તં કપાયકમ્ ॥ વાતલં કફપિત્તાસકુચ્છજિદ્

લાસનાં પાંદડાંને ઝાહી, પીટીક અને શહેવત વધારનાર વર્ધુવે છે, અને કહે છે કે તેમને શુભડાં, ખીસ, બિગેરે વીખેરી નાંખવા લગાડે છે; તેમજ પેટમાં વાયુને લીધે આવતી ચુંક, છવડા અને હરસના દરદમાં ખવરાવવા બહામણુ કહે છે. સરેલ બતનાં ફુલ ઝાહી, પીશાબ વધારનાર અને કામ ઉત્પન્ન કરનાર ગણાય છે. અને પીટીસ તરીકે બાંધવાથી સોજા ઉતારે છે અને પીશાબ અને અડકાવ વધારે લાવે છે.

ઠાકરે ઝિનસ્લી કહે છે કે મદ્રાસ ઈલાકામાં તામીલ વૈદો પેટમાંના ગોળ તેમજ અપદા છવડા કાઢી નાંખવાને પીતપાપાડાનો ભુદો અઢી રૂપીઆભારની માત્રામાં દીવસમાં બે વખત આપે છે.

હોરદસ-મલબારીકસ નામના પુસ્તકમાં લખે છે કે ખાખરાની છાલ ચુંક સાથે મેળવીને સાપ કરડ્યો હોય તેને આપે છે.

ઠાકરે શેરવુડ કહે છે કે બીજને શુરાખાર સાથે ઉકાળીને દેશી વછેદો પીશાબની થેલીમાં થથેલી પથરીને માટે આપે છે. લાલમાં આ ઝાડનો શુંદ ઈમેજ દવામાં વપરાતા ગમજીનેને બદલે દેશી તેમજ ઈમેજ ઠાકરે વાપરે છે. પીતપાપડાને લીંબુના રસમાં વાટીને શરીરપર ચાપડવાથી ચામડી લાલ થાય છે; અને ખસ મટી બાધ છે.

ઠાકરે રોક્ષસખરે કહે છે કે કુસનો રમગરમીથી ઘાટો કરીને તેમાં જરા ફટકડી મેળવવાથી ફેવવાખાટે ફેવવીના શીર કરતાં વધારે ચગકતો રન આપે છે. વળી

ગ્રાહિ શીતલમ્ । તૃદ્વાદશમકં વાતર-
ક્તકુપ્પહરં પરમ્ ॥ ફલં લઘૂર્ણં મેહાર્શ-
કૃમિવાતકફાપહમ્ । વિપાકે કઢકં રૂઠં
કુપ્પગુલ્મોદરમણુત્ત્વ ॥

નામ—પલાશ, કિંકરુક, પર્ણ, ચણિય,
રક્તપુષ્પક. ક્ષારશ્રેષ્ઠ, વાતહર, શ્લેષ્મવૃક્ષ

કહેછે કે મુકાં કુલમાંથી કાઢેલો સત્ત્વ તાબાં
કુલ જેવો સારો નીકળતો નથી. આ સત્ત્વ
ધણી દીવરા રાગવાથી બચડતો નથી.

ચરક પુસ્તકમાં કુલ તથા ગુણુ ગ્રાહી,
પુરીચસંઘલ્લુ (મળ ઘટ કરનાર) શોણિત
સ્થાપન (લોહીનો પ્રવાહ બંધ કરનાર)
ગણેલછે.

સુશ્રુત પુસ્તકમાં તેમને રક્તપિત્તહર
(લોહીમાંનું પિત્ત કાઢી નાંખનાર) તથા
ચોનીદોષહર (ચોનીના રોગ મટાડનાર)
ગણેલછે. શું ક્યેકથી જે રતીની ખાત્રામાં
આપવાથી જાતીસાર અને પીળા લોહીનો
લાઠો બંધ થાયછે. બીજા વાદીને ચોપડવાથી
દાદર મટી જાયછે. પીશાબ મુશ્કેલીથી ઉ-
તરતો હોય તેવે વખતે કુલને પાણીમાં
ઉઠાવી રોક કરવાથી આરામ થાયછે. આ
જાડની ઉપર લાખ ગણુ ધણી વખતે મળી
આવેછે. આ જાડના લાકડાના કોષણ બં-
દુકનો દાઢ ખતાવવામાં ધણુ વપરાયછે.
મૂળીઆની છાલ કાઢી નાંખ્યા પછી તેમનાં
ધણાં મળજીત દોરડાં બનાવેછે. લોણી વી-
ગેરના તેલવારમાં કેસુડાના કુલનો રંગ
ધણુ વપરાય છે.

ચરક પુસ્તકમાં પીત્તપાપડાને સંધાનીય
(ગ્રાહી) પુરીચસંઘલ્લુ (મળ ઘટ કર-
નાર) તથા વેદનાસ્થાપન (પીડા રાગા-
વનાર) ગણેલછે. તથા સુશ્રુતમાં તેને ચો-
નીદોષહર તથા શુક્રશુદ્ધિકર (વીર્યશુદ્ધિ કર-
નાર) ગણેલછે.

અને સમિદ્ધર એટલાં ખાખરાનાં સંસ્કૃત
નામ છે. હિં. ઢાંક; મ. પલય; ફા. ખર્ગ-
પલી; ક. ગુતલુ; તૈ. માતુકાચેટ્ટ; ઇ.
Downy branch Butea; લા. Butca
frondosa.

ગુણુ—ખાખરા અગ્નિને દીપ્ત કરના-
ર, વીર્યને વધારનાર, હસ્તને ખસેડનાર,
ગરમ, તુરો, તીષ્ણ, કડવો, સ્ત્રિગ્ધ,
ભાંગાને સાંધનાર અને પ્રણુ, ગોટા, ગુ-
દના રોગ, કોષ, સંઘલ્લુ, અરશ તથા
કૃમિને મટાડનાર છે. ખાખરાનાં ફૂલ,
(કેસુડાં) મધુર, પાકમાં તીષ્ણ, કડવાં,
તુરાં, વાયુ કરનાર, હસ્તને રોકનાર,
ચંડાં અને કફ, પિત્ત, લોહીનો ખીગાડ,
મૂત્રકૃમ્મ, તરસ, દાહ તથા રક્તઢાકને
મટાડનાર છે. ખાખરાનું ફલ (પીત-
પાપડો) હલકો, ગરમ, પાકમાં તીષ્ણ,
રૂક્ષ અને પ્રમેહ, અરશ, કૃમિ, વાયુ,
કફ, કોષ, ગોટા તથા પેટનાં દરદને
મટાડનાર છે.

શેમળો.

શાલ્મલિસ્તુ મવેન્મોચા વિચ્છિલા
પૂરણીતિ ચ । રક્તપુષ્પા સ્થિરાપુષ્પ ક-
ળ્લકાઢ્યા ચ તૂલિની ॥ શાલ્મલી શી-
તલા સ્વાદી રસેપાકે રસાયની । શ્લેષ્મલા
વિત્તવાતાસદારિણી રક્તપિત્તજિદ્ ॥

નામ—સાદમલિ, મોચા, પિચ્છિલા,
પૂરણી, રક્તપુષ્પા, સ્થિરાપુ, કંટકાઢ્યા
અને તૂલિની એટલાં શેમળાનાં સંસ્કૃત
નામ છે. હિં. સેવર; મ. સાંવરી; ક.

યવલદ્ધમર; તૈ. રૂગચેદું; ઈ. Silk cotton tree; લા. Bombax malabaricum.

ગુણ—શેમળો ટાઢો, મધુર, પાકમાં મધુર, રસાયનરૂપ, કષ્ટ કરનાર અને પિત્ત, વાયુ, લોહીનો ખીગાડ તથા રક્ત-પિત્તને મટાડનાર છે.

શેમળાનો ગુંદ.

નિર્યાસઃ શાલ્મલેઃ પિચ્છા શાલ્મલીવેદ્યકોડપિ ચ । મોચાસ્રાવો મોચરસો સોચનિર્યાસશ્લ્યપિ ॥ મોચાસ્રાવો હિમો ગ્રાહી ક્લિગ્ધો વૃષ્યઃ કષાયકઃ । મવાહિકાતિસારામકફપિચ્છાસદાહનુત્ ॥

નામ—શાલ્મલી નિર્યાસ, પિચ્છા, શાલ્મલી વેદ્યક, મોચાસ્રાવ, મોચરસ અને મોચનિર્યાસ એટલાં શેમળાનાં ગુંદનાં સંસ્કૃત નામ છે.

ગુણ—એ ગુંદ ટાઢો, દસ્તને રોકનાર, સ્નિગ્ધ, વીર્યને વધારનાર, તુરો અને વશોજ્જ્વો ઝાડો, આમ, કષ્ટ, પિત્ત, લોહીનો ખીગાડ તથા દાહને મટાડનાર છે.

દૃશ્યાલ્મલિ (હલદી જાતનો શેમળો) કૃત્તિતઃ શાલ્મલિઃ મોક્તો રોચનઃ ક્ષુદ્રશાલ્મલિઃ । ક્ષુદ્રશાલ્મલિકસ્તિક્તઃ કઢુકઃ કફવાતજનુત્ ॥ મેઘુણઃ પ્રીહજઠરાયકૃદ્ગુલ્મવિપાપહઃ । મૂત્રાનાહવિવિગ્ધાસ્રમેદઃશુલ્કફાપહઃ ॥

નામ—શેમળ અને દૃશ્યાલ્મલિ એ હલદી જાતના શેમળાનાં સંસ્કૃત નામ છે.

ગુણ—એ શેમળો કઢવો છે, તીખો

છે, દસ્ત લગાડનાર છે, ગરમ છે અને કફ, વાયુ, ખરલનું દરદ, પેટના રોગ, જમણા પડખાની ગાંઠનું દરદ, ગોસિ, ઝેર, ભૂત, આક્રોશ, મળબંધ, લોહીનો ખીગાડ, મેદ તથા શૂળને મટાડનાર છે. ધાવડો.

ધવો ઘટો નન્દિતરુઃ સ્થિરો ગૌરો ધુરન્ધરઃ । ધવઃ શીતઃ મમેહાર્શઃ પાણ્ડુચિત્તકફાપહઃ ॥ મધુરસ્તુવરસ્તસ્ય ફલં ચ મધુરં મનાક્ ॥

નામ—ધવ, ધટ, નંદિતરુ, સ્થિર, ગૌર, અને ધુરંધર એટલાં ધાવડાનાં સંસ્કૃત નામ છે. (આનું લાંકડું ઈમારતી છે). હિં. ધાવા; લા. Anogonius latifolia

ગુણ—ધાવડો ટાઢો, મધુર, તુરો અને પ્રમેહ, આરસ, પાંકુ, પિત્ત તથા કફને મટાડનાર છે. ધાવડાનું ફલ જરાક મધુર હોય છે.

ધ્રામણ.

ધન્વજસ્તુ ધનુર્વસો ગોત્રવૃક્ષઃ સુતેજનઃ । ધન્વજઃ કફપિત્તામ્લકાસહતુવરો લઘુઃ ॥ વૃંહણો વલકૃદ્દૂક્ષઃ સન્ધિકૃત્ત્રણરોપણઃ ॥

નામ—ધન્વજ, ધનુર્વસ, ગોત્રવૃક્ષ અને સુતેજન એટલાં ધ્રામણનાં સંસ્કૃત નામ છે. હિં. પડપા; મ. શાલસા; ફ. પાલસા; ક. બેટલાધમલી; ઈ. Asiatic Grewia. લા. Grewia Asiatica.

ગુણુ—ધ્રામણુ તુરી, હલગ્રી, પુષ્ટિ
આપનાર, બલ દેનાર, રક્ષા, સાધનાર,
પ્રણુને રૂઝાવનાર અને કફ, પિત્ત, લો-
હીનો બીગાડ તથા ઉધરસને મટાડનાર
છે. (આ ઝાડની લાકડીએ થાયછે).

કેરડો.

કરીરઃ ક્રકરોડપ્તો ગ્રન્થિલો મહ-
ભૂરુહઃ । કરીરઃ કદુકસ્તિક્તઃ સ્વેદુષ્ણો
ભેદનઃ સ્મૃતઃ ॥ દુર્નામ કપવાવામગ-
શોષવ્રણમણુત્ ॥

નામ—કરીર, કકર, અપવ, અંથિલ,
અને મરૂરૂહ એટલાં કેરડાનાં સંસ્કૃત
નામ છે.

ગુણુ—કેરડો તીખો, કડવો, પસીનો
વાળનાર, ગરમ, દસ્ત લગાડનાર અને
અરશ, કફ, વાયુ, આમ, ઝેર, સોજા
તથા પ્રણુને મટાડનાર છે.

શાખોટ. (હલકો શાગ)

શાલ્વોદઃ પોતમુલકો ભૂતાવાસઃ સ્વ-
રચ્છદઃ । શાલ્વોદો રક્તપિચ્છાશોવાતશ્લે-
ષ્માતિસારજિત્ ॥

નામ—શાખોટ, પીત્તશ્લક, ભૂતાવા-
સ, અને ખરમ્હ એટલાં શાખોટનાં
સંસ્કૃત નામ છે.

ગુણુ—શાખોટ રક્તપિત્ત, અરશ, વા-
યુ, કફ, તથા અતિસારને મટાડનાર છે.

વાયવરણો.

વરુણો વરણઃ સેતુસ્તિક્તશાકઃ કુ-
મારકઃ । વરણઃ પિત્તલો મેદી શ્લેષ્મકુ-
ચ્છાશ્મમારુતાન્ ॥ નિહન્તિ ગુલ્પવાતા-

સક્રુર્મીથોળોઽગ્નિદીપનઃ । કપાયો મ-
ધુરસ્તિક્તઃ કદુકો રુક્તકો લઘુઃ ॥

નામ—વરણ, વરણ, સેતુ, તિક્ત-
શાક અને કુમારક એટલાં વાયવરણનાં
સંસ્કૃત નામ છે. હિં. બરણા; મ. બા-
ટવરણા; ક. મદવસલ; લા. C. Religiosa

ગુણુ—વાયવરણો પિત્ત કરનાર, દસ્ત
લગાડનાર, તુરો, મધુર, કડવો, તીખો,
રક્ષા, હલકો, ગરમ, અગ્નિને દીપ્ત કર-
નાર અને કફ, મૂત્રકૃચ્છ, પથરી, વાયુ,
ગેટો, લોહીનો બીગાડ તથા કૃમિને
મટાડનાર છે.

કટલી.

કટમી સ્વાદુપુષ્પથ મધુરેણુઃ કટમ્મ-
રઃ । કટમી તુ મમેહાર્શો નાઢીવ્રણવિપ-
કૃમીન્ ॥ દન્તુષ્ણા કફકુષ્ઠમી કદુ રુક્ત-
ચ કીર્તિતા । તત્ફલં સુવરં દેપં વિશે-
પાત્કફયુક્રહત્ ॥

નામ—કટલી, સ્વાદુપુષ્પ, મધુરેણુ
અને કટમર એટલાં એક જાતના ટીંબ-
રનાં સંસ્કૃત નામ છે.

ગુણુ—એ ટીંબર ગરમ, તીખું, રક્ષા
અને પ્રમેહ, અરશ, નાડીવ્રણ, ઝેર,
કૃમિ, કફ તથા કોઠને મટાડનાર છે. એ
ટીંબરનું કૃષ્ણ તુલુ અને વિશેષે કરી કફ
તથા વીર્યને હરનાર છે.

બધરીયો ખાખરો.

મોસસ્તુ મોસકોઽપિ સ્વાદ્રોલીનો
ગોલિહસ્તણા । સારથેદ્રઃ સારવ્રહો દિ-
વિધઃ શ્વેતકૃષ્ણકઃ ॥ મોસકઃ કદુક-

સ્તિક્તો ગ્રાણુણઃ કફવાતહત્ । વિપ્પે-
દો ગુલ્મકળ્હ ચસ્તિસ્ફુકમિશ્રુકનુત્ ॥

નામ-મોક્ષ, મોક્ષક, ગોલીટ, ગો-
લિહ, કારગ્રેષ્ઠ અને કારવૃક્ષ એટલાં
જળદરીયા ખાખરાનાં નામ છે.
જળદરીયા ખાખરા ધોળો અને કાળો
એમ બે પ્રકારનો થાય છે.

ગુણ-જળદરીયા ખાખરા તીખો, ક-
ડવો, દસ્તને રોકનાર, ગરમ અને કફ,
વાયુ, ઝેર, મેદ, ગોટા, ચળ, મૂત્રાશયનું
દરદ, કૃમિ અને વીર્યનો નાશ કરનાર છે.
જલસરસડીઓ.

શિરીપિકા ટિપ્પિનિકા દુર્વલામ્બુ-
ચિરીપિકા । ત્રિદોષવિપક્ષાશો હરી વા-
રિશિરીપિકા ॥

નામ-શિરીપિકા, ટિટિલિકા, દુર્બલા
અને અંબુશિરીપિકા એટલાં જલસરસ-
ડીયાનાં સંસ્કૃત નામ છે.

ગુણ-એ સરસડીયો ત્રણે દોષ, ઝેર,
કાઠ તથા અરશને મટાડનાર છે.

ખીજડી.

શમી સજ્જુફલા તુદ્રા કેશહન્ટુફલા
શિવા । મદ્રલ્યા ચ તથા લક્ષ્મી શમીરઃ
સાલ્પિકા સ્મૃતા ॥ શમી તિક્તકાકટુઃ શીતા
કપાયા રેચની લઘુઃ । કફકાસશ્રમ-
શ્વાસકુષ્ઠાશ્નઃકૃમિનિત્સ્મૃતા ॥

નામ-શમી, સકતુદલા, તુંગા, કેશ-
હંતુદલા, શિવા, મંદ્રલ્યા અને લક્ષ્મી
એટલાં ખીજડીનાં સંસ્કૃત નામ છે.
નાહાની ખીજડી શમીર કહેવાય છે. હિં.
સમી; મ. થોરસમી; ક. બની; તૈ.

સમી; ઇ. Shung tree; લા. Prosopis
shicigera.

ગુણ-ખીજડી કડવી, તીખી, ટાઢી,
તુરી, રચક, હલકી અને કફ, ઉધરસ,
શ્રમ, શ્વાસ, કાઠ, અરશ તથા કૃમિને
મટાડનાર છે.

*સાલ્પિન.

સપ્તર્ષો વિશ્વાલત્વ શારદો વિપ-
મચ્છદઃ । સપ્તર્ષો ઘણશ્લેષ્મવાતકુષ્ઠા-
સજન્નુજિત્ ॥ દીપનઃ શ્વાસગુલ્મઘ્નઃ
ક્લિમ્બોણસ્તુવરઃ સરઃ ॥

નામ-સપર્ણ, વિશાલત્વક, શારદ

*ચુચુત પુસ્તકમાં સરદીના તાવ માટે
નામે મુજબ ઇલાજ વધુવેલો છે:-સાલ-
પીણની છાલ, ગળો, લીમડાંની અંતર-
છાલ અને લોળપત્રની છાલ સરખે
ભાગે એટલે જ જે તેલા લઈને એ-
કઠી ઉકાળવી અને તે પાણી પીવામાં વા-
પરવું. ત્વચ્ચારીશગરે ધણું મીથોમાં આ
છાલ વપરાય છે. આ જાડ માટે કેશી લો-
કોમાં એવો વેહેમ છે કે જંગલનાં તમામ
જાડ વરસમાં એક વખતે તેને માન આ-
પવા અને મળવા આવે છે. ઈ. સ. ૧૧૭૮
માં મી. રીડ અને ઈ. સ. ૧૭૪૧ માં
રમપીઅરે આ જાડનું ચિત્ર જાહેરમાં
આણી દેશી લોકો તેને ગ્રીષ્મી તરીકે વા-
પરે છે એમ જાણી આપ્યું હતું. ત્યારબાદ
ઈ. સ. ૧૮૩૬ માં મી. નીશિએ તેના
પાચનશક્તિ વધારવા અને તાવનાશક ગુણો
પ્રસિદ્ધીમાં આપ્યા હતા. ડા. ગીબર્સને
ઈ. સ. ૧૮૫૪ માં તેના ગુણોનું વર્ણન
ફેરમેક્યુરીકલ જનરલમાં છપાવ્યું હતું.
ઇએલ ગ્રીષ્મીમાં તેને ગ્રાહી, પાચ-
નશક્તિ વધારનાર, પેટમાંના છત્રાદાહી
નાંખનાર અને તાવ મટાડનાર ગણેલ છે.

અને વિષમચ્છદ એટલાં સાત્ત્વિનનાં નામ છે.

૬ ગુણુ-સાત્ત્વિન અગ્નિને દીપ્ત કરનાર, સ્તિબ્ધ, ગરમ, તુરો, મળને ખ-

મનીલાના એક સ્વપ્ન નામન્ય વૈદે તેની છાલમાંથી ડીએટીન નામનો સ્ફટીક નહીં બંધાય તેવો સત્ત્વ શોધી કાઢવો.

અમેરીકાના ફાર્મેસ્યુટીકલ એસોસિએશના ઈ. સ. ૧૮૭૭ ના રીપોર્ટમાં લખેલ છે આ જાડ કચ્છોનાના ટાપુમાં જંગલી ઉગે છે અને ત્યાંના વતની લોકો તેને ડીટા નામથી ઓળખે છે. તે પ્રદેશમાં તેને પાચનશક્તિ વધારનાર અને તાપ મટાડનાર ગણે છે. વારંવાર આવતા તેમજ મુદતને અંતરે અને ભેજવાળી સ્થામાં ઉત્પન્ન થતા તાપમાં અસહના વખતથી આ ઓષધી વાપરે છે અને તેનાં પરીણામ ઘણાં જ સંપાદક આવેલાં છે. આ રીપોર્ટકરથી સદા વિદ્વાન ઇમેચ તખ્તોનાં ધ્યાન આ પ્રકારે ખેંચાયું અને છાલમાં ઉપર કાઢેલા સત્ત્વ જ્યાંમાં જ્યાં કપીનાઈનની ફાળશી કરે તેવો મળાય છે અને ન્યાયિ મંજાવાય છે. કપીનાઈન અને ડીએટીન સત્ત્વ બન્ને સરખી માત્રામાં આપવાથી મેકરરખું પરીણામ લાવે છે, અને વળી તેનાથી બીજો વધારે ફાયદો એ થાય છે કે ત્વીનાઈન ઘણું આપવાથી બેદરાશ ઉત્પન્ન થાય છે, ઉપ આવતી નથી, વિગેરે પરીણામ આ પદાર્થથી ન આવતાં તેની અતિ અડપથી, ખાતરીથી અને ઠઠી નીકળેલી જાય તેવી થાય છે. નાનાં બચ્ચાને ગિટ આ સત્ત્વની માત્રા અરથો દ્વામ અને મોટાને માટે ૧ દ્વામ આખા ઢીવસને માટે. આ માત્રા આપતી વખતે અવશ્ય રીતે વય, લત, પ્રકૃતિ વિગેરેકર બ્યા. આપવું. પોટીંગના આકારમાં ખજુ આદાર્ય વાપરવાથી કૃષ્ણકારક અસર આ-

સેડનાર અને પ્રણુ, કફ, વાયુ, ઢાઢ, લોહીનો ખીગાડ તથા જીવડાને મટાડનાર છે.

તિનિશ

તિનિશઃ સ્યન્દનો નેમી રથર્વજુ-

વછે, અને તે બનાવવામાટે સાતથીણુની છાલ અને ફોર્નફોર અથવા લોહ એ બન્ને ફરેક બા રોર ગરમ પાણીમાં મેળવીને ભાલો ભેળું કરવું અને કમડાપર પાપરીને બગલમાં હાથનાં કંડાં અને ઘુંટીકપર લગાડીને સારી પેઠે સુકવવા પછી મહત્તા રહેવું. આ પ્રમાણે અસર થાય ત્યાંમુધી કર્પી કરવું. લરકરી ઈસ્પીતાઓમાં ડીટર્ન કપીનાઈનને બહોલે વપરાય છે. લાંબા વખતન્ય અડા અને ગરકાની બીમારીમાં પણુ આ છાલ સારી અસર કરે છે અને તાપ આપવા પછી પેટની ઓછી યએથી પાચનશક્તિ સુધારે છે.

અરક પુસ્તકમાં રસ, બીજ અને છાલને વાતપિત્તપ્રશમન (વાયુ અને પિત્તને નાશ કરનાર) કુલ્હર (કોઠ અને ત્વચા રોગ મટાડનાર) ઉદરપ્રશમન (રક્તપિત્ત બંધ કરનાર) અને શીતનિવારણ (ઠાઢ મટાડનાર) વર્ણવેલ છે.

સુશ્રુત પુસ્તકમાં તેમજે કફવાતપ્રશન (કફ અને વાયુ બેસાડનાર) અરચિહર (અરચિનો નાશ કરનાર) ગુકમશવનાચક (મેળ અને મુજ મટાડનાર) આમપાચક (આમ બેસાડનાર) અને ઉદરવાતપ્રશમન (રક્તપિત્ત અને વાયુ બેસાડનાર) વર્ણવેલ છે. છાલ વત્રા મુર્ચ્ચિ, ગરમ, તુરી અને કડવી હોય છે અને પેટમાં ખાવા આપવાથી વરસાણ લાગે છે, મુજ લાગે છે, તાપ મટી જાય છે અને એજે અને યુગ મટી જાય છે. ઉપર લખેલા ડીટર્ન સત્ત્વથીવાય છાલમાંથી ઈકામકીમીન અને ઈકાનીનીન નામનાં બે બીજો સત્ત્વ નીકળે છે.

લસ્તયા । તિનિશઃ શ્લેષ્મપિત્તાસ્રમેદઃકુ-
પ્તપ્રમેહજિત્ ॥ તુવરઃ શ્વિત્રદાહ્યો વ્રણ-
પાણ્ડુકૃમિપણુત્ ॥

નામ-તિનિશ, સ્યંદન, નેમિ, રથંદુ
અને વંબુલ, એટલાં તિનિશનાં નામ છે.

ગુણુ-તિનિશ તુરો છે, અને કંકુ,
પિત્ત, લોહીનો ખીગાડ, મેદ, ઠાંઠ,
પ્રમેહ, ચીતરી, દાહ, વ્રણ, પાંડુ અને
કૃમીને મટાડનાર છે.

સાગ.

भूमीसहो द्वारदारुर्नरिदारुः खर-
च्छदः । भूमीसहस्रु शिशिरो रक्तपि-
त्तमसादनः ॥

નામ-ભૂમીસહ, દ્વારદારુ, વરદારુ,
અને ખરચ્છદ એટલાં સાગનાં સંસ્કૃત
નામ છે. હિ. સાગવન; ફ્રા. ફીલગેસ;
ઈ. નૈયુ; ઈ. Indian teak tree લા.
Tectona Grandis

ગુણુ-સાગ ટાઢો છે અને રક્તપિ-
ત્તને સાફ કરનાર છે.

इति श्रीभावप्रकाशे वटादिवर्गः ।

अथ आम्नादि इक्षवर्गः

*આંબો.

आम्रः प्रोक्तो रसालय सहकारो-

*હિંદુ અને ખુસલમાની વૈદક ગ્રંથોમાં
કાચી તેમજ પાકી ફેરીના ગુણુવિશે ઘણા
લખાણથી લખાયું છે. દુકામાં કહીએ તો
તેઓ પાકા ફળને જોર આપનાર, ચરબી
વધારનાર, પુરાકારક અને જરા ઝાડો
ખુલાસે લાવનાર, અને પીમાત્ર વધારે

ડતિસૌરભઃ । कामाद्रो मधुदूतथ माकन्दः
पिकवल्गमः ॥ आम्रपुष्पमतीसारकप
पित्तममेहनुत् । असर्गदुष्टिहरं शीतं ।

લાવનાર ગણેછે, પણ તેની છાલ આં
કાચા ફળના રેસા આઢી અને ખાટા ગ
ણાયછે. કાચા ફળનું અથાણુ કઠી બાદ
પેટને શાંત પમાડનાર અને ભૂખ પ્રદીપ્ત
કરતા ગણેલ છે. કાચી ફેરી તે છાલીને
ગોઠવી કાઢી મુકાવેછે તેને આંખપુર
અથવા આંખોચી કહેછે, અને તે ખા-
વામાં ઘણું વપરાયછે. તેમનામાં જે ખ-
ટાસ રહેલી છે તે સાઈટીકચેરીકના લીધે
છે, અને તે ક્રીમતી લોહી મુધારનાર ગ-
ણાય છે. હિંદુસ્તાનમાં તેને આંખપુર-
કના નામથી જાણાયછે. ફુલ, ગોઠવી,
અને છાલ યઠાં અને આઢી ગણાય છે,
અને આઢા વિગેરે દરદમાં વપરાયછે. પાં-
દડાંને જાણીને તેનો મુમાડો ગળામાં લે-
વાથી ગળાની અવરતા ફેટલાઈ દરદને શ-
યદો આપેછે.

અખજન ઉલ્લખવીયાનો કત્તો કહેછે કે
હિંદુ લોકો કાચા ફળનો મરજ સેજીને
ખાંડ સાથે મેળવી રાખી મુકેછે અને તે
મરજી અથવા કોલેરાના દરદમાં ખાયછે
તેમજ શરીરે આપડેછે. વળી જોમ પણ
કહેયું છે કે, પાંદડાંની નથે જાણીને આં-
ખનાં પાપચામાં ચડેલા ખીલ કઢાડી નાં-
ખવામાં વપરાયછે. ગોઠવીને બાટીને વી-
સથી ત્રીસ ગ્રેઈનની માત્રામાં આપવાથી
પેટના જીવડા નીકળી જાયછે; તેમજ કુ-
જા દરસ મરી જાયછે. ફળ પાકેડે તે
વખતે તેમાંથી જેક જતનો વીકળો પદાર્થ
નીકળેછે તેની વાસ દરવેનદાર્ઝન તેલના
જેવી હોયછે. છાલમાંથી ચુદ નીકળેછે તે
ચડા પાણીમાં ખીગળી જાયછે.

લકાર એનરલી કહેછે કે ઉપરના જ
પદાર્થો લીંજુનો રસ અથવા તેલ મારી

ચિકુદ્ ગ્રાહિ વાતલમ્ ॥ આશ્રં વાલં
કપાયમ્લં રુચ્યં મારુતપિત્તકૃત્ । તરુણં
તુ તદત્યમ્લં રુષં દોષત્રયાસ્રકૃત્ ॥
આશ્રમામં સ્વાદુ કપાયં સ્યાન્ને-
વનં કફવાતજિત્ ॥ પકં તુ મધુરં વૃષ્યં
ક્ષિગ્ધં વલમુત્તપદમ્ । ગુરુવાતરં હૃયં
વર્ણ્યં ક્ષીતમપિત્તલમ્ ॥ કપાયાનુરસં
વદ્ધિશ્લેષ્મશુક્રવિવર્ધનમ્ । તદેવ વૃક્ષસં-
પકં ગુરુવાતહરં પરમ્ ॥ મધુરામ્લરસં

મેળવીને ખરજ અને ખીન્ત ત્ર્યશરોગમાં
વપરાય છે પાકી કેરીના રસને સુકાથી
તેને પાતળી રોટલી આફક બનાવેછે; તેને
આંખરસ, આંખોત અથવા આંખાંબોળી
કહેછે અને તે સ્વાદીષ્ટ સ્વીજ તરીકે તે-
મજ લોહી સુધારવામાટે ખવાયછે. આં-
ખાની બીજને પાણીમાં બીંબવી રાખીને
પાણી અડકાવમાં જવી થાત બંધ કર-
વાને વપરાય છે. કાચા ફળ ઉપરથી ની-
કળતો ચીકણો પદાર્થ ઉડાની રહેલી તથા
જ/વા અપ્પીણુ સાથે મેળવીને બલખાર
રીનારાતરફ ઝાડો અને મરડાના દરદમાં
અકસીર ઉઘાજ તરીકે વાપરેછે.

હિંદુસ્તાનના રાજ્યમાં દ્રુમોમાં સ્વાદિષ્ટ ફળ
કેરી છે. અને જ્યારે કાચી હોય તો અ-
થાણું, મુરખો, વિગેરે કરવામાં વપરાયછે
ગોઠલીમાં પણ થણા પોષીક પદાર્થો રહેલાછે,
પણ તે હમેશાં ઉપયોગમાં લેવાતા નથી.
દુકાળના વખતમાં ગરીબ લોકોએ તેને
ઉકાળી તે ઉપર પોતાનો નિર્વાહ કરી લેતા.
ફળના માવામાં ખાંડ, લુંદ અને સામગ્રીક
એસીડ એ ત્રણ પદાર્થો રહેલા છે અને
ખીન્તમાંથી ગોઠીક એસીડ નીકળેછે. આ
લાકું મુખડની સાથે મુઠલાં બાળવામાં
પવિત્ર ગણાયછે. પાંદડાંની ટાંડીઆ બા-
ળીને રસ કઠાડી નાંખવામાં વપરાયછે.

કિંચિદ્ભવેત્પિત્તપ્રકોપનમ્ । આશ્રં કૃષ્ણિ-
મપકં ચ તદ્ભવેત્પિત્તનાશનમ્ ॥ રસસ્યા-
મ્લસ્ય હાનેસ્તુ માધુર્યાચ્ચ વિશેષતઃ ।
ચૂષિતં તત્પરં રુચ્યં વલ્યં વીર્યકરં લઘુ ॥
શીતલં ક્ષીઘ્રપાકિ સ્યાદ્વાતપિત્તહરં સર-
મ્ । તદ્રસો ગાલિતો વલ્યો વાતપિત્ત-
હરઃ સરઃ ॥ અહ્યસ્તર્પણોડતીવ ઘંટહણઃ
કફવર્ધનઃ । તસ્ય સ્વળં ગુરુ પરં રોચનં
ચિરપાકિ ચ ॥ મધુરં ઘંટહણં વલ્યં શી-
તલં વાતનાશનમ્ । વાતપિત્તહરં રુચ્યં
ઘંટહણં વલવર્ધનમ્ ॥ વૃષ્યં વર્ણકરં સ્વાદુ
દુગ્ધાશ્રં ગુરુ ક્ષીતલમ્ । મંદાનલલં વિ-
પમજ્વરં ચ રક્તામયં વદ્ધગુદોદરં ચ ॥
આશ્રાતિયોમો નયનામયં વા કરોતિ
તસ્માદતિ તાનિ નાયાત્ । પ્તદમ્લાશ્ર-
વિષયં મધુરામ્લપરં નતુ । મધુરસ્ય પરં
નેત્રહિતતાયા ગુણા યતા ॥ શુષ્ક્યમ્મ-
સોડનુપાનં સ્યાદાન્નાગામતિમસજે ।
બીરકં વા મયોક્તવ્યં સહ સૌંવર્ચલેન ચ ॥

નામ—આશ્ર, રસાલ, સહકાર, અતિ
સૌરભ, કામાંગ, મધુદૂત, માંદ અને પિ-
કવલ્લભ એટલાં આંખાનાં સંસ્કૃત નામ
છે. હિં. આંખ; અ. અંખજ; દ. માવીન-
ફલ; તે. મર્મીડીચેદુ; ઇંગ. Mango, લા.
Mangifera Indica.

ગુણ—આંખાનું ફલ (મોર) ટાંદું,
રૂચી ઉપજવનાર, દસ્ત રોકનાર, લો-
હીના બીગાડને ચટાડનાર, વાયુ કર-
નાર અને કફ, પિત્ત તથા પ્રમેહને ચ-
ટાડનાર છે. આંખાની નાહાની ખા-
ખટી તુરી, ખાટી, રૂચિ ઉપજવનાર

અને વાયુ તથા પિત્તને કરનાર છે. બુ-
વાન એટલે મોટી ચએલી કાચી ઢેરી
ખડુ ખાટી, રૂક્ષ અને ત્રણે દોષ તથા
લોહીના ખીગાડને કરનાર છે. કાચી
ઢેરીને તેની છાલ છોલી નાંખી તડકામાં
બહુજ સુકાવેલ હોય તો તે સુકવણી
ખાટી, મધુર, તુરી, દસ્ત લગાડનાર
અને કફ તથા વાયુને મટાડનાર છે.
પાછી ઢેરી મધુર, વીર્યને વધારનાર,
સ્તિબ્ધ, બલ તથા મુખને આપનાર, ભારે,
વાયુને હરનાર, મનને ગમે એવી, વર્ણને
સારો કરનાર, ટાઢી, ગરમી કરનાર
નથી, છેડે જતાં તુરી, અને આમ્લિ, કફ,
તથા વીર્યને વધારનાર છે. ઢેરી ઝાડ-
માંજ પકેલ હોય તો તે ભારે, વાયુને
બહુજ હરનાર, ખટ મધુરી અને પિ-
ત્તનો કાંઈક પ્રકાપ કરનાર છે. ઢેરીને
ઝાડમાંથી ઉતાર્યા પછી કિયાથી પકાવી
હોય તો તેમાંથી ખાટો રસ જતો રહેછે
અને મધુરસ વિશેષ થાયછે તેથી તે
ઢેરી પિત્તનો નાશ કરેછે. ઢેરી ચૂસવામાં
આવે તો તે બહુ રૂચિકારક, બળ આ-
પનાર, વિર્યને વધારનાર, હલથી, ટાઢી,
તુરત ખચનાર, વાયુ તથા પિત્તને હર-
નાર, અને મળને ખસેડનાર છે. આં-
ખાનો ગાળેલો રસ બળ આપનાર, ભારે,
વાયુને હરનાર, મળને ખસેડનાર, મ-
નને બહુ ગમતો નથી, હ્રિમિ આપનાર,
પ્રુષ્ઠ કરનાર અને કફને વધારનાર છે.
ઢેરીની ચીર બહુ ભારે, રૂચિ ઉપજવ-
નાર, ધણી વારે ખચનાર, મધુર, પ્રુષ્ઠ

કરનાર, બળ આપનાર, ટાઢી, અને
વાયુનો નાશ કરનાર છે. દુધની સાથે
ઢેરી ખાવામાં આવે તો તે વીર્યને વ-
ધારે, વર્ણને સારો કરે, વાયુ તથા પિત્ત
ને હરે, રૂચિ ઉપજવે, પ્રુષ્ઠિ આપે, અને
બળને વધારે છે. વળી મધુર, ભારે અને
શીતળ છે. બહુ ઢેરીયો ખાવાથી આમ્લિ
મંદ થાય, વિપત્તિનવર ઉત્પન્ન થાય, લો-
હીયું દરદ થાય, મલબદ્ધ થાય, પેટમાં
રોગ થાય અને નેત્રના રોગ પણ થાય
છે; મારે બહુ ઢેરીયો ખાવી નહીં. આ
જ ખાવાની મનાહ છે તે ખાટી ઢેરીને
વાસ્તે છે, મીઠી ઢેરીને વાસ્તે નથી.
કારણ કે મીઠી ઢેરીમાં તો નેત્રને હિત-
કારકપણા વગેરે ધણા ગુણો રહ્યા છે. ઢે-
રીયો ધણી ખાવી હોય તો સુંઠના પા-
ણીના અનુપાનથી ખાવી અથવા સં-
ચળસહિત છરાનો ઉપયોગ કરવો.

આમ્રાવર્ત.

પક્વસ્ય સદ્ધકારસ્ય પટે વિસ્તારિતો
રસઃ । ધર્મશુષ્કો મુદુર્વત્તમામ્રાવર્તઃ ॥
મૃસ્તઃ ॥

અમ્બવટ્ત ઇતિ લોકે ।

આમ્રાવર્તસ્તુ પાકાર્દિવાતપિત્તારઃ
સરઃ । રુચ્યઃ સૂર્યોગ્ધમિઃ પાકાહુથ
સ ટિ કીર્તિતઃ ॥

લક્ષણુ-ખાટી ઢેરીનો રસ લુગટાપર
વિસ્તારી નાંખવો અને તે તટકાથી સુ-
કાર્ધ તથા પાછી વળી તેની ઉપર બીને
રસ નાંખવો. એવી રીતે વાંચાર નાખીને

જે તેનાં પતરાં કરવામાં આવે તે આ-
ત્રાવર્ત કહેવાય છે.

ગુણુ-આત્રાવર્ત રૂચી ઉપજવનાર,
મળને ખસેડનાર, સૂર્યની કિરણોથી
પોકેલો હોવાનેલીધે હલકા અને તરય,
હલકી, વાયુ તથા પિત્તને મટાડે છે.

આંખાની ગોઠલી.

આમ્રવીજં કપાયં સ્વાચ્છર્યતીસાર-
નાશનમ્ । રૂપદમ્લં ચ મધુરં તથા હ્રદ-
પદાદનુત્ ॥

આંખાની ગોઠલી તુરી, કાંઈક ખાટી,
મધુર અને હલકી, અતિસાર તથા દ-
હ્યના દાહને મટાડનાર છે.

આંખાનો નવપલ્લવ.

આમ્રસ્ય પલ્લવં રુચ્યં કફપિત્તવિના-
શનમ્ ॥

આંખાનું નવું પલ્લવ રૂચી ઉપજવ-
નાર છે અને કફ તથા પિત્તનો નાશ કર-
નાર છે.

ગંગલી આંખો.

આમ્રાતકા પીતનથ મર્કટામ્રઃ કપી-
તનાઃ । આમ્રાતમર્લ્લં વાસર્ગં મુરુષ્યં
ચચિકૃત્સરમ્ ॥ પર્કં તુ તુવરં સ્વાદુ રસે
પાકે હિયં સ્મૃતમ્ । તર્પણં શ્લેષ્મલં સ્નિગ્ધં
દૃષ્યં વિષ્ટમ્મિ વૃંહણમ્ ॥ મુરુ વલ્યં મરુ-
ત્પિત્તક્ષતદાહક્ષયાસનિદ્ ॥

નામ-આત્રાતક, પીતન, મર્કટામ્ર
અને કપીતન એટલાં ગંગલી આંખાનાં
સંસ્કૃત નામ છે.

ગુણુ-ગંગલી આંખાનું ફલ ખાટું,
વાયુને હરનાર, ખારે, ગરમ, રૂચી ઉપ-

જવનાર અને મળને ખસેડનાર છે. એ
આંખાનું પાકું ફલ મધુર, તુરું, પાકમાં
પણ એતુંબ, ટાકું, દુર્મિ આપનાર, કફ
કરનાર, સ્નિગ્ધ, વીર્યને વધારનાર, ગ્રા-
હને રોકનાર, પુષ્ટિ આપનાર, ખારે,
બળ આપનાર અને વાયુ, પિત્ત, ક્ષત,
દાહ, ક્ષય તથા લોહીના ખીગાડને મ-
ટાડનાર છે.

હાકુસ આંખો.

રાજામ્રષ્ટક આમ્રાતઃ કામાઙ્ગી રાજ-
પુત્રકઃ । રાજામ્રં તુવરં સ્વાદુ વિશદં
શીતલં મુરુ ॥ ગ્રાહિ રૂક્ષં વિવન્ધાધ્મ-
વાતકૃત્કફપિચનુત્ ॥

નામ-રાજામ્ર, ટંક, આંખાત, કામા-
ંગ, અને રાજપુત્રક એટલાં હાકુસ આં-
ખાનાં સંસ્કૃત નામ છે. હાકુસ આંખાનું
ફલ મધુર, તુરું, સ્વચ્છ, ટાકું, ખારે,
દસ્તને રોકનાર, રૂક્ષ, મળબંધ, આક્રમ-
ક તથા વાયુને કરનાર છે અને કફ તથા
પિત્તને મટાડનાર છે.

હલકી જાતનો આંખો.

કોશામ્ર વક્તઃ હુદ્રામ્રઃ કૃમિવૃક્ષઃ સુ-
કોશકઃ । કોશામ્રઃ કુષ્ઠશોષાસપિત્તવ્ર-
ણકફાપહઃ ॥ તત્ફલં ગ્રાહિ વાતવ્રમ-
મ્લોષાં મુરુ પિત્તલમ્ । પર્કં તુ દીપનં
રુચ્યં લઘુણં કફવાતનુત્ ॥

નામ-કોશામ્ર, હુદ્રામ્ર, કૃમિવૃક્ષ
અને સુકોશક એટલાં હલકી જાતના આં-
ખાનાં સંસ્કૃત નામ છે.

ગુણુ-એ આંખાનું ફલ દસ્તને રો-
કનાર, વાયુને હલનાર, ખાટું, ગરમ,

ભારે અને પિત્ત કરનાર છે. - એ આં-
ખાતું પાકું ફલ અગ્નિને દીપ્ત કરનાર, રૂ-
ચિ ઉપજાવનાર, હલકું, ગરમ અને કઠ-
તંથા વાયુને મટાડનાર છે.

ફનસ.

પનસઃ કણ્ઠકિફલઃ પનસોઽતિવૃ-
દ્ફલઃ । પનસં શીતલં પકં સ્તિર્ગ્ધં
પિત્તાનિલાપહમ્ ॥ તર્પણં વૃંદ્ધણં સ્વાદુ
માંસલં શ્લેષ્મલં મૃદુમ્ । વલ્યં શુક્રમદં
હન્તિ રક્તપિત્તસત્તવણાન્ ॥ આમં તદેવ
વિષ્મિમ્નિવાતલં તુષરં શુરુ । દાહકૃન્મધુરં
ઘસ્યં કફમેદોવિવર્ધનમ્ ॥ પનસોઽત્તપી-
જાનિ વૃણ્યાણિ મધુરાણિ ચ । શુરુણિ
વદ્ધવિદ્ધકાનિ સ્પૃશ્મન્નાણિ સંવદેત્ ॥
અન્યથા । મજ્જા પનસજો વૃણ્યો વાત-
પિત્તકફાપહઃ । વિશેષાત્પનસો વર્જ્યો
ગુલ્મિભિર્મન્દવહ્નિભિઃ ॥

નામ-પનસ, કંઠકિફલ, પલુસ અને
અતિગૃહ્ણત્ફલ એટલા ફનસનાં સંસ્કૃત
નામ છે. હિં. કંઠકળ; ક. હળસીનહલ્યુ;
તૈ. પનસકાધા; લા. Artocarpus La-
cucha.

મુષુ-ફનસનું પાકું ફલ ઘડું, સિન્-
ગ્ય, પિત્ત તથા વાયુને મટાડનાર, તૃપ્તિ
આપનાર, પ્રુષ્ઠિ કરનાર, મધુર, માંસને
વધારનાર, કફને બહુ વધારનાર, બળ
આપનાર, વીર્યને વધારનાર અને રક્ત-
પિત્ત, ક્ષત તથા વ્રણ એઓનો નાશ કર-
નાર છે. ફનસનું કાચું ફલ ઝાડાને રો-
કનાર, વાયુ કરનાર, તુરં, ભારે, દાહ
કરનાર, મધુર, બળ આપનાર અને કફ

તથા મેદને વધારનાર છે. ફનસનાં ખીજ
વીર્યને વધારનાર, મધુર, ભારે, ઝાડાને
રોકનાર અને ખૂતને વધારનાર છે. ફ-
નસનો ગર્ભ વીર્યને વધારનાર અને વા-
ત, પિત્ત તથા કફને મટાડનાર છે. ગો-
ઢાનાં દરદવાળાઓએ તથા મંદઅગ્નિ-
વાળાઓએ ફનસનો અત્યંત ત્યાગ કરવો
એકએ.

શુદ્રફનસ.

લકુચઃ શુદ્રપનસો લકુચે હદુરિત્વ
પિ । આમં લકુચમૃણં ચ શુરુ વિષ્મમ્
કૃત્તયા ॥ મધુરં ચ તથામ્લં ચ દોષ
ત્રિતયરક્તકૃત્ । શુક્રાપ્તિનાશનં વાર્ધિ
નેત્રયોરહિતં સ્મૃતમ્ ॥ છુપકં તત્તુ મધુર
મમ્લં ચાનિલવિત્તહત્ । કફવહ્નિકરં હ
ચ્યં વૃણ્યં વિષ્મમ્બકં ચ તત્ ॥

નામ-લકુચ, શુદ્રપલુસ, અને કહ
એટલાં શુદ્રફનસનાં સંસ્કૃત નામ છે.

મુષુ-શુદ્રફનસનું કાચું ફલ ગરમ
ભારે, ઝાડાને રોકનાર, મધુર, ખાટું,
ત્રણે દોષને તથા રૂચિને કરનાર, વીર્ય
તથા અગ્નિનો નાશ કરનાર અને નેત્રને
વાસ્તે સાદું નથી. શુદ્રફનસનું પાકું ફલ
મધુર, ખાટું, વાયુ તથા પિત્તને દરનાર
કફ તથા અગ્નિને કરનાર, રૂચિ ઉપ-
જાવનાર, વીર્યને વધારનાર અને ઝાડાને
રોકનાર છે.

કેળું.

કદલી વારણચુસા રમ્મા મોચાંશ-
ત્તફલ । મોચાફલં સ્વાદુ શીતં વિષ-
મ્નિ કફજુદ્ શુરુ ॥ સ્તિર્ગ્ધં પિત્તામ

તદ્દાહતતક્ષયસમીરજિત્ । પકં સ્વાદુ
હિમં પાકે સ્વાદુ વૃષ્યં ચ બૃંહણમ્ ॥
શુષ્કૃણ્ણા નેત્રાગદહન્નેદ્યં રુચિમાંસક-
ત્ ॥ માણિક્યમત્યમૃતચમ્પકાદ્યા મે-
દાઃ કદલ્યા વહ્વોઽપિ સન્તિ । ઝ-
ક્તા ગુણાસ્તેષ્વધિકા ભવન્તિ નિર્દોષ-
તા સ્યાદ્ધ્રુવતા ચ તેષામ્ ॥

નામ—કદલી, બારણખુસા, રંભા,
મેઘા અને એશુમત્કદા એટલાં કેળનાં
સંસ્કૃત નામ છે. મ. કેલ; ફા. મેઝ; અ.
તના; કા. કદલી; તૈ. ચકાકદલી; ઈ.
Plantain લા. Musas-apientum.

ગુણુ—કેળું મધુર, ટાકું, ગ્રાહને રો-
ગનાર, ભારે, સ્નિગ્ધ અને કઠ્કે, પિત્ત,
લોહીનો ખીગાક, ઘાહ, સત, સય તથા
વાયુ એઓને મટાડનાર છે. પાકું કેળું
મધુર, ટાકું, પાકમાં મધુર, વીર્યને વ-
ધારનાર, પ્રુષ્ઠિ આપનાર, રૂચિ ઉપજ-
વનાર, માંસને વધારનાર અને ક્ષુધા,
તરશ, નેત્રના રોગ તથા પ્રમેહને મટા-
ડનાર છે. માણિક્યકદલી, મત્યંકદલી,
અંમૃતકદલી અને અંપકકદલી ઇત્યાદિક
કેળની અનેક જાતો છે એ સઘળી જાતો
નિર્દોષ, હલકી અને તેઓમાં ઉપર ક-
દલા ગુણો અધિક છે.

ચીલકું.

ચિમ્બિટં પેનુદુર્ગ્યં ચ તથા ગોરસક-
કેટ્ટી । ચિમ્બિટં મધુરં રુક્ષં ગુરુ પિત્તક-
પાપહમ્ ॥ અનુષ્ણં ગ્રાહિ વિષ્ણમ્ પ-
કં તૂષ્ણં ચ પિત્તલમ્ ॥

નામ—ચિમ્બિટ, પેનુદુર્ગ્ય, અને ગો-

રસકર્કટી એટલાં ચીલકાનાં સંસ્કૃત
નામ છે.

ગુણુ—ચીલકું મધુર, રક્ષ, ભારે, પિત્ત
તથા કઠ્કેને મટાડનાર, ગરમ નથી અને
ગ્રાહને રોગનાર છે. પાકું ચીલકું ગરમ
અને પિત્ત કરનાર છે.

નાળીએર.

નારિકેરી દૃઢફલો લાઙ્ગલી કૂર્વ-
શીર્ષકઃ । તુદ્રસ્કન્ધફલઐષઃ તુળરાજઃ
સદાફલઃ ॥ નારિકેરફલં શીતં વુર્જરં
વસ્તિશોધનત્ । વિષ્ણમ્ બૃંહણં વલ્યં
વાતપિત્તાસદાહનુત્ ॥ વિષેપતઃ કોમ-
લનારિકેરં નિહન્તિ પિત્તજ્વરપિત્તદો-
પાન । તદેવ જીર્ણં શુરુ પિત્તકારિ વિ-
દાહિ વિષ્ણમ્ યતં મિષ્ણમ્ ॥ ત-
સ્યામ્મઃ શીતલં હૃદયં દીપનં શુક્લલં લ-
ઘુ । પિપાસા પિત્તજિત્ સ્વાદુ વસ્તિશુ-
દ્ધિકરં પરમ્ ॥ નાલિકેરસ્ય તાલસ્ય જ-
ર્જરસ્ય શિરાંસિ તુ । કપાયસ્નિગ્ધમ-
ધુરબૃંહણાનિ ગુરુણિ ચ ॥

નામ—નાલિકેર, દૃઢફલ, લાંગલી,
કૂર્વશીર્ષક, તુંગ, સકંધફલ, વૃણરાજ
અને સદાફલ એટલાં નાળીએરીનાં સં-
સ્કૃત નામ છે. હિ. નારીયર, ઓપરા;
મ. નારલી, નારલફલ; ફા. નારગીલ;
અ. નારલલ; ક. રસુ; તૈ. ટેકાયા; લા.
Cocos ઈ. Coconut Palma nucifera.

ગુણુ—નાળીએરીતું રૂઘ ટાકું, માંડ
પચે એવું, મૃત્તાયયને સાફ કરનાર,
ગ્રાહને રોગનાર, પ્રુષ્ઠિ આપનાર, બળ
આપનાર અને વાયુ, પિત્ત, લોહીનો ખી-

ગાઠ તથા દાહ એઓને મટાડનાર છે. કુણું નાળીએર વિશેષે કરી પિત્તજ્વરને અને પિત્તના દોષોને મટાડે છે. જીવું નાળીએર ભારે, પિત્ત કરનાર, દાહ ઉપજાવનાર અને ગ્રાહને રોકનાર છે એમ વૈદ્યોએ માનેલું છે. નાળીએરનું પાણી ટાકું, પ્રિય લાગે એવું, અગ્નિને દીપ્ત કરનાર, વીર્યને વધારનાર, હલકું, તરસ તથા પિત્તને મટાડનાર, મધુર, અને મૂત્રાશયને બહુજ સાફ કરે છે. નાળીએર તાક અને બજુરીના ઉપલા ભાગો તુરા, સિન્ગધ, મધુર, પુષ્ટિ કરનાર અને ભારે છે. તરબૂચ.

કાલિન્દ કૃષ્ણવીજં સ્યાત્કાલિન્દં ચ સુવર્ચલમ્ । કાલિન્દં ગ્રાહિ દુષ્પિત્ત-શુદ્ધચ્છીતલં ગુરુ ॥ પર્કં તુ સોર્ણં સક્ષારં પિત્તલં કફવાતજિત્ ॥

નામ—કાલિન્દ, કૃષ્ણબીજ, કલિન્દ અને સુવર્ચલ એટલાં તરબૂચનાં નામ છે.

ગુણુ—તરબૂચ દરતને રોકનાર, ટાકું, ભારે અને દૃઢિની શક્તિ, પિત્ત તથા વીર્યને હરનાર છે, પાકું તરબૂચ ગરમ, ખારાશવાળું, પિત્ત કરનાર અને કફ તથા વાયુને મટાડનાર છે.

ખરબુજ (તળીયાં ચીસડાં).

દશાંગુલં તુ સર્વજં કથ્યંતે તદ્ગુણા અથ । સર્વજં મૂત્રલં વલ્યં કોષ્ઠગૃહિ-કરં ગુરુ ॥ મિઠ્ઠં સ્વાદુતરં શીતં શુ-પ્યં પિત્તાનિલાપહમ્ । તેષુ યથામ્લમધુરં સક્ષારં ચ રસાદ્ભવેત્ ॥ રક્તપિત્તકરં તત્તુ મૂત્રરુચ્છકરં પરમ્ ॥

નામ—દશાંગુલ અને ખરબુજ એ તળીયાં ચીસડાંનાં નામ છે.

ગુણુ—તળીયું ચીસડું મૂત્ર વધારનાર, બળ આપનાર, ઠાકાને સાફ કરનાર, ભારે, સિન્ગધ, બહુ મીઠું, ટાકું, વીર્યને વધારનાર અને પિત્ત તથા વાયુને મટાડનાર છે. એઓમાં જે તળીયું ખટાશ, મીઠાશ અને ખારાશવાળું હોય છે તે રક્તપિત્ત કરનાર અને બહુજ મૂત્રકૃચ્છ કરનાર છે.

ત્રપુસ.

ત્રપુસં કષ્ટકિફલં સુધાવાસઃ સુશીત-લમ્ । ત્રપુસં લઘુ નીલં ચ નવં તદ્દ ક્ષ-મદાહજિત્ ॥ સ્વાદુ પિત્તાપહં શીતં ર-ક્તપિત્તહરં પરમ્ । તત્પ્રકમમ્લમુષ્ણં સ્યાત્ પિત્તલં કફવાતજિત્ ॥ તદ્વીજં મૂત્રલં શીતં રક્તં પિત્તાસ્રકૃચ્છજિત્ ॥

નામ—ત્રપુસ, કંટકિફલ, સુધાવાસ અને સુશીતલ એટલાં ત્રપુસ (એક બાતની કાકડી)નાં સંસ્કૃત નામ છે.

ગુણુ—નાહની, નીલી અને તવી ત્રપુસ મધુર, તરસ, ગ્હાની તથા ઠાકને મટાડનાર, પિત્તને તોડનાર, ટાકી અને રક્તપિત્તને બહુજ મટાડનાર છે. પાછી ત્રપુસ ખાટી, ગરમ, પિત્ત કરનાર અને કફ તથા વાયુને મટાડનાર છે. એ કાકડીનું બીજ મૂત્રને વધારનાર, ટાકું, રક્ત અને પિત્ત, લોહીનો બીગાડ તથા મૂત્રકૃચ્છને મટાડનાર છે.

સોપારી.

ઘોષ્ટઃ પૂર્ણી ચ પૂર્ણશ્ચ ગુવાકઃ પ્રમુકો-

ડસ્ય તુ । ફલં પૂગીફલં પ્રોક્તમુદ્દેગં ચ
તદીરિતમ્ ॥ પૂગં ગુરુ હિમં રૂઢ્યં કપા-
યં કફપિચ્છજિત્ । મોહનં દીપનં રુચ્ય-
માસ્યવૈરસ્યનાશનમ્ ॥ આર્દ્રં તદુર્વમિ-
પ્યન્દિ વહ્નિદદિહિરં સ્મૃતમ્ । સ્વિચ્છં
દોષત્રયચ્છેદિ દૃઢમર્ધ્યં તદુત્તમમ્ ॥

નામ--પોટ, પૂગી, પૂગ, ગુવાક અને
કમુક એટલાં સોપારીનાં ઝાડનાં સંસ્કૃત
નામ છે. એતું ફલ પૂગીફલ અને ઉદ્દેગ
હેવાય છે. હિં. સુપારી; ફા. પોપિલ;
મ. સુપારી; અ. ફાફીલ; ક. અડકેચ્છે-
સર; તૈ. પોકાકાયા; ઈ. Betel nut; લા.
Arca.

ગુણુ-સોપારી (ફલ) ભારે, ટાઢું,
ફાફ, તુફ, કફ તથા પિત્તને મટાડનાર,
મીથો અધાવનાર, અગ્નિને દીપ્ત કરનાર,
ફાફ ઉપજાવનાર અને મોહોડાના વિ-
રસપણાને મટાડનાર છે. લીલું સોપારી
ભારે, દહીની પેઠે કફ કરનાર અને અ-
ગ્નિને તથા નેત્રની શક્તિને ડરનાર છે.
શેઢું સોપારી ત્રણે દોષને મટાડનાર છે.
જે સોપારીનો મધ્યભાગ કઠણ હોય તે
(શાદી) ઉત્તમ છે.

તાડ.

તાલસ્તુ લેસવત્રઃ સ્યાત્ ત્વણરાજો મ-
હોત્તતઃ । પક્કં તાલફલં પિચરક્તશ્લેષ્મવિ-
વર્ધનમ્ ॥ દુર્જરં ઘટ્ટમૂત્રં ચ તન્દ્રાગ્નિ-
પ્યન્દિ શુક્રદમ્ । તાલમજ્જા તુ ત્વણઃ
કિચ્ચિન્મદકરો લઘુઃ ॥ શ્લેષ્મલો વા-
તપિચ્છન્નઃ સસ્તેહો મધુરઃ સરઃ ॥

નામ-તાલ, લેષપત્ર, ત્વણરાજ અને

મહોત્તત એટલાં તાડનાં સંસ્કૃત નામ છે.
ફા. હિં. તાલ; અ. તાર; ઈ. Palmyra
Palm લા. Borassus.

ગુણુ-તાડતું પાકું ફલ પિત્તને, ફાફિ-
રને તથા કફને વધારનાર, માંડ પથે
એતું, ભૂતને બહુ વધારનાર, આલસ્ય
આપનાર, દહીની પેઠે કફ કરનાર અને
વીર્ય આપનાર છે. તાડના ખીજનો તાલો
ગર્ભ કાંઈક મદ ઉપજાવનાર, હલકો, કફ
કરનાર, વાયુ તથા પિત્તને મટાડનાર,
શિથિ, મધુર અને મળને ખસેડનાર છે.

તાડી.

તાલગંતરુણંતોયમતીવમાદકુન્મતમ્ ।
અમ્લીભૂતં તદા તુ સ્યાત્ પિત્તકુદ્વાત-
દોષહત્ ॥

તાડતું તાલુ પાણી અત્યંત મદ કર-
નાર છે. તે બે ખાટું થયું હોય તો પિત્ત
કરનાર અને વાયુને મટાડનાર છે.

ખીલી.

વિલ્વઃ શાળિલ્યશૈલૂપૌમાલૂરશ્રીફ-
લાશ્વપિ । વાલં વિલ્વફલં વિલ્વકર્કટી
વિલ્વપેષિકા ॥ ગ્રાહિણી કફવાતામશૂ-
લગ્રી વિલ્વપેષિકા । વાલં વિલ્વ-
ફલં ગ્રાહિ દીપનં પાચનં કઠુ । ક-
પાયોષ્ણં લઘુ સ્તિગ્ધં તિક્તં વાતકફા-
પહમ્ ॥ પક્કં ગુરુ ત્રિદોષં સ્યાત્ દુર્જરં
પ્રતિમાશ્નતમ્ । વિદાહિ વિષ્મ્બકરં મ-
ધુરં વહ્નિમાન્વહત્ ॥ ફલેષુ પરિપક્કં
ઘટ્ટુણવત્તદુદાહતમ્ । વિલ્વાદન્વપ્ર વિ-
જેયમાર્મં તદ્વહ્નિગુણાધિકમ્ ॥ દ્રાક્ષાદિ-
ત્વન્નિવાદીનાં ફલં શુષ્કં ગુણાધિકમ્ ॥

નામ-ગિલ્વ, શાંડિલ્ય, શૈલૂપ, મા-
લૂર, અને શ્રીફલ એટલાં ખીલીના ઝા-
ડનાં સંસ્કૃત નામ છે. તેનું નાહાતું ફલ
ગિલ્વકર્કટી અને ગિલ્વપેશિકા કેહેવાય
છે. હિ. બેલ; મ. બેલફલ; ક. બેલહુ;
તૈ. મારેડી; ઈ. બેંગાલક્રીન્સ; લા. Ag-
glemarmelos

ગુણુ-ખીલું હસ્તને રોકનાર, અને
કફ, વાયુ, આમ તથા શૂળને મટાડનાર
છે. ખીજ અંથમાં કઠું છે કે નાહાતું ખીલું
હસ્તને રોકનાર, અગ્નિને લીમ કરનાર,
પાચક, તીષ્ણ, તુરં, ગરમ, હલકું, સ્નિગ્ધ,
કડવું અને વાયુ તથા કફને મટાડનાર
છે. પાકું ખીલું ભારે, તણે ઢાપવાળું, માંડ
પચે એવું, દુર્ગંધવાળું, દાહ કરનાર, ઝા-
ડાને રોકનાર, મધુર અને અગ્નિને મંદ
કરનાર છે. ખીલાં શિવાય ખાકીનાં સ-
પળાં ફલોમાં જ પાકેલું હોય તે ગુણુવાળું
કેહેવાય છે પણ ખીલું તો કાચું હોય તો
અમણા ગુણુવાળું છે. દ્રાખ, ખીલી અને
હરડે વગેરેનાં ફલ જો સુકાએલાં હોય
તો તેઓમાં વધારે ગુણુ છે.

કોઠ.*

કપિત્થસ્તુ દધિત્થઃ સ્યાત્તથા પુષ્પફલઃ

હિંદુ વેદો કોઠના ફળને આદી મળે છે
ને કાચુ ફળ ઝાડા અને મરડાના દરદયા
અને પાકા ફળ અવાળુ અને નળાના
શોભનપર આપના ભવામણ કરે છે.

મીરમહુમદ હુસૈન કહે છે કે કોઠના
પાદડા યડા છે અને કળ યડ, પાચક
અને યુક આવતુ અટકાવવાને તેમજ
ગળાનો શોભે ઉતારવાને અને દાતનાં પેદા
મન્યુત કરવાને વપરાય છે. ફળના મન-

સ્મૃતઃ । કપિમિયો દધિફલસ્તથા દ-
ન્તશઘોડપિ ચ ॥ કપિત્થમામં સંગ્રાહિ
કપાયં લઘુ લેખનમ્ । પક્કં ગુરુ તૃપાહિ-
કાશમનં વાતપિત્તજિત્ ॥ સ્યાદલ્યં તુવ-
રં કણ્ઠશોષનં ગ્રાહિ દુર્જરમ્ ॥

નામ-કપિત્થ, દધિત્થ, પુષ્પફલ, ક-
પિમિય, દધિફલ અને દંતશઘ એટલાં
કોઠના ઝાડનાં સંસ્કૃત નામ છે. હિ. કે-
ચફળ; મ. કવિંક; ક. બેલહુ; તૈ. એલા-
ગાકાયા; ઈ. Wood apple લા. Faro
ma

ગુણુ-કોઠનું કાચું ફલ હસ્તને રોક-
નાર, તુરં, હલકું, અને મળને ઉખેડ-
નાર છે. કોઠનું પાકેલું ફલ ભારે, વાયુ
તથા પિત્તને મટાડનાર અને તરશ તથા
હીકને ચમાવનાર છે. ખહુજ નાહાતું
કોઠનું ફલ તુરં, કંઠને સાફ કરનાર, દ-
સ્તને રોકનાર અને માંડ પચે એવું છે.

*નારંગી.

નારકો નાગરજ્ઞઃ સ્યાત્તવક્ષુગન્ધો મુલ-

નું અરથત પીચાથી ખાવાની રચી વધે છે.
ઝેરી છવડાના ડખઉપર ફળનો મગજ અ-
થવા છાવ બાધે છે કોઠના ઝાડના શુદ્ધ
વાટી મધમા મેજવી આપનાથી બીડો તથા
મરડો મટે છે.

અરકસહિતામાં કોઠને આમ્ર અને
આદી મળેવડે અને પાદડાનો રસ અશો-
નીષક અને પાચક ગોલડે

• લીંચુ, નારંગી ત્રિંગેરે અથાનામાં
ખાવામાં તેમજ તેનો ગર દવામાં અને
તેની છાવગાથી નીકળતું તેવ ગુગુનો
માટે વપરાય છે પણ ખાવાથી અથવા
પાચન ન થાય તેનો ખોરાક ખાવાથી

મિયઃ । નારદો મધુરામ્લઃ સ્યાદીપનો
વાતનાશનઃ ॥ અપરંતમ્લમત્યુષ્ણં દુર્જરં
વાતહૃત્સરમ્ ॥

યજ્ઞેલા અશ્વર્ણમાં લીંબુને મીઠામાં ઘણા
દીવસ સખી મુકીને આપવાથી આરામ
થાય છે. લીંબુનો રસ ઘડો, દાઢસામક
અને પાચક ગણાય છે અને તે અશ્વર્ણ
અને તાવમાં લાગતી તરસ છીપાવવાને
અપાય છે. લીંબુનો રસ સાંજે ખાવાથી
સવારમાં થતી અશ્વર્ણની ઉલટી બંધ થા-
ય છે. ખીજ ઘણી પાચનશક્તિ વધારનાર
દવાઓ જેવી કે કિંગાણક બનાવવામાં પણ
લીંબુનો રસ ઘણો વપરાય છે. વૈદ્ય હરિચંદ્ર-
સારંગધર નામના વૈદક પ્રથમાં સંધીવા
જેવાં દરદોમાં લીંબુનો રસ જળખાર (ખ-
વક્ષાર) અને મધ સાથે મેળવીને આપવા
ભલામણ કરે છે.

મુસલમાની વૈદક મતપ્રમાણે લીંબુ,
નારંગી વિગેરેની છાલ ગરમ ગણાય છે,
તેમાંનો રસ જો ખાદ્ય હોય તો યંદો ગણાય
છે પણ જો મીઠો હોય તો શરદી ઉત્પન્ન
કરનારો ગણાય છે. રસ ઘડો અને ગ્રાહી
મણેલો છે અને તે પિત્તની ઉલટી બંધ ક-
રવાને તેમજ પાચનશક્તિ વધારવામાં
આપે છે. અને તે રસ આપવામાં તેને
મધમાં સાકર અથવા મધ સાથે મેળવીને
થોડો વખત સખી મૂકે છે.

મખજનુલ અદવીઆનો કર્તા લખે છે
કે જો લીંબુની છાલ દારૂમાં બીંબવી સ-
ખીએ તો તે દારૂનો સીરકો બની બાષ્પે.

મુસલમાની હકીમમાં લખેલું છે કે જો
કેમણે લીંબુ હોય ત્યાં ચેતાન આપી શકે તો
નથી. સંતરાં અને લીંબુની છાલને સૂકવીને
પુકો કરી તેને મીઠા તેવમાં બીંબવી ની-
ચેલી લીધેલું તેજ ગરમ અને મુકું ગ-
ણાય છે. અને શરદીના સોબાઉપર મખજ-
વામાં વપરાય છે. કુલ અને પાંદડાંમાંથી
પણ તેવીજ રીતે તેજ કાઢે છે અને તેના

નામ—નારંગ, નાગરંગ, ત્વરુમુંધ
અને મુખપ્રિય એટલાં નારંગીનાં સંસ્કૃત
નામ છે. મ. નારંગ; ફા. નારંગ; કે.

મુખ પણ ઉપરના તેજ જેવાજ ગણાય છે.
મુસલમાની ગ્રંથકારોના મતપ્રમાણે
સારી નારંગી મોટા કદની પાતળી છાલવાળી
અને સુંવાળી હોવી જોઈએ. નારંગીની
છાલ ખાવાથી પેટમાંના દુવડા નીકળી
જાય છે. અને નારંગીનું મધસંદાન કરેલું
પાણી જન્યૂત કરનાર ગણાય છે. પીત્તના
વધારાને લીધે દુખતું માથું અને ઉલટી
માટે લીંબુનો રસ સાકર કાપડો કરે છે અને
તે લોહી મુધારે છે. મધ અથવા સાકરમાં
સખી મુકેલાં લીંબુ ગળાની અંદરના સો-
બમાં આપવા ભલામણ કરે છે, તેમજ
જીલાબ જેવા અગાઉ પેટને તૈયાર કરવા-
માટે તેમજ જીલાબ લીધા પછી હાડો
બંધ કરવામાં તે પણ અપાય છે.

મુનંતની હકીમો કહે છે કે—નારંગીના
કુખરું પાણી પુરાણે તરીકે તેમજ દવામાં
ધણું વપરાય છે. લોહીના ખીગાદમાં નારંગી
ઘણી અસર કરે છે. સંધીવા અને મદકજ-
મીમાં નારંગીની છાલનો લુકો, મેગની-
સીઆ અને રેંચીનો શીશ જે પ્રણેતું
મિશ્ર ઘણી સારી અસર કરે છે. જુનાં ના-
મુર ઉપર નારંગીનો ગરમ મેકીને બાંધ-
વાથી જલદીથી રૂઝ આવે છે. લીંબુ અને
નારંગીની છાલમાંથી મધસંદાન કરવાથી
ઘણું પુષ્કળોદાર તેજ નીકળે છે. લીંબુના
રસમાંથી નીકળતું સાદરીક આસીડ ઉ-
લટી બંધ કરવામાં દારૂમેનેટ એક પો-
ટાસ સાથે મેળવીને અપાય છે. લીંબુનો
રસ શરબત બનાવવામાં ઘણો વપરાય છે.
પિત્તવિકારથી તેમજ મુતને અંતરે આ-
વતા તાવમાં લીંબુનો રસ પોઈવાઈન ના-
મના દારૂ અને સીકીતાની છાલ સાથે મે-
ળવીને આપવાથી ઘણો ફાયદો થાય છે.

ફા. મીન કહે છે કે—કપડામાં જો

માધવળા; તે. ઢ્યાકાયા; ઇ. Orange
લા. Citrus amantium.

ગુણુ—નારંગી ખટમધુરી, અગ્નિને
દીપ્ત કરનાર અને વાયુને નાશ કરનાર
છે. બીજું જાતની નારંગી ખાટી, બહુ
ગરમ, માંડ પચે એવી, વાયુને હરનાર
અને મળને ખસેડનાર છે.

*ટીખર.

તિન્દુકઃ સ્ફૂર્જકઃ કાલસ્કન્ધાસિ-

સંતત્ મૂર્યુ હોયતો તેને છવડાં લાગતાં
નથી. બળી ખાધેલા ઝેરઉપર તે પાણી સારી
અસર કરેછે, કારણુ કે જ્યારે ઘર સાથે
મેળવીને તેનો રસ પાચે ત્યારે આંત-
રડાંપર અસર કરી ઝેર ખેંચી કાઢેછે. સં-
તરાંની છાલમાં એટલી બધી ખુશબો
હોયછે કે સ્ત્રીના લોકો આરડામાંની હવા
ખુશબોહાર કરવામાટે તે ફળ રકાળીમાં
મુકી છાંટેછે. નારંગી અને લીંબુની મા-
દક તેની છાલમાંથી થતું સુગંધસૂક્ષ્મ તેલ
નીકળેછે.

અરકસંહીતામાં મીઠાં લીંબુ, કકડુ, વા-
તમ, ફૂંમહર, જીરૂપાચન, ત્રિફળા અ-
લુપિછે અને તેનાં મૂળીઆં કકડુ વાતજિત
ગણાવેલાં છે. મહાગુંમ અથવા જેને બી-
જેશં કહેછે તેને તેજ પુસ્તકમાં ઉલટી
બંધ કરવામાટે આપવા બહામણુ કરેલી
છે. ફળની છાલ યાદુદી લોકો કકડુ, ઉખુ,
પાચક, રોચક અને વાતારિ ગણેછે.

દેશી વૈદક ગ્રંથોમાં નારંગીના મગજને
પિત્તનાશક અને લોહી સુધારનાર ગણેછે.
નારંગીના ફુલમાંથી નીકળતા અતિ સુગં-
ધિ આત્મરને ઈંગ્રેજોમાં આંત્રીઅમનીરોલી
અથવા નીરોલીનું તેલ કહેછે અને તે ઘણું
મોંઘું વેચાયછે.

“ હિંદુ લોકો ટીખરનાં ફળનો રસ તાજા
જખમઉપર લગાડેછે. ગરીબ લોકો આ

તકારકઃ । સ્યાદામં તિન્દુકં ગ્રાહિ

ફળ ખાયછે અને તેનાં બીજ રાખી મૂ-
કીને ઝાડાની બીમારીમાં દેશી લોકો તેના
ગ્રાહી શુભોનેલીધે વાપરેછે.

ઈંગ્રેજ ઔષધીમાં ટીખરને ઘણું જ ગ્રાહી
વર્ણવેલું છે. તેનો સત્ત્વ બનાવવામાટે ફ-
ળને કચરીને ઘણીને તેનો રસ કાઢી લેછે
અને પછી તેને ઉકાળીને ઘાડો કરી નાંખે
છે. આ સત્ત્વનો રંગ રતાશપર પડતાં ભુરા
રંગનો હોયછે અને તે પાણીમાં જલદી પી
ખીમળી જાયછે. ઝાડા અને ઘણું દિવસના
મરડાની બીમારીમાં તે ઘણું ઉપયોગી
છે. પડી જવાથી તરુ અથકાઈ હોય અ-
થવા ચાગડી છોલાઈ હોય ત્યારે ફળનો રસ
જોપડવાથી સાબો ચડતો નથી. ઉપર ક-
હેલો સત્ત્વ ૧૦ આંગીમાર લઈને તેને સ-
વાયેર પાણીમાં પીગળીને તે પાણીની
પીચકારી મારવાથી સ્ત્રીઓની જાતનેન્દ્રીય-
માંથી નીકળતો સફેદ પ્રવાહ બંધ થાયછે.
આ સત્ત્વ બનાવતી વખતે પાલાદ અથવા
લોહાનાં હથીઆર વાપરવાં નહીં. કારણુ
કે તેમ કરવાથી રસ કાળો થઈ જાયછે.
સારી રીતે બનાવેલા સત્ત્વનો રંગ લાળ
જેવો હોયછે. બીજામાંથી ઔષધીમાં વપ-
રાય તેવું તેલ બનાવાય છે. કુમળાં પાંદ-
ડાંનું ફેટલેક ઉકાળે શાક થાયછે. છાલને
આરીક વાટીને જખમ અને નામુરઉપર
લગાડેછે તેમજ કાળાં મરી સાથે મેળવીને
મરડાના ગરજમાં આપેછે.

અરક પુસ્તકમાં કાચા ફળના રસને
વાયુ અને પિત્ત બેસાડનાર વર્ણવેલ છે.

સુશ્રુત પુસ્તકમાં તેને રક્તપિત્તકર (લો-
હીમાંનું પિત્ત કાઢી નાખનાર) શાકનાશક
(બજારા કમી કરનાર) ચોનીદોષહર (ચો-
નીના રોગ મટાડનાર) ત્રણ (સારીરોગરૂઝ
સુધારનાર) અને સંગ્રાહી (સ્તંભક અથવા
ગ્રાહી) ગણેલ છે. ફળના રસમાંથી કાઢેલો સત્ત્વ
જુની સંમહણીઉપર સારી અસર કરેછે.

વાતલં શીતલં લઘુ ॥ પક્ષં પિત્તમમેહ-
સશ્લેષ્મગ્રં મધુરં મુદ્ગ ॥

નામ—તિદુક, સ્પૂર્જક, કાલસ્કંધ અને
અસિતકારક એટલાં ટીંબડનાં સંસ્કૃત
નામ છે. હિં. તેદુમવય; મં. દેશુલી; ક.
ફમડ; ઈ. Khomy લા. Dioshyros
embryopteris.

ગુણ—ટીંબડું કાચું ફલ હસ્તને રો-
કનાર, વાયુ કરનાર, ટાકું, અને હલકું
છે. ટીંબડું પાકું ફલ મધુર, ખારે, અને
પિત્ત, પ્રમેહ, શોષીનો ખીગાડ તથા ક-
ફને મટાડનાર છે.

ઝેરકેઅલું.

તિન્દુકોઽન્પસ્તુ કથિતો જલદો
દીર્ઘપત્રકઃ । કૃપીલુઃ કુલકા કાલતિ-
ન્દુકા કાલપીલુકઃ ॥ કાકેન્દુર્વિપતિ-
ન્દુશ્ચ તથા મર્કટતિન્દુકઃ । કૃપીલુ શી-
તલં તિક્તં શાતલં મદુરલ્લઘુ ॥ પાદવ્ય-
પાર્શ્વે ગ્રાહિ કફપિત્તાસનાશનમ્ ॥

નામ—જલક, દીર્ઘપત્રક, કૃપીલુ, ક-
લક, કાલતિદુક, કાલપીલુક, કાકેન્દુ, વિ-
પતિદુ, અને મર્કટતિદુક એટલાં ઝેરકે-
અલાનાં સંસ્કૃત નામ છે. હિં. કચૂર; મ.
કચોરા; ફી. જરંબાદ; અ. ઝેરકુલ કા-
કુર; તૈ. કચોરાલું; ઈ. Long Zedoo-
ry લા. Curcuma Zerbumbet.

ગુણ—ઝેરકેઅલું ટાકું, કડકું, વાયુ
કરનાર, કફ ચક્રવનાર, હલકું, પથની
વ્યથાને દુરનાર અને કફ, પિત્ત તથા
શોષીના ખીગાડને મટાડનાર છે.

*અંબુ.

ફલેન્દ્રા કથિતા નન્દી-રાજન્મૂર્મ-
દાફલા । તથા સુરમિપત્રા ચ મહાજ-

* હિંદુ વૈદો અંબુના રસને સડાવીને તે-
નો સીરકો બનાવેછે જે પેટની ચુંક મટા-
ડનાર અને પીચાબ વધારે લાવનાર ગ-
ણાયછે. વળી તે રસતુ મધસંદાન કરીને
અર્વાચીન સંસ્કૃત પુસ્તકોમાં લખેલો બ-
બઆવ નામનો મધ બનાવેછે. તેની છાલ
ધણી તુરી અને સ્તંભક હોવાનેલીધે ખીછ
ઔષધીઓ સાથે મેળવીને હોમળા કર-
વાની હવા, જખમ થેલાના મીઠા વિગેરે
બનાવવામાં વપરાયછે. નાનાં બચ્ચાંને જા-
ડો થયો હોય ત્યારે છાલનો તાલે રસ
બકરીના દૂધ સાથે મેળવીને આપેછે.

મખજન ઉલ અલ્લીઆનો કર્તા કહેછે
કે પિત્તના જાડામાં બહુ ખાવાથી ધણો
ફાથો થાયછે તેમજ મળામાં સેબે આ-
વેલો હોય ત્યારે પણ તે ફળ સારી બસર
કરેછે. માથામાં હંદરી થઈ હોય ત્યારે પણ
તેમનો રસ આરામ કરેછે. તેજ લખનાર
કહેછે કે મૂળીઆં ખીજ અને પાંદડાં સા-
રાં માલી છે. પાકાં અંબુનો રસ કાઢીને
તેતું સરખત બતાવ્યું હોય તો તેનાથી
પેટની ચુંક મટી જાયછે અને હાંબા વખ-
તનો ઝાડો બંધ થાયછે.

અરકે પુસ્તકમાં બહુ અને તેની છા-
લને ચૂનસોંઠણ (પિચાબનું વજન કમી
કરનાર) અને યુરૂપ વિરજનીય (મળને
ફગ આપનાર અથવા રગ બદલનાર) ગ-
ણવેલછે.

સુશ્રુત પુસ્તકમાં તેમને રક્તપિત્તકર-
(લોહીમાંનું પિત્ત કાઢી નાંખનાર) દાહના-
શક, (બળતરા કમી કરનાર), થોનીદોષકર,
(થોનીના રોગ મટાડનાર) નદુષ, (સરીરની
કંઠી સુધારનાર) અને સંપ્રાદી (સ્તંભક)
વર્ણવેલ છે.

મ્બૂરપિ સ્મૃતા ॥ રાજજમ્બૂફલં સ્વાદુ
વિષ્મિભિ ગુરુ રોચનમ્ ॥

નામ-ફલેદ્રા, નંદ, રાજજંબૂ, મ-
હાફલા, સુરભિપત્રા, અને મહાજંબૂ એ-
ટલાં જંબૂના ઝાડનાં સંસ્કૃત નામ છે.
હિ. ફરેદ; મ. થોરજંબુજ, રાજલે; ક.
નીરહુ; તૈ. પેદાનેરડી; ઈ. Jambvi
tree લા. Eugenia Jambolana.

ગુણ-જંબૂનું મોટું ફલ મધુર, ઝા-
ડાને રોકનાર, બારે, અને રૂચિ ઉપજા-
વનાર છે.

હુદ્રજંબુ.

હુદ્રો જમ્બુઃ સૂક્ષ્મપત્રા નાદેયી જ-
લજમ્બુકા । જમ્બુઃ સંગ્રાહિણી રુક્ષા ક-
ફપિત્તાસ્રદાહજિત્ ॥

નામ-સૂક્ષ્મપત્રા, નાદેયી અને જ-
લજંબુકા એટલાં હુદ્રજંબુનાં સંસ્કૃત
નામ છે.

ગુણ-જંબુ દસ્તાને રોકનાર, રૂક્ષ
અને કફ, પિત્ત, લોહીનો બીગાડ તથા
દાહને મટાડનાર છે.

*બોરડી.

પુંસિ સ્ત્રિયાં ચ કર્કન્ધૂર્વદરી કોલિ-

રિત્યપિ । અજપ્રિયા કુહા કોલી વિષમી
મયકણ્ટકા ॥ ફેનિલં વદરં ઘોંટા
સૌવીરં કુવલં તથા । પચ્યમાનં મુમધુરં
સૌવીરં વદરં મહત્ ॥ સૌવીરં વદરં
શીતં મેદનં ગુરુ શુકલમ્ । બુંદળં પિ-
ત્તદાહાસ્રસયતુષ્ણાનિવારણમ્ ॥ સૌવી-
રં લઘુ સમ્પકં મધુરં કોલમુચ્યતે ।
કોલં તુ વદરં ગ્રાહિ રુચ્યમુર્ણં ચ વા-
તલમ્ ॥ કફપિત્તકરં ચાપિ ગુરુ સાર-
કમીરિતમ્ । કર્કન્ધુઃ હુદ્રવદરં કથિતં
પૂર્વસૂરિભિઃ ॥ અમ્લં સ્યાત્સુદ્રવદરં ક-
પાયં મધુરં મનાક્ । સ્તિગ્ધં ગુરુ ચ વિ-
ક્તં ચ વાતપિત્તાપહં સ્મૃતમ્ ॥ શુષ્કં
મેઘપ્રિકૃત્સર્વં લઘુતુષ્ણાક્ષમાસ્રજિત્ ॥

નામ-કર્કંધૂ (લીલિંગે તથા પુલિંગે)
બદરી, ઢાલી, અજપ્રિયા, કુહા, ઢાલી,
વિષમા અને ઉભયકંઠકા એટલાં બોર-
ડીનાં સંસ્કૃત નામ છે. ફેનિલ, બદર,
ઘોંટા, સૌવીર અને કુવલ એટલાં બોરનાં
નામ છે. પાકેલું અને બહુજમીડું જ મોટું
બોર હોય તે સૌવીર કહેવાય છે. હિ.
વેરી; મ. રાયબોર; ફા. કુનાર; અ. ક-
બીરા; ઈ. Jambab; લા. Jambab.

ગુણ-એ સૌવીર ટાટું, દસ્ત લગાડ-

સુળીયાં બીજાં કેટલાંક ગરમ પદાર્થો સાથે
ઉકાળીને દેવાં. કેટલાંક જાતના નાવમાં
સારી અસર કરે છે.

સુશુતમાં બોર રક્તાપિત્તદર, વાતસંશમન,
શુદ્ધોપનાશક, અને રોકનાશક ગણાયે.
અરકમાં તેમને સ્વેદોપચ, વિદેવનો-
પચ, છદ્દાંત્રિગ્રહણ, અમદારક અને વાત-
પિત્તશમન ગણાયે.

* ડા. મીરમહમદ હુસેન કહે છે કે:-
બોરથી કફ ઓછો થાય છે અને લોહી સુધ-
રે છે. ઝાડની છાવનો હઠાવો જાળ્ય અને
ગોળ ધોવામાં અને તેનો ચુંદ આંખના
દરદમાં વપરાય છે. ડોઈ પલ્લુ ખરાબ રવા-
દવાળી દવા પીધી હોય ત્યારે બોરડીનાં
પાંદડાં આગળથી આંખને પાછી દવા પી-
વાથી જીભને ખરાબ રવાદ લાગતો નથી.
ડા. એનરલી કહે છે કે:-બોરડીનાં

નાર, ભારે, વીર્યને વધારનાર, પુષ્ટિકારક અને પિત્ત, દાહ, લોહીનો ખીગાડ, ક્ષય તથા તરશ એઓને મટાડનાર છે. જે પાકેલું અને મીઠું નાહાતું બોર હોય તે દોષ કહેવાય છે. એ ડાલ દસ્તને રોકનાર, રૂચિ ઉપજાવનાર, ગરમ, વાયુ કરનાર, કફ તથા પિત્તને કરનાર, ભારે, અને મળને ખસેડનાર છે. કુદ્રબોર (ચણીબુબોર) કઈંધુ કહેવાય છે. એ ચણી-કુંબોર તુફ, ગરમ મીઠું, ખાટું, સ્તિબ્ધ, ભારે, કઠવું, અને વાયુ તથા પિત્તને મટાડનાર છે. સમળાં પ્રકારનાં બોર બે મુકાઓલાં હોય તો દસ્ત લાવનાર, વ્યગ્રિ કરનાર, હલકાં અને તરશ, ગ્લાનિ તથા લોહીના ખીગાડને મટાડનારાં છે.

આંખાનાં ઝાડ.

પ્રાચીનામલકં લોકે પાનીયામલકં સ્મૃતમ્ । પ્રાચીનામલકં દોષપ્રયગ્નિમ્ જ્વરપ્રાપ્તિ ચ ॥

નામ-પ્રાચીનામલક અને પાનીયામલક એ બે પાણીમાં ઉગેલાં આંખાનાં ઝાડનાં નામ છે.

ગુણ-એ ઝાડ ત્રણે દોષને તથા જ્વરને મટાડનાર છે.

હરકારેવડી.

સુગન્ધમૂલા લવલી પાણ્ડુઃ કોમલ-વલ્કલા । લવલીફલમર્માર્શઃકફપિત્ત-હરં ગુરુ ॥ વિન્નદં રોચનં રૂક્ષં સ્વાદ-મ્લં તુવરં રસે ॥

નામ-સુગંધમૂલા, લવલી, પાંડુ અને કોમલવલ્કલા એટલાં હરકારેવડીનાં મં-

સ્કૃત નામ છે. ગુ. ખાટી આંખલી; મ. કાથ આમલા; લા. Ciccadisticha.

ગુણ-હરકારેવડીનું ફળ ભારે, ચોખું, રૂચિ ઉપજાવનાર, રક્ત, મધુર, ખાટું, તુરું અને પથરી, અરશ, કફ તથા પિત્તને મટાડનાર છે.

કરમદાં.

કરમદઃ સુષેખઃ સ્યાત્ કૃષ્ણપાક-ફલસાથા । તસ્માદ્ધ્રુવફલા યા તુ સા મેયા કરમદિકા ॥ કરમદદ્વયં લામમન્લં ગુરુ વૃપાહરમ્ । વર્ણં રુચિકરં પ્રોક્તં ર-ક્તપિત્તકફમદમ્ ॥ તત્પક્વં મધુરં રુચ્યં લઘુ પિત્તસમીરજિત્ ॥

નામ-કરમદ, સુષેખ અને કૃષ્ણપાકફલ એટલાં કરમદનાં સંસ્કૃત નામ છે. જેમાં નાહાતાં ફલ થાયછે તે કરમદિકા કહેવાય છે. હિં. કર્સેદી; મ. કરવેદી; ક. કરીજીએ; તૈ. વાકા, ઈ. Jasmine flowered carissa. લા. Carissa corandae.

ગુણ-ખેનાં કાચાંફલ ખાટાં, ભારે, તરશને મટાડનાર, ગરમ, રૂચિ ઉપજાવનાર અને રક્તપિત્ત તથા કફને કરનાર છે. એઓનાં પાકાં ફલ મધુર, રૂચિ ઉ-

ન્ન હિંદુ ઓપથીમાં કરમદાં કાચાં, ખાટી અને પાકાં થંડાં ચણાયછે અને પિત્ત નરમ પાડવા અપાયછે. તેના મૂળીઆથી પેટની ચુંક, અગ્નીમાંથી જ્વર, મટેછે અને પેટના ઇવડા તથા જેનેના નાસા થાયછે. મુશ્વતમાં તેને રક્તપિત્તહર, શુક્રદોષનાશક, સર્વ મેહહર અને મેહહર મણાયછે.

પત્રવનાર, હલકાં અને પિત્ત તથા વાયુને મટાડનાર છે.

આરોલી.

પિપાલસ્તુ સ્વસ્કન્ધચારો વહુલવલ્કલઃ । રાજાદનસ્તાપસેષ્ઠઃ સન્નકદુર્ધનુષ્પટઃ ॥ ચારઃ પિત્તકફાસ્રઘ્નસ્ત્વફલં મધુરં ગુરુ । સ્તિગ્ધં સરં મરુત્પિત્તદાહજ્વરત્વપાપહમ્ ॥ પિપાલયજ્ઞા મધુરો દૃષ્યઃ પિત્તાનિલાપહઃ । દ્યુઘોડતિદુર્જરઃ સ્તિગ્ધો વિષ્ટમ્બી ચામવર્ધનઃ ॥

નામ—પિપાલ, ખરસકંધ, ચાર, બહુલવલ્કલ, રાજકન, તાપસેષ્ઠ, સન્નકદુ અને ધનુઃપટ એટલાં આરોલીનાં સંસ્કૃત નામ છે. હિં. ચિરૌલ; ફા. તુકલેખાબ; અ. હયુસ્સમાના; ક. ચારગ્રીબ; તૈ. સાશ્વપુ. લા. *Buchananian latifolia*.

ગુણ—આરોલી પિત્ત, કષ્ઠ તથા લોહીના ખીઝાડને મટાડનાર છે. આરોલીનું ફલ મધુર, ખારે, સ્તિગ્ધ, મળને ખસેડનાર અને દાહ, જ્વર તથા તરશને મટાડનાર છે. આરોલીનો ગર્ભ મધુર, વીર્યને વધારનાર, પિત્ત તથા પવનને મટાડનાર, પ્રિય લાગે એવો, ધણી યુશકલીથી પચે એવો, સ્તિગ્ધ, દસ્તને રોકનાર અને આમને વધારનાર છે.

રાણુ.

રાજાદનઃ ફલાઘ્યસા રાજન્યા સ્તીરિકાપિ ચ । સ્તીરિકાપાઃ ફલં દૃષ્યં પલ્પં સ્તિગ્ધં હિમં ગુરુ ॥ તૃષ્ણામૃચ્ઞામદન્નાનિષ્પટોપચયાસ્રજિત્ ॥

નામ—રાજકન, ફલાઘ્યસ, રાજન્યા

અને સ્તીરિકા એટલાં રાણુનાં સંસ્કૃત નામ છે. હિં. ખીત્રી, ક. રેવણે; મ. રાજણી; ઇ. *Obtuscleaved mimusops* લા. *mimusops hexandra*.

ગુણ—રાણુનું ફળ વીર્યને વધારનાર, બળ આપનાર, સ્તિગ્ધ, ટાકું, ખારે અને તરશ, મૂર્છા, મદ, ખાંતિ, કાષ, તથે દોષ તથા લોહીના ખીઝાડને મટાડનાર છે.

વીકલો.

વિકલ્લતઃ સુવાવૃક્ષો પ્રનિયલઃ સ્વાદુકણ્ઠકઃ । સ એવ યજ્ઞવૃક્ષથ કણ્ઠકી વ્યાઘ્રપાદપિ ॥ વિકલ્લતફલં પક્કં મધુરં સર્વદોષજિત્ ॥

નામ—વીકલ, સુવાવૃક્ષ, પ્રનિયલ, સ્વાદુકંઠક, યજ્ઞવૃક્ષ, કંઠકી અને વ્યાઘ્રપાત્ એટલાં વીકલાનાં નામ છે.

ગુણ—વીકલાનું પાકું ફળ મધુર અને સખળા દોષોને મટાડનાર છે.

કમળકાકડી.

પચવીજંતુ પચાસંગાલોઝ્યં પચર્કટી પચવીજં હિમં સ્વાદુ કપાયં તિત્તર્કં ગુરુ ॥ વિષ્ટમ્બિ દૃષ્યં ક્ષેપં ચ ગર્ભમં સ્થાપકં પરમ્ । કફવાતકરં પલ્પં પ્રાદિ પિત્તાસ્રદાહનુત્ ॥

નામ—પચ્છળીજ, પચાસ, ગાલોઝ્ય અને પચર્કટી એટલાં કમળકાકડીનાં નામ છે.

ગુણ—કમળકાકડી ટાટી, મીઠી, ગુરી, કટવી, ખારે, ગ્રાહને રોકનાર, વીર્યને વધારનાર, રક્ત, ગર્ભનું સ્થાપન કરનાર, બળ આપનાર, કષ્ઠ તથા વાયુને

કરનાર, મળતું શોષણ કરનાર અને પિત્ત, લોહીનો ખીગાડ તથા દાહને મટાડનાર છે.

મખાના.

माखाचं पद्मबीजाभं पानीयफलमित्यपि । माखाचं पद्मबीजस्य गुणैस्तुल्यं विनिर्विशेत् ॥

નામ—માખાન, પદ્મખીખલ અને પાનીયફલ એટલાં મખાનાનાં નામ છે.

ગુણ—મખાનામાં કમળકાકડીના જેવા ગુણો છે.

સીંગીડાં.

शृङ्गाटकं जलफलं त्रिकोणफलमित्यपि । शृङ्गाटकं हिमं खादुं रुग्णं कषायकम् ॥ ग्राहि शुक्रानिलश्लेष्मप्रदं पिचासदाहशुद्ध ॥

નામ—શૃંગાટક, જલફલ અને ત્રિકોણફલ એટલાં સીંગીડાંનાં સંસ્કૃત નામ છે.

ગુણ—સીંગીડું ટાકું, ખીંડું, ભારે, વીર્યને વધારનાર, તુર મળતું શોષણ કરનાર, વીર્ય, વાયુ તથા કફને વધારનાર અને પિત્ત, લોહીનો ખીગાડ તથા દાહને મટાડનાર છે.

પોયણનાં ખીજ.

उक्तं कुमुदवीजं तु शुभैः कैरविणीफलम् । भवेत्कुमुदवीजं खादुं रुग्णं हिमं रुग्णं ॥

નામ—કુમુદખીજ, કૈરવિણીફલ અને કુમુદતીખીજ એટલાં રાતે ઉપડનાર ક-

મળ કે જે પોયણાં કેહેવાય છે તેના ખીજનાં નામ છે.

ગુણ—એ ખીજ મધુર, રક્ત, ટાકું તથા ભારે છે.

*મહુડા.

मधूको गुठपुष्पः स्वान्मधुपुष्पो मधुस्रवः । वानप्रस्थो मधुष्ठीलो जलजेऽथ मधूलकः ॥ मधूकपुष्पं मधुरं शीतलं रुग्णं बृंहणम् । बलशुक्रकरं मोक्षं वातपित्तविनाशनम् ॥ फलं शीतं रुग्णं खादुं शुफलं वातपित्तनुत् । अहर्घं हन्ति तृणास्रदाहश्वासक्षतक्षयान् ॥

નામ—મધૂક, ગુડપુષ્પ, મધુપુષ્પ, મધુસ્રવ, વાનપ્રસ્થ અને મધુષ્ઠીલ એટલાં મહુડાનાં સંસ્કૃત નામ છે. જળમાં થ-એલા મહુડાનું નામ મધુલક છે. હિં. મહુવા; ફ્રી. ચકાં; મ. મોહોવૃક્ષ; તૈ. ઇ-પા; ઈ. Euloocha tree; લા. Bassia latifolia.

ગુણ—મહુડાનું ફૂલ મધુર, ટાકું, ભારે, પ્રુદિ આપનાર, બળ તથા વીર્યને વધારનાર અને વાયુ તથા પિત્તનો નાશ

* મુશ્તમાં મહુડાના ફુલમાંથી કાઢેલા દારૂ ગરમ, ખાલી, કોચત આપનાર અને ભુખ પ્રદીપ્ત કરનાર ગણેલ છે. ને તેનાં ખીજમાંથી કાઢેલું તેજ મગજના દરદમાં આચપર ઘસવા ભલામણ કરેલ છે. અને જાડની છાજ પાચક, પિત્તચાયુ નાશક, મૂત્રક્રમ્પહર, વૃષ્ણનાશક, રક્તપિત્તહર, પક્ષ્વાતિચારનાશક, પિત્તગરનાશક, દાહનાશક, અને ચાસહર વાનુચેલ છે.

ચરકમાં મહુડાના ફુલને શોષીતસ્થાપન, રક્તશુદ્ધિકર, ખાલી અને ક્રોમકગણેલ છે.

કરનાર છે. મહુડાનું ફલ ટાકું, ભારે, મધુર, વીર્યને વધારનાર, મનને પ્રિય લાગે એવું નથી અને વાયુ, પિત્ત, તરશ, લોહીનો ખીગાડ, દાહ, શ્વાસ, ક્ષત તથા ક્ષયને મટાડનાર છે.

કાલસા.

परूपकं तु परुपमत्पास्य च परापरम् । परूपकं कपायाम्लमामं पित्तकरं लघु ॥ तत्पकं मधुरं पाके शीतं विष्टम्भि बृंहणम् । हृद्यं तु पित्तदाहास्रज्वरक्षयसमीरहत् ॥

નામ—પરૂપક, પરૂપ, અલ્પાસ્થિ અને પરાપર એટલાં કાલસાનાં સંસ્કૃત નામ છે.

ગુણ—એ કાચું ફળ તુફ, ખાટું, પિત્ત કરનાર અને હલકું છે. એ પાકું ફલ પાકમાં મધુર, ટાકું, ગ્રાહને શેકનાર, પ્રુષ્ઠિ કરનાર, મનને પ્રિય લાગે એવું અને પિત્ત, દાહ, લોહીનો ખીગાડ, જ્વર, ક્ષય તથા વાયુને મટાડનાર છે.

શેતૂત.

तूतः स्थूलश्च पूगश्च क्रमुको ब्रह्मदारश्च । तूतं पकं गुरु स्वादु हिमं पिचानिलापहम् ॥ तदेवागं गुरु सरगम्लोष्णं रक्तपित्तकृत् ॥

નામ—તૂત, રેવ, પૂગ, ક્રમુક અને બ્રહ્મદાર એટલાં શેતૂતનાં સંસ્કૃત નામ છે. હિં. તૂત; મ. તૂતે; ફા. તૂતસારી; અ. તૂત હામીજ; ઈ. Mull-errie; લા. Morus indica.

ગુણ—પાકું શેતૂત ભારે, મધુર, ટાકું અને પિત્ત તથા વાયુને મટાડનાર છે.

કાચું શેતૂત ભારે, મળને ખસેડનાર, ખાટું, ગરમ અને રક્તપિત્ત કરનાર છે. *દાહિમ.

दाहिमः करको दन्तबीजो लोहित-

* હિંદુ વૈદ્યો દાહિમનો રસ કેસર સાથે મેળવીને ચંદક તરીકે આપવા લક્ષ્યમણ કરે છે. આંતરડાંનાં કસક (ગ્રાહાની કબજા-આત ન હોય ત્યારેજ) માટે ફળની છાલ અને ફલ, લવીંગ, તજ, ધાણા મરી ધીમેરે ખુશબોદાર પદાર્થો સાથે મેળવીને આપે છે. હિંદુ વૈદ્યે પુસ્તકોમાં મૂળી-આંત્રી છાલમાટે કંઈ વર્જન જોવામાં આવતું નથી.

મુસલમાન અંધકારો મીઠાં, ખાટાં અને ખટમીઠાં એવાં ત્રણ જાતનાં દાહમ વર્જીવે છે. તેઓ ફળની છાલ તથા ફલ તેમના આહી ચુલોનેમાટે ધણી જાતનાં કસકમાં વાપરે છે, અને કહે છે કે મૂળી-આંત્રી છાલ ગ્રાહના ખીજ તમામ ભાગ કરતાં વધારે આહી છે અને પેટની અંદર થતા અપરા લાંબા કીડા (tapeworm) માટે ધણી અકરીર ગણાય છે. અને તે કસકમાં આપવામાટે પાંચ તોલા તાજી છાલ બમેર પાણીમાં નાંખીને એક થોડા પાણી બાકી રહે ત્યાંમુખી ઉકાળીને તે ઉકાળો થોડો થવા પછી તમામ પાણી નાખ ત્યાંમુખી એક એક આલો દર અડધી કલાકે પીવામાટે આપે છે. ધણી વખતે આ ઉકાળાથી પેટમાં ઉતરી આવવા જેવું લાગે છે પરંતુ આરી તરમાં પેટમાંના તમામ કીડા નીકળી જાય છે. દાહમનાં ખીજ અને તેનો રસ પેટની ચુંક મટાડનાર ગણાય છે. ગ્રાહાની ખીજાદીમાં હાલના ઉકાળામાં અશીલુ મેળવીને આપવાથી ધણી રક્તી અસર થાય છે.

લા. કંઈકેટલીક કહે છે કે ફળની છાલ પાચનશક્તિ વધારનાર અને આહી છે અને

પુષ્પકઃ । તત્ફલં ત્રિવિધં સ્વાદુ સ્વાદુ
મ્લં કેવલામ્લકમ્ ॥ તત્તુ સ્વાદુ ત્રિવિ
પત્રં તુદ્ગદાદ્ગ્વરનાશનમ્ । હૃત્કણ્ડમ્
સગન્ધત્રં તર્પણં શુક્રલં લઘુ ॥ કપાયા-
નુરસં ગ્રાહિ સ્લિષ્ઠં મેધાન્વાલહમ્ । સ્વા
દ્મલં દીપનં રુચ્યં કિંચિત્પિત્તચક્રં લઘુ ॥
અમ્લં તુ પિત્તજનકમ્લં વાતકફાપહમ્ ॥

નામ-દાડિમ, કરક, દત્તમીજ અને
લોહિતપુષ્પક એટલા દાડિમનાં સંસ્કૃત
નામ છે. હિ. અનાર, ફ. અનાગસીરી,
મ. ડાવીબ, અ. રમાન હમીજ, ક.
દાર્વીબ, તૈ. દાર્વીબાકાયા, ઈ. Pom
granate લા. Prunus granatum

ગુણ-દાડિમનું પ્રલ મીઠું, ખટમ
ધુર અને કેવલ ખાટું એવી રીતે ત્રણ
પ્રકારનું થાય છે. એઓમાં મીઠું કલ
ત્રણે કાપને હરનાર, તૃતી આપનાર,
વીર્યને વધારનાર, હલકું કષાયરસવાણુ,
મળનું શોષણ કરનાર, સ્લિગ્ન, બુદ્ધિ તથા
બળને આપનાર અને દાહ, જ્વર, છા-
તીનો કુર્ગન તથા કઠનો કુર્ગન તથા મો
ટોડાના કુર્ગનને મટાડનાર છે ખટ-

જીના મરડાના આગરમા તેને લગીમ સાથે
ઉજળીને આપનાથી બીજા બધા ઉપચાર
કરતા વધારે ગુણ કમો હતો

અરક પુરતકમા દાહને ઉત્તમ બન
કરનાર, હૃદય (રુચિ ઉત્તમ કરી સરીરને
ઉત્તેજન આપનાર) વધુરવળે

મુશ્નુત પુરતકમા તેને વાતનાશન (વાયુ
બેસાડનાર) મુખનોહર (પિશાબરચાનના
રોગ મગડનાર) તુલાનાગક (તપ્સ છી
પાવનાર) અને રૂચિકારક (રૂચિ ઉત્તમ
કરનાર) ગણાય છે

મધુર પ્રલ અશિને દીપ કરનાર, રૂચિ
ઉપાપનાર, કાંઠક પિત્ત કરનાર, અને
હૃદય છે કેવલ ખાટું પ્રલ પિત્તને ઉત્તમ
કરનાર, ખાટું અને વાયુ તથા કફને
મટાડનાર છે.

ગુંદી.

વહુવારસ્તુ શીતઃ સ્યાદુદાલો વહુવા
રકઃ । શ્વેલુઃ શ્વેત્પાતકથાપિ પિચ્છિલો
મૂતપ્રસકઃ ॥ વહુવારો વિપરફોદવ્રગ-
વીસર્પકુણુત્ । મધુરસ્તુવરસ્તિક્તઃ કે
ચ્ચ કફપિચ્છત્ ॥ ફલમામં તુ વિષ્ટ
મિમ્લ્લં પિત્તકફાસજિત્ । તત્પ્રકં મ-
ધુરં સ્લિગ્નં શ્વેત્પલં શીતલં શુભ ॥

નામ-બહુવાર, શીત, ઉદાવ, બહુ-
વારક, શેલુ, શ્વેત્પાતક, પિચ્છિલ અને
મૂતપ્રસક એટલા ગુંદીનાં સંસ્કૃત નામ
છે. હિ. ગુદની, મ. ભોંકરી ગોપલી,
અ. દબક, ક. ગોંદીલી, તૈ. ગુકદેર, ઈ.
Narrow leaved લા. Cordi myxa

ગુણ-ગુંદી મધુર છે, તુરી છે, ક-
ઠવી છે, કસનેવારતે મારી છે, અને ઝર
વિસ્ફોટક, ત્રણ, રતના, કોઠ, કદ તથા
પિત્ત એઓને મટાડનાર છે. ગુંદીનું
કાચુ ફલ ઝાડને રોકનાર, રક્ત અને
પિત્ત, કફ તથા લોહીના બીમાડને મ-
ટાડનાર છે. ગુંદીનું ખાટું પ્રલ મધુર,
સ્લિગ્ન, કદ કરનાર, ટાટું અને ભાગ છે.

નિર્ભળી.

પયઃપ્રસાદિ કતકં કતકં તત્ફલં
ચ તત્ । કતકસ્ય ફલં નેત્ર્યં જલનિ-
ર્મલ્લાકરમ્ ॥ વાતશ્વેત્પમ્હરં પ્રીતં મધુ-
રં તુવરં શુભ ॥

નામ—પયઃપ્રસાદિ અને કતક એ બે નિર્મળીનાં સંસ્કૃત નામ છે. નિર્મળીનું ફલ પણ કતક કેહેવાય છે. હિં. પાય-પસારી; ગુ. કતકફલ; મ. ચીલ્હાર, ગ-જરા; ક. ચીલ્હીકાચી; લા. *Strychnos potatarum*.

ગુણ—નિર્મળીનું ફલ નેત્રને હિતકારી, જળને નિર્મળ કરનાર, વાયુ તથા કફને મટાડનાર, ટાકું, મધુર, તુલું અને ભારે છે.

દ્રાક્ષ.

દ્રાક્ષા સ્વાદુફલા મોક્ષા તથા મધુર-સાપિ ચ । મૃદ્વીકા હારહૂરા ચ ગોસ્ત-ની ચાપિ કીર્તિતા ॥ દ્રાક્ષા પક્ષા સરા શીતા ચક્ષુષ્યા બૃંહણી ગુરુઃ । સ્વાદુપા-કરતા સ્વર્ણા તુવરા સ્પૃશ્મૂપચિદ્ ॥ કોષ્ઠમાસતકૃદ્ વૃષ્યા કફપુષ્ટિરુચિમ-દ્વા । હન્તિ મૃષ્ણાજ્વરજ્વાસવાતવાતા-ક્ષકામલાઃ ॥ કૃચ્છ્રાસપિચસંમોહદાહ-શોપમદાલ્પ્યાન્ । આમા સ્વલ્પગુણા ગુર્વી સૈવામ્લા રક્તપિત્તકૃત્ ॥ વૃષ્યા સ્પાદ્ ગોસ્તની દ્રાક્ષા ગુર્વી ચ કફપિ-ત્તનુત્ ॥

[ગોસ્તની ગુનઘા ઇતિ લોકે ।]

અવીજાન્યા સ્વલ્પતરા ગોસ્તનીસદશી ગુણૈઃ । દ્રાક્ષા પર્વતજા લઘ્વી સામ્લા શ્લેષ્મામ્લપિત્તકૃત્ ॥ દ્રાક્ષા પર્વતજા યાદક્ તાદશી કર્મર્દિકા ॥

ગવીના । ર્દિપદ્વીના । કિસિમિસ ઇતિ લોકે । પર્વતજા યહારી ઇતિ લોકે । કર-મર્દિકા કરોદી ઇતિ લોકે ।

નામ—દ્રાક્ષા, સ્વાદુફલા, મધુરસા,

મદ્વીકા, હારહૂરા, અને ગોસ્તની એ-ટલાં ધ્રાખનાં સંસ્કૃત નામ છે. હિં. ધખ; ફ. અંચુર; મ. કાળેદ્રાક્ષ; ક. ચિકુદ્રાક્ષે; તૈ. દ્રાક્ષા; ઇંગ. Grape લા. *Vitis Vinifera*.

ગુણ—પાટી ધ્રાખ મળને ખસેડનાર, ટાઢી, નેત્રને હિતકારી, પુષ્ટિ કરનાર, ભારે, પાકમાં તથા રસમાં મધુર, સ્વરને સારો કરનારી, તુરી, વિષ્ણુ તથા મૂત્રની પ્રવૃત્તિ કરનારી, ઢાઢામાં વાયુ કરનારી, વીર્યને વધારનાર, કફ તથા શ્વિને ઉ-ત્પન્ન કરનાર અને તરશ, જ્વર, શ્વાસ, વાયુ, વાયુથી થએલો લોહીનો બીગાડ, કમળો, મૂત્રકૃમ્મ, રક્તપિત્ત, મોહ, દાહ, શોષ, તથા મદાત્મક નામના રોગને મ-ટાડનાર છે. કાચી ધ્રાખ ઓછા ગુણ-વાળી છે અને ભારે છે. ખાટી ધ્રાખ ર-ક્તપિત્તને મટાડે છે. જે ધ્રાખ ગાયના આંચળ જેવી થાય છે તે વીર્યને વધા-રનાર, ભારે અને કફ તથા પિત્તને મ-ટાડે છે. ખિસમસી ધ્રાખ જે બીજ-વગરની અને ખડુ નાહાની થાય છે તેમાં ગાયના આંચળ જેવી ધ્રાખના જેવા ગુણ છે. પર્વતમાં થએલી ધ્રાખ હલકી, ખટારાવાળી અને કફ તથા અ-શ્લેષ્મિત્તને કરનારી છે. પર્વતમાં થએલી ધ્રાખમાં જેવા ગુણ છે તેવાજ ગુણ કરમદીમાં છે.

ખજુરી.

મૃમિલર્જૂરિકા સ્વાદ્રી દુરારોદા મૃદુચ્છદા । તથા સ્કન્ધફલા કાકક-

કેટી સ્યાદુમસ્તકા પિંઢસ્વર્જૂરિકા
 સ્વન્યા સા દેશે પશ્ચિમે ભવેત્ । સ્વર્જૂરી
 ગોસ્તનાકારા પરદીપાદિહાગતા ॥ જા-
 યતે પશ્ચિમે દેશે સાચ્છોહરેતિ કીર્ત્યતે
 સ્વર્જૂરીત્રિતયં શીતં મધુરં રસપાકયોઃ ।
 સ્તિગ્ધં રુચિકરં દુષ્યં સતસયહરં ગુ-
 રુ ॥ તર્પણં રક્તપિત્તઙ્ગં પુષ્ટિનિષ્ઠિમ્મશુ-
 ક્રદમ્ । કોષ્ટમાસ્તહદ્રલ્યં વાન્તિવાત-
 કફાપહમ્ ॥ ઝવરાતિસારશ્ચુતૃષ્ણાકા-
 સશ્વાસનિવારકમ્ । મદમૂર્ચ્છાપરુષ્પિત્ત-
 મયોષ્ઠૂતગદાન્તકૃત્ ॥ મહતીભ્યાં ગુણૈ-
 રત્ત્વા સ્વલ્પસ્વર્જૂરિકા સ્મૃતા । સ્વજૂ-
 રીતલ્પતોયં તુ મદપિત્તકરં ભવેત્ ॥ વાત-
 શ્લેષ્મહરં રુચ્યં દીપનં ષણ્ણકૃત્ ॥

નામ—ભૂમિખર્જુરિકા, સ્વાદ્વી, કં-
 ારોહા, મૃદુચ્છા, સ્કંધશ્લા, કાકકેટી
 અને સ્વાદુમસ્તકા એટલાં ખારેકડી (ખ-
 લેલાં) ના ઝાડનાં સંસ્કૃત નામ છે.
 બીજી મુસી ખારેકની ખજૂરી થાય છે
 તે પિંડ ખર્જુરિકા કેહેવાય છે અને તે
 પશ્ચિમ દેશમાં થાય છે. ગાયના આં-
 ચળ જેવી જે ખજૂરી બીજા દ્વીપમાંથી
 અહિં આવેલી છે અને પશ્ચિમ દેશમાં
 થાય છે તે છોહારા (છુવારી ખારેક)
 કેહેવાય છે. હિં. પિંડખજૂર; દ. ખુ-
 માંતર; મ. ખજૂરી; ક. ઈંચીલુ; તૈ.
 ઈંચીલ; ઈ. Date palm. લા. Phoe-
 nix montana.

ગુણ—તણે ખજૂરીઓ ટાલી, રસમાં
 તથા ખાકમાં મધુર, સ્તિગ્ધ, રૂચિ કર-
 નાર, પ્રિય લાગે એવી, ખારે, તૃપ્તિ

આપનાર, પુષ્ટિ કરનાર, ઝાડાને રોકનાર,
 વીર્યને વધારનાર, બળ દેનાર, અને ક્ષત,
 ક્ષય, રક્તપિત્ત, ક્રોધનો વાયુ, ઉલટી,
 વાયુ, કફ, જ્વર, અતીસાર, ભૂખ, તરસ,
 ઉધરસ, શ્વાસ, મદ, મૂર્છા, વાતપિત્ત,
 અને મધથી થએલા રોગને મટાડનાર
 છે. બે મોટી ખજૂરીઓ કરતાં નાહાની
 ખજૂરીમાં (ખલેલાંની ખજૂરીમાં)
 ઓછા ગુણ છે. ખજૂરીના ઝાડનું પાણી
 મદ તથા પિત્તને કરનાર છે, વાયુ તથા
 કફને કરનાર છે, રૂચિ ઉપજાવનાર છે,
 અગ્નિને દીપ્ત કરનાર છે અને બળ તથા
 વીર્યને વધારનાર છે.

સુલેખાની મુસી ખારેક.

સુલેખાની તુ મૃદુલા દલહીનફલા
 ચ સા । સુલેખાની શ્રમશ્રાન્તિદાહમૂ-
 ર્ચાસિપિત્તહત્ ॥

નામ—સુલેખાની, મૃદુલા અને દલ-
 હીનફલા એટલાં સુલેખાની મુસી ખા-
 રેકનાં સંસ્કૃત નામ છે.

ગુણ—એ ખારેક શ્રમ, શ્રમ, દાહ,
 મૂર્છા, લોહીનો બીગાડ તથા પિત્તને
 મટાડનાર છે.

*ખલેખ.

વાતાદો વાતર્વરી સ્યાન્નેત્રોપમફલ-

* મુસલમાન લખનારાઓ કહી બ-
 ઘમને સોજા ઉતારનાર ગણે છે અને સાં-
 ધાનાં દરદમાં તેમને સીરકા સાથે જાડીને
 જોષડે છે. વળી આખની જોયાની શક્તિ
 મજબુત કરવામાટે આંગે છે, પેપરનીટ
 અને મેદા સાથે મેળવીને આપવાથી ઉ-
 ધરસ મટી જાય છે. વળી એમ પળુ કહે-
 વાય છે કે તે ખાવાથી ખોશખોશ થેલીમાં

સ્તયા । વાતાદ ચણાઃ સુમિથો વા-

પથરી બંધાતી અટકે છે. પીશાબ વધારે આવેછે અને કાળજી અને બરણની બી-
મારી દૂર થાયછે. વાદીને માયામાં ચોપ-
ડવાથી બુઝો મરી જાયછે. ગુમડાં અને
ત્વચ્ચરોગમાં તેની પોટીસ બનાવીને ખાં-
ધેછે. બદામનાં મૂળીઆં શક્તિ વધારનાર
ગણાયછે, બદામનાં ઝાડનો શુંક જેને બ-
દામી શુંકના નામથી જાણાયછે તેને યુરો-
પીઆન બજારમાં હોગ ગમ અથવા ગમ
બસોરા નામથી જાણાયછે અને તે બીજા
સાધારણ શુંક તરીકે વપરાયછે.

ઉમેછે દવામાં બદામ પૌષ્ટિક ગણાય છે.
બદામનું તેલ મુવાળાશ આપનાર અને દસ્ત
ખુલાસે લાવનાર ગણાયછે અને તે વાસર-
હિત તેમજ લગભગ રમ્બિનાર્નું હોવાથી
દેટલીકળતના મલમ બનાવવામાં વપરાયછે.

મી. મરે પોતાની સિંધની ઔષધીય
વનસ્પતી એ ગ્રંથમાં બદામનાં લખેછે
કે હિંદુસ્તાનમાં બદામ ઔષધી તરીકે ધણી
વપરાતી નથી.

કાકર એનરેલીના લખવા પ્રમાણે કા-
રસી અને અરબી વેદો મીઠી બદામને કા-
ગોત્તેજક પદાર્થોમાંનો આંક ગણેછે અને
કંડથી બદામને પીશાબની પેલીમાં થયેલી
પથરી પીગાળનાર ગણેછે. બદામ બરા-
બર ચાવીને ન ખાય તો સેહેલાઈથી પા-
ચન થતી નથી. તમામ જાતની મીઠા-
ઈમાં બદામ ધણી વપરાયછે. બદામની
મીઠાઈમાં સેંકડે ૫૪ ટકા તેલ રહેલું છે. ક-
ંડની બદામ ઝેરી છે અને ધણી વખતે
તેનાથી માણસ, નાનાં બચ્ચાં અને નાનાં
જાનવરોનાં મોત નીપજેલાં છે. તેમનામાં
મીઠી બદામ જેટલું તેલ નીકળતું નથી,
તેલમાં ખુસીક અથવા હાઈડ્રોસાથનીક
આસીડ રહેલું છે અને તેને સીધેજ તે-
નામાં કેશી ગુણો રહેલાછે. દેટલીક વખતે
તાવની બીમારીમાં આ તેલ વપરાયછે પ-

તત્રઃ શુક્રકૃદ્ ગુરુઃ ॥ વાતાદમજા
મધુરો દૃષ્યઃ પિત્તાનિલાવહઃ । સ્નિગ્ધો-
ષ્ણઃ કફકૃત્તેષ્ઠો રક્તપિત્તવિકારિણામ્ ॥

નામ—વાતાદી, વાતવૈરી, અને ને-
ત્રોપમદ્ધ એટલાં બદામનાં સંસ્કૃત
નામ છે. અ. લોન્ડામુર; ઈ. Almond;
લા. Amygdalus communis.

ગુણ—બદામ ગરમ, સારી પેઠે સ્નિગ્ધ,
વાયુને હરનાર, વીર્યને વધારનાર અને
ભારે છે. બદામનો ગર્ભ મધુર, વીર્યને
વધારનાર, પિત્ત, તથા વાયુને મટાડનાર,
ગરમ, કફ કરનાર અને રક્તપિત્તના વિ-
કારવાળાઓને વાસ્તે સારો નથી.

સેવકળ.

મુદિપ્રમાણં વદરં સેવં સિવિતિકા-
ફલમ્ । સેવં સમીરપિત્તવ્રં શૂંઘળં કફ-
કૃદ્ ગુરુ । રસે પાકે ચ મધુરં શિશિરં
રુચિશુક્રકૃત્ ॥

નામ—મુદિપ્રમાણ, પદર, સેવ અને
સિવિતિકાદ્ધ એટલાં સેવકળનાં સંસ્કૃત
નામ છે. હિં. રોબવીહી; ઈ. સેળ; અ.
તુશાહ; ઈ. Apple; લા. Pyrus malus.

ગુણ—સેવકળ વાયુ તથા પિત્તને
મટાડનાર, મુદિ આપનાર, કફ કરનાર
ભારે, પાકમાં તથા રસમાં મધુર, ટાકું.

વન્તુ તે ધણું ઝેરી છે અને તેને હાઈડ્રો-
સાથનીક આસીડ જે અતિ ઝેરી પદાર્થ
છે તેની માફક વપરાયછે. દેશી વેદો બ-
દામનું તેલ પૌષ્ટિક દવામાં વાપરેછે અને
તેને મરચી અથવા દેફેક્ટ, અને બીજા મ-
ગજની બીમારીમાં માયાકપર જાળવામાં
વાપરેછે.

રૂચિ કરનાર અને વીર્યને વધારનાર છે.

નાસપાત.

અમૃતફલં લઘુ ઘૃષ્ણં મુસ્તાદુ ત્રીન્
હરેદોપાન્ । દેશેષુ મુદ્ગલાનાં વહુલં
તલ્લમ્બ્યતે લોકૈઃ ॥

નામ—નાસપાત કે જે બદકસાન
અને કાબૂસ વગેરે રોગમાં પ્રસિદ્ધ છે તે
આયુર્વેદક કહેવાય છે.

ગુણ—નાસપાત હલકું, વીર્યને વધારનાર, બહુ મીઠું, તથા દોષને મટાડનાર
અને તે મુગલોના દેશમાં બહુ મળે છે.

પીલુ.

પીલુર્લફલઃ સંસિ તથા શીતફ-
લોડપિ ચ । પીલુઃ સ્લેષ્મસમીરણં પિ-
ત્તલં મેદિ ગુલ્મનુત્ ॥ સ્વાદુ તિર્કં ચ
યત્ પીલુ તન્નાત્યુષ્ણં ત્રિદોષહૃત્

નામ—પીલુ, યુલક, સંસી તથા
શીતલ એટલાં પીલુનાં સંસ્કૃત નામ છે.

ગુણ—પીલુ પિત્ત કરનાર, દસ્ત લગા-
ડનાર અને કફ, વાયુ તથા ગોષ્ઠી એ-
ઓને મટાડનાર છે. જે પીલુ મીઠું અને
ઠંડું હોય છે તે બહુ ગરમ નથી અને
મધુ દોષને મટાડનાર છે.

પાહાડી પીલુ.

પીલુઃ શૈલમયોસોટઃ કર્પરાલથ
કીર્તિતઃ । અસોટકોડપિ વાતાદસદશઃ
કફપિત્તકૃત્ ॥

નામ—પાહાડી પીલુ અસોટ અને ક-
ર્પરાલ કહેવાય છે.

ગુણ—જે પીલુ બદાગસગાન છે
અને કફ તથા પિત્તને કરનાર છે.

બીજેડું.

વીજપૂરો માતુલો રુચકઃ ફલપૂ-
રકઃ । વીજપૂરફલં સ્વાદુ રસેડમ્લં
દીપનં લઘુ ॥ રક્તપિત્તહરં કણ્ઠજિ
હાહૃદયશોધનમ્ । આસકાસારુચિહરં
હૃદયં તૃણાહરં સ્મૃતમ્ ॥

વીજપૂરોડપરઃ મોક્ષો મધુરો મધુર્કર્ક-
ટી । મધુર્કર્કટિકા સ્વાદ્રી રોચની શી-
તલા મુક્તઃ ॥ રક્તપિત્તપન્થાસકાસ-
શિકાન્નમાપહા ॥

નામ—બીજપુર, માતુલુંગ, રુચક,
અને રૂલપૂરક એટલાં બીજેરાનાં સંસ્કૃ-
ત નામ છે. હિં. મધુર્કરી; મ. મહા-
લુંગ; ફા. તુરંગ; અ. ઉતરંગ; ક. મા-
ધવલા; તૈ. દવાકાયા; ઈ. Citrus, લા.
Citrus acida.

ગુણ—બીજેરાનું રૂલ મધુર, રસમાં
આટું, અગ્નિને દીપ્ત કરનાર, હલકું, ર-
ક્તપિત્તને મટાડનાર, કંઠ, જીભ તથા
હૃદયને સાફ કરનાર, ત્રિપલાગે એવું,
અને આસ, ઉધરસ, અરુચિ તથા ત-
રશને હરનાર છે. જે બીજ બીજું
બીજેડું થાય છે તે મધુર અને મધુર્ક-
ટી કહેવાય છે. જે બીજેડું મધુર, રુચિ
ઉપબવનાર, ટાકું, બાગે અને રક્તપિત્ત,
કાષ, આસ, ઉધરસ, હૃદય તથા બ્રમને
મટાડનાર છે.

લાંબાં લાંબુ.

સ્વાજ્જમ્બીરો દન્તશરો જમ્બજ-
મ્બીરજમ્બલાઃ । જમ્બીરમુષ્ણં ગુર્વન્ન
વાતસ્લેષ્મવિવન્યનુત્ ॥ શૂલકાસફો-

ત્લેશ્છર્દિતૃણામદોષજિત્ । આસ્યૈવ-
સ્પહૃત્પીઢાવહિમાન્ધકૃષીન્ હરેત્ ॥ સ્વલ્પ-
જમ્બીરિકા તદ્વત્ તૃણાશ્ચર્દિનિવારિણી
નામ-જંબીર, દંતચક્ર, જંબ, જંબી-
ર અને જંબલ એટલાં લાંબાં લીંબુનાં
સંસ્કૃત નામ છે.

ગુણુ-એ લીંબુ ગરમ, ભારે, ખાટું,
અને વાયુ, કફ, મલખંધ, શળ, ઉધર-
સ, કફથી થતી મુંઝવણ, ઉલટી, ત-
રશ, આમસંબંધી દોષ, મુખનું વિર-
સપણું, છાતીની પીડા, અગ્નિનું મંદપણું
અને કૃન્નિને મટાડનાર છે. એ લીંબુની
નાહાની જાત તરશને અને ઉલટીને
મટાડે છે.

ખાટાં ગોળ લીંબુ.

નિમ્બુ સ્ત્રીનિમ્બુકે છીને નિમ્બુક-
મપિ કીર્તિતમ્ । નિમ્બુકમલ્લં વાતઙ્ગ-
દીપનં પાચનં લઘુ ॥ નિમ્બુકં કૃમિસ-
મૂહનાશનં તીક્ષ્ણમલ્લમુદરવ્રદાપહમ્ ।
વાતપિત્તકફશૂલિને હિતં કષ્ટનિવૃત્તિ-
રોચનં પરમ્ ॥ ત્રિદોષવહ્નિષ્વવાતરો-
ગનિપીઢિતાનાં વિપવિહલાનામ્ । મ-
ન્દાનલે વદ્ધગુદે પ્રદેયં વિષ્વચિકાયાં મુન-
યો વદન્તિ ॥

નામ-નિંથુ (સીલિંગે) નિંથુક અને
નિંથૂક (નંપુંસકે) એ ખાટાં ગોળ લીં-
બુનાં સંસ્કૃત નામ છે. હિ. નિંથુ; ફા.
લીમુને તુર્ચ; મ. લધુ ઈંડનીંથુ; અ.
લીમુને હામીબ; ક. કચીવે; તૈ. ની-
ખપેંડુ છે. Lemons; લા. Lemonum
acidum.

ગુણુ-એ લીંબુ ખાટું, વાયુને હર-
નાર, અગ્નિને દીપ્ત કરનાર, પાચક અને
હલકું છે. બીજા અંધમાં કહ્યું છે કે એ
લીંબુ જીવડાઓને મટાડનાર, તીક્ષ્ણ
ખાટું, પેટની પીડાને મટાડનાર, જ-
તાદિકને ખસેડનાર, બહુજ રૂચિ ઉપ-
જવનાર અને વાત, પિત્ત, કફ તથા શ-
ળવાળાને પરમહિતકારી છે. એ લીં-
બુના ઉપરથી રૂચિ માંડ મટે છે. ત્રણે
દોષ, અગ્નિ, ક્ષય તથા વાયુસંબંધી શ-
ળથી પીડાએલાઓને, ઝેરથી વિબ્ધ
થએલાઓને, મંદ અગ્નિવાળાઓને, ક-
સ્તની કબજીયતવાળાઓને તથા કાલે-
રાવાળાઓને એ લીંબુ દેવું જોઈએ એમ
મુનિઓએ કહ્યું છે.

મીઠાં લીંબુ.

મિષ્ટનિમ્બૂફલં સ્વાદુ ગુરુ માસ્તપિત્ત-
નુત્ । ગરોરગવિપધ્વંસિ કફોત્લેગિ ન
રક્તહત્ ॥ શ્લેષ્મણિતૃણાશ્ચર્દિહરં વલ્લ-
્વ વૃંહણમ્ ॥

મીઠું લીંબુ મધુર, ભારે અને વાયુ
પિત્ત, ઝેર, સર્પનું ઝેર, લોહીનો ખીગા-
ડ, શોષ, અરૂચિ, તરશ તથા ઉલટી એ-
ઓને હરનાર, કફસંબંધી પીડાને કર-
નાર, બળ આપનાર અને પુષ્ટિકારક છે.

કર્મરંગ.

કર્મરંગં દિપં ગ્રાદિ સ્વાદ્મલ્લં કફ-
વાતહત્ ॥

કર્મરંગ (એક જાતનું લીંબુ) ટાટું,
મળને સુકાવનાર, મધુર, ખાટું, અને
કફ તથા વાયુને હરનાર છે.

આંખની. ૫

અમ્લિકા ચુકિકામ્લી ચ ચુક્રાદ-

* હિંદુ વૈદો તેને યાદી, પાચક, દસ્ત ખુલાશે લાવનાર અને આડાની કળણચત્ર અને તાવમાં ધણી ઉપયોગી ગણેછે. આમલીની શીંગની ઉપરની છાલની રાખ ખારતરીકે દવામાં વપરાયછે. અને પાંદડાં સોજાઉંપર અધિવાથી સોજા ઉતરી જાયછે.

મખનન ઉલ્લ અહલીઆનો કર્તા બે જાતની આંમલી વર્ણવેછે, -લાલ અને છુરા ફગની. આ બે જાતમાં લાલ વધારે ઉત્તમ ગણાયછે. આંમલીના ગરબને મુસલમાન વૈદો આહી, દસ્ત ખુલાશે લાવનાર, પિત્તની ઉલ્લરી બંધ કરનાર અને જીલ્લાબ વાટે પિત્ત કાઢી નાંખનાર ગણેછે. જીલ્લાબ લાવવાને આપથી હોષ ત્યારે તેની સાથે જેમ બને તેમ ખીજા પ્રવાહી ધણા થોડા આપવા. ગળાની અંદરના સોજામાટે આંમલીના પાણીના કોગળાથી સારો આરામ થાયછે. ખીજામાં પણ યાદી મુજબ રહેલો છે અને તેમને બાણીને થોડીસ બનાવી શુભકાંઉપર બાંધેછે. પાંદડાંને પાણીમાં વાઢીને પાણી નીચેથી કાઢીને તે પાણી પિત્તના ભેરથી આવતો તાવ અને પીશાબની ગરમીમાટે અપાયછે; અને તેમને વાઢીને થોડીસ બનાવીને અધિવાથી સોજા ઉતરી જાયછે અને દરેક કમી થાયછે. આંખના પડદાના સોજામાટે કુલની થોડીસ બાંધેછે, અને કુલની રસ દુલ્હતા હરરામાં સારો ફાયદો કરેછે. જાડની છાલ પણ આહી અને પાચક છે. આંમલીના જાડને પવન દેલીલોકો તંદુરસ્તીને હાનિકર્તા ગણેછે અને એમ પણ કહેછે કે આમલીના જાડ નીચે તંજુ લાંબા વખત રહેવા દેવાથી તેમજ કમડું સડી જાયછે, તેમ આંમલીના જાડ નીચે ખીજા જાડ પણ ક્ષયિતજ નેવામાં આવેછે. મદ્રાસ ઈલા-

ન્તસવાપિ ચ । અમ્લા ચ વિવિકાચિ-
ચા તિન્તિડીકા ચ તિન્તિડી ॥ અ-

કાના લોકો આંમલીનું પાણી અને ખીજા ફેરલીક રીતે તૈયાર કરેલું મીઠા ખેરાસમાં ઘણું વાપરેછે. તેનાં ખીજાને પણ શેકીને અથવા બાણીને ખાયછે.

અરકસંહિતામાં આમલીને આમ્લ, (ખા-
લી) પિત્તશામક (પિત્ત બેસાડનાર) અને
સારક (થોડો જીલ્લાબ લાવનાર) વર્ણવેલ છે.

ચક્રદત્તમાં ધંતુરા વિગેરેનું ભેર ઉતારવા-
માટે ખજુર, દ્રાક્ષ, આંમલીનો મર્લ, કા-
ડનાં ખીજા, ફાલસાં અને આમળાં સ-
રખે ભાગે લઈને તેમને બારીક કરી તેમાં
પાંચમણું પાણી મેળવીને ઉકાળીને થાકું
કરી અરપવા લખેલ છે. દવા તરીકે આં-
મલીનો ગરબ ૧૩ મીઠામાર અથવા તેથી
વધારે ખાવાથી થોડો જીલ્લાબ લાગેછે, પા-
ચનશક્તિ વધેછે અને તરસ થોડી લાગેછે.
સાથે આંમલીનાં અરબ મેળવીને આપ-
વાથી પહેલાની અસર વધારે સારી થાયછે,
પરંતુ રેવંચીના થીરા નેવા જીલ્લાબ સાથે
મેળવવાથી તેની અસર થોડી કરેછે.

વીરીશમ્ભ લોકો મરડાના દરદમાં તે-
મજ પાચનશક્તિ વધારવામાટે આંમલીનાં
ખીજાખીજા દવાઓ સાથે મેળવીને વાપરેછે.
સીલોનમાં કાળજા અને અરકની માંડની
ખીજારીમાં કુલની એક જાતની મીઠાઈ
બનાવીને દરદીને આપેછે. પાંદડાંને બા-
ણીને તેમને શેક કરવામાં વાપરેછે. આંમ-
લીના જાડ નીચે મુલાથી રોગ થાયછે એમ
આપણા લોકો માનેછે. આંમલીના શુંદનો
લુકો કરીને નામુરઉપર ચોપડવાથી જલદી
રૂઝ આવવા માંડેછે; અને પાંદડાંને યંદા
પાણીમાં ભાંજવીને આંખો દુખવા આવી
હોષ ત્યારે તેમજ નામુરઉપર બાંધેછે. ખી-
જાને વાઢીને પાણી સાથે મેળવીને શુભકાં
ઉપર ચોપડવાથી અંદર જલદીથી ૫૩ થઈ
શુભકું કુટી જાયછે.

મ્લિકામ્લા ગુરુવાતહરી પિત્તકફાસ-
કૃત્ । પક્ષા તુ દીપની રુક્ષા સરોણા
કફવાતનુત્ ॥

નામ—અમ્લિકા, ચુક્રિકા, અમ્લી,
ચુકા, દંતરાહ, અમ્લા, ચિચિકા, ચિચા,
તિતિડી અને કાયતિતિડી એટલાં આં-
ખલીનાં સંસ્કૃત નામ છે. હિં. અમ્લીલી
મ. ચીચ; અ. તમરહિંદી; કં. હુણીસે;
તૈ. ચીતાચેદુ; ઈ. Tamarind tree,
લા. Tamarindus indicus.

ગુણ—આંખલી (આંખલીનું કાયું ક-
લ) ખાટી, ભારે, વાયુને હરનાર, અને
પિત્ત, કફ તથા શ્વેતને હરનાર છે.
આંખલીનું પાકું ફલ આગિને દીપ્ત કર-
નાર, રક્ત, મળને ખસેડનાર અને કફ
તથા વાયુને મટાડનાર છે.

અમ્લબેદ.

સ્યાદમ્લવેતસશ્વક્રં ત્રતાવેધિ સહસ્ર-
નુત્ । અમ્લવેતસમત્યમ્લં મેદનં લઘુ
વીપનમ્ ॥ દ્વિગશૂલગુલ્મગ્નં પિત્તલં
લોમહર્ષણમ્ । રુક્ષં વિષ્ણુવદોપપ્રં પ્ત્રી-
હોદાવર્તનાશનમ્ ॥ દિક્ષાનાશરુચિ-
શ્વાસકાસાજીર્ણવમિશ્નુત્ । કફવાતા-
મયધ્વંસિ છાગમાંસદ્રવસકૃત્ ॥ ચળકા-
મ્લગુણં જ્ઞેયં લોહસૂચીદ્રવસકૃત્ ॥

નામ—અમ્લવેતસ, ચુક, શતવેધિ
અને સહસ્રનુત્ એટલાં અમ્લબેદનાં
સંસ્કૃત નામ છે. હિં. અમ્લવેત; ફા. તુ-
પેક; મ. ચુકા; ઈ. Common sorrel;
લા. Acido Zeyfolia

ગુણ—અમ્લબેદ બહુ ખાટું, દંત

લગાડનાર, હલકું, આગિને દીપ્ત કર-
નાર, પિત્ત કરનાર, રૂવાડાંને ઉભાં કર-
નાર, રક્ત, લોહાની રોધને પીગળાવી,
નાખનાર, ચણાની ખટાર જેવા ગુણ-
વાળું અને છાતીનાં દરદ, શૂળ, ગોટા,
વિષ્ણુ તથા મૂત્રના દોષ, બરલતું દરદ,
ઉદાવર્ત નામનો રોગ, હીંક, આશ્વર્ય,
અશ્વિ, શ્વાસ, ઉધરસ, અજીર્ણ, વમન,
કફસંબંધી રોગ, તથા વાયુસંબંધી રોગ
મટાડનાર છે. અમ્લબેદથી બકરાનું માંસ
પીગળી જાય છે.

કોકમ.

દૃક્ષામ્લં તિન્તિદીકં ચ તુક્રં સ્યાદ-
મ્લવસકમ્ । દૃક્ષામ્લમામમ્લોણં વાત-
ગ્નં કફપિત્તલમ્ ॥ પક્કં તુ દુર્ય સંગ્રાહિ
કડુકં તુવરં લઘુ । અમ્લોષ્ણં રોચનં
રુક્ષં દીપનં કફવાતકૃત્ ॥ વૃષ્ણાશોષ-
હનીગુલ્મશૂલદ્વિગજન્તુજિત્ ॥

નામ—વૃક્ષામ્લ, તિતિડીક, ચુક અને
અમ્લવૃક્ષક એટલાં કોકમનાં સંસ્કૃત
નામ છે. હિં. વિધાંબીલ; મ. આમ-
સોલ; કં. તીતીડીક; ઈ. Kokum ba-
tter tree; લા. Zarcosia purpurea.

ગુણ—કાયું કોકમ ખાટું, ગરમ, વા-
યુને હલનાર અને કફ તથા પિત્તને ક-
રનાર. પાકું કોકમ ભારે, મળને શુકા-
વનાર, તીખું, તુકું, હલકું, ખાટું, ગરમ,
રૂચિ ઉપજવનાર, રક્ત, આગિને દીપ્ત
કરનાર, કફ, તથા વાયુને કરનાર અને
તરશ, અરગ, સંજેદગી, ગોટા, શૂળ,
છાતીનાં દરદ તથા જીવડાને મટાડનાર છે.

ચતુરમ્લ અને પંચામ્લ.

[અય ચતુરમ્લપદ્મામ્લયોર્લક્ષણમ્]

અમ્લવેતસવૃક્ષામ્લબૃહજ્ઞમ્વીરનિમ્બુ-

કૈઃ । ચતુરમ્લં હિ પદ્મામ્લં વીજપૂરયુ-
તૈર્ભવેત્ ॥

લક્ષણ—અમ્લબેફ, ઠાકમ, મોઢું લાં-
બુ લીંબુ અને ગોળ ખાટું લીંબુ એ ચાર
પદાર્થો ભેળા થઇને ચતુરમ્લ કેહેવાય
છે અને તેઓમાં બીજોરને ભેળવવામાં
આવે ત્યારે પંચામ્લ કેહેવાય છે.

ફળોનો ઉપયોગ કરવાની રીત.

ફલેષુ પરિપક્વં યદ્દુળવત્તદુદાહતમ્ ।
વિત્વાદન્યત્ર વિજ્ઞેયમામં તદ્દિગુણાધિ-
કમ્ ॥ ફલેષુ સરસં યત્સ્વાહુળવત્તદુ-
દાહતમ્ । દ્રાક્ષાવિત્ત્વશિવાદીનાં ફલં
શુષ્કં ગુણાધિકમ્ ॥ ફલતુલ્યગુણં સર્વ-
મજ્ઞાનમપિ નિર્દિશેત્ । ફલં દિમાગ્નિ-
દુર્વાતિબ્જાલકીટાદિદૂષિતમ્ ॥ અકા-
લર્જં કુભૂમીર્જં પાકાતીર્જં ન ભક્ષયેત્ ॥

(પાકાતીર્જં પાકમતિક્રમ્ય સ્થિતમ્)

બીલાં શિવાય ખાટીનાં સમળાં ફ-
ળોનાં પરિપક્વનેજ ગુણુવાળું સમજવું.
બીલું તો કાર્યું હોય તો ખમણા ગુણ-
વાળું છે. ધ્રાપ્ત, બીલી અને હરડે વ-
ગેરેનું જે ફળ સુકાએકું હોય તેમાં અ-
ધિક ગુણુ છે. જેવા ફળમાં ગુણુ કલા
છે તેવાજ ગુણુ તેઓના ગર્ભમાં છે
એમ સમજવું. જે પ્રજા હિગથી, અ-
શિથી, ખરાબ પવનથી, સર્પથી કે ટીકા
વગેરેથી ખગડી ગયું હોય, સગય વખર

યએકું હોય, ખરાબ પૃથ્વીમાં ઉત્પન્ન
થયું હોય અથવા ખાટીને ખગડી ગયું
હોય તે ફળને ખાવું નહિ.

इति श्रीभावप्रकाशे आम्रादिकलवर्गः ।

અથ ધાતૂપદાતુરસોપરસ
રત્નોપરત્નવિષોપ
વિષવર્ગ:

ધાતુનાં લક્ષણ તથા ગુણ.

स्पर्श रूपं च ताम्रं च रत्नं यसद-
मेव च । सीसं लोहं च सप्तैते धातवो
गिरिसम्भवाः ॥ बलीपलितखालित्य-
काश्यावित्यजरामपान् । निवार्य देहं
दधति नृणां तद्भातवो मताः ॥

સોનું, રૂપું, તાંબું, કથીર, જસત,
સીસું તથા લોહું એ સાત ધાતુઓ પ-
ર્વતોમાં થાય છે. એઓ વળીયાં, સ-
ફેત કેય, આથાનું કથરહીતપણું, દુખ-
ળાપણું, નિર્ગતપણું, ધડપણ તથા રોગો
એઓનું નિવારણ કરીને માણસોના શ-
રીરને ખારી રાખે છે એટલાખાટે ધા-
તુઓ કેહેવાય છે.

સોનું.

पुरा निजाथमस्थानां सप्तर्षीणां
जितात्मनाम् । मरीचिरद्विरा अत्रिः पु-
लस्त्यः पुलहः क्रतुः ॥ वसिष्ठश्चेति स-
प्तैते कीर्तिताः परमर्षयः । पत्रीत्रिलोक्य
लावण्यलक्ष्मीसम्पन्नयोवनाः ॥ क-
न्दर्पदर्पविष्वस्तचेतसो जातवेदसः । प-

તિતં ચદ્રાપૃષ્ઠે રેતસ્તદેમતામગાત્ ॥
 કૃત્રિમં ચાપિ ભવતિ તદ્રસેન્દ્રસ્ય વેષ-
 તઃ । સ્વર્ણં સુવર્ણં કનકં હિરણ્યં હેમ હા-
 ટકમ્ ॥ તપનીયં ચ ગાઢ્યેયં કલધૌતં
 ચ કાશ્વનમ્ । ચામીકરં ચાતકુમ્ભં ત-
 થા કાર્ત્તસ્વરં ચ તત્ ॥ જામ્બૂનદં જા-
 તરૂપં મહારજતમિત્યપિ । દાહે રક્તં સિ-
 તં છેદે નિપેકે કુક્કુમ્ભમ્ ॥ સારં શુ-
 ત્વોજિતં સ્નિગ્ધં કૌમલં ગુરુ હેમ સત્ ॥

(સત્તમમ્ ।)

તચ્છેતં કવિનં રક્તં વિવર્ણં સમલં
 દલમ્ ॥ દાહે છેદે સિતં શ્વેતં કપેત્યા-
 વ્યં લઘુ સ્ફુટમ્ ।

(દલનોરં ઇતિ લોકે । સ્ફુટં ચઢનાહ-
 તં સ્ફુટતિ ।)

સુવર્ણં શીતલં શુષ્કં વસ્યં ગુરુ ર-
 સાયનમ્ ॥ સ્વાદુ તિત્તં ચ તુવરં પાકે
 ચ સ્વાદુ પિષ્ઠિલમ્ । પવિત્રં ગ્રંથણં નેત્ર્યં
 મેધાસ્મૃતિમતિમદમ્ ॥ હૃદયમાયુઃકરં કા-
 ન્તિવાગ્વિશુદ્ધિસ્થિરસકૃત્ । વિપદાય-
 સયોન્માદપ્રિદોષચ્ચરશોપજિત્ ॥ વલં
 સર્વીર્યં હરતે નરાણાં રોગવ્રજાઞ્ચોપય-
 તીહ કાયે । અર્સાગ્ન્યકર્તા ચ સદા મુઘ-
 ઈમશુદ્ધમેતન્મરણં ચ કુર્યાત્ ॥ અસમ્યક-
 મારિતં સ્વર્ણં વલં ધીર્યં ચ નામયેન્દ્ર ।
 કરોતિ રોગાન્ મૃત્યું ચ તદ્વન્ધાઘવ-
 તસ્તતઃ ॥

ઉત્પત્તિ—મરીચિ, અંગિરા, અગ્નિ,
 પુલસ્ત્ય, પુલહ, ઋતુ અને વસિષ્ઠ એ
 સાત મુનિઓ સમર્પિ કેદેવાય છે. અં-
 તઃકરણને તથા દંદ્રિયોને ઝનતાણે એ

સમર્પિઓ પોતાના આશ્રમમાં રહેતા
 હતા ત્યાં રૂપાળી અને પૂર્ણ બુવાની-
 વાળી એઓની સ્ત્રીઓને બેઈ કામાતુર
 થએલા અગ્નિદેવનું ને વીર્ય ધરતીપર
 પડ્યું તે સોનું થયું છે. પારદના વેધથી
 નવું બનાવટનું સોનું પણ થાય છે.

નામ—સ્વર્ણ, સુવર્ણ, કનક, હિરણ્ય,
 હેમ, હાટક, તપનિય, ગાગિય, કુલધૌત,
 કાંચન, ચામીકર, ચાતકુંભ, કાર્ત્તસ્વર,
 જાંબૂનદ, જાતરૂપ અને મહારજત એ-
 ટલાં સોનાનાં સંસ્કૃત નામ છે. હિં.
 સોના; મ. સોને; ફા. તિલા; અ. જ-
 હપ; ક. સ્વર્ણ; તૈ. ખગારં; ઈ. Gold;
 લા. Autumn

પરીક્ષા—જે સોનું તપાવતાં રાત્રી, કા-
 પતાં ધોણું, રેડતાં કેસર જેવું દેખાય, રૂ-
 પા તથા ત્રાંખા વગરનું, સ્નિગ્ધ, કઠું,
 નિર્મલ અને ભારે હોય તે સોનું ધણું
 ઉત્તમ છે એમ સમજવું. જે સોનું ધોણું,
 કઠણું, રૂક્ષ, ખરાબ વર્ણવાળું, મેલવાળું,
 ગાંધ જેવું, તપાવતાં તથા કાપતાં ધોણા-
 શવાળું, કસોટીમાં ધોણું, હલકું અને
 ધણુ ભારતાં પ્રાદી બળે એવું હોય તે
 સોનું ત્યાગ કરવા એવ્ય છે.

ગુણ—સોનું ટાકું, ધાતુને પુષ્ટ કર-
 ના, બળ આપનાર, ભારે, રસાયન,
 મંદૂર, કડનું, તુટું, પાકમાં મધુર, સ્ત્રી-
 કામવાળું, પવિત્ર, મરીચને વૃદ્ધિ આપ-
 નાર, નેત્રને દિગ્દર્શી, શુદ્ધિ કરાવણું
 શક્તિ તથા વિચાર શક્તિને આપનાર,
 પ્રિય લાગે એવું, આયુષ્યને વધારનાર

કાંતિને તથા વાણીને સ્વચ્છ કરનાર, સ્થિરતા આપનાર અને બે પ્રકારનાં વિષ, ક્ષય, ઉન્માદ, ત્રિકોષ, જ્વર તથા સોષ એવાને હરનાર છે. એ સોનું સંસ્કારથી બરાબર શોધાએલું ન હોય તો મનુષ્યોના બળને તથા વીર્યને હરી લે છે, અનેક રોગો ઉત્પન્ન કરીને કાયાને સુકાવી નાખે છે, સર્વદા અસુખ કરે છે અને મારી પણ દે છે. બરાબર નહીં મરાએલું સોનું બળનો તથા વીર્યનો નાશ કરે છે, રોગોને ઉત્પન્ન કરે છે અને મરણ પણ કરે છે માટે પ્રયત્નપૂર્વક તેને મારવું બેધએ.

રૂપું.

ત્રિપુરસ્ય વધાર્યાય નિર્નિમેષૈર્વિલોચ-
નૈઃ । નિરીક્ષયામાસ શિવઃ ક્રોધેન પ-
રિપૂરિતઃ ॥ અમિસ્તકાલમપતત્તસ્યૈક-
સ્માદ્વિલોચનાત્ । તતો રુદ્રઃ સમમવદૈ-
શ્ચાનર ઇવ જ્વલન્ ॥ દ્વિતીયાદપતત્રે-
વાદશ્રુવિન્દુસ્તુ વામકાત્ । તસ્માદ્રજત-
મુત્પન્નમુક્તકર્મણ યોજયેત્ ॥ કૃત્રિમં ચ
મહેતદ્દિ વદ્વાદિરસયોગતઃ । રૂપ્યં
રજતં તારં ચન્દ્રકાન્તિ સિતપ્રભમ્ ॥ શ-
રુ સ્નિગ્ધં મૃદુ શ્વેતં દાદૈ છેદે ઘનસમમ્ ।
વર્ણાદ્યં ચન્દ્રવત્સચ્છં રૂપ્યં નવગુણં શુ-
ભમ્ ॥ કઠિનં કૃત્રિમં રૂક્ષં રક્તં પીતદ-
લં લઘુ । દાહજેદ્યર્પનેર્ણં રૂપ્યં દુષ્ટં પ્ર-
કીર્તિતમ્ ॥ રૂપ્યં શ્રીતં કપાયામ્લં
લાઘુપાકરસં સરમ્ । વયસઃ સ્થાપનં
શ્નિગ્ધં લેપનં વાતપિત્તજિત્ ॥ પ્રમેહા-
દિકરોગાંથ નાશયત્ચચિરાદુલ્લમ્ ॥ તારં

શરીરસ્ય કરોતિ તાપં વિદ્વં ઘનં યચ્છતિ
શુકનાશમ્ । વીર્યં વલં હન્તિ તનોથ
પુષ્ટિં મહાગદાઞ્ચોપયતિ હથુદમ્ ॥

ઉત્પત્તિ-ત્રિપુરાસુરનો વધ કરવા-
સાઙ્ ક્રોધથી બરપૂર થએલા સદાશિવ
નિમેષ (મટકાં મારવાં) વગરનાં નેત્રો-
થી બેઠ રહ્યા હતા તે સમયે તેમના એક
નેત્રમાંથી તુરત આંસિ પડ્યો અને તે
આંસિમાંથી અગ્નિ જેવો તેજસ્વી રૂદ્ર
ઉત્પન્ન થયો. બીજા હાથા નેત્રમાંથી
આંસુનું દીપું પડ્યું અને તે દીપામાંથી
રૂપું ઉત્પન્ન થયું. રૂપાનો શાસ્ત્રોમાં કહે-
લાં કામોમાં ઉપયોગ કરવો. કથીર આદિ
રસોના યોગથી રૂપું બનાવટનું પણ થાય છે.

નામ-રૂપ્ય, રજત, તાર, ચંદ્રકાન્તિ
અને સિતપ્રભ એટલાં રૂપાનાં સંસ્કૃત
નામ છે. હિં. રૂપા, ચાંદી; ફા. તુકરા;
મ. રૂપે; અ. રિદ્ધ; ક. ગેલી; તૈ. એલી;
ઈ. Silver; લા. Argentum.

પરીક્ષા-જે રૂપું સારા વર્ણવાળું, ચંદ્ર
જેવું સ્વચ્છ, ભારે, સ્નિગ્ધ, કામળ, ત-
પાવતાં તથા કાપતાં ધોળાશવાળું અને
ધણના મારને ખમી શકે એવું હોય તેને
ઉત્તમ સમજવું. ઉપર કહેલા નવ ગુ-
ણોથી રૂપાની પરીક્ષા કરવી. જે રૂપું ક-
ઠણ, બનાવેલું, રૂક્ષ, રાતું, પીળાં પત-
રાંવાળું, હલકું, તપાવતાં કે કાપતાં બી-
ખાઈ બધ એવું કે ધણ મારતાં હલકા
થઈ બધ એવું હોય તેને દુષ્ટ સમજવું.
ગુણ-રૂપું ટાકું, તુકું, ખાકું, પાકમાં
તથા રસમાં મધુર, દસ્ત ઉતારનાર,

યૌવનને સ્થિર રાખનાર, સ્તિગ્ધ, મળોને ઉખેડનાર, વાયુ તથા પિત્તને મટાડનાર અને થોડા દિવસમાં અવસ્ય પ્રમેદ આદિ રોગોનો નાશ કરે છે. નહિ શો-ધાએલું ભેળસેળવાણું રૂપું શરીરમાં તાપ ઉત્પન્ન કરે, વીર્યનો નાશ કરે, વીર્યને તથા બળને હણી નાખે, શરીરની પ્રુથિને મટાડે અને મોટા રોગો ઉત્પન્ન કરીને શરીરને સુકાવી નાખે છે.

ત્રાંબું.

શુક્રં યત્કાર્તિકેયસ્ય પતિતં ધરણી-તલે । તસ્માત્તાત્રં સમુત્પન્નમિદમાદુઃ પુ-રાચિદઃ ॥ તાત્રમૌદુમ્બરં શુલ્યમુદુંવરમિ-તિસ્મૃતમ્ । રયિપ્રિયં મ્લેચ્છમુલ્લં સૂર્યપર્યા-યનામકમ્ ॥ જપાકુલુપમસદ્ભાશં સ્તિગ્ધં મૃદુ ધનસમમ્ । લોહનાગોઞ્જિતં તાત્રં મારણાય મશસ્યતે ॥ કૃષ્ણં રુક્ષમતિસ્ત-વ્યં શ્વેતં ચાપિ યનાસદમ્ । લોહનાગ-યુતે ચેતિ શુલ્યં દુષ્ટં પ્રકીર્તિતમ્ ॥ તાત્રં કપાયં મધુરં ચ તિક્તમમ્લં ચ પાકે ક-ડુસારકં ચ । પિત્તાપટં શ્રેષ્ઠાહરં ચ શીતં તત્રોપર્ણં સ્પાદ્યુષ્ણ લેલવં ચ ॥ પા-ળદરાશોઞ્જિવરકુષ્ઠકાસશ્વાસસયાન્ પી-નસમમ્લપિત્તમ્ । ગોચં કૃમિં શુલ્મપા-કરોતિ પ્રાદુઃ પરે વૃંદળમલ્યગેતન્ ॥ ન-કો દોષો વિપે તાત્રે તસમ્યદ્યપારિત્વં ઇ-તે । દાહઃ સ્વેદોઽરુચિર્મૃજ્જાતિન્દ્રો-રેકો વમિષ્રમઃ ॥

(રેકઃ ત્રિકઃ)

ઉત્પત્તિ.—કાર્તિકેયસ્વામીનું એ વીર્ય પૃથ્વીપર પડ્યું હતું તેમાંથી ત્રાંબું ઉત્પ-

ન્ન થયું છે એમ ઇતિહાસવેત્તાઓ કહે છે.

નામ—તામ્ર, ઔદુંબર, શુદ્ધ, ઉ-દુંબર, રયિપ્રિય અને મ્લેચ્છમુખ એ-ટલાં ત્રાંબાનાં સંસ્કૃત નામ છે. જે સૂર્ય-નાં નામો છે તે સઘળાં ત્રાંબાનાં પણ નામો છે. હિં. તાંબા; મ. તાંબે; ફા-મીસ; ક. તામ્ર; અ. તુહાસ; તૈ. રામી; ઈં. Copper; લા. Cuprum.

પરીક્ષા—જે ત્રાંબું બસુકના કુલ જેવું સ્તિગ્ધ, કામળ, ઘણુના મારને ખમી થકે એવું અને લોહોડા તથા સીસાની ભેળ વગરનું હોય તે ત્રાંબું મારવાના કા-મમાં વખણાય છે. જે ત્રાંબું કાણું, રક્ત, બહુ અકડ, ધોણું, ઘણુને ન ખમે એવું અને લોહોડા કે સીસાવાળું હોય તે કુદ-કેહેવાય.

ગુણ—ત્રાંબું તુરું, મધુર, કડવું; ખાઈ, પાકમાં તીખું, દસ્ત ઉતારનાર, પિત્ત તથા કફને મટાડનાર, ટાકું, પ્રણુને રૂ-આવનાર, હલકું, મળોને ઉખેડનાર, અને પાંદું, બિદરશાગ, અરણ, જવર, કોક, બિદરસ, શ્વાસ, કષ, સળીખમ, અમ્લ-પિત્ત, સોમ, કૃમિ તથા રાગને મટાડ-નાર છે. કેટલાએક કહે છે કે “ત્રાંબું શ-રીરને વધારવાના ગુણમાં કમતી છે.” ઝેરમાં તો એક દોષ છે પણ બગબર રીને નહિ મરાએલા ત્રાંબામાં દાહ, પ-સીનો, અરૂચિ, મુઝા, બ્લાનિ, રેમ, વ-મન અને વ્રમ એ આડ દોષ રહે છે.

સ્ત્રીર.

રદ્ધં વદ્ધં વપુ મોક્ષં તથા વિચરમિ-

ત્વપિ । સુરકં મિશ્રકં ચાપિ દ્વિવિધં વદ્-
મુચ્યતે ॥ ઉત્તમં સુરકં તત્ર મિશ્રકં ત્વરં
મતમ્ । રજં લઘુ સરં રુક્ષમુષ્ણં મેહક-
ફઠ્ઠમીન્ ॥ નિહન્તિ પાણ્ડું સન્ધાસં ચ-
ક્ષુષ્યં પિત્તલં મનાક્ ॥ સિંહો યથા
હસ્તિગર્ભં નિહન્તિ તથૈવ યદ્ગોઽસ્તિલ-
મેહવર્ગમ્ । દેહસ્ય સૌલ્યં મથલેન્દ્રિયસં
નરસ્ય પુષ્ટિં વિદધાતિ નૂનમ્ ॥

નામ—રંગ, વંગ, ત્રપુ અને પિચ્ચટ
એટલાં કથીરનાં સંસ્કૃત નામ છે. ક-
થીરના ખુરક અને મિશ્રક એ ભેદ છે.
ખુરક (રૂપાજવું ચકચકીત) ઉત્તમ છે
અને મિશ્રક અધમ છે. હિં. સંગા; મ.
કથીલ; ફા. અરજીજ; અ. રસાસ; ક.
તવર; તૈ. તાગારાથુ; ઈ. Tin લા.
Stannum.

ગુણ—કથીર હલકું, હસ્ત ઉતારનાર,
રક્ત, નેત્રને હિતકારી, જરાક પિત્ત ઉ-
ત્પન્ન કરનાર અને પ્રમેહ, કફ, કૃમિ,
ખાંડુ તથા શ્વાસને મટાડનાર છે. જેમ
સિંહ હાથીઆના સમૂહને ખારી નાખે
છે તેમ કથીર સધળા પ્રમેહના સમૂ-
હનો નાશ કરે, દેહમાં મુખ ઉપજાવે,
ઈંદ્રિયોની પ્રબલતા કરે અને અવશ્ય
શરીરમાં પુષ્ટિ આપે છે.

જસત.

યસદં રદ્ધસદ્યં રીતિરેતુચ્ચ તન્માત્મમ્ ।
યસદં હુયરં તિક્તં શીતલં કફપિચહત્ ॥
ચક્ષુષ્યં પરમં મેહાન્ પાણ્ડું શ્વાસં ચ
નાશયેત્ ॥

નામ—યસદ, રંગસદ્ય અને રીતિ-

હેતુ એટલાં જસતનાં સંસ્કૃત નામ છે.
હિં. જસ્તા; મ. જસ્ત; ફા. રૂએ તુ-
લીઆ; અ. ચખ્ખહ; તૈ. ખર્પર; ઈ.
Zinc લા. Zincum.

ગુણ—જસત તુરં, કડકું, ટાકું, કફ
તથા પિત્તને હરનાર, નેત્રને ખાડુજ હિ-
તકારી અને પ્રમેહ, ખાંડુ તથા શ્વાસ
એએનો નાશ કરનાર છે.

સીસું.

દૃષ્ટા યોગિશ્વતાં રમ્યાં વાસુકિસ્તુ
મુમોચ યદ્ । વીર્યં જાતસ્તતો નાગઃ સર્વ-
રોગાપહો નૃણામ્ ॥ સીસં વ્રધ્રં ચ વર્મ
ચ યોગેષ્ટં નાગનામકમ્ ॥

(નાગનામકમ્ । નાગઃ મુખજ્ઞ इत्यादि ।)

સીસં રજ્જુણં જ્યૈયં વિશેષાન્મેહનાશ-
નમ્ । નામસ્તુ નાગશતતુલ્યબલં દદાતિ
વ્યાધિં વિનાશયતિ જીવનમાતનોતિ ।
વર્ધિં પ્રદીપયતિ કામબલં કરોતિ મૃત્યું
ચ નાશયતિ સન્તતસેવિતઃ સઃ ॥ પાકેન
હીનો કિલ વદ્ધનાર્મો હુષ્માનિ હુલ્માંધ
તથાતિકષ્ણન્ । કળ્પં પ્રમેહાનિલસાદ-
શોષમગન્દરાદીન્ કુલ્તઃ પ્રમુક્તો ॥

ઉત્પત્તિ—કાઈ રમણીય નાગકન્યાને
એવાથી વાસુકિ નાગનું જે વીર્ય પડ્યું
હતું તેમાંથી સીસું ઉત્પન્ન થયું છે અને
તે માણસોના સધળા રોગોને મટાડે છે.

નામ—સીસ, વ્રધ્ર, વપ્ર, યોગેષ્ટ અને
નાગ એટલાં સીસાનાં સંસ્કૃત નામ છે.
નાગ અને જીર્ણગ આદિ એટલાં સાપનાં
નામ છે તે સધળાં સીસાનાં પણ નામ છે.
હિં. સીસા; મ. સીસે; ફા. સુર્બ; અ.

અરવદ; ક. સીસા; તૈ. શીથ; ઈ.
Lead, લા. Plumbum.

ગુણુ-સીસામાં કથીરના જેવા ગુણુ
છે અને તે વિશેષ કરી પ્રમેહનો નાશ
કરે છે. જે સીસાનું નિરંતર સેવન ક-
રવામાં આવે તો તેથી સો હાથીઓના
જેટલું બળ પ્રાપ્ત થાય, વ્યાધિઓનો
નાશ થાય, જીવનનો વિસ્તાર થાય, અગ્નિ
પ્રદીપ્ત થાય, કામદેવનું બળ વધે અને
મૃત્યુ દૂર થાય છે. કથીર અને સીસું
યોગ્ય રીતે પકાવ્યા વગર ખાવામાં આવે
તો તેથી ઠાઠ, અત્યંત દુઃખદાયી બોટા,
અળ, પ્રમેહ, વાયુની પીડા, સોજા અને
ભગદર આદિ રોગો ઉત્પન્ન થાય છે.
લોહું.

પુરા લોમિનદૈત્યાનાં નિહતાનાં મૃત-
યુધિ । ઉત્પન્નાનિ શરીરેભ્યો લોહાનિ
વિવિધાનિ ચ ॥ લોહોડસી શસ્ત્રકં તીક્ષ્ણં
પિષ્ટં કાલાયસાયસી । શુક્તા દદતો-
સ્ત્લેદઃ કાશ્મલં દાહકારિતા ॥ અશ્મ-
દોષઃ સુદુર્ગન્થો દોષાઃ સન્નાયસસ્ય હ ।
લોહં તિક્તં સરં શીતં મધુરં તુવરં શુભ ॥
રુક્ષં વયસ્યં ચક્ષુષ્યં લેસ્થનં વાતર્લં જયેત્ ।
કફં પિત્તં ગરં શૂલં શોષાર્શઃ સ્ત્રીહપાણ્ડતાઃ
મેદો મેહક્રમીન્ કુષ્ઠં તત્કિદં તદ્દેવ હિ ॥
પાણ્ડુત્વવુષ્ણમયમૃત્યુદં મવેદ્દ્રોગશૂલં
કુરુતેડમરી ચ । નાનારજાનાં ચ તથા
મકોર્પ કરોતિ હૃદ્યાસમશુદ્ધલોહમ્ ॥
જીવહારિ પદકારિ ચાયસં દેદ્યશુદ્ધિ-
દસંસ્કૃતં મુચમ્ । પાટવં ન તન્નુતે ગ્રી-

રકે દારુણાં હૃદિ રુજં ચ યચ્છતિ ॥
કૂખ્માણ્ડં તિલતૈલં ચ માપાન્નં રાત્રિકાં
તથા । મધ્યમમ્લરસં ચાપિ ત્યજેદ્દોહસ્ય
સેવકા ॥

ઉત્પત્તિ-પૂર્વ દેવતાઓએ યુદ્ધમાં
મારેલા લોમિન નામના દૈત્યોનાં શરી
રોમાંથી અનેક પ્રકારનાં લોહાં ઉત્પન્ન
થયાં છે.

નામ-લોહ (પુલ્લિંગ તથા નપુસક-
લિંગ) ચક્ષુક, તીક્ષ્ણ, પિંક, કાલાયાસ
અને અયસુ એટલાં લોહાંનાં નામ છે
હિ. લોહાં મ. લોખંક; કા. આહન,
અ. હદીદ; ક. અયસ્કાંત; તૈ. ઈનુચ, ઈ.
Iron, લા. Ferrium

ગુણુ-લોહામાં ભારપણું, દૃઢપણું,
અગ્નિ કરનારપણું, મૂર્છા આપનારપણું,
ઘાહ કરનારપણું, પથરા સંખર્ષી દોષ અને
બહુજી દુર્ગંધ એ સાત દોષ છે. લોહું ક
ડવું, દસ્ત ઉતારનાર, ટાકું, મધુર, તુરં,
ભારે, રક્ષ, યોવન આપનાર, નેત્રને ડિ-
તકારી, મળોને ઉખેડનાર, વાયુ કરનાર
અને કક, પિત્ત, એ શૂળ, સોજા, અ
રશ, ખરલ, પાંડું, મેહ, પ્રમેહ, કૃમિ તથા
ઘાટને મટાડનાર છે. લોહાની શીટીમાં
પણ લોહાના જેવાજ ગુણુ છે. જે અ
શુદ્ધ લોહું ખાવામાં આવે તો પાંડુરોગ,
ઠાઠ, મરણ, દદ્યનતા રોગ, શૂળ, પથરી,
દક્ષાસ અને બીજા પણ અનેક પ્રકારના
રોગોનો પ્રકાપ થાય છે. જોને યોગ્ય મં-
સ્કાર નહીં આપ્યા ટોચ એવું લોહું જીવ
નને હરનાર, મદ કરનાર, દેહની ૨૧

અછતાને મટાડનાર, શરીરમાં સામર્થ્ય રહેવા દેતું નથી અને હૃદયમાં દારૂ પીડા ઉત્પન્ન કરે છે.

પ્રથમ-લોહાનું સેવન કરનારાએ કોણું, તણું તેણ, અડધું અન્ન, રાઈ, મધ અને ખાટો રસ એઓનો લાગ કરવો.

સારલોહું.

ક્ષમામૃજિત્વરાકારાણ્યજ્ઞાન્વમ્લેન લે-
પયેત્ । લોહેસ્પુર્વેજ સૂક્ષ્માણિ તત્સાર-
મમિધીયતે ॥ લોહં સારાદ્યં હન્યારુ-
દ્ધીમતિસારકમ્ । અર્થે સર્વાદ્વજં વાતં
શૂલં ચ પરિણામજમ્ ॥ ઉર્દિ ચ પીનસં
પિત્તં શ્વાસં કાસં વ્યયોદતિ ॥

લક્ષણ-જે લોહાના મોટા મોટા કંઠણ ગાંઠાઓને ખાટા રસથી લેપન કરતાં તે ગાંઠાઓ પાતળા પડી બધાં તે લોહું સારલોહું કહેવાય છે.

ગુણ-એ લોહું સંગ્રહણી, અતિસાર, અહીંગવાયુ, સર્વાંગવાયુ, અન્ન પચ્યા પછી નીકળતાં શૂણ, વમન, સળીખમ, પિત્ત, શ્વાસ અને ઉધરસને મટાડે છે.

કાંતલોહું.

ચત્પાત્રે ન પ્રસરતિ જલે તૈલવિન્દુઃ
પ્રતપ્તે દિદ્વર્ગન્યં સ્પન્નતિ ચ નિજં તિક્તતાં
નિમ્બવલ્કલઃ ॥ તપ્તં દુગ્ધં ભવતિ શિષ્ત-
રાકારકં નૈતિ ભૂમિઃ । કૃષ્ણાદ્વઃ સ્વાત્સ-
જલચક્રણઃ કાન્તલોહં તદુક્તમ્ ॥ મુલ્મો-
દરાશઃ શૂલામયમવાતં યગન્દરમ્ । કામ-
લાગોયકુષ્ઠાણિ ત્વયં કાન્તમયો હરેત્ ॥
ગ્રીહાનમમ્લપિતં ચ ચકૃષ્ણાપિ શિરોરુ-
જમ્ । સર્વાગ્રોગાન્ વિજયતે કાન્તલોહં

ન સંશયઃ ॥ ચલં વીર્યં વપુઃપુષ્ટિં કુરતે-
ઽર્શિં વિવર્ધયેત્ ॥

પરીક્ષા-જે લોહાના પાત્રમાં ઊના કરેલા પાણીમાં તેણનો છાંટો પસરી શકે નહિ, તથા જેના પાત્રમાં હિંગ નાખતાં હિંગનો પોતાનો મંથ જતો રહે તેમજ લીંબડાની છાલ નાખતાં તેની કઠવાશ જતી રહે અને જેની કડાધમાં ઊંતું ક-
રેલું દૂધ ઉભરાધને શિખર જેવું થતાં પણ ધરતી પર પડે નહિ તથા જેના પા-
ત્રમાં નાખેલો લીંબલો ચણેા કાળો થઇ
બધાં તે કાંતલોહું કહેવાય છે.

ગુણ-એ લોહું ગેટા, ઉદરરોગ, અ-
રશ, આમ, આમવાયુ, ભગંદર, કમળો,
સોજા, કાંઠ, કાંચરોગ, બરણ, અમ્લપિત્ત,
જમણા પડખાની ગાંઠની પીડા અને
માયાની પીડા તથા સધળા રોગ એ-
ઓને મટાડે છે એમાં સંશય નથી. એ
લોહું બળ, વીર્ય તથા શરીરની પુષ્ટિને
આપનાર અને અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર છે.

લોહાની કીટી.

ધ્યાવમાનસ્ય લોહસ્ય મલં યદ્દૂરમુ-
ચ્યતે । લોહસંદાનિકા કિટ્ટીં સિંહાનં
ચ નિગચતે ॥ ચલોહં ચકુળં મોક્તં તત્કિ-
દ્મપિ તદ્વળમ્ ॥

લોહાને અગ્નિમાં નાખીને ધમતાં જે
તેનો મેલ (કીટી) નીકળે છે તે મંદૂર,
લોહસિંહાનિકા, કીટી, અને સિંહાન ક-
હેવાય છે. જે લોહામાં જેવા શુણ્ણ છે તે
લોહાની કીટીમાં પણ તેવાજ શુણ્ણ છે.

ઉપધાતુઓ.

સમોપધાતવઃ સ્વર્ણમાસિકં તારમા-
સિકમ્ ॥ તુત્યં કાંસ્યં ચ રીતિશ્ચ સિ-
ન્દૂરં ચ શિલાજતુ ॥

[ઉપધાતવઃ ગૌણા ધાતવઃ ।]

ઉપધાતુષુ સર્વેષુ તત્તદ્ધાતુગુણા અપિ
સન્તિ કિં તેષુ તેઽગ્નોનાસ્તત્તદંશાલ્પ-
ભાવતઃ ॥

સોનામખી, રૂપામખી, મોરચુથુ,
કાંસુ, પીતળ, સિંદૂર અને શિલાજિત
એ સાત ઉપધાતુઓ (ગૌણધાતુઓ)
ઢેઢવાય છે. સઘળા ઉપધાતુઓમાં તે તે
ધાતુઓના ગુણુ રજા છે પરંતુ તે ગુણુ
તે તે ધાતુઓના અંશ ઓછા ઢેવાને-
દીધે ઓછા ઢેાય છે.

સોનામખી.

સ્વર્ણમાસિકમાख्याતં તાપીજંમધુમા-
સિકમ્ ॥ તાપ્યં માસિકધાતુશ્ચમધુધાતુશ્ચ
સસ્મૃતઃ ॥ કિંચિત્સુવર્ણસાહિત્યાત્ સ્વર્ણમા-
સિકમીરિતમ્ ॥ ઉપધાતુઃ સુવર્ણસ્ય કિંચિ-
ત્સ્વર્ણગુણાન્વિતમ્ ॥ તથા ચ કાશ્વનાભાવે
દીયતે સ્વર્ણમાસિકમ્ ॥ કિંતુ તત્તાનુક-
લ્પત્વાત્કિંચિદ્ના ગુણાસ્તતઃ ॥ ન કેવલં
સ્વર્ણગુણા વર્તન્તે સ્વર્ણમાસિકે ॥ દ્રવ્યા-
ન્તરસ્ય સંસર્ગાત્સન્ત્યન્યેઽપિ ગુણા યતઃ ॥
સુવર્ણમાસિકં સ્વાદુ તિક્તં વૃષ્યં રસા-
યનમ્ ॥ ચક્ષુષ્યં વસ્તિરુક્ષુપાણ્ડુમેહવિ-
ષોદરાન્ ॥ અર્નઃ ગ્રોયં વિપં કણ્ઠં ત્રિ-
દોષમપિ નાશયેત્ ॥ મન્દાનલતં વન્દ-
દાનિમૃગાં વિષ્ણ્મિતાં નેત્રગદાન્સકુટા-

ન્ ॥ તથૈવ માર્લાં ત્રણપૂર્વિકાં ચ કરો-
તિ તાંપીજમશ્ચદમેતત્ ॥

નામ—સ્વર્ણમાસિક, તાપીજ, મધુ-
માસિક, તાપ્ય, માસિક ધાતુ અને મ-
ધુધાતુ એટલાં સોનામખીનાં સંસ્કૃત
નામ છે. હિં. સોનામખી; મ. દમ્ભી
સોનામખી; અ. સુર્કશીશા જહ્મી; ક.
ધાતુમાસીક; તે. સ્વર્ણમાખી; ઈ. Iron
pyrites; લા. Ferri sulphuretum.

ગુણ—એ ઉપધાતુમાં કાંઈક સુવર્ણ
મેળું ઢેાય છે તેથી સ્વર્ણમાસિક ઢેઢવાય
છે. સોનામખી સોનાનો ઉપધાતુ છે
તેથી તેમાં સોનાનો કાંઈક ગુણુ રજો છે
અને એટલા માટેજ સોનાને અભાવે
સોનામખી ઢેવામાં આવે છે. પણ એ
સોનાને અભાવે ઢેવાય છે માટે તેમાં
સોના કરતાં કાંઈક ઓછા ગુણુ છે એમ
સમજવું. સોનામખીમાં માત્ર સોનાના
ગુણુ રજા છે એમ નથી પણ તેમાં ખી-
જ પદાર્થોનો સંસર્ગ ઢેવાંથી ખીજ ગુ-
ણુ પણ રજા છે. સોનામખી મધુર, ક-
ડવી, વીર્યને વધારનાર, રસાયન, નેત્રને
હિતકારી અને નાભિથી નીચેના ભા-
ગનાં દરદ, ઢાઢ, પાંડુ, પ્રમેહ, વિષ, છી-
દરોગ, અરથ, સોજ, ચળ અને ત્રિ-
દોષ એઓનો નાશ કરનાર છે. જે અ-
શુદ્ધ સોનામખીનો ઉપયોગ કરવામાં
આવે તો તેથી અશ્નિનું મંદપણું, બળની
બહુજ દાનિ, દસ્તની કબજીયત, નેત્રના
રોગ, ઢાઢ અને ત્રણોની પંક્તિ ઉત્પન્ન
થાય છે.

રૂપામખી.

તારમાશિકમન્યતુ તદ્ભવેદ્રજતોપમ-
મ્ । કિંચિદ્રજતસાહિત્યાતારમાશિક-
મીરિતમ્ ॥ અનુકલ્પતયા તસ્ય તતો
દ્વીના ગુણાઃ સ્મૃતાઃ । ન કેવલં કપ્ય-
ગુણા યતઃ સ્યાતારમાશિકમ્ ॥ સ્વા-
દુષાકે રસે કિંચિત્તિત્તં વૃષ્યં રસાય-
નમ્ । ચક્ષુષ્યં વસ્તિરુક્ષુષ્ણાણ્ડુમેહવિ-
પોદરમ્ ॥ અર્શઃ શોથં ક્ષયં કળદ્ ગ્નિ-
દોષમપિ નાશયેદ્ ॥ મન્દાનલસં ઘલ-
હાનિમુગ્રાં વિષ્ણુમ્ભિતાં નેત્રગદાન્ત્રાકુષ્ઠા-
ન્ । તથૈવ માલાં ઘ્રણશૂલિકાં ચ કરો-
તિ તાપીજમિદં ચ તદ્ભવત્ ॥

નામ-રૂપામખી રૂપામેવી થાય છે
અને તેમાં કાંઈક રૂપું રહેલું છે તેથી રૂ-
પામખી કહેવાય છે. હિં. તારામખી
મ. રૌપ્યમાક્ષી; ક. ચરદુમાક્ષી; અ.
મુદ્દશીશાક્ષીદા. રૂપાને અભાવે રૂપામખી
કેવામાં આવે છે માટે તેમાં રૂપા કરતાં
ઓછા ગુણો છે એમ સમજવું.

ગુણ-રૂપામખીમાં રૂપાનાજ ગુણો છે
એમ નથી પણ ખીજ ગુણો પણ રહ્યા
છે. રૂપામખી પાકમાં મધુર, રસમાં કાં-
ઈક કડવી, વીર્યને વધારનાર, રસાયન,
નેત્રને હિતકારી અને નાભિથી નીચેના
બાગના રોગ, દાઢ, પાંડુ, પ્રમેહ, વિષ,
ઉદરરોગ, અરથ, સોજા, ક્ષય, અળ તથા
વિદોષનો નાશ કરનાર છે. જે અશુદ્ધ
રૂપામખીનો ઉપયોગ કરવામાં આવે
તો તેથી અશિનું મંદપણું, બળની બ-
હુજ હાની, દસ્તની કબજીયત, નેત્રના

રોગ, દાઢ અને વ્રણોની પંકિત ઉત્પ-
ન્ન થાય છે.

ભોરથુથુ.

તુત્યં વિતુલકં ચાપિ શિશિગ્રીવં મ-
થૂરકમ્ । તુત્યં તામ્રોપધાતુર્હિં કિંચિ-
ત્તામ્રેણ તદ્ભવેત્ ॥ કિંચિતામ્રગુણં ત-
સ્માદ્રશ્યમાણગુણં ચ તત્ । તુત્યકં ક-
ડુકં ક્ષારં કપાયં વામકં લઘુ ॥ લેલ-
નં ભેદનં ત્રીતં ચક્ષુષ્યં કફપિત્તહત્ ।
વિપાશ્મકુષ્ઠકળ્મશં સ્વર્પરં ચાપિ તદ્ગુણમ્
નામ-તુત્ય, વિતુલક, શિષિગ્રીવ
અને મથૂરક એટલાં ભોરથુથુનાં સંસ્કૃત
નામ છે. હિં. નીલાથોયા; મ. ભોરચુક;
ફા. હ્રીયા; અ. તુતીયા અકગર; ક.
મથુરતુત્ય; તૈ. મેલતુતુ; ઇ. Sulphate
of copper લા. Cuprea Sulphas.

ગુણ-ભોરથુથુ એ તાંબાનો ઉપધાતુ
છે. તેમાં કાંઈક તાંબાનો ચોગ છે તેથી
થોડાક તાંબાના ગુણ રહ્યા છે અને ખીજ
નીચેપ્રમાણે પણ ગુણો છે. ભોરથુથુ
તીખું, ખાડું, તુડું, વમન કરાવનાર,
કલકું, મળોને ઉખેડનાર, દસ્ત લગાડ-
નાર, ટાકું, નેત્રને હિતકારી અને કફ,
પિત્ત, વિષ, પથરી, દાઢ, તથા અળને
મટાડનાર છે. જે ભોરથુથુમાં ગુણો છે
તેજ કલખાપરીયામાં પણ ગુણો છે.

કાંસું.

તામ્રવ્રણનમાસ્વાતં કાંસ્યં ધોપં ચ
કંસકમ્ । ઉપધાતુર્ભવેત્ કાંસ્યં દ્વયો-
સ્તરણિજ્ઞયોઃ ॥ કાંસ્યસ્ય તુ ગુણા ક્ષે-
પાઃ સ્વયોનિસદ્ભા જનૈઃ । સંયોગજ-

પ્રભાવેણ તસ્યાન્યેડપિ ગુણાઃ સ્મૃતાઃ ॥
કાંસ્યં કપાયં તિક્તોષ્ણં લેખનં વિશદં
સરમ્ । ગુરુ નેત્રદિતં રૂક્ષં કફપિત્તહરં
પરમ્ ॥.

નામ—તામ્રચપુષ્પ, કાંસ્ય, ઘોષ અને
કંસક એટલાં કાંસાનાં સંસ્કૃત નામ છે.
હિં. કાંસા; મ. કાંસે; ફ્ર. શેઇન; અ.
તાલિફુન; ક. કુંચુ; ઇં. Brinzo.

ગુણુ—કાંસું એ ત્રાંબાનો અને કથી-
રનો ઉપધાતુ છે અને એઓમાંથી ઉ-
ત્પન્ન થએલ છે. ત્રાંબાના અને કથી-
રના ગુણો છે તે ગુણો કાંસામાં છે.
સંયોગના પ્રભાવને લીધે તેમાં બીજા
પણ કેટલાએક ગુણો છે. કાંસું તુફ, ક-
ડવું, ગરમ, મળને ઉખેડનાર, સ્વચ્છ,
દસ્ત ઉતારનાર, ભારે, નેત્રને હિતકારી,
રૂક્ષ છે અને કફ તથા પિત્તને બહુજ
હરનાર છે.

પીતળ.

પિત્તલં તારકટં સ્યાદારો રીતિશ્વ-
કથ્યતે । રામરીતિર્ઘ્રહરીતિઃ કપિલા-
પિટ્ટલાપિ ચ ॥ રીતિરપ્યુપધાતુઃ સ્વા-
ત્તાન્નસ્ય યસદસ્ય ચ । પિત્તલસ્ય ગુણા
જ્ઞેયાઃ સ્વયોનિસદૃશા જનૈઃ ॥ સંયોગજપ્ર-
ભાવેણ તસ્યાપ્યન્યે ગુણાઃ સ્મૃતાઃ । રીતિ-
કાયુગલં રૂક્ષં તિક્તં ચ લવણં રસોઽપોષનં
પાણ્ડુરોગઘ્નં કૃમિઘ્નં નાતિલેખનમ્ ॥

નામ—પિત્તલ, આરકટ, આર અને
રીતિ એટલાં પીતળનાં સંસ્કૃત નામ
છે. હિં. પીતલ; ફ્ર. બિરંજ; તૈ. ઈતલી;
ક. પિત્તાલેયરહુ. ઇં. Brass

ગુણુ—તપાવીને કાંજીમાં બોળતાં જે-
માં રતાસ દેખાય તે પીતળ રામરીતિ
અને જેમાં પીંગળાપણું દેખાય તે પી-
તળ ઘ્રહરીતિ કેહેવાય છે. પીતળ એ
ત્રાંબાનો અને જસતનો ઉપધાતુ છે એ-
ટલા માટે પીતળમાં ત્રાંબાના અને જ-
સતના જેવા ગુણો છે. સંયોગના પ્ર-
ભાવને લીધે તેમાં બીજા પણ ગુણો છે.
ખત્રે જાતનું પીતળ રૂક્ષ, કડવું, રસમાં
ખાઈ, સાષ્ટ કરનાર, મળોને બહુ ઉખે-
ડનાર નથી અને પાંડુરોગ તથા કૃમિનો
નાશ કરનાર છે.

સિંદૂર.

સિન્દૂરં રક્તરેણુશ્ચ નાગગર્ભશ્ચ સીસ-
જમ્ । સીસોપધાતુઃ સિન્દૂરં ગુણૈસ્તત્તી-
સવન્મતમ્ ॥ સંયોગજપ્રભાવેણ તસ્યા-
પ્યન્યે ગુણાઃ સ્મૃતાઃ । સિન્દૂરમુષ્ણં વીસ-
ર્પકુષ્ઠકણ્ઠવિપાપહમ્ ॥ મમ્તસન્ધાનજનનં
ઘ્રણશોધનરોપણમ્ ॥

નામ—સિંદૂર, રક્તરેણુ, નાગગર્ભ,
અને સીસજ એટલાં સિંદૂરનાં સંસ્કૃત
નામ છે. હિં. બકર; મ. શેદ્રી; ક. સી-
દુરી; ઇં. Ornotto; લા. Briza Ori-
mana;

ગુણુ—સિંદૂર એ સીસાનો ઉપધાતુ
છે માટે તેમાં સીસાના ગુણો છે અને
સંયોગના પ્રભાવને લીધે બીજા પણ
ગુણો છે. સિંદૂર ગરમ, ભાંગાને સાંધ-
નાર, ઘણું સાષ્ટ કરનાર, ઘણાં પ-
રતી લાવનાર અને રતવા, ટાક, ચણ
તથા વિષને ચઢાડનાર છે.

શિલાજિત.

નિદાધે ધર્મસન્તપ્તા ધાતુસારંધરા-
ધરાઃ । નિર્યાસવત્પ્રમુચ્ચન્તિ તચ્છિલા-
જતુ કીર્તિતમ્ ॥ સૌવર્ણે રાજતં તામ્ર-
માયસં તચતુર્વિધમ્ । શિલાજતલદ્રિજતુ
ચ શૈલનિર્યાસં ઇત્યપિ ॥ ગૈરેયમશ્મનં
ચાપિ ગિરિજં શૈલધાતુજમ્ । શિલાજં
કડુ તિક્તોષ્ણં કડુપાકં રસાયનમ્ ॥
છેદિ યોગવદં હન્તિ કફમેદાશ્મશર્કરાઃ ।
મૂષ્ણકૃદ્રં ક્ષયં શ્વાસં ઘાતાશ્વાસિ ચ
પાણ્ડુતામ્ ॥ અપસારંતયોન્માદં શોષ-
કુષ્ઠોદરક્રમીન્ । સૌવર્ણં તુ જપાપુણ્યવર્ણં
ભવતિ તદ્રસાત્ ॥ મધુરં કડુ તિક્તં ચ
શીતલં કડુપાકિ ચ । રાજતં પાણ્ડુરં
શીતં કડુકં સ્યાદુપાકિ ચ ॥ તામ્રં મયુ-
રકણ્ઠામં તીક્ષ્ણમુષ્ણં ચ જાયતે । લૌહં
જવાયુપક્ષામં તચ્ચિક્તં લવણં ભવેત્ ॥
વિપાકં કડુકં શીતં સર્વશ્રેષ્ઠમુદાહતમ્ ॥

ઉત્પત્તિ-ઉનાળામાં ગરમીથી ત-
પેલા પર્વતો ગુંદરજવા ધાતુઓના સા-
રને આવે છે તે શિલાજિત કેહેવાય છે.
સોનાનું, રૂપાનું, તાંબાનું અને લોહાનું
એમ ચાર પ્રકારનું શિલાજિત થાય છે.

નામ-શિલાજિત, અદ્રિજત, શૈલ-
નિર્યાસ, ગૈરેય, અશ્મન, ગિરિજ અને
શૈલધાતુજ એટલાં શિલાજિતનાં સંસ્કૃત
નામ છે. હિં. શિલાજિત; ક. કલુષેયક;
ઇ. Asphalt લા. Asphaltum pun-
jabinum.

ગુણ-શિલાજિત તીષ્ણ, કડવું, ગ-
રમ, પાકમાં તીષ્ણ, રસાયન, મળતું છે.

દન કરનાર, અનુપાન સાથે મેળવતાં
તેના ગુણ વધારીને અમૃતતુલ્ય થાય
એવું અને કફ, મેદ, પથરી, શર્કરા, મૂ-
ત્રકૃચ્છ, ક્ષય, શ્વાસ, વાયુસંબંધી અ-
રથ, પાંડુ, વાઇ, ઉન્માદ, સોજ, ઉદ-
રરોગ તથા કૃમિ એઓને મટાડનાર છે.
સોનાનું શિલાજિત બહુદના દુલ જવા
રંગવાળું થાય છે અને તે રસમાં મધુર,
તીષ્ણ, કડવું, ટાકું, તથા પાકમાં તીષ્ણ.
રૂપાનું શિલાજિત સફેદ થાય છે તે ટાકું,
તીષ્ણ અને પાકમાં મધુર છે. તાંબાનું
શિલાજિત મોરના ગળાના જવા રંગ-
વાળું થાય છે તે તીક્ષ્ણ અને ગરમ છે.
લોહાનું શિલાજિત ગીધની પાંખોના
જવા રંગવાળું થાય છે અને તે કડવું,
ખાફ, પાકમાં તીષ્ણ, ટાકું તથા સર્વ ક-
રતાં શ્રેષ્ઠ છે.

પારદ.

રસાયનાર્થિભિર્લોકૈઃ પારદો રસ્યતે
યતઃ । તત્તો રસ ઇતિ મોક્તઃ સ ચ પા-
તુરપિ સ્મૃતઃ ॥ શિષાદ્વાત્મન્યુતં રેતઃ
પતિતં ધરણીતલે । તદેહસારજાતતાચ્છુ-
ક્લમ્બમધુચ તત્ ॥ ક્ષેપભેદેન વિજ્ઞેયં
શિવચીર્યં ચતુર્વિધમ્ । શ્વેતં રક્તં તથા
પીતં કૃષ્ણં તન્નુ ધવેત્કપાત્ ॥ બ્રાહ્મણઃ
હ્રિયો વૈશ્યઃ શૂદ્રઃ સ્વલુ જાતિતઃ ।
શ્વેતં શસ્ત્રં રુદ્રાં નામો રક્તં કિલ રસા-
યનમ્ ॥ ધાતુવાદે તુ તત્પીતં સ્વે ગર્ભો
કૃષ્ણમેવ ચ । પારદો રસધાતુઃ રસો-
ન્દ્રઃ મદારસઃ ॥ ચપલઃ શિવચીર્યં ચ
રસઃ મૃતઃ શિવાદયઃ । પારદઃ પદ્મસઃ

સ્તિમ્બસ્ત્રિદોષો રસાયનઃ ॥ યોગવાહી
મહાવૃણ્યઃ સદા દૃષ્ટિવલપ્રદઃ । સર્વોમય-
હરઃ મોક્તો વિશેષાત્સર્વકુષ્ટનુત્ ॥ સ્વસ્થો
રસો ભવેદ્ બ્રહ્મા વદ્ધો જ્ઞેયો જનાર્દનઃ ।
રક્ષિતઃ કામિતથાપિ સાક્ષાદેવો મહેશ્વરઃ
॥ મૂર્છિતો હરતિ રુજં વન્ધનમનુભૂય લે
ગતિં કુરુતે । અજરીકરોતિ હિ મૃતઃ
કોડન્યઃ કરુણાકરઃ સૂતાત્ ॥ અસાધ્યો
યો ભવેદ્રોગો यस્ય નાસ્તિ ચિકિત્સિ-
તમ્ । રસેન્દ્રો હન્તિ તં રોગં નરકુઞ્જરણ-
જિનામ્ ॥ મલં વિપં વહ્નિગિરિસચાપલે
નૈસર્ગિકં દોષમુશન્તિ પારદે । સ્પાધિજૌ
દ્વૌ પ્રપુનાગયોગજૌ દોષૌ રસેન્દ્રે કથિતૌ
મુનીશ્વરૈઃ ॥ મલેન મૂર્છા મરણં વિપેળ
ઘાહોડગ્નિના કષ્ટતરઃ શરીરે । દેહસ્ય
જાઘ્યં ગિરિણા સદા સ્પાચાશ્ચલ્યતો
વીર્યહૃતિથ પુંસામ્ । વજ્રેન કુટું સુજગેન
પષ્ઠો ભવેદત્તોડસૌ પરિશોધનીયઃ ॥
વહ્નિવિપં મલં ચૈતિ મુષ્યા દોષાસ્રયો
રસે । એતે કુર્વન્તિ સન્તાપં મૃતિં મૂર્છાં
નૃણાં પ્રમાત્ ॥ અન્યેડપિ કથિતા દોષા
ભિપગ્નિમઃ પારદે યદિ । તથાપ્યેતે ત્રયો-
દોષા હરણીયા વિશેષતઃ ॥ સંસ્કાર-
હીનં સ્વલુ સૂતરાજં યઃ સેવતે તસ્ય ક-
રોતિ વાધામ્ । દેહસ્ય નાશં વિદધાતિ
નૂતં કણંશ્ચ રોગાન્ જનયેન્નરાણામ્ ॥

ઉત્પત્તિ—રસાયનને ઇચ્છનારા લેદિ
પારાને સ્વાદ લે છે તેથી પારે રસ
ઢેહેવાય છે અને તે ધાતુ પણ ઢેહેવાય
છે. સદાશિવનાં અંગમાંથી રજાલિત થ-
એલું વીર્ય ધરતીપર પડતાં સદાશિવના

શરીરના સારથી ઉત્પન્ન થએલું હોવાને-
લીધે ધોળું અને સ્વચ્છ થયું છે તે પારદ
ઢેહેવાય છે.

લક્ષણ—સેનોના ભેદને લીધે એ સદા-
શિવનું વીર્ય ધોળું, રાતું, પીળું અને કાળું
એમ ચાર પ્રકારનું થએલું છે. ધોળો પા-
રદ બ્રાહ્મણ જાતનો છે, રાતો ક્ષત્રિય જા-
તનો છે, પીળો વૈશ્ય જાતનો અને કાળો
શૂદ્ર જાતનો છે. ધોળો પારદ રોગોનો
નાશ કરવામાં ઉત્તમ છે, રાતો પારદ
રસાયન છે, પીળો પારદ હીમીયા કર-
વામાં ઉત્તમ છે અને કાળો પારદ આ-
કાશમાં આલવાની ગતિ આપવામાં વ-
ખલાય છે.

નામ—પારદ, રસધાતુ, રસેન્દ્ર, મહા-
રસ, ચપલ, શિવવીર્ય, રસ અને સૂત
એટલાં પારદનાં સંસ્કૃત નામ છે. ॥
સદાશિવનાં નામો છે તે સઘળાં પારદનાં
પણ નામો છે. હિં. મ. પારા; ફા. સિ-
આબ; અ. જીબક; ક. પારદરસ; તૈ.
પારદરસ; ઇ. Mercury; લા. Hy-
dragryum.

ગુણ—પારદ છ રસવાળો, સ્તિમ્બ,
ત્રણે દોષને દહાડનાર, રસાયન, અતુષા-
નની સાથે મેળવતાં તેના ગુણ વધા-
રીને અમૃતતુલ્ય થાય એવો, વીર્યને
બહુલ વધારનાર, સર્વદા નેત્રના બળને
આપનાર, સઘળા રોગોને હરનાર અને
વિશેષે કરી સઘળા પ્રકારના ઢાઢને મટા-
ડનાર છે. સ્વરસ પારદ બ્રહ્મરૂપ, બંધાએ-
લો પારદ વિષ્ણુરૂપ, અને ઢેને રંગન

તથા કામન સંસ્કાર આપાયા હોય તે પારદ સાક્ષાત્ સદાશિવરૂપ છે. પારદ પોતે મૂર્છિત થઇને પરાયા રોગને મટાડે છે, પોતે બંધન પામીને આકાશમાં ગતિ આપે છે અને પોતે મરીને માણસને અજરામર કરે છે. માટે પારદ જેવો બીજો દ્રાણ કયાણ છે? કાઈ નથી. માણસો, હાથીઓ કે ઘોડાઓના જે રોગ અસાધ્ય હોય અને જેની ચિકિત્સા પણ ન હોય તે રોગને પણ પારદ હણી નાખે છે. મળ, વિષ, અગ્નિ, ગિરિપણું અને ચપલપણું, એ ચાર દોષ પારદમાં સ્વાભાવિક છે. એ ઉપરાંત કથીરના યોગથી તથા સીસાના યોગથી બીજા બે આગંતુક દોષ પણ છે એમ મોટા મુનિઓએ કહ્યું છે. મળથી મૂર્છ થાય છે, વિષથી મરણ થાય છે, અગ્નિથી શરીરમાં મહાભયંકર દાહ થાય છે, ગિરિપણાથી સર્વદા દેહમાં જડપણું થાય છે, ચપલપણાથી પુરોગાનું વીર્ય દુરાર્થ બળ્ય છે, કથીરના યોગથી દાહ થાય છે અને સીસાના યોગથી નખુંસકપણું થાય છે એટલા માટે પારદને છૂદ કરવો જોઈએ. અગ્નિ, વિષ અને મળ એ ત્રણ દોષો પારદમાં મુખ્ય છે અને એ દોષો અનુક્રમે માણસોને સંતાપ, મરણ તથા મૂર્છા આપે છે. જો કે વૈદ્યોએ પારદમાં બીજા પણ દેટલાએક દોષો કહેલા છે તોપણ વિશેષ કરી એ ત્રણ દોષોને તો મટાડવાજ જોઈએ. જો સંસ્કારો આધ્યાત્મિક રીતે સેવન કરવામાં આવે તો

તેથી ઘણી અઢચણ થાય છે, દેહને નાશ થાય છે અને અવરથ મહાભયંકર રોગો ઉત્પન્ન થાય છે.

ઉપરસો.

ગન્ધો હિહુલમશ્રતાલકશિલાઃ સ્તોતોઽન્નનં દક્ષુર્ણં રાજાવર્તકચુમ્બકૌ સ્પતિકિકા શ્લઃ સ્વદે ગૈરિકમ્ । કાસીસંસ્સકંકપર્દસિકતા ઘોલાશ્ચ કઙ્કુષ્ઠકં સૌરાષ્ટ્રી ચ મતા અમી ઉપરસાઃ સૂતસ્ય કિચ્છિદ્ગુણૈઃ ॥

ઉપરસા ગૌણા રસા.

અંધક, હીંગળો, અર્ધક, હરતાળ, મણુથીલ, મુરમો, ટંકણખાર, રાજવર્ત, (એક ભતનો મણિ તથા સોના જેવો ચક્રચઢીત પથરો,) અળક, દેટકડી, શંખ, ખડી, ગેરુ, હીરાકસી, ખાપરીયો, દાહી, રેતી, હીરાગોળ, પીળીઆ, (જેનો રસ લાગે છે તે) અને સોરઠી માટી એટલા ઉપરસ કહેવાય છે. કારણ કે તેઓમાં પારદના કાંઈક શુણે રહેલા છે. ઉપરસ એટલે ગૌણરસ.

હીંગળો.

હિહુલં દરદં મ્લેચ્છમિદુલં ષર્ણપારદમ્ । દરદત્રિવિધઃ પ્રોક્તશર્મારઃ શુકતુળકઃ ॥ હંસપાદસ્ત્રૂતીયઃ સ્યાદ્ગુણવાનુચરોચરમ્ । ચર્મારઃ શુક્રવર્ણઃ સ્યાત્સપીતઃ શુકતુળકઃ ॥ જપાકુમુમસઙ્કાશો હંસપાદો મહોચમઃ ॥ તિક્તં કપાયં કટુ હિહુલં સ્યાન્નેગમયત્રં કફપિત્તહારિ । દૃષ્ટાસદુગ્રજ્વરકામલાંશ્ચ હીદામવાતી ચ મરં નિદન્તિ ॥ ઝર્ષ-

પાતનયુક્તયા તુ હમસ્યન્નપાચિતમ્ ।
દિહુલં તસ્ય સૂતંદુશુદ્ધમેવં ન શોધયેત્ ॥

નામ—હિંગુલ, દરદ, શ્વેતગ્ર, હિંગુલ અને ગુણપારદ એટલાં હિંગુલાનાં સંસ્કૃત નામ છે. હિં. સિંગરદ; મ. હિંગુલ; અ. અંગદર; ક. હિંગુલી; તૈ. હંગીલા; ઈ. Sulphuret of mercury; લા. Hydrargyri Sulphmotum.

પરીક્ષા—અર્માર, શુક્રતુંડક અને હંસપાદ એમ હિંગુલો ત્રણ પ્રકારનો છે. ઘોળા રંગવાળો હિંગુલો અર્માર કહેવાય છે, પીળાશવાળો હિંગુલો શુક્રતુંડક કહેવાય છે અને જામુદનાં કુલ જેવો રાતો હિંગુલો હંસપાદ કહેવાય છે. એઓમાં પેહેલાથી બીજો અને બીજાથી ત્રીજો હિંગુલો ગુણવાન છે એટલે હંસપાદ હિંગુલો બહુ ઉત્તમ છે.

ગુણ—હિંગુલો કઠવો, તુરો, તીખો અને નેત્રના રોગ, કફ, પિત્ત, હૃદય, કોષ, જ્વર, કમળો, ખરલ, આમવાયુ તથા વિષ એઓને મટાડનાર છે. ઉપલા પાત્રમાં ચડાવી દેવાની યુક્તિથી હિંગુલો હમર્યન્નમાં પકાવેલો હોય છે મારે હિંગુલાનો પાદો મુદ્ધ છે એમ સમજવું. એને એવી રીતે મુદ્ધ કરવાની જરૂર નથી.

ગંધક.

શ્વેતદ્રીપે પુરા દેવ્યાઃ ક્રીડન્ત્યા રજ-
સાપ્તમ્ । દુક્લં તેન વચ્ચેન મ્નાતાયાઃ
ધીરનીરપો ॥ મમ્તવં યદ્રજસ્તસાદ્રન્ધકઃ
સમમૂતતઃ । ગન્ધકો ગન્ધિકઃ

ગન્ધવાપાણ इत्यपि ॥ सौगन्धिकश्च
कथितो बलिर्वलरसोऽपि च । चतुर्था
गन्धकः प्रोक्तो रक्तः पीतः सितोऽसितः
रक्तो हेमक्रियासूक्तः पीतः श्वेतो रसा-
यने । व्रणादिलेपने श्वेतः कृष्णः श्रेष्ठः
सुदुर्लभः ॥

શ્રેષ્ઠઃ હેમક્રિયાદિપુ સર્વથ પ્રશસ્તરઃ

ગન્ધકઃ કઢુકસ્તિક્તો ધીર્યોજસ-
વરઃ સરઃ । પિત્તલઃ કઢુકઃ પાકે
કણ્ઠવીસર્પજન્નુજિત્ ॥ હન્તિ કુપ્પસપ-
હ્નીદકફવાતાન્સાયનઃ ॥ અશોષિતો
ગન્ધક એપ કુપ્પ કરોતિ તાપં વિપન્ન
શરીરે । શોષં ચ રૂપં ચ વલ્લં તર્પણઃ
શુક્રં નિહન્ત્યેવ કરોતિ શાસ્ત્રમ્ ॥

ઉત્પત્તિ—પૂર્વે શ્વેતદ્રીપમાં જગદંબા
ક્રીડા કરતાં હતાં ત્યાં તેમનું વસ્ત્ર ર-
જના રૂધિરથી લીનજનતાં તે વસ્ત્રથી
જગદંબા ક્ષીરસાગરમાં નાણાં હતાં તે
સમયે તે વસ્ત્રમાંથી જ રજ પસર્યું હતું
તેમાંથી ગંધક ઉત્પન્ન થયો છે.

નામ—ગંધક, ગંધિક, ગંધવાપાણ,
સૌગંધિક, બલિ અને બલિરસ એટલા
ગંધકનાં સંસ્કૃત નામ છે. ક. હિં. મ. ગં-
ધક; કા. ગોદીદ; અ. દ્રીપ્રીત; તૈ. ગં-
ધકમુ; લા. ઈ. Sulphur.

લક્ષણ—રાતો, પીળો, ઘોળો અને કા-
ળો એમ ગંધક ચાર પ્રકારનો કહેવાય છે
તેઓમાં સોનું ખનાવવાના ધાતુમાં રાતો
ઉપયોગી છે, રસાયનના ધાતુમાં ઘોળો
તથા પીળો ઉપયોગી છે. ત્રણ આદિ
ઉપર ચોપડવાના ધાતુમાં ઘોળો ઉપ

ચોથી છે અને કાંઠો ગંધક તો સોનું બનાવવા આદિ સઘળી ક્રિયાઓમાં બહુ જ વખણાએલો છે તથા તે હાથ લાગવો પણ કઠણ છે.

ગુણ—ગંધક તીખો, કઠવો, ઉષ્ણ-વીર્ય, તુરો, દસ્ત ઉતારનાર, પિત્તાવો, પાકમાં તીખો, રસાયન અને ચળ, રત્તાવા, કમિ, કોઠ, સ્પષ્ટ, ખરસ, કષ્ટ, તથા વાયુ એઓનો નાશ કરનાર છે. નહીં શોધેલો ગંધક શરીરમાં કોઠ, વિષમન્વર તથા સોજાને ઉત્પન્ન કરે છે, રૂપ, બળ, ઓળ તથા વીર્યનો નાશ કરે છે અને રૂધિર ઉત્પન્ન કરે છે.

અશ્રક.

પુરા વધાય વૃષ્ણસ્ય ષષ્ઠિના વજ્રમુક્તમ્ । વિસ્ફુલિન્નાસ્તવસ્તસ્ય ગગને પરિસર્પિતાઃ ॥ તે નિપેતુર્ધનધ્વાનાન્નિલરેપુ મહીશ્વતામ્ । તેષ્ય એવ સમુત્પન્નં તત્તદિરિષુ ચામ્રકમ્ ॥ તદ્વર્જં વજ્રજાતલાદમ્રપમ્રરવોદ્રવાત્ । ગગનાત્સલિતં યસ્માદ્ગગનં ચ તતો મતમ્ ॥ વિમલત્રિવિદશદ્રમેદાત્તત્સ્યાષ્વતુર્વિધાન્ । ક્રમેર્જેવ સિતં રક્તં પીતં કૃષ્ણં ચ વર્ણતઃ ॥ મશ્નસ્યતે સિતં તારે રક્તં તણુ રસાયને । પીતં દેમનિ કૃષ્ણં તુ ગદેષુ દ્રુતયેડપિ ચ ॥ પિનાકં દર્દુરં નાગં વર્જં ચેતિ ચતુર્વિધમ્ । મુચ્ચત્વર્ગૌ વિનિસિપ્તં પિનાકં દલસંચયમ્ ॥ અજ્ઞાનાદ્રક્ષણં તસ્ય મહાકુપ્તમદાયકમ્ । દર્દુરં લગ્નિનિઃસિપ્તં કુરુતે દર્દુરખ્યનિમ્ ॥ ગોલકાન્વહુશઃ કૃતા તત્સ્યાન્મૃત્યુમદાયકમ્ । નાગં તુ નાગવ-

દ્વૈ કૃત્કારં પરિમુચ્ચતિ ॥ તદ્વસિતમ-વશ્યં તુ વિદધાતિ મગન્દરમ્ । વર્જં તુ વજ્રવષ્ટિષ્ટેચનાગૌ વિકૃતિં વ્રજેત્ ॥ સર્વાન્નેષુ વરં વર્જં વ્યાધિવાર્ધક્યમૃત્યુ-હત્ । અમ્રમુત્તરશ્ચૈલોત્યં વહુસતં શુભા-ધિકમ્ ॥ દક્ષિણાદિમવં સ્વલ્પસતમલ્પ-શુભમદમ્ ॥ અર્ચ્ચં કપાર્યં મધુરં મુશીત-માયુષ્કારં ધાતુવિવર્ધનં ચ । હન્ત્યાગ્નિદો-ષં વ્રણમેહકુપ્તપ્તિદોદરગ્રન્થિવિષકુર્માશ્ચ ॥ રોગાન્ હન્તિ દ્વયતિ વપુર્વૌર્વિદ્યદિં વિધતે । તારુણ્યાર્થ્યં રમપતિ શતં યો-પિતાં નિત્યમેવ ॥ વીર્ષાયુષ્કાન્ જન્-યતિ મુક્તાન્ વિક્રયૈઃ સિંહતુલ્યાન્મૃત્યો-ર્મીતિં હરતિ સતતં સેવ્યમાનં મૃતાશ્રમ્ ॥ પીઠાં વિધતે વિવિધાં નરાણાં કુષ્ઠં ક્ષયં પાણ્ડુગદં ચ શોષમ્ । હૃત્પાર્શ્વપીઠાં ચ ક-રોત્પશ્ચદમર્ચં સતિદં શુરતાપદં સ્પાત્ ॥

ઉત્પત્તિ—પૂર્વે વૃત્તાસુરને મારવા સાઠ છેદ્રે વળ ઉપાડ્યું હતું તેમાંથી તેના જે તણુખાઓ આકાશમાં ફેલાયા હતા અને પછી મેઘનો શબ્દ થતાં પર્વતોનાં શિખરોમાં પડ્યા હતા તેઓમાંથી તે તે પર્વતોમાં અશ્રક ઉત્પન્ન થયું છે.

લક્ષણ—જે અશ્રક વળમાંથી થયું છે તેથી વળ કહેવાય છે, વાદળોનો શબ્દ યવાથી થયું છે તેથી અશ્રક કહેવાય છે અને આકાશમાંથી પડ્યું છે તેથી ગગન કહેવાય છે. બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર જે સેદથી અશ્રક ચાર પ્રકારનું છે. ધોળું અશ્રક બ્રાહ્મણ છે, રાતું ક્ષત્રિય છે, પીછું વૈશ્ય છે અને કાળું

શૂદ્ર છે એમ સમજવું. રૂપું કરવાના કા-
મમાં ધોણું, રસાયનના કામમાં રાતું,
સુવર્ણ કરવાના કામમાં પીણું અને રાગ
મટાડવામાં તથા રસ કરવાના કામમાં
કાણું અશ્રક વખણાય છે. પિનાક, દર્દુર,
નાગ અને વજ એવા નામની અશ્રકની
ચાર જાતો છે. જે અશ્રકને અગ્નિમાં ના-
ખતાં તેનાં પતરાં છુટાં છુટાં થઈ જાય
તેને પિનાક સમજવું. એ પિનાક જે
અજલજતાં ખાવામાં આવે તો તેમાંથી
મોટા ઢાઢ ઉત્પન્ન થાય છે. જે અશ્રક
અગ્નિમાં નાખતાં દેડકાના જેવો અવાજ
કરે તેને દર્દુર સમજવું એ દર્દુર ઘણા
ગોળા ઉત્પન્ન કરીને અંતે ગરણુ આપે
છે. જે અશ્રક અગ્નિમાં નાખતાં સર્પની
પેઠે કુંકાડા માટે તેને નાગ સમજવું.
એ નાગ જે ખાવામાં આવે તો તેથી
અવશ્ય જગંદર નામનો રાગ ઉત્પન્ન
થાય છે. જે અશ્રક વજની પેઠે કાઈ
જાતનો વિકાર નહિ પામતાં અગ્નિમાં
દિપ્ત રહે તેને વજ સમજવું. સઘળી
જાતનાં અશ્રકમાં વજ ઉત્તમ છે અને
તે વ્યાધિ, વૃક્ષપદ્મ તથા મરણુ એજોને
મટાડનાર છે. ઉત્તર દિશાના પર્વતોમાં
ઉત્પન્ન થએલું અશ્રક ઘણા સામર્થ્યવા-
ળું અને બહુ શુણ્ણકારી છે. દક્ષિણ દિ-
શાના પર્વતોમાં ઉત્પન્ન થએલું અશ્રક
ઓછા સામર્થ્યવાળું છે અને ગોડું શુ-
ણ્ણકારી છે.

નામ-સં. અશ્રક, ગગન; હિં. અ-
વરખ; મ. ક. અશ્રક, ફા. સીતારાજ;

અ. તલ્લિક; ઈ. Tale, Glimmer; લા. Mica.

ગુણુ-અશ્રક તુરં, મધુર, બહુ ટાકું,
આયુધ્ય તથા ધાતુને વધારનાર અને
ત્રિદોષ, વણુ, પ્રમેહ, કાઢ, ખરલ, પેટની
ગાંઠ, વિષ તથા કૃમિ એજોને મટાડ-
નાર છે. જે મારેલું અશ્રક નિરંતર સે-
વવામાં આવે તો રાગો ટળે, શરીર દૃઢ
થાય, વીર્યની વૃદ્ધિ થાય, નિત્ય જીવા-
નીથી જરૂર સો સ્ત્રીઓની સાથે રમણુ
થઈ શકે, લાંબી આયુધ્યવાળા તથા સિંહ
જેવા પરાક્રમી હીકરા આવે અને મૃત્યુ-
નો ભય મટે છે, નહિ શોધાયેલું અને
નહિ સિંહ થએલું અશ્રક મૃત્યુએને અ-
નેક પ્રકારની પીડા આપે છે, બહુ તાપ
ઉપજાવે છે, દૃઢ્યમાં તથા પડખામાં
વ્યથા ઉત્પન્ન કરે છે અને ઢાઢ, ક્ષય,
પાંડુ, તથા સોજ એજોની ઉત્પત્તિકરે છે.
હરતાલ.

हरितालं तु तालं स्यादालं तालक-
मित्यपि । हरितालं द्विधा प्रोक्तं पत्रा-
ख्यं पिण्डसंज्ञकम् ॥ तयोराद्यं गुणः
श्रेष्ठं ततो हीनगुणं परम् । स्वर्णवर्णं शु-
क्लिग्धं सपत्रं चाभ्रपत्रवत् ॥ पत्राख्यं
तालकं विद्याद् गुणाद्वयं तद्रसायनम् ।
निष्पत्रं पिण्डसद्वयं स्वल्पसत्तं तथा गुरु ॥
स्त्रीपुष्पदारकं स्वल्पगुणं तत्पिण्डताल-
कम् । हरितालं कटु म्लिग्धं कषायोष्णं
दरेद्रिपम् ॥ कण्टकृष्टाम्बरोणाक्षरुफवि-
चकचत्रणान् ॥ हरति च हरितानं
चारुनां देहनातां मृनति च बहुतापा-

મદ્રસદ્ગોચપીઠામ્ ॥ વિતરતિ કફવાતૌ
કુષ્ઠરોગં વિદવ્યાદિદમશિતમથુદં મારિતં
ચાપ્યસમ્યક્ ॥

નામ—હરિતાલ, તાલ, આલ, અને
તાલક એટલાં હરતાલનાં સંસ્કૃત નામ
છે. હિં. મ. હરતાલ; અ. જરનીખૂઅ-
સ્ફર; ક. હરીટાલ; તૈ. હરીતાલાસુ; ઈ.
Opiment; લા. Yellow Arsenicum
Sulphidum.

લક્ષણ—હરતાલ બે પ્રકારની છે તેમાં
જમાંથી પતરીઓ નીકળે તે પત્રાખ્ય
અને જે પિંડાજવું હોય તે પિંડ કહેવાય
છે. એઓમાં પેટેલામાં પણ શ્રેષ્ઠ યુષ્ણ
છે અને બીજામાં ઓછા યુષ્ણ છે. સોના
જવા રંગવાળું, બારે, સિન્ધ અને અ-
બ્રકના જેવી પતરીઓવાળું પત્રાખ્ય અ-
બ્રક યુષ્ણથી બરપૂર છે અને રસાયન
માટે પતરીઓ વગરનું જે પિંડા જવું
અબ્રક હોય તે થોડા સામર્થ્યવાળું, બારે,
સીઓના રંગને હરનાર અને થોડા સુ-
ણવાળું છે.

ગુણ—હરતાલ તીષ્ણ, સિન્ધ, દુર્લ-
ભ, ગરમ અને વિષ, યજ, કાઠ, સુખના
રોગ, રૂધિર, કફ, પિત્ત, કેશ તથા પ્રભુ
એઓને હરનાર છે. અશુદ્ધ અને સારી
રીતે નહિ મરાએલું હરતાલ ખાવામાં
આવે તો દેહની શોભા મટી બંધ છે,
પણ તાપવાળી અંબોના સંકાયની પીડા
થાય છે. અને કફ, વાયુ તથા કાઠનો
રોગ ઉત્પન્ન થાય છે.

મણુશીલ.

મનઃશિલા મનોગુપ્તા મનોહા નાગ-
જિહ્વિકા । નૈપાલી કુનટી ગોલા શિલા
દિવ્યૌપધિઃ સ્મૃતા ॥ મનઃશિલા ગુરુ-
વર્ણ્યા સરોષા લેખની કટુઃ । તિક્તા
ક્ષિપ્તવા વિષ્વાસકાસમૂતકફાસનુત્ ॥
મનઃશિલા મન્દવલં કરોતિ જન્તું ધ્રુવં
શ્લોષનમન્તરેણ । મલાનુબન્ધં કિલ મૂત્રરોધં
સર્શકરં કુષ્ઠગદં ચ કુર્પાત્ ॥

નામ—મનઃશિલા, મનોગુપ્તા, મનો-
હા, નાગજિહ્વિકા, નૈપાલી, કુનટી,
ગોલા, શિલા અને દિવ્યૌપધિ એટલાં
મણુશીલનાં સંસ્કૃત નામ છે. હિં. મૈ-
નરીલ; મ. મનરીલ; અ. જરનીખ
અહેમર; ક. મનરીલ; તૈ. માનુશીલા;
ઈ. Real gar; લા. Arsenicum Sul-
phidum.

ગુણ—મણુશીલ બારે, વર્ણને સાશ
કરનાર, દરેક ઉતારનાર, ગરમ, બળોને
ઉખેડનાર, તીખી, કડવી, ક્ષિપ્ત અને
વિષ, આસ, ઉધરસ, ખૂત, કફ તથા લો-
હીનો બીગાડ એઓને મટાડનાર છે.
શુદ્ધ કસ્યા વગર મણુશીલ ખાવામાં
આવે તો તેથી માણુસોતું બળ અવ-
સ્થ મંદ થઈ બંધ છે, દરેકની કબજિયત
થાય છે, મૂત્ર રોકાય છે, અને કાંકરી-
ઓવાળો મૂત્રકૃષ્ણ રોગ ઉત્પન્ન થાય છે.
સુરમો.

અજ્ઞનં યામુનં ચાપિ કાપોતાઞ્જન-
મિત્યપિ । તત્તુ સોતોઞ્જનં કૃણં સૌવીરં
શ્વેતમીરિતમ્ ॥ વલ્મીકશિલ્પરાકારં ત્રિ-

નમઙ્ગનસન્નિભમ્ । ઘટ્ટં તુ ગૈરિકાકાર-
મેતત્સોતોડઙ્ગનં સ્મૃતમ્ ॥ સોતોડઙ્ગ-
નસમં જ્ઞેયં સૌવીરં તત્તુ પાણ્ડુરમ્ ।
સોતોડઙ્ગનં સ્મૃતં સ્વાદુ ચક્ષુષ્યં કફ-
પિત્તનુત્ ॥ કપાયં લેખનં સ્નિગ્ધં ગ્રાહિ
છર્દિવિપાપહમ્ । સિધ્ધયસાસ્રહચ્છીતં
સેવનીયં સદા બુધૈઃ ॥ સોતોડઙ્ગનમુળાઃ
સર્વે સૌવીરેડપિ મતા બુધૈઃ । કિન્તુ
દ્વયોરઙ્ગનયોઃ શ્રેષ્ઠં સોતોડઙ્ગનં સ્મૃતમ્ ॥

નામ—અંજન, યાસુત અને કાપો-
તાંજન એટલાં સુરમાનાં સંસ્કૃત નામ
છે. હિં. સુરમા અંજન; મ. કાશા સુ-
રમા; ફા. સૂમેઅસ્ફહાની; અ. કુહલ
ઈસનુહ; ક. સોતોંજન; તૈ. સૌવીરાંજન;
ઈ. Sulphuret of antimony. લા.
Antimonii sulphuretum

પરીક્ષા—કાળો સુરમો સોતોંજન ઢ-
હેવાય છે. અને ધોળો સુરમો, સૌવીર
ઢહેવાય છે. જે રાક્ષડાના શિખર જેવો,
લેદતાં આંજણુ જેવો અને ધસતાં ગેર
જેવો ઢેખાય એવો જે સુરમો હોય તે
સોતોંજન ઢહેવાય છે. સોવીર સુરમો
પણ સોતોંજન જેવોજ હોય છે પરંતુ
ધોળા રંગવાળો હોય છે.

ગુણ—સોતોંજન મધુર, નેત્રને હિ-
તકારી, તુરો, મળને લખેડનાર, સ્તિગ્ધ,
દસ્તને રોકનાર, સમજીઆએ સર્વદા
સેવવા યોગ્ય, ટાઢો અને કફ, પિત્ત,
હલદી, વિષ, ધોળો ઢાઢ, ક્ષય, તથા લો-
હીનો ખીગાડ એઆને મટાડનાર છે. જે
સોતોંજનમાં ગુણ છે તેઆ સવળા સો-

વીરમાં પણ છે એમ વિદ્વાનોએ સ્વીકારેલું છે પરંતુ એ બે સુરમાઓમાં સો-
તોંજન શ્રેષ્ઠ માનેલું છે.

ટંકણુખાર.

ટક્રળોડમ્લિકરો રુક્ષઃ કફગ્રો વાત-
પિત્તકૃત્ ॥

[અચ્ચુપરસસ્વાત્ પુનરુક્તઃ ।]

નામ—હિં. સોહાગા; મ. સ્વાગીખાર;
ફા. તીંગાર; અ. યુરગ; ક. ખીલીયટંકણુ;
તૈ. એલીગાર; ઈ. Borax. લા. Sodas
Biboras.

ગુણ—ટંકણુખાર અગ્નિ કરનાર, રક્ત,
કફને હણનાર, અને વાયુ તથા પિત્તને
કરનાર છે. ટંકણુખારના ગુણદોષ બે કે
આગળ ઢહેવાયા છે તો પણ તે ઉપરસ
દેવાથી તેવિષે અહીં ફરીવાર પણ
લખ્યું છે.

ફટકડી.

સ્ફટી ચ સ્ફટિકા પ્રોક્તા શ્વેતા
શુભ્રા ચ રક્તદા । દ્વરદ્વા રક્તદા ચ
દ્વારદ્વાપિ કખ્યતે ॥ સ્ફટિકા તુ કપા-
યોળા વાતપિત્તકફવ્રણાન્ ॥ નિદ્રન્તિ
ખિત્રવીસર્પાન્યોનિસંકોચકારિણી ॥

નામ—સ્ફટી, સ્ફટિકા, શ્વેતા, શુભ્રા,
રંગદા, દ્વરંગા, રંગદા, અને દ્વરારંગા
એટલાં ફટકડીનાં સંસ્કૃત નામ છે. હિં.
ફીટકરી; ફા. બકસદેત; મ. તુરટી; અ.
બજ; ક. સ્ફટીશ્રી; તૈ. ફાટીક; ઈ. Alum
લા. Aluminum sulphas.

ગુણ—ફટકડી તુરી, ગરમ, યોનિને

સંકાય કરનાર અને વાયુ, પિત્ત, કફ, વાયુ, ક્રોધ તથા સ્તવાને મટાડનાર છે.

રાખવર્ત.

રાજાવર્તઃ કદસ્તિક્તઃ શિશિરઃ
પિત્તનાશનઃ । રાજાવર્ત મમેહ્નઃ હર્દિ-
દિકાનિવારણઃ ॥

ગુણુ—રાખવર્ત તીખો, કઠવો, ટાઢો
અને પિત્ત, પ્રમેહ, ઉલટી તથા હૌંકને
મટાડનાર છે.

ચુંબક (ચમક.)

ચુમ્બકઃ કાન્તપાપાણો યઃ કાન્તો
લોહકર્ષકઃ । ચુમ્બકો લેસનઃ ક્રીતો
મેદો વિપરાપહઃ ॥

નામ—ચુંબક, કાંતપાપાણુ, અયઃકાંત
અને લોહકર્ષક એટલાં ચમકનાં સંસ્કૃત
નામ છે.

ગુણુ—ચમક, મળોને ઉખેડનાર,
ટાઢો, અને મેદ, વિપ તથા ઝેરને
મટાડનાર છે.

ગેરૂ તથા સોના ગેરૂ.

ગૈરિકં રક્તપાતુથ ગૈર્યં ગિરિજં
તથા । સુવર્ણગૈરિકં સ્વપ્તત્તો રક્તવરં
દિ તત્ ॥ ગૈરિકદિતયં સ્નિગ્ધં મધુરં
તુવરં દિમમ્ । ચક્ષુષ્યં દાહપિત્તસ્રકફ-
દિકાવિપાપહમ્ ॥

નામ—ગૈરિક, રક્તપાતુ, ગૈરેય અને
ગિરિજા એટલાં ગેરૂનાં સંસ્કૃત નામ છે.
ખીન્ને સોનાગેરૂ થાય છે તે ગેરૂ કરતાં
વધારે સતો હોય છે. હિં- સુવર્ણગેરૂ;
ફાં. ગિલેસુર્ષ; મ. સોનગેરૂ; અ. તીને-

મગરેખી; ક. જાબુહોજાબુ; ઈ. Oker;
લા. Bole rubra.

ગુણુ—ખન્ને ગેરૂ સ્નિગ્ધ, મધુર, તુરા,
ટાઢો, નેત્રને હિતકારી અને દાહ, પિત્ત,
લોહીનો બીગાડ, કફ, હૌંક તથા ઝેરને
મટાડનાર છે.

ખડી તથા આક.

સ્રટિકા કઠિની ચાપિ લેસની ચ
નિગચવે । સ્રટિકા દાહનિચ્છીતા મધુરા
વિપત્તોપજિત્ ॥ લેપાદેતદ્ગુણા મોક્તા
મસિતા મૃત્તિકાસમા । સ્રટી ગૌરસ્રટી
દે ચ ગુણૈસ્તુલ્યે પ્રકીર્તિતે ॥

નામ—ખટિકા, કઠિની અને લેખની
એટલાં ખડી તથા આકનાં સંસ્કૃત નામ છે.

ગુણુ—ખડી ખળતરાને મટાડનાર,
ટાઢી, મધુર અને વિપ તથા સોજને હ-
રનાર છે. ખડી ચોપડવાથી ઉપર ક-
હેલા ગુણો થાય છે પણ ખાવામાં તે તે
માટી જેવીજ છે. ખડી અને આક એ
ખન્નેમાં ગુણો સરખાજ છે.

રેતી.

ચાલુકા સિકતા મોક્તા શર્કરા રેત-
જાપિ ચ । ચાલુકા લેસની ક્રીતા પ્રણો-
રઃસતનાશિની ॥

નામ—ચાલુકા, સિકતા, શર્કરા અને
રેતજ એટલાં રેતીનાં સંસ્કૃત નામ છે.
હિં. બાહુરેત; મ. ચાલુ; ફાં. રેગ; અ.
રમલ; ક. હાલુલુ; તૈ. વીસીકા; ઈ.
Sand; લા. Silica.

ગુણુ—રેતી મળોને ઉખેડનાર, ટાઢી,

અને વ્રણ તથા છાતીના ક્ષતને મટાડનાર છે.

ખાપરીથા.

સ્વર્પરી તુત્યકં તુત્યાદન્યત્તદસકં સ્મૃતમ્ । યે ગુણાસ્તુત્યકે પ્રોક્તાસ્તે ગુણા રસકે સ્મૃતાઃ ॥

નામ-હિં. ખાપરીઆ; મ. કલખાપરી; ફા. સંગખસરી, ક. ખર્પરી; તૈ. ખર્પર; ઇં. Black jack; લા. Zinc Sulphidum.

ગુણ-ખાપરીથા એ એક જાતનું મોરથુધુ છે પણ મોરથુધુથી જુદા છે અને તે રસક એવા નામથી ઓળખાય છે. આગળ મોરથુધુના જ ગુણો દેહેવાયા છે તેજ ગુણો ખાપરીયામાં છે.

હીરાકસી.

કાશીસં ધાતુકાશીસં પાંશુકાશીસમિત્યપિ । તદેવ કિચ્ચિત્પીતં તુ પુષ્પકાશીસમુચ્યતે ॥ કાશીસમમ્લમુર્ણં ચ તિત્તં ચ તુષરં તથા । વાતશ્લેષ્મહરં કેચયં નેત્રકણૂવિપમણુત્ ॥ મૂત્રકૃચ્છાશ્મરીશ્વિન્નાશનં પરિકીર્તિતમ્ ॥

નામ-કાશીય, ધાતુકાશીય અને પાંશુકાશીય એટલાં હીરાકસીનાં સંસ્કૃત નામ છે. કાંધક પીળી હીરાકસી હોય તો તે પુષ્પકાશીય એવા નામથી ઓળખાય છે. હિં. કુનોકાસીસ; ફા. જકેસખજ; મ. શેતનીલ; અ. જાજેઅખર; ક. કાસીસ; ઇં. Sulphate of Iron; લા. Ferry sulphas.

ગુણ-હીરાકસી ખાટી, ગરમ, કડવી,

તુરી, વાયુ તથા કફને હેરનાર, કથને હિતકારી અને નેત્રની ચળ, ઝેર, મૂત્રકૃચ્છ, પથરી તથા ચિત્ર નામના કાકને મટાડનાર છે.

સોરઠી માટી.

સૌરાષ્ટ્રી તુવરી કાઢી મૃત્તાલકસુરાષ્ટ્રજે । આઢકીં ચાપિ સા રૂપાતા મૃત્સા ચ સુરમૃત્તિકા ॥ સ્ફટિકાયા ગુણઃ સર્વે સૌરાષ્ટ્રયા અપિ કીર્તિતાઃ ॥

નામ-સૌરાષ્ટ્રી, તુવરી, કાંક્ષી, મૃતાલક, સુરાષ્ટ્રજ, આઢકી, મૃત્સા અને સુરમૃત્તિકા એટલાં સોરઠી માટીનાં નામ છે. જ ગુણો કટકડીમાં છે તે ગુણો સોરઠી માટીમાં પણ છે.

કાળી માટી.

કૃણમૃત્ સતદાહાસમદરશ્લેષ્મપિત્તનુત્ ॥

કાળી માટી ક્ષત, દાહ, રૂધિર, પ્રદર નામનાં ઓંનો રોગ, રક્તેષ્મ તથા પિત્ત એઓને મટાડનાર છે.

કાદવ.

કર્દયો દાહપિત્તાર્તિશ્ચોષ્ણઃ શીતલઃ સરઃ ॥

કાદવ ટાઢો છે, દસ્ત ઉતારનાર છે અને દાહ, પિત્તની પીડા તથા સોજને મટાડનાર છે.

હીરાબોલ.

ચોલગંધરસપાણપિન્ડગોપરસાઃ સમાઃ । ચોલં રક્તહરં શીતં મેઘ્યં દીપનપાચનમ્ ॥ મધુરં કટુ તિત્તં ચ દાહ

સેદત્રિદોષજિત્ । જ્વરાપસ્મારકુષ્ઠં ગ-
ર્ભાશયવિશુદ્ધિકૃત્ ॥

નામ-ગોઘ, ગંધરસ, ગ્રાણુ, પિંડ
અને ગોપરસ એટલાં હીરાભોજનાં સંસ્કૃત
નામ છે.

ગુણુ-હીરાભોજ ઇધિરને મટાડનાર,
ટાઢી, પવિત્ર, અશિને દીપ્ત કરનાર,
પામન કરનાર, મધુર, તીખું, કડવું, દા-
હને મટાડનાર, પસીનાને ટાળે, ત્રણે
દોષને હુરે અને જ્વર, વાઇ તથા કા-
ઠને મટાડનાર છે તેમજ ગર્ભાશયને
શુદ્ધ કરનાર છે.

પીળીયા.

દિમવત્પાદશિખરે કંકુષ્ઠમુજાયતે ।
તત્રૈકં રક્તકાલં સ્યાત્તદન્યદ્દહકં સ્મ-
તમ્ ॥ પીતમ્બરં યુરુ સ્નિગ્ધં શ્રેષ્ઠં કંકુષ્ઠ-
માદિશેત્ । શ્યામં પીતં લઘુ ત્યક્તસત્ત્વં
શ્રેષ્ઠં તપાન્દકમ્ ॥ કંકુષ્ઠં કાકકુષ્ઠં ચ
વરાંગં કૌલકાકુલમ્ । કંકુષ્ઠં રેચનં
તિક્તં કદ્દુર્ણં વર્ણકારકમ્ ॥ કૃમિશોષો-
દરાધ્માનશુલ્માનાદકફાપદમ્ ॥

ઉત્પત્તિ-હિમાલયના પાદમાં તથા
શિખરમાં પીળીયા ઉત્પન્ન થાય છે.

લક્ષણુ-રક્તકાલ અને અંડક, એવા
નામની તેની બે જાત છે. જે પીળીયા
બારે, સ્નિગ્ધ અને પીળી કાંતિવાળો હોય
તેને શ્રેષ્ઠ સમજવો. જે શ્યામ, પીળો
અને હલકો હોય તેને અંડક સમજવો.
અંડકમાં સામર્થ્ય નથી હોતું તેથી તેને
નેષ્ટ જણવો.

નામ-કંકુષ્ઠ, કાકકુષ્ઠ, વરાંગ અને

કાલકાકુલ એટલાં પીળીયાનાં નામ છે.

ગુણુ-પીળીયા રેચક, કડવો, તીખો,
ગરમ, વર્ણને સારો કરનાર અને કૃમિ,
સોજા, પેટનો આક્રેશ, ગોટા, પેડુનો
આક્રેશ તથા કદને મટાડનાર છે.

રત્નો.

ધનાર્થિનો જનાઃ સર્વે રમન્તેઽસ્મિ-
ન્મતીવ ચત્ । તતો રત્નમિતિ પ્રોક્તં જ-
ન્મદશાસ્ત્રવિજ્ઞારદૈઃ ॥

[અથ રત્નસ્ય નામાનિ સ્વરૂપનિરૂપણં
ચ ।]

રત્નં છીંચે મણિઃ પુંસિ સ્ત્રિયામપિ
નિગદ્યતે । તત્તુ પાપાણમેદૌઽસ્તિ મુ-
ક્તાદિ ચ તદુચ્યતે । તથા ચામરાર્સિદઃ ।
રત્નં મણિર્દ્વયોરશ્મજાતીમુક્તાદિકેઽપિ ચા

[અથ રત્નાનાં નિરૂપણન્]

રત્નં ગારુત્મતં પુષ્પરાગો માણિક્ય-
મેવ ચ । ઇન્દ્રનીલશ્ચ ગોમેદસ્તથા વૈદુર્ય-
મિત્યપિ ॥ મૌક્તિકં વિદુમધ્વેતિ રત્ના-
ન્યુક્તાનિ વૈ નવ ॥

રત્નં હીરા । ગારુત્મતં પદ્મા । માણિક્યં
મયરાગઃ । ઇન્દ્રનીલઃ લીલા । વિષ્ણુધર્મો-
ત્તરેષિ નવ રત્ન નિરૂપણમ્ । મુક્તાકલં હી-
રકં ચ વૈદુર્યં પન્નરાગકમ્ ॥ પુષ્પરાગં ચ ગો-
મેદં નીલં ગારુત્મતં તથા । પ્રકાલપુક્તાન્યે-
તાનિ મહારત્નાનિ વૈ નવ ॥

ધનને ઇચ્છનારા લોકો જેમાં અત્યંત
રાશ્ત્ર થાય છે તે રત્ન એમ વ્યાકરણમાં
પ્રવીણતા ધરાવનારા લોકોએ રત્નરા-
ખેદની વ્યુત્પત્તિ કરી છે. રત્નરાખેદ ન-
પુંસકાંક્ષિણે છે અને તેનો પર્યાય મણિ-

શબ્દ પુલ્લિંગે છે તથા સ્ત્રીલિંગે પણ છે. રત્ન એ પથરાની જાત છે અને મોતી વ-
ગેરે પણ રત્નમાં લેખ્યા છે. અમરકો-
શમાં કહ્યું છે કે રત્ન અને એ લિંગવાળો
મણિશબ્દ પથરાની જાતમાં અને મોતી
વગેરેમાં પણ પ્રવર્તે છે. હીરો, પાનું,
પુષ્પરાજ, માણક, નીલવી, ગોમેદ, લ-
સણીયો, મોતી અને પરવાણું એ નવ
રત્ન કહેવાય છે. વિષ્ણુધર્મોત્તર નામના
પુરાણ ગ્રંથમાં કહ્યું છે કે “મોતી, હીરો,
લસણીયો, માણક, પુષ્પરાજ, ગોમેદ,
નીલવી, પાનું અને પરવાણું એ નવ
રત્ન સમજવા.”

હીરો.

હીરકઃ પુંસિ વજ્રોડહી ચન્દ્રો મણિ-
વરશ્ચ સઃ । સ તુ શ્વેતઃ સ્મૃતો વિષ્ણો
લોહિતઃ ક્ષત્રિયઃ સ્મૃતઃ ॥ પીતો વૈશ્યો-
ડસિતઃ શૂદ્રશતુર્વર્ણાત્મકશ્ચ સઃ । રસા-
યને મતો વિમઃ સર્વસિદ્ધિમદાયકઃ ॥
ક્ષત્રિયો વ્યાધિવિધ્વંસી જરામૃત્યુહરઃ
સ્મૃતઃ । શૂદ્રો નાશયતિ વ્યાધીન્ વય-
સ્તમ્ભં કરોતિ ચ । વૈશ્યો ધનપદઃ પ્રો-
ક્તસ્તથા દેહસ્ય દાર્ઘ્યઠ્ઠત્ ॥ શૂદ્રો ના-
શયતિ વ્યાધીન્ વયઃસ્તમ્ભં કરોતિ ચ ।
પુંક્તીનપુંસકાનીદ લક્ષણીયાનિ લક્ષણઃ ॥
મુદ્રતાઃ ફલસમ્પૂર્ણાસ્તેજોયુક્તા વૃદ્ધ-
ત્તરાઃ । પુરુષાસ્તે સમાસ્ત્યાતા રેલાવિ-
ન્દુવિવર્જિતાઃ । રેલાવિન્દુસમાયુક્તાઃ
પદ્મસ્તાસ્તે સ્ત્રિયઃ સ્મૃતાઃ ॥

પદ્મ્યાઃ પદ્મકોણાઃ ।

ત્રિકોણાથ મુદીર્ષાસ્તે વિદ્યેયાથ ન-

પુંસકાઃ । તેષુ સ્યુઃ પુરુષાઃ શ્રેષ્ઠા રસવ-
ન્ધનકારિણઃ ॥ સ્ત્રિયઃ કુર્વન્તિ કાયસ્ય
કાન્તિ સ્ત્રીણાં સુખપદાઃ । નપુંસકાસ્ત-
વીર્યાઃ સ્યુરકામાઃ સત્ત્વર્જિતાઃ ॥ સ્ત્રિયઃ
સ્ત્રીભ્યઃ મદાતવ્યાઃ હીવં હીવે પ્રયો-
જયેત્ । સર્વેભ્યઃ સર્વદા દેયાઃ પુરુષા
વીર્યવર્ધનાઃ ॥ અશુદ્ધં કુરુતે વજ્રં કુષ્ટં
પાર્શ્વવ્યથાં તથા । પાણ્ડુતાં પદુરત્તં ચ
તસ્માત્ સંશોધ્ય મારયેત્ ॥

[મારિતસ્ય વજ્રસ્ય ગુણાઃ ।]

આયુઃ પુષ્ટિ વલં વીર્યં વર્ણ્યં સૌભ્યં
કરોતિ ચ । સેવિતં સર્વરોગગ્રં મૃતં વજ્રં
ન સંશયઃ ॥

નામ-હીરક (પુલ્લિંગે) વજ્રા (પુલ્લિંગ
તથા નપુંસકલિંગે) ચંદ્ર અને મણિવર
એટલાં હીરાનાં સંસ્કૃત નામ છે. ક. તૈ.
વજ્ર; ક્ષ. ઈલભાસ; ઈ. Diamond હા.
Adams

લક્ષણ-હીરો ચાર જાત (વર્ણ) નો
છે તેમાં ધોળો હોય તો બ્રાહ્મણ, રાતો
હોય તો ક્ષત્રિય, પીળો હોય તો વૈશ્ય
અને કાળો હોય શૂદ્ર સમજવો.

ગુણ-બ્રાહ્મણ હીરો રસાયનના કા-
મમાં સધળી સિદ્ધિ આપે છે, ક્ષત્રિય
હીરો વ્યાધિને મટાડે છે તથા અજરા-
મર કરનાર છે, વૈશ્ય હીરો ધન આપ-
નાર છે તથા દેહની દૃઢતા કરે છે અને
શૂદ્ર હીરો વ્યાધિઓનો નાશ કરે છે ત-
થા જુવાનીને સ્થિર રાખે છે. હીરાનાં
લક્ષણો ઉપર પૃથ્થ, શ્રી તથા નપુંસક
જાતિ પણ સમજવાની છે.

પરીક્ષા—જે હીરા સારી પેઠે ગોળ, પુરી હાંસોવાળા, તેજસ્વી, બહુ ગોટા અને રેખા તથા છાંટાઓ વગરના હોય તે પુરૂષ કેહેવાય છે. જે હીરા રેખા તથા છાંટાવાળા અને ■ હાંસોવાળા હોય તે સ્ત્રીઓ કેહેવાય છે અને જે હીરા ત્રણ પુણાવાળા તથા બહુજ છાંટા હોય તેઓ નપુંસક કેહેવાય છે. તેઓમાં પૂરૂષ હીરા શ્રેષ્ઠ છે અને તેઓથી પારદહું બંધન થાય છે. સ્ત્રી જાતના હીરા શરીરની કાંતિ વધારે છે અને સ્ત્રીઓને સુખ આપે છે અને નપુંસક હીરા વીર્ય રહિત છે, સુખ આપનાર નથી અને શક્તિવગરના છે. સ્ત્રીજાતના હીરા સ્ત્રીઓને દેવા અને નપુંસકજાતના હીરા નપુંસકોને દેવા. પુરૂષ જાતના હીરા કિં જોયો વીર્યને વધારનારા છે તે સર્વદા સધળાઓને દેવા. અશુદ્ધ હીરા કાઢ, પકખાની પીકા, પાંદુરોગ તથા પાંગળાપહું કરે છે માટે હીરાને શુદ્ધ કરીને મારવો જોઇએ. મારેલો હીરા આયુષ્યને વધારે, બળ આપે, વીર્યની વૃદ્ધિ કરે, વર્ણને સારો કરે સુખ આપે અને સેવન કરવાથી સધળા રોગોને મટાડે છે એમાં સંશય નથી.

પાનાં

ગારુત્મતં મરકતમદમગર્ભો હરિન્મણિઃ
નામ—ગારુત્મત, મરકત, અરમગર્ભ તથા હરિન્મણિ એટલાં પાનાનાં નામ છે. હિં. પેના; ફ્ર. જુઅરર્દ; મ. પાચ-

રત્ન; તૈ. નીલ; ક. પાચીપચ્ચે; અ. જુઅરર્દ; ઈ. Emerald; લા. Smaragdus.

માણિક્ય.

માણિક્યં પદ્મરાગઃ સ્યાચ્છોજરત્નં ચ લોહિતમ્ ॥

નામ—માણિક્ય, પદ્મરાગ, શેણુરત્ન અને લોહિત એટલાં માણિક્યાં સંસ્કૃત નામ છે. હિં. માનીકલાલ; ફ્ર. લાલખ-દુશાની; મ. માણિક; ક. માણિક; તૈ. માણિક્ય; અ. લાલ; ઈ. Ruby, લા. Rabinas.

પુષ્પરાગ.

પુષ્પરાગો મણુમણિઃ સ્યાદ્વાલસ્પતિ વલ્લભઃ ॥

નામ—પુષ્પરાગ, મંજુમણિ અને વાલસ્પતિ વલ્લભ એટલાં પુષ્પરાગનાં સંસ્કૃત નામ છે. હિં. પુષ્પરાગ; મ. પુષ્કરાગ; ક. તૈ. પુષ્પરાગ; ઈ. Topaz લા. Topazio.

નિલમ તથા ગોમેદ.

નીલં તથેન્દ્રનીલં ચ ગોમેદઃ પીતર-
જકમ્ ॥

નીલ અને ઈન્દ્રનીલ જે જે નીલમનાં સંસ્કૃત નામ છે. હિં. નિલમગણી; મ. નીલમણી; ક. નીલ; તૈ. નીલ; ઈ. Saffire; લા. Saffirus. ગોમેદ અને પીતરજ જે જે ગોમેદનાં સંસ્કૃત નામ છે. તૈ. હિં. મ. ક. ગોમેદ; ઈ. Onyx. લસણીયો.

વેદ્ય દૂરજં રત્નં સ્યાત્કેતુગ્રહવલ્લભમ્
વેદ્ય, દૂરજ, રત્ન અને કેતુમદ વ-

ક્ષણ એટલાં લસણીયાનાં સંસ્કૃત નામ
છે. હિં. મ. ક. તૈ. વૈદુર્ય; ઇં. Catseye.

મોતી.

મૌક્તિકં શૌક્તિકં મુક્તા તથા મુ-
ક્તાફલં ચ તત્ । શુક્તિઃ શ્લોકો ગજઃ
ક્રોઢઃ ફળી મત્સ્યશ્ચ દર્દુરઃ ॥ વેણુરેતે
સમાલયાતાસ્તજ્જૈર્મૌક્તિકયોનયઃ । મૌ-
ક્તિકં શીતલં દ્રવ્યં ચલુષ્યં બલપુષ્ટિદમ્ ॥

નામ—મૌક્તિક, શૌક્તિક, મુક્તા અ-
ને મુક્તાફલ એ મોતીનાં સંસ્કૃત નામ
છે. ફા. મરવારીદ; અ. લોલાં; ક. મૌ-
ક્તિક; તૈ. મોત્યાહ; ઇં. Penro. લા.
Margarita.

ઉત્પત્તિ—છીપ, શંખ, હાથી, સૂવર,
સર્પ, મત્સ્ય, દેહકા અને વાંસ એ આ-
ઠમાંથી મોતી ઉત્પન્ન થાય છે એમ તે
વિષયને જાણનારાઓએ કહ્યું છે.

ગુણ—મોતી ટાકું છે, વીર્યને વધાર-
નાર છે, નેત્રને હિતકારી છે અને બળ
તથા પુષ્ટિને આપનાર છે.

પરવાણું.

પુંસિ છીવે પ્રવાલઃ સ્યાત્પ્રમાણેવ તુ
વિદુમઃ ॥

પ્રવાલ (પુણ્ણિએ તથા નપુંસકલિંગે)
અને વિદુમ (પુણ્ણિએ) એ બે પરવા-
ણાનાં નામ છે.

રત્નો.

રત્નાનિ મંસિતાનિ સ્યુર્મેષુરાણિ સ-
રાણિ ચ । ચલુષ્યાણિ ચ શીતાનિ ત્રિ-
પદ્માનિ ધૃતાનિ ચ । માદ્રત્યાનિ મનો-
જ્ઞાનિ ગ્રહદોષહરાણિ ચ ॥

કિં રત્નં પક્ષ ગ્રહસ્ય પ્રીતિઃપ્રતિત્વેન દો-

પહરં ભવતીતિ પ્રશ્ને તદુત્તરમાહ રત્ના-
લાયામ્ ।

માણિક્યં તરણેઃ મુજાતમમલં મુક્તા
ફલં શીતગોર્માહેયસ્ય તુ વિદુમો નિર્ગ-
દિતઃ સૌમ્યસ્ય મારુત્મતમ્ । દેવેઞ્યસ્ય
ચ પુષ્પરાગમસુરાચાર્યસ્ય વજ્રં શનેર્નીલં
નિર્મલમન્વયોર્નિર્ગદિતે ગોમેદવૈદુર્યકે ॥

રત્નો ખાવામાં આવે તો તેઓ મ-
ધુર છે, દસ્ત ઉતારનાર છે, નેત્રને હિ-
તકારી છે અને ટાકાં છે. શરીરમાં ધા-
રણ કરેલાં રત્નો વિધને હણે છે, મંગળ
કરે છે, મનને ગમે છે અને ગ્રહોના દો-
ષને મટાડે છે. કયા કયા ગ્રહને વાસ્તે
કયું કયું રત્ન ધરવું એમ કાઢ પૂછે તો
તેવિધે રત્નમાળા નામના ગ્રંથમાં કહ્યું છે
કે “ સૂર્યનેવાસ્તે માણુક, ચંદ્રને નિર્મળ
સુંદર મોતી, ભૌમને વાસ્તે પરવાણું, બુ-
ધનેવાસ્તે પાનું, બૃહસ્પતિનેવાસ્તે પુ-
ષ્પરાગ, શુક્રનેવાસ્તે હીરો, શનિનેવાસ્તે
નીલવી, રાહુનેવાસ્તે ગોમેદ અને કૃતુને-
વાસ્તે લસણીયો ધરવો. ”

ઉપરત્નો.

ઉપરત્નાનિ કાચથ કર્પૂરાદ્યા તર્થથ
ચ । મુક્તા શુક્તિસ્તથા ગ્રજ્જાં ઇત્યાદીનિ
વહન્યપિ ॥

ઉપરત્નાનિ ગૌણરત્નાનિ । કર્પૂરાદ્યા વ-
પનીયા । કપુર્નિઆ । મુક્તાશુક્તિઃ સીપ ।

શુભાચે ચૈવ રત્નાનામુપરત્નેષુ તથા ।
કિંતુ કિંચિત્તત્તો દીના વિશેષોડ્યમ-
દાહતઃ ॥

કાચ, ચીરાડી નામનો ગ્રગગ્રગતો

પથશે, મોતીનો છોપ તથા શંખ છત્યાદિ ઉપરલો એટલે ગોણુ રલો ધણાં ધણાં છે. જેવા રત્નોનાં ગુણ છે તેવાજ ઉપરલોનાં પણ ગુણ છે; પરંતુ રલો કરતાં કાંઈક ઓછા છે એટલો અંતર છે.
વિપ.

વિપં તુ ગરલઃ ક્ષેદસ્તસ્ય મેદાનુ-
દાહરં । વત્સનાભઃ સદારિદ્રઃ સંકુકથ
મદીપનઃ ॥ સૌરાષ્ટ્રિકઃ શૃદ્ધિકથ કા-
લકૂટસ્તપૈવ ચ । હાલાહલો વ્રહ્મપુત્રો
વિપમેદા અમી નથ ॥

[તત્ર વત્સનાભસ્ય સ્વરૂપનિરૂપણમ્ ।]

સિન્દુવારસદૃષ્યપ્રો વત્સનાભ્યાહ-
તિસ્તથા । પરપાર્શ્વેન સરોર્ધદિર્વત્સ-
નાભઃ સ ખાપિતઃ ॥

[અય હારિદ્રસ્ય સ્વરૂપનિરૂપણમ્ ।]

હરિદ્રાતુલ્યમૂલો યો દારિદ્રઃ સ જ-
દાહતઃ ।

[અય શંકુકસ્ય સ્વરૂપમ્ ।]

પદ્મગ્રન્થિઃ સંકુકેનૈવ પૂર્ણમધ્યઃ સ
સંકુકઃ ॥

[પ્રદીપનસ્ય સ્વરૂપમ્ ।]

ઘર્ણતો લોહિતો યઃ સ્યાદ્દીપ્તિમાન્દ-
નમઃ । મદાદાહકરઃ પૂર્વેઃ કથિતઃ સ
દીપનઃ ॥

[અય સૌરાષ્ટ્રિકસ્ય સ્વરૂપમ્ ।]

સુરાષ્ટ્રવિપયે યઃ સ્યાત્સ સૌરાષ્ટ્રિક
ચ્ચપે ॥

[અય શૃદ્ધિકસ્ય સ્વરૂપમ્ ।]

યસ્મિન્ મોશ્નકે વદે દુર્ગ્ધં ભવતિ
મોદિતમ્ । સ શૃદ્ધિક્ષિતિ મોકો દ્ર-
વતરવિચારદઃ ॥

[અય કાલકૂટસ્ય સ્વરૂપમ્ ।]

દેવામુરરણે દૈર્ઘ્યતસ્ય પૃથુમાલિનઃ ।
દૈત્યસ્ય શ્વિરાજ્ઞાતસ્તરુશ્વત્યસન્નિપઃ ।
નિર્પાસઃ કાલકૂટોડસ્ય મુનિભિઃ પરિ-
કીર્તિતઃ । સો હિ ક્ષેત્રે શૃદ્ધવેરે કોદ્ગુણે
મલયે ભવેત્ ॥

[અય હાલાહલસ્ય સ્વરૂપમ્ ।]

ગોસ્તનામફલો મુચ્છસ્તાલપત્રચ્છદ-
સ્તથા । તેજસા યસ્ય દશ્યન્તે સમીપસ્થા
દુમાદયઃ ॥ અસૌ હાલાહલો જ્ઞેયઃ કિ-
ષ્કિન્ધાયાં હિમાલયે । દક્ષિણાન્ધિતટે
દેશે કોદ્ગુણેઽપિ ચ જાપતે ॥

[અય વ્રહ્મપુત્રસ્ય સ્વરૂપમ્ ।]

વર્ણતઃ કપિલો યઃ સ્યાત્તથા ભવતિ
સારતઃ । વ્રહ્મપુત્રઃ સ વિજ્ઞેયો જાયતે
મલયાચલે ॥ વ્રાહ્મણઃ પાણ્ડુરસ્તેષુ ક્ષ-
ત્રિયો લોહિતમઃ । વૈશ્યઃ પીતઃ સિતઃ
શૂદ્રો વિપ ઉક્તશ્ચતુર્વિધઃ ॥ રસાયને
વિપં વિમં ક્ષત્રિયં વેદપુષ્ટયે । વૈદ્યં કુ-
ષ્ઠવિનાશાય શૂદ્રં વ્યાદૃષાય હિ ॥ વિપં
પ્રાણહરં મોક્તં અવાપિ ચ વિકાશિ ચ ।
આગ્રેયં વાતકફહૃયોગવાદિ મદાવદમ્ ॥

અવાપિ સત્કલ્યાણગુણ્યાપનપૂર્વકં પા-
નગમનશીલમ્ । વિકાશિ ઓઝ.શોષણ-
પૂર્વકં સન્ધિચ્ચાશિપિલીરણશીલમ્ । આ-
ગ્રેયમ્ અધિકાભ્યંશં યોગવાદિ સદ્ધિ
ગુણગ્રાહકમ્ । મદાવદમ્ । તમોગુણાધિત્યેન
બુદ્ધિવિર્લસતમ્ ।

તદેવ યુક્તિયુક્તં તુ પ્રાણદાયિ રમા-
યનમ્ । યોગવાદિ ત્રિલોપત્રં ચૃદ્ધં વી-
ર્યવર્દનમ્ ॥ યે દુર્ગુણા વિપેઽશૃદ્ધે તે

સ્યુર્હીના વિશોધનાત્ । તસ્માદ્વિપં પ્રયો-
ગેષુ શોધયિત્વા પ્રયોજયેત્ ॥

:નામ-વિષ, ગરલ અને અને ફ્વેડ
એ વિષ (ઝેર) નાં સંસ્કૃત નામ છે.
હિં. વચનાગ; મ. અચનાગ; ફા. ઝેર;
અ. વિષ; ક. વચનવી; તૈ. નાભી; ઈં.
Aconite લા. Aconitum ferox.

ભેદ-વત્સનાભ, હારિદ્ર, સસ્તુક, પ્ર-
દીપન, સૌરાષ્ટિક, શૃંગિક, કાલકૂટ, હા-
લાહલ અને બ્રહ્મપુત્ર એવી રીતે વિષના
નવ ભેદ છે.

પરીક્ષા-જેનાં પાનડાં નગડનાં જે-
વાં હોય, જેની આકૃતિ વાછડાની ના-
સિજેવી હોય તથા જેના પડખામાં
બીજાં ઝાડની વૃદ્ધિ થાય નહિ તે વત્સ-
નાભ કહેવાય છે. જેનું મૂલ હળદરના
જેવું હોય તે હારિદ્ર કહેવાય છે. જેની
ગાંઠમાં સાથવાળેલો જુદો ભરેલો હોય
છે તે સસ્તુક કહેવાય છે. જે વિષ રાતા
વર્ણવાળું, દીપતું, અસિજેવી પ્રભાવાળું
અને બહુજ દાહ કરનાર હોય છે તે પ્ર-
દીપન કહેવાય છે. જે વિષ સોરઠદેશમાં
થાય છે તે સૌરાષ્ટિક કહેવાય છે. ગા-
યનાં શીંગડાં ઉપર જે વિષને બાંધતાં
ગાયનું દુધ રાતું થઈ બય તેને પદાર્થોનાં
તત્ત્વ બળુનારા વિદ્વાનો શૃંગિક કહે છે.
દેવતાઓ અને અસુરોના સંગ્રામમાં દે-
વતાઓએ મારેલા એક પૃથુમાસિ ના-
મના દેવતા ધીરમાંથી પીપળા જેવું
ઝાડ પેદા થયું છે અને તે ઝાડમાંથી જે
ગુંદર નીકળે છે તેને મુનિઓ કાલકૂટ

કહે છે. એ કાલકૂટ અહિક્ષેત્રમાં, શૃંગ-
વેરપુરમાં, કાકણમાં અને મલયાચલમાં
થાય છે. જેનાં ફલ ગાયના આંચળ
જેવાં તથા પાનડાં તાલપત્ર જેવાં થાય
છે અને જેના તેજથી પાસે રહેલાં ઝાડ
આદિ બળી જાય છે એવા ગુરુત્ત્વકૃતિ
ઝેરને હાલાહલ કહે છે. એ હાલાહલ
હિમાલયમાં દક્ષિણ સમુદ્રના કાંઠાપરના
દેશોમાં, કોંકણમાં તથા કિર્કિંધામાં થાય
છે. જેનો રંગ પીંગળો હોય અને અંદ-
રનો સાર પલુ પીંગળો હોય તેને બ્રહ્મ-
પુત્ર કહે છે. એ બ્રહ્મપુત્ર મલયાચલમાં
થાય છે.

લક્ષણ-જે ઝેર ઘોળા રંગવાળું હોય
તે બ્રાહ્મણ જાતિ, જે રાતિ કાંતિવાળું હોય
તે ક્ષત્રિય જાતિ, પીળા રંગવાળું હોય તે
વૈશ્ય જાતિ અને કાળા રંગવાળું હોય તે
શૂદ્રજાતિ સમજવું એટલે એવી રીતે ઝેર
ચાર પ્રકારનું કહેવાય છે.

અયોગ-રસાયનના કામમાં બ્રાહ્મણ
જાતિના ઝેરનો, દેહની પુષ્ટિના કામમાં
ક્ષત્રિય જાતિના ઝેરનો, કાઢનો વિનાશ
કરવાના કામમાં વૈશ્યજાતિના ઝેરનો
અને વધ કરવાના કામમાં શૂદ્રજાતિના
ઝેરનો ઉપયોગ કરવો.

ગુણ-ઝેર પ્રાણને હરનાર, સંધળી
કાયામાં વ્યાપીને પછી પાક પામનાર,
જોબને મુકાવીને સાધાઓને શિથિલ
કરનાર, અગ્નિના અધિક અંશવાળું, પો-
તાના સંગીના ગુણને લેનાર, તમોગુણ-
ના અધિકપણને લીધે શુદ્ધિનો વિધ્નન

કરનાર અને વાયુ તથા કંદને હરનાર છે. એજ ઝેર બે યુક્તિથી ઉપયોગમાં લેવામાં આવે તો પ્રાણ દેનાર, રસાયન-રૂપ, સંગીના ગુણને વધારીને અમૃત સમાન થાય એવું, ત્રણે દોષને હણનાર-શરીરને પુષ્ટ કરનાર અને વીર્યને વધારનાર છે. શુદ્ધ નહીં કરેલા ઝેરમાં બે દુર્ગુણો રહ્યા છે તેઓ શુદ્ધ કરવાથી જતા રહે છે એટલામાટે ઔષધોના પ્રયોગોમાં ઝેરને શુદ્ધ કરીને ઉપયોગમાં લેવું.

ઉપવિષો.

અર્કશીરં છુદ્ધીશીરં લાઘ્વલી કરવી-રકઃ । મુદ્ધાહિફેનો ધત્તુરઃ સપ્તોપવિપ-જાતયઃ

ઉપવિષાઃ ગૌગવિષાઃ । ઇયાં ગુણાસ્તય-બ્રહ્મ્યાઃ ।

આકડાતું છીર, થોરતું છીર, લાંગ-લી (દેશી વછનાગ) કષેર, અણીઠી, અદ્ધીણ, અને ધત્તુરો એ સાત ઉપ-વિષ એટલે ગૌણ વિષની અતિઓ છે. એઓનાં ગુણ તે તે સ્થલોમાંથી બોધ લેવા.

इति धीमावप्रकाशे धातुष्वधतुरसोपरस-
रत्नोपरत्नविषोपविषवर्गः ।

ધાન્યવર્ગઃ

ધાન્યોના ભેદ.

શાલિધાન્યં ત્રીહિધાન્યં શૂકધાન્યં તૃતીયકમ્ । શિમ્વીધાન્યં શુદ્રધાન્યયિ-ત્યુક્તં ધાન્યપચ્ચકમ્ ॥ શાલયો રક્તશા-લ્યાયા વીહયઃ પટ્ટિકાદયઃ । યવાદિકં

શૂકધાન્યં મુદ્ધાર્થં શિમ્વીધાન્યકમ્ । કંઙવાદિકં શુદ્રધાન્યં તૃણધાન્યં ચ તત્સમૃતમ્ ॥

શાલિધાન્ય, ત્રીહિધાન્ય, શૂકધાન્ય, શિમ્વીધાન્ય અને શુદ્રધાન્ય એવી રીતે ધાન્યોના પાંચ ભેદ છે. રક્તશાલિ (હા-ઉદખાની ચોખા) વગેરે ચોખાઓ શા-લિધાન્ય ગણાય છે, પટ્ટિક વગેરે ત્રીહિ-ધાન્ય ગણાય છે, યવ આદિ શૂકધાન્ય ગણાય છે, મગ આદિ શિમ્વીધાન્ય ગ-ણાય છે અને કાંગ આદિ શુદ્રધાન્ય ગ-ણવામાં આવે છે. શુદ્રધાન્ય અને તૃણ-ધાન્ય એ બે પર્થાગ સખ્દો છે.

શાલિધાન્ય.

કળદનેન વિના શુદ્ધા હૈમન્તાઃ શા-લયઃ સ્મૃતાઃ ॥

જે ચોખા શીયાળામાં પાકે છે અને ખાંડ્યા વિના ધોળા થાય છે તે શાલિ કહેવાય છે.

શાલિ ચોખા.

રક્તશાલિઃ સકલમઃ પાણ્ડુકઃ શકુ-નાહતઃ । મુગન્ધકઃ કર્દમકો મહાશા-લિશ્ચ દૂપકઃ ॥ પુષ્પાણ્ડકઃ પુણ્ડરીક-સ્તયા મહિપમસ્તકઃ । દીર્ઘશૂકઃ કાઞ્ચ-નકો હાયનો લોમ્પપુષ્પકઃ ॥ इत्याद्याः शालयः सन्ति बहवो बहुदेशजाः । ग्रन्थविस्तरभीतेस्ते सप्तस्ता नाम भाषि-ताः ॥ શાલયો મધુરાઃ સ્નિગ્ધા વલ્પા વ-દ્ધાલ્પવર્ચસઃ । કપાયા લયવો રુચ્યાઃ સ્વર્વા દૃપ્યાથ વૃંદણાઃ ॥ અલ્પાનિલ-કફાઃ પ્રીતાઃ પિષ્ચન્ના મૂત્રલાસ્તથા ।

શાલયો દમ્બમૃજ્જાતાઃ કપાયા લઘુપા-
કિનઃ ॥ સ્પટ્મૂત્રપુરીપાથ રૂક્ષાઃ શ્લે-
ષ્માપકર્પણાઃ ॥ કૈદારા વાતપિત્તજા
ગુરવઃ કફશુક્લાઃ । કપાયા અલ્પવ-
ર્ચસ્કા મેઘ્યાથૈવ વલાવહાઃ ॥

કૈદારાઃ કૃષ્ણસેત્રજાઃ સ્માઃ ।

સ્થલજાઃ સ્વાદવઃ પિત્તકફગ્રા વા-
તવહ્નિદાઃ । કિંચિત્તિક્ષ્ણાઃ કપાયાથ
વિપાકે કઢુકા અપિ ॥

સ્થલજા અકૃષ્ણભૂમિજાતાઃ । સ્વયં જાતાઃ ।

વાપિતા મધુરા દૃષ્ટ્યા વલ્યાઃ પિત્ત-
મળાશનાઃ । શ્લેષ્મલાશ્વાલ્પવર્ચસ્કાઃ
કપાયા ગુરવો હિમાઃ ॥

વાપિતાઃ કૃષ્ણસેત્રે અકૃષ્ણસેત્રે ચ । વાપિ-
તેભ્યો ગુણૈઃ કિંચિત્ હીનાઃ પ્રોક્તા અવા-
પિતાઃ । કૃષ્ણસેત્રે અકૃષ્ણસેત્રે વા ।

રોપિતાસ્તુ નવા દૃષ્ટ્યાઃ પુરાણા
લઘવઃ સ્મૃતાઃ । તેભ્યસ્તુ રોપિતા ભૂયઃ
શીઘ્રપાકા ગુણાધિકાઃ ॥ ઝિન્નરૂઢા
હિમા રૂક્ષા વલ્યાઃ પિત્તકફાપહાઃ ।
વદ્ધવિદ્ધાઃ કપાયાથ લઘવશ્વાલ્પ-
તિક્ષ્ણાઃ ॥

નામ-રક્તશાલિ, કલમ, પાંડુક, ચ-
કુનાદત, સુગંધક, કર્દમક, મહાશાલિ,
દૃપક, પુષ્પાંકક, પુંડરીક, મહિષમસ્તક,
દીર્ઘરાહ, કાંચનક, હાચન અને લોધપુ-
ષ્પક, ઇત્યાદિક ઘણા પ્રકારના અને ઘણા
દેશોમાં ઉત્પન્ન થતા શાલિઓ છે. અંચનો
વિસ્તાર યદ્યપવાની બીકને લીધે સઘળા
શાલિઓનાં નામ અહીં આપવામાં
આવ્યાં નથી. હિં. ચાહર; ક્ષ. બીરંગ;

મ. ભાત; અ. હરજ; ક. નેલ; તૈ. ધા-
ન્યમુ; ઈ. Rice; લા. Oryza sativa.

ગુણ-શાલિ ચોખા મધુર, સ્નિગ્ધ,
બળ વધારનારા, કષાય, હલકા, રુચિ
ઉપજાવનારા, સ્વરને સારો કરનારા, વી-
ર્યને વધારનારા, શરીરને પુષ્ટ કરનારા,
વાયુ તથા કફના ચોડા ભાગવાળા, ટાઢા,
પિત્તને હણનારા, મૂત્રને વધારનારા અને
એએને ખાધાથી વિષા બંધાએલી તથા
ચોડી ઉતરે છે. બળેલી માટીમાં થતા
શાલિચોખા તુરા, તુરત પાક પામનારા,
વિષા તથા મૂત્રને વધારનારા, રક્ત અને
કફને કમતી કરનારા છે. ખેડેલા ખેત-
રમાં વાવેલા શાલિ ચોખા વાયુ તથા પિ-
ત્તને હણનારા, ભારે, કફ તથા વીર્યને
વધારનારા, તુરા, પવિત્ર, બળ આપ-
નારા અને એએને ખાધાથી વિષા ચોડી
આવે છે. ખેડ્યાવગરની ધરતીમાં ચો-
તાની મેળે ઉત્પન્ન થએલા શાલિ ચોખા
મધુર, પિત્ત તથા કફને હણનારા, વાયુ
તથા અશ્નિને વધારનારા, કાંઈક કઢવા,
તુરા અને પાકમાં તે ખા પણ છે. ખે-
ડેલા અથવા નહિ ખેડેલા ખેતરમાં વા-
વેલા શાલિ ચોખા મધુર, વીર્યને વધાર-
નારા, બળ આપનારા, પિત્તને નાશ કર-
નારા, કફને વધારનારા, તુરા, ભારે,
ટાઢા અને એએને ખાવાથી વિષા બં-
ધાએલી તથા ચોડી ઉતરે છે. વાવેલા
શાલિ ચોખા કરતાં નહીં વાવેલા ગુણેમાં
કાંઈક કમતી છે. વાવેલા શાલિચોખા
નવા દાય તો વીર્યને વધારે અને જુના

હોય તો હલકા છે. વાવેલા અને નહીં વાવેલા શાલિ ચોખામાં વાવેલા તુરત પાકનારા અને ઝુણેથી અધિક છે. કાપી નાખ્યા પછી હળેલા શાલિ ચોખા ટાઢા, રૂક્ષ, બળ આપનારા, પિત્ત તથા કફને હણનારા, વિદ્યાને બાંધનારા, તુરા, હલકા અને થોડાક કડવા છે.

દાઉદખાની ચોખા.

રક્તશાલિર્વસ્તેષુ વલ્યો વર્ણસ્તિદો-
પજિત્ । ચક્ષુષ્યો મૂત્રલઃ સ્વર્યઃ શુક્લ-
સ્તદ્વરપહઃ ॥ વિપવ્રણખાસકાસદા-
દ્વદ્વદિપ્તિદઃ । તસ્માદલ્પાન્તરઘ્નઃ
શાલ્યો મહદાદયઃ ॥

રક્તશાલિઃ લાલદલાની इति लोके मग-
धवेशे प्रसिद्धा ।

સઘળા શાલિ ચોખામાં દાઉદખાની ચોખા ઉત્તમ, બળ આપનારા, વર્ણને સારે કરનારા, ત્રણે દોષને મટાડનારા, નેત્રને હિતકારી, મૂત્રને વધારનારા, સ્વરને સારે કરનારા, વીર્યને વધારનારા, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનારા, અને તૃષ્ણા, જ્વર, વિપ, પ્રણ, શ્વાસ, કાસ, તથા દાહ એઓને મટાડનારા છે. ખીજ મહાશાલિ વગેરે ચોખાઓ એ કરતાં કાંઈક ઓછા ગુણવાળા છે. દાઉદખાની ચોખા મગધદેશમાં પ્રસિદ્ધ છે.

ત્રીહિધાન્ય.

वार्षिकाः कण्डिताः शुक्ला व्रीहय-
धिरपाकिनः । कृष्णव्रीहिः पाटलश्च
कुकुटाण्डक इत्यपि ॥ शालामुखो जतु-
मुस इत्याद्या व्रीहयः स्मृताः । कृष्णव्री-

हिः स विज्ञेयो यः कृष्णतृपतण्डुलः ॥ पा-
टलः पाटलापुष्पवर्णको व्रीहिरुच्यते ॥
कुकुटाण्डकृतिर्व्रीहिः कुकुटाण्डक उच्यते ।
शालामुखः कृष्णशूकः कृष्णतण्डुल उ-
च्यते । लाक्षावर्णं मुखं यस्य ज्ञेयो जतु-
मुस्तस्य सः । व्रीहयः कथिताः पाके
मधुरा वीर्यतो हिताः ॥ अल्पाभिष्य-
न्दिनो वद्वर्वस्काः पट्टिकः समाः ।
कृष्णव्रीहिवर्स्तेषां तस्मादल्पघ्नाः परे ॥

લક્ષણુ-જે ચોખા વર્ષાઋતુમાં થાય છે, ખાંડવા પછી ધોળા થાય છે અને ધણી મુદતે પાકે છે તેઓ ત્રીહી ઢેઢેવાય છે.

ભેદ-કૃષ્ણત્રીહિ, પાટલ, કુકુટાંકક, શાલામુખ, અને જતુમુખ ઇત્યાદિ ત્રીહિઓના ભેદ છે.

પરીક્ષા-જેનાં ફેાતરાં અને ચોખા કાળા હોય તેને કૃષ્ણ ત્રીહિ સમજવા. જેઓનો પાટલાનાં ફુલ જેવો રંગ થાય છે તેઓને પાટલ સમજવા. જેઓની આકૃતિ કુકુટાના ઈંડા જેવી હોય તેઓને કુકુટાંકક સમજવા. જેઓની અણીઓ અને ચોખા કાળા કાળા હોય તેઓને શાલામુખ સમજવા. જેઓનાં મોઢાંદાં લાખ જેવા રંગવાળાં હોય તેઓને જતુમુખ સમજવા.

ગુણ-ત્રીહિઓ પાકમાં મધુર, હિતકારી, વીર્યવાળા, જસ કફ કરનારા, વિદ્યાને બાંધનારા અને પશ્ચિ દે જેઓતું લક્ષણ નીચે ઢેઢેવાશે તેઓના જેવા છે. એઓમાં કૃષ્ણત્રીહિ ઉત્તમ છે ખીજાઓમાં એથી ઓછા ગુણો છે.

પષ્ટિક.

ગર્ભસ્થા એવંયેપાકં યાન્તિ તેપષ્ટિકા
મતાઃ । પષ્ટિકઃ શતપુષ્પથ પ્રમોદકમુ-
કુન્દકૌ ॥ મહાપષ્ટિકા ઇત્યાદ્યાઃ પષ્ટિકાઃ
સમુદાહૃતાઃ । એતેઽપિ ત્રીહયઃ પ્રોક્તા
ત્રીહિલક્ષણદર્શનાત્ ॥ પષ્ટિકા મધુરાઃ
શીતા લઘ્વો વદ્ધવર્ચસઃ । વાતપિત્તમ-
શમનાઃ શાલિભિઃ સદૃશા ગુણૈઃ ॥

ભેદ-જે એઆ ગર્ભમાંજ પાકી જાય
છે તેઓ પષ્ટિક કહેવાય છે. પષ્ટિક, શત-
પુષ્પ, પ્રમોદક, મુકુન્દક અને મહાપષ્ટિક
ઇત્યાદિ પષ્ટિકાના ભેદ છે. એઓમાં ત્રી-
હિનાં લક્ષણુ જેવામાં આવે છે. તેથી
એઓ પશુ ત્રીહિ કહેવાય છે.

ગુણુ-પષ્ટિકો મધુર, ટાઠા, હલકા
વિધાને બાંધનારા, વાયુ તથા પિત્તને શ-
માવનારા છે અને શાલિઓના જેવા ગુ-
ણુવાળા છે.

સાઠી એઆ.

પષ્ટિકા પ્રવરા તેષાં લઘ્વી સ્તિમ્પા
ત્રિદોષજિત્ । સ્વાદ્વી મૃદ્વી ગ્રાહિણી ચ
વલદા જ્વરહારિણી । રક્તપાલિગુર્ણ-
સ્તુલ્યા તતઃ સ્વલ્પગુણાઃ પરે ॥

એઓમાં સાઠી એઆ ઉત્તમ, હ-
લકા, સ્તિમ્બ, તથા દોષને મટાડનારા,
મધુર, ક્રોમળ, દરતને રોકનાર, બળ
આપનાર, જ્વરને હરનાર અને દાહ-
ક્રમાંનીના જેવા ગુણુવાળા છે એઓના
કરતાં બીજી જાતના એઆઓમાં ગુણુ
ઓછા છે.

જવ.

તેષુ યવઃ પ્રસિદ્ધઃ । અતિયવોઽતિશુક્રઃ
કૃષ્ણારુણવર્ણો યવતોન્યા હરિતોઽતિશુક્રઃ
સ્વલ્પો યવઃ ।

યવસ્તુ શ્વિતશુક્રઃ સ્યાન્નિઃશુકોઽતિ-
યવઃ સ્મૃતઃ । તોવયસ્તદ્વત્સહરિતસ્તતઃ
સ્વલ્પશ્ચ કીર્તિતઃ ॥ યવઃ કપાયો મધુરા
શીતલો લેસ્વનો મૃદુઃ । વ્રણેષુ તિલ્લ-
ત્પથ્યો રુક્ષો મેધાવિવર્ધનઃ ॥ કદુપા-
કોઽનભિષ્વન્દી સ્વર્ણો વલકરો ગુરુઃ ।
વહુવાતમલોવર્ણસ્થૈર્યકારી ચપિચ્છિલઃ ॥
કઠ્ઠલગામયશ્ચેત્મપિત્તમેદમણાશનઃ ॥
પીનસન્ધાસકાસોરસ્તમ્મલોહિતદૂર્મ-
ણુત્ । અસ્માદતિયવો ન્યૂનસ્તોયવો
ન્યૂનતરસ્તતઃ ॥

નામ-હિં. બૈ; ફા. જવ; મ. જવ-
સાતુ; અ. શદ્ધર; ક. મુંડજયવ; તૈ. ય-
વધાન્ય; ફિ. Bitter Barley; Hordoun
Hexastium.

લક્ષણુ-જવ અને ઘઉં એઓ શુદ્ધ
ધાન્યમાં ગણાય છે. યવ, અતિયવ અને
તોમ્થ એ ત્રણ જવની જાતો છે. તીખી
અણીવાળો જવ યવ કહેવાય છે. જે જવ
અણીવગરનો અને કાળા તથા શાતા રંગ-
વાળો હોય તે અતિયવ કહેવાય છે.
જે જવ હરિત રંગવાળો, અણીવગરનો
અને ઝીણો હોય તે તોમ્થ કહેવાય છે.

ગુણુ-જવ તુરો, મધુર, ટાઠો, મ-
ળને ઉખેડનાર, ક્રોમળ, તથા ઉપર તિ-
લની પેઠે પથ્યરૂપ, રુક્ષ, બુદ્ધિ તથા અ-
ગ્નિને વધારનાર, પાકમાં કઠવો, કદ-
કાથી નથી, સ્વરને વારંતે સારો, બળ

આપનાર, ભારે, વાયુ તથા મળને બહુ કરનાર, વર્ષુની સ્થિરતા કરનાર, ચીક-
ણા અને કંકના રોગ, આમલીના રોગ, કફ, પિત્ત, મેદ, સળીખમ, શ્વાસ, ઉ-
ધરસ, સાથળને સ્તંભ, રૂધિર અને તૃષા એઓને મટાડનાર છે. જવ કરતાં અ-
તિયવમાં ઓછા ગુણ છે અને અતિયવ કરતાં તોડ્યમાં ઓછા ગુણ છે.

ધઉં.

गोधूमः सुमनोऽपि स्यान्निविधः स
च कीर्तितः । महानोधूम इत्याख्यः
पञ्चाङ्गनास्समागतः ॥

મહાગોધૂમઃ વજ્રગોધૂમા इति लोके ।

મધુલી તુ તતઃ કિષ્કિદલ્યા સા
મધ્યદેશજા । નિઃશૂકો દીર્ઘગોધૂમઃ
કચિન્નન્દીમુલામિધઃ ॥ ગોધૂમો મધુરઃ
શીતો વાતપિત્તહરો ગુરુ । કફશુક્રમદો
વલ્પઃ સ્લિગ્ધઃ સન્યાનકૃત્સરઃ ॥ જીવનો
વૃંદળો વર્ણો વ્રણો રુચ્યઃ સ્થિરત્કૃત્ ॥

કફપ્રદો નર્વાનો ન તુ પુરાણઃ । પુરા-
ણવગોધૂમસૌદ્રનાજ્ઞલક્ષણમુમિતિ વાશ્વ-
ટેન વસન્તે ગૃહીતત્વાત્ ।

મધુલી શીતલા સ્લિગ્ધા પિત્તગ્રી
મધુરા લઘુઃ । શુકલા વૃંદળી પથ્યા
તદ્ગન્નન્દીમુલઃ સ્મૃતઃ ॥

નામ-ગોધૂમ અને સુમન એ ધઉં-
નાં સંસ્કૃત નામ છે. હિં. ગેહુઃ મ. ગહુઃ
ફા. ગહુમઃ અ. હિતાઃ ક. ગોધીઃ ઈ.
Wheat; લા. Triticum Vulgarae.

ભેદ-ધઉંના મધુ ભેદ છે. જે ધઉં
પશ્ચિમ દેશમાંથી આવે છે તે મહાગો-

ધૂમ કેહવાય છે. મહાગોધૂમથી કાંઈક
નાહાના કઢવાળા ધઉં મધુલી કેહેવાય
છે અને તે મધ્યદેશમાં થાય છે. જે ધઉં
અલીવગરનો હોય છે તે દીર્ઘગોધૂમ
કેહેવાય છે અને દાર્ઘ સ્થલમાં નંદીમૂખ
પણુ કેહેવાય છે.

ગુણ-ધઉં મધુર, ટાઢો, વાયુ તથા
પિત્તને હરનાર, ભારે, કફ કરનાર, વી-
ર્યને વધારનાર, બળ આપનાર, સ્લિગ્ધ,
સાંધનાર, કર્ત ઉતારનાર, જીવનરૂપ,
પુષ્ટિ આપનાર, વર્ષુને સારે કરનાર,
મણુને હિતકારી, રૂચિ આપનાર અને
સ્થિરતા કરનાર છે. નવા ધઉં કફ કર-
નાર છે પણ જુના ધઉં કફ કરનાર
નથી. કારણ કે વાગ્મટે વસંતમાં જુના
ધઉં ખાવાનું કહ્યું છે. વાગ્મટ કેહે છે કે
“(વસંતમાં) જુના જવ, જુના ધઉં,
મધુ, જંગલી જાનવરોનાં માંસ અને
કાંટાથી પકાવેલાં માંસ ખાવાં” મધુલી
નામના ધઉં ટાઢો, સ્લિગ્ધ, પિત્તને હ-
ણનાર, મધુર, હલકા, વીર્યને વધાર-
નારા, પુષ્ટિ આપનારા અને પથ્ય છે.
નંદીમુખ નામના ઉપર કહેલા ધઉંમાં
પણુ જિવાજ ગુણો છે.

શિખી ધાન્યો.

शमीजाः शिखिजाः शिम्बीभवाः
सूर्याश्च वैदलाः ॥ वैदला मधुरा हस्ताः
कपायाः कटुपाकिनः । वातलाः कफ-
पित्तघ्ना वद्धमूत्रमला हिमाः ॥ ऋते
मुद्गमधुराभ्यामन्ये साध्यानकारिणः ॥
मुद्गमसूरयोस्ताभ्यामकारित्वमन्यवैदला-

પેશયા નતુ સર્વથા । એતયોરપિ કિચ્ચિદાધ્મા-
નકારિત્વાત્ ।

નામ-શમીજ, શિખીજ, શિખીભવ,
સૂર્ય અને વૈદલ એટલાં શિખીધાન્યનાં
નામ છે.

ગુણુ-શિખીધાન્યો એટલે રીંગ-
માંથી ઉત્પન્ન થતાં ધાન્યો મધુર, રક્ષ,
તુરાં, પાકમાં તીખાં, વાયુ કરનારાં, કફ
તથા પિત્તને હણનારાં, મૂત્ર તથા મળને
બાંધનારાં, ટાઢાં અને મગ તથા મસૂર-
વિના બાધી સંધળાં આદ્રેશ કરનારાં છે.
મગ અને મસૂર બીજાં શિખીધાન્યો ક-
રતાં એછા આદ્રેશ કરનારાં છે પણ સ-
ર્વથા આદ્રેશ નથીજ કરતાં એમ નથી.
કાંઈક આદ્રેશ તો કરે ખરાં.

મગ.

મુદ્દો રક્તો લઘુર્ગ્રાહી કફપિત્તહરો
દિમઃ । સ્વાદુરલ્પાનિલો નેત્ર્યો જ્વરઘ્નો
વનજસ્તથા ॥ મુદ્દો વહુવિધઃ ડ્યામો
હરિતઃ પીતકસ્તથા । શ્વેતો રક્તશ્ચ તેપાં
તુ પૂર્વઃ પૂર્વો લઘુઃ સ્મૃતઃ ॥ સુશ્રુતેન
પુનઃ પ્રોક્તો હરિતઃ શ્વરો મુળેઃ । ચરકા-
દિભિરપ્યુક્તં યપ એવ ગુણાધિકઃ ॥

નામ-હિં. મ. મુંગ; ફ્રે. પુતુમાપ;
ડ્ર. Green grain; લા. Phaseolus
mungo.

ગુણુ-મગ રક્ષ, હલકા, દસ્તને રો-
કનાર, કફ તથા પિત્તને હરનાર, ટાઢા,
મધુર, એછા પવનવાળા, નેત્રને હિત-
કારી અને જ્વરને મટાડનાર છે. મ-
ગમાં પણ એવાજ ગુણો છે. કાળા,

લીલા, પીળા, ઘોળા અને રાતા એમ
મગ ઘણા પ્રકારના છે તેઓમાં પછી પ-
છીના કરતાં પહેલા પહેલામાં વધારે હ-
લકાપણું છે. સુશ્રુતે તો 'લીલા મગ-
માંજ સર્વોત્તમ ગુણો છે,' એમ કહ્યું
છે અને ચરક આદિ વિદ્વાનો પણ લીલા
મગનેજ ગુણોમાં અધિક કહે છે.

અડદ.

માપો મુકઃ સ્વાદુપાકઃ સ્નિગ્ધો રુચ્યો-
ડનિલાપહઃ । સંસનસ્તર્પણો વલ્પઃ
શુક્રલો બૃંહણઃ પરઃ ॥ મિન્નમૂત્રમલઃ
સ્તન્યો મેદઃપિત્તકફમદઃ । શુદ્ધકીલા-
દિતઃ શ્વાસપક્તિશૂલાનિ નાશયેત્ ॥
કફપિત્તકરા માપાઃ કફપિત્તકરં દર્શિ
કફપિત્તકરા મત્સ્યા દુન્તાકં કફપિ-
ત્તકૃત્ ॥

નામ-હિં. ઉરદ; મ. ઉડીદ; અ.
ફ્રે. માપ; ઈ. ઉડુ; તૈ. મીતુઉદુ; ઇ.
Kidney; bean; લા. Phaseolus re-
diatus.

ગુણુ-અડદ ભારે, પાકમાં મધુર,
સ્નિગ્ધ, રુચિ ઉપજાવનાર, વાયુને તોડ-
નાર, મળને શિથિલ કરનાર, વૃમિ આ-
પનાર, બળ આપનાર, વીર્યને વધાર-
નાર, બહુજ પ્રુષ્ઠિ આપનાર, મળ તથા
મૂત્રની વધારે પ્રવૃત્તિ કરનાર, ધાવણ
વધારનાર, મેદ કરનાર, પિત્ત તથા ક-
ફને વધારનાર, અને શુદ્ધીકર, અરદીયો
વાયુ, શ્વાસ અને પંક્તિશૂલ એ રોગોનો
નાશ કરનાર છે. અડદ, દહી, માછલાં,
અને રીંગણાં એઓ કફ તથા પિત્તને
કરનારાં છે.

ચોળા.

રાજમાપો મહામાપધપલધવલઃ સ્મૃતઃ
રાજમાપો ગુરુઃ સ્વાદુસ્તુવસ્તર્પણઃ સરઃ ॥
રુક્ષો વાતકરો રુચ્યઃ સ્તન્યમૂરિવલ-
મદઃ । શ્વેતો રક્તસ્તથા કૃણસ્ત્રિવિધઃ સ
મકીર્તિતઃ । યો મહાંસ્તેષુ મવતિ સ
પ્રવોક્તો યુગાધિકઃ ॥

નામ—નાજમાપ, મહામાપ, ચપલ
અને ચપલ એટલાં ચોળાનાં સંસ્કૃત
નામ છે. હિં. ખેસારી; ફા. લોખીઆ;
મ. ચવલ્યા; અ. ફરીકા; ક. વરવટા;
ઈ. Chinese dolicos; લા. Vigna
catiang.

ગુણ—ચોળા ભારે, મધુર, તુરા, વૃમિ
આપનાર, દસ્ત ઉતારનાર, રક્ષ, વાયુ ક-
રનાર, રચિ કરનાર, ધાવણ વધારનાર,
અને ઘણું બળ આપનાર છે. ધોળા, રાતા
અને કાળા એમ ચોળાના ત્રણ પ્રકાર છે
તેઓમાં જ ચોળા કદમાં મોટા હોય તે-
ઓમાં અધિક ગુણ છે.

વાલ.

સ લુ રાજસિંધીવીજં મેટવાણુ ઇતિ લો-
કે ?

નિપ્પાવો રાજશિમ્વિઃ સ્વાદુષ્ણકઃ
શ્વેતશિમ્વિકઃ । નિપ્પાવો મધુરો રુષ્ઠો
વિપાકેઽમ્લો ગુરુઃ સરઃ ॥ કપાયસ્ત-
ન્યપિત્તાસ્રમૂત્રવાતવિકન્યકૃત્ । વિદા-
ણુષ્ઠો વિપક્લેષ્મશોયહૃદ્યુકનાગનઃ ॥

નામ—નિખાવ, રાજશિમ્વિ, વણક
અને શ્વેતશિમ્વિક એટલાં વાલનાં સંસ્કૃત
નામ છે. હિં. નિખાવ; મ. પાવઠે; ગુ.

ચોળીઆ; ક. આવરે; લા. Lab lab-
vul garis.

ગુણ—વાલ મધુર, રક્ષ, પાકમાં ખાટા,
ભારે, દસ્ત ઉતારનાર, તુરા, ધાવણ વ-
ધારનાર, અને પિત્ત, રૂધિર, મૂત્ર, વાયુ
તથા આક્રોશ એઓને કરનાર છે, કાઠ
કરનાર છે, ગરમ છે, વીર્યનો નાશ કર-
નાર છે, તથા વિષ, કફ, સોજાને હર-
નાર છે.

મઠ.

મકુષ્ઠો વનમુદ્રઃ સ્વાન્મકુષ્ઠકમુકુષ્ઠ-
કૌ । મકુષ્ઠો વાતલો ગ્રાહી કફપિત્તહ-
રો લઘુઃ ॥ વહ્નિનિમ્બધુર । પાકે કૃષિ-
કુજ્જ્વરનાશનઃ ॥

નામ—મકુષ્ઠ, વનમુદ્ર, મકુષ્ઠક, અને
મુકુષ્ઠ એટલાં મઠનાં સંસ્કૃત નામ છે.
હિં. મોઠ; મ. મઠમ્યા; ફા. માપહિડી;
ક. મુગહેસડેસે; તૈ. કંકરેસાણુ; ઈ.
Aconite-leaved લા. Phaseolus aco-
nitifolius.

ગુણ—મઠ વાયુ કરનાર, દસ્તને રા-
કનાર, કફ, તથા પિત્તને હરનાર, હલ-
કા, અગ્નિને જીતનાર, પાકમાં મધુર,
કૃમિ કરનાર અને જ્વરનો નાશ કરનાર છે.

મમુર.

મમુરિકો મમુરઃ સ્વાન્મદ્રલ્યા ચ
મમુરિકા । મમુરો મધુરઃ પાકે સંગ્રાહી
ગ્રીતલો લઘુઃ ॥ કફપિત્તાસ્રનિદ્રુતો
વાતલો જ્વરનાશનઃ ॥

નામ—મંગલ્યાક, મમુર, મંગલ્યા,
મમુરિકા એટલાં મમુરનાં સંસ્કૃત નામ છે.

ગુણુ—મસૂર પાકમાં મધુર, દસ્તને રોકનાર, શીતળ, હલકી, પિત્ત તથા રૂધિરને મટાડનાર, રક્ષ, વાયુ કરનાર અને જ્વરનો નાશ કરનાર છે.

તુવરની દાળ.

આદકી તુવરી ચાપિ સા પ્રોક્તા હાળપુષ્પિકા । આદકી તુવરા રૂક્ષા મધુરા શીતલા લઘુઃ ॥ ગ્રાહિણી વાત-જનની વર્ણ્યા પિત્તકફાસજિત્ ॥

નામ—આદકિ, તુવરી અને શણુપુ-ગ્નિષ્ઠા એટલાં તુવરની દાળનાં સંસ્કૃત નામ છે. હિં. અરહર; ફા. શામુલ; મ. તુરી; ક. તોગરી; તૈ. ઠાડુલ; ઈ. Pig-con pea; લા. *Cajanus indicus*.

ગુણુ—તુવરની દાળ તુરી, રક્ષ, મધુર, ટાઢી, હલકી, દસ્તને રોકનાર, વાયુને ઉત્પન્ન કરનાર, વર્ણને સારો કરનાર અને પિત્ત, કફ તથા લોહીના બીગાડને મટાડનાર છે.

અણા.

ચળકો હરિમન્યઃ સ્વાત્સકલમિય ઇત્યપિ । ચળકઃ શીતલો રૂક્ષઃ પિત્તર-ક્તકફાપહઃ ॥ લઘુઃ કપાયો વિષ્ણ્મી વાતલો જ્વરનાશનઃ । સ ચાદ્વારેણ સંપ્રપ્તસ્તૈલભ્રષ્ટથ તદુણઃ ॥ આર્દ્રભ્રષ્ટો વલકરો રોચનથ પ્રકીર્તિતઃ । શુષ્કભ્ર-ષ્ટોડતિલ્લથ વાતકુષ્ઠપ્રકોપનઃ ॥ સ્નિ-ન્નઃ પિત્તકર્ફા હન્યાત્ સ્પઃ શોભકરો મતઃ । આર્દ્રોડતિકોમલો રુચ્યઃ પિત્ત-શુષ્કહરો દિપઃ ॥ કપાયો વાતલો ગ્રાહી કફપિત્તહરો લઘુઃ ॥

નામ—અણક, હરિમંથ અને સકલ-પ્રિય એટલાં અણનાં સંસ્કૃત નામ છે. હિં. ચના; મ. હરભરે; ફા. નખુલ; અ. હુમસ; ક. કડલે; તૈ. શલંગાલુ; ઈ. Gram; લા. *Cicer ariselinum*.

ગુણુ—અણા ટાઢી, રક્ષ, હલકી, તુરા, દસ્તને રોકનાર, વાયુ કરનાર અને પિત્ત, રૂધિર, કફ તથા જ્વરને મટાડનાર છે. અંગારાથી અથવા તેલથી છંચલા (રોકલા) અણામાં પણ એજ ગુણો છે. લીલા રોકલા અણા બળ આપનાર અને રૂચિ ઉપજાવનાર છે. મુકા રોકલા અણા અત્યંત રક્ષ અને વાયુ તથા કુષ્ઠની વૃદ્ધિ કરનાર છે. રોકલા અણા પિત્ત તથા કફને મટાડે છે. અણાની રાંધેલી દાળ પેટમાં ગડબડ કરનાર છે. લીલા અણા કોમળ, રૂચિ ઉપજાવનાર, પિત્ત તથા વીર્યને હરનાર, ટાઢી, તુરા, વાયુ કરનાર, દસ્તને રોકનાર, હલકા અને કફ તથા પિત્તને હરનાર છે.

વટાણા.

કલાયો વર્તુલઃ પ્રોક્તઃ સતિલથ હરેણુકઃ । કલાયો મધુરઃ સ્વાદુઃ પાકો રૂક્ષથ શીતલઃ ॥

નામ—કલાય, વર્તુલ, સતિલ અને હરેણુક એટલાં વટાણાનાં સંસ્કૃત નામ છે. હિં. કરાવ; મ. વાટાણે; ક. વલક-ડલે; ઈ. Field pea; લા. *Pisum sativum*.

ગુણુ—વટાણા મધુર, પાકમાં પણ મધુર, રક્ષ અને ટાઢી છે.

મકાઈ.

ત્રિપુટઃ ત્રિપુટકોઽપિ સ્યાત્કથ્યન્તે
તદ્ગુણા અથ । ત્રિપુટો મધુરસ્તિક્તસ્તુવ-
રો રૂક્ષણો મૃદુશ્ચ ॥ કફપિત્તહરો
રુચ્યો ગ્રાહકઃ શીતલસ્તથા । કિન્તુ
સજ્જતપક્વજલકારી વાતાતિકોપનઃ ॥

નામ—ત્રિપુટ અને ખંડિક એ મકા-
ઈનાં સંસ્કૃત નામ છે. હિં. શુક્રા; મ.
શુક્રા; ફા. ખાજરી; તૈ. જનપટલુ; ઈ.
Maize; લા. Ziarnajze.

ગુણ—મકાઈ મધુર, કડવી, તુરી,
ખડુજ રૂક્ષપણું કરનાર, કફ તથા પિ-
ત્તને હરનાર, રૂચિ ઉપજાવનાર, દસ્તને
રોકનાર, અને ટાઢી છે, પરંતુ હુલાપણું
તથા પાંગળાપણું કરનાર છે અને વા-
યુને અત્યંત પ્રકાષ કરનાર છે.

કળથી.

કુલત્પિકા, કુલત્પથ કથ્યન્તે તદ્ગુ-
ણા અથ । કુલત્પઃ કટુકઃ પાકે કપા-
યા પિત્તરક્તકૃદ્ ॥ લઘુર્વિદાહી વીર્યો-
ષ્ણઃ આસકાસકફાનિલાન્ । હન્તિ
શ્લેષ્મરીશુક્રદગાનાહાન્સપીનસાન્ ॥
સેદસંગ્રાહકી મેદોન્વરુમિહરઃ પરઃ ॥

નામ—કુલત્પિકા અને કુલત્પ એ બે
કળથીનાં સંસ્કૃત નામ છે. હિં. કુલથી;
ફા. ઢિલીત; મ. લાલકુલથી; અ. હથુ-
લાકિલત; ક. તીસી; તૈ. લુલાલુલુ; ઈ.
Dolicos; લા. Dolichos biflorus.

ગુણ—કળથી પાકમાં તીખી, તુરી,
પિત્ત તથા રૂધિરને કરનાર, હલકી,

દાહ કરનાર, ઉષ્ણવીર્ય, પત્તીનાને રો-
કનાર અને શ્વાસ, ઉધરસ, કફ, વાયુ,
હેકકી, પથરી, વીર્ય, આપતું ઉદ્ધસવું,
સળીખમ, મેદ, જ્વર તથા કૃમિને મ-
ટાડનાર છે.

તલ.

તિલઃ કૃષ્ણઃ સિતો રક્તઃ સ ધન્યો-
ઽલ્પતિલઃ સ્મૃતઃ । તિલો રસે કઠુસ્તિ-
ક્તો મધુરસ્તુવરો યુરઃ ॥ વિપાકે ક-
ટુકઃ સ્યાદુઃ સ્નિગ્ધોષ્ણઃ કફપિત્તજ્વર-
વલ્ચઃ કોષ્ઠ્યો હિમસ્પર્શસ્તલ્ચઃ સ્તન્યો
વ્રણે હિતઃ ॥ દન્ત્યોઽલ્પમૂત્રકૃદ્ ગ્રાહી
વાતગ્નોઽગ્નિમતિપદઃ । કૃષ્ણઃ શ્વેતમસ્તેષુ
શુક્રલો મધ્યમઃ સિતઃ ॥ અન્યે હીનતરાઃ
પ્રોક્તાસ્તજ્જૈ રક્તાદપસ્તિલાઃ ॥

નામ—હિં. મ. તિલ; ફા. કુંજ; અ.
સીમસીમ; ક. એલુ; તૈ. નોલુલુ; ઈ.
Niger seed; લા. Sesamum Indicum.

ભેદ—કૃષ્ણ, શ્વેત અને રાતા એમ
ત્રણ પ્રકારના તલ થાય છે. જે તલ વ-
ગડામાં થાય છે તે અદપતિલ કેહેવાય છે.

ગુણ—તલ રસમાં તીખા, કડવા, મ-
ધુર, તુરા, ખારે, પાકમાં તીખા, સ્વા-
દિષ્ઠ, સ્નિગ્ધ, કફ તથા પિત્તને મટાડ-
નાર, જળ આપનાર, કથને સારા કર-
નાર, યકષ સ્પર્શવાળા, આમલીને હિત-
કારી, ધાવણ વધારનાર, તણ મટાડ-
વામાં ઉપયોગી, હાંતને સારા કરનાર,
બૂતને થોડું કરનાર, દસ્તને રોકનાર,
વાયુને હણનાર, અગ્નિને પ્રદીપ કરનાર
અને મતિ આપનાર છે. તલની બીજામાં

કાળા તલ સર્વોત્તમ, અને વીર્યને વધારનાર છે. ધોળા તલ મધ્યમ ગુણવાળા અને બીજા રાતા વગેરે તલો બહુજ ઓછા ગુણવાળા છે એમ તે વિષયના વિદ્વાનો કહે છે.

અલસી.

અત્તસી નીલપુષ્પી ચ પાર્વતી સ્યા-
દુમા હુમા । અત્તસી મધુરા તિક્તકા
સ્તિગ્ધા પાકે કટુચુરુઃ ॥ ડાળા દ્રક્ષ-
ઘવાત્તઘ્રી કફપિત્તાવિનાશિની ॥

નામ—અલસી, નીલપુષ્પી, પાર્વતી,
હુમા અને હુમા એટલાં અલસીનાં સં-
સ્કૃત નામ છે. હિં. તૈ. અલસી; કા. તુષ્પમેકતાન; અ. બજર; ક. અસમે;
ઈ. Lin seed; લા. Lin semina.

ગુણ—અલસી મધુર, કડવી, સ્તિગ્ધ,
પાકમાં તીખી, ભારે, ગરમ, દૃષ્ટિ, વીર્ય
તથા વાયુને હણનારી અને કફ તથા
પિત્તને નાશ કરનારી છે.

રાતાં પુઠાંવાળી તુવરની ઢાળ.

તુવરી ગ્રાહિણી મોક્તા લઘ્વી કફ-
વિપાસજિત્ । તીક્ષ્ણોષ્ણા વહ્નિદા કણ્ઠ-
કુપ્તકોષ્ઠકૃમિમણ્ડ ॥

ગુણ—રાતાં પુઠાંવાળી તુવરની ઢાળ
દસ્તાને રોકનાર, હલકી, તીક્ષ્ણ, ગરમ,
અગ્નિ કરનાર અને કફ; વિષ, રૂધિર,
અળ, ઠાઠ તથા ઠાઠાના કૃમિ એઓને
મટાડનાર છે.

સરસાવ.

સર્પપઃ કટુકઃ સ્નેહસ્તુન્તુમથ કદ-
મ્બકઃ । ગૌરસ્તુ સર્પપઃ માર્ઘઃ સિદ્ધાર્થ

इति कथ्यते ॥ सर्पपस्तु रसे पाके कटुः
स्निग्धः सतिक्तकः । तीक्ष्णोष्णः कफ-
वातघ्नो रक्तपित्ताग्निवर्धनः ॥ रसोहरो
जयेत्कण्डूं कुप्टकोष्ठकृमिग्रहान् । यथा
रक्तस्तथा गौरः किन्तु गौरो वरो मतः ॥

નામ—સર્પપ, કટુકસ્નેહ, તુંતુલ અને
કદંબક એટલાં સરસાવનાં સંસ્કૃત નામ
છે. ધોળા સરસાવને વિદ્વાનમેઢા ‘સિદ્ધાર્થ’
કહે છે. હિં. સરસો; કા. સર્પક; અ.
ઉર્જઅબીપદ; કા. સાસવે; તૈ. પાચ્યા-
અથાલુ; ઈ. Sinapisalba; લા. Bira-
ssica-campestria.

ગુણ—સરસાવ રસમાં અને પાકમાં
તીખો, સ્તિગ્ધ, કડવાસવાળો, તીક્ષ્ણ,
ગરમ, કફ તથા વાયુને હણનાર, રૂધિર
પિત્ત તથા અગ્નિને વધારનાર, રક્તસોને
ઘાહાડી મુકનાર અને અળ, ઠાઠ, ઠા-
ઠાના કૃમિ તથા ટાડને મટાડનાર છે.
જેવા રાતા સર્પપમાં ગુણ છે તેવાજ
ધોળામાં પણ છે પરંતુ ધોળા સર્પપ ઉ-
ત્તમ ગુણવામાં આવે છે.

રાઈ તથા કાળી રાઈ.

રાજી તુ રાજિકા તીક્ષ્ણગન્ધા ક-
ઞ્જનિકા મુરી । શ્વઃ હુતામિજનકઃ
કૃમિકૃત્કૃષ્ણસર્પપઃ ॥ રાજિકા કફપિ-
ત્તઘ્ની તીક્ષ્ણોષ્ણા રક્તપિત્તકૃત્ । કિશ્નિ-
દ્રુસાગ્રિદા કણ્ઠકુપ્તકોષ્ઠકૃમિન્દરે ॥
અતિતીક્ષ્ણા વિશેષેણ તદ્દત્ કૃણાપિ
રાજિકા ॥

નામ—રાઈ, રાજિકા, તીક્ષ્ણગન્ધા, ક-
ઞ્જનિકા અને આસુરી એટલાં રાઈનાં

સંસ્કૃત નામ છે. ક્ષવ, ક્ષુતાભિન્નક,
કૃમિકા અને કૃષ્ણસર્પ એટલા કાળી
રાઈનાં નામ છે. હિં. કાલીસરસ્યુ; મ.
મેહરીરાયા; અ. ખરલ્લ; ક. સાસિ-
રાઈ; તૈ. ખર્ણુદ્ધ; સિં. સુરેળીજ; ઈ.
Mustard seeds; લા. Sinapis nigra.

ગુણુ-રાઈ કદ તથા પિત્તને હણુ-
નારી, તીક્ષ્ણ, ગરમ, રક્તપિત્ત કર-
નારી, કાર્ધક રક્ત, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કર-
નાર અને વળ, કોઠ તથા કોઠના ફ-
મિઆને મટાડનાર તથા વિશેષે કરી
અત્યંત તીક્ષ્ણ છે. કાળી રાઈમાં પણુ
એજ ગુણો છે.

હુદ્ર ધાન્ય.

હુદ્રધાન્યં કુપાન્યં ચ હુણધાન્યમિતિ
સ્મૃતમ્ । હુદ્રધાન્યમન્નુર્ણં સ્યાત્કપાર્ય
પુલ લેખનમ્ ॥ મધુરં કડુકં પાકે ફલં
ચ હેદયોપકમ્ । વાતકૃદ્દબિરુકં ચ
પિત્તરક્તકફાપહમ્ ॥

નામ-હુદ્રધાન્ય, કુપાન્ય અને તુણ-
ધાન્ય એટલાં હુદ્રધાન્ય (ખડધાન)નાં
નામ છે.

ગુણુ-ખડધાન ગરમ નથી, તુરં, ઉ-
ષ્ણ, મળને ઉખેડનાર, મધુર, પાકમાં
તીખું, રક્ત, બીનાસને સુકાવનાર, વાયુ
કરનાર, ત્રિશને કટણ કરનાર અને પિત્ત,
રૂધિર તથા કદને મટાડનાર છે.

કાંગ.

શિયાં કાંગપ્રિયંગુ દ્વે કૃષ્ણા રક્તા
સિતા તથા । પીતા ચતુર્વિધા કદુ-
સ્તારાં પીતા વરા સ્મૃતા ॥ કડુસ્તુ

મપસન્ધાનવાતકૃદ્દહની ગુરુઃ । ક્ષ્ણા
શ્લેષ્મહરાતીવ વાગિનાં ગુણકૃદ્દશમ્ ॥
નામ-કાંગુ, અને પ્રિયંગુ (સી લિંગે)
એ એ કાંગનાં સંસ્કૃત નામ છે. હિં.
કાંગની; ફા. ગલ; ક. નવણે; લા. Panic-
um miliaceum.

ભેદ-કાળી, રાત્રી, ઘેળી અને પીળી
એમ કાંગ ચાર પ્રકારની થાયછે તેઓ-
માં પીળી શ્રેષ્ઠ માનવામાં આવી છે.
ગુણુ-કાંગ ભાંગાને સાંધનારી, વાયુ
કરનાર, પુષ્ટિ આપનાર, સારે, રક્ત, ક-
પ્રને બદુજ કરનારી અને ઘેડાઆને
બદુ ગુણકારી છે.

ચીણા.

ચીનાકઃ કહ્નુભેદોઽસ્તિ સ તેયઃ
કહ્નુચહ્નુભેદઃ ॥

નામ-હિં. ચીના; મ. રાત્રે; ફા. ઉ-
રબત; અ. બારેગા; ક. ચીનકા; ઈ.
Millet લા. Panicum miliari.

ચીણો એ કાંગની ભત છે અને તેમાં
કાંગના જેવાજ ગુણો બાળવા.

સામો.

ક્યમાકઃ ક્ષોષણો ક્ષ્ણો વાતન્નઃ
કફપિત્તહત્ ॥

નામ-હિં. સાંવા; મ. સાંવે; ફા.
શામાખ; ક. ચંધે; લા. Panicum fru-
mentaceum.

સામો ઓપણુ કરનાર, રક્ત, વાયુ ક-
રનાર અને કદ તથા પિત્તને કરનાર છે.
કોદરે.

કોદરઃ કોરદપઃ સ્વાદુદાન્યો વન-

ગુણુ—નાનવી ટાઢી, દસ્તને રોકનારી, પિત્તને હરનારી અને કફ તથા વાયુને કરનારી છે.

યાવનાસ.

યાવનાલો દિયઃ સ્વાદુર્લોહિતશ્લેષ્મવિત્તજિત્ । અદ્યપ્યસ્તુવરો રુક્ષઃ ક્ષેદકૃત્ કપિતો લઘુઃ ॥

યાવનાસ ટાઢો, અને લોહીને બીગાડ કફ તથા પિત્તને મટાડનાર છે. વીર્યને વાસ્તે સાશ નથી, તુરો, રક્ત, ગ્લાની કરનાર અને હલકો છે.

ધાન્યોની સામાન્ય પરિભાષા.

ધાન્યં સર્વં નર્વં સ્વાદુ ગુરુ શ્લેષ્મકરં સ્મૃતમ્ । તત્તુ વર્ષોપિતં પથ્યં યત્તો લઘુતરં હિતમ્ ॥ વર્ષોપિતં સર્વધાન્યં ગૌરવં પરિમુચ્યતિ । ન તુ ત્યજતિ વીર્યં સ્વં ક્રમાન્મુશ્વત્સતઃ પરમ્ ॥ एतेषु यवगोधूमतिलमाषा नवा हिताः । पुराणा विरसा रूक्षा न तथा गुणकारिणः ॥

પુરાણા વર્ષદ્વાવાદુપરિ સ્થિતાઃ । યવાદયો નવાઃ શક્તાન્પ્રતિ હિતાઃ । પથ્યાશિનાં તુ પુરાણા હિતાઃ । પુરાણા યવગોધૂમક્ષૌદ્રના-ક્રુદ્ધશૂલ્પમુગિતિ વામ્ને વામ્નેનોક્તવાત્ ।

સધળા પ્રકારનાં ધાન્ય નવાં હોય ત્યાં સુધી મધુર, ભારે અને કફ કરનાર હોય છે. એક વર્ષનું બુનું ધાન્ય હોય તો બહુજ હલકું હોવાથી હિતકારી છે અને પથ્યરૂપ છે. એક વર્ષનું બુનું થએલું ધાન્ય ભારેપણું મુઠી કે છે પણ પોતાની શક્તિને ઘેડતું નથી. એક વર્ષ થયા પછી

અનુક્રમે પોતાની શક્તિને મુઠી ફેલું બપ છે. ધાન્યોમાં જવ, ધલ, તલ અને અડક એટલાં નવાં સારાં છે. બુનાં હોય તો રસરહિત અને રૂક્ષ થઈ જવાથી તેઓ ગુણુ કરી શકતાં નથી. આ સ્થલમાં 'બુનાં' એટલે બે વર્ષ કરતાં વધારે રહેલાં સમજવાં. નવાં જવ આદિ ધાન્યો સ્વસ્થ શરીરવાળાઓને હિતકારી છે પણ પથ્ય ખાનારાઓને બુનાંજ હિતકારી છે. કારણ કે 'વસંતઋતુમાં બુના જવ, બુના ધલ, જંગલી પશુઓનું માંસ અને લોહાના કાંડાથી પકાયેલું માંસ ખાનાં.' એમ વાગ્યે કહ્યું છે.

इति त्रीयावप्रकाशे धान्यवर्गः ।

અથ શાકવર્ગઃ

શાકનું સામાન્ય નિરૂપણ.

પત્રં પુષ્પં ફલં જાલં કન્દં સંસ્થેદજં તથા । શાકં પદ્મવિપ્રશુદિષ્ટં દત્ત વિદ્યા-યયોત્તરમ્ ॥

પાંતડાં, ફુલ, ફલ, કાંડલી, કંદ અને સંસ્થેદજ (યોમાસામાં થતા મીઠાના ટોપ વગેરે) એમ છ પ્રકારનાં શાક કે-હેવાય છે તેઓમાં પેદેશ પેદેશનાં કરતાં પછી પછીનું ભારે છે એમ સમજવું.

શાકોના સામાન્ય ગુણુદોષ.

માયઃ શાકાનિ સર્વાણિ વિદ્યમ્બીનિ ગુરુણિ ચ । રુક્ષાણિ વદુચર્તાંતિ યદ્વિ-જ્ઞપારુનાંતિ ચ । શાકં મિનતિ વપુરસ્થિ નિહન્તિ નેરં વર્ણં વિનાયયન્તિ રક્તપ-

થાપિ શુક્રમ્ । પ્રજ્ઞાક્ષયં ચ કુરુતે પલિતં
ચ નૂનં હન્તિ સ્મૃતિ ગતિમિતિ પ્રવદન્તિ
તજ્ઞાઃ ॥ શાકેષુ સર્વેષુ વસન્તિ રો
ગાસ્તે હેતવો દેહત્રિનાશનાય । તસ્માત્
યુધઃ શાકવિવર્જનં તુ કુર્યાત્તથામ્લેષુ
સ એવ દોષઃ ॥

एतानि शाकनिन्दकानि वचनानि सामा-
न्यानि । अथ शाकेषु विशिष्टानि वचनानि ।

ધણુ કઠીને સધળાં શાકો દસ્તને રા-
કનારા, ભારે, રૂક્ષ, વિધાને ધણી કરે
એવા, દસ્તને તથા પવનને વધારે કરે
એવા છે શાક શરીરનાં અસ્થિઓને
ભેદી નાખે, નેત્રને હણે, વર્ણ, રૂધિર
તથા વીર્યનો નાશ કરે, બુદ્ધિનો ક્ષય કરે,
કેશને ઘોળા કરી નાખે અને સ્મૃતિને
તથા ગતિને હણે છે એમ તે વિષયને
જાણનારા વિદ્વાનો કહે છે સધળા શા-
કામા રોગ રહે છે અને તે રોગો દેહનો
વિનાશ થવામા કારણરૂપ થાય છે, એ
ટલામટ સમજીએ સર્વદા શાકોને છો
ડીજ દેવા બેઈએ જે શાકમા દોષો છે
તેજ દોષો ખાટા પદાર્થોમા પણ છે
આ પ્રમાણે શાકની નિંદા કરનારાં જે
જે વચનો છે તેઓને સામાન્ય વચન
સમજવા એઓના વિષયમા જે વિશેષ
વચનો છે તે નીચેપ્રમાણે સમજના

पत्र (पानडा)रूप शाकोर्तुं प्रकरण
ये अतनी खीली (अथवा)

वास्तूक वास्तुकं च स्यात्सारपत्र च
शाकराद् । तदेव तु दृष्टपत्र रक्त स्या

द्रौढवास्तुकम् ॥ प्रायशो यवमध्ये स्या-
द्यवशाकमतः स्मृतम् । वास्तूकद्वितयं
स्वादु सारं पाके कद्दितम् ॥ दीपन
पाचनं रुच्यं लघु शुक्रवलप्रदम् । सरं
ग्रीहासपित्तार्शः कृमिदोषनयापहम् ॥

નામ-વાસ્તૂક, વાસ્તુક, સારપત્ર
અને શાકરાદ્ર એટલા ચીલીનાં સંસ્કૃત
નામ છે હિ. બથુવા, ચીલી, મ આ
કવત, ચિવિલ, ગુ ટાકા, ચીલ, ફા
મુસેવેસા, સરમક, ક. ચકવતી, ચિ
લીકે, અ રાકબતુલ, બજમેલ, ઇ
White goose foot, લા Chenopodi-
umalbum

ભેદ-મોટાં પાંદડાવાળી જે રાતી
ચીલી થાય છે તે ગૌડવાસ્તુક કહેવાય
છે ધણુકરીને ચીલી જવની ખેતરમાં
થાય છે તેથી યવશાક પણ કહેવાય છે

ગુણ-બન્ને બતની ચીલી મધુર,
ખારી, પાકમા તીખી, અગ્નિને દીપ્ત કર-
નાર, પાચક, રૂચી ઉપજાવનાર, હ
લકી, વીર્ય તથા બળ આપનારી, દસ્ત
ઉતારનાર, અને ખરલ, રૂધિરનો ખી-
ગાક, પિત્ત, અરસ, કૃમિ અને તણ
દોષને મટાડનાર છે (કેટલાએક વેધો
કહે છે કે વાસ્તૂક એટલે ટાકા.)

પૌથી

पीतक्युपोदिका सा तु मालवामृत
बह्वरी । पोतकी शीतला स्निग्धा श्लेष्म
ला वातपित्तनुद् ॥ अरुण्डवा पिच्छिला
निद्रा शुक्ला रक्तपित्तजिव् । बल्दा
गचिरुत्पथ्या वृष्णी वृत्तिकारिणी ॥

નામ—પોતથી, ઉપોદિકા, માલવા અને અમૃતવલ્લરી એટલાં પોથીનાં સંસ્કૃત નામ છે. હિં. પોઈ; મ. મયાલ; ઈ. Red Malabar nightshade લા. *Bassela rubra*.

ગુણુ—પોથી ટાઢી, સ્લિગ્ન, કફ કરનારી, વાયુ તથા પિત્તને મટાડનાર, કંઠને વાસ્તે સારી નથી, ચીકણી, નિદ્રા આપનારી, વીર્યને વધારનારી, રક્તપિત્તને મટાડનારી, બળ આપનારી, રૂચિ કરનારી, પથ્ય, પુષ્ટિ આપનારી અને વૃદ્ધ કરનારી છે.

ડાંબો.

મારિયો વાપ્યકો માર્યઃ શ્વેતો રક્ત-
સ સ્મૃતઃ । મારિયો મધુરઃ શીતો
વિષ્મિની પિત્તજ્વહુરઃ ॥ વાતશ્લેષ્મક-
રો રક્તપિત્તજ્વદ્વિપમાદિજિત્ । રક્તમા-
ર્ષો છુર્નાતિસારો મધુરઃ સરઃ ॥ શ્લે-
ષ્મલકઙ્કાપાકે સ્વલ્પદોષર્દારિવઃ ॥

નામ—મારિય, બાપ્પક, અને માર્ષ એટલાં ડાંબાનાં સંસ્કૃત નામ છે. ધોળો અને રાતો એમ બે પ્રકારનો ડાંબો થાય છે. હિં. લાલમરસા; મ. માર્ક; તૈ. કું-મલકુર; લા. *Amaranthus tricolor*.

ગુણુ—ડાંબો મધુર, ટાઢો, દસ્તને રોકનાર, પિત્તને મટાડનાર, ભારે, વાયુ તથા કફને કરનાર, રક્તપિત્તને મટાડનાર, અને અગ્નિની વિષમતાને મટાડનાર છે. રાતો ડાંબો ખદ્દુ ભારે નથી, ખારાશવાળો, મધુર, દસ્ત ઉતારનાર,

કફ કરનાર, પાકમાં તીખો અને થોડા દોષવાળો છે.

તાંદળબની ભાત.

તળુલીયો મેવનાદઃ કાળેરસ્તળુ-
લેરકઃ । મળ્ડીરસ્તળુલીયીનો વિપ્ર-
થાલ્વમારિપઃ ॥ તળુલીયો લઘુઃ સી-
તો રુક્ષઃ પિષ્તકફાસજિત્ । સ્પ્રમૂત્ર-
મલો રુચ્યો દીપનો વિપહારકઃ ॥

નામ—તાંદુલીય, મેવનાદ, કાંડેર, તં-
ડુલેરક, બંડીર, તંડુલીબીજ, વિપ્ર અને અલ્પમારિય એટલાં તાંદળબનાં સંસ્કૃત નામ છે.

ગુણુ—તાંદળબે હલકો, ટાઢો, રુક્ષ, મળ તથા મૂત્રની પ્રવૃત્તિ કરાવનાર, રૂચિ ઉપજાવનાર, અગ્નિને દીપ કરનાર, વિ-
પને હરનાર અને પિત્ત, કફ તથા લોહીના બીજાડને મટાડનાર છે.

પાણીનો તાંદળબ.

પાનીયં તળુલીયં તુ કષ્ટં સમુદા-
હતમ્ ॥ કષ્ટં તિક્તકં રક્તપિતાનિલ-
હરં લઘુ ॥

બેદ—પાનીય તંદુલ અને કચડ એ બે પાણીમાં થતા તાંદળબનાં નામ છે.

ગુણુ—પાણીનો તાંદળબે કટવો, હલકો અને લોહીનો બીજાડ, પિત્ત તથા પવનને મટાડનાર છે.

ટાંકો.

પન્થયા વાસ્તુકાકારા દુરિકા ચી-
રિત્વહ્વા । પન્થયા યાવન્ના ચીતા
શ્લેષ્મ્યા મેદિની ગુરુઃ ॥ વિષ્મિની
મદ્દનામપિવરક્તકફાપદા ॥

નામ—પાલંક્યા, વાસ્તુકાકારા, છુ-
રિકા અને ચીરિતછદા એટલાં ટાંકોનાં
સંસ્કૃત નામ છે.

ગુણુ—ટાંકા વાયુ કરનાર, ટાંકો, કફ
કરનાર, હસ્ત લગાડનાર, ભારે, મળને
રોકનાર અને મદ, શ્વાસ, પિત્ત, લોહીનો
ખીગાડ તથા કફને મટાડનાર છે. કેટલા-
એકનો મત છે કે પાલંક્યા એટલે
ચીલી. (બધવો.)

૪૪ કરલી.

નાદિકં કાલશાકં ચ શ્રાદ્ધશાકં ચ
કાલકમ્ । કાલશાકં સરં રુચ્યં વાત-
કૃત્કફશોયહૃત્ ॥ વસ્યં રુચિકરં મેઘ્યં
રક્તપિત્તહરં દિપમ્ ॥

નામ—નાદિક, કાલશાક, શ્રાદ્ધશાક,
અને કાલક એટલાં કરલીનાં સંસ્કૃત
નામ છે. હિં. કરલી; મ. કુલીચી ભાણ;
લા. Phalangium tuberosum.

ગુણુ—કરલી હસ્ત ઉતારનાર, રૂચિ
ઉપજવનાર, વાયુ કરનાર, કફ તથા
સોજને હરનાર, ખળ આપનાર, અને
એવી, પવિત્ર, લોહીના ખીગાડ તથા
પિત્તને મટાડનાર છે અને ટાંકી છે.

અળવી.

પદ્મશાકસ્તુ નાદીકો નાદીશાકઃ
સ સ્મૃતઃ । નાદીકો રક્તપિત્તઘ્નો વિષ્ટ-
મ્પી વાતકોપનઃ ॥

નામ—પદ્મશાક, નાદીક અને નાદી-
શાક એટલાં અળવીનાં સંસ્કૃત નામ છે.
હિં. આણ; મ. અલગ્યા; અ. દુયાં;

તે. સારકંદ; ઈ. Great leaved caledic-
um; લા. Erum indicum.

ગુણુ—અળવી રક્તપિત્તને મટાડનાર
છે, મળને રોકનાર છે અને વાયુનો પ્ર-
કોપ કરનાર છે.

કોખી.

કલમ્બી શતપર્વી ચ કથ્યન્તે તદ્દુ-
ષા અથ । કલમ્બી સ્તન્યદા મોક્ષા
મથુરા શુક્રકારિણી ॥

નામ—કલમ્બી અને શતપર્વી એ બે
કોખીનાં સંસ્કૃત નામ છે. હિં. કીઉ; મ.
કેલુટ પેપા; ફા. કલામ; અ. કંકલખ;
ઇ. Cabbage; લા. Costus speciosus.

ગુણુ—કોખી ધાવણ વધારનાર, મ-
ધુર, અને વીર્યની વૃદ્ધિ કરનાર છે.

લુણી તથા મોઢી લુણી.

લોણા લોણી ચ કપિતા બૃહલોણી
કુ ઘોટિકા । લોણી ક્ષ્મા સ્મૃતા ઘર્વી
વાતશ્લેષ્મહરી પદુઃ ॥ અર્શોઘ્ની લીપ્તી
વામ્લા મન્દાગ્નિવિપનાશિની । ઘોટિ-
કામ્લા સરા ચોળ્યા વાતકૃત્કફપિત્ત-
હૃત્ ॥ વાગ્દોષવ્રણગુલ્મઘ્ની શ્વાસકાસમ-
પેહનુષ્ । શોથલોષનરોગે ચ હિતા
તગ્જીરુદાહૃતા ॥

નામ—લોણા અને લોણી એ બે લુ-
ણીનાં સંસ્કૃત નામ છે. મોઢી લુણી ઘો-
ટિકા કહેવાય છે. હિં. લોની; ફા. પુ-
રફા; મ. ઘોલ; અ. હુમકા; ક. ગોલી;
તે. અઇલુરુ; ઈ. Purslane, લા. Po-
rtula caoleracea.

ગુણુ-લુણી રક્ષ, ભારે, વાયુ તથા કફને હરનાર, ખારી, અરચને મટાડનાર, અગ્નિને દીપ્ત કરનાર, ખાટી, અને મંદ અગ્નિને તથા ગ્રેરને મટાડનાર છે. મોટી લુણી ખાટી, મળને ખસેડનાર, ગરમ, વાયુ કરનાર, કફ તથા પિત્તને હરનાર, સોજ તથા નેત્રના રોગમાં હિતકારી અને તોતડાપણું આદિ વાણીના દોષ, ત્રણ, ગોટા, થાસ, ઉધરસ, તથા પ્રમેહને મટાડનાર છે એમ વિદ્વાનો કહે છે.

બહુ ખાટી લુણી.

ચાફેરી ત્રુકિકા દન્તશઠામ્બગ્રામ્લ-
લોણિકા । અમ્બન્તકસ્તુ ચાફેરી પિસલી
ચામ્લપત્રકઃ ॥ ચાફેરી દીપની રુચ્યા
ક્ષોષા કફવાતનુર । પિત્તલામ્બ
ગ્રહપ્પર્ષઃકુષ્માતીસારનાશિની ॥

નામ-ચાફેરી, ત્રુકિકા, દંતશઠ, અંબજા, અમ્બલોણિકા, અમ્બન્તક, ચાફેરી, પિસલી અને અમ્બપત્રક એટલાં બહુ ખાટી લુણીનાં સંસ્કૃત નામ છે.

ગુણુ-બહુ ખાટી લુણી અગ્નિને દીપ્ત કરનાર, રૂચિ ઉપજવનાર, રક્ષ, ગરમ, કફ તથા વાયુને મટાડનાર, પિત્તવાળી, બહુ ખાટી, અને સંગ્રહણી, અરચ, દોષ, તથા અતિસાર એઓનો નાશ કરનારી છે.

ચુકા

ત્રુકિકા સ્વાદુ પત્રામ્બા રોચિની
શતવેધિની । ચુકા સમ્ભવરા સ્વાદી

વાતગ્રી કફપિત્તકૃત્ ॥ રુચ્યા લઘુત્તરા
પાકે વૃન્તાકે નાતિરોચની ॥

નામ-ચુકિકા, પત્રામ્બા, રોચિની અને શતવેધિની એટલાં ચુકાનાં સંસ્કૃત નામ છે. મ. આંબડી ચુકા; ફ. તુર-
શક; અ. હામેજ; ક. હુલીચોકા; ઇ. Bladder dock; લા. Rumex vesicarius.

ગુણુ-ચુકા બહુ ખાટી, મધુર, વાયુને હણનાર, કફ તથા પિત્તને કરનાર, રૂચિ ઉપજવનાર, પાકમાં બહુજ હલકો અને રીંગણાની સાથે ખાવાથી બહુ પ્રિય લાગે એવો છે.

ધુંછ.

ચિન્વા ચન્નુશ્વન્નુકી ચ દીર્ઘપત્રા
સતિક્કા । ચન્નુઃ શીતા સરા રુચ્યા
સ્વાદી દોષત્રયાપહા ॥ પાતુપુષ્ટિકરી
વચ્ચા મેઘ્વા પિચ્છિલકા સ્મૃતા ॥

નામ-ચિન્વા, ચંચુ, ચંચુકી, દીર્ઘ-
પત્રા, અને સતિક્કા એટલાં ધુંછનાં સં-
સ્કૃત નામ છે. હિ. મ. ચંચુ; લા. Corchorus acutangularis.

ગુણુ-ધુંછ ટાઢી, મળને ખસેડનાર, રૂચિ ઉપજવનાર, મીઠી, ત્રણે દોષને મટાડનાર, ધાતુને પુષ્ટ કરનાર, બળ આપનાર, બુદ્ધિને સારી કરનાર અને ચીકણી છે.

હિલ્લમોચિકા.

વાહી શઢપરા ચારી ગ્રામી ચ
હિલ્લોચિકા । શોયં કુષ્ઠં કર્કં વિત્તં
હરતે હિલ્લોચિકા ॥

નામ—ગ્રાહી, સંબધરા, ચારી, ગ્રાહી
અને હિલભોચિકા એટલાં હિલભોચિ-
કાનાં સંસ્કૃત નામ છે.

ગુણુ—હિલભોચિકા સોજને, કાઢને,
કઢને અને પિત્તને હરનારી છે.

સુનિસરણુક.

શિતિવારઃ શિતિવરઃ સ્વસ્તિકાઃ સુ-
નિપળ્લકઃ । શ્રીધારકઃ સૂચિપત્રઃ પર્ણકઃ
કુક્કુટઃ શિશી ॥ ચાત્રેરીસદશઃ પત્રચ-
તુર્દલ ઇતીરિતઃ । શાકો જલાન્વિતે દેશે
ચતુઃપત્રીતિ ચોચ્યતે ॥ સુનિપળ્લો હિમો
ગ્રાહી મોહદોપત્રયાપદઃ । અવિદાહી
લઘુઃ સ્વાદુઃ કપાયો રુક્ષદીપનઃ ।
વૃષ્યો રુચ્યો જ્વરશ્વાસમેહકુષ્ઠમ્મણુત્ત્વ ॥

નામ—શિતિવાર, શિતિવર, સ્વસ્તિકા,
સુનિપળુલુક, શ્રીવારક, સૂચિપત્ર, પર્ણક,
કુકુટ અને શિશી એટલાં સુનિસરણુ-
કનાં સંસ્કૃત નામ છે.

લક્ષણુ—સુનિસરણુક બહુ ખાટો,
હુણી જેવો, પાનડામય અને ચાર ચાર
પાનડાવાલો હોય છે. એ થાક પાણી-
વાળા પ્રદેશમાં થાય છે અને ચતુઃપત્રી
કેહેવાય છે.

ગુણુ—સુનિસરણુક ટાટો, હસ્તને રા-
કનાર, મોઢને તથા ત્રણ દોષને મટાડ-
નાર, બળતરા કરતો નથી, હલકા, મધુર,
તુરે, રક્ત, અગ્નિને દીપ્ત કરનાર, વીર્યને
વધારનાર, રૂચિ ઉપજાવનાર અને જ્વર,
શ્વાસ, પ્રમેહ, કાઢ, તથા ગ્રમને મ-
ટાડનાર છે.

મુળાનાં પાંદડાં.

પાચનં લઘુ રુચ્યોણં પત્રં મૂલકજં
નવમ્ । સ્નેહસિદ્ધં ત્રિદોષપ્તમસિદ્ધં કફ-
પિત્તકૃત્ ॥

મુળાનું તાબું પાનડું પાચન, હલકું.
રૂચિ ઉપજાવનાર અને ગરમ છે. તેલમાં
પકાવેલું મુળાનું પાનડું ત્રણ દોષને મ-
ટાડનાર છે અને નહીં પકાવેલું કફ તથા
પિત્તને કરનાર છે.

કુખાનાં પાંદડાં.

ત્રોણપુષ્પીદલં સ્વાદુ રુક્ષં છુદ્ધં ચ
પિત્તકૃત્ । ચેદનં કામલાશોથમેહજ્વરહર્ત્
કઙ્ક ॥

નામ—હિં. ગુમા; મ. શેતવક, કુંબા.
ક. કુંભીવૃક્ષ; તૈ. ગયરુથેકા; લા. Leu-
cas cephalotus.

ગુણુ—કુખાનાં પાંદડાં મધુર, રક્ત,
ખારે, પિત્ત કરનાર, હસ્ત લગાડનાર,
તીખાં અને કમળો, સોજ, પ્રમેહ, તથા
જ્વરને મટાડનાર છે.

અજમાનાં પાંદડાં.

યવાની શાકમાત્રેયં હૃદયં વાતકફ-
મણુત્ । ઉષ્ણં કઙ્ક ચ તિક્તં ચ પિત્તલં
લઘુ શૂલકૃત્ ॥

અજમાનાં પાંદડાં અગ્નિમય, રૂચિ
ઉપજાવનાર, વાયુ તથા કઢને મટાડનાર,
ગરમ, તીખાં, કડવાં, પિત્ત કરનાર, હ-
લકાં અને શૂળ કરનાર છે.

કુવાડીઆનાં પાંદડાં.

દદુગ્નપત્રં દોષપ્તમમ્લં વાતકફાપદ-
શ્વાકાસક્રમિશ્વાસદદુકૃમણુલ્લપ્ત ॥

નામ—હિં. પવાડ; મ. ટાંકલા; ફા. સંજસખોયા; ક. ચગચે; તૈ. તાંટયમુ; હિં. Oval leaved Cassia; લા. Cassia Tora.

ગુણ—કુવાડીયાનાં પાંદડાં દોષને મટાડનાર, ખાટાં, હલકાં અને વાયુ, કફ, ચળ, શ્વાસ, ઉધરસ, કૃમિ, દાદર તથા દોડને મટાડનાર છે.

ખુરસાણી થોરનાં પાંદડાં.

સેદુષ્ઠસ્ય દલં તીક્ષ્ણં દીપનં રોચનં હરેત્ । આધ્માનાઘ્નીલિકાગુલ્મચૂલ્મશો-
થોદરાણિ ચ ॥

ખુરસાણી થોરનાં પાંદડાં તીક્ષ્ણ, અગ્નિને દીપ્ત કરનાર, રૂચિ ઉપજાવનાર અને વ્યાધિ, શ્વરોગ, ગોઝા, ચળ, સોજા તથા ઉદરરોગને મટાડનાર છે.

ખડસલીયાનાં પાંદડાં.

પર્પથો દન્તિ પિત્તાસ્રજ્જ્વરતૃષ્ણાકફ-
ષ્માન્ । સંગ્રાહી શીતલસ્તિક્કો દાહન્નુ-
દ્વાત્લો લઘુઃ ॥

ખડસલીયાનું પાંદડું દસ્તને રોકનાર, શીતલ, કઠલું, દાહને મટાડનાર, વાયુ કરનાર, હલકું, અને પિત્ત, લોહીનો બીગાડ, જ્વર, તરશ, કફ તથા શ્રમને મટાડનાર છે.

ગળજીનીનાં પાંદડાં.

ગોઝિદ્ધાકુપ્પમેદાસકુચ્છજ્વરહરીલઘુઃ ।
ગળજીનીનાં પાંદડાં કોહ, પ્રમેહ, લોહીનો બીગાડ, મૂત્રકૃચ્છ તથા જ્વરને મટાડનાર છે અને હલકાં છે.

પરવલનાં પાંદડાં.

પટોલપર્વ પિત્તગ્નં દીપનં પાચનં
લઘુ । સ્તિર્ગ્ય ટૃપ્યં તથોષ્ણં ચ જ્વરકા-
સકૃમિપ્રણુત્ ॥

પરવલનું પાંદડું પિત્તને મટાડનાર, અગ્નિને દીપ્ત કરનાર, પાચન, હલકું સ્તિગ્ધ, વીર્યને વધારનાર, ગરમ અને જ્વર, ઉધરસ તથા કૃમિને મટાડનાર છે.

ગળોનાં પાંદડાં.

સુદ્ધવીપ્રત્નપામેયં સર્વજ્વરહરં લઘુ ।
કપાયં કઢુ તિક્તં ચ સ્વાદુપાકં રસા-
યનમ્ ॥ વલ્લભુષ્ણં ચ સંગ્રાહિ દન્યા-
દોપત્રયં તૃપામ્ । દાહપમેદાસાત્ક્રુકા-
મલાકુષ્મપાણ્દુતામ્ ॥

ગળોનાં પાંદડાં અગ્નિના અધિક અં-
શવાળાં, સર્વ પ્રકારના જ્વરને હરનારાં, હલકાં, તુરાં, તીખાં, કડવાં, પાકમાં મ-
ધુર, રસાયનરૂપ, બળઆપનાર, ગરમ, દસ્તને રોકનાર, અને ત્રણ દોષ, તરશ, દાહ, પ્રમેહ, વાયુ, લોહીનો બીગાડ, ક-
મળો, કોહ તથા પાંદુરોગને મટાડનાર છે.

કામુંદરાનાં પાંદડાં.

કાસમર્દોઽરિષર્દશ કાસારિઃ કર્ક-
શસ્તથા । કાસમર્દદલં રુચ્યં ટૃપ્યં કા-
સવિપાસનુત્ ॥ મધુરં કફવાતગ્નં પાચનં
કળ્થશોષનમ્ । વિષ્ણેપતઃ કાસહરં પિત્તગ્નં
ગ્રાહકં લઘુ ॥

નામ—કાસમર્દ, અરિમર્દ, કાસારિ
અને કર્કશ એટલાં કામુંદરાનાં સંસ્કૃત
નામ છે.

ગુણ-કામુંદરાનાં પાંદડાં રૂચિકારક, વીર્યને વધારનાર, ઝેર, ઉધરસ તથા લોહીના બીઝાડને હરનાર, મધુર, કફ વાયુ તથા પિત્તને હલનાર, ખાચન, કંઠને સાફ કરનાર, દરતને રોકનાર, હાલકાં અને વિશેષે કરી ઉધરસને મટાડનારાં છે.

અણેચી (ચણાનાં પાંદડાં).

રુચં વળકશાકં સ્યાદુર્જરં કફવાત-
કૃત્ । અમ્લં વિષ્ણ્મજનકં પિત્તત્રુદન્ત-
શોચહૃત્ ॥

અણેચીનું શાક રૂચિકારક, માંઠ પચે જ્યેષ્ઠ, દાંતના સોજને હરનાર, ખાદું, મળને રોકનાર, પિત્તને મટાડનાર અને કફ તથા વાયુને કરનાર છે.

વટાણાનાં પાંદડાં.

કલાપશાકં મેદિ સ્યાલ્લપ્ત તિર્ક
ત્રિદોષજિત્

વટાણાનાં પાંદડાંનું શાક દરત લ-
ગાડનાર, હાલકું, કડકું, અને ત્રણે દો-
ષને મટાડનાર છે.

સરસપનાં પાંદડાં.

કટુકં સાર્પેન્શાકં યદુમૂત્રમલં શુરુ ॥
અમ્લપાકં વિદાહિ સ્વાદુષ્ણં રૂક્ષં ત્રિદો-
ષજિત્ । સસારં લવણં તીક્ષ્ણં સ્વાદુ
શાકેષુ નિન્દિતમ્ ॥

સરસપનાં પાંદડાંનું શાક તીખું, મૂ-
ત્રને તથા મળને બહુ કરનાર, ભારે,
પાકમાં ખાદું, બળતરા કરનાર, ગરમ,
રૂક્ષ, ત્રણે દોષને મટાડનાર, ખારાથ-

વાળું, ક્ષારવાળું, તીક્ષ્ણ, મધુર અને શા-
કોમાં નિન્દિત છે.

ફુલના શાકોનું પ્રકરણ.

અગથીયાનાં ફુલ.

અગસ્તિકુસુમં શીતં ચાતુર્યકનિવાર-
ણમ્ । નક્તાન્વ્યનાશનં તિર્કં કપાત્
કટુપાકિ ચ ॥ પીનસશ્લેષ્મપિત્તઘ્નં વાત-
ઘ્નં મુનિર્મિષતમ્ ॥

અગથીયાનાં ફુલ ટાઢાં, થોથીઅ
તાવને મટાડનાર, રાતના આંધળાપ
ણાને મટાડનાર, કડવાં, તુરાં, પાકર
તીખાં અને સળીખમ, કફ, પિત્ત તથા
વાયુને મટાડનાર છે એમ મુનિઓએ
આપ્યું છે.

કેળનાં ફુલ.

કદલ્યાઃ કુસુમં સ્નિગ્ધં મધુરં તુવરં
શુરુ । વાતપિચહરં શીતં રક્તપિત્તક્ષય-
પ્રણુત્ ॥

કેળનાં ફુલ સ્નિગ્ધ, મધુર, તુરાં,
ભારે, ટાઢાં, અને વાયુ, પિત્ત, રક્તપિત્ત
તથા ક્ષયને મટાડનાર છે.

સરગવાનાં ફુલ.

શિયોઃ શુષ્પં તુ કટુકં તીક્ષ્ણોર્ણ
સ્નાયુશોચહૃત્ । કૃમિહૃત્કફવાતઘ્નં ત્રિદો-
ષિષ્ઠીરુગ્ણપ્રજિત્ ॥ મધુશિયોસ્સસિદ્ધિત્
રક્તપિત્તમસાદનમ્ ॥

સરગવાનાં ફુલ તીખાં, તીક્ષ્ણ, ગ-
રમ, નસોના સોજને મટાડનારાં, કૃમિને
હરનારાં, અને કફ, વાયુ, અંદરનાં ઘ્ર-
મડાં, બારલ તથા ગોટાને મટાડનારાં છે.

સરગવાનું મધ નેત્રને હિતકારી, અને રક્તપિત્તને સાફ કરનાર છે.

શેમળાનાં ફલ.

શાલ્મલીપુષ્પશાકં તુ ધૃતસૈન્ધવસા-
ધિતમ્ । મદરં નાશયત્યેવ દુઃસાધ્યં ચ
ન સંશયઃ ॥ રસે પાકે ચ મધુરં કપા-
યં શીતલં ગુરુ । કફપિત્તાસ્રજિદ્ધાહિ
વાતલં ચ પ્રકીર્તિતમ્ ॥

શેમળાનાં ફલનું શાક જે ધી અને સૈન્ધવમાં પકાવીને ખાવામાં આવે તો તે અવરય કષ્ટસાધ્ય પ્રદરનો પણ નાશ કરે છે એમાં સંશય નથી. એ શાક રસમાં તથા પાકમાં મધુર, તુફ, ટાકું, ભારે, દ-સ્તને રોકનાર, વાયુ કરનાર અને કફ, પિત્ત, તથા લોહીના ખીગાડને મટાડનાર છે.

ફલનાં શાકોનું પ્રકરણ.

પદ્મકોનું.

કૂપ્માણ્ડં સ્યાત્પુષ્પફલં પીતપુષ્પં
વૃહત્ફલમ્ । કૂપ્માણ્ડં વૃહત્ વૃષ્યં ગુરુ-
પિત્તાસ્રવાત્નુત્ । વાતં પિત્તાપહં શીતં
મધ્યમં કફકારકમ્ ॥ વૃદ્ધં નાતિહિમં
સ્વાદુ સક્ષારં દીપનં લઘુ । વસ્તિશુદ્ધિકરં
ચેતોરોગહૃત્સર્વદોષનિત્ ॥

નામ—ફૂંખાંડ, પુખ્તફલ, પીતપુષ્પ અને બૃહત્ફલ એટલાં પદ્મકોળાનાં સંસ્કૃત નામ છે. હિ. સપ્તરીકુમરા; મ. તાંબડા ભોપલા; ફા. બાહરંગ; ક. ડંગર; તૈ. તી-યાગુબ્હીકાયા; ઈ. The gourd; લા. Cucurbita in uscula.

ગુણ—પદ્મકોનું પુષ્ટિ કરનાર, વીર્યને વધારનાર, ભારે, અને પિત્ત, લોહીનો ખીગાડ તથા વાયુને મટાડનાર છે. ના-હાનું પદ્મકોનું પિત્ત મટાડનાર અને ટાકું છે. મધ્યમ પદ્મકોનું કફ કરનાર છે. મોટું પદ્મકોનું બહુ ટાકું નથી, મધુર, સાર-વાળું, અગ્નિને દીપ્ત કરનાર, હલકું, મૂ-ત્રાશયને સાફ કરનાર, ચિત્તાના રોગને હરનાર અને સધળા દોષને મટાડનાર છે.

કોણું.

કૂપ્માણ્ડી તુ મૃગં લઘ્વી કર્કારપિ
કીર્તિતમ્ । કર્કાર્ક્રાશિણી શીતા રક્ત-
પિત્તહરા ગુરુઃ ॥ પકા તિક્તામિજનની
સક્ષારા કફવાત્નુત્ ॥

નામ—અંબુજ નાહાનું કોણું કર્કાંડ કે-હેવાય છે. હિ. નીલપેડા; મ. કોહોલા; ફા. શરકડક; અ. મહદેવા; તૈ. પુલાહા; ઈ. Pumpkin લા. Benincasa cerifera.

ગુણ—નાહાનું કોણું દસ્તને રોકનાર, ટાકું, રક્તપિત્તને હરનાર અને ભારે છે. પાકું કોણું કઠણું, અગ્નિને ઉત્પન્ન કરનાર, આશયવાળું, તથા વાયુને મટાડનાર છે.

મીઠી તુંબડી.

અન્નાયુઃ કવિતા મૃમ્થી દિષા દીર્ઘા
ચ વર્તુલા । મિષ્ટમૃમ્થી ફલં દૃષ્યં પિત્ત-
શ્લેષ્માપહં ગુરુ ॥ વૃષ્યં રવિકરં મોક્તં
ધાતુપુષ્ટિવિવર્ધનમ્ ॥

નામ—અન્નાયુ અને તુંબી એ બે મીઠી તુંબડીનાં સંસ્કૃત નામ છે.

ગુણ—એનાં લાંબાં અને ગોળ એમ

બે પ્રકારનાં ફળ થાય છે. મીઠી તુંબડીનું ફળ પ્રિય લાગે એવું, પિત્ત થતા કંદને હરનાર, ભારે, કામનાને વધારનાર, રૂચિ ઉપબવનાર અને ધાતુઓની પ્રુથિને વધારનાર છે.

કડવી તુંબડી.

इक्ष्वाकुः कटुतुम्बी स्यात्सा तुम्बी च महाफला । कटुतुम्बी हिमा हृद्या पित्तकासविपापहा ॥ तिक्तं कटुर्विपाके च वातपित्तज्वरान्तकृत् ॥

નામ—ઇક્ષ્વાકુ, કડતુંબી, તુંબી અને મહાફલા એટલાં કડવી તુંબડીનાં સંસ્કૃત નામ છે.

ગુણ—કડવી તુંબડીનું ફળ ટાકું, રૂચિ કરનાર, કડવી, પાકમાં તીખી, અને પિત્ત, ઉધરસ, વિષ, વાતપિત્ત તથા જ્વરને મટાડનાર છે.

કાકડી.

एर्वाहः कर्कटी प्रोक्ता कथ्यन्ते तद्गुणा अथ । कर्कटी शीतला रुक्षा ग्राहिणी मधुरा गुरुः ॥ रुच्या पित्त-हरा तामा पका वृष्णाधिपित्तकृत् ॥

નામ—એર્વાહ અને કર્કટી એ બે કાકડીનાં સંસ્કૃત નામ છે. હિં. કકડી; મ. કાંકડી; ફા. ખ્યાટબળ; અ. કીસ્સાક-દસ; ક. કથેપસૌત. તૈ. દોસકાયા; ઈં. Cucumber; લા. Cucumis sativus.

ગુણ—કાચી કાકડી ટાઢી, રસ, દ-સ્તાને શીતનાર, મધુર, ભારે, રૂચિ કરનાર, અને પિત્તને હરનાર છે. પાષ્ટી કા-

કડી તરશ, અશિ તથા પિત્તને કરનારી છે. પંડોળું.

चिचिण्डा श्वेतराजिः स्यात्सुदीर्घो गृहकूलकः । चिचिण्डो वातपित्तघ्नो वल्यः पथ्यो रुचिप्रदः ॥ शोषणोऽति-हितः किञ्चिद्गुणैर्न्यूनः पटोलतः ॥

નામ—ચિચિંડા, શ્વેતરાજિ, સુદીર્ઘ અને ગૃહકૂલક એટલાં પંડોળાનાં સંસ્કૃત નામ છે. હિં. ચિચિંડા; મ. ટરકાંકડી; તૈ. પોટલાકાયા; ઈં. Snake gourd, લા. Trichosanthis anguina.

ગુણ—પંડોળું વાયુ તથા પિત્તને હ-ણનાર, બળ આપનાર, પથ્ય, રૂચિ ઉ-પબવનાર, શોષણ કરનાર, બહુ હિત-કારી અને પરવળ કરતાં કાંઈક આછા ગુણવાળું છે.

કારેલું.

कारवेहं कटिहं स्यात्कारवेह्ली ततो लघुः । कारवेहं हिमं भेदि लघु तिक्त-मवातलम् ॥ ज्वरपित्तकाफान्नघ्नं पाण्डु-मेहकृमीन्हरेत् । तद्गुणा कारवेह्ली स्याद्दि-शेषादीपनी लघुः ॥

નામ—કારવેહ અને કટિહ એ બે કારેલાંનાં સંસ્કૃત નામ છે. નાકાનાં કંઠનાં કારેલાં હોય તે કારવેહી કહેવાય છે. હિં. કારેલા; મ. કારલે; ફા. કારેલાડા; અ. કીસ્સાહલ હીમાર; તૈ. કરિલા; ક. હાગેલ; ઈં. Hairy mordica; લા. Momordica charantia.

ગુણ—કારેલું ટાકું છે, દસ્ત લગાડનાર છે, હલકું છે, કડવું છે, વાયુને હ-

તપ્ત કરનાર નથી અને જ્વર, પિત્ત, કંક, લોહીનો બીગાડ, પાંડુ, પ્રમેહ તથા કૃમિ એઆને મટાડનાર છે અને હલકું છે.

ગણકાં.

મહાકોશાતકી મોક્તા હસ્તિધોષા મહાફલા । ધામાર્ગવો ધોષકચ હસ્તિ-
ર્ણચ સસ્મૃતઃ ॥ મહાકોશાતકી લિંગધા
રક્તપિત્તાનિલાપહા ॥

નામ—મહાકોશાતકી, હસ્તિધોષા, મહાફલા, ધામાર્ગવ, ધોષક અને હસ્તિ-
ર્ણ એટલાં ગણકાંનાં સંસ્કૃત નામ છે. હિ. તુતુઆ; મ. ધોસાલી, ખીયાર; ક. આરહીરે; તૈ. પુછાબીર કાયા; લા. Luffa pentandra.

ગુણ—ગણકાં, સ્તિગ્ધ છે અને રક્ત-
પિત્ત તથા વાયુને મટાડનાર છે.

ઝુમખડાં.

ધામાર્ગવઃ પીતપુષ્પો જાલિની કૃત-
વેષના । રાજકોશાતકી ચેતિ તથોક્તા
રાજિમલ્ફલા ॥ રાજકોશાતકી શીતા
મધુરઃ સ્ફુલ્લરત્ન ॥ પિત્તઘ્ની દીપ્તકી
શ્વાસજ્વરકાસકૃમિપ્રણત્ ॥

નામ—ધામાર્ગવ, પીતપુષ્પ, જાલિ-
ની, કૃતવેષના, રાજકોશાતકી અને રા-
જિમલ્ફલા એટલાં ઝુમખડાંનાં સંસ્કૃત
નામ છે.

ગુણ—ઝુમખડાં ટાઢાં, મધુર, કંક
તથા વાયુને કરનાર, પિત્તને હલુનાર,
અશિને દીપ્ત કરનાર અને શ્વાસ, ઉધરસ
જ્વર તથા કૃમિને મટાડનાર છે.

પરવળ.

પટોલઃ કૂલકસ્તિક્તઃ પાણ્ડુકઃ કર્ક-
ચચ્છદઃ । રાજીફલઃ પાણ્ડુફલો રાજે-
યથામૃતાફલઃ ॥ વીજગર્ભઃ પ્રતીકચ
કુષ્ઠહા કાસમજ્જનઃ । પટોલં પાચનં હૃષ્યં
કૃષ્યં લઘ્વશિદીપનમ્ ॥ લિંગ્યોર્ણં દન્તિ
કાસાસજ્વરદોષત્રયક્રમીન્ । પટોલસ્ય
ભવેન્મૂર્લં વિરેચનકરં છુલાદ્ ॥ નાલં
શ્લેષ્મહરં પત્રં પિત્તહારિ ફલં પુનઃ ।
દોષત્રયહરં મોક્તં તદ્વિચિત્તાપટોલિકા ॥

નામ—પટોલ, ફલક, સિક્તા, પાંડુક,
કર્કચચ્છદ, રાજીફલ, પાંડુફલ, રાજેય,
અમૃતાફલ, ખીજગર્ભ, પ્રતીક, કુષ્ઠહા,
અને કાસભંજન એટલાં પરવળનાં સં-
સ્કૃત નામ છે.

ગુણ—પરવળ પાચન, ત્રિપ લાગે
એવું, કામનાને વધારનાર, હલકું, અ-
શિને દીપ્ત કરનાર, સ્તિગ્ધ, ગરમ, અને
ઉધરસ, લોહીનો બીગાડ, જ્વર, તથે
દોષ તથા કૃમિ એઆને મટાડનાર છે.
પરવળનું મૂલ સેહેજ રેય લગાડનાર,
ડાંડલી ઝડતે કરનાર, પાંડું પિત્તને
હરનાર, અને ફલ તથે દોષને મટાડ-
નાર છે. કડવાં પરવળમાં પણ એજ
ગુણો છે.

શંડિારાં.

વિમ્બી રક્તફલા તુલ્લી તુલિકેરી ચ
વિમ્બિકા । ઓષ્ઠોપમફલા મોક્તા પીલુ-
ર્ણી ચ કષ્યવે ॥ વિમ્બીફલં સ્વાદુ શીતં
ગૃહ પિત્તાસવાતનિત્ । સ્વમ્પનં લેહનં
રુચ્યં વિવન્ધાધ્યાનકારકમ્ ॥

નામ—બિખી, રક્તકલા, તુંડી, તુંડિકરી, બિખિકા, આછોપમકલા અને પીલુર્પણી એટલાં ટીંડારીનાં સંસ્કૃત નામ છે.

ગુણુ—ટીંડારીનાં ફલ (ટીંડારાં) મધુર, ટાઢાં, ભારે, સ્તંભન (રક્ત, શીતવીર્ય, તુરાં, હલકાં તથા વાયુ ઉત્પન્ન કરનાર) મળને ઉખેડનાર, રૂચિ ઉપભવનાર, મળબદ્ધ તથા આક્રાંને કરનાર અને પિત્ત, લોહીનો બીગાડ તથા વાયુને મટાડનાર છે.

વાલોર.

શિમ્બિઃ શિમ્બી પુસ્તશિમ્બી તથા પુસ્તકશિમ્બિકા । શિમ્બીદ્વયં ચ મધુરં રસે પાકે હિમં શુભ । ષલ્યં દાહકરં મોક્તં શ્લેષ્મલં વાતપિત્તજિત્ ॥

નામ—શિખિ, શિખી, પુસ્તાશિખી અને પુસ્તકશિખિકા એ વાલોરનાં સંસ્કૃત નામ છે. વાલોર બે જાતની થાય છે. હિં. સેખી; મ. વાલપાપડી; અ. બીન્સ; તા. મોરચેઢોટે; તૈ. ચિકંડું; છં. Black seeded Dolichos. લા. Dolichos Lablab.

ગુણુ—બન્ને જાતની વાલોર રસમાં તથા પાકમાં મધુર, ટાઢી, ભારે, બળ આપનાર, દાહ કરનાર અને વાયુ તથા પિત્તને જીતનાર છે.

કાળી વાલોર.

કોલશિમ્બઃ કૃષ્ણફલા તથા પર્ય-કેપટિકા । કોલશિમ્બિઃ સમીરગ્રી ગુર્યુ-

ળા કફપિત્તકૃત્ ॥ શુક્રામિસાદકૃ-દ્રવ્યા રુચિકદ્રવિદુરુઃ ॥

નામ—કાલાશિખી, કૃષ્ણકલા અને પ-ર્યેકપટિકા એટલાં કાળી અને પોઢાળી વાલોરનાં સંસ્કૃત નામ છે.

ગુણુ—એ વાલોર વાયુને મટાડનાર, ભારે, ગરમ, કંદુ તથા પિત્તને કરનાર, વીર્યને બગાડનાર, અગ્નિને મંદ કરનાર, કામનાની વૃદ્ધિ કરનાર, રૂચિ આપનાર અને વિઘ્નને બાંધનાર છે.

સરગવાની શીંગ.

સૌભાંજનફલં સ્વાદુ કપાયં કફ-પિત્તજુત્ । શૂલકુટુમ્બયશ્વાસશુભ્મહી-પનં પરમ્ ॥

ગુણુ—સરગવાની શીંગ મીઠી, તુરી, કંદુ તથા પિત્તને મટાડનાર, અગ્નિને બ-હુળ પ્રદીપ્ત કરનાર અને શૂલ, કાઢ, કષ્ઠ, શ્વાસ તથા ગોટા એઓને હથુનાર છે.

રીંગણી.

ઘ્નતાકં સ્ત્રી તુ વાર્તાકુર્ભંડાકી મા-ષ્ટિકાપિ ચ । ઘ્નતાકં સ્વાદુ તીક્ષ્ણોષ્ણં કટુપાકમપિત્તલમ્ ॥ ઝરવાતવલાસર્ગં દીપનં શુક્લં લઘુ । તદ્દાલં કફપિત્ત-ર્ગં વૃદ્ધં પિત્તકરં લઘુ ॥ ઘ્નતાકં પિત્ત-લં કિંચિદ્ધારપરિપાચિતમ્ । કફમે-દોનિલામગ્નમત્યર્થે લઘુ દીપનમ્ ॥ તદે-વ હિશુરુ સ્નિગ્ધં સતૈલં લવણાન્વિતમ્ ॥ અપરં શ્વેતઘ્નતાકં કુફુટાઘ્નસમં ભવેત્ । તદર્શઃસુ વિશ્લેષેણ હિતં હીનં ચ પૂર્વતઃ ॥

નામ—વૃંતાક, વાર્તાકું (શીંગે)

બંટાણી અને સાંટિકા એટલાં રીંગણીનાં સંસ્કૃત નામ છે. હિં. બેગણ; મ. વાંગી; ફા. બાદંગાન; અ. બાદંગન; ક. બદને; તૈ. વંકાયા; ઈ. Brinje; લા. Solanum melongena.

ગુણુ—રીંગણાં મધુર, તીક્ષ્ણ, ગરમ, પાકમાં તીખાં, પિત્ત કરનાર નથી, અગ્નિને દીપ્ત કરનાર, વીર્યને વધારનાર, હલકાં અને જ્વર, વાયુ તથા કફ એઓને મટાડનાર છે. નાહાનું રીંગણું કફ તથા પિત્તને મટાડનાર અને પકિલું રીંગણું પિત્ત કરનાર તથા હલકું છે. અંગારામાં પકાવેલું (બકથું કરેલું) રીંગણું કાંઠક પિત્ત કરનાર, હલકું, અગ્નિને દીપ્ત કરનાર અને કફ, મેઢ, વાયુ તથા આમ એઓને મટાડનાર છે. એજ રીંગણામાં જો તેલ અને લૂણ નાખવામાં આવ્યાં હોય તો તે રીંગણું ભારે છે અને સ્લિષ્ઠ છે. બીજું ઘોણું રીંગણું ચાપછે તે કુકડાના ઇંડા જેવું હોય છે. એ રીંગણું વિશેષ કરી અરથ ઉપર હિતકારી છે અને કાળા રીંગણા કરતાં ગુણત્રાં આધું છે.

કોટાલી.

દિગ્દિશો રોમશફલો મુનિનિર્મિત
ઇત્યપિ । દિગ્દિશો રુચિક્ષ્ણેદી પિત્ત-
શ્લેષ્માપહઃ સ્મૃતઃ । સુશીતો વાતલો
ફ્લો મૂત્રલશ્વાદમરીહરઃ ॥

નામ—કિડિય, રોમશફલ અને મુનિનિર્મિત એટલાં કોટાલાનાં સંસ્કૃત નામ છે. મ. કાગલી; હિં. ખેકસા; તૈ. અગોરકર; લા. મોમોડીકાકાચોઈકા.

ગુણુ—કોટાલાં રૂચિ ઉપજવનાર છે, દસ્ત લગાડનાર છે, બહુજ ટાઢાં છે, વાયુ કરનાર છે, રક્ષ છે, મૂત્રને વધારનાર છે અને પિત્ત, કફ તથા પથરીને મટાડનાર છે.

પિંડાર.

પિળ્હારં શીતલં વલ્યં પિત્તઘ્નં રુચિ-
કારકમ્ । પાકે લઘુ વિશેષેણ વિપશા-
ન્તિકરં સ્મૃતમ્ ॥

પિંડાર ટાકું, બળ આપનાર, પિત્તને હણનાર, રૂચિ ઉપજવનાર, પાકમાં હલકું અને વિશેષ કરી ઝેરની શાંતિ કરનાર છે.

કડવી ધીસોડી.

કર્કોટકી પીતપુષ્પા મહાજાલીતિ
ચોર્યતે । કર્કોટી મલ્હત્કુપ્પહ્ણાસાવ-
ચિનાન્ત્રી । શ્વાસકાસજ્વરાન્હન્તિ કડુ-
પાકા ચ દીપની

નામ—કર્કોટકી, પીતપુષ્પા અને મહાજલી એટલાં કડવી ધીસોડીનાં સંસ્કૃત નામ છે.

ગુણુ—કડવી ધીસોડી મળને હરનાર, પાકમાં તીખી, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર અને કાઢ, દહ્યની પીડા, અરૂચિ, ઉધરસ તથા જ્વરને મટાડનાર છે.

મિડી ખરખોળી.

હોદિકા વિપમુષ્ટિષ્ઠ હોદીત્યપિ સુ-
મુષ્ટિકા । હોદિકા પુષ્ટિદા દૃષ્ટ્યા રુચ્યા
વદ્ધિમદા સખુઃ । દન્તિ પિત્તકર્ણા-
સિ કમિયુલ્યવિપામયાન્ ॥

આલુકં શીતલં સર્વં વિષ્ણુમિ મધુરં
ગુરુ । મૃદુમૂત્રમલં રુક્ષં દુર્જરં રક્તપિત્ત-
નુરુ । કફાનિલકરં વલ્યં દૃષ્યં સ્વલ્પા-
શ્ચિવર્ધનમ્ ॥

નામ—આરુક, આલુક અને વીદસેન
એટલાં ખટેટાંનાં સંસ્કૃત નામ છે. હિં.
કકાલુ; બે. કાંઆલુ; ઈ. Potatoes.

જાત—કાષ્ઠાલુક, શંકાલુક, હસ્ત્યાલુક,
પિંડાલુક, સમાલુક અને રક્તાલુક એ
ખટેટાંની જાતો છે.

લક્ષણુ—જે કઠણુપણવાળું હોય છે
તે કાષ્ઠાલુક કહેવાય છે. જે ધોળાશવાળું
હોય છે તે શંખાલુક કહેવાય છે. જે લાં-
બાણવાળું અને મોટા કદવાળું હોય છે
તે હસ્ત્યાલુક કહેવાય છે. જે ખીંકાંશવાળું
અને રૂઝાણવાળું હોય છે તે સમાલુક
કહેવાય છે. જે ગોળ હોય છે તે પિંડા-
લુક કહેવાય છે, જે રતાણુ કહેવાય છે
તે રક્તાલુક સમજવું.

ગુણુ—સધળી જાતનાં ખટેટાં ટાઢાં,
મળને રોકનાર, મધુર, ભારે, મળ તથા
ખૂતને ઉત્પન્ન કરનાર, રક્ત, માંડ પચે
એવાં, રક્તપિત્તને મટાડનાર, કફ તથા
વાયુને કરનાર, બળ આપનાર, મૈથુન-
શક્તિને વધારનાર અને જરાક અશ્નિને
પ્રદીપ્ત કરનાર છે.

લાંબાં તથા પાતળાં રતાણુ.

રક્તાલુમેદે વા દીર્ઘા તન્વી ચ પચિ-
તાલુકી ॥ આલુકી વલ્લુત્તિલ્ગ્વાશુર્વી
દ્વલ્કપનાશિની । વિષ્ણુમ્કારિણી તૈલે
લલિતાતિરુચિપ્રદા ॥

રક્તાલુકના ભેદોમાં લાંબું તથા પા-
તળું રતાણુ છે તેનું 'આલુકી' નામ છે.
એ રતાણુ બળ આપનાર, સ્તિબ્ધ, ભારે,
હૃદયના કફનો નાશ કરનાર, મળને રોકી
રાખનાર અને તેલમાં પકવીને ખાવાથી
બહુ સાચું તથા શ્વિકારક લાગે છે.

મુળા.

મૂલકં દ્વિવિધં મીઠકં તથૈકં લઘુમૂ-
લકમ્ । શાલમર્દટકં વિષ્ણુ શાલેયં મરુત-
મવમ્ । ચાણક્યમૂલકં તીક્ષ્ણં તથા
મૂલકપોતિકા । નેપાલમૂલકં ચાન્યત્
તદ્ભવેદ્ભજનદન્તવત્ ॥ લઘુમૂલં કટૂણં
સ્યાદુચ્યં લઘુ ચ પાચનમ્ । દોષત્રયહરં
સ્વયં જ્વરઆસવિનાશનમ્ ॥ નાસિકા-
કણ્ઠરોગઘ્નં નયનામયનાશનમ્ । મહત્ત-
દેવ રુક્ષોણં મુરુદોપજયમદમ્ ॥ સ્નેહ-
સિદ્ધે તદેવ સ્વાદોપજયવિનાશનમ્ ॥

મુળાની બે જાત છે તેઓમાં જે ના-
હાના મુળા થાય છે તેઓનાં લઘુમૂલક,
શાલમર્દટક, વિષ્ણુ, શાલેય, મરુતમવ,
ચાણક્યમૂલક, તીક્ષ્ણ અને મૂલકપો-
તિકા એટલાં સંસ્કૃત નામ છે. જે હા-
થીના લાંબાં જેવો મોટો મુળો થાય છે તે
પાલમૂલક કહેવાય છે. હિં. મૂળી; મ.
મૂળા; ફા. તુરબ; અ. ફાળ; ક. મુ-
લંગી; તૈ. શુતીદુંપા; ઈ. Radish; લા.
Raphanus Sativus.

ગુણુ—નાહાના મુળા તીખા, ગરમ,
શ્વેત ઉપજાવનાર, હૃદય, પાચન, ત્રણે
દોષને કરનાર, સ્વરને સારો કરનાર,
જ્વર તથા આસનો નાશ કરનાર અને

નાડના રોગ, કુંડના રોગ તથા નેત્રના રોગ એઓને મટાડનાર છે. મોટા મુળા રૂક્ષ, ગરમ અને ત્રણે દોષને ઉત્પન્ન કરનાર છે. એજ મુળા બે તેલમાં પકાવીને ખાધા હોય તો ત્રણે દોષનો નાશ કરનાર થાય છે.

ગાજર.

ગાજરં મૂલનં મોક્તં તથા નારઙ્ગવર્ણકમ્ । ગાજરં મધુરં તીક્ષ્ણં તિક્તોષ્ણં દીપનં લઘુ । સંગ્રાહિ રક્તપિત્તાર્શોગ્રહણી-કફવાતજિત્ ॥

નામ—ગાજર, મૂળન, અને નારંગ-વાર્ણક એટલાં ગાજરનાં સંસ્કૃત નામ છે. હિં. મ. ગાજર, ફા. જર્દક-ગાજર; અ. ગજર; ક. સેટીમૂળ; ઈ. Carrotroot લા. Dancus carota.

ગુણુ—ગાજર મધુર, તીક્ષ્ણ, કડવું, ગરમ, અગ્નિને દીપ્ત કરનાર, હલકું, દસ્તાને રોકનાર, અને રક્તપિત્ત, અરશ, સંત્રહણી, કફ તથા વાયુને મટાડનાર છે.

કેળના ફંદ.

શીતલઃ કવલીકન્દો વલ્યઃ કેર્યો-ડમ્ભપિત્તજિત્ । વદ્નિકુદાહહારી ચ મધુરો રુચિકારકઃ ॥

કેળનો ફંદ ટાઢો, બળ આપનાર, કેશને વાસ્તે સારો, અમ્લપિત્તને મટાડનાર, અગ્નિ કરનાર, દાહને હરનાર, મધુર અને રુચિકારક છે.

માનકંદ.

માનકઃ સ્યાન્મહાપત્રઃ કથ્યન્તે ત-

દુષ્ણા ગધ । માનકઃ શોથહચ્છાન્તઃ પિત્ત-રક્તહરોઃ લઘુઃ ॥

નામ—માનક અને મહાપત્ર એ બે માનકંદનાં નામ છે.

ગુણુ—માનકંદ સોજને મટાડનાર, ટાઢો, પિત્ત તથા લોહીના ખીંગાડને કરનાર અને હલકો છે.

વારાહીકંદ.

વારાહી પિત્તલા વલ્યા કટ્ટી તિક્તારસાયની । આયુઃશુક્રામિકૃન્મેહકફઘ્નઘ્નિલાપહા ॥

નામ—હિં. ગેટ્ટી; મ. કુકરકંદ; ક. હડીકેકે; લા. Dioscoroa sativa.

ગુણુ—વારાહીકંદ પિત્ત કરનાર, બળ આપનાર, તીખો, કડવો, રસાયનરૂપ, આયુષ્ય વધારનાર, વીર્ય તથા અગ્નિને વધારનાર અને પ્રમેહ, કફ, ટાઢ, તથા વાયુને મટાડનાર છે.

હસ્તિકર્ણી. (માનકંદની એક જાત)

ગજકર્ણી તુ તિક્તોષ્ણા તથા વાતક-ફાઙ્ગયેત્ । શીતજ્વરહરી સ્વાદુઃ પાકે તસ્યાસ્તુ કન્દકઃ ॥ પાણ્ડુશોથકૃમિહી-હણ્મમાનાહોદરાપહઃ । ગ્રહણ્યર્શોવિકાર-મ્નો વનસૂરણકન્દવત્ ॥

હસ્તિકર્ણી કડવી, ગરમ, પાકમાં મધુર, અને ટાઢીઓ તાવ, વાયુ તથા કફને મટાડનાર છે. હસ્તિકર્ણીનો કંદ જંગલી સૂરણના કંદની પેઠે પાંડુ, સોજ, કૃમિ, ખરલ, ગોટા, આરસો, ઉદરના રોગ, સંત્રહણી તથા અરશના વિકાર એઓને મટાડનાર છે.

કેમુક.

કેમુકં કડુકં પાકે તિત્તં ગ્રાહિ હિ-
મં લઘુ । દીપનં પાચનં દ્યુયં કફપિત્ત-
જ્વરાપહમ્ । કુષ્ઠકાસપ્રમેહાશ્વનાશનં વા-
તલં કડુ ॥

કેમુકે તીખું, પાકમાં કડવું, દસ્તને
રોકનાર, ટાકું, હલકું, અગ્નિને દીપ્ત કર-
નાર, પાચન, પ્રિય લાગે એવું, વાયુ
કરનાર અને કફ, પિત્ત, જ્વર, ઠાઠ,
ઉધરસ, પ્રમેહ તથા લોહીના ખીગાડને
મટાડનાર છે.

કસેલાં.

કસેરુ દ્વિવિધં તત્તુ મહદ્રાજકસેરુ-
ત્મ્ । મુસ્તાકૃતિર્લઘુ ચ સ્યાત્તચિચોદ-
મેતિ સ્મૃતમ્ ॥ કસેરુકદ્ધવં શીતં મધુ-
હુવરં ગુરુ । પિત્તશ્લેષિતદાહપ્રં નય-
શમપનાશનમ્ । ગ્રાહિ શુક્લાનિલશ્લેષ્યા-
વધિસ્તન્યકરં સ્મૃતમ્ ॥

લેદ-કસેલાં બે પ્રકારનાં થાય છે.
જે મોટા કદવું કસેલું હોય તે રાજકસે-
રુક કહેવાય ॥ અને જે મોટા જેવી આ-
કૃતિવાળું નાહાતું હોય તે ચિચોદ કહે-
વાય છે.

ગુણ-ખત્રે ખતનાં કસેલાં ટાઠાં,
મધુર, હુરાં, ભારે, દસ્તને રોકનાર, વી-
ર્યને વધારનાર, વાયુ, કફ તથા અગ્નિને
કરનાર, ધાવણુને વધારનાર, અને પિત્ત,
લોહીનો ખીગાડ, ઘાહ તથા નેત્રના રોગને
મટાડનાર છે.

કમળ આદિના કંદો.

પદ્માદિકન્દઃશાલુકં કરહદ્ય કથ્યતે ।

૫૩

મૃણાલમૂલમ્મીઞ્માળદં જલાલુકં ચ
કથ્યતે ॥ શાલુકં શીતલં દૃષ્યં પિત્ત-
દાહાશ્વનુદ્ ગુરુ । દુર્જરં સ્વાદુપાકં ચ
સ્તન્યાનિલકફમદમ્ । સંગ્રાહિ મધુરં
રૂક્ષં મિસાળદમપિ તદ્ગુણમ્ ॥

નામ-શાલુક અને કરહાટ, એ ક-
મળ આદિના કંદોનાં સંસ્કૃત નામ છે.
કમળના તાતણાનું મૂળ મિસ્સાંડ અને
જલાલુક કહેવાય છે.

ગુણ-કંદો ટાઠા, મૈથુનશક્તિને વ-
ધારનાર, ભારે, માંડ પચે એવા, પાકમાં
મધુર, ધાવણુ વધારનાર, વાયુ તથા ક-
ફને કરનાર, દસ્તને રોકનાર મધુર, રક્ષ
અને પિત્ત, ઘાહ તથા લોહીનો ખીગાડ
એઓને મટાડનાર છે. કમળના તાત-
ણાના મૂળમાં પણ એજ ગુણો છે.

કંદશાકની સામાન્ય પરિભાષા.

શાલં શનાર્તવં જીર્ણ વ્યાપિતં ક્રિમિ-
મસિતમ્ । કન્દં વિવર્જયેત્સર્વં યદ્વાડ
મ્પાદિયિદ્પિતમ્ ॥ અતિજીર્ણમકાલો-
ત્થં રૂક્ષં સિદ્ધમદેશનમ્ । કર્કશં કોમ-
લં ચાતિશીતવ્યાલાદિદ્પિતમ્ ॥ સંયુજ્જં
સકલં શાલં નાશીયાન્મૂલકં વિના ।

ઔરોડિસિદ્ધં રૂક્ષમદેશનમશુપ્ત્યાન-
નમ્ ॥

જે કંદ કાચો હોય, મરુતવગર ઉ-
ત્પન્ન થએલ હોય, ગુનો હોય, દરદવા-
નો હોય, ક્રીડાઓએ ખાધેલો હોય, અ-
ગ્નિ આદિથી ખરાબ થએલ હોય, અતિ-
જીર્ણ હોય, રક્ષ હોય, સમયવગર થ-
એલ હોય, તેજ આદિમાં પકાવેલ ન

હોય, ખરાબ જગામાં ઉત્પન્ન થએલ
હોય, કઠણ હોય, અત્યંત કોમલ હોય
કે ટાઢ અથવા સર્પ આદિથી દૂષિત થ-
એલ હોય તેને ખાવો નહિ. મુળા વિ-
ના ખીએ કોઇ પણ કંદ પાણી આદિમાં
સારી રીતે પકાવ્યા વગર ખાવો નહીં.

સંસ્વેદન શાકો.

“ ઉક્તં સંસ્વેદજં શાકમ્ભૂમિછન્નં ચિ-
લીન્દ્રકમ્ । સિતિગોમયકાષ્ઠેષુ વૃક્ષાદિ-
ષુ તદુદ્ભવેત્ ॥ सर्वे संस्वेदजाः शीता
दोषलाः पिच्छलाश्च ते । गुरुवच्छर्द्यती-
सारज्वरश्लेष्मामयप्रदाः॥ इवेताः शुचि-
स्थलीफाष्टवंशगोमयसम्भवाः । नातिदो-
षकरास्ते स्युः शोपास्तेभ्यो विगर्हिताः॥
સંસ્વેદજા ષ્ટાતા इति लोके ।

નામ-સંસ્વેદન, ભૂમિચ્છન્ન અને
સિલીન્દ્રક એટલાં સંસ્વેદન શાકોનાં
નામ છે.

ઉત્પત્તિ-એ શાકો (મીઠકાના ટોપ
વગેરે) પૃથ્વી, છાણ, લાકડાં, તથા ઝાડ
આદિમાં ઉત્પન્ન થાય છે.

ગુણ-સઘળાં સંસ્વેદન શાકો ટાકાં,
દોષવાળાં, ચીકણાં, ભારે અને ઉલટી,
અતીસાર, જ્વર તથા કફસંબંધી રોગને
ઉત્પન્ન કરનારાં છે. જે સંસ્વેદન શાકો
ધોળા રંગવાળાં, પવિત્ર સ્થલમાં થએલાં,
કાષ્ઠમાં થએલાં, વાંસમાં થએલાં અને
ગાયના છાણમાં થએલાં હોય તેઓ
ખદુ હાનિકારક નથી. એ શિવાય ખીબ
સંસ્વેદન શાકો નિહિત છે.

ભાવપ્રકાશ ભાષાંતર.

ભાવપ્રકાશસ્ય પૂર્વખંડે

દ્વિતીયો ભાગઃ

માંસવર્ગો.*

માંસ.

માંસં તુ પિશિતં ક્રવ્યમામિપં પલ્લં
પલમ્ । માંસં વાતહરં સર્વં વૃહણં વલપુ-
ષ્ટિક્ત્વ ॥ મીળનં શુરુ હૃદયં ચ મધુરં રસ-
પાકયોઃ ॥

નામ-માંસ, પિશિત, ક્રવ્ય, આમિષ,
પક્ષલ અને પક્ષ એટલાં માંસનાં નામ છે.

શુભ્રુ-સઘળા પ્રકારનું માંસ વાથુને
હરનાર, પુષ્ટિ આપનાર, ખજને વધાર-

* વૈદ્યકની પદ્ધતિપ્રમાણે સર્વ પદાર્થો-
ના શુભ્રુદોષના પ્રકરણમાં માંસના પશુ શુ-
ભ્રુદોષ સખવા ભેદછે તેથી આહિ લખ્યા
છે, પરંતુ સમજાવ્યોએ બહુતું ભેદછે કે
માંસભક્ષણ મોટા પાપરૂપ છે. પારકા પ્રાણુ
લઇને ચાતાના પ્રાણુતં પોષણ કરતું એ ભેદો
બીજો કયો અર્થર્થ હોય? સર્વ ધર્મોવાળા
અને સર્વ શાસ્ત્રોવાળા દયાને સર્વોત્તમ ગણે-
છે. માંસભક્ષણ દયાથી વિરુદ્ધ છે એવો
સ્પષ્ટજ છે. બીજા ધાન્ય વગેરે પદાર્થોમાં
પશુ માંસ જેવા શુભ્રુ રહેલા છે એટલે તેથી
નિર્બોહ કરીને માંસનો સર્વથા ત્યાગ કર-
વો શોભ્ય છે.

નાર, તુમિ આપનાર, ભારે, પ્રિય લાગે
એવું, અને રસમાં તથા પાકમાં મધુર છે.

માંસવર્ગના ભેદ.

માંસવર્ગો દ્વિધા જ્ઞેયો જાઢલાડન્-
પમેદતઃ ।

અંગલમાંસ અને અનૂપમાંસ એવી
રીતે માંસવર્ગના બે પ્રકાર છે.

અંગલ.

માંસવર્ગોડ્ર જાઢલા વિલસ્યાથ
શુદ્ધાશયાઃ । તથા પર્ણમૃગા જ્ઞેયાવિષ્કિ-
રાઃ પ્રતુદોડપિ ચ ॥ પ્રસદા અથ ચ
ગ્રામ્યા અર્થા જાઢલજાતયઃ । જાઢલા
મધુરા રક્ષાસ્તુવરા લઘવસ્તયા ॥ વલ્યા-
સ્તે વૃહણા હૃપ્યા દીપના દોષહારિણઃ ।
મૂક્તાં પિન્મિનતં ચ ગદ્ગદલાદિતે તથા ॥
વાથિર્યમલ્કચિરુદિમપેહં મુલ્લજાન્ ગદા-
ન્ । સ્ત્રીપદં મલગઈં ચ નાશપન્ત્યનિ-
લામયાન્ ॥

લક્ષણુ-આ માંસવર્ગમાં અંગલ,
બિલસ્ય, શુદ્ધાશય, પર્ણમૃગ, વિષ્કિર,
પ્રતુદ, પ્રસદ અને ગ્રામ્યા એ આઠ અં-
ગલ ભતિમાં ગણાય છે.

ગુણુ—જંગલ જાતિનાં માંસો મધુર, રક્ષ, તુરાં, હલકાં, બળ આપનાર, પ્રુષ્ઠ કરનાર, મૈથુનશક્તિને વધારનાર, અગ્નિને દીપ્ત કરનાર, દોષોને હરનાર, અને મુંગાપણું, મિન્મિતવાયુ, તોતડાપણું, અર્ધિતવાયુ, બેહેરાપણું, અરૂચિ, હલદી, પ્રમેહ, મોઢોડાના રોગ, શ્લીષ્ઠ, ગલગંઠ, તથા વાયુસંબંધી રોગને નાશ કરનાર છે.

અનૂપ.

કૂલેચરાઃ પુવાશ્વાપિ કોશસ્યાઃ પાવિનસ્તથા । મત્સ્યા એતે સમાલ્યાતાઃ પશ્ચધાઽનૂપજાતયઃ ॥ અનૂપા મધુરાઃ સ્તિગ્ધા ગુરવો વહિસાદનાઃ । શ્લેષ્માલાઃ પિચ્છલાશ્વાપિ માંસપ્રુષ્ઠિમદા મૃષ્મ ॥ તથાભિષ્યન્દિનસ્તે હિ પ્રાયઃ પથ્યતમાઃ સ્મૃતાઃ ॥

લક્ષણુ—કૂલેચર, પ્લવ, કોશસ્થ, પાદી અને મત્સ્ય એ પાંચ અનૂપજાતિમાં ગણવામાં આવે છે.

ગુણુ—અનૂપજાતિનાં માંસો મધુર, સ્તિગ્ધ, ભારે, અગ્નિને મંદ કરનાર, કઠ્ કરનાર, ત્રીકણાં, માંસને બહુજ પ્રુષ્ઠ આપનાર છે અને દહીની પેઠે કઠ્કારી છે. એ માંસો ધણુંકરીને બહુજ પથ્ય છે.

જંગલ પશુઓ.

હરિર્જનકુરદ્ગર્ધપૃષ્ઠતન્યકુસમ્વરાઃ । રાજીવોઽપિ ચ મુણ્ડી ચેત્યાઘા જહ્વાલસંઘ્રકાઃ ॥ હરિર્જિસ્તામ્રવર્ણઃ સ્યાદેણઃ કૃણઃ પ્રકીર્તિતઃ । કુરદ્ 'ઈપતામ્રઃ સ્યાદેણતુલ્યાકૃતિર્ષહાન્ ॥ ઋષ્યો ની-

લાઢકો લોકે સ રોશ્ન ઇતિ કીર્તિતઃ । પૃષ્ઠતચન્દ્રવિન્દુઃ સ્યાદરિણાત્કિચ્છિદલ્પકઃ ॥ ન્યકુર્વહુવિપાળોઽય સમ્વરો મવયો મહાન્ । રાજીવસ્તુ મૃગો જ્યેયો રાજિભિઃ પરિતો વૃતઃ ॥ યો મૃગઃ શુદ્ધહીનઃ સ્યાત્સ મુણ્ડીતિ નિગદતે । જહ્વાલાઃ પ્રાયશઃ સર્વે પિત્તશ્લેષ્મહરાઃ સ્મૃતાઃ । કિચ્છિદ્રાતકરાશ્વાપિ લયવો વલવર્ધનાઃ ॥

હરિણુ, એણુ, કુરંગ, ઋષ્ય, પૃષ્ઠત, ન્યંકુ, શંખર, (સાવર) રાજીવ અને મુંડી ઇત્યાદિ પશુઓ જંગલ ઢેહેવાય છે. જ મૃગ રાતો દોય તે હરિણુ ઢેહેવાય છે. કાળો દોય તે એણુ ઢેહેવાય છે, જરા રાતો મોટો તથા એણુ જેવી આકૃતિવાળો દોય તે કુરંગ ઢેહેવાય છે. જ નીલાં અંગવાળો દોય છે તે ઋષ્ય ઢેહેવાય છે અને તેને લોઢા શાઝ પણ ઢેહે છે. જ ચંદ્ર જેવાં છાંટણાંવાળો તથા હરિણુથી કાંઈક નાહના કદવાળો દોય તે પૃષ્ઠત ઢેહેવાય છે. જેને ધણું શીંગડાં દોય છે તે ન્યંકુ ઢેહેવાય છે. મોટો શાઝ (ન્યંકુ) શંખર ઢેહેવાય છે. જેના શરીરમાં ઘણી દારીચો પડેલી દોય તે મૃગ રાજીવ ઢેહેવાય છે અને મૃગ શીંગડાંવગરનો દોય છે તે મુંડી ઢેહેવાય છે. ધણું કરીને સળાં જંગલો પિત્ત તથા કફને હરનાર, કાંઈક વાયુ કરનાર, હલકા અને બળને વધારનાર છે.

બિલ્વરથો.

ગોધાશત્રઘ્નનદ્વાસુશહમ્યાઘા વિલે-

શયાઃ । વિલેશયા વાતહરા મધુરા રસ-
પાકયોઃ । વૃંહણા વદ્ધપિન્મૂત્રા વીર્યો-
ષ્ણાશ્ચ પ્રકીર્તિતાઃ ॥

ગણુના-ધો, સસલાં, સર્પ, બિંદર
અને શેઠાઈ ઇત્યાદિઃ બિલસ્થ કેહેવાય છે.

ગુણુ-બિલસ્થોનાં માંસો વાયુને હ-
રનાર, રસમાં તથા પાકમાં મધુર, પુષ્ટિ
આપનાર, વિદ્યા તથા ભૂતને બાધનાર
અને ઉષ્ણવીર્ય છે.

ગુહાશયો.

સિંહવ્યાગ્રહકા ક્ષતરસ્ત્રીપિનસ્તયા
વશ્નૂજમ્બૂકમાર્જારાં ઇત્યાદ્યાઃ સ્યુર્ગહા-
શયાઃ ॥

તરહુઃ હઝહા ઇતિ લોકે । દ્વીપી ચિત્તા
વ્યાગ્ર ઇતિ લોકે ।

સ્થૂલપુચ્છો રક્તનેષો વશ્નુમેદઃ સ ના-
કુલઃ । યુદ્ધાશયા વાતહરા મુરુણા મ-
ધુરાશ્ચ તે ॥ સ્તિગ્ધા વલ્પા હિતા નિત્યં
નેત્રગુહ્યવિકારિણામ્ ॥

ગણુના-સિંહ, ચીતરો, નાહાર, રી-
છ, ગરમ, દીપડો, નોળીયું, ચીયાળ
અને મીંદડો ઇત્યાદિ ગુહાશય કેહેવાય
છે. જે નોળીયું બડા પુંછડાવાળું અને
શતા નેત્રવાળું હોય છે, તે નાકુલ કેહે-
વાય છે.

ગુણુ-સધળા ગુહાશયોનાં માંસો વા-
યુને હરનાર, ભારે, ગરમ, મધુર, સ્તિગ્ધ,
બળ આપનાર અને નેત્ર તથા ગુહ-
ના વિકારવાળાઓને સર્વદા હિતકારી છે.

પર્ણમૃગો.

વર્નાકો દક્ષમાર્જારો દક્ષમર્કટિકા-

દયઃ । एते पर्णमृगाः प्रोक्ताः सुश्रुता-
द्यैर्महर्षिभिः ॥

વર્નાકા વાર્નાઃ વૃક્ષમાર્જારો વૃક્ષવિદાલઃ ।
દક્ષમર્કટિકા રૂપી ઇતિ લોકે ।

સ્મૃતાઃ પર્ણમૃગા દૃષ્યાશ્ચધુપ્યાઃ
શોપિણો હિતાઃ । શ્વાસાર્શઃકાસચ-
પનાઃ સપ્તમૃતપુરીપિકાઃ ॥

ગણુના-વાનર, ગાડપર રહેનાર
ખીલાડો અને ખીસકોલી એઓ પર્ણ-
મૃગ છે એમ સુશ્રુત આદિ મોટા મોટા
ઋષિઓએ કહ્યું છે.

ગુણુ-પર્ણમૃગોનાં માંસો મૈથુનશ-
ક્તિને વધારનાર, નેત્રને હિતકારી, જ-
ઞાને શોષ પડતો હોય તેઓનેવાસ્તે
સારાં, વિદ્યા તથા ભૂતને વધારે ઉત્પન્ન
કરનારાં અને માંસ, અરસ તથા ઉ-
ધરસને મટાડનારાં છે.

વિષ્કિરો.

વર્તકા લાવવર્તારકપિજ્જલકતિચિ-
રાઃ । कुलिङ्गकुपुट्टाद्याश्च विष्किराः स-
मुदाहृताः ॥ विकीर्य भक्षयन्त्येते पक्षा-
चस्माद्धि विष्किराः । कपिज्जल इति
मात्रैः कथितो गौरतित्तिरिः ॥

કુલિંગઃ ગવરૈઆ ઇતિ લોકે ।

વિષ્કિરા મધુરાઃ શીતાઃ કપાયાઃ
કટુપાકિનઃ । વલ્પા દૃષ્યાસિદોપન્નાઃ
પથ્યાસ્તે લવવઃ સ્મૃતાઃ ॥

ગણુના-વર્તકા, (ખૂટાઉડા) લાવાં,
લવાઈડાં, કાપિજલ, તેતર, ચડકાં અને
કુકડાં આદિ વિષ્કિર કેહેવાય છે. એઓ
ધરતીને ખોતરી ખોતરીને ખાય છે તેથી

તેઓનું નામ 'વિહિર' છે. કર્પિબલ એ-
ટલે ગોશ તેતર સમજવો.

ગુણુ-વિહિરનાં માંસ મધુર, ટાઢાં,
તુરાં, પાકમાં તીખાં, બળ આપનાર,
મૈથુનશક્તિને વધારનાર, ત્રણે દોષને
હણનાર, પથ્થ અને હલકાં છે.

પ્રતુદો.

કાલકણ્ઠકહારીતકપોતશતપત્રકાઃ ।
પારાવતઃ સ્વહરીટઃ પિકાઘાઃ પ્રતુદાઃ
સ્મૃતાઃ । પ્રતુદ મક્ષયન્ત્યેતે તુળેન પ્રતુ-
દાસ્તતઃ ॥

હારીતઃ હારિલ્લ ઇતિ લોકે ।

કપોતો ધવલઃ પાણ્ડુઃ શતપત્રો વૃ-
હચ્છુકઃ ।

દાર્વાઘાટ ઇત્યમરઃ । કઠફોરવા ઇતિ
લોકે ।

પ્રતુદા મધુરાઃ પિત્તકફગ્નાસ્તુવરા
હિમાઃ । લઘ્વો ષડ્વર્ષસ્કાઃ કિશ્કિદ્વા-
તકરાઃ સ્મૃતાઃ ॥

ગણુના-કાળર, હારિલ, દોઢા, શ-
તપત્રક, પારેલાં, (કથુતર) ખંબન અને
કાયકા ઇત્યાદિ પ્રતુદ કેહેવાય છે. એઓ
આંચથી પદાર્થને ફેલી ફેલીને ખાય છે
તેથી તેઓનું નામ 'પ્રતુદ' છે. ધોળા
રંગના અને વિચિત્ર આંખોવાળા એમ
દોઢા બે પ્રકારના થાય છે. શતપત્ર એ-
ટલે મોટા પોપટ (કાકડવા) સમજવો.
અમરકાશમાં તે 'શતપત્ર' એટલે 'ક-
કાશે સુતાર પક્ષી' એમ લખ્યું છે.

ગુણુ-પ્રતુદોનાં માંસ મધુર, પિત્ત
તથા કદને હણનાર, તુરાં, ટાઢાં, હ-

લકાં, વિછાને બાંધનાર અને કાંઠક વાયુ
કરનાર છે.

પ્રસહો.

કાકો મૃગ્ન હલ્લકશ્ચ ચિલ્લશ્ચ શન-
ઘાતકઃ । ચાપો ભાસશ્ચ કુરર ઇત્યાઘાઃ
પ્રસહાઃ સ્મૃતાઃ ।

શશઘાતકઃ । વાગ ઇતિ લોકે । ચાપ
નીલકમ્ ઇતિ લોકે । "ભાસો મૃગ્નવિશેષ
સ્વાત્" કુરરઃ કરાકુર ઇતિ લોકે । "પ્ર-
સહાઃ કીર્તિતા એતે પ્રસહાન્નિષ્ઠ મક્ષણાત્"

પ્રસહાઃ સ્વલુ વીર્યોળાસ્તન્માસં મ-
ક્ષયન્તિ ચે । તે શોપમસ્મકોન્માદશુક્-
ક્ષીણા ભવન્તિ દિ ॥

ગણુના-કાગડા, ધૂડ, ગીધ, સમજા,
બાજ, નીલકંઠ, ગરજ અને ટીટોડા ઇ-
ત્યાદિક પ્રસહ કેહેવાય છે. એઓ બળા-
તારથી ઝોટી લઇને ખાય છે તેથી તે-
ઓનું નામ 'પ્રસહ' છે.

ગુણુ-પ્રસહો ઉબ્બવીર્ય છે માટે તે-
ઓનાં માંસને જોએ ખાય છે તેઓને
શોષ, ભસ્મક અને ઉન્માદ નામના રોગ
થાય છે અને વીર્ય ક્ષીણ થાય છે.

આમ્બો.

છાગમેપટ્ટપાશ્વાદયા ગ્રામ્યાઃ પ્રોક્તા
મહર્ષિભિઃ । ગ્રામ્યા વાતહરાઃ સર્વે દી-
પનાઃ કફપિત્તલાઃ ॥ મધુરા રસપા-
કામ્યાં વૃંહણા વલ્લર્વર્ષનાઃ ॥

ગણુના-બકરાં, ગાડર, બળધ, અને
ધોડા એઓ આમ્બ છે એમ મોટા જ-
ાનિઓએ કહ્યું છે.

ગુણુ-આમ્બોનાં માંસ વાયુને કર-

નાર, અશિને દીપ્ત કરનાર, કફ તથા પિત્તને કરનાર, પાકમાં તથા રસમાં મધુર, પુષ્ટિ આપનાર અને બળને વધારનાર છે.

કૂલેચરે.

હુલાયગણ્ડવારાહચમરીનારણાદયઃ ।
એતે કૂલચરાઃ પ્રોક્તા યતઃ કૂલે ચ-
રન્ત્યપામ્ ॥

હુલાયો મહિષઃ । ગણ્ડઃ સ્વઃ । ચ-
મરી ચમરપુષ્પીગૌઃ ।

કૂલેચરા મરુતપિત્તહરા દૃષ્ટ્યા ચલા-
વદાઃ । મધુરાઃ શીતલાઃ સ્નિગ્ધાઃ સૂ-
ચલાઃ શ્લેષ્મવર્ષનાઃ ॥

ગણુના-પાઠા, ગેંડા, સુવર, ચમરી અને હાથી ઇત્યાદિ 'કૂલેચર' કહેવાય છે. કારણ કે તેઓ બસના ધીનારાઓ-
માં કહે છે.

ગુણુ-કૂલેચરનાં ખાંસ વાયુ તથા પિ-
ત્તને હરનાર, મૈથુનશક્તિને વધારનાર,
બળ આપનાર, મધુર, ટાઢાં, સ્નિગ્ધ,
ભૂખને વધારનાર અને કફને પણ વ-
ધારનાર છે.

શ્લેષો.

હંસસારસકારણ્ડવક્રકૌશ્વસારારિકાઃ ।
નન્દીમુલી સકાદમ્બા ચલાકાયાઃ
પ્રવાઃ સ્મૃતાઃ । પ્રવાન્તિ સલિલે યસ્મા-
દેતે તસ્માત્ પ્રવાઃ સ્મૃતાઃ ॥

કારણ્ડઃ કર્પારિકાફ્મો વૃદ્ધકઃ "કૌશ્વઃ
સ્વવિહ્વઃ સ્માત્" દેહ્યંતિ એતિ લોકે । સાર-
રિકાસિન્ધુ એતિ ।

સ્પૂલા કઠોરા દૃષ્ટા ચ યસ્યાચક્ષ-

પરિસ્થિતા । શુટિકાજમ્બુસદૃશી પ્રોક્તા
નન્દીમુલીતિ સા ॥

કાદમ્બઃ કરવા એતિ લોકે । ચલાકા
ચગુલી એતિ લોકે ।

પ્રવાઃ પિત્તહરાઃ સ્નિગ્ધાઃ મધુરા
શુત્ત્વો દિમાઃ । વાતશ્લેષ્મપદાથાપિ ચલ-
શુક્કરાઃ સરાઃ ॥

ગણુના-હંસ, સારસ, કર્પારિક ના-
મના મોટા બગલા, બગલા, કુંજ, શશરી
(બગલીની બત) નંદીમુખી, બદક
અને બગલી ઇત્યાદિક 'શ્લેષ' કહેવાય
છે. એઓ પાણીમાં તરે છે માટે તે-
ઓનું નામ 'શ્લેષ' છે. જની ચાંચ ઉ-
પર બડી, કઠણુ, ગોળ અને અંબુજવી
ગોળી હોય છે તે નંદીમુખી કહેવાય છે.

ગુણુ-શ્લેષોનાં ખાંસ પિત્તને હરનાર,
સ્નિગ્ધ, મધુર, બારે, ટાઢાં, વાયુ તથા
કફને ઉત્પન્ન કરનાર, બળ આપનાર,
વીર્યને વધારનાર અને દસ્ત ઉતારનાર છે.
કેશસ્થો.

ચક્ષઃ શક્તિરસથાપિ શુક્તિશમ્પૂકક-
કેટાઃ । જીવા એવંચિવાધાન્યે કોમસ્થાઃ
પરિકીર્તિતાઃ ॥

શક્તિરસઃ સુદ્રશ્નઃ ।

કોમસ્થા મધુરાઃ સ્નિગ્ધા વાતપિત્ત-
હરા દિમાઃ । ચુંદણા ચમુવર્ચસ્કા દૃ-
ષ્ટ્યાચ ચલ્લવર્ષનાઃ ॥

ગણુના-ચંપના અવડા, ચંપલાના
અવડા, છીપના અવડા, કાના અવડા
અને કુડચાચ એઓ અને એવા પ્રકારના
બીજ પણ અવડા હોય તે કહેવાય છે.

ગુણ-કાશસ્થાનાં માંસ મધુર, સ્નિ-
ગ્ધ, વાયુ તથા પિત્તને કરનાર, ટાઢાં,
પુષ્ટિ આપનાર, વિષ્ણને ઝાઝી કરનાર,
મૈથુનશક્તિને વધારનાર અને પ્રજા આ-
પનાર છે.

પાદિઓ.

કુમ્ભીરકૂર્મનકાશ્ર ગોધામકરશક્રવઃ ।
ઘષ્ટિકઃ શિશુમારશ્વેત્યાદયઃ પાદિનઃ
સ્મૃતાઃ ॥

કુમ્ભીરો મારકો જલમન્તુઃ । કૂર્મઃ
કચ્છપઃ । નક્રઃ નાક ઇતિલોકે । ગોધા ગોહિ
જલમન્તુઃ । મકરમદ્ધ ઇતિ લોકે । શક્રઃ
સાકુચ ઇતિ લોકે । ઘષ્ટિકઃ ઘરીઆહ ઇતિ
લોકે । શિશુમારઃ સસ ઇતિ લોકે ।

પાદિનોડપિ ચ યે તે તુ કોશસ્થાનાં
ગુણૈઃ સમાઃ ॥

ગાધુના-કુંભીર, મારી નાખનાર બ-
ળજંતુ, કાચળા, ખુડ, ગોધાનામનો બ-
ળજંતુ, મધર, શંકુ, ઘંટિક અને શિશુ-
માર, ઇત્યાદિ બળજંતુઓ કે જાંતુઓને
પગ થાય છે તેઓ પાદિ કેહેવાય છે.

ગુણ-પાદિઓનાં માંસના ગુણો કા-
શસ્થના માંસો જેવાજ છે. (કુંભીર,
ગોધા તથા શંકુ આદિનાં ગુજરાતી નામ
સમુદ્રચારીઓને પૂછવાથી જાણવામાં
આવે છે.)

માછલાં.

મત્સ્યો મીનો વિસારશ્ચ ક્ષપો વૈસા-
રિણોડ્ઞજઃ । શકુલી પૃથુરોમા ચ સ
મુદર્શન ઇત્યપિ ॥ રોહિતાચાસ્ટુ યે
જીવાસ્તે મત્સ્યાઃ પરિકીર્તિતાઃ । મત્સ્યા-

શક્તિઘ્વા મધુરા ગુરવઃ કફપિત્તલાઃ ॥
વાતઘ્ના વૃંહણા દૃષ્ટ્યા રોચકા વલ્લર્ધ-
નાઃ । મધ્યવ્યવાયસક્તાનાં દીપ્તાગ્રીનાં
ચ પૂજિતાઃ ॥

નામ-મત્સ્ય, મીન, વિસાર, ક્ષપ,
વૈસારિણ, અંડજ, શકુલ, પૃથુરોમા અને
મુદર્શન એટલાં માછલાંનાં નામ છે.
રોહીડા આદિ જે જીવો જળમાં થાય છે
તેઓ માછલાં કેહેવાય છે.

ગુણ-માંછલાં સ્નિગ્ધ, ગરમ, મધુર,
ભારે, કઠ્ઠ તથા પિત્તને કરનાર છે, વા-
યુને હલનાર, પુષ્ટિ આપનાર, મૈથુનશ-
ક્તિને વધારનાર, રૂચિ ઉપજાવનાર,
બળને વધારનાર અને મધ તથા મૈ-
થુનમાં આસક્ત ધરાવનારાઓને તથા
પ્રદીપ્ત બઠરાશિવાળાઓને હિતકારી છે.

હરિણ.

હરિણઃ શીતલો વચ્ચવિષ્મૂત્રો દીપતી
લઘુઃ । રસે પાકે ચ મધુરઃ સુગન્ધિઃ
સન્નિપાતહા ॥

હરિણનું માંસ ટાઢું છે, વિશ્વા તથા
મૂત્રને બાંધનાર, અસિને દીપ્ત કરનાર,
હલકું, રસમાં તથા પાકમાં મધુર છે,
સુગંધી અને સનેપાતને મટાડનાર છે.

એણ.

एणः कपायो मधुरः पित्ताहकफ-
वातहृत् । संग्राही रोचनो बल्यो ज्वरम-
शमनः स्मृतः ॥

એણનું માંસ ટુકું, મધુર, દસ્તાને
રોકનાર, રૂચિ ઉપજાવનાર, બળ આપ-
નાર અને પિત્ત, લોહીનો બીગાડ, કફ,
વાયુ તથા જ્વરને મટાડનાર છે.

કુરંગ.

કુરંગો ઘંટળો વલ્યઃ શીતલઃ પિત્ત-
હૃદ્ ગુરુઃ । મધુરો ઘાતહૃત્ ગ્રાહી કિચ્ચિ-
ત્કફકરઃ સ્મૃતઃ ॥

કુરંગનું માંસ પુષ્ટિ આપનાર, બળ
વધારનાર, ટાકું, પિત્તને હરનાર, ભારે,
મધુર, વાયુને હરનાર, દસ્તને રોકનાર,
અને કાંઈક કઠ્ઠ કરનાર છે.

રેશઃ.

શ્વપ્યો નીલાણ્ઢકશ્વાપિ ગવયો રોઘ-
શ્લપિ । ગવયો મધુરો વલ્યઃ સ્નિગ્ધો-
ણકફપિત્તલઃ ॥

શ્વપ્ય, નીલાંડક, ગવય, અને રેશ
એટલાં રેશનાં નામ છે. રેશનું માંસ
મધુર, બળ વધારનાર, સ્નિગ્ધ, ગરમ,
અને કઠ્ઠ તથા પિત્તને હરનાર છે.

પૃપત.

પૃપતસ્તુ ભવેત્સ્વાદુર્ગ્રાહકઃ શીતલો
લઘુઃ । દીપનો રોચનઃ શ્વાસજ્વરદોષ-
પત્રપાસનિદ્ર ॥

પૃપતનું માંસ મધુર, દસ્તને રો-
કનાર, ટાકું, હલકું, અસિને દીપ
કરનાર, રુચિકારક અને શ્વાસ, જ્વર,
તથા દોષ તથા લોહીના બીગાડને મટા-
ડનાર છે.

ન્યંકુ.

ન્યંકુઃ સ્વાદુર્લઘુર્લવ્યો દૃપ્યો દોષ-
ત્રિપાપહઃ ॥

ન્યંકુનું માંસ મધુર, હલકું, બળ વ-
ધારનાર, મૈથુનશક્તિને વધારનાર અને
ત્રણે દોષને મટાડનાર છે.

સાવર.

સાવરં પલનં સ્નિગ્ધં શીતલં ગુરુ ચ
સ્મૃતમ્ । રસે પાકે ચ મધુરં કફદં
રક્તપિત્તહૃત્ ॥

સાવરનું માંસ સ્નિગ્ધ, ટાકું, ભારે,
રસમાં તથા પાકમાં મધુર, કફહારી
અને રક્તપિત્તને મટાડનાર છે.

રાજિવ.

રાજિવસ્તુ મુર્ખેર્જયઃ પૃપતેન સમો
જનૈઃ ॥

રાજિવનાં માંસના મુર્ખો પૃપતના માં-
સના જેવાજ છે એમ લોકોએ સમજવું.

મુંડી.

મુંડી તુ જ્વરકાસાસ્રપ્રવાસાપહો
હિમઃ ॥

મુંડીનું માંસ ટાકું છે અને જ્વર,
હૃદયરસ, લોહીના બીગાડ, કાષ તથા શ્વા-
સને મટાડનાર છે.

બિલેશયો વિષે.

સસલાં.

લઘ્વકર્ણઃ શ્વઃ શૂલી લૌપકર્ણો
વિલેશયઃ । શ્વઃ શીતો લઘુર્ગ્રાહી રુતઃ
સ્વાદુઃ સદા દિવઃ ॥ વહ્નિકૃત્કફપિ-
ત્તગ્નો વાતસાધારણઃ સ્મૃતઃ । જ્વરાતી-
સારશોપાસન્નવાસામયદ્રવ્ય સઃ ॥

નામ-લંબકર્ણ, શ્વ, શૂલી, લૌપ-
કર્ણ અને વિલેશય એટલાં સસલાંનાં
નામ છે.

શુણ્ઠુ-સસલાનું માંસ ટાકું, હલકું,
દસ્તને રોકનાર, રસ, મધુર, સર્વદા હિ-

તકારી, અગ્નિ કરનાર, કફ તથા પિત્તને હણનાર, વાયુને વાસ્તે સાધારણ છે અને જ્વર, અતિસાર, શોષ, લોહીનો ખીગાડ તથા શ્વાસને મટાડનાર છે.

શેઠાર્ધ.

સેધા તુ શલ્યકઃ શ્વાવિત્કથ્યન્તે તદ્વુણા અથ । શલ્યકઃ શ્વાસકાસાસ-
શોષદોષત્રયાપહઃ ॥

નામ—સેધા, શલ્યક, અને શ્વાવિત્
એટલાં શેઠાર્ધનાં નામ છે.

ગુણુ—શેઠાર્ધનું માંસ ઉષ્ણ, લોહીનો
ખીગાડ, શોષ તથા ત્રણે દોષને મટા-
ડનાર છે.

પક્ષીઓ.

પક્ષી લગો વિહગથ વિહગથ વિહ-
ગમઃ । શકુર્નિર્વિઃ પતત્રી ચ વિષ્કિરો
વિકિરોડ્ઢજઃ ॥ ધાન્યાંકુરચરા યેડ્ઢ
તેપાં માંસં લઘૂત્તમમ્ । આનૂર્પં વલક-
ન્માંસં સ્તિર્ગ્ધં ગુરુતરં સ્મૃતમ્ ॥

નામ—પક્ષી, ખગ, વિહંગ, વિહગ,
વિહંગમ, શકુનિ, વિ, પતત્રી, વિષ્કિર,
વિકિર અને અંડજ એટલાં પક્ષીનાં
નામ છે.

ગુણુ—જે પક્ષીઓ ધાન્યો તથા અં-
કુરને ખાનારાં છે તેઓનું માંસ હલકું
છે અને હૃત્તમ છે. જે પક્ષીઓ જલમાં
રહેનારાં છે તેઓનું માંસ સ્તિર્ગ્ધ છે,
ખજ દેનાર છે, અને ખડુજ ખારે છે.

વિષ્કિરો વિષે.

ખટાઉડાં.

વર્તકો વર્તકશ્ચિન્નસ્તતોઽન્યા વ-

ર્તકાઃ સ્મૃતાઃ । વર્તકોડમિકરઃ શીતો
જ્વરદોષત્રયાપહઃ । સુરુચ્યઃ શુક્રદો-
વલ્યો વર્તકાલ્પગુણસ્તતઃ ॥

નામ—વર્તક, વર્તક અને ચિત્ર એ-
ટલાં ખટાઉડાંનાં નામ છે. એથી નુકાં
અને એઓની જાતનાં ખીજાં પક્ષીઓ
વર્તકા કહેવાય છે.

ગુણુ—ખટાઉડાંનું માંસ અગ્નિ કર-
નાર, ટાકું, રૂચિકારક, વીર્યને વધાર-
નાર, ખજ આપનાર અને જ્વર તથા
ત્રણે દોષને મટાડનાર છે. વર્તકામાં
એઓનાથી ઓછા ગુણુ છે.

લાવાં.

લાવા વિષ્કિરવર્ગેષુ તે ચતુર્થા મતા
શુષ્કૈઃ । પાંશુલો ગૌરકોડન્યસ્તુ પૌષ્ઠ-
કો દર્ભસ્તથા ॥ લાવા વિક્કિર-
સ્તિર્ગ્ધા ગરમ્ના ગ્રાહકા હિતાઃ । પાંશુ-
સ્ત્રેષ્મલસ્તેષુ વીર્યોષ્ણોડનિલનાગનઃ ॥
ગૌરો લઘુતરો રુક્ષો વિક્કિકારી ત્રિદો-
ષજિત્ । પૌષ્ઠકઃ પિત્તકૃત્તિક્ષિલપુષ્પ-
તકફાપહઃ ॥ દર્ભકો રક્તપિત્તગ્રો
દામયહરો દિપઃ ॥

લેદ—વિક્કિરોના વર્ગમાં ગણાવેલા
લાવાં પાંશુલ, ઓટક, પૌષ્ઠ અને દર્ભ
એમ ચાર પ્રકારનાં થાય છે.

ગુણુ—લાવાં અગ્નિ કરનાર, સ્તિર્ગ્ધ
જેરને મટાડનાર, દસ્તાને રોકનાર અને
હિતકારી છે. પાંશુલ જાતનાં લાવાં ક-
રનાર, ઉષ્ણવીર્ય અને વાયુનો નાશ કર-
નાર છે. ગૌરક જાતનાં લાવાં ખડુ
લકાં, રૂચ, અગ્નિ કરનાર અને ત્રણે દો-

પને મટાડનાર છે. પૌંડ્રક બતનાં લાવાં પિત્તકારી, કાંઈક હલકાં અને વાયુ તથા કફને મટાડનાર છે. દર્ભક બતનાં લાવાં રક્તપિત્તને મટાડનાર, હૃદયનો રોગ કરનાર અને ટાંઠાં છે.

લવાઈડાં.

વાર્ત્તારો વર્ત્તિષ્ઠકો વાર્ત્તીકથૈવ સ સ્મૃતઃ । વાર્ત્તીકો મધુરઃ સીતો રુક્ષઃ કફપિત્તનુત્ ॥

નામ—વાર્ત્તાર, વર્ત્તિષ્ઠક અને વાર્ત્તીક એટલાં લવાઈડાંનાં નામ છે.

ગુણ—લવાઈડાંનું માંસ મધુર, ટાંડું, રક્ષ, અને કફ તથા પિત્તને મટાડનાર છે.

કાળાં તથા ગોરાં તેતર.

તિત્તિરિઃ કૃણ્ણવર્ણઃ સ્યાશ્વિત્રોડન્યો ગૌરતિત્તિરિઃ । તિત્તિરિર્વલ્લયો ગ્રાહી દિક્ષાદોષત્રયાપહઃ । શ્વાસકાસજ્વરહસ્તસ્માદ્ગૌરાધિકો મૃણૈઃ ॥

લક્ષણ—જ કાળાશવાળો અને વિચિત્ર વર્ણનો હોય તે તેતર કેહેવાય છે અને ગોરાશ ઉપર હોય તે ગૌર તેતર કેહેવાય છે.

ગુણ—તેતરનું માંસ બળ આપનાર, હસ્તને રોકનાર, અને હેઠઢી, ત્રણદોષ, શ્વાસ, હૃદયરસ તથા જ્વરને મટાડનાર છે. કાળા તેતરના માંસ કરતાં ગોરા તેતરના માંસમાં વધારે ગુણ છે.

ચક્રલા.

ચટકઃ કલ્પિદ્ઃ સ્યાત્કુલિદ્ઃ કાલકપ્થકઃ । કુલિદ્ઃ શ્રીતલઃ સ્નિગ્ધઃ

સ્વાદુઃ શુક્રકફપદઃ ॥ સન્નિપાતહરો વેશ્મચટકચાતિશુક્લઃ ॥

નામ—ચટક, કલ્પિદ, કુલિગ અને કાલકંક એટલાં ચક્રલાંનાં નામ છે.

ગુણ—ચક્રલાંનું માંસ ટાંડું, સ્નિગ્ધ, મધુર, વીર્ય તથા કફને વધારનાર અને સન્નિપાતને મટાડનાર છે. ધરમાં રહેનાર ચક્રલાંનું માંસ વીર્યને બહુજ વધારનાર છે. કુકડા તથા વનના કુકડા.

કુકુટઃ કુકવાકુઃ સ્યાત્કલજઘરણાયુઃ । સામ્રચૂડસ્તથા દક્ષઃ પ્રાતર્નાદી શિશ્વણ્ડિકઃ ॥ કુકુટો મૃંહણઃ સ્નિગ્ધો વીર્યોષ્ણોડનિલહ્વ મુરુઃ । ચક્ષુષ્યઃ શુક્રકફકૃત્ વલ્લયો દૃષ્યઃ કપાયકઃ ॥ આરણ્યકુકુટઃ સ્નિગ્ધો મૃંહણઃ શ્લેષ્મલો મુરુઃ । વાતપિત્તક્ષયવમિવિપમજ્વરનાશનઃ ।

નામ—કુકુટ, કુકવાક, કલજ, ચરણાયુધ, સામ્રચૂડ, દક્ષ, પ્રાતર્નાદી અને શિશ્વણ્ડિક એટલાં કુકડાંનાં નામ છે.

ગુણ—કુકડાંનું માંસ પુષ્ટિ આપનાર, સ્નિગ્ધ, ઉષ્ણવીર્ય, વાયુને હરનાર, ભારે, નેત્રને હિતકારી, વીર્ય તથા કફને વધારનાર, બળ આપનાર, મૈથુન શક્તિને વધારનાર અને તુર છે. વનના કુકડાંનું માંસ સ્નિગ્ધ, પુષ્ટિ આપનાર, કફ કરનાર, ભારે, અને વાત, પિત્ત, કષય, વમન, તથા વિપમજ્વરને નાશ કરનાર છે.

પ્રતુદોવિષે.

હારિસ.

હારીતો રક્તપિત્તઃ સ્યાદ્દરિતોડનિ સ કચ્યતે ।

દૃષ્યં શ્રમાપહમ્ । પિત્તશ્લેષ્મકરં કિન્ચિ-
દ્વાતવ્યાધિવિનાશનમ્ ॥

નામ—એડક, પ્રથુશુંગ, મેદઃપુષ્પ
અને દુંબક એટલાં જેના પુષ્પડા આગળ
માંડ ઉપર મોટા લોચો થાય એવા ઘે-
ટાનાં નામ છે.

ગુણ—એ ઘેટાનાં માંસમાં બકરાનાં
માંસના જેવા ગુણો છે એ માંસ દૃઢ્યને
ગમે એવું, મૈથુનશક્તિને વધારનાર,
શ્રમને મટાડનાર, કાંઠક પિત્ત તથા રક્ત-
ધમને કરનાર અને વાયુસંબંધી રો-
ગોનો નાશ કરનાર છે.

ઘોડા.

ઘોટકે વીતિતુરગતુરગ્રાથ તુરગ્રમાઃ ।
વાજિષ્ઠાહર્વગન્ધર્વહયસૈન્ધવસન્નયઃ ॥
અશ્વમાંસં તુ તુષરં વહ્નિકૃત્કાપિત્તલમ્ ।
વાતહૃદ્ વૃંદણં વલ્યં ચક્ષુષ્યં મધુરં લઘુમ્ ॥

નામ—ઘોટક, વીતિ, તુરગ, તુરંગ,
અશ્વ, તુરંગમ, વાજી, વાહ, અર્વન, ગં-
ધર્વ, હય, સૈન્ધવ અને સપ્તિ એટલાં
ઘોડાનાં નામ છે.

ગુણ—ઘોડાનું માંસ તુર, અગ્નિ કર-
નાર, કદ્ તથા પિત્ત કરનાર વાયુને હ-
રનાર, પ્રુષ્ઠિ આપનાર, બળ આપનાર,
નેત્રને હિતકારી, મધુર, અને હલકું છે.

કુલેચરો વિષે.

પાડા.

મહિપો ઘોટકારિઃ સ્યાત્કાસરાથ ર-
જસ્વલઃ । પીનસ્કન્ધઃ કૃષ્ણકાયો સ્તુ-
લાયો યમવાહનઃ ॥ મહિપસ્યામિષં સ્વાદુ-
ક્લિગ્ધોષાં વાતનાશનમ્ । નિદ્રાશુક્રપર્દ-

વલ્યં તન્નુદાર્દ્યકરં શુરુ ॥ દૃષ્યં ચ સ-
પ્તવિષ્મૂત્રં વાતપિત્તનાશનમ્ ॥

નામ—મહિપ, ઘોટકારિ, કાસર, ર-
જસ્વલ, પીનસ્કન્ધ, કૃષ્ણકાય, સ્તુલાય
અને યમવાહન એટલાં પાડાનાં નામ છે.

ગુણ—પાડાનું માંસ મધુર, સ્લિગ્ધ,
ગરમ, વાયુને મટાડનાર, નિદ્રા આપ-
નાર, વીર્યને વધારનાર, બળ આપનાર,
શરીરને દૃઢ કરનાર, ભારે, મૈથુનશ-
ક્તિને વધારનાર, વિષ્ણ તથા મૂત્રને બહુ
ઉત્પન્ન કરનાર અને વાતપિત્ત તથા
લોહીના બીગાડને મટાડનાર છે.

દેડકા.

મળ્લકઃ પુલ્લગો મેકો વર્ષામૂર્દુરો
હરિઃ । મળ્લકઃ શ્લેષ્મલો નાતિપિત્તલો
વલકારકઃ ॥

નામ—મંડુક, પુલ્લગ, લેક, વર્ષામૂ,
હર્દર અને હરિ એટલાં દેડકાનાં નામ છે.
ગુણ—દેડકાનું માંસ કદ્ કરનાર છે,
બહુ પિત્ત કરનાર નથી અને બળ આ-
પનાર છે.

પાદીઓ વિષે.

કાચખા.

કચ્છપો શૂદ્રપાત્કર્મ્યઃ કમટો દૃઢપૃ-
ષ્ઠકઃ । કચ્છપો વલદો વાતપિત્તનુર્લ-
સ્તકારકઃ ॥

નામ—કચ્છપ, શૂદ્રપાત, કર્મ, કમટ
અને દૃઢપૃષ્ઠક એટલાં કાચખાનાં નામ છે.
ગુણ—કાચખાનું માંસ બળ આપ-
નાર, વાયુ તથા પિત્તને મટાડનાર
અને પુરુષપણું દેનાર છે.

તુરતનાં મારેલાં જનવરેણું માંસ.

સચોટત્વમાસં સ્યાદ્વાધિયાતિ ય-
થાઽમૃતમ્ । વયસ્યં વૃંહણં સાત્મ્યમન્યથા
તદ્વિવર્જયેત્ ॥

તુરતના મારેલાં જનવરનું માંસ
અમૃતની પેઠે વ્યાધિને મટાડનાર, યૌ-
વનને સ્થિર રાખનાર, પુષ્ટિ આપ-
નાર, અને શરીરને મજબૂત રાખવાવાળું
છે માટે તેનું ગ્રહણ કરવું. વાંચી ગાં-
સનો ત્યાગ કરવો.

પોતાની મેળે મરી ગયેલાનું માંસ.

સ્થયં મૃતસ્ય ચાવલ્યમતીસારકરં ગુહા ।
પોતાની મેળે મરી ગયેલા જનવ-
રનું માંસ બળની હાનિ કરનાર, ઝાડાનું
કરક કરનાર અને ભારે છે.

ધરડાં તથા ખાલક જનવરનું માંસ.

વૃદ્ધાનાં દૌપલં માંસં બાલનાં વલદં
લઘુ ।

ધરડાં જનવરનું માંસ હાનિ આપ-
નાર, અને ખાલક જનવરનું માંસ બળ
આપનાર તથા હલકું છે.

સર્પે કરડેલાં જનવરનું તથા મુકા-
એણું માંસ.

ત્રિદોષકૃદ્ બાલદણં શુષ્કં શૂલકરં
પરમ્ ॥

સર્પે કરડેલા જનવરનું માંસ ત્રણે
દોષને કરનાર, અને મુકાએણું માંસ બ-
હુળ શૂલ કરનાર છે.

ઝેર વગેરેથી મરેલા જનવરનું માંસ.

વિપામ્બુરુદ્ધમૃતસ્યૈતન્મૃત્યુદોષરૂઞાં
કરમ્ । ક્ષિન્નમૃત્તેજઃજનકં કૃષં વાતપ-

કોપનમ્ । તોયપૂર્ણશિરાજાલં મૃતસ્યાધ્મુ
ત્રિદોષકૃત્ ॥

ઝેર, બળ કે રોગથી મરી ગયેલા
જનવરનું માંસ ત્રણે દોષને ઉત્પન્ન કર-
નાર, રોગકારી, અને મરણ આપનાર છે.
પાણીથી મરેલાનું માંસ પલરેણું હોય છે,
ગ્ધાની આપનાર, કુબળાપણું કરનાર,
વાયુનો પ્રકાપ કરનાર, પાણીથી મરેલી
નસોવાળું હોય છે અને ત્રણે દોષને ઉ-
ત્પન્ન કરનાર છે.

માંસનું વિશેષ વિવેચન.

વિદ્વદ્ગણેષુ પુમાન્ શ્રેષ્ઠઃ સ્ત્રી ચતુષ્પ-
દજાતિષુ । પરાર્થે લઘુ પુંસાં સ્યાત્સ્ત્રીણાં
પૂર્વાર્થમાદિશેત્ ॥ દેહમધ્યં ગુરુમાયં
સર્વેષાં પ્રાણિનાં સ્મૃતમ્ । પક્ષ્ણેપાદ્વિ-
હજ્જાનાં તદેવ લઘુ કથ્યતે ॥

ગુરુષ્ણ્યદાનિ સર્વેષાં ગુર્ણાં ગ્રીવા ચ
પક્ષિણામ્ । ઊરઃ સ્કન્ધોદરં કુક્ષી પાદૌ
પાણી કટી તથા ॥ પૃષ્ઠત્વમ્ યદ્વદ્ધાણિ
ગુરુણીહ યથોત્તરમ્ । લઘુ વાતકરં માંસં
સ્વગનાં ધાન્યચારિણામ્ ॥ મત્સ્પાશિનાં
પિત્તકરં વાતઘ્નં ગુરુ કીર્તિતમ્ । ફલા-
શિનાં ક્લેષ્મકરં લઘુ રુક્ષમુદીરિતમ્ ॥
વૃંહણં ગુરુ વાતઘ્નં તેવામેવ પલાશિનામ્ ।
તુલ્યજાતિસ્વલ્પદેહા મદાદેહેષુ પૂજિતાઃ ॥
અલ્પદેહેષુ ઘસ્યન્તો તથૈવ સ્થૂલદેહિનઃ ॥

પક્ષીઓમાં પુરૂષ જાતના પક્ષીનું
માંસ ઉત્તમ છે અને પશુઓમાં સ્ત્રી
જાતના પશુનું માંસ ઉત્તમ છે. પુરૂષ
જાતના હાંડાનું માંસ હલકું છે અને સ્ત્રી
જાતના ઉપલા જાતનું માંસ ઉત્તમ છે.

સઘળા પ્રાણીઓના દેહનો મધ્યભાગ ઘણું કરીને ભારે હોય છે પણ પક્ષીઓ પાંખો દડદડાવે છે તેથી તેઓના દેહનો મધ્ય ભાગ હલકો કેહેવાય છે. સઘળી જાતનાં પક્ષીઓનાં છંડાં અને ડોકાં ભારે છે. છાતી, ખભા, પેટ, કુખ, પગ, હાથ, દેડ, પીઠ, ચામડી, જમણા પડખાની ગાંઠ અને આંતરડાં એઓમાં પૂર્વ પૂર્વથી પછી પછીનાં ભારે હોય છે. ધાન્ય ખાનારાં પક્ષીઓનું માંસ હલકું છે અને વાયુ કરનાર છે. માછલાં ખાનારાં પક્ષીઓનું માંસ પિત્ત કરનાર, વાયુને હણનાર અને ભારે છે. ફળ ખાનારાં પક્ષીઓનું માંસ કફ કરનાર, હલકું અને ફક્ષ છે. માંસ ખાનારાં પક્ષીઓનું માંસ પ્રુષ્ઠિ આપનાર, ભારે અને વાયુને હણનાર છે. જેઓનો દેહ કઠાવર અને જડો થાયછે એવાં સરખી જાતનાં પ્રાણીઓમાં જેઓ પાતળા દેહવાળાં હોય તેઓનું માંસ ઉત્તમ અને જેઓનો દેહ નાહાના કદનો થાયછે એવા સરખી જાતનાં પ્રાણીઓમાં જેઓનો દેહ બડા કદનો હોય તેઓનું માંસ ઉત્તમ છે.

માછલાં વિષે.

રોહિત.

સ્ક્તોદરો રક્તમુલો રક્તાક્ષો રક્તપ્પ્સતિઃ । કૃણુચ્છો ઝપત્રેષ્ઠો રોહિતઃ કથિતો ચુર્યઃ ॥ રોહિતઃ સર્વમત્સ્યાનાં વરો વૃષ્યોડિતાતિન્નિત્ । કપાયાનુરસઃ સ્યાદુર્વાત્ત્વો નાતિપિચકૃત્ । કર્ચ્વજ્જગતાલ્લોગાન્દન્યાદ્રોહિતમુષ્ઠકમ્ ॥

લક્ષણ—રાતાં પેટવાળો, રાતાં મોઢાંવાળો, રાતી આંખોવાળો, રાતી પાંખોવાળો અને કાળા પુંછડાવાળો જે ઉત્તમ મત્સ્ય થાય છે તે રોહિત કેહેવાય છે, સઘળાં માછલાંઓમાં રોહિત ઉત્તમ છે.

ગુણ—મૈથુનશક્તિને વધારનાર, અદિતરોગને મટાડનાર, પરિણામે તુરો, મધુર, વાયુને હરનાર અને બહુ પિત્ત કરનાર નથી. રોહિતનું માથું ડોકની હાંસડીથી ઉપરના રોગોનો નાશ કરે છે.

સિદ્ધંધ.

સિલન્ધઃ શ્લેષ્મલો વલ્યો વિષાકે મધુરો શુરઃ । વાતપિત્તહરો હ્ય આમવાતકરથ સઃ ॥

સિદ્ધંધ કફકારી, બળ આપનાર, પાકમાં મધુર, વાયુ તથા પિત્તને હરનાર, પ્રિય લાગે એવો અને આમવાત નાશના રોગને ઉત્પન્ન કરનાર છે.

ભક્તુર.

મધુરો મધુરઃ શીતો વૃષ્પઃ શ્લેષ્મકરો શુરઃ । વિષ્મજનકથાપિ રક્તપિત્તહરઃ સ્મૃતઃ ॥

ભક્તુર મધુર, ટાઢો, મૈથુનશક્તિને વધારનાર, કફ કરનાર, ભારે, મળને રોકનાર અને રક્તપિત્તને મટાડનાર છે.

મોચિકા.

મોચિકા વાતહરત્વ્યા ચંદ્રણી મધુરા શુરઃ । પિત્તહત્કફકૃદુષ્ણા વૃષ્યા દીપ્તાયે હિતા ॥

મેથિકા વાયુને હરનાર, બળ આપનાર, પ્રુષ્ઠિ આપનાર, મધુર, શારે, પિત્તને હરનાર, કફ કરનાર, રૂચિ ઉપજાવનાર, મૈથુનશક્તિને વધારનાર અને પ્રદોષ નકારાશિવાળાને વારતે હિતકારી છે.

પાઠીન.

[મઠનાચૂશારી इति च पोटियाचोरी इति च]

પાઠીનાઃ શ્લેષ્મલો વલ્યો નિદ્રાલુઃ પિચિતાશનઃ । દૂપયેદુધિરં પિત્તકુષ્ઠરોમં કરોતિ ચ ॥

પાઠીન કફ કરનાર, બળ આપનાર, નિદ્રા આપનાર, માંસને તોડનાર, રૂચિરને બિગાડનાર અને પિત્ત તથા ડાઢના રોગને કરનાર છે.

શુંગી.

શુંગી તુ વાતશમની સ્નિગ્ધા શ્લેષ્મમકોપની । રસે તિક્ત્તા કપાયા ચ લઘ્વી રુચ્યા સ્મૃતા કુપૈઃ ॥

શુંગી વાયુને શમવનાર, સ્નિગ્ધ, કફને પ્રકાપ કરનાર, રસમાં કઠણું, તુરું, હલકું અને રૂચિ ઉપજાવનાર છે.

ઇલ્લસ.

इल्लसो मधुरः स्निग्धो रोचनो वह्निवर्धनः । पित्तहृत्कफकृत्किञ्चिद्वृष्टप्योऽनिलापहः ॥

ઇલ્લસ મધુર, સ્નિગ્ધ, રૂચિ કરનાર, અગ્નિને વધારનાર, પિત્તને હરનાર, કફને કરનાર, કાંઈક હલકું, મૈથુનશક્તિને વધારનાર અને વાયુને હણનાર છે.

૧૫૧

શબ્દુલી.

शब्दुली ग्राहिणी ह्या मधुरा तुवरा स्मृता ॥

શબ્દુલી દસ્તને રોકનાર, પ્રિય લાગે એવું, મધુર અને તુરું છે.

ગર્ગર.

गर्गरः पित्तलः किञ्चिद्वातजित्कफकोपनः ॥

ગર્ગર પિત્ત કરનાર, કાંઈક વાયુને મટાડનાર અને કફને પ્રકાપ કરનાર છે.

કવિકા.

कविका मधुरा स्निग्धा कफघ्ना रुचिकारिणी । किञ्चित्पित्तकरी वातनाशिनी वह्निवर्धिनी ॥

કવિકા મધુર, સ્નિગ્ધ, કફને હણનાર, રૂચિ આપનાર, કાંઈક પિત્ત કરનાર, વાયુને નાશ કરનાર અને અગ્નિને વધારનાર છે.

વર્મા.

वर्मिमतस्यो हरेद्वातं पित्तं रुचिकरो लघुः ॥

વર્મા વાયુને હરનાર, પિત્તને હરનાર, રૂચિ ઉપજાવનાર અને હલકો છે.

દંડ.

दण्डमतस्यो रसे तिक्तः पित्तरक्तं कफं हरेत् । वातसाधारणः श्रेष्ठः शृक्कलो बलवर्धनः ॥

દંડમત્સ્ય રસમાં કડવો, રક્તાપિત્ત તથા કફને મટાડનાર, વાયુને વારતે સાધારણ અને વીર્યને તથા બળને વધારનાર છે.

એરંગ.

एरङ्गो मधुरः स्निग्धो विष्टम्भी शी-
तलो लघुः ॥

એરંગ મધુર, સ્નિગ્ધ, મળને રોક-
નાર, ટાઢો અને હલકો છે.

માહાશક.

महाशक संहस्तु तिक्तः पिचकफा-
पहः । शिशिरो मधुरो रुच्यो वातसा-
धारणः स्मृतः ॥

મહાશક કડવો પિત્ત તથા કફને
હણનાર, ટાઢો, મધુર, રૂચિ ઉપજવ-
નાર અને વાયુનેવારતે સાધારણ છે.

ગરમી.

गरमी मधुरा तिक्ता तुवरा वातपि-
च्छहृत् । कफघ्नी रुचिकृलघ्वी दीपनी
पलवीर्यकृत् ॥

ગરમી મધુર, કડવું, તુરુ વાયુ તથા
પિત્તને હરનાર, કફને હણનાર, રૂચિ-
કારક, હલકું, અગ્નિને દીપ કરનાર અને
બળ તથા વીર્યને વધારનાર છે.

મંજુરી.

मज्जुरो वातहृद्रव्यो दृष्यः कफकरो
लघुः ॥

મંજુરી વાયુને હરનાર, બળ આપ-
નાર, મૈથુનશક્તિને વધારનાર, કફ ક-
રનાર અને હલકું છે.

પગવાળા.

सपादमत्स्यो मेघाकृन्मेदःक्षयकरश्च
सः । वातपिचकरश्चापि रुचिकृत्परमो
मतः ॥

પગવાળું માછલું જુદિને વધારનાર,

મેદનો ક્ષય કરનાર, વાયુ તથા પિત્તને
કરનાર અને બહુજ રૂચિ ઉપજવનાર છે.
મોષ્ટી.

मोष्ठी तिक्ता कटुः स्वादुः शुक्रघ्ना
कफवातजित् । स्निग्धास्यकण्डरोगघ्नी रो-
चनी च लघुः स्मृता ॥

મોષ્ટી કડવી, તીખી, મધુર, વીર્યને
હણનાર, કફ તથા વાયુને મટાડનાર,
સ્નિગ્ધ, મોઢોડાં તથા કંઠના રોગને મ-
ટાડનાર, રૂચિ ઉપજવનાર અને હ-
લકી છે.

ઝીણું માછલાં.

धुद्रा मत्स्याः स्वादुरसा दोषप्रय-
विनाशनाः । लघुपाफा रुचिकरा व-
लदास्ते हिता मताः ॥

ઝીણું માછલાં મધુર, તથે રોપને
મટાડનાર, તુરત પચી બપ એવાં, રૂચી
ઉપજવનાર, બળ આપનાર અને હિ-
તકારી છે.

બહુજ ઝીણું માછલાં.

अतिमृत्माः पुंस्त्वहरा रुच्याः का-
सानिलापहाः ॥

બહુ ઝીણું માછલાં પુરુષપણને મ-
ટાડી દેનારાં, રૂચિ ઉપજવનારાં અને
ઉપરસ તથા વાયુને મટાડનારાં છે.

માછલાનાં ઇંડાં.

मत्स्यगर्भो भृशं दृष्यः स्निग्धः पुष्टि-
करो लघुः । कफमेदःमदो बन्धो ग्ला-
निकृन्मेदनाशनः ॥

માછલાનો ગર્ભ (ઇંડાં) બહુજ મૈ-
થુનશક્તિને વધારનાર, સ્નિગ્ધ, પુષ્ટિ

આપનાર, હલકો, કઠ્ઠ તથા મેદને વધારનાર, બળ આપનાર, ઝાનિ કરનાર અને પ્રમેદનો નાશ કરનાર છે.

સુકાએલાં માછલાં.

શુષ્કમત્સ્યા ન વલ્યાઃ સ્યુર્દુર્જના વિહ્વિવન્ધિનઃ ॥

સુકાઈ ગએલાં માછલાં બળનેવાસ્તે સારાં નથી, માંડ પચે છે અને દસ્તને રોકનારાં છે.

બળેલાં માછલાં.

દગ્ધમત્સ્યો ગુણૈઃ શ્રેષ્ઠઃ પુષ્ટિકૃદ્વલવર્ધનાઃ ॥

બળેલાં માછલાં ઉત્તમ ગુણવાળાં, પુષ્ટિ આપનાર અને બળને વધારનારાં છે.

કુવા આદિના બળોમાં ઉત્પન્ન થએલાં માછલાં.

કૌપમત્સ્યાઃ શુક્રમૂત્રકુટ્થ્લેષ્મવિવર્ધનાઃ । સરોજા મધુરાઃ સ્નિગ્ધા વલ્યા વાતવિનાશનાઃ ॥ તાદેયા બુંદળા મત્સ્યા શુરવોડનિહનાશનાઃ । રક્તપિત્તકરા શૃપ્યાઃ સ્નિગ્ધોળાઃ સ્વલ્પવર્ચસઃ ॥ ચૌહ્ણાઃ પિત્તકરાઃ સ્નિગ્ધા મધુરા લઘવો હિમાઃ । તાદાગા શુરવો શૃપ્યાઃ શીતલા વલ્લમૃત્તદાઃ ॥ તાદાગા યા નિર્ઝેરજા વલ્લપુર્ભતિદ્ધરાઃ ॥

કુવાનાં માછલાં વીર્ય, મૂત્ર, કોઠ અને કઠ્ઠને વધારનારાં છે. છુટાતળાવનાં માછલાં મધુર, સ્નિગ્ધ, બળ આપનાર અને વાયુનો નિનાશ કરનાર છે. નદીનાં માછલાં પુષ્ટિ આપનાર, ભારે, વાયુનો

નાશ કરનારાં, રક્તપિત્ત કરનારાં, મૈથુનશક્તિને વધારનારાં, ગરમ અને એઓ ખાધાથી થોડી વિષ્ણુ આવે છે. હોજનાં માછલાં પિત્ત કરનાર, સ્નિગ્ધ, મધુર, હલકાં અને ટાઢાં છે. બાંધેલા તળાવનાં માછલાં ભારે, મૈથુનશક્તિ આપનારાં, ટાઢાં અને બળને તથા મૂત્રને વધારનારાં છે. તળાવના માછલાંની પેઠે પાણીના ઝરણામાં થયેલાં માછલાં બળ, આયુષ્ય તથા નેત્રની શક્તિને વધારનારાં છે.

કઈ કઈ ઋતુમાં કયા કયા માછલાંઓનો ઉપયોગ કરવો?

હેમન્તે કૂપજા મત્સ્યાઃ શિશિરે સારસા હિતાઃ । વસન્તે તૈત્તુનાદેયા ગ્રીષ્મે ચીઝસમુદ્રવાઃ ॥ તદાગનાતા વર્ષાઃ તાસ્વપથ્યા નદીમવાઃ । નૈર્ઝેરાઃ શરદિ શ્રેષ્ઠા વિષ્ણેષોડયમુદાહવાઃ ॥

હેમન્તઋતુમાં કુવાનાં માછલાં, શિશિરઋતુમાં છુટા તળાવનાં માછલાં, વસન્તઋતુમાં નદીનાં માછલાં, ગ્રીષ્મઋતુમાં હોજનાં માછલાં, વર્ષાઋતુમાં બાંધેલા તળાવનાં માછલાં અને શરદઋતુમાં ઝરણાનાં માછલાં શ્રેષ્ઠ છે એ વિશેષ સમજવો. વર્ષાઋતુમાં નદીનાં માછલાં અપથ્ય છે.

इति श्रीमाचप्रकाशे मांसवर्गः ।

अथ कृतावर्गः

રહેલાં અગોવિષે પરિભાષા. સમવાયિનિ હેતો યે મુનિર્ભિર્ગણિતા

ગુણાઃ । કાર્યેઽપિ તેઽસ્તિલા જ્ઞેયાઃ પરિ-
ભાષેતિ ભાષિતા ॥ કચિત્સંસ્કારભેદેન
ગુણભેદો ભવેદતઃ । મક્તં લઘુ પુરાણસ્ય
શાલેસ્તચિપિટો ગુરુઃ ॥ કચિયોગપ્રમા-
ણેન ગુણાન્તરમપેક્ષતે । કદર્શં ગુરુ સ-
ર્વિશ્વ લઘુક્તં સુહિતં ભવેત્ ॥

જે પદાર્થોમાં શુનિઓએ જે ગુણો
કહ્યા છે તે પદાર્થોમાંથી બનાવવામાં
આવેલાં અત્રોમાં પણ તે તે પદાર્થોના
સધળા ગુણ આવેછે એમ સમજવું એ
સામાન્ય રીતિ છે. કાંઈ અત્રમાં સં-
સ્કારોની જુદાઈને લીધે ગુણોની પણ
જુદાઈ થાય છે કેમકે જુના ચોખાનો
ભાત હલકો થાય છે પણ તે ચોખાના
પવા ભારે થાય છે. કાંઈ સ્થળમાં સં-
યોગના પ્રભાવથી પણ ગુણોનો ફેરફાર
થાય છે. જેમ કે ખરાબ અન્ન પણ
ભારે છે અને ધી પણ ભારે છે પરંતુ
ખરાબ અન્ન ધીમાં મેળવીને ખાધું હોય
તો સહેજે પચી જાય છે.

ભાત.

મક્તમક્તં તથાન્યથ કચિત્કરં ચ
કીર્તિતમ્ । ઓદનોઽસ્ત્રી સ્ત્રિયાં મિસ્તા
દિવિદઃ સુતિ ભાષિતઃ ॥ સુર્ધોતાસ્ત-
પ્દુલાઃ સ્ફોતાસ્તોયે પશ્ચગુણે પચેત્ ॥
તદ્ગત્તં પ્રસ્તુતં ચોર્ણં વિશદં ગુણવન્મત-
મ્ । મક્તં વત્તિકરં પથ્યં તર્પણં રોચનં
લઘુ । અર્ધોતમશ્રુતં ગીતં ગુર્વરુચ્યં ક-
પમદમ્ ॥

નામ—ભક્ત, અન્ન, અંધસ, જોદન
(પુલ્લિંગ તથા નપુંસકલિંગ) મિસ્તા

(સ્ત્રિલિંગ) અને દિવિદ (પુલ્લિંગ) એ-
ટલાં ભાતનાં નામ છે. કાંઈ ગ્રંથમાં 'ફર'
એ ભાતનું નામ છે.

રાંધવાનો પ્રકાર—સારી રીતે ધો-
એલા ઉત્તમ ચોખા પાંચ ગણા પાણી-
માં રાંધવા અને તેઓને ઉનાને ઉના
જોસાવી નાખવા એટલે તે સ્વચ્છ
અને ગુણકારી ભાત થાય છે.

ગુણ—ભાત અગ્નિ કરનાર, પથ્ય,
તૃપ્તિ આપનાર, રૂચિ ઉપજાવનાર અને
હલકો છે. નહીં ધોએલો, નહીં જોસા-
વેલો અને ટાઢો થઈ ગએલો ભાત ભારે,
અરૂચિ કરનાર અને કફ કરનાર છે.

દાળ.

દલિતં તુ શમીધાન્યં દાલિર્દાલી
સ્ત્રિયામુષે । દાલી તુ સલિલે સિદ્ધા
લવણાર્દકશિદ્ધુભિઃ ॥ સંયુક્તા ચૂપ-
નાન્ત્રી સ્પાત્કચ્યન્તે તદ્ગુણા અપ ।
તૃપો વિદ્યમ્બકો રૂક્ષઃ શીતસ્તુ સ વિ-
શેષતઃ । નિસ્તુપો અષ્ટસંસિદ્ધો લાયર્વ
મુતરાં વ્રજેત્ ॥

શીંગમાંથી થતાં ધાન્યોને ભરડવામાં
આવે એટલે તે દાળ કેહેવાય છે. દાણ
અને દાળી (બન્ને શ્રીલિંગે) એ બે દા-
ળનાં નામ છે. દાળને પાણીમાં રાંધ-
વામાં આવે અને તેમાં લણુ, આદુ અને
હાંડિંગ ચોખ્ય રીતે નાખવામાં આવે એ-
ટલે તે ચૂપ કેહેવાય છે. ચૂપ મળને
રોકનાર, રૂક્ષ અને વિશેષે કરી ટાઢી છે.
ફેતરાં કાઢાદી નાખી શેષીને પછી રાં-
ધવામાં આવે તો બદુજ કેલશી થાય છે.

ખીચડી.

તળુલા દાલિસંમિથા લવણાર્દ્રક-
દિહુમિઃ । સંયુક્તાઃ સલિલે સિદ્ધા કુ-
સરા કથિતા ચુષૈઃ ॥ કુસરા શુક્રલા
વલ્પા ગુરુઃ પિત્તકફમદા । દુર્જરા શુ-
દ્ધિવિષ્ઠમ્ભમલમૂત્રકરી સ્મૃતા ॥

દાળ અને ચોખા ભેળા કરી તેમાં
લૂણુ, આદુ અને હાંગ નાખી પાણીમાં
રાંધવામાં આવે એટલે તે ખીચડી કે-
હેવાય છે. ખીચડી વીર્ય વધારનાર, બળ
આપનાર, ભારે, કફ તથા પિત્તને ઉ-
ત્પન્ન કરનાર, માંડ પચે એવી, બુદ્ધિને
અડચણ કરનાર અને મળ તથા મૂત્રને
વધારનાર છે.

તાપહરી.

ઘૃતે હરિદ્રાસંયુક્તે માપજાં ભર્જયેદ્દટી-
મ્ । તળુલાંઘ્રાપિ નિર્ધીતાન્ સદૈવ પ-
રિભર્જયેત્ ॥ સિદ્ધયોગ્યં જલં તત્ર પ્ર-
સિપ્ય કુશલઃ પચેત્ । લવણાર્દ્રકાર્દ્રગુનિ
માત્રયા તત્ર નિઃશિપેત્ ॥ ઘૃતા સિદ્ધિ
સમાયાતા મોક્તા તાપહરી ચુષૈઃ । ભવે-
ત્તાપહરી વલ્પા દૃષ્ટ્યા શ્લેષ્માળમાચરેત્ ।
બૃંહણી તર્પણી રક્ષ્યા દુર્બી પિત્તહરી
સ્મૃતા ॥

ધીમાં હળદર નાખી તેમાં અડદની
વડીઆ શેડી લેવી અને સારી પેઠે ઘો-
એલા ચોખા પણ સાથે જ શેડી લેવા.
પછી તે રંધાઈ બપો તેટલું પાણી નાખી
સમજી પુરૂંધે રાંધવાં અને તેમાં ચોખ
અંશે લૂણુ, આદુ તથા હાંગ નાખવાં.
એ પુરી રીતે રંધાઈ રહે ત્યારે તાપહરી

કહેવાય છે. તાપહરી તુમિ આપનાર,
રૂંધે ઉપજાવનાર, બળ આપનાર, મૈ-
થુનચકિતને વધારનાર, કફ કરનાર, પુષ્ટિ
આપનાર, ભારે અને પિત્તને હરનાર છે.

દુધપાક.

પાયસં પરમાન્નં સ્વાત્કીરિકાપિ ત-
દુચ્યતે । શુદ્ધાઽર્દ્રપકે દુગ્ધે તુ ઘૃતાક્તાં-
સ્થણુલાન્પચેત્ ॥ તે સિદ્ધા સ્તીરિકા
સ્વાતા સસિતાગ્વયુતોત્તમા । સ્તીરિકા
દુર્જરા મોક્તા બૃંહણી વલર્વાધિની ॥

પાયસ, પરમાન્ન અને સ્તીરિકા એટલાં
દુધપાકનાં નામ છે. અરથા પાકેલાં શુદ્ધ
દુધમાં ધી નો કરમો લીધેલા ચોખા ના-
ખવા, એ ચોખા પાકી બપો ત્યારે તેમાં
સાકર તથા ધી નાખવાં એટલે તે ઉત્તમ
દુધપાક કેહેવાય છે. દુધપાક માંડપચે
એવો, પુષ્ટિ આપનાર અને બળને વ-
ધારનાર છે.

નાળીએરનો દુધપાક.

નાલિકેરં તત્કૃત્ય ચ્છિન્નં પપસિ ગોઃ
શિપેત્ । સિતાગવ્યાગ્વસંયુક્તે તત્પચે-
ન્મૃદુનાઽગ્નિના ॥ નારીકેરોદ્રવા સ્તીરી
ક્લિગ્વા શીતાતિપુષ્ટિદા । દુર્બી સ્તમધુરા
દૃષ્ટ્યા રક્તપિત્તાનિલાપહા ॥

નાળીએરના ટોપરાંને બદુળ ઝીલું
ઝીલું કાપીને ગાયના દુધમાં નાંખવું
અને તેમાં સાકર તથા ગાયનું ધી ના-
ખવાં. એ પ્રમાણે કરી કામળ અગ્નિથી
તેને પકાવવામાં આવે એટલે તે નાળી-
એરનો દુધપાક કેહેવાય છે. એ દુધપાક
શિથળ, ટાટા, બદુ પુષ્ટિ આપનાર,

ભારે, બહુ મધુર, વીર્યને વધારનાર અને રક્તપિત્ત તથા વાયુને મટાડનાર છે.

સેવ.

સમિતા વર્તિકાઃ કૃત્તા મુસુક્ષ્મા ય-
વસન્નિભાઃ । શુષ્કાઃ સીરેણ સંસાધ્યા
મોજ્યા ઘૃતસિતાન્વિતાઃ ॥ સેવિકા
તર્પણી વલ્યા શુર્વી પિત્તાનિલાપહા ।
ગ્રાહિણી સન્યિકૃદુચ્યા તાં ત્વાદેન્નાતિ-
માત્રયા ॥

પરસુદીની જાળનેવી બહુજ ઓછી
વાટયો કરી સુકવીને દુધમાં રાંધવી અને
ધી તથા સાકર સહિત જામવી. આ સેવ
તૃપ્તિ આપનાર, બળ વધારનાર, ભારે,
પિત્ત તથા વાયુને તોડનાર, દસ્તને રો-
કનાર, ભાંગાને સાંધનાર અને રૂચિ ઉ-
પજાવનાર છે. એ સેવ પેટ ભરીને ઝાઝી
ખાવી નહીં.

મંદ.

ગોધૂમા ધવલા ધૌતાઃ કુટિતાઃ શો-
પિતાસ્તતઃ । મૌક્ષિતા યન્નનિપિષ્ઠાશ્વા-
લિતાઃ સમિતાઃ સ્મૃતાઃ ॥ વારિણા
કોમલાં કૃત્તા સમિતાં સાધુ મર્દયેત્ ।
હસ્તલાલનયા તસ્યા લોપ્ત્રીં સમ્યક્
મસારયેત્ ॥ અધોમુલ્ગપટસ્યૈતાં વિસ્તૃતાં
મસિપેદ્દહિઃ । મૃદુના વહ્નિના સાઘ્યઃ
સિદ્ધો મળ્દક સ્વચ્યતે ॥

લોપ્ત્રી લોટ્ટ ઇતિ લોકે ।

દુગ્ધેન સાઘ્યસ્થાનૈન મળ્દકં મસયે-
ન્નરઃ । અથવા સિદ્ધમાંસેન સતક્રવટ-
કેન વા ॥ મળ્દકો વૃંદણો વૃપ્યો વલ્યો
રુચિકરો મૃગમ્ । પાકેડપિ મધુરો ગ્રાહી
લઘુર્દોષત્રયાપહઃ ॥

ધોળા ધવંને ધોઈ, ખાંડી, સુકવી અને
પાણી છાંટીને ઘંટીથી દળવામાં આવે
અને પછી ચાળી લેવામાં આવે તે લોટ્ટ
પરસુદી કહેવાય છે. પરસુદીને પાણીવતે
કામળ કરીને સારી પેટે દુપવી. પછી
હાથવતે તેના લુચા સારી રીતે પસારી
ખોટી રોટલી કરી જાંઘા વાળેલા ધડાની
પીઠ ઉપર બાહાર નાખવી અને કામળ
અગ્નિથી પકાવવી એટલે તે મંડક કહે-
વાય છે. જેમાં ધી તથા ખાંડ નાખેલાં
હોય એવા દુધની સાથે અથવા પકા-
વેલા માંસની સાથે અથવા છાશવડાની
સાથે તે મંડકતું લક્ષણ કરવું. મંડક પુષ્ટિ
આપનાર, શૈથુનશક્તિ આપનાર, બળ
વધારનાર, બહુજ રૂચિ ઉપજાવનાર, પા-
કમાં પણ મધુર, દસ્તને રોકનાર, હલકો
અને ત્રણે કોષને મટાડનાર છે.

પોળી.

કુર્યાત્સમિતયાડતીવ તર્મ્વીં પર્પટિકાં
તતઃ । સ્વેદયેત્તત્તકે તાં તુ પોલિકાં
જગદુર્બુધાઃ । તાં ત્વાદેલ્લપ્તિકાયુક્તાં
તસ્યા મળ્દકવહ્નુણાઃ ॥

તત્તકં તવા ઇતિ લોકે ।

પરસુદીની અત્યંત પાતળી પાપડ
જેવી રોટલી બનાવવી અને તેને લોટ્ટી-
માં રોકવી એટલે પોળી કહેવાય છે. એ
પોળી લાકડીની સાથે ખાવી. પોળીના
શુભ મંડકના જેવા છે.

લાકડી.

સમિતાં સર્પિયા ભ્રષ્ટાં વર્કરાં પયમિ
શિપેત્ । તસિન્યનીકૃતેન્યસ્યેદુવર્ત્તં મરિ-

ચોદકમ્ ॥ સિદ્ધૈષા લપ્સિકા રુચાતા
ગુણાસ્તસ્યા વદામ્યહમ્ । લપ્સિકા ચું-
દ્રહ્ની વૃષ્યા વલ્યા પિત્તાનિલાપહા ॥
ક્લિગ્ધા શ્લેષ્મકરી ગુર્વાં રોચની તર્પણી
પરમ્ ॥

પરમુદીને ધીમાં શેકી સાકરના પા-
ણીમાં નાખવી. એ અગ્નિથી ઘાટું થઈ
બધ ત્યાં તેમાં સર્વાંગ અને મરી આદિ
નાખવાં એટલે તે લાક્ષી થઈ ઢેહેવાય
છે. લાક્ષી પ્રુષ્ઠિ આપનાર, મૈથુનચ-
ક્રિતને વધારનાર, બળ આપનાર, પિત્ત
તથા વાયુને મટાડનાર, ક્લિગ્ધ, કંદ કર-
નાર, ભાઈ, રૂચિ ઉપજાવનાર અને બ-
હુજ દૃષ્ટિ આપનાર છે.

રોટલી.

શુક્રગોધૂમચૂર્ણેન કિચિત્પ્રુષ્ઠાં ચ
પોલિકામ્ । તત્કે સ્વેદયેત્કસા ભૂર્ય-
જ્ઞારેડપિ તાં પચેત્ ॥ સિદ્ધૈષા રોટિકા
મોક્તા ગુણં તસ્યાઃ પ્રવક્ષ્માહે । રોટિકા
ચલક્રુચ્યા ચુંદ્રહ્ની ધાતુવર્ધની । વાતગ્રી
કફક્રુહુર્વીં વીક્ષામીનાં મપૂજિતા ॥

સુકા ધઉના લોટમાં પાણી નાખીને
કાંઈક બકી પોણી બનાવવી અને પછી
તેને લોટીપર શેકીને ઝાઝા અંગારાપર
નાખી દેવી. એ ખાદી રહે સારે રોટલી
ઢેહેવાય છે. રોટલી બળ આપનાર, રૂ-
ચિકરક, પ્રુષ્ઠિ આપનાર, ધાતુને વધા-
રનાર, વાયુને હાલનાર, કંદ કરનાર, ભાઈ
અને પ્રદીપ્ત બઠરાશિવાળાઓને વાસ્તે
સારી છે.

ખાદી.

શુક્રગોધૂમચૂર્ણં વૃ સામ્યુ માદં વિ-

મદયેત્ । વિધાય વટકાકારં નિર્ધૂમે-
ડ્યૌં જ્ઞનૈઃ પચેત્ ॥ અદ્વારકર્કટી હેપા
ચુંદ્રહ્ની શુકલા લઘુઃ । દીપની કફક્રુ-
હલ્યા પીનસન્ધાસકાસજિત્ ॥

સુકા ધઉના લોટમાં પાણી નાખી
ખૂબ ડુંપી વડા જેવો કરીને તેને ધુવાડા-
વગરના અગ્નિમાં ધીરે ધીરે પકાવવો
એટલે તે અંગારકર્કટી (ખાદી) ઢેહેવાય
છે. એ ખાદી પ્રુષ્ઠિ આપનાર, વીર્યને
વધારનાર, હલકી, અગ્નિને દીપ્ત કરનાર,
કંદ વધારનાર, બળ આપનાર અને સ-
ળીખમ આસ તથા ઉધરસને મટાડ-
નાર છે.

બવની રોટલી.

ચવજા રોટિકા રુચ્યા મધુરા પિ-
ત્તવા લઘુઃ । મલશુક્રાનિલકરી વલ્યા
હન્તિ કફામયન્ ॥

બવની રોટલી રૂચિ ઉપજાવનાર,
મધુર, સ્વચ્છ, હલકી, બળ આપનાર,
મળ વધારનાર, વીર્યને વધારનાર, વાયુ
કરનાર અને કંદસંબંધી રોગોને મટાડ-
નાર છે.

અડદની રોટલી.

માપાણાં દાલયસ્તોયે સ્થાપિતાસ્ત્ય-
ક્તકચુકાઃ । આતપે શોપિતા યથે પિ-
ણસ્તા ધૂમસી સ્મૃતા ॥ ધૂમસી રચિતા
ચૈવ મોક્તા મર્શરિકા ગુરુઃ । મર્શરી
કફવિત્ત્રી કિચિદ્વાતકરી સ્મૃતા ॥

અડદની દાળને પાણીમાં પલાળી
ફેતરાં ઉતારી નાખવાં. પછી તડકામાં
સુકવી ધંટીથી દળીને જે તેનો લોટ ક-

રવામાં આવે તે ધૂમસી કહેવાય છે. ધૂમસીમાંથી જે રોટલી બનાવવામાં આવે તે ઝર્ઝરી કહેવાય છે. એ રોટલી કષ્ટ તથા પિત્તને હણનાર અને કાંધક વાયુ કરનાર છે.

અણાની તથા તલની રોટલી.

चाणक्या रोटिका रूक्षा श्लेष्मपित्तसामुद्रुकः । विष्टम्भिनी च चक्षुष्या तद्गुणा तिलशङ्कुली ॥

અણાની રોટલી રૂક્ષ, મળને રોકનાર, ભારે, નેત્રને હિતકારી નથી અને કષ્ટ, પિત્ત તથા લોહીના બીજાકને મટાડનાર છે. તલની પુરીમાં પણ એજ શુભો છે.

પિષ્ટિકા.

दालिः संस्थापिता तोये ततोऽपह-
तकञ्चुका । शिलायां साधु सम्पिष्टा
पिष्टिका कथिता बुधैः ॥

દાળને પાણીમાં પલાળી ફેતરાં ઉતારી નાખીને છીપર ઉપર સારી રીતે વાટવી એટલે તે પિષ્ટિકા કહેવાય છે (પિષ્ટિકા એટલે વાટલી દાળ.)

વેદમિકા રોટલી.

मापपिष्टिकया पूर्णगर्भा गोधूमचूर्ण-
तः । रचिता रोटिका सीव प्रोक्ता वेद-
मिका बुधैः ॥ भवेद्देहमिका बल्या रुष्या
रुष्याऽनिलापहा । उष्णा सन्तर्पणी
गुर्वी बृंहणी शुक्ला परम् ॥ मित्रमूत्र-
मला स्तन्यमेदःपित्तकफप्रदा । गुदकी-
लादित्थासपद्मिशूलानि नाशयेत् ॥

આડદની પિષ્ટિકાનું પૂરણ બરી ધં-

ના લોટની જે રોટલી બનાવવામાં આવે તે વેદમિકા રોટલી કહેવાય છે. એ રોટલી બળ આપનાર, મૈથુનશક્તિ વધારનાર, રૂચિકારક, વાયુને હણનાર, ગરમ, તૃપ્તિ આપનાર, ભારે, પુષ્ટિ કરનાર, વીર્યની બહુ વૃદ્ધિ કરનાર, દસ્ત લગાડનાર, ખૂન કરનાર, ધાવણ તથા મેદને વધારનાર, પિત્ત તથા કફને કરનાર અને શુદ્ધીકર, આદિત, શ્વાસ તથા પંક્તિશૂલ એ રોગોને મટાડનાર છે.

પાપડ.

धूमसी रचिता दिङ्गुहरिद्रालवणै-
र्मुता । जीरकस्वर्जिकाभ्यां च तनूकल्य
च वेष्टिता ॥ पर्वटास्ते सदाङ्गारभ्रष्टाः
परमरोचकाः । दीपनाः पाचना रूक्षा
गुरुचः किञ्चिदीरिताः ॥ मौद्गालस्तद्गुणाः
प्रोक्ता विशेषाल्लघवो हिताः । चणकस्य
गुणैर्युक्ताः पर्वटाश्चणकोद्भवाः ॥ स्नेह-
भ्रष्टास्तु ते सर्वे भवेद्युर्मध्यमा गुणैः ॥

આડદની દાળને પાણીમાં પલાળી, ફેતરાં ઉતારી, તડકામાં સુકવી ધંટીથી ફળી તે લોટમાં હીંગ, હળદર, હણ, છાંદ તથા સાજીઆર નાખી પાણીથી બાંધી બહુજ પાતળો પાતળો વણવામાં આવે તે પાપડ કહેવાય છે. એ પાપડ અંગારાપર શેષીને ખાવા. પાપડ બહુ રૂચિ ઉપજવનાર, અગ્નિને દીપ્ત કરનાર, પાચન, રૂક્ષ અને કાંધક ભારે છે. એ પ્રમાણે મગની દાળના પાપડ કરવામાં આવે તો તે પાપડ ઉપર કદેલ શુભ વાળા છે, વિશેષે કરી લલકા છે અને

હિતકારી છે. ચણની દાળના પાપડ
કરવામાં આવે તો તેમાં ચણના ગુણ
રહે છે, જો પાપડને તેલમાં તળવામાં
આવે તો તેઓ મધ્યમ ગુણવાળા થાય છે.
પૂરિકા.

માપાળાં પિષ્ટિકાં ચુંડ્યાલવણાર્દ્રક-
હિહુમિઃ । તપા પિષ્ટિકયા પૂર્ણા સમિતા
કૃતપોલિકા ॥ તતસ્તૈલેન પક્ષા સા પૂ-
રિકા કથિતા ગુરૈઃ । રુચ્યા સ્વાદી
શુભઃ સ્નિગ્ધા વલ્ચા પિષ્તાસૂપિકા ॥
વક્ષસ્તેજોહરી ચોળા પાકે ચાતવિના-
શિની । તથૈવ ઘૃતપક્ષાપિ ચક્ષુષ્યા રક્ત-
પિત્તહત્ ॥

અડદની વાટી દાળમાં લૂણ, આદુ
તથા હીંગ નાખી તેનું પૂરણ કરી પર-
ભુદી પુરી બનાવી તેને તેલમાં તળી
લેવી એટલે તે પૂરિકા કહેવાય છે. પૂ-
રિકા મધુર, રૂચિ ઉપજાવનાર, ભારે,
સ્નિગ્ધ, બળ આપનાર, પિત્તને તથા
લોહીને ખીગાડનાર, નેત્રના તેજને હર-
નાર, પાકમાં ગરમ અને વાયુનો નાશ
કરનાર છે. એ પૂરિકા જો ધીમાં પકા-
વેલી હોય તો નેત્રને હિતકારી થાય છે
અને રક્તપિત્તને મટાડે છે.

વડાં.

માપાળાં પિષ્ટિકા ચુક્તા લવણાર્દ્ર-
કહિહુમિઃ । કૃતા વિદધ્યાદૃટકાંસ્તાં-
સ્તૈલેષુ પચેચ્છનૈઃ ॥ વિઘૃષ્ઠા વટકા
વલ્ચા વૃંહણા વીર્યવર્ધનાઃ । વાતામયહરા
રુચ્યા વિશેષાદર્દિતાપહાઃ ॥ વિવન્ધમે-
દિનઃ શ્લેષ્મકારિણોડ્વ્યગ્નિપ્રિતાઃ ।

સંચૂર્ણ નિશિપેચકે અટ્ટં જીરકહિહુ
ચ ॥ લવણં તત્ર વટકાન્ સકલાનપિ
મજ્જયેત્ । શુકલસ્ત્રવ વટકો વલક્રદ્રો-
ચનો શુભઃ ॥ વિવન્ધકૃદિદાદી ચ
શ્લેષ્મલઃ પવનાપહઃ । રાજ્યક્તયાતિરો-
ચિન્યા પાચન્યા તાંસ્તુ મજ્જયેત્ ॥

રાજ્યક્ત રાજ્તા ઇતિ લોકે ।

અડદની વાટી દાળમાં લૂણ, આદુ
તથા હીંગ નાખી તેનાં વડાં કરી ધીર-
ધીરે તેલમાં પકાવવાં. સુકાએલાં વડાં
બળ આપનાર, પુષ્ટિ કરનાર, વીર્યને
વધારનાર, વાયુના રોગને મટાડનાર,
દસ્તના બંધને તોડનાર, કફ કરનાર
અને પ્રદીપ્ત અગ્નિવાળાઓને વારતે સારાં
છે. છરાં તથા હીંગને શુકા કરી રો-
હીને તેને બહુ બદી છાશમાં નાખવો
પછી તે છાશમાં લૂણ નાખી સળંગ
વડાં તેમાં બોળી દેવાં. એ વડાં વીર્યને
વધારનાર, રૂચિ ઉપજાવનાર, ભારે, મ-
ળને ભેદનાર, દાહ કરનાર, કફ કરનાર,
અને વાયુને મટાડનાર છે, રાઇતું કે જે
અતિ રૂચિ ઉપજાવનાર અને પાચન છે
તેની સાથે એ દહીંવડાં ખાવાં.

કાંચવડાં.

મન્યની નૂતના ધાર્પા કદુતૈન્નેન દં-
પિતા । નિર્મલેનામ્બુનાર્પ્ય તસ્યાં વૂર્ણ
વિનિઃસિપેત્ ॥ રાજિકાજીરલવણાર્દ્ર-
હુગુળીનિગ્રાહૃતમ્ । નિઃસિપેદૃટકાં-
સ્ત્રવ માણ્ડસ્યાસ્યં ચ મુદ્રયેત્ ॥ તનો
દિનગ્રવાદુર્લ્લમ્પ્લાઃ સ્યુર્વટકા ધ્રુવમ્ ।
કાઙ્ગિકો વટકો રુચ્યો ચાત્રઃ શ્લે-

પ્રકારકઃ ॥ શૂલ્કો જીર્ણદાહ્યો ને-
ત્રરોગેષુ નો હિતઃ ॥

નવું હાંડલું લઈ તેમાં સંરસીઈ તેલ
ચોપડી નિર્મલ પાણી ભરી તેમાં રાઈ,
જીરું, લૂણ, હીંગ, મુંઠ અને હળદરથી
બનાવેલું ચૂર્ણ નાખીને તેમાં વડાં ના-
ખવાં અને હાંડલાનું મોઢોડું તમામ
બંધ કરી દેવું. એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ
રાખીને કઢાડી લેવામાં આવે એટલે
વડાં ખાટાં થઈ બળ છે તે કાંજવડાં ઠ-
હેવાય છે. કાંજવડાં રૂચિકારક, વાયુને
હણુનાર, કફને કરનાર અને શૂલ, અ-
જીર્ણ તથા દાહને મટાડનાર છે. નેત્રના
રોગવાળાઓને એ વડાં હિતકારી નથી.

આંબલીવડાં.

અમ્લિકાં સ્યેદપિત્તા તુ જલેન સહ
મર્દયેત્ । તત્ત્રીરે કૃતસંસ્કારે ષટ્કાન્મ-
જ્જયેજ્જનઃ ॥ અમ્લિકાવટ્કાસ્તે તુ
રુચ્યા વૃદ્ધિમદીપનાઃ । ષટ્કસ્ય યુગૈઃ
પૂર્વરેત્તેડપિ ચ સમન્વિતાઃ ॥

આંબલીના કાતરાને શેષીને પાણી-
માં ઘોળી નાખવા, પછી સંસ્કાર આ-
પેલા તે પાણીમાં વડાં ઘોળી દેવાં એ-
ટલે આંબલીવડાં ઠહેવાય છે. એ વડાં
રૂચિકારક, અગ્નિને દીપ્ત કરનાર, અને
તેઓમાં વડાના પણ સંપૂર્ણ યુથો રહે છે.

મગનાં વડાં.

મુદ્રાનાં વટ્કાસ્તક્રે ભજિતા લયલો
હિમાઃ । સંસ્કારજપથાવેન ત્રિદોષ-
મના હિતાઃ ॥

ધાત્રી છાંયમાં ખદખદાવેલાં મગનાં

વડાં હલકાં છે, ટાઢાં અને સંસ્કારના
પ્રભાવનેલીધે ત્રણે દોષનું શમન કરનારાં
તથા હિતકારી થાય છે.

અડદની વડીઓ.

માપાણાં પિપ્પિકા હિહુલવણાર્દ્રકસં-
સ્કૃતા । તયા વિરચિતા વસ્ત્રે વટિકાઃ
સાધુશોપિતાઃ ॥ ભજિતાસ્તૈત્તે તા
અથવા સૂપલેહિતાઃ । ષટ્કસ્ય યુગૈર્યુક્તા
જ્ઞાતવ્યા રુચિદા મૃશમ્ ॥

અડદની વાટી ઘાળમાં હીંગ, લૂણ
તથા આદુ નાખી તેમાંથી વસ્ત્રપર વ-
ડીઓ બનાવવી અને સારી રીતે મુક-
વવી. એ વડીઓને તેલમાં તળવી અ-
થવા રશિલી ઘાળમાં નાખવી. એ વડી-
ઓમાં વડાના જેવા યુથુ ॥ અને તે
આધાથી બહુ રૂચિ ઉપજે છે.

પદકાળાની વડીઓ.

કૂપ્માળ્લકવટી મ્રેયા પૂર્વોક્તવટિકા-
યુગા । વિશેષાત્પિચરક્તગ્રી લઘ્વી ચ
કથિતા શુષૈઃ ॥

પદકાળાની વડીમાં પણ અડદની
વડી જેવા યુથો છે. વિશેષે કરી તે વડી
રક્તપિત્તને મટાડે છે અને હલકી છે.

મગની વડીઓ.

મુદ્રાનાં વટિકા તદ્દ્રચિતા સાધિતા
તયા । પચ્યા રુચ્યા તથા લઘ્વી મુદ્ર-
સૂપયુગા સ્મૃતા ॥

મગની વડીઓ પણ અડદની જેવા
રચવી અને પકાવવી. એ વડીઓ પથ્ય,
રૂચિ ઉપજાવનાર, હલકી અને મ-
ગની રશિલી ઘાળના જેવા યુથોવાળી છે.

ખોટાં માછલાં.

માપપિટ્ટિકયા લિપ્તં નાગવહ્નીદલં
મહત્ । તત્તુ સંસ્વેદયેદ્ યુત્તયા સ્થાસ્વા-
માસ્તારકોપરિ ॥ તતો નિષ્કાશ્ય તં
લખ્વ્યં તતસ્તૈલેન મર્જયેત્ ॥

લખ્વ્યં સ્પન્ડનયોગ્યમિતિ યાવત્ ।

અલીકમત્સ્ય વત્કોડ્યં પ્રકારઃ પા-
કપણિદત્તૈઃ । તં મૃન્તાકમટિન્નેણ વાસ્તુ-
કેન ચ મર્જયેત્ ॥

ખોટા નાગવેલ્લના પાન ઉપર અડ-
દની દાળ ચોપડીને તેને યુક્તિથી તપે-
લામાં ખડના માળા ઉપર પકાવવું. એ
પાન જ્યારે જુદા થઈ સંક્ર એવું થાય
ત્યારે તેને કાઢાડી લઇ તેલમાં તળવું
એટલે તે અલીકમત્સ્ય (ખોટું માછલું)
થાય એમ પાકશાસ્ત્રના પંડિતો કહે છે.
એ પદાર્થને શીંગણાના ભડયાની સાથે
અથવા બથવા કે ટાંકાની સાથે ખાવો.

કઢી.

સ્થાસ્વાં છૂતે વા તૈલે વા હરિદ્રા-
દિદ્ધુ મર્જયેદ્ । અવલેહનસંયુક્તં તત્ત્ર
તત્રૈવ નિઃશિપેદ્ ॥ પૃષ્ઠા સિદ્ધાસમરિષા
કથિતા કથિતા ચુર્ષઃ ॥

અવલેહનમ્ । અરિહનમ્ ઇતિ લોકે ।

કથિતા પાચની રુચ્યા લઘ્વી વદ્ધિ-
મદીપની । કફાનિલવિવન્ધત્રી કિચ્ચિ-
ત્પિત્તપ્રકોપિણી ॥ અલીકમત્સ્યાઃ
શુષ્કા વા કિં વા કથિતયા યુતા ।
મૃદ્ધા રોચના દૃષ્ટ્યા વલ્યા વાતગદા-
પદા ॥ કોષ્ઠગૃદ્ધિકરાઃ શુષ્કાઃ કિચ્ચિ-
ત્પિત્તપ્રકોપનાઃ । અદિતે સદ્બુક્તમ્બે
વિશેષેણ દિતાઃ સ્મૃતાઃ ॥

તપેલાની અંદર ધીમાં કે તેલમાં હ-
ળદર અને હાંખનો વધાર મુકવો. પછી
તે વધારમાં વેસણવાળી છાશ નાખવી
અને મરી નાખવાં. એ પાકી રહે ત્યારે
કઢી કહેવાય છે. કઢી પાચન, રૂચિ ઉ-
પજવનાર, હલકી, અગ્નિને દીપ્ત કર-
નાર, કાંઈક પિત્તનો પ્રકાપ કરનાર
અને કફ, વાયુ તથા મળના અવશેષ-
ધને મટાડનાર છે. ઉપર કહેલાં
ખોટાં માછલાં નકરાંજ ખાવાં અથવા
કઢીની સાથે ખાવાં. કઢીની સાથે ખા-
વેલાં એ માછલાં પુષ્ટિ આપનાર, રૂચિ
ઉપજવનાર, મૈથુનશક્તિને વધારનાર,
બળ આપનાર, અને વાયુસંબંધી રોગ-
ને મટાડનાર છે, એ નકરાં માછલાં કા-
ઠાને સાફ કરનાર, કાંઈક પિત્તનો પ્રકાપ
કરનાર અને આદિત રોગમાં તથા
કાઠી ગ્રંથાશ જવાના રોગમાં વિશેષે
કરી હિતકારી છે.

મગનાં લીલાં વડાં.

મુદ્રપિણવિરચિતાન્ ઘટાંસ્તૈલેન પા-
ચિતાન્ । હસ્તેન ચૂર્ણયેત્સમ્યક્ તસિ-
ચૂર્ણે ચિત્તિઃશિપેદ્ ॥ અષ્ટે દિદ્ધવાદ્રકં
મૂલ્યં મરીચં જીરકં તથા । નિમ્બૂરસં
જવાનીં ચ યુત્તયા સર્વં વિમિથયેદ્ ॥
મુદ્રપિણિં પચેત્સમ્યક્ સ્થાન્યામાસ્તાર-
કોપરિ । તસ્યાસ્તુ ગોલકં કુર્યાત્તન્મધ્યે
પૂરણં શિપેદ્ ॥ તંને તાન્ ગોલકાન્
પરતા કથિતાયાં નિપજ્જયેદ્ । ગોલકાઃ
પાચકાઃ પ્રોક્તાસ્તે તાદ્રકવદા અપિ ॥
મુદ્રાદ્રકવદા રુચ્યા લઘ્વો વલ્લકારકાઃ ।

દીપનાસ્તર્પણાઃ પથ્યાસ્ત્રિણ દોષેષુ પૂ-
જિતાઃ ॥

મગની વાટીદાળનાં વડાં બનાવી
તેઓને તેલમાં પકાવી હાથ વતે સારી
રીતનેા હુદ્દા કરી નાખવો. પછી શેઠલી
હાંઈ, શેઠલું ઝીણું આદુ, શેઠલાં મરી,
શેઠલું જીરું, લીંબુનો રસ તથા અજમા
એ સઘળા પદાર્થો તે હુદ્દામાં યુક્તિથી
મેળવી દેવા. પછી મગની વાટીદાળને
તપેલામાં ખડના માળા ઉપર સારી રીતે
પકાવી તેના ગોળા બનાવીને તે ગોળા-
ળાઓની અંદર ઉપર ઠહેલા હુદ્દાનું પૂ-
રણ ભરવું. પછી એ ગોળાઓને તેલમાં
પકાવી કઠીમાં બોળવા, એટલે તે મ-
ગનાં લીલાં વડાં ઠહેવાય. એ વડાં ર-
ચિકારક, પાચક, હલકાં, બળ આપ-
નાર, અગ્નિને દીપ્ત કરનાર, વૃદ્ધિ કર-
નાર, પથ્ય અને ત્રણે દોષોનું શમન
કરનારાં છે.

. પકવડી.

દાલયશ્વળકાનાં તુ નિસ્તુપા ચન્ન-
પેપિતાઃ । તથૂર્ણે વેશનં મોક્તં પાકશા-
સ્ત્રવિશારદૈઃ ॥ વટિકાવેશનસ્યાપિકથિ-
તાયાં નિમજ્જિતા । રુચ્યા વિષ્ટમ્મજનની
વલ્યા પુષ્ટિકરી સ્મૃતા ॥

આમન્યેડવિ વેશનમવાઃ પ્રકારાઃ સ્વપ્ત-
નત્તણ્ડપ્રમૃતયો વોદ્યન્ત્યાઃ ।

અણાની દાળનાં ફેાતરાં કાઢાડી ના-
ખીને તેને ધંટીથી દળવી. એ પ્રમાણે
જ લોટ થાય તેને પાકશાસ્ત્રીઓ વેશન
(વેસણ) કહે છે. એ વેસણની વડીઓ

કઠીમાં નાખીને સાથે ઉદાળની એટલે
પકવડી ઠહેવાય છે. એ વડી રચિકારક,
મળનો અવરોધ કરનાર, બળ આપ-
નાર અને પુષ્ટિકારક છે.

એ પ્રમાણે વેસણમાંથી થતા ખંડન
અને ખંડુ આદિ બીજા પ્રકારો પણ સ-
મજી લેવા.

માંસના પ્રકારો.

શુદ્ધ માંસ પકાવવાની રીત.

પાકપાત્રે ઘૃતં દધાતૈલં ચ તદભાવતાં ।
તત્ર દિહ્નુ હરિદ્રાં ચ મર્જયેત્તવનન્તરમ્ ॥
છાગાદેરસ્થિરહિતં માંસં તત્ત્વણ્ડિતં મુ-
વમ્ । ધૌતં નિર્ગાલિતં તસ્મિન્ઘૃતે તદ્મ-
ર્જયેચ્છનૈઃ ॥ સિદ્ધયોગ્યં જલં દત્ત્વા
લવણં તુ પચેત્તતઃ । સિદ્ધે જલેન સમ્પિ-
પ્ય વેશવારં પરિભિષેત્ ॥

વેશવારઃ વેગર ઇતિ લોકે ।

દ્રવ્યાણિ વેશવારસ્ય નાગવહ્નીદલાનિ
ચ । તણ્ડુલાશ્ચ લવઙ્ગાનિ મરીચાનિ સ-
માસતાઃ ॥ અનેન વિધિના સિદ્ધં શુદ્ધ-
માંસમિતિ સ્મૃતમ્ । શુદ્ધમાંસં પરં હૃપ્યં
ઘલ્યં રુચ્યં ચ ઘૃદ્ધમ્ ॥ પ્રિદોષશમકં
શ્રેષ્ઠં દીપનં પાતુર્વર્ધનમ્ ॥

પકાવવાના વાસણમાં ધી અને તે ન
મળે તો તેલ નાખવું. એમાં હાંઈ તથા
હળદરનો વધાર મેલવો. પછી બકરા વ-
ગેરના હાડકા વગરના તથા હુદ્દા ક-
રેલા માંસને ઘોઘ માળી નાખીને તે
ધીમાં અથવા તેલમાં ધીરે ધીરે પકા-
વવું. પકાવતી વખતે બકર જેટલું પાણી

નાખીને તેમાં હણુને પણ પકાવવું. પાકી રહ્યા પછી નીચે લખેલા વેશવાર (હવે-
ન)ના પદાર્થો પાણીમાં વાટીને તેમાં નાખવા. નાગરવેલનાં-પાન, ચોખા, લ-
વંગિ, અને મરી એટલા હવેલના પ-
દાર્થો સંક્ષેપથી સમજવા. આ પ્રકારથી
જે માંસ પકાવવામાં આવે તે શુદ્ધમાંસ
કહેવાય છે. શુદ્ધમાંસ બહુજ મૈથુનય-
ક્તિને વધારનાર, બળ આપનાર, રૂચિ-
કારક, પ્રુદ્ધિ આપનાર, તથા દોષોનું શ-
મન કરનાર, શ્રેષ્ઠ, અક્ષિને દીપ્ત કર-
નાર અને ધાતુને વધારનાર છે.

સહદ્રક માંસ પકાવવાની રીત.

છાગાદેર્માંસમૂર્વાદેઃ કૃત્તિં સ્વણિતં-
પુનઃ । શુદ્ધમાંસવિધાનેન પચેદેતત્સહ-
દ્રકમ્ । સહદ્રકં છાગ્યન્થે શુદ્ધમાંસગુણં
સ્મૃતમ્ ॥

બકરા વગેરે બનવરના સાયં આદિ
અવયવના માંસને કુટી દુકટા કરીને
ઉપર કહેલી શુદ્ધમાંસની રીતે પકાવવું
એટલે તે સહદ્રક કહેવાય છે. સહદ્રક
માંસમાં શુદ્ધમાંસના જેવાજ ગુણો છે
એમ ગુણગ્રંથમાં કહ્યું છે.

છાશમાં માંસ પકાવવાની રીત.

પાકપાત્રે ઘૃતં દધ્વા દરિદ્રા દિદ્ધુ
મર્જયેત્ । છાગાદેઃ સત્કનસ્યાપિ સ્વણા-
ન્યપિ ચ મર્જયેત્ ॥ સિદ્ધયોગ્યં જલં
દધ્વા પચેન્મદુતરં યથા । જીરકાદિયુતે
વક્તે માંસલ્પદાનિ ધારયેત્ ॥ તદ્ધમાંસં
તુ વાતવ્રં ભ્રુગુ રુચ્યં ધન્યમદમ્ ॥ કપ્પણં
વિચલં કિશ્કિતમર્વાદારસ્ય પાચનમ્ ॥

તદ્ધમાંસમ્ અપનીં રૂતિ લોકે ।

પકાવવાના વાસણમાં ધી નાખી
તેમાં હળદર તથા હીંગને વધાર મુકીને
સવળા બકરા આદિ બનવરના માંસના
દુકટા તેમાં પકાવવા. પકાવતી વખતે
જરૂર ગેટલું પાણી નાખી કુણી કુણી
આંચ દેવી. પછી છાશ વગેરેવાળી
ધાતી છાશમાં એ માંસના દુકટા નાખી
દેવા. એટલે તે તદ્ધમાંસ કહેવાય છે.
એ માંસ વાયુને હણુનાર, હલકું, રૂચિ-
કારક, બળ આપનાર, કફને તોડનાર,
કાંઈક પિત્ત કરનાર, અને સવળા પ્રકા-
રના આહારને યથાવનાર છે.

હરીસા માંસ પકાવવાની રીત.

પાકપાત્રે તુ વૃહતિ માંસલ્પદાનિ
નિઃસિપેત્ । પાનીયં મધુરં સર્પિઃ મધુતં
દિદ્ધુ જીરકમ્ ॥ હરિદ્રામાર્દ્રકં શુષ્કી
લવણં મરિચાનિ ચ । તન્મુલાંશ્વાપિ
ગોપૂયાન્ જમ્બીરાણાં રસાન્ વહન્ ॥
યથા સર્વાણિ વસ્તૂનિ સુપ્કાનિ ભવન્તિ
હિ । યથા પચેત્ તુ નિપુણો વદ્ધમાંસ-
સ્થિતિર્યથા ॥ યથા હરીસા પલકૃત્
વાતપિત્તાપદા શુઃ । વ્રીતોષ્ણા શુદ્ધદા
ત્રિગ્ધા સરા સન્ધાનકારિણી ॥

પકાવવાના ઓટા વાસણમાં માંસના
દુકટા નાખીને તેમાં પાણી, ઝાંઝું ધી,
હીંગ, જીરું, હળદર, આદુ, મુંદ, લણ, મરી,
ચોખા, ધડ તથા હીંગુનો પળો રસ નાખવો.
સવળી વસ્તુઓ સારી પેટે પાટી બંધ અને પણ માંસમાં બ-
રાબર લાગી બંધ એવી રીતે મુશળનાથી

પાક કરવો એટલે તે હરીસા કેહેવાય છે. હરીસા બળ આપનાર, વાયુ તથા પિત્તને હણનાર, ભારે, ઘાલી, ગરમ પણ છે. વીર્યને વધારનાર, સ્તિબ્ધ, દસ્ત ઉતારનાર અને ભાંગાને સાંધનાર પણ છે.

તળેલું માંસ બનાવવાની રીત.

શુદ્ધમાંસવિધાનેન માંસં સમ્યક્પ્રસાપિતમ્ । પુનસ્તદ્વાજ્યે સમ્મૃષ્ટં તલિતં પ્રોચ્યતે ઘૃથૈઃ ॥ તલિતં ચલમેષામિમાંસૌજઃશુક્રદ્વિકૃત્ । તર્પણં લઘુ મુક્તિર્થં રોચનં દૃઢતાકરમ્ ॥

શુદ્ધ માંસની રીતિ પ્રમાણે સારીપેટે માંસને પકાવી પાછું તેને ધીમાં તળી દેવામાં આવે એટલે તળેલું માંસ કેહેવાય છે. તળેલું માંસ વૃષ્ટિ આપનાર, હલકું, બહુ સ્તિબ્ધ, રૂચિકારક, શરીરની દૃઢતા કરનાર, અને બળ, બુદ્ધિ, આશિ, માંસ, આજ, તથા વીર્યને વધારનાર છે.

માંસને લોઢાના કાંટાથી પકાવવાની રીત.

કાલસ્રવ્ણાદિમાંસાનિ ગ્રન્થિતાનિ જ્વલાકયા । ઘૃતં સલવણં દત્તા નિર્ઘૃયે દહને પચેત્ ॥ તત્તુ શૂલ્યમિદં પ્રોક્તં પાકકર્મવિચક્ષણૈઃ । શૂલ્યં પલં સુધાતુલ્યં રુચ્યં વદ્ધિકરં લઘુ । કષ્ણવાતહરં ચલ્યં કિશ્તિપિત્તકરં હિ તત્ ॥

જમણા પડઆની ગાંઠ વગેરેનાં માંસોને લોઢાની સળીમાં ઘાલી થી તથા લૂણ નાળીને નિર્ઘૃમ આશિમાં પકાવવામાં આવે એટલે તેને પાકક્રિયા બ-

ણનાર પુરૂષો શૂલ્યા માંસ કેહે છે. એ માંસ અમૃત બેલું છે, રૂચિકારક, આશિને પ્રદીપ્ત કરનાર, હલકું, કઠ્થ તથા વાયુને હરનાર, બળ આપનાર અને કાંઈક પિત્ત કરનાર છે.

માંસ શુંગાટક.

શુદ્ધમાંસં તત્કૃત્ય કર્ત્તિતં સ્વેદિતં જલે । લવણહિહુલવળમરિચાદ્રિકસંયુતમ્ ॥ ઇલાજીરકધાન્યાકનિમ્બૂરસતમન્વિતમ્ । ઘૃતે સુગન્ધે તદ્ઘૃતં માંસશૂદ્ધાટકોચ્યતે ॥ માંસં શૂદ્ધાટકં રુચ્યં વૃષ્ણં ચલકૃદ્ ગુરુ । વાતપિત્તહરં દુષ્યં કફત્રયીર્યવર્ધનમ્ ॥

શુદ્ધ માંસ ઝીણું ઝીણું કાપી પાણીમાં પકાવવું. પછી તેમાં લવીંગ, હીંગ, લૂણ, મરી, આદુ, એળચી, જીરું, ધાણા તથા લીંબુનો રસ નાળી સુગંધી ધીમાં પકાવવામાં આવે એટલે તે માંસ શુંગાટક કેહેવાય છે. માંસ શુંગાટક રૂચિકારક, પુષ્ટિ આપનાર, બળ આપનાર, ભારે, વાયુ તથા પિત્તને હરનાર, શ્લેથુનશક્તિને વધારનાર, કષ્ણને તોડનાર અને વીર્યને વધારનાર છે.

માંસના રસા.

સિદ્ધમાંસરસો રુચ્યઃ શ્રમશ્વાસક્ષયાપહઃ । શીળનો વાતપિત્તઘ્નઃ સ્ત્રીણાનામલ્પરેતસામ્ ॥ વિશ્લિષ્ટમપ્રસન્નીનાં શુદ્ધાનાં શુદ્ધિકાઢિણામ્ ॥ સ્થૂલોજોબઝ્ઢીનાનાં જ્વરસીળસતોરસામ્ ॥ પ્રસ્યતે સ્વરઢીનાનાં દૃષ્ટાયુઃશ્રવણાર્થિનામ્ । પ્રકારાઃ કથિતાઃ સન્તિ ચદ્વો

માંસસમ્મવાઃ ॥ ગ્રન્થવિસ્તારમીતેસ્તે
મવા નાત્ર પ્રકીર્તિતાઃ ॥

પકાવેલા માંસનો રસ રચિકારક,
તુમ્મિ આપનાર, વાયુ તથા પિત્તને
હણનાર અને શ્રમ, થાસ તથા કષય
એવાને મટાડનાર છે. ક્ષીણ થએલા,
અદ્યપવીર્યવાળા, બીખાઇ ગએલા તથા
બાગેલા સાંધાવાળા, શરીરની સફાઈને
ઘચ્છનારા, સ્મૃતિવગરના, એજ તથા
બળવગરના, જનરથી ક્ષીણ થએલા,
છાતિમાં ક્ષતવાળા, સ્વરભંગ થએલા,
નેત્રની શક્તિને ઘચ્છનારા, આયુષ્યની
રિયતિને ઘચ્છનારા, કાનની શક્તિને
ઘચ્છનારા તથા સ્વસ્થ શરીરવાળાઓને
પણ માંસનો રસ હિતકારી છે. શાઓમાં
માંસસંબંધી ઘણા પ્રકારો કહેલા છે;
પરંતુ અંધનું લંબાણ થવાની બીકથી તે
પ્રકારો મેં કલા નથી.

શાક પકાવવાની રીત.

હિહુઝીરયુતે તૈલે સિપેચ્ચાર્ક મુલ-
ળિહત્ત્વ ॥ લવણં ચામ્લચૂર્ણાદિસિદ્ધે
હિહૂદર્કે સિપેત્ ॥ इत्येवं सर्वशाकानां
साधनेऽभिहितो विधिः ॥

તેલમાં હીંગ તથા જીરાનો વધાર
મુઠી તેમાં સારી રીતે સમારેલું શાક
નાખવું. પાણી રહ્યા પછી ઘણું આટાં
ચૂણુ વગેરે તથા હીંગનું પાણી તેમાં
નાખવું. સધળાં શાકો રાંધવાનો આજ
પ્રકાર છે.

મંડ.

સમિતા મર્દયેદાજ્યર્જલેનાપિ ચ સ-

નયેત્ ॥ તસ્યાસ્તુ વટિકાં કૃત્વા પચેત્સ-
ર્પિપિ નીરસામ્ ॥ एलालवङ्गकर्पूरमरी-
चाचैरलङ्कृते ॥ मज्जयित्वा सितापाके
ततस्तां च समुद्धरेत् ॥ अयं प्रकारः
संसिद्धौ मण्ड इत्यभिधीयते ॥

સજયેત્ મર્દયેત્

મણ્ડસ્તુ બુંદળો તૃપ્તો વલ્ચઃ સુમ-
ધુરો ગુરુઃ ॥ पिचानिलहरो रुच्यो वी-
सायीनां सुपूजितः ॥ समिता शर्करास-
र्पिर्निर्मिता अपरेऽपि ये । प्रकारा अ-
मुना तुल्यास्तेऽपि चेत्तद्गुणाः स्मृताः ॥

પરસુદીને ધીધી તથા પાણીથી પણ
હુંપવી. પછી તેની વડીઓ કરી ધીમાં
આકરી પકાવવી. એળથી, લવિંગ,
લીમસેની બરાસ, કપુર તથા મરી આદિ
જમાં નાખેલાં હોય એવા સાકરના પાકમાં
(આસલીમાં) તે વડીઓને બાળીને કા-
હાડી લેવી. આ પ્રકારથી થાય તે મંડ
પૃષ્ઠિ આપનાર, મૈથુનશક્તિને વધાર-
નાર, બળ આપનાર, બહુ મધુર, ભારે,
પિત્ત તથા વાયુને હરનાર, રચિકારક
અને પ્રદીપ્ત અગ્નિવાળાઓને વાસ્તે સારો
છે. પરસુદી, સાકર અને ધીધી બના-
વવામાં આવતા બીજ પ્રકારે પણ આ
પ્રકાર જવાબ છે અને મુશોમાં પણ એ-
પ્રમાણેજ છે.

સંખાવ.

पर्य्याः साज्यसमिता निर्मिता घृत-
मर्जिताः । कुटिताथालिताः शुद्धशर्करा-
भिर्विमर्दिताः ॥ तत्र चूर्णं सिपेदेला-
लवङ्गमरिचानि च । नालिकेरं सकर्पूरं

ચારવીજાન્યનેકથા ॥ ઘૃતાક્તસમિતા
 શુદ્ધોટ્ટિકા રચિતા તતઃ । તસ્યાન્તઃપૂ-
 રણં તસ્ય કુર્યાન્મુદ્રાં દદાં મુધીઃ ॥ સ-
 પિંપિ પ્રચુરે તાં તુ મુષ્ણેન્નિપુણો જનઃ ।
 પ્રકારઘ્નૈઃ પ્રકારોડયં સમ્પાવ ઇતિ કી-
 ત્તિતઃ ॥ મદ્રકસ્ય સમો જ્ઞેયઃ સમ્પા-
 વોપિ ગુણેર્જનૈઃ ॥

પરમુદીને ધીનું મોણુ ઈઈ પાપડી બ-
 નાવી ધીમાં તળીને કુટવી, ચાળી નાખવી
 અને પછી શુદ્ધ સાકરનું ગુરૂં તેમાં ચાળી
 ચાળીને ભેળવવું. એમાં અનેક એળચી,
 લવીંગ, મરી, ટોપડું, બીમસેની કપુર
 અને આરણીનાં બીજ નાખવાં. પછી
 ધીના મોણુવાળી પરમુદીની બડી રાટ-
 લી કરી તેની અંદર પેલા ચૂર્ણનું પૂરણુ
 ભરી દૃઢ રીતે મોઢોડું બંધ કરી દેવું.
 એ રાટલીને સમજી મોણુસે આઝા ધીમાં
 પકાવવી એટલે તે સંપાવ થાય છે એમ
 પાકશાસ્ત્રીઓએ કહ્યું છે. આ સંપાવના
 ગુણુ મંડકનાજેવાજ છે એમ સમજવું.
 કર્પૂરનાલી.

ઘૃતાઢ્યયા સમિતયા લઘ્વં કૃતા
 પુટં તતઃ । લઘ્વદ્રોષણકર્પૂરયુતયા સિત-
 યાઢન્વિતમ્ ॥ પ્વેદાઢ્યેન સિદ્ધેપા
 શેયા કર્પૂરનાલિકા । સમ્પાવસદશી
 શેયા ગુણૈઃ કર્પૂરનાલિકા ॥

ધીના મોણુવાળી પરમુદીમાં લવીંગ,
 મરી અને બીમસેની બરાસવાળી
 સાકર ભેળવી તેનો લાળો પુટ કરીને
 ધીમાં પકાવવો એટલે કર્પૂરનાલિકા થાય
 છે. કર્પૂરનાલિકામાં સંપાવના જેવાજ
 ગુણુ છે.

દેનિકા.

સમિતાયા ઘૃતાઢ્યયા વાર્ત્તં દીર્ઘા
 સમાચરેત્ । તાસ્તુ સન્નિહિતા દીર્ઘા
 પીટસ્યોપરિ ધારયેત્ ॥ વેલ્લયેદેલ્લનેનૈત
 યથૈકા પર્યટી ભવેત્ । તતશ્ચુરિકયા ત
 તુ સંલગ્નામેવ કર્તવ્યેત્ ॥ તતસ્તુ વેલ્લયે
 ઝૂયઃ શ્વટ્કેન ચ લેપયેત્ । શાલિચૂપં
 ઘૃતં તોયં મિથિતં શ્વટ્કં વદેત્ ॥ તત
 સંઘત્ય તલોપ્ત્રીં વિદધીત પૃથક્ પૃથક્
 પુનસ્તાં વેલ્લયેલોપ્ત્રીં યથા સ્પાન્મળ
 લાકૃતિઃ ॥ તતસ્તાં મુષ્ણેદાઢ્યે ભવેયુઃ
 પુટાઃ સ્ફુટાઃ । મુગન્ધયા શર્કરયા ત-
 દુદ્ધલનમાચરેત્ ॥ સિદ્ધેપા ફેનિકા-
 નાત્રી મળ્લકેન સમા ગુણૈઃ । તતઃ કિ-
 શ્ચિલ્લપુરિયં વિશેષોડયમુદાહૃતઃ ॥

વેલ્લયેત્ પ્રસારયેત્ । વેલ્લનઃ વેલ્લન ઇતિ
 લોકે । પર્યટી રોટી લીપ્ત્રીં લા ઇતિ લોકે ।

ધીના મોણુવાળી પરમુદીની લાંબી
 લાંબી વાટો બનાવી તેઓને દુકદુકડી
 લાકડાના ચક્રાપર લાંબી મુકવી અને
 તેઓમાંથી એક પાપડી થાય એમ
 વેલ્લણથી વણવી. પછી છરીવતે એ
 પાપડીને સંલગ્ન રીતેજ કાપવી. તેને
 પાછી વણીને તેનાપર સઢામણુ ચાપ-
 ડવું. ચોખાનો લોટ, ધી અને પાણી
 મળીને સઢામણુ કેહેવાય છે. પછી તેને
 વીટીને બુદા બુદા લુવા કરી નાખવા.
 લુવાને પાછા વણી ગાથ રાટલી બના-
 વીને તેને ધીમાં પકાવવી એટલે નોખ-
 નોખા પુટ થાય છે. એ પુટાને મુમંધી-
 વાળી સાકરની ચાસણી ચડાવવી. આ

પ્રમાણે અને તે ફેનિકા કેહેવાય છે.
તેમાં મંડકના બેવા શુણે છે પણ તે
કાંધક હલકી થાય છે એટલેા વિશેષ છે.

સુંવાળી.

સમિતાયા ઘૃતાક્તાયા લોપ્ત્રીં કૃતા
ચ બેહ્લયેત્ । આજ્યે તાં મર્જયેત્સિદ્ધાં
શપ્તકુલી ફેનિકાણા ॥

ધીના મોણવાળી પરમુદીના લુવા
કરીને તેઓને વેણલાથી વણવા અને
ધીમાં પકાવવા એટલે તે સુંવાળી કેહેવા-
યછે. સુંવાળીમાં ફેનિકાના બેવા શુણે છે.

સેવના લાડુ.

ઘૃતાલ્પયા સમિતયા કૃતા સૂચાણિ
તાનિ હ । નિપુણો મર્જયેદાજ્યે પઞ્ડ-
પાકેન યોજયેત્ ॥ શુક્તેન મોદકાન કુ-
ર્યાત્ તે ગુર્મમ્બકા યથા ॥

ધીવાળી પરમુદીની સેવ બનાવી
તેને ધીમાં પકાવવી અને સાકરની
ચાસણીમાં નાખવી. પછી તેના લાડુ
વાળવામાં આવે તે સેવના લાડુ કેહેવાય
છે. એ લાડુમાં મંડકના બેવા શુણે છે.

મોતીચૂરના લાડુ.

મુદાનાં ધૂમસી સમ્યક્ ધોલયેચિ-
ર્મલાઽમ્બુના । કટાહસ્ય દ્વતેર્ધ્વે શર્કરં
સ્થાપયેત્તતઃ ॥ ધૂમસાં તુ દ્રવીમૂતાં પ્ર-
સિપેત્ શર્કરોપરિ । પતન્તિ વિન્દવસ્ત-
સ્માત્તાન્ સુપકાન્ સમુદરેત્ ॥ સિતા-
પાકેન સંયોજ્ય કુર્યાદસ્તેન મોદકાન્ ।

શર્કરં શર્કરાં હિતિ લોકે ।

લઘુર્ગ્રાદી ત્રિદોષઃ સ્વાદુઃ શીતો

રુચિમદઃ । ચક્ષુષ્યો જ્વરહૃદ્વલ્યસ્તર્પણો
મુદ્ગમોદકઃ ॥

મગની છડીઆર ઘણતા લોટને નિ-
ર્મળ પાણીમાં સારી રીતે ધોળવો. પછી
કડાયા ઉપર ગ્રાસ મુકીને તે ધોળેલા
રસને ગ્રાસ ઉપર નાખવો. ગ્રાસમાંથી
જ દીપાં પડે તેઓને સારી પેઠે પકાવી
સાકરની ચાસણીમાં નાખીને હાથવતે
લાડુ વાળવા. એ લાડુ હલકા હસ્તને
શકનાર, નથુ દોષને મટાડનાર, સ્વા-
દિષ્ટ, ટાઢા, શ્વિ ઉપબવનાર, નેત્રને હિ-
તકરી, જ્વરને મટાડનાર, બળ આપ-
નાર અને તૃપ્તિ આપનાર છે.

ખુંદીના લાડુ.

एवमेव प्रकारेण कार्या वैशनमोद-
काः ते चल्पा लघवः शीताः किंषिद्वा-
तकरास्तथा ॥ विष्टम्भिना ज्वरघ्नाश्च
पित्तरक्तफापहाः ॥

મોતીચૂરના લાડુની પેઠેજ ચણાના
લોટના લાડુ કરવામાં આવે તે વેશન
મોદક (ખુંદીના લાડુ) કેહેવાય છે. ખું-
દીના લાડુ બળ આપનાર, હલકા, ટાઢા,
કાંધક વાયુ કરનાર, મળને શકનાર, જ્વ-
રને મટાડનાર અને પિત્ત, શોહીનો
બીગાડતથા કફ એઓને નાશ કરનાર છે.

દુઝંધૂધિકા.

तण्डुलचूर्णविमिश्रित नष्टरीरेण सा-
न्त्रपिष्टेन । दृढकृषिकां विदध्यात् च
पचेत्सर्पिषा सम्यक् ॥ अथ तां कोरि-
तमध्यां घनपयसा पूर्णगर्भा च । शट्क-
मुदितवदनां तप्तघृते पकवदनां च ॥

અતિપાણ્ડુસખંડપાકે સ્થપયેત્કર્પૂરવાસિતે
કુશલઃ । અથ દુગ્ધકૃષિકા સા વલ્યા
પિત્તાનિલાપદ્યા ચાપિ ॥ દૃપ્યા શ્રીતા
શુર્વી શુક્રકરી ચૂંદણી રુચ્યા । વિદ-
ધાતિ કાયપુષ્ટિ દર્શિ દૂરપ્રસારિણી સુ-
ચિરમ્ ॥

કુધ નહીં નીકળી જવાને વાસ્તે ઘાટા
લોટમાં ચોખાનો લોટ મેળવી તેની દૃઢ
કુંપી બનાવીને તેને ધીમાં સારી રીતે
પકાવવી. પછી તેનો વચલો ભાગ કોરી
તેમાં કુધનો રેડ ભરી સડામણથી
મોઢોડું બંધ કરી ઉના ધીમાં પકાવવી.
મોઢોડું પાકી બંધ ત્યારે નિપુણ માણસે
તેને કપુરથી વાસેલી બહુજ ઘોળી
ખાંડની ચાસણીમાં મેળવી. આ પ્રમા-
ણે કુગ્ધકૃષિકા થાય છે. કુગ્ધકૃષિકા બળ
આપનાર, પિત્ત તથા વાયુને હણનાર,
કામનાને વધારનાર, ટાઢી, ભારે, વીર્યને,
વધારનાર, ધાતુઓને વધારનાર, રચિકા-
રક, કાપાને પુષ્ટ કરે છે અને દૃઢિને લાંબા
કાળસુધી દૂર પોઢોંથી રક એવી કરે છે.

જલેખી.

નૂતનં ઘટમાનીય તસ્માન્તઃ કુશલો
જનઃ । પ્રસ્યાર્પપરિમાણેન દધ્નામ્લેન
પ્રલેપયેત્ ॥ દ્વિપ્રસ્યાં સપિતાં તત્ર દ-
ધ્યમ્લં પ્રસ્યસમ્મિતમ્ । ઘૃતમર્ધગરાવં
ચ ઘોલયિત્વા ઘટે સિપેત્ ॥ આતપે
સ્થાપયેત્તાવશાવધાતિ તદમ્લતામ્ ।
તતસ્તત્પ્રસિપેત્યાત્રે સન્નિદ્રે માજને તુ
તત્ ॥ પરિશ્રામ્ય પરિશ્રામ્ય તત્ત્વંતો
ઘૃતે સિપેત્ । પુનઃ પુનસ્તદાદ્યત્યા ચિ-

દધ્યાન્મળહાકૃતિમ્ ॥ તાં સુપકાં ઘૃ-
તાન્નીલા સિતાપાકે તનુદ્રવે । કર્પૂરાદિ-
સુમન્થે ચ સ્નાપયિતોદ્ધરેત્તતઃ ॥ એપા કુ-
ળલિની નામ્ના પુષ્ટિકાન્તિવલમ્બદા । ધા-
તુદ્ધિકરી દૃપ્યા રુચ્યા ચ સિપતર્પણા ॥

રાંધવામાં કુશલતાવાળા માણસે નવો
ધડો લાવી તેની અંદર બનીશ રૂપીઆ-
ભાર ખાટું દહીં ચોપકડું. પછી એકસો
અઠ્યાવીશ રૂપીઆભાર પરસુદી, ચાસક
રૂપીઆ ભાર ખાટું દહીં અને અરધો
વાટકો ધી એઓને ઘોળી પેલા ધડામાં
નાખી બસબસીને ખાટો ગાળ આવતાં-
સુધી તેને તડકામાં સુકી રાખવો. પછી
એ ગાળને નીચે કાણાવાળા વાસણમાં
નાખી ફેરવી ફેરવીને તપાવેલા ધીમાં
નાખવો. આ પ્રમાણે વારંવાર આવૃત્તિ
કરી મંડલ જેવી આકૃતિ બનાવવી. એ
સારી રીતે પાકી બંધ ત્યારે ધીમાંથી
કાઢાડી સર્થ કપુર ચાદિથી સુગંધી કરે-
લી સાકરની પાતળી ચાસણીમાં નાખીને
કાઢાડી લેવી એટલે તે જલેખી યથ ઠંડ-
વાયછે, જલેખી પુષ્ટિકારક, કાંતિ આપનાર,
બળ દેનાર, ધાતુની વૃદ્ધિ કરનાર, શ્રે-
યુનશક્તિને વધારનાર, રચિકારક અને
પુરત ત્વમિ આપનાર છે.

પાછળથી પીરસવાના

પદાર્થો વિષે.

શ્રીખંડ.

આદ્યો માદિપમમ્મમ્મુરારિતં દધ્યા-
દકં ઘર્કરાં શુષ્કાં પ્રસ્યપુગોન્મિતાં શુ-

ચિપટે કિચ્ચિચ કિચ્ચિત્તિયેત્ । દુગ્ધે-
નાર્થઘટેન ઘૃણમયનવસ્થાલ્યાં દ્વં સ્નાવયે-
દેલાવીજલવદ્નન્દ્રમરિચૈયોગ્યૈશ્ચ તથો-
જયેત્ ॥ મીમેન પ્રિયમોજનેન રચિતા
નામ્ના રસાલા સ્વયં શ્રીકૃષ્ણેન પુરા શુ-
નઃપુનરિયં પ્રીત્યા સમાસ્વાદિતા । એવા
યેન વસન્તર્વાજિતદિને સંસેવ્યતે નિત્યશ-
સ્તસ્ય સ્વાદતિવીર્યવૃદ્ધિરનિશં સર્વેન્દ્રિ-
યાણાં વલમ્ ॥ ગ્રીષ્મે તથા શરદિ યે
રવિશોપિતાઙ્ગા યે ચ પ્રમચ્ચનિતામુર-
તાતિસ્તિભાઃ । યે ષાપિ માર્ગપરિસર્પણ-
શીર્ણગાત્રાસ્તેપામિયં વપુષિ પોષણમાયુ
કુર્યાત્ ॥ રસાલા શુકલા વલ્પા રોચની
વાતપિત્તજિત્ । દીપની ઘૃહ્ણી ક્ષિત્ત્યા
મધુરા શિશિરા સરા । રક્તપિત્તં તૃપા-
દાઈ પ્રતિજ્ઞપાયં વિનાશયેત્ ॥

પ્રથમ પાંચસો બાર તોલા બાર ભેંસનું
દુધ લઈ તેને અરધો અરધ ખાળી
માટીના નવા હાંડલામાં તેનું બસો છપત્ર
તોલાબાર દહીં જમાવવું. એ દહીં ખાટું,
પાણીવગરનું અને કઠણ થાય ત્યારે તેને
સ્વચ્છ લુગડામાં નાળી તેમાં બસો
છપત્ર તોલાબાર ધોળી સાકર ભેળવવી.
તે એવી રીતે કે દહીંમાં થોડી થોડી
સાકર નાખતા જવું અને સ્વચ્છ પાત્રમાં
તેનો ઘટો રસ લુગડામાંથી ઝરાવતો
જવો. પછી એ રસમાં એળચી, લવીંગ,
લીમસેની બરાસ અને ગરી થોડા અંશે
નાખવાં એટલે તે શ્રીખંડ થાય છે. પૂર્વે
ભોજનોપર પ્યારવાળા લીમસેને પોતાના
હાથથી આ શ્રીખંડ બનાવ્યું હતું અને

શ્રીકૃષ્ણ લગવાને પ્રીતિથી વારંવાર તેનો
સ્વાદ લીધો હતો. જે પુરૂષ વસંતઋતુ
વગરના બીજા દિવસોમાં નિત્ય આ
શ્રીખંડનું સેવન કરે તે પુરૂષને નિરંતર
વીર્યની બહુજ વૃદ્ધિ થાય છે અને સધળી
દેદ્રિયોનું બળ વધે છે. જેઓનાં અંગ
શ્રીખંડનું અને શરદઋતુમાં સૂર્યના
તાપથી તપી ગયાં હોય, જેઓ મદો-
ન્મત્ત સ્ત્રીઓના સંભોગથી બહુ પરિશ્રમ
પામ્યા હોય અને જેઓનાં ગાત્ર મુસા-
દરી કરતાં માર્ગમાં ચાલવાથી શિથીલ
થઈ ગયાં હોય તે પુરૂષોના શરીરમાં
શ્રીખંડ તુરત પોષણ કરે છે. શ્રીખંડ
વીર્યને વધારનાર, બળ આપનાર, રચિકા-
રક, વાયુ તથા પિત્તને મટાડનાર, અગ્નિને
પ્રદીપ્ત કરનાર, પુષ્ટિ આપનાર, સ્તિગ્ધ,
મધુર, ટાકું, હસ્ત ઉતારનાર અને ર-
ક્તપિત્ત, તરશ, દાહ તથા સળીખમનો
વિનાશ કરનાર છે.

સાકરનું સરખત.

જલેન શીતલેનૈવ ધોલિતા શુભ્રશ-
કંકરા । પણા લવઙ્કર્પૂરમરિચૈશ્ચ સમ-
ન્વિતા ॥ શર્કરોદકનામ્ના તત્પ્રસિદ્ધં
વિદુષાં શુભે ॥ શર્કરોદકમાલ્યાતં શુ-
ક્લં શિશિરં સરમ્ । વલ્યં રુચ્યં લઘુ
સ્વાદુ વાતપિત્તવ્રણાશનમ્ ॥ મૂર્ચ્છાઞ્ચ-
દિતૃપાદાહજ્વરશાન્તિકરં પરમ્ ॥

ટાકા પાણીમાં ધોળી સાકરને ધોળી
તેમાં એળચી, લવીંગ, લીમસેની બરાસ
તથા મરી નાખવાં એટલે તે સાકરનું
સરખત કેહેવાય એમ વિદ્વાનો ઠેરે છે.

સાકરનું શરબત વીર્યને વધારનાર, ટાકું, હસ્ત ઉતારનાર, બળ આપનાર, રચિકારક, હલકું, મધુર અને વાયુ, પિત્ત, મૂર્છા, ઉલટી, તરસ, દાહ તથા જ્વરને શાંત કરનાર છે.

પ્રપાનકોવિષે.

આંખાના ફલનું પ્રપાનક.

આન્નમામં જલે સ્થિત્તં મદિતં દૃઢપા-
ણિના । સિતાશીતામ્બુસંયુક્તં કર્પૂરમરિ-
ચાન્વિતમ્ ॥ પ્રપાનકમિદં શ્રેષ્ઠં ભીમસે-
નેન નિર્મિતમ્ । સઘો રુચિકરં વલ્યં
શીઘ્રમિન્દ્રિયતર્પણમ્ ॥

કાચું આંખું લઘુ તેને પાણીમાં પકાવી
દૃઢ હાથથી ચોળી નાખીને તેમાં સાકર,
ટાકું પાણી, ભીમસેની બરાસ અને મરી
નાખવામાં આવે તે આંખાનું પ્રપાનક
કેહેવાય છે. આ પ્રપાનક ભીમસેને બના-
વ્યું હતું તે શ્રેષ્ઠ છે, બળ આપનાર છે
અને તુરતજ ઇન્દ્રિયોને તૃપ્ત કરનાર છે.

આંબડીના ફલનું પ્રપાનક.

અમ્લિકાયાઃ ફલં પકં મદિતં વા-
રિણા દૃઢમ્ । શર્કરામરિચૈર્મિથં લવકે-
ન્દુસુવાસિતમ્ ॥ અમ્લિફલસમ્મૂતં પા-
નકં વાતનાશનમ્ । પિત્તશ્લેષ્મકરં કિ-
શ્તિ સુરુચ્યં વહ્નિવોધનમ્ ॥

આંબડીના પાકા કાતરાને પાણીમાં
ખૂબ ચોળી તેમાં સાકર, મરી, લવંગ
અને ભીમસેની બરાસ નાખવામાં આવે
એટલે તે આંબડીનું પ્રપાનક કેહેવાય છે.
એ પ્રપાનક વાયુનો નાશ કરનાર, કાં-

ઈક પિત્તને તથા કફને કરનાર, બહુ
રચિકારક અને અગ્નિને જાગ્રત કરનાર છે.

લીંબુનું પ્રપાનક.

માર્ગૈકં નિમ્બુજં તોયં પદ્માર્ગં શર્ક-
રોદકમ્ । લવઙ્ગમરિચૈર્મિથં પાનં પાન-
કયુત્તમમ્ ॥ નિમ્બૂફલભવં પાનમલમ્લં
વાતનાશનમ્ । વહ્નિદીપ્તિકરં રુચ્યં સમ-
સ્તાહારપાચકમ્ ॥

એક ભાગ લીંબુના રસમાં છ ભાગ
પાણી નાખવું અને તેમાં લવંગ તથા
મરી નાખવાં એટલે લીંબુનું પ્રપાનક
થાય છે. આ પ્રપાનક ઉત્તમ છે, બહુ
ખાટું, વાયુનો નાશ કરનાર, અગ્નિને દીપ્ત
કરનાર, રચિકારક અને સઘળા આહા-
રોને પચાવનાર છે.

ધાણાનું પ્રપાનક.

શિલાયાં સાધુ સમ્પિપ્તં ધાન્યકં વ-
સ્ત્રગાલિતમ્ । શર્કરોદકસંયુક્તં કર્પૂ-
રાદિયુસંસ્કૃતમ્ ॥ નૂતને મૃન્મયે પાષે
સ્થિતં પિત્તહરં પરમ્ ॥

ધાણાને છીપર ઉપર ખૂબ વાટી
છુગડથી ગાળીને તેમાં સાકરનું પાણી
નાખવામાં આવે અને ભીમસેની બરાસ
આદિનો સંસ્કાર દેવામાં આવે એટલે
તે ધાણાનું પ્રપાનક થાય છે. એ પ્રપા-
નકને માટીના નવા વાસણમાં રાખી
સારી રીતે થંડું કરીને પીવું. આ પ્રપા-
નક પિત્તને બહુજ તોડનાર છે.

કાંજીનું પ્રપાનક.

વાજીવિવિદ્વત્સવસરે ઓનિતઃ ।
કાઙ્ગિકં રોચનં રુચ્યં પાચનં વહ્નિ-

દીપનમ્ ॥ શૂલાઞ્જીર્ણવિવન્ધનં કોષ્ઠશુ-
દ્ધિકરં પરમ્ । ન ભવેત્ કાઞ્જિકં યત્ર
તત્ર જાલિઃ પ્રદીપતે ॥

કાંછનો વિધી વડાં બનાવવાના વિધ-
યમાં લખ્યો છે. કાંછનું પ્રપાનક કાંતિ
આપનાર, રૂચિકારક, પાચન, અગ્નિને
તૃપ્ત કરનાર અને શૂલ, અશ્વર્ણ, તથા
મળબંધ એવાને મટાડનાર છે તથા
ઠંડાને બહુ જ સાફ કરનાર છે. કાંછ
ન મળે તો તેને બદલે નીચે લખેલી
ભસિનો ઉપયોગ કરાવવો.

ભસિ.

આમમાત્રફલં પિપ્તં રાજિકાલવણા-
ન્વિતમ્ । અષ્ટદિહ્યુતં પૂતં ઘોલિતં
જાલિરુચ્યતે ॥ જાલિર્હરતિ જિહ્વાયાઃ
કૃષ્ણસં કણ્ઠશોધની । મન્દમન્દં વુ પીતા
સા રોચિની વત્તિવોધિની ॥

આંખાનાં કાચાં પ્રક્રમે વાટી તેમાં
શાદ, લૂણ તથા શેકેલી હાંગ નાખી સાફ
કરીને પાણીમાં ઘોળવું એટલે તે ભસિ
કહેવાય છે. ભસિ જીભનાં કુંઠિતપણાને
મટાડે છે અને ઠંડને સાફ કરે છે. એ
ભસિ ધીરે ધીરે રીલામાં આવે તો રૂચિ
ઉપજાવે છે અને અગ્નિને જાગ્રત કરે છે.

છાશ.

તુર્યાગ્નિન જલેન સંયુતમતિસ્પૂલં સ-
સ્મલે દધિ પ્રાયો માદિપમમ્બુકેન વિમલે
રુદ્રાગ્ને મીલયેત્ । અષ્ટં દિહ્યુતં ચ જીરકં
ચ લવણં રાત્રીં ચ કિશ્કિન્મિતાં પિપ્તં
ત્ર વિમિશ્રયેદ્રવતિ તત્તત્રં ન કસ્ય
મેયમ્ ॥ તત્રં રુચિકરં વત્તિદીપનં પા-

ચનં પરમ્ । હરે યે ગદાસ્તેપાં નાશનં
રુચિકારકમ્ ॥

ધણું કરીને ભેંસના બહુ બડા, સારા
અને ખાટા દહીંમાં તેના ચોથા ભા-
ગનું પાણી નાખીને નિર્મલ માટીના
કામમાં રવાઇથી વલોવવું અને પછી તેમાં
શેકેલાં હાંગ, જીરું, લૂણ તથા વાટેલી
ચોટીક રાઇ મેળવવી એટલે તે તત્ર (છાશ)
થાય છે. એ છાશ ઠાને પ્રિય ન લાગે
સર્વને પ્રિય લાગે. એ છાશ રૂચિકારક,
અગ્નિને દીપ્ત કરનાર, બહુ જ પાચન,
પેટના સધળા રોગોનો નાશ કરનાર
અને તૃપ્તિ આપનાર છે.

દુધ પિવા વિધે.

વિદાહીન્યશ્વપાનાનિ યાનિ ક્ષુદ્રે રિ
માનવઃ । તદ્વિદાહમશાન્ત્યર્પ મોજનાન્તે
પયઃ પિવેત્ ॥

દુગ્ધસ્વાપરે ગુણા ઉક્તા એવ દુગ્ધવર્ગે ।
કે જે બળતરાં કરનારાં અત્ર પાનનો
ઉપયોગ કરવામાં આવે છે તેઓની બળ-
તરાની સાંતિ કરવાને વાસ્તે જમી રહ્યા
પછી માણસે દુધ પીવું. દુધમાં જે બીજા
સુષ્કો છે તેઓ વિષે દુધના વર્ગમાં કમ-
વામાં આવશે.

સાથવો.

ધાન્યાનિ આદ્યશ્રદ્ધાનિ યદ્યપિદ્ધાનિ
સક્તવઃ ॥

તાવડામાં શેડીને પંડીથી દળવામાં
આવેલાં ધાન્યો સાથવો કહેવાય છે.

જવનો સાથવો.

યવનાઃ સક્તવઃ ત્રીના દીપના લય-

વઃ સરાઃ । કફપિત્તહરા રુક્ષા લેવ-
નાશ્ચ પ્રકીર્તિતાઃ ॥ તે પીતા વલદા
દૃષ્ટ્યા બૃંહણા મેદનાસ્તથા । તર્પણા મ-
ધુરા રુચ્યાઃ પરિણામે વલાવહાઃ ॥
કફપિત્તશ્રમશ્લુત્તૃદ્વદ્ધિનેત્રામયાપહાઃ ।
મશસ્તા ધર્મદાહાદ્યવ્યાયામાર્તશરીરિ-
ણામ્ ॥

જવનો સાથવો ટાઢો, અગ્નિને દીપ્ત
કરનાર, હલકો, હસ્ત ઉતારનાર, કંદ
તથા પિત્તને હરનાર, રક્ત અને મળને
ઉપેકનાર છે. સાથવો પીવાથી ખળ વધે,
મૈથુનશક્તિ વધે, પ્રુષ્ઠિ યાય, હસ્ત લાગે,
દૃષ્ટિ યાય, મીઠાશ આવે, રુચિ યાય,
પરિણામે ખળની હાની યાય, અને
કંદ, પિત્ત, શ્રમ, ભૂખ, તરશ, વધરાળ
તથા નેત્રના રોગ મટે છે. ગરમીથી
તપેલા અને કસરતથી પીડાએલાઓને-
વાસ્તે સાથવો પીવો સાચો છે.

અણા તથા જવનો સાથવો.

નિસ્તુપૈથળકૈર્ભદ્રેસ્તુર્યાશૈશ્વ યવૈઃ
કૃતાઃ । સક્તયઃ સ્ફર્કરાસર્પિર્યુક્તાગ્રીપ્તે-
ડતિપૂજિતાઃ ॥

ફેતરાં કાહાડી નાખેલા શેઠેલા ચ-
ણા અને તેઓના ચોથા ભાગના શેઠેલા
જવ એઓનો સાથવો કરી સાકર અને
ધીની સાથે ખાવો એ ગ્રીષ્મઋતુમાં
બહુ ઉત્તમ છે.

શાળનો સાથવો.

સક્તવઃ શાલિસમ્ભૂતા વહ્નિદા લ-
વવો દિમાઃ । મધુરા ગ્રાહિણો રુચ્યાઃ
પથ્યાશ્ચ વલયુક્તાઃ ॥

શાળનો સાથવો અગ્નિને દીપ્ત કરનાર,
હલકો, ટાઢો, મધુર, હસ્તને રોકનાર,
રુચિકારક, પથ્ય અને ખળ તથા વીર્યને
વધારનાર છે.

સાથવાની સામાન્ય પરિભાષા.

ન શુક્તા ન રદૈરિચ્છતા ન નિશાપા
ન વા વહૂન્ । ન જલાન્તરિતાન્ ન દિ-
સત્કૂનઘાન્ન કેવલાન્ । પૃથક્ પાનં પુન-
ર્દાનં સામિપં પયસા નિશિ । દન્તઞ્ચેદ-
નમુષ્ણં ચ સપ્ત સન્તુપુ વર્જયેત્ ॥

સાથવો જમ્યા પછી ખાવો નહીં,
દાંતથી ચાવીને ખાવો નહીં, રાતમાં ખાવો
નહીં, આઝો ખાવો નહીં, પાણીમાં ઘેળી-
ને ખાવો નહીં, બે વાર ખાવો નહીં અને
એકલો પણ ખાવો નહીં, સાથવાને નક-
શાળ પીવો નહીં. જણે એકવાર ખાધો
હોય તેને બીજાવાર દેવો નહીં, માંસની
સાથે ખાવો નહીં, દુધની સાથે ખાવો
નહીં, રાતે ખાવો નહીં, દાંતથી ચાવવો
નહીં અને ઉનો ઉનો ખાવો નહીં એ
સાત ક્રિયાઓ સાથવામાં છાંટી દેવી.

જવની ધાણી.

યવાસ્તુ નિસ્તુપા ભ્રષ્ટાઃ સ્મૃતા ધાના
इति स्त्रियां । ધાનાઃ સ્પુર્દુર્નરા રુક્ષા-
સ્તુદા સુરવચ્ચ તાઃ ॥ તથા મેદકફ-
ર્જાદિનાશિન્યઃ સમ્પ્રકીર્તિતાઃ ॥

ફેતરાં વગરના શેઠેલા જવ ધાણી
દેહેવાય છે. ધાણી માંડ પચે, રક્ત, તરશ
લગાડનાર, ભારે અને પ્રમેદ કંદ તથા
ઉલટી એઓનો નાશ કરનાર છે.

લાભ.

યેપાં સ્યુસ્તંદુલાસ્તાનિ ધાન્યાનિ
સતુપાણિ ચ । ધ્રુવાનિ સ્ફુટિતાન્યા-
દુર્લાભાનિતિ મનીષિણઃ ॥ લાજાઃ
સ્યુર્ધુરાઃ શીતા લપ્તો દીપનાશ્ચ તે ।
સ્વલ્પમૂત્રમત્તા રૂક્ષા વલ્યાઃ પિત્તકફ-
ચ્છિદઃ ॥ ઉચ્ચતીસારદાદાસ મેદમેદસ્ત-
પાપહાઃ ॥

જ્યોત્સ્નાથી જોખા થાય છે તે ધાન્યોને
દેહતરાંસહિત રોકતાં કુટી બાથ સારે
લાભ દેહેવાય છે. લાભ મધુર, ટાઢ,
હલકા, અગ્નિને દીપ્ત કરનાર, મળ-મૂત્ર
થોડાં પેદા થાય એવા, રૂક્ષ, બળ આપ-
નાર અને પિત્ત, કફ, લઘ્વી, અતી-
સાર, ઠાઠ, લોહીનો બીગાડ, પ્રમેહ,
મેદ, તથા તરસને મટાડનાર છે.

પંચા.

શાલયઃ સતુપા આર્દ્રાં ભ્રષ્ટા અસ્ફુ-
ટિતાશ્ચ તત્ । કુટિતાધિપિટ્તાઃ પ્રોક્તાસ્તે
સ્મૃતાઃ પૃથુકા અપિ ॥ પૃથુકા છરવો
વાતનાશનાઃ શ્લેષ્મણ્ઞા અપિ । સત્તીરા
ચુંદ્રણા દૃષ્ટ્યા વલ્યા મિત્રમલાશ્ચ તે ॥

દેહતરાંસહિત લીલી ચાળને રોટી
તે કુટી ન દોય ત્યાંજ કુટી નાખવી
એટલે તે ત્રિપિટ અથવા પૃથક (૫૫)
કેહેવાય છે. ૫૫ ભારે, વાયુનો નાશ કર-
નાર અને કફ કરનાર છે; તેઓને કુષ-
સહિત ખાવામાં આવે તો પ્રુષ્ઠ થાય,
મૈથુનચક્તિ વધે, બળ વધે અને દરત
લાગે છે.

ઓખા.

અર્ધપક્વઃ સ્વમીધાન્યેસ્તુષ્ણભ્રુવૈશ્વ દો-
લકઃ હોલકોડલ્પાનિલો મેદઃ કફદો-
પત્રયાપહઃ ॥ ભવેચો હોલકો યસ્ય સ
ચ તચદ્રુષો ભવેત્ ॥

શીંગસંબંધી ધાન્યોને અરધાં કાચાં
તોડી ખડના અગ્નિમાં રોકવામાં આવે
એટલે ઓખા કેહેવાય છે. ઓખા અલ્પ-
વાયુવાળા છે અને મેદ, કફ, તથા ત્રણે
રોપને મટાડનાર છે. ઓખા જ ધાન્યના
દોષ તે ધાન્યના તેઓમાં યુક્ત આવે છે.

પોંખ.

યજ્ઞરી તર્પણકા યા યવગોધૂમયોર્મ-
વેત્ । તુષાનતેન સંભ્રષ્ટા પુર્વેષ્વીરિતિ
સા સ્મૃતા ॥

ઝવિયા इति छेके ।

ઝવિ ચક્રમદ્રા વલ્યા મધ્વી પિ-
ચાનિલાપહા ॥

જવ અથવા ધઉની અરધી પાકેલી
મંદરીને લઈ ખડના અગ્નિમાં રોકવામાં
આવે એટલે તે પોંખ કેહેવાય છે. પોંખ
કફ કરનાર, બળ વધારનાર, હલકા ને
પિત્ત તથા વાયુને દહુનાર છે.

ધુધરી.

અર્ધસ્તિષ્ઠાસ્તુ ગોધૂમા અન્વેડપિ
ચળકાદયઃ । કૃત્વાપા इति कथ्यन्ते
चन्द्रनासत्र पण्डितः ॥ કૃત્વાપા છારવો
રૂક્ષા વાતનાશ મિત્રવર્ચસઃ ॥

ધઉને અથવા ચણા આદિ બીજાં
ધાન્યોને અરધાં રંધવામાં આવે એટલે
તે ધુધરી કેહેવાય એમ ચાન્દ્રગ્રામીઓ

કેહે છે. ધુધરી ભારે, રૂક્ષ, વાયુ કરનાર
અને ઝાડો લગાડનાર છે.

તલવટ.

પલલં તુ સમાસ્થ્યાતં સૈસવં તિલપિ-
ટ્કમ્ । પલલં મલકૃદ્વ્યં વાતઘ્નં કફ-
પિત્તકૃત્ ॥ ઘંટણં ચ ગુરુ સ્નિગ્ધં મૂત્રા-
પિક્વયનિવર્તકમ્ ॥

તલને વાટી તેમાં ગોળ ભેળવવામાં
આવે એટલે તલવટ કેહેવાય છે. તલવટ
વિધાને ઝાઝી કરનાર, કામનાને વધાર-
નાર, વાયુને હાલુનાર, કફ તથા પિત્તને
કરનાર, પુષ્ટિ આપનાર, ભારે, સ્નિગ્ધ,
અને મૂત્રના અધિકપણને મટાડનાર છે.

તલનો ખોળ.

તિલકુટું તુ પિण्याકસ્તથા તિલજ-
લિઃ સ્મૃતા । પિण्याકો ગ્લપનો રુક્ષો
વિદ્યમ્ભી દષ્ટિદૂષણઃ ॥

તિલકુટું, પિણ્યાક અને તિલખલિ
એટલાં ખોળનાં નામ છે. ખોળ ગ્લાનિ
કરનાર, રૂક્ષ, મળને રોકનાર અને
દૃષ્ટિને ખરાબ કરનાર છે.

ચોખા.

તળ્દુલો મેહજંતુઘ્નઃ સ નવસ્તતિદુ-
જરઃ ॥

ચોખા પ્રમેહ તથા કૃમિને મટાડનાર
છે. જો ચોખા નવા હોય તો માંડ પચે છે.

इति श्रीभावप्रकाशे कृताज्ञवर्गः ।

અથ વારિવર્ગઃ

પાણી.

પાનીયં સલિલં નીરં કીલાલં જલ-
મમ્બુ ચ । આપો વાર્વારિ કં તોયં પપઃ
પાયસ્તથોદકમ્ ॥ જીવનં વનમ્મોડ
ર્જોડમૃતં ઘનરસોડપિ ચ ॥ પાનીયં
શ્રમનાશનં ક્રમહરં મૂર્છાપિપાસાપદં
તન્દ્રાછર્દિવિવન્ધહૃદ્ગલકરં નિદ્રાહરં ત-
ર્પણમ્ । હૃદયં છત્તરસં હૃજીર્ણશમકં નિ-
સ્યં હિતં ક્ષીતલં લઘ્વચ્છં રસકારણં નિ-
ગદિતં વીયૂપવજીવનમ્ ॥

નામ-પાનીય, સલિલ, નીર, કી-
લાલ, જલ, અંધુ, અપ, વાર, વારિ, કં,
તોય, પયસ્, પાયસ્, ઉદક, છવન, વન,
અંબસ્, અર્લ્પસ, અમૃત અને ઘનરસ,
એટલાં પાણીનાં સંસ્કૃત નામ છે, હિં.
પાની; મ. પાણી; ફા. આપ; અ. માય;
ક. યુનીકા તૈ. નીર; ઈ. Water; લા.
Aqua.

ગુણ-પાણી પરિશ્રમને મટાડનાર,
ખેદને હરનાર, મૂર્છાને તથા તરસને ટા-
ળનાર, બળ દેનાર, નિદ્રાને હરનાર, તૃપ્તિ
આપનાર, પ્રિય લાગે એવું, શુભ રસ-
વાળું, અછર્ણને શમાવનાર, સર્વદા હિત-
કારી, શીતલ, હલકું, સ્વચ્છ, રસના કા-
રણરૂપ, અમૃતની પેઠે છવન આપનાર
અને આલસ્યને, હલદીને તથા મળજ-
નને હરનાર છે.

પાણીના ભેદ.

પાનીયં મુનિभिઃ પ્રોક્તં દિવ્યં ચામ-

મિતિ દિવા' । દિવ્યં ચતુર્વિધં પ્રોક્તં
ધારાજં કરકામયમ્ ॥ તૌપારં ચ
તયા હૈમં તેષુ ધારં ગુણાધિકમ્ ॥

દિવ્ય (આકાશનું) અને ભૌમ (પૃ-
થ્વીનું) એ રીતે પાણી બે પ્રકારનું છે
એમ મુનિઓ કહે છે તેમાં દિવ્યના ધા-
રાજ, કરકામય, તૌપાર અને હૈમ એ ચાર
પ્રકાર છે. દિવ્યજળના ચાર પ્રકારોમાં
ધારાજ અધિક ગુણવાળું છે.

ધારાજ પાણી.

ધારાભિઃ પતિતં તોયં ગૃહીતં સ્ફીત-
વાસસા । શિલાયાં વસુધાયાં વા ધૌતા-
યાં પતિતં ચ તત્ ॥ સૌર્વર્ણે રાજતે તા-
ન્ને સ્ફાટિકે કાચનિમિતે । ભાજને મૃ-
ણ્યવે વાપિ સ્થાપિતં ધારમુચ્યતે ॥ ધા-
રં નીરં પ્રિદોપન્નમનિર્દેશ્વરસં લઘુ ।
સૌમ્યં રસાયનં વલ્યં તર્પણં હાદિર્જા-
વનમ્ ॥ પાચનં મતિકૃન્મૂર્જાતિન્દ્રાદાહ-
ધમક્લમાન્ તૃણાં । હરતિ વત્પથ્યં વિશે-
પાત્માદૃપિ સ્થિતમ્ ॥

લક્ષણુ-વરસાડની ધારાઓદ્ધારા પ-
ડેહું એ પાણી જડા લુગડામાં ઝીલી
હીધું હોય, અથવા સ્વચ્છ શિલાઉપર
કે ધોવાએલી ધરતીપર પડેહું હોય તેને
સુવર્ણના, રૂપાના, ત્રાંબાના, રેફ્ટિકના,
કાચના, અથવા ગાદીના વાસણમાં રાખી
મેઘવામાં આંબું હોય તો તે 'ધારાજ'
પાણી કહેવાય છે.

ગુણુ-ધારાજ પાણી ત્રણે દોષને હ-
રનાર, અપૂર્વ રસવાળું, હલકું, સૌમ્ય,
૫૮

રસાયનતુલ્ય, બળ આપનાર, તૃપ્તિ
આપનાર, આનંદ કરનાર, છવાડનાર,
પાચન, મતિને વધારનાર અને મૂર્છાને,
આલસ્યને, દાહને, પરિશ્રમને, ગ્લાનિને
તથા તરથને હરનાર છે. એ ધારાજ બળ
વર્ધકતુમાં ઘેવામાં આંબું હોય તો
વધારે યથ્ય છે.

ધારજ પાણીના ભેદ.

ધારાજલં ચ દ્વિવિધં ગાંગસામુદ્રભેદતઃ ।
તત્ત્વ ગદ્ગા સામુદ્રયોર્લક્ષણં ગુણાશ્ચ ॥

આકાશગદ્ગાસમ્બન્ધિ જલમાદાય
દિગ્મજાઃ ॥ મેઘૈરન્તરિતા દૃષ્ટિર્કુર્વન્તી-
તિ વચઃ સત્તામ્ । ગાદ્ગામ્બયુજે માસિ
માયો વર્પતિ વારિદઃ ॥ સર્વથા તજ્જલં
દેયં તથૈવ ચરકે વચઃ । સ્થાપિતં હૈમજે
પાત્રે રાજતે મૃણ્યવેઽપિ વા ॥ શાલ્યશ્ચ
યેન સંસિક્તં ભવેદ્લેદિવર્ણવત્ । તદ્ગાત્તં
સર્વદોષજ્ઞં જ્ઞેયં સામુદ્રમન્યથા ॥ તત્તુ
સક્ષારલવણં શુક્લદષ્ટિવત્લાપહમ્ । વિસં
ચ દોષલં તીક્ષ્ણં સર્વકર્મસુ ગદિતમ્ ॥
સામુદ્રં તામ્બિને માસિ ગુણૈર્ગાદ્રિવદાદિ-
શ્ચેત્ । યતોઽગસ્યસ્ય દિવ્યર્પેરુદયાત્સ-
કલં જલમ્ ॥ નિર્વલં ત્રિવિધં સ્વાદુ
શુક્લં સ્વાદદોષલમ્ ॥

જ્ઞત્તુ ગ્વાહ ।

ફલ્તકારવિપચાતેન નાગાનાં વ્યોપ-
ચારિણામ્ । વર્ષાસુ સર્વિધં તોયં દિવ્ય-
મપ્યામ્બિનં વિના ॥

ધારાજ પાણીના ગાંગ અને સમુદ્ર એ
બે ભેદ છે. દિશાઓના હાથીઓ આકાશ-
ગંગાનું બળ લઈ વાદળાઓથી ટંકાએલા

રહીને તે જળની વૃદ્ધિ કરે છે એમ મહાત્માઓ કહે છે. ધણું કરીને આસો મહિનામાં વરસાદનું જે જળ પડે છે તે આકાશગંગાનું હોય છે તેથી ગાંગ સમજવું. સોનાના, રૂપાના અથવા માટીના વાસણમાં રાખી મેલવામાં આવેલું ગાંગ જળ સર્વથા રોગીઓને ફેવું. ચરકમાં પણ એ પ્રમાણે જ કહેલું છે. જેમાં પકાવેલા ચોખ્ખા સારા રંગવાળા અને છુટ છુટ થઈ જાય તે ગાંગજળ સમજવું. એ જળ સધળા દોષોને હણનાર છે. એવા ગુણ જેમાં ન હોય તેને સામુદ્રજળ જણવું. સામુદ્રજળ ક્ષાર ભાગને લીધે ખાઈ હોય છે, ડુંગંધવાળું હોય છે, દોષને વધારનાર, તીક્ષ્ણ, સધળા પ્રયોગોમાં નિહિત અને વીર્યને, દૃષ્ટિને તથા બળને હાનિ પોહોંઆડનાર છે. આસો મહિનામાં પડેલા સામુદ્રજળમાં પણ ગાંગજળના જેવા ગુણો રહે છે. કારણ કે અગત્ય મુનિના તારાનો ઉદય થયા પછી સર્વ જળ નિર્ભળ, ઊરરહિત, મધુર, વીર્યને વધારનાર અને દોષરહિત થાય છે. એટલા માટે જ કહે છે કે “વર્ષાઋતુમાં દિવ્યજળ પણ આકાશમાં ફરનારા નાગલોકાનાં કુંડાટાના ઝેરી વાયુથી ઝેરી થઈ જાય છે પણ આસો મહિનામાં પડતું દિવ્યજળ ઝેરી થતું નથી.”

ઋતુવગર થએલું વરસાદનું જળ.

અનાર્તવ્યં પ્રમુચ્યન્તિ વારિ ધારિષરા-સ્તુ યત્ । તન્નિદોષાય સર્વેષાં દેહિનાં પરિકીર્તિતમ્ ॥

અનાર્તવ્યં યૌષાદિમાસચતુષ્ટયવિષયમ્ ।

જે પાણી ઋતુવગર વાદળોમાંથી પડેલું હોય તે સધળા પ્રાણીઓને ત્રણ દોષ હતપન્ન કરનાર છે એમ મહાત્માઓએ કહેલું છે, આ જે ઋતુવગર પડેલા જળની નિંદા કરી તે પોષ આદિ ચાર મહિનામાં પડેલા જળની સમજવી

કરકાલવ જળ.

દિવ્યવાય્યપ્રિસંયોગાત્સંહતાઃ સ્વાત્પતન્તિ યાઃ । પાપાણસ્વપ્નદ્વાપસ્તાનકરકયોઽમૃતોપમાઃ ॥ કરકાર્જ જલ-રૂપં વિશ્વદં મુરુ ચ સ્થિરમ્ । દારુણશ્રીતલં સાન્દ્રં પિત્તહૃત્કફવાતકૃત્ ।

દિવ્ય વાયુના અને દિવ્ય અગ્નિના સંયોગથી પથરાના દુકકા જેવાં થએલાં જે જળ પડે છે તે કરકાલવ (કર) કહેવાય છે. કરાનું જળ અમૃત સમાન છે. રક્ત, સ્વચ્છ, ભારે, સ્થિર, બહુ ટાકું ધારું, પિત્તને હરનાર અને કફ તથા વાયુને કરનાર છે.

તૌપાર જળ.

અપિ નદ્યાઃ સમુદ્રાન્તે વહિરાપસ્ત-દુદ્ધવાઃ । ધૂમાવયવનિર્મુક્તાસ્તુપારાસ્વા-સ્તુ તાઃ સ્મૃતાઃ ॥

અપિ નદ્યાઃ સમુદ્રાન્તે નદીમારમ્ય સમુદ્રપર્યન્તં વહિરાસ્તે તદુદ્ધવાઃ । વહિમવા ધૂમાવયવનિર્મુક્તાઃ ધૂમાંશરહિતા આપસ્તુપારાસ્વાઃ । તુષ્ણં ઇતિ લોકે । તુષાર ઇતિ ચ ।

અપચ્યાઃ પ્રાણિનાં પ્રાયો મૂરુહાણાં તુ તા હિતાઃ । તુષારામ્નુ હિમં રૂપં

સ્યાદ્વાતલમપિત્તલમ્ ॥ કફોરુસ્તમ્મક-
ષ્ઠાન્નિમેદોગ્ધાદિરોગનુત્ ॥

લક્ષણુ—નદીથી તે સમુદ્ર પર્યંત જે
અગ્નિ રહેલ છે તે અગ્નિમાંથી ઉત્પન્ન
થએલાં અને જેઓમાં ધુમાડાનો લેશ પણ
હોતો નથી એવાં જળો તૌપાર કહેવાય
છે. (નદીઓની તથા સમુદ્રની આસપાસ
જે જળો, ઝાડોને લગતાં હોય છે તે.)

ગુણુ—એ તૌપાર જળ પ્રાણીઓને
અપચ્ચ છે, અને ઘણું કરીને વૃક્ષોને હિ-
તકારી છે. તૌપાર જળ ટાહું, રક્ત, વાયુ
કરનાર, પિત્તને વધારનાર નથી અને
કફ, સાથળું ઝલાણ બરું, દંડરોગ, ગ-
રમી, મેઢ તથા માંઠ આદિ રોગને મ-
ટાડનાર છે.

હેમજળ.

હિમવન્નિતરાદિભ્યો દ્રવીભૂયાભિવ-
ર્પતિ ॥ યત્તદેવ હિમં હિમં જલમાહુર્મની-
પિણઃ । હિમામ્બુ શીતં પિત્તત્રં શુરુવાત-
વિવર્ચનમ્ ॥

હિમં જલમ્ । કુહેસજલમ્ । અન્યે તુ ।
'ઔર્વાનલધૂનેરિતમમ્બુ સમુદ્રસ્ય યદ્ ધની-
ભૂતમ્ । પવનાનીતમુદીપ્યાં તદ્દિમમિતિ-
વચ્યતે સન્નિઃ' । હિમં કુહેસ इति લોકે ।

હિમં તુ શીતલં રૂક્ષં દારુણં સૂક્ષ્મ-
મિત્વપિ । ન તદ્દર્પયતે વાતં ન ચ પિત્તં
ન ચા કફમ્ ॥

લક્ષણુ—હિમાલયનાં શિખર આદિ-
માંથી હિમ પીગળીને જે જળરૂપે વરસે
છે તેને વિદ્વાનો હેમજલ કહે છે.

ગુણુ—એ જળ ટાહું, પિત્તને હણ-
નાર, શારે અને વાયુને વધારનાર છે.
ખીજ વિદ્વાનો કહે છે કે “વડવાનસના
ધુમાડાની પ્રેરણાથી ઘાહું થએલું અને
પવને ઉત્તર દિશામાં આણેલું જે સમુ-
દ્રનું જળ છે તેજ ‘હિમ’ કહેવાય છે.
હિમ ટાહું, રક્ત, ઘરણુ અને સૂક્ષ્મ છે.
અને તે વાયુને, પિત્તને કે કફને દૂષિત
કરતું નથી.”

પૃથ્વીસંબંધી જળ.

મૌષમમ્મો નિગદિતં પ્રથમં ત્રિવિધં
કુર્ષઃ । જાત્રલં પરમાનૂપં તતઃ સાધારણં
જામાત્ ॥ અલ્પોદકોડ્વલ્પસથ પિત્તર-
કામયાન્વિતઃ । જ્ઞાતવ્યો જાત્રલો વેશ-
સ્તત્રત્યં જાત્રલં જલમ્ ॥ વહસ્તુર્વહુલ્પસથ
વાતશ્ચેષ્મામયાન્વિતઃ । વેશોડ્વૂપ इति
સ્યાત આનૂપં તત્રત્રવં જલમ્ ॥ મિશ્રચિ-
હસ્તુ યો વેશઃ સ હિ સાધારણઃ સ્મૃતઃ ।
તસ્મિન્વેશે યદુદકં તત્તુ સાધારણં સ્મૃ-
તમ્ ॥ જાત્રલં સલિલં રૂક્ષં લવણં લઘુ
પિત્તનુત્ । વહિકૃત્કફકૃતપચ્ચ વિકા-
રાન્નહરતે વહન્ ॥ આનૂપં કાર્યશિષ્યન્દિ-
સ્વાદુ સ્નિગ્ધં ધનં શુરુ । વહિકૃત્કફહ-
નૃચં વિકારાન્નકુલે વહન્ ॥ સાધારણં
તુ યસુરં દીપનં શીતલં લઘુ । તર્પણં
રોચનં તૃણાદાહદોષત્રયમણુત્ ॥

ભેદ—પેદેલું જંગલ, ખીજું આનૂપ
અને ત્રીજું સાધારણુ એવી રીતે અનુ-
ક્રમથી વિદ્વાનોએ પૃથ્વીના જળના પ્રથમ
ત્રણ ભેદ કહેલા છે.

લક્ષણુ—જે વેશ થોડાં પાણીવાળો, થોડાં

વૃક્ષવાળો અને પિત્ત તથા રથિરનાં દરદ-
વાળો હોય તે દેશને જંગલ જાણવો. એવા
દેશનું જળ પણ જંગલ કેહેવાય છે. જે
દેશ ધણાં જળવાળો, ધણાં વૃક્ષવાળો
અને વાયુ તથા કદનાં દરદવાળો હોય તે
દેશને અનૂપ જાણવો. એવા દેશનું જળ
આનૂપ કેહેવાય છે. જે દેશમાં જંગલનાં
અને અનૂપનાં મિશ્રિત લક્ષણ હોય તે દેશ
સાધારણ કેહેવાય છે. એવા દેશનું જળ
પણ સાધારણ કેહેવાય છે.

ગુણ—જંગલ જળ રક્ત, ખાઈ, હલકું,
પિત્તને મટાડનાર, અગ્નિ કરનાર, કદને
વધારનાર, પથ્થ, અને ધણાં વિકારોને
ટાળનાર છે. આનૂપ જળ શરદી કર-
નાર, મધુર, સ્નિગ્ધ, ઘાટું, ભારે, અગ્નિ
કરનાર, કદને વધારનાર, પ્રિય લાગે
એવું અને ધણાં વિકારોને ઉત્પન્ન ક-
રનાર છે. સાધારણ જળ મધુર, અ-
ગ્નિને દીપ્ત કરનાર, ટાકું, હલકું, વૃદ્ધિ
આપનાર, રથિ ઉપજવનાર અને તરશ,
દાહ તથા તથે દોષને મટાડનાર છે.

નદીનાં જળ.

નદ્યા નદસ્ય વા નીરં નાદેયમિતિ
કીર્તિતમ્ । નાદેયમુદકં રૂક્ષં વાતલં
લઘુ દીપનમ્ ॥ અનષિપ્યન્તિ વિન્દદં
કટુકં કફપિત્તનુત્ । નયઃ શ્રીઘ્રવદ્વા
લઘ્વઃ સર્વા યાશ્ચામલોદકાઃ ॥ સુર્યઃ
શૈવલસન્જન્ના મન્દગાઃ કલપાશ્ચ યાઃ ।
દિપ્તત્મભવા યાસ્તુ નદ્યોઽધ્માહતપા-
યસઃ ॥ ગદ્ગાનતદ્ગુસરયુષ્મુનાથા ગુણો-
ત્તમાઃ । સદર્શન્દ્રભવા નદ્યો વૈળામોદાવ-

રીમુસ્વાઃ ॥ કુર્વન્તિ પ્રાયશઃ કુષ્ઠમીપદ્મા-
તકફાવહાઃ । નદીસરસ્તદ્ગસ્યે કૂપમ-
સ્ત્રવણાદિજે ॥ ઉદકે દેશમેદેન ગુણા-
ન્દોષાંશ્ચ લક્ષયેત્ ॥

નદીનું અથવા ધ્રોનું જળ ‘નાદેય’
કેહેવાય છે. નાદેયજળ રક્ત, વાયુને
વધારનાર, હલકું, અગ્નિને દીપ્ત ક-
રનાર, શરદી કરનાર નથી, સ્વચ્છ,
તીખું, અને કદને તથા પિત્તને મટા-
ડનાર છે. જે નદીઓ પ્રબલ વેગવાળી
અને નિર્ભલ જળવાળી હોય તેઓના જ-
ળને હલકાં સમજવાં. જે નદીઓ શૈ-
વાળથી ઢંકાએલી, મંદ વેગવાળી અને મ-
લિન હોય તેઓનાં જળને ભારે સમ-
જવાં. ગંગા, સતલજ, સરયૂ અને યમુના
આદિ નદીઓ કે જોઓ હિમાલયથી ઉ-
ત્પન્ન થએલી અને પથરાઓમાં પછડાતાં
જળવાળી છે તેઓને ઉત્તમ ગુણોવાળી
સમજવી. વેણુ અને શોલાવરી આદિ ન-
દીઓ કે જોઓ સહ્યાદ્રિમાંથી ઉત્પન્ન થ-
એલી છે તેઓ ધાતું કરીને ડાઠને ઉત્પન્ન
કરે છે અને જરાક વાયુ તથા પિત્તને પણ
ઉત્પન્ન કરે છે. નદી, સરોવર, તળાવ, કુવા
કે ઝરણાં આદિમાં થએલાં પાણીના ગુણ-
દોષ તે તે દેશના અનુસારથી સમજી લેવા.

ઔદભિદ જળ.

ચિદાર્ય ધૃપિ નિપ્પાં યન્મટલા ધા-
રયા સ્ત્રવેત્ । તત્તોયમોદ્દિદં નામ વદ-
ન્નીતિ મહર્ષયઃ ॥ ઔદિદં વારિ પિત્ત-
ગ્રમવિદ્ગાનિગ્રીતનમ્ । પ્રીણનં મધુરં
વન્પમીપદ્માનકરં નધુ ॥

લક્ષણ—જે જળ નીચી ધરતીને ચીરી નાખીને મોટી ધારાથી વેહેતું હોય તેને મોટા ક્ષપિએ 'ઔદ્ભિદ' કહે છે.

ગુણ—ઔદ્ભિદજળ પિત્તને હણુનાર, દાહ કરનાર નથી, અત્યંત શીતળ, દુર્મિ આપનાર, મધુર, ખળ આપનાર, બરાક વાયુ કરનાર, અને હલકું છે.

નૈર્ઝર જળ.

શૈલસાનુસ્રવદ્વારિ પ્રવાહો નિર્ઝરો મ્પરઃ । સ તુ પ્રસ્રવણશ્ચાપિ તત્ત્વસં નૈર્ઝરં જલમ્ ॥ નૈર્ઝરં રુચિકૃત્વીરં કફાગ્રં દીપનં લઘુ । મધુરં કઠુપાકં ચ વાતલં સ્પાદપિત્તલમ્ ॥

લક્ષણ—જે જળ પર્વતના શિખરમાંથી આવતું હોય તે પ્રવાહ, નિર્ઝર ઝર અને પ્રસ્રવણ કહેવાય છે. જે પ્રવાહમાંથી ક્ષી-ધેલું જળ નૈર્ઝર કહેવાય છે.

ગુણ—નૈર્ઝર જળ રૂચિ ઉપજવનાર, દહને હણુનાર, અગ્નિને દીપ કરનાર, હલકું, મધુર, પાકમાં તીખું, વાયુ ઉપજવનાર અને પિત્તને વધારનાર નથી.

સરોવરનું જળ.

નદ્યાઃ શૈલાદિરુદ્ધાયા યત્ર સંસ્રુત્ય તિષ્ઠતિ । તત્સરો જલજચ્છન્નં તદમ્ભઃ સારસં સ્મૃતમ્ ॥ સારસં સલિલં વલ્યં વૃણાગ્રં મધુરં લઘુ । રોચનં સુવરં રુક્ષં વદ્મૂત્રમલં સ્મૃતમ્ ॥

લક્ષણ—પર્વત આદિથી રોકાએલી નદીનું જળ સ્તવી સ્તવીને જ્યાં એકઠું થતું હોય અને જ્યાંનું જળ કમજોથી દંડાએલું હોય તે સરોવર કહેવાય છે.

ગુણ—એવા સરોવરનું જળ સારસ કહેવાય છે. સારસ જળ ખળ આપનાર, તરથને મટાડનાર, મધુર, હલકું, રૂચિ ઉપજવનાર, તુરં, રક્ષા અને મળમૂત્રને બાંધનાર છે.

તાડાગ જળ.

પ્રસ્રસ્રભૂમિમાગસ્યો વહુસંવત્સરોપિ-તઃ । જલાશયસ્તદાગઃ સ્યાત્તાડાગં ત-જ્જલં સ્મૃતમ્ ॥ તાડાગમુદકં સ્પાદુ ક-પાયં કઠુપાકિ ચ । વાતલં વદ્ધવિષ્-મૂત્રમસ્રકપિત્તકફાપહમ્ ॥

લક્ષણ—ધણાં વર્ષનો અને પૃથ્વીના સારા ભાગપર રહેલો જે જળાશય હોય તેને તાડાગ સમજવો. એવા જળાશયનું જળ તાડાગ કહેવાય છે.

ગુણ—તાડાગ જળ મધુર, તુરં, પા-કમાં તીખું, વાયુ કરનાર, વિશ્કાને તથા મૂત્રને બાંધનાર અને રૂધિર, પિત્ત તથા કફને મટાડનાર છે.

વાપ્ય જળ.

પાપાગૈરિષ્ટકાભિર્વા વદઃ કૃષો ઘૃ-હત્તરઃ । સસોપાના મવેદાપી તજ્જલં વાપ્યમુચ્યતે ॥ વાપ્યં વારિ યદિ સારં પિત્તકૃત્કફવાતહત્ । તદેવ મિટ્ટં કફકૃદ્વાતપિત્તહરં મવેત્ ॥

લક્ષણ—પથરાએથી અથવા ઇંટોથી બહુ મોટા કુવો બાંધીને તેમાં ઉતરવાની નાળ તથા પગથીઆં કરવામાં આવ્યાં હોય તો તે વાવ કહેવાય અને તેવી વા-વનું જળ વાપ્ય કહેવાય છે.

ગુણ—જે જળ ખાંડ હોય તો પિત્ત

કરનાર અને કંઈને તથા વાયુને હરનાર છે. જે મીઠું હોય તો કંઈ કરનાર અને વાયુને તથા પિત્તને હરનાર છે.

કૌપ જળ.

भूमौ खातोऽल्पविस्तारो गम्भीरो
मण्डलाकृतिः । वद्धोऽवद्धः स कूपः
स्यात्तदम्भः कौपमुच्यते ॥ कौपं पयो
यदि स्वादु त्रिदोषघ्नं हितं लघु । त-
त्सारं कफवातघ्नं दीपनं पित्तकृत्परम् ॥

• લક્ષણ—પૃથ્વીમાં અલ્પ વિસ્તાર-
વાળો, હોડો અને ગોળ આકારવાળો જે
ખાડો ખોદ્યો હોય તે કૂપ કહેવાય છે.
ગમે તો પથરા આદિથી ખાધેલો હોય કે
ગમે તો નહીં ખાધેલો હોય. કૂપ (કુવા)
નું પાણી કૌપ કહેવાય છે.

ગુણ—કુવાનું પાણી જે મીઠું હોય
તો ત્રણે દોષને હરનાર, હિતકારી અને
હલકું છે. જે ખાડ હોય તો કંઈને તથા
વાયુને હરનાર, અગ્નિને દીપ્ત કરનાર
અને બહુજ પિત્ત કરનાર છે.

ચૌડ્ય જળ.

शिलाकीर्णं सयं स्वप्नं नीलाञ्ज-
नसमोदकम् । लतानितानसंछर्षं चौ-
ड्यमित्यभिधीयते ॥ अश्मादिभिरवद्धं
यत्तचौड्यमिति वा परे । तत्रत्यमुदकं
चौड्यं मुनिभिस्तदुदाहृतम् ॥ चौड्यं
यन्निहकरं नीरं क्लृप्तं कफहरं लघु । म-
धुरं पित्तनुदुर्घ्यं पाचनं विशदं स्मृतम् ॥

લક્ષણ—જે ખાડો શિલાઓથી વ્યાપ્ત,
આંજળ જેવા કાળા પાણીવાળો અને
અનેક લતાઓથી દંડાએવો તે ચૌડ્ય

કહેવાય છે કેટલાએક કહે છે કે “એવો
ખાડો પથરાઓથી નહીં ખાધેલો હોય
તો ચૌડ્ય કહેવાય.”

ગુણ—ચૌડ્યનું જળ પણ ચૌડ્ય કે-
હેવાય છે. ચૌડ્ય જળ અગ્નિ કરનાર,
રક્ત, કંઈને હરનાર, હલકું, મધુર, પિ-
ત્તને ટાળનાર, રૂચિ ઉપજવનાર, પાચન
અને સ્વચ્છ છે.

પાલ્વલ જળ.

अल्पं सरः पल्वलं स्याद्यत्र चन्द्रर्तगे
रवौ ।

ચન્દ્રર્ત મુગશિરસ્ત્રગે ।

न तिष्ठति जलं किञ्चित्तत्रत्यं वा-
रि पाल्वलम् । पाल्वलं वार्यभिष्यन्दि
शुभ्रं स्वादु त्रिदोषघ्नम् ॥

લક્ષણ—સૂર્ય મુગશિર નક્ષત્રમાં આવે
સારે જમાં પાણી રહેતું ન હોય એવું
નાહાનું તળાવ પલ્વલ કહેવાય છે અને
તેનું જળ પાલ્વલ કહેવાય છે.

ગુણ—પાલ્વલ જળ શરદી કરનાર,
બારે, મધુર અને ત્રણે દોષોને હરનાર છે.

વિકિર જળ.

नद्यादिनिकटे भूमिर्या भवेद्वालका-
ययी । उन्नाव्यते ततो यत्तु तज्जलं वि-
किरं विदुः ॥ विकिरं पीतलं स्रज्जं
निर्दोषं लघु च स्मृतम् । तुवरं स्वादु
पित्तघ्नं सारं तत्पित्तघ्नं मनारु ॥

લક્ષણ—નદી આદિના સમીપમાં જે
રેતીમય પૃથ્વી હોય તેમાંથી ક્રેટલોક કે-
તીનો બાગ કાઢાદી નાખીને જે જળ પ્ર-

કટ કરવામાં આવે તે બળ વિકિર કેહેવાય છે.

૧ ગુણુ-વિકિર બળ ટાહું, સ્વચ્છ, નિર્દોષ, હલકું, તુરું, મધુર અને પિત્તને હરનાર છે. એ બળ બે ખાંડ હોય તે કાંઈક પિત્ત કરનાર છે.

કૈદાર બળ.

કૈદાર સેત્રમુષિયું કૈદાર તજ્જલં સ્મૃતમ્ । કૈદાર વાર્યભિષ્યન્દિ મધુરં શુદ્ધોપકૃત્ ॥

લક્ષણુ-કૈદાર એટલે ખેતરનું બળ હોય તે કૈદાર કેહેવાય છે.

ગુણુ-એ બળ શરદી કરનાર, મધુર, ભારે અને હોષને ઉત્પન્ન કરનાર છે.

વરસાદનું બળ.

વાર્ષિકં તદર્હષ્ટં ભૂમિસ્વમહિતં જલમ્ । શિરાત્રમુષિતં તત્તુ મસન્નમશ્તૌપમમ્ ॥

ધરતીપર પડેલું વરસાદનું બળ પેહેલે દિવસે અપર્યય છે. પણ તથા દિવસ વીતી ગયા પછી સ્વચ્છ થએલું તે બળ અમૃતસમાન છે.

પ્રત્યેક ઋતુમાં બળના ગુણનો ભેદ.

હેમન્તે સારસં તોયં તાદયં વા હિવં સ્મૃતમ્ । હેમન્તે વિહિતં તોયં શિશિરં ડપિ મશસ્યતે ॥ વસન્તગ્રીષ્મયોઃ કૌપં વાપ્યં વા નૈર્ઘરં જલમ્ । નાદેયં વારિ નાદેયં વસન્તગ્રીષ્મયોર્વૃષેઃ ॥ વિપવદ્ન-વૃક્ષણાં પત્રાચૈર્દૃષિતં ચતઃ । ઔદ્વિદં ચાન્તરીક્ષં વા કૌપં વા પ્રાટપિ સ્મૃતમ્ ॥ શસ્તં શરદિ નાદેયં નીરમંશુદકં પરમ્ ।

દિવારવિકરૈર્જુષ્ટં નિશિશીતકરાંશુમિઃ ॥ જ્વેયમંશુદકં નામ સ્તિગ્ધં દોપત્રયાપહમ્ । અનભિષ્યન્દિ નિર્દોપમાન્તરિજ્જલોપમમ્ ॥ વર્ચ્ય રસાયનં મૈધ્યં શીતં લઘુ મુધાસમમ્ ॥

રતિકૈર્જુષ્ઠમિત્યુક્તે દિવાપદં સમસ્તદિ. વસપ્રાપ્ત્યર્થં શીતકરાંશુભિર્જુષ્ઠમિત્યુક્તે નિશીતિ પદં સમસ્તરાત્રિપ્રાપ્ત્યર્થમ્ । અન્યથા । શરદિ સ્વચ્છમુદયાદગત્યસ્થાતિલં હિતમ્ ॥

[વૃદ્ધસથુતસ્તુ ।]

પૌષે વારિ સરોજાતં માયે તત્તુ ત-ઢાગજમ્ । ફાલ્ગુને કૃપતમ્ભૂતં ચૈવે ચૌલ્યં હિતં મતમ્ ॥ વૈશાખે નૈર્ઘરં નીરં જ્યેષ્ઠે શસ્તં તર્ધૌદ્વિદમ્ । આષાઢે જ-સ્યતે કૌપં શ્રાવણે દિવ્યમેવ ચ ॥ ભાદ્રે કૌપ્યં પયઃ શસ્તં આશ્વિને ચૌલ્યમેવ ચ । કાર્તિકે માર્ગશીર્ષે ચ જલમાત્રં મશસ્યતે ॥

હેમંતઋતુમાં તથા શિશિરઋતુમાં સ-શવરનું તથા તાડાગનું બળ હિતકારી છે. વસંતઋતુમાં અને ગ્રીષ્મઋતુમાં કુવાનું, વાવનું તથા પર્વતનાં ઝરણાનું બળ હિ-તકારી છે. વસંતમાં તથા ગ્રીષ્મમાં સ-મબુઝાએ નદીનું પાણી પીવું નહીં. કા-રણ કે તે સમયમાં વનનાં ઝેરી ઝાડોનાં પાંદડાં આદિથી દૂષિત થએલું હોય છે. વર્ષાઋતુમાં ઔદ્વિદ, અંતરિક્ષનું અ-થવા કુવાનું બળ પીવું. શરદઋતુમાં ન-દીનું પાણી તથા બે બળાશય ઉપર આખો દિવસ સૂર્યની કિરણો પડતી હોય અને રાતે ચંદ્ર હોય તેટલીવાર ચંદ્રની કિરણો પડતી હોય તે બળાશયનું પાણી હિત-

કારી છે. એવા જળાશયનું પાણી અંશ-
દક કેહેવાય છે. અંશદક સ્તિગ્ધ છે, તણે
દોષને દૂરનાર છે, શરદી કરનાર નથી,
નિર્દોષ છે, અંતરિક્ષના જળ જેવું છે,
ખજ આપનાર છે, રસાયન રૂપ છે, પ-
વિત્ર છે, ટાકું છે, હલકું છે અને અમૃત
સમાન છે, ખીજું એવું પણ વચન છે કે
“શરદ્ઋતુમાં અગરસ્થનો ઉદય થયા
પછી સર્વ જળ હિતકારી છે.” વૃદ્ધસુ-
શ્રુત કેહે છે કે “પૌષ માસમાં સંશવ-
રનું, માધમાં તડાગનું, ફાગણમાં કુવાનું,
જ્યેષ્ઠમાં ચૌલ્લનું, વૈશાખમાં ઝરણાનું,
જ્યેષ્ઠમાં ઔદ્ધિનું, આષાઢમાં કુવાનું,
શ્રાવણમાં અંતરિક્ષનું, ભાદરવામાં કુ-
વાનું, આસોમાં ચૌલ્લનું અને કાર્તિકમાં
તથા માગશરમાં સર્વ જળાશયનું જળ
હિતકારી છે.”

જળ લેવાનો સમય.

મૌમાનામઘ્મસાં પ્રાયો ગ્રહણં પ્રાત-
રિપ્યતે । શીતલં નિર્મલલં ચ યતસ્તેષાં
મતો ગુણઃ ॥

ધરતી ઉપરનું પાણી ધણુંકરીને સ-
વારમાં ભરી લેવું ઉત્તમ છે. કારણ કે તે
સમયે તેમાં શીતજળ તથા નિર્મળ-
પણરૂપ ગુણ દોષ છે.

જળપાન વિધિ.

અત્યમ્બુપાનાય વિપચ્યતેઽગ્ન્યનમ્બુપા-
નાય સ ણ્વ દોષઃ । તસ્માન્નમો ચદિ-
વિવર્ધનાય મુદ્ગમ્મુદ્ગારિ પિવેદ્મૃગિ ॥

પાતું જળ પીવામાં આવે તો અત્ર
જરાજર પચનું નથી અને પાણી નવ

પીવામાં આવે તોપણ અત્ર જરાજર
પચનું નથી. એટલામાટે માણસે અ-
ગ્નિને વધારવાને વાસ્તે જળ વારંવાર પીવું
પણ થોડું થોડું પીવું.

શીતળ જળ.

મૂર્છાપિત્તૌષ્ણ્યદાહેષુ વિપે રક્તે મ-
દાલ્યયે । શ્રમે શ્રમે વિદગ્ધેઽન્ને તપ્તે
વમથૌ તથા ॥ ઝર્ષગે રક્તપિત્તે ચ શ્રી-
તપમ્બુ પ્રજસ્યતે ॥ પાર્શ્વશૂલે પ્રતિશ્યાયે
વાતરોગે ગલગ્રહે । આધ્માને સ્તિમિતે
કોષ્ટે સઘઃશુદ્ધૌ નવજ્યરે ॥ અરુચિગ્રહ-
ણીશૂલ્મશ્વાસકાસેષુ વિદ્રવૌ । દિપ્તિયાં
સ્નેહપાને ચ પ્રીતામ્બુ પરિવર્તયેત્ ॥

વિધિ-ગૂર્જમાં, પિત્તમાં, ગરમાં,
દાહમાં, વિપદાગ્ર, રૂધિરના દરદમાં,
મદાલ્યમાં, શ્રમમાં, શ્રમમાં, બળેલા
અત્ર ઉપર, તપક નામના શ્વાસમાં, ઉ-
લટીમાં, અસ્થિબંધમાં તથા રક્તપિત્તમાં
દાહ જળનો ઉપયોગ કરવો ઉત્તમ છે.
નીપેદ્ય-પડખાના શાગમાં, રાણીખ-
માં, વાયુસંબંધી શાગમાં, ગલગ્રહશાગમાં,
આદ્રશમાં, બંધકાદમાં, દેવઉપર, તાજ
તાવમાં, અરુચિમાં, સંઘડલીમાં, ગા-
દના શાગમાં, શ્વાસ તથા ઉપગ્રસમાં,
અંદરના ગ્રમમાં, હાંકમાં અને ધીકે
નેલ પીવાના પ્રયોગમાં દાહ જળનો
ઉપયોગ કરવો નહીં.

થોડું પાણી પીવાના વિધિ.

અગેચકં મનિદ્યાયં મન્દેઽપ્રાં દ્રવ્યપા-
શયે । મુલમ્મમેકં જટરં વૃષ્ટે નેત્રામયં નરો ॥
વ્રણં ચ મધુમેદં ચ પિવેન્દ્યાનીયમન્યત્ ॥

અરુચિમાં, સળીખમાં, મંદાગ્નિમાં,
સોજમાં, કાચમાં, લારથી મોહોડું ભરાઈ
જવાના દરદમાં, પેટના રોગમાં, ઢાઢમાં,
નેત્રના રોગમાં, તાવમાં, પ્રણમાં, અને
સાકરીયા પ્રમેહમાં થોડું પાણી પીવું.

જળ પીવાની આવશ્યકતા.

જીવનં જીવિનાં જીવો જગત્સર્વં તુ
તન્મયમ્ । અતોઽત્યન્તનિપેધેન ન કચિ-
દ્ધારિ વાર્યતે ॥

હારીતથ ।

તૃણા ગરીયસી ધોરા સઘઃપ્રાણ-
વિનાશિની । તસ્માદેયં તૃપાર્તાય પાની-
યં પ્રાણધારણમ્ ॥ તૃપિતો મોહમાયાતિ
મોહાત્પ્રાણાન્વિમુચ્યતિ । અતઃ સર્વાસ્ત-
વસ્યાઘ્રુ ન કચિદ્ધારિ વર્જયેત્ ॥

જળ પ્રાણીઓના જીવનરૂપ છે અને
સર્વ જગત જળથીજ નભે છે એટલા
માટે ઢાઢ સમયે પણ જળ પીવાનો અ-
ત્યંત અટકાવ કરવો નહી. હારીતમુનિએ
કહ્યું છે કે “ બહુ તરસ અત્યંત બંધકર
છે અને તુરતજ પ્રાણનો નાશ કરનારી
છે એટલા માટે તરસ્યા માણસને જળ
દેવુંજ બેઘએ કે જથી પ્રાણ રહે છે.” ત-
રસ્યા માણસને મોહ ઉત્પન્ન થાય છે
અને મોહથી પ્રાણબંધ છે એટલા માટે ઢા-
ઈપણ સ્થિતિમાં જળનો લાગ કરવો નહિ.

ગુણકારી જળ.

અગન્ધમવ્યક્તરસં સુશીતં તર્પનાશન-
મ્ । અચ્છં લઘુ ચ હ્રદ્યં ચ તોયં શુભદુ-
ચ્યતે ॥

જે જળ ગંધવગરનું, અસ્ફુટ રસ-

વાળું, બહુ ટાઢું, તરસને મટાકનાર, આછું,
હલકું અને મનને ગમે એવું હોય તેને
શુભકારી સમજવું.

નિંદિત જળ.

પિચ્છિલં કૃમિલં ક્ષિન્નં પર્ણશેવાલ-
કર્દમૈઃ । વિવર્ણં વિરસં સાંદ્રં દુર્ગન્ધં ગ-
ર્હિતં જલમ્ ॥ કલુષં છન્નમમ્મોજ પર્ણની-
લીતૃણાદિધિઃ । દુર્દેશજમસંસ્પૃષ્ટં સૌર-
ચાન્દ્રમરીચિધિઃ ॥ અનાર્તવં વાર્પિકં તુ
પ્રથમં તચ્ચ ધૂમિગમ્ । વ્યાપન્નં પરિહર્તવ્યં
સર્વદોષપ્રકોપનમ્ ॥ તત્કુર્યાત્સ્નાનપા-
નાભ્યાં તૃણાધ્માનચિરજ્વરાન્ । કાસા-
યિમાન્ધ્યાભિખ્યન્દકળ્મશગ્ઢાદિકં તથા ॥

જે જળ ચીકણું, ઘીડાવાળું, પાંદડાંથી
સૈવાલથી કે કાદવથી ખરાબ થએલું,
સારા રંગવગરનું, રસવગરનું, ઘાટું કે
દુર્ગંધવાળું હોય તે હિતકારી નથી. તે-
મજ ડોળું, કમળોથી પાંદડાંથી સૈવા-
લથી કે ખડ આદિથી ઢંકાએલું, ખરાબ
જગ્યાનું, સૂરજની તથા ચંદ્રની કિર-
ણોના સ્પર્શ વગરનું, માવડાનું, વરસાદ
પડ્યા પછી જેને ત્રણ દિવસ ન થયા
હોય એવું અને બગડી ગએલું જળ છોડી
દેવું બેઘએ. કારણ કે તેથી સઘળા ઢા-
ષોનો પ્રકાપ થાય છે. એવા જળમાંના
ઢાવાથી અને એવું જળ પીવાથી તરસ,
આક્રેષ, જર્ણજ્વર, ઉધરસ, અગ્નિનું
મંદપણું, ખળખળાટ, ચળ તથા શુભડાં
આદિ ઉત્પન્ન થાય છે.

દુષિતજળને નિર્દોષ કરવાના ઉપાયો.

નિન્દિતં ચાપિ પાનીયં કથિતં સૂર્ય-

તાપિતમ્ । મુવર્ણ રજતં લૌહં પાપાણં
સિકતામપિ ॥ શૂશં સન્તાપ્ય નિર્વાપ્ય
સપ્તથા સાપિતં તથા । કર્પૂરજ્વાતિપુચ્ચા-
ગપાટલાદિસુવાસિતમ્ ॥ શુચિ સાન્દ્ર-
પટસ્રાવૈઃ ક્ષુદ્રજન્તુચિર્વાજિતમ્ । સ્વચ્છં
કનકમુક્તાદૈઃ શુદ્ધં સ્વાદોપવાજિતમ્ ॥
પર્ણમૂલવિપગ્રન્થિમુક્તાકનકશૈવલૈઃ । ગો-
મેદેન ચ વલ્લેણ કુર્પાદમ્બુમસાદનમ્ ॥

જળ ખરાબ છતાં પણ ઉતું કરી લે-
વામાં આવે અથવા સૂરજની કિરણોથી
તપાવવામાં આવે, અથવા સોનાને રૂ-
પાને લોહાને પથરાને કે રેતીને બહુ ત-
પાવી તપાવીને તેથી સાતવાર ઝામવામાં
આવે, અથવા કપુર બધકૃષ્ણ પુષ્પાગ તથા
પાહલા આદિથી સારી પેઠે વાસવામાં
આવે, અથવા ચોખ્ખા બડા લુગડાથી
ગળી ઝીણા જીવડા ઢાહાડીને સાફ કર-
વામાં આવે અથવા સોનાં કે મોતી વ-
ગેરેથી સ્વચ્છ કરવામાં આવે તો શુદ્ધ
અને નિર્દોષ થાય છે. પાંદડાંથી, મૂળી-
યાંથી, ઝેરની ગાંઠથી, મોતીથી, સોનાથી,
શૈવાલથી, ગોમેદથી અને વલ્લથી જળને
સ્વચ્છ કરવું.

પીધેતું જળ પચવાનો પ્રકાર.

પીતં જલં નીર્યતિ યામયુગ્માદામેક-
પાયાત્સત્તરીતલં ચ । તદૂર્ધ્વમાત્રેણ સતં
કદુર્ણં પયઃપ્રપાકે ત્રય એવ કાલાઃ ॥

પીધેતું ટાંટું જળ બેગોદોરે પચે છે,
ઉતું કરવા પછી ટાંટું કરીને પીધેતું પાણી
એક પેદોરે પચે અને જરાક ઉતું પી-

ધેતું પાણી ચાર ઘડીએ પચે છે. એવી
રીતે જળ પચવાના ત્રણ જ સમયો છે.
इति श्रीभावप्रकाशे वारिवर्गः ।

અથ દુધવર્ગઃ

દુધ.

દુગ્ધં ક્ષીરં પયઃ સ્તન્યં વાલનીવન
મિત્સપિ । દુગ્ધં સુમધુરં સ્નિગ્ધં વાતપિ-
ચહરં સરમ્ ॥ સઘઃશુક્રકરં ક્ષીતં
સાત્તમ્યં સર્વશરીરિણામ્ । જીવનં ઘૃહર્ણ
વર્ત્યં મેઘ્યં વાજિકરં પરમ્ ॥ વયાંસ્થા-
પનપાયુષ્યં સન્ધિકારિ રસાયનમ્ । વિ-
રેકવાન્તિવસ્તીનાં તુલ્યમોજોવિવર્ધનમ્ ॥
જીર્ણજ્વરે મનોરોગે શ્વોષમૂર્ચાન્નમેષુ ચ ।
ગ્રહણ્યાં પાણ્ડુરોગે ચ દાહે તપિ હ્રદા-
મયે ॥ શૂલોદાવર્તગુલ્મેષુ વસ્તિરોગે પ-
દાકુરે । રક્તપિત્તેડતિસારે ચ થોનિ-
રોગે શ્વે મુત્રે ॥ ગર્ભસ્થાવે ચ સતતં
હિતં મુનિવરૈઃ સ્મૃતમ્ । વાલઘૃદ્દસત-
ક્ષીણાઃ શુશ્કાચકૃશાશ્ચ યે ॥ તેમ્પઃ
સદાતિશયિતં હિતમેતદુદાહતમ્ ॥

નામ-દુધ, ક્ષીર, પયસ, સ્તન્ય અને
બાલજીવન એટલાં દુધનાં સંસ્કૃત નામ
છે. હિં. મ. દુધ; ક્ષી. ક્ષીર; અ. લખ-
નુલ; કે. હાલુ; તૈ. પાલુ; ઇ. Milk; લા.
Lactus

ગુણ-દુધ મધુર, સ્નિગ્ધ, વાયુને તથા
પિત્તને હરનાર, દસ્ત ઉતારનાર, વીર્યને
પુરત ઉત્પન્ન કરનાર, ટાંટું, મર્ચ પ્રાપ્તિ-
ઓના શરીરને અનુકૂળ, જીવનના,
પ્રુષ્ટિ આપનાર, બળદેનાર, શુદ્ધિને મારી

કરનાર, મૈથુનશક્તિને યુગ વધારનાર, જુવાનીને સ્થિર રાખનાર, આયુષ્ય વધારનાર, ભાંગાને સાંધનાર, રસાયનરૂપ અને રેશ, વમનદિવા તથા બસ્તિકિયાની પેટાળ ઝોળ (સામર્થ્ય)ને વધારનાર છે. હર્લ્ડરમાં, માનસિક રોગમાં, શોષમાં, મૂર્છામાં, શ્રમમાં, સંતુલ્યમાં, પાંદુરોગમાં, દાદમાં, તરસમાં, છાતીના દરદમાં, શૂળમાં, ઉદાવર્ત નામના રોગમાં, ગોઠામાં, નાભિની નીચેના રોગમાં, આરસમાં, રક્તપિત્તમાં, અતિસારમાં, ચેાનિના રોગમાં, શ્રમમાં, જ્વાનિમાં અને ગર્ભઆવમાં દુધ સર્વદા હિતકારી છે એમ મુનિઓએ કહ્યું છે. જેઓ બાલક, વૃદ્ધ, ક્ષતવાળા, ક્ષીણ થએલા, બૃષ્ણથી દુર્બળ થયેલા કે મૈથુનથી દુર્બલ થએલા દેવ તેઓને વારતે દુધ સર્વદા અત્યંત હિતકારી છે.

ગાયતું દુધ.

ગવ્યં દુગ્ધં ત્રિશેષેણ મધુરં રસપાક-યોઃ । કીતલં સ્તન્યકૃત્તિગ્ધં વાતપિ-
શામ્નાગ્નમ્ ॥ દોષયાત્રમ્લયોતઃ કિ-
શિન્નેદવારં ગુરુ । જરામમસ્તરોગાણાં
શાન્તિઃકૃત્તેરિનાં સદા ॥

[વર્ણત્રિશેષે ગુણવિશેષઃ ।]

કૃષાપા ગોર્ધરેદુગ્ધં વાતદારિ શુષ્ક-
પિત્તમ્ । પીનાયા દગ્ધે પિત્તં તથા વાનદરં
મરેન્ ॥ ક્ષેપ્તનં ગુરુશુભાયા રક્તવિશા-
ય વાનદન્ ॥

ગાયતું દુધ રગમાં તથા પાકમાં વિ-
ગેરે કરી મધુર છે, સ્તીનક છે, વાતનું

વધારનાર છે, શ્લિષ્ઠ છે, વાયુને પિત્તને તથા રૂધિર સંબંધી રોગને ટાળનાર છે, દોષોને, પાતુઓને, મળને તથા નાડી-ઓને કાંઈક આર્દ્ર કરનાર છે, ભારે છે, અને સર્વદા સેવન કરનારાઓના સઘળા રોગોને તથા જરાને શાંત કરનાર છે. કાળી ગાયતું દુધ વાયુને હરનાર છે અને અધિક શુષ્કવાળું છે. પીળી ગાયતું દુધ પિત્તને તથા વાયુને હરનાર છે. ધોળી ગાયતું દુધ કફ કરનાર છે અને ભારે છે, રાત્રી તથા કાબરી ગાયતું દુધ વાયુને હરનાર છે.

વાછડાંવાળી તથા વાછડાં વગરની ગાયતું દુધ.

બાલરત્સવિવત્સાનાં ગર્વાં દર્પ ત્રિ-
દોષકૃત્ । વપ્કપિણ્યાસિદોષઘ્નં તર્પણં
વલ્કૃત્પયઃ ॥

નાદાનાં વાછડાંવાળી તથા વાછડાં વગરની ગાયોતું દુધ ત્રણે દોષને ઉત્પત્ત કરનાર છે. મોટાં વાછડાંવાળી એટલે પા-
રેક ગાયતું દુધ ત્રણે દોષને દરનાર છે, વૃષ્ટિ આપનાર અને બળને વધારનાર છે. દેશે ઉપરથી ગાયના દુધના ગુણો.

જાદ્રાન્ધ્રાનૂર્પર્ણેષુ ચર્મ્મીનાં પથોચ-
ગ્મ્ । પથો ગુન્નરં જ્ઞેરો વપાદારં પ્રા-
નેન્ ॥

અંબવદેશ, અનૂપદેશ અને પાદાદ એઓમાં ગરનારી ગાયોતું દુધ એક એકથી અધિક ભારે છે. ગાયોને જેવી વસ્તુઓ ખવગળી તેણે તેવી તેઓમાં નીકળેલ થાય છે.

આહારના ફેરફારથી દુધના ગુણોનો ફેરફાર.

સ્વલ્પાન્નમસણાજ્ઞાતં હીરં શુરુ કફ-
મદમ્ । તત્તુ વલ્યં પરં વૃષ્યં સ્વસ્થાનાં
ગુણદાયકમ્ ॥ પલાલતુળકાર્પાસવીજ-
જાતં ગુણૌહિતમ્ ॥

ગાયેને થોડુંક અન્ન ખવરાવવામાં આવતું હોય તો તેથી થએલું દુધ ભારે, કઠું કરનાર, ખળ વધારનાર, મૈથુનચક્રિતને અત્યંત વધારનાર અને સ્વસ્થ ગાયેસોને ગુણદાયક થાય છે. પલાલ, ખડ અને કપાશીયા ખવરાવવાથી થએલું દુધ ગુણથી હિતકારી છે.

ભેંસનું દુધ.

માહિપં મધુરં ગચ્ચાત્સ્નિગ્ધં શુકરં શુરુ । નિદ્રાકરમભિષ્વન્દિ ક્ષુધાધિવ્ય-
ક્તં હિમમ્ ॥

ભેંસનું દુધ ગાયના દુધથી વધારે મધુર, સ્નિગ્ધ, વીર્યને વધારનાર, ભારે, નિદ્રા આપનાર, કઠુંકારી, ક્ષુધાને વધારનાર અને ટાકું છે.

બકરીનું દુધ.

છાગં કપાયં મધુરં શીતં ગ્રાહિ તથા લઘુ । રક્તપિત્તાતિસારણં ક્ષયકાસજ્વ-
રાપહમ્ ॥ અજાનામલ્પકાયત્વાત્કટુતિ-
ક્તનિપેવણાત્ । સ્તોકામ્બુપાનાદ્વાયા-
માત્સર્વરોગાપહં પયઃ ॥

બકરીનું દુધ ટુંકું, મધુર, ટાકું, હસ્તને રોકનાર, હલકું અને રક્તપિત્ત, અતિસાર, ક્ષય, ઉધરસ તથા તાવને મટાડનાર છે. બકરીઓ કદમાં નાહા-

ની હોય છે, તીખા તથા કડવા પદાર્થોને ખાય છે, પાણી થોડું પીએ છે અને ફેરવાનો પરિશ્રમ ઓછો કરે છે તેથી તેઓનું દુધ સઘળા રોગોને મટાડનાર છે.

હરણીનું દુધ.

મૃગીનાં જાઙ્ગલોત્થાનામજાક્ષીરગુણં પયઃ ॥

જંગલમાં થએલી હરણી વગેરેના દુધના ગુણો બકરીના દુધના જેવાળ છે.

ગાડરનું દુધ.

આવિકં લવણં સ્વાદુ સ્નિગ્ધોષં વા-
શ્મરીમણુત્ । અહ્યં તર્પણં વૃષ્યં શુક્રપિ-
ત્તકફમદમ્ । શુરુકાસેડનિલોદ્ગતે કેવ-
લે ચાનિલે વરમ્ ॥

ગાડરનું દુધ ખાટું, મધુર, સ્નિગ્ધ, ગરમ, પથરીને મટાડનાર, પ્રિય લાગે એવું નથી, તુષ્ણિ આપનાર, મૈથુનચક્રિતને વધારનાર, વીર્યને પિત્તને તથા કફને કરનાર, વાયુથી થએલી ઉધરસમાં ભારે પડે એવું અને ઢેવલ વાયુ ઉપર હિતકારી છે.

ઘોડીનું દુધ.

ક્ષ્ણોષ્ણં વહવાક્ષીરં વલ્યં શૌષાનિ-
લાપહમ્ । અમ્લં કટુ લઘુ સ્વાદુ સર્વપે-
કશફં તથા ॥

ઘોડીનું દુધ રસ, ગરમ, ખળ આપનાર, શૌષને તથા વાયુને તોડનાર, ખાટું, ખાટું, હલકું અને મધુર છે. ઝેર ખરીવાળાં સઘળાં પશુઓના દુધના ગુણો ઘોડીના દુધના જેવાળ છે.

ઉંટલીનું દુધ.

ઔષ્ઠં દુગ્ધં લઘુ સ્વાદુ સ્વર્ણં દીપ-
નં તથા । કૃમિકુષ્ઠકફાનાદ ગોયોદરદરં
સરમ્ ॥

ઉંટલીનું દુધ હલકું, મધુર, ખાડું,
અગ્નિને દીપ્ત કરનાર, દસ્ત ઉતારનાર
અને કૃમિ, કાફ, કફ, પેટનું ચડવું,
સોજત તથા ઉદરના રોગને દુરનાર છે.

હાથણીનું દુધ.

ચુંદ્રણં હસ્તિનીદુગ્ધં મધુરં સુવરં ગુરુ ।
દૃષ્યં ચલ્યં દિપ્તં સ્નિગ્ધં ચક્ષુષ્યં સ્થિર-
તાકરમ્ ॥

હાથણીનું દુધ પ્રુષ્ઠિ આપનાર, મ-
ધુર, સુગં, ખારે, મૈથુનચક્રિતને વધાર-
નાર, બળ આપનાર, ટાકું, સ્નિગ્ધ, ને-
ત્રને હિતકારી અને દૃઢતા કરનાર છે.

ત્રીનું દુધ.

નાર્પાં લઘુ પચઃ શીતં દીપનં વાત-
પિત્તજિત્ । ચક્ષુઃશૂલાભિયાતન્નં ન-
સ્યાશ્વોત નયોરંરમ્ ॥

ત્રીનું દુધ હલકું, ટાકું, અગ્નિને
દીપ્ત કરનાર છે. વાયુને પિત્તને નેત્રને
ગૂળને તથા પજાટને મટાડનાર અને ન-
ર્ય દેવામાં તથા એક નાખવામાં આવે છે.

શેડ કદયું દુધ.

પારોષં ગોપયો ચન્યં લઘુ શીતં મુ-
પાતમ્ ॥ દીપનં ચ ત્રિરોપત્રં તદાગ-
નિનિરં ત્યજેત્ ॥ પારોષં ગમ્યને ગર્જ-
પાગર્જનં તુ મારિષમ્ ॥ શૂનોપગ્મારિકં
પર્થ શૂનર્જાતમત્રાયઃ ॥ આયં સીમ-
મિષન્તિ મુરખેષ્વાદરપનમ્ ॥ કેયં

સર્વમપચ્યં તુ ગવ્યમાદિપર્વાજિતમ્ ॥
નારીક્ષીરં તામમેવ દિતં ન તુ છતં દિ-
તમ્ ॥ શૂતોષં કપવાતન્નં શૂતં શીતં તુ
પિત્તનુત્ ॥ અર્થેદકં શીરશિષ્ટમામાહ્નુ-
તરં પચઃ । જલેન રહિતં દુગ્ધમતિષકં યથા
યથા । તથા તથા ગુરુ સ્નિગ્ધં દૃષ્યં ઘ-
લવિવર્ધનમ્ ॥

ગાયનું શેડ કદયું દુધ બળ આ-
પનાર, હલકું, ચંકુ, અમૃત બેવું, અ-
ગ્નિને દીપ્ત કરનાર, અને ત્રણે દોષને
ટાળનાર છે. ગાયનું દુધ દોડાવાયા
પછી ચંકુ થઈ ગયું હોય તો અગ્નિથી
ગરમ કરીને તેનો ઉપયોગ કરવો.
ગાયનું દુધ શેડ કદયું હોય તો વખા-
ણવાયાયક છે, બેંચનું દુધ દોડા-
વાયા પછી ચંકુ થઈ ગયું હોય તો વ-
ખાણવાયાયક છે, ગાદરનું દુધ અગ્નિ-
થી ગરમ કરેલું હોય તો વખાણવા-
યાયક છે અને બકરીનું દુધ અગ્નિથી
ગરમ કર્યા પછી દારવામાં આપ્યું હોય
તો વખાણવાયાયક છે. ગાયના અને
બેંચના દુધ શિવાય સપાટું કાચું દુધ
ચરદી કરનાર, ખાડું, કાને તથા
આમને વધારનાર અને અપચ્ચ છે.
ત્રીનું દુધ તો કાચું જ હિતકારી છે પણ
ગરમ કરેલું હિતકારી નથી. ગરમ કર્યા
પછી ઠંડા ઠંડા દુધનો ઉપયોગ કર-
વામાં આવે તો કફ તથા વાયુનો નાશ
થાય છે. ગરમ કર્યા પછી રાત્રીને ઉપ-
યોગ કરવામાં આવે તો પિત્તનો નાશ
થાય છે અને દુધમાં આગળ આપ

પાણી નાખી ગરમ કરી પાણી ખાળી નાખતાં અવશેષ રહેલું દુધ પીવામાં આવે તો તે, કાચા દુધથી પણ વધારે હલકું થાય છે. જળ નાખ્યા વગરનું દુધ જેમ જેમ વધારે પકાવવામાં આવે તેમ તેમ ભારે થાય છે, સ્થિર થાય છે, મૈથુનશક્તિને વધારનાર થાય છે અને બળ આપનાર થાય છે.

ખીંડ, માવો, ક્ષીરશાક, તકપિણ્ડ અને મોરટ.

ક્ષીરં તત્કાલમૂતાયા ઘનવીર્યપમુચ્યતે ।

વીર્યં વેવત્ત ઇતિ લોકે ।

નષ્ટદુગ્ધસ્ય પક્સ્ય પિણ્ડઃ પ્રોક્તઃ કિલાટકઃ ॥

કિલાટકઃ મિનિરી ઇતિ લોકે ।

અપક્વમેવ યજ્ઞદ્ધં ક્ષીરશાકં હિ તત્પયઃ ।

ક્ષીરશાકં સુખિમરા ઇતિ લોકે ।

દધ્ના તક્ષેણ યા નષ્ટં દુગ્ધં યદ્દં સુ-
વાસસા ॥ દ્રવભાગેન હીનં ચત્તકપિ-
ણ્ડઃ સ ઉચ્યતે । નષ્ટદુગ્ધમર્થં નીરં મોરટં
જેઝટોડધ્રવીત્ ॥ વીર્યં ચ કિલાટક
ક્ષીરશાકં તથૈવ ચ । તકપિણ્ડ ઇમે વૃષ્યા
ચંદ્રણા વલવર્ધનાઃ ॥ ગુરવઃ શ્રેષ્ઠા
હ્યા વાતપિત્તવિનાશનાઃ । દીપ્તાગ્રીનાં
વિનિદ્રાણાં વિદ્રઘાં ચામિષૂજિતાઃ ॥
સુલ્લશોષત્પાદાદરક્તપિત્તજ્વરમણુત્ । લ-
ધુર્વલકારો રુચ્યો મોરટઃ સ્યાત્સિન્ધાયુતઃ ॥

લક્ષણ—તુરતજ વીચાણેલીનું ઘાટું
દુધ વીર્ય (ખીંડ) કહેવાય છે. જૂથ

ગરમ કરવાથી દુધનો ભાવ ટાળી ના-
ખીને જે પિણ્ડ કરવામાં આવે તે કિ-
લાટક (માવો) કહેવાય છે. કાચું છ-
તાંજ દડખાં જેવું થઈ ગએલું દુધ ક્ષી-
રશાક કહેવાય છે. દુધને દહીંથી અથવા
છાશથી ડાહી નાખી સારા લુગડામાં
ખાંધી રાખી દ્રવભાગ વગરનું કરવામાં
આવે ત્યારે તકપિણ્ડ કહેવાય છે. કાઠી
ગએલા દુધમાંથી જે પાણી નીકળે તે
મોરટ કહેવાય એમ જૈન ધંડિતે
કહ્યું છે.

ગુણ—ખીંડ, માવો, ક્ષીરશાક અને
તકપિણ્ડ એ સઘળાં મૈથુનશક્તિને વ-
ધારનાર, પુષ્ટિ આપનાર, બળની વૃદ્ધિ
કરનાર, ભારે, કઠ્ઠ કરનાર, પ્રિય લાગે
એવાં, વાયુનો તથા પિત્તનો નાશ કર-
નાર અને પ્રદીપ્ત અગ્નિબાળાઓને વાસ્તે,
જેઓને નિદ્રા ન આવતી હોય તેઓને
વાસ્તે તથા અંદરનાં શુભડાંબાળાઓને
વાસ્તે બહુ ઉત્તમ છે. જેમાં સાકર
નાખેલી હોય એવો મોરટ હલકો, બળ
આપનાર, રૂચિ ઉપજાવનાર અને શુભને
શોષ, વૃષા, દાહ, રક્તપિત્ત તથા જ્વર
મટાડનાર છે.

દુધની તર.

સન્તાનિકા ગુરુઃ નીતા વૃષ્યા પિ
ચાસવાતનુત્ । તર્પણી ચંદ્રણી સ્થિર
વલાસવલશુકલા ॥

દુધની તર ભારે, ટાઢી, મૈથુનશ-
ક્તિને વધારનાર, પિત્તને, લોહીના ખી
ગાટને તથા વાયુને ટાળનાર, વૃષ્ટ કર

નાર, પુષ્ટિ આપનાર, સ્તિગ્ધ અને ક-
દ્ધને બળને તથા વીર્યને વધારનાર છે.

ખાંડ વગેરેથી યુક્ત કરેલું દૂધ.

સ્વપ્તેન સહિત દુગ્ધં કફકૃત્વવના-
પહમ્ । સિતાસિતોપલાયુક્તં શુક્લં ત્રિ-
મલાપહમ્ ॥ સમુદં મૂત્રકૃચ્છ્રં પિત્ત-
ક્લેષ્મકરં પરમ્ ।

ખાંડ નાંખેલું દુધ કદ્ધ કરનાર અને
વાયુને મટાડનાર છે. સાકર કે ખડી
સાકર નાંખેલું દુધ વીર્યને વધારનાર
અને ત્રણે દોષને ટાળનાર છે. ગોળ
નાંખેલું દુધ મૂત્રકૃચ્છ્રને મટાડનાર અને
પિત્તને તથા કદ્ધને અત્યંત કરનાર છે.

પ્રભાત આદિ સમયનું દુધ.

રાત્રૌ ચન્દ્રગુણાધિક્યાગ્રાયામાકર-
ણાત્તથા । પ્રામાતિકં પયઃ પ્રાયઃ મ-
દોષાદ્ગુરુ શીતલમ્ ॥ દિવાકરકરા-
પાતાગ્રાયામાનલસેવનાત્ । પ્રામાતિ-
કાક્ષુ પ્રાત્તોષં લઘુવાતકફાપહમ્ ॥

રાત્રિમાં ચંદ્રના બુદ્ધિ અધિક હોવાથી
અને ફરવાનો પરિશ્રમ નહીં પડવાથી
પ્રભાત કાલનું દુધ ઘણું કઠીને સાંજના
દુધ કરતાં ભારે અને વધારે ટાંકું છે.
દિવસે સૂર્યની કિરણોનો તાપ પડવાને
લીધે અને પરિશ્રમની ગરમીનું સેવન
થવાને લીધે સાંજનું દુધ પ્રભાતના દુધ
કરતાં હલકું અને વાયુ તથા કદ્ધને તોડે છે.

દુધનું સેવન કરવાના સમય.

શુદ્ધ્યં મૃદ્ધનમગ્નિદીપનકરં પૂર્વાહ્ન-
કાલે પયો મન્યાદે તુ ષડ્ઘાવરં કફહરં
પિત્તાપહં દીપનમ્ । વાલે શુદ્ધિકરં શયે

સયકરં શુદ્ધેષુ રેતોવહં રાત્રૌ પથ્યમને-
કદોષશમનં ક્ષીરં સદા સેવ્યતે ॥ વદ-
ન્તિ પેયં નિશિ કેવલં પયો મોઘ્યં ન
તેનેહ સહૌદનાદિકમ્ । મવલગીર્ણેન
શયીત શર્વરી ક્ષીરસ્ય પીતસ્ય ન શેષમ્-
ત્તજેત્ ॥ વિદરાહીન્યજપાનાનિ દિવા શુદ્ધે
હિ યશ્નરઃ । તદ્વિદરાહમશાન્ત્યર્થં રાત્રૌ
ક્ષીરં સદા પિવેત્ ॥ દીપ્તાનલે કૃણે ઇંસિ
ધાલે શુદ્ધે ચ યુનિ ચ । મતં હિતતમં
પથ્યં સઘાઃશુકકરં પયઃ ॥

મધ્યાન્હથી પેહેલાના સમયમાં દુધનું
સેવન મૈથુનશક્તિને વધારે છે અને
અગ્નિને દીપ્ત કરે છે. મધ્યાન્હ સમયમાં
દુધનું સેવન બળ આપે, કદ્ધને તથા
પિત્તને તોડે અને અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરે છે.
રાત્રિના સમયમાં દુધનું સેવન બાળકને
બુદ્ધિ આપનાર, શયનો નાશ કરનાર,
બુદ્ધિ લેવાને વીર્ય આપનાર, બહુ પથ્ય
અનેક દોષોને શમાવનાર અને નેત્રને
શિતકારી છે. રાતે નકરું દુધ પીવું
પણ તેની સાથે ભાત વગેરે જમવું નહીં
એમ કેહેવામાં આવે છે. રાતે દુધની
સાથે ભાત વગેરે જમવાથી અણર્થ
થાય અને નિદ્રા લઇ શકાતી નથી.
પીવાને વાસ્તે વાસણમાં લીધેલું સઘણું
દુધ પી જવું પણ તેમાંથી વધારવું નહીં.
દિવસે બળતરા કરનારાં જે જે અન્ન-
પાનનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે તે-
ઓથી યગ્નેલી બળતરાની યાંત્રિને વાસ્તે
નિત્ય રાતે દુધ પીવું જોઈએ. પ્રદીપ્ત
અગ્નિવાળાને, શરીરમાં દુબળાને, બા-

બળને, જીવાનને અને વૃદ્ધને પણ કુધ અત્યંત હિતકારી, પથ્ય અને તુરત વીર્યને ઉત્પન્ન કરનાર છે.

મથેલું કુધ.

ક્ષીરં ગવ્યમથાજં વા કોણં દણ્ડા-
હતં પિષેત્ । લઘુ દૃપ્યં જ્વરહરં વાતપિ-
ત્તકફાપહમ્ ॥

ગાયનું અથવા બકરીનું કુધ રવાઈથી વલોવીને જરા ઉનું ઉનું પીવામાં આવે તો તે હલકા થએલા કુધથી ઐથુનશ-કિત વધે, જ્વર મટે અને વાયુ પિત્ત તથા કફ ટળે છે.

ગાયના તથા બકરીના કુધનું ફીણ.

ગૌદુગ્ધમમ્બં કિંચા લાગીદુગ્ધસમુ-
દ્ભવમ્ । મથેત્ફેનં ત્રિદોષત્રં રોચનં વ-
લ્યર્ધનમ્ ॥ વદ્ધિદૃઢિકરં દૃપ્યં સયસ્તુ-
ત્તિકરં લઘુ । અતીસારેડગ્નિમાન્વે ચ
જ્વરેડજીર્ણે પ્રશસ્યતે ॥

ગાયના અથવા બકરીના કુધનું ફીણ ત્રણ હોપને હણનાર, શ્વિ ઉપજવનાર, બળને વધારનાર, અગ્નિને પ્રદિપ્ત કરનાર, ઐથુનશક્તિને વધારનાર, તુરત તૃપ્ત કરનાર અને હલકું છે. એ ફીણ અતિસારમાં, અગ્નિની મંદતા ઉપર તથા જીર્ણજ્વર ઉપર બહુ સાડું છે.

નિદિત કુધ.

વિવર્ણં વિરસં ચામ્લં દુર્ગન્ધં ગ્રથિતં
પપઃ । વર્જયેદમ્સ્તલવળણ્યુક્તં સુદ્ધાદિ-
હયતઃ ॥

જે કુધ બગડી ગએલા રંગવાળું, રસ-વગરનું, ખાટું, દુર્ગંધવાળું, ફેદા ફેદા

જેવું થઈ ગએલું, ખાટા પદાર્થના સંયો-ગવાળું કે ખારા પદાર્થના સંયોગવાળું હોય તેને છોડી દેવું. કારણ કે તેથી શુદ્ધિ વગેરેની હાનિ થાય છે.

इति श्रीभावप्रकाशे दुग्धवर्गः ।

અથ દુધિવર્ગઃ

દહી.

દધ્યુણં દીપનં સ્નિગ્ધં કપાયાનુરસં
ગુરુ । પાકેડમ્લં ગ્રાહિ પિત્તાસ્ર શોષ-
મેદઃ કફમવમ્ ॥ મૂત્રકૃચ્છ્રે પ્રતિષ્ઠાયે
શીતળે વિપમજ્વરે । અતીસારેડરુચી કા-
શ્યે શસ્યતે યલગૃક્રકૃત્ ॥ આદૌ મન્દ
વતઃ સ્વાદુ સ્વાદુમ્લં ચ તતઃ પરમ્ ।
અમ્લં ચતુર્થમત્યમ્લં પંચમં વધિ પંચમા ॥

નામ.—સં. દધિ; ગુ. મ. હિં. દહી;
ફા. દોગ; અ. બુગરાત; ફ. મોસર; તૈ.
હયયુ; ઈં. Curdled milk.

ગુણુ—દહી ગરમ, અગ્નિને દીપ્ત કરનાર, સ્નિગ્ધ, તુરારસના સંબંધવાળું, ભારે, પાકમાં ખાટું, દરતને રોકનાર અને પિત્ત, લોહીનો બીગાડ, સોજા, મેદ તથા કફને કરનાર છે. મૂત્રકૃચ્છ્રમાં, શળીખમમાં, ટાઢીઆ વિપમજ્વરમાં, અતિસારમાં, અરુચિમાં અને દુર્બલપણાઉપર દહી પાતું ઉપયોગી છે અને બળને તથા વીર્યને વધારનાર છે.

બેદ—મંદ, સ્વાદુ, સ્વાદુમ્લ, અમ્લ અને અત્યમ્લ એ રીતે દહીના પાંચ ભેદ છે.

દહીના ભેદ.

મન્દં દુગ્ધવદવ્યક્તરસં કિન્નિદનં
 ભવેત્ । મન્દં સ્યાત્સપ્તવિષ્મૂર્ત્ત્વં દોષત્રયવિ-
 દાહકૃત્ ॥ યત્સમ્યગ્વનતાં યાતં વ્ય-
 ક્તસ્વાદુરસં ભવેત્ । અવ્યક્તામ્લરસં
 તત્તુ સ્વાદુ વિશૈરુદાહતમ્ ॥ સ્વાદુ સ્યા-
 દત્યમિપ્યન્દિ વૃષ્યં યેદાઃકફાવદમ્ । વા-
 ત્ત્રં મધુરં પાકે રક્તપિત્તમસાદનમ્ ॥
 સ્વાદ્મલ્લં સાન્દ્રમધુરં કપાયાનુરસં મ-
 વેત્ । સ્વાદ્મલ્લસ્ય ગુણા જ્ઞેયાઃ સામા-
 ન્યદધિવજ્જનૈઃ ॥ યત્તિરોહિતમાધુર્યં વ્ય-
 ક્તામ્લલ્લં તત્કમ્લકમ્ । અમ્લં તુ ઝીપનં
 પિત્તરક્તશ્લેષ્મવિવર્ધનમ્ ॥ તદત્યમ્લં ટ-
 ન્તરોમહર્પકઞ્ઞાદિદાહકૃત્ । અત્યમ્લં દી-
 પનં રક્તઘાતપિત્તકરં પરમ્ ॥

જે દહી હુધની પેઠે અસ્ફુટરસવાળું
 અને કાર્ષક ધાટુ હોય તેને મંદ સમજવું.
 મંદ દહી વિષા તથા ભૂતની પ્રવૃત્તિ
 કરનાર, ત્રણે દોષને કરનાર અને
 દાહને ઉત્પન્ન કરનાર છે. જે દહી
 સારી રીતે ધાટું થએલું, સ્ફુટ થએલા
 મધુર રસવાળું અને અસ્ફુટ ખટાચવાળું
 હોય તેને વિદ્વાન લોકો સ્વાદુ કેહે છે.
 સ્વાદુ દહી ખલુજ ચરદી કરનાર, મૈથુન-
 શક્તિને વધારનાર, મેદને તથા કફને
 કરનાર, વાયુને હલુનાર, પાકમાં મધુર
 અને રક્તપિત્તને સાદુ કરનાર છે. જે
 દહી ધાટું, મીઠું અને તુરાચને ચળતું
 હોય તે સ્વાદ્મલ્લ કેહેવાય છે. સ્વાદ્મલ્લ
 દહીના ગુણો સાધારણ દહીના જેવા
 સમજવા જેમાંથી મીઠાશ જતી રહીને

ખટાચ સ્પષ્ટ થઈ હોય તે દહી અમ્લ
 કેહેવાય છે. અમ્લ દહી અગ્નિને દીપ્ત
 કરનાર અને પિત્તને લોહીના બીગાડને
 તથા કફને વધારનાર છે. જે ખાવાથી
 દાંત અંબાઈ બાથ, રૂવાણાં ઉભાં થઈ
 બાથ અને કંઠ આદિમાં ખળતરા થાય
 તે દહી અસમ્લ કેહેવાય છે. અસમ્લ
 દહી અગ્નિને દીપ્ત કરે અને લોહીનો
 બીગાડ, વાયુ તથા પિત્તને ખલુજ ઉ-
 ત્પન્ન કરે છે.

ગાયનું દહી.

મઘં દધિ વિશેષેણ સ્વાદ્મલ્લં ચ રુ-
 ચિમદમ્ । યતિત્વં દીપનં હૃદયં મુષ્ટિકૃત્પ-
 વનાપહમ્ ॥ ઇક્તં દધ્મામશેપાણાં મધ્યે
 મઘ્યં ગુણાધિકમ્ ॥

ગાયનું દહી વિશેષે કરી મધુર,
 ખાટું, રૂચિ આપનાર, પવિત્ર, અગ્નિને
 દીપ્ત કરનાર, મનને પ્રિય લાગે એવું,
 મુષ્ટિ કરનાર અને વાયુને મટાડનાર છે.
 સધળા દહીમાં ગાયનું દહી અધિક ગુ-
 ણોવાળું ગણવામાં આવ્યું છે.

લેસનું દહી.

માહિપં દધિ મુક્તિમ્લં શ્લેષ્મલં વાત-
 પિત્તનુત્ ॥ સ્વાદુપાકમમિપ્યન્દિ વૃષ્યં
 ગુર્વસૂદૃષ્કમ્ ॥

લેસનું દહી ખલુ શ્લેષ્મ, કફ કર-
 નાર, વાયુને તથા પિત્તને મટાડનાર,
 પાકમાં મધુર, ચરદી કરનાર, વીર્યને
 વધારનાર, ભાગ અને લોહીને બીગાડ-
 નાર છે.

બકરીનું દહીં.

આજં દધ્યુત્તમં ગ્રાહિ લઘુ દોષજ-
વાપહમ્ । શસ્યતે શ્વાસકાસાર્શ્નઃક્ષયકા-
શ્યેષુ દીપનમ્ ॥

બકરીનું દહીં ઉત્તમ, દસ્તને રોક-
નાર, હલકું, તથે દોષને ટાળનાર, અ-
શ્નિને દીપ્ત કરનાર અને શ્વાસ, ઉધરસ,
અરશ, ક્ષય તથા કુબળાપણું એઓ ઉ-
પર હિતકારી છે.

પકવ દુધમાંથી થયેલું દહીં.

પક્વદુગ્ધમવં રુચ્યં દધિ સ્તિગ્ધં શુ-
ભોત્તમમ્ । પિત્તાનિલાપહં સર્વધાતુત્રિ-
બલવર્ધનમ્ ॥

પકવેલું દુધનું દહીં રૂચિકારક, સ્તિ-
ગ્ધ, ઉત્તમ શુભવાણું, પિત્તને તથા વા-
યુને હલનાર અને સઘળા ધાતુઓના
તથા અશ્નિના બળને વધારનાર છે.

નિઃસાર દુધમાંથી કરેલું દહીં.

અસારં દધિ સંગ્રાહિ શીતલં વા-
તલં લઘુ । વિષ્ટમ્મિ દીપનં રુચ્યં ગ્રહ-
ણીરોગનાશનમ્ ॥

નિઃસાર દુધનું દહીં દસ્તને રોકનાર,
ટાકું, વાયુને ઉત્પન્ન કરનાર, હલકું, બ-
ળને ઝાલી રાખનાર, અશ્નિને દીપ્ત કર-
નાર, રૂચિ ઉત્તરવનાર અને ગ્રહણી
નાશના રોગને મટાડનાર છે.

ગાળેલું દહીં.

ગાલિતં દધિ મુક્તિગ્ધં વાતગ્રં કફ-
કૃદ્ ગુરુ । વલણુષ્ટિકરં રુચ્યં મધુરં ના-
તિપિત્તકૃત્ ॥

ગાળેલું દહીં બહુ સ્તિગ્ધ, વાયુને હ-

લનાર, કફ કરનાર, ભારે, બળ વધાર-
નાર, પ્રુષ્ઠિ કરનાર, રૂચિકારક, મધુર
અને પિત્તને બહુ વધારનાર નથી.

સર્કરોદિ સહિત દહીં.

સર્કરં દધિ શ્રેષ્ઠં તૃણાપિત્તાસદાહ-
નિત્ । સગુદં વાતનુદૃપ્યં વૃંહણં તર્પણં
ગુરુ ॥

સાકરવાણું દહીં શ્રેષ્ઠ છે અને તરસ,
પિત્ત, લોહીનો બીગાડ તથા દાહને મ-
ટાડનાર છે. ગાળ નાખેલું દહીં વાયુને
મટાડનાર, મૈથુનશક્તિને વધારનાર,
પ્રુષ્ઠિ કરનાર, વૃત્તિ આપનાર અને
ભારે છે.

રાતે દહીં ખાવાનો નિષેધ.

ન નક્તં દધિ મુક્તિત ન ચાન્પૃષ્ઠ-
શર્કરમ્ । નામુદ્રસૂપં નાસૌદ્રં નોષં ના-
મલકૈર્વિના ॥

અયમર્પઃ । રાત્રી દધિ ન મુક્તિત ।
મુક્તિત ચેત્તદા અષ્ટતશર્કરમમુદ્રસૂપમસૌદ્ર-
મુષ્ણં વિનામલકૈશ્વ દધિ ન મુક્તિત । તેન
ષ્ટતશર્કરાદિયુક્તં દધિ રાત્રાવપિ મુક્તિ-
ત્વર્થઃ । તથા ચ ।

શસ્યતે દધિ નો રાત્રી શસ્તં ચામ્પૃ-
ષ્ઠાન્વિતમ્ । રક્તપિત્તકફોત્પેષુ વિકા-
રેષુ તુ નૈવ તત્ ॥

તદમ્બુ ઘૃતાન્વિતમપિ ॥

રાતે દહીં ખાવું નહીં. ખાવું હોય
તો ધી સાકરવગરનું, મગની ઘણવ-
ગરનું, મધવગરનું, ગરમ કરેલું કે આ-
મળાંવગરનું ખાવું નહીં. ધી સાકર
વગરે સહિત દહીં રાતે પણ ખાવાની

છુટ છે. કહ્યું છે કે “શતે દહી ખાવું સાઈ નથી. ખાવાની જરૂર હોય તો ધી તથા પાણી નાખીને ખાવું. રક્તપિત્ત તથા કફસંબંધી બિકારોમાં તો ધી તથા પાણીસંધિત દહી ખાવું પણ સાઈ નથી.” પ્રત્યેક ઋતુમાં દહીનો વિધિનિષેધ.

हेमन्ते शिशिरे चापि वर्षासु दधि
वास्यते । शरद्रीष्मवसन्तेषु प्रायश्चित्त-
द्विगर्हितम् ॥

હેમંત, શિશિર અને વર્ષા એ ત્રણ ઋતુઓમાં દહી ખાવું સાઈ છે. શરદ ઋષ્મ અને વસંત એ ત્રણ ઋતુઓમાં દહી ખાવું ઘણું કરીને સાઈ નથી.

વિધિવિના દહીના સેવનમાં દોષ.
ज्वरास्तृप्तिवृत्तवीतर्पणप्राण्डामयभ्र-
मान् । प्रामुयात्कामलां चोग्रां विधिं
हिता दधिमयः ॥

જ્વર, લોહીનું દરદ, પિત્ત, રતણ જેવાં દરદો, ઠાઠ, પાંડુરોગ, ભ્રમ અને ભયંકર કમળો એ રોગો, વિધિનું ઉલ્લંઘન કરીને દહી ઉપર પ્રેમ રાખનાર માણસને પ્રાપ્ત થાયછે.

સર તથા મસ્તુ.

दध्नस्तूपरि यो मागो घनः स्नेहस-
मन्वितः । स लोके सर इत्युक्तो दध्ने
मण्डस्तु मस्तिति ॥ सरः स्वादुर्गुह्यो
वातवह्निप्रणाशनः । साम्लो वस्तिमश-
पनः पित्तश्लेष्मविवर्धनः ॥ मस्तु हय-
हरं बल्यं लघु भक्ताभिलाषकृत् । सो-
तोविशोषनं हादि कफवृणानिलाप-

हम् ॥ अदृष्यं म्रीणनं वीघं भिनत्ति म-
लसञ्चयम् ॥

દહીની ઉપર ચીકણવાળો જે ધારો ભાગ થાય છે તે સર કેહેવાય છે અને દહીનાં દડખાં મસ્તુ કેહેવાય છે. સર મધુર, ભારે, મૈથુનશક્તિને વધારનાર, વાયુનો તથા અગ્નિનો નાશ કરનાર છે, ખટાચવાળો, ઘસિતરોમને શાંત કરનાર અને પિત્તને તથા કફને વધારનાર છે. મસ્તુ (દડખાં) ગ્લાનિને મટાડનાર, બળ આપનાર, હલકાં, અમ્લની ઇચ્છા કરાવનાર, નાડીઓને સાફ કરનાર, પ્રિય લાગનાર, કફને તરસને તથા વાયુને મટાડનાર, મૈથુનશક્તિને વધારનાર નથી, શીઘ્ર વૃદ્ધિ આપનાર અને મળના સમૂહને તોડનાર છે.

इति श्रीपावप्रकाशे दधिकर्गः ।

અથ તકવર્ગ:

છાશ.

घोलं तु मथितं तक्रमुदस्विच्छच्छि-
कापि च । ससरं निर्जलं घोलं मथितं
लसरोदकम् ॥ तक्रं पादजलं मोक्तमुद्-
स्विच्छर्षवारिकम् । छच्छिका सारहीना
स्यात्स्वच्छा मचुरवारिका ॥ घोलं तु
शर्करामुक्तं गुणैर्हयं रसालवत् ।

મથિતં મહત્વા ઇતિ લોકે । ઉચ્છિકા
છાટ ઇતિ લોકે ।

વાતપિત્તહરં છાદિ મથિતં કફપિ-
ત્તનુત્ ॥ તક્રં ગ્રાહિ કપાયામ્યં સ્વાદ-

પાકરસં લઘુ । વીર્યોષ્ણં દીપનં દૃષ્યં મી-
 ણનં વાતનાશનમ્ ॥ ગ્રહણ્યાદિમતાં પ-
 થ્યં ભવેત્સંગ્રાહિ લાઘવાત્ । કિચ્ચ
 સ્વાદુવિપાકિસાન્ન ચ પિત્તપ્રકોપણમ્ ॥
 કપાયોષ્ણવિપાકિસાદ્રોક્ષ્યાચ્ચાપિ કફા-
 પહમ્ ॥ ન તક્રસેવી વ્યયતે કદાચિન્ન-
 તક્રદગ્ધાઃ પ્રભવન્તિ રોગાઃ । યથા મુરા-
 નામમૃતં મુસ્ત્રાય તથા નરાણાં મુત્રિ ત-
 ક્રમાહુઃ ॥ વદશ્વિત્કફકૃદ્રલ્યમામૃતં પરમં
 મતમ્ । છચ્છિકા શીતલા લઘ્વી પિત્તઘ-
 મતૃપાહરી ॥ વાતનુત્કફકૃત્સા તુ દી-
 પની લયણાન્વિતા ॥

નામ-સં. તક, છચ્છિકા; મ. તાક;
 હિ. છાંછ; ફા. મસ્તમકા; અ. હમી-
 ન; ક. અલેનજીગે; તૈ. મજીક; ઈ.
 Butter milk, Wheyo

ભેદ-ધોલ, મયિત, તક, જિદશિત
 અને છચ્છિકા એટલા છાશના ભેદ છે.

લક્ષણ-પાણી નહીં નાખતાં ઉપર-
 ના સ્ત્રીકાશવાળા ધાટા ભાગસહિત વ-
 લોવેલું દહીં ધોલ (ધોળણ) કેહેવાય છે.
 ઉપરનો સ્ત્રીકાશવાળો ધોલ ભાગ કહાડી
 નાખી પાણીવગરજ વલોવેલું દહીં મ-
 યિત કેહેવાય છે. એથા ભાગતું પાણી
 નાખીને વલોવેલું દહીં તક કેહેવાય છે.
 અરગો અરધ પાણી નાખીને વલોવેલું
 દહીં જિદશિત કેહેવાય છે અને વલોવીને
 જમાંથી માંખણ કહાડી લીધું હોય તથા
 થાણું પાણી નાખીને ઝાણું કરવામાં
 આવ્યું હોય તે દહીં છચ્છિકા કેહેવાય છે.

ગુણ-સાકર નાખીને ધોલનો ઉપ-

યોગ કરવામાં આવે તો તેમાં આંખાના
 રસના જેવા ગુણ થાય છે. મયિત વા-
 યુને તથા પિત્તને હરનાર, પ્રિય લાગ-
 નાર અને કફને તથા પિત્તને તોડનાર
 છે. તક દસ્તને રોકનાર, તુર, ખાંડ,
 પાકમાં તથા રસમાં મધુર, હલકું, ઉ-
 ષ્ણવીર્ય, અગ્નિને દીપ્ત કરનાર, મૈથુન-
 શક્તિને વધારનાર, તૃપ્તિ આપનાર
 વાયુનો નાશ કરનાર, ગ્રહણી આદિ
 રોગવાળાઓને પથ્ય છે. તક હલકું થ-
 વાથી દસ્તને રોકે છે, પાકમાં મધુર
 હોવાથી પિત્તનો પ્રકાપ કરતું નથી અને
 તુર હોવાથી ઉષ્ણવીર્ય હોવાથી તથા
 રક્ષ હોવાથી કફને તોડે છે. તકતું સે-
 વન કરનાર માણસ કઠી પણ વ્યથા
 પામતો નથી અને તકથી બળી ગયેલા
 રોગો પાછા કઠી પણ ઉત્પન્ન થતા નથી.
 જમ અમૃત કેવતાઓને સુખ આપનાર
 છે, તેમ તક પૃથ્વીમાં માણસોને સુખ
 આપનાર, એમ કેહેવાય છે. ઉદશિત
 કફ કરનાર, બળને વધારનાર અને
 આમ ભાગને અત્યંત ટાળનાર છે. છ-
 ચ્છિકા ટાઢી, હલકી, પિત્તને ઘમને તથા
 તૃપાને મટાડનારી, વાયુને ટાળનારી
 અને કફને કરનારી છે. લણ નાખીને
 ઉપયોગમાં લીધેલી છચ્છિકા અગ્નિને
 દીપ્ત કરનાર છે.

બીન બીન જાતની છાશ.

સમુદ્વૃત્તઘૃતં તત્ત્વં પથ્યં લઘુ વિગે-
 પતઃ । સ્તોકોદ્વૃત્તઘૃતં તસ્યાદૃ ગુરુ દૃષ્યં

કફાવહમ્ ॥ અનુદૃતપૃત્તં સાન્દ્રં ગુરુ
પુષ્ટિકફમદમ્ ॥

જમાંથી થી સધળું કાઢાડી લીધેલું
હોય એવું તક પથ્ય છે અને અત્યત
હલકુ છે. જેમાંથી ગોઠુક થી કાઢાડી લીધું
હોય એવું તક ઉપરના તક કરતાં ભારે,
મૈથુનશક્તિને વધારનાર અને કફ કર-
નાર છે. જેમાંથી ની બીલકુલ કાઢાડી
લીધેલું ન હોય એવું તક ધાડું ભારે,
પુષ્ટિ આપનાર અને કફ કરનાર છે.

લીન લીન વ્યાધીપર છારાનો
ઉપયોગ.

વાતેડમ્લં શસ્યતે તકં શુષ્કીસૈન્ધવ-
સંયુતમ્ । પિત્તે સ્વાદુ સિતાયુક્તં સ-
વ્યોપમધિકે કફે ॥ દિહુજીરયુતં ઘોલં
સૈન્ધવેન ચ સંયુતમ્ । ભવેત્તીવ વાતગ્ર-
મર્ગોડતીસારહૃત્પરમ્ ॥ કચિદં પુષ્ટિદં
વલ્યં વસ્તિશૂલવિનાશનમ્ । મૂનકુન્ને
તુ સણુદં પાણ્ડરોગે સચિનકમ્ ॥

વાયુ ઉપર ખાટું અને સુઠ તથા મૈ-
ધવ નાખેલું તક ઉત્તમ છે. પિત્ત ઉપર
મીઠું તથા સાકરવાળું તક ઉત્તમ છે,
કફ વ'થો દોષ તો સુઠ મરી અને પી-
પગવાળું તક ઉત્તમ છે. હાંગ, છઠ્ઠ તથા
સૈન્ધવ એઓથી મિશ્રિત કરેલું દરીનું
ઘોળનું વાયુને અત્યત તોડનાર, અ-
ગ્નને તથા અગ્નિસાગને મટાડનાર,
રૂચી આપનાર, પુષ્ટિ આપનાર, બળ
વધારનાર અને નાભિથી નીચેના બા-
ગના ગૂળને મટાડનાર છે. ગોળથી

મિશ્ર કરેલું ઘોળનું મૂનકુન્ને ઉપર
ઉત્તમ છે અને ચિતરાથી મિશ્ર કરેલું
ઘોળનું પાંડુરોગ ઉપર ઉત્તમ છે.

કાચી તથા પાકી છારા

તક્રમામં કર્ફ કોષ્ઠે હન્તિ કળ્ઠે ક-
રોતિ ચ । પીનસન્ધાસકાસાદૌ પક્વેવ
પ્રયુજ્યતે ॥

કાચુ તક કાઠાના કકને તોડે છે અને
કંઠમાં કફ કરે છે સળીખમ, શ્વાસ
અને હૃદયસ આદિ દગ્ધોમાં પાકા તક-
નોળ ઉપયોગ કરવો.

છારાનું સેવન કરવાના વિપથો.

શીતકાલેડમિમાન્યે ચ તથા વાતા-
મયેષુ ચ । અરુચૌ સ્રોતસાં રોધે તક્રં
સ્વાદમૃતોપમમ્ ॥ તચુ હન્તિ ગરજ્જલ-
પ્રસેકચિપમગ્જરાન્ । પાણ્ડુમેદોગ્રહણ્યર્શો-
મૂનગ્રહમગ્જરાન્ ॥ મેહં શુલ્મમતીસારં
શૂલક્રીહોદરાચીઃ । કિનકોષ્ઠગતવ્યા-
ધીન્દુષ્ટસોયત્પાકૃમીન્ ॥

શીતઋણમાં, અગ્નિ મદ થયેા દોષ
તારે, વાયુનાં દગ્ધોમાં, અરૂચિમાં, અને
નાડીઓનો રોધ થયેા દોષ ત્યારે તક
અત્યત જેવું કામ કરે છે. તક ઝેરને,
ઉવદીને, લારના ગ્રગ્ધાને, વિપમગ્જ-
રને, પાંડુગગને, મેહને, શુલ્મગગને, અ-
ગ્નને, મુનકુન્ને, ભગ્ગને, પ્રમેહને,
ગોટાને, અનિસાગને, રૂગને, ખરલને,
ઉદગ્ધા ગગને, અગ્નિને, ચીતરીને, કા-
શનાં દગ્ધને, કાદને, મોખને, ત્પાને
અને ક્રમિઓને મટાડે છે.

છાશના નિષેધના વિષયો.

નૈવ તત્ક્રં ક્ષતે દદ્યન્નોષાકાલે ન દુર્વલે । ન મૂર્ચ્છાન્નમદાદેષુ ન રોગે રક્તપિત્તજે ॥

ઉનાળામાં ક્ષતવાળાને, દુબળાને, મૂર્ચ્છાવાળાને, બ્રમવાળાને, દાહવાળાને અને શ્વિરથી તથા પિત્તથી થએલા રોગવાળાને તક કદી પણ દેવું નહીં.

છાશના વિશેષ ગુણો.

યાન્યુક્તાનિ દધીન્યદ્યૌ તદ્ગુણં તત્ક્રમાદિષોત્ ॥

જે હાડીમાં જે ગુણો કલા છે તે હાડીના તકમાં પણ તેજ ગુણો વિશેષે કરી રહ્યા છે એમ સમજવું. હાડીના આઠ પ્રકાર હાડીના વર્ગમાં કલા છે.

इति श्रीभावप्रकाशे तत्त्ववर्गः ।

અથ નવનીતવર્ગઃ

માંખણુ.

મૂક્ષણં સરજં દૈપદ્મવીનં નવનીતકમ્ ।
નવનીતં હિતં મઘ્યં દૃષ્યં વર્ણવલામ્બિકૃત્ ॥ સંગ્રાહિ વાતપિત્તાસ્રક્ષવાશોદિતવાસહત્ । તદ્દિતં વાલકે વૃદ્ધે વિશેષાદમૃતં શિશ્નોઃ ॥

નામ-ત્રણણુ, સરજ, દૈયંગવીન અને નવનીત એટલાં માંખણુનાં સંસ્કૃત નામ છે. હિં. મખન; મ. લોલી; ફા. મસકા; અ. બુબક; ક. બેણે; તૈ. પેત્તા; ઈ. Butter લા. Butyrum.

ગુણુ-માગતું માંખણુ હિતકારી, મૈ-

થુનચકિતને વધારનાર, વર્ણને સારો કરનાર, બળ આપનાર, અગ્નિને દીપ્ત કરનાર, દસ્તને રોકનાર, અને વાયુ, પિત્ત, લોહીનો બીગાડ, ક્ષય, અરશ, અરદીયો વાયુ તથા ઉધરસને મટાડનાર છે. બાલકને વાસ્તે તથા વૃદ્ધને વાસ્તે પણ એ માંખણુ હિતકારી અને તેમાં બાલકને તો અત્યંત અમૃતરૂપ છે.

ભેંશનું માંખણુ.

નવનીતં મહિષ્યાસ્તુ વાતશ્લેષ્મકરં શુભ્ર । દાહપિત્તશ્રમહરં મેદાશુક્રવિવર્ધનમ્ ॥

ભેંશનું માંખણુ વાયુને તથા કફને કરનાર, ભારે, દાહને પિત્તને તથા શ્રમને મટાડનાર અને મેદને તથા વીર્યને વધારનાર છે.

દુધમાંથી કાઢાડેલું માંખણુ.

દુગ્ધોડસ્યં નવનીતં તુ ચમુષ્યં રક્તપિત્તનુત્ । દૃષ્યં વલ્યમતિસ્થિગ્યં મધુરં ગ્રાહિ શીલતમ્ ॥

દુધમાંથી પરબાઈળ કાઢાડેલું માંખણુ નેત્રને હિતકારી, રક્તપિત્તને મટાડનાર, મૈથુનચકિતને વધારનાર, બળ આપનાર, બહુ જિગ્ધ, મધુર, દસ્તને રોકનાર છે, અને ટાકું છે.

તાલું માંખણુ.

નવનીતં તુ સઘસ્કં સ્વાદુ ગ્રાહિ હિમં લઘુ । મેષ્યં કિઞ્ચિત્કપાપામ્લમીપત્તઃ ક્રાંતસંક્રમાત્ ॥

તાલું માંખણુ મધુર, દસ્તને રોક-

નાર, ટાકું, હલકું, બુદ્ધિને હિતકારી છે અને જરાક તકનો અંશ આવવાને લીધે કાંઈક તુર તથા ખાટું છે.

વાસી માંખણ.

સાક્ષારકટુકામ્લતાચ્છર્ષીકુપ્તકાર-
કમ્ । શ્લેષ્મલં ગુરુ મેદસ્યં નવનીતં
ચિરંતનમ્ ॥

ધણી વારતું માંખણ ખારાચથી, તી-
ખારાચથી તથા ખટાસથી યુક્ત થઈ જ-
વાને લીધે ઉલટી, અરસા તથા કોઠને
કરનાર, કફ વધારનાર, ભારે અને મેદ-
ની વૃદ્ધિ કરનાર છે.

इति श्रीभावप्रकाशे नवनीतवर्गः ।

અથ ધૃતવર્ગઃ

ધી.

ધૃતમાર્જ્યં હૃદિઃ સર્પિઃ કથ્યન્તે ત-
દ્ગુણા અયઃ । ધૃતં રસાયનં સ્વાદુ ચક્ષુષ્યં
વહ્નિદીપનમ્ ॥ શીતવીર્યવિપાલક્ષ્મીપા-
પિત્તાનિલાપહમ્ ॥ અત્પાભિપ્યન્દિ કા-
મ્સ્યોજસ્તેનોલાવણ્યબુદ્ધિકૃત્ ॥ સ્વરસ્પ-
તિકરં મેઘ્યમાયુષ્યં બલકૃદ્ગુરુ । ઉદાવર્ત-
ન્વરોન્માદશૂલાનાદ્રવણાન્હરેત્ ॥ સ્તિ-
ર્થ કફકરં રક્તઃક્ષયવીર્યપરક્તત્ત્વ ॥

નામ—ધૃત, આન્ત્ય, હવિષ અને સ-
પિષ્ જોટલાં ધીનાં સંસ્કૃત નામ છે. હિં.
ધીઃ મ. તૃપ્; ફ્રા. રોષને જઈ; અ. સ-
મન; તૈ. નેઈ; ઇ. Clarified butter
હા. Butyrum Depuratum.

ગુણ—ધી રસાયન, મધુર, નેત્ર-

ને હિતકારી, અગ્નિને દીપ્ત કરનાર,
શીતવીર્યવાળુ, ઝેર, અલક્ષ્મી, પાપ,
પિત્ત અને વાયુને ટાળનાર, થોડીક શ-
રદી કરનાર, કાંતિ, ખળ, તેજ, લાવણ્ય,
બુદ્ધિ, સ્વરતું નિર્મલપણું તથા રમરણ-
શક્તિને વાસ્તે સાદુ, પવિત્ર, આયુષ્યને
વધારનાર, શક્તિ આપનાર, ભારે, સ્તિર્થ,
કફ કરનાર અને ઉદાવર્ત નામનો રોગ,
જ્વર, ઉન્માદ, શૂળ, આક્રૂશ, ત્રણ,
ઝાડ, ક્ષય, રતવા જેવા રોગ તથા લો-
હીના બીગાડને મટાડનાર છે.

ગાયતું ધી.

ગવ્યં ધૃતં વિશેષેણ ચક્ષુષ્યં દૃષ્યમ-
ગ્રિકૃત્ । સ્વાદુપાકકરં શીતં વાતપિત્ત-
કફાપહમ્ ॥ મેષાલાવણ્યકાન્સ્યોજસ્તે-
જોદ્ધિકરં પરમ્ । અલક્ષ્મીપાપરક્ષોદ્રં
વયસઃ સ્થાપકં ગુરુ ॥ વલ્યં પવિત્રમા-
યુષ્યં મુગદ્વલ્યં રસાયનમ્ । મુગન્થં રો-
ચનં ચારુ સર્વાણ્યેષુ ગુણાધિકમ્ ॥

ગાયતું ધી વિશેષે કરી નેત્રને હિત-
કારી, મેથુનશક્તિને વધારનાર, અગ્નિને
દીપ્ત કરનાર, પાકમાં મધુર, ટાકું, વાત
પિત્ત તથા કફને મટાડનાર, બુદ્ધિની,
લાવણ્યની, કાંતિની, સામર્થ્યની તથા
તેજની બહુ વૃદ્ધિ કરનાર, અલક્ષ્મીને
પાપને તથા ઝાડ આદિને ટાળનાર, જી-
વાનીને સ્થિર રાખનાર, ભારે, ખળ આ-
પનાર, પવિત્ર, આયુષ્યને વધારનાર, મં-
ગલરૂપ, રસાયન, મુગંધયુક્ત, રૂચિ ઉ-
પજવનાર, સુંદર, અને ધીની સપળી
બતોમાં શ્રેષ્ઠ છે.

ભેશનું ધી.

માહિષં દુ ઘૃતં સ્વાદુ પિત્તરક્તાનિ-
લાપહમ્ । શીતલં શ્લેષ્મલં દૃષ્યં શુક્ર
સ્વાદુ વિપચ્યતે ॥

ભેશનું ધી મધુર, ટાઢું, કફ કરનાર,
મૈથુનશક્તિને વધારનાર, ભારે, પાકમાં
મધુર અને પિત્ત લોહીનો ખીગાડ તથા
વાયુને મટાડનાર છે.

બકરીનું ધી.

આજમાઝ્યં કરોત્યગ્નિં ચક્ષુષ્યં વલ-
ર્વર્ધનમ્ । કાસે શ્વાસે શયે चापि हितं
પાકે ભવેત્કફુ ॥

બકરીનું ધી અગ્નિ કરનાર, નેત્રને
હિતકારી, બળને વધારનાર, પાકમાં
તીખું અને ઉધરસ ઉપર, શ્વાસ ઉપર
તથા ક્ષય ઉપર હિતકારી છે.

ઉંટડીનું ધી.

ઔષ્ઠં કઠુ ઘૃતં પાકે શોષકમિવિ-
પાપહમ્ । વીપનં કફવાતઘ્નં કુષ્ઠગુલ્મો-
દરાપહમ્ ॥

ઉંટડીનું ધી પાકમાં તીખું, અગ્નિને
દીપ્ત કરનાર, અને શોષ, કૃમિ, વિષ,
કફ, વાયુ, કાઢ, ગેટા તથા ઉલ્કરના રો-
ગને મટાડનાર છે.

ગાડરનું ધી.

પાકે લઘ્વાવિકં સર્પિઃ સર્વરોગવિ-
નાશનમ્ । દૃદ્ધિં કરોતિ चास्यीनाय-
श्मरीशर्करापहम् ॥ ચક્ષુષ્યમગ્નિવલદં
વાતદોષનિવારણમ્ ॥

ગાડરનું ધી પાકમાં હલકું, સર્વ રો-
ગોનો નાશ કરનાર, દાડકાની વૃદ્ધિ ક-

રનાર, પથરીને તથા કાંકરીને મટાડ-
નાર, નેત્રને હિતકારી, અગ્નિને પ્ર-
દીપ્ત કરનાર અને વાયુના દોષનું નિવા-
રણ કરનાર છે.

શ્રીનું ધી.

કફેડનિલે યોનિદોષે પિત્તે રક્તે ચ
તદ્ધિતમ્ । ચક્ષુષ્યમાઝ્યં સ્ત્રીणां वा सर्पिः
સ્વાદમૃતોપમમ્ ॥

શ્રીઓનું ધી કફ, વાયુ, યોનિદોષ,
પિત્ત, અને લોહીના ખીગાડ ઉપર હિ-
તકારી, નેત્રને હિતકારી અને અમૃત-
સમાન છે.

ઘોડીનું ધી.

દૃદ્ધિં કરોતિ देहाग्नेर्लघु पाके वि-
पापहम् । तर्पणं नेत्ररोगघ्नं दाहनुद्व-
वाघृतम् ॥

ઘોડીનું ધી શરીરના અગ્નિને વધાર-
નાર, પાકમાં હલકું, ઝરને મટાડનાર,
તૃષ્ણા આપનાર, નેત્રના રોગને હણનાર
અને દાહને મટાડનાર છે.

દુધમાંથી કાઢાડેલું ધી.

ઘૃતં दुग्धभवं घ्राति शीतलं नेत्रो-
गहम् । निहन्ति पित्तदाहासप्तदसूर्ज-
अमानिलान् ॥

દુધનું ધી દસ્તને રોકનાર, ટાઢું, ને-
ત્રના રોગને મટાડનાર અને પિત્ત, દાહ,
લોહીનો ખીગાડ, મદ, મુર્ચ્છા, શ્રમ તથા
વાયુને ટાળનાર છે.

વાશી દહીમાંથી કરેલું.

द्विर्घस्तनदध्युत्थं तत्सार्द्धं यद्वर्ज-
नकम् । ह्ययद्वर्जितं चक्षुष्यं दीपनं रवि-

કૃત્પરમ્ ॥ ચલકૃદ્વૃદ્ધાં વૃષ્યં વિશેષા-
જ્જ્વરનાશનમ્ ॥

એક દીવસના વાસી દહીંમાંથી કરેલું
ધી હૈયંગવીનક ડેહેવાય છે. એ ધી નેત્રને
હિતકારી, અગ્નિને દીપ્ત કરનાર, બહુ
શ્ચિકારક, બળ આપનાર, પ્રુષ્ઠિ આપ-
નાર, મૈથુનશક્તિને વધારનાર અને વિ-
શેષે કરી જ્વરનો નાશ કરનાર છે.

બુદ્ધિ.

वर्षादूर्ध्वं भवेदाज्यं पुराणं तन्निदो-
पनुत् । मूर्च्छाकुष्ठविषोन्मादापस्मारति-
मिरापहम् ॥ यथा यथाऽस्त्रिलं सर्पिः
पुराणमधिकं भवेत् । तथा तथा गुणैः
स्त्रैः स्त्रैरधिकं तदुदाहृतम् ॥

એક વર્ષથી ઉપરનું ધી બુદ્ધિ ડેહેવાય
છે. એ ધી ત્રણેદોષને મટાડનાર અને
મૂર્છા, કાઠ, ગ્રેર, હન્યાદિ, વાઈ તથા તિ-
મિરને ટાળનાર છે. સર્પ પ્રકારનું ધી
જમ જમ વધારે બુદ્ધિ હોય તેમ તેમ
પોતાના વધારે શુભલાલું એમ સમજવું.
(કાર્યું હોય તે.)

તાબું ધી.

योजयेन्नवमेवाज्यं भोजने तर्पणे
श्रमे । चलक्षये पाण्डुरोगे कामलानेत्रो-
गयोः ॥

જોજનમાં, હોમ યવાના કામમાં, પ-
રિશ્રમ ઉપર, બળના ક્ષયઉપર, પાંડુ-
રોગઉપર, કામળાઉપર અને નેત્રના
હરદાઈ રોગઉપર તાબ ધીનોજ ઉપ-
યોગ કરવો.

ધી નહીં દેવાના વિધયો.

રાજયસ્માણિ વાલે ચ વૃદ્ધે શ્લેષ્મ-
કૃતે ગદે । રોગે સામે વિપૂચ્યાં ચ વિ-
વન્ધે ચ મદાત્સયે ॥ જ્વરે ચ દહને
મન્દે ન સર્પિર્વહુ મન્યતે ॥

ખાલકને, વૃદ્ધને, ભારે ક્ષયરોગઉપર,
કર્કનાં દરદઉપર, આમવાળા રોગઉપર,
ઝલેરાઉપર, મલબંધઉપર, મહાક્ષયઉ-
પર, જ્વરઉપર અને મંદાગ્નિઉપર ધી
હેવું સાઈ નથી.

इति श्रीभावप्रकाशे घृतवर्गः ।

મૂત્રવર્ગ:

ગોમૂત્ર.

गौमूत्रं कटु तीक्ष्णोष्णं क्षारं तिक्तं
कपायकम् । लघ्वग्निदीपनं मेध्यं पित्त-
कृत्कफवातहृत् ॥ शूलगुल्मोदरानाहक-
ण्डूशिमुखरोगजित् । किलासगदवाता-
मवस्तिरक्कुष्ठनाशनम् ॥ कासम्बासापहं
शोथकामलापाण्डुरोगहृत् ॥ कण्डूकिला-
सगदशूलमुखासिरोगान् गुल्मातिसार-
परुदामयमूत्ररोधान् । कासं सङ्गुष्ठजठर-
किमिपाण्डुरोगान् गोमूत्रमेकमपि पीतम-
पाकरोति ॥ सर्वेऽपि च मूत्रेषु गोमूत्रं
गुणतोऽधिकम् । अतोऽविशेषात्કચને
મૂત્રં ગોમૂત્રમુચ્યતે ॥ સ્ત્રીરોદરસ્વાસકા-
સશોથવર્ષોગ્રહાપહમ્ । શૂલગુલ્મરુજાના-
હકામલાપાણ્ડુરોગહૃત્ ॥ કપાયં તિક્ત-
તીક્ષ્ણં ચ પૂરણાત્કર્ણશુદ્ધનુદ્ ॥

નામ-હિ. પેશાવ; મ. મૂત્ર, ગાયત્રી

મૂત્ર; ક. મૂત્ર; તૈ. ઉચ્ચા; ઈ. Urine
લા. Urina.

ગુણુ-ગોમૂત્ર તીખું, તીક્ષ્ણ, ગરમ,
ખારું, તુરું, હલકું, અગ્નિને દીપ્ત કરનાર,
પવિત્ર, પિત્ત કરનાર અને કફ, વાયુ,
શૂલ, ગોટા, પેટનું ચડવું, ચળ, નેત્રના
રોગ, મોઢોડાના રોગ, ઢાઢ, વાયુસંબંધી
આમ, પેડુના રોગ, ઉધરસ, શ્વાસ,
સોજા, કમળો તથા પાંડુરોગને મટાડ-
નાર છે. ગોમૂત્ર પીવામાં આવે તો તે
એકલુંજ ચળને, ઢાઢને, શૂળને, મોઢો-
ડાનાં દરદાને, નેત્રનાં દરદાને, ગોટાને,
અતિસારને, વાયુસંબંધી રોગોને, મૂત્રના
અટકાવને, ઉધરસને, પેટના રોગને, કૃ-
મિઓને અને પાંડુરોગને ટાળી નાખેછે.
સધર્માં મૂત્રોમાં ગોમૂત્ર અધિક ગુણુવાળું
■ એટલામાટે જ્યાં અચુકનું મૂત્ર એમ
જોણું નામ પાડીને ન કહ્યું હોય ત્યાં મૂત્ર
શબ્દથી ગોમૂત્ર સમજવું. ગોમૂત્ર તુરું, ક-
ડવું, તીક્ષ્ણ, કાનમાં રેડવાથી કાનના શ-
લને મટાડનાર અને ખરલનું દરદ, પેટનાં
દરદ, શ્વાસ, ઉધરસ, સોજા, દસ્તની ક-
બજાવત, શૂલ, ગોટાનું દરદ, પેટનું ચ-
ડવું, કમળો તથા પાંડુરોગને ટાળનાર છે.

માણસનું મૂત્ર.

નરમૂત્રં ગરં દન્તિ સેવિતં તદ્રસાય-
નમ્ । રક્તપામાહરં તીક્ષ્ણં સક્ષારલવણં
સ્મૃતમ્ ॥

માણસનું મૂત્ર ખારવાળું, ખારું,
તીક્ષ્ણ, રાતી ખસને મટાડનાર, ઝેરને
હણનાર અને સેવન કરવાથી રસાયન
જેવા ગુણુ કરેછે.

મૂત્રની સામાન્ય પરિભાષા.

ગોજાવિમદિપીણાં તુ સ્ત્રીણાં મૂત્રં
પ્રશસ્યતે । સ્વરોષ્ટ્રે મનરાશ્વાનાં પુંસાં મૂત્રં
હિતં સ્મૃતમ્ ॥

ગાય, બકરાં, ગાડર અને ભેંશ એ
જાતોનું મૂત્ર લેવાનું કહ્યું હોય ત્યાં તે-
ઓમાં નારીજાતનું મૂત્ર ઉત્તમ છે એમ
સમજવું અને ગધેડાં, જાટ, હાથી, મા-
ણસ અને ઘોડાં એ જાતોનું મૂત્ર લેવાનું
કહ્યું હોય ત્યાં તેઓમાં નરજાતિનું મૂત્ર
ઉત્તમ છે એમ સમજવું.

इति श्रीभावप्रकाशे मूत्रवर्गः ।

તૈલવર્ગ:

તેલનાં સ્વરૂપ.

તિલાદિક્લિગ્ધવસ્તુનાં સ્નેહસ્તીલઃ
વાહ્યતમ્ । તથા વાતહરં સર્વં વિશેષા-
તિલસંધવમ્ ॥

તિલ વગેરે ક્લિગ્ધ વસ્તુઓનો જે
સ્નેહભાગ કાઢાડવામાં આવે તે તેલ કે-
હેવાય છે. સધળી જાતનું તેલ વાયુને
હરનાર છે તેમાં તિલનું તેલ વિશેષ કરી
વાયુને હરનાર છે.

તિલનું તેલ.

તિલતૈલં ગુરુ સ્વૈર્યવલવર્ણકરં સરમ્ ।
દૃષ્યં વિકાશિ વિગદં યથુરં રમ્યાકપોઃ ॥
શૂક્લં કપાયાનુરતં તિત્તં વાતક્રુપા-
દમ્ । વીર્યોષ્ણં દિપ્તં વ્યર્થે વૃદ્ધિર્ગત-
પિત્તકૃત્ ॥ જ્વરાને વદ્ધિવિમૂત્રં ગર્ભાગ-
વવિચોપનમ્ । દીપનં વૃદ્ધિર્દં મધ્યં જ-

વાયિ વ્રણમેહનુત્ ॥ શ્રોત્રયોનિચિરં-
શૂલનાશનં લઘુતાકરમ્ । લઘ્યં કેર્યં ચ
ચક્ષુષ્યમમ્યદ્રે ધોજનેડ્યવા ॥ છિન્નમિ-
ન્નચ્યુતોત્પિષ્ઠમથિતં સતપિચિતે । મય-
સ્ફુટિતવિદ્વાન્નિદમ્બવિશ્વપ્રદારિતે ॥
તથામિહતનિર્મુદ્રમૃગવ્યાઘ્રાદિવિસતે । વ-
સ્તૌ પાનેડ્યસંસ્કારે નસ્યે કર્ણાસિપૂ-
રણે ॥ સેકાખ્યદ્વાવગાહેષુ તિલતૈલં પ્ર-
શસ્યતે ॥

નતુ શૂઠ્ઠળલેહનયોઃ કથં સામાનાધિક-
રણ્યમિત્યત આહ ।

ક્ષ્માદિદુષ્ટઃ પવનઃ સ્રોતઃ સક્કોચયેષ
દા । રસઃ સમ્યગ્વહન્કાર્યં કુર્યાદ્રક્તાય-
વર્ધયન્ ॥ તેષુ પ્રવેદું સરતઃ સૌર્યમ્પન્નિ-
ગ્ધતમાર્દવૈઃ । તૈર્લક્ષ્મં રસં નેતું કુચાનાં
તેન શૂઠ્ઠમ્ ॥ વ્યવાયિ સૂક્ષ્મતીક્ષ્ણો-
ણસરસૈર્મેદસઃ સપમ્ । શનૈઃ પ્રકુસ્તે
તૈર્લક્ષ્મં તેન લેલવનમીરિતમ્ ॥ કુતં પુરીપં
વધ્નાતિ સ્વલિતં તત્પ્રવર્તયેત્ । ગ્રાહકં
સારકં ચાપિ તેન તૈલમુદીરિતમ્ ॥ ઘૃતમ-
ન્દાસ્પરં પક્કં હીનવીર્યં પ્રજાયતે । તૈર્લ-
પક્કમપક્કં વા ચિરસ્થાયિ ગુણાધિકમ્ ॥

નાભ-હિ. તિલકા તૈલ; મ. તેલ;
હા. રેગનેકુંબ; અ. કોહનુ; ક. તૈલ;
તૈ. નુને; ઈ. On. La. Oleum.

ગુણ-તિલનું તેલ ખારે, સ્થિરતા કર-
નાર, બળ આપનાર, વર્ધન સારી કર-
નાર, દસ્ત ઉતારનાર, મૈથુનચક્રિતને વ-
ધારનાર, સધર્મા અંગોના સાંધાઓને
શિથિલ કરી રસ આદિ ધાતુઓના બે-
રને નરમ પાડનાર, સ્વચ્છ, રસમાં તથા

પાકમાં મધુર, પાતળું, તુરાસને મળતું,
કડવું, વાયુને તથા કફને મટાડનાર,
ઉષ્ણવીર્ય, ટાઢા સ્પર્શવાળું, પ્રુષ્ઠિ આ-
પનાર, રક્તપિત્ત કરનાર, ધાતુઓને
ઉષ્ણેડનાર, વિદ્વાને તથા મૂત્રને બાંધ-
નાર, ગર્ભાશયને સાપ્ત કરનાર, અગ્નિને
હીમ કરનાર, પવિત્ર, બુદ્ધિ દેનાર, તુ-
રતજ સધર્મા સરીરમાં બ્યામ થનાર,
પણને પ્રમેહને કાનના શૂલને યોનિના
શૂલને અને માથાના શૂલને મટાડનાર,
સરીરમાં હલકાઈ કરનાર, ચોળવાથી
આમળીને ઢસને તથા મધુને હિતકારી
અને ખાવાથી ત્વચાને ઢસને તથા
મધુને હાનિ કરનાર છે. છેકાએલ, ભે-
કાએલ, ખસી ગએલ, ભીંસાએલ, મ-
યાએલ, ધવાએલ, અગદાઈ ગએલ, ભા-
ગેલ, કુટલ, વીંધાએલ, અગ્નિથી બળેલ,
મુગ કે વાપ આદિથી ધવાએલ, પછાડા-
એલ, વળી ગએલ, તુટી ગએલ અને ચી-
રાઈ ગએલ ઉપર તિલનું તેલ બહુ હિ-
તકારી છે. અસ્તિકર્મમાં, પીવામાં, અ-
ગ્નને સંસ્કાર દેવામાં, નાકમાં ટીપાં ના-
ખવામાં, કાનમાં રેડવામાં, આંખમાં રે-
ડવામાં, સીંચવામાં, ચોળવામાં અને
નાહાવામાં તિલનું તેલ બહુ ઉત્તમ છે.

શંકા-તિલના તેલને પ્રુષ્ઠિ આપનાર
કહ્યું અને ધાતુઓને ઉષ્ણેડનાર પણ
કહ્યું તો એકજ પદાર્થમાં એ પરસ્પર
વિરુદ્ધ ધર્મે કેમ સંભવે?

સમાધાન-“કેલ આદિ પદાર્થોથી
કેલ એવો પરત સોત નામની નાદી-

ઓતો સંકાય કરેછે, ત્યારે ખરાખર નહીં ચાલતો રસ રૂધિર વગેરેને નહીં વધારતાં દુખળાપણું કરેછે. આ સમયમાં તેલ પોતાના પ્રવેશ કરાવનારપણા-રૂપ ગુણને લીધે, પાતળાપણાને લીધે, સ્નિગ્ધપણાને લીધે તથા કામળપણાને લીધે, ઓતોમાં રસનો પ્રવેશ કરાવવાને તથા તેઓમાં તેની સારી રીતે ગતિ કરાવવાને સમર્થ થાય છે તેથી તેલ દુખળાઓને પ્રુષ્ઠિ આપનાર છે એમ કહ્યું છે. તેમજ તેલ સઘળા શરીરમાં તુરત વ્યાપ થનાર હોવાને લીધે, પાતળાપણાને લીધે, તીક્ષ્ણપણાને લીધે, ઉષ્ણપણાને લીધે અને પ્રવેશ કરાવનારપણાને લીધે ધીરે ધીરે મેદનો ક્ષય કરે છે તેથી તેલ ધાતુઓને ઉષ્મેડનાર છે એમ કહ્યું છે." તેલ પાતળા ઝાડાને બાધે છે અને ખસેલા ઝાડાને બાહાર કાઢાડે છે તેથી દસ્તને રોકનારપણું તથા દસ્ત લગાડનારપણું એ બન્ને ગુણ તેમાં રહ્યા છે. પાકું ધી એક વર્ષ પછી હીનવીર્ય થઈ જાય છે અને તેલ તો પાકું હોયકે કાચું હોય પણ લાંબા કાળ સુધી હીનવીર્ય થતું નથી તેથી અધિક ગુણવાળું છે.

સરસવ, કાળી રાઈ તથા

રાતી રાઈનું તેલ.

દીપનં સાર્પિષં તૈલં કટુપાકરસં લઘુ ।
લેખનં સ્પર્શવીર્યોષ્ણં તીક્ષ્ણં પિત્તાસદ-
પકમ્ ॥ કફમેદોડનિલાર્જોઞ્ઞં તિરુઃક-
ર્ણમવાપહમ્ । કળ્દુષ્ટકમિદિવ્રકોઠ-

દુષ્ટવ્રણમણુત્ ॥ તદ્દ્રાજિકયોસ્તૈલં વિ-
શેપાન્મૂત્રકૃચ્છ્રકૃત્ ॥

રાજિકયોઃ કૃષ્ણાર્દૈ આસ્ત્રાર્દૈ દ્વયોઃ ।

સરસવનું તેલ અગ્નિને દીપ્ત કરનાર, રસમાં તથા પાકમાં તીખું, હલકું, ઉષ્મેડનાર, સ્પર્શમાં તથા વીર્યમાં ઉષ્ણ, તીક્ષ્ણ, પિત્તને તથા રૂધિરને ખરાખર કરનાર અને કફ, મેદ, વાયુ, અરશ, માથાના રોગ, કાનના રોગ, ચળ, કાઠ, કૃમિ, ચીતરી, કાઠ નામનો ક્ષુદ્રરોગ, અને દુષ્ટવ્રણને મટાડનાર છે. કાળી રાઈ તથા રાતી રાઈના તેલમાં પણ એમ ગુણો છે અને એ રાઈનું તેલ વિશેષે કરી મૂત્રકૃચ્છ્ર કરનાર છે.

તુવરનું તેલ.

તીક્ષ્ણોષ્ણં સુવરીતૈલં લઘુ ગ્રાહિ ક-
પાસજિત્ । વલ્લિકુદ્ધિપહત્કણ્ડકુદ્ધકોઠ-
કમિમણુત્ ॥ મેદોદોષાપહં ચાપિ વ્રણ-
શોયહરં પરમ્ ॥

તુવરનું તેલ તીક્ષ્ણ, ગરમ, હલકું, મળને રોકનાર, અગ્નિ કરનાર, ઝેરને કરનાર અને કફ, લોહીનો બીગાડ, ચળ, કાઠ, કાઠ નામનો ક્ષુદ્રરોગ, કૃમિ, મેદનો દોષ, વ્રણ તથા સોજા એઓને સારી પેઠે મટાડનાર છે.

અળસીનું તેલ.

અવસીતૈવ્યમાગ્રેયં ત્રિગુણેષાં કફપિ-
ત્તકૃત્ । કટુપાકમચ્છુષ્યં પલ્યં વાતાત્
શુર ॥ મન્દકૃદ્રમતઃ સ્વાદુ ગ્રાહિ ત-
ન્દોષહૃદનમ્ । વસ્તી પાને તથામ્બૈ

નસ્યે કર્ણસ્ય પૂરણે ॥ અનુપાનવિધૌ
ચાપિ પ્રયોજ્યં વાતશાન્તયે ॥

અળસીનું તેલ અગ્નિના અધિક અં-
શવાળું, ક્ષિપ્ત, ગરમ, કઢ્ઢને તથા
પિત્તને કરનાર, પાકમાં તીખું, નેત્રને
હિતકારી નથી, બળ આપનાર, વાયુને
હરનાર, ભારે, મળને કરનાર, મધુર ર-
સવાળું, હસ્તને શેકનાર, આમલીના દો-
પને હરનાર અને ધાટું છે. ખસ્તિક-
ર્મમાં, પીવામાં, અસ્થંગમાં, નાકમાં
દીપાં નાખવામાં, કાનમાં શેકવામાં અને
વાયુની શાંતિને વાસ્તે અનુપાન કરવા-
માં એ તેલનો ઉપયોગ કરવો.

કમુંખાનું તેલ.

કુમ્ભતૈલમમ્લં સ્યાદુષ્ણં ગુરુ વિ-
દારિ ચ । ચક્ષુર્ધ્યામહિતં વલ્યં રક્ત-
પિત્તકફમદમ્ ॥

કમુંખાનું તેલ ખાટું, ગરમ, ભારે,
બળતર કરનાર, નેત્રને અહિત, બળ
આપનાર અને રક્તપિત્ત તથા કઢ્ઢને
કરનાર છે.

ખસખસનું તેલ.

તૈલં તુ લસવીજાનાં વલ્યં વૃષ્યં ગુરુ
સ્મૃતમ્ । વાતહૃત્કફહૃત્તીવં સ્વાદુપાક-
રસં ચ તત્ ॥

ખસખસનું તેલ બળ આપનાર, ઐ-
શુનશક્તિને વધારનાર, ભારે, વાયુને
તથા કઢ્ઢને હરનાર, ટાટું અને પાકમાં
તથા રસમાં મધુર છે.

એરંડીનું તેલ.

અરણ્ડતૈલં તીક્ષ્ણોષ્ણં દીપનં પિચ્છિલં
ગુરુ । વૃષ્યં લઘ્યં વયઃસ્થાયિ મેધાકા-
ન્તિવલપ્રદમ્ ॥ કપાયાનુરસં સૂક્ષ્મં યો-
નિશુક્રવિશોધનમ્ । વિસં સ્વાદુ રસે
પાકે સત્તિકં કટુકં સરમ્ ॥ વિપમજ્વ-
રહૃદ્રોગપૃષ્ઠગુલાદિશૂલનુત્ । હન્તિ વાતો-
દરાનાહગુલ્માઘ્રીલાકટિગ્રહાન્ ॥ વાત-
શોષિતવિશ્વવન્ધ્યવ્રણશોયામવિદ્રધીન્ ।
આમવાતગજેન્દ્રસ્ય શરીરવનચારિણઃ ॥
અક એવ નિહન્તાયમેરણ્ડસ્ત્રોહકેસરી ॥

એરંડીઆનું તેલ તીક્ષ્ણ, ગરમ, અ-
ગ્નિને દીપ કરનાર, ચીકણું, ભારે, ઐ-
શુનશક્તિને વધારનાર, આમલીને હિ-
તકારી, જીવાનીને સ્થિર રાખનાર, બુદ્ધિ
કાંતિ તથા બળને વધારનાર, તુરા-
શને મળતું, સૂક્ષ્મ, યોનિને સાદું ક-
રનાર, વીર્યને સાદું કરનાર, દુર્ગંધવાળું,
તીખું, રસમાં મધુર, પાકમાં તીખું, હસ્ત
લગાડનાર અને વિપમજ્વર, છાતીનાં
દરદ, વાંસાનાં શૂલ, શુભ વગેરેનાં શૂલ,
વાયુસંબંધી ઉદરના રોગ, આંધ્રો,
ગોટા, અધીલા નામનો રોગ, ઢેઢનું ઝ-
લાઈ બનું, વાયુ, લોહીનો ખીગાડ, દ-
સ્તની કબજીયત, પ્રદમ નામનો રોગ,
સોજા, આમ અને અંદરનાં ગુમડાં એ-
આને મટાડનાર છે. એરંડીઆતેલથી
સિદ્ધ એ એકજ, શરીરથી વનમાં ફ-
રનારા આમવાતથી મોટા દાથીને
મારનાર છે.

રાળનું તેલ.

તૈલં સર્જરસોદ્ધૂતં વિસ્ફોટવ્રણનાશ-
નમ્ । કુષ્ઠપાપાકૃમિહરં વાતશ્લેષ્મામયા-
પહમ્ ॥

રાળનું તેલ વિસ્ફોટક, પ્રભુ, કાઠ,
ખસ, કૃમિ, વાયુનાં દરદ, અને કફનાં
દરદનો નાશ કરનાર છે.

સઘળી જાતનું તેલ.

તૈલં સ્વયોનિગુણકૃદ્વાગ્ભેદનાશિલં
મતમ્ । અતઃ શ્વેપસ્ય તૈલસ્ય ગુણા જ્ઞેયાઃ
સ્વયોનિવત્ ॥

તેલ જે પદાર્થમાંથી બનાવ્યું હોય તે
પદાર્થના ગુણોને કરનાર છે એમ વાગ્-
ભટે માનેલું છે એટલામાટે ખાસી સઘ-
ળી જાતનાં તેલના ગુણો તે તેલ જે પ-
દાર્થમાંથી કયું હોય તે પદાર્થના જેવા
સમજવા.

इति श्रीभावप्रकाशे तैलवर्गः ।

અથ સન્ધાનવર્ગઃ.

કાંજી.

[તદ્દ કાઝિકસ્ય લક્ષણં ગુણાશ્ચ ।]

સન્ધિતં ધાન્યમણ્ડાદિ કાઝિકં ક-
થ્યતે જનૈઃ । કાઝિકં મેદિ તીક્ષ્ણોષ્ણં
રોચનં પાચનં લઘુ ॥ દાહજ્વરહરં સ્પ-
ર્શાત્પાનાદ્વાતકફાપહમ્ । માપાદિચત્કે-
ર્યંચુ ક્રિયતે તદ્દુણાધિકમ્ । લઘુ વા-
તહરં તત્તુ રોચનં પાચનં પરમ્ । શૂલા-
જીર્ણવિપન્થામનાશનં વસ્તિશોધનમ્ ॥
શોષમૂર્ચાન્નમાર્વાનાં મદકંઠવિરોપિ-

નામ્ । કુષ્ઠિનાં રક્તપિત્તીનાં કાઝિકં
ન મન્થસ્યતે ॥ પાણ્ડુરોમે યક્ષ્મણિ ચ
તથા શ્વોપાતુરેષુ ચ । ક્ષતસીણે તથા
શ્રાન્તે મન્દજ્વરનિપીડિતે ॥ एतेषां तु
हितं प्रोक्तं काઝિકં दोषहारकम्

લક્ષણ-ધાન્ય અને વડાં આદિ જે
આયેલાં હોય તેને લોઢા કાંજી કહેછે.

ગુણ-કાંજી દસ્ત લગાડનાર, તીક્ષ્ણ,
ગરમ, રૂચિ ઉપજાવનાર. પાચન, હલ-
દ્રી, સ્પર્શમાનથી બળતરાવાળા તાવને
મટાડનાર અને પીનાથી વાયુ તથા ક-
ફને મટાડનાર છે. અડદ આદિનાં વ-
ડાંઓથી જે કાંજી કરવામાં આવે છે તે
કાંજી અધિક ગુણુવાળી, હલદ્રી, વાયુને
હરનાર, રૂચિ ઉપજાવનાર, ખદુ પાચન
અને શૂલ, અજીર્ણ, મલબંધ તથા આ-
મનો નાશ કરનાર અને પેકુને સાફ
કરનાર છે. સોબ, મૂર્છા, બ્રમ, મદ,
અળ, શોષ, કાઠ અને રક્તપિત એ દ-
રદવાળાઓને વાસ્તે કાંજી હિતકારી
નથી. પાંડુરોગ, ક્ષય, શોષથી થએલી
આતુરતા, ક્ષતથી થતી દુર્બળતા, પરિ-
શ્રમ અને ગ્રીણા ગ્રીણા તાવની પીડા
એઓહપર કાંજી હિતકારી અને દા-
પોને હરનાર છે.

તુષોદક.

તુષોદકં ચર્વેન્નાયઃ સત્તુષેઃ પ્રકલીકૃતં ।
યવૈઃ સ્વદકે સંહિતૈઃ મન્થાનવર્ગોત્તમાત્ ॥
તુષામ્બુ દીપનં હૃદયં પાણ્ડુકૃમિગદા-
પહમ્ । તીક્ષ્ણોષ્ણં પાચનં વિચરક્તકૃદ્-
સ્તિશ્ચલનુત્ ॥

લક્ષણ—ફેતરાં સહિત કાચા જવો-
ને હુકડા હુકડા કરીને પાણીમાં આથ્યા
દેાય તે તે પાણી તુષોદક કેહેવાય છે.
ગુણ—તુષોદક અગ્નિને દીપ્ત કરનાર,
પ્રિય લાગે એવું, પાંડુરોગને તથા કૃમિ-
ને દાળનાર, તીક્ષ્ણ, ગરમ, પાચન,
પિત્તને તથા લોહીના બીજાડને કરનાર
અને નાભિથી નીચેના ભાગના ચૂળને
મટાડનાર છે.

સૌવીર.

સૌવીરં હુ યવેરામૈઃ પર્કૈર્વા નિસ્તુપૈઃ
કૃતમ્ । ગોધૂર્મેરપિ સૌવીરમાચાર્યાઃ કે-
ચિદ્દૂષિરે ॥ સૌવીરં હુ ગ્રહણ્યર્શઃકફત્રં
મેદિ દીપનમ્ । ઉદાવર્તાદ્રમર્દાસ્વિશૂ-
લાનાહેપુ સ્તસ્યતે ॥

લક્ષણ—ફેતરાં કાઢાણી નાખી કાચા
અથવા પાકા જવોના હુકડા હુકડા કરી
પાણીમાં આથ્યા દેાય તે પાણી સૌવીર
કેહેવાય છે. ટેટલાએક આચાર્યો કેહેછે
કે “એવી રીતે ધઉંના હુકડા આથવાથી
પણ સૌવીર થાય છે.”

ગુણ—સૌવીર અંગદહી, અરણ્ય, તથા
કદ્ધ એજાને મટાડનાર, દરત લગાડ-
નાર, અગ્નિને દીપ્ત કરનાર અને ‘ઉદા-
વર્ત, અંગમર્દ, દાદકાનાં ચૂલ, તથા
આક્રેશ, એજોઉપર બહુ સાદું છે.

આરનાડ.

આરનાડં હુ ગોધૂર્મેરામૈઃ સ્થાવિસ્તુ-

પીકૃતૈઃ । પર્કૈર્વા સન્વિતૈસ્તત્તુ સૌવીર-
સદૃશં શુભૈઃ ॥

લક્ષણ—ફેતરાંવગરના કાચા અથ-
વા પકવેલા ધઉંનો આથો કરવાથી આ-
રનાડ થાય છે.

ગુણ—એ આરનાડના ગુણો ઉપર
કહેલા સૌવીરના જેવા સમજવા.

ધાન્યામ્લ.

ધાન્યામ્લં શાલિચૂર્ણં ચ કૌટ્રવાદિ-
કૃતં ધવેત્ । ધાન્યામ્લં ધાન્યપોનિતા-
ત્પીળનં લઘુ દીપનમ્ ॥ અરુચૌ વાત-
રોગેષુ સર્વેષ્વાસ્થ્યાપને દિતમ્ ॥

લક્ષણ—જોખાનું ચૂર્ણ તથા ડાદર-
આદિનું ચૂર્ણ આથવાથી ધાન્યામ્લ
થાય છે.

ગુણ—ધાન્યામ્લ ધાન્યોથી ઉત્પન્ન
થએલું દેવાને લીધે તૃપ્તિ આપનાર,
હલકું, અગ્નિને દીપ્ત કરનાર અને અ-
રુચિ ઉપર, વાયુસંબંધી રોગો ઉપર
અને પિચકારી મારવામાં હિતકારી છે.

શિંડાકી.

શિખ્ડાકી રાનિકાયુક્તઃ સ્યામ્મૂલ-
કદ્વલદ્રવ્યઃ । સર્પસ્વરસર્વાપિ શાન્તિપિ-
ટ્કસંયુતઃ ॥

સન્વિતૈતિ શેષઃ ।

શિખ્ડાકી રોચની શુર્ચ પિત્તક્રેમ્ય-
કરી સ્મૃતા ॥

લક્ષણ—રાઈ અને મુગાનાં પાંદડાનો
રસ આથવાથી અથવા ત્રણપનો રેવરસ
અને જોખાનો લોટ આથવાથી શિંડાકી
થાય છે.

૧ ઉપરત્ત અને અંગમર્દ એ રોગોનાં
વશજો રોગના પ્રકરણમાં કેહેવાયે.

ગુણુ-શિંડાદી રૂચિ ઉપભવનાર, ભારે અને પિત્તને તથા કફને હરનાર છે.

શુક્ત.

કન્દમૂલફલાદીનિ સક્ષેહલવણાનિ ચ । યત્ર દ્રવ્યેઽભિષૂયન્તે તત્ત્વુક્તમભિ-
ધીયતે ॥ શુક્તં કફઘ્નં તીક્ષ્ણોષ્ણં રોચનં
પાચનં લઘુ । પાણ્ડુકૃમિહરં રૂક્ષં મેદનં
રક્તપિત્તકૃત્ ॥

લક્ષણુ-તેલ અને લૂણ નાખીને જે દ્રવમાં કંદ, મૂલ, અને ફળ આદિ આ-
થવામાં આવે તે દ્રવ (રસ) શુક્ત કે-
હેવાય છે.

ગુણુ-શુક્ત કફને હલનાર, તીક્ષ્ણ,
ગરમ, રૂચિ ઉપભવનાર, પાચન, હલકું,
પાંડુરોગને તથા કૃમિને મટાડનાર, રક્ત,
હસ્ત લગાડનાર અને રક્તપિત્તને હ-
રનાર છે.

આમુત.

કન્દમૂલફલાદ્યં યત્ તત્ત્વુ વિદ્યેયમા-
મુતમ્ । તદ્ગુર્યં પાચનં વાતહરં લઘુ
વિશેષતઃ ॥

લક્ષણુ-કંદ, મૂળ અને ફળ આદિ-
તું જે આયુર્જી હરવામાં આવે તે આ-
મુત કહેવાય છે.

ગુણુ-આમુત રૂચિકારક, પાચન,
વાયુને હરનાર અને વિશેષે કરી હલકું છે.

• મધ.

મધં તુ સીધુર્મરિચમિરા ચ મદિરા
સુરા । કાદમ્બરી વારુણી ચ દાહાપિ
વલવલ્લભા ॥ પેયં યન્માદકં લોકેસ્તન્ય-
યમભિધીયતે । યથારિષ્ટં સુરાસીધુરાસ-

વાધમનેકથા ॥ મધં સર્વં મનેદુષ્ણં પિ-
ત્તકૃદ્વાતનાશનમ્ । મેદનં શીઘ્રપાકં ચ
રૂક્ષં કફહરં પરમ્ ॥ અમ્લં ચ દીપનં
રૂચ્યં પાચનં ચાશુકારિ ચ ॥ તીક્ષ્ણં
સૂક્ષ્મં ચ વિશદં વ્યવાયિ ચ વિકાશિ ચ ।

નામ-મધ, સીધુ, મૈરેય, ઈરા, મ-
દિરા, સુરા, કાદંબરી, વારુણી, હાલા અને
ખલવલ્લભા એટલાં મધનાં નામ છે.

લક્ષણુ-જે પીવાનો પદાર્થ નશે ઉ-
પભવનાર હોય તેને લોકો મધ કહે છે.

ભેદ-અરિષ્ટ, સુરા, સીધુ અને આ-
સવ ઈત્યાદિ મલના અનેક ભેદો છે.

ગુણુ-સઘળા પ્રકારનાં મધો ગરમ,
પિત્ત કરનાર, વાયુનો નાશ કરનારાં, ક-
સ્ત લગાડનારાં, તુરત પાકનારાં, રક્ત,
કફને અત્યંત હરનારાં, ખાટાં, અગ્નિને
દીપ્ત કરનારાં, રૂચિ ઉપભવનારાં, પા-
ચન, તુરત કામ કરનારાં, તીક્ષ્ણ, પા-
તળાં, આદ્રિપણુને મટાડનારાં, પ્ર-
યમ શરીરમાં વ્યાપીને પાક પામનારાં
અને શરીરના સાંધાઓને પોચા પા-
ડનારાં છે.

અરિષ્ટ.

પક્ષીપથામ્બુસિદ્ધં યન્મધં તત્સ્યાદ-
રિષ્ટકમ્ ।

અરિષ્ટં મયમિતિ લોકે । યથા દ્રાક્ષારિ-
ષ્ટમ્ । દશમૂલારિષ્ટમ્ । મન્થૂલારિષ્ટમિતિ ।

અરિષ્ટં લઘુ પાકેન સર્વતથા ગુણાધિ-
કમ્ । અરિષ્ટસ્ય ગુણા જ્ઞેયા વીજઙ્ગ-
ગુણૈઃ સપાઃ ॥

લક્ષણ—રાધિકાં ઔષધોથી અને જ-
ળથી જે મધ કરવામાં આવ્યું હોય તે
અરિષ્ટ કેહેવાય છે. લેક્ટો અરિષ્ટને મ-
ધજ કેહે છે. જેમ કે દ્રાણનું અરિષ્ટ,
દશમૂલનું અરિષ્ટ અને જાવળનું અરિષ્ટ.

ગુણ—અરિષ્ટ પાકમાં હલકું, અને
સર્વથી અધિક ગુણોવાળું છે. જે પદા-
ર્થનું અરિષ્ટ બનાવવામાં આવે તે પદા-
ર્થના જેવા તે અરિષ્ટમાં ગુણો હોય છે.

સુરા.

શાલિપટ્ટિકપિષ્ઠાદિ કૃતં મધં સુરા
સ્મૃતા ॥ સુરા ગુર્વો વલસ્તન્યપુષ્ટિમેદઃ-
કફમદા ॥ ગ્રાહિણી શોથગુલ્માર્શોગ્રહ-
ણીમૂત્રકૃચ્છ્રહુત્ ॥

ચોખ્ખાના અથવા સાઠી ચોખ્ખાના
લોટ આદિથી કરેલું મધ સુરા કેહેવાય
છે. સુરા ભારે, અગ્નિને દીમ કરનાર,
કાયાને પકાવનાર, ગરમપણાને ક્ષીધે
દ્રવને સુકાવનાર, બળને, ધાવણને, પુ-
ષ્ટિને, મેદને તથા કફને વધારનાર અને
સોજ, ગેડા, અરથ, સંઘડણી તથા મૂ-
ત્રકૃચ્છ્રને મટાડનાર છે.

વારૂણી.

[અથ સુરામેદો વારૂણી તસ્ય લક્ષણં ગુણાથ ॥]

પુનર્નવા શિલાપિર્દ્વારૂણી વિહિતા
સ્મૃતા ॥ સંહિતસ્થાલસ્તૂર્જરસર્પા સાપિ
વારૂણી ॥ સુરાવદ્વારૂણી લઘ્વી પીનસા-
ધ્માનશૂલહુત્ ॥

સુરાતો મેદાપં લઘ્વીનિ ॥

લક્ષણ—સાગિદીને છીપરથી વાટી
તેનો જે આથો કરવામાં આવે તે વારૂ-

ણી કેહેવાય છે અને તાઢી તથા ખળુ-
રીના રસનો આથો કરવામાં આવ્યો
હોય તે પણ વારૂણી કેહેવાય છે.

ગુણ—વારૂણી સુરા જેવીજ છે પણ
સુરા કરતાં હલકી છે અને સળીખમ,
આક્રો તથા શૂળને મટાડનાર છે.

જે ભતના સાધુ.

इसोः पक्कै रसैः सिद्धः सीधुः पक्-
रसश्च सः । आमैस्तेरेव यः सीधुः स
च सीतरसः स्मृतः ॥ सीधुः पकरसः
श्रेष्ठः स्वरामिबलवर्णकृत् । वातपित्तकरः
सद्यःस्नेहनो रोचनो हरेत् ॥ विबन्ध-
मेदःशोफार्शःशोफोदरकफामयान् । त-
स्मादल्पगुणः शीतरसः संलेखनः स्मृतः ॥

લક્ષણ—શેરડીના પકાવેલા રસથી
જે દારૂ કરવામાં આવ્યો હોય તે ‘પકવ-
રસસીધુ’ કેહેવાય અને શેરડીના કા-
ચાજ રસમાંથી જે દારૂ કરવામાં આવ્યો
હોય તે ‘શીતરસ’ સીધુ કેહેવાય છે.

ગુણ—પકવરસ સીધુ શ્રેષ્ઠ, સ્વરને
સારો કરનાર, અગ્નિને દીમ કરનાર,
બળને વધારનાર, વર્ણને સારો કરનાર,
વાયુને તથા પિત્તને કરનાર, તુરત શ્લિ-
ગપણું કરનાર, ફેવિકારક અને મળ-
બંધ, મેદ, સોજ, અરથ, ઉદરના સો-
જાદ્ય રોગ તથા કફસંબંધી રોગ એ-
આને મટાડનાર છે. એ સીધુ કરતાં
શીતરસ સીધુ ઓછા ગુણોવાળો અને
ધાતુઓને તથા મળોને ખોતરનાર છે.

આસવ.

यदपकापयाम्नुभ्यां सिद्धं मधं स
आसवः ।

યથા લોહાસવાદિઃ ।

આસવસ્ય ગુણા ક્ષેપ્યા વીજદ્રવ્યગુણૈઃ

સમાઃ ॥

કાચાં ઔષધથી અને કાચાં પાણી-
થી જે મધ કરવામાં આવે તે આસવ
કહેવાય છે. જેમકે લોહાસવ (લોહાનો
આસવ) આદિ. જે પદાર્થનો આસવ
કરવામાં આવે તે પદાર્થના જેવા તે આ-
સવમાં શુણે થાય છે.

નવું તથા જુનું મધ.

મધં નવમભિષ્પ્યન્દિ ત્રિદોષજનકં
સરમ્ । અહચં બૃહણં દાહિ દુર્ગન્ધં વિ-
શદં શુભ ॥ જીર્ણં તદેવ રોચિષ્ણુ કૃમિ-
શ્લેષ્માનિલાપહમ્ । હૃષ્યં મૃગન્ધિ ગુણવ-
લ્લુપ્તુ સ્તોતોવિશોષનમ્ ॥

નવું મધ નાડીઓને શેષીને શરીર-
માં ભારેપણું કરનાર, તથા દોષને ઉત્પન્ન
કરનાર, હસ્ત ઉતારનાર, મનને ગમતું
નથી, પુષ્ટિ આપનાર, દાહ કરનાર, કુ-
ર્ગંધવાળું, આર્દ્રપણાને મટાડે અને ભારે
છે. જુનું મધ રુચિ ઉપજાવનાર, કૃમિને
કહેને તથા વાયુને મટાડનાર, મનને
ગમે એવું, મૃગંધવાળું, શુણકારી, હલકું
અને નાડીઓને સાફ કરનાર છે.

ત્રણ ગુણવાળા પુરૂષોની મધ
પીવાથી થતી ચેષ્ટાઓ.

સાતિકે ગીતદાસ્યાદિ રાજસે સાદ-
સાદિકમ્ । તામસે નિન્યકર્માણિ નિર્દ્રાં
ચ મદિરાચરતુ ॥

આગરેસ્કુર્યાન્ ।

જે સત્વશુણી માણસે મધ પીયું

હોય તો તેથી ગાયન અને હાસ્ય આદિ
ચેષ્ટાઓ થાય છે. રજેશુણી માણસે
પીયું હોય તો તેથી સાહસ આદિ થાય
અને તમેશુણી માણસે પીયું હોય તો
તેથી જંડા કામ થાય છે અને નિદ્રા ધણી
આવે છે.

મધ પીવાનો પ્રકાર.

વિધિના માત્રયા કાલે હિતૈરન્વૈર્યયા-
યલમ્ । પ્રહ્લો યઃ વિવેન્મધં તસ્ય સ્વા-
દમૃતં યથા ॥ કિન્તુ મધં સ્વભાવેન ય-
થૈવાશં તથા સ્મૃતમ્ । અયુક્તિયુક્તં રો-
ગાય યુક્તિયુક્તં યથામૃતમ્ ॥

જે માણસ પ્રસન્નપણાથી વિધિપૂર્વક
તથા પોતાની શક્તિને અનુસરીને માત્રા-
પ્રમાણે નિયમિત સમયે મધ પીએ અને
હિતકારી અન્ન જમે તે માણસને મધ
અમૃત જેવું થાય છે. જોવો અનનો સ્વ-
ભાવ તેવોજ મધનો સ્વભાવ છે, એટલે અ-
થોઅ ગોઠવણથી તેનો ઉપયોગ કરવા-
માં આવે તો તે રોગ કરનાર થાય છે અને
થોઅ ગોઠવણથી ઉપયોગ કરવામાં આવે
તો અમૃત જેવું શુણકારી થાય છે.

મધનો ગંધ નાશ કરવાનો ઉપાય.

મુસ્તલવાલગદ્ગીરકપાન્વકલા વશ-
ચન્સદસિ વાચમભિવ્યનક્તિ । સ્વામા-
વિકં મુસજનમુજ્જતિ પૃતિગન્ધં ગન્ધં ચ
મયલથુનાદિભવં ચ નૃનમ્ ॥

નાગરોથ, કાળો વાળો, કંઠ, ૧૭૩,
ધાણ, અને એજથી એઓને આવનાં
આવનાં જે માનસ સખામાં વાતચીત
કરે તેના મોઢાડાનો સ્વાભાવીક દુર્ગંધ

ટળી બય અને દાડ પીધાનો તથા લ-
સણ વગેરે ખાધાથી થએલો દુર્ગંધ પણ
અવશ્ય ટળી બય છે.

इति श्रीमावप्रकाशे सन्धानवर्गः ।

અથ મધુવર્ગઃ

મધ.

મધુમાષીકમાધ્વીકસૌંદ્રસારઘ્યમીરિ-
તમ્ । મસિકાષરદાદ્યદ્રવાન્તં પુષ્પરસો-
દ્ધવમ્ ॥ મધુ શીતં લઘુ સ્વાદુ કસં
ગ્રાહિ વિલેખનમ્ । ચક્ષુષ્યં હીપનં સ્વર્ય
વ્રણશોધનરોપણમ્ ॥ સૌકુમાર્યકરં યુક્તમ્
પરં સ્તોતોવિશોધનમ્ । કપાયાંજુરસં
હાદિ પ્રસાદજનકં પરમ્ ॥ ઘર્ષ્ય મેધા-
કરં દૃષ્યં વિશદં રોષનં શરેત્ । કુષ્ઠાર્શઃ-
કાસપિત્તાસ્રકફમેહહ્રમકૃમીન્ ॥ મેદસ્ત-
પ્પ્નાશમિદ્વાસહિકાતીસારવિદ્ગ્રહાન્ ।
દાહક્ષતજ્વરાંસ્તત્તુ યોગવાસ્યલ્પવાતલમ્ ॥

નામ-મધુ, માસિક, માધ્વીક, સૌંદ્ર,
સારઘ્ય, મસિકાવાંત, વરદાવાંત, ભૂંગ-
વાંત અને પુષ્પરસોદ્ધવ એટલાં મધ-
નાં સંસ્કૃત નામ છે. હિં. મદ, સેટા; મ.
મધ; ફા. સહદ, અગળીન, અ. અસ-
લુદ્ધ, નહદ્ધ; ક. બનતુપ્પ; તે. તેની;
ઈ. Honoy. લા. Mel

ગુણ-મધ ટાકું, હલકું, મધુર, રૂક્ષ,
ઝાડના પાતળાપણને મટાડનાર, મળ-
ને ખોતરનાર, નેત્રને હિતકારી, અગ્નિને
દીપ્ત કરનાર, સ્વરનેવાસ્તે સાફ, ત્રણને
સાફ કરનાર છે, રૂઝ લાવનાર, કામળ-

પણું કરનાર, સૂક્ષ્મ, નાડીઓને અત્યંત
સાફ કરનાર, તુરાશને મળતું, પ્રિય લા-
ગનાર, અત્યંત સ્વચ્છપણું કરનાર, વ-
ર્ણને સાફ કરનાર, બુદ્ધિ વધારનાર, મૈ-
થુનશક્તિને વધારનાર, આર્દ્રપણને મ-
ટાડનાર, રચિકરક અને મેદ, તરશ,
ઉલ્લેપી, શ્વાસ, હેડકી, અતિસાર, મળ-
બંધ, કાક, અરશ, ઉધરસ, પિત્ત, લો-
હીનો ખીમાડ, કફ, પ્રમેહ, ગ્ધાનિ,
કૃમિ, દાહ, ક્ષત અને ક્ષય એઓને મ-
ટાડનાર છે. તેમજ સંસારી પદાર્થોના યુ-
ણને ગ્રહણ કરનાર અને જરાક વાયુને
ઉત્પન્ન કરનાર છે.

મધના ભેદ.

માસિકં આમરં સૌંદ્રં પૌતિકં છાત્ર-
મિત્થપિ । આર્યમૌદાલકં દાલમિત્થપૌ
મધુજાતયઃ ॥

માસિક, આમર, સૌંદ્ર, પૌતિક, છાત્ર,
આર્ય, મૌદાલક અને દાલ એ આઠ
મધની બતો છે.

માસિક મધ.

મસિકાઃ પિદ્ધવર્ણાસ્તુ મહત્વો મધુ-
મસિકાઃ । તામિઃ કૃતં તૈલવર્ણે માસિકં
પરિકીર્તિતમ્ ॥ માસિકં મધુષુ શ્રેષ્ઠં ને-
ત્રામયદરં લઘુ । કામલાર્શઃસતત્વાસકા-
સજ્વયવિનાયનમ્ ॥

લક્ષણ-પીંગળા વર્ણવાળી જે મોટી
માંખીઓ થાય તેઓ મધમાંખીઓ કે-
હેવાય છે. એઓએ બનાવેલું તેજના
જ્યા વર્ણવાળું જે મધ ટાય તે માસિક
કહેવાય છે.

ગુણુ-માક્ષિક સઘળા મધોમાં ઐષ્ટ, નેત્રના રોગને હરનાર, હલકું અને કમ-જો, આરથ, ક્ષત, શ્વાસ, ઉધરસ તથા ક્ષયને મટાડનાર છે.

બ્રામર મધ.

કિચ્ચિત્સૂક્ષ્મૈઃ પ્રસિદ્ધેભ્યઃ પદ્મપદે-
ભ્યોઽલિખિચિત્તમ્ । નિર્મલં સ્ફટિકામં
યત્તન્મધુ બ્રામરં સ્મૃતમ્ । બ્રામરં રક્ત-
પિત્તઘ્નં મૂત્રજાલ્પકરં ગુરુ । સ્વાદુપાકમ-
ધિષ્પન્દિ વિશેષાત્પિચ્છિલં હિમમ્ ॥

લક્ષણુ-પ્રસિદ્ધ બ્રમરે કરતાં કાંઈક ઝીણા બ્રમરાઓએ બનાવેલું અને રક્ત-દીકમણિ સરખું નિર્મલ જ મધ હોય તે બ્રામર કેહેવાય છે.

ગુણુ-બ્રામર મધ રક્તપિત્તને મટાડનાર છે, મૂત્રમાં શીતલતા કરનાર, ભારે, પાકમાં મધુર, ચીકાશથી નાહીઓને શે-કનાર, વંધારે ચીકણું અને ટાકું છે.

ક્ષૌદ્ર મધ.

મક્ષિકાઃ કપિલાઃ સૂક્ષ્માઃ ક્ષુદ્રાલ્પા-
સ્તત્કૃતં મધુ । મુનિમિઃ ક્ષૌદ્રમિત્યુક્તં
તદ્વર્ણાત્કપિલં ભવેત્ ॥ ગુણૈર્માક્ષિકવ-
ત્ક્ષૌદ્રં વિશેષાન્મેહનાશનમ્ ॥

લક્ષણુ-ખીંગળા રંચવાળી ઝીણી માં-ખીઓ ક્ષુદ્રા કેહેવાય છે અને એ માંખી-ઓએ કરેલા મધને મુનિઓએ ક્ષૌદ્ર કેહેલું છે.

ગુણુ-ક્ષૌદ્ર મધ ખીંગળા વર્ણવાળું હોય, માક્ષિકના જેવાજ ગુણવાળું અને વિશેષ કરી પ્રમેહનો નાશ કરનાર છે.

પૌતિક મધ.

કૃષ્ણા યા મશકોપમા લઘુતરાઃ પ્રાયો
મહાપીડિકા લોકાનાં તસ્કોટરાન્તરગ-
તાઃ પુષ્પાસવં કુર્વતે । તાસ્તગ્જૈરિદ્ પૂ-
તિકા નિગદિતાસ્તાભિઃ કૃતં સર્પિષા
તુલ્યં યન્મધુ તદ્નેષરજનૈઃ સંકીર્તિતં
પૌતિકમ્ ॥ પૌતિકં મધુ રૂક્ષોર્ણ પિત્ત-
વાહાસ્રવાતકૃત્ । વિદાહિ મેહકુચ્છઘ્નં
ગ્રન્થ્યાદિસ્રવશોપિ ચ ॥

લક્ષણુ-ધણું કરીને મધુર જેવી અ-ત્યંત ઝીણી, કાળી, લોહાને બહુ પીકા કરનારી અને વૃક્ષોની ડાતરોની અંદર રહેનારી જ માંખીઓ મધ બનાવે તે-ઓને વિદ્વાનો પૌતિકા કેહે છે. ઐઓએ બનાવેલું ધી જેવું જ મધ હોય તેને વનમાં ફરનારા લોકો પૌતિક કેહે છે.

ગુણુ-પૌતિક મધ રક્ષ, ગરમ, બ-ળતરા કરનાર, પિત્તને રૂધિરને તથા ત્રા-યુને કરનાર, પ્રમેહને તથા મૂત્રકૃચ્છને મટાડનાર અને માંડઆદિતું તથા સ-તતું શોષણ કરનાર છે.

છાત્ર મધ.

વરદાઃ કપિલાઃ પીતાઃ પ્રાયો હિમ-
વતો વને । કુર્વન્તિ છાત્રકાવારં તજ્જં
છાત્રં મધુ સ્મૃતમ્ ॥ છાત્રં કપિલપીતં
સ્વાત્પિચ્છિલં વ્રીતલં ગુરુ । સ્વાદુપાકં
કૃમિશ્ચિવરક્તપિત્તપ્રમેહજિત્ ॥ ભ્રમત્-
ખ્મોદ્વિપહત્તર્પણં ચ ગુણાધિકમ્ ॥

લક્ષણુ-પાકું કરીને હિમાલયના વનમાં ખીંગળી અને પીળી માંખીઓ છાત્ર જેવા આકારવાળા જે મધપોડાને

બનાવે છે તે મધપોડાનું મધ છાત્ર કે-
હેવાય છે.

ગુણુ—છાત્ર મધ પીંગળું, ગીળું,
ચીકણું, ટાકું, ભારે, પાકમાં મધુર, વૃષ્ટિ
આપનાર, અધિક ગુણેવાળું અને કૃમિ,
ધોળો ડોઢ, રક્તપિત્ત, પ્રમેહ, શ્રમ, ત-
રસ, મોહ તથા ઝેરને મટાડનાર છે.
આર્ધ્યમધ.

મધુકલ્પનિર્યાસં જરત્કાર્વાથમો-
ઙ્ગવાઃ । સ્તવન્ત્યાર્ચ્યં તદાસ્પાતં ચે-
ત્તકં માલવે પુનઃ ॥ તીક્ષ્ણતુષ્ઠાસ્તુ યાઃ
પીતા મક્ષિકાઃ પદ્મપદ્મપાઃ । આર્ચ્યા-
સ્તાસ્તક્રુતં યજ્ઞદાર્ધ્યમિત્યપેરે જગુઃ ॥
આર્ચ્યં મધ્વતિચક્ષુર્ણ્યં કફપિત્તહરં પરમ્ ।
કપાયં કડકં પાકે તિત્તં ચ વલુપુ-
ષ્ટિક્ત્વ ॥

લક્ષણુ—જરત્કાર્શુનિના આશ્રમમાં
ઉત્પન્ન થએલાં મહુડાંનાં વૃક્ષોમાંથી જે
ચુંદર ઝરે છે તે આર્ધ્ય કેહેવાય છે અને
માળના દેશમાં ચેતક કેહેવાય છે. બીજા
મુનિઓએ કહ્યું છે કે “શ્રમસા જેવી
અને તીક્ષ્ણ મોહોટાંવાળી જે પીળી
માંખીઓ થાય છે તેઓનું નામ ‘આર્ધ્ય’
છે તે ઉપરથી તેઓએ બનાવેલું મધ પણ
આર્ધ્ય કેહેવાય છે.”

ગુણુ—આર્ધ્ય મધ નેત્રને બહુ હિત-
કારી, કફને તથા પિત્તને હરનાર, ઉત્તમ,
તુરં, પાકમાં તીખું, કડકું અને બળને
તથા પુષ્ટિને આપનાર છે.

ઔદાલક મધ.

પ્રાયો વલ્મીકલમ્બસ્થાઃ કવિભાઃ

સ્વલ્પક્રીટકાઃ । કુર્વન્તિ કપિલં સ્વલ્પં
તત્સ્યાદૌદાલકં મધુ ॥ ઔદાલકં રુ-
ચિકરં સ્વર્ચં કુષ્ટવિપાપહમ્ । કપાયમુ-
ષ્ણમમ્લં ચ કડુપાકં ચ પિત્તક્રુત્ ॥

લક્ષણુ—મધું કરીને રાફડાઓમાં રે-
હેનારા પીંગળા વર્ણવાળા ગ્રીણા ગ્રીણા
શીડાઓ જે પીંગળા વર્ણવાળું થોડુંક મધ
બનાવે છે તે મધ ઔદાલક કેહેવાય છે.

ગુણુ—ઔદાલક મધ રૂચિકારક, સ્વ-
રને વાસ્તે સાફ, કાઢને તથા ઝેરને મ-
ટાડનાર, તુરં, ગરમ, ખાટું, પાકમાં
તીખું અને પિત્ત કરનાર છે.

દાલ મધ.

સંતુલ્ય પતિર્વં પુષ્પાયત્તુ પત્રોપરિ
સ્થિતમ્ । મધુરામ્લકપાયં ચ તદાલં મધુ
કીર્તિતમ્ ॥ દાલં મધુ લઘુ મોક્તં દી-
પનીયં કફાપહમ્ । કપાપાનુરસં રુક્તં
રુચ્યં હૃદિમ્મેહજિત્ ॥ અધિકં મધુરં
ક્ષિપ્યં બુંદ્વર્ણં ગુરુમારિકમ્ ॥

લઘુ પાકે । ગુરુમારિકં ભુક્તિમ્ ।

પુષ્પોમાંથી ઝરીને પાંદટાં ઉપર પ-
ડેલા જે મધુર, ખાટો અને તુરં મકરંદ
(રસ) હોય છે તે દાલમધ કેહેવાય છે.
દાલમધ પાકમાં હલકું, અગ્નિને દીપ્ત
કરનાર, કફને તોડનાર, તુરાશને મળતું,
રક્ત, રૂચિકારક, હૃદયટીને તથા પ્રમેહને
મટાડનાર, બહુ મીઠું, ક્ષિપ્ય, પુષ્ટિ
આપનાર અને તોલમાં ભારે છે.

નવું તથા બુનું મધ.

નવં મધુ મધેત્પુષ્પે નાતિશ્લેષ્મહરં
સમ્ । પુરાણં ગ્રાહકં રુક્તં મેદોઘ્નમતિ-

લેખનમ્ ॥ મધુનઃ શર્કરાયાથ મુહસ્યા-
પિ વિશેષતઃ । એકસંવત્સરેઽતીતિ પુરા-
ણત્વં સ્મૃતં યુગૈઃ ॥

તવું મધ પુષ્ટિકારક છે, કદને બહુ
તોડનાર તથા અને મળને પ્રવર્તીવનાર
છે. બુતું મધ મળના પાતળાપણાને મ-
ટાડનાર, રક્ષ, મેઢને તોડનાર, અને મ-
ળોને બહુજ ઉપેક્ષનાર છે. મધને સાકરને
તથા ગોળને જ્યારે એક વર્ષ વીતી જાય
ત્યારે તેઓ બુતનાં ઠહેવાય એમ વિદ્વા-
નોએ કહ્યું છે.

ઠાઠાં અને ગરમ મધના ગુણદોષ.

વિપપુષ્પાદપિ રસં સવિપા બ્રમરા-
દયઃ । ગૃહીતા મધુ કુર્વન્તિ તચ્છીતં શુ-
ણવન્મધુ ॥ વિપાન્વયાસદુષ્ણં તુ દ્રવ્યે-
જોષ્ણેન વા સહ । ઉષ્ણાર્તસ્યોષ્ણકાલે ચ
સ્મૃતં વિપસર્મં મધુ ॥

ઝેરવાળા જમર આદિ, ઝેરી ફુલો-
માંથી પણ રસ લઇને મધ બનાવે છે તે
મધ શીતળ અને ગુણકારી છે પરંતુ
તેમાં ઢાઈ ઝેરી પદાર્થનો સંયોગ કરવા-
માં આવે અથવા ગરમ પદાર્થનો સંયોગ
કરવામાં આવે અથવા ઉનાળામાં ગર-
મીથી પીડાએલાને દેવામાં આવે તો તે
મધ ગરમ થઇને ઝેરના જેવું કામ કરે છે.

મીણ.

મયનં તુ મધૂન્નિષ્ઠં મધુશેષં ચ સિ-
વપકમ્ । મધ્વાધારો મદનકં મધુપિત્તમપિ
સ્મૃતમ્ ॥ મયનં મૃદુ સુસ્તિગ્ધં ભૂતગ્નં
વ્રણરોપણમ્ । મગ્ગસન્ધ્યાનકૃદ્વાતકુહુવીસ-
ર્પરક્તજિત્ ॥

નામ-મયન, મધૂન્નિષ્ઠ, મધુશેષ,
સિવક, મધ્વાધાર, મદનક અને મધુ-
પિત્ત એટલાં મીણનાં નામ છે.

ગુણ-મીણ કામળ, સ્તિગ્ધ, ભૂતને
હણુનાર, વ્રણને રૂઝાવનાર, ભાંગાને સં-
ધનાર અને વાયુને, કાઢને, રતવા જેવા
રોગને તથા લોહીના ખીગાડને મટાડ-
નાર છે.

इति श्रीभावप्रकाशे मधुवर्गः ।

अथ ईक्षुवर्गः

शेरडी.

इक्षुर्दीर्घच्छदः प्रोक्तस्तथा भूमिरसो-
ऽपि च । मुहमूलोऽसिपत्रश्च तथा म-
धुतृणः स्मृतः ॥ इक्षवो रक्तपित्तघ्ना
वत्यावृष्याः कफमदाः । स्यादुपाकरताः
स्निग्धा गुरवो मूत्रला हिमाः ॥

નામ-ઈક્ષુ, દીર્ઘચ્છદ, ભૂમિરસ, શુ-
કમૂલ, અસિપત્ર, અને મધુતૃણ એટલાં
શેરડીનાં સંસ્કૃત નામ છે. હિં. ગાંડા,
પોંડા, ઉપ; મ. હંસ; ફા. નેશકર; અ.
કચ્છુચસકર; ક. કળુ તૈ. ચિરક; ઈ.
Sugar-cane લા. Saccharum album

ગુણ-શેરડીએ રક્તપિત્તને મટાડ-
નાર, બળ આપનાર, મેથુનશક્તિને વ-
ધારનાર, કફ દરનાર, પાકમાં તથા ર-
સમાં મધુર, સ્તિગ્ધ, ભારે, મૂત્રને વધા-
રનાર અને ઠાંડી છે.

शेरडीनी जलो.

पौष्णिको मीरकयापि वंदकः जल

પોરકઃ । કાન્તારસ્તાપસેશ્વર કાળદેશ્વરઃ
મૂચિપત્રકઃ ॥ નૈપાલો દીર્ઘપત્રક નીલ-
પોરોડય કોશકઃ । ઇત્યેતા જ્ઞાતયસ્તેષાં
કથયામિ ગુણાનપિ ॥

પૌંડ્રક, ભીરૂક, વંશક, શતપોરક, કાં-
તારેશ્વર, તાપસેશ્વર, કાંડેશ્વર, મૂચિપત્રક,
નૈપાલ, દીર્ઘપત્ર, નીલપોર, કોશક અને
(મનોરુમા) એટલી શેરડીની જાતો
છે. હવે તેઓના ગુણ કહું છું.
પૌંડ્રક (ધાળી શેરડી) તથા ભીરૂક.

વાતપિત્તમશ્મનો મધુરો રસપાકયોઃ ।
મુશીતો બૃંહણો વલ્યઃ પૌંડ્રકો મીઠુ-
સ્તથા ॥

પૌંડ્રક અને ભીરૂક વાયુને તથા પિ-
ત્તને શમાવનાર, રસમાં તથા પાકમાં
મધુર, બહુ ટાઢી, પુષ્ટિ આપનાર અને
બળને વધારનાર છે.

કોશક (પોટા જેવી શેરડી).
કોશકારો શુરુઃ શીતો રક્તપિચ્છ-
યાપહઃ ।

પોટા જેવા આકારવાળી શેરડી ભારે,
ટાઢી અને રક્તપિત્તને તથા કાષને મ-
ટાડનાર છે.

કાંતારેશ્વર (જંગલી શેરડી).
કાન્તારેશ્વર્યુર્લ્હવ્યઃ શ્લેષ્મલો બૃંહણો
રસઃ ॥

જંગલી શેરડી ભારે, મૈથુનશક્તિને
વધારનાર, કફ કરનાર, પુષ્ટિ આપનાર
અને દસ્ત ઉતારનાર છે.

વંશક (વાંસ જેવા આકારવાળી શેરડી).
દીર્ઘપોરઃ મુકઠિનઃ સપ્તારો વંદકઃ
સ્મૃતઃ ।

વાંસ જેવા આકારવાળી શેરડી લાંબી
કાતરીઓવાળી હોય છે, બહુ કઠણ છે
અને ખારાશવાળી હોય છે.

શતપોરક (ધણી કાતરીઓવાળી શેરડી).
શ્વતપર્વા ભવેત્કિચ્ચિત્કોશકારગુણા-
ન્વિતઃ । વિશ્વેષાત્કિચ્ચિદુષ્ણશ્ચ સપ્તારઃ
પવનાપહઃ ॥

ધણી કાતરીઓવાળી શેરડી કાંઈક
પોટા જેવી શેરડીના મુણવાળી, વિશેષ-
માં કાંઈક ગરમ, ખારાશવાળી અને
વાયુને મટાડનાર છે.

તાપસેશ્વર (પાતળી શેરડી).
તાપસેશ્વર્યેન્મૃદી મધુરા શ્લેષ્મકો-
પની । તર્પણી હચિહૃદ્વાપિ વૃષ્ટ્યા ચ
વલકારિણી ॥

પાતળી શેરડી કુણી, મધુર, કફને
પ્રકાશ કરનાર, તૃપ્તિ આપનાર, શ્વેતકા-
રક, મૈથુનશક્તિને વધારનાર અને બળ
આપનાર છે.

કાંડેશ્વર (જાડી શેરડી).
एवं गुणैस्तु कालदेवः स तु वातप्र-
कोपनः ॥

જાડી શેરડીમાં પાતળી શેરડીના જે-
વાળ ગુણ છે પણ તે વાયુનો પ્રકાશ
કરનાર છે.

મૂચિપત્ર (સોઈ જેવાં પાંદડાંવાળી)
નૈપાળ (નેપાલ દેશની) દીર્ઘપત્ર
(લાંબાં પાંદડાંવાળી) અને નીલપોર
(કાળી કાતરીઓવાળી શેરડી).

મૂચિપત્રો નીલપોરો નૈપાલો દીર્ઘપ-

વ્રકઃ । વાતલાઃ કફપિત્તગ્નાઃ સકપાયા
વિદાહિનઃ ॥

સૂચિપત્ર, નૈપાલ, દીર્ઘપત્ર અને ની-
લપોર એ ચાર જાતની શેરડી વાયુ ક-
રનાર, કફને તથા પિત્તને હણનાર, હુ-
શયવાળી અને બળતરા કરનાર છે.

મનોગુપ્તા.

મનોગુપ્તા વાતહરી તૃણામયવિના-
શિની । સુશીતા મધુરાતીવ રક્તપિત્તમ-
નાશિની ॥

મનોગુપ્તા શેરડી વાયુને હરનાર, ત-
રસસંબંધી રોગોને મટાડનાર, બહુ
ઠાંડી, બહુ મીઠી અને રક્તપિત્તનો
નાશ કરનારી છે.

બાલક જીવાન અને ધરડી શેરડી.

બાલક શુક્રઃ કર્ક કુર્યાન્મેદોમેહકરશ્ચ
સઃ । યુવા તુ વાતહત્સ્વાદુરીપત્તીક્ષ્ણશ્ચ
પિત્તનુત્ ॥ રક્તપિત્તકરો દૃઢઃ ક્ષતદૃઢ-
લવીર્યકૃત્ ॥

બાલક (જેને હજ્યાને ધણા દિવસ
ન થયા હોય તે) શેરડી કફ કરનાર
અને મેદને તથા પ્રમેહને ઉત્પન્ન કરનાર
છે. જીવાન શેરડી વાયુને હરનાર, મ-
ધુર, કાંઈક તીક્ષ્ણ અને પિત્તને મટાડ-
નાર છે. ધરડી શેરડી રક્તપિત્તને મટાડ-
નાર, ક્ષતને મટાડનાર અને બળને તથા
વીર્યને વધારનાર છે.

શેરડીનાં અંગોના ભેદથી

ગુણોનો ભેદ.

મૂલે તુ મધુરોડ્વર્ણ મધ્યેડપિ મધુરઃ ।

સ્મૃતઃ । અગ્રે ગ્રન્થિષુ વિજેયઃ, રુષુઃ પડ-
રસો જનૈઃ ॥

શેરડી મૂળમાં અત્યંત મધુર, મધ્ય
ભાગમાં મધુર, અને અગ્ર ભાગમાં તથા
ગાંઠયોમાં ખારી છે.

હાતે યુસેલી શેરડી.

દન્તનિષ્પીડિતસ્પેશો રસઃ પિવાસ-
નાશનઃ । શર્કરાસમવીર્યઃ સ્યાદવિદાહી
કફમદઃ ॥

યુસેલી શેરડીનો રસ પિત્તને તથા
લોહીના બીભાડને મટાડનાર, સાકરના
જેવી સંકિતવાળો, બળતરા કરનાર નથી
અને કફ કરનાર છે.

યંત્રે પીલેલી શેરડી.

મૂલાગ્રજં તુ ગ્રન્થ્યાદિ પીઢનામ્લ-
તક્રૂરાત્ । કિચ્ચિત્કાલવિષ્ટૃત્યા ચ વિ-
કૃતિં યાતિ યાત્રિકઃ ॥ તસ્માદ્વિદાહી
વિષ્ટમ્બી ગુરુઃ સ્યાદ્યાત્રિકો રસઃ ॥

મૂળ, આગલો ભાગ, જીવડા, તથા
ગાંઠયો પીલાવાથી, મેલ આવેલી જવાથી
અને કાંઈક વધારે વખત રહેવાથી પી-
લાજેલો રસ વિકાર પામેલો હોય છે તેથી
બળતરા ઉત્પન્ન કરે, મળને રોકે, અને
ભારેખણાવાળો થાય છે.

શેરડીનો વાણી રસ.

રસઃ પર્યુપિત્તો નેષ્ઠો દ્રમ્લો વાતા-
પહો ગુરુઃ । કફપિત્તકરઃ શોષી મંદન-
શ્રાતિમૂચલઃ ॥

શેરડીનો વાણી રસ સારો લાગતો
નથી, ખાટો, વાયુને હણનાર, ભારે, ક-

ફને તથા પિત્તને વધારનાર, શેષ કરનાર, હસ્ત લગાડનાર અને મૂત્રને બહુ વધારનાર છે.

શેરડીનો પકાવેલો રસ.

પક્વો રસો ગુરુઃ સ્તિગ્ધઃ સુતીક્ષ્ણઃ
કફવાતનુત્ । મુલમાનાદમશમનઃ કિ-
શ્ચિત્પિત્તકરઃ સ્મૃતઃ ॥

શેરડીનો પકાવેલો રસ ભારે, સ્તિગ્ધ, બહુ તીક્ષ્ણ, કફને તથા વાયુને મટાડનાર, ગોટાને તથા આક્રાંતે શાંત કરનાર અને કાંઈક પિત્ત કરનાર છે.

શેરડીના રસમાંથી બનતા પદાર્થો.

इसोर्विकारास्तद्भेदाहमूर्छापित्ताश्वना-
शनाः । शरयो मधुरा धल्पाः स्तिग्धा
वातहराः सराः ॥ दृष्या मोहहराः शीता
वृंहणा विपहारिणाः ॥

શેરડીના રસમાંથી થતા પદાર્થો તર-
શને, બળતરાને, મૂર્છાને, પિત્તને તથા
લોહીના બીગાડને મટાડનાર, ભારે, મ-
ધુર, બળ આપનાર, સ્તિગ્ધ, વાયુને હ-
રનાર, હસ્ત ઉતારનાર, મૈથુનશક્તિને
વધારનાર, મોહને હરનાર, ટાઢા, પ્રુષ્ઠિ
આપનાર અને ઝેરને હરનાર છે.

શેરડીના રસની પાતળી રાખ.

इसो रसस्तु यः पक्वः किञ्चिद्भेदो
वद्भवः । स एवेधुविकारेषु ख्यातः फा-
णितसंज्ञया ॥ फाणितं गुर्वभिप्यंदि वृं-
हणं कफशृक्कृत् । वातपित्तश्रपानं हन्ति
मूत्रवस्तिविशोधनम् ॥

સસાણુ-પકાવેલો, કાંઈક ઘાટા અને

બનો રેલો આલે એવો શેરડીનો રસ ફા-
ણિત કહેવાય છે.

गुग्गु-शूलित भारे, शीकाशथी ना-
डीआने शशी शरीरभां भारेपहुं कर-
नार, प्रुष्टि आपनार, कफने तथा वीर्धने
वधारनार, वायुने पित्तने तथा श्रमने
मटाडनार અને મૂત્રને તથા પેડુને સાદું
કરનાર છે.

શેરડીના રસની ઘાટી રાખ.

इसो रसो यः सम्पको घनः किञ्चि-
द्भवान्वितः । मन्दं यत्स्यन्दते तस्मात्त-
न्मत्स्यण्डी निगद्यते ॥ मत्स्यण्डी भेदिनी
वल्पा लघ्वी पित्तानिलापहा । मधुरा
वृंहणी दृष्या रक्तदोषापहा स्मृता ॥

સારી રીતે પકાવેલો, ઘાટો અને કાં-
ઈક રેલો આલે એવો શેરડીનો રસ મ-
ત્સ્યંડી કહેવાય છે. સંસ્કૃત વ્યાકરણની
રીતિ પ્રમાણે મંદ મંદ સ્વરૂપ ઉપરથી
મત્સ્યંડી શબ્દ થયો છે. મત્સ્યંડી હસ્ત
લગાડનાર, બળ આપનાર, હલકી, પિ-
ત્તને તથા વાયુને મટાડનાર, મધુર, પ્રુષ્ઠિ
આપનાર, મૈથુનશક્તિને વધારનાર અને
શ્વિરસંબંધી કોષને મટાડનાર છે.

ગોળ.

इसो रसो यः सम्पको जायते लो-
णवद्भवः । स गुदो गौददने तु मत्स्य-
ण्डेव गुदो गतः ॥ गुदो दृष्यो गुरुः स्ति-
ग्धो वातघ्नो मूत्रशोथनः । नातिपित्त-
हरो मेदःकफकृमिरन्मदः ॥

નામ-હિં. શુક; મ. ગુળ; ફા. કો-

સ્તયા; અ. કુંદેઅસ્વદ; ક. હેસડ; તૈ. વેણામુ; ઈ. Trench

લક્ષણ—શેરડીનો સારી પેઠે પકવેલો જે રસ દેડાંની પેઠે દૃઢ થઈ બળ તે ગોળ જેવો થાય છે. ઝોડ દેશના લોકો તે એ રસની ધાટી રાખનેજ ગોળ માને છે.

ગુણ—ગોળ વીર્યને વધારનાર, ભારે, સ્તિગ્ધ, વાયુને હણનાર, મૂત્રને સાફ કરનાર, પિત્તને અત્યંત હરનાર નથી અને મેદને, કફને, કૃમિને તથા બળને વધારનાર છે.

વૃત્તો ગોળ.

ગુહો જીર્ણો લઘુઃ પથ્યોડનમિષ્ય-
ન્યમિપ્રુષ્ટિકૃત્ । પિત્તઘ્નો મધુરો દૃષ્યો
વાતઘ્નોડસ્યપ્રસાદનઃ ॥

વૃત્તો ગોળ હલકો, પથ્ય, ચીકાશથી નાહીઆને શેષીને શરીરમાં ભારેપણું કરનાર નથી, અગ્નિને વધારનાર, પિત્તને હણનાર, મધુર, મૈથુનચક્રિતને વધારનાર, વાયુને હણનાર અને લોહીને સ્વચ્છ કરનાર છે.

નવો ગોળ.

ગુહો નવઃ કફવવાસકાસકૃમિક-
રોડમિકૃત્ ॥

નવો ગોળ કફને, શ્વાસને, ઉધરસને કૃમિઆને અને અગ્નિને વધારનાર છે. અનુપાનના ભેદથી ગોળના બુણો.

શ્લેષ્માણમાશુ વિનિહન્તિ સદાર્દ્રકેણ
પિત્તં નિહન્તિ ચ સ એવ હરીતકીભિઃ ।
શુષ્કયા સમં હરતિ વાતમશેપમિત્યં દો-
પત્રયક્ષયકરાય નમો શુદાય ॥

આધાની સાથે ખાધેલો ગોળ તુરત કફને મટાડે, હરડેની સાથે ખાધેલો ગોળ પિત્તને મટાડે અને સુંઠની સાથે ખાધેલો ગોળ સધળા પ્રકારના વાયુને મટાડે છે માટે ગોળ જે જે રીતે ત્રણે દાખનો નાશ કરનાર છે તેને પ્રણામ કરીએ છીએ.

ખાંડ.

સ્વપ્નં તુ મધુરં દૃષ્યં ચમુષ્યં વૃદ્ધં
હિમ્મ્ । વાતપિત્તહરં સ્તિગ્ધં વસ્યં વા-
ન્તિહરં પરમ્ ॥

સ્વપ્નમિતિ પ્રસિદ્ધમ્ ।

નામ—સં. ખંડઃ રસોદ્ભવા, સુપિષ્ઠા;
હિં. ચિનીગિસરી; મ. સાકર; અ. કા.
સકર; ક. આલખંડ; તૈ. પાંચાકાશ; ઈ.
Sugar; લા. Saccharum.

ગુણ—ખાંડ મધુર, વીર્યને વધારનાર, નેત્રને હિતકારી, પ્રુષ્ઠિ આપનાર, ટાઢી, વાયુને તથા પિત્તને હરનાર, સ્તિગ્ધ, બળ આપનાર અને ઉલટીને અત્યંત મટાડનાર છે.

સાકરીઆ ખાંડ.

સ્વપ્નં તુ સિક્તારૂપં મુશ્વેતં ચર્કરા
સિતા । સિતા મુમધુરા રુચ્યા વાતપિ-
ત્તસદ્દાદહત્ ॥ મૂર્છાલર્દિજ્વરાન્ હન્તિ
મુગીતા શુક્રકારિણી ॥

જે ખાંડ રેતી જેવી અને બદુળ ધોળી યાય છે તે ચર્કરા અને સિતા કેડે-
વાય છે. સાકરીઆ ખાંડ બદુ મધુર,
શ્ચિકારક, વાયુને, પિત્તને, લોહીના બી-
ગાડને, બળતરાને, મૂર્છાને, ઉલટીને તથા

વનરને મટાડનાર, બહુ ટાઢી અને વી-
ર્યને વધારનાર છે.

ધોળી સાકર તથા ખડીસાકર.

મવેત્સુપ્પસિતા ગ્રીતા રક્તપિત્તહરી
લઘુઃ । સિતોપલા સરા લઘ્વી વાતપિ-
ત્તહરી હિમા ॥

નામ-સં. સર્કરા, મત્ત્યંડિકા; મ.
ખડીસાકર; હિં. મિસરી; ફા. ખડીસકર;
અ. સકરે અભિપદ; ક. ગુડગુડા; તૈ.
ફાટિકેપાં; ઈ. Purified Sugar candy;
લા. Saccharum Purificatum.

ગુણુ-ધોળી સાકર ટાઢી, લોહીના
ખીગાડને તથા પિત્તને મટાડનારી અને
હૃલ્લી છે, ખડીસાકર હસ્ત ઉતારનાર,
હૃલ્લી, વાયુને તથા પિત્તને મટાડનારી
અને ટાઢી છે.

મધુની ખાંડ.

મધુમા શર્કરા કષ્ઠા કફપિત્તહરી
શુભઃ । ઊર્ધ્વતીસારવૃદ્ધાહરક્તહત્તુવરા
હિમા ॥

મધુમાંથી કચેલી ખાંડ રક્ષા, કફને
તથા પિત્તને હરનારી, બારે, છુરી, ટાઢી
અને હૃલ્લી, અતિસાર, તરથ, થાદ તથા
લોહીના ખીગાડને મટાડનારી છે.

ખાંડ, સાકરની પરિભાષા.

યથા યથા સ્વાર્ન્નમલ્યં મધુરત્વં તથા
તથા । સ્નેહલાવર્ણત્યાદિ સરત્ત્વં ચ
તથા તથા ॥

ખાંડ અને સાકર જેમ જેમ વધારે
નિર્મળદોષતેમતેમ વધારે મધુર દોષ છે,
દરબે વધારે ગ્રાહ્ય ઉતારે છે અને તેઓ-

માં સ્તિગ્નપણું, હૃલ્લીપણું અને ટાઢા-
પણું આદિ ગુણો પણ વધારે હોય છે.

इति श्रीभावप्रकाशे इत्युर्वर्गः ।

અનેકાર્થ નામવર્ગ:

બે અર્થવાળાં નામો.

યથા । ‘અશ્મન્દકઃ’ અમ્લલોણિકા
કોષિદારથ ॥ ‘કઠિછકઃ’ કારવેછો
રક્તપુનર્નવા ચ ॥ ‘કુલકઃ’ પટોલઃ કુ-
પીલુથ ॥ કુચિલા इति लोके मसिद्धः ॥
‘કોશાતકી’ મદાકોગાતકી રાજકોશ-
તકી ચ ॥ ‘દીપ્પકઃ’ યવાન્યજમોદા
ચ ॥ ‘મરુચકઃ’ કણિજકઃ પિષ્ટીત-
કથ ॥ કણિજકો મરુચા इति लोके ।
પિષ્ટીતકઃ મયનપર इति लोके ॥ ‘મ-
ધૂલિકઃ’ મૂર્વા જલયષ્ટી ચ ॥ ‘રુચકમ્’
સાંવર્ચલં શીમપૂરકં ચ ॥ ‘લોણીકા’
લોણીશાકં ચાત્રેરીશાકં ચ ॥ ‘યલુકઃ’
મન્દારઃ ક્ષારલવણચ ॥ ‘વાલ્લીકમ્’ કુ-
કુમં હિન્તુ ચ ॥ ‘વિતુન્નકમ્’ ધામ્યકં
તુત્થંચા । ‘સ્વાદુકણ્ઠકઃ’ ગોસુરો વિકટ-
થ ॥ ‘અગ્નિમુત્રી’ મહાતકી લાદ્રાલી
ચ ॥ ‘અગ્નિશિત્તમ્’ કુકુમં કુસુમ્મથ ॥
‘અજશ્લી’ મેપશ્લી ચ કર્કટશ્લી ચ ॥
‘મિષ્ટુઃ’ ફલિની કદ્ધ ॥ ‘હ્રદ્રઃ’ સુ-
દ્રામસ્ત્ર ॥ ‘સમશ્ત્ર’ મદિષ્ટા લ-
જ્ઞાલ્થ ॥ ‘અમોચા’ વિદ્રં પાટલા ચ ॥
‘મોચા’ કદલી શાલ્પનિથ ॥ ‘રુદ્રમટઃ’
સ્પોનાકઃ કેવર્તી મુસ્તં ચ ॥ ‘રુચટી’
પનિકા મનઃવિન્ના ચ ॥ ‘ધોષ્ટા’ પૂગો

વદરી ચ । ‘ત્રિપુટા’ ત્રિવૃત્તસ્પૃશ્મૈલા ચ ।
 ‘શટી’ કર્ચૂરો ગન્ધપલાશી ચ । ‘દન્ત-
 શઠઃ’ જમ્બીરઃ કપિત્થથ્ચ । ‘દન્તશઠા’
 અમ્લિકા ચાત્તેરી ચ । ‘અરુણ’ મહિષ્ઠા
 પ્રતિવિપા ચ । ‘કળા’ પિપ્પલી જીરકં
 ચ । ‘તાલપર્ણી’ મુશ્વલી યુરા ચ । ‘પી-
 લ્લપર્ણી, મૂર્ચા વિમ્બી ચ । ‘બ્રાહ્મણી’
 ભાર્ગી સ્પૃકા ચ । ‘અપરાજિતા’ વિષ્ણુ-
 ક્રાન્તા શાલિપર્ણી ચ । ‘આસ્ફોતા’ અ-
 પરાજિતા સારિવા ચ । ‘પારાવતપદી’
 જ્યોતિષ્મતી કાકજહ્વા ચ । ‘શારદી’
 સારિવા જલપિપ્પલી ચ ‘ઉગ્રગન્ધા’ વચા
 યવાની ચ । ‘પરિવ્યાધઃ’ કાંઈકારો
 જલવેતસથ્ચ । ‘અજ્ઞનમ્’ સ્ત્રોતોજનં
 સૌવીરં ચ । ‘અગ્નિઃ’ ચિત્રકો મહાતાથ્ચ
 । ‘કૃમિગ્રા’ વિઢઢો હરિદ્રા ચ । ‘તે-
 જનઃ’ શરો વેણુથ્ચ । ‘તેજની’ તેજોવતી
 મૂર્વા ચ । ‘રોષનઃ’ કમ્પિષ્ઠો રોચના
 ચ । (રોચના ગોરોચના) । ‘રાજાદનમ્’
 ક્ષીરિકા મિયાલથ્ચ । ‘શક્તુલાદની’ ક-
 ડુકા જલપિપ્પલી ચ । ‘ગોલોમી’ શ્વે-
 તદૂર્વા વચા ચ । ‘પદ્મા’ પદ્મચારિણી
 ભાર્ગી ચ । ‘શ્યામા’ સારિવા મિયદુથ્ચ
 । ‘ધાન્યમ્’ ધાન્યાકં શાલ્યાદિ ચ ।
 ‘સહવીર્યો’ નીલદૂર્વા મહાશતાવરી ચ ।
 ‘સિવ્યમ્’ હશીરં લામજ્જકં ચ । ‘ઉદુમ્બરઃ’
 જન્તુફલં તામ્રં ચ । ‘એન્દ્રી’ ઇન્દ્રવારુણી
 ઇન્દ્રાણી ચ । ‘કટમ્બરા’ કડુકા સ્યોના-
 કં ચ । ‘ક્ષારઃ’ યવક્ષારઃ સ્વાર્જિકા ચ ।
 ‘ગણ્ડીરઃ’ શાકવિશેષો મણિનીતિલોકે ।
 ગણ્ડારી મહિષ્ઠા ચ । ‘ગન્ધારી’ ડુરા-

લભા ગન્ધપલાશી ચ । ‘ચિત્રા’ ઇન્દ્ર-
 વારુણી વૃહદન્તી ચ । ‘તુણ્ડિકેરી’ કા-
 પોસી વિમ્બી ચ । ‘ધારા’ ગૃહ્ણી ક્ષીર-
 કાકોલી ચ । ‘વાલપત્રઃ’ સદિરો ય-
 વાસથ્ચ । ‘વારિ’ વાલકમુદકં ચ । ‘અ-
 દ્ધારવહ્ણી’ ભાર્ગી યુજ્ઞા ચ । ‘અમૃણા-
 લમ્’ લામજ્જકમ્ હશીરં ચ । ‘કુણ્ડલી’
 ગૃહ્ણી કોત્રિદારથ્ચ । ‘ગન્ધકલી’ ત્રિપત્રુ-
 શ્મ્પકકલિકા ચ । ‘દીર્ઘમૂલા’ યવાસઃ
 શાલિપર્ણી ચ । ‘વિચ્છિલા’ શાલ્મલી
 શિશિપા ચ । ‘પુષ્પફલઃ’ કપિત્થઃ કૂખ્મા-
 ણ્ઢથ્ચ । ‘પોટમલઃ’ નલઃ કાશથ્ચ । ‘ય-
 વફલઃ’ કુટજો વંશથ્ચ । ‘દેવી’ મૂર્વા
 સ્પૃકા ચ । ‘વિશ્વા’ શુભ્રવ્યતિવિપા ચ ।
 ‘શીતશિવમ્’ સૈન્ધવં મિથેયા ચ । ‘ક-
 ર્કશઃ’ કામ્પિલ્પઃ કાસમર્દથ્ચ । ‘ધર્મ-
 કપા’ શાતલા માંસરોહિણી ચ । ‘ન-
 ન્દિવૃક્ષઃ’ અશ્વત્થમેદો ગોમુલપત્રશાલઃ
 । વેલિપાપીપર ઇતિ લોકે । તુણિથ્ચ ।
 ‘પયા’ ક્ષીરમુદકં ચ । ‘રુદા’ દૂર્વા માં-
 સરોહિણી ચ । ‘સિંહી’ વૃહતી વાસા
 ચ ॥ ‘શુન્દ્રઃ’ પદેરકઃ શરથ્ચ । ‘શુન્દ્રા’ મિ-
 યંબુર્ધનમુસ્તકં ચ ।

અશ્મંતક—ખાટી છુણી અને કંચનાર.
 કલ્પિક—કારેલી અને રાતી સારાડી.
 કુલ્લક—ધીસોડી અને ઝેરકોચલું.
 કોશાતકી—જીરખણકાં અને મોટાં ધીસોડાં.
 દીપ્થક—યવાન અને અળખેદ.
 મરુખક—મરવો અને મીઠાળ. [મધ.
 મધુલિક—પીલુડી અને પાણીનો જીરી-
 રચક—સંચળ અને બીજેદં.

લોણીકા-શાકની લુણી અને જાડી લુણી.
 વસુક-સાંખરલુણ અને હારસિંગાર.
 બાલ્હીક-કેસર અને હીંગ.
 વિતુન્નક-ધાણા અને મોરચુચુ.
 સ્વાદુકંટક-ગોખર અને વીકલો.
 અગ્નિમુખી-લીલામું અને કલ્પગારી.
 અગ્નિશિખ-કેસર અને કસુંબો. [ચીંગી.
 અજશૃંગી-મરડારીંગી અને કાકડા-
 મિયંગુ-ધલ્લકા અને કાંગ.
 ભુંગ-ભાંગરો અને તજ.
 સમંગા-મજ્જક અને રીસામણી.
 અમોઘા-વાવડીંગ અને પાકલા.
 મોઆ-કેળ અને રોમળો.
 કુટમટ-અરલુ અને કવડીમોથ.
 કુનટી-ધાણા અને મણચીલ.
 ઘોંટા-સોપારી અને ઘુંટ બોરડી.
 ત્રિપુટા-તસોતર અને ગ્રીણી એળચી.
 શટ્ટી-કચૂરો અને ગંધપલાશી.
 દંતશક-કોંબુ અને કાક.
 દંતશકા-આંબલી અને જાડી લુણી.
 અરુણ-મજ્જક અને અતિવસ.
 કણા-લોંડીપીપર અને શર. [સી.
 તાલપર્ણી-કાળીમુસળી અને મુરામા-
 પીત્રુપર્ણી-પીલુડી અને ઘોલાનો વેલો.
 બ્રાહ્મણી-ભારંગી અને કપુરી.
 અપરાજિતા-કાળો કુંપો અને સમેરવો.
 આસ્ફીતા-કાળો કુંપો અને સારિવા.
 (જાંઘી સારસાપેરીકા નામતું ઔષધ
 યાવ છે તે.) [અધેડી.
 પારાવતપદી-આલકાંકણી અને રાતી

સારદી-સારિવા અને રતવેલીઆ.
 ઉત્ત્રગંધા-વજ અને યવાન.
 પરિબ્યાઘ-કણેર અને જળભાંગરો.
 અંજન-રસવંતી અને સુરમો.
 અગ્નિ-ગીતરો અને લીલામું.
 કૃમિમ-વાંવડીંગ અને હળદર.
 તેજન-ખર અને વાંસ.
 તેજની-તેજબલ અને પીલુડી.
 રોચન-કપીલો અને ગોરોચના.
 રાઝદન-કુધેલી અને રાણ.
 શકુલાદની-કડુ અને રતવેલીઆ.
 ગોલોમી-ઘોળી ધ્રો અને વજ.
 પદ્મા-કમલિની અને ભારંગી.
 રયામા-સારિવા અને ધલ્લકા.
 ધાન્ય-ધાણા અને ચોખ્ખા વગેરે ધાન્ય.
 સહવીર્યા-કાળી ધ્રો અને મહાધતાવરી.
 સેન્ય-વાળો અને કાળો વાળો.
 ઉકુંબર-જળરાતું ગ્રાહ અને ત્રાંચું.
 ઐંદ્રી-ઈંદ્રવારલુ અને મોટાં ખુસકાં.
 કંટલરા-કડુ અને અરલુ.
 દાર-જવખાર અને સાજખાર. [મજ્જક.
 મંડીર-એક જાતનું શાક અને ત્રિસિંગે
 ગંધારી-ધમાસો અને ગંધપલાશી.
 ચિત્રા-છંદ્રાવળી અને મોટા નેપાળો.
 તુલકેરી-કપાસનો ડોડો અને ઘોડું.
 ધારા-ગળો અને દીરકાકાલી.
 વાલપત્ર-ખેર અને જવાસો.
 વારી-વાળો અને પાણી.
 અંગારવટ્ટી-ભારંગી અને ચણોદી.
 અમૃણાસ-કાળો વાળો અને ઘોળો વાળો.
 કુંડલી-ગળો અને કંચનાર.

ગંધકલી-ધંધા અને ચંપાની કળી.
 દીર્ઘમૂલ-ઝવાસો અને સમેરવો.
 પિચ્છિશા-રોમજો અને શીરામ.
 પુષ્પફલ-કાઠ અને કાણું.
 પોટગલ-ખરૂ અને કાંસડો.
 ચવફલ-ઇંદ્રજવતું ગ્રાહ અને વાંસ.
 દેવી-પીણી અને કપુરી.
 વિશ્વા-સુંઠ અને અતવસ.
 શીતશિવ-સંધવ અને છડીલો.
 કંકશ-કપીલો અને કાસમર્દ.
 અર્ધકપા-હાથલો અને કડુ. [સપીપજો.
 નંદિવૃક્ષ-વેલીથો પીપજો અને પાર-
 પચમ્-કુપ અને પાણી.
 રૂહા-ધો અને કડુ.
 સિંહી-ઉભી લોયરીંગલી અને અરડૂસો.
 ગુદ્ર-મોથ અને ખરૂ.
 ગુદર-ધંધા અને ભદ્રમોથ.

ત્રણ ત્રણ અર્થોવાળાં નામો.

‘ક્રમુકા’ પૂગસ્તુદ:

પટ્ટિકા લોપ્રથ । ‘હુરકા’ કોકિ-
 લાસો ગોહુરસ્તિલકનામ ગુપ્તવિષ્ણેપથ
 । ‘મિયકા’ મિપદ્મ: કદમ્બોડસનથ ।
 ‘પૃથ્વીકા’ કાલાજાજી શુદ્ધદેહા હિદુ-
 પત્રી ચ । ‘શૂતીકમ્’ શૂનિમ્બ: કતૃણં
 શૂસ્તૃણં ચ । ‘સોમવલ્ક:’ કદ્ધફલ: શ્વે-
 તલદિરો ઘૃતપૂર્ણકરજથ । ‘સૌગન્ધિકં’
 કલહારં કતૃણં ગન્ધકં ચ । ‘શૃદ્ધ:’ શૃદ્ધ-
 રાજસ્ત્વગ્ ભ્રમરથ । ‘અરિષ્ટ:’ નિમ્બો
 રસોનં મધં ચ । ‘મર્કટી’ કપિકચ્છરપા-
 માર્ગ: કરજી ચ । ‘અમ્બઘા’ પાઠા ચા-
 ત્રેરી માચિકા ચ । ‘કૃષ્ણા’ પિપ્પલી

કાલાજાજી નીલી ચ । ‘ક્ષીરિણી’ ડુ-
 ગ્ધિકા ક્ષીરકાકોલી શ્વેતસારિવા ચ ।
 ‘મધુપર્ણી’ શુદ્ધચી ગમ્ભારી નીલી ચ ।
 ‘મળ્હકર્પણ:’ સ્વોનાક: સ ક્ષિપાં તુ
 મહિષ્ટા વ્રહ્મામાળ્હકી ચ । ‘શ્રીપર્ણી’
 ગમ્ભારી ગણિકારિકા કદ્ધફલં ચ ।
 ‘અમૃતા’ શુદ્ધચી હરીતકી ધાત્રી ચ ।
 ‘અનન્તા’ દુરાલભા નીલદૂર્વા લાફલી
 ચ । ‘ઋગ્ધ્યમોક્તા’ અતિવલા મહાશતા-
 વરી કપિકચ્છુથ । ‘કૃષ્ણવ્રન્તા’ પાઠલી
 ગમ્ભારી માપર્ણી ચ । ‘જીવન્તી’ શુ-
 દ્ધચી શાકવિશેષો વન્દા ચ । ‘લતા’
 સારિવા મિયજુઝ્યોતિષ્મતી ચ । ‘સદ્ધ-
 વ્રન્તા’ દુરાલભા કાર્પાસી સ્પૃષ્ઠા ચ ।
 ‘દૈમવતી’ હરીતકી શ્વેતવચા પીતદુગ્ધ:
 સેતુન્દથ । યસ્ય મૂલં ચોક ઇતિ પ્રતિ-
 લ્લમ્ । ‘અવ્યયા’ હરીતકી મહાશ્રાવણી
 પચ્ચારિણી ચ । ‘વૈશ્વમ્યા’ વચા ગન્ધ-
 પલાશી કરજી ચ । ‘વરદા’ સુવર્ચલા
 હુરહુર ઇતિ લોકે । ‘અશ્વગન્ધા’ વા-
 રાહી ગેઠીતિ લોકે । ‘શ્વેતગન્ધા’ કાશ:
 કોકિલાસો ગોહુરથ । ‘કાલસ્કન્ધા’
 તમાલસ્તિન્દુકં કાલતલદિરથ । ‘મહા-
 પથમ્’ શુદ્ધી રસોનો વિપં ચ । ‘મધુ’
 સૌદ્રં પુષ્પરસો મધં ચ । ‘કપીતન:’ આ-
 વ્રાતક: શિરીષો ગર્દમાળ્હથ । ‘મદ્દન:’
 પિણ્ડીતકો ઘતૂર: સિવથકં ચ । ‘ઘત-
 પર્વા’ વંશો દૂર્વા વચા ચ । ‘સદ્ધસવેધી’
 અમ્લવેતસો મૃગમદો હિદુ ચ । ‘તામ્ર-
 પુષ્પી’ ઘાતકી પાટલા શ્યામા ત્રિદ્ધ ।
 ‘સદાપુષ્પા’ શ્વેતાકોં રક્તાર્ક: કુન્દથ ।

‘સુરખી’ સહકી મુરૈલવાહકં ચ । ‘લ-
ક્ષ્મીઃ’ કદિદૃદિઃ શ્મી ચ । ‘કાલા-
નુસાર્યમ્’ કાલીયકં તગરં શૈલેયં ચ ।
‘ચામ્પેયઃ’ ચમ્પકો નાગકેસરઃ પશ્ચ-
કેસરથ । ‘નાદેયી’ ગણકારિકા જલજ-
મ્બૂર્જલવેતસી ચ । ‘પાવ્યમ્’ વિહંસૌ-
ર્વર્ચલં યવધારણ । ‘વિશલ્પા’ લાઘવી
ગુહચી લઘુદન્તી ચ । ‘ઇન્દ્રુઃ’ કકુભો દે-
વદાણઃ કુન્દજથ । ‘કાશ્મીરમ્’ કુક્કુમં
પુષ્કરમૂલં કાશ્મીરી ગમ્ભારી ચ । ‘જુ-
ક્રમ્’ જુક્રમમ્લવેતસં શુભ્રામ્લથ । ‘પારિ-
ભદ્રઃ’ નિમ્બઃ પારિજાતો દેવદારથ ।
‘પીત્તદાર’ હરિદ્રા દેવદાર સરલથ ।
‘વીરઃ’ કકુભો વીરણં કાકોલી ચ ।
‘વીરતઃ’ કકુભો વીરણં શરથ ’મયૂરઃ’
અપામાર્ગોઽજમોદા તુલ્યં ચ । ‘રક્તસારઃ’
રક્તચન્દનં પતંગં હરિદરથ । ‘વદરા’ સુ-
ર્વર્ચલા અશ્વગન્ધા ધારાહી ચ । ‘વસિરઃ’
રક્તાપામાર્ગો ગજપિપ્પલી સમુદ્રલવણં
ચ । ‘સૌધીરમ્’ અજ્ઞનભેદો વદરં સ-
ન્ધાનભેદથ । ‘વજ્રુલઃ’ અશોકો વેત-
સસ્તિનિશથ । ‘શિલા’ મનઃશિલા શિ-
લામ્બુ ગૈરિકં ચ । ‘સોમવહ્ની’ વાકુલી
ગુહચી ગ્રાહી ચ । ‘અષ્ઠીવઃ’ ધોમા-
જ્ઞનો મહાનિમ્બઃ સમુદ્રલવણં ચ ।
‘કારવી’ કાલાજાની શતાન્દ્રાજમોદા
ચ । ‘ધામાર્ગવઃ’ રક્તાપામાર્ગો રાજકો-
શતકી મહાકોશતકી ચ । ‘દુઃસ્વર્ગઃ’
યવાસઃ કપિકચ્છઃ કષ્ટકારી ચ । ‘વ-
ન્દાશઃ’ કિંગુકો ગન્ધપન્દાની પત્રં ચ ।
‘કાન્દમેપી’ મહિષ્ટા વાકુલી ધ્યામા

વિષ્ણુચ । ‘પલંકપાહુ’ છગ્નુર્ગોસુરોલાસા
ચ । ‘યોચરસા’ દ્રાક્ષા મૂર્વા ગમ્ભારી ચ ।
‘રસા’ રાસા શણ્ણકી પાગા ચ । ‘ત્રે-
યસી’ હરીતકી રાસા ગજપિપ્પલી ચ ।
‘લોદમ્’ અયઃકાંસ્યમગુરુ ચ । ‘સદા’
મુદ્રપર્ણી વલાભેદઃ । કકહીઈતિ લોકે ।
‘શવપત્રી’ સેવંતી મુલાય ઇતિ લોકે ।
‘રાસા’ નાકુલી નીલપુષ્પઃ । ‘મુવઢા’
સિન્દુવારથ ।

કમુક-સોપારી, શેહેતૂર અને પાટી-
ઓ લોહર. [મતું એક પૂલ.

શુરક-એખરે, ઓખર અને તિલક ના-
ખિયક-પહલા, કંઠબ અને ખીખસો.

પૃથ્વીકા-કાળીછરી, મોટી એળચી
અને બહુકળી. [પડા નામતું ખડ.

ભૂતિક-કરીયાતું, શેહિસખડ અને કા-
સોમવલક-કાચકળ, ધોળો ખેર અને
પરખડીયાંવાળી કરંજ.

સૌગંધિક-કદ્દાર નામતું કમળ શે-
હિતખડ અને ગંધક.

ભૃંગ-ભાંગરે, તાજ અને જામર.

અરિષ્ટ-કાંબડો, સસણ અને મથ.

મર્કટી-કોચાં, અધેડો અને નાની કરંજ.

અંબઠા-કાલીપાડ, બડી છુણી અને
ખીણી. [મળી.

કૃષ્ણા-કાંડીખીપળ, કાળીછરી, અને
શીરિણી-દુધેલી, સીરકાકાલી અને
ધોળી સાંરિવા.

મધુપર્ણી-મળો, શીવલ અને મળી.

મંદકપર્ણી-અરણ, મળડ અને બાધી.

(મજ્જ અને બ્રાહ્મીને કેહેનારો મંદુ-
કપર્ણી શબ્દ છે.) [કાયદળ.
શ્રીપર્ણી-સીવણ, મોટી અરણી અને
અમતા-ગળો હરડે અને આમલી.
અર્નતા-ધમાસો, કાળી ધો અને ક-
લગારી. [અને કૌચાં.
મધ્યપ્રોક્તા-અતિબલા, મહાશતાવરી
કૃષ્ણવૃંતા-પાડલા, સીવણ અને જ-
ગલી અડદ.
ભવંતી-ગળો, મીઠી ખરખોડી અને
ઝાડપર ખીલુ ઝાડ થાય છે તે.
લતા-સારિવા, ધડલા અને માલકાંકણી.
સમુદ્રાંતા-ધમાસો, કપાસના ડોડા અ-
ને કપુરી.
હૈમવતી-હરડે, ધોળી વજ અને ના-
ગધંતુરો-દાણડી. દારૂડીનાં મૂળને
ચોક કેહે છે. [કમલિની.
અઘંથા-હરડે, મોટી ગોરખમુંડી અને
પદ્મંથા-વજ, કપુરકાયલી અને ના-
હાની કરંજ. [આની ગાંઠ-વિદારીકંદ.
વરદા-તલવણી, આસોદ અને ફળી-
છાંચા-કાંસડો, એખરો અને ગોખર.
કાલસ્કંધ-તમાલ, ટીંબડ અને કાળો ખેર.
મહૌપધ-સુક, લસણ અને ઝેર.
મધુ-મધ, કુલનો રસ અને મધ.
કપીતન-જંગલી આળો, સરસડીઆ
અને પારસપીપળો.
મદન-મીઠાણ, ધતૂરો અને મીલ.
શતપર્વા-વાંસ, ધો અને વજ.
સહસ્રવેધી-અમ્બલેતસ નામનું લીંબુ,
કરતૂરી અને લીંગ.

તામ્રપુષ્પી-ધાવણી, પાડલા અને કાળી
નસોતર.
સદાપુષ્પ-ધોળો આંકડો, રાતો આં-
કડો અને સદાસ્વાગણ. [વાળો.
સુરભી-શરૂ, મુરામાંરી અને કાળો
લક્ષ્મી-જલ્દિ, વૃદ્ધિ અને ખીજડી.
કાલાનુસાર્ય-દારૂડળદર, તગર અને
શિલાજીત. [ના કેસરા.
ચાંપેય-ચંપક, નાગકેસર અને કમળ-
નાદેયી-મોટી અરણી, જલજંબૂ અને
જલમાં ચતું નેતર.
પાક્ય-ખીડલણ, સંચળ અને જવખાર.
વિશલ્યા-કલગારી, ગળો અને નાહાનો
નેપાળો. [વતું ઝાડ.
ઈદ્રકુ-આસુદરો, દેવદાર અને ઈદ્રજ-
કારમીર-કેસર, કમળનું મૂળ અને સી-
વણ, (સીવણનું નામ કારમીરી છે.)
ચુક-ચુકા, અમ્બલેતસ નામનું લીંબુ
અને કાકમ. [વદાર.
પારિભદ્ર-લીંબડો, પારિજાત અને કે-
પીતદાર-દળદર, દેવદાર અને શરૂ.
વીર-આસુદરો, વાળો, અને કાઠાલી.
વીરતર-આસુદરો, વાળો અને ખરૂ.
મયૂર-અધેડો, અજમોદ અને મોરચું.
રક્તસાર-રતાંજળી, પતંગ અને ખેર.
ખદરા-તલવણી, આસોદ અને વાગ-
લીકંદ. [લજ.
વસિર-રાતો ગલપીપળ અને દરીયા
સૌવીર-મુરમો, ગોર અને એક જ-
તનો આવો. [નીચ.
વંન્નુલ-આસોપાલવ, નેતર અને નિ-

શીલા-મણીશીલ, શીલાછત અને ગેર-
સોમવટલી-ખાપચી, ગજો અને ખાલી.

અક્ષીવ-સરગવો, બકાન અને દરીયા-
ધં લણ. [મોદ.

કારવી-કાળીછરી, સુવા અને અજ-
ધામાર્ગવ-રાતો અથેડો, યુગખડાં અને
ધીસોડાં. [મણી.

દુઃસ્પર્શ-જવાસો, કોયાં અને ભોંયરો-
પલાશ-ખાખશ, કપુરકાચલી, અને
પાંદડાં. [નસોતર.

કાલમેધી-મજા, ખાપચી અને કાળી
પલંકપા-ગુગળ, ગોખર અને લાખ.

મચુરસા-ધ્રાખ, પીછુડી અને કપુરકા-
રસા-રાસા, રાક અને કાળીપાક. [મણી.

શ્રેયસી-હરડે, રાસા અને ગજપીપર,
લોહ-લોહું, કાંચું અને અગર.

સહા-જંગલી મગ, ખપાટની એક ભત
અને શુભાખ. [લવાળી નગડ.

સુવહા-રાસા, નોરવેલ અને કાળાં ક-
થણા અર્થવાળાં નામો.

અસ્રશબ્દઃ સ્મૃતોડ્ઘસુ સૌર્વર્ણલિ-
ખીતકે । કર્પપદ્માસરુદ્રાસ્રશક્ટેન્દ્રિયપા-
શકે ॥ કાકાલ્યઃ કાકમાત્રી ચ કા-
કોલી કાકણન્તિકા ॥ કાકનદ્વા કા-
કનાસા કાકોદુમ્બરિકાપિ ચ ॥ સસ-
સ્વર્ણેષુ કથિતઃ કાકશબ્દો વિચક્ષણઃ ।
સર્પદ્વિરદમેષુ સીસકે નાગકેસરે ॥ ના-
ગચલ્યાં નાગદન્ત્યાં નાગશબ્દઃ પ્રયુજ્યતે ।
માંસે દ્રવે ચેસુરસે પારદે મધુરાદિષુ ॥
સ્વાદે રોગે વિષે નરિ રસો નમૃર્વર્તન ॥

અક્ષ-તોલું, પદ્માસ, રુદ્રાક્ષ, ગાહું,
દેન્દ્રિય, પાશ, સંચળ અને બેદેકાતું ઝાક.

કાગડો, પીછુડી, કાકાલી, રાતી ચ-
ણુડી, રાતી અથેડી, મોટી ઇંદ્રવારણી
અને કાળો લખરો એ સાત અર્થમાં
કાક શબ્દ પ્રવર્તે એમ વિદ્વાનોએ કહ્યું છે.

મર્પ, હાથી, ઘેટા, રીંછ, નાગકેસર,
નાગરવેલ, અને નાહનો નેપાળો એ
સાત અર્થમાં નાગ શબ્દ પ્રવર્તે છે.

માંસ, દ્રવ, શેલડીનો રસ, પાશ,
મધુર આદિ સ્વાદ, રોગ, ઝેર અને પાણી
એ નવ અર્થમાં રસ શબ્દ પ્રવર્તે છે.

इति ग्रीमावप्रकाशे हरीतक्यादिद्रव्या-
णां नामानि गुणाश्च ।

અથ માનપરિભાષા.

न मानेन विना युक्तिर्द्रव्याणां जा-
यते क्वचित् । अतः प्रयोगकार्यं मा-
नमरोच्यते यथा ॥ चरकस्य मतं चंद्ररा-
ज्यस्यान्मतं ततः । विद्याय सर्वमानानि
मागर्षं मानमुच्यते ॥ ब्रह्मरेशुर्बुधैः प्रो-
क्तस्त्रिशता परमाणुभिः । ब्रह्मरेशुस्तु
पर्यायनाम्ना चंद्रा निगद्यते ॥ जाला-
न्तरगतैः सूर्यकर्बुची विलोच्यते । पद्-
मं चंद्राभिर्मरीचिः स्यात्ताभिः पद्मभिश्च रा-
निका ॥ तिमिरी रानिकाभिश्च सर्पपः
प्रोच्यते बुधैः । यत्रोड्घसर्पपः प्रोक्तो
मुद्रा स्यात्तश्चतुष्टयम् ॥ पद्मिस्तु रति-
काभिः स्यान्मापको हेमवानको । मा-
पयनुभिः प्राणः स्याद्गणः स निग-

घते ॥ टङ्कः स एव कथितस्तद्वयं कोल
उच्यते । धुद्रको वटकश्चैव द्रंक्षणः स
निगद्यते ॥ कोलद्वयं तु कर्पः स्यात्स
प्रोक्तः पाणिमानिका । अक्षः पितुः पा-
णितलं किंचित्पाणिश्च तिन्दुकम् ॥ वि-
हालपदकं चैव तथा पोडशिका मता ।
कर्मभ्यो हंसपदं सुवर्णं कवलग्रहः ॥ उ-
दुम्बरं च पर्यायैः कर्मभेष निगद्यते । स्या-
त्कर्पाभ्यामर्धपलं शुक्तिरष्टमिका तथा ॥
शुक्तिभ्यां च पलं ज्ञेयं मुष्टिराग्रं चतु-
र्थिका । प्रकुञ्चः पोडशी विल्वं पलमेवात्र
कीर्त्यते ॥ पलाभ्यां मसृतिर्ज्ञेया मसृतं
च निगद्यते । मसृतिभ्यामञ्जलिः स्या-
त्कुटवोऽर्धशरावकः ॥ अष्टमानं च स
ज्ञेयः कुटवाभ्यां च मानिका । शरावो-
ऽष्टपलं तद्वज्रोपमत्र विचक्षणैः ॥ शरा-
वाभ्यां भवेत्प्रस्थः चतुःप्रस्थैस्तथादकः ।
भाजनं कांस्यपात्रं च चतुःपष्टिपलश्च
सः ॥ चतुर्भिरादकैर्द्रोणः कलशो नल्वणो
ऽर्मणः । उन्मानश्च षटो राशिर्द्रोणपर्या-
यसंज्ञितः ॥ द्रोणाभ्यां शूर्पकुम्भी च
चतुःपष्टिशरावकः । शूर्पाभ्यां च भवे-
द्द्रोणी बाहो गोणी च सा स्मृता ॥
द्रोणीचतुष्टयं खारी कथिता सूस्पु-
दिभिः । चतुःसहस्रपलिका पण्णवत्य-
धिका च सा ॥ पलानां द्विसहस्रं च भार-
एकः प्रकीर्तितः । तुला पलद्वयं ज्ञेयं
सर्वत्रैवैव निश्चयः ॥ मापट्टासविल्वानि
कुटवः प्रस्थमादकम् । राशिर्गोणी खारि-
केति ययोच्चरचतुर्गुणम् ॥

मागधपरिभाषायां पट्टरत्तिको माप । च-

तुर्विंशतिरत्तिकपट्टः । पण्णवतिरत्तिक कर्प ।
अयं चरकसंमतः । सुश्रुतमते । पञ्चरत्तिको
मापो विंशतिरत्तिकपट्टकोऽशीतिरत्तिक कर्प ।
अयमेव कालिद्रपरिभाषायामपि यत्तत्राष्ट-
रत्तिको मापो द्वाविंशद्रत्तिकपट्टः सार्धद्व-
हयमितः कर्प ।

गुञ्जादिमानमारभ्य यावत्स्यात्कुट-
वस्थितिः । द्रवाद्रेष्टुक्द्रव्याणां ताव-
न्मानं सगं मतम् ॥ प्रस्थादिमानमा-
रभ्य द्विगुणं तद्ववाद्रेयोः । मानं तथा
तुलायास्तु द्विगुणं न क्वचित्स्मृतम् ॥
सदृक्षवेणुलोहादेर्भाण्डं यच्चतुरङ्गुलम् ।
विस्तीर्णं च तथोचं च तन्मानं कुटवं
वेदत् ॥

इति मागधमानम् ।

कालिद्रमानम् ।

यतो मन्दाग्रयो रस्या हीनसत्ता नरा-
कलो । अवस्तु मात्रा तद्योग्या प्रोच्यते
सुज्ञसंयता ॥ यवो द्वादशभिर्गौरसर्पैः
प्रोच्यते पुपैः । यद्यद्वयेन गुञ्जा स्यान्नि-
जो बल उच्यते ॥ मापो गुञ्जाभिर-
ष्टभिः सप्तभिर्वा भवेत्कचित् । चतुर्भि-
र्मापकैः शानः स निष्कपट्ट एव च ॥
गद्याणो मापकैः पट्टभिः कर्पः स्यादश-
मापिकः । चतुःकर्पैः पलं प्रोक्तं दशमा-
णमितं पुपैः ॥ चतुःपलं च कुटवः प्र-
स्थाद्याः पूर्ववन्मताः । स्थितिर्नास्त्येव
मात्रायाः कालमग्नं यपो बलम् ॥ प्र-
वृत्तिं दोषदेर्त्रां च दृष्ट्वा मात्रां प्रकल्प-
येत् । नाल्यं दन्त्योपपद्यं व्याधिं यथाम्भो-

હત્યં મહાનલમ્ ॥ અતિમાત્રં ચ દોષાય
યયા સસ્યં વહુદકમ્ ॥

તોલ વિના કદીપણુ પદાર્થોની યોગ્ય
ગોઠવણુ થતી નથી માટે પ્રયોગનાં કા-
મોનેવાસ્તે હવે તોલ વિષે કહુંછું. જુના
વૈદ્યોએ ચરકના મતને સ્વીકારેલ છે એ-
ટલામાટે સધળા તોલને છોડી દઈ ચ-
રકના મતપ્રમાણે મગધદેશનો તોલ લ-
ખવામાં આવે છે. ત્રીશ પરમાણુનો ત્ર-
સરેણુ થાય છે અને તે ત્રસરેણુજ વંશી
હેવાય છે. બળીયામાં પડતી સૂર્યની
કેરણોમાં જે ત્રીણી ત્રીણી કણીઓ દે-
ખાય ■ તેઓમાંની એક કણીના જ-
ટલા વજનનું તોલું ત્રસરેણુ સમજવું. છ
ત્રસરેણુ મળીને મરીચિ થાય છે. છ
મરીચિથી રાગિકા (રાધ) થાય છે. ત્રણ
રાગિકાથી સર્ષપ થાય છે. આઠ સર્ષપથી
યવ થાય છે. ચાર યવથી ગુંજ (રતી)
થાય છે. છ ગુંજથી માપક થાય છે.
હેમ અને ધાનક એ માપકનાંજ નામ છે.
ચાર માપકથી શાણુ થાય છે અને એ
શાણુજ ધરણુ તથા ટંક કેહેવાય છે. જે
શાણુથી કોલ થાય છે. છુદ્રક, વટક અને
દ્રક્ષણુ એ કોલનાંજ નામ છે. જે કોલથી
કર્ધ થાય છે. પાણિમાનિકા, અક્ષ, પિચુ,
પાણિતલ, કિંચિત્પાણિ, તિંદુક, બિલાલ-
પટક, પોડસિકા, કરમધ્ય, હંસપદ, સુ-
વર્ણુ, કવલત્રહ, અને હુંદુળર એ સધળાં

કર્ષનાં નામ છે, જે કર્ષથી અર્દ્ધપલ^૧
થાય છે. શુક્તિ અને અષ્ટમિકા એ અ-
ર્દ્ધપલનાંજ નામ છે. જે અર્દ્ધપલથી પલ^૨
થાય છે. મુદિ, આમ્ર, ચતુર્થિકા, પ્રકુંચ,
પોડશી અને બિલ્વ એઓ પલનાંજ નામ
છે. જે પલથી પ્રસૂતિ^૩ થાય છે. પ્રસૂત
એ પ્રસૂતિનુંજ નામ છે. જે પ્રસૂતિથી
અંબલી^૪ થાય છે. કુડવ, અર્દ્ધશરાવ
અને અષ્ટમાન એઓ અંબલીનાંજ નામ
છે. જે અંબલીથી માનિકા^૫ થાય છે.
શરાવ અને અષ્ટપલ એ માનિકાનાંજ
નામ છે. જે શરાવથી પ્રસ્થ^૬ થાય છે.
ચાર પ્રસ્થથી આઠક^૭ થાય છે. ભાજન,
કાંચપાન અને ચતુઃપદિપલ એઓ આ-
ઠકનાંજ નામ છે. ચાર આઠકથી દ્રોણુ^૮
થાય છે. કલચ, નલ્વણુ, અર્મણુ, ઉન્માન,
પટ, અને રાશિ એઓ દ્રોણુનાંજ નામ
છે. જે દ્રોણુથી શૂર્પ^૯ થાય છે. કુંભ અને
ચતુઃપદિશરાવક એઓ શૂર્પનાંજ નામ
છે. જે શૂર્પથી દ્રોણી^{૧૦} થાય છે. વાહ અને
ગોણી એઓ દ્રોણીનાંજ નામ છે. ચાર
દ્રોણીથી ખારી^{૧૧} થાય છે એટલે ચાર
હંતર ને છતુ પલની ખારી થાય છે. જે

૧ જે રૂપીઆ ભાર. ૨ ચાર રૂપીઆ
ભાર. ૩ આઠ રૂપીઆ ભાર. ૪ સોજ
રૂપીઆ ભાર. ૫ બત્રીસ રૂપીઆ ભાર.
૬ ચોસક રૂપીઆ ભાર. ૭ બસો છપ્પન
રૂપીઆ ભાર. ૮ એક હંતર ચોત્રીસ રૂ-
પીઆ ભાર. ૯ જે હંતર અડતાલીસ રૂ-
પીઆ ભાર. ૧૦ ચાર હંતર છતુ રૂપીઆ
ભાર. ૧૧ સોજ હંતર ત્રણસો ને ચોત્રાગી
રૂપીઆ ભાર.

૧ ચોત્રીસ ચણી ભાર. ૨ અડતા-
લીસ ચણી ભાર. ૩ એક તોલું અથવા
કુપની એક રૂપીઆ ભાર.

હજાર પલનો એક ભાર^૧ થાય છે. અને
સો પલની એક તુલા^૨ થાય છે એ સર્વ
અંશોનો નિર્ણય છે. માષ, ટંક, અક્ષ, ગિલ્વ,
કુડવ, પ્રસ્થ, આઠાક, રાશિ, ગોણી અને
ખારી એઓ ઉત્તરોત્તર ચોગણાં થાય છે.
આ મગધ દેશની પરિભાષા પ્રમાણે છ
રતિનો માષ, ચોવીસ રતિનો ટંક, અને
છતુ રતિનો કર્ષ થાય છે કે જે ચરકને
સંમત છે. સુશ્રુતના મતમાં પાંચ રતિનો
માષ, વીસ રતિનો ટંક અને એંસી રતિનો
કર્ષ થાય છે. કલિંગદેશની પરિભાષામાં
પણ એંસી રતિનોજ કર્ષ થાય છે. કારણ
કે તે પરિભાષામાં આઠ રતિનો માષ છે,
બત્રીસ રતિનો ટંક છે અને અઢી ટંકનો
કર્ષ છે. ગુંબથી માંડીને કુડવ સુધી દ્ર-
વ્ય પદાર્થોનું, લીલા પદાર્થોનું અને સુકા
પદાર્થોનું પ્રમાણ સરખું માનવામાં આવે
છે. પ્રસ્થથી માંડી દ્રવ પદાર્થોનું અને લીલા
પદાર્થોનું, પ્રમાણ બમણું માનવામાં આવે
છે. (કારણ કે સુકા પદાર્થ કરતાં લીલા
પદાર્થમાં તોલ વધારે હોય છે.) તુલાનું
પ્રમાણ તો કાઠમાં પણ બમણું માનેલું
નથી. માટીનું, લાકડાનું અથવા લોહા
આદિનું ચાર આંગળ પોહોણું અને ચાર
આંગળ ઉચું જે વાસણ કરવામાં આવે
તે કુડવ નામનું માષ થાય છે.

કલિંગ દેશની પરિભાષા.

કલિંગમાં માણસો મંદ અક્ષિવાળાં,
હંડા કદનાં અને શક્તિવગરનાં હોય છે

૧ આઠ હજાર રૂપિયા ભારનો તોલ.

૨ ચારસો રૂપિયા ભાર.

એટલા માટે તેઓને લાયક જે પરિભાષા
વિદ્વાનોએ સ્વીકારેલી છે તે હવે કહીએ
છીએ. બાર ઘોળા સર્ષપથી એક જ
થાય છે. બે જવથી ગુંબ થાય છે. ત્રણ
ગુંબથી વાલ થાય છે. આઠ ગુંબથી
માષ થાય છે. કાઠ સ્થલમાં સાત ગું-
બથી પણ માષ માનેલો છે. ચાર માષથી
શાણ થાય છે. નિષ્ક અને ટંક એ શા-
ણનાં નામ છે. છ માષથી ગદાણું થાય
છે. દસ માષથી કર્ષ થાય છે. ચાર કર્ષથી
પલ થાય છે. દસશાણ એ પલનુંજ નામ
છે. ચાર પળથી કુડવ થાય છે. પ્રસ્થ વ-
ગેરે તોલ તો મગધદેશની પરિભાષા પ્ર-
માણેજ માનવામાં આવે છે. માત્રાની
મર્યાદા નથીજ એટલામાટે કાલ, જડ-
રાશિ, અવસ્થા, ગળ, પ્રકૃતિ કાષ અને
દેશ એઓને જોઈને માત્રાની કલ્પના ક-
રવી. જેમ થોડું પાણી ઘણા અગ્નિને શ-
માવી શકતું નથી તેમ થોડું ઔષધ મોટા
વ્યાધિને મટાડી શકતું નથી તેમજ જેમ
ખેતરમાં ઉગેલાં ધાન્યપર ઝાંઝું પાણી
પડે તો ખરાબી કરે છે તેમ થોડા વ્યાધિ-
ઉપર ઘણું ઔષધ દેવામાં આવે તોપણ
ખરાબી કરે છે.

હતિ માનપરિમાણ ।

અથ લેપબળનાં વિધાનાનિ.

સ્વસ્ત્ર તથા કલ્કઃ કાયથ દિપ-
ફાણ્ડકૌ । શ્વેયાઃ કપાયાઃ પક્ષ્મતે લયન્ઃ
સ્પુર્યથોત્તરમ્ ॥

ઔષધોના સ્વરસ, કલક, ક્વાથ, હિમ, અને ફાંટ એ રીતે પાંચ પ્રકારના કષાયો થાય છે. એઓમાં સ્વરસથી કલક, કલકથી ક્વાથ, ક્વાથથી હિમ અને હિમથી ફાંટ હલકાર્યાજો છે.

સ્વરસ કરવાનો વિધિ.

આહતાત્ત્સનાક્રુષ્ટાદ્રવ્યાત્સુળ્નાત્સ-
મુદ્ગધેત્ । વસ્ત્રનિષ્પીડિતો યથ સ્વરસો
રસ યચ્ચયતે ॥

આહતાત્ શીતામ્લિકીઢાદિમિરત્તુપહતાત્ ।
સુળ્નાત્ સંપિષ્ટાત્ ।

કુઢવં ચૂર્ણિતં દ્રવ્યં સિદ્ધં ચ દ્વિગુણે
જલે । અહોરાત્રં સ્થિતં તત્સાન્નઘેદા રસ
ઉચ્ચયતે ॥

ચૂર્ણિતં ચૂર્ણીકૃતમ્ ।

આદાય શુષ્કદ્રવ્યં વા સ્વરસાનામ-
સંભાવે । જલેડપ્રગુણિતે સાધ્યં વાદશિષ્ટં
ચ ગૃણતે ॥ સ્વરસસ્ય મુક્તાશ્વ પલમર્થ
પ્રયોજયેત્ । નિશોષિતં ચાગ્નિસિદ્ધં પલ-
માત્રં રસં પિપેત્ ॥

નિશોષિતં નિશાયામુષિતમ્ ।

સિતામધુગુદફારાક્ષીરકંલવણં તથા
દૃતં તૈલં ચ ચૂર્ણાદીન્કોલમાત્રાન્રસે
શિપેત્ ॥

કોલષ્ટકુદ્ધવં ચ ।

ટાઢથી, અગ્નિથી કે ક્રીડા વગેરેથી
નહી ખરાબ થએલી લીલી ઔષધિ લાવી
તેને તે વખતેજ ખાંડી અથવા વાટીને
તેનો રસ કપડાંથી ગાળી લેવામાં આવે
તે સ્વરસ કેહેવાય છે. સોળ રૂપીઆભાર
લીલા ઔષધતું ચૂર્ણ કરી તેને ખમણ

બળમાં નાખી એક અહોરાત્ર સુધી રે-
હેવા દઇ તેમાંથી જે રસ લેવામાં આવે
તે પણ ઉત્તમ સ્વરસ કેહેવાય છે. લીલી
ઔષધિ ન મળે તો સુદી ઔષધિ લઇ
તેનું ચૂર્ણ કરી તેથી આઠ ગણ પાણીમાં
ઉકાળી એવા ભાગતું પાણી અવશેષ રહે
ત્યારે લઇ લેવામાં આવે તો તે પણ સ્વ-
રસ કેહેવાય છે. પેહેલા પ્રકારનો સ્વરસ
બાર છે તેથી તેની માત્રા જે રૂપીઆ-
ભાર પીવી અને બીજા તથા ત્રીજા પ્ર-
કારના એટલે રાતે બીજવી રાખીને ક-
રેલા તથા અગ્નિથી ઉકાળીને કરેલા સ્વ-
રસની માત્રા ચાર રૂપીઆભાર પીવી.
સાકર, મધ, ગોળ, કાર, જીરું, લણ, ધી,
તેલ કે ચૂર્ણ આદિ એ સ્વરસમાં નાખવાં
હાય તો અડતાલીશ ચણેડી ભાર નાખવાં.

એખાનો સ્વરસ કરવાનો વિધિ.

કળિદતં તળ્દુલપલં જલેડપ્રગુણિતે
શિપેત્ । ભાવયિતા જલં ગ્રાહ્યં દેવં સ-
ર્વત્ર કર્મણુ ॥

માવયિત્વા કોમલીકૃત્ય ।

ચાર રૂપીઆ ભાર એવા ખાંડી તે-
જાને આઠ ગણ પાણીમાં નાખી કુણા
કરીને તે સ્વરસ રૂપ પાણી લેતું અને
તે પાણીનો પ્રયોગમાં ઉપયોગ કરવો.

હિમ કરવાનો વિધિ.

ધુળ્લં દ્રવ્યપલં સમ્યક્ પદ્મિર્નૌરપલં
પ્રુતમ્ । નિશોષિતં હિમઃ સ સ્યાત્તયા
શીતકપાયકઃ ॥ તસ્ય માનં મતં પાને
પલદૃષ્યગિતં ચુરં ॥

સુષ્ણં ચૂર્ણીકૃતમ્ । -

ચાર રૂપીઆ ભાર ઔષધને સારી પેઠે ખાંડી અથવા વાટી ચોવીસ રૂપીઆ ભાર પાણીમાં પલારી આખી રાત એ-મને એમ રહેવા ૬૭ સવારે ૬૪ લેવું તે હિમ અથવા શીત કપાય કેહેવાય છે. પીવામાં એની માત્રા આઠ રૂપીઆ ભાર લેવી એમ વિદ્વાનોએ કહ્યું છે.

મંથ કરવાનો વિધિ.

જલે ચતુરપલે શીતે સુષ્ણં દ્રવ્યપલં ક્ષિપેત્ । મૃત્પાત્રે મન્યયેત્સમ્પક્વ તસ્યાચ દ્વિપલં પિબેત્ ॥

સુષ્ણં ચૂર્ણીકૃતમ્ । મન્યયેત્ મધીયાત્ ।

ચાર રૂપીઆ ભાર ઔષધનું ચૂર્ણ કરી તેને સોળ રૂપીઆ ભાર ટાઢા પાણીમાં નાખી સારી પેઠે માટીના વાસણમાં વ-લોવવામાં આવે એટલે તે મંથ કેહેવાય છે. મંથની આઠ રૂપીઆ ભાર માત્રા પીવી.

ફાંટ કરવાનો વિધિ.

સુષ્ણે દ્રવ્યપલે સમ્યક્ જલમુષ્ણં વિ-નિઃક્ષિપેત્ । મૃત્પાત્રે કુટ્વોન્માનં વતસ્તુ સ્નાવયેત્પદાત્ ॥ સ સ્વાચૂર્ણદ્રવઃ ફાણ્ટ-સ્તન્માનં દ્વિપલોન્મિતમ્ । સૌંદ્રં સિતા-ગુહાદીંસ્તુ કર્પમાત્રાન્વિનિઃક્ષિપેત્ ॥

સુષ્ણે ચૂર્ણીકૃતે સ ચૂર્ણદ્રવફાણ્ટઃ સ્વા-દિત્યન્વયઃ ।

સારી પેઠે ચૂર્ણ કરેલા ચાર રૂપીઆ ભાર ઔષધને માટીના વાસણમાં નાખી તેમાં સોળ રૂપીઆ ભાર ઉનું પાણી ના-ખીને પછી કપડાથી ગાળી લેવું એટલે ગાળેલો ચૂર્ણનો રસ ફાંટ કેહેવાય છે.

ફાંટની માત્રા આઠ રૂપીઆ ભાર પીવી એમાં સાકર કે ગોળ વગેરે નાખવાં હોય તો એક રૂપીઆ ભાર નાખવાં.

કલક કરવાનો વિધિ.

દ્રવ્યમાર્દ્રં શિલાપિષ્ટં શુષ્કં વા સ-જલં ભવેત્ । પ્રસેપાવાપકલ્કાસ્તે તન્માનં કર્પસંમિતમ્ ॥ કલ્કે મધુ છૃતં તૈલં દેયં દ્વિગુણમાત્રયા । સિતા ગુહં સપ્ત દયાદ્રવો દેયશ્ચતુર્ગુણઃ ॥

લીલા ઔષધને છીપરથી વાટીને અને ઔષધ સુકું હોય તો તેમાં પાણી નાખી છીપરથી વાટીને તેની ચટણી જવી ક-મલી કરવામાં આવે તે કલક કેહેવાય છે. પ્રસેપ અને આવાપ એ કલકનાં જ નામ છે. કલકની એક તોલા ભાર માત્રા લેવી. કલકમાં મધ, ઘી કે તેલ નાખવાં હોય તો બમણાં નાખવાં, સાકર કે ગોળ ના-ખવાં હોય તો કલક જટલાંજ નાખવાં અને કોઈ દ્રવ નાખવો હોય તો ચો-ગણો નાખવો.

ચૂર્ણ કરવાનો વિધિ.

અત્યન્તશુષ્કં ચદ્રવ્યં સુપિષ્ટં વસ્ત્રા-લિતમ્ । તત્સ્યાચૂર્ણં રજઃ શોદસ્તન્માત્રા કર્પસંમિતા ॥ ચૂર્ણં ગુહઃ સમો દેયઃ શ-ર્કરા દ્વિગુણા મતા । ચૂર્ણેષુ ભજિતં દિક્ષુ દેયં નોત્તેદકુદ્રયેત્ ॥ લિહેચૂર્ણં દ્રવઃ સર્વર્ષતાર્વૈદિગુણોન્મિતઃ । પિવેચતુર્ગુણ-રેચં ચૂર્ણમાલોડિતં દ્રવઃ ॥ ચૂર્ણાંતે-પશુટિકાકલ્કાનામનુપાનકમ્ । પિત્તવાત-કફાતઃકે ત્રિઘ્નેકપલમાહરેત્ ॥ યથા તૈલં

જલે પ્રાપ્ત સ્થાનેનૈવ વિસર્પતિ । અનુપાન-
વલાદન્ને તથા સર્પતિ ભેષજમ્ ॥

અત્યંત સુકેલા ઔષધને સારી પેઠે
ઝીણું વાટી કપડાથી ચાળી લેવામાં આવે
એટલે તે ચૂર્ણ કહેવાય છે. ૨૪ અને
શોદ એ ચૂર્ણની માત્રા એક રૂપીઆ
ભાર લેવી. ચૂર્ણમાં ગોળ નાખવો હોય
તો ચૂર્ણ જટલોળ નાખવો અને સાકર
નાખવી હોય તો ખમણી નાખવી. ચૂ-
ર્ણમાં હિંગ નાખવી હોય તો સેકલી ના-
ખવી કે જઘી ચૂર્ણમાં ચીકણા યાચ નહીં.
ધી વગેરે પદાર્થોમાં કાલવીને ચૂર્ણ ચા-
ટવું હોય તો તે પદાર્થો ખમણા લેવા
અને તે દ્રવોમાં ઘોળીને પીવું હોય તો
દ્રવો ચૂર્ણથી ગોળણા લેવા. ચૂર્ણ, અવ-
લેહ, ગોળી અને કટક એઓ ઉપરનું ગ-
રમ પાણી વગેરે અનુપાન પિત્તના દર-
દમાં ખાર રૂપીઆભાર, વાયુના દરદમાં
આઠ રૂપીઆભાર અને કફના દરદમાં
ચાર રૂપીઆભાર લેવું. જેમ પાણીમાં
પડેલુ તેમ કાણુમાત્રમાં ફેલાઈ જાય છે
તેમ આસક અનુપાનના બળથી સપળા
અંગમાં ફેલાઈ જાય છે.

ચૂર્ણને ભાવના દેવાનો વિધિ.

દ્રવેણ યાવતા સમ્યક્ ચૂર્ણ સર્વ મુત્તં
મવેત્ । માવનાયાઃ પ્રમાણં તુ ચૂર્ણે પ્રોક્તં
ભિષગ્વરઃ ॥

જેટલા દ્રવથી સપણું ચૂર્ણ સારી પેઠે
લીઝઈ જાય તેટલાં દ્રવથી ચૂર્ણને ભા-
વના દેવી. ઉત્તમ વૈદ્યોએ ભાવનાનું એજ
પ્રમાણ કહેલું છે.

પુટપાકનો વિધિ.

પુટપાકસ્ય કલ્કસ્ય સ્વરસો મૃદ્ધતે
યતઃ । અતસ્તુ પુટપાકાનાં યુક્તિરત્રો-
ચ્યતે મયા ॥ પુટપાકસ્ય પાકેડ્યં લેપ-
સ્યાદ્ધારવર્ણતા । લેપં ચ દ્વ્યજ્જુલં સ્થૂલં
કુર્યાદ્દ્યજ્જુલમાત્રકમ્ ॥ કાશ્મરીવટજ-
મ્બાદિપર્વવૈદ્યનમુત્તમમ્ । પલમાત્રો રસો
ગ્રાહ્યઃ કર્પમાત્રં મધુ સિપેત્ ॥ કલ્કચૂર્ણ-
દ્રવાણાસ્તુ દેયાઃ કોલમિતા બુધૈઃ ॥

ચટણી જેવા કટકને પુટપાકથી પ-
કાવીને પણ તેનો સ્વરસ લેવામાં આવે
છે એટલામાટે હવે પુટપાકની યુક્તિ કહું
છું. ઔષધોનો કટક કરી તે ઉપર શીવ-
ણનાં, વડનાં કે બંધુ વગેરેનાં પાંદડાં
સારી રીતે બીટી તે ઉપર બે આંગળોનો
અથવા અંગુઠા જેટલો માટીનો થર ચ-
કાવી અક્ષિમાં સુકવો. માટીનો થર ધ-
ગધગતા અંગારા જેવા વર્ણવાળો થઈ જાય
ત્યાંસુધી અક્ષિમાં રાખી પછી તે ગોળાને
બાહાર કાઢાડી લેવો એ પુટપાકની રીતિ
છે. પછી માટીને તથા પાંદડાંને દૂર કરી
કટકના રસને નીચોવી લેવો. એ રસની
માત્રા ચાર રૂપીઆભારની કરવી અને
તેમાં મધ મેળવવાનું હોય તો એક રૂ-
પીઆભાર મેળવવું. એ રસમાં બીજાં
કાઈ કટક ચૂર્ણ કે દ્રવ વગેરે નાખવાં હોય
તો અડનાલીય ચણાડીભાર નાખવાં.

ઉષ્ણોદક વિધિ.

અષ્ટમેનાંત્રયેષેણ ચતુર્થેનાર્ચકેન વા ।
અથા કયનેનૈવ સિદ્ધમુળોદકં મવેત્ ॥
શ્લેષ્મામવાતમેદોશં વસ્તિગોષ્ઠનદીપન-

મ્ । કાસશ્વાસજ્વરાન્હન્તિ પીતમુષ્ણો-
દકં નિશિ ॥

ઉષ્ણોદકં કુદ્ધવદાં ઇતિ લોકે ।

ગરમ કરતાં પાણીનો અષ્ટમાંશ, ચ-
તુર્થાંશ અથવા અર્ધભાગ અવશેષ રહે
ત્યારે પાણીને ગરમ થએલું સમજવું.
અથવા સારી પેઠે ઉકળવા માનથીજ ગ-
રમ થએલું સમજવું. રાતે ગરમ પાણી
પીવામાં આવે તો તેથી કફ, આમવાત,
મેઢ, ઉધરસ, શ્વાસ તથા જ્વર મટે છે,
નાબિથી નીચેનો ભાગ સાફ થાય છે
અને અગ્નિ દીપ્ત થાય છે.

ક્ષીરપાક વિધિ.

ક્ષીરમષ્ટગુણં દ્રવ્યાત્ક્ષીરાક્ષીરં ચતુર્ગુ-
ણમ્ । ક્ષીરાવશેષં તત્પીતં શૂલમામોઞ્ચવં
જયેત્ ॥

પદાર્થથી દૂધ આઠગણું નાખવું અને
તેમાં જળ દૂધથી ચામણું નાખવું. પછી
એ સઘળું ઉકાળી માત્ર દૂધજ અવશેષ
રહે ત્યારે પીવામાં આવે તો આમથી
ઉત્પન્ન થએલાં શૂલ મટી જાય છે.

કવાથ કરવાનો વિધિ.

પાનીર્ય પોઢશ્ણગુણં છુણ્ણે દ્રવ્યપલે
ક્ષિપેત્ । મૃત્પાત્રે કાયયેદ્ ગ્રાહ્યમષ્ટમાંશ-
પરોપિતમ્ ॥ કર્પાદૌ તુ પલં ચાવદયા-
ત્પોઢશકં જલમ્ । તતસ્તુ કુદ્ધવં ચાવ-
ચોયમષ્ટગુણં ભવેત્ ॥ ચતુર્ગુણમતથોર્થ
ચાવત્મસ્યં ભવેજ્જલમ્ ॥

પોઢશિકં પોઢશ્ણગુણમ્ ।

તજ્જલં પાયયેદ્દીમાન્કોણં મૃદ્ધમિસા-

ધિતમ્ । કૃતઃ કાયઃ કપાયથ નિર્ધૂઢઃ
સ નિગદ્યતે ॥

સારી રીતે કુટેલા ચાર રૂપીઆ ભાર
ગ્રાસકમાં રોળગણું પાણી નાખી મા-
દીના વાસણમાં ઉકાળવું અને અષ્ટમાંશ
ખાઈ રહે ત્યારે ઉતારી લેવું એ કવાથ
કહેવાય છે. કવાથ કરવો હોય તો એક
રૂપીઆ ભારથી તે ચાર રૂપીઆ ભાર
સુધીના ગ્રાસકમાં રોળગણું પાણી ના-
ખવું. એ ઉપર રોળ રૂપીઆભાર સુધીના
ગ્રાસકમાં આઠગણું પાણી નાખવું. અને
એ ઉપર ગ્રાસક રૂપીઆ ભાર સુધીના
ગ્રાસકમાં ચામણું પાણી નાખવું. ધીમી
ધીમી આંચથી પકાવેલું અને અષ્ટમાંશ
અવશેષ રાખેલું એ પાણી જરાક ઉનું
ઉનું હોય તે સમયે પીવું. શૂત, કવાથ
અને નિર્ધૂઢ એઆ કવાથનાંજ નામ છે.

કવાથ પાનની માત્રા.

માત્રોક્તયા પલેન સ્યાન્નિભિરસૈષ્ઠ
મધ્યમા । જયન્ત્યા ચ પલાયેન ક્ષેદ્ધા-
યોપયેષુ ચ ॥

[તત્રાન્તરે]

કાષ્યદ્રવ્યપલે વારિ દ્વિષ્ટગુણમિ-
વ્યતે । ચતુર્માગવશિષ્ટે તુ પેયં પલચતુ-
ષ્ટમ્ ॥ દીપ્તાનલં મહાકાયં પાયયેદ્ગ-
ર્લિ જલમ્ । અન્યે તર્થે પરિત્યજ્ય મસૃતિ
તુ ચિકિત્સકાઃ ॥ કાયત્વાગમનિચ્છન્ત-
સ્તદ્દમાગવશેષિતમ્ । પારમ્પર્યોપદેશેન
રુદ્ધવંશાઃ પલદ્વયમ્ ॥

અષ્ટમાગવશેષિતસ્ય ચતુર્માગવશિષ્ટારે-
લ્યા યુગ્તવાન્ દીપ્તાનલં મહાકાયં પલદ્વયં

પાયયેન્મધ્યમાગ્નિમલ્પકાયં પલમાત્રં પાયયેત્
માત્રોત્તમા પલેન સ્યાદિત્યાદિ વચનાત્ ।

ફાયે ક્ષિપેત્તિત્તામંગૈશ્વતુર્થાશ્મપોદૈશ્મ
વાતપિત્તકફાતદ્વે વિપરીતં મધુસ્મૃતમ્ ॥
જીરકં શુગુલું ક્ષારં લવણં ચ શિલાજ-
લ્લુ । દિહ્નુ ત્રિકડુકં ચૈવ ફાયે જ્ઞાણોન્મિતં
ક્ષિપેત્ ॥ ક્ષીરં ઘૃતં મૃદં તૈલં મૂત્રં ચાન્યત્
દ્રવં તપા । કલકં ચૂર્ણાદિકં ફાયે નિ-
ક્ષિપેત્કર્પસંમિતમ્ ॥ તત્રોપવિશ્ય વિ-
શ્રાન્તઃ પ્રસન્નવદનેક્ષણઃ । ઔષધં હેમર-
જતમૃદ્ધાજનપરિસ્થિતમ્ ॥ પિવેત્પ્રસન્ન-
હૃદયઃ પીલા પાત્રમયોમુલ્લમ્ । વિધાયા-
ચમ્પ સલિલં તામ્યૂલાદ્યુપયોજયેત્ ॥

સ્નેહ, ક્વાથ અને ઔષધની માત્રા
આર ૩પીઆભારની ઉત્તમ, તલુ ૩પી-
આભારની મધ્યમ અને બે ૩પીઆભા-
રની અધમ સમજવી. બીજા અંથમાં
લખ્યું છે કે “ ક્વાથ કરવાને વાસ્તે આર
૩પીઆભાર એસડે લઈ તેમાં સોળગણું
એટલે એસડે ૩પીઆભાર પાણી નાખ-
વું.” કાઢે થતાં તેમાંથી એથા ભાગ એટલે
સોળ ૩પીઆભાર અવશેષ રહે ત્યારે તે
શેગીને પાવું. જે શેગી પ્રદીપ્ત અગ્નિ-
વાળો અને મોટા કદવાળો હોય તેને એ
સોળ ૩પીઆભાર ક્વાથ પાવો. બીજા
વેધો કેહે છે કે “ એ સોળ ૩પીઆભાર
ક્વાથમાંથી અરધો ક્વાથ છોડી દેતાં
દીપ્ત અગ્નિવાળા અને મોટા કદવાળા શે-
ગીને આઠ ૩પીઆભાર પાવો. પગ
વૃદ્ધ વેધો કે જેઓ ક્વાથના ભાગને છોડી
દેવાને ઇચ્છતા નથી તેઓ પરંપરાની પ-

દ્ધતિ પ્રમાણે ક્વાથ ઉકાળી આઠમો ભાગ
એટલે આઠ ૩પીઆભાર અવશેષ રા-
ખીને તે સઘળો ક્વાથ દીપ્ત અગ્નિવાળા
તથા મોટા કદના શેગીને પાવ છે.”
એથા ભાગે અવશેષ રાખેલા ક્વાથ ક-
રતાં આઠમે ભાગે અવશેષ રાખેલો ક્વાથ
ભારે થાય છે તેથી દીપ્ત અગ્નિવાળા અને
મોટા કદવાળા માણસને તેટલો ક્વાથ
પાવો જેઈએ પણ મધ્ય અગ્નિવાળા તથા
મધ્ય કદના માણસને તો ‘ આર ૩પી-
આભારની માત્રા ઉત્તમ છે’ એ વચન
પ્રમાણે આર ૩પીઆભાર પાવો. ક્વા-
થમાં સાકર નાખવી હોય તો વાધુના દ-
રદમાં એથા ભાગની, પિત્તના દરદમાં
આઠમા ભાગની અને કફના, દરદમાં
એથા ભાગની નાખવી. મધ નાખવું હોય
તો કફના દરદમાં એથા ભાગનું, પિત્તના
દરદમાં આઠમા ભાગનું અને વાયુના દ-
રદમાં સોળમા ભાગનું નાખવું. જીરું, શુ-
ગળ, ક્ષાર, લણ, શિતાજીત, દિગ, કે સુંક
મરી પીપળ નાખવાં હોય તો તેઓની
એવીશ ચણોઠીભાર માત્રા નાખવી. દૂધ,
ધી, ગોળ, તેલ, મૂત્ર, બીજે કાઈ દ્રવ
પદાર્થ, કદક કે મૂર્છા આદિ નાખવાં હોય
તો તેઓની એક ૩પીઆભાર માત્રા ના-
ખવી. સારી રીતે જેસી, વિશાંતિ લઈ
ગુખને, દદ્યને તથા મેત્રને પ્રસન્ન રા-
ખીને સોનાના, રૂપાના કે માટીના વા-
સણમાં ભરેલો ક્વાથ પી ને અને પીધા
પછી તે વાસણને હાથુવાળી પાણી પી-
ને પાનગીરી વગેરેના ઉપયોગ કરવો.

અવલેહનો વિધિ.

કાથાદેર્યત્પુનઃ પાકાદ્નત્ત્વં સારસ-
ક્રિયા । સોડવલેદ્દશ્ચ લેદ્દશ્ચ તન્માત્રા
સ્યાત્પલોન્મિતા ॥ સિતા ચતુર્ગુણાકાર્યા
ચૂર્ણાચ દ્વિગુણો ગુદઃ । દ્રવં ચતુર્ગુણં
વદ્યાદિતિ સર્વથા નિશ્ચયઃ ॥ મુષ્કે ત-
ન્મુષ્કં સ્યાદવલેદ્દેડપ્તુ મજ્જનમ્ ।
સ્થિરત્વં પીઢિતે મુદ્રા મન્થવર્ણરસોદ્ભવઃ ॥
દુગ્ધમિહુરસં યુષં પશ્ચંમૂલકપાયજમ્ ।
વાસકાર્યં યથાયોગ્યમનુપાનં પ્રશસ્યતે ॥

ક્રમાથ વગેરેને ફરીવાર પકાવીને ધાટી
આસણી જેવો કરવામાં આવે તે રસ-
ક્રિયા, અવલેહ અને લેહ કેહેવાય છે.
અવલેહની માત્રા આર રૂપીઆભારની
કરવી. અવલેહમાં સાકર મેળવવી હોય
તો ચૂર્ણથી ચોગણી, ગોળ મેળવવો હોય
તો ચૂર્ણથી બમણો અને દ્રવ પદાર્થ મે-
ળવો હોય તો ચૂર્ણથી ચોગણો નાખવો
એવો સર્વ ગ્રંથોનો નિશ્ચય છે. અવલે-
હમાં જ્યારે આસણીના જેવા તાર ની-
કળવા મળે, પાણીમાં નાખવાથી છુટી
જાય, ઠંઠણપણું ધાય, આંગળીથી કપા-
વતાં તેમાં આંગળીની રેખા હોય અને
ગંધ, વર્ણ તથા રસ અપૂર્વ થાય ત્યારે
અવલેહને સારી રીતે પાકેલો જણવો.
અવલેહ ઉપર દૂધ, શેરડીનો રસ, પં-
ચમૂલના કાઠાની ઠાંજ અને અરકુસાનો
ક્રમાથ એએમાંથી જ યોગ્ય જણાય તે
અનુપાન દેવું.

ગોળીઓ કરવાનો વિધિ.

વટિકા અથ કથ્યન્તે તન્નામ ગુટિકા

વટી । મોદકો વટિકા પિઠ્ઠી ગુદો
વર્તિસ્તયોચ્યતે ॥ લેહવત્સાધ્યતે વટ્ઠો
ગુદો વા ચર્કરાયવા । ગુગ્ગુલુર્વા સિપે-
ત્ત્ર ચૂર્ણં તન્નિર્મિતા વટી ॥

તત્ર વહ્નિસિદ્ધે ગુગ્ગુલૌ ।

કુર્યાદવહ્નિસિદ્ધે ન કચિદ્ ગુગ્ગુલુના
વટીમ્ ॥ દ્રવેણ મધુનાં વાપિ ગુટિકાં
કારયેદ્દુષઃ ॥ સિતા ચતુર્ગુણા વેપા
વટીપુ દ્વિગુણો ગુદઃ । ચૂર્ણં ચૂર્ણતમઃ
કાર્યો ગુગ્ગુલુર્મધુ તત્તમમ્ ॥

તત્તમં ચૂર્ણતમમ્ ।

દ્રવં તુ દ્વિગુણં વેપં મોદકેષુ ભિષગૈઃ ।

દ્રવં દ્રવરૂપદ્રવ્યમ્ ।

કર્પમણાં તન્માત્રા ઘલં દૃષ્ટ્વા પ્રયુજ્યતે
ઘલમિતિ કાલદેરપ્પુપલક્ષણમ્ ।

હવે ગોળીઓ કરવાનો પ્રકાર કહીએ
છીએ. ગુટિકા, (ગોળી) વટી, (વટી)
મોદક, (લાડુ) વટિકા, (વડાં) પિઠ્ઠી,
(મુંઢીઆં) ગુદ, (ગોળા) અને વર્તિ,
(વાટ) એઓ ગોળીઓનાજ પ્રકાર છે.
અવલેહની પેઠે ગોળ, સાકર અથવા શુ-
ભગનો પાક કરી તેમાં ઓપધતું ચૂર્ણ ના-
ખીને તેથી ગોળીઓ બનાવવી. ઘાઈ સ-
મયે પાક કરવાવગરના શુભગથી, મ-
ધથી અથવા બીજા દ્રવ પદાર્થથી પણ
વિદ્વાનો ગોળીઓ બનાવે છે. સાકરથી
ગોળીઓ કરવી હોય તો ચૂર્ણથી ચોગણી
સાકર લેવી, ગોળથી કરવી હોય તો ચૂ-
ર્ણથી બમણો ગોળ લેવો અને શુભગથી
કે મધથી ગોળીઓ કરવી હોય તો ચૂ-
ર્ણના એઠલાંજ શુભગ અને મધ લેવાં,

जीला काष्ठ द्रव पदार्थी गोणीया ४-
रवी देय तो उत्तम वैद्योऽपि यूरुथी ज-
मलो द्रव पदार्थ लेवो. अ गोणीनी
भाया अक तोलाभा २ देवी पशु तेभां
अथ अने समय वगेरे जेवां जेधये.

धृत तथा तैल पकाववानो विधि.

कल्काचतुर्गुणीकृत्य घृतं वा तैलमेव
च । चतुर्गुणद्रवे साध्यं तस्य मात्रा प-
लोन्मिता ॥

मात्रा पलोन्मिता भक्षणाय ।

निक्षिप्य कायवेत्तोयं काथ्यद्रव्याच-
तुर्गुणम् । पादशिष्टं गृहीत्वा तु स्नेहं ते-
नैव साधयेत् ॥ चतुर्गुणं मृदुद्रव्ये कठि-
नेऽष्टगुणं जलम् । मृदादिकाथ्यसंघाते
दद्यादष्टगुणं पयः । अत्यन्तकठिने द्रव्ये
नीरं षोडशिकं मतम् ॥

मृदुद्रव्ये आर्द्रद्रव्ये शुद्धाद्यादौ । कठिने
शुष्कद्रव्ये शुण्ठ्यादौ ॥ अत्यन्तकठिने चि-
रशुष्के देवदारवादौ ।

कर्पादितः पलं यावद्विपेतोऽष्टशिकं
जलम् । तदूर्ध्वं कुठवं यावद्भवेदष्टगुणं पयः ॥
मस्यादितः क्षिपेनीरं खारी यावच्चतुर्गु-
णम् ॥

पूर्वं चतुर्गुणं मृदुद्रव्य इत्यादिना काथ्य-
द्रव्यगतमृदुत्यादिगुणभेदेन जलगतपरिमाण-
मुक्तम् । इदानीं केचिदाचार्या कर्पादितः
पलं यावद्विपेत्यादिवचनेन काथ्यद्रव्यगतपरि-
माणभेदेन जलगतपरिमाणं मन्यन्ते ।

अम्बुकापरसैर्यत्र पृथक् स्नेहस्य सा-
धनम् । कल्कस्यांशं तत्र दद्याच्चतुर्थं पष्ठ-
मष्टमम् ॥

अस्यायमर्थः । अम्बुना स्नेहसाधने कल्कं
स्नेहस्य चतुर्थमंशं दद्यात् । कायेन स्नेहसाधने
स्नेहस्य पष्ठमंशं कल्कं दद्यात् । स्वरसैः
स्नेहसाधने स्नेहस्याष्टमभागं कल्कं दद्यात् ।

[पुनर्विशेषमाह ।]

दुग्धे दध्नि रसे तके कल्को देयोऽष्ट-
मांशिकः । कल्काच्च सम्यक् पाकार्यं तो-
यमत्र चतुर्गुणम् ॥

कल्कात्कल्कद्रव्यात् । चतुर्गुणं तोयं पेय-
णार्यम् ।

द्रवाणि यत्र स्नेहेषु पञ्चादीनि भव-
न्ति हि ॥ तत्र स्नेहसमान्याहुर्नृपा पूर्वं
चतुर्गुणम् ॥

अस्यायमर्थः । यत्र स्नेहेषु आदीनि पञ्च
द्रव्याणि दुग्धदधिसरसतककल्कोपयुक्तम-
न्यानि प्रत्येकं स्नेहसमानि बोद्धव्यानि यथा
पूर्वं दुग्धदधिसरसतकं समुचितं स्नेहाच्चतुर्गुणं
भवति ।

द्रव्येण केवलेनैव स्नेहपाको भवेद्यदा ॥
तशाम्बुपिष्टः कल्कः स्याज्जलं चात्र
चतुर्गुणम् ॥

अत्र कल्कद्रव्ये ।

कायेन केवलेनैव पाको यमोदितः
कचित् । काथ्यद्रव्यस्य कल्कोऽपि तत्र
स्नेहं प्रयुज्यते ॥ कल्कहीनस्तु यः स्नेहः
स साध्यः केवले द्रवे ।

केवले द्रवे कायेनरस्मिन् स्वरसादिरूपे ।
पुष्पकल्कस्तु यः स्नेहस्तत्र तोयं च-
तुर्गुणम् ॥ स्नेहात्स्नेहाष्टमांशं पुष्पक-
ल्कः प्रयुज्यते । वसिष्ठस्नेहकल्कः स्या-
द्यदाद्रुत्या विपर्यितः ॥ शब्दहीनोऽग्नि-

નિશ્ચિત્તઃ સ્નેહઃ સિદ્ધો ભવેત્તદા । યદા
 ફેનોદ્ગમસ્તૈલે ફેનશાન્તિશ્ચ સર્પિપિ ॥
 વર્ણગન્ધરસોત્પત્તિઃ સ્નેહઃ સિદ્ધો યવે
 ત્તદા । સ્નેહપાકસ્ત્રિપા મોક્તો મૃદુર્મધ્યઃ
 રરસ્તથા ॥ ર્પત્સરસકલ્કસ્તુ સ્નેહ-
 પાકો મૃદુર્ભવેત્ । મધ્યપાકસ્ય સિદ્ધિશ્ચ
 કલ્કે નીરસકોમલે ॥ ર્પત્કઠિનકલ્કશ્ચ
 સ્નેહપાકો ભવેત્ત્વરઃ । તદૂર્ધ્વ દગ્ધપાકઃ
 સ્પાદાદ્કૃન્નિઃપયોજનઃ ॥ આમપકશ્ચ
 નિર્વીર્યો ઘટ્નિમાંઘકરો ગુરુઃ । નસ્યાર્થ
 સ્યાન્મૃદુઃ પાકો મધ્યમઃ સર્વકર્મસુ ॥
 અભ્યદ્ધાર્યઃ સ્વરઃ મોક્તો યુઙ્ગ્યાદેવં
 યયોચિત્તમ્ । ઘૃતતૈલગુહાદીશ્ચ સાષયે
 શ્વૈકવાસરે ॥ મર્કુર્વન્ત્યુપિતાસ્તેતે વિશે
 પાદ્મુણસંચયમ્ ॥

જે કલ્ક કર્યો હોય તેથી ચોગણુ વી
 કે તેલ તેમાં મેળવી તેને પોતાથી ચો
 ગણુ દ્રવ પદાર્થમાં પકાવવુ દ્રવ પદાર્થ
 બળી જઇને ધી કે તેલ જ બાકી રહે ત્યારે
 નીચાવીને લઇ લેવુ આનાને વાસ્તે એ
 ધી કે તેલની ચાત્રા ચાર રૂપીઆબારની
 દેવી અથવા કનાથ કરવાના ચૂર્ણમાં તેથી
 ચોગણુ પાણી નાખીને ઉઠાવવુ ચોથા
 ભાગવુ પાણી અવશેષ રહે ત્યાં તેમાં
 વા કે તેલ નાખી સઘણુ પાણી બળી
 જતાસુધી તેને પકાવવુ અને પછી લઇ
 લેવુ ઉપર જે ચોગણુ પાણી નાખવાનુ
 કહ્યુ તે ગળે આદિ કાગળ પદાર્થમાં મ-
 મજવુ. સુક આદિ સુકા પદાર્થ હોય તો
 આઠગણુ પાણી નાખવુ, સુકા અને લીવા
 ભેળા હોય તોપણ આઠગણુ નાખવુ અને

દેવદાગ વગેરે ધણુ દિવસના અત્યંત સુકા
 પદાર્થ હોય તો સોળગણુ નાખવુ. પાણીનુ
 એ પ્રમાણ ક્વાથ કરવાના પદાર્થોના કો
 મળપણુ વગેરે ગુણે ઉપરથી કહ્યુ પણ
 કેટલાએક આચાર્યો તો તે પદાર્થોના તોલ
 ઉપરથી પાણીનુ પ્રમાણ કહે છે. જેમ
 કે એક તોલાથી ચાર તોલાસુધીના પ
 દાર્થોમાં સોળગણુ પાણી નાખવુ, ચાર તો
 લાથી ઉપર સોળ તોલાસુધીના પદાર્થો
 માં આઠગણુ નાખવુ અને ચોસઠ તોલા
 થી ૧૬૩૮૪ તોલા સુધીના પદાર્થોમાં
 ચારગણુ નાખવુ. ધીને કે તેલને પાણી
 થી પકાવવુ હોય તો તે ધીના કે તેલના
 ચોથા ભાગ જેટલો કલ્ક નાખવો, ક્વાથથી
 પકાવવુ હોય તો છઠા ભાગ જેટલો કલ્ક
 નાખવો અને સ્વરસથી પકાવવુ હોય તો
 આઠમા ભાગ જેટલો કલ્ક નાખવો. વળી
 પણ કહ્યુ છે કે, દૂધમાં, લહીમાં, સ્વર-
 સમાં કે ચોથા ભાગના પાણીવાળી છા-
 સમાં પકાવવુ હોય તો આઠમા ભાગનો
 કલ્ક નાખવો કલ્કના પદાર્થો કરતાં ચો
 ગણુ પાણીથી એ કલ્ક સારી રીતે વા
 ટેનો હોવો જોઈએ કે જેથી સારો પાક
 થાય. જે સ્નેહ (ધી કે તેલ) ને દૂધ,
 લહી, સ્વરસ, છાગ અને કલ્ક વાટતા
 નાખનામાં આવેલુ પાણી એ પાને પ
 દાર્થોના ચોગ આપે તો ટાય તે જોઈમાં
 લહી, દૂધ, સ્વરસ અને છાગ એજોનો
 એકદર તોલ, પકાવતી વખતે એકથી
 ચોગણુ થાય છે. (કાગલ કે સ્નેહને
 ચોગણુ દ્રવમાં પકાવવુ જેમ પ્રથમ

કહ્યું છે.) એકલા દ્રવ્યથી જ એ સ્ત્રોતનો પાક કરવો હોય તો ઔષધોનો ચોગણા પાણીથી વાટીને કરેલો કદક તેમાં નાખવો. કોઈ સ્થળમાં એકલા ક્વાથથી જ સ્ત્રોતને પકાવવાતું કહ્યું હોય ત્યાં ઔષધોના ચૂર્ણને ક્વાથમાં નાખવા ઉપરાંત તે ઔષધોનો કદક પણ સ્ત્રોતમાં નાખવો જોઈએ. સ્ત્રોતને કદક નાખ્યાવગર જ પકાવવાતું હોય ત્યાં તે સ્ત્રોતને ક્વાથ સિવાય ખીજ સ્વરસ આદિ દ્રવ્યમાં જ પકાવવો. પૂલનો કદક નાખીને સ્ત્રોતને પકાવવાતું હોય ત્યાં પાણી સ્ત્રોતથી ચોગણું અને પૂલનો કદક સ્ત્રોતથી આઠમા ભાગનો જોઈએ. પાક કરતાં બ્યારે કદક આંગળીથી ચોળતાં વાટ જેવો થઈ જાય અને અક્ષિમાં નાખતાં કાંઈ અવાજ (કે-કેડાડ) ન કરે ત્યારે સ્ત્રોતનો બરાબર પાક થયો જાયવો. તેલનો પાક કરવામાં આવે ત્યારે તેલમાં ફીણ આવવાથી અને ધીનો પાક કરવામાં આવે ત્યારે ધીનાં ફીણ બેસી જવાથી પાકને સિદ્ધ થએલો જાયવો. સ્ત્રોતમાં અપૂર્વ બર્ણ, ગંધ અને રસની ઉત્પત્તિ થાય એ પણ પાક બરાબર થયાની પરીક્ષા છે. સ્ત્રોતનો પાક મૃદુ, મધ્ય અને ખર એમ ત્રણ પ્રકારનો કેલેવાય છે. જેમાં કદક કાંડક રસ ભરેલો રહે તે પાક મૃદુ સમજવો, જેમાં કદક રસવગરનો થય જતાં પણ કુણો રહે તે પાકને મધ્ય સમજવો અને જેમાં કદક બરાબર કદક થઈ જાય તે પાકને ખર (આકરો) સમજવો. જેમાં

કદક-ખળી જાય તે પાકને ખળતરા કરનાર અને નિરૂપયોગી સમજવો. એ પાક કાચો રહ્યો હોય તો જઠરાગ્નિની મંદતા કરે, ભારે થાય અને તેમાં શક્તિ રહેતી નથી નાકમાં ટીપાં નાખવાના કામમાં મૃદુપાક ઉપયોગી, સધળાં કામોમાં મધ્યપાક ઉપયોગી છે અને શરીર પર ચોળવાના કામમાં ખરપાક ઉપયોગી છે અટ્ટે એમ સમજીને તેનો ચોખ્ખો ઉપયોગ કરવો. ધી, તેલ, કે ગોળ વગેરે પદાર્થો તાજ લાવીને તેઓનો તેજ દિવસે ઔષધોમાં ઉપયોગ કરવો નહીં પણ કેટલાક દિવસો સુધી રાખી મુકવા. કારણ કે એ પદાર્થો જમ બુના હોય તેમ વધારે શુભકારી થાય છે.

સન્ધાન (આથો) વિધિ.

द्रवेषु चिरकालस्य द्रव्यं यत्सन्धिर्न भवेत् । आसवारिष्टमेदैस्तु प्रोच्यते भेषजोचितम् ॥

ભેજણેષુ યદુચિનં તદ્દેષજોચિતમ્ ।

જે પદાર્થ દ્રવ્ય પદાર્થોમાં લાંબા કાળ સુધી રાખી મુકવામાં આવે તે સંધિત (અંબાએલો) થય જાય છે. અંબાએલો પદાર્થ આસવ અને અરિષ્ટ નામના લેદ્યથી જ રીતે ઔષધોમાં કામ આવે તે પ્રકાર હવે કહીએ છીએ.

આસવ તથા અરિષ્ટનાં લક્ષણો.

यदपकंप्रशाम्यन्त्यां सिद्धं ममं म आसवः । अरिष्टः कायगाव्यः स्वात्तयोर्मनं पन्थोन्मिन् ॥

કાયાં ઔષધથી અને કાયાં પાણીથી
જે મધ કરવામાં આપ્યું હોય તે આ-
સવ ઢેહેવાય છે અને ક્વાથ કરીને જે
મધ કરવામાં આપ્યું હોય તે અરિષ્ટકે-
હેવાય છે. એઆની માત્રા ચાર રૂપી-
આભારસુધી રેવી.

સામાન્યરીતે અરિષ્ટ કરવાનો વિધિ.

અનુક્તમાનારિષ્ટેષુ દ્રવાદ્રોણે શુદ્ધં હ-
લામ્ । શૌદ્રં સિપેદ્ શુદ્ધાદર્યં મસેપે દશ-
માંશિકમ્ ॥

દશમાંશિકમ્ । શુદ્ધસ્યેવ દશમાંશં ।

ન્યાં અરિષ્ટમાં નાખવાના પદાર્થોના
તોલ ન કાઠો હોય ત્યાં ૧૦૨૪ રૂપીઆ-
ભાર દ્રવ ૪૦૦ રૂપીઆભાર ગોળ ના-
ખવો, ૨૦૦ રૂપીઆભાર મધ નાખવો
અને ૪૦ રૂપીઆભાર ઔષધ નાખવું.

એ પ્રકારના સીધુ.

જ્ઞેયઃ શીતરસઃ સીધુરપકમધુરદ્રવૈઃ ।

સિદ્ધઃ પકરસઃ સીધુઃ સમ્પકમધુરદ્રવૈઃ ॥

મધુરદ્રવૈઃ ફલુરસાદિભિઃ ।

તહીં પકાવેલા શેરડી વગેરેના મધુર
રસોથી જે મધ બનાવેલ હોય તે 'શી-
તરસરસીધુ' ઢેહેવાય છે અને પકાવેલા
શેરડી આદિના રસોથી જે મધ બનાવેલ
હોય તે 'પકવારસસીધુ' ઢેહેવાય છે.

સુરા તથા સુરાની જાત.

પરિપકાલસન્ધાનાત્સમુત્પન્નાં સુરાં
જગુઃ । સુરામણ્ડઃ મસન્ના સ્યાત્તતઃ કા-
દમ્બરી યના ॥ તદ્યો જગલો જ્ઞેયો મે-
દકો જગલાદનઃ ।

પકોડસૌ દૃતસારઃ સ્યાત્સુરાવીજં ચ
કિષ્કવકમ્ ॥

સુરાવીજં ચવગોધૂમતણ્ડુલાદિ ॥

ચત્તારાલર્જૂરરસૈઃ સન્ધિતા સા હિ
વારુણી ।

પકાવેલાં અત્રનો આથો કરીને જે
મધ ઉત્પન્ન કરવામાં આવે છે તે 'સુરા'
ઢેહેવાય છે. પાતળી સુરા 'પ્રસન્ના' કે-
હેવાય છે અને જાડી સુરા 'કાદંબરી'
ઢેહેવાય છે. સુરાની નીચે રહેલો રગડો
'જગલ' ઢેહેવાય છે અને ઘાટો રગડો
'મેદક' ઢેહેવાય છે. એ રગડાને પકાવી
સાર ભાગ કાઢાડી લેતાં બાકી જે જવ,
ધાં કે ચોખ્ખા આદિનો કુચો વધે તે 'સુ-
રાળીજ' અને 'કિષ્કવક' ઢેહેવાય છે.
તાડીના કે ખભુરીના રસનો આથો ક-
રીને જે મધ કરવામાં આવે છે તે 'વા-
રુણી' ઢેહેવાય છે.

શુક્ત.

કન્દમૂલફલાદીનિ સસ્તેહલવણાનિ
ચ ॥ યત્ર દ્રવ્યેઽભિષ્ણ્યન્તે તચ્છુક્તમભિ-
ધીયતે ॥

અભિષ્ણ્યન્તે દ્રવ્યેણ શાઙ્ગ્ય સન્ધીયન્તે ।
તેલ અને લૂણ નાળીને જે દ્રવ્ય
કંદ, મૂલ અને ફળ આદિનો આથો ક-
રવામાં આવે તે દ્રવ્ય 'શુક્ત' ઢેહેવાય છે.

ચુક.

વિનષ્ટમમ્લતાં યાતં મધં વા મધુર
દ્રવઃ । વિનષ્ટઃ સન્ધિતો યસ્તુ તચ્ચુક્તમભિ-
ધીયતે ॥ શુદ્ધામ્બુજા સત્તેલેન કન્દશા-
કફાલસ્તથા । સન્ધિતં ચામ્લતાં યા

ગુહચુક્રં મચક્ષતે ॥ એવમેવ હિ ચુક્રં
સ્વાન્મુદ્રીકાસંમર્ષ તથા ॥

બગડીને ખાટાં થએલાં મધ અથવા
બગડેલા મધુર દ્રવનો જે આથો કરવા-
માં આવ્યો હોય તે 'ચુક્ર' કહેવાય છે.
ગોળ, પાણી, તેલ, કંદ, મૂળ અને ફળ
એએના આથામાં ખટારા આવે ત્યારે
'ચુક્રચુક્ર' કહેવાય છે. ધાતુનું ચુક્ર પણ
એવીજ રીતે થાય છે.

તુષોદક, સૌવીર, આરનાલ,
કાંબિક અને શિડાકી.

તુષામ્બુ સન્ધિતં શ્લેષમામૈર્વિદલિતૈર્વ-
દૈઃ । યવૈસ્તુ નિસ્તુપૈઃ પૈઃ સૌવીરં
સાધિતં ભવેત્ ॥ આરનાલં તુ ગોધૂમૈ-
રામૈઃ સ્વામિસ્તુપીકૃતૈઃ । પૈર્વા સંહિ-
તૈસ્તચુ સૌવીરસદૃશં યુગૈઃ ॥ કુલ્યાપ-
ધાન્યમળાદિ સંહિતં કાઞ્ચિકં વિદુઃ ।
શિળાકી સંહિતા ક્ષેપા મૂલકૈઃ સર્પ-
પાદિભિઃ ॥

ભરડેલા કાચા બવનો પાણીમાં જે
આથો કરવામાં આવે તે 'તુષોદક' ક-
હેવાય, ફેતરાંબગરના પાકમાં બવનો
પાણીમાં જે આથો કરવામાં આવે તે
'સૌવીર' કહેવાય છે. ફેતરાંબગરના
કાચા અથવા પકાવેલા ઘઉંને જે આથો
કરવામાં આવે તે 'આરનાલ' કહેવાય
છે. આરનાલમાં સૌવીરના જેવા ગુણો
છે. ધાન્યની ધુધરી અને વડાં આદિનો
જે આથો કરવામાં આવે તે 'કાંબિક'
કહેવાય છે. મૂળનાં પાંદડાં અને સર્પ

આદિનો જે આથો કર્યો હોય તે 'શિ-
ડાકી' કહેવાય છે.

અથ ધાતુનાં શોધનમારણવિધિ.

સોનાને શુદ્ધ કરવાનો તથા
મારવાનો વિધિ.

દાદે રક્તં સિતં છેદે નિપેકે કુક્કુમ-
મમ્ ॥ તારથુલ્લોગ્નિતં સ્નિગ્ધં કોમલં
ગુરુ હેમ સત્ ॥

સત્ ઉત્તમમ્ ।

તચ્છેષ્ઠં કર્તિનં કર્ત્તં વિષર્ણં સપલં
દલમ્ ॥ દાદે છેદે સિતં ક્ષેતં કપે સ્ફુ-
ટલપુ ત્યજેત્ ॥

[શોધનવિધિઃ ।]

પચલીકૃતપદ્માણિ હેન્ના વસૌ મતાપ-
યેત્ ॥ નિપિચ્છેત્ તપ્તપ્તાનિ તીલે તક્તે ચ
કાઞ્ચિકે ॥ ગોમૂત્રે ચ કુલત્યાનાં કપા-
યે તુ ત્રિષા ત્રિષા । एवं હેન્નઃ પરેપાં
ચ ધાતુનાં શોધનં ભવેત્ ॥

[અષાઞ્ઞદ્રસ્ય સુવર્ણસ્ય દોષમાહ ।]

વલં સર્વીર્યં હરતે નરાણાં રોગવ્રજં
વોપમતીદ કારયે । અસૌરુપકાર્યે ચ
સદા સુવર્ણમશુદ્ધયેતન્મરણં ચ કુર્પાત્ ॥

[સર્ણસ્ય મારણવિધિઃ ।]

સર્ણસ્ય દ્વિગુણં મૃતમસ્તેન સહ મર્દ-
યેત્ ॥ તદ્દોલકસમં ગન્ધં સ્નિગ્ધમગ્ન-
રોચરમ્ ॥

સ્પર્શસ્ય અતિતનૂકૃતપત્રસ્ય । ગન્ધં ગ-
ન્ધકચૂર્ણમ્ ।

ગોલકં ચ તતો રુચ્ઞા શરાવદ્દસં-
પુટે । ત્રિશદ્વનોપલૈર્દયાત્પુટાન્યેવ ચતુ-
ર્દશ ॥ નિરુત્થં જાયતે યસ્ય ગન્ધો
દેયઃ પુનઃ પુનઃ ॥

રુચ્ઞા સ્વસ્ત્રકુદ્ધિતચિક્ષણમૃત્તિકયા । ય-
નોપલઃ ગોઙ્ઠા इति લોકે । નિરુત્થં યત્પુનર્ન
જીવતિ ।

જે સોનું તપાવતાં રાતું દેખાય, કા-
પતાં ઘોણું દેખાય, રેડતાં કેસર જેવું દે-
ખાય, રૂપા તથા ત્રાંબાવગરનું હોય,
સ્ત્રિખં હોય, કુણું હોય અને ભારે હોય
તે સોનું ઉત્તમ છે એમ સમજવું. જે
સોનું ઘોણું, કઠણું, રૂક્ષ, ખરાબ વર્ણવાળું,
મેલવાળું, ગાંઠા જેવું, તપાવતાં તથા કા-
પતાં ઘોળાશવાળું, કસોટીમાં ઘોણું, હ-
લકું, અને ઘણું ભારતાં ફાટી બધાં એવું
હોય તે સોનાનો ત્યાગ કરવો. સોનાનાં
પાતળાં પત્રાં કરી અગ્નિમાં તપાવી લાલ
કરવાં. તપાવી તપાવીને પછી તેલમાં,
છાશમાં, કાંચમાં, ગૌમૂત્રમાં અને કળ-
થીના કાકામાં નાખી ઘંડાં કરવાં. એવી
રીતે ત્રણ વાર કરવું એટલે સોનું શુદ્ધ
થાય છે. ખીજા ધાતુઓને પણ એવીજ
રીતે શુદ્ધ કરવા. જે સોનું ખરાબર શુદ્ધ
કરાયું ન હોય તો મનુષ્યોના બળને તથા
વીર્યને હરી લે, કાયામાં અનેક રોગોને
વધારે, સર્વદા અસુખ કરે અને મરણ
પણ કરે છે. જેનાં બહુજ પાતળાં પત્રાં
કરવામાં આવ્યાં હોય એવા સોનાના

વજનથી બગણો પારો લઈ બળેને લી-
ધુના રસમાં ખરલ કરી ગોળો કરવો.
તે ગોળાના વજન જટલો ગંધક લઈ
તેનું ચૂર્ણ કરી ગોળાની ચારેકાર લગા-
વી દેવું અને ગોળાને રાખવાનાં બળે
કાઠીઆઓમાં પણ પાથરવું. ગોળાને
ઉપર તથા નીચે જે કાઠીઆઓના સં-
પુટમાં રાખી સંપુટને દૃઢ કરી કપરમ-
દી (વસ્ત્રસંહિત કુટેલી ચીકણી માટી)
નો ફરતો ચર ચક્રની સુઠવીને ત્રીશ
અડધાંના અગ્નિમાં મુકવો. સપ્પાં અ-
ડધાં બળીને રાખ યંડી પડતાં તેમાંથી
કાકાઠીને વળી પણ ત્રીશ અડધાંના
અગ્નિમાં મુકવો. એવી રીતે વારંવાર
અગ્નિના ચૌદ પુટ દેવામાં આવે એટલે
જેમાંથી સોનું પાછું આવતું ન થાય એવી
સોનાની ભરમ થાય છે. પ્રત્યેક પુટમાં
ઉપર કલા પ્રમાણે વારંવાર ગંધક દેતો
જવો.

સોનું મારવાનો બીજો પ્રકાર.

કાશ્ચને ગાલિતે નાગં પોદ્ધશાંતેન
નિઃસિપેત્ । ચૂર્ણયિતા તથામ્લેન પૃષ્ઠા
કૃતા તુ ગોલકમ્ ॥ ગોલકેન સમં ગન્ધં
દન્વા ચંચાષરોત્તરમ્ । શરાવસંપુટે
પૃષ્ઠા પુટેદ્વિશદ્વનોપલૈઃ ॥ एवं સત્ત
પુર્વદેયમ્ નિરુત્થં યસ્ય જાયતે ।

અત્રાપિ પૂર્વવદ્વન્યઃ પ્રદાતવ્યઃ ।

સોનાને ગાળી તેમાં સોળમા ભાગનું
સીસું મેળવી દેવું. પછી જે રસનું ચા-
રીક ચૂર્ણ કરી લીધુના રસમાં ખરલ

કરીને ગોળો કરવો. ગોળાના વચન બે-
ટલો ગંધક લઈ તેનું ચૂર્ણ કરી ગોળાની
આરેકાર લગાવી દેવું અને ગોળાને સ-
ખવાનાં બન્ને ઢાઢીઆંબામાં પણ પાથ-
રવું. ગોળાને ઉપર તથા નીચે બે ઢાઢી-
આંબાના સંપુટ રાખી સંપુટને દૃઢ કરી
કપરમદીનો થર ચડાવી સુકવીને વીસ
આઠાયાના અગ્નિમાં મુકવો. એવી રીતે
વારંવાર અગ્નિના સાત પુટ દેવા એટલે
સોનાની ભસ્મ થાય અને તેમાંથી સોનું
પાછું જીવતું થતું નથી. આ પ્રકારમાં પણ
પેઢેલા પ્રકારની પેઠે ગંધક દેતો જવો.

સોનાને મારવાનો ત્રીજો પ્રકાર.

કાશ્વનારસૈર્ધૃદ્વા સમમૂતકગન્ધયોઃ ।
જ્વલીતે હેમપત્રાણિ લેપયેત્સમયા તયા ॥
હેમપત્રસમયા ।

કાશ્વનારસઃ કલ્કૈર્મૃપાયુર્મ મક-
ત્વયેત્ ॥ ઘૃતા તત્સમ્પુટે ગોલં મૃન્મૃપા-
સ્પુટે ચ તત્ । ત્રિધાય સન્ધિરોષં ચ
હૃતા સંગોપ્ય ગોલકમ્ ॥ વાદિં સ્વરતરં
કૃપાદિવં દત્ત્વા પુટત્રયમ્ । નિરુત્યં જા-
યતે ભસ્મં સર્વકર્મણુ યોજયેત્ ॥ કાશ્વ-
નારમકરણે લાઘ્વી દન્તિ કાશ્વનમ્ ।

લાઘ્વી કરિહારી ।

જ્વાલામુલ્કી તથા દન્યાયયા દન્તિ
મનાઃતિલા ॥

પાદો અને ગંધક પરસ્પર સરખા વ-
ચનના લઈ તેઓનું કંચનાર નામના ગ્રા-
હના રસથી ખરલમાં મર્દન કરી કબલી
કરીને સોનાનાં પત્રાનાં વચન એટલી તે

કબલીથી સોનાનાં પત્રાને લેપન કરવું.
પછી કંચનારની છાલને પારીક વાટી
તેની લુગદીમાંથી બે કુરડીઓ કરી તે
કુરડીઓના સંપુટમાં સોનાનાં પત્રાને
ગોળો મુદી સંપુટને દૃઢ કરીને તેને મા-
ટીની કુરડીઓના સંપુટમાં મુકવો. પછી
જો માટીના સંપુટના સાંધા બંધ કરી ક-
પરમદીનો થર ચડાવી સુકવીને તેને અ-
ત્યંત આકરો અગ્નિ દેવો. એવી રીતે
અગ્નિના ત્રણ પુટ દેવામાં આવે એટલે
જમાંથી સોનું પાછું જીવતું ન થાય એવી
સોનાની ભસ્મ થાય છે. એ ભસ્મનો
સર્વે રોગો ઉપર ઉપયોગ કરવો. જમ
કંચનાર સોનાને મારી નાખે છે તેવીજ
રીતે કલગારી, જલભાંગરો તથા મણુ-
સીક પણ સોનાને મારે છે.

સોનાને મારવાનો ચોથો પ્રકાર.

શિલાસિન્દૂરયોર્ધ્વ સમયોર્કદુ-
ર્ગર્કઃ । સપ્તપા ભાવનાં દયાઓપયેચ
પુનઃ પુનઃ ॥ તત્સુ ગન્ધિતે દેત્રિ ક-
સ્કોડ્યં દીયતે સપઃ । પુનર્થમદનિતરાં
મથા કલ્કો વિલીયતે ॥ એયં વૈજાનયં
દયાત્કલ્કં દેમમૃતિર્થવેત્ ॥

મણુસીક અને સિન્દૂર સરખે વચને
લઈ તેઓનું ચૂર્ણ કરી તેને આક્રાંતા
છીરની જાતના દેવી અને તડકામાં મુ-
કવું. એવી રીતે મુકવી મુકવીને સા-
ત વાર જાતનાઓ દેવાયા પછી ગાયેલા
સોનામાં સોનાના વચન એટલે તે ચૂ-
ર્ણનો કલ્ક નાખવો. કલ્ક નાખ્યા પછી

એવું અત્યંત ધમકું કે જેથી સમજો કલક
લય પાગી બય. એવી રીતે ત્રણ વાર મ-
ણુશીલનો અને સિંદૂરનો કલક નાખવાથી
સોનું મરી બય છે.

મારેલા સોનાના ગુણો.

સુવર્ણ શીતલં દુષ્યં ઘલ્યં ગુરુ રસા-
યનમ્ । સ્વાદુ તિક્તં ચ તુવરં પાકે ચ
સ્વાદુ પિષ્ઠિલમ્ ॥ પવિત્રં ચંદ્રણ નેત્ર્યં
મેધાસ્મૃતિમતિમદમ્ । હૃદયમાયુષ્કરં કા-
ન્તિવાન્નિશુદ્ધિસ્થિરસ્રકૃત્ ॥ વિપદય-
સયોન્માદશ્વિદોપજ્વરશોપજિત્ ॥

વૃષ્યં વૃષાય કામુકાય હિતમ્ ।

મારેલું સોનું ટાકું, કામી પુરુષને
હિતકારી, બળ આપનાર, ભારે, જરાનો
તથા બ્યાધિનો નાશ કરનાર, મધુર, ક-
ડવું, તુરું, પાકમાં મધુર, ચીકણું, પવિત્ર,
પુષ્ટિ આપનાર, નેત્રને હિતકારી, બુદ્ધિને
સારી કરનાર, સ્મરણશક્તિને આપનાર,
બુદ્ધિબળને વધારનાર, પ્રિય ક્ષાણે એવું,
આયુષ્યને વધારનાર, કાંતિને સારી કર-
નાર, વાણીને શુદ્ધ કરનાર, સ્થિરતા કર-
નાર અને બન્ને પ્રકારના ઝેરને, ક્ષયને,
ઉન્માદને, તથા દોષોને, જ્વરને તથા
શોષને મટાડનાર છે.

બરાબર ન મારેલ સોનાના દોષ.

અસમ્પદમારિતં સ્વર્ણં વલં વીર્યં ચ
નાશયેત્ । કરોતિ રોમાન્મૃત્યું ચ વદ્ધ-
ન્યાયવતસ્તતઃ ।

સોનું જો બરાબર નહીં મરાયેલ હોય
તો બળને તથા વીર્યનો નાશ કરે, રો-
ગોને ઉત્પન્ન કરે અને મરણ આપે એટલે

સોનાને ધણી કાળજી રાખીને મારવું
જોઈએ.

ધાત્વાદિ મારણોપયુક્તતાન
પુટપ્રકારનાહ.

પુટના પ્રકારો.

લોહાદેરપુનર્માવસ્તદ્ગુણસં ગુણાદ્ય-
તા । સલિલે તરણં ચાપિ તત્તિલ્લિ-
પુટનાદ્ભવેત્ ॥ ગમ્ધીરે વિસ્તૃતે કુણ્ઢે
દ્વિહસ્તે ચતુરસ્રકે । વનોપલસહસ્રેણ પૂ-
રિતે પુનરૌપયમ્ ॥ કોષ્ઠે રુખ્યા પ્રયત્નેન
ગોવિષ્ઠોપરિ ધારયેત્ । વનોપલસહસ્રાર્થ
કોષ્ઠિકોપરિ નિઃશિપેત્ ॥ ઘર્ષિં વિનિ-
શિપેત્તથ મહાપુટમિતિ સ્મૃતમ્ ॥

કોષ્ઠં મૃન્મૂષા । ગોવિષ્ઠા ગોદઠા ।

સપાદહસ્તમાનેન કુણ્ઢે નિઘ્રે તથા-
યતે । વનોપલસહસ્રેણ પૂર્ણ મધ્યે વિધા-
યેત્ ॥ પુટનદ્રવ્યસંપુક્તં કોષ્ઠિકાં મુ-
દ્રિતાં ગુણે । અથાર્ધાનિ કરુણાનિ અ-
ર્ધાન્યુપરિ નિઃશિપેત્ ॥ એતદ્ગજપુટં પ્રોક્તં
સ્વાતં સર્વપુટોત્તમમ્ ।

હસ્તશતૃવિંશત્યહુલપ્રમાણઃ સ સપાદઃ
તેન ત્રિશદ્ધહુલપ્રમાણેનેત્સર્પઃ । અતણ્વોક્તમ્ ।
સાધારણનરાદુલ્લા ત્રિંગદશુલકો
ગજઃ ॥

[ઇતિ ગજપુટમ્ ।]

અરત્રિમાત્રકે કુણ્ઢે પુટં ધારાદ્દુષ્ય-
તે । વિતસ્તિમાત્રકે સારતે કથિતં કૌપુટં
પુટમ્ ॥

અરત્તિસ્તુ નિષ્કનિષ્ઠેન મુદિનેત્વમરઃ ।

નિઃસૂતકનિષ્ઠયા મુષ્ટચોપહસિતો હસ્તોઽર-
ત્તિરિત્યર્થઃ ।

પોઢશાહુલકે સ્વાતે કસ્યચિત્કૌકુટં
પુટમ્ । યત્પુટં દીયતે સ્વાતે અણ્સંસ્વૈર્વ-
નોપલૈઃ ॥ કપોતપુટમેતત્તુ કથિતં પુટપ-
ષ્ટિતૈઃ । ગોપ્તાન્તર્ગીશ્વરશ્ચુર્ણં શુષ્કં ચૂ-
ર્ણિતગોમયમ્ ॥ ગોવરં તત્સમારુયાતં ચ-
રિષ્ઠં રસસાધને । બૃહદ્રાણ્ડસ્યિતૈર્યત્ર
ગોવરૈર્દીપિતે પુટમ્ ॥ તદ્ગોવરપુટં પ્રોક્તં
ભિપગ્નિભિઃ સૂતમસ્મનિ । બૃહદ્રાણ્ડે સુપૈઃ
પૂર્ણે મધ્યે મૂપાં વિધારયેત્ ॥ સિત્સ્વાર્થિ
સુદ્રવેદ્રાણ્ડં તદ્રાણ્ડપુટમુચ્યતે ॥

લોહાં આદિ ધાતુઓને અક્ષિના પુટ
દેવાથી તે ધાતુઓ પાછા જીવતા થતા
નથી, શુણ્ણે તેના તે રહેલા ઉપરાંત તે-
ઓમાં વધારે શુણ્ણે આવે છે અને તે ધા-
તુઓ પાછીમાં તરે છે. બે હાથ જોડા
અને બે હાથ પોહોળો ચોરસ ખાડો કરી
તેમાં એક હજાર અડાયાં ભરવાં. પછી
ઔષધને કુરડીમાં નાખી પ્રયત્નપૂર્વક
કપકમદીથી બંધ કરીને તે અડાયાં ઉ-
પર મુકવી. કુરડી ઉપર બીજાં પાંચસો
અડાયાં મુકીને અક્ષિ દેવો. આવી રીતે
જે કરવામાં આવે તે મહાપુટ કહેવાય
છે. સાધારણ કદના માણસનાં ત્રીસ આં-
ગળોનાં જોડા અને પોહોળો ખાડો કરી
તેમાં પાંચસો અડાયાં ભરવાં. પછી
જેમાં ઔષધ નાખ્યું હોય એવી કુરડીનું
મોઢાડું બંધ કરી કપકમદીનો ચર દઈ
તે અડાયાં ઉપર મધ્યમાં મુકવી અને

કુરડી ઉપર બીજાં પાંચસો અડાયાં મુકી
અક્ષિ દેવો. આવી રીતે જે કરવામાં
આવે તે ગજપુટ કહેવાય છે. આ ગ-
જપુટ સધળા પુટોમાં ઉત્તમ છે. જેમાં
દયથી આંગળી જાંચી રાખીને ખાડીની
આંગળીઓની મુઠી વાળી હોય એવા
એક હાથના ખાડામાં અડાયાં ભરી તે-
ઓનાં મધ્યમાં એટલે અરધો અરધ
અડાયાં ઉપર અને અરધો અરધ અ-
ડાયાં નીચે કુરડી મુકીને અક્ષિ દેવો એ
વારાહપુટ કહેવાય છે. એક વેંતના
ખાડામાં અડાયાં ભરી તેઓના મધ્ય-
માં કુરડી મુકીને અક્ષિ દેવામાં આવે તે
કૌંકુટપુટ કહેવાય છે. ઠાઈનો મત
એવો કે સોળ આંગળના ખાડામાં અ-
ડાયાં ભરી ઉપર પ્રમાણે કરવામાં આવે
તે કૌંકુટપુટ કહેવાય છે. ખાડામાં
આઠ અડાયાં ભરી મધ્યમાં કુરડી મુ-
કીને જે અક્ષિ દેવામાં આવે તેને પુટ-
વિધાના પંડિતો કપોતપુટ કહે છે. ગા-
યોના વાહની અંદર ગાયોની ખરીઓ-
થી કચરાએલા છાણનો જે મુઠાએલો
લુકો હોય તે ગોવર કહેવાય કે જે પા-
રાને સિદ્ધ કરવામાં ઉત્તમ છે. મોટા વા-
સણમાં ગોવર ભરી વાસણના મધ્ય ભા-
ગમાં કુરડી સખીને અક્ષિ દેવામાં આવે
તે ગોવરપુટ કહેવાય છે. પારાની ભસ્મ
કરવામાં આ ગોવરપુટ ઉપયોગી છે એમ
વૈદ્યોએ કહ્યું છે. મોટા વાસણમાં ફેતરાં
ભરી વાસણના મધ્ય ભાગમાં કુરડી
મુકી અક્ષિ નાખીને વાસણનું મોઢાડું

ખંધ કરવામાં આવે તે ભાંડપુટ કે
હેવાય છે.

યંત્રોના પ્રકારો.

[વાલુકાયન્ત્રમ્ ।]

ખાળે વેતસ્તિગમ્भीરે મધ્યે નિહિત-
કૂપિકા । કૂપિકાકળ્પપર્યન્તં વાલુકા-
ધિશ્ચ પૂરિતે ॥ ખેપજં કૂપિકાસંસ્થં ચ-
ક્ષિના યત્ર પચ્યતે । વાલુકાયન્ત્રમેતદ્ધિ-
યન્ત્રતત્રયુષેઃ સ્મૃતમ્ ॥

[દોલાયન્ત્રમ્ ।]

નિવલ્લમૌપધં સૂતૈર્ધૂર્જે તત્રિગુણામ્બરે ।
રસપોટલિકાં કાષ્ઠે દૃઢં ધ્રુવા ગુણેન હિ ॥
સન્ધાનપૂર્ણકુમ્ભાન્તઃ સ્વાયલં વનસંધિ-
તમ્ । અધસ્તાજ્વાલયેદાગ્નિં તત્તદુક્ત-
ક્રમેણ હિ ॥ દોલાયન્ત્રમિદં પ્રોક્તં સ્વે-
દનાલયં તદેવ હિ ॥

સન્ધાનં કાઞ્જિકાદિ ।

[સ્વેદનં યન્ત્રમ્ ।]

સામ્યુસ્થાલીમુલ્લે વલ્લે વસ્ત્રે સ્વેદ-
નિધાય ચ । વિધાય પચ્યતે યન્ત્રં તથાન્ત્ર-
સ્વેદનં સ્મૃતમ્ ॥

[વિદ્યાધરયન્ત્રમ્ ।]

અથ સ્થાલ્યાં રસં સિત્ત્વા નિદઘ્યા-
ત્તન્મુલ્લોપરિ । સ્થાલીમૂર્ધ્વમુર્ધ્વીં સમ્પદ્ધ-
નિરુધ્ય મૃદુમૃત્સનયા ॥ ઊર્ધ્વસ્થાલ્યાં
જલં સિત્ત્વા તુલ્યધામારોપ્ય યત્રતઃ ।
અધસ્તાજ્વાલયેદાગ્નિં યાવત્પ્રહરપચ્ચક્રમ્ ॥
સ્વાદ્રશીતં તતો યન્નાદ્ શૃઙ્ગીયાદ્રસમુચ-
મમ્ । વિદ્યાધરાધિષ્ઠં યન્ત્રમેતત્તર્જ્જ્વરદા-
હતમ્ ॥

મૂધરયન્ત્રમ્ ।

વાલુકાભિઃ સમસ્તાઙ્ગર્થે મૂપાં રસા-
ન્વિતામ્ । દીપોપલૈઃ સંઘણ્યાદ્યન્ત્રં મૂધ-
રનાયકમ્

[હમરુસન્ત્રમ્ ।]

યત્રં હમરુસન્ત્રં સ્યાત્તત્સ્થાલ્યોર્મુદ્રિતે
મુસે ॥

એક વેતના બાંધ વાસણમાં સીસી
સુકવી અને સીસીથી બાહાર તેના ગ-
ળામુધી રેતી ભરી દેવી. વાસણની નીચે
અગ્નિ કરીને તે સીસીમાં રહેલા ઔષ-
ધને પકાવવું. એ યંત્રને વિદ્યાનો વાલુ-
કાયંત્ર કહે છે.

ઔષધને દોરાવતે ભોજપત્રમાં બાંધી
અને ભોજપત્રની ઉપર ત્રેવડું છુગડું બાંધી
તે પોટલીને એક લાકડાના ઢંડીકાના મ-
ધ્યમાં દોરાવતે લટકતી બાંધવી. પછી
કાંજ આદિ આથાના પદાર્થોથી ભરેલા
હાંડલાના કાંઠા ઉપર મધ્યમાં તે લાકડું
બાંધી હાંડલાની અંદર તે પોટલીને અ-
ધવચ લટકતી રાખવી અને હાંડલાની
નીચે તે તે પ્રકરણમાં કહેલા અનુક્રમ
પ્રમાણે અગ્નિ બાળવો એ દોલાયંત્ર કે-
હેવાય છે. દોલાયંત્રને ઠંડલાએક સ્વેદન-
યંત્ર પણ કહે છે.

હાંડલીમાં પાણી ભરી હાંડલીના મો-
દોડા ઉપર વસ્ત્ર બાંધી તે વસ્ત્ર ઉપર બા-
લના ઔષધને મુદ્રી તેના ઉપર હાંડલું
હાંધી, નીચે અગ્નિ કરીને બાલું એ સ્વે-
દનયંત્ર કહેવાય છે.

એક હાંડલીમાં પાણી નાખી એ હાં-
ડલીના મોદોડા ઉપર પાણીનાં બેડાંની

પેઠે જાયા મોહોડાવાળી ખીજ હાંડલી
મુઠી પેહેલીના મુખની તથા ખીજના
પેટારની સંધિને કુણી આટીથી બંધ કરી,
ઉપરની હાંડલીમાં પાણી ભરી ચુલે ચ-
ડાવીને નીચલી હાંડલીની નીચે પાંચ
પોદોર સુધી સાવધાનપણાથી અગ્નિ બા-
ળવો. પછી અગ્નિ ઠરી જતાં એ ધન-
માંથી પોતાની મેજે શીતલ યથે ગએલા
અને ઉપલી હાંડલીના પેટારને ચોટી
રહેલા ઉત્તમ પાસને લઈ લેવો એ વિ-
દ્યાધરચંત્ર કેહેવાય છે.

જમાં એક નાહનો ખાડો કરવો હોય
એવો મોટા ખાડો કરી નાહના ખાડામાં
રેતી ભરી તેમાં, જેની અંદર પાસે નાખ્યો
હોય એવી કુરડી કે હાંડલી મુઠી મોટા
ખાડામાં સળગતાં અડાયાં ભરી દેવાં એ
ભૂધરચંત્ર કેહેવાય છે.

એક હાંડલી ઉપર ખીજ લાધી હાં-
ડલી મુઠી બનેલા મોહોડાંની સંધીને બંધ
કરી લેવામાં આવે તો ડમરચંત્ર કેહેવાય છે.

મારવાને યોગ્ય રૂપું.

શુભ સિર્ગ્ય મૃદુ સ્વેત દાહજ્વલન-
ક્ષમમ્ । સ્વર્ણાદિરહિતં સર્વં તારં નવ-
શુર્ણં શુભમ્ ॥

ભારેપણું, સ્ત્રિયંપણું, ડામળપણું,
ધોળાપણું, દાહને સહન કરનારપણું, કા-
પવાને સહન કરનારપણું, ઘણુના પ્રહા-
રને સહન કરનારપણું, સોના વગેરેથી
રહિતપણું અને સ્વચ્છપણું એ નવ ગુ-
ણવાળું રૂપું સાફ અને મારવાને યોગ્ય
એમ સમજવું.

મારવાને અયોગ્ય રૂપું.

કઠિનં કૃષિમં રૂક્ષં રક્તં પીતદલં
લઘુ । દાહજ્વલનનૈર્નષ્ટં રૂપ્યં દુષ્ટં પ્રકી-
ર્તિતમ્ ॥

જે રૂપું, કઠણુ, બનાવેલું, રક્ત, રાતું,
ખીળાં પતરાંવાળું, હલકું, તપાવતાં કે કા-
પતાં વીખાઈ બધાં એવું કે ઘણું મારતાં
દુકલા થઈ બધાં એવું હોય તે રૂપું માર-
વામાં અયોગ્ય એમ સમજવું.

રૂપાને શુદ્ધ કરવાનો વિધિ.

પિત્તલીકૃતપત્રાણિ તારસ્યામ્રી પ્રતા-
પયેત્ । નિપિષ્ઠેષ્વત્પ્રતાનિ તૈલે તપ્તે ચ
કાશ્નિકે ॥ ગોમૂત્રે ચ કુલત્પાનાં ક-
પાયે ચ ત્રિષા ત્રિષા । યયં રજતપત્રા-
ણાં વિશુદ્ધિઃ સંમજાયતે ॥

રૂપાનાં પાતળાં કરેલાં પત્રાં અગ્નિમાં
તપાવવાં અને તપાવી તપાવીને તેલમાં,
જામમાં, કાંજમાં, ગોમૂત્રમાં અને કળ-
થીના કાઢામાં ઠારવાં. એ પ્રમાણે ત્રણ
ત્રણ વાર કરવાથી સધળાં પ્રકારનાં રૂ-
પાંચીની શુદ્ધિ થાય છે.

નહીં શોધાયેલા રૂપાનાં દોષ.

રૂપ્યં સ્વશુદ્ધં પ્રકરોતિ તાપં વિવચ્ચકં
વીર્યવલ્લયં ચ । દેહસ્ય પુષ્ટિં દરતે ત-
નોતિ રોગાંસ્તતઃ શોધનમસ્ય કુર્વાત્ ॥

નહીં શોધાયેલું રૂપું શરીરમાં તાપ
ઉત્પન્ન કરે, મલબંધ કરે, વીર્યનો તથા
બળનો હાથ કરે, શરીરની પુષ્ટિને મટાડે
અને રોગોને ઉત્પન્ન કરે માટે રૂપાને
શુદ્ધ કરવું બેધએ.

રૂપાને મારવાનો વિધિ.

માર્ગેકં તાલકં મર્ચં ચામમ્મલેન
કેનચિત્ । તેન મારગચં તારપત્રાણિ
પરિલેપયેત્ ॥ ધૃત્વા મૃપાપુટે રુઢ્વા પુટે
ત્રિશદ્વનોપલેઃ । સમુદૃત્ય પુનસ્તાલં દ-
ચ્ચા રુઢ્વા પુટે પચેત્ ॥ એવં ચતુર્દશપુટે-
સ્તારં મમ્મ પ્રજાયતે ॥

એક ભાગ હરતાલનું એક પોદાર-
સુધી ઢાઈ ખાટા રસથી ખરસમાં મર્દન
કરવું. પછી તે હરતાલથી ત્રણગણા વ-
ળનનાં રૂપાનાં પત્રાંઓને લેપન કરવું.
એ પત્રાંઓને કુરદીઓના સંપુટમાં સુધી
કપડમઢીનો થર દધને ત્રીગ અધ્યાયાના
અગ્નિમાં ચુકવાં. અગ્નિ ઠરી ગયા પછી
કાઢાડી લઈ વળી હરતાલ દઈ કપડમઢી
કરીને અગ્નિનો પુટ દેવો. એ રીતે ચાંદ
પુટ દેવાથી રૂપાની ભસ્મ થાય છે.

રૂપાને મારવાનો બીજો વિધિ.

શુદ્ધીરીરેણ સંવિષ્ટં માષિરંતેન લેપ-
યેત્ । તાલકસ્ય મારગેણ તારપદમ્મ
પુદ્ધિમાન ॥ પુટેશ્ચતુર્દશપુટેન્નારં મમ્મ
પ્રજાયતે ॥

ગોનામળીને ઉપર લખેલી હરતાલ
ગટલીના લઈ તેનું ચોળના છીરથી ખ-
રસમાં મર્દન કરવું. પછી તે ગોનામળીથી
ચામુભાગ ગટલાં [ત્રણગણા વળનનાં]
રૂપાનાં પત્રાંઓને લેપન કરવું. એ પત્રાં-
ઓને કુરદીઓના સંપુટમાં સુધી કપડ-
મઢીનો થર દધને ત્રીગ અધ્યાયાના અ-
ગ્નિમાં પુટ દેવો. અગ્નિ ઠરી ગયા પછી

કાઢાડી લઈ વળી સોનામળી દઈ કપ-
ડમઢી કરીને અગ્નિનો પુટ દેવો. એવી
રીતે ચાંદપુટ દેવાથી રૂપાની ભસ્મ થાય છે.

મારેલાં રૂપાના ગુણો.

રૌપ્યં શીતં કપાયં ચ સ્વાદુપાક-
સ્તં સરમ્ । વયસઃ સ્થાપનં સિમ્ધં લે-
સ્વનં વાતપિત્તનિત્ ॥ પ્રમેહાદિકરોગાંશ્ચ
નાશયત્વચિરાયુષમ્ ॥

રૂપું ટાહું, તુરુ, ખાહું, પાકમાં તથા
રસમાં મધુર, દસ્ત ઉતારનાર, યૌવનને
સ્થિર રાખનાર, શ્લિષ્ઠ, ગળોને ખોતરી
નાખનાર, વાયુને તથા પિત્તને મટાડ-
નાર અને શોષા દિવસમાં અવરપ્રમેહ
આદિ રોગોનો નાશ કરે છે.

મારવાને યોગ્ય ત્રાંસું.

જપાકુમ્ભવટાસં સિમ્ધં શુભ ઘનસ-
મ્ । જોદનાગોઝિસ્તં તાદ્રં માત્રજાપ
પ્રત્યસ્યેત્ ॥

જે ત્રાંસું જસુદના કુલ જેવું, શ્લિષ્ઠ,
ખાર, ધણના મારને ખમીશકે જેવું અને
સોડાં તથા મીનાની ભેજવગરનું હોય
તે ત્રાંસું મારવાના કામમાં વખાણાય છે.

મારવાને અયોગ્ય ત્રાંસું.

કૃષ્ણં કમનિમ્નલ્યં સ્વંતં વાપિ ગ-
નામહમ્ । જોદનાગપૂત્રં ચેતિ શૃલ્યં દૃષ્ટં
મર્ચનિતમ્ ॥

જે ત્રાંસું કાળું, રસ, બદ્ધ અપદ્ધ,
ચાળું, ધતૂના આગને ન ખમે જેવું અને
લોહાકે મીનાવાનું હોય તેને અયોગ્ય
કમનનું.

ત્રાંબાને શોધવાનો વિધિ.

પિત્તલીકૃતપત્રાણિ તામ્રસ્યાગ્નૌ પ્રતા-
પયેત્ । નિપિશ્વેત્તત્તાનિ તૈલે તકે ચ
કાઙ્ગિકે ॥ ગોમૂત્રે ચ કુલત્યાનાં ક-
પાપે ચ ત્રિધા ત્રિધા । एवं તામ્રસ્ય પ-
ત્રાણાં વિશુદ્ધિઃ સંપ્રજાયતે ॥ एको
दोपो विपे ताम्रे त्वशुद्धेऽष्टौ भ्रमो व-
मिः । विरेकः स्वेद उत्लेदो मूर्च्छा दा-
होऽरुचिस्तथा ॥ न विपं विपयित्वा-
हुस्तान्नं तु विपमुच्यते । एको दोपो
विपे ताम्रे त्वष्टौ दोषाः प्रकीर्तिताः ।

ત્રાંબાનાં પાતળાં કરેલાં પત્રાં અગ્નિમાં
તપાવનાં. તપાવી તપાવીને તેલમાં, છા-
શમાં, કાંજીમાં, ગોમૂત્રમાં અને કળથીના
કાઠામાં ઠારવાં. એ પ્રમાણે ત્રણ ત્રણ
વાર કરવાથી ત્રાંબાનાં પત્રાં શુદ્ધ થાય
છે. ઝેરમાં તે એક દોષ છે પણ ખરાખર
નહીં શોધાએલા ત્રાંબામાં જમ, વમન,
રેચ, પરીનો, શરીરમાં વીકાર કરના-
રપણું, મૂર્છા, દાહ, અને અરૂચિ એ આઠ
દોષ છે. જે ઝેર કહેવાય છે તે ઝેર નથી
પણ ખરી રીતે ત્રાંબું જ ઝેર છે. કારણ
કે ઝેરમાં એક દોષ છે અને ત્રાંબામાં
આઠ દોષ છે.

ત્રાંબાને મારવાનો વિધિ.

સૂક્ષ્માણિ તામ્રપત્રાણિ કૃતા સંસ્કે-
દયેહુધઃ । वासरत्रयमम्लेन ततः खल्वे-
चिनिःक्षिपेत् ॥ पादांशं मृतकं दत्त्वा याम-
मम्लेन मर्दयेत् । तत उद्धृत्य पत्राणि ले-
पयेद्विशुणेन च ॥ गन्धकेनाम्लहृष्टेन तस्य

કુર્યાચ્ચ ગોલકમ્ । ततः पिष्ट्वा च मी-
नाक्षीं चाक्षेरीं वा पुनर्नवाम् ॥

ચાક્ષેરી ચતુષ્પત્રામ્ણ લોનિકાભેદઃ ।

તત્કલ્પેન વહિર્ગોલં લેપયેદ્વજ્રુલો-
ન્નિતમ્ । घृता तद्गोलकं भाण्डे शरा-
वेण च रोषयेत् ॥ बालकाभिः प्रपूर्या-
य विभूतिलवणाम्मुभिः । दत्त्वा भाण्ड-
मुखे मुद्रां ततश्चुल्यां विपाचयेत् ॥
क्रमद्वयादिना सम्यग्यावयामचतुष्ट-
यम् । स्वाद्रशीतं समुद्धृत्य मर्दयेच्छूरण-
द्रवैः ॥ यापैकं गोलकं तच्च निःक्षिपे-
च्छूरणोदरे । मृदा लेपस्तु कर्तव्यं स-
र्वतोऽङ्गुष्ठमात्रकः ॥ पाच्यं गजपुटे क्षिप्तं
मृतं भवति निश्चितम् ॥ वमनं च विरे-
कं च भ्रमं क्षमपथारुचिम् ॥ विदारं
स्वेदमुत्लेदं न करोति कदाचन ॥

સમજીએ ત્રાંબાનાં ઝીણાં ઝીણાં પત્રાં
કરી ત્રણ હીવસસુધી લીંચુના રસમાં
બાકવાં પછી ખરલમાં નાખી તેથી ચોથા
ભાગ જેટલો પારો દધ એક પોહોરસુધી
લીંચુના નવા રસથી ખરલ કરવી. પછી
પત્રાં કહાડી લઇ એક પોહોરસુધી લીં-
ચુના રસમાં ખરલ કરેલા અને પત્રાંથી
બમણા વજનના ગંધકથી તેઓને લેપન
કરી ગોળો કરવો. પછી ઘોળી ઘોળે અ-
થવા ચાર ચાર પાંદડાંવાળી ખાટી લુ-
ણીને અથવા સાટોરીને વાટી તેના ક-
દકનો ગોળો ઉપર એ આંગળનો થર ચ-
કવવો. થર અડાવેલા ગોળાને ઢાંડલામાં
સુકી ગોળા ઉપર દોડીયું લાધું સુકી ઢાં-
ડલાના ખાટીના ભાગમાં રેતી ભરી ઢાં-

હાનાં મોહાડાંને પાણીમાં કાલવેલાં રાખ
અને લૂણથી બંધ કરી ચુલા ઉપર ચ-
ઢાવવું અને અનુક્રમે વધતા વધતા અ-
ગ્નિથી ચાર પોહોરસુધી સારી રીતે આંચ
દેવી. અગ્નિ કરી જતાં હાંડતું થેડું થઈ
ગયા પછી તેમાંથી ત્રાંખું કાઢાડી લઈ
એક પોહોરસુધી સૂરણના રસમાં તેની
ખરલ કરવી. ખરલ કરેલાં ત્રાંખાનો ગોળો
કરી તેને પાછો સૂરણના પેટમાં નાખી
તે સૂરણને ફરતો અંશુકા જેટલો મા-
ટીનો લેપ ચઢાવી તુરત ગળપુટમાં પ-
કાવવું એટલે આવશ્ય ત્રાંખું મરી જાય
છે. એવી રીતે મારેલું ત્રાંખું કઠી પણ
વમનને, રેચને, જમને, ગ્લાનિને, અ-
શ્મિને, બળતરાને, પસીનાને કે સ્ત્રીકા-
શને કરતું નથી.

મારેલાં ત્રાંખાના ગુણો.

તાષ્ઠ્રં કપાયં મધુરં સતિત્કમમ્લં ચ
પાકે કઠુ સારકં ચ । પિત્તાપહં શ્લેષ્મહ-
રં ચ ક્ષીતં તદ્રોપણં સ્વાલ્પ્યુ લેહનં ચ ॥
પાણ્દરાશોઽગ્નરકુષ્ઠકાસઽવાસકયાન્વી-
નસમમ્લપિત્તમ્ । ગ્રોથં કૃમિશૂલમપાક-
રોતિમાદુર્ધ્વાદ્યંદ્રણમન્યમેતન્ ॥૧૬૦૬૦૬-
પો વિપેતાન્ને સતમ્પજ્જરિતિ પુનઃ । દાહઃ
સ્વેદોઽહનિર્મૂર્છા દેહો રેનો વમિષ્ઠય ॥
રેનો તિરેકઃ ।

ત્રાંખું તુર, મધુર, કઠુ, ખાટું, પા-
કમાં તીખું. દસ્ત ઉતારનાર, પિત્તને તથા
કફને મટાડનાર, ટાકું, મલૂને રૂઝાવ-
નાર, લેહડું, મગ્ગને ખોતરનાર અને
પાંડુ, ઉદરદાગ, અરથ, જ્વર, દાહ, ડ-

ધરસ, શ્વાસ, ક્ષય, સળીખમ, અગ્ન-
પિત્ત, સોજ, કૃમિ તથા શૂળ એઓને
મટાડે છે, પંડિતો કહે કે, 'ત્રાંખું શરીરને
પુષ્ટ કરવાના ચુલુમાં કમતી છે.' ઝેરમાં
તો એક દોષ પણ સારી રીતે નહીં મ-
રાએલા ત્રાંખામાં દાહ, પસીનો, અશ્-
યિ, મૂર્છ, ગ્લાનિ, રેચ, વમન અને
જમ એ આઠ દોષ રહે છે.

કથીરનું સ્વરૂપ.

વદ્ધં ચ ગિરિજં તથા સુરકં મિથકં
દિષા । તયોસ્તુ સુરકં શ્રેષ્ઠં મિથકં લક્ષિતં
મતમ્ ॥

કથીર પર્વતમાં થાય છે અને તેના પુ-
રક અને મિથિત એ બે છે. તેઓમાં
પુરક (રૂપાન્વયકચઘીત) ઉત્તમ છે અને
મિથિક હિતકારી નથી.

અશુદ્ધ કથીરના દોષ.

વદ્ધં વિષયે સ્વલુ શુદ્ધિદીનમાસેપરુષો
ચ કિલાસગુર્મો । કુષ્ઠાણિ શૂનં કિલ
વાનગ્રોથં પાણ્દ્રં પ્રમેદં ચ ભગ્દરં ચ ॥
વિપોષમં રક્તવિકારઘ્નં ક્ષયં ચ ક-
ન્ધાણિ કફઝરં ચ । મદાશ્મરીચિદ્ર-
ષિમુષ્કરોગાન્નાગોઽપિ કુર્પોત્કથિતા-
ન્વિકારાન્ ॥

નહીં શોધાએલું કથીર આંધપક, માગ,
કંપ, ગોટા, દાહ, રાગ, વાયુનંબંધી
સોજ, પાંડુ, પ્રમેદ, બવંદર, ઝેર જેવા
બધેકર અનેક લાગીનંબંધી વિકારો, ક્ષય,
કન્ધ, કફજ્વર, પથરી, અંધનું ગુમ-
ડું, અને ગુણવત્તા દેખાને ઉપજા કે
છે. સ્ત્રીનું પણ એ બધાજ શોધાએલું
ન દોષ તો એ વિકારોનેજ ઉપજા કરે છે.

કથીરને શુદ્ધ કરવાનો વિધિ.

વદ્ધનાગૌ પ્રતક્ષૌ ચ માલિતૌ તૌ નિપે
ચયેત્ । ત્રિષા ત્રિષા વિશુદ્ધિઃ સ્વાદ્ર-
વિદુગ્ધેડપિ ચ ત્રિષા ॥ નિપેચયેતૈલત-
ક્રકાક્ષિકગોમૂત્રકુલત્પકાગેષુ । પ્રત્યેકં
ત્રિષાત્રિષા તત્તોર્ડકદુગ્ધેડપિ ત્રિષા ।

કથીરને તપાવી ગાળી ગાળીને તે-
લમાં, છાસમાં, કાંચમાં, ગોમૂત્રમાં અને
કળથીના ક્વાથમાં ત્રણ ત્રણ વાર ઠારવું
અને પછી આઠકાના છીરમાં પણ ત્રણ-
વાર ઠારવું એટલે કથીર શુદ્ધ થાયછે.
થીસાને શુદ્ધ કરવાનો પણ એજ પ્રકાર છે.

કથીરને મારવાનો વિધિ.

મૃત્પાત્રે દ્રાવિતે વદ્ધે ત્રિચ્છાન્વત્યવ-
ચોરજઃ । સિસ્વા વદ્ધચતુર્થાશમયોદ-
ર્વ્યા પ્રચાલયેત્ ॥

ત્રિષ્ઠા અમિલી । રજઙ્ગુર્મ્મ । અયોર્દર્વી-
કરહુછી ।

તત્તો દ્વિપામમાત્રેણ વદ્ધંભસ્મ મજાય-
તે । અથ ભસ્મસમં તાલં સિસ્વામ્લેન
ધિમર્દયેત્ ॥ તત્તો ગજપુટે પક્તા પુનર-
મ્લેન મર્દયેત્ । તાલેન દશમાંશેન યામ-
પેકં તતઃ પુટેત્ ॥ एवं દશપુટૈઃ પકં વદ્ધં
ભવતિ મારિતમ્ ।

માટીના વાસણુની અંદર ગાળેલા ક-
થીરમાં કથીરને આથે હિસ્સે આંખ-
લીની તથા પીપળાની છાલનું ચૂર્ણ
નાખી લોઠાની કડછીથી બે પોહોરસુધી
પુટવું એટલે કથીર ભસ્મરૂપ થઈ જાય
છે. પછી તે ભસ્મમાં તેના જેટલીજ હ-

રતાલ નાખી ખાટા રસથી ખરલમાં
મર્દન કરવું. પછી તેને અક્ષિના ગજપુ-
ટમાં પકાવી વળી દશમા હિસ્સાની હ-
રતાલ નાખી ખાટા રસથી ખરલમાં
એક પોહોરસુધી મર્દન કરી ગજપુટમાં
પકાવવી. એવી રીતે દશપુટ દેવાથી
કથીર પાછી રીતે મારેલું પાપ છે.

મારેલા કથીરના ગુણો.

વદ્ધં લઘુ સરં રૂક્ષં કુષ્ઠ મેહકફક્ર-
મીન્ । નિહન્તિ પાણ્ડું સન્ધાસં નેત્ર્યમી-
ષ્ણુ પિત્તલમ્ ॥ સિંહોગજૌષ્ઠં તુ યથા
નિહન્તિ તથૈ વ વક્ત્રોડક્ષિભેહર્ગમ્ ।
દેહસ્ય સૌંસ્થં મથલેન્દ્રિયત્તં તરસ્ય પુષ્ટિં
વિદધાતિ તૂનમ્ ॥

કથીર હલકું, હસ્ત ઉતારનાર, રક્ષે,
નેત્રને હિતકારી, જરાક પિત્ત ઉત્પન્ન ક-
રનાર, અને કાઠ, પ્રમેહ, કફ, કૃમિ,
પાંડું તથા શ્વાસ એઆને મટાડે છે. જેમ
સિંહ હાથીઓના સમૂહને મારી નાંખે
તેમ કથીર સંધળા પ્રમેહના સમૂહનો
નાશ કરે, દેહમાં સુખ ઉપજાવે, હૃદ્રિ-
યોની પ્રબળતા કરે અને મનુષ્યને શ-
રીરમાં અવરથ પુષ્ટિ આપે છે.

જસતનું સ્વરૂપ, શોધન અને
મારણ.

યસદં ગિરિજં તસ્ય દોષાઃ શોધન-
મારણે ॥ વદ્ધસ્યેવ હિ ચોદ્ય્યા ગુણાંસ્તુ
ગણયામ્યય । યશદં ચ સરં તિક્તં શી-
તલં કપાપિત્તહૃત્ ॥ ચમુષ્યં પરમં મેદા-
ન્યાણ્ડું શ્વાસં ચ નાશયેત્ ॥

જસત પર્વતમાં થાય છે. જસતના દોષ, શોષન અને મારણ કથીરની રીતેજ સમજવાં. હવે જસતના યુષ્ક કહું છું. જસત દરેક ઉતારનાર, કડકું, ટાકું, કદને તથા પિત્તને હરનાર, નેત્રને બહુજ હિતકારી અને પ્રમેહ, પાંડુ તથા આસનો નાશ કરનાર છે.

શીસાંને શુદ્ધ કરવાનો વિધિ.

તસ્ય સાહજિકાદોષા વદ્રસ્યેવ નિર્વાશિ-
તાઃ । શ્લોષનં ચાપિ તસ્યેવ મિપગ્નિર્મ-
દિતં પુરા ॥

કથીરમાં જે દોષો તેઓજ શીસાંમાં સ્વાભાવિક તથા શીસાંનું શોષન પશુ કથીરની જેઠેજ કરવું એમ પ્રાચીન વૈ-
દ્યોએ કહું છે.

શીસાંનો મારણ વિધિ.

તામ્બૂલરસસંપિષ્ઠશિલાલેપાપ્તુનઃ પુ-
નઃ । દ્વાવિંશદ્વિઃ પુટૈર્નામો નિહત્ય મ-
સ્ય જાયતે ॥

શિલા મનશિલા ।

નાગરવેલમાં પાનના રસથી મજુશી-
લને ખરહમાં ખારીક વાદી તેથી શી-
સાંને લેપન કરી ગળપુટ દેવો. એવી
રીતે વારંવાર લેપન કરીને અગ્નિના બ-
ત્રીય પુટ દેવાથી શીસાંની બસ્મ થાયછે
કે જગાંથી શીસું પાકું જીવતું થતું નથી.

શીસાંને મારવાનો બીજો વિધિ.

અપત્યચિશ્વાલરુષ્ણં ચતુષાંશેન નિ-
સિપેત્ । મૃત્પાત્રે વિદ્યુતો નાગો લોહ-

ર્ચા મચાલિતઃ ॥ યામૈકેન મયેદ્દસ્મત-
તુલ્યા સ્યાન્મનઃશિલા । કાલ્પિકેન દ્ર-
વ્યં પિષ્ઠા પચેદ્ ગજપુટેન ચ ॥ સ્વાદ્-
શીતં પુનઃ પિષ્ઠા શિલયા કાલ્પિકેન ચ
પુનઃ પચેચ્છરાવાભ્યામેવં પષ્ઠિપુટૈર્મૃતિઃ ॥

માદીના વાસણમાં શીસાંને ગાળી
તેમાં શીસાંને ચાથે હિરસે પીપળાની
તથા આંબલીની છાલતું ચૂર્ણ નાખી
લોહાની કડકીથી એક પોહોરમુધી હ-
લાવવું એટલે શીસાંની બસ્મ થાય છે.
તે બસ્મને સરખે વળને મજુશીલ અને
કાંજમાં વાદી જે ઢાડીઆંના સંપુટમાં
નાખીને ગળપુટથી પકાવવી. ગળપુટનો
અગ્નિ ઠરી જતાં શીતળ થઈ બધે ત્યારે
વળી તે બસ્મને મજુશીલ તથા કાંજમાં
વાદી જે ઢાડીઆંના સંપુટમાં નાખીને
પકાવવી. એવી રીતે અગ્નિના સાઠ પુ-
ટથી શીસું પૂર્ણ રીતે બરી બાયછે.

મારેલા શીસાંના ગુણો.

સીસં રક્તગુણં ક્ષેયં વિશેપાન્મેહનાશ-
નમ્ ॥ નાગસ્તુ નાગશ્વતતુલ્યવલં દદાતિ
વ્યાધિં ચ નાશયતિ જીવનમાતનોતિ ।
વર્ધિં પ્રદીપયતિ કામવલં કરોતિ મૃત્યં
ચ નાશયતિ સન્તતસંવિતઃ સઃ ॥

શીસાંમાં કથીરના જેવાજ ગુણો છે
અને વિશેષ કરી પ્રમેહનો નાશ કરે છે.
જે શીસાંનું નિરંતર સેવન કરવામાં આવે
તે તેથી સો હાથીઆ જેટલું બળ પ્રાપ્ત
થાય, વ્યાધિઓનો નાશ થાય, જીવનનો
વિસ્તાર થાય, અગ્નિ પ્રદીપ થાય, કામ-
દેવનું બળ બધે અને મૃત્યુ દૂર થાય છે.

નહીં શોધેલા લોહના દોષ.

પાણ્ડુલકુષ્ઠામયમૃત્યુકારિ હ્રોમશ્ચ-
લૌં કુરુતેઽમ્મરીં ચ । નાનારુજાનાં ચ
તથા પ્રકોપં કુર્યાચ્છ્રાસમશુદ્ધલો-
હમ્ ॥

જે અશુદ્ધ લોહું ખાવામાં આવે તો
પાંકુરોગ, ઠાક, મરણ, દુઃખના રોગ,
શૂળ, પથરી, હૃક્ષાસ, અને બીજાં પણ
અનેક પ્રકારના રોગોનો પ્રકાપ થાય છે.

લોહના દોષોની શાંતિને
વાસ્તે શોધનનો પ્રકાર.

પિત્તલીકૃતપત્રાણિ લોહસ્યામૌ પ્ર-
તાપયેત્ । નિપિચ્છેત્તત્તાનિ સૈલે તક્રે
ચ કાઙ્ગિકે ॥ ગોમૂત્રે ચ કુલત્યાનાં
કપાયે ચ ત્રિધા ત્રિધા ॥ एवं લોહસ્ય
પાત્રાણાં વિશુદ્ધિઃ સંપ્રજાયતે ॥

લોહનાં પાત્રાં કરેલાં પત્રાંઓને
અગ્નિમાં તપાવી તેલમાં, છાશમાં, કાં-
છમાં, ગોમૂત્રમાં અને કળથીના કાઠા-
માં ત્રણ ત્રણ વાર ઘોળવાં. એમ કરવા-
થી લોહનાં પત્રાંઓની શુદ્ધિ થાય છે.

લોહને મારવાનો વિધિ.

શુદ્ધલોહમયં ચૂર્ણં પાતાળમહરીસૈઃ ।
મર્દયિતા પુટેદ્દહ્નીં દયાદેવં પુટત્રયમ્ ॥
પુટત્રયં કુમાર્યાથ કુઠારચ્છિન્નિકારસૈઃ ।
પુટપટ્કં તતો દયાદેવં તીક્ષ્ણમૃતિર્મિશ્રત્ ॥

શુદ્ધ લોહનાં ચૂર્ણને પાતાળમહરીડી
(પાતાળતુંબડી હોય તો હોય) ના ૨-
સથી ખરલ કરી બે ડાહીઆંના સંપુટ-
માં મુકવા વગેરે ક્રિયા કરી અગ્નિનો ગ-

જપુટ દેવો. એવીજ રીતે ત્રણ વાર ગ-
જપુટ ઈ તે પછી કુમારના રસમાં
વાટી વાટીને ત્રણ ગજપુટ દેવા અને તે
પછી હાડકાંકળના રસમાં વાટીને છ
ગજપુટ દેવા. એમ કરવાથી લોહું મરી
જાય છે.

લોહને મારવાનો ત્રીજો વિધિ.

સિપેદ્વાદશમાંશેન દરદં તીક્ષ્ણચૂર્ણ-
સઃ । મર્દયેત્કન્યકાદ્રાવિર્યામયુગ્મં તતઃ
પુટેત્ ॥ एवं સપ્તપુર્દર્મયું લોહચૂર્ણમ-
વાશ્ણયયાત્ ।

લોહનાં ચૂર્ણમાં તેના દસમા ભાગ
જેટલો હીંગળો નાખી કુમારના રસથી
બે પોહારમુધી ખરલમાં વાટી અગ્નિનો
પુટ દેવો. એવી રીતે સાત વાર અગ્નિના
પુટ આપવાથી લોહનું ચૂર્ણ મરી જાય છે.

લોહને મારવાનો ત્રીજો વિધિ.

સત્વોઽનુષૂતો યોગીન્દ્રઃ ક્રમોઽન્યો
લોહમારણે ॥ કથ્યતે રાપરાજેન કૌતૂહલ-
પિયાઽધુના । મૃતકાદિણં ગન્ધં દત્ત્વા
કુર્યાચ્છ્રાસલીમ્ ॥ દ્વયોઃ સમં લોહ-
ચૂર્ણં મર્દયેત્કન્યકાદ્રવઃ । યામયુગ્મં તતઃ
પિષ્ટં કૃત્વા તામ્રસ્ય પાત્રકે ॥ ધર્મે ધૃ-
તા રુઙ્ગસ્ય પર્વરાચ્છદયેદુ વુષઃ । યા-
યામદ્વાયત્રવેદુર્ણં ધાન્યરાશીં ન્યસેત્ત-
તઃ ॥ દત્ત્વોપરિ શરાવં ॥ ત્રિદિનાન્તે
સપ્તદરેત્ । પિષ્ટા ચ માલવેદ્રસાદેવં
વારિતરં ભવેત્ ॥ દાદિમસ્ય દલં પિષ્ટા
તચતુર્થજવારિણા । તદ્રસેનાયસં ચૂર્ણં
સન્નીય શ્રાવયેદિનિ ॥ આતપે શોપયે-

તત્ત્વ પુટેદેવં પુનઃપુનઃ । एकविंशतिवारैस्तन्निव्रयते नात्र संशयः ॥ एवं सर्वाणि लोहानि स्वर्णादीन्यपि मारयेत् ॥

લોહાને મારવામાં મોટા થોળીઓએ ખરેખર અનુભવ કરેલો છે જે અન્ય પ્રકાર બુદ્ધિમાં કૌતક આવવાથી રામરાજ નામના વૈદે કહેલો છે તે હવે લખીએ છીએ. પાસમાં તેથી જમણે ગંધક નાખી તેઓની કળણી કરવી. પછી તે કળણીના વળન જેટલું લોહાનું ચૂર્ણ તેમાં નાખી કુંવારના રસથી જે પોહોર-સુધી ખરલમાં તેનું મર્દન કરવું. પછી એ ચૂર્ણનો ગોળો તડકામાં તાંબાના વાસણની અંદર સુકી તેને એરડાનાં પાંદડાંઓથી ઢાંકી મુકવો એટલે જે પોહોર ગરમ થઈ જાય છે. પછી તેને ઢાંકીઓના સંપુટમાં છુદી ધાન્યના સમૂહમાં ત્રણ દિવસસુધી રાખી મુકવો. ત્રણ દિવસ પછી બહાર કાઢાડી વાટીને હ્રુમકાથી આળી લેવો. આમ કરવાથી એ ચૂર્ણ પાણીમાં તરે એવું થાય છે. પછી એ ચૂર્ણને, ચોમણ પાણીથી વાટેશા દાડિમનાં પાંદડાંના રસમાં બીજાવીને તડકામાં સુકાવવું અને સુકાયા પછી અગ્નિનો પુટ દેવો. એવી રીતે વારંવાર સુકાવીને એકઠીશ પુટ દેવામાં આવે એટલે તે ચૂર્ણ મરી જાય છે એમાં અંશ નથી. સોના આદિ બીજા ધાતુઓ પણ આ રીતે મારી શકાય છે.

મોરેશા લોહાના ગુણો.

લોહં તિક્તં સર્વં ક્ષીનં કષાયં મધુરં

गुरु । रुक्षं वयस्यं चक्षुष्यं लेखनं वातलं जयेत् ॥ कफं पित्तं गरं शूलं शोफार्शः । ग्रीहपाण्डुताः । मेदोमेहकुमीन्कुष्ठं तत्किष्टं तद्देव हि ॥ गुज्जामेका समारभ्य यावत्स्युर्नव रक्तिकाः ॥ तावद्योर्हं समश्नीयाद्यथा दोषानलं नरः ॥ कृष्णाण्डं तिलतैलं च माषांश्च राजिकां तथा । मद्यमश्लरसं चैव वर्जयेद्योर्हसेवकः ॥

લોહું કડવું. દસ્ત ઉતારનાર, ટાકું, તુક, મધુર, ખારે, રક્ષ, યૌવનને સ્થિર રાખનાર, તેજને હિતકારી, મળોને ઉખેડનાર, વાયુને કરનાર અને કફ, પિત્ત, એર, શૂળ, સોજ, અરશ, ખરલ, પાંકું, મેદ, પ્રમેહ, કૃમિ, તથા કાઠને મટાડે છે. લોહાની કીટીમાં પણ લોહાજ જવાજ ગુણો છે. પોતાના કફ આદિ દોષો ઉપર બઠરાશિના બળ ઉપર ધ્યાન રાખી માણસે એક રતિથી નવ રતિસુધી લોહાની માત્રા ખાવી. લોહાનું રોવન કરનારાએ કાણું, તલનું તેલ, અટદનું અંજ, રાઈ, મધ અને ખાટા રસનો ત્યાગ કરવો બેઠએ.

સત્રળા ધાતુઓને મારવાનો

સાધારણ પ્રકાર.

श्रिन्नागन्धार्कदुग्धाक्ताः स्वर्णावाः सर्वपातवः । त्रिपन्ते द्वादशपुटैः गर्भं मुखचो यथा ॥

ચુડના વચનની સત્પના ઉપર આટના રાખી કડું છું કે મણુશીતને અને ગંધ-

કને આકડાના છીરમાં ખારીક વાટી તેથી વારંવાર લેપન કરતાં અગ્નિના પાર પુટ દેવામાં આવે તો સોના વગેરે સર્વ ધાતુઓ મરી બચ છે.

ઉપધાતુનાં મારણ પ્રકારમાહ.

અશુદ્ધ સોનામખીના દોષ.

મન્દાનલત્વં વલહાનિસુગ્રાં વિદ્યમ્બિ-
તાં મેવમદ્રાંશકુટ્ટાન્ । માસાં તથૈવ વ્ર-
ણપૂર્વિકાં ચ કુર્ણદશુદ્ધં ત્વહ માસિકં ચ ॥

ને અશુદ્ધ સોનામખીનો ઉપયોગ કરવામાં આવે તો તેથી અગ્નિનું મંદ-
પણું, બળની બહુજ હાની, હસ્તની ક-
બજાયત, નેત્રના રોગ, કાઠ અને પ્ર-
ણની પંક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે.

સોનામખીને શુદ્ધ કરવાનો વિધિ.

માસિકસ્ય ત્રયો ભાગા ભાગૈક સૈ-
ન્ધવસ્ય ચ । માતુલ્લુદ્ગર્દર્દર્વાથ જમ્બીરસ્ય
દ્રવૈઃ પચેત્ ॥ ચાલયેલ્લોહજે પાત્રે ચાવ-
ત્પાત્રં સુલોહિતમ્ । મવેત્તત્સુ સંશુદ્ધિ
સ્વર્ણમાસિકમૃચ્છતિ ॥

ત્રણ ભાગ સોનામખી અને એક
ભાગ સિંધાદ્ધણ લાઇ તેઓને બીજેરાંના
રસથી અથવા લીંચુના રસથી લોઢાના
વાસણમાં પકાવવાં. પકાવતાં બ્યાંસુધી
લોઢાનું વાસણ બહુજ લાલ થાય ત્યાં-
સુધી હલાવ્યાં કરવાં. એમ કરવાથી સો-
નામખી શુદ્ધ થાય છે.

સોનામખીને મારવાનો વિધિ.

કુલત્યસ્ય કપાયેણ છદ્ધા તૈલેન વા
પુટેત્ । તત્રેણ વાજમૂત્રેણ ત્રિપતે સ્વર્ણ-
માસિકમ્ ॥

સોનામખીને કળથીના કાઠામાં અ-
થવા તેલમાં અથવા છાશમાં અથવા બ-
કરાના મૂત્રમાં ખરલની અંકર સારી
પેઠે વાટી અગ્નિનો પુટ દેવામાં આવે
એટલે સોનામખી મરી બચ છે.

રૂપામખી શોધવાનો વિધિ.

સ્વર્ણમાસિકવશેષા વિશેષાસ્તારમા-
સિકે । અવસ્તરોપશાન્ત્યર્થે શોયનં તસ્ય
કથ્યતે ॥ કર્કોટીમેપશુદ્ધ્યુત્પન્નદ્રૈર્વૈર્મ્બી-
રજૈર્દિનમ્ । મારવેદાતપે ત્રીયે વિમલા
શુદ્ધ્યતિ ધ્રુવમ્ ॥

વિમલા તારમાસિકમ્ । કર્કોટી લેલ્લતા ।
મેવમૃદ્ધી મેદામૃદ્ધી ।

રૂપામખીમાં સોનામખીના જેવાજ
દોષ રજા છે એટલા માટે તે દોષોની
શાંતિને વાસ્તે રૂપામખીને શુદ્ધ કરવાનો
પ્રકાર કહીએ છીએ. રૂપામખીને એક
દિવસસુધી વાંઝીહી કંટાલી, મરડાશી-
ગી અને લીંચુના રસમાં વાટી આકરા
તડકામાં સુકાવવી એટલે રૂપામખી
શુદ્ધ થાય છે.

રૂપામખીને મારવાનો વિધિ.

કુલત્યસ્ય કપાયેણ છદ્ધા તૈલેન વા
પુટેત્ । તત્રેણવાજમૂત્રેણ ત્રિપતે તારમા-
સિકમ્ ॥

રૂપામખીને કળથીના કાઠામાં અ-
થવા તેલમાં અથવા છાશમાં અથવા બ-

કરાના મૂત્રમાં ખરલની અંદર સારી પેઠે વાઢી અગ્નિનો પુટ દેવામાં આવે એટલે રૂપામખી મરી જાય છે.

સોનામખીના તથા રૂપામખીના વિશેષ ગુણો.

ન કેવલં સ્વર્ણરૂપ્યગુણાસ્તાપીજયો-
ર્મતાઃ । દ્રવ્યાન્તરસ્ય સંસર્ગાત્સન્ત્ય
ન્યેડપિ ગુણાસ્તયોઃ ॥ માસિકં મધુરં
તિક્તં સ્વર્ણં દુષ્ણં રસાયનમ્ । ચક્ષુષ્યં
વસ્તિસ્ફુ કુર્ષ્ણં પાણ્ડુમેહવિપોદરમ્ ॥
અર્શઃ શોફં ક્ષયં કણૂં ત્રિદોષં ચ નિવ-
ચ્છતિ ॥

સોનામખીમાં સોનાનાજ ગુણો અને રૂપામખીમાં રૂપાનાજ ગુણો રહ્યા છે એમ નથી પણ તેઓમાં બીજા પદાર્થોનો સંસર્ગ હોવાથી બીજા ગુણો પણ રહ્યા છે. સોનામખી તથા રૂપામખી મધુર છે, કડવી છે, સ્વરને સાદે કરનાર છે, કામી પુરુષને હિતકારી છે, બરાને તથા બ્યાધિને ટાળનાર છે, નેત્રને હિતકારી છે અને મૂત્રાશયના રોગ, ઠાક, પાંડુ, પ્રમેહ, ઝેર, ઉદરના રોગ, અરશ, સોજા, ક્ષય અને તથા ત્રણે દોષને મટાડનાર છે.

મોરથુથુનો શોધન-મારણ વિધિ.

વિષ્ણુ મર્દયેતુત્યં ગાર્જારકજયો-
તયોઃ । દર્શાશં ટંકણં દત્તા પચેહ્મણ્ણ-
દેત્તતઃ ॥ પુટં દદ્ધા પુટં સૌંદ્રેદ્યં તુત્યવિ-
શુદ્ધયે ॥

મોરથુથુમાં દ્યમે હિરસે ટંકણનાર

નાંખી ખરલની અંદર મીંદડાની તથા હોલાની વિઘામાં તેનું મર્દન કરી અગ્નિનો હલકો પુટ દેવો. પછી દહીમાં મર્દન કરીને પુટ દેવો અને પછી મધમાં મર્દન કરીને પુટ દેવો એટલે મોરથુથુ શુદ્ધ થઈને મરી જાય છે.

મોરથુથુના ગુણો.

તુત્યકં કટુકં ક્ષારં કપાયં વામકં
લઘુ । લેત્વનં મેદનં ક્ષીતં ચક્ષુષ્યં કફ-
પિત્તહત્ ॥ વિપાશ્મકુષ્ઠકણૂં તદ્ધુણં
સ્વર્પરં મતમ્ ॥

મોરથુથુ તીખું, ખારું, તુરું, વમન કરાવનાર, હલકું, મળને ઉખેડનાર, દસ્ત લગાડનાર, ટાકું, નેત્રને હિતકારી, કફને પિત્તને ઝેરને પથરીને ઢાઢને તથા અને મટાડનાર છે. ખાપરીયામાં પણ એજ ગુણો છે.

કાંસું તથા પીતળનો શોધન વિધિ.

પત્તલીકૃતપત્રાણિ કાંસ્યસ્યાર્પાં પ્રતા-
પયેત્ ॥ નિપિચ્છેત્તત્તમાનિ તૈલે તક્રે ચ
કાઝિકે ॥ ગોમૂત્રે ચ ફુલત્પાનાં ક-
પાયે ચ વિપા ત્રિપા । एवं કાંસ્યસ્ય
સીતેષ્વ વિશુદ્ધિઃ સંપ્રજાયતે ॥

કાંસાનાં પાતળાં કચેલાં પત્રાંશોને અગ્નિમાં તપાવી તપાવી તેલમાં, છા-
શમાં, કાંજમાં, ગોમૂત્રમાં અને ફળ-
થીના કાદામાં અનુક્રમે ત્રણ ત્રણ વાર દા-
રવાં. એમ કરવાથી કાંસું શુદ્ધ થાય છે.
પીતળને શુદ્ધ કરવાનો પ્રકાર પણ એજ
અમરવો.

કાંસું તથા પીતળ મારવાનો વિધિ.

અર્કક્ષીરેણ સંપિષ્ઠો ગન્ધકસ્તેન લે-
પયેત્ । સમેન કાંસ્યપત્રાણિ શુદ્ધાન્ય-
મ્લદ્રવૈર્મુદ્ધુઃ ॥ તતો મૃષાપુટે ધૃતા પચે-
દ્રજપુટેન ચ । एवं पुटद्वयात्कांस्यं री-
तिश्च म्रियते शुद्धम् ॥

કાંસાનાં પત્રાના જેટલા વજનનો
ગંધક લઈ તેને આકડાના છીરમાં વા-
ટવો. પછી ખાટા રસોથી વારંવાર સ્વચ્છ
કરેલાં કાંસાનાં પત્રાઓને તેનું લેપન કરી
કુરડીઓના સંપુટમાં મુટ્ટીને અગ્નિનો
ગજપુટ દેવો. એ પ્રમાણે બે પુટ દેવાથી
કાસું મરી જાય છે. પીતળ પણ એપ્ર-
માણે કરવાથી મરે છે.

મારેલાં કાંસું તથા પીતળના ગુણો.

कांस्यं कपायं तीक्ष्णोष्णं लेखनं वि-
शदं सरम् । दुरु नेप्रहितं कर्षं कफपि-
चहरं परम् ॥ रीतिका तु भवेद्भूषा स-
त्तिका लवणा रसे ॥ शोषिनी पाण्डुरो-
गघ्नी कृमिहृन्नातिलेखनी ॥

કાંસું તુરં, તીક્ષ્ણ, ગરમ, મળોને
ઉપેડનાર, આર્દ્રપણાને મટાડનાર, પ્ર-
ણુને રૂઝાવનાર, દસ્ત ઉતારનાર, ભારે,
નેત્રને હિતકારી, રૂક્ષ અને કઠ્ઠને તથા
પિત્તને અત્યંત હરનાર છે. પીતળ રૂક્ષ,
કડવાશવાણું, રસમાં ખાટું મળતા સ-
મૂહને દૂર કરનાર, પાંદુરોગને હણ-
નાર, કૃમિને મટાડનાર અને મળોને
બહુ ખોતરનાર નથી.

સિંદૂરને શુદ્ધ કરવાનો વિધિ.

दुग्धाम्लयोगतस्तस्य विष्टुर्दिग्दिता
बुधैः ।

દુધના અંને ખાટા રસના યોગથી સિં-
દૂર શુદ્ધ થાય છે એમ વિદ્વાનોએ કહ્યું છે.

સિંદૂરના ગુણો.

सिन्दूर क्षणो वीसर्पकृष्टकण्डूविपा-
पहः । ममसन्धानजननो व्रणशोधनरो-
पणः ॥

સિંદૂર ગરમ, રતવાને કાઢને અળને
તથા ઝેરને મટાડનાર, ભાંગીને સાંધનાર
અને વ્રણને સ્વચ્છ કરનાર છે તથા રૂ-
ઝાવનાર છે.

શિલાજીતને શુદ્ધ કરવાનો વિધિ.

गोमूत्रगन्धवत्कृष्णं क्षिप्तं मृदु तथा
गुरु । तिक्तं कपायं शीतं च सर्वभ्रेष्ठं
तदापसम् ॥

આવસમ્ અવસ ઉપધાતુઃ ।

विन्ध्याद्रौ बहुलं तच्च तत्र लोहं प-
तोऽधिकम् । तज्जोधनमृते व्यर्थमनेकम-
लमेतनात् ॥ शिलाजटु समानीय सूक्ष्मं
खण्डं विधाय च । निसिष्यात्पुष्पपा-
नीये यामैकं स्थापयेत्तृषीः ॥ मर्दयित्वा
ततो नीरं मृहीपादखगालितम् । स्थाप-
यित्वा च मृत्पात्रे धारयेदातपे पुषः ॥
उपरिस्थं घनं यत्स्यात्तस्मिन्नेदम्यपानके ।
एवं पुनः पुनर्नीतं द्विधासाभ्यां शिला-
जटु ॥ भवेत्कार्ष्ण्यमं वक्षो क्षिप्तं लिङ्गो-
पमं भवेत् । निर्धूमं च ततः शुद्धं सर्व-
कर्मसु योजयेत् ॥

જે શિલાજિત ગોમૂત્રના જેવા ગંધ-
વાણું, કાણું, સ્નિગ્ધ, ક્રામળ, ભારે, કઠ-
કું, તુરં અને યદું દેખ તેને સર્વોત્તમ

સમજવું. શિલાશ્ચત્ર લોહનો ઉપધાતુ છે. વિંધ્યાચલ આદિ પર્વતોમાં શિલાશ્ચત્ર પણ થાય છે. કારણ કે એ પર્વતોમાં લોહું ઓળું છે. શિલાન્નિતમાં અનેક મેલ મળેલા હોય છે માટે શુદ્ધ કરવા વિના તે નકામું છે. શિલાશ્ચત્રના ગાંગડા લાવી તેઓના ઝીણા-ઝીણા કટકા કરી અત્યંત ઉકળેલા પાણીમાં નાખવા અને એક પોહોરસુધી તેમાં રહેવા દેવા, પછી પાણીને ઘોળા વચ્ચેથી ગળીને તે પાણીને લઈ લેવું. એ પાણીને માટીના વાસણમાં નાખી તડકામાં સુકવું. તડકામાં રહેતાં પાણીની ઉપર તરની પેઠે ને ધાટા ભાગ આવે તેને લઈ વળી ખીજ વાસણમાં નાખવો. તે ધાટા ભાગને વળી ઉના પાણીનો સંસ્કાર આપી પાણીમાં સારી પેઠે ઘોળી પાણીને વચ્ચેથી ગળી લઈ માટીના વાસણમાં ભરી તડકામાં સુકવું. તડકામાં રહેતાં પાણીની ઉપર તરની પેઠે ને ધાટા ભાગ આવે તેને લઈ વળી ખીજ વાસણમાં નાખવો. એવી રીતે બે મહીના સુધી વારંવાર કરતાં પાણી ઉપર ધાટા ભાગ નબ આવે અને સધળા કાળા ભાગ નીચેજ રહે એટલે કાળા ભાગને શુદ્ધ થએલું શિલાશ્ચત્ર સમજવો. જે શિલાશ્ચત્ર અગ્નિ ઉપર નાખતાં શિવલિંગ જેવું થઈ બચ અને ધુવાટો ન નીકળે તે શિલાન્નિતને શુદ્ધ અને કાર્યમાં ઉપયોગી સમજીને સધળાં કામોમાં લેવું.

શિલાશ્ચત્રને શુદ્ધ કરવાનો ખીજો વિધિ.

તત્ર પ્રયમતસ્ય ચહિર્મલમપાકર્તુ કેવલમ્ભેને પ્રસાલનં કર્તવ્યમ્ । તતસ્તદન્તર્ગત-મૃત્તિકાસિકતાદિદોષદૂરીकरणाय वक्ष्यमाणकालेन तत्र भावना देया ॥

તદાહ વાગ્મટઃ ।

વ્યાધિવ્યાધિતસાત્મ્યં સમનુસરન્ ભાવયેદયઃપાત્રે । પ્રાકેવલદલધૌતં શુષ્કં કાર્યેસ્તતો ભાવ્યમ્ ॥ તુલ્યં ગિરિજેન જલે વસુગુણિતે ભાવનોપર્થ કાઢ્યમ્ । તત્કાયે પાદાંશે પૂતોળે પ્રસિપેદિરિજમ્ ॥ તત્સમરસતાં ચાતં સંશુષ્કં પ્રસિપેદ્રસે ભૂષઃ । સ્તૈઃ સ્તૈરેયં કાર્યેર્ભાવ્યં વારાન્મ-વેત્સત્ ॥ અથ સ્નિગ્ધસ્ય શુદ્ધસ્ય પૂર્તં તિક્તકસાયિતમ્ । ઘ્રૃહં શુક્તિ ગિરિ-જમેકેકેન તથા ઘ્રૃહમ્ ॥ ફલવ્રણસ્ય ગ્રુપેળ પટોલ્પા મધુકસ્ય ચ । શિલાજ-મેવં દેહસ્ય ભવત્યત્યુપકારકમ્ ॥

ઘાયદ્રવ્યાણિ ભાવનાફલં નાહ હારીતઃ ।

લોહસ્થિતંનિમ્બગૃહ્ચિસપિર્યર્વૈરપા-વત્પરિભાવયેત્ । સન્તાનિકા ફીટપત-દ્રદંશ દુર્ણપધીદોષનિવારણાય ॥

સન્તાનિકા તદન્તઃસંહ્રમૃત્તિકાદિમયી । एवं भावनां दत्वा संशोष्य केवलेन क्रमेण शोधनं कर्तव्यम् ।

તત્પ્રકારમાહ અગ્નિરેનાઃ ।

જળે ચ કાન્દે રવિતાપપુકે જ્યેષ્ઠે નિવાતે સમમૃમિમાળે । ચત્તારિ પાત્રા-ણ્યપિ ચાયમાનિ વ્યસ્થાનપે તત્ર કૃતા-વધાનઃ ॥ શિલાજમ્ શ્રેષ્ઠમનાપ્ય પાત્રે

મસિપ્ય તસ્માદ્વિગુણં ચ તૌયમ્ । ણં
તદર્થં કથિતં ચ દંત્વા વિશોપયેત્ત્વં મૃ-
દિતં યથાવત્ ॥ તત્સ્તુ ચત્કૃષ્ણાણૈતિ
ચોર્ધ્વં સન્તાનિકાવદ્વિરક્ષિતમ્સમ્ । પાત્રે
તદન્યત્ર તતો નિદધ્યાત્તત્રાપરં કોણજલં
સિપેઞ્ચ ॥ યુનઞ્ચ તસ્માદપરત્ર પાત્રે પ-
થાન્ન પાત્રાદપરત્ર ભૂયઃ । યદા વિશુદ્ધં
જલમેવમૂર્ધ્વં કૃષ્ણં સમસ્તં મલમેત્યથ-
સ્તાત્ । તદા ત્યજેત્તસલિલં મલં ચ
શિલાજટુ સ્પાજ્જલથુદ્ધમેવમ્ ॥

પ્રથમ તો બહારના મેક્ષને દૂર કરવા
કેવલ જળથી શિલાજટુના ગાંગડાને ધોવા
અને તે પછી તેની અંદર રહેલાં માટી
અને રેતી વગેરે દોષને દૂર કરવા સાફ
કે ક્વાથ નીચે લખવામાં આવશે તે
ક્વાથથી ભાવના દેવી. વાઝાટ કેહે છે
કે “શગને અને રાગીને કયો ક્વાથ
અનુકૂલ પડશે તેનો વિચાર કરીને શિ-
લાજિતના ગાંગડાઓને તે ક્વાથથી લો-
ઢાના પાત્રમાં ભાવના દેવી. તે એવી
રીતે કે પ્રથમ એકલા જળથી ઘોઈ સુ-
કવીને પછી શિલાજિતના વજન જેટલું
ભાવના દેવાતું ઔષધ લઈ તેના આ-
ઠગણા પાણીમાં ક્વાથ કરવો. બળતાં
થોથા ભાગનું પાણી રહે ત્યારે તે ગ-
રમ પાણીને ગળી લઈ તેમાં શિલાજટુ
નાખવું. શિલાજિત એ પાણીમાં એક-
રસ ઘઈ જાય ત્યારે તેને સુકવીને વળી
નવા ક્વાથમાં નાખવું. એવી રીતે રા-
ગને અને રાગીને અનુસરતા તે તે ક્વા-
થથી સાતવાર ભાવના દેવી. પછી

સ્તિગ્ધ કરેલા અને શુદ્ધ કરેલા માણ-
સને ત્રણ દિવસ સુધી ‘તિક્તક નામનું
ધી ખવરાવી પછી ત્રણ દિવસ સુધી હ-
રડાં, મેહડાં તથા આમળાંના ક્વાથની
સાથે શિલાજટુ ખવરાવવું, પછી ત્રણ
દિવસ સુધી પરવલના ક્વાથની સાથે
અને તે પછી ત્રણ દિવસ સુધી જઠી-
મધના ક્વાથની સાથે શિલાજટુ ખવ-
રાવવું. આ પ્રમાણે ખવરાવવામાં આ-
વેલું શિલાજટુ ચરીરનો ખડું ઉપકાર
કરે છે.” ક્વાથના પદાર્થો વિષે અને
તેઓથી ભાવના દેવાના કૃત્રિમિયે હા-
રીત કેહે છે કે “શિલાજટુને લોઢાનાં
પાત્રમાં રાખી લીંબડો, ગજો, ધી અને
જવના ક્વાથથી સંપૂર્ણ રીતે ભાવના
દેવી કે જઠી શિલાજટુની અંદર લા-
ગેલો માટી આદિનો થર ટળી જાય,
ઘીટ તથા પતંગ આદિના ફંચનો દોષ
ટળી જાય અને દુષ્ટ ઔષધીઓના સં-
સર્ગનો દોષ પણ ટળી જાય.” એ પ્ર-
માણે ભાવના ઈંધું સુકાવીને પછી કેવલ
જળથી સોધન કરવું તેની રીતિ વિષે
અસિવેશ્વરમુનિ કેહે છે કે “વાઢાંના સં-
સર્ગ વગરના ઉષ્ણકાળમાં સૂર્યના તક-
કાવાળા, અને વાયુવગરના સમ બૂ-
ખિના ભાગમાં તકકાની અંદર લોઢાનાં
ચાર વાસણ મેલી સાવધાનપણાથી સાંદ્ર
શિલાજટુ મેજવી તેને એક વાસણમાં

૧ અરહુચો, લીંબડો, ગજો, ભોરીંગ-
ણી અને પરવલનો કલક નાખી જે ધી
પકાવેલું દોષ તે તિક્તક કેહેવાય છે.

નાખી શિલાજીતના વજનથી બમણું
અરધોઅરધ ખાળીને ગરમ કરેલું પાણી
નાખવું. એ પાણીમાં ખરાખરા રીતે ચોળી
નાખી તડકામાં મુકવું. સૂર્યની કિરણો-
નો તાપ લાગતાં પાણી ઉપર તરની પેઠે
જે કાળો ભાગ આવે તેને લઈ ખીબ
વાસણમાં નાખવો અને તેમાં વળી જરા
ઉનાચવાણુ પાણી નાખવું. તડકામાં મુ-
કતાં એ પાણી ઉપર જે કાળો ભાગ
આવે તેને લઈ ત્રીબ વાસણમાં નાખવો
અને તેમાં પણ જરા ઉનાચવાણુ પાણી
નાખી તડકામાં મુકવો. એ પાણી ઉ-
પર જે કાળો ભાગ આવે તેને લઈ ચોથા
વાસણમાં નાખવો અને તેમાં પણ જરા
ઉતુ ઉતું પાણી નાખી તડકામાં મુકવો.
આ પ્રમાણે કરવાથી આણુ પાણી ઉપર
રહે છે અને સધળો કાળો મેલ નીચે
રહી જાયછે. આમ થાય ત્યારે પાણીને
કઢાકી નાખતાં જે કાળો મેલ નીચે રહ્યો
હોય તે, જળથી ઘુઘ યજ્ઞેલુ શિલાજીત
થાય છે. "

શોધિલા શિલાજીતના ગુણો.

શિલાજીત મૃત્તં તિત્તં કટુષ્ણં કટુપાકિ
ચ । રસાપનં યોગવાદિ શ્લેષ્મમેહાદ્ય-
શર્કરા ॥ મૂનકૃન્ધં લયં શ્વાસં શોયમ
શાંતિ પાણ્ડુતામ્ । વાતરક્તં તથા રુષ્ટ
મપ્સારોદરં દરેત્ ॥

શિલાજીત કડવું, તીખું, ગરમ, પા-
કમાં તીખું, જરાને તથા ગરમને ટાળ-
નાર, પાકતાં સસાંગે પદાર્થોના ગુણોને
મદાય કરનાર અને કફ, પ્રમેહ, પા-

ણી, કાંકરી, મૂનકૃન્ધ, લય, શ્વાસ,
સોબ, અરશ, પાંકુ, વાતરક્ત, કાક,
વાઇ તથા ઉદરરોગને મટાડે છે. "

અથ રસસ્ય શોધનવિધિ.

સ્વેદન. (ખાદ્ય)

નાનાધાન્યૈર્યથાપ્રાપ્તૈસ્તુપવર્જૈર્જલાન્વિ-
તૈઃ । મૃદ્ધાણ્ડં પૂરિતં રસેદ્ પાવદમ્લસમા-
મુયાત્ ॥ તન્મધ્યે મૃદ્ધરા મુળ્લી વિષ્ણુકા-
ન્તા પુનર્નવા । મીનાક્ષી ચૈવસર્પાક્ષી સહદે-
વી શતાવરી ॥ ત્રિફલા ગિરિકર્ણી ચ હંસ-
પાદી ચ ચિત્રકમ્ । સમૂલં કુટ્ટપિતા હ
યથાલાભં વિનિશ્ચિપેત્ ॥ પૂર્વામ્લમાણ્ડ-
ન મધ્યે તુ ધાન્યામ્લકમિદં સ્મૃતમ્ । સ્વે-
દનાદિષુ સર્વેન રસરાજસ્ય યોજયેત્ ॥

વિષ્ણુકાન્તા ગિરિકર્ણી ચ અપરાનિતૈવ
શ્વેતનીલપુષ્પમેદાત્ ।

અત્યમ્લમારનાલં યા તદમાયે મપો-
જયેત્ ॥

તદમાયે ધાન્યામ્લમાયે ।

ત્ર્યૂપર્ણં લયણં રાજીરજનીત્રિફલા-
ટ્રીકમ્ ॥ મદારલા નાગરલા મેઘનાદ
પુનર્નવા । મેપશ્વરી ચિત્રકં ચ નરસાર
સમં સમમ્ ॥ પૃત્તસમસ્તં વ્યસ્તં ચા પૂ-
ર્વામ્લેનૈવ પેપયેત્ । પ્રલિમ્પેત્તેન કલોન
વસ્ત્રમદ્ગુલમાવ્રમ્ ॥ તન્મધ્યે નિઃશિપે
ત્યતં વધ્વા તત્રિદિનં પચેત્ । દોર્ગય-
ચેડમ્લસંયુક્તે જાયતે સ્વેદિતો મગ્નઃ ।
મેઘનાદ ચતાર્દશાવિદાંપ । મેપશ્વરી

मेढ्राष्ट्रज्ञी । तदलाभे कर्कटष्ट्रज्ञी ग्राह्या ।
नवसारं नवसादरम् ।

अन्यच्च ।

मूलकानलसिन्धुत्थञ्चूषणार्द्रकरानिका ।
रसस्य पौडशंशेन द्रव्यं युजात्पृथक् पृ-
थक् । द्रवेष्वुक्तमानेषु यत् मानयितं
शुभैः । पट्टाहतेषु चैतेषु सूतं प्रक्षिप्य का-
ञ्जिके ॥ स्वेद्येदिनमेकं च दोलायन्नेन
बुद्धिमान् । स्वेदार्चीभ्यो भवेत्सूतो मर्द-
नाच्च सुनिर्मलः ॥

मूलकः मुरह । अनलचित्रकम् । च्यूषणं
त्रिकटु । राजिका राई ।

अथ मर्दनम् ।

इष्टिकाचूर्णचूर्णाभ्यामादौ मर्द्यो र-
सस्ततः । दग्ना गुडेन सिन्धुत्थराजि-
काष्ट्रहृषमैः ॥

अन्यच्च ।

कुमारिकाचित्रकरक्तसर्पपैः कृतैः क-
पायैर्वृहतीविमिश्रितैः । फलत्रिकेणा-
पि विमर्दितो रसो दिनत्रयं सर्वमर्लैर्वि-
मुच्यते ॥

अथ मूर्च्छितम् ।

च्यूषणं निफलावन्ध्याकन्दैः धुद्राद्या-
न्वितैः । चित्रकोर्णानिशासारकन्यार्कक-
नकद्रवैः ॥ सूतं कृतेन यूषेण वारान्तस्ता-
भिर्मर्दयेत् । इत्थं संमूर्छितः सूचस्त्यने-
त्सतापि कञ्चुकान् ॥

वन्ध्याकन्दः वान्दुलेष्माकन्दः धुद्राद्वयं
ग्रेटीकटार्ई बडीकटार्ई । ऊर्णा । उर्णमेष-
णः । निशा हरिद्रा । सार- यवसारः । क-

न्या कुमारिका । अर्कपत्ररसः वानकपचूरप-
त्ररसः ।

अथोर्ध्वपातनम्

मयूरग्रीवताप्याभ्यां नष्टपिष्टीकृतस्य
च । यच्च विद्याधरे कुर्याद्रसेन्द्रस्योर्ध्व-
पातनम् ॥

ताप्यं सुवर्णमाखी । नष्टपिष्टीकृतस्य ।
कुमारिकाद्रवयोगेन तावन्मर्दनं कर्तव्यं या-
वात्पारदः पृथक् न दृश्यत इत्यर्थः । विद्या-
धरयन्त्रे डमरुयन्त्रे ।

अथाथ पातनम् ।

त्रिफलाशिमुशिरिभिर्लवणासुरिसंयु-
तैः । नष्टपिष्टं रसं कृत्वा लेपयेद्दूर्ध्वभाज-
नम् ॥ ततो दीप्तैरथः पातयत्पलैस्तस्य
कारयेत् । यच्च भूधरसंज्ञे तु ततः सूतो
विशुध्यति । स्वेदनादिक्रियाभिस्तु शो-
धितोऽसौ यदा भवेत् । तदा कार्याणि
कुरुते प्रयोज्यः सर्वकर्मसु ॥

अथ मुख्यदोषहर शोधनविधिः ।

गृहकन्या हरति मर्लं त्रिफलाग्निं
चित्रको विषं हन्ति । तस्मादेभिर्मिश्रैर्वा-
रान्संभूर्जयेत्सप्त ॥

अथ सर्वदोषहरः सुस्तिप्त शोधनविधिः ।

कुमारिका चित्रकरक्तसर्पपैः कृतैः
कपायैर्वृहतीविमिश्रितैः । फलत्रिकेणापि
विमर्दितो रसो दिनत्रयं सर्वमर्लैर्विमुच्यते ।
कुमार्या च निशाचूर्णादिनं सूतं विमर्दयेत् ।
एवं कटार्धितः सूतः पण्डो भवति निश्चि-
तम् ॥ सर्पांसी चित्रिकावन्ध्या धुद्राद्वैः
स्वेदितो बन्नी ॥ ततः स पारकटार्धः
स्निग्धः स्यादतिदीप्तिमान् ॥

સર્પાક્ષી નાગફળી । ચિત્રિકા અમ્બીલી ।
વન્ધ્યા વાંસલેલસા । મૃદ્ધઃ મૃદ્ધરાજઃ ।
અદ્વો મુસ્તા । પાવકઃ ચિત્રકમ્ ।

માટીના વાસણમાં જળ ભરી ફેતરાં
વગરનાં જે દ્રાઘ ધાન્યો હાજર હોય તે
ધાન્યો નાખી જ્યાંસુધી ખટાર આવે
ત્યાંસુધી તે વાસણને એમને એમ રાખી
મુકવું. પછી તે આથાવાળા વાસણમાં
લાંગૈરા, ગોરખમુંડી, ધોળાં ફુલવાળો
કુંપો, સાંટોડી, ધોળી ધ્રો, નોરવેલ, ખ-
પાટ, શતાવરી, હરડાં, બેહેડાં, આમળાં,
કાળાં ફુલવાળો કુંપો, હંસરાજ અને
ચિત્રો એ ઔષધિઓમાંથી જેટલી મળી
આવે તેટલીને મૂળસહિત કુટીને ના-
ખવી એટલે એ 'ધાન્યામ્લક' થયું કહે-
વાય છે. પારાના સ્વેદનવ્યાદિ સંસ્કારો-
માં સર્વસ્થળે એનો ઉપયોગ કરવો. એ
ધાન્યામ્લક ન હોય તો આરનાલનો
(ફેતરાંવગરના કાચા અથવા પકાવેલા
મહના આથાનો) ઉપયોગ કરવો. પછી
મુંઠ, મરી, પીપળ, લાલુ, રાઈ, હળદર,
હરડાં, બેહેડાં, આમળાં, આદુ, ખપાટ,
ગંગેટી, તાંદળજો, સાંટોડી, મરડાર્થીંગી,
ચિત્રો અને નવસાર એઓને સમ ભાગે
હઈ સમસ્તને અથવા એક એકને ઉપર
કહેલા ધાન્યામ્લકથી વાટી કલ્ક કરીને
તે કલ્કનો વસને એક આંગળ જેટલો
બડો થર ચડાવવો. થર ચડાવેલા વ-
સમાં પારો ખાંધી ખાટા રસથી ભરેલા
દોલાયંત્રમાં ત્રણ દિવસસુધી બાફવો એ-
ટલે પારો સ્વેદિત થાય છે. ઉપર કહેલાં

ઔષધોમાં મરડાર્થીંગી ન મળે તો તેને
બદલે કાકડાર્થીંગી લેવી.

સ્વેદનનો મૂર્છનસહિત બીજો પ્રકાર.

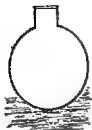
મુળા, ચિત્રો, સિંધાલુ, મુંઠ, મરી,
પીપળ, આદુ અને રાઈ એ પદાર્થોને
પ્રત્યેકને પારાના સોળમા હિસ્સાના હઈ
તેઓનો કલ્ક કરવો. જ્યાં પદાર્થોનું પ્ર-
માણ ન કહ્યું હોય ત્યાં સોળમા હિસ્સા-
રૂપ પ્રમાણ લેવું એમ વિદ્વાનોએ કહ્યું
છે. પછી તે કલ્કનો લુગડાને થર હઈ
તેમાં પારો ખાંધી, કાંજીથી ભરેલા દો-
લાયંત્રમાં એક દિવસસુધી બાફવો. એ
પ્રમાણે બાફવાથી પારો તીવ્ર થાય છે
અને નીચે પ્રમાણે વાટવાથી બહુ નિ-
ર્મળ થાય છે. બાફ્યા પછી ઈંટોના છં-
કાથી અને ચુનાથી પારાને વાટીને પછી
હઈ, ગોળ, સિંધાલુ, રાઈ અને ધરમાં
લાગેલી ધુમાડાની ધૂંસથી ખરસમાં વા-
ટવામાં આવે અથવા—

કુંવાર, ચિત્રો, રાતા સર્પ, ભોરીંગલી,
હરડાં, બેહેડાં, અને આમળાં એઓનો
ક્વાથ કરી તેથી ત્રણ દિવસ પારાને ખ-
રસમાં વાટવામાં આવે તોપણ પારો સ-
ધળા મેલથી રહિત થાય છે

મૂર્છન.

હરડાં, બેહેડાં, આમળાં, મુંઠ, મરી,
પીપળ, વાંજળી કંટોલીના કંદ, ઉણી
ભોરીંગલી, બેડી ભોરીંગલી, ચિત્રો, ઉન,
હળદર, જવખાર, કુંવારનો રસ, આ-
કડાનાં પાંદડાંનો રસ અને ધંતુરાનાં પાં-
દડાંનો રસ એઓનો ક્વાથ કરી તેથી

કપટી યંત્ર.

સ્વેદન યંત્ર.

હંસપાક યંત્ર.

દોલા યંત્ર.

ગર્ભ યંત્ર મહાર બીને.

ડમરૂ યંત્ર.

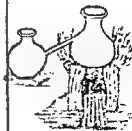
ગર્ભ યંત્ર.

વિશાધર યંત્ર.

ગર્ભ નલિંગ યંત્ર.

ભૂધર યંત્ર.

ગૌરી યંત્ર.

વાલુકા યંત્ર.

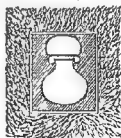
કોષી યંત્ર.

કુચકુચ યંત્ર.

વંદર મૂળા.

નલ યંત્ર.

નાડિકા યંત્ર.

સાત વાર પારાણું મર્દન કરવું, એટલે પારો મૂંછિત થઇ જાય છે. આ પ્રમાણે મૂંછિત કરેલો પારો સાતે કાંચળીઓથી સુકત થાય છે.

ઉર્ધ્વપાતન (હથે ચડાવવું.)

કુંવારના રસમાં મોરચુથુની તથા સોનામખીની સાથે એ પારાને એવી રીતે ખરલમાં વાટવો કે જેથી પારો જુદો ન દેખાય. પછી તેને ઠમચૂર્યમાં નાખી ઉપલી હાંડલીમાં ચડાવવો.

અધઃપાતન (નીચે પાડવું.)

હરડાં, બેહેડાં, આમળાં, સરખેલો, ચિત્રો, લૂણ અને રાઇ એઓની સાથે કુંવારના રસથી પારાને એવી રીતે ખરલમાં વાટવો કે જેથી પારો જુદો ન દેખાય. પછી તે પારો ઉપલા હાંડલામાં ચોપડી દઇ તેને ભૂધરચંદ્રમાં તુટી ઉપર અડાયાં સળગાવીને નીચલા હાંડલામાં પાડવો. સ્વેદન, મૂર્છન, ઉર્ધ્વપાતન અને અધઃપાતનરૂપ ક્રિયાઓથી જ્યારે પારાને શુદ્ધ કરવામાં આવે ત્યારે તે પારો સપળાં કામ કરે છે અને સપળા પ્રયોગોમાં ઉપયોગ કરવાલાયક થાય છે.

મુખ્ય દોષોને મટાડનાર શોધ-
નનો પ્રકાર.

કુંવાર પારાના મેલને મટાડે છે, હરડાં બેહેડાં તથા આમળાં પારામાના અગ્નિને મટાડે છે અને ચિત્રો પારાના ઝેરને મટાડે છે માટે તેને ભોળાં કરી તે-
ઓથી સાત વાર પારાણું ખરલમાં મર્દન

કરવું. (એકવાર સુકાઈ જાય એટલે બીજી વાર. એમ સાત વાર મર્દન કરવું.)

દુંડો અને સવળા દોષોને મટા-
ડનારો શોધનનો પ્રકાર.

કુંવાર, ચિત્રો, સાતા સર્વપ, ભોરી-
ગણી, હરડાં, બેહેડાં, અને આમળાનો
ઠવાય કરી તેથી ત્રણ દિવસસુધી ખરલમાં પારાણું મર્દન કરવું એટલે પારો સવળા મેલથી રહિત થાય છે. પછી કુંવારના રસથી અને હળદરથી એક દિવસસુધી પારાણું મર્દન કરવું. એમ કરવાથી પારો તપુસક થઇ જાય છે એમાં સંશય નથી. પછી નેરવેલ, આંબલી, વાંઝણી કંટાલી, ભાંગરો અને મોથના ઠવાયમાં દોઢાયંતેથી પારાને બાફવો એટલે પારો જળવાનું થાય છે. પછી ચિત્રાના ઠવાયમાં એવીજ રીતે બાફવો એટલે પારો અત્યંત લીમિવાળો થાય છે.

પારાને મારવાનો વિધિ.

ધૂમસારં રસં તોરીગન્ધકં નવસાદ-
રમ્ । યાર્યકં મર્દયેદન્નર્ભાગં કૃતા સમં
સમમ્ ॥ કાચકૃપ્યાં વિનિસિપ્ય તાં ચ

૧ રૂઝા (દેવળ નિર્માણ ગ્રંથોને હાંમ-
ળામાં વાટી પાસથી મગાણું પારાને દેશમાં
આવે એટલે પારાને રૂઝ લખ્ય લેવો યદ
જાય છે તે) અને કામલુ (મણુશીતપી હ-
રતાવને મટી તેનો પારાને યોગ અપાતાં
પારો દ્રુવા લાગે છે તે) વગેરે મંદકારો
બીજા પ્રયોગમાં લખ્યા છે પણ તેઓને
અવરોધપણે નહીં ધારીને આ પ્રંધ-
વાળાએ લખ્ય નથી.

મુદત્તમુદ્રયા । વિલિપ્ય પરિતો વક્રે મુદ્રાં
 દત્ત્વા વિશોપયેત્ ॥ અધઃસન્નિદ્રપિઠરી-
 મધ્યે કૂર્પીં નિવેશયેત્ । પિઠરીં વાલુકા-
 પૂરૈર્મૃતા ચાક્રુપિકાગલમ્ ॥ નિવેશ્ય
 તુહ્યાં તદધો વહ્નિ કુર્યાન્નૈઃશ્નૈઃ ।
 તસ્માદપ્યધિકં કિશ્ચિત્પાવકં જ્વાલયે-
 ત્ક્રમાત્ ॥ એવં દ્વાદશભિર્યામૈર્શ્રિયતે રસ
 ઉત્તમઃ । સ્ફોટયેત્સ્વાદ્વશીતં તમૂર્ધ્વગદ્ગ-
 ન્યકં ત્યજેત્ ॥ અધસ્થં ચ મૃતં સૂતં
 મૃદ્ધીયાત્તં તુ માત્રયા ॥ યથોચિતાનુપા-
 મેન સર્વકર્મસુ યોજયેત્ ॥

ધુમાડાની ધૂસ, પારો, ફટકડી, ગ-
 ધક અને નવસાર એ પાંચ પદાર્થોને સ-
 રોમે ભાગે લઈ એક પોહોરસુધી ખાટા
 રસથી ખરલમાં વાટવા. પછી કાચની
 શીશીમાં નાખી ગીશીને ચારેકાર કપ
 ડમકો લગાવી શીશીના મોહોડામાં કાચ
 ખોરસીને મુકાવવી. પછી જની નીચે
 કાણુ પાકયુ હોય એવી હાંડલીમાં પેલી
 શીશીને રાખી હાંડલીમાં શીશીના ગળા-
 સુધી રેતી ભરી દઈ ચુનાપર ચડાવીને
 તેની નીચે ધીરે ધીરે અગ્નિ કરવો અને
 પછી અનુક્રમે તેથી દાંડક વધારે વધારે
 અગ્નિ કરતો જવો. એમ કરતાં ગાર
 પોહોરે પારો મરી જાય છે અને તે ઉ-
 ત્તમ થાય છે. પછી શીશી ઠરીને ટાઢી
 થઈ જાય ત્યારે તેને ફાટી નાખી ઉપર
 આવેલો ગંધક કઢાડી નાખવો અને નીચે
 રહેલો મરેલો પારો લઈ લેવો. એ પા-
 રોનો યોગ્ય માત્રાથી અને યોગ્ય અનુ-
 પાતથી સર્વ કામોમાં ઉપયોગ કરવો.

પારાને મારવાનો બીજો પ્રકાર.

અપામાર્ગસ્ય વીજાનાં મૃપાયુગ્મં પ્ર-
 કલ્પયેત્ । તત્સંપુટે સ્પિષેત્પૂતં મલપૂઢ-
 મ્થમિશ્રિતમ્ ॥

મલપૂ કાષ્ઠોદુમ્બરિકા ।

દ્રોણપુષ્પીમમૂનાનિ વિઢગ્નમરિમેદકાં
 એતર્ચૂર્નમધ્યોર્ધ્વ દત્ત્વા મુદ્રાં પ્રદીયતે ॥
 તદ્દોલં સ્થાપયેત્સમ્યક્ મૃન્મૂપાસંપુટે વ-
 ચેત્ ॥ એવમેકપુટેનૈવ સૂતકં મસ્ય જા-
 યતે । તત્પ્રયોજ્યં યથાસ્થાને યથામાર્ગ
 યથાવિધિ ॥

અધેડાનાં બીજ વાઢી તેની જે કુર-
 ડીઓ કરી તેઓના સંપુટમાં કાળા જી-
 બરાના છીરથી મિશ્રિત કરેલો પારો મુ-
 કવો. પછી કુંપાનાં કુલ, વાવડીગ અને
 ખેર એઓનુ ચૂર્ણ પારાની ઉપર તથા
 નીચે ભજરાવી સંપુટના સાંધા બંધ કર-
 વા. પછી એ સંપુટને ગાટીની કુરડી-
 ઓના સંપુટમાં મુકી તેને કપકમદીનો
 થર ચડાવી અગ્નિનો પુટ દેવો. આ પ્ર-
 માણે એક પુટ દેવાથીજ પારો ભસ્મ
 થઈ જાય છે. એ ભસ્મનો યોગ્ય સ્થલે
 યોગ્ય માત્રાથી અને યોગ્ય રીતિથી
 ઉપયોગ કરવો.

પારાને મારવાનો ત્રીજો પ્રકાર.

કાષ્ઠોદુમ્બરિકાદુર્ગ્ધ રસં કિશ્ચિદ્દિ-
 મર્ત્તયેત્ । તદુગ્ધપૃષ્ઠં દિક્કોધ મૃપાયુગ્મં
 પ્રકલ્પયેત્ ॥ સિસ્તા તત્સંપુટે મૃતં તત્ર
 મુદ્રાં પ્રદાપયેત્ ॥ પૃથ્વા તદ્દોલકં પ્રાપ્તો
 મૃન્મૂપાસંપુટેઽધિકે । પચેદ્ગજપુટેનૈવ મૃ-
 તકં યાતિ મસ્યતામ્ ॥

કાળા ઊંખરાના છીરથી થોડુંક પારાનું મર્દન કરવું. એ પારાને કાળા ઊંખરાના છીરમાં વાટેલી હોંઘની બે કુરડીઓ કરી તેઓના સંપુટમાં મુકી સંપુટના સાંધા બંધ કરીને તે સંપુટના ગોળાને તેથી મોટી માટીની કુરડીઓના સંપુટમાં મુકવો અને પછી કપડમટીનો થર દબા અગ્નિનો ગળપુટ દેવો એટલે પારો ભરમ થઈ બચે છે.

પારાને મારવાનો એથી પ્રકાર.

નાગવહ્નીરસૈર્વૃષ્ઠઃ કર્કોટીકન્દગર્ભિ-
તાઃ । મૃન્માપાસંપુટે પક્કઃ સૂતો વાલ્યેષ
મસ્મતામ્ ॥

પારાનું નાગરવેસનાં પાનના રસમાં મર્દન કરી તેને વાંઝણી કંટાલીના કંદના ગર્ભમાં મુકી એ કંદને માટીની કુરડીઓના સંપુટમાં મુકી કપડમટીનો થર દબાને અગ્નિનો ગળપુટ દેવો એટલે તે પારો ભરમ થઈ બચે છે.

રસકર્પૂર કરવાનો વિધિ.

તત્ર પારવત્ય સંક્ષિપ્ત શોધનં કર્તવ્યમ્ ।
શુદ્ધસૂતસમં કુર્યાત્પત્યેકં ગૈરિકં સુ-
ધીઃ । ઇષ્ટિકાં સ્વટિકાં તદ્વત્ સ્ફટિકાં
સિન્ધુજન્મ ચ ॥ વલ્મીકં સારલવણં
માળ્ડરજ્જકમૃત્તિકામ્ । સર્વાણ્યેવાનિ સ-
ચ્છૂર્ય વાસસા ચાપિ શોધયેત્ ॥

સ્વટિકા સરી । સ્ફટિકા ફટકરી । સિન્ધુજન્મ સૈન્ધવમ્ । વલ્મીકમ્ વવડર । સા-
રલવણમ્ સરિનોન । માળ્ડરજ્જકમૃત્તિકા
કાવિસા ।

અમિષ્ઠર્ણેર્ધુતં મૂતં ચાવધામં વિમર્દ-

યેત્ ॥ તત્પૂર્ણસહિતં મૂતં સ્થાલીમધ્યે
પરિસિપેત્ । તસ્યાઃ સ્થાલ્યા મુત્તે સ્થા-
લીમપરાં ધારયેત્સમામ્ ॥ સવત્સકુદ્રિત-
મુદા મુદ્રયેદનયોર્ધુતમ્ । સંશોષ્ય મુદ્ર-
યેદ્ધૂયો મૂયઃ સંશોષ્ય મુદ્રયેત્ ॥ સમ્ય-
ગ્વિશોષ્ય મુદ્રાં તં સ્થાલીં સુહૃયાં વિ-
ધારયેત્ । અગ્નિં નિરન્તરં દધાધાવહિ-
નચતુષ્પમ્ ॥ અદ્રારોપરિ તથાત્રં રસેષ-
નાદર્હનિશમ્ । શનૈલદ્વાદપેઘત્રમૂર્ધસ્થા-
લીગતં રસમ્ ॥ કર્પૂરવત્સુવિમલં છત્ત્રી-
યાત્ મુળવત્તરમ્ । તદેવકુસુમચન્દનક-
સ્ત્રીકુકુમૈર્ધુકમ્ ॥ સ્વાદન્હરતિ ફિરફ-
વ્યાધિં સોપદ્રવં સપદિ ॥ વિન્દતિ વ-
હેર્દીર્ષિં પુષ્ટિં વીર્યં વલં વિપુલમ્ । રસ-
પતિ રમણીશતકં રસકર્પૂરસ્ય સેવકઃ
સતતમ્ ॥

इति कर्पूररसः ।

પ્રથમ પારાને ઉપર કહેલા કુકા પ્ર-
કારથી શુદ્ધ કરવો બોધ્યો. પછી ગેર,
યુનો, ઘેંટ, ખડી, ફટકડી, સિંધાણણ,
સાદાની માટી, પારાનું લણ અને વા-
સણ રંગવાની માટી એટલા પદાર્થોને
મત્તેકને પારાના બેટલા વજનના લઘ
વાટી હુગડાથી આળી લઘ તે ચૂર્ણ સ-
હિત પારાનું એક પોટારમુખી મર્દન
કરી ચૂર્ણસહિત પારાને હાંડલીમાં મુ-
કવો. પછી તે હાંડલીના મોઢાડામાં તે-
નાજ બેવડી બીજીહાંડલી બરાબર મુકી
બન્ને હાંડલીઓના મોઢાડાની સંધિને
વઝસહિત કુટલી માટીથી બંધ કરવી.
અને સુકાવી વળી તેના ઉપર ક-

પડમદીનો યર દેવો અને વળી તેને સુ-
કાવી તેના ઉપર કપડમદીનો યર દેવો.
એ યરને સારી રીતે સુકાવી હાંડલીને
ચુલા ઉપર સુકવી અને ચાર અહોરાત્ર-
સુધી અખંડ અગ્નિ દેવો. અંગારા ઉપર
રહેલા તે ચંત્રની રાતદિવસ ચત્રપૂર્વક
રક્ષા કરવી. પછી ધીરેકથી તે ચંત્રને ઉ-
ઘાડી ઉપલી હાંડલીમાં આવેલા, અ-
ત્યંત ગુણવાન અને કપૂર જેવા નિર્ભલ
પારાને લઈ લેવો. એ પારો રસકપૂર કે-
હેવાય છે. સર્વિંગ, અંદન, કસ્તૂરી અને
કેસરની સાથે એ રસકપૂર ખાવામાં
આવે તો ઉપદ્રવો સહિત કિરંગ નામ-
નો રોગ તુરત શાંત થાય છે, અગ્નિ પ્ર-
દીપ્ત થાય છે, શરીરમાં પ્રુષ્ઠિ થાય છે,
અને વીર્યની તથા બળની બહુ વૃદ્ધિ
થાય છે. રસકપૂરનું સેવન કરનારો પુ-
રુષ નિત્ય સો ઐશ્વિને રાજી કરી શકે છે.

સિંદૂરરસ કરવાનો પ્રકાર.

શુદ્ધવૃત્તસ્ય શુદ્ધીયાદિપગ્મભાગચતુષ્ટ-
યમ્ । શુદ્ધગન્ધસ્ય ભાગેકં તાવત્કૃત્રિય-
ગન્ધકમ્ ॥ અથવા પારદસ્યાર્થે શુદ્ધગ-
ન્ધકમેવ હિ । તયોઃ કજ્જલિકાં કુર્વા-
દિનમેકં વિમર્દયેત્ ॥ મૃત્તિકાં વાસસા
સાર્થે કુટ્ટયેદતિપત્રતઃ । તથા વારત્રયં
સમ્યક્ષાચરૂર્ષીં પ્રલેપયેત્ ॥ મૃત્તિકાં
શોષયિતા તુ કૃપ્યાં કજ્જલિકાં સિપેત્ ।
તાં કૃપીં વાલુકાયત્રે સ્થાપયિતા રસં
પચેત્ ॥ અગ્નિં નિરન્તરં દયાદ્ યાવદિ-
નચતુષ્ટયમ્ । શુદ્ધીવાદ્યર્થસંલગ્નં સિન્દૂર-
સદ્ગ્નં રસમ્ ॥

વૈધે શુદ્ધ કરેલા પારાના ચાર ભાગ
લેવા, શુદ્ધ કરેલા ગંધકનો એક ભાગ
લેવો અને બનાવટના ગંધકનો એક ભાગ
લેવો. અથવા શુદ્ધ કરેલા પારાનો અર્ધ
ભાગ લેવો અને શુદ્ધ કરેલા ગંધકનો
અર્ધ ભાગ લેવો. પછી પારાની અને
ગંધકની કજળી કરી એક દિવસ સુધી
ધુંટવી. વસનની સાથે માટીને કુટ્ટી તે મા-
ટીથી ઘણા ચત્રપૂર્વક કાચની શીશીને
ત્રણ વાર લેપન કરવું, માટીને સુકાવી
કાચની શીશીમાં પેલી કજળી નાખવી.
એ શીશીને વાલુકાયંત્રમાં સુકી ચાર અ-
હોરાત્રસુધી અખંડિત અગ્નિ દેવો. પછી
શીશીના ઉપરના ભાગમાં લાગી રહેલા
સિંદૂર જેવા પારાને લઈ લેવો એ પારો
સિંદૂરરસ કેહેવાય છે.

મૂઢિત પારાના ગુણો.

પારદઃ કૃમિકૃષ્ટો જપદો દષ્ટિક્ર-
ત્સરઃ । મૃત્યુદ્વેષ મહાધીર્યો યોગવાહી
જ્વરાપહઃ ॥ સ્વસ્વોજોરૂપદો વૃષ્યો
દૃષ્ટિકૃદ્ધાતુવર્ધનઃ । પન્દતનાશનઃ શૂરઃ
સ્વેચરઃ સિદ્ધિદઃ પરઃ ॥ પારદઃ સક-
લરોગહા સ્મૃતઃ પદ્મસો નિર્મિલયોગ-
વાદકઃ । પદ્મપૂતમપ્ પપ્ કીર્તિતસ્તેન
તદ્ગુણગણૈર્વિરાજતે ॥

રમામૃતે ।

યસ્ય રોગસ્ય યો યોગસ્તેનૈવ સદ
યોજિતઃ । રસેન્દ્રો દન્તિ તં રોગં નર-
હુઝરવાગ્નિનામ્ ॥

પારો કૃમિને તથા દાહને ડહાનાર
વગર આપનાર, નેત્રને સારા કરનાર, દંત

ઉતારનાર, મૃત્યુને હરનાર, ધણી શક્તિ-
વાળો, સંસારી પદાર્થોના શુષ્કોને અહણુ
કરનાર, જ્વરને મટાડનાર, સ્મૃતિને
ઓળખે તથા રૂપને આપનાર, કામી પુર-
ધને શુષ્કકારી, વૃદ્ધિ આપનાર, ધાતુને
વધારનાર, નપુંસકપણનો નાશ કરનાર,
આકાશમાં ફરવાની શક્તિ આપનાર,
વીર અને અત્યંત સિદ્ધિ આપનાર છે.
રસામૃત નામના ગ્રંથમાં કહ્યું છે કે “પારો
સધળા શેગોનો નાશ કરનાર, છ રસવાળો
અને સધળાં સંસારી પદાર્થોના શુષ્કોને
અહણુ કરનાર છે. પારો પંચભૂતમય કે-
હેવાય છે તેથી પાણિ ભૂતોના શુષ્કોના
સમૂહો તેમાં રહ્યા છે.” જે શેગોનો જે
ઉપાય છે તેની સાથે પારોનો ઉપયોગ
કરવામાં આવે તો પારો મનુષ્યોના, હા-
થીઓના અને શ્વાદ્યાઓના તે શેગને મ-
ટાડે છે.

ઉપરસાનાં શોધ- નવિધિ:

હીંગળાને શુદ્ધ કરવાનો વિધિ.

મેપીક્ષીરેણ દરદામ્લવર્ગેશ્ચ ભાવિ-
તમ્ । સસવારાન્નયત્રેન શુદ્ધિમાયાતિ નિ-
શ્ચિતમ્ ॥

ગાડરના દૂધથી તથા ખાટા પદાર્થો-
ના રસોથી હીંગળાને પ્રયત્નપૂર્વક સા-
તવાર ભાવના દેવામાં આવે તો હીંગળો
અવશ્ય શુદ્ધ થાય છે.

શુદ્ધ કરેલા હીંગળાના ગુણો.

તિક્તં કપાયં કટુ દિઘ્નુલં સ્યાન્નેશ-
મયગ્રં કફપિત્તહારિ । હૃદાસકળદૂષ્વર-
કામલાંશ ઘ્રીહામવાતૌ ચ ગરં નિહન્તિ ॥

હીંગળો કડવો, દુરો, તીખો, નેત્રના
શેગને મટાડનાર, અને કફ, પિત્ત, હ-
સાસ, અળ, જ્વર, કમળો, ખરલ, આ-
મવાત અને ઝેરને હણનાર છે.

હીંગળામાંથી પારો ખેંચવાનો વિધિ.

નિમ્બુરસીર્નિમ્બપત્રરસૈર્વા યામમાત્ર-
કમ્ । વૃષ્ટા દરદમૂર્ચ્વં તુ પાતયેસ્મૃતપુ-
ક્તિવત્ ॥ તતોર્ષ્યપિવરીલગ્નં વૃક્ષીયાદ્રસ-
મુત્તમમ્ । શુદ્ધમેવ હિતં સૂતં સર્વકર્મસુ
યોજયેત્ ॥

લીંબુના રસથી અથવા લીંબુનાં પાં-
દડાંના રસથી એક પોહોરમુખી હીંગ-
ળાનું મર્દન કરી પારાના વિષયમાં કહે-
લી યુક્તિપ્રમાણે હીંગળાના પારાને લેવો
ચડાવવો. પછી ઉપલી હાંડલીમાં લાગી
રહેલા ઉત્તમ પારાને લઈ લેવો. હીંગ-
ળાનો પારો શુદ્ધ જ હોય છે એટલાગાઠે
તેનો સધળાં કામોમાં ઉપયોગ કરવો.

નહીં શોધાયેલા ગંધકના દોષ.

અશુદ્ધો ગન્ધકઃ કુર્યાત્કુપ્તં પિત્તરૂઝાં
શ્રમમ્ । હન્તિ વીર્યં વલં રૂપં તસ્મા-
ચ્છુદ્ધઃ પ્રયુજ્યતે ॥

જો ગંધક અશુદ્ધ હોય તો ઠાઠને,
પિત્તસંબંધી રોગને અને શ્રમને ઉત્પન્ન
કરે છે તથા વીર્યનો ખજનો અને રૂપનો

નાશ કરે છે એટલામાટે શુદ્ધ કરેલા
ગંધકનેજ ઉપયોગ કરવો.

ગંધકને શુદ્ધ કરવાનો વિધિ.

લોહપાત્રે વિનિઃસિપ્ય ઘૃતાગ્રાૌ પ્રતા-
પેત્ । તપ્તે ઘૃતે તત્સમાનં સિપેદ્ગન્ધકજં
રજઃ ॥ વિદ્રુતં ગન્ધકં દૃષ્ટ્વા તન્નુવસ્ત્રે
વિનિઃસિપેત્ । યથા વસ્ત્રાદિનિઃસૃત્ય
દુગ્ધમધ્યેઽસ્થિલં પતેત્ ॥ एवं स गन्धकः
शुद्धः सर्वकर्मोचितो भवेत् ।

લોહના પાત્રમાં ધી નાખીને અગ્નિ-
માં ગરમ કરવું. ગરમ થએલા ધીમાં
તેના જેટલા વજનનું ગંધકનું ચૂર્ણ ના-
ખવું. ગંધક પીગળી બધ એટલે તેને
ઝીણા લુગડામાં એવી રીતે નાખવો કે
જે રીતે લુગડામાંથી ભીનીને સઘળો કુ-
ધમાં પડે. આમ કરવાથી ગંધક શુદ્ધ
થાય છે અને તે સઘળાં કામોમાં ઉપ-
યોગી થાય છે.

શુદ્ધ ગંધકના ગુણો.

गन्धकः कटुकस्तिक्तो वीर्योष्णस्तु-
वरः सरः ॥ पिचलः कटुकः पाके
कण्ट्वीसर्पजन्तुजित् । रन्ति इष्टस्यष्टी-
हकफवातान् रसायनम् ॥

ગંધક તીખો, કડવો, ઉષ્ણવીર્ય, દસ્ત
ઉતારનાર, પિત્ત કરનાર, પાકમાં તીખો,
જરાને તથા મરણને મટાડનાર અને
અળ, રતવા જેવા રોગ, કૃમિ, કોડ, કાષ,
ખરણ, કફ તથા વાયુને હણનાર છે.

અશુદ્ધ અબ્રકના દોષ.

पीडां विषचे विविषां नराणां दुष्टं
क्षयं पाण्डुरादं च दुर्यात् । हृन्पार्श्वपीडां

च करोत्यसङ्गामशुद्धमभ्रं शुक्र वद्धि-
त्स्यात् ॥

નહીં શોધાએલું અબ્રક માણસોને
અનેક પ્રકારની પીડા આપે, દૃઢ્યમાં
તથા પડખામાં અસહ્ય વ્યથા ઉત્પન્ન
કરે, ભારે પડે, ગરમી કરે અને કાઠ,
કાચ તથા પાંદુરોગની ઉત્પત્તિ કરે છે.

અબ્રકને શોધવાનો વિધિ.

कृष्णाभ्रकं धमेद्द्रवौ ततः क्षीरे वि-
निःसिपेत् । भिन्नपत्रं तु तत्कृत्वा तण्डु-
लीयाम्लयोर्द्रव्यैः ॥ भावयेदष्टयामं तदे-
वमर्चं विभुद्ध्यति ॥

કાળા અબ્રકને કાલસામાં નાખી અ-
ગ્નિને ધમવો. અબ્રક લાલ થયા પછી
તેને દૂધમાં નાખીને કારવું. પછી તેનાં
પડ જુદાં જુદાં કરી તાંદળગળના અને
લીંબુના રસથી આઠ પોહોરસુધી ભા-
વના દેવી એમ કરવાથી અબ્રક શુદ્ધ
થાય છે.

અબ્રકને મારવાનો વિધિ.

कृत्वा धान्याभ्रकं तच्च श्लोपयित्वा
मर्दयेत् । अर्कक्षीरैर्दिनं न्वल्ये चक्राकारं
च कारयेत् ॥ वेष्टयेदर्कपत्रैश्च सम्पग-
नपुटे पचेत् । पुनर्मर्चं पुनः पार्च्यं स-
प्तगारान्पुनः पुनः ॥ ततो वटजटाङ्ग-
शैस्तद्देह्यं पुटत्रयम् । क्षिपते नात्र स-
न्देहः प्रयोज्यं सर्वकर्मसु ॥ हृत्यं घृतं
घृताभ्रेण लोहपात्रे विपाचयेत् । घृतं
जीर्णं तदभ्रं तु सर्वयोगेषु योजयेत् ॥

નીચે લખ્યાપ્રમાણે ધાન્યાબ્રક કરી

તેને સુકાવીને ખરલમાં એક દિવસસુધી આકડાના છીરથી તેનું મર્દન કરવું. પછી તેની થેપલી કરી આકડાનાં પાંદડાંથી વીટીને સારી રીતે અગ્નિનો ગળપુટ દેવો. ગળપુટ કરી જતાં વળી તેમાંથી કાઢાઢી આકડાના છીરથી મર્દન કરી, થેપલી કરી આકડાનાં પાંદડાં વીટીને ગળપુટ દેવો. એમ વારે થીએ કરતાં સાત વાર થયા પછી વડની વડવાઇના ક્વાથથી ખરલમાં મર્દન કરી કરીને ત્રણ વાર અગ્નિનો ગળપુટ દેવો. આમ કરવાથી અશ્રક અવસ્થા મરી જાય છે. પછી લોહાના પાત્રમાં મરેલા અશ્રકના વજન જેટલું ધી નાખી તેમાં તે અશ્રકને પકાવવું, અશ્રકને એ સધળું ધી પચી જાય ત્યારે તેને સધળા પ્રયોગોમાં કામે લગાડવું.

ધાન્યાશ્રક કરવાનો વિધિ.

પાદાંશશાલિસંયુક્તમશ્રં વધ્વાય કમ્બલે । મિરામં સ્થાપયેન્નીરે તરિક્લં મર્દયેત્કરૈઃ ॥ કમ્બલાદ્ગલિતં મૂર્ધ્ન ચાલુક્તાસદ્ગં ચ મદ્ ॥ તદ્ધાન્યાશ્રમિતિ મોક્તમન્નમારણસિદ્ધયે ॥

અશ્રકના વજનથી થોથા હિરસાના થોપા લઈ તેઓની સાથે અશ્રકને ધાખણામાં ખાંધી ત્રણ રાત સુધી પાણીમાં રાખી મુકવું. પછી પત્તરેલા અશ્રકને ક્વાથથી થોળી ધાખણમાંથી ગળવું. ધાખણામાંથી પડેલું રેતી જેવું જે સુકમ અશ્રક થાય તે ધાન્યાશ્રક સમજવું. એ ધાન્યાશ્રકને ઉપર કહેલી રીતે મારવું.

મારેલા અશ્રકના ગુણો.

અશ્રં કપાયં મધુરં સુરીતમાયુષ્કરં ધાતુવિવર્ધનં ચ । દન્યાત્રિદોષં વ્રણમેહકુષ્ઠં ક્ષીણોદરઅનિયવિપકૃર્મીશ્ચ ॥ રોગાન્ હન્તિ દ્રવયતિ વપુર્વાપ્યઘ્નિં વિધસે તારુણ્યાઘ્યં રમયતિ શ્વતં યોપિતાં તિલ્પમેવ ॥ દીર્ઘાયુષ્કાન્ જનયતિ સુતાન્ સિંહતુલ્યમભાવાન્ મુલ્યોર્મીતિં હરતિ મુતરાં સેવ્યમાનં મૃતાશ્રમ્ ॥

અશ્રક તુરું, મધુર, બહુ ટાકું, આયુષ્યને તથા ધાતુને વધારનાર અને ત્રિદોષ, ત્રણ, પ્રમેહ, કોષ, ખરલ, પેટની ગાંઠ, જેર તથા કૃમિને મટાડનાર છે, જે મારેલું અશ્રક નિરંતર સેવવામાં આવે તે રોગો ટળે છે, શરીર દૃઢ થાય છે. બીર્ધની વૃદ્ધિ થાય છે, નિત્ય જીવાનીથી ભરપૂર સો સ્ત્રીઓની સાથે રમણ થઈ શકે છે, લાંબા આયુષ્યવાળા તથા સિંહ-જેવા પરાક્રમી દીકરા આવે છે અને મૃત્યુનો ભય મટે છે.

અશુદ્ધ હરતાલના દોષો.

અશુદ્ધં તાલમાયુર્દક્ષમાસ્તમેદકૃદ્ । તાપસ્ફોટાદ્રસદ્દોષં કુરુતે તેન શોપયેન્ ॥ હરતાલ જે શુદ્ધ ન હોય તે આયુષ્યને હરે, તાપ ઉપજાવે, ફેડાલા ઉત્પન્ન કરે, અંગોનો સંકોચ કરે અને કફ, વાયુ તથા પ્રમેદને ઉત્પન્ન કરે છે મોટે હરતાલને શુદ્ધ કરવી જોઈએ.

હરતાલને શુદ્ધ કરવાનો વિધિ.

તાલકં કણનઃ કૃતા તર્ણ કાઙ્ગિતે પ્વેન્ ॥ દોન્દાપષ્ણેણ યામકં તતઃ કૃ-

પ્લાન્ડજદ્રવૈઃ ॥ તિલતૈલે પ્વેચામં યા-
મં ચ ત્રિફલાજલે । एवं यवे चतुर्थामं
પકં શુદ્ધયતિ તાલકમ્ ॥

હરતાલનો છુઠા કરી તે છુઠાને એક
પોહોરસુધી દોલાયંતથી ડાંછમાં ખા-
દવો. પછી એક પોહોરસુધી ઢાળાના
રસમાં, એક પોહોરસુધી તેલના તેલમાં
અને એક પોહોરસુધી હરડાં બેઢેડાં
તથા આમળાંના પાણીમાં ખાદવો. એવી
રીતે દોલાયંતમાં ચાર પોહોરસુધી પાકે
ત્યારે હરતાલ શુદ્ધ થાયછે.

હરતાલને મારવાનો વિધિ.

સદલં તાલકં શુદ્ધં પૌનર્નચરતેન દ્વા
સ્ત્વે વિમર્દયેદેકં દિનં પચાદ્વિષોપયેત્ ॥
તતઃ પુનર્નવાસારૈઃ સ્થાલ્યામર્થં પ્રપૂરયે-
ત્ ॥ તત્ર તદ્દોલકં ધૃત્વા પુનસ્તેનેષ પૂર-
યેત્ ॥ આકર્ણં પિટ્તં તસ્ય પિધાનંધાર-
યેન્મુલે । સ્થાલીં ચુલ્યાં સમારોપ્ય ક્ર-
માદ્વિં વિપર્થયેત્ ॥ દિનાન્વન્તરશ્-
ન્પાનિ પચ્ચ વર્ઙિ પ્રદાપયેત્ । एवं ત-
ન્નિયતે તાલં માત્રા તસ્યૈકરક્તિકા ॥
અનુપાનાન્યનેકાનિ યથા યોગ્યં પ્રયો-
જયેત્ ॥

શુદ્ધ કરેલી પર્નાવાળી હરતાલને એક
દિવસસુધી ખરણમાં સાટાડીના રસથી
વાટીને સુકાવવી. પછી એક ઢાંઢલી લઈ
તેના અર્ધ ભાગમાં સાટાડીનો ખાર ભરી
તે ઉપર હરતાલનો ગોળો ઝુટી તે ઢાંઢ-
લીને પાછી ખાંસુધી સાટાડીના ખા-
રથી ભરીને મોઢોડા ઉપર ઢાંઢણું ઢાંટી
દેવું. એ ઢાંઢલીને ચુતે ચણવીને અનુ-

કમથી અગ્નિને વધારતો જવો. અખંડ
પાંચ અહોરાત્રસુધી એ પ્રમાણે અગ્નિ
દેવાથી હરતાલ મરી જાયછે. હરતાલની
માત્રા એક રતીભારની કરવી અને તેમાં
યોગ્યતા વિચારીને અનેક અનુપાનોનો
ઉપયોગ કરવો.

મારેલી શુદ્ધ હરતાલના ગુણો.

हरितालं कटु स्निग्धं कपायीर्णं हरे-
द्विषम् । कण्डुकुष्ठास्यरोगास्तकफपित्तक-
चम्रणान् ॥

जन्यच्च ।

તાલકં હરતે રોગાન્ કુષ્ઠમ્ત્યુજ્વરા-
પદમ્ । ગોપિતં કુરુતે કાન્તિં વીર્યવૃદ્ધિં
તથાપુષપ્ ॥

હરતાલ તીળી, સ્નિગ્ધ, તુરી, ગરમ
અને ઝેર, યળ, ડાઢ, મોઢોડાના શેગ,
લોહીનો બીગાડ, કફ, પિત્ત, ખરાબ
કેશ અને મણુને મટાડનાર છે. વળી
પણ કહ્યું છે કે “શોધેલી હરતાલ શે-
ગોને ટાળેછે, ડાઢને મૃત્યુને તથા જ્વરને
મટાડે, કાંતિને સારી કરે, વીર્યને વધારે,
અને આયુષ્યને લાંબું કરેછે.”

અશુદ્ધ મણુશીલના દોષ.

તાલકસ્યૈવ યેદોઽસ્તિ મનોશુભૌ ત-
દન્તરમ્ । તાલકં તત્તિપીતં સ્પાદ્ધવેદ્ર-
ક્તા મનઃશિલા ॥ મનઃશિલા મન્દવર્ણ-
કરોતિ જન્તું ધ્રુવં શોધનમન્તરેણ ।
મલસ્ય વર્ચઃ ક્લિલ મૂત્રરોષં સશર્કરં ક-
ચ્છગદં ચ કુર્વાત્

મણુશીલ એ, હરતાલનોજ એક છે
પણ બુદ્ધાઇ એટલી છે કે હરતાલ બંધ

પીળી થાય અને મણુશીલ રાતું થાયછે. મણુશીલને જે શુદ્ધ કરેલ ન હોય તો તે પ્રાણીના બળને મંદ કરે, મળબદ્ધ કરે, મૂત્રને રોકે અને સાકરવાણું કૃત્યનું દરદ ઉત્પન્ન કરે છે.

મણુશીલને શુદ્ધ કરવાનો વિધિ.

પચેત્ જ્યહમજામૂત્રેદોલાયન્ને મનઃશિલામ્ । ભાવયેત્સત્તથા પિત્તેરજાવાઃ સા વિશુદ્ધયતિ ॥

મણુશીલને ત્રણ દિવસસુધી ઢાલાયંત્રમાં બકરીના મૂત્રની અંદર પકાવવું અને પછી તેને બકરીના પિત્તાથી સાત વાર ભાવના દેવી એટલે મણુશીલ શુદ્ધ થાય છે.

શુદ્ધ કરેલા મણુશીલના ગુણો.

મનઃશિલા છુર્સ્વર્ણા સરોણા લેક્ષની કદુઃ । તિક્તા સ્નિગ્ધા વિપશ્વાસકાસ-મૂતકફાસનુત્ ॥

મણુશીલ ભારે, વર્ણને સારો કરનાર, હસ્ત ઉતારનાર, ગરમ, મળોને ખોતરી કાઢાડનાર, તીખું, કડવું, સ્નિગ્ધ અને ઝેર, આસ, ઉપરસ, ઓઠ, કદ અને લોહીના બીગાડને મટાડનાર છે.

કલખાપરીયાને શુદ્ધ કરવાનો વિધિ.

અથ સર્પરસ્તુત્પમેદક્ષણ શોધનવિધિઃ ।

નરમૂત્રે ચ ગોમૂત્રે સપ્તાર્દ રસકં પચેત્ । દોલાયત્રેણ શુદ્ધઃ સ્યાત્તતઃ કાર્ય-યોજયેત્ ॥

કલખાપરીયા (ગેરચુથુની જાતને) ઢાલાયંત્રથી સાત દિવસસુધી માણુસના મૂત્રમાં અને સાત દિવસસુધી ગાયના

મૂત્રમાં બાફવો એટલે કલખાપરીયા શુદ્ધ થાય છે. શુદ્ધ કર્યા પછી તેનો કિ. યાઓમાં ઉપયોગ કરવો.

શુદ્ધ કરેલા કલખાપરીયાના ગુણો.

સર્પરં કદુકં ક્ષારં કપાયં વામકં લઘુ । લેક્ષનં મેદનં શીર્તં ચક્ષુર્પ્યં કફપિત્તહૃત્ ॥ વિપાશ્મકુક્ષુકળ્હનાં નાશનં પરમં મતમ્ ॥

કલખાપરીયા તીખો, ખાશ, તુરો, વમન કરાવનાર, હલકો, મળોને ખોતરનાર, હસ્ત લગાડનાર, ટાઢો, નેત્રને હિતકારી, કદને તથા પિત્તને હરનાર, અને ઝેર, પથરી, ઓઠ તથા ચળ એઓનો અત્યંત નાશ કરનાર છે.

સઘળા ઉપરસોને શુદ્ધ કરવાનો સાધારણ વિધિ.

સૂર્યાવર્તો વજ્રકન્દઃ કદલીદેવદા-લિકા । શિષુઃ કોશાતકી વન્ધ્યા કાક-માચી ચ ચાલકમ્ ॥ ઇપામેકરસેનૈવ ત્રિસારૈર્લવગૈઃ સહ ભાવયેદ્મલ્લવર્ગેન્થ દિનમેકં પ્રયત્નતઃ ॥ તતઃ પષેષ તદ્વા-વૈદોલાયન્ને દિનં સુપીઃ । એવં શુદ્ધ-ન્તિ તે સર્વે પ્રોક્તા ઉપરસા હિ યે ॥

લીલો લાંગરો, કડવું સૂરણ, કેળ, કુ-કડવેલ, સરગવો, કડવી થીસોડી, પાંઝણી કટાળી, પીલુડી અને વાળો એઓઆના એકનો રસ, જવખાર, ટંકણખાર, સા-જખાર, પંચલવણ અને ખાટા પદાર્થોનો રસ, એમાં એક દિવસસુધી પ્રયત્નથી ઉપરસોને પકાવવા અને પછી ઢાલાયંત્રમાં એક દિવસસુધી ઉપર કહેલા પદા-

યોના રસમાં ખાદ્યા એટલે સધળા ઉપ-
રસો શુદ્ધ થાયછે.

અમુક ઉપરસોને શુદ્ધ કરવાનો
વિશેષ પ્રકાર.

કક્કુટું ગૈરિકં શઙ્ગઃ કાસીસં ટ્કુળં
તથા । નીલાઝનં શુક્તિખેદાઃ છુલ્લકાઃ
સવરાટકાઃ ॥ જમ્બીરચારિણા સ્વિન્નાઃ
ક્ષાલિતાઃ કોણચારિણા । શુદ્ધિમાયા-
ન્યમી ચોડ્યા મિષમિષ્યોંગસિદ્ધયે ॥
एवं शोधितामासुपरसानां दृश्यगुणा शु-
ण्मन्ये द्रष्टव्याः ।

પીળીઆ, ગેરિક, શંખ, હીરાકસી, ટં-
કણખાર, સુરમે, છીપની જાતો, શંખલાં
અને ઢાડીઆને લીંછુના રસમાં ખાદી
બરા હતા પાણીથી ઘોઈ નાખવામાં
આવે એટલે તેઓ શુદ્ધ થાયછે. વૈદ્યોએ
શુદ્ધ કરેલા એ પદાર્થોને ઉપયોગમાં લેવા.

શોધેલા ઉપરસોમાં જે જુદા જુદા
શુદ્ધો છે તેઓ આગળ કહેલા શુદ્ધ-
કરણમાંથી જોઈ લેવા.

અથ રત્નાનાં શોધનમા- રણુવિધી.

અશુદ્ધ હીરાના દોષ.

અશુદ્ધ કહેતે વજ્રં કુટું પાર્શ્વવ્યયાં
તથા । પાણ્ડુતાં પદ્મરત્નં ચ તસ્માત્ સં-
શોધ્ય મારયેત્ ॥

અશુદ્ધ હીરાં દાઢને, પડખાની બ્ય-
યાને, પાંડુરોગને અને પાંગળાપણને

કરેછે એટલા માટે હીરાને શુદ્ધ કરીને
મારવો જોઈએ.

હીરાને શુદ્ધ કરવાનો પ્રકાર.

કુલત્થકોદ્રવકાયે દોલાયન્ને વિપા-
ચયેત્ । વ્યાઘ્રીકન્દમતં વજ્રં ત્રિદિનં ત-
દ્વિશુદ્ધયતિ ॥

વ્યાઘ્રી કળ્પકારિકા ।

હીરાને ભોરીંગણીના કંદમાં નાખી
દોલાયનમાં કળથીના અને ઢાઢરાના
કવાથમાં ત્રણ દિવસ સુધી ખાદવો એટલે
હીરા શુદ્ધ થાયછે.

હીરાને શુદ્ધ કરવાનો બીજો વિધિ.

શ્વેત્કાદિ શુભે વજ્રં વ્યાઘ્રીકન્દોદરે
સિપેત્ । માહિષીવિષ્ટયા લિપ્ત્વા કારી-
પાત્રી વિપાચયેત્ । ત્રિયામાયાં ચતુર્પા-
મં પામિન્યન્તેઽશ્વમૂત્રકે । સેચયેત્વાચ-
યેદેશં સમરાત્રેણ શુદ્ધયતિ ॥

શુભ દિવસે હીરાને ભોરીંગણીના
કંદમાં નાખી ભેસના છાણું લેપન કરી
રાતના ચાર પોહોર સુધી અડાયાના અ-
ગ્નિમાં પકાવવો અને સવારે ઘોડાના મૂ-
ત્રમાં ઢારવો. એવી રીતે વારંવાર સાત
રાત સુધી કરવાથી હીરા શુદ્ધ થાયછે.

હીરાને મારવાનો વિધિ.

દિત્તુસૈન્ધવસંયુક્તે સિપેત્કાયે કુલ-
ત્થજે । તપ્તં તપ્તં પુનર્વજ્રં ભવેદ્રસ્ય ત્રિ-
સપ્તધા ॥

હીરાને તપાવી તપાવી હીંગ અને
સીંધાલુણથી સંયુક્ત કરેલા કળથીના
કવાથમાં નાખવો. એવી રીતે એકવીસ
વાર કરવાથી હીરા બરમશ્વ થઈ જાયછે.

હીરાને મારવાનો બીજો પ્રકાર.

મેષશ્વદ્વજાસ્થિર્મૃષ્ટામ્લવેતસમ્ ।
શશદન્તં સમં પિપ્પા વજ્રિસીરેણ ગોલ-
કમ્ ॥ કૃત્વા તન્મધ્યમં વજ્રં ધ્રિયતે
ધ્માતમેવ હિ ॥

ઘેટાનું શીંગડું, સર્પનું હાડકું, કાચ-
બાની પીક, અમ્લવેતસ નામનું લીંબું
અને સસલાના દાંતને સમ ભાગે લઈ
થોડના હીરામાં વાટી તેનો ગોળો બનાવી
તેની અંદર હીરાને યુક્તિ અગ્નિનો પુટ
ફેવો એટલે હીરા તરત મરી બચે.

મારેલા હીરાના ગુણો.

આયુઃ પુષ્ટિં ષલં વીર્યં વર્ણં સૌર્યં
કરોતિ ચ । સેવિતં સર્વરોગઘ્નં મૃતં વજ્રં
ન સંશયઃ ॥

મારેલા હીરાનું સેવન કરવામાં આવે
તો આયુષ્ય વધે, પુષ્ટિ થાય, બળની
તથા વીર્યની વૃદ્ધિ થાય, શરીરનો વર્ણ
સારો થાય, સુખ પ્રાપ્ત થાયછે અને સર્વ
રોગોનો નાશ થાય એમાં સંશય નથી.

સધળા રત્નોનો શોધનમારણ વિધિ
તથા ગુણ.

વજ્રવત્સર્વરવાનિ શોષયેન્મારચેત-
યા । શુદ્ધાનાં મારિતાનાં ચ તેષાં શ્વશુ
શુણાનપિ ॥ મળ્લો વીર્યતઃ સ્ત્રીતા મ-
ધુરાસ્તુવરા રસાદ્ । ચન્દ્રવ્યા લેસના-
ધાપિ સારકા વિપદારકાઃ ॥ ધારણાચે
તુ મદ્રલ્યા પ્રહરિદરા અપિ ॥

ઉપરનાં શોષનમારણવિધિચિન્ત્યઃ ।
સધળાં રત્નોને હીરાની પેઠે શુદ્ધ

કરીને મારેલાં રત્નોના ગુણો કહું છું તે
સાંભળો. રત્નો (મલ્લિઓ) શીતવીર્ય-
વાળાં, મધુર, રસમાં દુરાં, નેત્રને હિત-
કારી, મળોને ઉપેકાર, દસ્ત ઉતાર-
નાર અને ઝેરનું હરણ કરનાર છે. ર-
ત્નોને પેદેરવાથી પણ મંગલ થાયછે, મ-
હતી પીડાઓ મટેછે અને નજરભાવ
લાગતો નથી.

ઉપરનો શોધવાનો
તથા મારવાનો પ્રકાર
વિચારી લેવો.

અથ વિષાણું શોધનવિધિ.

વજ્રનાગનું સ્વરૂપ.

સિન્દુવારસદ્કૃપત્રો વત્સનાભ્યાક્ર-
તિસ્તથા । યત્પાર્થેન તરોષ્ટ્રદિર્વત્સના-
મઃ સ માપિતઃ ॥

નગડના જેવાં પાંદડાંવાળો, વાજ-
ડાની નાલિના જેવા આકારવાળો અને
જેને પડખે બીજા કાંઈ ઝાડની વૃદ્ધિ
યતી નથી તે વજ્રનાગ કહેવાય છે.

ઝેરને શુદ્ધ કરવાનો વિધિ.

ગોમૂત્રે ત્રિદિનં સ્થાપ્યં વિષં ભેન
વિશુદ્ધયતિ । રક્તાર્પણત્યાક્રતે તથા પાર્ષ
ચ વાસસિ ॥ એ ગુણા ગરલે પ્રોક્તાસ્તે-
સ્પર્શના વિશોષનાદ્ । તસ્માદિપં મયોગં
તુ શોષયિતા મયોનયન્ ॥

ઝેરને ત્રણ દિવસ સુધી ગોમૂત્રમાં
રાખવું અને પછી સતી રાત્રના તેલથી

બીજાંવેલા કપડામાં રાખવું તેથી ઝેર શુદ્ધ થાય છે. ઝેરમાં જે ગુણો છે તેઓ શુદ્ધ કરવાથી ન્યૂન થાય છે. એટલા- માટે ઝેરને શુદ્ધ કર્યા પછી તેનો ઔષ- ધોમાં ઉપયોગ કરવો.

ઝેરના ગુણો.

વિપં પ્રાણહરં મોક્તં વ્યવાયિ ચ વિ- કાસિ ચ । આગ્નેયં વાતકફહૃત્ યોગ- વાહિ મદાવહમ્ ॥

વ્યવાયિ સકલકાયગુણલ્યાપનપૂર્વકપાકન- મનશીલમ્ વિકાસિ ઓજ.શોષણપૂર્વકસન્ધિ- વન્ધશિથિલીકરણશીલમ્ । આગ્નેયમ્ અધિ- કાઞ્મયંશમ્ । યોગવાહિ સક્તિગુણગ્રાહકમ્ । મદાવહં તમોગુણપ્રાધાન્યેન શુદ્ધિવિધ્વંસકમ્ ।

તદેવ શુક્તિયુક્તં તુ માણદાયિ રસા- યનમ્ । યોગવાહિ પરં વાતશ્લેષ્મજિત્સ- મ્પિપાતહૃત્ ॥

ઝેર પ્રાણને હરનાર, આખા શરીર- માં પ્રથમ વ્યાપીને પછી પાકનાર, ઝા- બવું શોષણ કરીને સાંધાઓના બંધને શિથિલ કરનાર, અગ્નિના અધિક અંશ- વાળું, વાયુને તથા કફને હરનાર, સંસર્ગ પદાર્થોના ગુણોને ઘટ્ટણ કરનાર અને પોતામાં તમોગુણની પ્રધાનતા હોવાથી શુદ્ધિનો નાશ કરનાર છે. એજ ઝેર જે શુક્તિપૂર્વક પાકામાં આવે તો જીવન આપે, જરાને તથા મરણને ટાળે, સંસર્ગ પદાર્થોના ગુણોનું અત્યંત ઘટ્ટણ કરે, વાયુને તથા કફને જીતે અને સ- મ્પિપાતને મટાડે છે.

ઉપવિષોનું નિરૂપણ.

અર્કહીરં સુદીપ્તીરં લાંગલી કરવી-

રકઃ । મુઝાહિષેનો ધત્તરઃ સત્તોપવિપ- જાતયઃ ॥

एतेषां शोषनं चिन्त्यं गुणास्तत्र तत्र द्रष्टव्याः ।

આકડાનું છીર, ચોરડું છીર, કલ- ગારી, કણેર, ચણાડી, અડીણ, અને ધંતુરો એ સાત ઉપવિષોની ભતિ છે. એઓને શુદ્ધ કરવાનો પ્રકાર વિચારી લેવો અને તેઓના ગુણો તે પ્રકરણોમાં- થી જોઈ લેવા.

પદાર્થોમાં ગુણો રહેવાનો અવધિ.

ગુણહીનં भवेद्दर्पादूर्ध्वं तद्रूपमौषधम् । मासद्रपात् तथा चूर्णं लभते हीनवीर्य- ताम् ॥ हीनतं शुटिकालेहौ लभेते व- त्सरं यदि । हीनाः स्युर्घृततैलाद्याश्चतुर्मा- साधिका स्तथा ॥

घृततैलाद्या इति योगविशेषणम् । चतु- र्मासाधिकाः वत्सरादुपरि चत्वारो मासा अ- धिका येषु ते । घृततैलयोर्विशेषमाह । तन्त्रान्तरे ।

घृतमब्दात्परं पक्वं हीनवीर्यसमाशु- यात् । तैलं पक्वपक्वं च चिरस्थायि शु- णાધિકમ્ ॥

તદપિ ષોડશમાસામ્યન્તરિતં પક્વં તૈલં ગુણાધિકં ચોદ્યમ્ ॥

औषध्यो लघुपाकाः स्युर्निर्वीर्या व- त्सरात्परम् ।

औषध्यो घान्यादयः लघुपाकाः क्षीम- पाका निर्वीर्याः स्युः ।

ગુરાણાઃ સ્યુર્નિર્બીર્યુક્તા આસવો ધા- તવો રસાઃ ॥

ઔષધ તેવાને તેવા રૂપવાણું હોય તોપણ એક વર્ષ પછી ગુણરહિત થઇ જાય છે. ચૂર્ણ બે મહિના પછી ઝાઝી શક્તિવાળું થઈ જાય છે. ગોળી અને અવલેહ એક વર્ષ પછી શક્તિરહિત થઇ જાય છે. ધી અને તેલ આદિ પદાર્થો સોળ મહિના પછી શક્તિ રહિત થઇ જાય છે. ધી તથા તેલના વિશેષવિષે બીજા ગ્રંથમાં લખ્યું છે કે, “પાકું ધી એક વર્ષ પછી શક્તિરહિત થઇ જાય છે અને તેલ તો પાકું હોય કે કાચું હોય પણ લાંબા કાળસુધી અવિચળ અને અધિક ગુણોવાળું રહે છે.” આ વચનનો અભિપ્રાય એમ સમજવો કે પાકું તેલ પણ સોળ મહિનાસુધી અધિક ગુણવાળું રહે છે. તુરત પાકનારી ધાન્ય આદિ ઔષધીઓ એક વર્ષ પછી શક્તિરહિત થઈ જાય છે. આસન, ધાતુઓ અને રસ તો જેમ વધારે જુના થાય તેમ અધિક ગુણવાળા થાય છે.

સ્નેહપાન વિધિ.

સ્નેહપાન કરવાનો વિધિ.

સૌંદર્યહર્ષિષઃ પ્રોક્તો ધૃતતૈલં વસા તથા । મજ્જા ચ તં પિવેન્મર્ત્યઃ કિચ્ચિદ્ભ્યુદિતે રસૌ ॥ સ્વાવરો જઙ્ગમચ્ચંદ્રિયોનિઃ સ્નેહ ઇચ્છયતે । તિલતૈલં સ્થાવરેષુ જઙ્ગમેષુ ધૃતં વરમ્ ॥ દ્વાભ્યાં ત્રિભિશ્ચતુર્ભિર્વા યમકસ્તિઘ્નતો મહાન્ ।

અસાધ્યમર્થઃ ।

દ્વાભ્યાં સ્નેહાભ્યાં ધૃતતૈલાભ્યાં યમકારણઃ

સ્નેહઃ સ્વાત્ । ત્રિભિઃ સ્નેહૈઃ ધૃતતૈલવત્સારૂપૈ-
સ્તિવૃત્તાસ્ત્યઃ સ્વાત્ । ચતુર્ભિર્ધૃતતૈલવત્સામજ્ઞા-
મિર્મહાન્મહાસ્નેહઃ સ્યાદિત્યર્થઃ ।

પિવેત્ જ્યહં ચતુરહં પચ્ચાહં પઢહાનિ વા ॥

મૃદુમધ્યકૂરકોષાપેક્ષયા જ્યહં ચતુરહં પચ્ચાહં પઢહાનિ ચેતિ ॥ યદુક્તમ્ ।

મૃદુકોષ્ટસિદ્ધિરાત્રેણ સ્તિગ્ધં સ્નેહોપસે-
વયા । મધ્યકોષ્ટમર્ત્તુર્ધિશ્ચ દિવસૈઃ સ્તિ-
શ્ચતિ ધ્રુવમ્ ॥ પચ્ચાભિર્વાથ પઢ્મિર્વા
દિનૈઃ કૂરો વિશુદ્ધયતિ । સત્તરાત્રાત્પરં
સ્નેહઃ સાત્મી ભવતિ સેવિતઃ ॥

મૃદુમધ્યકૂરકોષ્ઠાનાં સર્વેષાં સત્તરાત્રાત્પરં
સાત્મીભવતિ । ચાતાનુલોમ્યશ્લિદ્ધિસિકોષ્ટશુ-
દ્ધિમૃદુભિઃકાઠતાસ્યચનાઠલાઘવધાતુ-
શ્લિદ્ધિનિર્દાઢ્યેનિર્જેરતાવલ્લર્ણકારી ભવતિ ।
નતુ મક્ષદ્વેપન્નાન્યાદીન્ કરોતિ ।

દોષકાલવયોચક્ષિત્વલાન્યાલોક્ય યોજ-
યેત્ । હીનાં ચ મધ્યમાં જ્યેષ્ઠાં માત્રાં સ્ને-
હસ્ય વુદિમાન્ ॥ અમાપ્રયા તથાડકાલે
ચિધ્યાદારવિદારતઃ । સ્નેહઃ કરોતિ
શોથાશ્નસ્તન્દ્રાનિદ્રાવિસંજ્ઞતાઃ ॥ દેવા
દૌતાદયે માત્રા સ્નેહસ્યેકપલોન્મિતા । . .
મધ્યમાય ત્રિકર્પા સ્વાજ્ઞપન્યાય દિકા-
પિકી ॥

મધ્યમાય મધ્યમાત્રયે જવન્યાય હીનાત્રયે ।

અથવા સ્નેહમાત્રાઃ સ્પુસ્તિસ્રોડન્યાઃ
સર્વસમ્મતાઃ । અહોરાત્રેણ મદતી જીર્ણ-
ત્વદ્ધિ તુ મધ્યમા ॥ જીર્ણત્વત્પા દિના-
ર્ષેન સા વિદ્યેયા મુસ્તાવદા ।

અર્થમર્થઃ ।

याहोरात्रेण जीर्यति सा मात्रा महती ।
एवं मध्यमा कनिष्ठा च ज्ञेया ।

अल्पा स्याद्दीपनी वृष्या स्वल्पदोषे
प्रपूजिता ॥ मध्यमा स्नेहनी ज्ञेया बृंहणी
भ्रगहारिणी । ज्येष्ठा कुष्ठविपोन्मादग्र-
हापसारनाशिनी ॥

सुश्रुतः पुनरेवमाह ।

या मात्रा प्रथमे यामे गते जीर्यति
वासरे । सा मात्रा दीपयत्यग्निमल्पदोषे
च पूजिता ॥ या मात्रा वासरस्यार्धे
व्यतीते परिजीर्यति । सा वृष्या बृंहणी
च स्यान्मध्यदोषे प्रपूजिता ॥ या मात्रा
चरमे यामे स्थितेऽहः परिजीर्यति । सा
मात्रा स्नेहनी ज्ञेया बहुदोषेषु पूजिता ॥
केवलं पैत्तिके सर्पिर्वातिके लवणान्वि-
तम् । द्वेयं बहुकफे बह्विज्योपसारसम-
न्वितम् ॥ रुक्मक्षतविपार्श्वानां वातपित्त-
धिकारिणाम् । हीनमेधास्मृतीनां च स-
र्पिःपानं प्रशस्यते ॥ कुमिकोष्ठानिला-
विष्टाः प्रवृद्धकफमेदसः । पिवेषुस्तैलसा-
त्प्याश्र तैलं दाढ्यार्थिनस्तु ये ॥ व्या-
यामर्कपिताः शुष्करेतोरक्ता महारुजाः ।
शीतकाले दिवास्नेहमुष्णकाले पिवेन्नि-
शि ॥ वातपित्ताधिके रात्रौ वातश्लेष्मा-
धिके दिवा । नस्याभ्यञ्जनगण्डूपमूर्ध-
कर्णाक्षितर्पणे । तैलं घृतं वा युज्जीत
दृष्ट्वा दोषवलावलम् । घृते कोष्णं जलं
पेयं तैले शूलः प्रशस्यते ॥ वसामज्जे पि-
येन्मण्डमनुपानं सुप्तावहम् । स्नेहद्विपः
क्षिशून् दृष्ट्वा न सुकुमारान् कुशानपि ॥
वृष्णालकानुष्णकाले सह भक्तेन पाय-

येत् । सर्पिष्मती बहुतिला यवागूः स्व-
ल्पतण्डुला ॥ सुतोष्णा सेव्यमाना तु
सद्यः स्नेहनकारिणी । शर्कराचूर्णसंयुक्ते
दोहनस्ये घृते तु गाम् ॥ दुग्ध्वा क्षीरं
पिवेद्भूषः सद्यः स्नेहनमुत्तमम् । मिथ्या-
चाराद्बहुक्ता च यस्य स्नेहो न जीर्यति ॥
विष्टम्भ्य वापि जीर्येत वारिणोष्णेन वा-
मयेत् । स्नेहस्याजीर्णशङ्कायां पिवेदुष्णो-
दकं नरः ॥ तदोद्धारो भवेच्छुद्धो भक्तं
प्रतिरुचिस्तया । स्नेहेन पैत्तिकस्याग्नि-
र्यदा तीक्ष्णतरीकृतः ॥ तदास्योदीरये-
त्तृष्णां विपमां तस्य पाययेत् । शीतलं
पायसं तेन वृष्या तस्य प्रशाम्यति ॥
अजीर्णां वर्जयेत् स्नेहमुदरी तरुणज्वरी ।
दुर्बलोऽरोचकी स्थूलो मूर्च्छालो मेहपी-
डितः ॥ दत्तवस्तिर्विरिक्तश्च बान्तस्तृ-
ष्णाश्रमन्वितः । अकालप्रसवा नारी
दुर्दिने च विवर्जयेत् ॥ स्वेद्यसंशोध्यम-
घस्त्रीव्यायामासक्तचित्तकाः । दृढबाल-
कुशा रुसाः क्षीणास्त्राः क्षीणरेतसः ॥
वातार्त्तास्तिपिरार्ता ये तेषां स्नेहनमुत्त-
मम् । वातानुलोम्यदीप्ताऽग्निर्वर्चः स्नि-
ग्धमसंहतम् ॥ मृदुस्निग्धाद्रताऽम्लानिः
स्नेहद्वेषोऽयं लाघवम् । विमलेन्द्रियता
सम्यक् स्निग्धे रुक्ते विपर्ययः ॥ भक्त-
द्वेषो मुखस्ताचो गुदे दाहः प्रवाहिका ।
तन्द्रातीसारपाण्डुरतं भृशं स्निग्धस्य ल-
क्षणम् ॥ रुक्तस्य स्नेहनं स्नेहतिस्नि-
ग्धस्य रुक्षणम् । इषामाकचणकार्यं य-
त्क्रपिष्याकसक्तुभिः ॥ दीप्ताग्निः शुद्ध-
कोष्ठश्च शुष्णानुर्देहेन्द्रियः । निर्नरी बल-

વર્ણાશ્રયઃ સ્નેહસેવી ભવેન્નરઃ ॥ સ્નેહે
વ્યાયામસંશીતવેગાઘાતપ્રજાગરાન્ । દિ-
વાસ્વપ્નમભિપ્રયન્દિ ક્ષણાન્નં ચ વિવર્જયેત્ ॥

ધી, તેલ, ચરબી અને હાડકાની અં-
કરનો ચીકણો રસ એમ ચાર પ્રકારનો
સ્નેહ ઢેઢેવાય છે. માણસે સૂર્યનો કાંઈક
હૃદય થાય તે સમયે સ્નેહ પીવો જોઈએ.
સ્થાવર અને જંગમ એ બેમાંથી સ્નેહ
ઉત્પન્ન થાય છે. સ્થાવરથી થએલા સ્ને-
હમાં તલનું તેલ ઉત્તમ છે. અને જંગ-
મથી ઉત્પન્ન થએલા સ્નેહમાં ધી ઉત્ત-
મ છે. ધી અને તેલ એ બન્ને બેળાં થ-
વાથી ચમક નામનો સ્નેહ થાય છે. ધી, તેલ,
ચરબી અને હાડકાનો રસ એ ચાર
બેળાં થવાથી મહાસ્નેહ થાય છે. કોઠો
કામળ છે, મધ્યમ છે કે કૂર છે? તે ઉ-
પર ધ્યાન રાખી ત્રણ દિવસસુધી, ચાર
દિવસસુધી, પાંચ દિવસસુધી સ્નેહ પી-
વો કહ્યું છે કે, “કોમળ કોઠો ત્રણ દિવ-
સસુધી સ્નેહનું સેવન કરવાથી સ્તિગ્ધ
થાય છે, મધ્યમ કોઠો ચાર દિવસસુધી
સ્નેહનું સેવન કરવાથી સ્તિગ્ધ થાય છે
અને કૂર કોઠો પાંચ કે છ દિવસસુધી
સ્નેહનું સેવન કરવાથી શુદ્ધ થાય છે.”
કોઠો ગમે તેવો હોય પણ સધળાં માણ-
સોને સાત રાત પછી સ્નેહ શરીરને અ-
નુકૂળ થઈ જાય છે એટલે વાયુને સરખો
ચલાવે છે, અગ્નિને દીપ્ત કરે છે, કાકાને
શુદ્ધ કરે છે, અંગોને કોમળ તથા સ્તિગ્ધ

કરે છે, સ્વરને તથા વાણીને સારાં કરે
છે, શરીરમાં હલકાઈ કરે છે, પાતુની
પુષ્ટિ કરે છે, દાંતને દૃઢ કરે છે, જરાને
ટાળે છે, બળને વધારે છે અને શરીરનો
વર્ણ સારો કરે છે, પણ અન્ન ઉપર દે-
ષને કે ગ્લાનિ વગેરેને ઉત્પન્ન કરતો
નથી. દોષ, કાળ, અવસ્થા, અગ્નિ અને
બળ જોઈને પુષ્ટિમાન વૈદ્ય સ્નેહથી
ઓછી, મધ્યમ કે અધિક માત્રાનો ઉ-
પયોગ કરાવે. સ્નેહ અયોગ્ય માત્રાથી
અયોગ્ય આહાર વિહારથી શરીરમાં
સોજાને, અરચને, આલસ્યને, નિદ્રાને
તથા બાનરહિતપણાને ઉત્પન્ન કરે છે.
પ્રદીપ્ત અગ્નિવાળા માણસને સ્નેહની
ચાર રૂપીઆ ભાર માત્રા દેવી. મધ્યમ
અગ્નિવાળાને ત્રણ રૂપીઆભાર દેવી.
અને મંદ અગ્નિવાળાને બે રૂપીઆભાર
દેવી. અથવા સધળા વૈદ્યોએ સ્વીકારેલી
સ્નેહની બીજી ત્રણ માત્રાઓ છે તે એ
કે જે માત્રા એક અહારાને પચે તેને
મોટી સમજવી, આખે દિવસે પચે તેને
મધ્યમ સમજવી અને અરધે દિવસે
પચે તેને અલ્પ સમજવી. અલ્પ માત્રા
સુખદાયી છે. થોડા દોષવાળા માણસને
અલ્પ માત્રા જાહે સારી છે, અગ્નિને
દીપ્ત કરનાર છે અને મૈથુનશક્તિને વ-
ધારનાર છે. મધ્યમ માત્રા ચીકણ કર-
નારી છે, પુષ્ટિ આપનારી છે અને જ-
ાને મટાકનારી છે. મોટી માત્રા દાઢને,
ઉન્માદને, ઝોડને અને વાઇને મટાક-
નારી છે. આ વિષયમાં સુશ્રુત તો એમ

દેહે છે કે, “જે માત્રા પેહેલો પહેર જતાં પચી જાય તે માત્રા અગ્નિને દીપ્ત કરે છે અને થોડા દોષવાળાને વાસ્તે બહુ સારી છે. જે માત્રા બપોરે પચે તે માત્રા મૈથુનશક્તિને વધારનાર છે, પ્રુષ્ઠિ આપનારી છે અને મધ્યમ દોષવાળાને વાસ્તે સારી છે. જે માત્રા દિવસનો ત્રીજો પહેર જતાં પચી જાય તે માત્રા બહુ સ્તિગ્ધપણું કરનારી છે અને ઘણા દોષવાળાને વાસ્તે સારી છે. પિત્ત અધિક હોય તો એકલું ધી હેવું, વાયુ અધિક હોય તો લૂણસહિત ધી હેવું અને કફ ઝાઝા હોય તો ચીતશ, મુંઠ, મરી, પીપળ તથા ક્ષાર એ પદાર્થો સહિત ધી હેવું. રક્ત, ક્ષતથી પીડાએલા, ઝેરથી પીડાએલા, વાયુના કે પિત્તના વિકારવાળા અને જેઓની બુદ્ધિ તથા રમરણશક્તિ હીન થઇ ગઈ હોય એવાં માણસોને ધી પીવું બહુ ઉત્તમ છે. જેઓના કોઠામાં કૃમિ વધી ગયા હોય, વાયુનો ઉપદ્રવ થયો હોય, કફ કે મેદ વધી ગયાં હોય તથા જેઓને તેલ સહી રહ્યું હોય તથા શરીરના દૃઢપણાની ઇચ્છા હોય તેઓએ તેલ પીવું. કસરત કરવાથી કુળી યએલાઓએ, જેઓનાં વીર્ય તથા રૂધીર સુકાઈ ગયાં હોય તેઓએ અને મોટાં દરફવાળાઓએ સ્નેહપાન કરવું બેઠએ. શીતકાષમાં દિવસે અને ઉષ્ણકાષમાં રાતે સ્નેહપાન કરવું. વાયુનો તથા પિત્તનો વધારો થયો હોય તો રાતે અને વાયુ તથા કફનો વધારો થયો હોય

તો દિવસે સ્નેહપાન કરવું. નાકમાં ટીપાં નાખવાના કામમાં, ચોળવામાં, કાગળા કરવામાં, માથામાં કાનમાં કે આંખમાં ભરવામાં દોષોનું બલાબલ બેઠને તેલનો કે ધીનો ઉપયોગ કરવો. ધી ઉપર નવશેકું પાણી પીવું, તેલ ઉપર મગનો ક્વાથ પીવો અને ચરબી તથા હાડકાના રસની ઉપર ભાત રાંધ્યાનું રાખજેવું બહુ પાણી પીવું. સ્નેહપાન ઉપર એ અનુપાન હિતકારી છે. સ્નેહપાન ઉપર અશ્વિવાળાઓને, બાલકોને, વૃદ્ધોને, સુકુમાર શરીરવાળાઓને, કંબળાં શરીરવાળાઓને તથા ઉષ્ણકાષમાં જેઓને ઝાઝી તરસ લાગતી હોય તેઓને અત્રની સાથે સ્નેહપાન કરાવવું. ઝાઝા ધીવાળી, ઘણા તલવાળી, થોડાક ચોખ્ખાવાળી અને જરાક ઉનાથવાળી રાખનું રોવન કરવામાં આવે તો શરીર તુરત સ્તિગ્ધ થાય છે. રક્ત યએલો માણસ જે દોહવાના વાસણમાં સાકરના ખુરાસહિત ધી નાખી તેમાં ગાયને દોહીને તે કુદ પીએ તો તુરત ઉત્તમ રીતે શરીરમાં સ્તિગ્ધગણું થાય છે. જે માણસને અયોગ્ય આહાર વિહારનેલીધે અથવા ઘણાપણનેલીધે સ્નેહ પચે નહીં અથવા દસ્તાની કબજાથત કરીને પચે તે માણસને ઉના પાણીથી વમન કરાવવું. સ્નેહનું અછળું થવાની શંકા થાય તો માણસે ઉતું પાણી પીવું એટલે જોડકાર ચોખ્ખો આવે અને અત્ર ઉપર રૂચિ ઉત્પન્ન થાય. પિત્ત પ્રકૃતિ-

વાળા માણસનો અગ્નિ સ્નેહપાનથી બહુ તીક્ષ્ણ થઇને ઘણી તરસ લગાડે તો તેને ટાઢો દુધપાક પીવરાવવો એટલે તરસ શાંત થશે. અજીર્ણવાળાએ, ઉદરના રોગવાળાએ, તાજ તાવવાળાએ, દુબળા શરીરવાળાએ, અથ ઉપર અરૂચિવાળાએ, જાડા શરીરવાળાએ, ચૂર્જના સ્વભાવવાળાએ, પ્રમેહની પીડાવાળાએ, જને પીચકારી ભારી હોય તેણે, જેણે રેચ લીધો હોય તેણે, ઉલટી કરી હોય તેણે, તરસાએ, યોક્ષ્માએ અને જે સ્ત્રી સમયવગર જાણતી હોય તેણે સ્નેહપાન કરવું નહીં. જે દિવસે વાદળાંનો ધમધાર થયો હોય તે દિવસે પણ સ્નેહપાન કરવું નહીં. જ્યોત્તે આદ્ય દેવાની હોય તેઓને, જ્યોત્તે રેચ હઇને શુદ્ધ કરવાના હોય તેઓને, મલમાં સ્ત્રીઓમાં કે કસરતમાં જ્યોત્તેના ચિત્તને આસક્તિ હોય તેઓને, વાયુથી પીડાએલાઓને, તિમિરથી પીડાએલાઓને, વૃક્ષવોડાને, ખાલકોને, દુબળા થતા જતા હોય તેઓને, રૂક્ષ શરીરવાળાઓને, ક્ષીણ રૂધિરવાળાઓને, અને ક્ષીણ વીર્યવાળાઓને સ્નેહનની ક્રિયા કરવી ઉત્તમ છે. સારી રીતે સ્ત્રિય યથાની પરીક્ષા એ છે કે વાયુ સરખો ચાલવા લાગે, અગ્નિ દીપ્ત થાય, ઝાડો સ્ત્રિય તથા છુટો છુટો આવે, શરીર કામળ અને લીલું દેખાય, આંખો ન થાય, સ્નેહ ઉપર દ્રેષ થાય, શરીરમાં હલકાઇ થાય અને ઈન્દ્રિયો નિર્મળ થાય. રૂક્ષ માણસને ઉપર લ-

ખ્યાથી સઘળું હલકું હોય છે. જે માણસ બહુજ સ્ત્રિય થયેલ હોય તેનાં લક્ષણ એ છે કે તેને અજ ઉપર અરૂચિ થાય, લાર ઝરવા લાગે, શુદ્ધમાં બળતરા થાય, ઝાડો પાતળો વધો જાય, શરીરમાં આજંસ આવે, હગણ થાય અને શરીર ફીકું પડી જાય. રૂક્ષ માણસને સ્નેહપાનથી સ્ત્રિય કરવો જોઇએ અને સ્ત્રિય માણસને સામે આદિ ખવરાવીને, ચણા આદિ ખવરાવીને અને છાય, ખોળ તથા સાથવા આદિ ખવરાવીને રૂક્ષ કરવો જોઇએ. સ્નેહનું સેવન કરનાર માણસ જરૂરહિત થાય છે, બળથી તથા શાસ્ત્ર વર્ણથી સંપન્ન થાય છે, પ્રદીપ્ત અગ્નિવાળો થાય છે, શુદ્ધ ઠાઠાવાળો થાય છે, પુષ્ટ ધાતુવાળો થાય છે અને દૃઢ ઈન્દ્રિયોવાળો થાય છે. સ્નેહનું સેવન કરનારાએ કસરત કરવી નહીં, શીતમાં રહેવું નહીં, હાજતને રોકવી નહીં, ઉભમરો કરવો નહીં, દિવસે મુલું નહીં અને રૂક્ષ અથવા શરીરમાં ભારે પહું કરનાર અજ ખાવું નહીં.

પંચ કર્મોનાં નામ.

પ્રથમ વપર્મ પચાદિકશ્રાન્નવાસનમ્ ।
પ્રતાનિ પચ્ચ કર્માણિ નિષ્ક્રો નાવનં
તથા ॥

વપન, વિરેચન, અનુવાસન, નિરૂહ અને નાવન (નસ્થ) એ પંચ કર્મો કહેવાય છે.

वमनाधिकारः.

वमननो विधिः.

शरत्काले वसन्ते च ग्राह्यकाले च देहिनाम् । वमनं रेचनं चैव कारयेत्कुशलो भिषक् ॥ बलवन्तं कफव्याप्तं हृत्तासादिनिपीडितम् । तथा वमनसात्त्वं च धीरक्षितं च वामयेत् ॥ विपदोपे स्तन्यरोगे मन्देऽथौ श्लेष्मिन्नेऽर्धे । हृद्रोगे कुष्ठबीसर्पे मेहाजीर्णभ्रमेषु च ॥ विदारिकापक्षीकासश्वासपीनसद्विषु । अपस्सारे ज्वरोन्मादे तथा रक्तातिसारिषु ॥ नासाताल्वोष्ठपाकेषु कर्णस्त्रावेऽधिजिह्वके । गलशृण्व्यामतीसारे पित्तश्लेष्मिन्ने तथा ॥ मेदोगदेऽरुचौ चैव वमनं कारयेद् भिषक् ।

स्तन्यरोगे दुष्टदुग्धजनिते बालस्य रोगे ।

न वामनीयस्तिमिरी न गुल्मी मोदरी कृशः ॥ नातिवृद्धी गर्भिणी च न स्फुल्लो न क्षतातुरः । मदातो बालको रुक्शः क्षुधितश्च निरुहितः ॥ उदावर्त्यूर्ध्वरक्ती च दुर्लभः । केवलानिली । पाण्डुरोगी कृमिव्याप्तः पठनात् स्मरयातवान् ॥ एतेऽप्यजीर्णव्यधिता वाम्या ये विपपीडिताः । फलव्याप्ताश्च ते वाम्या मधुककायपानतः ॥

ऊर्ध्वरक्ती यस्य नासाक्षिकर्णत्वमार्गे रक्तं प्रवर्तते सः । भुक्तस्त्वक्कर्कशद्रव्यो दुर्लभः ।

सुकुमारं कृशं घालं वृद्धं भीरुं च वामयेत् । पाययित्वा यवार्गुं वा क्षीरतक्रदधीनि च ॥ असात्म्यैः श्लेष्मलभौ-

ज्यैर्दोषानुत्क्षेप्य देहिनाम् । स्निग्धस्निग्धाय वमनं दत्तं सम्यक् प्रवर्तते ॥ वमनेषु च सर्वेषु सैन्धवं मधुवाहितम् । वीभत्सं वमनं दद्याद्विपरीतं विरेचनम् ॥

वीभत्सम् अरुच्यं विपरीतम् रुच्यम् ।

काथ्यद्रव्यस्य कुडवं श्रपयित्वा जलाढके ॥ अर्धभागवशिष्टं च वमनेष्ववचारयेत् ॥ कायपाने नवप्रस्था वषेष्ठा मात्रा प्रकीर्तिता । मध्यमा पण्मिता प्रोक्ता त्रिप्रस्था च कनीयसी ॥ वमने च विरेके च तथा शोणितमोक्षणे । अर्धत्रयोदशपलं प्रस्थामाहुर्मनीषिणः ॥

अर्धत्रयोदशपालं सार्द्धपट्टकम् ।

कल्कचूर्णावलेहानां त्रिपलं मात्रयोत्तमम् । मध्यमं द्विपलं विद्यत्कनीयस्तु पलं भवेत् ॥ वमने चाष्टवेगाः स्फुः पित्तान्ता उत्तमास्तु ते । पञ्चवेगा मध्यमा वेगाश्चत्वारस्तवरे मताः ॥ कफं कटुकतीक्ष्णोष्णैः पित्तं स्वादुहिमैर्जयेत् । सस्वादुलवणाम्लोष्णैः संसृष्टं वायुना कफम् ॥ कृष्णां कटुफलसिन्धुं च कफे कोष्णजलं पिबेत् । पटोलवासानिन्ध्याधपित्ते शीतजलैः पिबेत् ॥

कटुफलं मयनफलम् ।

सश्लेष्म वातपीडायां ससीरं मदनं पिबेत् । अजीर्णे कोष्णपानीयं सिन्धुं पीत्वावमेत्सुधीः ॥

मदनं मयनफलम् ।

वमनं पाययित्वा तु जानुमात्रासने स्थितम् । कण्ठमेरुण्डनालेन स्पृशन्तं वामयेद्विषम् ॥ प्रसेको हृद्ग्रहः कोष्ठः क-

ઘૃદુર્જલિતે ધવેત્ । અતિવાન્તે ધવે-
ત્તૃષ્ણા હિઘોદારો વિસંજ્ઞતા ॥ જિહ્વા
નિઃસરણં ચાક્ષ્ણોર્ઘ્યાદ્યત્તિર્હનુસંહતિઃ ॥
રક્તજર્દિઃ પ્તીવનં ચ કષ્ઠપીઢા ચ જા-
યતે ॥

હનુસંહતિઃ હનુરમિલનમ્ ।

વમનસ્યાતિયોગે તુ મૃદુ કુર્પાદિરેચ-
નમ્ । વમનેન પ્રવિષ્ટાયાં જિહ્વાયાં કવ-
લગ્રહઃ ॥ ત્રિગ્યામ્લલવર્ણૈર્ધૃતકૈર્ધૃતશીર-
સસૈર્હૃતૈઃ ।

રસૈર્માસરસૈઃ ।

ફલાન્યમ્લાનિ સ્વાદેયુસ્તસ્ય ચા-
ન્યેઽપ્રતો નરાઃ ॥ નિઃસૃતાંતુ તિલદ્રા-
ક્ષાકલ્કલિપ્તાં મવેશયેત્ ।

નિઃસૃતાં જિહ્વામ્ ।

આઘ્રતેઽક્ષિણ ધૃતામ્યક્ટે પીઠનં ચ
ધનૈઃ ધનૈઃ ॥ હનુમોક્ષે સ્મૃતઃ સ્વેદો
નસ્યં ચ શ્લેષ્મવાતહૃત્ । રક્તપિત્તવિધા-
નેન રક્તપ્રીયમુપાચરેત્ ॥ ધાત્રીરસાજ્ઞ
નોશીરલાજાચન્દનવારિભિઃ । મન્ય
કૃતા પાયંપેષ સઘૃતં સૌદ્રશર્કરમ્ ॥
શામ્યત્યનેન તૃષ્ણાઘા રોગાઘ્ચર્દિસમુ-
દ્ભવાઃ । હૃત્કઠશિરસાં શુદ્ધિર્દોષામિત્
ચ લાયવમ્ ॥ કફપિત્તવિનાશશ્ચ સમ્પ-
ગ્વાન્તસ્ય લક્ષણમ્ । તતોઽપરાઘ્ને દીપ્તાપિ
સુદ્રપટ્ટિકાલિપિઃ ॥ હૃવૈશ્ચ જાઘ્રલસૈઃ
કૃતા યૂપં ચ મોજયેત્ । તન્દ્રા નિદ્રાસ્ય-
દૌર્ગન્ધ્યં કણૂં ચ ગ્રહ્ણીં વિપમ્ ॥ સુ-
વાન્તસ્ય ન પીઠાયૈ મવન્લયેતે કદાચન ।
અજીર્ણં શીતપાનીયં વ્યાયામં મૈથુનં
તથા ॥ સ્નેહામ્યઙ્ગં ચ રોપં ચ દિનમેકં
દ્વિતીસ્ત્યજેત્ ॥

પ્રવીણુ વૈધે શરદ્ઋતુમાં, વસંતઋ-
તુમાં અને વર્ષાઋતુમાં પ્રાણીઆને વ-
મન કરાવવું અને રશ દેવો. જે માણસ
ખજવાનુ હોય, કફથી વ્યાધિ હોય, દ-
શાસ આદિ દરદોથી પીડાએલો હોય,
ધીર ચિત્તવાળો હોય અને જેની પ્રકૃ-
તિને વમન અનુકૂળ હોય એના માણુ-
સને વમન કરાવવું. ઝેરના દોષવાળાને,
દુષ્ટદંધથી થએલા રોગવાળા ખાસકરે, મંદ
અગ્નિવાળાને, શ્વાવાળાને, અર્ધુદ ના-
મની ગાંઠવાળાને, છાતીના દરદવાળાને,
કષ્ટવાળાને, રતવાવાળાને, પ્રમેહવાળાને
અશ્વર્ણુવાળાને, શ્રમવાળાને, વિદારિકા
નામના રોગવાળાને, મંદમાસની ખરતી-
ગર ગાંઠવાળાને, ઉધરસવાળાને, શ્વાસ-
વાળાને, સળીખમવાળાને, વધરાજવા-
ળાને, વાઘવાળાને, જ્વરસંબંધી ઉન્મા-
દવાળાને, લોહીઆળા વેહેતા ઝાડાવા-
ળાને, જેનાં નાક તાળવું કે ઢોઢ પાઠ્યા
હોય તેને, કાનમાંથી પર નીકળતું હોય
તેને, છાત ઉપર પર મડેલ હોય તેને,
ગલશુંડી નામના તાળવાળા રોગવાળાને,
અતીસારવાળાને, પિત્ત કે કફના રોગ-
વાળાને, મેદના રોગવાળાને અને અગ્નિ-
ચિવાળાને વૈધે વમન કરાવવું. તિમિર-
વાળો, ગોઠાવાળો, ઉદરના રોગવાળો,
શરીરમાં દુખાળો, અત્યંત વૃદ્ધ, ગર્ભવાળી
સ્ત્રી, બાડાં શરીરવાળો, ક્ષતથી આતુર
થએલો, મદથી પીડાએલો, ખાસકરે, રક્ત,
બૃષ્ણો, જેને પીયકારી મારી હોય તે,
ઉદાવર્ત રોગવાળો, જેના નાકમાંથી કા-

નમાંથી આંખમાંથી અને મોહોડામાંથી લોહી નીકળતું હોય તે, જણે રક્ષ અને કઠણ પદાર્થો ખાધા હોય તે, કેવળ વાયુવાળો, પાંદુરોગવાળો, પેટમાં કૃમિ-જોથી વ્યાપ્ત થએલો અને શલુવાથી જનો સ્વર ગેસી ગયો હોય એવાને વમન કરાવવું નહીં. એવા પણ જો અજીર્ણથી વ્યથા પામ્યા હોય કે ઝેરથી પીડાયા હોય તો તેઓને પણ વમન કરાવવું. જેઓ કફથી વ્યાપ્ત થયા હોય તેઓને મધ નાખેલો કવાય પાછને વમન કરાવવું. જે માણસ મુકુમાર, ચરીરમાં દુબળો, બાલક, વૃદ્ધ કે બીકણ હોય તેને વમન કરાવવું હોય તો પ્રથમ તેની પ્રકૃતિને મળતાં ન આવે એવાં કફકારી ભોજનોથી દોષોને પ્રદુષિત કરી રાખ પાછને અથવા દૂધ, છાશ અને દહી પાછને વમન કરાવવું. સ્તિગ્ધ ક-રેલા અને અસિની બાફ દીધેલા માણસને વમનનો ઉપાય દેવામાં આવે તો સારી રીતે વમન થાય છે. સર્વ પ્રકારનાં વમનોમાં સિંધાલુ અથવા મધ દેવાથી અનુકૂલ પડે છે. વમનનું ઔષધ મુગ ચડે એવું ફેલું અને રેચનું ઔષધ રચિકારક ફેલું. કવાય કરવાના પદાર્થ સોળ રૂપીઆભાર લઇ ખસે છપન રૂપીઆભાર પાણીમાં રાંધી અર્ધ અવશેષ રહેલો તે કવાય વમનને વારંતે દેવો. કવાય પીવામાં નવપ્રસ્થની માત્રા મોટી કેદેવાય છે, છ પ્રસ્થની માત્રા મધ્યમ કેદેવાય છે અને ત્રણ પ્રસ્થની

માત્રા અલ્પ કેદેવાય છે. વમનમાં, રેચમાં, અને લોહી કાઢાડવાના વિષયમાં પ્રસ્થ આવે ત્યાં છત્રીશ રૂપીઆભાર સમજવું એમ વિદ્વાનોએ કહ્યું છે. કલ્ક, ચૂર્ણ અને અવલેહ એવાની ખાર રૂપીઆભારની માત્રા ઉત્તમ છે, આઠ રૂપીઆભારની માત્રા મધ્યમ છે અને ચાર રૂપીઆભારની માત્રા અલ્પ છે. વમનમાં જને છેડે પિત્ત પડે એવા આઠ વેગ આવે તે ઉત્તમ સમજવા, છ વેગ આવે તે મધ્યમ સમજવા અને ચાર વેગ આવે તે કનિષ્ઠ સમજવા. તીખા, તીક્ષ્ણ અને ગરમ પદાર્થોથી કફને જીતવો, મીઠા અને ટાઢા પદાર્થોથી પિત્તને જીતવું, મીઠા ખારા ખાટા અને ગરમ પદાર્થોથી વાયુસંહિત કફને જીતવો. કફઉપર શીપળ મીઠાળ તથા સિંધાલુ જરા ગરમ પાણીથી પીવાં. પિત્તઉપર કડવી ધીસોડી અરકુસો તથા લીંબો ટાઢા પાણીથી પીવાં. કફસંહિત વાયુઉપર દૂધસંહિત મીઠાળ પીવું. અજીર્ણ હોય તો જરા ઉનું પાણી અને સિંધાલુ પીને વમન કરવું. વેદો દોગીને વમનનું ઔષધ પાછ ઉમકક જે-સાડી તેના ગળામાં તેના હાથથીજ એ-રડાનું નાળ નખાવીને વમન કરાવવું. જેવી જોછએ તેવી ઉલટી ન થાય તો મોહોડામાં પાણી આવે છે, છાતી બી-ડાય છે, મોટાં ધ્રામદાં થાય છે અને ચળ આવે છે. બહુ ઉલટી થાય તો ત-રચ લાગે છે, દેહકી આવે છે, જોડાકર

આવે છે, બેભાનપણું થઈ જાય છે, જીભ બાહાર નીકળી જાય છે, આંખના ડોળા બાહાર નીકળી જાય છે, મોહોડું ફાટુંને ફાટું રહે છે, વમનમાં લોહી નીકળે છે, થુકવામાં લોહી પડે છે અને ગળામાં પીડા થાય છે. વમનનો અતિયોગ થયો હોય તો થોડોક રેચ દેવો. વમન કરતાં જીભ અંદર પેસી ગઈ હોય તો સ્તિગ્ધ ખારા અને ખાટા રસોથી સંયુક્ત કરી ઘીના, દૂધના અને માંસના રસના હિતકારી કાળીઆ ભરાવવા અને તેની આગળ બીજાં માણસોએ ખાટાં ફળો ખાવાં. જીભ નીકળી પડી હોય તો જીભ ઉપર તલનો અને દ્રાખનો કલક ચોપડી તેને અંદર પેસાડવી. આંખના ડોળા નીકળી પડ્યા હોય તો ધી ચોપડીને ધીરે ધીરે આંખને દાખવી. મોહોડું ફાટું રહ્યું હોય તો શેક કરવો અને નાકમાં કદને તથા વાયુને હરનારાં ટીપાં નાખવાં. થુંકમાં લોહી પડતું હોય તો રક્તપિત્તની રીતિ પ્રમાણે ઉપચાર કરવા. આમળાં, રસવંતી, વાળો અને ચોખાની શાળ એઓને ચંદનનાં જલમાં બલેલીને થી, મધ તથા સાકરસહિત પાવામાં આવે તો ઉલટીથી ઉત્પન્ન થએલા તરશ આદિ રોગો શાંત થાય છે. દહથ, ગણું તથા માથું સાફ થઈ જાય, અગ્નિ પ્રદિપ્ત થાય, શરીરમાં હલકાઈ થાય અને કદનો તથા પિત્તનો નાશ થાય એ બધી બેઈએ તેવી ઉલટી થયાની પરીક્ષા છે. જો વોચ રીતે વમન થયું

હોય એવા પ્રદીપ્ત અગ્નિવાળા માણસને ખપોર પછી મગ, સાઠીચોખા અને રૂચિ ઉપજે એવાં જંગલી જનવરોનાં માંસ એઓને પાક કરીને તે રબડી પાવી. જો સારી રીતે ઉલટી થઈ હોય તેને નિદ્રા, આલસ્ય, મુખતું કંઠધપણું, ચળ, સંઘહણી અને ઝેર એઓ કદી પણ પીડા કરતાં નથી. સમજી માણસે વમન કર્યા પછી એક દિવસસુધી અજીર્ણ થાય એવું ખાતું નહીં, ટાકું પાણી પીવું નહીં, કસરત ફરવી નહીં, મૈથુન કરવું નહીં, શરીરે તેલ ચોળવું નહીં અને ક્રોધ કરવો નહીં.

इति वमनाधिकारः ।

વિરેચનવિધિ.

વિરેચનનો પ્રકાર.

स्निग्धस्निग्धाय वान्ताय दद्यात्सम्यग्-
ग्विरेचनम् । अवान्तस्य तथः सस्तो
ग्रहणीं छादयेत्कफः ॥ मन्दाग्निं गौरवं
कुर्याज्जनयेद्वा प्रवाहिकाम् । अथवा पाच-
नैरामं बलासं परिपाचयेत् ॥ ऋतौ वस-
न्ते शरदि देहशुद्धौ विरेचयेत् । अन्यद्वा-
त्ययिके कार्ये शोधनं शीलयेद्दुषः ॥

आत्ययिके प्राणसङ्कटे ।

પિત્તે વિરેચનં યુજ્યદાદામોઝૂતે ગદે
તથા । ઉદરે ચ તથાધ્માને કોષ્ટશુદ્ધૌ
વિશ્લેષતઃ ॥ દોષાઃ કદાચિત્કુપ્યન્તિ
જિતા લહનપાચનૈઃ । શોધનૈઃ શોધિતા

ये तु न तेषां पुनरुद्भवः ॥ बालो वृद्धो
भृशं स्निग्धः क्षतघ्नीणो भयान्वितः ।
श्रान्तस्तृपार्तः स्थूलश्च गर्भिणी च नव-
ज्वरी ॥ नवमसृता नारी च मन्दाग्निश्च
मदात्ययी । शल्यादितश्च रूक्षश्च न विरे-
च्या विजानता ॥ जीर्णज्वरी गरव्याप्तो
वातरक्ती भगन्दरी । अर्शःपाण्डुरग्रन्थि-
हृद्रोगारुचिपीडिताः ॥ योनिरोगप्रमेहा-
र्चो गुल्मग्रीहव्रणार्दितः । विद्रधिर्ज्वरि-
विस्फोटविपुचीकृष्टसंयुताः ॥ कर्णनासा-
शिरोवक्रगुदमेढ्रामयान्विताः । यकृच्छो-
यासिरोगार्त्ताः कृमिक्षारानिलादिताः ॥
शूलिनो मूत्रघातार्त्ता विरेकार्हा नरा
मताः । बहुपित्तो मृदुः शोको बहुश्ले-
ष्मा च मध्यमः ॥ बहुवातः क्रूरकोष्ठो
दुर्विरेच्यः स कथ्यते । मृद्वी मात्रा मृद्वी
कोष्ठे मध्यकोष्ठे च मध्यमा ॥ क्रूरे तीक्ष्णा
मता द्रव्यैर्मृदुमध्यमतीक्ष्णकैः । मृदुर्द्रा-
क्षापयश्चक्षुर्तैलैरपि विरिच्यते ॥ मध्य-
मस्त्रिष्टतात्तिकाराजवृत्तैर्विरिच्यते । क्रूरः
स्तुक्पयसा हेमक्षीरीदन्तीफलादिभिः ॥
चक्षुर्तैलम् । एरण्डतैलम् । राजवृत्तः ।
धनवहेरा हेमक्षीरी । शोकः । दन्तीफलम् ।
बृहदन्तीफलम् । जयपालेतिप्रसिद्धम् ।

मात्रोत्तमा विरेकस्य त्रिंशद्द्वेगैः क-
फान्तका । वेगैर्विंशतिभिर्भेद्या हीनोक्ता
दशवेगिका ॥ द्विपलं श्रेष्ठमाख्यातं मध्यमं
च पलं भवेत् । पलार्धं च कषायाणां
कनीयस्तु विरेचनम् ॥ कल्कमोदकचू-
र्णानां कर्प मध्याज्यलेहतः । कर्पद्रव्यं पलं
वापि वयोरोगाद्यपेक्षया ॥ पित्तोचरे

त्रिवृचूर्णं द्राक्षाकायादिभिः पिवेत् । त्रि-
फलाकाथगोमूत्रैः पिवेद्भयोपं कफादितः ॥
त्रिवृत्सैन्धवशुष्ठीनां चूर्णमम्लैः पिवेन्नरः ।
वातादितो विरेकाय जाङ्गलानां रसेन
वा ॥ एरण्डतैलं त्रिफलाकाथेन द्विगुणेन
वा । युक्तं पीतं पयोभिर्वा न विरेण
विरिच्यते ॥

शीघ्रमेव विरिच्यत इत्यर्थः ।

त्रिवृता कौटजं धीजं पिप्पली विश्व-
भेषजम् । समृद्धीकारसं शौद्रं वर्षाकाले
विरेचनम् ॥ त्रिवृदुरालभासुस्तर्करो-
दीच्यचन्दनम् । द्राक्षाम्बुना सयष्ट्याहं
शीतलं च घनाल्पये ॥

उदीर्घ्यं बाला घनाल्पये शरदि ।

पिप्पली नागरं सिन्धुं द्याम त्रिवृ-
चया सह । लिङ्गात् शौद्रेण शिशिरे व-
सन्ते च विरेचनम् ॥ त्रिवृता शर्करा
तुल्या ग्रीष्मकाले विरेचनम् । अभया
मरिचं शुष्ठी विद्वद्भामलकानि च ॥
पिप्पली पिप्पलीमूलं सफूपत्रं मुस्तमेय
च । एतानि समभागानि दन्ती तु त्रि-
गुणा भवेत् ॥ त्रिवृताष्टगुणा श्रेया पञ्च-
गुणा चात्र शर्करा । मधुना मोदकान्
कृत्वा कर्पमात्रान् प्रमाणतः ॥ एकैकं
भक्षयेत्प्रातः शीतं चानुपिपेज्जलम् । ताव-
द्विरिच्यते जन्तुर्यावदुष्णं न सेवेत् ॥
पानाहारविहारेषु भवेन्निर्यन्नः सदा ।
विषमज्वरसमंदाग्निपाण्डुकासभगन्दरान् ॥
पृष्ठपाश्वोरुजवनजङ्घोदररुजं जयेत् ।
स्नेहाभ्यङ्गं च रोपं च दिनमेकं सुधी-
स्त्यजेत् ॥ सततं शीलनादेव पलितानि

પ્રણાયેત્ । અમયા મોદકા શ્વેતે રસા-
યનવરાઃ સ્મૃતાઃ ॥

इति अभयादिमोदकः ।

પીતા વિરેચનં શીતજલૈઃ સંસિચ્ય
ચક્ષુષી । મુગન્ધિ કિષ્કિદાગ્રાય તા-
મ્મૂલં શીલયેદ્દુષઃ ॥ નિર્વાતલ્થો ન વે-
ગાંશ્ચ ધારયેન્ન શયીત ચ । શીતામ્બુ ન
સ્પૃશ્વેત્કાપિ કોણનીરં પિવેન્મુદુઃ ॥ વ-
લાસૌપયપિત્તાનિ વાયુર્વાન્તે યથા પ્ર-
જેત્ । રેકાત્તથા મલં પિત્તં મેપજં ચ કફો
પ્રજેત્ ॥ દુર્વિરિક્તસ્ય નામેસ્તુ સ્થબ્ધતા
કુક્ષિશૂલરુક્ । પુરીપવાતસદ્વશ્ચ કણ્ઠ
મળહલગૌરવમ્ ॥ વિદાદોઽરુચિરાધ્માનં
ભ્રમશ્ચર્દિશ્ચ જાયતે । તં પુનઃ પાચનૈઃ
ક્ષેઢૈઃ પક્તા ક્ષિપ્તં તુ રેચયેત્ ॥ તેના-
સ્પોષદ્રવા યાન્તિ દીપ્તામ્નિર્લઘુતા ભવેત્ ॥

વિરેકસ્વાતિયોગેન મૂર્છાં ભ્રંશો ગુ-
દસ્ય ચ । શૂલં કફાતિયોગઃ સ્યાન્મા-
સધાવનસન્નિભમ્ ॥ મેદોનિર્મ જલાભા-
સં રક્તં ચાપિ વિરિચ્યતે । તસ્ય શી-
તામ્બુભિઃ સિવતા શરીરં તણ્ડુલામ્બુ-
ભિઃ ॥ મધુમિશ્રેસ્તથા શીતૈઃ કારયેદ્દમ-
નં મુદુ । સહકારત્ત્વચઃ કલ્કો દધ્ના
સૌવીરકેન વા ॥ પિપ્પા નામિમલેપેન
હન્ત્યતીસારમુલ્વણમ્ । સૌવીરં તુ યવૈ-
રામૈઃ પૈર્ઘૌ નિસ્તુપૈઃ કૃતૈઃ ॥

સૌવીરં સન્ધાનમ્ ।

અજાશીરં રસં ચાપિ વૈષ્કિરં હા-
રિણં તથા । શાલિભિઃ પષ્ટિકૈસ્તુલ્યૈર્મ-
મૂરૈર્વાપિ ભોજયેત્ ॥ ચર્ત્તિકાલાવચિ-
કિરકપિઝ્જલકતિતિરાઃ । ચક્રોરક્રક-

રાચાશ્ચ વિષ્કિરાઃ સમુદાહૃતાઃ ॥ ક-
પિઝ્જલ ઇતિ સ્થ્યાતો લોકે કપિશતિ-
તિરઃ ।

ક્રકરઃ । કરાટ ઇતિ લોકે । હરિણસ્તા-
મ્રવર્ણઃ સ્યાન્મૃગઃ ।

શીતૈઃ સંગ્રાહિભિર્દ્રવ્યૈઃ કુર્ણત્સંગ્રહણં
પિપ્પક્ ॥ લાઘવે મનસસ્તુષ્ટાવજુલોર્મ
ગતેઽનિલે । મુવિરિક્તં નરં જ્ઞાત્વા પા-
ચનં પાયયેન્નિશ્ચિ ॥ ઇન્દ્રિયાણાં વર્લ
બુદ્ધેઃ પ્રસાદો વદ્ધિવીક્ષિતા । પાતુસ્થૈર્ય
વયઃસ્થૈર્યં ભવેદ્રેચનસેવનાત્ ॥ પ્રવાતસે-
વાં શીતામ્બુક્લેહામ્પદ્મર્જાર્ણતામ્ ॥
વ્યાયામં યૈથુનં ચૈવ ન સંવેત વિરેચિ-
તઃ ॥ શાલિપટ્ટિકમુદ્ગાર્યૈર્ચવાયું ભોજયેત્
કૃતામ્ । જઙ્ગલવિષ્કિરાણાં વા રસૈઃ
શાલ્યોદનં દિવમ્ ॥ હરિણૈઃકુરુર્પર્ય-
ષાતાયુમ્ગમાપ્રકાઃ । રામીચઃ પૃપતથૈવ
જઙ્ગલાઃ શરભાદયઃ ॥

પ્રથમ ભાણસને સ્નેહપાન કરાવી
બાદ ૬ઘન પછી વમન કરાવવું. વમન
કરાવ્યા પછી ચોખ્ખી રીતે રેચ દેવે. વ-
મન કરાવ્યા વગર રેચ દેવામાં આવે
તો ૬૬ નીચા ભાગમાં ૫૬૩ને મહાભૂતી
નામના શરીરની અંદરના સ્થાનકને ઢાંઢી
દેહે કે બેથી અગ્નિ મંદ થઇ નાથ છે,
શરીરમાં ભારેપણું થાય છે અથવા પ્રવા-
હિકા નામનું પાતળા ઝાડનું દરદ થાય
છે. વમન કરાવ્યા વગર રેચ આપનામાં
આવે. દ્રવ્ય તો કાચા ૬૬ને ઉપાધેથી
પકાવવો જોઇએ. વસંતઋતુમાં અને શ-
રદઋતુમાં દેહનું સોધન કરવાને વાસ્તે

રેચ દેવો. પ્રાણસંકટ જ્યેનું દરદ થયું હોય તો સમજી વૈધે બીજી ઋતુઓમાં પણ રેચ દેવો. પિત્ત આમથી ચએલા રોગ, ઉદરરોગ, આક્રેશ અને બદ્ધદોષ એ રોગો ઉપર વિશેષે કરી રેચ દેવો. લાંબ-ણથી અને પાચનના ઉપાયોથી છતી લીધેલા દોષો દોષ સમયે પણ પાછા પ્રકાપ કરે છે પરંતુ રેચ દેવાથી જ્યેને સાફ કરી નાખ્યા હોય એવા દોષો પાછા ઉત્પન્ન થતા નથી. બાલક, વૃદ્ધ, અત્યંત સ્નિગ્ધ, ક્ષતથી લીધે ચએલ, ભય પામેલ, થાકી રહેલ, તરસથી પીડાએલ, બડા શરીરવાળો, ગર્ભવાળી સ્ત્રી, નવા તાવવાળો, જેણે તુરત જણ્યું હોય એવી સ્ત્રી, મંદ અગ્નિવાળો, મદાત્મક રોગવાળો, શરીરમાં કાચ કે નખ આદિ શબ્દ રહી જવાથી પીડાએલો, અને લુપ્તા શરીરવાળો એઓને સમજી વૈધે રેચ દેવો નહીં. અરશ, પાંડુરોગ, ઉદરરોગ, ગાંઠ, છાતીનાં દરદ, અરૂચિ, થોનીના રોગ, પ્રમેહ, ગોટાનું દરદ, બરસનું દરદ, જલ્મ, કાનના રોગ, નાકના રોગ, માથાના રોગ, મોહકાના રોગ, શુદ્ધના રોગ, સિંધના રોગ, અંદરનું ગુમકું, ઉલટી, નિસ્ફોટક, કાવેરા, કાઠ, જીર્ણજ્વર, વાતરક્ત, ભગંદર, જમણા પડખાની ગાંઠનું દરદ, સોજ, નેત્રના રોગ, કૃમિનું દરદ, ક્ષારથી ચએલા વિકાર, વાયુસંબંધી દરદ, શૂળનું દરદ, તથા મૂત્રપાત એઓથી પીડાએલાઓને તથા ઝેરથી બપોલ ચએલાઓને રેચ દેવો

એકએ. જે માણસના કોઠામાં પહોં પિત્ત હોય તેને કુણા કોઠાવાળો સમજવો, જેના કોઠામાં કફ ઝાઝો હોય તેને મધ્યમ કોઠાવાળો સમજવો અને જેના કોઠામાં વાયુ ઝાઝો હોય તેને કઠણ કોઠાવાળો સમજવો. કઠણ કોઠાવાળા માણસને રેચ માંડ માંડ લાગે છે. કુણા કોઠાવાળાને રેચની કુણી માત્રા દેવી, મધ્યમ કોઠાવાળાને મધ્યમ માત્રા દેવી અને કઠણ કોઠાવાળાને તીવ્ર માત્રા દેવી. કુણા પદાર્થોની માત્રા કુણી ઢેહેવાય છે, મધ્યમ પદાર્થોની માત્રા મધ્યમ ઢેહેવાય છે અને તીવ્ર પદાર્થોની માત્રા તીવ્ર ઢેહેવાય છે. કુણા કોઠાવાળા માણસને દ્રાખ, દૂધ અને એરડીયા તેલથી પણ રેચ લાગે છે. મધ્યમ કોઠાવાળા માણસને નસોતર, કડુ અને ગરમાળાથી રેચ લાગે છે અને કઠણ કોઠાવાળા માણસને ચોરનું છીર, દાડીનાં મૂળ અને મોઢા નેપાળાનાં બીજથી રેચ લાગે છે. જેથી ત્રીશવાર દસ્ત લાગીને છેલ્લી વારે કફ પડે તે રેચની માત્રાને ઉત્તમ જાણવી, જેથી ત્રીશવાર દસ્ત લાગીને છેલ્લી વારે કફ પડે તે રેચની માત્રાને મધ્યમ જાણવી અને જેથી દશવાર દસ્ત લાગીને છેલ્લી વારે કફ પડે તે માત્રાને કનિષ્ઠ જાણવી. રેચ લગાડવાને વાસ્તે બે પદ કપાય દેવામાં આવે તો ખૂબ રેચ લાગે છે, એક પદ કપાય દેવામાં આવે તો મધ્યમ રેચ લાગે છે અને અર્ધપદ કપાય દેવામાં આવે તો દલદો રેચ લાગે

છે. (પદ એટલે ચાર તોલા.) કલ્ક, લાડુ અને ચૂર્ણ એઓ પ્રત્યેકને એક તોલા મધમાં અથવા એક તોલાં ઘીમાં મેળવી બે તોલાની માત્રા દેવી અથવા અવસ્થા અને રોગ ઉપર ધ્યાન આપી યોગ્ય લાગે તો ચાર તોલાની પણ માત્રા દેવી. પિત્તથી પીડાએલા માણસે દ્રાખના ક્વાથ આદિની સાથે નસોતરતું ચૂર્ણ પીવું. કફથી પીડાએલા માણસે હરડાં, બેહડાં તથા આમળાના ક્વાથ અને ગોમૂત્રની સાથે સુંઠ, મરી અને પીપળ પીવાં. વાયુથી પીડાએલા માણસે રેચને વાસ્તે ખાટા પદાર્થોની સાથે અથવા જંગલી જાતવરોના માંસના રસાની સાથે નસોતર, સિંધાલુ તથા સુંઠ એઓનું ચૂર્ણ પીવું. હરડાં, બેહડાં, તથા આમળાના ખમણા ક્વાથની સાથે અથવા દૂધની સાથે એરંડીયું તેલ પીવામાં આવે તો પણ તુરંતજ રેચ લાગે છે. વર્ષાઋતુમાં રેચને વાસ્તે દ્રાખના રસની અને મધની સાથે નસોતર, ઇંદ્રજવ, પીપળ અને સુંઠ, એઓનો ઉપયોગ કરવો. શરદઋતુમાં રેચને વાસ્તે દ્રાખના રસની સાથે નસોતર, ધમાસો, મોય, સાકર, વાળો, ચંદન અને જાંઠીમધ એઓના ચૂર્ણનો ઉપયોગ કરવો. એ રેચ ટાઢો છે. શિશિરઋતુમાં અને વસંતઋતુમાં રેચને વાસ્તે મધની સાથે પીપળ, સુંઠ, સિંધાલુ અને કાળી નસોતર એઓનું ચૂર્ણ ચાટવું. ગ્રીષ્મઋતુમાં રેચને વાસ્તે સમભાગે નસોતરનો અને સાકરનો ઉપયોગ કરવો.

હરડે, મરી, સુંઠ, વાવડોંગ, આમળાં, પીપળ, પીપળીમૂલ, તજ, તમાલપત્ર, અને નાગરમોથ'એઓને સમ ભાગે લઈ તેઓમાં ત્રણ ગણો નેપાળો, આઠ ગણી નસોતર અને છ ગણી સાકર નાખી મધથી એક એક તોલાના વજનના લાડુ બાળવા. એ લાડુઓમાંથી પ્રાતઃકાલે એક એક લાડુ ખાવો અને તેની ઉપર ટાઢું પાણી પીવું. એ લાડુ ખાવાથી જ્યાં સુધી ઉનું પાણી પીવામાં ન આવે અને ઉનું અન્ન ખાવામાં ન આવે સંતુષ્ટી રેચ લાગ્યા કરે છે. એ લાડુ ખાનારાને સર્વદા ખાવા પીવામાં અને વિહાર કરવામાં ઘણી પરજ રાખવાની જરૂર નથી. એ લાડુ ખાવાથી વિશમજ્વર, અશિતું મંદપણું, પાંડુરોગ, ઉધરસ, ભગંદર, પડખાની પીડા, પીઠનાં દરદ, સાયળતું દરદ, પેડુતું દરદ, પીડીતું દરદ અને પેટનું દરદ મટે છે. એ લાડુ ખાવામાં આવે તે દિવસે સમજી માણસે શરીરમાં તેલ યોગવું નહીં અને ક્રોધ કરવો નહીં. આ લાડુઓનું નિત્ય સેવન કરવાથી જ ધોળા મોવાળા હોય તે કાળા થઈ જાય છે. આ અભયામોદક નામના લાડુઓ રસાયનોમાં ઉત્તમ દેહેવાય છે.

રેચનું ઔષધ પીધા પછી આંખોપર ટાઢું પાણી છાંટી કાંઈક પણ સુગંધી પદાર્થ સુધીને સમજીએ પાન ચાગ્યા કરવાં, વાયુ વગરની જગ્યામાં બેસવું, દસ્તા વેગોને રોકવા નહીં, સુષ રહેવું નહીં, ટાઢા પાણીનો જરા પણ સ્પર્શ કરવો

નહીં અને વારંવાર કાંઈક ઉતું પાણી પીધા કરવું. જેમ વમન કરવાથી કફ, ઔષધ, પિત્ત અને વાયુ એ સઘળાં મુખદ્વારથી સાથે નીકળે છે તેમ રેચ લેવાથી મળ, પિત્ત, ઔષધ અને કફ એઓ સઘળાં શુદ્ધદ્વારથી સાથે નીકળે છે.

રેચ બરાબર ન લાગે તો નાભિમાં દુખાવો થાય છે, કુખમાં શૂળનીકળે છે, ઝાડો બંધ થઈ જાય છે, પવન રોકાઈ જાય, ચળ આવે, ધ્રામઠાં ઉપડે, શરીરમાં બારેપણું થાય, બળતરા થાય, અશ્વિ થાય, પેટ ચડી આવે, શ્રમ થાય, અને ઉલટી થાય છે. જેને રેચ બરાબર ન લાગ્યો હોય તે માણસને પાચન પદાર્થો ખવરાવી તેના આમને પકાવી નાખી પછી સ્નેહપાન કરાવીને સ્નિગ્ધ કરવો અને પછી ફરીવાર રેચ કરવો. એમ કરવાથી ઉપદ્રવો ટળી જાય છે, અગ્નિ દીપ્ત થાય છે અને શરીરમાં રક્તિ આવે છે.

રેચ બહુજ લાગે તો મૂર્છા આવે છે, ગાંઠની આમણ બાદાર નીકળે છે, શૂળ નીકળે છે, જાંઘ ચડી આવે છે અને માંસના ઘોણાંજીવ, મેઢાંજીવ અને પાણીજીવ લોહી પડવા લાગે છે. એવી રીતે જેને બહુજ રેચ લાગે તેના શરીરપર ટાંકું પાણી છાંટવું અને ચોખાના ટાંકા ઘોણાં મધ મેળવી તે પાછને થોડુંક વમન કરાવવું. આંખાની છાલનાકલકને દહીંમાં અથવા જવના આથામાં વાટી નાભિઉપર ચોપડવાથી બંધકર ઝાડે

પણ બંધ પડે છે. કચ્છા અથવા પાક, ફાતરાંવગરના જવનો આથો સૌવીર કેહેવાય છે. સરખા વજનના સાદી ચોખાની સાથે અથવા મસૂરની સાથે બકરીનું દૂધ અને વિઠ્ઠિરપક્ષીના તથા રાતા હરણના માંસનો રસ ખવરાવવો તેથી પણ ઝાડો બંધ પડે છે. બટાવડાં, લાવાં, વૈયાં, તેતર, કાબરચીતરાં તેતર, ચંકાર અને કલકલીઓ ઇલાદિ પક્ષીઓ વિઠ્ઠિર કેહેવાય છે. બહુ રેચ લાગ્યો હોય તો વૈધે ટાંકાં અને હસ્તને શકનારાં ઔષધોથી હસ્ત રોકવો.

જેવો જોઈએ તેવો રેચ લાગ્યો હોય તો શરીરમાં હલકાપણું થાય છે, મનમાં પ્રસન્નતા થાય છે અને વાયુ અતુક્રળ આવે છે. એ લક્ષણો ઉપરથી ઠીક રેચ લાગ્યાની પરીક્ષા કરીને તે માણસને રાતે પાચન પદાર્થ પીવરાવવો.

રેચનું સેવન કરવાથી ઇંદ્રિયોની શક્તિ વધે છે, બુદ્ધિમાં સ્વચ્છતા થાય છે, અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે અને ધાતુની તથા શરીરની સ્થિરતા થાય છે. રેચ લીધા પછી ઝાઝા પવનનું, ટાંકા પાણીનું, અશ્વર્ણ કરનારાં અન્નનું, કસરતનું, મૈથુનનું અને શરીરમાં તેલના અબંધનું સેવન કરવું નહીં. રેચ લાગી રહ્યા પછી ચોખાની, સાદીચોખાની અને મગ આદિ ધાન્યનીરાખ કરાવીને પીવી. અથવા જંઘાલ પશુઓના કે વિઠ્ઠિર પક્ષીઓના માંસના રસાની સાથે ચોખાનો ભાત ખાવો એ હિતકારી છે.

हरिण, ओष, कुश, कौश, वातायु,
राज्य अने पृथक् पृथक् भृगुनी अतो
अने शरल आदि पशुओ बंधास
केहेवाथ छे.

स्नेहप्रतिविधि.

स्नेहप्रतिविधि नो^१ प्रकर.

वस्तिद्विधानुवासाख्यो निरुद्धश्च त-
तः परम् । यः स्नेहो दीयते स स्याद-
नुवासननामकः ॥ कपायसीरतैलैर्यो
निरुद्धः स निगद्यते । वस्तिभिर्दीयते
यस्मात्तस्माद्वस्तिरिति स्मृतः ॥

बस्तिभिः मृगादीनां मूत्राशयैः ।

तत्रानुवासनाख्यो हि वस्तिर्यः
सोऽत्र कथ्यते । अनुवासनमेव यमात्रा-
वस्तिरुदीरितः ॥ पलद्वयं तस्य मात्रा
तस्मादर्धापि वा भवेत् । अनुवास्यस्तु
कृत्स्नः स्यात्तीक्ष्णाग्निः केवलानिली ॥
नानुवास्यस्तु कुप्रीं स्यान्मेही स्पूलस्त-
थोदरी । नास्याप्या नानुवास्याश्वाजी-
र्णोन्मादवृद्धिताः ॥ शोयमूर्जलचिभ-
यश्वासकाससपातुराः । नेत्रं कार्यं सु-
वर्णादिधातुभिर्वृत्तवेषुभिः ॥ नलैर्दन्तै-
र्विषाणाग्रैर्मणिभिर्वा विधीयते ॥

नेत्रं नाडी तथा चोक्तं विश्वप्रकाशे ।

नेत्रमन्धगुणे वसे तरुमूले विलोच-
ने । नेत्रवन्द्ये च नाड्यां च नेत्रो नेतरि

१ यी हे तेस आदिषी मुदाभां गिय-
हारी भाखाने विधि.

भेषवदिति ॥ एकवर्षान्तु पद्वर्षं याव-
न्मानं पदङ्गुलम् ॥ ततो द्वादशकं याव-
न्मानं स्यादष्टसम्मितम् ॥ ततः परं द्वा-
दशभिरङ्गुलैर्नेत्रदीर्घता ।

मुद्राच्छिद्रं कलायामं छिद्रं कोला-
स्थिसन्निभम् ॥ यथासंख्यं भवेत्त्रेत्रं
श्लक्ष्णं गोपुच्छसन्निभम् । गोपुच्छसन्नि-
भं मूले स्थूलं तस्मात् क्रमात्कृशम् ॥
मुद्राच्छिद्राविप्रमाणं नेत्रं क्रमेण पद्व-
र्षाय द्वादशवर्षाय तदूर्ध्ववर्षाय ज्ञेयम् ।

आतुराङ्गुष्ठमानेन मूले स्थूलं विधी-
यते । कनिष्ठिकापरीणाहमग्रे च गुट्टि-
कामुलम् ॥

परिणाहोऽत्र स्पौश्यम् ।
तन्मूले कर्णिके द्वे च कार्ये भागास्तुर्ध-
कात् ।

कर्णिका गवादिकर्णवत् ।

योजयेत्तत्र वस्तिं च वन्यद्वयविधानतः ॥
मृगाजशकरगवां महिषस्यापि वा भ-
वेत् ।

वस्तिरिति शेषः ।

मूत्रकोशस्य वस्तिस्तु तदलाभे तु चर्म-
णः ॥ कपायरक्तः सुमृदुर्वस्तिः स्निग्धो
दृढो हितः । व्रणवस्तेस्तु नेत्रं स्यात्
श्लक्ष्णमष्टाङ्गुलोन्मितम् ॥ मुद्राच्छिद्रं वृ-
ध्रपक्षनालियापरिणादि च । शरीरोप-
चयं वर्णं बलमारोग्यमापुषः । कुरुते प-
रितृद्धिं च वस्तिः सम्यगुपासितः ।
दिवा शीते वसन्ते च स्नेहवस्तिः प्रदी-
यते ॥ ग्रीष्मवर्षाशरत्काले रात्रौ स्याद-
नुवासनम् । न चातिलिग्नमशनं भोज-

पित्तानुवासयेत् ॥ मर्दं मूर्च्छां च ज-
नयेद्विधा स्नेहः प्रयोजितः ।

द्विधा भोजने वस्तौ च ।

रुक्षंभुक्तघतोऽत्यन्तं बलं वर्णं च हा-
पयेत् ॥ युक्तस्नेहमतो जन्तुं भोजयित्वा-
नुवासयेत् ।

युक्तस्नेहं यथोचितस्नेहं भोज्यं भोजयि-
त्वेत्यर्थः ॥

हीनमात्राबुधौ वस्ती नातिकार्यकरौ
स्मृतौ ॥ अतिमात्रौ तथानादृक्प्रमाती-
सारकारकौ ।

उभौ वस्ती अनुवासननिरुहास्यौ ।

उत्तमा स्यात्पलैः षड्भिर्मध्यमा
स्यात्पलैस्त्रिभिः ॥ पलाध्यर्धेन हीना
स्यादुक्तमात्रानुवासने । शताहसैन्ध-
वाभ्यां च देयं स्नेहे च चूर्णकम् ॥ त-
न्मात्रोत्तममध्यान्त्या पट्चतुर्दशमापकः ।
विरेचनात्सप्तरात्रे गते जातबलाय च ॥
शुक्लान्नायानुवासाय वस्तिर्देयोऽनुवा-
सनः । अथानुशास्यं स्वभ्यक्तमुष्णाम्बु-
स्वेदितं शनैः ॥ भोजयित्वा यथाशक्तं
कृतं चक्रमर्णं ततः । उत्प्रेष्टानिलविष्म-
न्नं योजयेत् स्नेहवस्तिना ॥

उष्णाम्बुस्वेदितम् । उष्णाम्बुना स्निपि-
तम् ।

सुप्तस्य वामपार्श्वेन वामजङ्घामस्ता-
रिणः ॥ कुञ्चितापरजङ्घस्य नेत्रं स्निग्धे
गुदे न्यसेत् ॥ वरुणं वस्तिमुत्तमं मूर्ध्निर्वाप-
हस्तेन धारयेत् । पीठयेद्वर्णिणेनैव म-
ध्यवेगेन धीरधीः ॥ जम्भाकासक्षया-
र्दांश्च वस्तिकाले न कारयेत् । त्रिशन्मा-

त्रामितः कालः प्रोक्तो वस्तेस्तु पीठने ॥
ततः प्रणिहिते स्नेहे उत्तानोवाकृशतं
भवेत् । स्वजानुनः करावर्त्तं कुर्याच्छो-
टिकया पुनः ॥ एषा मात्रा भवेदेका
सर्वत्रैवैष निश्चयः । निमिपोन्मेषणं पुं-
सामहुल्या छोटिकाथवा ॥ गुर्वक्षरो-
च्चारणं वा स्यान्मात्रेयं स्मृता बुधैः ।
प्रसारितैः सर्वगात्रैर्यथावीर्यं प्रसर्पति ॥
यथावीर्यं स्नेहादि ।

ताडयेत्तलयोरेनं त्रींस्त्रीन्वारान् शनैः
शनैः । स्फिजोश्चैव तथा श्रोण्योः श-
य्यां चैवोत्क्षिपेत्ततः ॥ स्फिजोश्चैव
स्वपाणिभ्यां पूर्ववत्ताडयेद्बुधः । शय्यां
च पदतस्तस्य त्रीन् वारानुत्क्षिपेत्ततः ॥
जाते विधाने तु ततः कुर्यान्निद्रां यथा-
मुखम् । सानिलः सपुरीषश्च स्नेहः प्र-
त्येति यस्य तु ॥ उपश्रव्यं विना शीघ्रं
स सम्पगनुवासितः ॥

उपद्रवस्थाने तुषवीपाविति तुभ्रुते पा-
ठः ।

जीर्णाक्षमथ सायाह्ने स्नेहे प्रत्यागतं
पुनः ॥ लघ्वक्षं भोजयेत्कामं दीप्ताग्नि-
स्तु नरो यदि ॥ अनुवासिताय हात-
व्यवित्तेऽद्धि मुखोदकम् । धान्यशुण्ठी-
कपायं वा स्नेहव्यापत्तिनाशनम् ॥

मुखोदकमुष्णोदकं व्यापत्तिर्व्याधिः ।
अनेन विधिना पश्चात् सप्त चार्ष्टां
नवापि वा । विधेया वस्तयस्तेषामन्ते
चैव निरुहणम् ॥ दत्तस्तु ग्रथमो वस्तिः
स्नेहयेद् वस्तिर्वसर्णा । सम्यग् दत्तो
द्वितीयस्तु मूर्धस्थमनिलं जयेत् ॥ वलं

વર્ણં ચ જનયેત્તીપસ્તુ પ્રયોજિતઃ । ચ-
તુર્થપન્થમૌ દર્શો સ્નેહયેતાં રસાસૃજી ॥
પપ્તો માંસં સ્નેહયતિ સપ્તમો મેદ એવ
ચ । અપ્તમો નવમથાપિ મજ્જાનં ચ ય-
થાક્રમમ્ ।

યથાક્રમમિતિ વચનાદપ્તમોઽસ્થિ સ્નેહ-
યેત્ ।

एवं शुक्रगतान्दोषान् द्विगुणः साधुं
साधयेत् ॥

अष्टादशदिवसावधिकबलिः ।

अष्टादशाष्टादશકાદિનાયો ના નિ-
પેવતે । સ કુહરવલોઽશ્વસ્ય જવતુ-
લ્યોઽપરમમઃ ॥ રૂક્ષાય વહુવાતાય
સ્નેહવંસ્તિ દિને દિને । દષાદ્વયસ્તથાન્યે-
પામાયાવાધમયાદ્ અઘાત્ ॥ સ્ને-
હોઽહપમાત્રો રૂક્ષાણાં दीर्घकालमनस्य-
यः ।

अनस्ययः अवाधः ।

તથા નિરુદ્ધઃ સ્નિગ્ધાનામલ્પમાત્રઃ
પ્રશસ્યતે ॥ અથવા યસ્ય તત્કાલં સ્નેહો
નિર્પાતિ કેવલઃ । તસ્યાપ્યલ્પતરો દેયો
ન હિ સ્નિગ્ધેઽવતિપ્રુતે ॥

अवतिप्रुते दत्तः स्नेह इति शेषः ।

અશુદ્ધસ્ય મલોન્મિશ્રઃ સ્નેહો નૈતિ
પદા પુનઃ । તદાદ્રસદનાઆને શૂલં
આતથ જાયતે ॥ પકાગ્રયે ગુરુત્તં ચ
તત્ર દધ્યાન્નિરૂહણમ્ । તીક્ષ્ણંતીક્ષ્ણૌર્પથ-
યુક્તં ફલવર્તિમપિ વા ॥ યથાજુલોમ-
નો વાયુર્મલઃ સ્નેહથ જાયતે । તથા વિરે-
ચનં દધ્યાત્તીક્ષ્ણં નસ્યં ચ શસ્યતે ॥
યસ્ય નોપદ્રવં કુર્યાત્ સ્નેહવસ્તિરનિ-

સૃતઃ । સર્વોઽપિ વ્યાપૃતો રૌક્ષ્યાદુપે-
ક્ષ્યઃ સ વિજાનતા ॥ અનાપાતં સ્નેહો-
રાત્રે સ્નેહં સંશોધનૈર્હરેત્ । સ્નેહવસ્ત્રાવ-
નાયાતે નાન્યઃ સ્નેહો વિધીયતે ॥ ગુદ-
ચ્ચેરણ્ડપૂતીકભાર્ગીટ્ટપકરોહિષમ્ । જ-
તાચરી સહચરં કાકનાસાં પલોન્મિતા-
મ્ ॥ યવમાપાતસીકોલકુલથાન્ પ્રસૂ-
તોન્મિતાન્ । ચતુર્દ્રોણેઽન્મસઃ પક્ષ્તા
દ્રોણશૈષેષે તેન ચ ॥ પવેત્તૈલાઢકં સર્વ-
ર્જીવનીયૈઃ પલોન્મિતૈઃ । અનુવાસનયે-
તદ્દિ સર્વવાતવિકારનુદ્ ॥

पूतकः करजः । रौहिणं ईषत् सुग-
न्धतृणविशेषः । काकनासा कौआढोढी ।
प्रसूतम् पल्लवम् ।

પદ્મસપ્તતિર્વ્યાપદસ્તુ જાયન્તે વસ્તિક-
ર્મણઃ । દૂપિતાન્ સમુદાયેન તાંધિકિ-
ત્સ્યાનુ સુશ્રુતાત્ ॥

समुदायेन समुनितनेत्रादि सामग्र्या ।

પાનાહારવિહારાથ પરિહારાથ કુ-
ત્તશઃ । સ્નેહપાનસમાઃ સર્વે નાત્ર
કાર્યા વિચારણા ॥

અનુવાસન અને નિરૂદ્ધ એથી રીતે
બંધિતા (ખીચકારીના) બે પ્રકાર છે.
ધી કે તેજ આદિની ખીચકારી અનુવા-
સનબંધિ કેહેવાય છે અને કાઠાને,
દૂધને તથા તેજને બેળાં કરીને તેથી કે
ખીચકારી દેવામાં આવે, ને નિરૂદ્ધબંધિ
કેહેવાય છે. શૂંગ આદિના મૂત્રાયથની
કાથળીરૂપ સાધનથી ખીચકારી મા-
વામાં આવે છે માટે ખીચકારીનું નામ

ખરિત દેહેવાય છે. ખરિત એ મૂત્રાસ-
યતું નામ છે.

એ પ્રકારની ખરિતઓમાં અહીં પ્ર-
થમ અનુવાસનખરિતની રીતિ કહીએ
છીએ. માત્રાખરિત, એ અનુવાસન-
ખરિતનોજ એક પ્રકાર છે. માત્રાખરિત-
માં ધી આદિની માત્રા આઠ તોલા
ભારની અથવા ચાર તોલા ભારની
કરવી. રૂક્ષ શરીરવાળો, તીક્ષ્ણ અ-
ગ્નિવાળો અને દેવળ વાયુવાળો જે મા-
ણસ હોય તેને અનુવાસન ખરિત
દેવી. ઠાઠીઆને, પ્રમેહવાળાને, બડા
શરીરવાળાને અને ઉદરરોગવાળાને અ-
નુવાસન ખરિત દેવી નહીં. અર્ચુ-
વાળા, ઉન્માદવાળા, તરશથી પીડાએલા,
સોજવાળા, મૂર્છવાળા, અશ્ચિવાળા,
બીનેલા, શ્વાસના દરદવાળા, ઉધરસવાળા
અને કષયથી પીડાએલા એઓને નિરૂદ્ધ-
ખરિત દેવી નહીં અને અનુવાસનખરિત
પણ દેવી નહીં. ખરિત દેવાનું નેત્ર એટલે
નળી સુવર્ણ આદિ ધાતુની, વૃક્ષની,
વાંસની, ખરની, ઘાંતની, સોંઝડાંના
અગ્રની અથવા મણિની કરવી. વિશ્વ-
પ્રકાશ નામના કાશમાં કહ્યું છે કે, નખું-
સડાલિંગવાળો 'નેત્ર' ચબ્દ રવાઈના નેત-
રાંમાં, વસમાં, ઝાડના મૂળમાં, નેત્રમાં,
નેત્રના બંધમાં અને નળીમાં પ્રવર્તે છે.
ચલાવનાર (નાયક) માં જે નેત્ર ચબ્દ
પ્રવર્તે છે તેને વિશેષ્યના જેવું લિંગ આ-
'પવામાં આવે છે.' એક વર્ષથી તે છ વર્ષ-
સુધીના બાલકને ખરિત દેવામાં છ આં-

ગળની નળીનો ઉપયોગ કરવો, છ વર્ષ
પછી બાર વર્ષસુધીના માણસને ખરિત
દેવામાં આઠ આંગળની નળીનો ઉપ-
યોગ કરવો અને બાર વર્ષથી ઉપરના
માણસને ખરિત દેવામાં બાર આંગળની
નળીનો ઉપયોગ કરવો. છ આંગળની
નળીમાં મગના દાણા જેવડું, આઠ આં-
ગળની નળીમાં વટાણા જેવડું અને
બાર આંગળની નળીમાં ગોરના ઠળીઆ
જેવડું છિદ્ર રાખવું. નળી લાસી બેઠીએ
તથા ગાયના પુછકાની પેઠે મૂળમાં બંધી
અને તે પછી ઉપરના ભાગમાં અનુક્રમે
ઝીણપણાવાળી બેઠીએ. નળી મૂળમાં
સોળીના અંશુકા જેવી બંધી બેઠીએ.
ઉપરના ભાગમાં વચલી આંગળી જેવી
બંધી બેઠીએ અને ગોળ મોઢાડાવાળી
બેઠીએ. નળીના ત્રણ ભાગ સુધી ઘર્ષ
ચોથા ભાગરૂપ મૂળમાં ગાય આદિના
કાન જેવી જે ઠોડીઓ કરવી અને તે
ઠોડીઓમાં હરણના, બકરાના, સૂવરના,
બળધના અથવા પાઠાના મૂત્રાશયની
કાયળીને જે બંધનથી બાંધીને બેઠી દેવી.
મૂત્રાશયની કાયળી ન મળે તો ચામ-
ડાની કાયળીને બેઠી દેવી. એ કાયળી
આવળથી રંગેલી, બહુ કુણી, ચીકણી
અને દૃઢ હોય તો હિતકારી થાય છે.
ત્રણમાં પીચકારી મારવી હોય તો લાસી
આઠ આંગળની, મગ જેવડા છિદ્રવાળી
અને ગરજપક્ષીની પાંખની નસ જેવી
બંધી બેઠીએ.

ખરિતનું સારી રીતે સેવન કરવામાં

આવે તો શરીર પુષ્ટ થાય છે, વર્ણુ સારો થાય છે, બળ વધે છે, આરોગ્ય રહે છે અને આયુષ્યની વૃદ્ધિ થાય છે. શીતકાલમાં અને વસંતઋતુમાં સ્નેહની ખસ્તિ દિવસે દેવી સારી છે અને ગ્રીષ્મઋતુમાં, વર્ષાઋતુમાં તથા શરદઋતુમાં સ્નેહની ખસ્તિ રાતે દેવી સારી છે. રોગિને ઝાઝા થી કે તેલવાળું ભોજન જમાડીને અનુવાસનખસ્તિ દેવી નહીં. કારણ કે જમવામાં અને પીયકારીમાં એમ બેવાર સ્નેહનો ઉપયોગ થાય તો મદ અને મૂર્છા ઉત્પન્ન થાય છે. જેણે અત્યંત રૂક્ષ અન્ન ખાધું હોય તેને ખસ્તિ દેવામાં આવે તો બળનો અને વર્ણનો નાશ થાય છે, માટે રોગીને યથાયોગ્ય ધીવાળું અન્ન જમાડીને પછી ખસ્તિ દેવી.

અનુવાસન અને નિરૂહ નામના બન્ને ખસ્તિ બે ઝાંછી માત્રાથી દેવામાં આવે તો જેવું જોઈએ તેવું કામ કરતા નથી અને વધુ માત્રાથી દેવામાં આવે તો પણ આક્રાંતે, ક્ષત્રમને અને અતીસારને ઉત્પન્ન કરે છે. અનુવાસન ખસ્તિમાં સ્નેહની છ પળની માત્રા ઉત્તમ બલુવી, ત્રણ પળની માત્રા મધ્યમ બલુવી અને દોઢ પલની માત્રા કનિષ્ઠ બલુવી. સ્નેહમાં સુવાતું અને સૈંધવતું ચૂર્ણ નાખવું. એ ચૂર્ણની માત્રા છ માપાની ઉત્તમ, ચાર માપાની મધ્યમ અને બે માપાની કનિષ્ઠ બલુવી. રેય લીધાને સાત અહોરાત્ર વીત્યા પછી જેના શરીરમાં જોર આવ્યું હોય એવા રોગીને

જમાડ્યા પછી અનુવાસન ખસ્તિ દેવી. રોગીને સારી રીતે તેલ ચોળી, ધીરે ધીરે હતા પાણીથી નવરાવી, ભોજન કરાવી, શાસ્ત્રની રીતિ પ્રમાણે પગથી ચારે કાર ચલાવી, ઝાડે ધરાવી, મુતરાવી, અને પવન છોડાવીને અનુવાસન ખસ્તિ દેવી. રોગીને કાળા પડખાભર સુવડાવી, કાળો સાથળ લાખી કરાવી, જમણા સાથળનો સંક્રમ્ય કરાવી, ચુદને ચીકણી કરીને પછી તેમાં નળી નાખવી. ધીરબુદ્ધિવાળા વૈદે દોરાથી બાંધેલા પીયકારીના મોહોડાને કાળા હાથથી પકડી રાખી જમણા હાથથી મધ્યમ વેગે ઢાબ દેવો. પીયકારી દેવાના સમયમાં રોગીએ બગાસું ખાવું નહીં, ઉપરસ ખાવી નહીં અને છીક પણ ખાવી નહીં. પીયકારીને દબાવવાનો કાળ ત્રીશ માત્રા સુધીનો સમજવો. પોતાના ગોઠણને હાથેનો આઠા લઈ એક ચપટી વગાડવામાં આવે અથવા આંખ વીચીને ઉધાડવામાં આવે અથવા ચપટી વગાડવામાં આવે અથવા એક ગુરૂ અક્ષરનું ઉચ્ચારણ કરવામાં આવે તેટલો સમય એક માત્રા કેહેવાય છે. શરીરમાં સ્નેહ સારી રીતે પેડા પછે સો માત્રા સુધી એટલે સો ગુરૂ અક્ષરોનું ઉચ્ચારણ થાય તેટલા કળમુધી સપળાં માત્રો લાંબાં કરીને ચતું સુવું કે જેથી સપળા શરીરમાં સ્નેહ પસરી જાય. પછી ધીરે ધીરે રોગીના પગનાં બન્ને તળાંમાં વૈદે ત્રણ ત્રણ વાર પોતાનાં હાથનાં તળાં

ઠોકવાં. એમજ બન્ને સાયજીઉપર તથા બન્ને કુલા ઉપર પણ ઠોકવાં. પછી તેની સંધ્યાને ઉચકાવવી અને વળી બન્ને સાયજીમાં આગળની પેઠે બન્ને હાથનાં તળાં ઠોકવાં. વળી ત્રણ વાર તેના પગ આગળથી ચપ્પાને હાથી કરવી. એ પ્રમાણે વિધાન થયા પછી રોળીએ મુખથી નિદ્રા કરવી. જે રોળીને કાંઈ પણ ઉપદ્રવ થયાવિના પવનસહિત અને વિષ્ણુ સહિત સ્નેહ શુદ્ધમાંથી તુરત પાછો નીકળે તેને સારી રીતે અનુવાસિત થયો સમજવો. મૂળમાં 'ઉપદ્રવવિના' એ પાઠ અને બદલે મુશ્કુતમાં 'તુ પતૌપૌવિના' એ પાઠ છે. સ્નેહ શુદ્ધમાંથી પાછો નીકળ્યા પછી અને આપેલું અન્ન પચી ગયા પછી રોળી જે પ્રદીપ્ત અગ્નિવાળો હોય તો તેને સાધકાળે હલકું અન્ન જમવા આપવું. જેને અનુવાસન બંધિત દીધેલ હોય એવા સ્નેહના વિકારનો નાશ કરવાનેવાસ્તે હવું પાણી પીવું અથવા ધાણાનો અને મુંઠનો કાઢો પાવો.

આ રીતે છ, સાત, આઠ અથવા નવ અનુવાસન બંધિત દેવી અને સપ્તર્ષી બંધિત દેવાઈ રહ્યા પછી અંતે નિરૂદ્ધ બંધિત દેવી. પેટેલી બંધિતથી મૂત્રાશય અને સાયજીના સાંધા સ્પર્શ થાય છે. બીજી બંધિતથી માથાનો પવન શાંત થાય છે. ત્રીજી બંધિતથી જળ ઠીક થાય છે અને વર્ષ સારું થાય છે. ચોથી અને પાંચમી બંધિતથી જળ રસ તથા રૂધિર સ્પર્શ થાય છે. છઠી બંધિતથી

માંસ સ્પર્શ થાય છે. સાતમી બંધિતથી મેદ સ્પર્શ થાય છે. આઠમી બંધિતથી હાડકાં સ્પર્શ થાય છે અને નવમી બંધિતથી મજ્જા સ્પર્શ થાય છે. આ પ્રમાણે અઢાર બંધિતો દેવામાં આવે તો વીર્યના દોષો પણ સારી રીતે ટળી જાય છે. જે પુરુષ અઢાર દિવસમુધી અઢાર બંધિતોનું સેવન કરે તે પુરુષ હાથીના જેવા ભેરવાળો, થોડાના જેવા વેગવાળો અને દેવના સરખી કાંતિવાળો થાય છે. જે માણસ રૂક્ષ હોય અને ઘણા વાયુવાળો હોય તેને વૈદે નિત્ય બંધિત દેવી અને બીજાઓને અગ્નિમાં હરકત ન થવાનેવાસ્તે ત્રણ ત્રણ દિવસને અંતરે બંધિત દેવી. રૂક્ષ શરીરવાળાં માણસોને થોડી માત્રાની અનુવાસન બંધિત દેવામાં આવે તો લાંબા કાળમુધી પણ હરકત કરતી નથી. સ્પર્શ માણસોને થોડી માત્રાની નિરૂદ્ધ બંધિત દેવામાં આવે તો તે અનુકૂલ થાય છે. અથવા જે માણસને બંધિત દીધા પછી તુરતજ એકલો સ્નેહ પાછો નીકળે તેને પણ બહુજ થોડી માત્રાની બંધિત દેવી. કારણકે સ્પર્શ શરીરમાં નાખેલો સ્નેહ સ્થિર રહેતો નથી. બરાબર શુદ્ધિ નહીં થવાથી માણસને જે વિષાસહિત સ્નેહ પાછો નીકળે તો અંગ ચિયલ થઈ જાય છે, પેટ ચડી આવે છે, શૂન્ય નીકળે છે, આસ થાય છે અને પન્થાશયમાં બારેપણું થાય છે. આ પ્રમાણે બન્નું દોષ તો તીક્ષ્ણ ઓપવો.

વાળી તીક્ષ્ણ નિરૂપસ્તિ દેવી અથવા વસ્ત્રાદિકની બાંધી વાટ કરી તેમાં ઔષધ નાખીને ગુદામાં ખોસાવવી કે જ્યાં વાયુ અનુલોભ થાય છે અને વિદ્યાસહિત સ્નેહ આહાર નીકળે છે. એવા માણસનેવાસ્તે વિરચન દેવું પણ સાઈ છે અને તીક્ષ્ણ નસ્ય દેવું પણ સાઈ છે. અનુવાસન બસ્તિ શરીરમાંથી પાછી નહીં નીકળ્યા છતાં પણ જે માણસને કશો ઉપદ્રવ ન કરે તે માણસ રક્ષા હોવાથી તેના શરીરમાં સધળા સ્નેહ કામ આવી ગયો' એમ સમજી ચતુરવૈધે તેની ઉપેક્ષા કરવી એટલે તે સ્નેહને પાછો કાઢાડવાનું યત્ન કરવું નહીં. સ્નેહ એક અદોરાત્રસુધી પાછો ન નીકળે તો શોધનના ઉપાયોથી તેને પાછો કાઢાડવો પણ તેને કાઢાડવાને વાસ્તે બીજા વાર સ્નેહની બસ્તિ દેવી નહીં. ગળા, એરડી, કરંજ, લારંગી, અરડસો, શેહિત નામનું સુગંધી ખડ, ચતાવરી, કાંટાઅશોળીયો અને ચણેાઈ એટલાં ઔષધોને ચાર ચાર તોલાભાર લઈ અને જવ, અડદ, અળસી, ગોરડીનાં બીજ તથા કળથી એટલાં ઔષધોને આઠ આઠ તોલા ભાર લઈ તે સધળાંઓને ચાર દ્રોણ તોલના પાણીમાં પકાવી એક દ્રોણ અવશેષ રહે ત્યારે તેમાં ચાર ચાર રૂપીઆભાર સધળાં જીવનીયગણનાં ઔષધોની સાથે એક આઠક તેલ પૂકાવવું. એવી રીતે પકાવેલ તેલનો ઉપયોગ કરવામાં આવે તો વાયુસંબંધી સધળા

વિકારો મટી જાય છે. આ અનુવાસન તેલ કેહેવાય છે.

બસ્તિક્રિયામાં કાંઈક વિપરીતપણું થઈ જાય તો છોતેર પ્રકારના રોગો ઉત્પન્ન થાય છે. જે એ રોગો ઉત્પન્ન થયા હોય તો સુશ્રુતમાં કહ્યા પ્રમાણે નળી આદિ સામગ્રીઓથી તેઓની ચિકિત્સા કરવી. આ ક્રિયામાં પાન, આહાર, વિહાર, અને સધળા નિષેધો સ્નેહ પાનની રીતિ પ્રમાણે પાળવા. તેમાં સંશય રાખવો નહીં.

નિરૂપસ્તિવિધિ.

નિરૂપસ્તિનોવિધિ.

નિરૂપસ્તિર્વજ્રુષા મિદ્યતે કારણાન્તરૈઃ ।
તૈરેવ તસ્ય નામાનિ કૃતાનિ મુનિષુઃ ॥

કારણાન્તરૈઃ સમવાયિકારણમૈદૈઃ ।

નિરૂપસ્ત્યાપરં નામ પ્રોક્તમાસ્થાપનં
બુધૈઃ । સ્વસ્થાને સ્થાપનારોપપાતૂનાં
સ્થાપનં મતમ્ ॥ નિરૂપસ્ત્ય પ્રમાણં તુ
પ્રસ્થપાદોત્તરં પરમ્ । મધ્યમં પ્રસ્થમુદિ-
ષ્ટં હીનં ચ કુદવાસપઃ ॥

પરં શ્રેષ્ઠમ્ ।

અતિમિશ્રિયોઽક્ષિપ્દોપઃ હતોરસ્કઃ
કૃત્વસ્તથા ।

અક્ષિપ્દોપઃ અદત્તોત્તેજાન ઇતિ યાવ-
ત્ । હતોરસ્કઃ ડરક્તવચાન્

આત્માનહદિદિવાર્ગઃકામગ્વાસન-

पीडितः ॥ सुदशोफातिसारातो वि-
पूचीकृष्टसंयुतः । गर्भिणी मधुमेही च
नास्थाप्यथ जलोदरी ॥ वातव्याधायु-
दावर्ते वातासृग्विषमज्वरे । मूर्च्छा तृ-
णोदरानाहमूत्रकृच्छ्राश्मरीषु च ॥ वृ-
क्ष्यसृग्दरमन्दाग्रिममेहेषु निरूहणम् ।
शूलेऽम्लपित्ते हृद्रोगे योजयेद्विषि-
बुधः ॥ उत्सृष्टानिलविषमूत्रं स्निग्धं
स्निग्धमभोजनम् । मध्याह्ने गृह्मथ्ये च
यथायोग्यं निरूहयेत् ॥

स्निग्धं स्वल्पकम् । स्निग्धं उष्णा-
भुजपितम् ।

स्नेहवस्तिविधानेन बुधः कुर्यान्निरू-
हणम् । जाते निरूहे च ततो भवेदुत्क-
टकासनः ॥ तिष्ठेन्मुहूर्तमात्रं तु निरूहा-
गमनेच्छया ।

अत्र मुहूर्तमात्रशब्देनैतदपि बोधितम् ।

निरूहप्रत्यागमनकालो मुहूर्तमात्रः ।

अनायासं मुहूर्तं तु निरूहं शोष-
नैर्हरेत् ॥ निरूहरेव भतिमान् क्षारमू-
त्राम्लसैन्धवैः । यस्य क्रमेण गच्छन्ति
विद्रुपित्तकफवायवः ॥ लाघवं चोपजा-
येत मुनिरूहं तमादिशेत् । यस्य स्या-
दस्तिरल्पाल्पवेगो हीनमलानिलः ॥
मूर्च्छातिजाल्वारुचिमान् दुर्निरूहं त-
मादिशेत् । विविक्तता मनस्तुष्टिः
स्निग्धता व्याधिनिग्रहः ॥ आस्थापनं
स्नेहवस्त्योः सम्यग्दाने तु लक्षणम् ।

विविक्तता दत्तोपधनि मरणम् ।

अनेन विधिना युञ्ज्यान्निरूहं वस्ति-
दानयितुं ॥ द्वितीयं वा तृतीयं वा च-

तुर्यं वा यथोचितम् । स स्नेह एकः प-
वने पित्ते द्वौ पयसा सह ॥ कपायकडु-
मूत्राद्याः कफे तृष्णास्त्रयो हिताः । पि-
तृश्लेष्मानिलाविष्टं क्षीरयूपरसैः क्रमा-
त् ॥ निरूहं भोजयित्वा च ततस्तमनु-
वासयेत् । सुकुमारस्य वृद्धस्य बालस्य
च सुदुर्हितः ॥ वस्तिस्तीक्ष्णः मयुक्तस्तु
तेषां हन्याद्बलायुपी । दद्यादुत्प्लेशनं
पूर्वं मध्यं दोषहरं ततः ॥ पश्चात्संशुभ-
नीयं च दद्याद्भस्ति विचक्षणः । एरण्ड-
बीजं मधुकं पिप्पली सैन्धवं वचा ॥
हवुषा फलकल्कश्च वस्तिरुत्प्लेशनः स्पृ-
तः ॥

इत्युत्प्लेशनवस्तिः ।

गतादा मधुकं विल्वं कौटजं फलमे-
व च । सकाञ्जिकः सगोमूत्रो वस्तिर्दो-
षहरः स्मृतः ॥

इति दोषहरवस्तिः ।

त्रियङ्गुर्मधुकं मुस्ता तपैव च रसाञ्ज-
नम् । सक्षीरः शस्यते वस्तिर्दोषाणां
घ्ननः स्मृतः ॥

इति शमनवस्तिः ।

त्रिफलाकायगोमूत्रक्षौद्रक्षारममायु-
ताः । उपकादिमतीवापैर्वस्त्यो देवयनाः
स्मृताः ॥

उपकादिमतीवापाः उपकादिगणविरो-
धचूर्णप्रसेपाः । इति देवनवस्तिः ।

चूडणद्रव्यनिःकार्यः कल्कर्मधुरकैर्यु-
ताः । क्षिपिर्मांसमोपेता पस्त्यो चूड-
णाः स्मृताः ॥

इति चूडणवस्तिः ।

વદયેરાવતીશેલુશાલ્મલીપુષ્પજાકુ-
રાઃ ।

એરાવતી નારહી શેલુઃ । બહુઆર ।
હીરસિદ્ધાઃ શૌદ્રયુક્તા નામ્ના પિ-
ચ્છિલસંશ્રિતાઃ । અચોરઞ્ચૈવરુધિરૈર્યુ-
ક્તા દેયા વિચક્ષણૈઃ ॥

અજશ્ચાગઃ । ઊરઞ્ચો મેષઃ । એણઃ કુ-
પ્પાસુગઃ ।

માત્રા પિચ્છિલવસ્તીનાં પલૈર્દ્વાદશ-
ભિર્મતા ॥

इति पिच्छिलवस्तयः ।

દસાદૌ સૈન્યવસ્યાસં મધુનઃ પ્રસ-
તિદ્વપ્મ્ । વિનિર્મય્ય તત્તો દયાત્મે-
હસ્ય પ્રસતિમયમ્ ॥ ઇકીભૂતે તતઃ સ્નેહે
કલ્કસ્ય પ્રસતિં સિપેત્ । સંમૂલ્લિતે ક-
પાયં તુ ચતુઃપ્રસતિસંમિતમ્ ॥ ઘૃહી-
યાચ તદા વાપમન્તે વિપ્રમૃતોન્મિ-
તમ્ । સિખ્રા વિમથ્ય દયાચ નિકર્હં
કુશલૌ મિપક્ ॥ પર્વ પ્રકલ્પિતો વ-
સ્તિર્દ્વાદશપ્રસતિર્ભવેત્ । વાતે ચતુષ્પલં
શૌદ્રં દયાત્ સ્નેહસ્ય પદ્મપલમ્ ॥ પિત્તે
ચતુષ્પલં શૌદ્રં સ્નેહં દયાત્પલમયમ્ ।
ક્ષેપે તુ પદ્મપલં શૌદ્રં સિપેત્ સ્નેહે ચતુ-
ષ્પલમ્ ॥

इति निरूहमात्रा ।

एरण्डकायवृक्ष्यांश्च मधुतैलं पलायक-
म् । अतपुष्पापलायैश्च सैन्यवापेन सं-
युतम् ॥ मधुतैलकसंज्ञोऽयं वस्तिर्दारु-
विलोदितः । मेदोगुल्मकृमिपृष्ठीहमलो-
दावर्तनाशनः ॥ बलवर्णकरश्चैव वृष्यो
दीपनबृंहणः ॥

इति मधुतैलकवस्तिः ।

સૌદ્રાજ્યહીરતૈલાનાં પ્રસૂતં પ્રસૂતં મ-
વેત્ । હવુપાસૈન્વવાક્ષાંશો વસ્તિઃ સ્યાદ્
યાપનઃ પરઃ ॥

इति पाचनसारकः यापनवस्तिः ।

एरण्डमूलनिःकायो मधु तैलं स-
सैन्यवम् । एष युक्तरयोवस्तिः सब-
चापिप्पलीफलः ।

इति युक्तरयोवस्तिः ।

પશ્ચમૂલસ્ય નિઃકાયૈસ્તૈલં માગધિ-
કા મધુ । સસૈન્વવઃ સયદ્વચાહઃ સિ-
દ્ધવસ્તિરિતિ સ્મૃતઃ ॥

સિદ્ધવસ્તિઃ ।

સ્નાનમુષ્ણોદર્કઃ કુર્યાદિવાસ્તમમગ્ની-
ર્જતામ્ । વર્જયેદપરં સર્વમાચરેત્ સ્નેહ-
વસ્તિવત્ ॥

નોખનોખાં ઔષધોની મેળવણી ઉ-
પરથી નિરૂપણસ્તિના ધણા પ્રકારે
થાય છે અને એ પ્રકારે ઉપરથીજ મ-
હાત્મા મુનિઓએ તે બસ્તિનાં નોખ-
નોખાં નામે કહેલાં છે. પંડિતોએ નિ-
રૂપણસ્તિતું બીજું નામ 'આસ્થાપન'
કહેલું છે. કારણ કે એથી દોષોતું અને
ધાતુઓતું પોતપોતાને ઠેકાણે સ્થાપન
થાય છે. નિરૂપણસ્તિની સત્તા પ્રસ્થની
માના ઉત્તમ સમજવી, એક પ્રસ્થની
માત્રા મધ્યમ સમજવી અને ત્રણ કુડ-
વની માત્રા કનિષ્ઠ સમજવી.

અત્યંત સિદ્ધ શરીરવાળો, જેના દો-
ષોને પકાવીને તે તે સ્થાનકોમાંથી ખ-
સેડ્યા ન દેાય તે, આત્મીમાં સતતા દર-

દવાળો, દુખળો, જેતું પેટ ચડી આઠ્યું
 હાય તે, ઉલટીથી પીડાએલો, હેડકીથી
 પીડાએલો, ઉધરસવાળો, શ્વાસવાળો,
 ગુદની પીડાવાળો, સોજવાળો, અતી-
 સારથી પીડાએલો, કાલેરાવાળો, કા-
 દીઓ, ગર્ભવાળી સ્ત્રી, મધુ પ્રમેહવાળો
 અને જળોદરવાળો એઓને નિરૂદ્ધખસ્તિ
 દેવી નહીં.

વાયુસંબંધી વ્યાધિ, ઉદાવર્ત રોગ,
 વાતરક્ત, વિપમજ્જર, મૂર્છા, તરશ, ઉ-
 દરોગ, પેડુંતું ચડતું, મૂત્રકૃમ્મ, પા-
 લુવી, વધરાવળ, પ્રદર, અસિતું મંદપણું,
 પ્રમેહ, શૂળ, અમ્લપિત્ત અને છાતીના
 રોગ એઓથી પીડાએલાઓને સમજી
 વૈદ્યે વિધિપૂર્વક નિરૂદ્ધખસ્તિ દેવી.

અધોવાયુની, ઝાઝાની કે મૂતરની
 કાંઈ પણ હાજત લાગી હોય તો તે હા-
 જત પુરી પડાયા પછી, જુખ્યા રહેલા,
 હના પાણીથી નવરાવેલા અને તૈલાદિ-
 કથી જેને અશ્વયં કસ્યો. હોય એવા
 રોગીને સમજી વૈદ્યે મધ્યાન્હના સમ-
 યમાં ઘરની અંદર આગળ કહેલી સ્નેહ-
 ખસ્તિની રીતિ પ્રમાણે યથાચોગ્ય નિરૂદ્ધ-
 ખસ્તિ દેવી. નિરૂદ્ધખસ્તિ દેવાયા પછી
 તે પિયકારીને પાછી ગુદદારથી બાહાર
 કાઢાડવા સાથે બે ઘડીવાર સુધી રોગીએ
 ઉભરક ગેસતું. બે ઘડીની અંદર નિરૂ-
 દ્ધખસ્તિ પાછી નીકળે છે.

જે જે ઘડીમુઘીમાં નિરૂદ્ધખસ્તિ
 પાછી ન નીકળે તો જવખાર, મૂત્ર,
 લીંચુનો રસ અને સંધવ એઓની પી-

ચકારીઓ ખારવારૂપ શોધનના ઉપા-
 યોથી તે નિરૂદ્ધખસ્તિને પાછી કાઢાડવી.

જે માણસને અનુક્રમે વિકા, પિત્ત,
 કફ અને વાયુ નીકળી જાય અને શરી-
 રમાં સ્પર્શ (હલકાઈ) પ્રાપ્ત થાય તેને
 'નિરૂદ્ધખસ્તિ યથાર્થ લાગી' એમ સમ-
 જવું. જે માણસને થોડા થોડા વેગથી
 પીયકારી પાછી નીકળે, મળ તથા પ-
 વન અલ્પ અલ્પ નીકળે, મૂર્છા આવે,
 પીડા થાય, જડતા થાય અને અશ્વિ
 ઉત્પન્ન થાય તેને નિરૂદ્ધખસ્તિ ખરાબર
 ન લાગી સમજવી.

આપેલુ ઔષધ નીકળી જાય, મનમાં
 પ્રસન્નતા થાય, સિન્ધપાણું થાય અને
 વ્યાધિનો અટકાવ થાય એઓ સ્નેહ-
 ખસ્તિ તથા નિરૂદ્ધખસ્તિ સારી રીતે દે-
 વાયાનાં લક્ષણો છે.

ખસ્તિ દેવામાં યથાર્થ સમજનારા
 વૈદ્યે એ પ્રકારથી નિરૂદ્ધખસ્તિ દેવી.
 ચોગ્ય લાગે તો એ ખસ્તિ બીજવાર, ત્રી-
 જવાર અને ચોથીવાર પણ દેવી. વા-
 ચુનો રોગ હોય તો સ્નેહવાળી એક નિ-
 રૂદ્ધખસ્તિ દેવી, પિત્તનો રોગ હોય તો
 દુધવાળી બે નિરૂદ્ધખસ્તિ દેવી અને ક-
 ફનો રોગ હોય તો તુરા, તીખા અને
 મૂત્ર આદિ પદાર્થોનિ ગરમ કરીને તે-
 ઓની ત્રણ નિરૂદ્ધખસ્તિઓ દેવી. જે
 માણસ પિત્ત, કફ અને વાયુથી ધંગ-
 એલ હોય તો અનુક્રમે દુધની, ગગના
 રસની અને માંમના રસની ખસ્તિઓ
 દેવી. જેને નિરૂદ્ધખસ્તિ દેવામાં આવેલી

હોય તે માણસને જમાડીને પછી અ-
નુવાસનખરિત દેવી.

સુકુમાર શરીરવાળાને વૃદ્ધને અને
બાલકને કોમળખરિત ધિતકારક છે. જે
એઓને તીક્ષ્ણખરિત દેવામાં આવે તો
તેઓનાં બળનો અને આયુષ્યનો નાશ
કરે છે. સમન્તુ વૈદે પ્રથમ ઉત્કલેશન-
ખરિત દેવી, પછી દોષહરખરિત દેવી
અને તે પછી સંશમનીયખરિત દેવી.
ઐરડી, મહુડાની છાલ, પીપળ, સૈંધવ,
વજ અને પલાશીનાં ફલનો કલ્ક એ-
ઓનીખરિત દેવામાં આવે તે ઉત્કલે-
શનખરિત કેહેવાય છે કે જ્યો દોષો
પાછી પોતપોતાનાં સ્થાનકોમાંથી ખસીને
અલગ થઈ જાય છે. શતાવરી, જઠી-
મધ, બીલી અને ઇંદ્રજવ એઓને કાં-
જીમાં તથા ગોમૂત્રમાં વાટી તેથી ખરિત
દેવામાં આવે તે દોષહરખરિત કેહેવાય
છે કે જ્યો વાત આદિ દોષોનું હરણ
થાય છે. કાંગ, જઠીમધ, નાગરગોય,
અને રસવંતી એઓને દૂધમાં વાટી
તેથી ખરિત દેવામાં આવે તે સંશમનીય
ખરિત કેહેવાય છે કે જ્યો દોષોનું સ-
મન થાય છે. •

લેખનખરિત.

ઉપક આદિ ગણનાં ચૂર્ણ હરદાં બેડાં
તથા આમળાનો ક્વાથ, ગોમૂત્ર, મધ
અને જવપ્પાર એઓથી જે ખરિત દે-
વામાં આવે તે લેખનખરિત કેહેવાય
છે. એ ખરિતથી મળે ઉખડી જાય છે.

બૃંહણખરિત.

ધાતુઓને વધારનારા પદાર્થોનો ક્વાથ,
મધુર પદાર્થોના કલ્ક, વી અને માંસના
રસાથી જે ખરિત દેવામાં આવે તે બૃં-
હણખરિત કેહેવાય છે. એ ખરિતથી
ધાતુઓની ભરતી થાય છે.

પિચ્છિલખરિત.

બોર, નારંગી, ગુંદાં, શેમળાનાં ફુ-
લના અંકુરો, એઓને દૂધમાં પકાવી
મધ નાખીને બકરાનાં ઘેટાના તથા કા-
ળા હરણના લોહીસંહિત જે ખરિત દે-
વામાં આવે તે પિચ્છિલખરિત કેહે-
વાય છે. એ ખરિતથી ચીકણ થાય છે,
પિચ્છિલખરિતની માત્રા બાર પલની
સમજવી.

નિરૂખખરિતની માત્રાનોવિધિ.

પ્રથમ એક તોલું સૈંધવ નાખી તેમાં
સોળ તોલા મધ નાખી ખૂબ વાટીને
પછી તેમાં ઓવીચ રૂપીઆભાર સ્નેહ
નાખવો. મર્દન કરીને સ્નેહને સારી રીતે
ભેળવી દીધા પછી તેમાં આઠ રૂપીઆ-
ભાર કલ્ક નાખવો. કલ્કને ઘુંટીને ભે-
ળવી દીધા પછી તેમાં બત્રીસ રૂપીઆ-
ભાર ક્વાથ અને છેલ્લી વારે સોળ રૂ-
પીઆભાર ગોચ ચૂર્ણ નાખી સઘળાંનું
ખૂબ મર્દન કરીને સમન્તુ વૈદે તેથી નિ-
રૂખખરિત દેવી. આ પ્રમાણે કરેલી
ખરિત વજનમાં બાર પ્રગટિની થાય છે.
વિશેષ એ છે કે વાયુનું દરદ દોષ તો
ચાર પદ મધ અને છ પદ સ્નેહ નાખવો.
પિત્તનું દરદ દોષ તો ચાર પદ મધ

અને ત્રણ પલ સ્નેહ નાખવો અને કંદરું
દરદ હોય તો છ પલ મધ અને ચાર
પલ સ્નેહ નાખવો.

મધુતૈલકબસ્તિ.

આઠ પલ એરડાનાં મૂળનો ક્વાથ
કરી તેમાં ચાર પલ મધ, ચાર પલ તેલ,
અરધ પલ સુવા અને અરધ પલ સૈંધવ
નાખી સર્વને રવાઈથી વલોવવાં એટલે
એ મધુતૈલક એવા નામની પિચકારી
થાય છે. આ પિચકારી મારવાથી બળ
વધે છે, વર્ણ સારો થાય છે, મૈથુનની
શક્તિ વધે છે, અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે,
ધાતુની પ્રુષ્ઠિ થાય છે અને મેદ, ગાંઠ,
કૃમિ, ખરલ, મલ તથા ઉદાવર્ત એ-
આનો નાશ થાય છે.

યાપનબસ્તિ.

મધ, ઘી, દૂધ અને તેલ એઆને
આઠ આઠ રૂપીઆમાર સઘ તેમાં એક
તોણ પલાશી અને એક તોણ સૈંધવ
નાખી ઘુંટીને જે પિચકારી કરવામાં
આવે તે યાપન બસ્તિ કહેવાય છે. એ
બસ્તિથી પાચન થાય છે અને દરેક
પણ ઉતરે છે.

યુક્તરથબસ્તિ.

એરડાનાં મૂળીયાનો ક્વાથ કરી તેમાં
મધ, તેલ, સૈંધવ, વજ અને પીપ્પ
નાખવામાં આવે તો તે પિચકારી યુ-
ક્તરથ કહેવાય છે.

સિદ્ધબસ્તિ.

પંચમૂળના ક્વાથમાં તેલ, પીપ્પ
સૈંધવ તથા ઘેઠીમધ નાખીને જે પિચ-

કારી કરવામાં આવે તે સિદ્ધબસ્તિ કે-
હેવાય છે.

**બસ્તિમાં સેવ્ય તથા નિષિદ્ધ
પદાર્થો.**

બસ્તિ લેનારા માણસે ઉનાં પાણીથી
નાહાવું, દિવસે સુવું નહીં, અભ્યર્થ થવા
દેવું નહીં અને બીજી સઘણ સ્નેહ બ-
સ્તિની રીતિ પ્રમાણે કરવું.

ઉત્તરબસ્તિવિધિ.

ઉત્તરબસ્તિનોવિધિ.

અતઃ પરં પ્રશ્ન્યામિ વસ્તિષ્વત્તરસં-
ક્ષિતમ્ । નિરુહાદુત્તરો યસ્માત્સાદુષ-
રસંજકઃ ॥ દ્વાદશાઙ્ગુલકં નેત્રં મધ્યે વ-
કૃતકર્ણિકમ્ । માલતીપુષ્પવૃન્તાપં છિ-
સર્પપતિર્ગમમ્ ॥ પશ્ચવિંશતિવર્ષાણામર્થ-
માના દ્વિકાર્પિકી । તદૂર્ધ પલમાત્રા
સ્નેહયોક્તા મિપગરૈઃ ॥ અથ સ્થાપન-
શુદ્ધસ્ય વૃક્ષસ્ય જ્ઞાનમોજનૈઃ । સ્થિતસ-
જાનુમાત્રેણ પીઠે સિદ્ધશલાકયા ॥ નિ-
મ્બકા મેદ્યમાર્ગે તુ તતો નેત્રં નિયોજયેત્
ગ્રનૈઃ ગ્રનૈર્ધૃતામ્યક્તં મેદરગ્નેડઙ્ગુલા-
પદ્ ॥ તતોડવર્પીદયેઢાસ્તિ ગ્રનૈર્નેત્રં નિ-
નિર્દેત્ ॥ તતઃ પ્રત્યાગતે સ્નેદે સ્નેહયસિ-
ક્રમો દિતઃ ॥ સ્ત્રીણાં કનિષ્ઠિકાસ્થ-
નેત્રં હુર્યાદઙ્ગાઙ્ગુલમ્ । મુદ્ગપ્રમેદયોજ્યં
યોન્યન્તચ્ચતુરઙ્ગુલમ્ ॥ હ્રસ્વજ્ઞં મૂનમ-

૧ વિષમા કે ચોનીમા પીચકારી મા-
તે ઉત્તરબસ્તિ કહેવાય છે

ચ સૂક્ષ્મં નેત્રં વિયોજયેત્ । મૂત્રકુચ્છવિ-
કારેષુ બાલાનાં લેકમદુલ્લભ્ ॥ સ્નૈર્નિ-
ષ્કમ્પમાધેયં સૂક્ષ્મં નેત્રં વિચક્ષણૈઃ । મા-
લતીપુષ્પવૃન્તામં નેત્રમિત્યુદિતં પુનઃ ॥

સૂક્ષ્મશબ્દાભિધાને બાલાનાં તતોઽપિ ને-
ત્રસ્ય સૂક્ષ્મતાવોધનાર્થમ્ ।

યોનિમાર્ગેષુ નારીणां સ્નેહમાત્રા દ્વિ-
પાલિકી । મૂત્રમાર્ગેં પલોન્માનં બાલાનાં
ચ દ્વિકાર્પિકી ॥ વૃત્તાનાયૈ સ્ત્રિયૈ દયા-
દુર્ધ્વજાન્વૈ વિચક્ષણઃ । અમત્યાગચ્છતિ
ભિપગ્વસ્તાપુત્તરસંશિતે ॥ મૂયો વસ્તિ
વિદધ્યાચ્ચ સંયુક્તં શોષનૈર્ગુણૈઃ । ફલ-
વાક્તિ વિદધ્યાદ્વા યોનિમાર્ગે દ્વં ભિપક્ષ્ ॥
સૂત્રૈર્વિનિર્મિતાં સ્ત્રિणां શોષનદ્રવ્યસંયુ-
તામ્ । દદ્યમાને તથા વસ્તૌ દદ્યાઠ્ઠસ્તિ
વેશારદઃ ॥ સ્ત્રીરવૃક્ષકપાયેણ પયસા
તિતલેન વા ।

વદ્યમાને વસ્તૌ યસ્મિન્ સ્થાને વસ્તિર્વત્ત-
ત્તસ્મિન્દદ્યમાને ॥

યસ્તિઃ શુક્રરુજઃ પુંસાં સ્ત્રીણામાર્તવજા
હજઃ । હન્યાદુત્તરવસ્તિસ્તુ નોષિતો મે-
હિનાં કચિદ્ ॥ સમ્યદ્દત્તસ્ય લિદ્ધાનિ
વ્યાપદઃ ક્રમ એવ ચ । વસ્તેરુત્તરસંહસ્ય
સમાનઃ સ્નેહવસ્તિના ॥

હવે ઉત્તરખસ્તિ વિધે કહું છું. એ
ખસ્તિ નિરૂદ્ધખસ્તિ દીધા પછી દેવાને
યોગ્ય છે તેથી ઉત્તરખસ્તિ ઠહેવાય
છે. મધ્યમાં ગાયના કાન જેવી ડોડી-
વાળી, માલતીના ફુલના દીટીઆ જેવી
અને સર્પપ નીકળે એટલા છિદ્રવાળી
પાર આંગળની નળી કરવી. પચીસ વ-

ર્ધથી ગ્રામી અવસ્થાવાળાઓને વાસ્તે
એ ખસ્તિમાં સ્નેહની બે તોલાની માત્રા
કરવી અને એથી વધારે અવસ્થાવા-
ળાઓને વાસ્તે એ ખસ્તિમાં સ્નેહની
ચાર તોલાની માત્રા લેવી એમ ઉત્તમ
વૈદ્યોએ કહું છે. નિરૂદ્ધ ખસ્તિથી શુદ્ધ થ-
એલા અને સ્નાનથી તથા ભોજનથી વૃક્ષ
થએલા પુરૂષને આસનપર ઉમકક બે-
સાડી તેના સિંગમાં પ્રથમ જેવી જોઇએ
તેવી ચીકણી સળી નાખી માર્ગને સાફ
કરીને પછી ઘીથી ખરડેલી છ આંગ-
ળની નળી ધીરે ધીરે સિંગના છિદ્રમાં
ધાલવી. પછી ખસ્તિને દબાવીને ધીરેથી
નળી બાહાર કાઢાડી લેવી. બાહાર કા-
ઢાડ્યા પછી સિંગમાંથી સ્નેહ પાછો ની-
કળે એટલે તે પછી આગળ કહેલી સ્ને-
હ ખસ્તિની રીતી પ્રમાણે વર્તવું એ હિ-
તકારી છે. સ્ત્રીના અંગમાં ઉત્તરખ-
સ્તિની ક્રિયા કરવી હોય તો વચલી
આંગળી જેવી બાડી અને જેમાં મગ
પેસી બધ એવડા છિદ્રવાળી દસ આંગ-
ળની ઝીલી નળી કરાવવી. એ ન-
ળીને ગર્ભાશયમાં ધાલવી હોય તો ચાર
આંગળ ધાલવી અને મૂત્રના માર્ગમાં
ધાલવી હોય તો બે આંગળ ધાલવી.
બાલકોને મૂત્રકુચ્છનો વિકાર થયો હોય
તો એથી પણ વધારે ઝીલી નળી ક-
રાવી હાથને નહીં કંપાવતાં ધીરે ધીરે
સિન્નની અંદર બે આંગળ ધાલવી. એ
નળી માલતીના ફુલના દીટીઆ જેવી
જોઇએ એમ ઉપર ઠહેવાઇ ગયું છે.

સ્રીઓના ગર્ભાશયમાં સ્નેહની આઠ રૂ-
પીઆ ભારની માત્રા કરવી. અને મૂ-
ત્રના માર્ગમાં ચાર રૂપીયા ભારની
માત્રા કરવી. બાલકોના શિસ્તમાં બે
રૂપીઆ ભારની માત્રા કરવી. સ-
મન્તુ વૈદ્યે સ્ત્રીને ચતી સુવક્રવી ગો-
ઠણ ખૂબ જાયા કરાવીને પિયકારી
મારવી. એ ઉત્તરખસ્તિ પાછી ન આવે
તો વૈદ્યે શોધન ગુણવાળી બીજી પીય-
કારી મારવી અથવા ચોનિના માર્ગમાં
સુતરથી બનાવેલી, ચીકણી અને શો-
ધન પદાર્થોથી સંયુક્ત કરેલી દૃઢ વાટ
ખોસી મુકવી. જે સ્થાનકમાં પીયકારી
મારી હોય તે સ્થાનકમાં બળતરા ઉઠે
તો ચતુર વૈદ્યે હીરવાળાં ઝાકના ઠવા-
યથી અથવા ટાઢા પાણીથી બીજી પી-
યકારી મારવી. ઉત્તરખસ્તિ પુરૂષોનાં
વીર્યનાં દરદોને અને સ્રીઓનાં ઝટુનાં
દરદોને મટાડે છે. પ્રમેહના દરદવાળા-
ઓને કદી પણ ઉત્તરખસ્તિની ક્રિયા
કરવી નહીં. ઉત્તરખસ્તિ બરાબર દેવા-
યાની નીશાનીઓ, બરાબર ન દેવાઈ
હોય તો તેથી ચતી પીકડાઓ અને બીજા
પણ સધળા અનુક્રમ સ્નેહની ખસ્તિના
જેવાજ સમજવા.

ફલવર્તિવિધિ.

વાટ મુકવાનોવિધિ.

ષ્ટામ્પકે હૃદે સિપ્તા શ્લેષ્મા સ્વા-
હુષ્ટસન્નિષા । મલપ્રવર્તિની વર્તિઃ ફ-
લવર્તિથ સા સ્મૃતા ॥

ઝાડો આણવાનેવાસ્તે શુદ્ધમાં ધી
ચોપડીને રાગીને અંગુઠા જવી બડી
અને ચીકણી વાટ ખોસવામાં આવે છે
તેને વૈદ્ય લોકો 'ફલવર્તિ' કહે છે.

નસ્યગ્રહણુવિધિ.

નસ્ય લેવાનો પ્રકાર.

નસ્યં તત્કલ્પયતે ધીરૈર્નાસાપ્રાણં યદૌ-
પધમ્ । નાષનં નસ્યકર્મેતિ તસ્ય નામદ્વયં
મતમ્ ॥

નસ્યકર્મ નાસિકાયાં કર્મ ચિકિત્સા યેન
તત્ નસ્યકર્મ ।

નસ્યમેદો દ્વિધા પ્રોક્તો રેચનં સ્નેહનં
તથા । રેચનં કર્પણં પ્રોક્તં સ્નેહનં ઘંઘ્રણં
મતમ્ ॥ કફપિત્તાનિલઘ્વંસે પૂર્વમધ્યા-
પરાહ્લકે । દિનસ્ય ગૃહ્યતે નસ્યં રાત્રાવ-
પ્સુત્કટે ગદે ।

દિનસ્ય । ત્રિધા વિમક્તસ્ય । પૂર્વભાગાદૌ ।

નસ્યં ત્યજેન્નોજનાન્તે દુર્દિને ચાપત-
પિતઃ ॥ તથા નવમતિશ્યાયી ગર્ભિણી
જ્વરદૂપિતઃ ॥ અજીર્ણી દત્તવસ્તિથ પી-
તન્મેહોદ્ધકાંજવઃ । ક્રુદ્ધઃ શોકાભિભૂતથ
તૃપાર્ચો દૃઢચાલકૌ ॥ વેગાવરોધી શ્રા-
ન્તથ સ્નાતુકાપથ વર્જયેત્ ।

નસ્યમિતિ શ્લેષઃ ।

અષ્ટવર્ષસ્ય ચાન્દસ્ય નસ્યકર્મ સમાચ-
રેત્ અત્રીતિવર્ષાદૂર્ધ્વં ચ નાષનં નૈવ દી-
યતે । અથ વૈરેચનં નસ્યં ગ્રાણં તૈલે નુ-
તીક્ષ્ણકૈઃ ॥ તીક્ષ્ણં મેપજમિદ્ધર્વા સ્નૈઃ
કાર્યં રસસ્તયા । નામિકારન્ધ્રયોરર્ણ

पद् चत्वारश्च विन्दवः ॥ मत्स्येकं रेचनं
योग्यं मुख्यमध्याल्पमात्रया । नस्यक-
र्मणि दातव्यं शाणैकं तीक्ष्णमौषधम् ॥
हिङ्गु स्याद्यवमात्रं तु मार्पिकं सैन्धवं म-
तम् । क्षीरं चैवाष्टशाणं स्यात्पानीयं च
त्रिकार्पिकम् ॥ कार्पिकं मधुरद्रव्यं नस्य-
कर्मणि योजयेत् । अवपीडः प्रथमं द्वौ
भेदावपरौ स्मृतौ ॥ शिरोविरेचनस्यार्थे
तौ तु देयौ यथाययम् ॥ कल्कीकृता-
दौषधाद्यः पीदितो निःशृतो रसः ॥
सोऽवपीडः समुद्रिष्टस्तीक्ष्णद्रव्यसमुद्भवः ।
पङ्कजुला द्विवक्त्रा वा नाडी चूर्णं तथा
धमेत् ॥ तीक्ष्णं कोलमितं वक्रवातैः प्र-
थमं हि तत् । ऊर्ध्वजत्रुगते रोगे कफजे
स्वरसंक्षये ॥ अरोचके प्रतिश्याये शि-
रःशूले च पीनसे । शोफापसारकुष्ठेषु
नस्यं वैरेचनं हितम् ॥ भीरुस्त्रीकृशवा-
लानां नस्यं स्नेहेन शस्यते । गलरोगे
सन्निपाते निद्रायां विषमज्वरे ॥ मनो-
विकारे कृमिषु पूज्यते चावपीडनम् ।
अत्यन्तोत्कटदोषेषु विसंज्ञेषु च दीयते ॥
चूर्णं प्रथमं धीरैस्तद्धि तीक्ष्णतरं यतः ॥
नस्यं वैरेचनं यथा ।

नस्यं स्याद्बुद्धशुष्ठीभ्यां पिप्पलीसै-
न्धवेन वा । जलपिष्टेन कर्णाग्निनासा-
मूर्धभवा गदाः ॥ मन्याहनुगलोद्भूता
नश्यन्ति मुजपृष्ठजाः । मधूकसारकृ-
ष्णाभ्यां वचामरिचसैन्धवैः ॥ नस्यं को-
णाम्भसा पिष्टं दद्यात् संज्ञापबोधनम् ।
अपसारं तथोन्मादे सन्निपातेऽपतत्रके ॥
सैन्धवं श्वेतमरिचं सर्पपाः कुष्ठमेव च ।

वस्तमूत्रेण संपिष्टं नस्यं तन्द्रानिवारणम् ॥

श्वेतमरिचं सहजिनका वीनम् ।

रोहितस्य च पित्तेन भावितं मरिचं
वचा । कट्फलं चेति तच्चूर्णं देयं प्रथमं
बुधैः ॥ अयं बृंहणनस्यस्य कल्पना क-
थ्यतेऽधुना । मर्शश्च प्रतिमर्शश्च द्वौ भेदौ
स्नेहेन मत्तौ ॥ मर्शस्य तर्पणी मात्रा
मुख्या शाणैः स्मृताऽष्टभिः । मध्यमा तु
चतुःशाणैर्हीना ज्ञानमित्रा मत्ता ॥ ए-
कैर्कस्मिंस्तु मात्रेयं देया नासापुटे बुधैः ।
मर्शस्य द्वित्रिवेलं वा वीक्ष्य दोषबलाद्-
लम् ॥ एकान्तरं ह्यन्तरं वा नस्यं द-
द्याद्विचक्षणः ।

एकान्तरम् एकं दिनमन्तरं नस्यशून्यं यत्र
तदेकान्तरम् ॥

अयं पञ्चाहमथवा सप्ताहं वा सुय-
न्त्रितः ॥

अथवा अयम् । ग्रीष्महानी यावत् ।
प्रतिदिनं एवं पञ्चाहं सप्ताहं च । सुयन्त्रितः ।
सावधानः । यथोऽच्छिक्तं न भवति ।

मर्शं शिरोविरेके च व्यापदौ वि-
विधाः स्मृताः । दोषोत्तेजात्सयाच्चैव
चिज्ञेयास्ता यथाक्रमम् ॥ दोषोत्तेज-
निमित्तास्तु बुद्ध्याद्रमन्त्रोधनम् ।

वमनरूपं शोधनम् ।

अयं क्षयनिमित्तास्तु यथास्तं बृंहणं
हितम् ॥ शिरोनासाशिरोरोगेषु मूर्धावर्ता-
र्धभेदके । दन्तरोगेऽवले हीने मन्यावा-
हंसजे गदे ॥ मुखशोषे कर्णनादे वात-
पित्तगदे तथा । अकालपलिते चैव के-

शश्मश्रुमपातने ॥ पूज्यते वृंहणं नस्यं
स्नेहैर्वा मधुरद्रवैः ॥

वृंहणं नस्यं यथा ।

सशर्करं पयःपिष्टं भृष्टमाज्येन कुङ्कु-
मम् । नस्यप्रयोगतोह्न्याद्वातरक्तयवा-
रुजः ॥ भूशंखाक्षिशिरःकर्णसूर्यावर्ता-
र्धभेदकान् । नस्यं स्यादणुतैलेन तथा
नारायणेन वा ॥ मापादिना वा सर्पि-
भिस्तत्तज्जपेजसाधितैः ॥

अणुतैलमुक्तं सुश्रुतेन तथया ।

तिलपरिपीडनोपकरणकामान्याहृत्य यै-
रनल्पकालं तिलाः परिपीडितास्तान्यणूनि
खण्डशः कल्पयित्वा उत्तुल्ले सङ्कुट्वा कटा-
हे पानीयिनाह्वान्य कापयेत्तत्तलैलं निःसरति
तसैलं हस्तेन जलानिःसार्य वातघ्नौषधकले-
न पचेत् । तदणुतैलमिति तद्वातरोगहरम् ॥

तैलं कफे स्याद्वाते च केवले पवने
वसा । दद्यान्नस्यं सदा पिप्ते सर्पिर्म-
ज्जानमेव च ॥ मापात्मगुप्तरास्त्राभिर्व-
लारुषुकरौहिणैः । कृतोऽभग्न्यया का-
थो हिङ्गुसैन्धवसंयुतः ॥ कोणो नस्य-
प्रयोगेण पक्षाघातं सकम्पनम् । जयेद-
दित्वातं च मन्वास्तम्भापवाहुर्का ॥
प्रतिमर्शस्य मात्रा तु द्विद्विबिन्दुमिता म-
ता । मत्पेवशो नासिकयोः स्नेहेनेति
विनिश्चितम् ॥ स्नेहे ग्रन्थिद्वयं यावन्नि-
मग्ना चोद्धृता ततः । तर्जनीयं सवेद्वि-
न्दुं सा मात्रा बिन्दुसंज्ञिता ॥ एवंवि-
धैर्विन्दुसंज्ञैरष्टाभिः क्षाण उच्यते । स
देवो मर्शनस्येषु प्रतिमर्शोद्विबिन्दुकः ॥
समयाः प्रतिमर्शस्य त्रयैः प्रोक्ताश्चतुर्दश ।

प्रभाते दन्तकाष्ठान्ते गृहान्निर्गमने त-
था ॥ व्यायामाध्यव्यायान्ते विष्मृत्ता-
न्तेऽञ्जने कृते । कबलान्ते भोजनान्ते
दिवास्वप्नोत्थिते तथा ॥ वमनान्ते तथा
सायं प्रतिमर्शः प्रयुज्यते । ईषदुच्छिक्क-
नात् स्नेहो यदा वक्रं प्रपद्यते ॥ नस्ये
निपिक्तं तं विन्ध्यात्प्रतिमर्शप्रमाणतः ॥
मात्रायुक्तम् ।

उच्छिष्टं न पिबेच्चैतन्निषीवेन्मुखमाग-
तम् ॥

उच्छिष्टम् । नस्यावशिष्टम् ।

क्षीणे तृणास्पशोपातं घाले वृद्धे च
पूज्यते । प्रतिमर्शाच्च जायन्ते रोगार्ध-
बोर्ध्वजनुजाः ॥ बलीपलितनाशश्च पल-
मिन्द्रियजं भवेत् । विभीतं निम्बगम्भा-
री शिवा श्लेष्म काकिनी ॥ एकैकतै-
लनस्येन पलितं नश्यति ध्रुवम् । अथ-
नस्य विधिं वक्ष्ये नस्यग्रहणहेतवे ॥
देशे वातरजोमुक्ते कृतदन्तनियर्पणम् ।
विशुद्धं धूमपानेन सिद्धभालगलं त-
था ॥ उच्चानशापिनं किञ्चित्प्रलम्बक्षिर-
सं नरम् । आस्तीर्णहस्तपादं च वस्त्रा-
च्छादितलोचनम् ॥ समुन्नामितना-
साग्रं धृत्यो नस्येन योजयेत् । कोणे-
नाच्छिन्नधारेण हेमतारादिशुक्तिभिः ॥
शुक्त्या वा यंत्रयुक्त्या वा श्रोतव्या नस्य-
माचरेत् ।

श्रोतव्येऽस्तदुपलक्षितैर्नित्यैरपि ।

नस्येष्वातिच्यमानेषु गिरो नैव प्रक-
म्येत् ॥ न कुप्येन्न प्रभातेन नोच्छिन्न-
हसेचया । एतर्हि विहितः स्नेहो नवान्तः

સમ્પ્રપદ્યતે ॥ તતઃ કાસપતિશ્યાયશ્ચિ-
રોડક્ષિગદસમ્ભવઃ । શુદ્ધાટકમયિવ્યાપ્ય
સ્થાપયેન્ન ગિલેદ્રવમ્ ॥ પત્રસમુદયૈવ
સ્વર્ગાત્રા સ્નેહસ્ય ધારણે । ઉપત્રિશ્યાય
નિષ્ઠીવેન્નાસા વક્ત્રાગતં દ્રવમ્ ॥ વામદ-
ક્ષિણપાર્શ્વાભ્યાં નિષ્ઠીવેત્સંમુલ્લે ન હિ ।
નીતે નસ્યે મનસ્તાપં રજઃ ક્રોધં ચ સ-
ન્ધ્યજેત્ ॥ શર્પીત નિદ્રાં ત્યક્ત્વા ચ શો-
નાનો વાક્શતં નરઃ । તથા શિરોવિરે-
કાન્તે ધ્રુવો વા કવલો હિતઃ ॥ નસ્યે
ત્રીચુપવિદ્યમાનિ લક્ષણાનિ પ્રયોગતઃ ।
શુદ્ધિહીનાતિયોગા હિ વિદ્યેયાઃ શાસ્ત્ર-
ચિન્તકૈઃ ॥ લાયવં મલસંશુદ્ધિઃ સ્રોતસાં
વ્યાપિસદ્વ્યયઃ । ચિત્તેન્દ્રિયમસાદય શિ-
રસઃ શુદ્ધિલક્ષણમ્ ॥ કણ્ઠઃ મદેહો ગુ-
રુતા સ્રોતસાં કફસંસ્રવાઃ । મૂર્ધ્નિ હી-
નાવિશુદ્ધે તુ લક્ષણં પરિકીર્તિતમ્ ॥

હીનાવિશુદ્ધે હીનનસ્યેનાવિશુદ્ધે ।

મસ્તુલ્લુહાગમો વાતશુદ્ધિરિન્દ્રિયવિ-
ભ્રમઃ । શૂન્યતા શિરસઃશ્યાપિ મૂર્ધ્નિ ગાર્દ
વિરેચિતે ॥

મસ્તુલ્લુહમ્ । મલ્લકાન્તઃ સ્નેહઃ રિન્દ્રિ-
યવિભ્રમઃ । રિન્દ્રિયાણામયવાવિયમગ્રહઃ ।

પત્ર હીનેન નસ્યેનાશુદ્ધે શ્રેષ્ઠાગ્રમાચ-
રેત્ । અતિશુદ્ધે તુ શિરસિ સર્પિર્નસ્યે નિ-
પેચયેત્ ॥ કફપસેકઃ શિરસો ગુસ્તેન્દ્રિય-
વિભ્રમઃ । લક્ષણં તદતિસિમ્પે તત્ત્વ રૂપં
મદાપયેત્ । મોજયેચાનશિષ્યન્દિ નસ્યે
વાતિકમાદિશેષે ॥

વાતિકમ્ । વાતલગુપદિશેષે ॥ इति प-
द्यकर्माणि ॥

નાકથી ગ્રહણ કરાવવાતું જે ઔષધ
હોય તેને વિદ્વાનો 'નસ્ય' કહે છે. એનાં
નાવન અને નસ્યકર્મ એ બે નામો છે.
તેથી નાસિકામાં ચિકિત્સા થાય છે માટે
નસ્યકર્મ કહેવાય છે. રેચન અને સ્નેહન
એમ નસ્યના બે પ્રકાર છે. જે નસ્યથી
અંદરના પદાર્થોને ઓછા કરવામાં આવે
તે રેચન કહેવાય છે અને જે નસ્યથી
અંદરના પદાર્થોમાં ભરતી કરવામાં આવે
તે સ્નેહન કહેવાય છે.

કઈ મટાડવો હોય તો પૂર્વનાંદ સમ-
યમાં નસ્ય દેવું, પિત્ત મટાડવું હોય તો
મધ્યાન્હ સમયમાં નસ્ય દેવું અને વાયુ
મટાડવો હોય તો અપરાન્હકાલમાં નસ્ય
દેવું. જે શેગ ભયંકર હોય તો રાત્રિના
સમયમાં પણ નસ્ય દેવું. જમ્યા પછી
તુરત, વાઘનાંઓથી ડંડાએલા દિવસમાં,
લાંધણ કરીને, તાબે સળીખમ હોય
ત્યારે, સ્નેહનું જલનું કે આસવનું પાન
કસું હોય ત્યારે, પીચકારી દવાયા પછી
અજીર્ણ હોય તો, તાવ આવતો હોય
તો, કોષ ચક્રો હોય ત્યારે, અને નાહા-
વાની છઠ્ઠા યમ હોય ત્યારે નસ્ય લેવું
નહીં. શોકથી પીડાએલાએ, ગર્ભવાળી
સ્ત્રીએ, યાકંઠાએ, તરસ્યાએ, વૃદ્ધે, બા-
લક અને ગ્રૂત આદિના વેગેને શેકના-
રાએ પણ નસ્ય લેવું નહીં. બાલક ન્યાં-
સુધી આઠ વર્ષના ન થયો હોય ત્યાં-
સુધી તેને નસ્ય દેવું નહીં અને એથી
વર્ષથી ઉપરના વૃદ્ધને પણ નસ્ય દેવું નહીં.

રેચન નસ્યનું વિધાન.

તીક્ષ્ણ તૈસોથી અથવા તીક્ષ્ણ ઔષ-
ધમાં પકાવેલાં સ્નેહાથી, ક્વાથોથી, કે
રસોથી રેચન નસ્ય લેવું.

રેચન નસ્યનો પ્રકાર.

નાસિકાનાં બે છિદ્રોમાં પ્રત્યેકમાં રે-
ચન નસ્ય દેવું. પ્રત્યેક છિદ્રમાં આઠ
આઠ ટીપાં નાખવાં એ ઉત્તમ માત્રા છે,
છ છ ટીપાં નાખવાં એ મધ્યમ માત્રા
છે, અને ચાર ચાર ટીપાં નાખવાં એ
કનિષ્ઠ માત્રા છે.

નસ્યમાં ઔષધોનું પ્રમાણ.

નસ્યના કામમાં તીક્ષ્ણ ઔષધ ચોવી-
શ અણોઠી ભાર લેવું, હીંગ એક જવભાર
લેવી, સૈંધવ છ અણોઠી ભાર લેવું, કૃષ્ણ
આઠ શાણુભાર લેવું, પાણી ત્રણ રૂપી-
આભાર લેવું અને મધુર દ્રવ્ય એક રૂપી-
આભાર લેવું.

રેચન નસ્યના બીજા બે ભેદ.

રેચન નસ્યના અવપીડ અને પ્રધ-
મન એવા નામના બીજા બે ભેદ છે.
નસ્ય દહને માથાને ખાલી કરવું હાય
તો યોગ્ય રીતે એ ભેદનો ઉપયોગ કરવો.

એ બે ભેદનાં લક્ષણ.

જોની સાથે તીક્ષ્ણ પદાર્થો મેળવ્યા
હાય એવાં ઔષધોનો કલ્ક કરી તેને
નીચોલીને જે રસ કાઢાડવામાં આવે તે
અવપીડ કહેવાય છે. છ આંગળની બે મો-
ટાકાંવાળી નળીમાં અડનાલીય અણોઠી-
ભાર તીક્ષ્ણ ચૂર્ણ ભરી મોટાકાંની ટુંક

દહને તે ચૂર્ણને નાકમાં ચડાવી દેવું એ
પ્રધમન કહેવાય છે.

રેચન અને સ્નેહન નસ્યનો કેવા
વિષયમાં ઉપયોગ કરવો.

ઢાકની હાંસડીથી ઉપરના રોગમાં,
ઠંડીથી થએલા સ્વરના ક્ષયમાં, અશ્વિ-
માં, સળીખમમાં, માથાના શૂળમાં, નાક
ચુષા કરતું હાય તેમાં, સોજામાં, વાઈમાં
અને ઢાઢમાં રેચન નસ્ય દેવું હિતકારી
છે. બીકણુને, સ્ત્રીઓને, દુબળાઓને અને
બાલકોને સ્નેહન નસ્ય દેવું સાઈ છે.

અવપીડ નસ્ય કેવા વિષયમાં દેવું.

ગળાના રોગમાં, સનેપાતમાં, નિદ્રા-
સંબંધી રોગમાં, વિષમજ્વરમાં, મનના
વિકારોમાં અને કૃમિની પીડામાં અવ-
પીડ નસ્ય દેવું યોગ્ય છે.

પ્રધમન નસ્ય કેવા વિષયમાં દેવું.

અત્યંત પ્રદાપ પામેલા કોપોવાળા
રોગોમાં અને જઝાથી બેશુદ્ધપણું થઈ
ગયું હાય એવા રોગોમાં ધીર ધૈર્ય
ચૂર્ણનું પ્રધમન નસ્ય દેવું યોગ્ય છે. કા-
રણ કે તે અત્યંત તીક્ષ્ણ છે.

રેચન નસ્યનાં ઔષધો તથા
તેથી થતા ગુરો.

સુંકના ચૂર્ણને તથા ગોળને બેશાં ક-
રીને અથવા પીપળને તથા મૈંધવને પા-
ણીમાં વાટીને તેથી નસ્ય દેવામાં આવે
તો નાકના, માથાના, ઝોડના, દાદીના,
ગળાના, હાંસના અને ત્રાંસાના રોગો
નાશ પામે છે.

રેચન નસ્યનો ખીજે પ્રકાર.

મહુડાનાં લાકડાંનો ગર્ભ, પીપળ, વજ, મરી અને સૈંધવ એઓને થોડા થોડા ઉંતા પાણીમાં વાટી તેથી નસ્ય દેવામાં આવે તો વાદના રોગમાં, ઉન્માદમાં, સંતેષાતમાં અને જમાં વાયુથી ચેષા માત્ર બંધ પડી જાય છે એવા અપતંત્રક નામના રોગમાં સંજ્ઞા પ્રાપ્ત થાય છે.

રેચન નસ્યનો ત્રીજો પ્રકાર.

સૈંધવ, સરગવાનાં ખી, સર્પ અને કઠ એઓને બકરાના મૂતરમાં વાટી તેથી નસ્ય દેવામાં આવે તો ઘેન મૂટી જાય છે.

પ્રથમનું નસ્યનાં ઔષધો.

મરી, વજ અને કાયકલ એઓનું ચૂર્ણ કરી તેને રોહીડા નામના માછલાંનાં પિત્તાની ભાવના દ્વ નળીથી પ્રથમનું નસ્ય દેવું.

ખુંદલુ અથવા સ્નેહન નસ્યની કલ્પના.

હવે ખુંદલુ નસ્યની કલ્પના કહીએ છીએ. જોના મર્શ અને પ્રતિમર્શ એવા નામના બે ભેદ માનવામાં આવ્યા છે. તર્જની આંગળીથી પાડેલાં આઠ દીપાંથી જ માત્રા થાય તે શાણુ કેહેવાય છે. એ શાણુના વજન ઉપરથી જ સ્નેહન નસ્ય દેવાય તે મર્શ કેહેવાય છે. ભરતી કરનારા નસ્યની એવા આઠ શાણુની માત્રા એક એક નાકમાં નાખવામાં આવે તો મર્શની ઉત્તમ માત્રા સમજવી. ચાર શાણુની માત્રા એક એક નાકમાં નાખવામાં આવે તો મર્શની મધ્યમ માત્રા

સમજવી. અને એક શાણુની માત્રા એક એક નાકમાં નાખવામાં આવે તો કનિષ્ઠ માત્રા સમજવી. (જો એક એક નાકમાં માત્રા બંધે દીપાંજ નાખવામાં આવે તો તે પ્રતિમર્શ કેહેવાય છે.) સમજુ વૈવે દોષનું બલાબલ જોઇને એક દિવસમાં બે ત્રણવાર અથવા એક દિવસને અંતરે અથવા બે દિવસને અંતરે મર્શ નસ્યનો ઉપયોગ કરાવવો. અથવા ત્રણ પાંચ કે સાત દિવસ સુધી લાગઠ એ નસ્યનો ઉપયોગ કરાવવો. પણ તેમાં રોગીને નાક છિંકવા આઠિ ભારે ગભરાટ ન થાય એવી સંભાળ રાખવી.

મર્શ નસ્ય દેતાં અથવા માથાને ખાલી કરવાનું રેચન નસ્ય દેતાં વ્યાધિ ઉત્પન્ન થાય તો તેનું નિવારણ.

મર્શ નસ્ય દેવાથી સમયપર સ્થાનથી પ્રથમ યજ્ઞેલા દોષો પ્રકાપ પામે તો તેથી અને માથાને ખાલી કરવાનું રેચન નસ્ય દેતાં સમયપર મેદ આદિનો કાપ થવાથી અનેક પ્રકારના વ્યાધિઓ ઉત્પન્ન થાય છે. જો દોષના પ્રકાપથી વ્યાધિઓ ઉત્પન્ન થાય તો વમનરૂપ શોધનનો ઉપયોગ કરવો અને મેદ આદિના કાપથી વ્યાધિઓ ઉત્પન્ન થાય તો પાછો સ્નેહનનો ઉપયોગ કરવો.

કયા રોગ ઉપર ખુંદલુ અથવા

સ્નેહન નસ્ય દેવું.

માથાનો રોગ, નાકનો રોગ, આં-

ખનો રોગ, સૂર્યાવર્ત રોગ, આધાશીશી, હાંતનો રોગ, ખળના કીણપણનો રોગ, ઝોડનો રોગ, હાથનો રોગ, ખંભાનો રોગ, મોઢોડામાં શોષ પડવાનો રોગ, કાનમાં નાદ થવાનો રોગ, વાતપિત્તસંબંધી વિહાર, સમય વગર ઠસ ધોળા થઇ જવાનો રોગ અને ઠસ તથા ઘઢી મુછ ખરી પડવારૂ જાંદરી નામનો રોગ એઓમાં સ્નેહોથી અથવા મધુર પદાર્થોના રસોથી સ્નેહનનસ્ય દેવું ચોખ્ય છે.

બુંદણ અથવા સ્નેહન ન-

સ્યના પ્રકાર.

સાકરસહિત ઠસરને દૂધમાં વાટી શેકીને તેનું નસ્ય દેવામાં આવે તો વાતરક્તથી થએલી ખીડાઓનો નાશ થાય છે. તેમજ ખમરના રોગ, કપાલના રોગ, નેત્રના રોગ, માયાના રોગ, કાનના રોગ, સૂર્યાવર્ત અને આધાશીશી એઓનો પણ એ નસ્યથી નાશ થાય છે. અથવા અણુતૈલથી અથવા નારાયણ-તૈલથી અથવા માપાદિતૈલથી અથવા તે તે ચોખ્ય ઔષ્ધોથી પકાવેલાં ધીથી પણ સ્નેહન નસ્ય દેવું.

અણુતૈલ કરવાનો પ્રકાર સુશ્રુતમાં નીચેપ્રમાણે કહ્યો છે.

તલ પીલવાની ઘણીનાં લાકડાં કે એઓથી પણ કાલમુધી તલ પીલાયા હોય તેઓને લાવી તેઓના ઝીણા ઝીણા કટકા ખાંડણીઆમાં ખાંડી કટાયામાં નાખી પાણીથી ગોળીને નીચે

અગ્નિ કરતાં તેઓમાંથી જે તેલ નીકળે તે તેલને હાથવતે પાણીમાંથી કાઢી લઈ વાયુને હણનારાં ઔષ્ધોનાં કટકામાં પકાવવું એટલે તે અણુતૈલ કેહેવાય છે. એ તૈલ વાયુસંબંધી રોગોને મટાડે છે.

નસ્યના અન્ય પ્રકારો.

જે કંઈસહિત વાયુનું દરદ હોય તો તેલનું અને એકલા વાયુનું દરદ હોય તો ચરબીનું નસ્ય દેવું. પિત્તનું દરદ હોય તો સર્વદા ધીનું અને હાડકાની અંદરના સ્નેહનું નસ્ય દેવું.

પક્ષધાત આદિ રોગોઉપર નસ્ય.

અડક, કૌચાનાં બીજ, રાસ્તા, એરકાનાં મૂલ, બલા, શહિસ નામનું સુગંધી ખડ અને આસોદ એઓનો ક્વાથ કરી તેમાં હિંગ તથા સંધવ નાખી તે જરાક ઉનાશવાળા ક્વાથનું નસ્ય દેવામાં આવે તો કંઈસહિત પક્ષધાત, (અર્દાંગ) ચરદીયો વાયુ, ઝોડનું ક્વાર્થ જવું અને હાથનું ક્લાઈ જવું એ રોગો મટે છે.

પ્રતિમર્શ નસ્ય.

નાયિકાનાં પ્રત્યેક ફોરણામાં સ્નેહનાં બન્ને દીપાં નાખવામાં આવે એ પ્રતિમર્શ નસ્ય કેહેવાય છે.

દીપાનું લક્ષણ તથા મર્શમાં અને પ્રતિમર્શમાં તેઓની સંખ્યા.

તર્જની આંગળીને સ્નેહમાં તેનાં બે પર્વ (અંગાંક) સુધી ગોળી કાઢાવી

લેતાં તે આંગળીમાંથી જે ખિંડુ પડે તે દીપાંરૂપ માત્રા કેહેવાય છે. એવી રીતનાં આઠ દીપાંઓથી શાણુ નામની માત્રા થાય છે કે જેનો મર્શ નામના નસ્યમાં ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. પ્રતિમર્શ નામના નસ્યમાં એવાં બે દીપાંનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. શાણુરૂપ માત્રાથી જે નસ્ય દેવામાં આવે તે મર્શ કેહેવાય છે અને બંને દીપાંરૂપ જે નસ્ય દેવામાં આવે તે પ્રતિમર્શ કેહેવાય છે.

પ્રતિમર્શ નસ્ય દેવાના સમયો.

વિદ્વાનોએ પ્રતિમર્શ નસ્ય દેવાના ચૌદ સમયો જાણવા. પ્રભાતમાં, દાતણ કર્યા પછી, ધરૂમાંથી બાહાર નીકળતાં, કસરત કર્યા પછી, માર્ગમાં આવી આવ્યા પછી, મૈથુન કર્યા પછી, ગ્રાડે ફરી આવ્યા પછી, સુતર્યા પછી, અંજન આવ્યા પછી, કપલ આધા પછી, ભોજન કર્યા પછી, દિવસે સુઈને ઉઠ્યા પછી, વખન કર્યા પછી અને સાયંકાલે પ્રતિમર્શ નસ્ય દેવામાં આવે છે.

પ્રતિમર્શ નસ્યથી તૃપ્તથયાનાં લક્ષણો.

જરાક ઊંઠા આવતાં નાકમાં રેડેલો પદાર્થ મોઢાડમાં આવે ત્યારે જાણવું કે પ્રતિમર્શની જેવી જોઈએ તેવી માત્રા થઈ ચુકી છે. નાકમાંથી મોઢાડમાં આવેલા પદાર્થને પી જવો નહીં પણ મોઢાડમાં આવે કે તુરત ઘુંટી નાખવો.

પ્રતિમર્શ નસ્યના વિષયો.

શીલ થએલાં, તરચથી પીડાતાં,

મોઢાડના શોષનાં દરદવાજાને, બાળકને અને વૃદ્ધને પ્રતિમર્શ નસ્ય હિતકારી છે. પ્રતિમર્શનો ઉપયોગ કરવાથી હાંસડીથી ઉપરના ભાગમાં રોગો ઉત્પન્ન થતા નથી, વળીઆનો તથા સદેહ કેશનો નાશ થાય છે અને ઇંદ્રિયોની શક્તિ સારી થાય છે.

કેશોને ધોળા મટાડીને કાળા

કરવાનું નસ્ય.

બેહેડાં, લીંબડાં, શીવણુ, હરડે, ઘુંદાં અને માલકાંકણી એવામાંથી એક પદાર્થના તેલનું નસ્ય લેવાનો અભ્યાસ રાખવામાં આવે તો અવરણ ધોળા કેશનો નાશ થાય છે.

નસ્યનો સામાન્ય વિધિ.

હવે નસ્ય લેવાનો વિધિ કહું છું. દાતણ કરાવ્યા પછી, ઘુસ્ટિ કર્યા પછી અને ધૂમપાન કરાવીને કપાળમાં તથા ગળામાં સ્વેદિત કર્યા પછી રોગીને વાચુથી તથા રજથી રહિત પ્રદેશમાં ચતો સુવડાવી, માથાને ઠાંઈક લટકવું રખાવી, હાથ પગ લાંબા કરાવી, નેત્રોને વસ્ત્રથી ઢાંકી દઈ અને નાકની અણી જાંચી કરીને નસ્ય દેવું. સોનાની અથવા રૂપા વજેરની ચમચીથી, અથવા છીપથી, અથવા દાઢિ ચંત્રની યુક્તિથી અથવા લુગડાથી કે રૂના ઘુંબડાથી, વચમાં ધારા વુટી ન જાય એવી રીતે જરા જરા હતું નસ્ય નાકમાં રેડવું.

નસ્ય રેડાવાના સમયમાં રો-

ગીએ કેવી રીતે રહેવું.

નાકમાં નસ્ય નાખવામાં આવતું હોય

તે સમયમાં રાગીએ માથું હલાવવુંજ નહીં, રીસ કરવી નહીં, કાઠની સાથે બોલવું નહીં, છીંક ખાવી નહીં અને હસવું પણ નહીં. કારણકે સ્નેહ પાછો ઠેલાઈને અંદર પોહોંચી જ શકતો નથી અને એમ થવાથી ઉપરસ, સળીખમ, માથાનાં દરદ અને નેત્રનાં દરદ ઉત્પન્ન થાય છે. નસ્યને કપાળના હાડકાસુધી પોહોંચવા દઇને સ્થિર રાખવું. ગળી જવુંજ નહીં. પાંચ, સાત અથવા દસ ગુરૂ અક્ષરોનું ઉચ્ચારણ થાય ત્યાંસુધી નસ્યને ધારણ કરી રાખવું. પછી બેઠા થઈને નાકમાંથી મુંખમાં આવેલા દ્રવને થુંકી નાંખવો. જમણે કે ડાબે પડખે થુંકવું પણ સામા બાગમાં થુંકવું નહીં.

નસ્ય દેવાયા પછી શું ન કરવું
અને શું કરવું.

નસ્ય દેવાયા પછી મનમાં સંતાપને આવવા દેવો નહીં, ધૂજથી દૂર રહેવું, ક્રોધનો ત્યાગ કરવો અને સો ગુરૂ અક્ષરોનું ઉચ્ચારણ થાય. ત્યાંસુધી નિદ્રા નહીં કરતાં ચતુ મુદ્ર રહેવું માથાને કે. અન નસ્યથી ખાલી કર્યા પછી ધૂમપાન કરવું અને કવલ ખાવો એ હિતકારી છે.

નસ્યમાં શુદ્ધિ, હીનયોગ
તથા અતિયોગ.

નસ્યનો પ્રયોગ કર્યા પછી જાસ બાણનારાઓએ લક્ષણો ઉપરથી શુદ્ધિની, હીનયોગની અને અતિયોગની પરીક્ષા કરવી. માથાની ઠીક શુદ્ધિ થઈ હોય તો

શરીરમાં હલકાઈ આવે છે, મળ સાફ ઉતરે છે, નાડીઓનાં દરદનો નાશ થાય છે અને ચિત્તમાં તથા ઇન્દ્રિયોમાં પ્રસન્નતા થાય છે. હીનયોગ એટલે તસ્ય ઓછું દેવાયાથી માથું બરાબર શુદ્ધ ન થયું હોય તો ચળ આવે છે, શરીરમાં ચીકણ તથા ભારેપણું થાય છે અને નાડીઓમાં કષ્ટ વધે છે. માથું બહુજ ખાલી થઈ ગયું હોય તો નાકમાંથી માથાનો મગજ પડે છે, વાયુનિ વૃદ્ધિ થાય છે, ઇન્દ્રિયો પોતપોતાના વિષયોનું બરાબર મહણ કરી શકતી નથી અને માથું જડ થઈ બચ છે.

નસ્યના હીનયોગ તથા અતિ-
યોગઉપર ચિકિત્સા.

નસ્યનો હીનયોગ થયો હોય તો જથી કષ્ટ મટે એવો ઉપાય કરવો અને રચન નસ્યથી માથું બહુજ ખાલી પડી ગયું હોય તો ફરીવાર ધીનું નસ્ય દેવું.

સ્નેહન નસ્યથી માથું બહુજ સ્નિગ્ધ થઈ ગયું હોય તો તેનાં લક્ષણો

તથા ચિકિત્સા.

સ્નેહન નસ્યથી માથું બહુજ સ્નિગ્ધ થઈ ગયું હોય તો કફનો સાવ થાય છે, માથામાં ભારેપણું થાય છે અને ઇન્દ્રિયોને વિગ્રમ થાય છે. આ પ્રમાણે બન્યું હોય તો વૈવે રાગીને રક્ષ પદાર્થનું નસ્ય દેવું, જથી શરદી ન થાય એવા પદાર્થો જમાડવા અને જ્યોત્તી વાયુ વધે એવી ક્રિયાનો ઉપદેશ કરવો.

પાચ કર્મોનું વિવેચન પૂર્વ થયું.

ધૂમપાનવિધિ.

ધૂમપાનનો વિધિ.

ધૂમસ્તુ પદ્ધિઃ પ્રોક્તઃ શ્રમનો બુંહ-
ળસ્તથા । રેચનઃ કાસહા ચૈવ વામનો
વ્રણધૂપનઃ ॥ શમનસ્ય તુ પર્યાયૌ મધ્યઃ
પ્રાયોગિકસ્તથા । બુંહળસ્ય ચ પર્યાયૌ
સ્નેહનો મૃદુરેવ ચ ॥ રેચનસ્યાપિ પર્યા-
યૌ બ્બોધનસ્તીક્ષ્ણ એવ ચ । અધૂમાર્દાશ્ચ
સ્ત્વેતે શ્રાન્તો મીતશ્ચ દુઃસ્વિતઃ ॥ ૧-
ત્ત્વસ્તિર્ધિરિત્તશ્ચ રાત્રૌ જાગરિતસ્તથા ।
પિપાસિતશ્ચ દાહાર્વસ્તાલુશોપી તથોદ-
રી ॥ શિરોઽભિતાપી તિમિરી છર્ધા-
ધ્માનમંપીઢિતઃ । જતોરસ્કઃ પ્રમેહાર્તઃ
પાણ્ડુરોગી ચ ગર્ભિણી ॥ રુક્ષઃ ક્ષીણો-
ઽભ્યવહૃતક્ષીરસૌદ્રઘૃતાસવઃ । શુક્તા-
ન્નદધિમત્સ્યશ્ચ વાલો દૃઢઃ કૃશસ્તથા ॥
અકાલે ચાતિપીતશ્ચ ધૂમઃ કુર્યાદુપદ્રવા-
ન્ । તત્રેષ્ટં સર્પિપઃ પાનં નાવનાઙ્ગનત-
ર્પણમ્ ॥ સર્પિરિશ્ચુરસં દ્રાક્ષાં પવો વાં
શર્કરામ્બુ વા ૧ મધુરામ્લૌ રસૌ વાપિ
શમનાય પ્રદાપયેત્ ॥ ધૂપસ્તુ દ્વાદશાત્
વર્ષાત્ મૃદ્યતે શીતકાત્ ન ચ ॥

શમન^૧, બુંહળ^૨, રેચન^૩, કાસહા^૪,
વામન^૫, અને પ્રણયુધૂપન^૬ એ રીતે ધુ-

માડના છ પ્રકાર છે. મધ્ય^૭ તથા પ્રા-
યોગિક એ બે શમનના પર્યાય શબ્દો
છે, સ્નેહન અને મૃદુ એ બે બુંહળના
પર્યાય શબ્દો છે અને^૮ શાધન તથા તી-
ક્ષ્ણ એ બે રેચનના પર્યાય શબ્દો છે.
ચોકલ, ભય પામેલ, દુઃખિત, અને પી-
ચકારી દિધી હોય તે, અને રેચ દીધો
હોય તે, જણે રાતનો ઉજાગરો કરવો.
હોય તે, તરરથો, બળતરાથી પીડાએલો,
તાળવામાં શોષવાળો, ઉદરરોગવાળો,
સાચાના અભિતાપવાળો, તિમિરનાં દ-
રદવાળો, ઉલટીથી પીડાએલો, જેનું
પેટ ચડી આવ્યું હોય તે, છાતીમાં ક્ષ-
તવાળો, પ્રમેહથી પીડાએલો, પાંડુરો-
ગવાળો, ગર્ભવાળી સ્ત્રી, રુક્ષ શરીરવાળો,
ક્ષીણ થએલો, જણે દૂધ મધ પીકે આ-
સવનો ઉપયોગ કરેલ હોય તે, જણે
અન્ન દહી કે માછલાં ખાધાં હોય તે,
બાધક, વૃદ્ધ અને કુબંજાં શરીરવાળો
એઆ ધૂમના મહણને યોગ્ય નથી. જે
ધુવાડો અયોગ્ય સમયે પીવાય અથવા
બહુ પીવાય તોપણ ઉપદ્રવોને ઉત્પન્ન
કરે છે. ધુવાડાથી ઘાઈ ઉપદ્રવ થાય
તો તેને શાંત કરવાસાર થી પીવું, નસ્ય
દેવું, અંજન આંજવું, વૃક્ષ કરવો, ધી
લગાવવું, શેરડીનો રસ પાવો, દ્રાખ
ખવરાવવી, દૂધ બીજરાવવું, સાકરવું
પાણી પીવરાવવું, અથવા મંદુર અને
ખાટા રસનો ઉપયોગ કરાવવો. બારમું
વર્ષ બેઠા પેઢલાં અને એશીમું વર્ષ ઉ-
તર્યા પછી ધુવાડાનું મહણ કરવું નહીં.

૧ કોષ પામેલા છેલોને સાંત કરનાર.
૨ ધાતુઓને ગુણ કરનાર. ૩ શરીરને દો-
ષોથી ખાલી કરનાર. ૪ ઉચ્ચરણ મહોહ-
નાર. ૫ ઉલટી કરાવનાર. ૬ વૃણને ધુ-
વાડી દેવાનો.

ધુવાડાના ઉપયોગથી લાભ.

કાસશ્વાસપ્રતિજ્ઞાયાન્મન્યાહનુચિ-
રોચનઃ । વાતશ્લેષ્મવિકારાંશ્ચ હન્યા-
હ્મઃ સુયોજિતઃ ॥ ધૂમોપયોગાત્પુરુષઃ
પ્રસન્નેન્દ્રિયધાઢ્યનઃ । દૃઢકેતદિજશ્મશ્ચ
સુગન્ધિવદનો ભવેત્ ॥

જે ધુવાડાનો ચોખ્ખો રીતે ઉપયોગ
કરવામાં આવે તો તેથી ઉધરસ, શ્વાસ,
સળીખમ, ઓઠાંતું દરદ, દાઢીનાં દરદ,
માથાની પીડા, વાયુના વિકારો અને ક-
દુના વિકારો ટળી જાય છે. ધુવાડાનો
ઉપયોગ કરવાથી ઇંદ્રિયો વાણી તથા
મન સ્વચ્છ થાય છે, કેશ દાંત અને
દાઢી સુધ્ધ મજબૂત થાય છે અને ઓ-
ઠાંતું સુગંધી થાય છે.

ધુવાડો પીવાની નાળ.

ધૂમનાદી ભવેત્તત્ર ત્રિલગ્નઢા ચ ત્રિ-
પર્વિકા । કનિષ્ઠિકા પરીણાહા રાજ-
માપાગમાન્તરા ॥

રાજમાપાગમા સમસ્તા નાદી ।

ધૂમનાદી ભવેદીર્યાં શમને રોગિ-
જોડહુલેઃ । ચત્તારિશન્મિતૈસ્તદ્દદ્ દ્વા-
નિશ્ચિર્ત્તિર્મદૌ મતા ॥

શ્વદૌ વૃહણે ।

તીક્ષ્ણે ચતુર્વિંશતિભિઃ કાસાગ્રે પો-
રશોન્મિતૈઃ ॥

તીક્ષ્ણે રેત્તને ।

દશાહુલૈર્વામનીયે તથા સ્યાદૂળના-
હિકા ॥

તથા દશાહુલમિતા ।

કલાયમળલસૂલા કુલત્યાગપર-
ત્રિકા ।

ચમન ધુવાડો દેવો 'હોય' તો રો-
ગીનાં ચાળીશ આંગળની લાંબી, બુંદણ
ધુવાડો દેવો હોય તો રોગીનાં પત્રીશ
આંગળની લાંબી, રેચન ધુવાડો દેવો
હોય તો રોગીનાં ચોવીશ આંગળની
લાંબી, કાસહા ધુવાડો દેવો હોય તો
રોગીનાં સોળ આંગળની લાંબી, વામન
ધુવાડો દેવો હોય તો રોગીનાં દશ આ-
ંગળની લાંબી અને પ્રણને ધુવાડો દેવો
હોય તોપણ રોગીનાં દશ આંગળની
લાંબી કરવી. જે નાળ ત્રણ સાંધાવાળી,
ત્રણ પેચવાળી, ટચદ્વી આંગળી જેવી
જાડી અને અંદર ચોળો પેસી જાય
એવાં છિદ્રવાળી કરવી પણ પ્રણને ધુ-
વાડી દેવાની નળી તો વટાણાના મંડક
જેવી જાડી અને કળથીનો દાણો પેસે
એવડા છિદ્રવાળી કરવી.

ધુવાડો પીવાનો મકાર.

• અપેપિકાં પ્રલિમ્પેષ સુશ્લક્ષ્ણં દાઢ-
શાહુલામ્ ॥

• શ્પિકામ શરવાણમ્ ।

ધુમદ્રવ્યસ્ય કલ્કેન લેપશ્ચાઘ્રાહુલઃ
સ્મૃતઃ । કલ્કં કર્પમિતં લિપ્ત્વા છાયા-
શુષ્કં ચ કાસ્યેત્ ॥ શ્પિકામપનીયાય-
એહાક્તાં વંતિમાદરાત્ । અદ્વારેર્દાપિત્તાં
કૃત્વા ધૃત્વા નેત્રસ્ય રન્ધ્રકે ॥ વદનેન
પિત્તેન્દ્ર્યં વદનેનૈવ સંત્યજેત્ । નાસિકા-
ખ્યાં તતઃ પીત્તા મુખ્યેનૈવ યમેત્સુધીઃ ॥
શરાવસંપુટે લિપ્ત્વા કલ્કપદ્માદીપિ-

તમ્ । છિદ્રે નેત્રં નિવેશ્યાય વ્રણં તેનૈવ
ધૂપયેત્ ॥

નાળ તૈયાર કર્યા પછી કાંસડાની
બાર આંગળની લાંબી લાસી સળી લઇ
જે ઔષધ ધુવાડામાં પીવસાવવાનું હોય
તેનો કલક તે સળીઉપર આઠ આંગળ-
સુધી લગાવેલો. એક તોલાભાર કલક
લગાવી તેને છાયામાં સુકાવી તેમાંથી
કાંસડાની સળી કાઢાડી લઇને તે છિ-
દ્રમાં ધીથી બીજવેલી વાટ ધણી સં-
ભાળથી નાખવી. એ વાટને અંગારાથી
સળગાવી એકાડાની છુંગળીને નાળના
છિદ્રમાં નાખી મોઢાડાથી ધુવાડો પી-
ને મોઢાડાથીજ કાઢાડી નાખેલો અને
નાકથી પીને મોઢાડાથી કાઢાડી ના-
ખેલો. જો પ્રણુને ધુવાડી કેવી હોય તો
અંગારાથી સળગાવેલા કલકને કાઢીયાનાં
સંપુટમાં નાખી ઉપલા કાઢીઆમાં ક-
રેલા છિદ્રમાં નળી નાખીને તેથી પ્ર-
ણુને ધુવાડી કેવી.

ધુવાડો પીવામાં ઔષધોના કલકો.

પ્લાટિકલ્કં શમને સ્નિગ્ધં સર્જર-
સં મૃદૌ । રેચને તીક્ષ્ણકલ્કં ચ કાસ-
ત્રે હુદ્રિકોપણમ્ ॥ વામને સ્નાયુચ-
ર્માઢ્યં વદ્યાદૂમસ્ય પાનકમ્ । વ્રણે
નિમ્બવચાચં ચ ધૂપનં સંપ્રસસ્યતે ॥

શમન ધુવાડામાં એળચી આદિનો,
ખંડણુ ધુવાડામાં પીવાળો રાળનો, રે-
ચન ધુવાડામાં રાઘ આદિ તીક્ષ્ણ પદ-
ાર્થનો, કાસહા ધુવાડામાં ભોરીંગણીનો
તથા મહીનો, વામન ધુવાડામાં નસોનો

તથા ચામડાં આદિનો અને પ્રણુને ધુ-
વાડી દેવામાં લીંબડાનો તથા વજ વગે-
રેનો કલક ઉપયોગમાં લેવો.

ધરમાં દેવાનો ધુમાડો.

અન્યેઽપિ ધૂમા મેહેપુ કર્ત્વિયા રોગશા-
ન્તયે । મયૂરપિચ્છં નિમ્બસ્ય પત્રાણિ બૃ-
હત્તીફલમ્ ॥ મરિચં હિહુ માંસી ચ
વીજં કાર્પાસસમ્પવમ્ । છાગરોમાદિ-
નિર્મોકો વિષ્ટા વૈઢાલિકી તથા ॥

અહિનિર્મોકં સર્પકચ્ચુક. ।

મજદન્તચ તષ્ણર્ણ કિશ્કિદ્ધૂતવિમિ-
શ્રિતમ્ । મેહેપુ ધૂપનં દર્શં સર્વાન્ વાલ-
ગ્રહાન્ હરેત્ ॥ પિશાચાન્ રાક્ષસાન્ હ-
સા સર્વજ્વરહર્તૃં મવેત્ ॥

હત્વપરાગ્નિતો ધૂમ' ।

રોગોની ચાંતિનેવાસ્તે ધરમાં બીજ
ધુવાડાએ પણ કરવા. મોરપીછ, લીંબ-
ડાનાં પાંદડાં, ભોરીંગણીના ઢેકવા, મરી,
લીંગ, જટામાંસી, કપાસીયા, બકરાનાં
રૂવાણું, સર્પની કાંચળી, મીઠડાની વિષા
અને હાથીદાંત એઆવું ચૂર્ણ કરી તેમાં
થોડુંક ધી નાખીને તે ચૂર્ણની ધરમાં
ધુવાડી દેવામાં આવે તો સવળા આવ-
ગ્રહો, પિશાચો અને રાક્ષસો ટળી બચ
છે અને સર્વ પ્રકારના જ્વરો પણ મટી
બચ છે. આ ધુવાડો 'અપરાગ્નિત ધૂમ'
એવા નામથી ઝાળખાય છે.

ધૂમપાનમાં પરેશ.

મનસ્તાપં રજઃ મોયો ધૂમપાને નિ-
વારયેત્ । નેત્રાણિ યાતુનાન્યાહુર્નલનં
શાદિજાન્યાપિ ॥

ધૂમપાન કરનારાએ મનમાં સંતીપ આવવા દેવો નહીં, ધૂળથી દૂર રહેવું અને ક્રોધ કરવો નહીં. ધુવાડો પીવાની નાજ કાઢવાનું બનાવવી અથવા વાંસ આદિની બનાવવી.

અથ ગણદૂષકવલપ્ર- તિસારણુવિધિ.

કાગળાના, કવલના તથા દાંતને
મોઢાડાને અને છલને
ધસવાના પ્રકારો.
કાગળા કરવાવિધે.

સ્નેહસીરકપાયાદિદ્રવ્યૈઃ સંપૂર્ણમાન-
નમ્ । આપૂર્વ સ્થીયતે તાવદિધિગ્નૃપ-
ધારણે ॥ કફપૂર્ણાસ્યતા યાવન્દો-
દોપસ્ય વા ભવેત્ । નેત્રગ્રાણસુતિર્વા-
વચાવદ્રઘ્નપધારણમ્ ॥ ગ્નૃપાન્ સુ-
સ્થિતઃ કુર્વાન્ સ્વિન્નમાલગલાદિકઃ ।
મનુષ્યસીંસ્તયા પથ્ય સપ્ત વા દોષ-
નાશનાત્ ॥

ગલાદિકદત્ત્યાદિશબ્દેન કપોલી ગૃહ્ણે
સુશ્રુતોક્તત્વાત્ ।

એક, દૂધ અને ક્ષાય આદિ દ્રવ્ય
પદાર્થોથી મોઢાડાને ભરપૂર કરીને જટ-
લીવાર રહી ચંકાય તેટલીવાર રેહેવું એ
કાગળા કરવાના ઘણની અવધિ છે.
અથવા મોઢાડું કદથી ભરાઈ જતાં મુઘી,
અથવા જે દોષ દોષ તેવું છેદન થતાં
મુઘી અથવા નેત્રમાંથી અને નાસિકા-

માંથી પાણી ઝરવા લાગે ત્યાંમુઘી મો-
ઢાડામાં કાગળાનું ધારણ કરવું. માણસે
સ્વસ્થપણું રાખી કપાલઉપર, ગળાઉ-
પર તથા ગાલઉપર પસીનો આવે ત્યાં-
મુઘી અથવા જે દોષ દોષ તેનો નાશ
થતાંમુઘી તણ, પાંચ અથવા સાત
કાગળા કરવા.

કાગળાના ભેદ.

ચતુર્વિધઃ સ્વાદ્ગ્નૃપઃ સ્નેહનઃ શમ-
નસ્તયા । શોષનો રોપણશ્ચૈવ કવલધા-
પિ તાદયઃ ॥ સ્તિમ્બોર્ણઃ સ્નેહિકો વાતે
સ્વાદુગ્રીવઃ પ્રસાદનઃ । પિત્તે કદ્દમ્બઃ
લવણૈરુર્ણઃ સંશોષનઃ કફે ॥ કપાય-
તિક્તમધુરઃ કંદુર્ચૈ રોપણો ઘ્રણે ॥

એકન,^૧ શમન,^૨ શોષન^૩. તથા શે-
પણ^૪ એવી રીતે કાગળાના ચાર ભેદ
છે. કાળીઆના પણ એજ ચાર ભેદ
છે. વાયુનું દરદ દોષ તેા ત્રિગ્ન્ય અને
ઉષ્ણ પદાર્થોથી કાગળા કરવા તે સ્ને-
હન કેહેવાય છે. પિત્ત દોષ તેા મધુર
અને શીતલ પદાર્થોથી કાગળા કરવા તે
શમન કેહેવાય છે. કફ દોષ તેા તીખા,
ખાટા, ખારા અને ઉષ્ણ પદાર્થોથી કા-
ગળા કરવા તે શોષન કેહેવાય છે. માનુ-
દોષ તેા જરા ઉના ઉના, તુરા, કદવા
અને મધુર પદાર્થોથી કાગળા કરવા તે
રોપણ કેહેવાય છે.

૧ સ્નેહન કરનાર. ૨ શાંત કરનાર.
૩ ગ્રાહ કરનાર. ૪ સ્વચ્છ ધાતુઓની ભ-
રતી કરીને રૂઠ લાવનાર.

કાગળામાં ઔષધ વળન.

દધાદ્રવેષુ ચૂર્ણં ચ ગણ્દ્રપે કોલમાત્ર-
કમ્ । કર્પપ્રમાણઃ કલ્કચ્ચ કવલે દીયતે
ચુર્યેઃ ॥

કાગળા કરવાના દ્રવમાં અડતાથીલ
ચણીદીબાર ચૂર્ણ નાખવું અને કવલમાં
એક તોલું કલ્ક નાખવો.

કાગળા તથા કવલનો ઉપયોગ

કેટલી અવસ્થા પછી કરવો.

ધાર્યન્તે પચ્ચમાદ્વર્પાદ્રણ્દ્રુપાઃ કવલા-
દયાઃ । વ્યાધેરપચયસ્તુષ્ટિવૈશ્વર્ચં ચક્રલા-
ઘવમ્ ॥ રન્દ્રિયાણાં પ્રસાદચ્ચ ગણ્દ્રપે
વિદ્યુતે ભવેત્ ॥ હરેદાસ્યસ્ય વૈરસ્યં શોષં
પાકં વ્રણં તૃપામ્ । દન્તજાલં ચ ગણ્દ્રપો
વૈશ્વર્ચં તુ કરોતિ હિ ॥

કાગળા અને કવલનો ઉપયોગ પાંચ
વર્ષની અવસ્થા થયા પછીજ કરાવવો.
કાગળાનું મુખમાં ધારણ કરવાથી વ્યા-
ધિનો ઘટાડો થાય છે, સંતોષ પ્રાપ્ત થાય
છે, સ્વચ્છપણું થાય છે, મોહોડામાં લ-
લકાઇ થાય છે અને ઇન્દ્રિયોમાં પ્રસ-
ન્નતા થાય છે. કાગળો મોહોડાના વિર-
સપણાને, સોજાને, પાકવાને, વણુને ત-
રશને અને દાંતાના ચલાયમાનપણાને
મટાડે છે તથા સ્વચ્છપણું કરે છે.

કવલવિધે.

વાતપિત્તકફગ્રસ્ય દ્રવ્યસ્ય કવલં
મુલે । અર્ધં નિઃશિષ્ય સંચર્વ્યં નિષ્ઠીવે-
ત્કવલે વિધિઃ ॥ કવલઃ કુસ્તે કાદ્દાં
મધ્યેષુ રત્તે કફમ્ । તૃણાં ગ્રોષં ચ
વૈરસ્યં દન્તજાલં ચ નાશયેત્ ॥

વાયુને; પિત્તને તથા કફને મટાડ-
નારા પદાર્થના કાળીઆને મોહોડામાં
મુઠ્ઠી અરધો આવીને થુંકી નાખવો એ
કવલનો પ્રકાર છે. કવલ ભક્ષ્યપદાર્થોમાં
ધમ્બજાને ઉત્પન્ન કરે છે, કફને હરે છે
અને તરશનો, શોષનો, વિરસપણાનો
અને દાંતાના હલવાનો નાશ કરે છે.

પ્રતિસારણવિધે.

દન્તજિહ્વામુલ્કાનાં ચમૂર્ણકલ્કાવલે-
હકૈઃ । શનૈર્ધર્ષણમહુત્તયા તદુક્તં પ્રતિસા-
રણમ્ ॥ વૈરસ્યં મુલ્કવર્ગાન્ધ્યં મુલ્કશોષં
તથા તૃપામ્ । અર્ચંચિ દન્તપીઢાં ચ નિ-
શ્ચિન્તિ પ્રતિસારણમ્ ॥ હીને જાલ્પકફો-
ત્લેશાવરસજ્ઞાનમેવ ચ । અતિયોગાન્મુલ્કે
પાકઃ શોષસ્તૃણા વમિઃ ક્રમઃ ॥

આંગળીવતે ચૂર્ણથી, કલ્કથી, અ-
થવા અવલેહથી દાંતોને, જીભને તથા
મુખને ધીરે ધીરે ધસવાં એ પ્રતિસારણ
કેહેવાય છે. પ્રતિસારણ વિરસપણાને,
મુખના ડુર્ગંધને, મુખના શોષને, તરશને,
અરુચિને અને દાંતાની પીડાને મટાડે
છે. જો પ્રતિસારણની આછી માત્રાનાં
ઉપયોગ કરવામાં આવે તો શરીરમાં
જડપણું થાય છે, કફનો પ્રકોપ થાય છે
અને રસોનું જ્ઞાન થતું નથી. તેમજ જો
તેનો અતિયોગ થાય તો મોહોડું પાડી
આવે છે, શોષ થાય છે, પહો તરશલાગે
છે, હલદી થાય છે અને ગ્જાનિ થાય છે.

સ્વેદવિધિ.

સ્વેદનો (આદનો, શેકનો અને પસીનો ઉત્પન્ન કરવાનો) વિધિ.

સ્વેદચતુર્વિધઃ પ્રોક્તસ્તાપોષ્પસ્વેદસં-
ગ્રિતઃ । ડપનાદો દ્રવસ્વેદઃ સર્વે વાતા-
ત્તિહારિણઃ ॥

તાપસ્વેદ ડપ્પસ્વેદશ્ચ તામ્યાં સંક્લિતઃ ।
ડપનાહઃ સ્વેદઃ ।

સ્વેદૌ તાપોષ્પજૌ પ્રાયઃ શ્લેષ્મગ્રૌ
સમુદીરિતૌ ॥ ડપનાહસ્તુ વાતાગ્નઃ પિ-
ત્તસન્ને દ્રવો હિતઃ ।

દ્રવો હિ દ્રવસ્વેદઃ ।

મહાબલે મહાવ્યાધૌ વાતે સ્વેદો મ-
હાન્ સ્મૃતઃ ॥ દુર્બલે દુર્બલઃ સ્વેદો મધ્યમે
મધ્યમો મતઃ । વલાસે રુક્ષણઃ સ્વેદો
રુક્ષભિગ્ધઃ કફાનિલે ॥

રુક્ષણઃ રુક્ષયતીતિ રુક્ષણઃ મન્દ્યાદિત્વાત્
સ્તુપ્રાત્યપઃ ।

કફમેદોષ્ટે વાતે કોષ્ઠં ગૌં સ્વેઃ
કરાન્ । નિપુર્ણં માર્ગમર્મં છુક પ્રાવરણં
ધ્રુવમ્ ॥ ચિન્તાવ્યાયામભારાંશ્ચ સંવેતા-
મયમુક્તયે । યેષાં નસ્યં પ્રદાતવ્યં વસ્તિ
ચાપિ હિ દેહિનામ્ ॥ શ્રોષનીયાશ્ચ યે
કેચિત્ પૂર્વે સ્વેદ્યાશ્ચ તે મતાઃ । સ્વેદ્યા
ઝર્ષે ત્રયોડ્વીહ મમન્દર્ચર્શસસ્તયા ॥
અશ્મર્યાં ચાતુરો જન્તુઃ સમવાચ્છત્તક-
ર્મેણઃ ।

શત્કર્મણઃ ઝર્ષે પૂર્વે ચેતિ મુશ્વતે ।

પથાત્ સ્વેદાદૃતે ક્વલ્પે મૃદગર્ભમદે

તથા ॥ કાલે પ્રજાતાઽકાલે વા પથાત્
સ્વેદ્યા નિતમ્બિની । સર્વાન્ સ્વેદાન્ નિ-
વાતે ચ જીર્ણેઽન્ને ચૈવ કારયેત્ ॥ સ્વે-
દાદ્ધાતુસ્થિતા દોષાઃ સ્નેહલિપ્તસ્ય દે-
હિનઃ । દ્રવત્તં પ્રાપ્ય કોષ્ઠાન્તર્ગત્વા યાન્તિ
ચિરેકતામ્ ॥ સ્નેહાભ્યક્તશરીરસ્ય શીતૈ-
રાચ્છાશ્ચ ચક્ષુષી । સ્વેદમાનશરીરસ્ય
હૃદયં શીતલૈઃ સ્પૃશેત્ ॥

શીતૈરાદ્રવપ્રવાદિભિઃ ।

અનીર્ણે દુર્બલો મેહી ક્ષતક્ષીણઃ પિ-
પાસિતઃ । અતીસારી રક્તપિત્તી પ્રાણ્ડુ-
રોગી તથોદરી ॥ મેદસ્વી ગર્ભિણી ચૈવ
નહિ સ્વેદ્યા વિજાનતા ॥ સ્વેદાદેષાં
યાન્તિ દેહા વિનાશં નોસાધ્યત્તં યાન્તિ
ચૈષાં વિકારાઃ । શ્વાનાપિ મૃદુસ્વેદઃ
સ્વેદસાધ્યાનુપાચરેત્ । મૃદુસ્વેદં પ્રયુ-
ક્તીત તથા હનુષ્કદ્દિપ્તિ ॥ અતિસ્વેદા-
ત્સન્ધિપીડા દાહસ્તુષ્ણા ક્ષયો ભ્રમઃ ।
પિત્તાસૂક્ષ્મિદકા કોપસ્ત્ર શીતૈરુપા-
ચરેત્ ॥

તાપસ્વેદઃ, ઉષ્મસ્વેદઃ, ડપનાદુસ્વેદઃ
અને દ્રવસ્વેદઃ એવી રીતે સ્વેદના ચાર
પ્રકાર છે. એ સઘળા સ્વેદો વાયુની પી-
ડાને મટાડનાર છે. તાપસ્વેદઃ અને ઉષ્મ-
સ્વેદઃ એઓ ધણું કરીને ઠંડાને મટાડ-
નારા હોવાથી છે, ડપનાદુસ્વેદઃ વાયુને
મટાડે છે અને પિત્તનો વિશેષ સંબંધ
દોષ તો દ્રવસ્વેદઃ હિતકારી થાય છે, અ-
ત્યંત બલવાળો વાયુસંબંધી મદારોગ
થયો દોષ તો પ્રબલ સ્વેદ કરવો, મ-
ધ્યમ પ્રકારનો વ્યાધિ દોષ તો મધ્યમ

પ્રકારનો સ્વેદ કરવો અને થોડો વ્યાધિ હોય તો થોડો સ્વેદ કરવો. કફનો વ્યાધિ હોય તો રૂક્ષ કરનારો સ્વેદ કરવો અને કફસંહિત વાયુનો વ્યાધિ હોય તો રૂક્ષપણું તથા સ્નિગ્ધપણું એ બન્નેને કરનારો સ્વેદ કરવો. મૂળમાં જે 'સ્ત્રાણ' શબ્દ છે તે મેદિગ્રહિપ્તવાદિમ્બોલ્યુણિન્યચઃ એ પાણિનિ વ્યાકરણના ૩-૧-૧૩૪ સૂત્ર પ્રમાણેલ્યુ પ્રત્યય થઇને સિદ્ધ થયો છે. કફ તથા મેદસંહિત વાયુનો વ્યાધિ હોય તો તે રોગથી છુટવાને વાસ્તે જરા ગરમીવાળા ધરમાં રહેવું, સૂર્યની કિરણોનું સેવન કરવું, કુરિતી કરવી, રસ્તામાં વધારે ચાલવું અને બાંકાં તથા ભારે ઢુગડાં પહેરવાં. ચિંતા કરવા કરવી, કસરત કરવી અને બોલે ઉપાડવાનો અભ્યાસ રાખવો. જ્યોત્તે નસ્થ દેવાનું હોય, બસિત દેવાની હોય અથવા રેચ દેવાનો હોય તેઓના શરીરમાં પ્રથમ સ્વેદની ક્રિયા કરવી જોઈએ. ભગંદર, અરચ કે પથરી એઓથી વ્યાકુલ થએલાઓને શસ્ત્રક્રિયા કરવાથી પેહેલાં અને શસ્ત્રક્રિયા કર્યા પછી પણ સ્વેદ દેવો એમ સુશ્રુતમાં કહ્યું છે. સ્ત્રીના ઉદરમાં શલ્ય હોય તો તે કાઢાડી લીધા પછી સ્ત્રીને સ્વેદ દેવો. સ્ત્રીના ઉદરમાં ગર્ભ ધણા કાળથી એમને એમ રિચર રહેવાનું દરદ હોય તો તે દરદ મટાડવા પછી સ્વેદ દેવો. તેમજ સમયસર પ્રસવ થયો હોય અથવા સમય વગર પ્રસવ થયો હોય તો પણ સ્ત્રીને પ્રસવ થયા

પછીજ સ્વેદ દેવો. સંધ્યા પ્રકારના સ્વેદા વાયુવગરની જગ્યામાં અને ખાંધેલું અન્ન પચી ગયા પછી દેવો. ધી કે તેજ આદિ સ્નેહ પદાર્થથી અભ્યંગ કર્યા પછી સ્વેદ દેવાથી ધાતુઓમાં રહેલા દોષો દ્રવપણું પામી કાઢાની અંદર જઇને રેચ જેવા કાઢાની સાથે નીકળી જાય છે. રોગીના શરીરને પ્રથમ સ્નેહ પદાર્થનો અભ્યંગ કરી પછી સ્વેદ દેવો અને સ્વેદ દેતાં તેની આંખોને બીનાં વસ્ત્ર આદિ ચીતલ પદાર્થથી ઢાંકી રાખવી અને છાતીમાં પણ તેવાજ ચીતલ પદાર્થો અડાડી રાખવા. અજીર્ણવાળો, દુબળો, પ્રમેહવાળો, ક્ષતથી ફીણ થએલો, તરસો, અતીસારવાળો, રક્તપિત્તવાળો, પાંડુરોગવાળો, ઉદરરોગવાળો, ઘણાં મેદવાળો, અને ગર્ભવાળી સ્ત્રી એઓને સમજી વૈથે સ્વેદ દેવો નહીં કારણકે એઓનાં શરીરો સ્વેદ દેવાથી બહુ ડુખી યાય છે અને તે છતાં એઓના વિકારો સ્વેદથી સાધ્ય થતા નથી. જે એઓના વિકારો સ્વેદથી સાધ્ય થશે એમ જાણવામાં આવે તો એઓને પણ કુણા કુણા સ્વેદના ઉપચાર કરવા. દૈન્યઉપર, વૃષણઉપર કે નેત્રઉપર સ્વેદ દેવો હોય તો કુણા કુણો સ્વેદ દેવો. સ્વેદનો અતિયોગ થવાથી સાંધાઓમાં પીડા યાય છે, દાહ યાય છે, તરસ લાગે છે, ઝાનિ યાય છે, બ્રમ યાય છે અને પિત્તના તથા રૂધિરના પ્રક્રાપથી ફેડલીએ ઉપડી આવે

છે. જો સ્વેદ દેવાથી એ પ્રમાણે અને તો તેઓ ઉપર શીત ઉપચાર કરવા.

તાપસ્વેદ.

તેષુ તાપાભિઃ સ્વેદો વાલુકાવસ્ત્રપા-
નિમિઃ । કપાલકંદુકાંગારૈર્યથાયોગ્યં
દિ જાયતે ॥

રેતીને, વસ્ત્રને, હાથને, ઠીકરાંને અ-
થવા વસ્ત્રના દડાને તપાવીને એજાથી
યોગ્ય રીતે શરીર ઉપર જે શેક કરવામાં
આવે તે તાપસ્વેદ કહેવાય છે. અંગા-
રાથી શેક કરવો એ પણ તાપસ્વેદમાં
ગણાય છે.

ઉબ્મસ્વેદ.

ઉપ્પસ્વેદઃ પ્રયોક્તવ્યો લોહપિંટે વ-
કાશિમિઃ । પ્રતસૈરમ્લસિકૈશ્વ કાયે
રક્તકષેપિતે ॥ અથવા વાતનિર્નાશિદ્ર-
વ્યકાથરસાદિભિઃ । રૂઢૈર્ધત્ પૂરણિત્વા
પાર્શ્વે છિદ્રં વિધાય ચ ॥ વિમુખાસ્યાં
ત્રિલગ્નાં ચ ધાતુજાં કાષ્ઠજામૃત । પદ-
જુલાસ્યાં ગોપુચ્છાં નાઢીં ગુહ્યાદ્ દિ-
હસ્તકામ્ ॥ સુલોપવિટ્ સ્વમ્યર્ક ગુરુ-
પ્રાવરણાવૃત્તમ્ । હસ્તિશુન્ડિકયા ના-
શ્વ્યા સ્વેદયેદ્વાતરોગિણમ્ ॥

ત્રિલગ્નામિતિ સ્વેદસૌકર્યાર્થમ્ । પદજુલ-
સમિતિ । મૂલે પદજુલં વિશાલમુક્તં ગો-
પુચ્છમિવ ક્રમકૃશમ્ । તેનામે ગોપુચ્છાગ્રપ-
રિમાણેન કૃશમ્ નાઢીમ્ અન્તઃ સરંધાં દિ-
હસ્તિકામ્ હસ્તદ્વયપરિમાણામ્ । હસ્તિશુન્ડિ-
કયેતિ હસ્તિશુન્ડેવ ક્રમકૃશત્વાનાદ્યા ઇ-
યં સંજ્ઞા ।

પુરુપાયમમાર્ગાં વા ભૂમિમુલ્કીર્ય
સાદૈરૈઃ । કાષ્ઠૈર્દંબ્યા તથામ્બુક્ષ્ય ક્ષી-
રધાન્યામ્લવારિભિઃ ॥ વાતવ્રપત્રૈરા-
ચ્છાદ્ય શ્યાનં સ્વેદયેન્નરમ્ । एवं માપા-
દિભિઃ સ્ત્રિઞઃ શ્યાનં સ્વેદમાચરેત્ ॥
શરીરને ધાળજાથી વીટીને તપાવેલા
અને પછી જેઓના ઉપર ખાટા રસ
છાંટ્યો હોય એવા લોહાના ગોળાથી કે
છંટ આદિથી જે શેક કરવામાં આવે તે
ઉબ્મસ્વેદ કહેવાય છે.

વાયુનો નાશ કરનારા પદાર્થોના ઉના
ઉના ક્વાથ કે રસ આદિ એક ઘડામાં ભરી,
તે ઘડાનું મોઢોડું બંધ કરી એ ઘડાના
પડખામાં કાંકું પાડી તેમાં ધાતુની અથ-
વા કાષ્ઠની નળી નાખીને તેથી જે બાફ
દેવામાં આવે તે પણ ઉબ્મસ્વેદ કહેવાય
છે. એ નળી બાફ દેવાની અતુલતાને-
વાસ્તે ત્રણ સાંધાવાળી, મૂળમાં છ આં-
ગળ પોહોળા મોઢોડાવાળી, ગાયના પું-
છડાની પેઠે અતુલકથી પાતળી, અંકર
છિદ્રવાળી, અને જે હાથ લાંબી કરવી.
વાયુના કરદવાળા માણસને સારી રીતે
જેસાડી, સ્વેદ પદાર્થનો અભ્યંગ કરી,
શરીરપર અડું વસ્ત્ર આઢાડીને એ નળીથી
બાફ દેવો. એ નળી હાથીની મુંઠની-
પેઠે અતુલકે પાતળી હોય છે તેથી હ-
સ્તિશુન્ડિકા કહેવાય છે.

ધરતીમાં સાડાત્રણ અથવા ચાર હાથ
લાંબો ખાડો ખોદી તેમાં ખેરનાં લાકડાં
બાળી, પછી અગ્નિને બાહાર કાઢી
લઈ, ખાડામાં દૂધ અથવા આગળ કદા

પ્રમાણે ધાન્યાન્નનું પાણી છાંટી, તેમાં વાયુને હરનારાં આકડા વગેરેનાં પાંદડાં પાથરી તે ઉપર રાગીને મુવડાવી ઉપર નતું વસ્ત્ર ઝાઢાડી દેવું. આ રીતે જે ખાડાની ખાફ દેવામાં આવે તે પણ ઉપમસ્વેદ કહેવાય છે.

રાગીને ખાફેલા અડદ આદિ પદાર્થોમાં મુવડાવીને ખાફ લેવરાવવામાં આવે તે પણ ઉપમસ્વેદ કહેવાય છે.

ઉપનાહસ્વેદ.

તથોપનાહસ્વેદં ચ કુર્યાદ્વાતહરૌપધૈઃ ॥
પ્રદિશ્વ દેહં વાતાર્તં હીરમાંસરસાન્વિતૈઃ ॥
અમ્લં પિષ્ટૈઃ સલ્વજૈઃ મુલોજૈઃ સ્નેહસં-
યુતૈઃ ॥ ઉત્ત ગ્રામ્યાનૂપમાસૈર્જીવનીયગજેન
ચ ॥ દધિસૌવીરકક્ષીરૈર્બીરતર્વાદિના
તથા ॥ કુલત્યમાપગોધૂમૈરતસીતિલસર્પ-
પૈઃ ॥ શતપુષ્પાદેવદારુશ્ચેકાલીસ્થૂલ-
જીરકૈઃ ॥ ઇરુન્દમૂલનીરૈશ્વ રાક્ષામૂલક-
શિમુભિઃ ॥ મિસિકૃષ્ણાકુઠરૈશ્ચ લવણૈ-
રમ્લસંયુતૈઃ ॥ પ્રસારણ્યશ્વગન્ધામ્યાં વ-
લાભિર્દશમૂલકૈઃ ॥ ગુહૃચ્ચા વાનરીવી-
ર્જીર્યયાલામસમાહૃતૈઃ ॥ ક્ષુણ્ણૈઃ સ્વિન્નૈશ્ચ
વસ્ત્રેણ વઙ્ગૈઃ સંસ્વેદયેન્નરમ્ ॥ મહાશલ્વ-
નસંજોડ્ય યોગઃ સર્વાનિલાર્ચિહત્ ॥

અસ્થાપમર્ષઃ ॥ ઉપનાહસ્વેદં ચ કુર્યાત્ કેન
પ્રકોરેણેત્યાકાઢ્યાયાં તત્પ્રકારમાહ ॥ વાતહ-
રૌપધૈઃ ॥ કથમ્ભૂતૈઃ ॥ અમ્લપિષ્ટૈઃ ॥ અમ્લેન
કાઝીતકાદિના પિષ્ટૈઃ સલ્વજૈઃ ॥ સ્નેહસં-
યુતૈઃ ॥ હીરમાંસરસાન્વિતૈઃ ॥ મુલોજૈઃ ॥
વાતાર્તં દેહં પ્રદિશ્વ પ્રલિપ્ય સ્વેદયેદિત્યર્થઃ ॥
અથવામ્લેન સંપિષ્ટૈઃ કોળ્ણૈઃ મૂલ્ય-

પટસ્થિતૈઃ ॥ મેપનૈઃ સ્વેદયેત્કિંવા
સ્વિન્નૈઃ કોળ્ણૈઃ પટસ્થિતૈઃ ॥

વાયુને હરનારાં ઔષધોને કાંઈ અ-
થવા છાશ આદિ ખાટા રસોથી વાટી,
તેઓમાં લણ, ઘી, દૂધ, માંસનો રસો
આમનાં કે જળની ખાસે રહેનારાં જન-
વરોનાં માસો, કઢાલી આદિ જીવની-
યગણનાં ઔષધો, દહીં, કાંઈ અને વીર-
તર આદિ ગણનાં ઔષધો નાખી ગરમ
કરીને તેઓથી કરદીને સેદેવાય એવો
તેના શરીરપર ખરડ કરવો. પછી કળથી,
અડદ, ઘઉં, અળસી, તલ, સર્પેષ, મુવા,
દેવદાર, નગડ, કસૌજીજીર, એરડાનાં
મૂળ, જીરું, રાક્ષા, મૂળા, સરગવો, વરી-
યાળી, પીપળ, જંગલી તુલસી, પંચલ-
વણ, ખાટા પદાર્થો, ગંધપ્રસારિણી, આ-
સોદ, ખણ, દયમૂળ, ગજો, અને કૌઆ-
નાં બીજ એઓમાંથી જેટલા પદાર્થો
મળે તેટલા લઈ તેઓને વાટી ખાફી રા-
ગીના શરીરઉપર લુગડાંવતે ખાંધીને
તેઓની જે ખાફ દેવામાં આવે તે એક
પ્રકારનો ઉપનાહસ્વેદ કહેવાય છે. ઉપર
કહેલા પદાર્થોથી કરેલો ખાફનો પ્રયોગ
‘મહાશલ્વ’ એ નામથી પ્રખ્યાત છે
અને તે પ્રયોગ સઘળા પ્રકારની વાયુ-
સંબંધી ખીડાને હરનાર છે.

ઔષધોને ખાટા રસથી વાટી થોડાં
થોડાં ઉનાં કરી ઝીણાં લુગડાંથી શરી-
રઉપર ખાંધીને જે ખાફ દેવામાં આવે
તેપણ ઉપનાહસ્વેદ કહેવાય છે.

ઔષધોને ખાફી જરા ઉનાં ઉનાં દોય

ત્યાં હુગડાંવતે શરીરઉપર ખાંધીને જે
ખાંડ દેવામાં આવે તેપણ ઉપનાહસ્વેદ
કેહેવાય છે.

દ્રવસ્વેદ.

દ્રવસ્વેદસ્તુ વાતવ્રદવ્યકાથેન પૂરિતે ।
કટાહે કોષ્ઠકે વાપિ સૂપવિષ્ટેઽવગાહયેત્ ॥
સૌવર્ણે રાજતં વાપિ તામ્રં લૌહં ચ દા-
રુજમ્ । કોષ્ઠકં તથ કુર્વાતોચ્છ્રાયે પશ્-
વિંગદક્કુલમ્ ॥ આયામે ચ તદેવ સ્વા-
ચતુષ્કોણં તુ ચિફળમ્ ॥

પશાન્તરમાહ ।

નામેઃ પદક્કુલં યાવન્મયઃ કાથસ્ય
ધારયા । કોષ્ણયા સ્કન્ધયોઃ સિક્ત-
સ્તિષ્ઠેત્ સિન્ધતત્તુર્નરઃ ॥

અયમર્થઃ । પ્રથમતો વાતવ્રદવ્યકાથેન
આક્રાન્તપૂરિતે કોષ્ઠકે કટાહે વા સૂપવિષ્ટ-
સ્તિષ્ઠેત્ । અથવા નામેઃ પદક્કુલમૂર્ધ્વ યાવ-
ત્કાપે મગ્ન ઉપવિષ્ટઃ । પચાત્કાપસ્ય ધારયા
સ્કન્ધયોઃ સિન્ધ્યમાનસ્તિષ્ઠેત્ ॥ યાવત્કોષ્ઠકં
પરિપૂર્ણં ભવતીત્યર્થઃ । કાથપક્તે પ્રથમતઃ સ્ને-
હાન્મક્તતુરુપવિશેત્ ।

મુદૂર્ત્તેકં સમારમ્ય યાવત્સ્થાત્તચતુષ્-
પમ્ । તાવત્તદવગાહેત યાવદારોમ્યનિ-
શ્રયઃ ॥ एवं तैलेन दुग्धेन सर्पिषा स्वे-
दयेन्नरम् । एकान्तरो द्व्यन्तरो वा युक्तः
स्नेहोऽवगाहने ॥

एतावता कथयो दुग्धं च नित्यमेव युज्य-
ते स्नेहस्तु दिनमेकं द्वे वा दिने गमयित्वा
युक्तः । अग्निमान्द्यशङ्कयेति भावः ।

शिरामुखैर्लोमहृषैर्मनीमित्र तर्पयेत् ।
शरीरं यन्माषते युक्तः स्नेहोऽवगाह-

ने ॥ जलसिक्तस्य वर्द्धन्ते यथ
लेङ्गुरादयः । तथैव धातुवृद्धिर्हि
सिक्तस्य जायते ॥ नातः परतः
श्चिदुपायो वातनाशनः । शीतशूल-
मे स्तम्भगौरवनिग्रहे । दीप्तेऽग्नौ
जाते स्वेदनाद्विरतिर्मता ॥

કડાયામાં અથવા કાઠીમાં એ
છુના ગળાંસુધી વાયુને હણુનારાં
ધોનો ક્ષાત્ર બરી રાગીને તેમાં
રીતે બેસાડી કુબકીએ મરાવ-
દ્રવ્યસ્વેદ કેહેવાય છે. એ કાઠી
નાની, રૂપાની, તાંબાની, લોહ
લાકડાની ભેઠએ, છવીસ આંગળ
ભેઠએ, છવીસ આંગળ પોહોળ
ધએ, ચાર ખુણાવાળી ભેઠએ અને
કણી ભેઠએ.

રાગીના શરીરને ધી તેલ અ
ખરડ કરી નાભિથી ઉપર છ અ
સુધી ક્વાથમાં ડૂબે એવી રીતે
થથી ભરેલી કાઠીમાં બેસાડી તેના
ખભાઓઉપર ક્વાથની મરાઉની
ધારા કર્યા કરવી તે ન્યાંસુધી કાઠ
રેપુરી ભરાય ત્યાંસુધી કરવી એ
દ્રવસ્વેદ કેહેવાય છે.

બે થલીથી તે આઠ થલીસુધીના
મયમાં આરોગ્યનો નિશ્ચય થતાં
રાગીએ એવી રીતે નાહાણું. ઉપ-
રેલી રીતે તેજથી દૂધથી કે ધીથી
રેલા વાસણમાં રાગીને નવરાવ-
આવે તેપણ દ્રવસ્વેદ કેહેવાય છે.

દ્રવસ્વેદ દેવામાં ક્વાથનો અર્થ

ધનો રોગ ઉપયોગ કરવો જોઈએ પણ સ્નેહ પદાર્થનો ઉપયોગ કરવો હોય તો વચમાં એક દિવસનો કે બે દિવસનો અંતર નાખીને કરવો. કારણ કે સ્નેહનો નિત્ય ઉપયોગ કરવાથી અગ્નિ મંદ થઈ જવાની ધારતી રહે છે.

દ્રવસ્વેદમાં ઉપયોગમાં લીધેલા ધી આદિ સ્નેહ પદાર્થ નસોનાં મોઢોડાંઓમાં, રૂવાણાંઓનાં છિદ્રોમાં અને મોટી નાડીઓમાં અંદર જઇને શરીરને વૃમ કરે છે અને બળ આપે છે. જમ ગ્રાડના મૂળમાં પાણી રેડાતાં ગ્રાડના અંદર વગેરે વૃદ્ધિ થાય છે તેમ સ્નેહનું સેવન થયાથી ધાતુઓની વૃદ્ધિ થાય છે.

વાયુનો નાશ કરવાનેવાસ્તે આ દ્રવસ્વેદથી અધિક ખીજે કાઠી પણ ઉપાય નથી. શીત, શૂળ, અંગનું ક્ષાઇ જવું, તથા ભારેપહું મટી જાય, અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય અને શરીરમાં કુણાશ આવે ત્યારે સ્વેદની ક્રિયાને છાડી દેવી.

મૂર્ધતૈલવિધિ.

માથામાં તેલ નાખવાનો વિધિ.

અમ્યઙ્ગઃ પરિપેક્ષ્ય પિતુર્વસ્તિરિતિ ક્રમાત્ । મૂર્ધતૈલં ચતુર્ધા સ્યાદ્વલવચ-
યયોત્તરમ્ ॥

અમ્યઙ્ગઃ તૈલેન શિરસો મર્દનમ્ । પરિ-
પેક્ષઃ શિરસિ ધારપાતનં । પિતુઃ તૈલચક્રં
તૂલં । કાહા ઇતિ લોકે નસ્તિર્વક્ષમાણઃ ।

ત્રયોઽમ્યઙ્ગાદયઃ પૂર્વે પ્રસિદ્ધાઃ સ-
ર્વતઃ સ્મૃતાઃ । શિરોવસ્તિવિધિશ્ચાત્ર
પ્રોચ્યતે સુશસન્નતઃ ॥ શિરોવસ્તિથ-
ર્મણઃ સ્યાદ્દિમુલ્લો દ્વાદશાક્કુલઃ ।
શિરઃપ્રમાણસ્તં વધ્વા મસ્તકે માપયિષ્ટ-
કૈઃ ॥ સન્ધિરોધં વિધાયારુ સ્નેહૌ કો-
બૌઃ પ્રપૂરયેત્ । તાવદ્દાર્પ્યસ્તુ યાવત્સ્યા-
ન્નાસાકર્ણમુલ્લમુતિઃ ॥ વેદનોપશ્ચમો
વાપિ માત્રાણાં વા સહસ્રકમ્ । સ્વ-
જાનુનઃ કરાવર્ષં કુર્યાન્જોટિકયા મુત-
મ્ ॥ એવા માત્રા ભવેદેકા સર્વત્રૈવૈપ નિ-
શ્ચયઃ । વિના મોજનમેવાત્ર શિરોવસ્તિઃ
પ્રશસ્યતે ॥ પ્રયોજ્યસ્તુ શિરોવસ્તિઃ પ-
ચ્ચ સપ્ત દિનાનિ વા । ત્રિયોચ્ય શિર-
સોવસ્તિ યુક્ત્રીયાચ્ચ સમન્તતઃ ॥ કર્ણકા-
ચં તતઃ કોપ્પો નીરે જ્ઞાનં સમાચરેત્ ।
અનેન દુર્જયા રોગા વાતજા યાન્તિ સં-
શયમ્ ॥ શિરઃકમ્પાદયસ્તેન સર્વકાલે-
ષુ મુચ્યતે ॥

પચ્ચ સપ્ત દિનાનિ વેસ્પુક્ત્વા સર્વકાલે-
પિતિ શિરઃકમ્પાદિરોગાનુવૃત્તૌ જ્ઞેયમ્ ।

માથામાં તેલનું મર્દન કરવું, હૃથેથી તેલની ધાર કરવી, તેલથી શીબરેલાં રૂનાં મુખમાં મુકવાં અને તેલની ખસ્તિ દેવી એ રીતે માથામાં તેલ નાખવાના આર પ્રકાર છે તેઓમાં પેદેલાના તણ પ્રકારે સર્વ સ્થલોમાં પ્રસિદ્ધ છે માટે તેઓનું વ્યાખ્યાન નહીં આપતાં મા-
થામાં તેલની ખસ્તિ દેવાનો વિધિ કે જે વિદ્વાનોએ સ્વીકારેલો છે તેનું વ્યાખ્યાન આપીએ છીએ. બે મોઢોડાંવાળી, આર

આંગળ હુચી અને માથામાં પેઢેરાય એ-
વડી ચામડાની ટોપી કરવી. એ ટો-
પીને માથામાં પેઢેરી અડદના લોટથી
તેના સાંધાઓને રોષ્ટ્રી તથા તેના ની-
ચલા મોઢોડાની નીચે અડદના લોટની
પાળ કરી ઉપલા મોઢોડામાં જરા ઉ-
નાશવાણું તેલ ખુબ ભરી દેવું એ મા-
થામાં તેલની ખસ્તિ દીધી કેહેવાય છે.
નાકમાંથી, કાનમાંથી અને મોઢોડામાં-
થી પાણી ઝરે ત્યાંસુધી અથવા વેદના
મટે ત્યાંસુધી અથવા હબર માત્રા યતાં-
સુધી એ ખસ્તિનું ધારણ કરવું. પોતાના
ગોઠણને હાથનો આંટો લઈ એક અપટી
વગાડવામાં આવે સારે એક માત્રા થાય
છે એમ સર્વ પ્રયોગો નિશ્ચય છે. રો-
ગીએ મોજન ન કરવું હોય તે સમયમાં
એ ખસ્તિ દેવી ઉત્તમ છે. પાંચ અથવા
સાત દિવસસુધી એ પ્રયોગ નિત્ય ક-
રવો. ખસ્તિના ધારણનો સમય પુરો
થાય ત્યારે ટોપીને છોડી નાખી ચારે-
કારથી તેલ લઈ લેવું. તે પછી રોગીને
જરા જરા ઉનાશવાળા પાણીમાં ઉભો
રાખીને તવરાવવો. આ ખસ્તિ દેવાથી
માથાના ડંપ આદિ વાયુસંબંધી રોગો
બારે વિષમ હોય તોપણ સ્થાય થાય છે.
પાંચ કે સાત દિવસસુધી ખસ્તિની ક્રિયા
કરતોપણ રોગ ટળે નહીં તો વધારે
દિવસોસુધી પણ એ ખસ્તિ દેવી.

કર્ણવિધિ.

કાનમાં તેલ નાખવાનો વિધિ.

સ્વેદયેત્કર્ણદેશં તુ કિચ્છિદુઃ પાર્શ્વ-
શાયિનઃ । મૂત્રૈઃ સ્નેહૈ રસૈરુણૈઃ શ્રોત્ર-
ન્ધ્રં પ્રપૂરયેત્ ॥ કર્ણં ચ પૂરિતં રક્ષેચ્છતં
પચ્ચશતાનિ વા । સહસ્રં વાપિ માત્રાણાં
શ્રોત્રકણ્ઠશિરોગદે ॥ મૂષાઘૈઃ પૂરણં
કર્ણે મોજનાત્પાક્ પ્રશસ્યતે । તૈલાઘૈઃ
પૂરણં કર્ણે ભાસ્કરેઽસ્તમુપાગતે ॥

તત્તથા ।

કર્ણે શૂલાકુલે કોણં વસ્તમૂત્રં સસૈ-
ન્ધવમ્ । નિઃસિપેત્તેન શામ્પન્તિ શૂલ-
પાકાદિકા રુજઃ ॥ શુદ્ધવેરં ચ મધુર્કં
સૈન્ધવં તૈલમેવ ચ । કદુર્ણં કર્ણયોદૈવ-
મેતત્ સ્યાદ્ વેદનાપહમ્ ॥ પીતાર્કપત્ર-
માઞ્ચેન લિપ્તં વઢૌ પ્રતાપયેત્ । તદ્રસઃ
થવળે સિપ્તઃ કર્ણશૂલહરઃ પરઃ ॥

રોગીને પડખાબર 'સુવડાવી' તેના
કાનના પ્રદેશને શોડાક શેક કરી કાનના
છિદ્રને ઉના મૂત્રથી સોડથી કે રસથી
ભરી દેવું. કાનનો રોગ હોય તો સો
માત્રાસુધી, ગળાનો રોગ હોય તો પાં-
ચસો માત્રાસુધી અને માથાનો રોગ
હોય તો હબર માત્રાસુધી કાનને
તેલ આદિથી પુરાએલો રહેવા દેવો.
કાનને મૂત્ર આદિથી પૂરવો હોય તો
જમ્યા પેટેલાં પૂરવો અને તેલ આદિથી
પૂરવો હોય તો સૂર્ય આયમ્યા પછી પૂ-
રવો એ સાચું છે. કાનમાં શૂળ નીકળ-

તાં હોય તો સૈંધવસહિત જરા જરા હિનું
હિનું બકરાનું મૂત્ર તેમાં પૂરવું. એ કરવાથી
કાનનાં શૂળ તથા કાન પાકવા વગેરે દ-
રદો શાંત થાય છે.

આદુનો રસ, મધ, સૈંધવ અને તેલ
એટલા પદાર્થો કાનમાં જરા હિના હિના
નાખવામાં આવે તો કાનની વેદના
મટી બપ છે.

આકકાનાં પીળાં પાંદડાને ધી ઓ-
પડી અગ્નિમાં તપાવીને તેનો રસ કા-
નમાં નાખવામાં આવે તો કાનનાં શૂળ
મટી બપ છે. કાનનાં શૂળ સટાકવાનો
આ ઉત્તમ ઉપાય છે.

લેખવિધિ.

લેખવિધે.

આલેપસ્ય તુ નામાનિ લેપો લેપનલિ-
પ્તકૌ । દોષઘ્નો વિપદા વર્ણ્યઃ સ ચ
લેપસ્ત્રિધા મતાઃ ॥ ત્રિપ્રમાણઘતુર્માગ્નિ-
ભાગોર્ધ્વાશ્લોક્ષતઃ । આર્દ્રો વ્યાધિહરઃ
સ સ્વાચ્છુષ્કો દૂપયતિ છવિસ્ ॥

વોપઘ્નો લેપો યથા ।

શ્રોયઘ્નીદારુસિદ્ધાર્યશૂળીશોભાઙ્ગન-
સચામ્ । આરનાલેન પિપ્પાનાં મલેપઃ
સ્વર્વશોધકા ॥

શોયઘ્ની પુનર્નવા ।

શિરીષમધુયષ્ઠી ચ ત્વરં રક્તચન્દન-
સ્ । एला मांसी निशागुग्गं कुष्ठं बालक-
मेधं च ॥ इति संचूर्ण्य लेपोऽयं पञ्च-
मांशघृतप्लुतः । जलेन क्रियते सुवैदर्भाद्

इति संज्ञितः । वीसर्पं च विपस्फोटान्
शोयदुष्टघ्नान् जयेत् ॥

વિપદા લેપો યથા ।

અજાદુષ્પતિલૈલેપો નવનીતેન સંયુ-
તઃ । શોયમારુષ્કરં હન્તિ લેપો વા કુ-
બ્યમાર્તિકઃ ॥

નવનીતેન માહિષેન ।

વર્ણ્યલેપો યથા ।

રક્તચન્દનમજ્જિપ્પાલોષ્ઠકુષ્ઠમિયદ્ગદઃ ।
વટાકુરા મમુરાશ્ચ વ્યઙ્ગર મુલકાન્તિ-
દાઃ ॥ મલેપઃ પ્રદેહશ્ચ દ્વૌ મેદૌ તસ્ય
ભાપિતૌ । ચર્માર્દ્ર માહિષં પદ્મોચ્ચતે
સમિતિસ્તયોઃ ॥ ધીતસ્તનુર્વિશ્નોપી ચ
મલેપઃ પિત્તહન્યતઃ । આર્દ્રો ધનસ્તયો-
ષઃ સ્વાત્મદેહઃ શ્લેષ્મવાતહા ॥ ન રા-
ગૌ લેપનં કુર્પાચ્છુષ્યમાણં ન ધારયેત્ ।
શુષ્યમાણસુપેક્ષેત પ્રવેદં પીઢનં મતિ ॥
તપસા પિહિતો શુષ્મા લોમશ્લપ્લુતે
સ્થિતઃ । વિના લેપેનં નિર્પાતિ રાગૌ
નાલેપયેદતઃ ॥

તપસા રાગ્યન્ધકારેણ ।

રાગાવપિ મલેપાદિર્નણે દેવો વિ-
ચક્ષણૈઃ । અપાકિન્ધતિગમ્भीરે રક્તશ્લે-
ષ્મસમુદ્રવે ॥ પથુકં ચન્દનં દુર્વા નલ-
મૂલં ચ પથ્થકમ્ । હસીરં વાલકં પથ્થ-
મલેપઃ પિત્તશોભદત્ ॥ વીજપૂરજટાર્દિ-
સાદેવદારુમહૌપથમ્ । રાસાડરણિઃ મ-
દેહોઽયં વાતશ્રોયવિનાશનઃ ॥

અગ્નિરશ્નિમન્ય ।

કુણાપુરાણપિપ્પાકશિમુત્તરૂ સિ-
કતા શિવા । તોમૂત્રપિપ્પઃ કોળોઽયં
પ્રદેહઃ શ્લેષ્મશોષકા ॥

લેપ, આલેપ, લેપન અને લિપિક એ-
ટલાં લેપનાં નામ છે. દોષદ્ર (દરદને
હણનાર) વિષદ્ર, (ઝેરને મટાડનાર)
અને વણ્ય (વર્ણને સારો કરનાર) એ
રીતે લેપના ત્રણ ભેદ છે. એક આંગ-
ળનો હથો યર, ચોણા આંગળનો હથો
થર અને અરધા આંગળનો હથો થર
એવી રીતે લેપના થરના ત્રણ પ્રકાર
છે. બીનો લેપ બાધિને મટાડે છે અને
મુકાએલો લેપ કંતિને જગાડી નાખે છે.

સાટાડી, દેવદાર, સર્પપ, સુંઠ, અને
સરગવાની છાલ એ પાંચ આસડાને
આથાના ખાટા રસમાં વાટી તેઓનો
લેપ કરવામાં આવે તો સપળા પ્રકારના
સોજા મટે છે. આ લેપ 'દોષદ્ર' કહેવાય છે.

સરસડીયો, જઠીમખ, તગર, રતાં-
જલિ, એળચી, જટામાંસી, હળદર,
દારૂહળદર, કઠ અને વાળો એટલા પદા-
ર્યોતું ચૂર્ણ કરી તેમાં પાંચમા ભાગ જ-
ટલું પી નાખી ખાલીથી કાલવીને લેપન
કરવામાં આવે તો તેથી રતવા જેવાં દરક,
ઝેર, વિરેકોટક, સોજા અને દુષ્ટ પ્રણુ
એઓનો કાય થાય છે. આ લેપને વિ-
દ્વાનો 'દયાંગ' કહે છે.

ખકરીના દૂધમાં તણ વાટી તેમાં જો-
સતું માંખણ મેળવીને લેપ કરવામાં
આવે અથવા કાળી માટીનો લેપ કર-
વામાં આવે તો તેથી પીલામાં આદિથી
યએતો સોજો મટી જાય છે. આ લેપને
વિદ્વાનો 'વિષદ્ર' કહે છે.

રતાંજલિ, મચ્છ, લોદર, કટ, કાંગ,

વડના અંકુર અને મસૂર એઓનો લે-
કરી ચોપડવામાં આવે તો મોહોહા ઉપ-
રના ખીલ ટળી જાય છે અને મોહો
કાંની કાંતિ સારી થાય છે. આ લેપ
વિદ્વાનો 'વણ્ય' કહે છે.

લેપના પ્રલેપ અને પ્રદેહ એ રીતે
ખીજા બે ભેદ કહેવામાં આવે છે. એ
ખત્રે લેપને જેવું ભેંસતું આણું ચામડું
હોય તેવા બીના અને તેવાજ ચળકતા
રાખવા ભેષ્મજે. જે લેપ ટાઢો, પાતળો
અને સુકાઈ જાય એવો હોય તે પ્રલેપ
કહેવાય છે. પ્રલેપથી પિત્ત મટે છે. જે
લેપ તુરત સુકાય નહીં એવો, ઘાટો અને
ગરમ હોય તે પ્રદેહ કહેવાય છે. પ્રદેહથી
કફ અને વાયુ ટળે છે. રાતે લેપ કરવો
નહીં, મુકાએલા લેપને શરીરપર રાખવો
નહીં, પણ શુભકાં વગેરે ઉપર દબાણ
કરવાને બેડો લેપ કલ્પો હોય તો તેને
મુકાવા રેવો. રૂવાણાઓનાં છિદ્રોનાં
મોહાંઓમાં રહેલી ગરમી રાતના અં-
ધારાથી દંકામને જતી રહે છે તો તેને
જવા હવા સાડ રાતે લેપ કરવો નહીં.
લેપ કલ્પો હોય તો એ ગરમી રાતે રૂવા-
ણામાં રેકાઈ જાય છે. જે પ્રણુ પાકતો
ન હોય, અત્યંત ગંભીર હોય અને રૂધિ-
રથી તથા કફથી ઉત્પન્ન થયેલ હોય,
તે ઉપર વિદ્વાનોએ રાતે પણ લેપ લેવો.

જઠીમખ, ચંદન, ધ્રો, રાતા કમલનાં
મૂળ, પદ્મછાષ્ટ, વાળો, કાળો વાળો અને
કમળ એઓનો પ્રલેપ પિત્તના સોજાને
મટાડનાર છે.

બીજેશનાં મૂળ, જટામાંસી, દેવદાર
સુંઠ, રાસ્તા, અને અરણિ એએના પ્રદેહ
વાયુસંબંધી સોળને મટાડનાર છે.

પીપળ, બુનો ખોળ, સરગવાની
છાલ, સાકર અને હરડે એએને ગો-
મૂતમાં વાટી જરા ઉનાથવાળો પ્રદેહ
એપકવામાં આવે તો કફસંબંધી સોળ
મટે છે.

અથ શોણિતશ્રાવણવિધિ.

શરીરમાંથી લોહી કહણવવાનો
(દસ ખોલાવવા વગેરેનો) વિધિ.

શોણિતં સાવયેજ્જન્તોરામયં પ્રસમી-
શ્ય ચ । પ્રસ્યં પ્રસ્યાર્ધમથવા પ્રસ્યાર્ધ-
મથાપિ વા ॥ શરત્કાલે સ્વભાવેન શો-
ણિતં સાવયેન્નરઃ । સન્નપ્રગ્ન્યશોયા-
યા નશ્યન્તિ રુધિરોદ્ભવાઃ ॥ વ્યન્ને વ-
ર્પાસુ વિચુસ્તુ શીતે ગ્રીષ્મે શરદ્યપિ ।
મધ્યાહ્ને શીતકાલે ચ રુધિરં સાવયેદુ-
ધઃ ॥ મધુરં વર્ણતો રક્તમશીતોષ્ણં તથા
શુભ્ર ॥ શોણિતં સ્તિગ્ધવિષ્ણં ચ વિદગ્ધં
પિત્તવદ્ભવેત્ ॥

વિસ્તૃતા દ્રવતા રાગં ચલનં વિરવસ્ત-
યા । ભૂમ્યાદિ પશ્ચશૂતાનામેતે રક્તે
ગુણાઃ સ્મૃતાઃ ॥ રક્તે દુષ્ટે ભવેચ્છોયો
રક્તમણ્ડલમેવ ચ । અથા દાહ્ય પાકથ
કણ્ઠથ પિટ્કોદ્રમઃ ॥ વૃદ્ધે રક્તાઈને-
ત્રતં શિરાણાં પૂર્ણતા તથા । ગાત્રાણાં
ગૌરવં નિદ્રા મન્દો દાહ્ય જાયતે ॥ સ્ત્રી-
વેડસે મધુરાકાઠ્ઠા મૂર્ચ્ઝા ચ તચિ રુ-

ક્ષતા ચૈથિલ્યં ચ શિરાણાં સ્યાદ્વાતાદુ-
ન્માર્ગગામિતા ॥

વાતાત્ રક્તસૈષ્યનનિતાત્ ।

અરુણં ફેનિલં રુક્ષં પરુષં તનુ શીઘ્ર-
ગમ્ । આસ્કન્દિ સૂચીનિસ્તોદે રક્તં સ્યા-
દ્વાતદૂપિતમ્ ॥ પિત્તેન પીતં હરિતં નીલં
શ્યામં ચ વિસ્રકમ્ । અસ્વાદૂર્ણં મસિ-
કાણાં પિપીલીનામનિષ્કમ્ ॥ શીતલં
વહલં સ્તિગ્ધં ગૈરિકોદકસમ્ભિભમ્ । માંસપે-
શીમર્ષં સ્કન્દિ મન્દર્થં કફદૂપિતમ્ ॥ દ્વિ-
દોષદુષ્ટં સંઘટ્ટંત્રિદુષ્ટં પૂતિગન્ધકમ્ । સર્વ-
લક્ષણસંયુક્તં કાઙ્ગિકાર્ષં ચ જાયતે ॥ વિ-
પદુષ્ટં ભવેત્ શ્યાવં નાસિકોન્માર્ગગં તથા ।
વિસ્રં કાઙ્ગિકસંકાર્ષં સર્વકુષ્ઠકરં તથા ॥
હન્દ્રગોપમર્ષં જ્વેયં પ્રકૃતિસ્થમસંહતમ્ ।
શોથે વાહેડ્ગપાકે ચ રક્તે વર્ણેડ્છનઃ
સ્મૃતૌ ॥ વાતરક્તે તથા કુષ્ટે સપીઠે દુર્જ-
યેડ્છનિલે । પાણ્ડુરોગે શ્લીપદે ચ વિપદુ-
ષ્ટે ચ શોણિતે ॥ ગ્રન્થ્યર્બુદાપચીહુદ્રો-
ગાધિમન્થકાભિયે । વિદારીસ્તનરોગેષુ
ગાત્રાણાં સાદગૌરવે ॥ રક્તાભિપ્યન્દ-
તન્દ્રાયાં પૂતિપ્રાણાસ્યદાહકે । યકૃત્ક્રી-
હવિસર્પેષુ ચિદ્રઘૌ પિટ્કોદ્રમે ॥ કર્ણોષ્ઠ-
ગ્રાણવત્કાણાં પાકે દાહે શિરોરુઢિ ।
ઉપદંશ્વે રક્તપિત્તે રક્તસ્રાવઃ પ્રશસ્યતે ॥
દૌષેષ્વેતેષુ શૃઙ્ગૈર્વા જલોકાલાયુકાદિ-
ભિઃ । અથવાપિ શિરામોક્ષઃ કારયેદ્રક્ત-
પાતનમ્ ॥ ન કુર્વાત શિરામોક્ષં કૃદ-
સ્યાતિવ્યવાયિનઃ । ક્ષીવસ્ય પીરોર્ગ-
મિપ્યાઃ સ્ત્રાયાઃ પાણ્ડુરોગિનઃ ॥ પ-
શ્ચર્કર્ષવિશુદ્ધસ્ય પીત્તમેદસ્ય ચાર્ણસામ ।

સર્વાંગશોયયુક્તાનામુદરિશ્વાસકાસિના-
મ્ ॥ હર્ષતીસારકુપ્પાનામતિસ્વિન્નત-
નોરપિ । જનપોદશવર્ષસ્ય ગતસમ્પત્તિક-
સ્ય ચ ॥ આયાતાત્સુતરક્તસ્ય શિરા-
મોક્ષો ન શસ્યતે ।

અયાતાત્સુતરક્તસ્ય રક્તપિત્તાદિના મ-
તરક્તસ્ય ॥

‘एपां चात्ययिके योगे जलौकाभि-
विमिश्रिते ॥ तथापि विपजुष्टानां शि-
रामोक्षोऽपि शस्यते । गोशृङ्गेन जलौ-
काभिरलाघूभिरपि त्रिधा ॥ वातपित्त-
कफैर्दुष्टं शोणितं स्नावयेद्बुधः । द्विदो-
षाभ्यां तु दुष्टं यत् त्रिदोषैरपि दूषित-
म् ॥ दूषितं स्नावयेद्युक्तया शिरामोक्षैः
पदैस्तथा । गृह्णाति शोणितं शुद्धं द-
शाङ्गुलमितं यलात् ॥ जलौकाहस्त-
मात्रं तु तुम्बी तु द्वादशङ्गुलम् । पदम-
ङ्गुलमात्रस्य शिरा सर्वाङ्गशोधिनी ॥
शीते निरन्त्रे मृच्छार्तिनिद्रामीतिमदश-
मैः । युक्तेनास्नावयेद्रक्तं तथा विष्मृ-
सङ्गिनाम् ॥ शोणिते चाप्रवृत्ते तु कुष्ठ-
निकटुसैन्यवैः । मर्दयेत् व्रणवरुं च ते-
न रक्तं प्रवर्त्तते ॥ तस्मान्न शीते नात्यु-
ष्णे नास्त्रिने नातितापिते । पीता
यवागूं वृषस्य स्नावयेज्जोणितं बुधः ॥
अतिस्त्रिन्नास्योष्णकाले तथैवातिशिरा-
व्यधात् । अतिप्रवर्त्तते रक्तं तत्र कुर्या-
त्पतित्रियाम् ॥ अतिप्रवृत्ते रक्ते तु लो-
प्रसर्जरसाङ्गनैः । यवगोधूमचूर्णैश्च ध-
वधचूर्णैः ॥ सर्पनिर्मोक्तिकाचू-
र्णैर्भस्मना क्षौमवसपोः सुप्तं व्रणस्य च-

आ च क्षीतैश्ચોपाचरेद्ब्रणम् ॥ विध्वेद-
ध्वंशिरां तावदहेतु क्षारेण वह्निना व्रण-
कपायः सन्धते रक्तं स्कन्दयते हिमम् ॥
व्रणास्यं योजयेत् क्षारो दाहः संकोच-
येच्छिराः । रक्ते दुष्टेऽवशिष्टेऽपि व्याधि-
नैव प्रकुप्यति ॥ अतो रक्षेत् सावशेषं
रक्तेनाति मृत्तिर्हिता । आन्ध्यमाक्षेपकं
तृष्णान्तिमिरं शिरसां रुजः ॥ पक्षायातं
श्वासकासौ ह्रिकादाहौ च पाण्डुताम् ।
कुर्वतेऽतिशुतं रक्तं मरणं वा कीरीति
च ॥ देहस्योत्पत्तिरसृजो देहस्तेनैव
धार्यते रक्तं । जीवस्य चायारस्तस्माद्रक्षे-
दसृग्बुधः ॥ क्षीतोपचारैः कुपिते सु-
तरक्तस्य मारुति । कौष्णेन सर्पिणा शोथं
सव्यथं परिपेचयेत् ॥ क्षीणस्यैणश्चक्षोर-
अहरिणच्छागमांसजः । रसः समुचितः
पाने क्षीरं पष्टिकया हितम् ॥ पीडाश-
न्तिर्लघुतं च व्याध्युपद्रवसंसयः । मना-
स्वास्थ्यं भवेच्चिह्नं सम्यक् निःसारि-
तेऽसृजि ॥ व्यापाममैद्युनक्रोધशीतस्ता-
नमधातकान् । एकाग्रं दिशानिद्रां
क्षाराम्लरुदुभोजनम् । शोकं वादमयी-
र्णं च त्यजेदावलदर्शनात् ॥

પ્રાણીના રોગઉપર ધ્યાન આપીને
ચોસઠ તોલાભાર, બત્રીસ તોલાભાર, અ-
થવા સોળ તોલાભાર લોહી ઢાઢોટું.
સ્વાભાવિક રીતે શરદ્ફુટુમાં માણુમે
લોહી કદઅવનું. લોહીથી ઉત્પન્ન થતા
આમલીના દોષો, માંઠ અને સોજ આદિ
દરદો લોહી કદઅવનાથી મટી જાય છે.
વાદળાં ન હોય તે સમયે, વર્ષાફુટુમાં

વીજળીઓ ચમકતી હોય સારે, ત્રીભ-
 ન્ગતુમાં, ચરદન્તુમાં, મધ્યાન્હે સમયે
 અને શીતકાળમાં પણ સમજી વૈવે રોગ-
 ઉપર ધ્યાન આપીને લોહી કઠાડવું.
 લોહી મધુર, રંગે સતું, શીતપણથી
 તથા ઉષ્ણપણથી રહિત, સારે, ચીક-
 શવાણું; કાચા પદાર્થનો જવા ગંધવાળું,
 અને પિત્તની પેઠે દાહશક્તિવાળું હોય
 છે. રૂધિરમાં જે ગંધ છે તે પૃથ્વીનો
 ગુણ છે, દ્રવપણું જળનો ગુણ છે, સતું
 રૂપ તેજનો ગુણ છે, ચક્રન વાયુનો ગુણ
 છે અને શબ્દ આકાશનો ગુણ છે એ-
 ટલે જીવી રીતે રૂધિરમાં પાંચે ભૂતોના
 ગુણ છે. લોહી બગડ્યું હોય તો સોજ
 થાય છે, રાતાં ધ્રોમઠાં થાય છે, ન્યથા
 થાય છે, બળતરા થાય છે, શરીરમાં
 પાક થાય છે, અજ આવે છે અને ફેડ-
 લીઓ ઉપડે છે. શરીરમાં લોહી વધી
 ગયું હોય તો અંગો તથા નેત્રો રાતાં થઈ
 જાય છે, નસો ફુલે છે, ગાત્રોમાં ભારે-
 પણું થાય છે, નિદ્રા ઘણી આવે છે,
 ઘેન થાય છે અને બળતરા થાય છે. શ-
 રીરમાં લોહી ઓછું થઈ ગયું હોય તો
 મધુર પદાર્થો ખાવાની ઇચ્છા થાય છે,
 ખૂર્ષ થાય છે, ચામડી રૂક્ષ થઈ જાય
 છે અને શરીરની નસો રૂધિરની સીલ-
 તાથી ઉત્પન્ન થએલા વાયુનેથીયે શિ-
 થિત થઈ જાય છે તથા અચોખ્ખ ક્રમે
 ચાલવા લાગે છે. રૂધિર જો વાયુથી બ-
 ગડ્યું હોય તો રાતું, ફીણવાળું, રૂક્ષ,
 કઠણું, પાતળું, છુંદું નહીં પડતાર અને

સોઈની પેઠે વેદના કરનાર થાય છે. રૂ-
 ધિર જો પિત્તથી બગડ્યું હોય તો મધુ-
 રપણાવગરનું, ગરમ, માંખીઓને તથા
 ક્રીડીઓને ગમે નહીં એવું, પીણું, હલ્વા
 રંગવાળું, લીલું, કાળું, અને કાચા પદા-
 ર્થના જવા ગંધવાળું થાય છે. રૂધિર જો
 કફથી બગડ્યું હોય તો ટાકું, ખાંડું,
 ચીકશવાણું, ગેરના પાણી જેવું, માંસની
 પીસી જેવું, છુદું પડી જાય એવું અને
 મંદગતિવાળું થાય છે. જો રૂધિર બે ડા-
 પથી બગડ્યું હોય તો તેમાં બે ડાપનાં લ-
 કણો જોવામાં આવે છે અને જો ત્રણે
 દોષોથી બગડ્યું હોય તો દુર્ગંધવાળું, સ-
 ધળાં લકણોવાળું, તથા કાંજ જેવું થાય
 છે. રૂધિર જો ઝેરથી બગડ્યું હોય તો
 કાળું થાય છે, નાકમાંથી નિકળવા લાગે
 છે, કાચા પદાર્થના જવા ગંધવાળું થાય
 છે, કાંજ જેવું થઈ જાય છે અને સર્વ
 પ્રકારના દાહને ઉત્પન્ન કરે છે. જો
 લોહી નહીં બગડતાં જેવું જોઈએ તેવું
 હોય તો પાતળું અને ચોમાસામાં થતા
 લાલ ક્રીડાના જવા રંગવાળું હોય છે.
 વાતરક્ત, (જો રક્તપિત્તનું દરદ ક-
 હીએ છીએ તે) સોજ, દાહ, અંગનું
 પાકવું, શરીરનું લાલ રંગે થવું, નાક આ-
 દિમાંથી લોહી નીકળવું, દાહ, દંડાવી
 ચક્રય નહીં એવો પીડાકારી વાયુનો
 રોગ, પાંડુરોગ, નાક વગેરે ઉપર કાણાં-
 વાળી ગાંઠ, લોહીનું ઝેરથી દૂષિત થવું,
 ગાંઠ, અર્બુદ, અપચી નામની ગળાની
 ગાંઠ, મુદ્રરોગ, અધિમંથ નામનું આ-

ખતું દરદ, વિદારીરોગ, રતનના રોગ, ગાત્રોતું પીડાવું, ગાત્રોમાં ભારેપણું, રક્તાભિષ્પંદ નામનો આંખનો રોગ, ઘેન, નાકમાંથી કે મોઢોડાંમાંથી દુર્ગંધનું નીકળવું, બળતરા, જમણા પડખાની ગાંઠનું દરદ, બરણનું દરદ, રતવા, અંદરનું ગુમડું, ફોડકીઓતું ઉપડવું, કાનનું હોઠનું નાકનું કે મોઢોડાનું પાકવું, માથાનું દરદ, આંદી, અને રક્તપિત્ત એટલાં દરદોમાં લોહી કઢાડાવવું બહુ ઉત્તમ છે. એ દરદોમાં શીંગડાં યુક્તિને, અથવા જળો સુષીને અથવા તુંબડાં આદિ લગાવીને અથવા નસ ખોલીને લોહી કઢાડાવવું. દુંબળો, બહુ મૈથુન કરનાર, નપુંસક, બીકણ, ગર્ભવાળી સ્ત્રી, સુવાવડી, પાંડુરોગવાળો, વમન આદિ પંચકર્મોથી શુદ્ધ થએલો, જેણે સ્નેહપાન કર્યું હોય તે, અરણવાળો, સર્વ અંગોમાં સોજવાળો, ઉદરોગવાળો, શ્વાસવાળો, ઉપરસવાળો, ઉલટીનાં દરદવાળો, અતીસારવાળો, ઢાઢીઓ, જેના શરીરને સ્વેદની ક્રિયા અત્યંત થઇ હોય તે, સોજ વર્ધથી ઓછી ઉમરનો. સીતેર વર્ષથી વધારે ઉમરનો અને જેનું રક્તપિત્ત આદિથી લોહી નીકળી ગયું હોય તે, એઓની નસ ખોલવી નહીં. એવા દરદીઓને લોહી કાઢાડવાની અત્યંત જરૂર પડે તો જળો સુષીને કાઢાડવું. પણ એવા દરદીઓને ઝેર ચડ્યું હોય તો તેઓની નસ ખોલીને લોહી કાઢાડવું પણ સાચું છે. સમજી વેલે વાયુથી, પિત્તથી કે કફથી બગડેલા રોગીના લો-

હીને ગાયના શીંગડાથી, જળોથી અથવા તુંબડાથી કાઢાડવું પણ જે દોષથી અથવા ત્રણે દોષથી બગડ્યું હોય તો યુક્તિથી નસ ખોલીને અને કાયર માં રવાની ક્રિયા કરીને પણ લોહી કાઢાડવું. શીંગડું આનુષાનુથી દશ આંગળ સુધીના લોહીને બહારકારથી ખેંચે છે, જળો એક હાથસુધીના લોહીને ખેંચે છે, તુંબડું બાર આંગળસુધીના લોહીને ખેંચે છે, કાયર એક આંગળસુધીના લોહીને ખેંચે છે અને નસ ખોલવામાં આવે તો સઘળાં શરીરનું રૂધીર ખેંચાઇને સાફ થાય છે. થંડીના સમયમાં લોહી કાઢાડવું નહીં. જુખ્યાનું લોહી કાઢાડવું નહીં. તેમજ મૂર્છના દરદવાળાનું, નિદ્રાથી ઘેરાયલાનું, બીનેલાનું, મદવાળાનું, ચક્રિલાનું અને જાઓનાં વિષ્ટા કે મૂત્ર શેકાઈ ગએલાં હોય તેઓનું લોહી કાઢાડવું નહીં. લોહી કાઢાડવાની ક્રિયાઓ કરતાં લોહી બાહાર ન આવે તો કઠથી, મુઠથી, મરીથી, ખીપળથી અને સંધવથી વીંધના મોઢોડાને ચોળવું એટલે તેથી લોહી નીકળશે. જ્યારે બહુ થંડી ન હોય, બહુ ગરમી ન હોય, રોગીને સ્વેદની ક્રિયા ન કરી હોય અને તેનું શરીર બહુ ગરમ કરવામાં ન આવ્યું હોય તે સમયે રોગીને રાજ ખીવરાવી દમ કરીને પછી તેનું લોહી કાઢાડવું. અત્યંત પડતીના આઓ દેખ અથવા ઉબાકાજ દેખ અથવા નસમાં કંડુ ચક્ષુ ખોસી દેવાયું હોય તો

લોહી બહુ નીકળે છે. એવી રીતે લોહી બહુજ નીકળવા લાગે તો લોદરથી, રાળથી, રસવંતીથી, જવના કે ઘઉંના લોટથી, ધાવડાના ચૂર્ણથી, ઘંતુરાના ચૂર્ણથી, ગેરૂથી, સર્પની કાંચળીના ચૂર્ણથી, અથવા રેશમી કપડાના કે સાદા કપડાના ચૂર્ણથી વીંધના મોઢોડાને રોઢીને તે ઉપર શીત ઉપચાર કરવા. અથવા વીંધથી ઉપરના નસના ભાગને વીંધવો, અથવા વીંધઉપર ખાર મુકવો અથવા વીંધને અગ્નિથી ડાંભવો. ઔષધ મુકવાથી વીંધ સંધાઈ જાય છે, શીત ઉપચાર કરવાથી લોહીનો અટકાવ થાય છે, ખાર મુકવાથી વ્રણનું મોઢોડું જોડાઈ જાય છે અને ડાંભથી નસનો સંકાપ થાય છે.

મગડેલું લોહી શરીરમાં થોડુંક અવશેષ રહી જાય તોપણ વ્યાધિનો પ્રકાપ થતો નથી એટલામાટે લોહીને અવશેષ રાખી દેવું. કારણ કે લોહી બહુજ નીકળે એ સાફ નથી. લોહી બહુજ નીકળે તો આંધળાપણું, આસેપકવાયુ, તરસ, આંખનું તિમિર, માથાનાં દરદ, પક્ષધાત, શ્વાસ, ઉધરસ, હેડકી, બળતરા તથા પાંદુરોગ એઓની ઉત્પત્તિ થાય છે અને સમયપર મૃત્યુ પણ થઈ જાય છે.

દેહની ઉત્પત્તિ લોહીથી થઈ છે, લોહીજ દેહનું ધારણ કરે છે અને લોહીજ જીવંતા આધારરૂપ છે માટે સમજીએ લોહીનું રક્ષણ કરવું જોઈએ. લોહી કાઢાડ્યા પછી શીત ઉપચાર કરવાથી પવનનો પ્રકાપ થાય તેાં બચાવવા

સોજ ઉપર જરા ઉનાચવાણું ધી રેડવું. લોહી નીકળવાથી બહુજ નખખાઈ થઈ જાય તો રોગીને હરણના, સસલાના, ઘેટાના, કાળીઆરના અને બકરાના માંસનો રસો પાવો જોઈએ અને દૂધની સાથે સાદીચોખ્ખા ખવરાવવા જોઈએ. એથી સાફ થાય છે.

લોહી બરાબર નીકળ્યું હોય તો પીડાની શાંતિ, શરીરમાં હલકાપણું, બ્યાંબિનો તથા ઉપદ્રવોનો કાય અને મનનું સ્વસ્થપણું એટલાં ચિન્હો થાય છે.

લોહી કહડાવ્યા પછી શરીરમાં બળ આવે સાંસુધી અત્યંત મેહેનત કરવી નહીં, મૈથુન કરવું નહીં, ક્રોધ કરવો નહીં, ટાઢ પાણીથી નાહાવું નહીં, ઘણા પવનમાં રહેવું નહીં, એક ટાણું જમવાની ટવ રાખવી નહીં, દિવસે સુવું નહીં, ખાઈ ખાઈ કે તીખું જમવું નહીં, શેક કરવો નહીં, વાહ કરવો નહીં અને અજીર્ણ થવા દેવું નહીં.

નેત્રને સ્વચ્છ કરવાની ક્રિયાઓ.

સેક આશ્વોતનં પિંડી વિહાલસ્તર્વણ તથા । પુટપાકોડકનં ચેતિ કલ્પેન્નંત્રમુપાચરેત્ ॥

સેક, (પાણી વગેરેની ધાર કરવી) આશ્વોતન, (દીપાં નાખવાં) પિંડી, (લુપરી મુકવી) વિહાલ, (લેપ કરવો) તર્પણ, (હાથ કરવામાટે આંખ ઉપર દૂધ આપે ભરવું) પુટપાક, (પકાવેલો રસ નેત્રમાં રેડવો) અને અંજન, (આં-

જનું) એટલી ક્રિયાઓથી નેત્રના ઉપ-
ચાર કરવા.

સેકવિધિ.

સેકનો પ્રકાર.

સેકસ્તુ મૂલ્મયારાભિઃ સર્વસ્થિજયને
હિતઃ । મીલિતાક્ષસ્ય મર્ત્યસ્ય પ્રદેયથતુર-
જ્જુલઃ ॥ સ સક્તેહો ભવેદ્વાતે પિત્તે રક્તે ચ
રોપણઃ । લેખનસ્તુ કફે કાર્યસ્તસ્ય
માત્રામિધીયતે ॥ પદ્મિર્વાર્ષાં શતૈઃ
સ્નેહે ચતુર્મિથૈર્ચ રોપણે । તૈસ્થિભિર્લેખને
કાર્યઃ સૈકો નેત્રમસાધને ॥ નિમેષોન્મે-
ષણં પુંસામંગુલ્યા ષ્ઠોટિકાય વા । ગુ-
ર્વક્ષરોચારણં વા વાહ્યાપ્રેર્ય સ્પૃષ્ણા ચુ-
ધિઃ ॥ સેકસ્તુ દિવસે કાર્યો રાત્રૌ ચા-
ત્યન્તિકે ગદૈઃ । દરણ્ડસ્ય લલૈઃ પિષ્ટઃ
પક્ષ્માર્જં પયો હિતમ્ ॥ સુલોર્ણં નેત્ર-
યોરન્તઃસિક્તં વાતાતિનાશનમ્ ॥

શરીરનાં નેત્રોને વીંચાવી તેવોઉપર
ચાર આંગળ બીજી ઝીલી ઝીલી ધા-
રાઓ કરવી એ નેત્રસંબંધી સધળા રોગો
ઉપર સારી છે. વાયુનું દરદ હોય તો ધી
આદિ સેક પદાર્થોની ધારા કરવી એ
સેકન સેક કહેવાય છે, પિત્તાનું કે ર-
ધિરનું દરદ હોય તો હરડે આદિના ર-
સની ધારા કરવી એ રોપન સેક કહે-
વાય છે. કફનું દરદ હોય તો મળને ઉ-
ખેડનારાં સુંઠ આદિના રસની ધારા ક-
રવી એ લેખન સેક કહેવાય છે. સેક-

ન સેક કરવો હોય તો છસો માત્રાસુધી
કરવો, રોપણ સેક કરવો હોય તો ચા-
રસો માત્રાસુધી કરવો, અને લેખન
સેક કરવો હોય તો ત્રણસો માત્રાસુધી
કરવો એટલે તેથી નેત્ર સ્વચ્છ થઈ જાય
છે. માણસ આંખ વીંચીને ઉઘાડે તે-
ટલો સમય અથવા એક ચપટી વગડા-
વવામાં આવે તેટલો સમય અથવા એક
ચુર અક્ષર બોલવામાં આવે તેટલો સ-
મય એક માત્રા કહેવાય છે. ધારા પા-
કવારૂં સેક દિવસેજ કરવો પણ મહા-
દુઃખદાયી રોગ હોય તો રાતે પણ કરવો.

એરડાનાં વાટલાં પાંદડાંની સાથે બ-
કરીનું દૂધ પકાવી જરા ઉનાશવાળું તે
દૂધ નેત્રની અંદર રેડવામાં આવે તો
તે સેચન સાફ છે અને વાયુસંબંધી પી-
ડાને મટાડે છે.

આશ્વ્યોતનવિધિ.

આશ્વ્યોતનનો પ્રકાર.

કાચસૌદ્રાસવસ્તેહચિન્દનાં ચતુ પા-
તનમ્ । હર્વંગુલોન્મીલિતે નેત્રે પ્રોક્તમા-
શ્વ્યોતનં હિતમ્ ॥ ચિન્દવોડણી લેસનેપુ
રોપણે વદ્ય ચિન્દવઃ । સ્નેહે તે દ્વાદશ પ્રો-
ક્તાઃ શ્રીતલે કોષ્ઠ્યપિણઃ ॥ લળે તુ
શ્રીતરૂપાઃ સ્યુઃ સર્વત્રેવેપ નિશ્ચયઃ । વા-
તે તિક્તં તથા ક્ષિગ્ધં પિત્તે મધુરશ્રીતલ-
મ્ ॥ કફે તિક્તોષ્ણમ્લં સ્વાત્ કમદા-
શ્વ્યોતનં હિતમ્ । આશ્વ્યોતનનાં સ-
ર્વેષાં માત્રા સ્વાદાકૃત્યોત્તમિતા ॥ આ-

શ્વોતનં ન કર્તવ્યં નિશાયાં કેનચિત્
કચિત્ ॥

તથા ।

વિલ્વાદિપન્નમૂલેન વૃહત્યેરળ્હસિન્ધુ-
ભિઃ । કાય આશ્વોતને કોણો વાતા-
શિષ્યન્દનાશનઃ ॥

રોગીની આંખને બે આંગળાંવને ઉ-
ધાડી રાખી તેમાં ક્વાયનાં, મધનાં,
આસવનાં કે શ્લેષ્મનાં દીપાં પાડવાં એ
આશ્વોતન કહેવાય છે અને તે હિત-
કારી છે. મળને ઉખેડવાની ક્રિયા કરવી
હોય તો આઠ દીપાં નાખવાં, પાતુની
ભરતી કરવાની ક્રિયા કરવી હોય તો
દશ દીપાં નાખવાં. અને ચીકણ કર-
વાની ક્રિયા કરવી હોય તો બાર દીપાં
નાખવાં. શીતકાસ હોય તો કાંઈક ગ-
રમ કરીને દીપાં નાખવાં અને ઉષ્ણ-
કાળ હોય તો ટાઢાં દીપાં નાખવાં એ
સઘળી ક્રિયાઓનો સિદ્ધાંત છે. વાયુનું
દરદ હોય તો કડવાં તથા શ્લેષ્મવાળાં દીપાં
હિતકારી છે, પિત્તનું દરદ હોય તો મ-
ધુર અને શીતશતાવાળાં દીપાં નાખવાં
હિતકારી છે અને કફનું દરદ હોય તો
કડવાં, ગરમ તથા રક્ત ઔષધનાં દીપાં
નાખવાં હિતકારી છે. સઘળાં આશ્વો-
તનોની માત્રા સો ગુરૂ અક્ષરનું ઉચ્ચા-
રણ થાય ત્યાંસુધીની સમજવી. કાંઈ
વૈદે કાઠ દરદ ઉપર પણ આંખમાં રાતે
દીપાં નાખવાં નહીં.

પિણ્ડી આદિ પંચમૂલ, ભોરીંગલી,
અરડો અને સરગવાનો ક્વાય કરી તેનાં

સેહેવાય તેવી ઉનાશવાળાં દીપાં નાખ-
વામાં આવે. તો તે નેત્રના વાતાભિષેદ
(વાયુને લીધે આંખો કુખવા આવવી)
નામના રોગનો નાશ થાય છે.

પિણ્ડીવિધિ.

પિંડી(હુપરી)નો પ્રકાર.

યુક્તમેપનકલ્કસ્ય પિણ્ડીકલ્પમાત્ર-
યા । વલ્લસળ્હેન સંવધ્વા નેત્રેડમિષ્ય-
ન્દનાશિની ॥ સ્તિગ્ધોષ્ણા પિણ્ડિકા
વાતે પિત્તે સ્ત્રા ક્ષીતલા મતા ॥ રુષ્તો-
ષ્ણા શ્લેષ્મણિ પ્રોક્તા વિધિરક્તો યુ-
ચૈરયમ્ ॥

સા યથા ।

પરળ્હપન્નમૂલતદ્વિમિતા વાતનાશિ-
ની । ધાત્રીવિરચિતા પિત્તે શિયુપન્નકૃતા
કલ્પે ॥

યોગ્ય ઔષધોનો કલ્ક કરી તેની
ઢાળીઆ એવડી થેપડી નેત્રઉપર મુ-
કીને તેને વચ્ચના પાટાથી બાંધવી એ
પિંડીની ક્રિયા છે. એ થેપડી મુકવાથી
આંખો કુખવાનું દરદ મટે છે. વાયુથી
કુખવા ઉઠી હોય તો શ્લેષ્મવાળી ગરમ
થેપડી મુકવી, પિત્તથી કુખવા ઉઠી
હોય તો શીતળપલાવાળી થેપડી મુકવી
અને કફથી કુખવા ઉઠી હોય તો રક્ત
તથા ગરમ ઔષધોની થેપડી મુકવી એ
પ્રકાર વિદ્વાનોએ કહેલા છે.

અરડાનાં પાંદડાં, મુળ અને છાસ
એઓની થેપડીથી વાયુનું દરદ મટે છે,

આમળાંની ચેપલીથી પિત્તનું દરદ મટે છે અને સરગવાનાં પાંદડાંની ચેપલીથી કફનું દરદ મટે છે.

ખિડાલકવિધિ.

ખિડાલકનો પ્રકાર.

વિદાલકો બહિર્લેપો નેત્રપક્ષ્મવિવ-
જિતઃ ॥ તસ્ય માત્રા પરિણેયા મુલ્લે-
પવિધાનવત્ । યદ્દીગૈરિકસિન્ધૂત્યદા-
ર્ભીતાક્ષ્યૈઃ સમાંશકૈઃ ॥ જલપિષ્ટૈર્બહિ-
ર્લેપઃ સર્વનેત્રામયાપહઃ ॥

પાંપણેને છોડી દધને નેત્રના બા-
હારના ભાગે ઉપર લેપ કરવો એ ખિ-
ડાલક કેહેવાય છે. ખીસને મટાડવાને
વાસ્તે મોહોડા ઉપર લેપ કરવાની જ
માત્રા કહી છે. તેટલીજ માત્રા ખિડાલ-
કની સમજવી. (લેપનો થર અરધ
આંગળ હાથે કરવો.)

જીઠીમધ, સોનાગેર, સૈંધવ, દારૂહળ-
દર, અને કલખાપરીચો એઓને સગ
ભાગે લઈ પાણીમાં વાટીને નેત્રના બા-
હારના ભાગે ઉપર લેપ કરવામાં આવે
તો નેત્રના સળગારોગોનો નાશ થાય છે.

તર્પણવિધિ.

તર્પણનો (નેત્રને તૃપ્ત કરવાનો) પ્રકાર.

વાતાતપરજોહીને વેદમન્યુત્રાનગ્રાધિ-
નઃ । આપાર્તો માપચૂર્ણેન દ્વિભ્રેન પરિપિ-
ન્દિતૌ ॥ સમો દદૌ ચ સંવાપૌ કર્તવ્યૌ

નેત્રકોશયોઃ । પૂરયેદ્દૃતમષ્ટેન વિ-
લીનેન મુલોદકૈઃ ॥ સર્પિષા શતયૌતેન
ક્ષીરજેન ઘૃતેન વા । નિમગ્નાન્યસિપક્ષ્મા-
ણિ યાવત્ સ્યુસ્તાવદેવ હિ ॥ પૂરયેન્મી-
લિતે નેત્રે તત ઇન્મીલયેન્જનૈઃ । મિષ-
મિથેપ વિશ્વાતસ્તર્પણસ્યોદિતો વિ-
ધિઃ ॥ યદ્દક્ષં ચ પરિપ્યન્દિં નેત્રં કુટિ-
લમાવિલમ્ । શીર્ણપક્ષ્મશિરોત્પાતકુચ્છો-
ન્મીલનસંયુતમ્ ॥ તિમિરાર્જુનશુક્રાદૈર-
મિષ્યન્દાધિમન્યકૈઃ । શુષ્કાક્ષિપાકશો-
થામ્યાં યુતં વાતનિપર્યયૈઃ ॥ તન્મેત્રં ત-
ર્પયેત્સમ્યક્ત્વેન્નરોગવિશારદઃ । તર્પ-
ણં ધારયેદ્દર્મરોગે વાચાં શતં યુષૈઃ ॥
સ્વસ્થે કપે સન્ધિરોગે વાચાં પञ्ચ શ-
તાનિ ચ । પિષ્તે શતાનિ પદ્મ કુષ્મારોગે
સપ્ત શતાનિ હિ ॥ દષ્ટિરોગે શતાન્યષ્ટા-
વધિમન્યે સહસ્રકમ્ । સદક્ષં વાતરોગેષુ
ધાર્યમેવ હિ તર્પણમ્ ॥ પૂર્ણે ચાપાન્નમા-
ર્ગેણ સ્ત્રાવયિતાસિ શોષયેત્ । સ્થિન્ને-
ન યવપિષ્ઠેન સ્નેહવીર્યેરિતં તતઃ ॥ ય-
થાસં ધૂમપાનેન કફમસ્ય વિરેચયેત્ ।
एकाहं वा त्र्यहं वापि पञ्चाहं तर्पणं
चरेत् ॥ તર્પણે તૃપ્તિલિપ્તાનિ નેત્રસ્ય-
તાનિ લક્ષયેત્ । મુગ્ધસ્તમાવબોધતં વ-
શયં નેત્રપાટયમ્ ॥ નિર્વૃત્તિર્ચોધિગ્રાન્તિશ્ચ
ક્રિયાલાઘવમેવ ચ ।

નિર્વૃત્તિઃ સુખં । ક્રિયાલાઘવમ્ નેત્રસ્ય
ક્રિયાયાં નિમેષોન્મેષાદૌ લગ્નતા ।

શુર્વાચિન્યમતિન્નિગ્ધમશ્રુકણ્ડપદેદ્ય-
ત્ ॥ ઘર્ષતોદ્યુતં નેત્રમતિતપિતમાદિશે-
ત્ । આમ્યાનશોકપીડાક્રમુપદેદ્યસમા-

કુલમ્ ॥ રૂક્ષમસ્રાવમરૂણં નેત્રં સ્યાદ્દી-
નતર્પિતમ્ । અનયોર્દોષવાહુલ્યાત્ પ્રય-
તેત ચિકિત્સિતે ॥ રૂક્ષસ્તિગ્ધોષચા-
રામ્યામેતયોઃ સ્વાત્મતિક્રિયા ।

અનયો અતિતર્પિતહીનતર્પિતયો ।

દુર્દિનાત્યુષ્ણશીતેષુ ચિન્તાયાં સંભ્ર-
મેષુ ચ । અજ્ઞાન્તોપદ્રવે ચાક્ષિતર્પણં ન
પ્રશસ્તે ॥

જેમાં વાયુ, તડકા કે રજ ન હોય
એના ધરમાં શેગીને ચતો સુવડાવી પ-
હારેલા અડકના લોટની સરખી, દૃઢ
અને સાકડ વગરની ફગ્ગી પાળો બજે
નેત્રઉપર કરવી. પછી શેગીની આંખો
વીચાવીને ઉના પાણીથી પીગળાવેલું ઘી
અથવા સો વાર પાણીથી ધોએલું ઘી
અથવા દૂધમાંથી ખરખાર કાઢાડી લી-
ધેલું ઘી પાંપણો ખુડી જતાંસુધી તે
પાળોમાં ભરવું. એ ભરાઈ રહ્યા પછી
ધીરેથી શેગીની આંખો ઉઘડાવવી. એ
તર્પણનો પ્રખ્યાત પ્રકાર વૈદ્યોએ કહેલો છે

નેત્ર રૂક્ષ થઈ ગયાં હોય, પાણી
ઝર્યા કરતાં હોય, વાંકાં થઈ ગયાં હોય,
મેલાં થઈ ગયાં હોય, પાંપણો ખરી પ-
ડતી હોય, ડોળાની નસ રાતી થઈને
બહુ પીડા કરતી હોય, પાંપણો માંડ
ઉઘડતી હોય, પદાર્થો વિપરીત જોવામાં
આવતા હોય, ધોળા ડોળા ઉપર રાત્રી
હું થયું હોય, દૃઢ પડવા વગેરે થયું
હોય, આંખો દુખવા ઉઠી હોય, ડોળા-
માં જાણે કાંઈ વળેલી નાખતું હોય એની
પીડા ઉઠીને અરધા માથામાં વેદના થતી

હોય, પાંપણની ડાર રૂક્ષ થવાથી ડોળા-
માં અત્યંત વ્યાકુલતા થતાં આંખ ઉઘ-
ડતી ન હોય, સોજે ચડ્યો હોય અને
એકવાર પાંપણમાં તથા એકવાર ડોળામાં
અનુક્રમે પીડા થતી હોય તો નેત્રના
ગગમા પરિપૂર્ણ સમજનારા વૈદ્યે નેત્રનું
તર્પણ કરવું.

પાંપણની અદર માંસનો ખીસ થવા
આદિ પાંપણના ગગ હોય તો સો ગુરૂ
અક્ષરોનું ઉચ્ચારણ થતાંસુધી નેત્રઉ-
પર તર્પણને રહેવા દેવું. સ્વસ્થપણમાં,
કંઈમાં તથા સધિગગમાં પાંચસો ગુરૂ
અક્ષરોનું ઉચ્ચારણ થતાંસુધી તર્પણને
રહેવા દેવું. પિત્તનું દરદ હોય તો છસો
ગુરૂ અક્ષરોનું ઉચ્ચારણ થતાંસુધી તર્પ-
ણને રહેવા દેવું. કાળા ડોળામાં શેગ
હોય તો સાતસો ગુરૂ અક્ષરોના ઉચ્ચા-
રણસુધી તર્પણને રહેવા દેવું ડોળામાં
જાણે કાંઈ વળેલાવતું હોય એવી પીડા ઉ-
ઠીને અરધા માથામાં વેદના થતી હોય
તો હજાર ગુરૂ અક્ષરોનું ઉચ્ચારણ
થાય ત્યાંસુધી તર્પણને રહેવા દેવું અને
વાયુસજળથી શેગ હોય તોપણ હજાર
ગુરૂ અક્ષરોનું ઉચ્ચારણ થતાંસુધી
તર્પણને રહેવા દેવું. તર્પણ પુરૂ થઈ રહ્યા
પછી નેત્રની ખુંછડીના માર્ગથી ઘીને
વેહેવરાવી નાખીને રોકવા જવના લો-
ટથી આંખોને માફ કરી નાખવી અને
તે પછી ઘીના જોરથી વૃદ્ધિ પામેલા ક-
દને યથાયોગ્ય ધૂમપાન કરાવીને દૂ-
કરવો. એક દિવસ, પાંચ દિવસ અ-

થવા સાત દિવસસુધી તર્પણ ક્રિયા કરવી.

તર્પણ ખરાખર થયું હોય તો નિદ્રા સુખથી આવે, જાગતું પણ સુખથી થાય, સ્વચ્છપણું થાય, નેત્રની શક્તિ વધે, સુખ થાય, વ્યાધિની શાંતિ થાય અને ઉઘાડવા વીચવા આદિ ક્રિયા કરવામાં નેત્રનું હલકાપણું થાય. એ ચિન્હો ઉપરથી નેત્રનું તર્પણ ખરાખર થયું જણવું.

એ તર્પણનો અતિયોગ થયો હોય તો નેત્ર ભારે થાય છે, મેલાં થઈ જાય છે, અત્યંત ચીકાશવાળાં થઈ જાય છે, આંસુ આવ્યા કરે છે, સળ આવે છે, જાણે ઉપર થર ચડ્યો હોય એવાં થઈ જાય છે અને જાણે મસાતાં હોય તથા સોઈથી ભોંકાતાં હોય એવી પીડા થાય છે. એ ચિન્હો ઉપરથી વૈધે નેત્રનું અત્યંત તર્પણ થયું કેહેવું.

એ નેત્રનું ઓછું તર્પણ થયું હોય તો નેત્રમાંથી પાણી ઝરે છે, સોજે થાય છે, પીડા થાય છે, ચડા થાય છે, રક્ષપણું થાય છે, ભ્રીતાદિ રહેતી નથી અને રતાશ થાય છે.

એ તર્પણ અધિક અથવા ઓછું થયું હોય તો પહોં અડચણો થાય છે માટે તેઓની ચિકિત્સા કરવાનું ચલ કરવું. એ અત્યંત તર્પણ થયું હોય તો રક્ષ ઉપચાર કરવા અને ઓછું તર્પણ થયું હોય તો શિષ્ય ઉપચાર કરવા.

માદાળાંના યમયોગવાળા દિવસમાં, અત્યંત ચરમીના સમયમાં, અત્યંત ચં-

ડીના સમયમાં, ચિતા હોય ત્યારે, સંભ્રમ હોય ત્યારે અને ઉપદ્રવો શાંત થયા પેઢેલાં નેત્રનું તર્પણ કરવું યોગ્ય કેહેવાતું નથી.

પુટપાકવિધિ.

પુટપાકની રીતે પકાવેલા રસથી નેત્રનું તર્પણ કરવાવિધે.

દ્વે ચિલ્લે ક્લિન્ધમાંસસ્ય પરં દ્રવ્ય પલં મતમ્ । દ્રવસ્ય કુઠ્ઠવોન્માનં સર્વ-મેકત્ર પેપયેત્ ॥ તદેકત્ર સમાલોઢ્ય પત્રીઃ સુપરિવેષ્ટિતમ્ । પુટપાકવિધાનેન તત્ પક્ત્વા તદ્રસં ઘૃષેઃ ॥ તર્પણોક્તેન વિધિના પયાવદ્વચારયેત્ । દૃષ્ટિમયે નિપેચ્યઃ સ્યાન્નિત્યમુત્તાનશાયિનઃ ॥ સ્નેહનોહ્લેષનથૈવ રોપણથેતિ સ ત્રિષા । રિતઃ ક્લિન્ધોડવિક્લસ્ય ક્લિન્ધસ્ય સ તુ સ્વેત્તનઃ ॥

इतरो रोपणः ।

દૃષ્ટિર્લાર્થમિતરઃ પિત્તાત્તુગ્મજવાત-નુત્ ॥ સ્નેહમાંસવ્રતામજ્જમેદઃસ્નાદ્ઘો-પર્ષઃ કૃતઃ । સ્નેહનઃ પુટપાકઃ સ્નાદ્ઘો-ર્થો દેવારુગ્ગતે તુ સઃ ॥ જાદ્રવ્યાનો યકૃન્માર્મલ્લેસનદ્રવ્યસંયુતઃ । કૃણ્ણલો-દરજસ્તામ્રગ્રંપચિદ્દમસિન્ધુર્નઃ ॥ મધુ-દ્રવેનકાસીમં સ્ત્રોનોડ્વદધિમન્તુભિઃ । સ્વેષ્ણનો વાકુશનં તસ્ય પરં ધારણમિવ્ય-ને ॥ મન્યજ્ઞાદ્વલ્પખ્યાગ્યનિષ્કરુદ્વ-પાત્તિનમ્ । સ્વેષ્ણનાત્ ત્રિગુણો પાર્ષઃ પુટપાકસ્તુ રોપણઃ ॥

તિત્તકદ્રવ્યાણ્યાહ ।

નિમ્વામૃતાવૃપટોલનિદિગ્ધિકાભિઃ
સ્પાત્ પશ્ચતિત્તક ઇતિ પ્રથિતો ગણોડય-
મ્ । આચરેત્તર્પણોક્તાં તુ ક્રિયાં વ્યાપ-
ત્તિદર્શને ॥

વ્યાપત્તિદર્શને મિથ્યાકૃતપુટપાકનિત-
વ્યાધિદર્શને ।

તેજાંસ્પનિલમાકાશપાદર્શ માસ્રરા-
ણિ ચ । નેષેત્તર્પિતે નેષે ચચ્ચ વા
પુટપાકવાન્ ॥

શેહ ભરેલું આઠ તોલા માંસ લઈ
તેમાં ખીજાં ઔષધો ચાર તોલાભાર અને
દ્રવ પદાર્થ સાળ તોલાભાર નાખી સ-
ર્વને એકઠાં વાટવાં. પછી તેનો એક
લોહો કરી તેને પાંદડાંઓથી સારી રીતે
વીટી આગળ કઢા પ્રમાણે પુટપાકની
રીતિથી અગ્નિમાં પકાવવો. પછી તે-
માંથી રસ નીચોવી લઈ તે રસનો ત-
ર્પણની રીતિ પ્રમાણે સંપૂર્ણ રીતે નેત્રમાં
ઉપયોગ કરવો. રોગીને ચંતો સુવડાવી
તેના નેત્રમાં એ રસને નાખવો. શેહન
(ચીકારા કરનાર,) લેખન (ગળોને
ઉપેકનાર,) અને રોપણ (ભરતી કર-
નાર) એ રીતે એ રસના ત્રણ લેદ
છે. અત્યંત રૂક્ષ થએલા માણસને શે-
હન રસ સારો છે, સ્નિગ્ધ થએલા મા-
ણસને લેખન રસ સારો છે અને દૃષ્ટિને
બળ આપવાને વાસ્તે રોપણ રસ સારો
છે કે જેથી પિત્ત, રૂધિરનો ખીગાડ,
ત્રણ અને વાયુ ટળે છે. શેહ, માંસ, ચ-
રણી, મન્ન, મેદ તથા મધુર ઔષ-

ધોથી કરવામાં આવેલા પુટપાકનો રસ
શેહન થાય છે. શેહન-રસને ખસો ગુરૂ
અક્ષરોનું ઉચ્ચારણ થતાં સુધી ધરી
રાખવો. જંગલી પશુઓની જમણાં પ-
ડખાંની ગાંઠો તથા ખસો, મળોને ઉ-
પેકનારાં ઔષધો, જાંચા લોહાનું ચૂર્ણ,
ત્રાંખાનું ચૂર્ણ, રાંખનું ચૂર્ણ, પરવાળાનું
ચૂર્ણ, સિંધાલણનું ચૂર્ણ, સમુદ્રદીણનું
ચૂર્ણ, હીરાકરીનું ચૂર્ણ, સુરમાનું ચૂર્ણ,
અને ઢહી ઉપરની તર એઓથી કર-
વામાં આવેલા પુટપાકનો રસ લેખન
થાય છે. લેખન રસને સો ગુરૂ અક્ષરોનું
ઉચ્ચારણ થતાં સુધી ધરી રાખવો.
સીતું દૂધ, જંગલી પશુઓનું માંસ,
મધ, ધી, લીંબડો, ગળો, અરડૂસો, ક-
ઠવી થીસોડી અને ભોરીંગણી એઓથી
કરવામાં આવેલા પુટપાકનો રસ રોપણ
થાય છે. રોપણ રસને ત્રણસો ગુરૂ અ-
ક્ષરોનું ઉચ્ચારણ થતાં સુધી ધરી રા-
ખવો. લીંબડથી માંડીને રાંગણી મુ-
ધીના કે પાંચ પદાર્થો કઢા તે તિત્તક
ગણ કહેવાય છે. પુટપાકના રસનો અ-
ધિક કે ન્યૂન ઉપયોગ થવાથી વ્યાધિની
ઉત્પત્તિ થએલી જોવામાં આવે તો ત-
ર્પણના વિષયમાં કહેલી ક્રિયા કરવી.
નેત્રનું તર્પણ કરવામાં આવ્યું હોય અ-
થવા પુટપાકના રસનો ઉપયોગ કર-
વામાં આવ્યો હોય તો રોગીએ તેજની
સાંધું જોતું નહીં, વાયુની સામી દૃષ્ટિ
કરવી નહીં, આકાશને જોતું નહીં અ-

રિશે બેવો નહીં, અને પ્રકાશતા પદ-
થોને પણ બેવા નહીં.

અંગનવિધિ.

અંગતનો પ્રકાર.

અથ સંપદ્મોપસ્ય પ્રાક્ષમંજનમાચરે-
ત્ । અંજનં ક્રિયતે येन तद्द्रव्यं चांजनं
मतम् ॥

તથા ।

રસો વડી તથા ચૂર્ણમિતિ ત્રિવિધમ-
ંજનમ્ । યથાપૂર્વવર્ણં તેષુ ઇયમાદુર્મ-
નીપિણઃ ॥ તત્ મસ્યેકં ત્રિધા મોક્તં
લેખનં રોપણં તથા । સ્નેહનં ચેતિ લિ-
ક્ષાનિ તેષાં વિસ્તરતઃ શૃણુ ॥ લેખનં
ક્ષારતીક્ષ્ણાન્નરસૈરંજનમુચ્યતે । નેત્રવ-
ર્ત્મશિરાજાલશ્ચોચશ્ચાટકસ્થિતમ્ ॥ મુ-
ખનાસાસિમિર્દોપમુત્તિલ્લય સાવયેચ
તત્ । કપાયં તિત્ત્વકં ચાપિ સન્નેહં રો-
પણં મતમ્ ॥ સ્નેહસ્ય શૈત્યાદૃષ્યં સ્યાત્
દૃષ્ટ્યં યલ્લવર્ધનમ્ । મધુરં સ્નેહસંપન્નમ-
ંજનં સ્યાત્ મસાદનમ્ ॥ દષ્ટિદોષમ-
સાદાર્યં સ્નેહનાર્યં ચ તદ્વિતમ્ । પરબ-
દ્માચાર્તિસ્તુ લેખની સ્યાત્ પ્રમાણતઃ ॥
સાંપંકરેણુકમિતા રોપણી ચાર્તિરિપ્યતે ।
ક્રિયતે સ્નેહની ચાર્તિદ્વિદરેણુકમાત્રયા ॥
રસાંજનસ્ય માત્રા તુ ચેદ્દતુલ્યા પ્રકી-
ર્તિતા । ચૂર્ણં તુ સ્નેહનં વર્ચાદ્વિશ્લાર્ક-
પ્રદીયતે ॥ રોપણં ત્રિયત્વકં મ્યાશત-
સઃ સ્નેહનાંજને ।

નવયઃ શળાઃ સ્નેહનાંજને ચૂર્ણે ।

મુખે યા મુકુલાકારા કલાપરિમ-
ળહલા ॥ આઘ્રહુલા શલાકા સ્યાદશ્મ-
જા ઘાતુજાયવા । તાત્રલોદાશ્મસંજા-
તા શલાકા લેખને મતા ॥ મુવર્ગરજ-
તોદ્ધતા સ્નેહને સમુદાહતા । અદ્ધુલી
ચ મૃદુલેન રોપણે સંપ્રયુજ્યતે ॥ કૃણ-
ભાગાદયો લિમ્પેદપાદ્મં યાવદંજનમ્ ।
હેમન્તે શિશિરે ચૈવ મધ્યાહ્નેઽંજનમિપ્ય-
તે ॥ પૂર્વાહ્ને વાપરાહ્ને વા ગ્રીષ્મે શરદિ
ધેપ્યતે । વર્ષાસ્વનશ્રે નાત્યુષ્ણે વસન્તે
તુ સદૈવ હિ ॥ અથવા સર્વદા પ્રાતઃ
સાયં ષાંજનમાચરેત્ । નાતિશીતોષ્ણ-
વાતાશ્રવેલાયાં તત્ પ્રયુજ્યતે ॥ શ્રાન્તે-
ઽથ રુદિતે ધીતે પીતમયે નયજ્વરે । અ-
જીર્ણે ચિપ્પાતે ચ નાંજનં સંપ્રયુજ્યતે ॥
રાગોપદેહી તિમિરં શૂલં સંરમ્ભમેવ ચ ।
નિદ્રાશયં ચ કુરુતે નિપિદ્ધે યુક્તમંજનમ્ ॥

સપળા દોષો પાછી ગયા પછી નેત્રમાં
થોડ્ય અંજન આંગળું. ગદ્ધી નેત્રને આ-
ંગળામાં આવે તે પદાર્થ અંજન કહે-
વાય છે. રસરૂપ, વાટરૂપ અને ચૂર્ણરૂપ
એમ અંજનના ત્રણ ભેદ છે. તેઓમાં
ચૂર્ણથી વાટ બલવાન છે અને વાટથી
રસ બળવાન છે. એ પ્રત્યેક અંજનના
લેખન, રોપણ અને સ્નેહન એવા ત્રી-
મના ત્રણ ત્રણ ભેદ છે. એઓનાં સ-
ત્વ વિસ્તારથી કદીએ ત્રીએ તે માં-
બળો, ક્ષાર, તીક્ષ્ણ અને ખાટા રસ-
વાળું અંજન દોષ તે લેખન અંજન ક-
હેવાય છે. એ અંજન નેત્રમાં, પાંપ-
ળમાં, નસના મમ્મદમાં, દાનમાં અને

કપાલના હાડકામાં રહેલા દોષને સ્થાનકમાંથી ખસેડીને મોહોડાથી, નાકથી તથા આંખથી ઝરાવી નાખે છે. તુર તથા કડવા રસવાળું અને સ્નેહવાળું જે અંગન હોય તે રોપણુ કેહેવાય છે. સ્નેહના શીતલપણને ક્ષીધે રોપણુ અંગન વર્ણને સારે કરે છે અને દૃષ્ટિના બળને પણ વધારે છે. મધુર રસવાળું અને સ્નેહવાળું જે અંગન હોય તે સ્નેહન કેહેવાય છે. સ્નેહન અંગન દૃષ્ટિના દોષને સાફ કરવાને વાસ્તે અને દૃષ્ટિને સ્થિર કરવાને વાસ્તે ઉપયોગી છે. દૃષ્ટિના મળોને ઉપેક્ષવાને વાસ્તે જે વાટ કરવી તે એક એરડીના જેટલા વજનની કરવી. દૃષ્ટિનું બળ વધારવાને વાસ્તે જે વાટ કરવી તે મેંદીના દોઢ ખીજના જેટલા વજનની કરવી. અને દૃષ્ટિને સ્થિર કરવાને વાસ્તે જે વાટ કરવી તે બે વટાણા જેટલા વજનની કરવી. રસરૂપ અંગનની માત્રા એક વાવડીંગ જેટલા વજનની કરવી. લેખન ચૂર્ણ આંગવાતું હોય તો તેની બે સળી આંગવી, રોપણુ ચૂર્ણ આંગવાતું હોય તો તેની ત્રણ સળી આંગવી અને સ્નેહન ચૂર્ણ આંગવાતું હોય તો તેની ચાર સળી આંગવી. આંગવાની સળી કળી જેવા મોહોડાં-વાળી, વટાણા જેવા ગોળ આકારવાળી, આઠ આંગળની અને પથરાની અથવા રાતુની જેઠા. લેખન ચૂર્ણ આંગવું હોય તો ત્રાંખાની, લોટાની અથવા પથરાની સળી જેઠા. સ્નેહન ચૂર્ણ આં-

ગવું હોય તો સોનાની અથવા રૂપાની સળી જેઠા. રોપણુ ચૂર્ણ આંગવું હોય તો આંગળીથી આંગવું. કારણકે આંગળી કામળ હોય છે. જે અંગન આંગવાતું હોય તે કાળા ડોળાની નીચે છેક નેત્રની પુંછડીસુધી આંગવું. હેમંત ઋતુમાં અને અને શિશિર ઋતુમાં મધ્યાહ્ન સમયે અંગન આંગવું. શ્રીષ્ઠ ઋતુમાં અને શરદઋતુમાં પૂર્વાહ્ન સમયે અથવા અપરાહ્ન સમયે અંગન આંગવું. વર્ષાઋતુમાં વાદળો ન હોય અને બહુ ગરમી ન હોય ત્યારે આંગવું. વસંતઋતુમાં ગમે ત્યારે આંગવું. અથવા બહુ કરીને સર્વદા સવારે અથવા સાંજે અંગન આંગવું. જે સમયે બહુ થંડી ન હોય બહુ ગરમી ન હોય બહુ પવન ન હોય અને વાદળો ન હોય તે સમયે અંગન આંગવું. થાકેલો, રોએલો, ખીનેલો, બેણે દારૂ પીધો હોય તે, તાજ તાવવાળો, અશુભવાળો અને જેની ગ્રાહા વગેરેની હાજત રોકાઈ હોય તે, એઓને અંગન આંગવું નહીં. જેઓને અંગનની મના કરી તેઓને અંગન આંગવામાં આવે તો નેત્રમાં રતાસ થાય છે, આંખો થડી આવે છે, સ્થિર થાય છે, ચળ નીકળે છે, દાપનો પ્રકાપ થાય છે અને નિદ્રાનો સ્પ થાય છે.

લેખનનાં વિધાન.

લેખન કરનારી વાટ.

શંખનાભિર્વિખીતસ્ય મજ્જાપચ્ચ્યામનઃ-
શિલાઃ । પિપ્પલી મરિચં કુદ્દં વચા ચે-
તિ સમાશકમ્ ॥ છાગલીરેણ સંપિપ્પ
વર્તિ કુર્યાદ્ યવોન્મિતામ્ । પરણ્ડમા-
ગ્રાં સંપિપ્પ જલૈઃ કુર્યાદ્ધાજ્ઞનમ્ ॥
તિમિરં માંસદ્દિં ચ કાર્ચં પટલમર્વુદ-
મ્ । રાગ્યન્થં વાર્ષિકં પુષ્પં વર્તિશ્ચન્દ્રો-
દયા હરેત્ ॥

હતિ ચન્દ્રોદયા વર્તિલેક્ષની ।

શંખની અંદરનો ભાગ, બેહેડાંનો
ગર્ભ, હરડે, મણુશીલ, પીપળ, મરી,
ઠઠ અને વજ એઓને સરખે ભાગે લઈ
ખકરીના દૂધમાં વાટી એક એરછીના
વજનની જગ જેવા આકારવાળી વાટ
કરવી. એ વાટને પાણીમાં વાટી ચોખ્ખ
રીતે આંજવી. એ આંજવાથી તિમિર,
માંસની વૃદ્ધિ, કાચ, પડલ, પાંપણની
અંદર ગાંઠ, રાતે આંધળાપણું અને એક
વર્ષનું હુલું એટલાં દરદે ટળે છે. આ
વાટ 'ચંદ્રોદયા' વર્તિ કેહેવાય છે.

રોપણ કરનારી વાટ.

અગ્નીતિસ્તિલપુષ્પાણિ પદ્મિપિપ્પલિ-
તણ્ડુલાઃ । જાતીપુષ્પાણિ પશ્ચાન્નમરિ-
ચાનિ તુ પોદશ ॥ મૂસ્પપિષ્ઠામ્બુના વ-
ર્ચિઃ કૃતા કુસુમિકામિથા । તિમિરાર્જુ-
નશુક્રાણાં નાગિની માંસરદિન્નુત્ ॥ પત-
સ્યાં અજાને પ્રોક્તા માત્રા સાર્થહરેણુકા ॥

કુસુમિકા રોપણી વર્તી ।

તલનાં ફુલ ૮૦, પીપળના દાણા ૬૦,
અઘનાં ફુલ ૫૦, અને મરી ૧૬, એ-
ઓને પાણીમાં ઝીણાં વાટીને વાટ કર-
વામાં આવે તે 'કુસુમિકા' વર્તિ કેહેવાય
છે. એ વાટ તિમિરને, સંદેહ ડોળાં ઉ-
પરના રાતા આકાને તથા ફુલાંને મટાડે
છે અને માંસની વૃદ્ધિને પણ તોડે છે.
આ વાટને આંજવામાં મેંદીના ટાઢ
ખીજ જેટલા વજનની માત્રા સમજવી.

લેખન કરનારી વાટ.

ઘાત્યસપચ્ચ્યાવીજાનિ એકદ્વિમિ-
ણાનિ ચ ॥ પિષ્ઠા વર્તિ જલૈઃ કુર્યાદ્-
જ્ઞનં દ્વિહરેણુકમ્ । નેત્રસ્ત્રાવં દરત્યાશુ
વાતરક્તરુજં તથા ॥

આંખનાં ઠળીઆનો ગર્ભ એક ભાગ,
બેહેડાંના ઠળીઆનો ગર્ભ બે ભાગ અને
હરડેના ઠળીઆનો ગર્ભ ત્રણ ભાગ, એ-
ઓને પાણીમાં વાટીને વાટ કરવી અને
તે બે વટાણા જેટલી આંજવી. એ આં-
જવાથી નેત્રનું ઝરવું તથા વાતરક્તનો
વિદાર તુરંત બંધ પડે છે.

લેખન કરનારી રસદ્રિયા.

તુત્યમાક્ષિકસિન્ધુત્યસિતાગન્ધમનઃ-
શિલાઃ । ગૌરિકં સિન્ધુફેનં ચ મરિચં
ચેતિ ચૂર્ણયેત્ ॥ સંયોજ્ય મધુના કુર્યા-
દ્દ્વજનાર્થ રસક્રિયામ્ । વર્ત્મરોગામૃતિ-
મિરકાચશુકરદરીં પરામ્ ॥

અથ રોપણી ગ્મપ્રિયા ।

ભોરશુશુ, ગોનામખી, સિંધાફળ,
આકર, શંખનું ચૂર્ણ, મણુશીલ, ગેડ,

સમુદ્રકીણ અને મરી એએને મૂળ વાટીને મધમાં કાલવીને આંજવામાં આવે તો પાંપણના રોગ, ડાળાઉપ-રનો મસ એવો અર્ધરોગ, તિબિર, મો-તીયાં અને ફુલાં એ રોગોનો અત્યંત નાશ થાય છે.

રોપણ કરનારી રસક્રિયા.

રસાઙ્ગનં સર્જરસો જાતીપુર્ણ મ-નાશિલા । સમુદ્રકેનો સ્વર્ણં ગૈરિકં મ-રિચં તથા ॥ એવત્સમાંશં મધુના પિષ્ટં પ્રહિન્નવર્ત્મનોઃ । અઙ્ગનં ક્લેદકષ્ટદ્રવં પ-શ્વનાં ચ પ્રરોહણમ્ ॥

રસવંતી, રાળ, બાધનાં ફુલ, મણ-થીલ, સમુદ્રકીણ, સિંધાલુણ, ગેરુ, અને મરી એએને સમભાગે લઇ મધમાં ઝીણાં વાટીને ગરતી પાંપણમાં આંજ-વામાં આવે તો પાંપણનું ભીનાપણું તથા ચળ મટી જાય છે અને પાંપણના મો-વાળા ખરી પડતા હોય તો ઉગે છે.

એહન કરનારી રસક્રિયા.

અથ લેહની રસક્રિયા ।

ક્ષતકસ્ય ફલં વૃદ્ધા મધુના નેત્રમઙ્ગ-યેત્ । રૂપત્કર્પૂરસહિતં સ્મૃતં નેત્રમસા-દનમ્ ॥

નિર્મલીના દૂધને તથા થોડાક કપૂ-રને મધમાં ધરીને આંજવામાં આવે-વેતો નેત્રમાં ત્રિઅંતાપૂર્વક સ્વચ્છપણું થાય છે.

લેખન ચૂર્ણ.

અથ પૂર્ણ સ્ફોટનં યથા ।

દક્ષાન્દસઃ સ્ફોટિલાકાચશ્વચન્દનસં-

ન્યવૈઃ । અઙ્ગનં દરતે નિત્યં સર્વાનક્ષિગ દાન્વલાત્ ॥

દક્ષઃ કુકુટઃ । તથા ચ નિવણ્ડઃ ।

કુકવાકુસ્તયા દક્ષઃ કાલઘ્નોડય શિશ્વણ્ડિક ઇતિ ।

દક્ષ એટલે કુકડાના ઈંડાની છાલ, મણથીલ, કાય, રાંખ, ચંદન અને સિં-ધાલુણ એએનું ચૂર્ણ કરીને નિત્ય આં-જવામાં આવે તો તે, બસાત્કારથી ને-ત્રના સધળા રોગોને ટાળે છે. નિર્ધટમાં કુકવાકુ, દક્ષ, કાલઘ અને શિશ્વણ્ડિક એ કુકડાનાં નામો કલાં છે તે ઉપરથી અમે આ શ્લોકમાં ‘દક્ષતું ઇંડું’ એવો અર્થ કર્યો છે.

રોપણ ચૂર્ણ.

શિલાયા રસકં પિષ્ઠા સમ્પગાઘ્ન-અ વારિણા । વૃદ્ધીયાત્તજલં સર્વં ત્યજે-ષૂર્ણમધોગતમ્ ॥ શુષ્કં તથા જલં સર્વં પર્યટીસન્નિમં મહેત્ । વિષૂર્ણ્ય માવયેત્સ-મ્યક્ ત્રિવેલં ત્રિફલારસૈઃ ॥ કર્પૂરસ્ય રજસ્ત્રવ દશમાંત્રેન નિઃશ્લિપેત્ । અઙ્ગ-યેક્ષયનં તેન સર્વદોષમશાન્તયે । સમસ્ત-નેત્રરોગાશ્વં ષૂર્ણમેતન્ન સંશયઃ ॥

પથરની ખરલમાં ક્ષતખાપરીયાને વાટી પાણીમાં સારી રીતે ભીજવી રાખી તેની સધળી આછ લાલેલી અને નીચે રહેતો છોદા દૂઝાવી નાકવો. એ સધળી આછ સુકાઇને પોપડાં જેવી થઇ જાય ત્યારે તેનું ચૂર્ણ કરીને તેને દરડાં, બે-હેડાં તથા આખાનાં રસથી તાજ બા-વનાઓ સારી રીતે દેવી અને તેમાં

તેના દશમા ભાગ જેટલું કપૂરનું ચૂર્ણ
મેળવવું. એ ચૂર્ણ એ આંજવામાં આવે
તો સધળા દોષોની શાંતિ થાય છે અને
નેત્રના સધળા રોગો ટળે છે એમાં સં-
શય નથી.

એકન ચૂર્ણ.

અમૃતસં હિ સૌધીરં નિપિચ્છેત્ ત્રિ-
ફલારસૈઃ । સમ્પલેલં તથા સ્તન્યેઃ સ્ત્રી-
ણાં સિસ્તં વિચૂર્ણિતમ્ ॥

સૌધીરં શ્વેતમજ્જનમ્ ।

અજ્જયેત્તેન નયને પ્રત્યહં ચક્ષુષોદિત-
મ્ । સર્વાનભિવિકારાંસ્તુ હન્યાદેતન્ન
સંશયઃ ॥

ઘોળા સુરમાને અગ્નિમાં તપાવી ત-
પાવીને સાતવાર હરકાં, બેઠેકાં તથા
આમળાના રસમાં નાખીને ઘંટો કરવો.
વળી તપાવીને સાતવાર સીના ધાવણમાં
ઘંટો પાડવો. એ સુરમાનું ચૂર્ણ કરી
રોજ નેત્રમાં આંજવામાં આવે તો ને-
ત્રને હિતકારી થાય છે અને નેત્રસંબંધી
સધળા વિકારોનો નાશ થાય છે એમાં
સંશય નથી.

પ્રત્યંજનવિધિ.

પ્રત્યંજનનો વિધિ.

અથ પ્રત્યંજનવિધિઃ ।

ગતદ્રોષપ્પેતાશ્ચ પ્રપડયત્ સમ્યગમ્મ-
સિ । પ્રસારયાસિ યયાદ્રોષં કાર્ય
પ્રત્યંજનં તતઃ ॥ નચા નિર્વાતદ્રોષેઽક્ષિ

ધાવનં સમ્પયોજયેત્ । પ્રત્યંજનં તત્ર
દશાચૂર્ણં તીક્ષ્ણપ્રસાદનમ્ ॥

તથા ।

શુદ્ધનાગે દ્રુતે તુલ્યં શુદ્ધં સુતં વિ-
નિઃસિપેત્ ।

કૃષ્ણાજ્જનં તથોસ્તુલ્યં સર્વમેકત્ર ચૂર્ણયે-
ત્ ॥ દશમાંશેન કર્પૂરં તસ્મિન્ચૂર્ણે વિ-
નિઃસિપેત્ । एतत्પ્રત્યંજનં નેત્રગદાજિજ્ઞ-
યનામૃતમ્ ॥

કૃષ્ણાજ્જનં સ્ત્રોતોઽજ્જનમ્ । તથા ચ મ-
દનપાલઃ । સ્ત્રોતોઽજ્જનન્તુ તદ્વિદ્યાદજ્જનામં
યદજ્જનમ્ । નયનામૃતં પ્રત્યંજનમ્ ।

નેત્રમાંથી દોષ ટળી ગયા પછી,
આંસુ ટળી ગયા પછી અને નેત્રમાં થં-
ડાપાણીની સામે જોઈ શકવાની સારી
રીતે શક્તિ આવ્યા પછી નેત્રને ઘોષ
નાખીને પછી દોષને નિશ્ચેષ કરવાને-
વાસ્તે તે દોષને અનુસરીને પ્રત્યંજન
(ફરીવાર આંજન) આંજવું. નેત્રમાંથી
દોષ ટળ્યા ન હોય ત્યાંસુધી આંખને
ઘોવી નહીં. આંખને ઘોયા પછી તેમાં
પ્રત્યંજન આંજવું કે જેથી તીક્ષ્ણ ઓ-
પધોથી થએલો આંખનો પરિતાપ ટળી
જાય છે.

શુદ્ધ કરેલા સીસાને પીગળાવી તેમાં
તેના જેટલોજ શુદ્ધ પારો નાખવો. અને
ખત્રેના વળન જેટલો સ્ત્રોતોજન જેટલો
કાચો સુરમો નાખવો. પછી એ સર્વ એ-
કઠું ચૂર્ણ કરી તેમાં તેના દશમા ભાગ
જેટલું કપૂર નાખવું. એથી નેત્રમાં પ્ર-
ત્યંજન કરવામાં આવે તો નેત્રના રોગ

નિશ્ચય થઈ જાય છે. આ ચૂર્ણનું નામ 'નયનામૃત'. મદનપાલ નામના કાંચમાં કહ્યું છે કે, "જે સુરખો આંજણુ બેવો કાંજો દોય તે સોતોજન ઢેહેવાય છે."

દૃષ્ટિને સ્વચ્છ કરનારી સળી.

ત્રિફલા મૃદ્ધશુષ્કીનાં રસૈસ્તદ્વચ સ-
વિંષા । ગોમૂત્રમધ્વજાક્ષીરૈઃ સિક્તો ના-
મઃ પ્રતાપિતઃ । તચ્છલાકા હરત્યેવ સ-
ર્વાન્ નેત્રભવાન્ ગદાન્ ॥

इति भेषजानां विधानानि ।

શુદ્ધ સીસાને વારંવાર તપાવી તપા-
વીને હરડાં, બેહડાં, તથા આમળાંના
રસમાં, ઘીમાં, જામૂનમાં, મધમાં અને
ખકરીના દૂધમાં થકું પાડવું. પછી એ
સીસાની સળી બનાવીને નેત્રમાં ફેર-
વવામાં આવે તો તેથી નેત્રસંબંધી સ-
મજા રોગોનો નાશ થાય છે.

લેખન લક્ષણ સમય.

ઔપધ આવાના સમય વિષે.

મૈષજ્યમધ્યવહેરત્પ્રભાતે પ્રાયશો વુ-
ધઃ । કપાયાંસ્તુ વિગ્રેપેણ તત્ર મેદસ્તુ
દર્શિતઃ ॥ દેયઃ પચ્ચવિધઃ કાલો મૈ-
ષજ્યપ્રદાને નૃણામ્ । કિચ્ચિત્સૂર્યોદયે
જાતે તથા દિવસમોજને । સાયન્તને મો-
જને ચ મુદ્ધયાપિ તથા નિત્રિ ॥

સમજી પુરૂષે પહું કરીને ઔપધ
પ્રાતઃકાલમાં ખાવાં અને ક્ષાય પીવા
દોય તો પ્રાતઃકાલમાંજ પીવા પણ તેમાં
નીચે લખેલા સેદ ઉપર ધ્યાન રાખવું.

કાંઈક સૂર્યોદય થયા પછી, દિવસનું ભો-
જન કરવાના સમયમાં, સાયંકાલનું ભો-
જન કરવાના સમયમાં, વારંવાર અને
રાતે એવી રીતે માણસોને ઔપધ ખા-
વાના પાંચ સમયો છે.

પેહેલો સમય.

પ્રાયઃ પિત્તકફોદ્રેકે ત્રિરેકવમનાર્થ-
યોઃ । લેખનાર્થે ચ મૈષજ્યં પ્રમાતેડન-
વમાહેત્ ॥

પિત્તનો કે કફનો વધારો થયો દોય
તો, રચ લેવો દોય તો, વમન કરવું
દોય તો અને મળોને ઉખેડવા દોય તો
પ્રાતઃકાલમાં તરણે કાઢેજ ઔપધનો ઉ-
પયોગ કરવો.

બીજો સમય.

મૈષજ્યં વિગુણે પાને મોજનાગ્રે મન-
સ્યતે । અરુચીં ચિત્રમોજ્યંથ મિથં રુ-
ચિરમાહેત્ ॥ સમાનવાતે વિગુણે મ-
ન્દેડશાયતિદીપનમ્ । દયાદ્મોજનમધ્યે
ચ મૈષજ્યં કુશ્મલો મિંપર ॥ વ્યાનકોપે
તુ મૈષજ્યં મોજનાન્તે સમાહેત્ । દિ-
કામોપકકમ્પેષુ પૂર્વમન્તે ચ મોજનાત્ ॥

પીવાનું ઔપધ કુરવાદવાયું દોય તો
દિવસનું ભોજન કરતાં બરાક પેદેલાં
પીવું એ સાદું છે. અરુચિ થતી દોય
તો ખાવાના વિચિત્ર પદાર્થોની સાથે
ખાવું કે બધી રૂચિ યાય છે. રોગીનો
નાભિસ્થવમાં રેહેનારો સમાનવાયુ બ-
ગડ્યો દોય અને અગ્નિમંદ થયો દોય
તો ડાહ્યા વંચે અગ્નિને અત્યંત દીપ્ત કર-

રનારૂં ઔષધ ભોજનના મધ્યમાં ખવરાવવું. સર્વ શરીરમાં રહેનારા વ્યાન-વાયુનો કોપ થયો હોય તો ભોજનને અંતે ઔષધ ખવરાવવું. હેડકીનું, આ-દોષક વાયુનું કે કંપનું દરદ હોય તો જમ્યા પેહેલાં અને જમ્યા પછી પણ ઔષધ ખવરાવવું.

ત્રીજો સમય.

ઉદાને કુપિતે વાતે સ્વરભદ્રાદિકારિણિ । શાસગ્રાસાન્તરે દેયં મૈષજ્યં સાન્ધ્યમોજને ॥ પ્રાણે મદુષ્ટે સાન્ધ્યસ્ય મુક્તસ્યાન્તે પ્રદીયતે । ઔષધં પ્રાયશો ધીરઃ કાલોડયં સ્યાત્ તૃતીયકાઃ ॥

ગળામાં રહેનારો ઉધનવાયુ કે જ સ્વરભંગ વગેરેને કરનાર છે તેનો પ્રકોપ થયો હોય તો સાયંકાલના ભોજનમાં કોળીએ કોળીએ ઔષધ ખવરાવવું. છાતીમાં રહેનારા પ્રાણવાયુનો પ્રકોપ થયો હોય તો પહું કરીને સાયંકાલનું ભોજન કર્યા પછી ધીરા વૈદ્યોએ ઔષધ ખવરાવવું એ ત્રીજો સમય છે.

ચોથો સમય.

મુદુર્મુદુથ ત્વદ્દર્દિહિકાશ્વાસગરેષુ ચ । સાત્રં ચ મૈષજં દયાદિતિ કાલશ્ચ તુર્યકઃ ॥

તરશ, ઉલટી, હેડકી, શ્વાસ કે જે-રની પીડા હોય તો અત્તની સાથે વારંવાર ઔષધ ખવરાવવું એ ચોથો સમય છે.

પાંચમો સમય.

ઊર્ધ્વમનુવિકારેષુ લેસને ઘુંઘેને ત-

યા । પાચને શ્મને દેયમનનં મૈષજં નિશિ ॥

હાંસકીચી ઉપરના વિકારો હોય તો, અને લેખન ક્રિયા, ગૃહસ્થ ક્રિયા, પાચન ક્રિયા કે શ્મન ક્રિયા કરવી હોય તો રાતે જમવા દીધા વગર ઔષધ ખવરાવવું.

તરણે કોઠે ઔષધનો ઉપયોગ.

વીર્યાધિકં भवति भेषजमशहीनं हन्यात्तदामयमसंशयमाशु चैव । तद्वा-ल्लृद्धयुवतीमृदुभिश्च पीतं ग्लानिं प-रां नयति चाशु वलक्षणं च ॥

જો તરણે કોઠે ઔષધનો ઉપયોગ કરવામાં આવે તો ઔષધની શક્તિ અધિક થાય છે. અને તે ઔષધ અવશ્ય અને તુરત શ્મને મટાડે છે. પણ બાલક, વૃદ્ધ, બુવાન સ્ત્રીઓ કે કુણી પ્રકૃતિવાળાં માણસો તરણે કોઠે ઔષધ પીએ તો તુરત તેઓને ગ્લાનિ થાય છે અને શરીરના ગળનો ક્ષય થાય છે.

અત્તની સાથે ઔષધનો ઉપયોગ.

शीघ्रं विपाकमुपयाति बलेन हिंस्या-दनाद्यृतं न च मुदुर्वदनाभिरिति । एत-द्धितं स्थविस्वाल्कृद्वाहनाभ्यः प्राग्भो-जनाद्यदगितं किल तच्च तद्वत् ॥

ગજામૃતવત્ મેષજનિતિ શેષઃ ।

ઔષધગોષે મુક્તં મોજનગોષે યદ્દાપ-ધં પીતમ્ । ન કરોતિ ગદોપશમં પ્રતી-પત્યન્યરોગાંથ ॥

પીનમિત્યુપલક્ષણં ત્રીદાદિકં ચ ।

અન્યમાં વીટીને ઔષધનો ઉપયોગ કરવામાં આવે તો તે તુરત પાકી જાય છે, બળનો ક્ષય કરતું નથી અને મોઢા-કામાંથી વારંવાર નીકળી જતું નથી. વૃદ્ધને, બાલકને, દુર્બલ ચરીરવાળાઓને અને સ્ત્રીઓને એવી રીતે ઔષધનો ઉપયોગ કરવો હિતકારી છે. ભોજન કસાથી પેટેલાં ઔષધનો ઉપયોગ કરવામાં આવે તો પણ તે ઔષધ અન્યથી વીટાએલાના જેવોજ ગુણ કરે છે. ઔષધ થોડુંક અવશેષ રહેતાં ભોજન કરવામાં આવે અથવા ભોજન થોડુંક અવશેષ રહેતાં ઔષધનો ઉપયોગ કરવામાં આવે તો તે ઔષધ રોગોને શાંત કરતું નથી એટલુંજ નહીં પણ ખીજ રોગોનો પણ પ્રકાપ કરે છે.

ઔષધ પચવાનાં તથા ન

પચવાનાં ચિન્હો.

અનુલોમોડનિલઃ સ્વાસ્થ્યશુભૃજ્ઞા-
મુપનસ્કતાઃ । લઘુલમિન્દ્રિયોદ્ધારશુદ્ધિ-
ર્જાળોપધાકૃતિઃ ॥ હ્રમો દાહોઽન્નસદ-
નં શ્રમમૂર્છાશિરોરુજઃ । અરતિર્વિલહા-
નિથ સાવગેર્ગોપધાકૃતિઃ ॥

રોગીને ઔષધ પચ્યું હોય તો પવન અતુલ્ય થાય છે, સ્વસ્થપણું થાય છે, બુદ્ધિ લાગે છે, તરસ લાગે છે, મનમાં પ્રસન્નતા થાય છે, ચરીરમાં દલકાણ થાય છે અને ઝાડકાર ચોખ્ખા આવે છે. રોગીને ઔષધ ન પચ્યું હોય તો ગ્લાનિ થાય છે, બળતરા થાય છે, અંગમાં પીડા

થાય છે, શ્રમ થાય છે, મૂર્છા થાય છે, માથું દુખે છે, અસ્થિ થાય છે અને બળની હાનિ થાય છે.

ચરકે કહેલો ઔષધના ઉપ-
યોગનો વિધિ.

અથ મેપનમક્ષણવિધિમાહ વરકઃ ।

દેવાન્ ગુદંસ્તયા વિપ્રાન્ પૂજયિતા
પ્રણમ્ય ચ । આગિપથ સમાદાય શ્રદ્ધ-
યા મેપર્જં મનેત્ ॥ રસાયનમિત્રપીળાં
દેવાનાપમૃતં યથા । મુધેવોત્તમનાગાનાં
મૈપમ્યમિદમસ્તુ તે ॥

બ્રહ્મદસાશ્વિત્રેન્દ્રભૂચન્દ્રાર્કાનિલા-
નલાઃ । દેવાથ સર્પિષિગ્રામા ભૂમિદ્રે-
વાથ પાન્તુ વઃ ॥ ઔષધં દેમરજતત્તુ-
દ્ધાનનપરિસ્થિતમ્ । પિષેદાત્તજનસ્યાગ્રે
પ્રસન્નવદનેક્ષણઃ ॥ વિશ્રાન્તસ્તુપવિદ્યા-
થ પીતા વાગમધોમુતમ્ । નિઃસિપ્વા-
ચમ્ય સલિલં તામ્બૂલાણપયોજયેત્ ॥

इति धीमिथिलदकनतनपथीमन्मिथ-
भावविरचिते भावमकाशे पञ्चमं मरु-
रणम् ।

વિકૃતિસાધાઃ સ્તાદ્ધાનિ સંપૂર્ણાનિ ।

દેવતાઓને, ગુરુઓને તથા બ્રાહ્મણોને પૂજા, પ્રણામ કરી તેઓના આસિર્વાદ લઈને શ્રદ્ધાથી ઔષધનો ઉપયોગ કરવો. ગુરુઓએ તથા બ્રાહ્મણોએ રોગીને આસિર્વાદ દેવા દે “જેમ રસાયને કા-
વિઓને અને અમૃતને દેવતાઓને તથા ઉત્તમ નાગોને રોગરહિત તથા બલિષ્ઠ કર્યા છે તેમ આ ઔષધ તમને રોગ-

રહિત અને ગલિષ્ટ કરજો. બ્રહ્મા, દેવ, અશ્વિનીકુમાર, રુદ્રો, ઇંદ્ર, પૃથ્વી, ચંદ્ર, સૂર્ય, વાયુ, અગ્નિ, ખીજ દેવતાઓ, ઝોપધિઓના સમૂહો અને બ્રાહ્મણો તમારી રક્ષા કરજો.” રોગીએ પોતાના મુખને અને આંખોને પ્રસન્ન રાખી પોતાના સ્નેહી અને ભક્ષા લોકોની આગળ સોનાના, રૂપાના અથવા માટીના વાસણ-જુમાં રાખેલા ઔષધનો ઉપયોગ કરવો. વિશ્રામ લઇને બેઠાં બેઠાં ઔષધને પી બઈ ઔષધના વાસણને ધરતીપર જીંદુ-વાળી ઇઈ બળથી આવચન કરીને નાગરવેલનાં પાન આદિનો ઉપયોગ કરવો.

પાંચમું પ્રકરણ સમાપ્ત.

પ્રકરણ ૬ કું.

ચિકિત્સાપ્રકરણ.

ચિકિત્સાને વાસ્તે વાગલોટ કહેલી રોગીની પરીક્ષા.

દર્શનસ્પર્શનગ્રન્થસ્તં પરીક્ષેત રોગિણ-મ્ । આયુરાદિદશા સ્પર્શાઞ્જીવાદિપ્રશ્ન-તાં પરમ્ ॥

આયુરાદિ આદિશબ્દાત્સાધ્યત્વાસાધ્ય-ત્વાદિદશા દર્શનેન અત્ર સંપદાદિમ્યુષ્મા-વે કિપ્ । સ્પર્શાત્ શીતોષ્ણમૃદુકઠિનત્વાદિ-નાડીપરીક્ષણં ના । પ્રશ્નનઃ ઉદરસ્ત્રવગૌરવ-ત્વાપાત્પાતુચ્ચુચ્ચુચ્ચા વલ્લવલાદિ ।

મિથ્યાદૃષ્ટા વિકારા હિ દુરાશ્વ્યાતા-સ્તયૈવ ચ । તથા દુષ્પરિપૃષ્ટાશ્ચ મોહમેયુ-ચિકિત્સકાન્ ॥

તત્ર દર્શનં નેત્રજિહ્વામૂત્રાદીનાં કર્તવ્ય-મ્ ।

દર્શનથી, સ્પર્શથી અને પૂછવાથી રોગીની પરીક્ષા કરવી જોઈએ. દર્શનથી એટલે રોગીનાં નેત્ર, જીભ તથા મૂત્ર આદિને જોવાથી આયુષ્યની અને રોગના સાધ્યપણાની કે અસાધ્યપણા વ-ગેરેની પરીક્ષા કરવી. સ્પર્શથી એટલે રોગીના શરીરનો સ્પર્શ કરવાથી ધંડીની, ગરમીની કામળપણાની અને કઠણપણા વગેરેની પરીક્ષા કરવી અથવા નાડીની પરીક્ષા કરવી. પૂછવાથી એટલે રોગીને પૂછીને તેના પેટના હલકાપણાની, ભા-રેપણાની, તરશની, તરશના અભાવની, જુખની, જુખના અભાવની, બળની અને બળના અભાવ આદિની પરીક્ષા કરવી. દર્શન શબ્દમાં પાણીનીય સૂત્ર ૩-૩-૬૪ ઉપર સંપદાદિમ્યઃ કિપ એ વાર્તિક છે તે પ્રમાણે ભીવ અર્થમાં ઠિવપૂ પ્રત્યય થયો છે. ખોટી રીતે જોવાએલા, ખોટી રીતે કહેવાયેલા અને ખોટી રીતે પૂછાએલા વિકારો વેબોને મુંઝવી દીધે છે એટલા-માટે વેબે વિકારોને યથાર્થ રીતે જોવા તથા યથાર્થ રીતે પૂછવા અને રોગીએ યથાર્થ રીતે કહેવા.

નેત્રની પરીક્ષા.

નેત્રં સ્યાત્પવનાદ્રૂષં ધૂમ્રવર્ણં તથા-જમ્ । કોટરાંતઃપ્રવિષ્ટં ચ તથા સ્તબ્ધ-

વિલોકનમ્ ॥ હરિદ્રાસ્વખંડવર્ણં ચા રક્તં
વા હરિતં તથા । દીપ્તેષિ સદાહં ચ
નેત્રં સ્યાત્પિત્તકોપતઃ ॥ ચક્ષુર્વલાસવા-
દુલ્પ્યાત્સ્તિગ્ધં સ્યાત્સલિલપ્લુતમ્ ॥ તથા
ધવલવર્ણં ચ જ્યોતિર્હીનં વલાન્વિતમ્ ॥
નેત્રં દ્વિદોષવાદુલ્પ્યાત્સ્યાદોષદ્વયલક્ષણ-
મ્ ॥ ત્રિદોષલિઙ્ગસંકેતેન તન્મારયતિ રો-
ગિણમ્ ॥ ત્રિદોષદૂષિતં નેત્રમન્તર્મમ્
શૂન્યં ભવેત્ ॥ ત્રિલિઙ્ગં સલિલસ્રાવિ પ્રા-
ન્તેનોન્મીનયત્વપિ ॥

જે વાયુનો પ્રકાપ હોય તો નેત્ર રક્ષ,
ધુવાંડા જેવા રંગવાળાં, રાતાં, અક્રંડ
રીતે જોનારાં અને હંડાં પેસી ગયેલાં
હોય છે. જે પિત્તનો પ્રકાપ હોય તો
નેત્ર હળદરના કટકા જેવાં, રાતાં, હલ્કા
રંગનાં, દીવાની ઉપર અરિયાવાળાં અને
બળતરાવાળાં હોય છે. જે કફનો પ્રકાપ
થયો હોય તો નેત્ર સ્તિબ્ધ, પાણીથી
વ્યાપ્ત થયેલાં, ઘોળા રંગવાળાં, તેજ વ-
ગરનાં અને દૃઢપણાવાળાં હોય છે. જે
દોષનો પ્રકાપ થયો હોય તો નેત્રમાં જે
દોષનાં લક્ષણો જોવામાં આવે છે. જે
ત્રણે દોષનાં લક્ષણો નેત્રમાં થયાં હોય
તો તેઓ રોગીને મારી નાખે છે. જે
નેત્ર ત્રણે દોષથી દૂષિત થયેલાં હોય
તો તે બહુજ હંડાં ઉતરી ગયેલાં અને
પાણીને ગરનારાં થાય છે તથા છેડાના
ભાગથી ઉપાડી ચકાય છે.

જીભની પરીક્ષા.

શાકપત્રમમા રુક્ષા સ્ફુટિતા રસના-
નિલાત્ ॥ રક્તા શ્યાવા ભવેત્પિત્તાહિ-

ત્તાર્દ્રા ધવલા કફાત્ ॥ પરિદગ્ધા સ્વ-
સ્પર્શા કૃષ્ણા દોષત્રયેઽધિકે ॥ સૈવ દો-
ષદ્વયાધિક્યે દોષદ્વિતયલક્ષણમ્ ॥

જે વાયુનો પ્રકાપ થયો હોય તો
જીભ શાગનાં પાંદડાં જેવી ખરસટ અને
ફાટેલી થાય છે. જે પિત્તનો પ્રકાપ થયો
હોય તો જીભ રાતી અને ઢાળી થાય
છે. જે કફનો પ્રકાપ થયો હોય તો જીભ
ચીકણવાળી અને ઘોળી થાય છે. જે
જે દોષનો પ્રકાપ થયો હોય તો જીભમાં
જે દોષનાં લક્ષણો થાય છે અને ત્રણે દો-
ષોનો પ્રકાપ થયો હોય તો જીભ બળી-
ગયેલી જેવી, કઠણ સ્પર્શવાળી અને
ઢાળી થાય છે.

મૂત્રની પરીક્ષા.

વાતેન પાણ્દુરં મૂત્રં રક્તં નીલં ચ
પિત્તતઃ ॥ રક્તમેવ ભવેત્રક્તાદ્ઘવલં કેનિ-
લં કફાત્ ॥

જે વાયુનો પ્રકાપ થયો હોય તો મૂત્ર
ઘોળું થાય છે, પિત્તનો પ્રકાપ થયો હોય
તો મૂત્ર રાતું તથા નીલું થાય છે, લો-
હીનો પ્રકાપ થયો હોય તો રાતું થાય
છે અને કફનો પ્રકાપ થયો હોય તો
ઘોળું તથા કીલ્વાળું થાય છે.

નાડીની પરીક્ષા.

પુંસો દક્ષિણહસ્તસ્ય સ્ત્રિયો વામક-
રસ્ય ત્વ ॥ અદ્યુષ્ટમૂલગાં નાર્દી પરીક્ષેત
મિષમ્વરઃ ॥ અદ્યુલીમિસ્તુ તિષ્ઠભિર્ના-
દીમવહિતઃ સ્પૃશેત્ ॥ તથેષ્ટ્યા મુત્રં દુઃસ્તં
જાનીયાત્કમ્લોઽતિલમ્ ॥ સયઃ સ્ના-
તસ્ય મૃતસ્ય શુષ્કૃષ્ણાવપગીલિનઃ ॥

વ્યાયાગશ્રાન્તદેહસ્ય સમ્યક્ નાદી ન
 યુજ્યતે ॥ વાતેઽધિકે ભવેન્નાદી પ્રવ્ય-
 ક્તા તર્જનીતલે । પિત્તે વ્યક્તા મધ્યમા-
 યાં તૃતીયાઙ્ગુલિગા કપે ॥ તર્જનીમ-
 ધ્યમામધ્યે વાતપિત્તાધિકે સ્ફુટા । અ-
 નામિકાયાં તર્જન્યાં વ્યક્તા વાતકપે
 ભવેત્ । મધ્યમાનામિકા મધ્યે સ્ફુટા
 પિત્તકપેઽધિકે । અઙ્ગુલિત્રિતયેઽપિ
 સ્વાત્પ્રવ્યક્તા સન્નિપાતતઃ ॥ વાતાદ્-
 ક્રગતિં ધત્તે પિત્તાદુસ્પૃશ્ય માયિની ।
 કફાન્મન્દગતિર્જેયા સન્નિપાતાદતિદુક્તા ॥
 વગ્નસુત્પુત્ય ચલતિ ધમની વાતપિત્તતઃ ।
 વહેદ્રકં ચ મન્દં ચ વાતશ્લેષ્માધિકતતઃ ।
 હતસ્પુત્ય મન્દં ચલતિ નાદી પિત્તક-
 પેઽધિકે । કામાત્ક્રોધાદ્દેગવહા ક્ષીણા
 ચિન્તાભયમુક્તા ॥ સ્થિતા સ્થિતા ચ-
 લેયા સા ઇન્તિ સ્થાનચ્યુતા તથા । અ-
 તિક્ષીણા ચ શીતા ચ પ્રાણાન્હન્તિ ન શંસ-
 યઃ ॥ ઘ્વરકોપેન ધમની સોણા વેગવ-
 તી ભવેત્ । મન્દાગ્રેઃ ક્ષીણવાતોથ સૈવ
 મન્દતરા મતા ॥ ચપલા છુધિતસ્ય
 સ્વાત્તૃપ્તસ્ય ભવતિ સ્થિરા । મુશ્વિનોઽપિ
 સ્થિરા જ્ઞેયા તથા વલવતી મતા ॥

સારા વેધે પુરૂષના જગણા હાથના
 અને સ્ત્રીના હાણા હાથના અંગુઠાના
 મૂળમાં જે નાદી છે તેની પરીક્ષા કરવી.
 સાવધાન રહીને ત્રણે આંગળીઓવતે
 નાદીનો સ્પર્શ કરવો અને તે નાદીની
 ચેષ્ઠાઉપરથી મુખ દુઃખ આદિ સધણું
 જાણી લેવું. તુરતનો નાદેતો, સુતેતો,
 ભુખેતો, તરરેતો, તડકાથી તપેતો, અને

કસરત કરવાથી પરિશ્રમ પામેલો
 એઓની નાદી ખરાખર સમજવામાં
 આવતી નથી. વાયુ અધિક હોય તો
 વેધની આંગળીની નીચે શેગીની નાદી
 સ્ફુટ થાયછે, પિત્ત અધિક હોય તો વ-
 ચલી આંગળીની નીચે સ્ફુટ થાયછે;
 કફ અધિક હોય તો ત્રીજી આંગળીની
 નીચે સ્ફુટ થાયછે; વાયુ તથા પિત્ત અ-
 ધિક હોય તો તર્જનીના તથા મધ્યમા
 (વચલી આંગળી)ના મધ્યમાં સ્ફુટ
 થાયછે; વાયુ તથા કફ અધિક હોય તો
 અનામિકાના મધ્યમાં સ્ફુટ થાયછે અને
 ત્રણે હાથોનો પ્રકાપ હોય તો ત્રણે આ-
 ગળીઓમાં સ્ફુટ થાયછે. વાયુ અધિક
 હોય તો નાદી વાંકી આવેછે, પિત્ત અ-
 ધિક હોય તો ઠેકીને આવેછે, કફ અધિક
 હોય તો ધીરે ધીરે આવેછે, ત્રણે હાથ-
 ના પ્રકાપથી અત્યંત શીઘ્ર આવેછે, વા-
 યુનો તથા પિત્તનો વધારો હોય તો વાંકી
 રીતે ઠેકીને આવેછે, વાયુનો તથા કફનો
 વધારો હોય તો વાંકી અને ધીરી ધીરી
 આવેછે. અને પિત્તનો તથા કફનો વ-
 ધારો હોય તો ઠેકી ઠેકીને ધીરી ધીરી
 આવેછે. કામથી તથા ક્રોધથી હતાવળી
 આવેછે અને ચિંતાકે ભય હોય તો ફીલ
 યએલી જણાયછે. જે નાદી થોભી થો-
 ભીને આવતી હોય, ઠેકાણાથી ખસી
 ગએલી હોય, અત્યંત ફીલુ હોય અને
 યાદી યઈ ગઈ હોય તે નાદી પ્રાણનો
 નાશ કરેછે એમાં સંશય નથી. જન્મનો
 કાપ હોય તો નાદી ગરમ થાય છે અને

વેગથી આવેછે. જેનો અગ્નિ મંદ થયો હોય અને જેના પાતુઓ ક્ષીણ થયા હોય તેની નાડી બહુ જ ધીરી આવેછે. શુ-ધ્યાની નાડી ચપળ થાય છે, તમ ય-જ્ઞેશ્વરી નાડી સ્થિર થાય છે અને સુખી-યાની નાડી સ્થિરતાવાળી તથા બળવા-ળી હોયછે.

રોગોનું જ્ઞાન થાય તે વિષે.

हेतुस्तदनुसंપ्राप्तिः पूर्वरूपं च लक्षणम् ॥ तथैवोपशयः पञ्च रोगविज्ञान-हेतवः ॥

હેતુ, સંપ્રાપ્તિ, પૂર્વરૂપ, લક્ષણ અને ઉપશય એ પાંચ વેદને રોગોનું યથાર્થ જ્ઞાન થવાનાં કારણો છે.

હેતુનું લક્ષણ.

यद्यु न स्याद्दिना येन तस्य तदेतु-रुच्यते । शाले संव्यहाराय तत्पर्याया-न्मचक्ष्महे ॥ निर्वानं कारणं हेतुनिमित्तं च निबन्धनम् । मूलमायतनं तत्र प्रत्य-योऽपि निगद्यते ॥

જ રોગ જ વિના ન થાય તે રોગનો તે હેતુ કહેવાય છે. નિદાન, કારણ, હેતુ, નિમિત્ત, નિબંધન, મૂલ, આયતન અને પ્રત્યક્ષ એટલા શબ્દો એક અર્થવાળા છે. વૈવશાસ્ત્રની છંદોબદ્ધ કવિતામાં અ-નુકૂલતાને વાસ્તે હેતુ શબ્દના એ ધણા પર્યાયો ગોઠવેલા છે.

હેતુ વ્યાધીઓને બાધાવવાનું જ્ઞાન.

वर्षारुस्रध्रमहिमानशानानि मेधुनशोक-

ચિન્તામયાદયો વાતપ્રકોપહેતવો વાતજાન વ્યાધીન્ બોધયન્તિ । શરત્કટ્વમ્લોગ્નતી-ક્ષણકોષટૃપાદુધામિષ્ણતાતપાદયઃ પિત્તપ્રકો-પહેતવઃ પિત્તજાન્ વ્યાધીન્ બોધયન્તિ । વસન્તમધુરસ્નિગ્ધશીતાદયઃ કફપ્રકોપહેતવઃ કફજાન્ વ્યાધીન્ બોધયન્તિ ।

વર્ષાઋતુ, રૂક્ષપદાર્થો, શ્રમ, હિમ, ભોજનનો અભાવ, મૈથુન, શોક, ચિંતા અને ભય વગેરે કે જેઓ વાયુનો પ્ર-ક્રોધ થવાનાં કારણો છે તેઓ ઉપરથી વાયુસંબંધી રોગો સમજવામાં આવે છે.

શરદ્ઋતુ, કડવા પદાર્થો, ખાટા પ-દાર્થો, ગરમ પદાર્થો, તીક્ષ્ણ પદાર્થો, દ્રોષ, તરશ, બૂખ, પછાટ અને તડકા વગેરે કે જેઓ પિત્તનો પ્રક્રોધ થવાનાં કારણો છે તેઓ ઉપરથી પિત્તસંબંધી રોગો સમજવામાં આવે છે.

વસંતઋતુ, મધુર પદાર્થો, સ્નિગ્ધ પદાર્થો અને શીત વગેરે કે જેઓ કફનો પ્રક્રોધ થવાનાં કારણો છે તેઓ ઉપ-રથી કફસંબંધી વ્યાધિઓ સમજવામાં આવે છે.

સંપ્રાપ્તિનું લક્ષણ.

यथा दुष्टेन दोषेण यथा चानुविस-र्पता । उत्पत्तिर्प्राप्यस्यासौ संप्राप्तिर्जा-तिरागतिः ॥

યથા દુષ્ટેન દોષેણ યથા ચાનુવિસ-ર્પતા । ઉત્પત્તિર્પ્રાપ્યસ્યાસૌ સંપ્રાપ્તિર્જા-તિરાગતિઃ ॥

યથા દુષ્ટેન દોષેણ યથા ચાનુવિસર્પતા અનેકવા દોષાનાં વિસર્પતા મૂર્ધાપસ્તિર્યમાદિગતિવેદે-ન । તથા ચ વિસર્પતા આમયસ્ય યા ઉત્પ-

તિ: । અસૌ સંપ્રાપ્તિ: । શાસ્ત્રવ્યવહારાય સં-
ગ્રાસે: પર્યાયાનાહ । જાતિરાગતિરિતિ ।

દોષો ઢ નેઓ ઊઝી, નીઝી અને
આડી વગેરે જુદી જુદી ગતિથી શરી-
રમાં ફેલાય છે તેઓમાંનો જે દોષ જે
કારણથી દુષ્ઠ થતાં અને જે ગતિથી શ-
રીરમાં ફેલાતાં રાગની ઉત્પત્તિ થઈ હોય
તે કારણ સહિત તે ગતિ સંપ્રાપ્તિ કેહે-
વાય છે. વૈધશાસ્ત્રમાં વ્યવહારનેવાસ્તે
જાતિ અને આગતિ એ બે, સંપ્રાપ્તિના
પર્યાયો માનેલા છે.

જુદી જુદી ઉપાધિઓઉપ-
રથી સંપ્રાપ્તિના ભેદો.

સંખ્યા વિકલ્પપ્રાધાન્યબલકાલવિ-
શેષતઃ । સા મિચતે યયાત્રૈવ વક્ષ્યન્તેઽષ્ટૌ
જ્વરા इति ॥

સંખ્યાદિરૂપા યે વિશેષાસ્તેભ્યઃ સા સં-
પ્રાપ્તિમિચતે ભેદવતી ક્રિયત્ત્વે इत्यર્થઃ । તથા
સંખ્યાં વિવૃણોતિ । યથા જ્વરોઽપ્થા અતી-
સારઃ પઙ્કિપ્ત્વ इत्याદિ ॥

વિકલ્પં વિવૃણોતિ ।

દોષાણાં સમવેતાનાં વિકલ્પેઽશ્વા-
શકલ્પના ॥

સમવેતાનાં સમુદિતાનાં દોષાણાં અંશાં-
શકલ્પના હીનમધ્યાધિકમેદૈર્ભાગકલ્પના
વિકલ્પઃ ।

પ્રધાન્યં વિવૃણોતિ ।

સ્વાતન્ત્ર્યપારતન્ત્ર્યાભ્યાં વ્યાધેઃ પ્રા-
ધાન્યમાદિશેષ્ ॥

વ્યાધેઃ સ્વાતન્ત્ર્યેણ પ્રાધાન્યં પારતન્ત્ર્યે-

પ્રાપ્રાધાન્યં ચ વદેદિત્યર્થઃ । યથા સ્વાતન્ત્ર્યસ્ય
જ્વરસ્ય પ્રાધાન્યં જ્વરાધીનાનાં શ્વાસાદીના-
મપ્રધાન્યમ્ ।

હેત્વાદિકાત્સ્ન્યાવયવૈર્વલાવલવિશે-
ષણમ્ ।

અત્રાપિ વ્યાધેરિત્યનુવર્તતે । હેત્વાદેઃ
हेतुपूर्वरूपरूपाणाम् । કાત્સ્ન્યેન સાત્સ્ન્યેન
અવયવૈઃ एकदेशैश्च व्याधैर्बलान्नलयोर्विशेष-
णं विशेषबोधः ।

કાલં વિવૃણોતિ ।

નક્તંદિનર્તુશુક્તાશૈર્વ્યાધિકાલો યથા
મલમ્ ॥

નક્તમત્રાવ્યયં રાત્રિવાચકમ્ । एतेनैत-
दुक्तं यस्मिन्नक्तवैरंशे यस्य दोषस्य प्रकोप
उक्तोऽस्ति सोंऽश्वाश्लक्ष्णोपजनस्य व्याधेः का-
ल इत्यर्थः । નક્તવૈરંશેષુ વાતાદિપ્રકોપ
ઉક્તો વાગ્મટેન ।

તે વ્યાપિનોઽપિ હૃન્નાભ્યોરધોમધ્યો-
ર્ધસંશ્રયાઃ । યયોઽશ્વોરામશુક્તાનામન્ત-
મધ્યાદિમાઃ ક્રમાદિતિ ॥

વાતપિત્તકફાઃ । ઋતુષુ વાતાદિકા ય-
થા ।

વર્ષાસુ શિશિરે વાયુઃ પિત્તં શરદિ
ઉષ્ણકે । વસન્તે તુ કફઃ કુલ્પ્યેદેષા મ-
કૃતિરાતર્વવી ॥

સંખ્યા, વિકલ્પ, પ્રાધાન્ય, બલ અને
કાળ એ વિશેષો ઉપરથી સંપ્રાપ્તિના
જુદા જુદા ભેદ માનવામાં આવ્યા છે.

સંખ્યાનું વ્યાખ્યાન.

આ અંશમાં જ્વર આઠ પ્રકારનો છે

અને અતિસાર છ પ્રકારનો છે ઇત્યાદિ તે તે રોગોના પ્રકારોની સંખ્યા કહેવામાં આવશે તે પ્રકારોઉપરથી સંપ્રાપ્તિનો જ નિશ્ચય કરવામાં આવે તે સંખ્યાસંપ્રાપ્તિ કહેવાય છે.

વિકલ્પનું વ્યાખ્યાન.

ભેળા થએલા દોષોમાં કયો દોષ અધિક છે, કયો દોષ મધ્યમ છે અને કયો દોષ ઓછો છે એવી રીતે દોષોના ભાગોની જ કલ્પના કરવી તે વિકલ્પ કહેવાય છે. એ વિકલ્પઉપરથી સંપ્રાપ્તિનો જ નિશ્ચય કરવામાં આવે તે વિકલ્પ સંપ્રાપ્તિ કહેવાય છે.

પ્રાધાન્યનું વ્યાખ્યાન.

જ રોગ સ્વતંત્ર હોય તે પ્રધાનવ્યાધિ કહેવાય છે અને જ રોગ એ સ્વતંત્ર વ્યાધિને આધીન હોય તે અપ્રધાનવ્યાધિ કહેવાય છે. જેમકે જ્વરને લઈને શ્વાસ આદિ વ્યાધિઓ થયા હોય તો જ્વર પ્રધાન છે અને શ્વાસ આદિ વ્યાધિઓ અપ્રધાન છે. એવી રીતે પ્રધાનપણાઉપરથી તથા અપ્રધાનપણાઉપરથી સંપ્રાપ્તિનો જ નિશ્ચય કરવામાં આવે તે પ્રાધાન્યસંપ્રાપ્તિ કહેવાય છે.

બળનું વ્યાખ્યાન.

હેતુ, પૂર્વરૂપ અને લક્ષણ એઓ સંપૂર્ણ અંશોથી છે કે થોડા થોડા અંશોથી છે? એ પરીક્ષાઉપરથી વ્યાધિના સબળપણાનો કે કમજોરપણાનો જ નિશ્ચય કરવામાં આવે તે બળસંપ્રાપ્તિ કહેવાય છે.

કાળનું વ્યાખ્યાન.

રાત્રિ, દિવસ, ઋતુ અને જમાએતું અત્રાદિક એઓના જે જે અવયવમાં જે જે દોષનો પ્રકાપ થવાનું કહ્યું છે તે તે અવયવને તે તે દોષથી થતા વ્યાધિનો કાળ સમજવો. એવી રીતે કાળઉપરથી સંપ્રાપ્તિનો જ નિશ્ચય કરવામાં આવે તે કાલસંપ્રાપ્તિ કહેવાય છે.

રાત્રિ આદિના કયા કયા અવયવમાં કયા કયા દોષનો પ્રકાપ થાય છે તે વિષે વાઙ્મતે કહ્યું છે કે “વાયુ આદિ દોષો સઘળા શરીરમાં રહેનારા છે તો પણ વિશેષે કરી વાયુ નાભિની નીચે રહ્યો છે, પિત્ત હૃદયના તથા મધ્યમાં રહ્યો છે અને કફ હૃદયથી ઉપરના ભાગમાં રહ્યો છે. પુરુષની અવસ્થાનો અંત (વૃદ્ધપણું) વાયુના પ્રકાપનો સમય છે. અવસ્થાનો મધ્યભાગ (જુવાની) પિત્તના પ્રકાપનો સમય છે અને અવસ્થાનો આદિભાગ (બાલપણું) કફના પ્રકાપનો સમય છે. દિવસનો તથા રાત્રિનો અંતભાગ વાયુના પ્રકાપનો સમય છે, મધ્યભાગ પિત્તના પ્રકાપનો સમય છે અને આદિભાગ કફના પ્રકાપનો સમય છે. જમાએલા અત્રાદિકનો અંત (છર્જઅવસ્થા) વાયુના પ્રકાપનો સમય છે, મધ્યભાગ (જઠરાગ્નિથી બળવાની અવસ્થા) પિત્તના પ્રકાપનો સમય છે અને આદિભાગ (પેટમાં ગયા પછી મધુર થવાની અવસ્થા) કફના પ્રકાપનો સમય છે.” કઈ ઋતુમાં કયા દેશનો પ્ર-

કોપ થાય છે તે વિષે પણ કહ્યું છે કે,
“વર્ષાઋતુમાં અને શિશિરઋતુમાં વા-
યુનો પ્રકોપ થાય છે, શરદઋતુમાં અને
શ્રીષ્ઠઋતુમાં પિત્તનો પ્રકોપ થાય છે
અને વસંતઋતુમાં કફનો પ્રકોપ થાય
છે એ ઋતુઓનો સ્વભાવ છે.

સંપ્રાપ્તિ વ્યાધિને જણાવવાનું જ્ઞાન.

મિથ્યાહારવિહારકુપિતવાતાધામાશયગ-
મનરસદૂષણકોષ્ઠાગ્નિવહ્નિરસનરૂપં જ્વરો-
ત્પત્તિપ્રકારં बोधयति । तथा व्याधीनां सं-
ख्यादોषांશકલ્પના પ્રાધાન્યબલકાલશ્ચ बोध-
यति । તેવુ જ્ઞાતેવુ ચિકિત્સાવિશેષશ્ચ સ્યાત્ ।

કારણોથી કુટ્થ થએલા દોષોની શ-
રીરમાં ગતિરૂપ સંપ્રાપ્તિ રોગની ઉત્પ-
ત્તિના પ્રકારને જણાવે છે. જેમકે મિથ્યા
આહારથી અને મિથ્યા વિહારથી પ્ર-
કોપ પામેલા વાયુ આદિ દોષો આભા-
શયમાં જઈ રસને દૂષિત કરીને જઠરા-
ગ્નિમાંથી તેની ઉત્તાશને બાહ્ય કાઢાડે
છે તેથી જ્વરની ઉત્પત્તિ થાય છે એ
પ્રકાર દોષોની ગતિરૂપ સંપ્રાપ્તિથી સ-
મજતપ છે. તેમજ સંખ્યા, દોષોના અં-
શોની કલ્પના, પ્રાધાન્ય, બળ અને કાળ
એઓરૂપ સંપ્રાપ્તિઓ પણ વ્યાધિઓને
જણાવે છે. એઓ જણાવામાં આવે
હારે અમુક પ્રકારની ચિકિત્સા કરી
શકાય છે.

પૂર્વરૂપ લક્ષણ.

પૂર્વરૂપં તુ તયેન વિચાન્નાવિનયમા-
યમ્ । સામાન્યં ચ વિશિષ્ટં ચ દ્વિવિધં

तदुदाहृतम् ॥ सामान्यं तत्र दोषाणां
विशेषैरनधिष्ठितम् । विशिष्टमीपद्युक्तं
स्याद्विशेषैश्च समन्वितम् ।

દોષાણાં વિશેષાઃ જુમ્માતિશયનેત્રદાહા-
ગ્નિમાન્ધાદયઃ । તત્ર પૂર્વરૂપં વ્યાધીનાં જ્ઞા-
નાય હેતુર્યથા । શ્રમાદયો ભાવિતં જ્વરં બો-
ધવન્તિ । અથ ચાત એવ શ્રમાદયોડતિશયિ-
તજુમ્માયુક્તા ભાવિતં વાતજ્વરં નેત્રદાહયુ-
ક્તાઃ પિત્તજ્વરં વહ્નિમાન્ધયુક્તા ભાવિતં ક-
ફજ્વરં बोधयन्ति ।

જેથી ભવિષ્યકાળમાં રોગની ઉત્પત્તિ
થવાનું જણાય તે રોગનું પૂર્વરૂપ કહે-
વાય છે. સામાન્ય પૂર્વરૂપ અને વિશેષ
પૂર્વરૂપ એ રીતે પૂર્વરૂપના બે ભેદ છે.
જે પૂર્વરૂપ દોષોના વિશેષો વગરનું હોય
તે સામાન્ય પૂર્વરૂપ કહેવાય છે અને જે
પૂર્વરૂપ દોષોના વિશેષોથી સંયુક્ત હોય
તે કાર્ષ્ક રોગના અમુક પ્રકારને જણા-
વનાર હોવાથી વિશેષ પૂર્વરૂપ કહેવાય
છે. જેમકે—અત્યંત બગાસાં આવવાં, ને-
ત્રમાં બળતરા થવી અને અગ્નિનું મંદ-
પણું થવું વગેરે જે એઓ દોષોના વિ-
શેષો છે તેઓવગરના એકલા અમાદિક,
જ્વરનું સામાન્ય પૂર્વરૂપ છે એટલે તેઓ
ભવિષ્યકાળમાં સામાન્ય રીતે જ્વર આ-
વવાનું જણાવે છે અને એ વિશેષોથી
યુક્ત થએલા અમાદિક, જ્વરનું વિશેષ
પૂર્વરૂપ છે એટલે અમાદિક જે અત્યંત
બગાસાંથી યુક્ત હોય તે ભવિષ્યમાં
વાતજ્વર આવવાનું જણાવે છે, નેત્રની
બળતરાથી યુક્ત હોય તે ભવિષ્યમાં

પિત્તજ્વર આવવાનું જણાવે છે અને
અશ્નિના મંદપણથી યુક્ત હોય તો જ-
વિષમાં કદજ્વર આવવાનું જણાવે છે.

લક્ષણું લક્ષણ.

પૂર્વરૂપં વિશિષ્ટં ચક્ષુસ્કં તલ્લક્ષણં
સ્મૃતમ્ । સંસ્થાનં લિદ્ગચિદ્દે ચ વ્યજ્જનં
રૂપમાકૃતિઃ ॥

વિશિષ્ટં પૂર્વરૂપમ્ । રૂપદ્યક્તં રૂપમ્ ।
તદેવ સમ્યાગ્વ્યક્તં લક્ષણં સ્મૃતં । તસ્ય શાસ્ત્રે
વ્યવહારાય પર્યાયાનાહ । સંસ્થાનવિત્યાદિ ।

રોગના અમુક પ્રકારને કાંઈક જણા-
વનારા વિશેષ પૂર્વરૂપ કરતાં અધિક પ્ર-
કાશવાળું એટલે ખૂબ સ્પષ્ટતાથી રોગને
જણાવનારું રોગનું જે રૂપ થાય છે તે
લક્ષણ કહેવાય છે. વૈદ્યશાસ્ત્રમાં વ્યવ-
હારને વાસ્તે સંસ્થાન, લિંગ, ચિન્હ,
રૂપ અને આકૃતિ એઓ લક્ષણના પ-
ર્યાય શબ્દો માનેલા છે.

લક્ષણુબ્યાધિને જણાવવાનું જ્ઞાન.

સ્વેદાવરોધઃ સંતાપઃ સર્વાગ્રગ્રહણં
તથા । યુગપદ્ યજ્જ રોગે તુ સ જ્વરઃ
પરિકીર્તિતઃ ॥ યુગપદેતલ્લક્ષણં જ્વરં
બોધયતિ ।

જે રોગમાં પરીનાનું શેકાઈ જવું,
સંતાપ અને સર્વ અંગોનું પકડાઈ જવું
એઓ સઘળાં એથી વખતે થાય તે રોગ
જ્વર કહેવાય છે. એથી વખતે યજ્જ
એ લક્ષણ જ્વરને જણાવે છે.

ઉપશાયનું લક્ષણ.

ઔષધાન્નવિદારણાશુષ્કયોગં સુતા-

વહમ્ । નૃણામુપશયં વિદ્યાત્સદિ સા-
ત્મ્યમિતિ સ્મૃતઃ ॥

જેથી મનુષ્યોને સુખ થાય એવો
ઔષધોનો, અન્નનો અને વિહારનો જે
ઉપયોગ તે ઉપશય કહેવાય છે અને
'સાત્મ્ય' પણ એજ કહેવાય છે.

વાયુનો ઉપશય.

મધુરલવણસામ્લક્ષિગ્ધનસ્યોષ્ણનિ-
દ્રામુરુરવિકરવસ્તિસ્વેદસંમર્દનાનિ । દ-
હનજલદશોષાંશ્વદ્રસંતર્પણાનિ પ્રકુપિત-
પશ્વમાર્ન જ્ઞાન્તમેતાનિ કુર્ણુઃ ॥

મધુર પદાર્થો, ખારા પદાર્થો, ખાટા
પદાર્થો, સ્લિષ્ઠ પદાર્થો, નસ્ય, ગરમ પ-
દાર્થો, નિદ્રા, ભારે પદાર્થો, સૂર્યની કિ-
રણો, પીચકારીની ક્રિયા, સ્વેદન, ચરી-
રનું ચોળવું, કાંઠવું, વરસાદ, કોથ, સ્ને-
હનો અભ્યંગ અને દૂધિ એઓ પ્રકાપ
પામેલા પવનને શાંત કરે છે. (એ પ-
દાર્થોનો તથા ક્રિયાઓનો ઉપયોગ કરા-
વવાથી જે દરદની કાંઈક શાંતિ થાય
તો જાણવું કે એ દરદ વાયુનું છે.)

પિત્તનો ઉપશય.

તિક્તસ્વાદુકપાપશીતપચનચ્છાપાનિ-
જાલીજનજ્યોત્સ્નાશૂદ્રહયવ્રવારિજલજ-
સ્રીગાત્રસંસ્પર્શનમ્ । સર્પિઃસીરવિરેકસે-
કરુધિરસાવમદેહાદિકં પાનાદારવિદાર-
મેપનમિદં પિત્તં પ્રશાન્તિ નયેત્ ॥

કડવા પદાર્થો, મધુર પદાર્થો, તુરા
પદાર્થો, શીતલ પદાર્થો, પચન, છાયા,
શનિ, પંખાનો પવન, ચાંદની, ધરતીની

તથાચ વાગ્મટઃ ।

દોષા એવ હિ સર્વેષાં રોગાણામેકકારણ-
મિતિ ।

નન્વાગન્તુજવ્યાધિપુ વ્યભિચારઃ સ્યાત્ ।
તત્ત્વ । તત્રાપ્યુત્પત્ત્યનન્તરં દોષપ્રકોપસ્યાવ-
શ્યંભાવિત્વાત્ । ઉત્પન્નદ્રવ્યેષુ ગુણયોગસેવ ।
હુત્તં ચ ચરકે । આગન્તુર્હિ વ્યથાપૂર્વે જાય-
તે । પશ્ચાન્નિર્જેવૌપૈરનુબધ્યતે इति । તત્પ્રકો-
પસ્ય ॥ દોષપ્રકોપસ્ય તુ નિદાનમ્ । વિવિ-
ધાનિ નાનાવિધાનિ ચાન્યસ્થિતાન્યસાત્મ્યાન્યા-
હારવિહારાદીનિ તેષાં સેવનમ્ ।

પેતાના હેતુઓથી દુઃખ થએલા વાત,
પિત્ત અને કફ સંધ્યા રોગોનાં નિ-
દાન ॥ એટલે પાસેનાં કારણ છે અને
તેઓના પ્રકાપનું કારણ અનેક પ્રકારના
અસાત્મ્ય આહાર વિહાર આદિનું સે-
વન છે. વાગ્મટે પણ કહ્યું છે કે “વાત
આદિ દોષો સંધ્યા રોગોનું મુખ્ય
કારણ છે.”

શ્લોક-પ્રકાર આદિથી ઉત્પન્ન થતા
આગંતુક વ્યાધિઓનું કારણ પણ વાત-
પિત્ત આદિમાં સંભવતું નથી તેનું
શી રીતે ?

સમાધાન-જેમ દ્રવ્યોની ઉત્પત્તિ
યથા પછી તેઓમાં શુષ્કોનો યોગ થાય
છે તેમ આગંતુક વ્યાધિઓની ઉત્પત્તિ
યથા પછી તેઓમાં પણ દોષોનો પ્રકાપ
અવરથ થાય છે એટલામાટે એ વ્યા-
ધિઓનું પણ વાત-પિત્તકારક કારણ છે.
અરકે કહ્યું છે કે, “આગંતુક વ્યાધિ વ્ય-

થાને હીધે પ્રથમ એકલો થઇને પછી
પેતાના દોષોથી સંબંધ પામે છે.”

વાયુનો પ્રકાપ થવાનાં નિદાનો.

નીવારસ્ત્રિપુટઃ સતીનચળકચ્યામાક-
મુદ્રાઢકી નિષ્પાવશ્ચ મહુષ્ઠકશ્ચ વરટા
મઝ્જલ્યકઃ કોદ્રવઃ । યદ્ દ્રવ્યં કદુર્લક-
સતિત્તતુવરં શીતં ચ રૂક્ષં લઘુ સ્વસ્પાંશો
વિપમાશ્નનં નિરખનં શુક્તં હ્રીર્ણેડશનમ્ ॥
શુક્તં જીર્ણતરે પરિશ્રમમરો ગર્તાદિકોહ-
હનં ચાદુભ્યાં તરણં તરોઃ પ્રપતનં મા-
ર્ગેડતિયાનં પદા । ઢ્ઞાદિમહાવિસ્તયો-
ચપતનં ધાતુસયો જાગરઃ શોકાચાવર-
ણં વ્યવાયશ્ચવા વાતાદિવેગાહતિઃ ॥
અત્યર્થે વમનં વિરેચનમતિસ્રાવોડધિક-
શ્વાસજો રોગાન્માંસવિહીનતાતિમદન-
ચિન્તા ચ શોકો મયમ્ । વર્ષા વૈ શિ-
શિરો દિનસ્ય રજનેર્ભાગો હૃત્તીર્થો ઘનાઃ
પ્રાગ્વાતસ્તુહિનં શરીરમરુતૌ દુષ્ટેરમી દે-
તવઃ ॥

નીવારઃ પ્રસાધિકાઃ । નીતી इति લોકે ।
ત્રિપુટઃ સેસારી इति લોકે । સતીનઃ વર્તુ-
લકલ્પઃ નિષ્પાવઃ । કોલસિમ્બીસદશફલા
રાગશિન્નિસ્રાસા સીન્મશ્ચ મન્તિ । વરટી
વરટિકા । કુમુમ્મવીનમ્ । વરે इति લો-
કે । મઝ્જલ્યકો મશ્નરઃ । વિપમાશનમ્ ।

વહુ સ્તોકમકાલે વા શુક્તં તદ્વિપમા-
શનમ્ ।

અતિયાનં ધાતુમ્યામતિચળનમ્ । તરોઃ
પ્રપતનમ્ । તરોરિત્યુપલક્ષણમ્ । જાગરઃ રા-
જૌ । વાતાદિવેગાહતિઃ । આદિરાગ્દેન વિષ્મ-
ત્રાશુદ્ધિકોદ્ગરર્જદિશુક્રમુત્તૃપોચ્છાસનિદ્રાઃ

અંદર કરેલું થંડકવાણું ધર, કુવારાનું જળ, કમળ, સ્ત્રીના ગાત્રનો સ્પર્શ, દૂધ, ઘી, વિદેયન, પાણી છાંટવું, લોહી કઢાકવું અને શીતલ પદાર્થોનું લેપન ઈત્યાદિક પાન, આહાર, વિહાર અને ઔષધો પિત્તને શાંત કરેછે. (એ પદાર્થોના તથા એ ક્રિયાઓનો ઉપયોગ કરાવવાથી એ દરદની કાંઈક શાંતિ થાય તો બાણુવું કે એ દરદ પિત્તનું છે.)

કફનો ઉપશય.

ફલધારકપાયતિક્તકદુકબ્યાપામ-નિષ્ઠીવનં ધૂમાત્પુણશિરોધિરેકવમનસ્વે-દોષવાસાદિકમ્ । સ્વદ્વાતખનિયુદ્જા-ગરજલક્રીડાદ્વનાસેવનં પાનાહારવિહારમેપજમિદં શ્લેષ્માણમુગ્રં હરેત્ ॥

જલક્રીડા કફં કથં હરતિ તદાહ । જલક્રીડાનિતશૈલ્યેનાવરુદ્ધોષ્મા પદ્મલિપ્તો-ડમિતઃ પાકાગિરિપોગ્રો મૂત્વા કફં શોષય-તીતિ સમાધિઃ ।

૩૬ પદાર્થો, ખારા પદાર્થો, તુરા પદાર્થો, કંડવા પદાર્થો, તીખા પદાર્થો, કસરત, થુકવું, ધૂમ, અત્યંત ઉષ્ણ, માથાને ખાલી કરવું, વમન, સ્વેદ, ઉપવાસ આદિ, તરસ, વાયુ, પંથે આવવું, કુરતી, ઉત્તરો, જળમાં ક્રીડા અને સ્ત્રીઓનું સેવન એવી રીતનાં પાન, આહાર, વિહાર અને ઔષધો ઉગ્ર કફને પણ શાંત કરેછે. (એ પદાર્થોના તથા એ ક્રિયાઓનો ઉપયોગ કરાવવાથી એ દરદની શાંતિ થાય તો બાણુવું કે એ દરદ કફસંબંધી છે.)

શંકા-જળમાં ક્રીડા કરવી એ કફનું શી રીતે હરણુ કરે ?

સમાધાન-જળમાં ક્રીડા કરવાને લીધે ઉત્પન્ન થએલી શીતતાથી ખાહાર જતી અટકેલી શરીરની ગરમી, ચારે-કાર કાદવથી છાંદી લીધેલા ચુલાના અગ્નિની પેઠે ઉગ્ર યદને કફનું શોષણુ કરેછે. ઉપશય ંયાધને જણાવવાનું જ્ઞાન.

ગૂઢલિંગં સંકીર્ણસ્તનં ચ વ્યાધિમુપશ-યાનુપશયામ્યાં ધરીસેદિતિ ચરકેણોક્તમ્ ॥

તથા ચ સુશ્રુતે ।

અભ્યક્તસેદનસ્રેઘૈર્વિકારો વાતિક-સ્તુ યઃ । ન જ્ઞામ્યેતન્ન વિજ્ઞેયં રક્તમ-જ્ઞાસ્તિ દૂષિતમ્ ॥

ચરક મુનિએ કહ્યું કે, “જ ંયાધિનાં ચિન્હો ગૂઢ હોય અથવા જે ંયાધિનાં લક્ષણોમાં બીજાં લક્ષણોની ભેજભેજ થઈ હોય તે ંયાધિની વૈદે અનુકૂળ ક્રિયાથી તથા પ્રતિકૂળ ક્રિયાથી પરીક્ષા કરવી.” સુશ્રુતમાં પણ કહ્યું છે કે, “વાયુ-સંબંધી કાંઈ વિકાર જે અવ્યંથથી, સ્વેદનથી અને શ્લેહનથી શાંતિ ન થાય તો બાણુવું કે એ વિકારમાં લોહીનો ખીગાક પણ સાથે છે.”

રોગોના નિદાનનું વિવેચન.

સર્વેપામેષ રોગાણાં નિદાનં કુપિતા મલાઃ । તત્પ્રકોપસ્ય તુ મોક્તં ચિવિધા-દિત્તસેવનમ્ ॥

સર્વેનાં રોગાણાં નિદાનં સંનિવૃર્ત્ત વારણ-મ્ । કુપિતાઃ સ્વહેતુદુષા મલાઃ વાતપિત્તક-ફાણેભ્યઃ ।

તથાચ વાગ્મટઃ ।

દોષા એવ હિ સર્વેષાં રોગાણામેકકારણ-
મિતિ ।

નન્વાગન્તુજવ્યાધિષુ વ્યવિચારઃ સ્યાત્ ।
તત્ર । તત્રાપ્યુત્પત્ત્યનન્તરં દોષપ્રકોપસ્થાવ-
શ્યંભવિત્વાત્ । ઉત્પન્નદ્રવ્યેષુ ગુણયોગસ્યેવ ।
ઉક્તં ચ ચરકે । આગન્તુર્હિ વ્યથાપૂર્વો જાય-
તે । વશ્વાક્ષિજૈર્દોષૈરુપધ્યતે इति । તત્પ્રકો-
પસ્ય તુ દોષપ્રકોપસ્ય તુ નિદાનમ્ । વિવિ-
ધાનિ નાનાવિધાનિ યાન્યહિતાન્યસાત્ત્યાન્યા-
હારવિહારાદીનિ તેષાં સેવનમ્ ।

પેતાના હેતુઓથી દુષ્ટ થએલા વાત,
પિત્ત અને કફ સઘળા રોગોનાં નિ-
દાન છે એટલે પાસેનાં કારણ છે અને
તેઓના પ્રકાપનું કારણ અનેક પ્રકારના
અસાત્મ્ય આહાર વિકાર આદિનું સે-
વન છે. વાગ્મટે પણ કહ્યું છે કે “વાત
આદિ દોષોજ સઘળા રોગોનું મુખ્ય
કારણ છે.”

શંકા—પ્રકાર આદિથી ઉત્પન્ન થતા
આગંતુક વ્યાધિઓનું કારણ પણ વાત-
પિત્ત આદિનાં સંભવનું નથી તેનું
શી રીતે ?

સંભાધાન—જેમ દ્રવ્યોની ઉત્પત્તિ
થયા પછી તેઓમાં સુષ્ણોનો યોગ થાય
છે તેમ આગંતુક વ્યાધિઓની ઉત્પત્તિ
થયા પછી તેઓમાં પણ દોષોનો પ્રકાપ
અવશ્ય થાય છે એટલામાટે એ વ્યા-
ધિઓનું પણ વાત-પિત્તાદિક કારણ છે.
ચરકે કહ્યું છે કે, “આગંતુક વ્યાધિ વ્ય-

થાને લીધે પ્રથમ એકલો થઈને પછી
પેતાના દોષોથી સંબંધ પામે છે.”

વાયુનો પ્રકાપ થવાનાં નિદાનો.

નીવારસ્ત્રિપુટઃ સતીનચળકચ્ચામાક-
મુદ્ગાદકી નિષ્પાવશ્ચ મહુષ્ઠકશ્ચ વરટા
મદ્ગલ્પકઃ કોદ્રવઃ । પદ્મ દ્રવ્યં કટુકં
સતિત્કતુવરં શીતં ચ રુક્ષં લઘુ સ્વલ્પાંશો
વિપમાશનં નિરજનં મુક્તે જીર્ણેન્ડશનમ્ ॥
મુક્તં જીર્ણતરે પરિશ્વમમરો ગર્તાદિકોહ-
હનં શાકુશ્ચારં તરણં તરોઃ પ્રપતનં મર-
નેન્ડતિયાનં પદા । દળ્પદાદિમહતિસ્તથો-
ચપતનં ધાતુસયો જાગરઃ શોકાધાવર-
ણં વ્યવાયમૃશ્ણતા વાતાદિવેગાહતિઃ ॥
અત્યર્થં વમનં વિરેચનમતિસ્ત્રાવોડપિક-
ચાસ્રજો રોગાન્યાંસવિહીનતાતિમદન-
શ્ચિન્તા ચ શોકો મયમ્ । વર્ષા વૈ શિ-
શિરો દિનસ્ય રજનેર્મીગૌ તૃતીયૌ ધનાઃ
માઘવાતસ્તુહિનં શરીરમસ્તૌ દુષ્ટેરમી હે-
તવઃ ॥

નીવારઃ પ્રસાધિકાઃ । નીતીંશ્ચિત્ લોકે ।
ત્રિપુટઃ સેસારીંશ્ચિત્ લોકે । સતીનઃ વર્તુ-
લકલાયઃ નિષ્પાવઃ । કોલસિમ્બીસદશફલા
રાજશિમ્વિત્તસ્યા બીમમકં મયતિ । વરટી
વરાટિકા । કુમુમ્મનીનમ્ । વરેંશ્ચિત્ લો-
કે । મદ્ગલ્પકો મયુરઃ । વિપમાશનમ્ ।

વહુ સ્તોકમકાલે વા મુક્તં તદ્વિપમા-
શનમ્ ।

અતિયાનં પાદામ્યામતિપલનમ્ । તરોઃ
પ્રપતનમ્ । તરોરિત્યુપલ્પણમ્ । જાગરઃ રા-
ત્રૌ । વાતાદિવેગાહતિઃ । આદિશબ્દેન વિન્ન-
ત્રાસુઠિકોદારહર્દિગુકમુત્તપોચ્છામનિદ્રાઃ

એએથી માણસોના પિત્તનો પ્રકાપ થાય છે.

કફનો પ્રકાપ થવાનાં કારણો.

ગુરુપટુમધુરામ્લક્ષિગ્ધમાપૈસ્તિલૈશ્વ
દ્રવદધિદિનનિદ્રાશીતનિશ્ચેષ્ટાભિઃ । પ્ર-
થમદિવસભાગે રાત્રિભાગેઽપિ ચાદ્યે મ-
વતિ હિ કફકોપો યુક્તમાત્રે વસન્તે ॥

પ્રથમદિવસભાગે ત્રિપા વિમક્તસ્ય વિવ-
સસ્ય પ્રથમભાગે । एवं રાત્રેઆઘભાગે ।

ભારે પદાર્થો, ખારા પદાર્થો, મધુર
પદાર્થો, ખાટા પદાર્થો, અડદ, તલ, દ્ર-
વપદાર્થ, દહી, દિવસની નિદ્રા, ટાઢ,
અડું બેસી રહેવું, દિવસના ત્રણ ભાગમાં
પેહેલો ભાગ, રાત્રિના ત્રણ ભાગમાં પે-
હેલો ભાગ, ભોજન કર્યા પછી તુરતનો
સમય અને વસંતઋતુ એએ શરીરમાં
કફનો પ્રકાપ થવાનાં કારણો છે.

એક રોગ બીજા રોગનું થતું
નિદાન.

નનુ સર્વેષાં રોગાણાં નિદાનં દુષ્ટા દોષા
एव किमन्यद्व्यस्तीति संशये नरक आह ।
નિદાનાર્થકરો રોગો રોગસ્યાપ્યુપ-
લક્ષ્યતે ।

इति रोगस्य निदानार्थकरः रोगोऽपि
उपलक्ष्यते दृश्यते । अत्र दृष्टान्तमाह ।

રક્તપિત્તં જ્વરાત્તામ્બ્યાં આસચ્ચાપ્યુ-
પજાયતે ॥ સ્ત્રીહામિષ્ટદ્ધરા જઠરં જઠરા-
ત્તોષા एव च । अर्शोभ्यो जाठरं दुःखं
गुल्मश्चाप्युपजायते ॥ મતિસ્પાવાદયો
કાસઃ કાસાત્સંજાયતે હ્રયઃ ॥

अन्ये स्वाहुर्मधुकोशे । रोगस्य रोगश्चे-
न्निदानं तदा निदानमित्येवोच्येत । तद्विहाय
निदानार्थकर इति वचनमेतद्वोचयति ।
रोगस्य रोगो निदानार्थकरः । निदानकार्य-
करणे सहायः । ननु निदानं तु रक्तपित्ता-
दीन् कतिचिद्रोगान् प्रतिज्वरादेरेव हेतुरिति
सिद्धान्तः । प्रथमस्य रोगस्य ज्वरादेर्यो दुष्टो
दोषो हेतुः स एव पश्चाद्भावितो रक्तपित्ता-
देरपि रोगस्य हेतुः ।

सर्वेषामेव रोगाणां निदानं कुपिता
मलाः ।

इति नियमात् । तत्र । तत्रा रक्तपित्ता-
देरुपद्रवलक्षण एव योगेन रोगत्वविधातः
स्यात्ततः सर्वेषामिति वचनं सामान्यम् । नि-
दानार्थकर इति विशेषवचनात् ।

“દુષ્ટ યએલા દોષોજ સધળા રો-
ગોનું નિદાન છે કે બીજું પણ કંઈ નિ-
દાન છે?” એવો સંશય પડતાં તેનું સ-
માધાન કરવાને વાસ્તે અરકે કહ્યું છે કે,
“એક રોગ પણ બીજા રોગના નિદા-
નનું કામ કરનાર થાય છે. જેમકે ૧/૧-
૨થી રક્તપિત્ત થાય છે અને ૧/૨થી
તરફ રક્તપિત્તથી આસ થાય છે, ૧/૨
વધવાથી ૧/૪રોગ થાય છે અને ૧/૪-
રના રોગથી સોજા થાય છે, અરકથી
પેટનું દુઃખ તથા ગુલ્મ થાય છે અને
સળીખમથી ઉધરસ તથા ઉધરસથી
હાય થાય છે.”

બીજાએતો મધુદ્રવ નામના ગ્રં-
થમાં કહ્યું છે કે, “જે એક રોગ બીજા
રોગનું નિદાન થતો હોય તેો ‘એક રોગ’

સંગૃહ્યન્તે । દિનસ્ય ત્રિષા વિમલસ્ય । एवं
રજનેશ્ચ । यस्य पुनरुक्तिलेन तेन वातस्या-
तिदुष्टिर्बोद्धव्या ।

નાનવી, મકાઈ, વટાણા, ચણા, સામો,
મગ, તુવરની દાળ, ચોળા, મકે, કસું-
બાનાં ખીજ, મસૂર, ઠાંદરા, તીખા પ-
દાર્યો, કડવા પદાર્યો, તુરા પદાર્યો, ચંડા
પદાર્યો, રૂક્ષ પદાર્યો, હલકા પદાર્યો, ચોડું
ભોજન, ઝાડું અથવા સમય વગરનું
ભોજન, ઉપવાસ, પેહેલાનું અછર્ણ છતાં
ભોજન, પેહેલાનું જમણું અત્યંત છર્ણ
થવા પછી ભોજન, ઘણું પરિશ્રમ, ખાડા
આદિનું ઉલ્લંઘન, હાથવતે પાણીમાં ત-
રવું, ઝાડ વગેરેનું ઉપર પડવું, યગથી
ઘણું પંથ કરવો, લાકડી વગેરેનો માર,
જાયા સ્થલમાંથી પડવું, ધાતુઓનો કાપ,
રાતનો ઉઝગરો, ચોક આદિથી ઘેરાવું,
અત્યંત નૈદ્રુત, વાયુ વિષા મૂત્ર, આંસુ,
હીંક, ઝોડકાર ઉલટી વીર્ય જીખ તરશ
ઉચ્છ્વાસ તથા નિદ્રા એઓના વેગનું
રોકવું, અત્યંત વમન, અત્યંત રેચ, લો-
હીનું અત્યંત ઝરવું તથા વધારે કાહા-
ડવું, રોગનેલીધે માંસરહિતપણું, અત્યંત
કામદેવ, ચિંતા, ચોક, ભય, વર્ષાઋતુ,
શિશિરઋતુ, દિવસનો ત્રીજો ભાગ, રા-
ત્રિનો ત્રીજો ભાગ, વાદળાં, પૂર્વ દિશાનો
પવન અને હિમ એઓ શરીરનો વાયુ
બગડવાનાં કારણો છે.

ઉપરનાં કારણોમાં જે જે કારણની
પુનરુક્તિ છે તે તે કારણથી વાયુનો અ-
ત્યંત પ્રકોપ થાય છે એમ સમજવું.

પિત્તનો પ્રકોપ થવાનાં કારણો.
કટુમ્લોષ્ણવિદાહિતીક્ષ્ણલવણક્રોધો-
પવાંસાતપક્ષીસંભોગતૃપાશ્લુધાભિહન-
વ્યાયામમથાદિभिः । भुक्तेऽजीर्यति भो-
जने च शरदि ग्रीष्मे तथा प्राणिनां
मध्याह्ने च तयार्धरात्रसमये पित्तप्रकोपो
भवेत् ॥

[વિદાહિલ્લગ્નમ્ ।]

વિદાહિદ્રવ્યમુદ્ગારમ્લં કુર્યાત્તયા ત-
પામ્ । હૃદિ દાહં ચ જનયેત્પાકં ગચ્છતિ
તથિરાત્ ॥

[अन्यच्च ।]

માપૈસ્તિલૈઃ કુલત્યૈશ્ચ મત્સ્યૈર્મેષામિ-
વેષે જ । ગબ્ધેન દધિતક્રેણ નૃણાં પિત્તં
પ્રકુપ્યતિ ॥

તીખા પદાર્યો, ખાટા પદાર્યો, ગરમ
પદાર્યો, વિદાહી પદાર્યો, તીક્ષ્ણ પદાર્યો,
ખારા પદાર્યો, ક્રોધ, ઉપવાસ, તડકો,
સીનો સંભોગ, તરશ મારવી, જીખ મા-
રવી, કસરત, મથ આદિ, અછર્ણમાં
ભોજન, શરદ ઋતુ, ગ્રીષ્મ ઋતુ, મ-
ધ્યાહ્ન, અને અર્ધરાત્રિનો સમય એઓ
શરીરમાં પિત્તનો પ્રકોપ થવાનાં કાર-
ણો છે.

જે પદાર્થ ખાધા પછી ઘણી વારે પાક
ખાટા ઝોડકાર આણે, તરશ લગાડે અને
દૃઢ્યમાં બગતરા કરે તે વિદાહી પદાર્થ
હેતુવાય છે.

અડદ, તલ, કળથી, માજીનાં, પેટાં
માંસ, ગાયનું દહી અને ગાયની છાશ

એએથી માણસોના પિત્તનો પ્રકાપ થાય છે.

કફનો પ્રકાપ થવાનાં કારણો.

ગુરુપદુમધુરામ્લક્ષિગ્ધમાપૈસ્તિલૈશ્વ
દ્રવદધિદિનનિદ્રાશીતનિશ્ચેષ્ટાભિઃ । પ્ર-
થમદિવસભાગે રાત્રિભાગેઽપિ ચાદ્યે ય-
વતિ હિ કફકોપો મુક્તમાત્રે વસન્તે ॥

પ્રથમદિવસભાગે ત્રિયા વિમક્તસ્ય દિવ-
સસ્ય પ્રથમભાગે । एवं રાત્રેઆયમભાગે ।

ભારે પદાર્થો, ખારા પદાર્થો, મધુર
પદાર્થો, ખાટા પદાર્થો, અડધ, તણ, ફ-
વપદાર્થ, દહી, દિવસની નિદ્રા, ટાઢ,
ઝાડું જેવી રહેવું, દિવસના ત્રણ ભાગમાં
પેહેલો ભાગ, રાત્રિના ત્રણ ભાગમાં પે-
હેલો ભાગ, ભોજન કર્યા પછી તુરતનો
સમય અને વસંતઋતુ એએ શરીરમાં
કફનો પ્રકાપ થવાનાં કારણો છે.

એક રોગ બીજ રોગનું થતું
નિદાન.

નનુ સર્વેષાં રોગાણાં નિદાનં દુષ્ટા દોષા
एव किमन्यदप्यस्तीति संशये चरक आह ।
નિદાનાર્થકરો રોગો રોગસ્યાપ્યુપ-
લક્ષ્યતે ।

इति रोगस्य निदानार्थकरः रोगोऽपि
उपलक्ष्यते दृश्यते । अत्र दृष्टान्तमाह ।

રક્તપિત્તં જ્વરાત્તાપ્યાં શ્વાસશ્વાપ્-
પનાયતે ॥ ઘ્રીહાભિવૃદ્ધા જડરં જટરા-
ન્નોફ એવ ચ । અર્શોઽપ્યો જાઠરં દુઃસં-
ગુલ્મશ્વાપ્પુપનાયતે ॥ પ્રતિઝ્યાપાદયો
કાસઃ કાસાત્સંજાયતે હયઃ ॥

अन्ये त्वाहुर्मधुकोशे । रोगस्य रोगश्चे-
न्निदानं तदा निदानमित्येवोच्येत । तद्विहाय
निदानार्थकर इति वचनमेतद्वोधयति ।
रोगस्य रोगो निदानार्थकरः । निदानकार्य-
करणे सहायः । ननु निदानं तु रक्तपित्ता-
दीन् कतिचिद्रोगान् प्रतिज्वरादेरेव हेतुरिति
सिद्धान्तः । प्रथमस्य रोगस्य ज्वरादेर्यो दुष्टो
दोषो हेतुः स एव पश्चाद्भाविनो रक्तपित्ता-
देरपि रोगस्य हेतुः ।

सर्वेषामेव रोगाणां निदानं कृपिता
मलाः ।

इति नियमात् । तत्र । तदा रक्तपित्ता-
देरुपद्रवलक्षण एव योगेन रोगत्वविषयतः
स्यात्ततः सर्वेषामिति वचनं सामान्यम् । नि-
दानार्थकर इति विशेषवचनात् ।

“દુષ્ટ થએલા દોષોજ સધળા રો-
ગોનું નિદાન છે કે બીજું પણ કાંઈ નિ-
દાન છે ?” એવો સંશય પડતાં તેનું સ-
માધાન કરવાને વાસ્તે ચરકે કહ્યું છે કે,
“એક રોગ પણ બીજા રોગના નિદા-
નનું કામ કરનાર થાય છે, જેમકે જ્વ-
રથી રક્તપિત્ત થાય છે અને જ્વરથી
તથા રક્તપિત્તથી શ્વાસ થાય છે, ખરણ
વધવાથી બદરોગ થાય છે અને બદ-
રના રોગથી સોજો થાય છે, અરગથી
પેટનું દુઃખ તથા ગુલ્મ થાય છે અને
સળીખમથી ઉધરચ તથા ઉધરસથી
સય થાય છે.”

બીજાએએ તો મધુકોશ નામના ગ્રં-
થમાં કહ્યું છે કે, “એ એક રોગ બીજા
રોગનું નિદાન થતો હોય તો ‘એક રોગ

બીજા રોગનું નિદાન થાય' એમજ કે-
હેવું એકઝે પણ તેમ નહીં કેહેતાં 'નિ-
દાનનું કામ કરનાર થાય છે' એમ કહ્યું
છે તે ઉપરથી સમભય છે કે 'નિદાનને
પોતાનું કામ કરવામાં રોગ સહાય થાય
છે પણ પોતે નિદાનરૂપ થતો નથી.'
જ્વરથી રક્તપિત્ત વગેરે રોગો ઉત્પન્ન
થાય છે ત્યાં જે જ્વરનું નિદાન હોય છે
તેજ રક્તપિત્ત વગેરેનું નિદાન થાય છે
એવો સિદ્ધાંત છે. કુદ્ધ થએલો જે દોષ
પ્રથમ ઉત્પન્ન થએલા જ્વર આદિનું
નિદાન હોય છે તેજ દોષ, પછી ઉત્પન્ન
થનારા રક્તપિત્ત આદિનું નિદાન થાય
છે. કારણ કે પ્રકાપ પામેલા દોષોજ સ-
ધળા રોગોનું નિદાન છે એવો નિયમ છે.'

પણ એજોનું કેહેલું અયોગ્ય છે. કા-
રણ કે જે જ્વરનું નિદાન છે તેજ જે
રક્તપિત્ત વગેરેનું નિદાન થતું હોય તો
રક્તપિત્ત વગેરેને ઉપદ્રવનાં લક્ષણોજ
લાગુ પડનાથી તેજોનું રોગપણું ખંડિત
થઈ જાય છે એટલામાટે પ્રકાપ પા-
મેલા દોષોજ સર્વ રોગોનું નિદાન છે'
એ વચનને સામાન્ય ગણીને 'એક રોગ
પણ બીજા રોગના નિદાનનું કામ કર-
નાર થાય છે' એ વચનને વિશેષ વચન
ગણી 'નિદાનનું કામ કરનાર' એટલે નિ-
દાનજ થાય છે એવો અર્થ માનવો
યોગ્ય છે.

એક રોગના નિદાનરૂપ થએલા

બીજા રોગનો વિચિત્રતા.

કાચિદિ રોગો રોગસ્ય દેહુર્જતા પ્ર-
શમ્યતિ ।

યથા જ્વરો રક્તપિત્તમુત્પાદ્ય સ્વયં પ્રશા-
મ્યતિ । નનુ ચોદોષોદ્રેકેણ જ્વરો રક્તપિત્તમુ-
ત્પાદિતવાંસ્તસ્મિન્ સતિ સ તુ જ્વરઃ કથં
શામ્યતિ । તત્ર વ્યાપિસ્વમાવ એવ કારણ-
મિતિ ન દોષઃ ।

ન પ્રશામ્યતિ ચાપ્યમ્નો હેતુર્થ કુરુ-
ત્વેડપિ ચ ॥

અમ્નો હેતુર્થમપિ કુરુતે સ્વયં ચ ન પ્ર-
શામ્યતિ । યથા પ્રતિશ્ચાય કાસં કરોતિ
સ્વયં ચ ન પ્રશામ્યતિ । તપાદોઃ જઠરગુલ્મૌ
કરોતિ સ્વયં ચ ન નિર્વર્તત્ત્વમ્ ।

ચરક કેહે છે કે, "કાઈ રોગ બીજા
રોગના નિદાનરૂપ થઈને પોતે સાંત થઈ
જાય છે." જેમ કે જ્વર રક્તપિત્તને ઉ-
ત્પન્ન કરીને પોતે સાંત થઈ જાય છે.

શંકા—કેવળા ધણા વધારાને લીધે જે
રક્તપિત્તને ઉત્પન્ન કર્યું તે રક્તપિત્ત
હયાત છતાં જ્વરની શાંતિ કેમ થવી
એકઝે.

સમાધાન—આવા વિષયમાં 'રોગનો
એવો સ્વભાવજ છે' એમ માનવું એટલે
કરો દોષ આવશે નહીં.

વળી ચરક કેહે છે કે, "કાઈ રોગ
બીજા રોગને ઉત્પન્ન કરે છે અને ઉ-
ત્પન્ન કરીને પોતે સાંત પણ થતો નથી"
જેમકે સળીખમ ઉધરસને ઉત્પન્ન કરે
છે અને ઉત્પન્ન કરીને પોતે સાંત થતો
નથી તેમજ અરક્ષ બહરના રોગને તથા
સુલ્ભને ઉત્પન્ન કરે છે અને પોતે માં
થતો નથી.

વધેલા અથવા ક્ષીણ થએલા દોષ,
ધાતુ અને મળોની ચિકિત્સા.

અત્યન્તકૃત્તિસતાવેતૌ સદા સ્પૂલકૃષ્ણૌ
નરૌ । શ્રેષ્ઠો મધ્યશરીરસ્તુ સ્પૂલઃ ક્ષીણો
ન પૂજિતઃ ॥ કર્પયેદ્વંહયેચાપિ સદા
સ્પૂલકૃષ્ણૌ નરૌ । રસણં ચાપિ મધ્યસ્ય
કુર્વાત કુશલો ભિષક્ ॥

[અન્યથા ।]

ક્ષપયેદ્વંહયેચાપિ દોષધાતુમલાન્ ભિ-
ષક્ । નરો રોગાન્વિતો યાવદ્રોગેણ
રહિતો ભવેત્ ॥

ક્ષપયેદિતિ પ્રવૃદ્ધાન્દોષધાતુમલાન્સત્તૈ-
વ્યહેતુભિરૌપધાત્ત્રવિહારૈર્હાસયિત્વા સમીકુ-
ર્યાત્ । વંહયેત્ । ક્ષીણાન્ દોષાદીસ્તત્તદ્વ-
દ્વિહેતુભિરૌપધાત્ત્રવિહારૈર્વધયિત્વા સમી-
કુર્યાત્ ।

અસ્વસ્થો યેન વિધિના સ્વસ્થો બ-
વતિ માનવઃ । તમેવ કારયેદ્વૈયો યતઃ
સ્વાસ્થ્યં સદેખ્સિતમ્ ॥

સુશ્રુત કહે છે કે, “સર્વદા જાડા મા-
ણસ પણ બહુ ખરાબ ■ અને કુબળો
માણસ પણ બહુ ખરાબ છે. મધ્યમ
શરીરવાળો માણસ શ્રેષ્ઠ છે. જાડા પણ
સારો નથી અને કુબળો પણ સારો
નથી. સર્વદા સમજી વેંચે જાડા માણ-
સના શરીરમાં કર્પણ ક્રિયા કરવી, કુ-
બળા માણસના શરીરમાં ખૂંહણ ક્રિયા
કરવી અને મધ્યમ શરીરવાળા માણ-
સને એમને એમ રાખવો.”
વળી કહ્યું છે કે, “શીંગી માણસ જ્યાં-

સુધી રોગમુક્ત થાય ત્યાંસુધી વેંચે દો-
ષોનું, ધાતુઓનું અને મળોનું કર્પણ
કરવું અને ખૂંહણ કરવું.” કર્પણ કરવું
એટલે અત્યંત વૃદ્ધિ પામેલા દોષોને, ધા-
તુઓને અને મળોને ક્ષીણ કરે એવાં
ઔષધોથી, અત્રોથી તથા વિહારોથી
ક્ષીણ કરીને સમ કરવા. ખૂંહણ કરવું
એટલે ક્ષીણ થએલા દોષ વગેરેને વૃદ્ધિ
આપે એવાં ઔષધોથી, અત્રોથી તથા
વિહારોથી વધારીને સમ કરવા. અ-
સ્વસ્થ માણસ ને વિધિથી સ્વસ્થ થાય
તેજ વિધિ વેંચે કરવો. કારણ કે સર્વદા
સર્વને સ્વસ્થપણની જ ઇચ્છા હોય છે.

સ્વસ્થનું લક્ષણ.

સમદોષઃ સમામિશ્ર સમધાતુમલક્રિ-
યઃ । પ્રસન્નાત્મેન્દ્રિયમનાઃ સ્વસ્થ इत्य-
ભિधीयते ॥

સમક્રિયઃ શરીરાનુલ્પકર્મો-
શરીરમ્ ।

તન્નાન્તરેઽપિ ।

વિષ્ણુત્રાસિલદોષધાતુસમતાકા-
હાન્નપાને રુચિર્મુક્તં ઝીર્યતિ પુષ્ટયે પરિ-
ણતિઃ સ્વપ્નાવચોર્ષો મુતમ્ । શૂદ્ધીતે વિ-
પયાન્યથા સમ્યુચિતાન્ હર્ષાં મનો નિર્મલં
સ્વસ્થસ્યાભિહિતં ચતુર્દશયિષં જન્તોરિ-
દં લક્ષણમ્ ॥

રુચિઃ શરીરકાન્તિઃ । નન્વહર્નિશં મુક્ત-
વત્સુ દોષાણાં વૃદ્ધેઃ કયં સમદોષતા । ઉ-
ચ્ચતે । અહોરાત્રપ્રયમમાગાદિપુ તત્તદોષવૃદ્ધેઃ
સ્વસ્થવૃત્તોક્તવિધિભિરુપશમાત્સમદોષતેતિ ન
દોષઃ ।

કિંચ ।

યત્સમર્થ દિ દોષાણાં ચિપગ્નિરવ-
ધાર્યતે । ન તત્સાસ્થ્યવિના વક્તું શક્ષ્ય-
મન્યેન હેતુના ॥

તેન સમદોષસ્થયોર્લક્ષણમ્બોધ્યોન્યાયેષાં ।
સ્થાયઃ સમદોષઃ ।

જે માણસના દોષ, અગ્નિ, મળ
અને ધાતુઓ સમ દોષ; શરીરથી જેવાં
જોડાએ તેવાં કામો થતાં હોય અને શ-
રીર ઉદ્વિશે તથા મન પ્રસન્ન રહેતાં
હોય તે માણસ સ્વસ્થ કહેવાય છે.

બીજા કથમાં પણ કહ્યું છે કે, “વિ-
ધાની સમતા, મૂત્રની સમતા, સધળા
દોષોની સમતા, સધળા ધાતુઓની સ-
મતા, અમની પ્રગ્ન, બળની પ્રગ્ન,
શરીરની કંતિ, આપેલાતું પચવું, અ-
નનો પુષ્ટિ આપે એવો પરિણામ થવો,
સુખથી સુવું, સુખથી બગવું, યોગ્ય
વિષયોનું યથાર્થ રીતે ગ્રહણ થવું, હર્ષ
અને મતની નિર્ભયતા એ ચૌદ લક્ષણો
જ્યાં હોય તેને સ્વસ્થ સમજવો.”

શંકા-સર્વદા માણસોને દિવસોના,
રાત્રિના, ઋતુઓના અને ભોજનના સં-
બંધ દોષાથી દોષો વધ્યાબ કરે છે માટે
દોષોની સમતા કેમ થાય.

સમાધાન.-દિવસ, રાત્રિ, ઋતુ તથા
ભોજન એઓના પ્રથમ ભાગ પગેરેમાં
તે તે દોષોની જે વૃદ્ધિ થાય છે તેને
સ્વસ્થ રહેવાના આચરણમાં કહેલા પ્ર-
કારોથી ઉપસામ કરવામાં આવે તો દો-
ષોની સમતા થાય છે માટે કથો ખાત્ર નથી.

- બળી પણ કહ્યું છે કે, “જોને વેધે

દોષોની સમતા ધારે છે તે સમતા સ્વ-
સ્થપણાવિના બીજા કાંઈ હેતુથી કહી
શકાય એમ નથી.” આ ઉપરથી સિદ્ધ
થાય છે કે, ‘સમદોષના લક્ષણને લઈને
સ્વસ્થપણું પ્રાપ્ત થાય છે અને સ્વસ્થના
લક્ષણને લઈને સમદોષપણું પ્રાપ્ત થાય
છે માટે જે સ્વસ્થ હોય તે સમદોષ કે-
હેવાય અને જે સમદોષ હોય તે સ્વસ્થ
કહેવાય.’

દોષોની, ધાતુઓની અને મ-
ળોની વૃદ્ધિનાં નિદાનો.

‘તત્ત્વકૃદિકરાહારવિહારાતિનિવેષણા-
ત્ । દોષધાતુમલાનાં દિ ષ્ટદિક્ત્તા
ચિપગ્નૈઃ ॥

દોષોની, ધાતુઓની અને મળોની
વૃદ્ધિ કરનારા આહાર વિહારોનું અત્યંત
સેવન કરવાથી દોષોની, ધાતુઓની
અને મળોની વૃદ્ધિ થાય એમ જ્ઞાતમ
વૈદ્યોએ કહ્યું છે.

અત્યંત વૃદ્ધિ પામેલા દોષો-
દિક્ત્તો લક્ષણો.

વાતે દૃઢે ખલેક્ષાર્થે વાયુર્ણ ચૌ-
જકામિતા । ચાદં મર્લં વર્લં ચાલ્પં ગાત્ર-
સ્ફૂર્તિર્વિનિદ્રતા ॥ વિષ્ણુવ્રજેન્નગાત્રાણાં
પીતલં લીળમિન્દ્રિયમ્ । શીનેન્જાતાપમૂ-
ર્ચાઃ સ્થુઃ પિત્તે રુદ્ધેડ્વપ્તમૂત્રતા ॥ વિ-
દાદિ શૌલ્યં શીતલં ગૌરવં ચાતિદિ-
દ્રતા । સન્વિર્દયિત્યપ્તલેદો મુલસેનઃ
કફેડપિક્તે ॥ રમે દૃઢેડ્વવિદેહો લાય-
તે ચાત્રગૌરવમ્ । ત્વાલામસેકશ્ચાર્દિશ્ચ
મૂર્ચા સાદો ધ્રમઃ કફઃ ॥ મટદં રાધિ-

રં કુર્યાદ્વાત્રમારક્તકર્ણકમ્ । લોચનં ચ
તથા રક્તં શિરાઃ પૂરયતેऽપિ ચ ॥

અન્યચ ।

રક્તં તુ કરુતે વૃદ્ધં વિસર્પણીહવિદ્ર-
ધીન્ । કુપ્તં વાતાસ્રકં ગુલ્મં શિરાપૂર્ણ-
સ્ત્રકામલે ॥ ગાત્રાણાં ગૌરવં નિદ્રા મદો
દાહશ્ચ જાયતે । અદ્રાઘિસાદસંપોહરક્ત-
ત્વદ્નેષમૂષ્ણતાઃ ॥ ગુદયેદ્રાસ્ય પાકાર્શ્વઃ
પિઠકા મશકાસ્તથા । હન્દ્રહસ્તાન્નમર્દા-
સગદરાસ્તાપઃ કરાદ્વિપુ ॥ શમયેદ્રક્તહ-
ઙ્ગુત્થાન્ રક્તસ્રુતિચિરેચનૈઃ । માંસં વૃ-
દ્ધં તુ ગળ્ઘૌષ્ઠિફણપસ્થોરુઘાહુપુ ॥ જ-
હ્વયોઃ કુરુતે વૃદ્ધિઃ તથા ગાત્રસ્ય ગૌરવ-
સ્ । ઉદરે પાર્શ્વયોર્વૃદ્ધિઃ કાસઞ્ચાસા-
દયસ્તથા ॥ દૌર્ગમ્ધ્યં લિગ્ધતા ગાત્રે
મેદોવૃદ્ધૌ ભવેદિતિ ॥

અન્યચ ।

મવૃદ્ધં કરુતે મેદઃ શ્રમમલ્પેઽપિ ચે-
ષ્ટિતે ॥ વૃદ્ધસ્વેદગલગળ્ઘૌષ્ઠરોગમેહાદિ-
જન્મ ચ ॥ શ્વાર્સં સ્ફિગ્નઝરગ્રીવાસ્ત-
નાનાં લમ્બનં તથા ॥ વૃદ્ધાન્વસ્યીનિ
કુર્ષન્તિ અત્પીન્યન્યાનિ ચાસ્થિપુ ॥
આચરન્તિ તથા દન્તાન્ વિકટાન્મહત-
સ્તથા । મજ્જાવૃદ્ધઃ સમસ્તાન્નેત્રગૌરવ-
માચરેત્ ॥ શુક્રાશ્મરી શુક્રવૃદ્ધૌ શુક્ર-
સ્યાતિપ્રવર્તનમ્ । મલમ્વૃદ્ધાવાયોપો જા-
યતે જઠરે વ્યથા ॥ મૂત્રે વૃદ્ધે મુદુર્મૂત્ર-
માધ્માનં વસ્તિવેદના । સ્વેદે વૃદ્ધે તુ
દૌર્ગમ્ધ્યં ત્વચિઃ કણ્ઠશ્ચ જાયતે ॥ આ-
ત્તવાતિપ્રવૃત્તિઃ સ્વાર્દગ્મિન્ધ્યં ચાત્તે ચ-
વેત્ । અદ્રમર્દશ્ચ જાયેત લિદ્રં સ્યાદાત્ત-

વેઽધિકે ॥ સ્તનયોરતિપીનતં શીરસ્તા-
ચો મુદુર્મુહુઃ । તોદશ્ચ તત્ર ભવતિ સ્ત-
ન્યાધિક્યસ્ય લસનમ્ ॥ ઉદરાદિ મદ-
દિસ્તુ વૃદ્ધે ગર્ભેઽભિજાયતે । સ્વેદશ્ચ ગ-
ર્ભવત્સાઃ સ્યાત્મસવે વ્યસનં મહત્ ॥

વાયુ અત્યંત વૃદ્ધિ પામ્યો હોય તો
શરીરમાં દુખળાપણું થાય છે, કઠોરપણું
થાય છે, ગરમીની ધમ્મણ થાય છે, બળ
ઘટો થાય છે, બળ થોડું થાય છે, ગા-
ત્રમાં ફરકવું થાય છે અને નિદ્રા આ-
વતી નથી.

પિત્ત અત્યંત વૃદ્ધિ પામ્યુ હોય તો
વિષામાં, મૂત્રમાં, નેત્રમાં તથા ગાત્રમાં
પીળાપણું થાય છે, ઇંદ્રિયો ક્ષીણ થાય
છે, ચંડીની ધમ્મણ થાય છે, તાપ થાય
છે, મૂર્છા આવે છે અને મૂત્ર અદૃશ્ય થઈ
જાય છે.

કફ અત્યંત વધ્યો હોય તો વિષા
વગેરેમાં ઘોળાપણું થાય છે, શીતપણું
થાય છે, શરીરમાં ભારેપણું થાય છે,
નિદ્રા બહુ આવે છે, સાંધાઓ શિથિલ
થાય છે, ખળખળાટ થાય છે, અને મો-
ઢાકામાં પાણી આપ્યા કરે છે..

રસ અત્યંત વધ્યો હોય તો અન્ન ઉ-
પર દ્રેષ થાય છે, ગાત્રમાં ભારેપણું થાય
છે, લાર ઝર્યા કરે છે, ઉલટી થાય છે,
મૂર્છા થાય છે શરીરમાં પીડા થાય
છે, શ્રમ થાય છે, અને કફ થાય છે.

શ્પિર અત્યંત વધ્યું હોય તો શરીર
સાતું થઈ જાય છે, નેત્ર સાતાં થઈ જાય
છે અને નસો ભરપૂર થઈ જાય છે.

બીજું પણ કહ્યું છે કે, રૂધિર અત્યંત વધ્યું હોય તો રતવા, જરણ, અંદરનું ગુમકું, દોઢ, વાતરકવ, ગુદમ, નસોનું ભરપૂરપણું, કમળો, ગાતનું ભારેપણું, નિદ્રા, મદ, દાહ, ખીલ, અગ્નિનું મંદ-પણું, મોહ, આમલીમાં રતાય, મૂત્રમાં રતાય, ગુદનું પાકવું, લિંગનું પાકવું, મોઢોડાનું પાકવું, અરણ, ફોઢલીઓ, મથ, જાદરી, અંગમાં ત્રોડ, પ્રદર, હાથમાં તાપ અને પગમાં તાપ થાય છે. લોહીના વધવાથી જ રોગો ઉત્પન્ન થયા હોય તેઓને લોહી કાઢાવી કાઢાડવાથી અને રેચ દેવાથી શાંત કરવા.

માંસ અત્યંત વધ્યું હોય તો માલ, દોઢ, ફીચ, ઉપરચ, સાયળ, ખાહુ, તથા પીંડીઓ વધે છે અને ગાતમાં ભારેપણું થાય છે.

મેદ અત્યંત વધ્યું હોય તો પેટ તથા પદમાં વધે છે, ઉધરસ તથા શ્વાસ વધે થાય છે, કુર્ચપણું થાય છે અને શરીરમાં ત્રિજ્વરપણું થાય છે. વળી પણ કહ્યું છે કે, મેદ અત્યંત વધ્યું હોય તો થોડીક હરફર કરતાં પણ પરિશ્રમ થાય છે, તરણ બહુ લાગે છે, પસીનો બહુ આવે છે, ગળાના ગાલના તથા હોઠના રોગ થાય છે, પ્રમેહ આદિ પણ ઉત્પન્ન થાય છે, શ્વાસ થાય છે, અને ફીંગો પેટ ડોક તથા રતન લાંબાં થઈ જાય છે.

હાડકાં અત્યંત વધ્યાં હોય તો હાડકાંઓમાં બીજાં હાડકાં ઉત્પન્ન થાય છે અને ઘાંત વિકટ તથા મોટા થાય છે.

મજ્જા અત્યંત વધેલ હોય તો સર્વ અંગોમાં નેત્રોમાં ભારેપણું થાય છે.

વીર્ય અત્યંત વધ્યું હોય તો દુઃકા-શ્મરી નામનો પથરીનો રોગ થાય છે અને વીર્યની બહુ પ્રવૃત્તિ થાય છે.

નળ અત્યંત વધેલ હોય તો પેટ ચડી આવે છે અને પેટમાં પીડા થાય છે.

મૂત્ર અત્યંત વધ્યું હોય તો વારંવાર મુતરનું પડે છે, પેડુ ચડી આવે છે અને મૂત્રાશયમાં વેદના થાય છે.

પસીનો અત્યંત વધ્યો હોય તો કુર્ચપણું થાય છે અને આમલીમાં ચળ આવે છે.

સીંચોનું રજ અત્યંત વધ્યું હોય તો રજની બહુ પ્રવૃત્તિ થાય છે, રજમાં કુર્ચપણું થાય છે અને અંગોમાં ત્રોડ થાય છે.

સીંચોનું ધાવણ અત્યંત વધ્યું હોય તો સ્તન બહુ પુષ્ટ થાય છે, વારંવાર દૂધ ઝસા કરે છે અને સ્તનમાં પીડા થાય છે.

ગર્ભવાળી સ્ત્રીનો ગર્ભ અત્યંત વધ્યો હોય તો પેટ આદિ અંગો વધે છે, પસીનો બહુ આવે છે અને પ્રસવના સમયમાં ભારે દુઃખ થાય છે.

અત્યંત વધેલા દોષો, ધાતુઓ અને અંગો ઓછા કરવાની રીત.

અષાતિવૃદ્ધાનાં દોષાણાં ધાતુનાં મલ્લનાં ચ હાસનગાહ ।

તત્ત્વદ્વાસકરણહારવિહારપરિવેષણાદ ।
દોષશાત્પચ્ચનાં દિ રસો નિગદિતો

નૃણામ્ ॥ પૂર્વઃ પૂર્વોઽતિવૃદ્ધતાદ્વદ્યેદિ
પરં પરમ્ । તસ્માદતિવૃદ્ધાનાં ધાતુનાં
હસનં હિતમ્ ॥

દોષોને, ધાતુઓને અને મળોને
ઓછા કરનારા આહાર વિહારોનું સારી
રીતે સેવન કરવાથી મનુષ્યોના દોષો,
ધાતુઓ અને મળો ઓછા થાય છે.
એઓમાં દોષો અત્યંત વધીને ધાતુ-
ઓને વધારે છે અને ધાતુઓ અત્યંત
વધીને મળોને વધારે છે એટલામાટે અ-
ત્યંત વધેલા ધાતુઓને ઓછા કરનાં એ
હિતકારી છે.

દોષોનો, ધાતુઓનો તથા મળોનો
ક્ષય થવાનાં નિદાનો.

અસાત્મ્યાન્નં સદા ક્રોધશોકચિન્તા-
ભયશ્રમૈઃ । અતિવ્યવાયાનશનાત્યર્થસં-
જોધનૈરપિ ॥ વેગાનાં પારણાશ્ચાપિ સાહ-
સાદભિયાતતઃ । દોષાણામથ ધાતુનાં
મલાનાં ચ ભવેત્ ક્ષયઃ ॥

વિરૂદ્ધ પ્રકૃતિવાળાં અતો, સર્વેશ ક્રોધ,
શોક, ચિન્તા, ભય, શ્રમ, અતિગૈથુન,
ઉપવાસ, અત્યંત રેવ્ય આદિ, દંત આ-
દિના વેગોને રોકવા, સાહસ અને પ્ર-
હાર આદિ અભિધાત, એઓથી દોષોનો
ધાતુઓનો તથા મળોને ક્ષય થાય છે.
ક્ષીણ થએલા દોષાદિકનાં લક્ષણો.

વાતક્ષયેઽત્પચેદ્દત્તં મન્દવાક્યં વિસં-
જ્ઞતા । પિત્તક્ષયેઽધિકઃ શ્લેષ્મા વદ્ધિમા-
ન્યં પ્રમાણયઃ ॥ સન્યયઃ શિથિલા મૂ-
ર્ચા રૌદ્ર્યં દાહઃ કફક્ષયે । હૃત્પીઠા ક-

ળશોપૌ ચ તક્ષુન્યા તદ્વરસક્ષયે ॥
શિરાઃ શ્લથા હિમા મૂર્ચ્ચા તક્ષ્પારુષ્યં
ક્ષયેઽમૃજઃ । ગળ્દૌષ્ટકન્ધરાસ્કન્ધવશો-
જવરસન્ધિષુ ॥ ઉપસ્થપાદપિંડીષુ શુ-
ષ્કતા ગાત્રરુક્ષતા । તોદો ધમન્યઃ શિ-
થિલા ભવેયુર્માસસંક્ષયે ॥ ઘ્રીહાભિવૃ-
દ્ધિઃ સન્ધીનાં શૂન્યતા તનુરુક્ષતા ।
માર્ચના ક્ષિગ્ધમાસસ્ય લિંગં સ્યાન્મેદસઃ
ક્ષયે ॥ અસ્થિશૂલં તનૌ રૌદ્ર્યં નલદ-
ન્તત્રુવિસ્તથા । અસ્થિક્ષયે લિંગમેતદ્વૈધૈઃ
સર્વેરુદાહતમ્ ॥ શુક્રાલ્પત્વં પર્વમેદસ્તો-
દઃ શૂન્યત્તમસ્થિનિ । લિંગાન્યેતાનિ
જાયન્તે નરાણાં મજ્જસંક્ષયે ॥ શુનાક્ષયે
રતેઽશક્તિર્વ્યથા શ્લેકસિ મુષ્કયોઃ ।
ચિરેણ શુક્રસેકઃ સ્યાત્સેકે રક્તાલ્પશુ-
ક્રતા ॥

વાયુ ક્ષીણ થાય ત્યારે શરીરની ચેષ્ટા
અલ્પ થાય છે, થોડું બોલી શકાય છે
અને સંસારહિતપણું થાય છે.

પિત્ત ક્ષીણ થાય ત્યારે કંદ્ર અધિક
થાય છે, અગ્નિ મંદ થાય છે અને કાંતિ-
નો ક્ષય થાય છે.

કંદ્ર ક્ષીણ થાય ત્યારે સાંધાઓ શિ-
થિલ થાય છે, ખૂર્જ આવે છે, શરીરમાં
રૂક્ષપણું થાય છે અને બળતરા થાય છે.

રસનો ક્ષય થાય ત્યારે છતીમાં પીડા
થાય છે, ગળું સુકાય છે, આમલી બેદર
મારી બળ છે અને તરશ લાગ્યા કરે છે.

રધિર ક્ષીણ થાય ત્યારે નસો શિથિલ
તથા ટાઢી થાય છે, ખૂર્જ આવે છે અને
આમલી કંઠયુ થાય છે.

માંસ ક્ષીણ થાય ત્યારે ગાલ, હેઠ, હોઠ, ખભા, છાતી, પેટ, સાંધાઓ, ઉપરથ અને પગની પીડીઓ એઓ સુકાય છે, શરીર રક્ષ થઈ જાય છે, પીડા થાય છે અને નાડીઓ ચિથિલ થઈ જાય છે.

મેદ ક્ષીણ થાય ત્યારે ખરલ વધે છે, સાંધાઓ બેહેર મારી જાય છે, શરીર રક્ષ થાય છે અને સ્નેહ ભરેલું માંસ-ખાવાની ઇચ્છા થાય છે.

હાડકાંઓ ક્ષીણ થાય ત્યારે હાડકાંઓમાં શૂન્ય નીકળે છે, શરીર રક્ષ થાય છે અને નખ તથા દાંત તુટવા લાગે છે. હાડકાં ક્ષીણ થવાનાં એ ચિન્હો. સપ્તમા વેદોએ કહેલાં છે.

ગન્ધ ક્ષીણ થાય ત્યારે વીર્યનું અલ્પપણું, સાંધાઓનું તુટવું, પીડા અને હાડકાંઓમાં શૂન્યપણું એટલાં ચિન્હો થાય છે.

વીર્યનો ક્ષય થાય ત્યારે મૈથુનમાં અશક્તિ થાય છે, સ્ત્રિગમાં તથા વૃદ્ધોમાં વ્યથા થાય છે, વીર્ય ધણી વારે રખણિત થાય છે અને વીર્ય રાતું તથા અલ્પ થઈ જાય છે.

ઓજનો ક્ષય થવાનું નિદાન.

ઓજઃ સંસીયતે કોષાચિન્તાશોક-શ્રમાદિભિઃ । રુક્ષસ્તીક્ષ્ણોષ્ણકર્દુકઃ કર્પેર્ણરપરેરપિ ॥

કાપથી, ચિંતાથી, શોકથી, શ્રમ આદિથી, રક્ષ પદાર્થોથી, તીક્ષ્ણ પદાર્થોથી, ગરમ પદાર્થોથી, તીખા પદાર્થોથી અને

ગીજી અપુ' તન્મોય હાય તો સર્વ ક્ષય થાય છે.

ઓજ ક્ષીણ થવાનાં લક્ષણો.

વિયેતિ દુર્વલોડમીક્ષ્ણં ચિન્તયેદ્ય-ચિતેન્દ્રિયઃ । દુસ્ચાયો દુર્મના રુક્ષઃ ક્ષામઃ સ્વાદોજસઃ ક્ષયે ॥

ઓજ ક્ષીણ થયું હોય તો માણસ ખલહીન થઈ જાય છે, વારંવાર ભય પામ્યા કરે છે, ચિંતા કર્યા કરે છે, ઉદ્રિયોમાં વ્યથિત થાય છે, કાંતિ રહિત થઈ જાય છે, ગનમાં કચવાયા કરે છે, રક્ષ થઈ જાય છે અને દુબળો થઈ જાય છે. વિષ્ણુ, મૂત્ર, પસીનો, રજ, ધાવણ તથા ગર્ભ એઓ ક્ષીણ થવાનાં

બુદ્ધાં બુદ્ધાં લક્ષણો.

પુરીપસ્થ ક્ષયે પાર્શ્વે હૃદયે ચ જ્વરા ભવેત્ । સશ્વન્દસ્યાનિલસ્યોર્જ્જ્વળ ગમનં કુક્ષિસંવૃત્તિઃ ॥

કુક્ષિસંવૃત્તિ. ઉદરસંકોચઃ ।

મૂત્રક્ષયેડસ્પ્રમૂત્રસં વસ્તી તોદશ જાયતે । સ્વેદનાથે સ્વચો રૌદ્ર્યં ચક્ષુષોરપિ રુક્ષતા ॥ સ્તવ્ધાથ રોમકૂપાઃ સ્યુર્લિંગ સ્વેદક્ષયે ભવેત્ । આર્તવસ્ય સ્વનામે ચામાયસ્તસ્યાલ્પતાથ વા ॥ જાયતે સ્વેદના યોર્નાં લિંગં સ્યાદાર્તવક્ષયે । અભાવઃ સ્વલ્પતા વા સ્યાત્ સ્તન્યસ્ય ભવતસ્તથા ॥ મ્લનાં પયોધરાવંતલ્લસણં સ્તન્યસંક્ષયે । અનુજ્જતો ભવેત્કૃતિર્ગર્ભ-સ્વાસ્પન્દનં તથા । ઇતિ ગર્ભક્ષયે પ્રાર્થ-લક્ષણં સમુદાહૃતમ્ ॥

નૃણામ્ ॥ પૂર્વઃ પૂર્વોદનિ નાન્દ્યમો-
પરં નાન્દ્યમો છાતીમાં બંધા થાય છે,
પ્રાણ અવાજ કરતો કરતો જાય આવે
અને પેટનો સંક્રાંત થઈ જાય છે.

મૂત્ર ક્ષીણ થયું હોય તો મૂત્ર અદ્ય
ઈ જાય છે અને મૂત્રાશયમાં પીડા થાય
છે. પસીનો ક્ષીણ થયો હોય તો આમડી
ક્ષ થાય છે નેત્ર પણ રક્ષ થઈ જાય છે,
મને રૂવાણાઓનાં છિદ્રો સ્તબ્ધ થઈ જાય
છે. સ્ત્રીનું રજ ક્ષીણ થયું હોય તો સમ-
પત્તર આવતું નથી, અદ્ય થઈ જાય
છે અને યોનિમાં વેદના થાય છે.

સ્ત્રીઓનું ધાવણ ક્ષીણ થયું હોય તો
ધાવણનો અભાવ થઈ જાય છે, આવતું
હોય તો અદ્ય થઈ જાય છે અને સ્તન
કરમાઈ જાય છે.

સ્ત્રીનો ગર્ભ ક્ષીણ થયો હોય તો પેટ
નીચું થઈ જાય છે અને ગર્ભ પેટમાં ર-
હતો નથી એ ચિન્હ થાય છે એમ વિ-
દ્વાનોએ કહ્યું છે.

ક્ષીણ ધાતુઓને વધારવાની રીત.

તત્ત્વસંવર્ધનાદારવિહારાતિનિપેવણા-
ત્ । તત્ત્વ માપ્ય નરઃ સ્ત્રીપ્રં તત્ત્વ સ્વ-
મપોહતિ ॥ ઓજસ્તુ વર્ધતે નૃણાં સુક્તિ-
મ્યૈઃ સ્વાદુધિસ્તથા । ટૃપ્યૈર્નર્મૈર્વિશેષાત્
ક્ષીરમાંસરસાદિભિઃ ॥

દોષધાતુમલક્ષીણોવલક્ષીણોઽપિ મા-
નવઃ । તત્ત્વ સંવર્ધનં ચત્ત્વરણનં પ્રકા-
શ્વતિ ॥ યદ્દાદાહારજાતં કુ લીણઃ પ્રાર્થ-
યતે નરઃ । તસ્ય તસ્ય સ સ્વાથેન તત્ત્વ-
સયમપોહતિ ॥

ધાતુઓને, દોષોને તથા મળોને વ-
ધારનારા આહારવિહારોનું અત્યંત સે-

વન કરવાથી તેઓની પ્રાપ્તિ થતાં તુરત
ક્ષીણપણું મટી જાય છે.

સારી રીતે સ્નેહથી ભરેલા, મધુર
અને મૈથુનશક્તિને વધારનારા બીજ
આહારોથી માણસોનું જીવન વધે છે
અને તેઓમાં પણ દૂધના અને માંસના
રસો વગેરેના ઉપયોગથી અત્યંત વધે છે.

બીજુ પણ કહ્યું છે કે, જનાં દોષો,
ધાતુઓ, મળો કે બળ ક્ષીણ થયાં હોય
તે માણસ તે તે પદાર્થોને વધારનારાં
અન્નપાનોની ઈચ્છા કરે છે. ધાતુ આ-
દિની ક્ષીણતા પામેલા માણસને જે જે
આહારની ઈચ્છા થાય તે તે આહાર
મળવાથી ધાતુ આદિનો ક્ષય મટી
જાય છે.

પદાર્થો ક્ષીણ થયે થનારી ઈચ્છા.

કપાયકડુતિક્તાનિ રક્તશીતલઘૂનિ
ચ । ચવમુદ્રમિયકુંથ વાતક્ષીણોઽભિકા-
શ્વતિ ॥ તિલમાપકુલત્યાદિપિષ્ઠાન્નચિકુ-
તિતથા । મસ્તુચ્કાત્મલતકાણિ કાઙ્ગિકં
ચ તથા દપિ ॥ કદુમ્બલલવણોઽગ્નિ
તીક્ષ્ણં ક્રોધં વિદાહિ ચ । સમયં વેશ-
મુષ્ણં ચ પિત્તક્ષીણોઽભિકાશ્વતિ ॥ મધુ-
રસ્તિગ્ધેશીવાનિ લવણામ્લગુલણિ ચ ।
દધિક્ષીરં દિવાસ્વપ્નં કફક્ષીણોઽભિકા-
શ્વતિ ॥ રસક્ષીણો નરઃ કાદસ્તત્ત્વમ્બો-
ઽતિશિશિરં મુદ્ધુઃ । રાત્રિનિદ્રાં હિયં ચન્દ્રં
મોક્ષું ચ મધુરં રસમ્ ॥ ક્ષુદ્રં માંસરસં
મન્યં મધુસર્પિર્ગુડોદકમ્ । દ્રાક્ષાદાદિમ-
થુક્તાનિ સસ્ત્રહલવણાનિ ચ ॥ રક્તસિ-
દ્ધાનિ માંસાનિ રક્તક્ષીણોઽભિકાશ્વ-
તિ । અન્નાનિ દધિસિદ્ધાનિ રાંદવાંશ-
વાનપિ ॥ સ્પૃશ્વજ્વ્યાદમાંસાનિ માંસ-
ક્ષીણોઽભિકાશ્વતિ ॥

મેદઃ સિદ્ધાનિ માંસાનિ ગ્રામ્યાનૂ-
પૈદકાનિ ચ ॥ સસારાણિ વિષ્ણેષેષ
મેદઃક્ષીણોઽધિકાશ્નતિ । અસ્થિક્ષીણ-
સ્તથા પાંસં મજ્જાસ્થિન્નેદંસયુતય્ ॥
સ્વાદુમ્લસંયુતં દ્રવ્યં મજ્જાક્ષીણોઽધિકા-
શ્નતિ । ત્રિભિન્નઃ કુક્કુદસ્થાનંદંસસા-
રસપોસ્તથા ॥ ગ્રામ્યાનૂપૈદકાનાં ચ
શુભ્રક્ષીણોઽધિકાશ્નતિ । યવાન્નં યવ-
કાન્નં ચ શાકાનિ વિવિધાનિ ચ ॥ મધુ-
રમાપયૂષં ચ મલ્લક્ષીણોઽધિકાશ્નતિ ।
પેયમિશ્વરસં ક્ષીરં સગુહં વદરોદકમ્ ॥
મૂત્રક્ષીણોઽધિલપતિ પ્રપુસૈર્વાલકાણિ ચ ।
અભ્યક્તોદ્દર્શને મર્ષં નિવાતમયનાસને ॥
શુભ્રમાદરણં ચૈવ સ્વેદક્ષીણોઽધિકાશ્ન-
તિ । કદુમ્બલવણોળાનિ વિદાદીનિ
શુભ્રાણિ ચ ॥ ફલમ્બાકામ્બાનાનિ સ્ત્રી-
કાન્તલ્પાર્તવસયે । સુરાશાન્વન્નમાંસાનિ
ગોક્ષીરં મર્કરસં તથા ॥ આસવં દધિ
હૃદ્યાનિ સ્તન્ધ્યક્ષીણોઽધિવાચ્છતિ । મુ-
ગાનાપિચરાણાં મર્માન્વાચ્છતિ સંસ્કૃ-
તાન્ । રમાશુલ્પમકારાદીન્ ભોક્તું મર્ષ-
પરિણયે ॥

જેનો વાશુ ક્ષીણ થયો હોય તે મા-
ણસ સુરા પદાર્થો, તીખા પદાર્થો, દંડ્યા
પદાર્થો, રેફા પદાર્થો, ટાઢા પદાર્થો, દશક
પદાર્થો, જવ, મગ, અને ડાંગ એઓની
બચ્છા કરેછે.

દાર્થો, ઉષ્ણકાળ, અને ગરમ પ્રદેશ એ-
ઓને ઇચ્છેછે.

જેનો કક્ષ ક્ષીણ થયો હોય તે માણસ
મધુર પદાર્થો, સ્થિમ્બ પદાર્થો, શીતલ પ-
દાર્થો, ખાસ પદાર્થો, ખાટા પદાર્થો, બારે
પદાર્થો, દહી, દૂધ, અને દિવસે સુઈ રે-
હેવું એઓને ઇચ્છેછે.

જેનો રસ ક્ષીણ થયો હોય તે માણસ
વાંરંવાર અત્યંત ટાઢા જળને, રાતની
નિદ્રાને, હિમને, ચંદ્રને, મધુર રસને
શેરડીને, માંસના રસને, એકલા કરેલા
સાકરના ધ્રાખના તથા શેરડીના રસને,
મધને, ધીને, અને ગોળીના પાણીને ઇચ્છે
છે. જેનું રૂધિર ક્ષીણ થયું હોય તે મા-
ણસ ધ્રાખના તથા દાઢિગના મુરખાનો
ઐતનાળા તથા લુલુવાળા પદાર્થોને અને
રૂધિરમાં પકાવેલાં માંસોને ઇચ્છે છે.

જેનું માંસ ક્ષીણ થયું હોય તે મા-
ણસ દહીમાં પકાવેલાં અમોને, મધુર
તથા ખાસ વગેરે રસોના સંયોગથી પ-
કાવેલા પદાર્થોને અને માંસને ખાનારાં
બધાં પ્રાણીઓનાં માંસોને ઇચ્છે છે.

જેનું મેદ ક્ષીણ થયું હોય તે માણસ
મેદમાં પકાવેલાં આખા, આનૂપ તથા
જળવર પ્રાણીઓનાં માંસોને અને વિ-
મેપે ફરી ખાસ વાળાપદાર્થોને ઇચ્છેછે.

જેનાં દાઢકાં ક્ષીણ થયાં હોય તે મા-
ણસ મજ્જાથી તથા દાઢકાના ઐતથી
સંયુક્ત માંસને અને મજ્જ તથા ખાટા

જેની વિષ્ણુ ક્ષીણ થઈ હોય તે મા-
ણસ જવનું અન્ન, ઝીણા ધાતુનું અન્ન,
અનેક પ્રકારનાં શાક અને મસરનું
તથા અડદનું પાણી, એઓને ઇચ્છે છે.

જેનું મૂત્ર ક્ષીણ થયું હોય તે મા-
ણસ પીવાના પદાર્થોને, શેરડીના રસને,
દૂધને, ગોળસહિત ગોરના પાણીને, ચી-
લડાંઓને અને કાકડીઓને ઇચ્છે છે.

જેનો પસીનો ક્ષીણ થયો હોય તે
માણસ તૈક્ષાદિકના અભ્યંગને, શરીરનાં
ચોળવાને, મધને, પવનવગરના સ્થલ-
માં સુવાને, તેવાંજ સ્થલમાં બેસવાને,
અને ઘોઝવાળાં વસ્ત્રોને ઇચ્છે છે.

જેનું રજ ક્ષીણ થયું હોય તે સ્ત્રી
તીર્થા, ખાટાં, ખારાં, ગરમ, બળતરા
કરનારાં, અને ભારેપણાંવાળાં ફળોને,
શાકોને તથા અન્નપાનોને ઇચ્છે છે.

જેનું ધાવણ ક્ષીણ થયું હોય તે સ્ત્રી
મહિરાને, ચોખાના અન્નને, મસિને,
ગાયના દૂધને, સાકરને, આસવને, ક-
હીને અને પ્રિય લાગે એવાં અન્નાદિકને
ઇચ્છે છે.

જેનો ગર્ભ ક્ષીણ થયો હોય તે સ્ત્રી
શ્રુગ, બકરાં, ગાડર તથા સૂવર, એઓ-
ના પકાવેલાં ગર્ભોને, ચરબીને તથા લો-
હાના કાંટાથી પકાવેલાં વગેરે માંસોને
ખાવા ઇચ્છે છે.

બળનું લક્ષણ તથા ક્ષયનું નિદાન.

રસાદિ શુભપર્વન્તપુષ્ટપાત્રનિમિત્ત-
કમ્ । ચેષ્ટામુ પાટ્યં યતુ વલં તદભિ-
ધીયતે ॥

અભિચાતાન્નપાત્ર ક્રોપાચિન્તયા ચ
પરિશ્રમાત્ । પાતુનાં સદુપાચ્યોક્તાદ્
વલં સંસીયતે નૃણામ્ ॥
ઇતિશ્રીમિશ્રન્ટકનતનયધીપન્નિથપાવરિરચિતે ધાવનકાગ્રે પદ્યં પ્રકરણં મમ્પૂર્ણમ્ ।

સુશ્રુત કહે છે કે, રસથી માંડીને વીર્ય-
પર્યંત સવળા ધાતુઓ પુષ્ટ થવાને લીધે
ચેષ્ટાઓ કરવામાં શરીરનું જે સમર્થ-
પણું તે બળ કહેવાય છે.

પાછાં આદિ અભિધાતથી, ભયથી,
ક્રોધથી, ઝિંતાથી, પરિશ્રમથી, ધાતુઓના
ક્ષયથી અને શોકથી માણસોનું બળ
ક્ષીણ થાય છે.

બળનો ક્ષય તથા વૃદ્ધિ થવાનું લક્ષણ.

ગૌરવં સ્તબ્ધતાં ગાત્રે મુલ્મલાનિર્વિ-
વર્ણતા । તન્દ્રાં નિદ્રાં શાત્તગોયો વલબ્યા-
પત્તિલક્ષણમ્ ॥

દોષસામ્યકરં યતુ વહ્નિસામ્યકરં ચ
યત્ । ધાતુપુષ્ટિકરં દ્રઘ્યં વલં તદભિવર્ધ-
યેત્ ॥

ગાત્રમાં ભારેપણું, સ્તબ્ધપંથું, મો-
હાડાનું કરમાનું, વર્ણનું ખરાબ થવું,
ઘેન, નિદ્રા, અને વાયુસંબંધી સોજા
એઓ બધાના ક્ષયનાં લક્ષણરૂપ છે.

જે પદાર્થો દોષોની સમતા કરનાર
છે, અસિની સમતા કરનાર છે અને ધા-
તુઓની પુષ્ટિ કરનાર છે તે પદાર્થો બ-
ળને વધારનાર છે.

બળવાનનું તથા નિર્બળનું લક્ષણ.

કૃયોડપિ વલવાન્ કથિત્ સ્ફૂલો-
ડ્યલ્પવલી યતઃ । તસ્માચેષ્ટાપદ્ધતેન
વલવન્તં ચિદુર્ધુયાઃ ॥

કાઈ માણસ શરીરમાં કુબળો છતાં
પણ બળવાન હોય છે અને કાઈ મા-
ણસ શરીરમાં બડો છતાં પણ થોડાં બ-
ળવાળો હોય છે એટલા ખાતે વિદ્વાન
વેદ્યોએ નિદેશ કર્યો છે કે, શરીરની હાલ
આલ વગેરે ચેષ્ટાઓ કરવામાં જે સ-
મર્થ હોય તેનેજ બળવાન સમજવો.

પદ્યં પ્રકરણં મમ્પૂર્ણમ્ ।

अस्तु विदितमेतद्भवतां शुभवतां यच्छ्रीमता भावमिश्रप-
 ण्डितेन विरचितस्य भावप्रकाशग्रन्थस्य गुर्जरभाषान्तर-
 संवलितस्य सुदणाय संप्रवृत्तेन मयाद्य तस्य पूर्वः खण्डो
 जामनगर-वास्तव्येन विद्रुणस्तव्येन कालिदास-
 शास्त्रिणा भाषान्तरं कारयित्वा प्रकाशं नीतः ।
 आशास्यते च भैषज्यरसिकैरुपयोक्ष्यते सुज-
 नैरिति सविनयं गुणगणलुब्धाः परप-
 रिश्रमविदः कोविदा विज्ञाप्यन्ते
 यदत्र भाषान्तरे मूले वा गानुप-
 श्रेमुपीसुलभानि स्वलितानि
 संशोधनीयानि इतिश्रीः

मोहमयी संवत् १९५२ माघ शुक्लपक्ष ८.

लववंशोद्भवेन रघुनाथतनुजनुपा
 जयरामेण.

CATALOGUE

OF

CELEBRATED BOOKS OF MEDICINE

BY

JAYRAM RAGHUNATH,

President

OF

The Medical Knowledge Diffuser Assembly,

BOMBAY.

वैद्यकना विश्वविख्यात ग्रंथो.

प्रसिद्ध કરનાર,

જયરામ રઘુનાથ

પ્રમુખ—“વૈદ્યક જ્ઞાન પ્રસારક સભા.”

નંબર ૮ મહાદારાવલેન-રામવાડી નગર

મુંબઈ.

ભાવપ્રકાશ ભાષાન્તર

પૂર્વ, મધ્ય અને ઉત્તર અંક.

પુષ્કળ સુધારા તથા વધારાસહિત ખીજી આવૃત્તિ છપાઈ છે.

ફિમત ત્રણે અંકોના કલંક રૂ. ૧૭ પેટેજન બાજુ.

ભાવપ્રકાશ—આ પ્રખ્યાત વૈદક ગ્રંથ ‘ભાવમિત્ર’ નામના મહાન પદીતે સરકૃત ભાષામાં, દેશીવૈદ્યાની છેલ્લી શોધ પ્રમાણે તૈયાર કરેલ છે. તેના મૂળ સહિત શુદ્ધ ગુર્જર ભાષાંતરની દ્વિતીયાવૃત્તિ અમારી તરફથી પુષ્કળ સુધારા વધારા સહિત છપાઈ તૈયાર થઈ છે. તેમાં ઉપયોગી વનસ્પતિના તથા મનુષ્યનાં હાડપિંજર અને સસ્ત્રક્રિયાને લગતાં ચિત્રો આપવામાં આવ્યાં છે વળી હિંદી વનસ્પતિના પદ્ધતિ ભાષા (સરકૃત, ગુજરાતી, મરાઠી, હિંદી, દ્રાવિડી, અરબી, લાતીન, ઇંગ્રેજી, બંગાલી, કર્ણાટકી, તૈલગી, કોંકણી, કાનડી, તામીલ, અને સિંધી)માં નામ તથા ગુણધર્મ દાખવેલા છે. અને તેને વધારે ઉપયોગી બનાવવામાટે નીચે લખેલા પ્રાચીન તથા અર્વાચીન ગ્રંથો તથા યુનાની દ્રાવિડી અને ઇન્ડો-ગ્રીક પ્રખ્યાત ડૉક્ટરોના મત મુખ્ય વનસ્પતિના લીપ્પણમાં દાખવેલા છે જેવાં કે —

સંસ્કૃત ગ્રંથોમાં—ચરક, વાગ્ભટ, સુશ્રુત, હરીત, ચક્રદત્ત, અને મદનપાળ તથા રાજનિષ્ઠ વગેરેના મત

ઉરદુ ગ્રંથોમાં—મખનન ઉવ અલીઆ, તાબીફ સરીફ, તોહફત ઉવમુશાનીન તથા સહા ઉવ અસકમ વગેરેના મત.

ઇંગ્રેજ ગ્રંથોમાં—મેડીસ મેડીસ, હાર્-મેડ મેડીસો ઓફ હન્ડીકા, ચીઓ ફ્રેન્કમ રમ તથા હન્ડીયન એનેન્સ ઓફ મેડીકલ સાયન્સ વગેરેના મત

હિંદુ ડૉક્ટરોમાં—ભાઉદાજી, કનૈયાલાલ દેવ, હરિચંદ દત્ત, સખારામ ગર્જુન વગેરે

મુસલમાન ડૉક્ટરોમાં—મીર મહમદ ફુસેન, શૈખ ઉલ્લ રહીસ, મહમદ ખીન અહમદ, ચોહાના ખીન શીરાખીઓ, મીર અબ્દુલ હ-મીદ અને મોહીદીન સરીફ વગેરેના અભિપ્રાય.

યુરોપીયન ડૉક્ટરોમાં—ડૉ. કીમ્બર, રોન લાઉમ, વોર્ગેંગ, એસવોલ્ક, પુક, લીન્સ-ટેલ, ખીડી, ડાયોસ કોરાઇડીસ, વીગીયર, શેક્સપ્પેરો, રૉથલ, ડેન્ડ્રોલ, હરતામી, ઇર-વીંગ, બેડન પોવેલ, પોર્ટ સમીથ, એનસ્લી, પ્લેફેર, લીસબો, ચાર્લસ વાઇટ, મીન, ડેન, મીગસન, રીડ, વેકર, માર્ટ, રોમ, મરે, તથા કનૈન ફુરી, સર બ્લાન્કેન્ડપુક, સર વીલીયમ ઓશામનેસી અને મેન્ડર સોપર વગેરેના અભિપ્રાય.

કુક્કમાં આ ગ્રંથ વૈદકના તમામ ગોખીનો અને અનુભવી ડૉક્ટરોને હમેશનો મદદગાર થઈ પડવામાટે પુરતી પ્રાણજી રાખવામાં આવી છે.

આ ગ્રંથના પૂર્વ, મધ્ય અને ઉત્તર એમ ત્રણ અંકો છે અને તેને બે ભાગમાં વહેંચવામાં આવ્યા છે તેના પહેલા ભાગ (પૂર્વઅંક) નો છ પ્રકરણો છે અને તેમાં નીચે લખેલી દરેક વૈદ્ય અને મદદરૂપને પ્રથમ અને અવશ્ય જાણવાલાયક જાણતો સમાવશી છે.

પ્રકરણ ૧ હું-અધિપ્રકરણ. પ્રકરણ ૨ હું-વર્ણપ્રકરણ. પ્રકરણ ૩ હું-ભાવપ્રકરણ. પ્રકરણ ૪ હું-રોગો વિષે, દિનચર્ચા, રાત્રિચર્ચા, અરુચી પ્રકરણ ૫ હું-વિશ્લેષ, દર્શન

પુણ્યો ગંધાદ તેવાર ચલાછે. પહુલા -
 તિની કિમત રૂ. ૧૫) હતી પણ તેનો લાભ દ-
 રેક સ્વિતીના મનુષ્યથી લઈ શકતો ન હોવાથી
 નક્ષત્ર નક્ષર ન આપતાં આ ખીજી આવૃ-
 ત્તિની કિમત ધરાડીને ફક્ત રૂ. ૧૦) કરવામાં
 આવીછે. આશા છે કે વૈદ્યવિદ્યાના શોખીનો
 પોતાની દેહ તથા હૃદયના રક્ષણર્થે આ ગ્રંથને
 ગમેતેમ એળવી તેનો ચેત્ય ઉપયોગ કરશે.

—❦—

મહર્ષિ આત્રેયમુનિ પ્રણીત, હારીત સંહિતા.

વૈદકના આરંભ્ય ઉપયોગી વિષયોથી
 ભરપૂર સંપૂર્ણ ગ્રંથ.

❦ કિમત-ગીલ્ટવાળા પુઠાની
 રૂ. ૧૫ ૩) પોષ્ટેજ રૂ. ૦૧

“હારીત સંહિતા” આ નામના અ-
 પૂર્વે વૈદક ગ્રંથનું શુદ્ધ સરસ ગુણસાતી પ્રીત
 આપતર મૂળ શ્લોક સહિત અમારા તરફથી
 ઉપાદ્ય બહાર પડ્યું છે. આ ગ્રંથ વૈદકના
 પ્રાચીન ચરક સુશ્રુત જેવા વિશ્વવિખ્યાત
 ગ્રંથોને પણ જૂલાવામાં નાખે તેવો છે, દેશી
 વૈદશાજના રહસ્યની સંપૂર્ણ સમજાવતી આપ-
 વાર્ગા આ ગ્રંથની ખરખરી કરી શકે એવો
 ખીજો ગ્રંથ આગેજ મળશે. આ ગ્રંથની અ-
 દર વૈદકના એવા તો રસ ભરેલા વિષયો આ-
 વેલા છે કે વિદ્વાન વૈદ્ય આ ગ્રંથને પોતાના
 પ્રાણ સમાન ગણી અલગ કરતા નથી. આ
 ગ્રંથનાં જોટલાં વખાણ કરીએ તેટલાં ઘોડાં
 છે, માટે તેમ નહીં કરતાં તેમાં જે ઉત્તમ
 વિષયો આવેલા છે તેની અનુક્રમશ્ચિત્ત આ-
 પવામાં આવે તો લોકોને તેના ઉપયોગીપ-
 ણીની ખાતરી થવા વિના રહે નહિ; પણ અધી
 અનુક્રમશ્ચિત્ત આપવાથી બહુ વધી જાય માટે
 તેમ નહીં કરતાં તેમાંના જુદા જુદા અધ્યા-
 યમાંથી મુખ્ય વિષયો માત્ર નમુના ઘખલ
 સાથેના પેજમાં બતાવવામાં આવ્યા છે, જે
 ઉપરથી એ ગ્રંથની ખરી ખુબી જાણવા વિના
 રહેશે નહીં.

સુશ્રુતના બદલ - - - ૨૨૨
 એટલું જોવાનું બસ થશે કે જેવી રીતે
 હાત્મા આત્રેય (પુનર્નક) મુનિએ પોતાના
 શિષ્ય અગ્નિવેશ મુનિને કહેલા આયુર્વેદનો
 ગ્રંથ ચરકસંહિતા એ નામથી ઓળખાય
 છે તેવીજ રીતે એજ આત્રેય મુનિએ પો-
 તાના શિષ્ય હારીત મુનિને કહેલા આયુ-
 વેદનો આ ગ્રંથ હારીત સંહિતા અથવા
 આત્રેયસંહિતા એ નામથી ઓળખાય છે.

શ્રિયમિત્રો! જે તમારે સંગ્રહમાં આયુ-
 વેદનો અનુભવ કરવાની ઇચ્છા હોય, વૈદ્ય-
 શાસ્ત્ર સંબંધી સઘળી બારીકીઓને તેઓનાં
 મૂળતત્ત્વો સહિત હાથ કરી લેવાની માહત
 હોય, ધર્મ અર્થ ક્રમ તથા મોક્ષ એ ચારે
 પુરુષાર્થોનાં સાધનભૂત શરીરને સાચવવાની
 મરજી હોય અને કુંડી મુદતની અંદર સારા
 વૈદ્યોના વર્ગમાં જ્ઞાન પામવાની ઉર્મી હોય
 તો વાંચો આ હારીત સંહિતા !!

આ પુસ્તક કેટલું લોકોપયોગી અને દરેક
 માણસને હંદગી થયેલ એક પુણ્યકાર વૈદ્યની
 મરજી સારનાઈ થઈ પડશે. એ પાતની વધારે
 ખાતરી સદરહુ પુસ્તકજ આપશે.

ઉંચી કીસમનાં સોનેરી ગીલ્ટના
 પુઠાસહિત આ ગ્રંથનું કદ ચૌલ બાર
 પેજ (૮૦૦ પૃષ્ઠ) નું થયું છે છતાં
 નક્ષત્ર નક્ષર ન શખતાં તેની કિમત
 ફક્ત રૂ. ૩) ત્રણ લેવા કરાવ કર્યો છે.

“હારીત સંહિતા” માં આવેલા અસંખ્ય વિષયોમાંથી માત્ર થોડા વિષયોનો નમુનો.

- ૧ પેષ કેવો એઈએ તથા વૈદકશાસ્ત્ર બહુનાર
 ને ભજાવનારની પરીક્ષા.
- ૨ બધાં બોધેરા ઓળખવાનો વિધિ તથા તેના
 ઉપયોગમાં કેટલી બાજતોની વિચાર કર-
 વાની મરજી છે.
- ૩ મનુષ્યનાં, દિનચર્ચા, રાત્રિચર્ચા, નિદ્રાની રી-
 તેવાના નિયમો, મનુષ્યનાં લક્ષણ તથા પ્રત્યેક
 મનુષ્યોમાં લેવાના જુદા જુદા ઉપચારો.

વાવ, પિત્ત, કફ તથા સન્નિપાત જ્વરની
સંપૂર્ણ સમજાવ.

૧ જુદી જુદી ભતની ઓષધી તરીકે વપરાતી
અસંખ્ય વનસ્પતિના ગુણદોષ

૨ જુદી જુદી ભતનાં રસજ તથા જળચર પ્રા-
ણીના માંસના ગુણદોષ.

૩ જુદી જુદી ભતનાં પ્રાણીઓનાં દૂધ, ફર્ફ, ડાઘ, માખણ, ધી, મૂત્ર, વગેરેના ગુણદોષ

૪ છ રસ તથા તેના ઉપયોગ.

૫ સપ્તરી ભતનાં ધાન્ય, ફળ, સાક વિગેરેના
ગુણદોષ.

૬ વાવ, કુવા, તળાવ તથા નરસાક વિગેરેના
પ્રાણીના ગુણદોષ.

૭ જુદી જુદી ભતના યોગક, અવચેદ, ચૂર્ણ,
ગુદિકા, વિગેરે બનાવવાની રીત તથા તેના
ગુણદોષ.

૮ શુભ તથા અશુભ સ્વપ્નનું વિવેચન, દૂતપ-
રીક્ષા, શોકન, જૂતપિથા, તથા મંત્રોપચાર.

૯ તમામ દોષોનું નિદાન તથા ચિકિત્સા (ઔ-
પચોપચાર.)

૧૦ દોષોના લેહો તથા પરિક્ષા

૧૧ કાષ, પથ, પેટ, મોઢું, આંખ, કાન, નાક
વિગેરે સરીરના દરેક ભાગમાં દરેક રોગનાં
કારણો તથા તે ઉપર અપાતાં ઓષધો.

૧૨ સારીર એટલે સરીરની બનાવટસબંધી અ-
વસ્થા બહુવાનવેળા જામતો.

૧૩ નરસ, અંબન, સ્નેહન, સ્વેદન, નયન, વિદે-
ચન, વિગેરે કરવાની રીત.

૧૪ કયા કયા રોગમાં ભરતીની જરૂર છે તથા
તે કેમ આપવી

૧૫ યાતુઓની લક્ષણના ઉપયોગનો વિધિ.

૧૬ પ્રજની ઉત્પત્તિમાં કેવું પુરુષનું ધર્મ તથા
સ્ત્રીનું રત્ન સમર્થ છે તથા તેને સુધારવાના
ઉપાયો.

૧૭ પુત્ર, પુત્રી, તથા ભેડાં ઉત્પન્ન થવાનું તથા
જુદી જુદી રીતનાં બાળકો જન્મવાનું કારણ.

૧૮ વાંઝણી અને આપનામાં ઓષધી, તથા જ-
લને દિવસ રાખવાના ઉપાય.

૧૯ ગર્ભણી અને પીડા થવા વચર જલદી પ્ર-
સવ થાય તેવા ઉપાય અને સુવાવડ ક-
રવાની રીત.

૨૦ છાંડના ઉપાય, યુગિયા ગર્ભનું લક્ષણ, ગર્ભ
રહેવાની રીત

૨૧ સ્ત્રીની યોનિમાં ઉપજતા નીચ દોષો, તેનું
નિદાન, તેનાં ચિકિત્સા તથા તેની ચિકિત્સા.

૨૨ ખરાબ ધાવણની પડી તથા તેને સાફ
કરી વધારવાની રીત

૨૩ બાળકને તથા સુવાવડી અને ઉત્પન્ન થતા
રોગો તથા તેના વાતકારીક ઉપાયો.

૨૪ સ્થાનર અને જંગમ વિષની ઉત્પત્તિ, તેની
અસર, સાધ્યસાધ્ય વિચાર વિગેરે વિષને લ-
ગતી બધી જાણતો.

૨૫ લાંબા તથા ટૂંકા આયુષ્યવાળાનું લક્ષણ.

૨૬ ધરતોરો લાવવા, પીચકારી મારવા, લોટી
કાઢવા તથા જોડો સુકાવવાની રીત.

૨૭ અગ્નીથી જળેલા સરીરના ભાગોના ઉપાયો.

૨૮ વાછકરાનું તથા પારદના પ્રયોગો.

વિગેરે વિગેરે આ ગ્રંથમાં વેદવિદ્યાની તમામ ભ-
ણવા જેવી અસંખ્ય બાબતો સમાવશી છે.
જેનું અર્થો વિવેચન કરતાં એક ગ્રંથ થાય.
ઉપર કોટલું કહેવાનું કે આવા ઉપયોગી
ગ્રંથનું જગતે યાદક થઈ હોય તેમણે આ-
ગમ ન રાખતાં જલદીથી લખી તાપીદે ય-
જાવી લેવો.

શ્રી માધવનિદાન.

સુધારા વધારા સાથે ત્રીજી
આવૃત્તિ બહાર પડી છે.

કિંમત રૂ. ૩. ૧૫
પોસ્ટ ૦) = ૧૫ આના.

બાહેર લખનારાઓના અભિપ્રાય.

૧. માધવનિદાન મૂળ શ્લોક સંવિત શુદ્ધ
શુભસતી બાપાંવર કરવાર જયરામ રમુનાથ,
કોમી આઠ પેઢ પૂજ ૪૨૮. આ નિદાન ગ્રંથ
આધવાચાર્ય નામના પ્રાચીન આર્યે વિદ્વાને ર-
ચેલો છે. એમાં ધણુ કરીને દરેક રોગ થવાનાં
કારણ, રોગનાં લક્ષણ, સાધ્યસાધ્ય વિચાર વ-
ગેરે વેલોએ અને સુદરશોએ પ્રથમ અને અવસ-
થાએ લખીકરતું સુવાસાધી બહુન કરેલું છે.
રોગ થવાની કારણ જરાબર સમજવા તિવાય
અને મેલેલા રોગની સ્થિતિ અવસ્થા યોગ્ય રીતે
પારખ્યા સિવાય દવા કરવાથી કાર્યસિદ્ધિ ભા-
જ્યેલ થવાની. દરેક સજસે પ્રથમ નિદાન ભાગ
અવસ્થા બહુવેલો નેહિએ. અને તે બહુવાસાર તે-
મને આ પુસ્તક ધણું ઉપયોગી થાય તેવું
છે. એમાં મૂળ સંસ્કૃત તથા તેની શુભસતી કી-
સમજ્ય તેથી રીતે આપેલી છે. ઔષધોના
પુસ્તક કરતાં આનું પુસ્તક સાધારણ